51432
566/a
1-4
5443 2

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK ÉRTESÍTŐJE

Történelmi Szemle

60 748

1959

II. ÉVFOLYAM 1—2. SZÁM

TÖRTÉNELMI SZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK ÉRTESÍTŐJE

Szerkesztik
az Intézet Igazgatóságának megbízásából
H. BALÁZS ÉVA és LACKÓ MIKLÓS

Szerkesztőség: Budapest, I. Úri u. 51-53. — Telefon: 160—108

Megjelenik negyedévenként. — Előfizetési díj egy évre 40,— Ft.

TARTALOMJEGYZÉK

TANULMÁNYOK, KÖZLEMÉNYEK

Molnár Erik: A Magyar Tanácsköztársaság történelmi jelentősége 1
Benda Kálmán: Rákóczi és a Vatikán. Brenner apát küldetése XI. Kelemen pápához 1707—1708 8
Spira György: A Neue Rheinische Zeitung utolsó cikke a magyar szabadságharcról 25
Hanák Péter: A dualizmus válságának problémái a XIX. századvégén 37
Puskás Julianna: A tőkés nagybérletek a XIX. századvégi Magyarországon 90
Kolossa Tibor: Adatok az agrárproletariátus arányaihoz és összetételéhez az Osztrák—Magyar Monarchiában (1900) 104
P. Szokolay Katalin: A lengyel kommunista sajtó a magyar Tanácsköztársaságról 128
Berend Iván—Ránki György: A nagybirtok és a nagytőke agrárius-merkantil ellentétének kérdéséhez, 1919—1925 141

SZEMLE

Tudományos ülésszak a Magyar Tanácsköztársaság 40. évfordulóján (ism. *L. Nagy Zsuzsa*) 162
Vita a „Magyarország története 1848—1918" c. egyetemi tankönyv 1880—1900 közötti fejezetének kéziratáról (ism. *M. Kondor Viktória*) 173
Irodalomtörténeti Közlemények 1957—58. LXI—LXII. évf. (ism. *Heckenast Gusztáv—Benczédi László*) 180

Hírek 186

HATÁRAINKON TÚL

Az úgynevezett Kelet-kutatásról. *Gentzen F. H.—Kalisch J.—Voigt G.—Wolfram E.*: Die „Ostforschung" ein Stoßtrupp des deutschen Imperialismus — Zeitschrift für Geschichtswissenschaft, 1958. 6. sz. 1181—1220. 190

Külföldi vendégeink 222

KÜLFÖLDI TÖRTÉNETI FOLYÓIRATOK REPERTÓRIUMA 225

A TÖRTÉNELMI SZEMLE 2. (1959-ES) ÉVFOLYAMÁNAK TARTALOMJEGYZÉKE

TANULMÁNYOK, KÖZLEMÉNYEK

Benda Kálmán: Rákóczi és a Vatikán. Brenner apát küldetése XI. Kelemen pápához 1707—1708 8

Berend Iván—Ránki György: A nagybirtok és a nagytőke agrárius—merkantil ellentétének kérdéséhez, 1919—1925 141

Elekes Lajos: Az európai feudális államok központosításának néhány kérdéséről 273

Hanák Péter: A dualizmus válságának problémái a XIX. század végén 37

Hanák Péter: Iratok az 1894—95. évi magyar kormányválság történetéhez 291

Jemnitz János: Jean Jaurès születésének századik évfordulójára 405

Katus László: A mezőgazdaság tőkés fejlődésének főbb vonásai az Osztrák-Magyar Monarchia délszláv területein 354

Kolossa Tibor: Adatok az agrárproletariátus arányaihoz és összetételéhez az Osztrák—Magyar Monarchiában (1900) 104

Lackó Miklós: Népi demokráciánk történetéből 424

Molnár Erik: A Magyar Tanácsköztársaság történelmi jelentősége 1

Puskás Julianna: A tőkés nagybérletek a XIX. századvégi Magyarországon 90

Ránki György: lásd Berend Iván

Spira György: A Neue Rheinische Zeitung utolsó cikke a magyar szabadságharcról 25

Surányi Bálint: Kereskedőgilde Nagyszombaton a Visegrádi Kongresszus évében 249

P. Szokolay Katalin: A lengyel kommunista sajtó a Magyar Tanácsköztársaságról 128

SZEMLE

Agrárátalakulás a Német Demokratikus Köztársaságban (1945—1955). *(Orbán Sándor—M. Somlyai Magda)* 488

A kelet-európai országok feudalizmuskori fejlődésének sajátságairól. Vita a Történettudományi Intézetben *(Katus László)* 467

Balázs Béla. 1918—1959 *(Lackó Miklós)* 465

Hírek 186, 502

Irodalomtörténeti Közlemények 1957—58, LXI—LXII. évf. *(Heckenast Gusztáv—Benczédi László)* 180

Magyar Filozófiai Szemle (1958. 1—2., 3—4. sz.) *(R. Várkonyi Ágnes)* 482

Révai József. 1898—1959 *(Molnár Erik)* 463

Tudományos ülésszak a Magyar Tanácsköztársaság 40. évfordulóján *(L. Nagy Zsuzsa)* 162

Vita a „Magyarország Története 1848—1918" c. egyetemi tankönyv 1880—1900 közötti fejezetének kéziratáról *(M. Kondor Viktória)* 173

HATÁRAINKON TÚL

A Szovjet Tudományos Akadémia Történettudományi Osztályának 1959. évi tudományos terve *(Ju. O. Bem)* 506

Az úgynevezett Kelet-kutatásról *(Gentzen F. H.—Kalisch J.—Wolfram E.)* 190

Külföldi vendégeink 222, 522

Néhány megjegyzés Robert A. Kann „The Habsburg Empire" című könyvéhez *(Gonda Imre)* 515

Újabb irányzatok az amerikai történetírásban *(H. Aptheker)* 504

KÜLFÖLDI TÖRTÉNETI FOLYÓIRATOK REPERTÓRIUMA 225, 524

34432

MOLNÁR ERIK

A Magyar Tanácsköztársaság történelmi jelentősége

A történelem színpadán különös játék folyik. A szereplők sokféle jelmezt viselnek, amely nem fejezi ki, hanem elleplezi valódi jellemüket. Kevesen tudják közülük, hogy a cselekmény hogyan fog kifejlődni és senki sem tudja, hogy a konfliktus mikor oldódik meg. Nagyrészük azt sem sejti, hogy előrehaladó dráma részese. Azt hiszi, hogy a megszokott színfal, a megszokott díszletek előtt örökösen ugyanazokat a gesztusokat ismételheti.

1914 előtt úgy látszott, hogy a magyar társadalom történeti keretei megmerevedtek. A társadalmat ugyan éles ellentmondások szaggatták. Megoldatlan volt a nemzeti függetlenség és a nemzetiségekhez való viszony kérdése. Fennállott a nagybirtokrendszer, amely nyomorba taszította, kivándorlásra kényszerítette a falusi dolgozókat és feudális-klerikális ideológiával mérgezte az ország légkörét. Kialakult az ipari kapitalizmus és ezzel központi ellentmondássá a burzsoázia és a gyári proletariátus ellentéte vált. Végül Magyarország az egész Habsburg-monarchiával együtt belesodródott a kifejlődött imperializmus ellentéteinek rendszerébe.

Az ellentmondások egyre élesedtek s néha forradalmi jellegű megmozdulásokban törtek a felszínre. A függetlenségért vívott harc eljutott a „nemzeti ellenállás" megszervezéséig, a munkásság küzdelme egészen a barikádharcokig. A munkásosztály tömegakcióiban ösztönös forradalmisága, forradalmi spontaneitása nyilvánult meg. De öntudatos forradalmi áramlat nem alakult ki. A nemzeti és a szociális harc hosszú évtizedek óta elszakadt egymástól és ahelyett, hogy egybefolyva egymást erősítette volna, szembekerülve egymást gyengítette. A függetlenségi mozgalom vezetése az uralkodó osztályok egyik frakciójának kezébe került. Ezzel a nemzeti program a függetlenségi jelszavakkal űzött demagógiává változott, amelynek gyakorlati jelentősége abban állott, hogy elterelte a figyelmet a szociális követelésekről. A szociáldemokrata párt, amely a szociális mozgalom élén állott, a nemzeti programban elsősorban a nemzeti demagógiát látta. Szociális reformprogramja középpontjába a polgári demokrácia megvalósítását állította és minden erejét az általános választójog kivívására koncentrálta. Forradalmi programja egyik iránynak sem volt. Egyik sem hitt a forradalomban és ezt nem is akarta. A szociáldemokrata párt arra törekedett, hogy a munkásosztály forradalmi lendületét lefékezze és akcióit a legalitás keretei közé szorítsa. Az imperialista ellentétek élesedése, a háborús feszültség növekedése ellenére az Osztrák-Magyar Monarchia felbomlásával senki sem számolt. A szocializmus megvalósulása a távoli jövőbe vesző, irreális ködképnek látszott. Úgy tűnt fel, mintha a társadalmi fejlődés kereteit beláthatatlan időkre megszabta volna a kapitalizmus és a Habsburg-monarchia fennállása. Senki sem sejtette, hogy néhány éven belül beteljesedik mindkettőjük halálos ítélete.

Ebben az időben Lenin már kidolgozta a társadalmi fejlődés forradalmi perspektiváját. Ennek alapja ugyan az orosz viszonyok elemzése volt, ezek azonban annyira hasonlítottak a magyar viszonyokhoz, hogy elemzésük a magyar fejlődés útját is feltárta. De Magyarországon akkor Lenin elméletét senki, még nevét is csak néhány ember ismerte. És itt senki sem volt, aki a magyar viszonyok marxista elemzését a szocialista forradalom szempontjából el tudta volna végezni. A magyar munkásmozgalom legjobb elemei teoretikus nézeteiket a német szociáldemokrácia forradalmi baloldalától — Rosa Luxemburgtól — és a francia—olasz anarchoszindikalizmustól kölcsönözték. Ezeknek a nézeteknek közös vonásuk volt, hogy félreismerték a parasztság forradalmi erejét, lebecsülték a nemzeti kérdés jelentőségét és a munkástömegek spontán forradalmi lendületére vetve a fősúlyt, elhanyagolták, vagy egyenesen elvetették a párt szerepét a forradalmi munkásmozgalomban. Közép- és Nyugat-Európában a szociáldemokrata pártok nem képviselték többé a forradalom érdekeit. Ez arra indította a baloldaliakat, hogy a munkástömegek forradalmi spontaneitásába vessék bizalmukat.

Hegel azt mondotta, hogy a nagy emberek „céljaikat és feladatukat nem csupán a dolgok nyugodt, rendes, a fennálló rendszer által szentesített menetéből, hanem egy olyan forrásból merítik, amelynek tartalma el van rejtve... ők a még föld alatt lappangó szellemből merítenek, amely a külvilág falán, mint saját héján dörömböl és végül is széjjelfeszíti ezt". A magyar társadalom falán ott dörömbölt az agrár- és a nemzeti forradalom, nyomukban a szocialista proletár forradalommal. Politikai vezető nem volt, aki a földalatti jelzéseket megértette és programját ezekhez szabta volna. De egy nagy költő mégis akadt, aki megsejtette, az ő szavaival szólva, a „rejtett törvényeket".

Ady Endre tudta, hogy a csönd leplében „rohanunk a forradalomba". Tudta, hogy a forradalom először „az ezer évig nyomorgók" csapatát, a parasztságot szabadítja fel. Tisztában volt azzal, hogy a magyar nép nyakán ülő „vad, úri tatárokat" csak a proletariátus szervezett ereje űzheti el. Világosan látta, hogy a közelgő forradalom túlmutat első eredményén, a polgári demokrácián és tovább halad a szocializmus felé. Ady Endre lírai képekben és a lírikus szabadságával a proletariátus vezette agrárforradalom és a szocialista forradalomba átnövő polgári-demokratikus forradalom elméletét fejtette ki. A líra művészi formáiba öntötte és ezzel felszította a magyar ifjúság legjobbjainak forradalmi indulatát.

A magyar munkásosztály lappangó forradalmi energiáit az imperialista világháború megrázkódtatása, a lövészárkok embertelen mészárlása hozta a felszínre. Az oroszországi szocialista forradalom példája és lökése alakította át azzá az erővé, amely a magyar történet további fejlődését meghatározta. A magyar munkások 1917 végétől hatalmas tömegtüntetésekkel és politikai sztrájkokkal fejezték ki rokonszenvüket az októberi szocialista forradalom iránt. Amikor a Monarchia katonai összeomlása bekövetkezett, az ellenzéki pártok habozásával szemben a munkástömegek forradalmi fellépése döntötte meg a régi, korhadt Magyarországot. Maguk a munkástömegek harcolták ki a polgári-demokratikus rendet, ők kényszerítették ki a független Magyar Köztársaság kikiáltását.

A forradalmakban kétféle erő egyesül: a tömegek forradalmi aktivitása és a forradalmi párt tevékenysége, amely megszervezi a tömegek forradalmi lendületét. Az őszirózsás októberi forradalomban nagyobb volt a munkás-

tömegek forradalmi spontaneitásának és kisebb az előkészítő és szervező csoportoknak, a baloldali szociáldemokratáknak és szindikalistáknak a szerepe. A munkástömegek spontán akciója egyesítette végre egyetlen forradalmi hullámban a nemzeti és a szociális harcot, a nemzeti és a szociális törekvéseknek azt a két ágát, amelyek korábban egymástól elszakadtak és éppen ezért meggyengültek. A Kommunista Párt, amely a forradalomban az öntudatos erőt képviselhette volna a tömegek spontaneitásával szemben, csak ezután alakult meg.

A hatalomra jutott polgári demokratikus rendszer nem tudta az agrárkérdést megoldani. A földosztó, de polgárian korlátolt agrártörvényt 3 hónapi huza-vona után alkotta meg, végrehajtásának megkezdésére sor nem került. Tavasz felé tömegméretet öltött az agrárproletariátus földfoglaló — a nagybirtokokat elfoglaló — mozgalma. Az antant imperializmus erőszakosságával szemben a kormány nem tudta az ország nemzeti érdekeit sem megvédeni. Közben a Kommunista Párt befolyása a tömegekre, az üldözések, a párt vezetőinek letartóztatása ellenére, egyre növekedett. A döntő fordulatot a Vyx-jegyzék idézte elő, amely tiszta magyarlakta területek átengedését követelte. A polgári kormány, elismerve saját erőtlenségét az ország védelmében, lemondott, a burzsoázia átengedte a hatalmat a munkásoknak. A kommunista és a szociáldemokrata párt egyesült. Létrejött a Magyar Tanácsköztársaság, az első magyar proletárdiktatúra, amely „Mindenkihez" intézett kiáltványában kimondotta a nagybirtokok, a bányák, a nagyüzemek, a bankok és közlekedési vállalatok szocializálását és fegyveres szövetségre lépett Oroszország proletárjaival.

Nem kellett volna fegyvert fogni, mondotta az első orosz forradalom veresége után Plehanov. Nem kellett volna átvenni a hatalmat, mondották nálunk a Tanácsköztársaság bukása után. De a magyar munkásosztály hősi tette éppen abban állott, hogy a háborútól legyengített, az imperialista burzsoázia hadseregei által körülvett országban sem tért ki a hatalom felelőssége elől, hanem vállalta történeti feladatát, a szocializmus megvalósítását. Hogyan ítélte volna meg a történelem a magyar munkásosztályt, ha visszautasítja a hatalmat, amelyet a helyzet felkínált neki? Egy osztály, amely a jövő hordozója, nem tagadhatja meg történeti hivatásának teljesítését anélkül, hogy erre méltatlanná ne válnék.

Kockázat volt, de kockázat nélkül történetet csinálni nem lehet. És a kockázat mellett a sikernek reális esélyei voltak. Másfél éve állott az Orosz-Szovjet Köztársaság, amelynek szövetségére a Magyar Tanácsköztársaság támaszkodhatott. A forradalmi hullám világszerte emelkedőben volt. A forradalom hulláma átcsapott Oroszországról Magyarországra és számolni lehetett azzal, hogy éppen a magyar munkásosztály győzelme által erősítve, eláraszt más európai országokat is, amelyekben a 4 évi öldöklés és rablóháború súlyosan kompromittálta, pőrére vetkőztette a burzsoá rendszert. A számítás realitását bizonyítja a Bajor Tanácsköztársaság kikiáltása, amely pár hétre rá követte a magyar proletárdiktatúra megalakítását. Számolni lehetett a nemzetközi proletariátus rokonszenvező támogatásával és ez a számítás is reális volt. A szerb hadsereget nem merték bevetni a Magyar Tanácsköztársaság ellen, mert a szerb munkások és parasztok nem akartak harcolni magyar testvéreikkel szemben. A vörös hadsereg felvidéki sikereiben is része volt annak a rokonszenvnek, amelyet a csehszlovák proletárok és a szlovákiai szegényparasztság a Magyar Tanácsköztársaság iránt éreztek.

Az Orosz-Szovjet Köztársaság nehéz katonai helyzetbe jutott, nem tudott segítséget nyújtani. Az utódállamokat elöntő nacionalista hullám a burzsoázia kezére adta ezekben a hatalmat. Az európai országok jobboldali szociáldemokratái — a burzsoázia ügynökeinek feladatát teljesítve a munkásmozgalomban — megakadályozták a forradalmi hullám továbbterjedését. A Magyar Tanácsköztársaság ilyen körülmények között az imperialista túlerővel szemben elbukott. De a magyar munkásosztálynak *világtörténelmi* jelentőségű tette, örök dicsősége marad, hogy a világforradalom útján elsőnek lépett az orosz munkásosztály mellé és megkísérelte a proletárforradalom továbbgördítését a polgári Európában.

A magyar proletárforradalom nem volt „korai". A politikai hatalom meghódítása a munkásosztály által sohasem lehet korai, mert csak a széles néptömegekre támaszkodhatik, s ezzel kifejezi a polgári társadalom összeomlását. Egy értelemben azonban a politikai hatalom meghódítása a munkásosztály által kezdetben mindig „korai". Abban az értelemben, hogy a munkásosztálynak, a tömegeknek és elsősorban a pártnak a politikai hatalom gyakorlásának útján kell megszereznie azokat a politikai tapasztalatokat, azt a politikai érettséget, amelyek szükségesek a hatalom megtartásához. A Magyar Tanácsköztársaság ismert hibái ennek a tételnek a helyességét bizonyítják.

A hibák egyrésze a magyar munkásmozgalom múltjában, a szociáldemokrata és szindikalista baloldal helytelen elméleti nézeteiben gyökerezett. Az Oroszországból visszatért kommunisták nem tudták ezeket a hibákat kijavítani. Amit ott tanultak, az mindenekelőtt a fegyveres polgárháború technikai megszervezése volt, a bolsevik párt elméletének beható tanulmányozására nem jutott alkalom. A nemzeti kérdésben a hibák nem ütköztek ki. A Magyar Tanácsköztársaság helyes úton járt, amikor életre segítette a szövetséges Szlovák Tanácsköztársaságot és a ruszinok s németek számára autonóm kerületeket tervezett. Annak se voltak következményei, hogy a nemzeti frazeológia használatáról, amelyet akkor a tömegek szemében a négyéves imperialista háború súlyosan kompromittált, lemondott. A Tanácsköztársaság fegyveres harcaiban a nemzetközi osztályháború egybefolyt a nemzeti felszabadulási harccal. A munkások, akik fegyvert fogtak, jól tudták, hogy amikor a világforradalomért küzdenek, egyúttal szocialista hazájukat védelmezik. A Tanácsköztársaság harcai, amelyek leleplezték az ellenséghez átment, szabotáló és áruló burzsoá elemek hazug nacionalizmusát, megnyilvánították a proletár internacionalizmus mellett a magyar munkásosztály szocialista patriotizmusát. De a parasztkérdésben, a parasztság forradalmi erejének félreismerésében a régi hiba érvényesült. A nagybirtokok felosztása helyett, ami a szegényparasztságot a proletárdiktatúra elszánt hívévé tette volna, ezeket átmenet nélkül szocialista nagyüzemekké alakították át. Ennek következtében a szegényparasztság a proletárdiktatúra küzdelmeit többé-kevésbé passzivan szemlélte. Ilyen hiba volt a munkásosztály forradalmi spontaneitásának túlbecsülése is, ami kifejezésre jutott a politikai hatalom, az államhatalom helytelen megszervezésében.

Kun Béla egyik akkori előadásából tudjuk, hogy a proletárdiktatúra vezetői az államhatalom megszervezésénél Leninnek az „Állam és forradalom"-ban kifejtett nézeteit tartották szem előtt. Ez kitűnik a Tanácsköztársaság alkotmányából is. A magyar proletárdiktatúra ennélfogva igazi proletárdemokrácia volt, amely igyekezett megközelíteni Lenin gondolatát: „Tegyük az államhivatalnokokat a munkások megbízásainak egyszerű végrehajtóivá,

felelős, mindenkor felváltható és szerény fizetésű felügyelőkké és könyvelőkké."

A tanácsok, így a politikailag legfontosabb budapesti központi munkás- és katonatanács, amely a diktatúra kritikus napjaiban a politikai döntés jogát gyakorolta, a proletárdemokrácia szervei voltak. Bár az erre vonatkozó történeti anyag nincsen még pontosan feldolgozva, az adatok azt mutatják, hogy a budapesti munkástanács döntően a szervezett munkások képviselőiből került ki, a budapesti szervezett munkások összességének nézeteit és hangulatait fejezte ki.

Ez annyit jelent, hogy a budapesti munkástanács, a politikai hatalom tényleges birtokosa, a munkásosztály forradalmi spontaneitásának az orgánuma volt. A munkásosztály spontán forradalmi energiái hatalmas erőt képviselnek. Láttuk ezeket működésben 1914 előtt és az őszirózsás forradalom idején. Nagyszerű megnyilvánulása volt a munkásosztály spontán forradalmi lendületének a budapesti munkástanács 1919. május 2-i ülése is, amely a proletárdiktatúra veszélyeztetett helyzetében a kapituláns jobboldali szociáldemokraták javaslataival szemben és a kommunisták indítványára elrendelte a proletariátus mozgósítását. Két nap alatt negyvennégyezer munkás vonult be. A vörös hadsereg forradalmi szellemű csapatai az északi fronton pár hét alatt a győzelmek sorozatát aratták.

De a Tanácsköztársaság története azt is megmutatja, hogy ha a munkásosztály forradalmi spontaneitása alapja is a proletárforradalomnak, arra mint egyetlen erőre a proletárdiktatúrát alapítani nem lehet. A munkásosztály széles tömegeiben a helyzet változásával a lelkesedést könnyen felváltja a csüggedt kishitűség. A tömegek nincsenek megvédve a burzsoázia érdekeit kifejező befolyásoktól. Nem rendelkeznek azokkal a tapasztalatokkal, amelyeket csak a forradalmi elmélet gyűjthet össze és összegezhet. Amikor július végén a vörös hadsereg vereséget szenvedett, aminél közrejátszott az ellenforradalmár tisztek árulása és szabotálása, a budapesti munkástanács a jobboldali szociáldemokraták befolyása alá került. Hozzájárult a tanácskormány lemondásához és felállította a jobboldali szociáldemokraták szakszervezeti kormányát. Elhitte ezeknek, hogy a proletárdiktatúra bukása után lehetséges valamilyen szociális polgári demokrácia. Nem tudta, hogy a proletárdiktatúrát csak a burzsoázia terrorisztikus diktatúrája követheti.

A proletárdemokrácia, mint a munkásosztály spontán forradalmi, szocialista törekvéseinek kifejezése, a munkásosztály céljait szolgáló helyes intézmény. De csak akkor működhetik helyesen, ha a munkásosztály forradalmi élcsapata, a párt irányítja. *Ezt* nem tudták a Tanácsköztársaság kommunista vezetői. Amikor a hibát felismerték — a Tanácsköztársaság vége felé —, akkor már késő volt. Nemcsak abban hibáztak, hogy egy pártban egyesültek a burzsoázia érdekeit képviselő jobboldali szociáldemokratákkal és az ingadozó centristákkal és így feloldották az élcsapatot az áruló és a bizonytalan szövetségesek táborában. Magát a pártot, amely a magyar viszonyok mellett egy volt a szakszervezetekkel, elmerítették abban a munkástömegben, amely egyaránt magábanfoglalta a munkásosztály leghaladottabb és legelmaradottabb elemeit. Párt, szakszervezet és államhatalom eggyé váltak. Ez lehetetlenné tette, hogy az élcsapat feladatát teljesítse. Élcsapat híján a munkásosztály vezető nélkül maradt. Az élcsapat vezető szerepe nélkül azonban a proletárdemokrácia sem állhat tartósan fenn. Meddő dolog most arról képzelődni, hogyan alakultak volna az események, ha a Magyar Tanácsköztársaság élén

lenini típusú párt áll. De az kétségtelen, hogy az élcsapat hiánya, ha a Tanácsköztársaság bukása okának nem is tekinthető, az események menetét és formáját, azt, hogy a Tanácsköztársaság mikor és hogyan bukott el, lényegesen befolyásolta.

A proletárdiktatúra bukását a fehér terror követte. A mulatós és nyalka tisztek eldobták jelmezüket, vad böllérbicskás hóhérlegények bukkantak elő. Azután a burzsoázia 25 éves diktatúrája következett. Csendőrök, detektívek hada nehezedett a munkásosztályra, amelynek minden megmozdulására kínvallatás, börtön és bitófa lesett. Úgy látszott, hogy a burzsoá terror eszközeivel szemben a munkásosztály tehetetlenné vált.

Az ún. józan ész, a nyárspolgári gondolkodás nem is értette meg azokat a kommunistákat, akik vállalták az illegális küzdelem minden veszedelmét. A burzsoá államhatalom sziklaszilárdnak tűnt fel, rendelkezett az elhárítás és a megtorlás minden eszközével, újra meg újra szétverte az illegális kommunista szervezeteket. Nem látszott-e esztelenségnek puszta kézzel támadni a burzsoázia vasba öltözött államapparátusát? De a szétvert csoportok újra és újra megalakultak. A kommunisták tudták és valójában ők tudták egyedül, hogy a burzsoá rend szilárd felszíne alatt ott lappanganak és érlelődnek a magyar társadalom meg nem oldott ellentmondásai, amelyek csak az alkalmat várják, hogy felszínre kerüljenek és elsöpörjék a burzsoá rend intézményeit.

A burzsoá diktatúra kormányai is tudták, hogy egyetlen igazi ellenfelük az országban, aki ellen minden eszközzel harcolniok kell, a Kommunista Párt, olykor csak az a pár tucat kommunista, aki a szervezetek szétverése után újból hozzáfogott a párt illegális apparátusának felépítéséhez. Tudták, hogy a látszólag jelentéktelen csoportok az ország leghatalmasabb erőit, az elnyomott munkás- és parasztttömegeket képviselik, szervezik és fogják a döntő harcra vezetni.

Az illegális kommunista párt sem volt mentes a hibáktól. De mint az egész nemzetközi munkásmozgalom, sokat tanult a Magyar Tanácsköztársaság tapasztalataiból. Már az illegalitásban betöltötte a munkásosztály forradalmi élcsapatának szerepét és nem egyszer harcra mozgósította a munkásosztály ösztönösen forradalmi erőit.

A történelemből sokat lehet tanulni, ha felmutatjuk igazi menetét. Sokat tanulhat maga a munkásosztály is, különösen, ha megérti a proletárdemokrácia és a párt mint élcsapat történeti szerepét. 1956 októberében aligha került volna sor az ellenforradalom előtörésére, ha munkásosztályunk eléggé ismeri a Magyar Tanácsköztársaság történetét. A Magyar Tanácsköztársaság története azt tanítja, hogy a szocialista demokrácia a párt vezetőszerepe nélkül a proletárdiktatúra összeomlására, ez pedig bármiféle demokrácián át a burzsoázia terrorisztikus diktatúrájára vezet. 1956 októbere, amelyet nem tudtunk elkerülni, ezt a tanulságot erősíti meg.

A Magyar Tanácsköztársaság végső nagy tanulsága, amely ma, a korábbi kérdések megoldása után is aktuális, a tömegek és a párt viszonyára vonatkozik. Ez a tanulság a következő: A proletárdemokráciát, a Tanácsköztársaság példájára, minden eszközzel erősíteni kell, hogy minél jobban értékesíthessük a munkásosztály szocializmusra törő spontán energiáit. De ugyanakkor, a Tanácsköztársasággal ellentétben, minden eszközzel, elsősorban a pártdemokrácia minél teljesebb kifejlesztésével, erősítenünk kell a párt, a munkásosztály élcsapata, az öntudatos erő vezetőszerepét. Proletárdemokrácia a párt

vezetőszerepe nélkül, a párt vezetőszerepe belső pártdemokrácia nélkül egyformán súlyos következményekkel jár.

A Szovjetunió Kommunista Pártjának XXI. kongresszusa hasonló eredményekre jutott. Megállapította, hogy a mai viszonyok között a szocialista állam fejlődésének fő irányvonala a demokrácia általános fejlesztése, más szavakkal a proletár vagy szocialista demokrácia kiterjesztése. Rámutatott arra, hogy a jelen szakaszban mindinkább fokozódik a pártnak mint a nép kipróbált élcsapatának a szerepe. Állást foglalt amellett, hogy következetesen megvalósuljon a párton belüli demokrácia s fejlődjék a bírálat és önbírálat, mert ezek nélkül a tömegek nem mozgósíthatók a kommunista építés feladatainak megoldására.

Így fonódnak össze a Magyar Tanácsköztársaság történeti tanulságai a proletár világforradalom vezetőerejének, a Szovjetunió Kommunista Pártjának politikai főirányvonalával.

BENDA KÁLMÁN

Rákóczi és a Vatikán

Brenner apát küldetése XI. Kelemen pápához. 1707—1708

Rákóczi kezdettől fogva nagy fontosságot tulajdonított annak, hogy a Vatikán, XI. Kelemen pápa milyen álláspontot foglal el a magyar szabadságharc ügyében. Úgy vélte, a római egyház fejének a véleménye döntően kell hogy a keresztény uralkodóknál a latba essék, s így külpolitikai okokból, a magyar törekvések nemzetközi visszhangját nézve, éppen nem mellékes. Ugyanakkor ez az állásfoglalás a szabadságharc belső alakulása szempontjából sem közömbös: a pápa szava a fölkelés ügye mellé állítaná a hazai klérust, mely egy évszázad alatt hozzászokva Bécs és Róma szempontjainak azonosságához, többségében bizalmatlanul, sőt ellenségesen állt szemben a kurucokkal.

A császár számára természetesen szintén nem volt közömbös a pápa állásfoglalása, bár annak korántsem tulajdonított olyan jelentőséget, mint Rákóczi. Bécsnek sokkal több lehetősége lévén a Szentszék tájékoztatására, a pápát azzal igyekezett a maga oldalára állítani, hogy a szabadságharcot protestáns lázadásnak mondotta, hirdetve, hogy a kurucok, akárcsak a francia camisardok, esküdt ellenségei Róma híveinek, és követeléseik eleve összeegyeztethetetlenek a katolikus egyház érdekeivel.[1] Rákóczi már az 1704-es béketárgyalások után levélben fordult a pápához, hogy a szabadságharcról és személyéről terjesztett rágalmakat az egyház fejét megillető fiúi alázattal, de önérzetesen megcáfolja, s ugyanakkor határozott hangon feltárja a nemzet igazát, és alkotmányos küzdelmére a szentatya apostoli áldását kérje.[2] Nem is egy év múlva Davia bécsi nunciusnak írt, hogy a jezsuiták Magyarországról való kitiltásával kapcsolatos rosszindulatú bécsi híreszteléseket megcáfolja és a szentszéket az igazságnak megfelelően tájékoztassa.[3]

Bár tudomásunk szerint Róma ezekre a levelekre nem válaszolt,[4] Rákóczi és a szabadságharc vezetői általában úgy gondolták, a pápa elismeri ügyük igazságos voltát, s jóindulatú semlegességgel van irányukban. Esterházy Pál nádor, mint Rákócziék által is elismert semleges felet akarta a pápát felkérni

[1] A császáriak propagandatevékenységére néhány adatot közöl *Márki Sándor:* II. Rákóczi Ferenc. II. Bpest. 1909. 374—375. o. és Ráday Pál iratai. I. Bpest. 1955. 200. o. Brenner később idézendő jelentései is többször utalnak a császári részről terjesztett rágalmakra. Érdemes volna megnézni erre vonatkozóan Lamberg gr. császári követ beadványait és Davia nuncius bécsi követ jelentéseit a vatikáni levéltárban, bizonyára sok eddig nem ismert részletet tartalmaznak.

[2] Közölte *Márki:* Rákóczi ... I. 627—629. o. — Ráday Pál által írt fogalmazványa: Ráday Pál iratai. I. 200—203. o.

[3] Közölve: Ráday Pál iratai. I. 441—442. o.

[4] Thököly kisázsiai bujdosásában úgy tudta, hogy 1704 végén a pápa kedvező választ adott Rákóczinak (*Thaly Kálmán:* Késmárki Thököly Imre naplói és leveleskönyvei ... II. Bpest. 1873. 585. o.), de erre semmilyen más adatunk nincs.

a kurucok és Bécs közti közvetítésre, s szándékától csak a titkos tanács ellenkezésére állt el.[5] Bercsényi még azt is tudni vélte, hogy a jezsuita rend tagjainak „igen kemény parancsolatjok" jött Rómából, hogy „senki ezen mi háborúnk ellen ne szóljon, sőt kedvet keressenek, senkinek ne vétsenek".[6]

A valóságban azonban XI. Kelemen pápa sokkal óvatosabb volt, semhogy nyíltan kiálljon a magyarok mellett, s ezáltal az Egyházi Állam körül teljesen felkavart nemzetközi politikai helyzetben újabb ellenségeket szerezzen. 1700-ban került az apostoli székbe, néhány nappal az utolsó spanyol Habsburg, II. Károly halála után. A spanyol világbirodalmi örökségért nemsokára meginduló nagy háború már előrevetette félelmetes árnyékát, s megosztotta a conclavét. Az új pápa nagyrészt éppen annak köszönhette megválasztását, hogy sem a francia, sem a császárpárti bíborosok nem voltak elég erősek a maguk jelöltjének elismertetésére, s egy semleges személyben állapodtak meg.[7] Valójában az új pápa is inkább a franciák felé hajlott, ami érthető is, hiszen XIV. Lajos uralma pillanatnyilag kevésbé látszott veszélyesnek az Egyházi Államra, mint a régi császárok itáliai hűbéri jogait felújító Habsburg politika. Kelemen pápa ezért még 1701 elején elismerte Anjou Fülöp spanyol királyságát, s bár a meginduló nagy küzdelemben a Bourbonok és a Habsburgok között igyekezett semleges maradni, az itáliai katonai és politikai helyzet mindinkább szembefordította a Habsburgokkal és protestáns szövetségeseikkel. A keresztény világ egykori két vezére, a császár meg a pápa, a spanyol örökösödési háború folyamán egyre jobban szembekerült, — Rákóczi részben erre is számított, amikor úgy gondolta, Róma melléje fog állni.

Mindez indokolta a közvetlen diplomáciai kapcsolatok felvételét. De ezen kívül még egy sürgető ok volt. A szécsényi országgyűlés óta Rákóczi mind több egyházi vonatkozású ügyben volt kénytelen határozni és cselekedni, s hovatovább, mint az ország tényleges ura, a királyt megillető jogokat egyházi téren is gyakorolta. Mindehhez hasznosnak látszott az egyház fejének legalább hallgatólagos hozzájárulását elnyerni, már csak a hazai főpapság részéről mutatkozó ellenállás miatt is.

A követség küldését hosszú ideig akadályozta, hogy Rákóczinak nem volt rá megfelelő embere. Mindenképpen egyházi személyt kívánt küldeni, már csak azért is, hogy ellensúlyozza a róla terjesztett rágalmakat, — amúgysem nagyszámú papi hívei közt azonban senki sem akadt, aki alkalmas lett volna egy ilyen feladat elvégzésére. 1706 őszén végre megtalálta az embert, Brenner Domokos személyében.[8] Mire azonban minden akadály elhárult és a követ elindulhatott, 1707 májusát írták.

Brenner apátnak, Rákóczi későbbi ismert diplomatájának életéről, személyéről ebből az időből bizony nem sokat tudunk.[9] Egészen szegény, talán

[5] *Márki:* Rákóczi ... II. 341. o.

[6] Archivum Rákóczianum, I/IV. 51. o.

[7] Erre és az alábbiakra: *Ludwig Pastor:* Geschichte der Päpste. XV. 6. s köv. o.; *Fernand Hayward:* Histoire des papes. Paris. 1929. 408. s köv. o.; *Franz Xaver Seppelt:* Das Papsttum in der neueren Zeit. Leipzig. 1936. 387. s köv. o.

[8] L. Rákóczi levelét Berthóti Ferenc felsőmagyarországi generálishoz, 1706. szept. 12.: Archivum Rákóczianum, I/1. 676. o.

[9] Brenner Domokos (gyakran: Antal Domokos) életének 1707-ig terjedő szakaszára l. *Alexius Horányi:* Nova Memoria Hungarorum. I. Pest. 1792. 578–582. o. — *Stephanus Katona:* Historia critica regum Hungariae. XXXVII. Buda. 1806. 693–694. o. — *Szinnyei József:* Magyar írók élete és munkái. I. Bpest. 1891. 1335 h., nagyjából mind a három ugyanazon adatokkal. — *Josephus Hradszky:* Initia, progressus ac praesens

Pozsony megyei kisnemesi családból származott. A Veszprém megyei Hanta egyházának prépostja volt, s az 1704-es császári béketárgyalásokon a közvetítő Széchényi Pál kalocsai érsek titkáraként vett részt. 1705 áprilisában átállt a kurucokhoz. „Ügyét nemzetünknek igaznak ösmérvén, meg akar az igaz vallásra térni, és hívségét historizáló pennájával bizonyítani — jelentette róla Bercsényi a fejedelemnek. — Kért, Nagyságodnak alázatosan recommendáljam. Accomodatiót valamely beneficiumban kíván, az hol csendesen írhasson."[10] Rákóczi örömmel fogadta a latinon kívül franciául és németül is jól beszélő, a tollat ügyesen forgató, diplomáciai ügyekben jártas apátot, aki a fejedelem egy jóval későbbi levele szerint a bécsi kormány sok titkos ármányát fedte fel előtte, ugyanakkor viszont egy percig sem titkolta, hogy mindezért jutalmat, előmenetelt és jövedelmet kíván ellenszolgáltatásul.[11]

Brennerben Rákóczi tehetséges, ambiciózus és használható embert nyert, aki a kuruc diplomáciában még fontos feladatokat kap majd. Mozgékony, eleven szelleme, mely nehéz körülmények közt is megtalálja a járható utat, sima modora és tárgyaló készsége a fejedelem legjobb diplomatái közé emelik. Jellemének majd az emigrációban végzetessé váló árnyoldalai, önhittséggel és kalandorsággal vegyes karrierizmusa, erkölcsi gátlásokat nem ismerő lelkiismeretlensége ekkor még, s mindaddig amíg hitt a szabadságharc győzelmében, nem ütköztek ki teljes meztelenségükben; nincs okunk kétségbe vonni, hogy ezekben az években teljes mértékben bírta fejedelme bizalmát.[12]

Megjutalmazása nem is késett sokáig. Sigray János szepesi prépost megtagadta a confoederatióra való felesküvést, mire Rákóczi a szécsényi országgyűlés törvényeinek értelmében megfosztotta méltóságától. Helyébe 1706 őszén, előbb csak adminisztrátorként, majd az év végén apáti címmel Brennert nevezte ki. A káptalan, melynek tagjai a szintén Rákóczi által kinevezett Fray Józsefet kivéve mind labanc érzelműek voltak, törvénytelennek nyilvánította Sigray letételét és Brenner kinevezését, s csak féléves huzavona után, 1707.

status capituli ad Sanctum Martinum E. C. de monte Scepusio olim collegiati. Szepesváralja. 1901. 456—459. o. — Széchényi Pál melletti titkársága idejéből, 1703—1704-ből való fogalmazványai, az általa vezetett leveleskönyv, kisebb följegyzések: Országos Levéltár (O. L.) Széchényi család lt. VII. k. 2. csomó. — Címeres gyűrűs pecsétjével lezárt levele Sedelmayer Sebestyén sóprefectushoz, 1706. dec. 4.: O. L. Rákóczi-szabh. lt. IV. 2. a.

[10] 1705. ápr. 4.: Archivum Rákóczianum, I/IV. 437. o.

[11] Rákóczi Conti hercegnének, Rodostó, 1723. okt. 5.: *Joseph Fiedler:* Actenstücke zur Geschichte Franz Rákóczy's. II. Wien. 1858. 527. o.

[12] Később, 1723-as már idézett levelében, Rákóczi az emigrációban támadt bizalmatlanságát a szabadságharc korára is visszavetítte, — hogy ez így lett volna, a tények nem igazolják. Annyi bizonyos, hogy Brenner örökös követelődzései nem voltak rekonszenvesek a fejedelemnek (l. Rákóczinak 1708. szept. 21-én Bercsényihez írt levelét: Archivum Rákóczianum, I/II. 333. o.), tehetségét azonban nagyra tartotta. (1709. sz. pt. 1-én írta Bercsényinek: nincs megelégedve Nedeczkyvel, az orosz tárgyalások nem haladnak, „Brennerre bízom ezen negotiatiot, s okosabban fog folyni". Uo. II. 526. o.) Ferriol márki, XIV. Lajos portai követe is így jellemezte: „c'est un homme d'esprit et de mérite." (*Émile Varenbergh:* Correspondance du marquis de Ferriol... Anvers. 1870. 323. o.) — Egyébként tájékoztatásul röviden ismertetjük Brenner életének további adatait. Diplomáciai megbízatásai: 1708 XIV. Lajosnál; 1709-1710 Lengyelországban és I. Péter cárnál; 1711-től kezdve követi minőségben a francia udvarnál. Préposti kinevezését 1709. dec. 18-án a hercegprímás érvénytelenítette. Párizsban pénz és értékpapír ügyletekbe bonyolódva Rákóczi egész vagyonát eljátszotta. 1721-ben az adósok börtönében, a Bastilleban öngyilkos lett.

február 18-án ismerte el.[13] A fejedelem és a káptalan egyházjogi vitájának különben irodalmi emléke is maradt: Brenner kis könyvben bizonyította, hogy Rákóczinak, az ország törvényes uralkodójának, joga van egyházi tisztségekre kinevezni és egyházi méltóságokat adományozni.[14]

Brenner kinevezése így elrendeződvén, 1707 tavaszán sor kerülhetett a követségre. Azaz hogy mégsem azonnal: a marosvásárhelyi országgyűléssel kapcsolatos rengeteg teendő, a portai, porosz és svéd diplomáciai ügyek, majd Brenner másirányú kisebb megbizatásai azt eredményezték, hogy a fejedelem követi utasítása csak az erdélyi út után, május első napjaiban készült el. Pedig ha valaha, most igaz volt a latin közmondás: periculum in mora.

Láttuk, a káptalan a kuruc Magyarországon kénytelen-kelletlen meghajolt Brenner érvei és Rákóczi hatalma előtt; de vajon hogyan vélekedett erről az esztergomi érsek, és hogyan vélekedett Kelemen pápa?

Rákóczi sejtette, ha bizonyosan nem is tudta, hogy a klérus egyes tagjai (élükön a primási méltóságot viselő Keresztély Ágost szász-zeitzi herceg, a lengyel trónról elűzött II. Ágost szász választó unokaöccse) rendszeres jelentéseket küldenek a Vatikánba róla, ahol csak tudják befeketítik őt, s sürgetik, hogy a pápa teljes tekintélyével lépjen föl ellene.[15] Talán azt is sejtette, hogy a szepesi káptalannal való vitáját jelentették. Azt azonban ekkor még nem tudta, hogy a pápa, engedve a hosszas unszolásnak, 1707. április 2-án már állást is foglalt az ügyben. Keresztély Ágost herceghez írt levelében éles szavakkal bélyegezte meg, hogy a fölkelők hozzányúltak az egyház jogaihoz és „bitorolják" azokat, s egyben utasította a prímást, közölje a szepesi káptalannal, hogy a fejedelem intézkedése törvénytelen.[16]

A pápai határozatnak az akkori hatalmi helyzetben különösebb jelentősége nem volt, de nem használt Rákóczi tekintélyének, s a klérust megerősítette kurucellenes magatartásában. Brenner küldetésének egyik fontos feladata éppen az lett volna, hogy ha már a magyarok melletti nyílt kiállásra nem is veheti rá a pápát, legalább az ilyen és ehhez hasonló nyilatkozatok kibocsátását megakadályozza. Ma már látjuk: a követség megkésett. És bár tudjuk, milyen nehéz helyzetben volt Rákóczi, amikor a Vatikánba kellett követet keresnie, mégis azt kell mondanunk, az adott helyzetben rossz megoldás volt Brenner kiválasztása.

A követséget Rákóczi a tőle máskor is megszokott alapossággal készítette elő. Útban Kolozsvárról Zilahon, Somlyón, Székelyhídon át Debrecen felé, papírra vetette a követséggel kapcsolatos elgondolásait, s ennek alapján aztán kancelláriájának directora, Ráday Pál elkészítette az utasítás szövegét. Tárgyalt a kíséretében levő Des Alleurs márkival, XIV. Lajos nemhivatalos követével, hogy az tájékoztassa urát Brenner római útjáról, és Rákóczi nevében

[13] Az ügyet részletesen ismerteti: *Carolus Wagner:* Analecta Scepusii sacri et profani. III. Pozsony. 1778. 125–130. o. és *Hradszky:* i. m. 456. s köv. o. — Rákóczi rendelete, a káptalan tiltakozása, Brenner ez ügyben való iratváltásai egykorú másolatban: O. L., Magyar Kancellária. Hung. Esterházyana no. 38. Brenner elkobzott iratai közt. — Rákóczi 1706. szept. 23-i értesítése a káptalanhoz Brenner adminisztrátori kinevezéséről: Eötvös Lóránd Tud. Egyet. Könyvtára. Ms. Kaprinay Gyűjt. 42. k. 295. p.

[14] Peculiares principum Hungariae in ecclesia Dei praerogativae. Lőcse. 1707 (R. M. K. II. 2286. sz).

[15] Erre vonatkozóan több adat található Brenner vatikáni jelentéseiben.

[16] Clementis XI. epistolae. Róma. 1729. 393–394. o.

kérje meg, utasítsa vatikáni követét a magyar megbízott támogatására, az esedékes francia segélypénzből pedig 2 000 tallért juttasson közvetlenül Rómába az apát kezéhez. Ezzel egyidőben maga is írt az ismerős francia bíborosoknak.[17]

Maga a május 4-én kelt utasítás rendkívül jellemzően tükrözi Rákóczi egyházpolitikai és diplomáciai elképzeléseit, egyúttal pedig a kuruc történetszemlélet egyes vonásait is. Éppen ezért az alábbiakban részletesen ismertetjük.[18]

1. Makón, Temesváron, Nándorfehérváron át menjen Raguzába, s ott kérje a francia konzul tanácsát további útjára nézve.

2. Rómában először La Trémoille bíborost keresse fel és tőle kérjen tájékoztatást a pápai udvarban dívó formaságokról. Követi mivoltát elismertetve, a fejedelem tekintélye érdekében igyekezzék a maga számára a birodalmi választófejedelmek követeinek kijáró jogállást biztosítani; az erdélyi fejedelmek követei korábban is ezt élvezték a keresztény uralkodók udvarában.

3. A pápától kihallgatást nyerve mutassa be megbízólevelét, és tolmácsolja a fejedelem, valamint a magyar nemzet ragaszkodását és alázatos engedelmességét. Ismertesse beszédében, hogyan lett az Attila, majd a hét vezér alatt Scythiából jött, egész Európa által rettegett pogány magyarság, a Római Curia és Szent István király áldozatos munkája révén kereszténnyé. István király követe kifejezte II. Szilveszter pápa előtt a magyarság háláját, a pápa pedig a római szent egyház védelmébe fogadta az új magyar királyt és az egész magyar nemzetet.

4. Ezért a fejedelem teljes bizalommal fordul a pápához és kéri, hogy megismerve a magyarság mostani törekvéseit, mondjon ítéletet azok igazságos voltáról. A követ fejtse ki, hogy az ország szabadságának alapját mindig a szabad királyválasztás képezte. Ezt még Szilveszter pápa szentesítette, s István király óta sértetlenül érvényben volt egész a mostani uralkodó megkoronáztatásáig. Ehhez járultak a többi szabadságjogok, melyeket jeruzsálemi András király decretumba foglalt és arany bullájával megerősítve a hét példányból egyet a pápai levéltárban helyezett el, hogy — mivel arra minden királynak esküt kell tennie koronázás előtt, amit ha megszeg, az ország lakosainak joguk van vele szembeszállni — a Római Curia és rajta keresztül az egész keresztény világ megítélhesse a magyar népigazságát, ami a mostani fölkelésben is tisztán megmutatkozik.

5. Ismertesse, hogyan ragadta magához álnoksággal és erőszakkal a mohácsi csata után az osztrák ház a koronát, s hogyan mesterkedett kezdettől fogva azon, hogy a szabad nemzetet uralmának örökös szolgaságába taszítsa.

[17] A La Trémoille bíboroshoz írt francia levél fogalmazványa: O. L. Rákóczi-szabh. lt. I. 1. caps. D. 70. fasc. — Ismeretlen bíboroshoz latinul: A Dunamelléki Ref. Egyházkerület Levéltára. Ráday család lt. I. d/2—22. — A Des Alleurs-rel való tárgyalásokra l. Rákóczi lejjebb idézendő levelét. Rákóczinak az utasításra vonatkozó följegyzése: O. L. Rákóczi-szabh. lt. I. 1. caps. D. 70. Az utasítás Ráday által írt fogalmazványa: Ráday lt. I. d/2—22. Brenner megbízólevelének fogalmazványa: uo. Brenner másolata az utasításról: O. L. Magyar Kancellária. Hung. Esterházyana no. 38.

[18] Az utasítás latin nyelvű, holott Rákóczi követi utasításai általában magyar nyelvűek. Itt említjük meg, hogy történetírásunk mindeddig csak a követség tényét tudta, a vatikáni levéltárból előkerült megbízólevél alapján (*Márki:* Rákóczi... I. 620. o.), de sem az utasítás, sem Brenner jelentései, sem Rákóczinak időközben Rómába küldött kiegészítő utasításai nem voltak ismeretesek.

Zsarnoki uralma mérhetetlen üldöztetést és borzalmas szenvedést zúdított az ország lakosaira; mindezt részletesen feltárta a világhoz intézett kiáltványaiban. Ezért a részletekkel ne terhelje őszentségét, viszont a fölkelés igazának bizonyítására emelje ki az alábbiakat: 1. az osztrák ház a mostani uralkodó koronázásakor csalárdsággal kiforgatta a nemzetet a Szentszék által megerősített, minden nép által elfogadott és évszázadokon át érvényben levő szabad királyválasztói jogából; 2. András király decretumából mindazt, ami az ellenállás jogára vonatkozott, egy kicsikart országgyűlési határozattal töröltette; 3. az ősi szabadság-jog ellenére, mely szerint nemes ember csak törvényes idézés és ítélet után fogható el, ártatlanul kivégeztette a legelőkelőbbeket, ahogy ezt az eperjesi vértörvényszék története és magának a fejedelemnek elfogatása is bizonyítja.

6. A nemzet számára végül sem maradt más lehetőség, mint hogy fegyverrel szerezze vissza jogait. Erről Janson bíboroshoz írt levelében már régebben értesítette a pápát, de választ mindeddig nem kapott rá. A mostani követség célja az, hogy minél alaposabban föltárja a felkelés hátterét. Számoljon be a négy év hadisikereiről s arról, hogy megverve az ellenséget, a magyarországi szövetkezett rendek vezérükké, az erdélyiek pedig fejedelmükké választották, s már beiktatása is végbement. Mindamellett nem zárkózott el a béketárgyalások elől, s elfogadta Anglia és Hollandia közbenjárását. Megegyezés azonban nem jött létre Ausztria merevsége miatt. Hogy a tárgyalások részleteit megismerhessék, adja át a miniszteréknek a rendek nyomtatott Apológiáját.

7. Tudja, hogy ellenségei azt terjesztik róla: csak színleg katolikus, felkelésének célja az egyház fegyverrel való tönkretétele, s hogy ennek elhitetésére az ő nevében hamisított rendeleteket mutogatnak. Ennek ellensúlyozására

8. ismertesse a szécsényi országgyűlés vallási végzését, kifejtvén, hogy mivel a fölkelés a nemzet valamennyi szabadságjogának helyreállításáért indult, a három bevett felekezet törvényes szabadságát (amelynek fenntartására különben az ausztriai házból való királyok is esküt tettek) vissza kellett állítania, a minden politikai józanság ellenére erőszakkal elvett templomokat vissza kellett adatnia. Mindez a katolikus rendekkel való teljes egyetértésben, megegyezésként jött létre. (Ezek a rendek maguk is gyakran elítélték az ausztriai ház vallás-üldözését, melyről jól tudták, hogy nem az egyház érdeke, hanem az uralomvágy irányítja.) A katolikus egyház elsőbbségi joga, ahogy az egyházi javak is sértetlenül megmaradtak, sőt több, jogtalanul szerzett templomot is az egyház kezén hagytak.

9. Illetékesek (mindenekelőtt a rend generálisa) előtt őszintén tárja fel a jezsuiták ügyét: nem volt szándéka háborgatni a rendet, az egyház hite, tudománya és méltósága őrállóját; a fenyegető veszély ellen szövetségbe tömörült nemzet országgyűlésből felszólította a rend tagjait, hogy különüljenek el az osztrák rendtartománytól és csatlakozzanak a confoederatióhoz. Ennek nem tettek eleget, s a nemzet nem melengethetett viperát a keblében; de felkarolta közülük azokat, akik hazaszeretetből csatlakoztak a confoederatióhoz. A rend javait pedig, melyeket törvénytelenül kapott az elhunyt uralkodótól, a katolikus klérusnak adták át.

10. A katolikus egyház iránti buzgóságból kezdeményezte az erdélyi rendek előtt az erdélyi katolikus püspökség visszaállítását is. Bár ezt nem érhette el, a rendek rá való tekintettel nem zárkóznak el a kérdés rendezése elől, ha a magyarországi és erdélyi kormányzatot teljesen különválasztják,

vagyis ha az új püspök nem függ a kalocsai érsektől, sem a magyar királytól, hanem csak az erdélyi fejedelem apostoli hatalmának van alávetve.

11. Jelentse ki, hogy a fejedelem egész életét a pápa és a római egyház javára kívánja szentelni, és az előbb elmondottakra hivatkozva a következőket kéri: 1. Őszentsége ismerje el a magyar nemzet igazát és adja apostoli áldását rá és hadseregére; 2. hogy a II. Szilveszter pápa által a magyar királyoknak adott apostoli jogok csorbítatlanul fennmaradjanak, a királyi hatalom visszatértéig erősítse meg a rendek határozatát, amellyel ezeket a jogokat őrá ruházták, és szólítsa fel az ellenséghez szító főpapokat, hogy csatlakozzanak a nemzeti confoederatióhoz és ismerjék el az ő joghatóságát; továbbá hagyja jóvá az erdélyiek követelését, hogy az erdélyi püspök ne függjön a magyarországi kalocsai érsektől; 3. András király törvényét a római levéltárban levő példányról hiteles másolatban adassa közre s védje meg a nemzet szabad királyválasztó jogát és karolja fel ügyét.

*

Brenner a mindenfelől felvonuló császári csapatok közt, ezer nehézség és veszély közepette, több mint másfélhónapos út után 1707 június végén érkezett meg Rómába. Az Örök Város ekkor már közvetlenül a háború partjára sodródott, élete az ostromlott váréhoz hasonlított. Bár a Vatikán hivatalosan semleges volt, valójában Ausztria szinte ellenségként kezelte, arról pedig egyáltalában nem beszélhetünk, hogy a hadviselők valamelyike is elismerte volna maga fölött álló, erkölcsileg független döntőbírónak.[19] Az a politikai és katonai helyzet, mely Brennert fogadta, egészen más volt, mint amit még Rákócziék elképzeltek.

Az 1706-os év komoly sikereket hozott a császárnak és szövetségeseinek a háborúban. Spanyolországban elfoglalták Katalóniát és Aragóniát, s Habsburg Károly főherceg bevonult Madridba, ahol spanyol királlyá kiáltották ki. A május 23-i ramilliesi győzelmes csata Brabantot és Flandria nagyrészét szerezte meg számukra, Savoyai Eugén szeptemberi torinói győzelme pedig észak Itáliából szorította ki a franciákat. Eugén Milánóban ütötte fel főhadiszállását, csapatai részben már pápai területen teleltek. A katonai megszállással járó erőszakoskodásokat, a szoldateszka jóismert uralmát még elviselhetetlenebbé tette, hogy Eugén herceg, a régi császári hűbéri jogokra hivatkozva, súlyos adókat vetett ki a pápai vazallus államokra, mint Genova, Toscana, Parma és Piacenza. A pápa 1707 legelején éleshangú brévében tiltakozott a Szentszék jogait ért sérelem ellen, s a rendelet visszavonását, sőt elégtételt kért a császártól. Kiállása mögött a francia udvar biztatásait kell keresnünk, XIV. Lajos ugyanis segítséget ígért az Egyházi Államnak; azonkívül közrejátszott a Curiában uralkodó, később tévesnek bizonyult föltevés is, mely szerint az itáliai államok a küzdelemben Róma mellé fognak állni. A császári udvar józanabbul ítélte meg az erőviszonyokat és az itáliai hangulatot. Úgy vélte, ennél jobb alkalom nem adódhat számára a pápai állam rovására való terjeszkedésre: Róma teljesen magára fog maradni, a franciák, még ha akarnák, sem fogják tudni katonailag támogatni, a bíbornoki kollégiumon belül nincs egyetértés, a kardinálisok egy része a császár oldalán áll, különben is

[19] L. *Leopold von Ranke:* Die römischen Päpste in den letzten vier Jahrhunderten. III. (Rankes Historische Meisterwerke. 17—18. k.) Hamburg, é. n. 223. o. és *Seppelt:* i. m. 391. o.

az Egyházi Állam saját fegyveres ereje még Róma védelmére sem elegendő. „A papokat pénzzel és bottal kell irányítani" — vélte a császár római követe, gr. Lamberg,[20] — s Eugéniusnak lényegében ugyanez volt a véleménye. Válaszul tehát a pápai tiltakozásra, Parmára a papságra is kiterjedő külön adót vetnek ki, s Eugén herceg mintegy kihívásként elrendeli, hogy a vonakodók ellen a szövetséges protestáns hatalmak katonáit vonultassák fel karhatalomként.

1707 nyár elején azután a császár még egy lépéssel tovább megy: csapatai megszállják Nápolyt és a nápolyi királyság területét. Immár északról és délről egyaránt császári csapatok veszik közre az Egyházi Államot, a háború közvetlenül Róma kapujához ért. A pápa még az átvonulási engedélyt sem meri megtagadni Daun generálistól; a 10 000 főnyi császári sereg közvetlenül Róma mellett vonul el, éppen a Brenner megérkezése körüli hetekben. Ugyanekkor a császár a pápához küldi Martinitz grófot, erőszakosságáról híres diplomatáját, s békeajánlatként feltételeket közöl. A háromnapos tárgyalás semmilyen eredményre nem vezet, Martinitz fenyegető kijelentések közt elhagyja Rómát. A pápa elrendeli a védelmi készültséget. A hangulat komor, de inkább kétségbeesett, mint elszánt.[21]

Nyilvánvaló, hogy ilyen helyzetben, amikor a pápai udvar már a Sacco di Roma megismétlődésétől retteg, a pápa nem fogja ellensége haragját azzal éleszteni, hogy a számára egyébként érdektelen magyar ügyben, pusztán az erkölcsi igazság kedvéért a fölkelőknek ad igazat. Arról nem is szólva, hogy kijelentése önmagával is ellenkezésbe hozná: saját hűbéri jogainak érvényét gyengítené, ha elismerné, hogy a népeknek joguk van szabadságuk védelmében az Isten kegyelméből uralkodó királyok ellen fegyvert fogni. XI. Kelemen pápa el volt szánva, hogy főpapi jogaiból nem enged a császárnak, a katonai erőszak előtt nem hajt térdet, — de azt már a politikai eszélyesség kívánta, hogy ne adjon fegyvert ellensége kezébe önmaga ellen, s ne dobjon a császárnak kesztyűt egy számára erkölcsi következményeiben is veszélyes ügyben. Ugyanakkor, legalábbis amíg a politikai helyzet végleg nem tisztázódik, az sem lett volna taktikus, ha teljesen eltaszítja a magyarokat. Brenner éles szemét mi sem dícséri jobban, mint az, hogy néhány nap alatt felismeri: a pápa állásfoglalása nem az általa képviseltek igazságán múlik. Egyénileg a pápai udvar minden tagja meg lehet arról győződve, hogy a magyarok igaz ügyért harcolnak, ebből még politikai kiállás nem születik. Minden azon fordul meg, elég erősnek érzi-e magát a pápa arra, hogy nyíltan szembeforduljon a császárral, s ha igen, kívánja-e politikai érdeke a magyar törekvések támogatását.[22]

[20] Idézi *Pastor:* i. m. 28. o. — Brenner is pénzt kért ügyei előmozdítására: „Nummos quoque ad disponendos animos (intelligo subalternorum, majores enim extra hanc sphaeram sunt) exigi, aurea hac in quam incidimus aetate ... Non tantum belli, sed et litis nervus est, quae longe melius quam patientia omnia vincit regina, pecunia" (1707. aug. 28-i jelentése).

[21] Az itt tárgyalt eseményeket részletesen ismerteti *Pastor:* i. m. és Feldzüge des Prinzen Eugen von Savoyen. I. Serie VIII. és IX. k.

[22] Brenner római követségéből való, francia és latin nyelven, titkos számjelekkel, igen gondatlanul írt jelentései nincsenek egy helyen, hanem szétszórva részben Rákóczi egykori levéltárában, részben Ráday Pál iratai közt és másutt találhatók. A további idézetek egyszerűsítésére keltezési sorrendben itt valamennyi jelentését felsoroljuk. A dátum után írt betű és szám-jelzet az Országos Levéltárban őrzött Rákóczi-szabadságharc levéltára I. 1. részének megfelelő csomójára vonatkozik. 1707. júli 9: D. 83; júli 16: C. 39; júli 8: G. 205; júli 30: D. 75; aug. 6, 13 és 20: G. 205; aug. 28: E. 110 (Brenner sk. másolata: O. L. Magyar Kancellária. Hung. Esterházyana no. 38); szept. 3,

Különben Brenner még meg sem érkezett Rómába, a császáriak aknamunkája máris megindult ellene. Küldetéséről előre tudtak — jelentette haza — a hercegprímás tudósításából, aki azt is megírta, hogy ő az, aki erőszakkal beült a törvénytelenül elűzött szepesi prépost helyébe, s hogy legelső dolga volt elrendelni: a templomokban ezentúl ne a törvényes uralkodóért, hanem a rebellis fejedelemért imádkozzanak. Brennert bizalmatlan, sőt ellenséges légkör fogadta, s ezt csak hetek munkájával sikerült részben eloszlatnia La Trémoille bíboros, XIV. Lajos követe segítségével, aki kezdetben valamennyire még melléállt.

„A legrosszabkor érkeztem — írta Brenner első, július 9-i jelentésében —. Ahogy [La Trémoille] bíboros mondotta: Franciaországnak kevés jóbarátja van a Vatikánban — a pápa pedig semmit sem mer a császár ellen tenni." Nem tudja, elismerik-e követnek; a jelek rosszak. La Trémoille nem merte őt házába befogadni, s csak éjjel, titokban keresheti fel. A pápai udvar különben kétségbeesett hangulatban van — írta július 16-án, s attól kezdve szinte minden jelentésében. Nagy a bizonytalanság és a fejetlenség, ahány frakció, annyi vélemény, senki sem tudja, mit is kellene tenni. A bíborosok egyrésze hangosan követeli a császárral való azonnali megegyezést, feltételei teljesítését, vezérük maga az államminiszter;[23] — a német-ellenesek a franciákban bíznak, s többek szeme a svéd király felé fordul, akiről olyan hírek járnak, hogy miután II. Ágostot békére kényszerítette, sziléziai táborából a császár ellen indul. A szentatya nem tudja magát elhatározni semmire, s kétségbeesetten igyekszik tekintélyét a már-már összecsapó hullámok közt fenntartani. Mindenki saját bajával van elfoglalva, a magyarok ügye nem érdekel senkit.

Kezdeti rossz helyzete a következő hetekben még tovább romlott. Augusztusban megérkezett Rómába az ónodi trónfosztás híre, s a „német" kardinálisok ezt rögtön felhasználták a magyarok ellen. „Mindenfelé csak rebellis a nevünk — olvassuk Brenner augusztus 13-i jelentésében. — A császárt felingerelte az interregnum kimondása; a pápa ezekután nem vállal közösséget a magyarokkal, mert semmit sem mer a császár ellen." Talán más volna a helyzet, ha valamelyik európai uralkodócsalád tagja elfogadná a magyar trónt, s megvédené az országot a nemzetközi vitában. Vagy ha a francia király utasítaná vatikáni követét, hogy keljen a magyarok pártjára. De a király hallgat, pedig La Trémoille bíboros már külön is írt neki. Ha sokáig várat magára válasza, félő, hogy a pápa a császár nyomására nyíltan is a magyarok ellen fordul.

10 és 17 : C. 39 (töredékes sk. fogalmazványa : Magyar Kancellária, i. h.) ; okt. 1 : Magyar Kancellária, i. h. (sk. másolat) ; dec. 3 : A/1. 10 ; dec. 17 : E. 113 ; 1708. jan. (kelt nélk. töredékes) : A/1. 10 ; márc. 8 : H. 243 (Brenner sk. másolata : i. h.) ; márc. 23 és 30, mindkettő Anconából : E. 113. — Brenner tudósításai Ráday Pálhoz : 1707. júli 3 és szept. 3 : Ráday lt. I. d/2—22. — Rákóczi időközi utasításai : 1707. aug. 30 : Ráday lt. I. d/2—13 ; okt. 1 : D. 70. Rákóczi sk. leveleskönyvében ; okt. 10 : Ráday lt. I. d/2—10 ; nov. 4 és dec. 26 : D. 70 ; 1708. jan. 7 : Széchényi Kvt. Kézirattára, Fol. Gall. 5 (XVIII. századi másolat) ; jan. 15 : M. Tud. Akadémia Könyvtára, Kézirattár : Vegyes kéziratok II. doboz (XVIII. századi másolat) ; máj. 20 : Debreceni Ref. Kollégium Könyvtára, Kéziratok : R. 500 (XVIII. századi másolat).

[23] A Nápolyt megszálló Daun tábornagy lényegében ugyanezt jelentette Savoyai Eugénnek 1707. május 28-án : „Nicht nur allein der Pöbel, sondern auch alle Herren Cardinale und Bischöfe die tragende Veneration gegen ihro Kayserliche Mayestät und Dero Truppen mit vielen Consternationen versichert haben" (Feldzüge ... IX. 180. o.).

Augusztus 20-i jelentésében azután már kereken megírja Rákóczinak: a jelenlegi helyzetben ne várjon semmit a Római Curiától. Az, hogy a magyaroknak igazuk van-e vagy nincs, mellékes — írja. Hiába cáfolja meg a vádakat, a Curia állásfoglalása a politikai érdeken múlik, s ha ez úgy kívánja, az igazság ellen döntenek. „Felséges uram, végül sem mondhatok mást: ne számítson erre az udvarra."[24]

A jelentések útja Magyarországra Isztambulon, vagy még nagyobb kerülővel Franciországon és Dancán keresztül lassú és bizonytalan volt. Brenner első jelentései szeptember legvégén jutnak Rákóczi kezébe, — s időközben, a májusi helyzethez képest, idehaza is sok minden megváltozott. 1707 nyara meghozta Rákóczi számára a szabadságharc első nemzetközi sikerét: I. Péter orosz cár felajánlotta neki a lengyel trónt, és mint a szövetkezett magyar rendek vezérével, mint szuverén államfővel titkos szövetséget kötött. A fejedelem és a szabadságharc csillaga a zeniten állott, — annál jobban bántotta Rákóczit a pápa magatartása. „Sohasem kételkedtem benne — írta október 1-én Brennernek —, hogy a pápa a császár felé hajlik, de meglepett hallanom, hogy elítél, szinte anélkül, hogy meghallgatna, pedig rágalmazóim hazugsága sokhelyt kiütközik. Rajta leszek, hogy rávegyem a hazai papságot, küldjön valakit Rómába a vádak megcáfolására. De talán addig is kifejezhetné azt az óhajomat a pápának, hogy küldjön titokban valakit Magyarországra, hogy az megismerje az itteni vallási helyzetet. Mert félek, hogy ha elítéli ügyünket és ezzel mintegy arcul csapja szabadságért való küzdelmünket, ennek olyan sajnálatos következményei lehetnek, mint amihez hasonlókat már látott a római udvar Angliában és Svédországban, meg más államokban. Ugyanis a magyar nemzet számára a lényeg a szabadság megtartása, ezért kezdte a háborút is, s ha a pápa ezt megbélyegzi és nem ismeri el törvényesnek harcunkat, ez a nemzetben olyan gondolatokat ébreszthet, amelyek talán károsak lesznek a Szentszékre." Közölje Brenner azt is, hogy ügyei „isten kegyelméből más állapotban vannak, mintsem talán ottan gondolnák", és hogy elhatározását ne tartsák szalmalángnak. A császártól pedig ne féljenek annyira, Magyarországot sem fogja egykönnyen hatalmába kényszeríteni; a mostani hadjárat azt mutatja, hogy ereje fogytán van. Arról tehát, hogy új királyt válasszanak, a magyarok nem mondanak le, sőt amint lehet, ezt végbe is fogják vinni. Mivel pedig ő, Rákóczi, a királyi méltóságot semmiképpen nem vállalja, a Vatikán elgondolkozhat rajta, milyen kellemetlen következményei lehetnek a királyválasztásnál annak, ha a Szentszék megsérti a nemzetet.[25] De ha a pápa igazságot szolgáltat a magyaroknak, ha szót emel szabadságjogaik mellett, a fejedelem felelősséget vál-

[24] „Diabolico homines illi aguntur spiritu; si errarent bona fide, parendum foret, sed pura ex omnibus elucet malicia et effraenis mala fide inpune calumniandi petulantia. Monseigneur, je dirais pour conclusion: ne comptez pas sur cette cour." — 1707. szept. 17-i jelentésében: „L'empereur forcera toujours le pape de juger à sa faveur et ainsy les Allemands pourroient obtenir quelque excommunication contre vous, parcequ'il y a bien de la différence entre un juge formale et un pape qu'on ne présent comme à un père les injures qu'on souffre. Les ministres de France ne pousseront pas cet affaire avec toute la vigeure necessaire au nom du roy."

[25] Lord Manchester angol diplomáciai megbízott 1707. ápr. 3-án azt jelentette miniszterének Londonba, hogy a császár egy bullát eszközölt ki a pápától, melyben Rákóczit és híveit kiátkozza. (Ez a hír egyébként nem volt igaz.) Ha ezt publikálják — írta Manchester —, a felkelők inkább elhagyják katolikus vallásukat, mintsem elálljanak törekvéseiktől (*Simonyi Ernő:* Angol diplomáciai iratok II. Rákóczi Ferenc korára. III. Bpest. 1877. 316—317. o.).

lal, hogy a választás olyanra fog esni, aki őszinte és odaadó híve Rómának. Ismeri a pápa helyzetét és ezért nem gondol arra, hogy az nyíltan kiálljon mellette, de ismerje el és erősítse meg az általa tett egyházi kinevezéseket. „Mert ha a császár kinevezéseit erősíti meg — fejezi be levelét Rákóczi —, félek, hogy a nemzet ellenkezésének megnyilvánulása hasonlatos lesz ahhoz, mint amit Lengyelországban a Szaniszló megkoronázása ellen kiadott bulla kiváltott."

Mire Rákóczi eme levele Rómába ért, a dolgok már régen túlhaladták. Amitől Brenner félt, közben bekövetkezett. A pápa szeptember 2-án körlevélben fordult a magyar papsághoz, s a szabadságharc folyamán először, nyíltan megrótta azokat, akik a császár ellen fordultak. Évek óta nagy fájdalommal tölti el a magyarországi háború — olvassuk a körlevélben —, s az a megátalkodottság, mellyel József császárnak a megbékélésre irányuló minden kísérletét elutasítják. Még nagyobb fájdalommal hallotta, hogy elvetemültségükben az interregnumot is kimondották, sőt hogy voltak olyan magukról megfeledkezett papok, akik csatlakoztak a zavargókhoz. Mivel Magyarországot illetően a Krisztus földi helytartóját megillető általános hatalmon túlmenő jogokkal rendelkezik, hiszen István király országát Szent Péter utódainak legfőbb gyámsága alá helyezte, a legkomolyabban inti a magyar papságot egyenkint és összességében, nehogy csatlakozzék azokhoz, akik új királyt választanak, mert különben mint a szent kánonok és az apostoli szék iránt engedetlenek ellen fog eljárni.[26]

Miután a pápa így hivatalosan leszögezte a Vatikán álláspontját, mégpedig úgy, hogy azzal a császár is elégedett lehetett, a francia követ tanácsára maga elé boesájtatta Brennert, — nehogy a magyarok a Rákóczi által jelzett útra találjanak lépni, vagy elkeseredésükben megbéküljenek a császárral, hiszen a magyarországi harcok jelentős császári erőt kötöttek le és a diversio fenntartása nemcsak Franciaországnak, de a Vatikánnak is hasznára volt. A pápa tehát nem fukarkodott a titkos buzdításokkal.

Így jutott Brenner a pápa elé, persze nem hivatalos és nyilvános kihallgatáson, hanem csak titokban. A szepesi prépost rövidre fogott előadásában a hangsúlyt a császáriak rágalmainak megcáfolására vetette, majd kérte követi voltának elismerését. A pápa nagy figyelemmel hallgatta szavait, átvette követi megbízólevelét (anélkül — mondja Brenner beszámolója —, hogy egy szó megjegyzést tett volna a fejedelemnek abban olvasható címeire), biztosította Rákóczit és a magyar nemzetet atyai érzelmeiről, de — mondotta — az idő és a politikai körülmények nem teszik lehetővé, hogy Brennert nyilvános követként fogadja. Az ellen viszont nincs kifogása, hogy magánemberként, teljesen rangrejtve egyelőre udvarában maradjon.

Brennert föllelkesítette a kihallgatás s úgy látta, még minden jóra fordulhat, ha a francia király hathatósan pártfogásába veszi. XIV. Lajos erre vonatkozó utasítása már nem késhet soká.

Nem is késett. Szeptember 10-én megérkezett a napkirály várva-várt levele La Trémoille bíboroshoz, de tartalma teljesen negatív volt. Brenner küldetéséről semmi közelebbit nem tud — írta —, ügyében tehát semmilyen támogatásra nincs szükség. Pénzt pedig már csak azért sem küldhet számára, mert a segélyt a magyarországi katonai hadműveletekre, nem pedig diplomáciai

[26] Clementis XI. epistolae. 426–427. o.

célokra adja. — Helyzetem kétségbeejtő — fejezi be jelentését Brenner —, immár senki támaszom nincs, s itt állok egy fillér nélkül.

A fejedelmet leverte Brenner közlése, a segélypénzekkel kapcsolatban írottak pedig önérzetét is mélyen sértették. Úgy gondolta, hogy a király állásfoglalását Des Alleurs márki sugalmazta, akiről már régebben tudta, hogy a magyar ügyekről rosszindulatú jelentéseket küld urának, s főleg a lengyel királyságra vonatkozó tervekkel, meg az orosz szövetséggel kapcsolatban a rágalmazástól sem riad vissza. Des Alleurshöz írt, a diplomáciában szokatlanul szókimondó levelében önérzetesen utasította vissza azt a látszatot, mintha a király háta mögött annak érdekei ellen kezdett volna tárgyalásokat. A segélypénzek hovafordításáról pedig eddig szabadon rendelkezett, s ez a kicsinyes rosszindulat, mely mintegy azzal vádolja, hogy másra fordítja a pénzt, mint amire az rendeltetett, becsületében érinti. „Jogos neheztelésemet váltja ki ez a hátbatámadás — írta —, mely nemcsak személyemet éri, hanem hazám érdekeit is sérti, s olyan személytől származik, akiről egész Magyarország tanúsíthatja, hogy tiszteletemet és bizalmamat élvezte... Őszintén elmondhatom, hogy nem volt titkom uraságod előtt mindaddig, míg azt nem tapasztaltam, hogy látszólag mindent helyesel, amit mondok, de aztán abban telik öröme, hogy tisztjeim előtt ugyanazt nyilvánosan pocskondiázza... Nem nyújtom levelemet azzal, hogy elmondjam, mennyire megbántottak a segélypénzek felhasználásával kapcsolatban; közvetlenül urának, a királynak fogom előadni, mire költöttem a pénzt. Csak arra kérem, hogy ha nem is viseli szívén az én érdekeimet és a nemzetét, legalább ura érdekeire gondoljon, amelyek szoros kapcsolatban vannak az előbbivel, és ne folyamodjék ilyen alattomos eszközökhöz terveim és tárgyalásaim keresztülhúzására."[27]

Egy hónap múlva Brennerhez írt levele azonban már azt sejteti: Rákóczi tudta, hogy nem pusztán Des Alleurs rosszindulatú jelentésén múlt a napkirály elutasító álláspontja. Soraiból reális felismerés és ugyanakkor elkeseredés árad: „Franciaország annyira elhanyagol — olvassuk —, hogy ha nem nézném hazám javát, könnyen megtalálnám a módot, hogy ennek a mi háborúnknak számukra való hasznát érzékeny ponton mutassam meg."[28] Mintha egy pillanatra a tehetetlenség érzése vak bosszúba szaladna benne: ha kibékülne a császárral, bezzeg kétségbeesnék a király és udvara. Persze, ezzel bosszút állna, de saját nemzetét is tönkretenné. S a levél végére már felülkerekedik benne a józanság: Kökényesdi Lászlót meg Tournon grófot Párizsba küldi újabb tárgyalásokra.

Brenner helyzetén és a vatikáni tárgyalásokon mindez azonban már nem sokat lendített. A pápa és a császár közti viszony időközben tovább élesedett,

[27] Az 1707. okt. 27-i levél Rákóczi által írt fogalmazványa: O. L. Rákóczi szabh. lt. I. 1. caps. D. 70. fasc. Az idézett rész Köpeczi Béla fordítása: II. Rákóczi Ferenc válogatott levelei. Bp. st. 1958. 146. o. — Ugyanebben az ügyben Rákóczinak Bonnac márkihoz Danckába írt levelének fogalmazványa: O. L. Rákóczi szabh. lt. Uo. — Bonnac 1708. febr. 11-i válaszának múlt századi másolata: M. Tud. Akad. kézirattára Rákóczi lt. 5. doboz. Itt említem meg, hogy a nagy francia diplomáciatörténeti okmánytár (Recueil des instructions données aux ambassadeurs et ministres de France depuis les traités de Westphalie jusque' à la Revolution française. XVII: Rome. Edidit G. Hanotaux. Paris. 1911.) ebből az időből XIV. Lajos egyetlen Vatikánba küldött utasítását sem közli.

[28] 1707. dec. 26.: „Je suis d'un tel maniere négligé par la France que si je ne considerois pas le bien de ma patrie, on trouveraoit aisément le moyen de luy faire connoitre par des endroits bien sensibles l'utilité de cette guerre."

s mivel a francia csapatok mindenütt visszavonulóban voltak, a pápa egyre kevésbé mert a császárral szembeszállni. 1708 elején megtiltották, hogy a császári csapatok által megszállt területről kivigyék az egyházi jövedelmeket, — sok bíborost, szinte az egész pápai udvart érintette ez a rendelkezés. 1708. április 24-én pedig a császári csapatok hadüzenet nélkül átlépték az Egyházi Állam határát és megszállták Ferrara-Ravenna környékét. Ezzel a háború valóban Róma falai alá érkezett, s nincs messze az idő, amikor XI. Kelemen elfogadja a császár feltételeit.

Brenner azonban ezt már nem érte meg Rómában. 1708 első hónapjai sorozatos és mind súlyosabb mellőzést hoztak számára. Arra, hogy a fejedelem ügyét előbbre vigye, egyre kevesebb reménye volt, helyzete pedig szinte megalázóvá vált. Hivatalosan sehol nem jelenhetett meg, s nemhivatalosan is egyre kevesebben érintkeztek vele. A pápa az egyszeri kihallgatáson kívül többször nem fogadta, s az államminiszter, a külföldi ügyek intézője sem volt kíváncsi véleményére. Nem tudta elismertetni a fejedelem kinevezési jogát a Rákóczi-család régi kegyurasága alá tartozó munkácsi görög katolikus püspökség esetében (a pápa a megüresedett püspöki székbe, Kaminszki Petronius Rákóczi által történt kinevezését semmibevéve, előbb a przemisli püspököt nevezte ki adminisztrátorrá, majd a császár jelöltjét püspökké),[29] az inkább a svédeket pártoló francia álláspontlal szemben nem tudta a pápai politikát Rákóczi lengyel és orosz tervei mellé állítani, hogy az utasításában felsoroltakról, a királyválasztásról ne is szóljunk. Áthidalhatatlan elvi különbség van a pápai udvar és a fejedelem álláspontja között — írta március 8-án Rákóczinak Brenner. „Felséged a háborút azért folytatja, hogy a haza szabadságát kivívja; a Vatikán viszont csak diversiot lát benne, és éppen ezért nem sokat törődik vele, mi lesz a vége, ha már neki nincs rá többé szüksége."[30] A politikailag ellenséges légkörhöz járult Brenner teljes pénztelensége. Rákóczi ugyan mindent elkövetett, hogy az elmaradt francia kiutalás helyett Törökországon keresztül némi pénzt juttasson kezéhez, de ez nem sikerült, s a nyomorúságos anyagi helyzet teljesen megbénította Brennert. Március elején már úgy látta, nincs értelme további római tartózkodásának. Mivel a fejedelem visszahívó rendeletének megvárása több hónapba telt volna, magánügyeire hivatkozva odahagyta Rómát anélkül, hogy a tárgyalásokat hivatalosan megszakította volna, vagy elbocsátó levelet kért volna. Anconába ment, s onnan kérte Rákóczi engedélyét a hazatérésre. „Felséges Uram — írta március 23-án —, a szükség is kényszerített, hogy Rómát elhagyjam, de az értelem is azt tanácsolta, hogy hagyjam abba a tárgyalásokat anélkül, hogy megszakítanám... A francia miniszterek mindent elkövetnek, hogy cselekvésemet meggátolják... Franciaország véleménye mind a lengyel ügyekben, mind pedig a megbékélés kérdésében ellenkezik Felségedével, s minél több érvet hozunk fel, annál inkább. A franciák ugyanazokat az érveket hangoztatják a [császárhoz pártolt] nápolyiak és [Károly] főherceg ellen, mint amit a császár ellenünk felhoz.

[29] Az ügyet részletesen feldolgozta *Hodinka Antal:* A munkácsi görög-katolikus püspökség története. Bpest. 1910. 425. s köv. o. Könyvében a Kaminszki elleni bécsi rágalmaknak érdemükön túlmenően hitelt adott. Rákóczinak ez ügyben a pápához írt levele, melyet Hodinka nem talált meg. 1707. aug. 2.: Ráday lt. I. d/2—22.

[30] „Vous regardez la guerre que vous faites comme un ouvrage tendant à la liberté de la Patrie, illi autem la considerent comme une diversion et ils se mettent peu en peine de quelle manière elle se finisse lors-qu'ils n'en auront plus besoin."

Ahogy az egyházi kinevezések ügyében is az az elvi álláspontjuk: aki a kialakult jogbirtoklást megzavarja, az rebellis."[31]

Még világosabban kifejtette mindezt zárójelentésében, melyet útban hazafelé, a török passusra várakozva Belgrádban írt meg, május 17-én.

„Franciaország mindig arra igyekezett, hogy a Birodalom néhány hűbéresét Itáliában vagy Németországban megnyerje magának. 32 évvel ezelőtt segítette a sziciliai lázadókat, francia tábornagyot küldött hozzájuk, és sohasem mulasztotta el, hogy a magyarországi felkelésekből is hasznot ne húzzon. Ez azonban nem akadályozta meg abban, hogy mindezeket a népeket magukra ne hagyja, ellenszolgáltatásul viszont megengedte fejedelmeiknek, hogy magánemberként Franciaországban éljenek. Láttuk, hogyan maradt magára és bukott el Csehország, jóllehet érdekei szorosan kapcsolódtak Francia- és Svédországhoz. Több itáliai és német államot ugyanezen okból teljesen elpusztítottak. A király magukra hagyta a sziciliaiakat, akikről az imént szóltam, csak azért, mert többé nem volt rájuk szüksége; Thököly fejedelem példája — az előbbivel megegyező és attól különböző vonásaival egyaránt — még frissen emlékezetünkben lehet . . . Mindez lényegében érinti küldetésemet. Róma a világ közepe. A pápai trón bírói fórummá lett, ahová a legnagyobb fejedelmek is elküldik követeiket, hogy igazolják magukat, és hogy felsorolják mindazt, ami háborújukat megkülönbözteti a kalózok és rebellisek erőszakoskodásaitól. A különböző udvarok különböző politikai álláspontja nem akadályozott meg abban, hogy ki ne nyilatkoztassam és elő ne tárjam Felségednek a katolikus valláshoz való ragaszkodását és annak javát célzó törekvéseit, hogy ne válaszoljak aljas rágalmaikra, hogy írásban is ne terjesszem be azokat az érveket, amelyek a magyarországi háború igazságos voltát bizonyítják. Itália legelőkelőbb hercegeit s a bíborosok nagyrészét minderről tájékoztattam . . . de ez csak azt eredményezte, hogy az embereket belül meggyőztem s együttérzést ébresztettem bennük; adja Isten, hogy a magyarok ne legyenek erre az együttérzésre rászorulva. A római udvar, mert a politikán kívül más fegyvere nincs, csak akkor fog ügyünkben kedvezően nyilatkozni, ha a császár Itáliában most valóban borzasztó erővel érvényesülő hatalmát a francia király ellensúlyozza. Felséged megtisztel azzal, hogy emlékezni fog rá: minden jelentésemben megírtam, hogy Franciaország nem támogatja ügyünket a szükséges erővel. A felhozott kifogások, hogy a királyt nem tájékoztatták küldetésemről, hogy a pénzsegély csapatok fogadására volt szánva és más ehhez hasonlók, nagyon átlátszó kifogások csupán . . . Mindezek nem fedhetik el az igazi okot: törekvéseink nem tetszenek a királynak, ami tisztán kiderült, amikor a kardinális a lengyel ügyekkel kapcsolatban kérdést intézett hozzá . . . Felséges Uram, életemre és becsületemre kijelentem, hogy a versaillesi udvar még a szépítő látszatot sem fogja fenntartani, hacsak Felséged idejében nem tudja kötelező nyilatkozatra szorítani; a vasat is addig kell ütni, amíg izzik. A király nem vállalja ügyeink őszinte támogatását a római udvar előtt, meggondolván, hogy ez a világ közepe, s minden itt elhangzott szó, minden cselekedet következményeket von maga után. A Szentszék pedig mindenben az állítólagos rebellióra hivatkozik és ezzel tér ki kéréseink elől; Franciaország számára semmi sem volna kínosabb, mint ügyünk igazságát elismerni (a diversiót persze szívesen hasznosítja!), amikor maga is teletorokkal kiáltja a rebellist a nápolyiakra, vagy arra kérni a pápát, hogy ismerje el Felséged kinevezéseit, amikor

[31] „Ceux qui troublent la possession établie, sont des rebelles."

mindent megmozgat, hogy megakadályozza a főherceg kinevezéseinek a pápa által való elismerését.

„Ha Franciaország elismeri ügyünk igazságos voltát, miért nincs ennek nyoma a francia megnyilatkozásokban? Nincs olyan hivatalos irat, nincs olyan francia újság, mely megadná nekünk a szövetkezett rendek nevet, vagy Felségednek az Erdély fejedelme címet. Ferriol úr [az isztanbuli francia követ] Magyarországra írt leveleiben Felségedet serenissimus címmel illeti, de én olvastam azt a levelét, amit az aranygyapjas rend érdekében a spanyol királynak írt, abban csak a szokott kifejezések találhatók: Rákóczi herceg, a magyarországi diversio stb, stb. Bonnac úr [a danckai francia követ] levelei, melyeket Rómába küld, ugyanezt a hangot ütik meg, íme egy példa: Rákóczi herceg úgy látszik teljesen felhagyott korábbi elgondolásaival [a lengyel trónt illetően]; csak Magyarország érdekét nézi, úgy hogy erre a diversiora teljes bizonyossággal számíthatunk a most folyó hadjárat egész tartamára.

„Ha Felséged megengedi, hogy ezen okfejtés összegezéséül őszintén kimondjam, amit érzek: . . . mint bizonyos dolgot hiszem, hogy a legelső és legfontosabb feladat a Franciaországgal megkötendő nyilvános szövetség. Ez az egyetlen lehetőség, hogy kötelezzük: jobban segítsen minket a háborúban, és törődjék velünk az általános békekötéskor; hogy ne a mi rovásunkra hadakozzék s aztán itthagyjon minket kiszolgáltatva a császárnak. Ha szerződés van, akkor majd fellépnek a franciák Rómában Felséged érdekében, ahogy kiállnak Szaniszló király mellett is, amióta hivatalosan elismerték. Mert ami a külső tisztességet és a látható becsületességet illeti, arra nagyon sokat adnak a fejedelmek itt Rómában is."[32]

*

Brenner apát vatikáni követsége diplomáciai eredményt nem hozott, de komoly tanulságokkal szolgált. Rákóczinak az a törekvése, hogy a pápát a magyar szabadságharc mellé állítsa, nem valósult, nem valósulhatott meg. Róma ugyan — Brenner szavával élve — még mindig a világ közepe, melynek nemzetközi fórumára minden ország elküldi képviselőjét —, de a pápaságnak már korán sincs az a nemzetközi súlya és tekintélye, mint még az előző évszázadokban; önálló és független politikai álláspontot egyre kevésbé képvisel, politikája a nagyhatalmak erőviszonyainak függvényévé vált. A magyarok mellett a Vatikán csak abban az esetben állhatott volna ki, ha a császár nyomasztó itáliai katonai fölénye megszűnik, s ha az Itáliában is katonai fölénybe kerülő Franciaország politikai vonalon is felkarolja és támogatja Rákóczit. Ahogy azonban ezt Brenner meglátta, még francia győzelem esetén is kétséges, vajon XIV. Lajos támogatja-e egy olyan elv győzelmét, melynek erkölcsi következményeit saját politikájára nézve korántsem hajlandó levonni.

Az elkövetkező években a hadihelyzet egyre inkább a császárnak kedvezett. 1708 szeptemberében Rákóczi még egy próbát tett: Velencében állomásozó francia diplomatáját, Tournon János grófot átküldte Rómába. Tournon, látva a helyzetet, néhány nap után visszatért Velencébe anélkül, hogy bármi érdemlegeset végezhetett volna.[33] 1709 elején a pápa elfogadta József császár

[32] A május 17-én kelt zárójelentés: O. L. Rákóczi szabh. lt. caps. F. 165. fasc.
[33] 1708. szept. 13-án kelt megbízólevele és 16-án kelt utasítása: Debreceni Ref. Kollégium Könyvtára; Kéziratok: R. 500. XVIII. századi másolat. Tournon kelt. nélk. jelentése Rómából: O. L. Rákóczi szabh. lt. I. 1. caps. E. 114. fasc.

föltételeit, s ezzel a Vatikán teljesen a bécsi politika járószalagjára került. A pápa ettől kezdve — részben nyilván Bécs nyomására — egyre sűrűbben hallatta szavát a magyar ügyekben, állásfoglalása azonban már teljesen azonos a császáréval, Rákóczival és híveivel szemben elítélő, sőt ellenséges. Míg a Birodalom szövetségesei, Hollandia és Anglia a szabadságharc hanyatló szakaszában is azon fáradoztak, hogy a megegyezés útját egyengessék a császár és a fejedelem közt, a Vatikán fenntartás nélkül a mindjobban felülkerekedő Habsburgok oldalára áll, s még a katolikus magyarok érdekében sem emelfel szavát, hogy ha már nem is fogja vissza, legalább mérsékelje Bécs bosszúi vágyát. Sőt a pápa a császári udvar előtt jár a megtorlásban, amikor megsemmisíti a Rákóczival tartó Kaminszki Petronius püspöki kinevezését, s utasítja az esztergomi érseket, hogy indítson szigorú vizsgálatot azok ellen az egyházi személyek ellen, akik a szabadságharc mellé álltak, a Telekessy egri püspök elleni eljárást pedig külön, többször is szorgalmazza.[34]

К. БЕНДА

РАКОЦИ И ВАТИКАН. МИССИЯ АББАТА БРЕННЕРА К ПАПЕ КЛИМЕНТУ XI. В 1707—1708 ГГ.

Резюме

Ференц II. Ракоци, руководитель венгерской освободительной борьбы против Габсбургов 1703—1711 гг. уже сначала стремился завоевать симпатию Ватикана в отношении венгерского дела. В письмах, отправленных папе Клименту XI. он раскрыл конституционные обиды нации, угнетательскую роль иностранной власти и опроверг распространенные венским двором клеветы. Весной 1707 г. он послал к Ватикану аббата Домокоша Бреннера, сенешского (спишского) протоперея, своего остроумного и находчивого дипломата, чтобы тот уговорил папу признать особенной декларацией оправданность венгерского восстания и утвердить распоряжения и назначения в отношении церкви избранного сословиями в князя Ракоци. Когда Бреннер прибыл в Рим, война за испанское наследство велась уже при границах Папского государства. Французские армии оставили Италию, а императорские войска, не глядя на сюзеренные права Ватикана одно за другим заняли итальянские государства и словно блокировали Рим. Бреннер в скором времени сознал, что в этих условиях папа, являющийся, впрочем, более приятелем Франции, по венгерскому вопросу не может сопротивляться воле императора. В своих дипломатических отчетах, подробно цитированных в статье, он излагает испуганное настроение Вечного города и кардинальской коллегии, подрывную деятельность «германофильских» кардиналов, колеблющееся поведение папы, и устанавливает, что освободительной борьбе нечего ждать от Ватикана. Если французы приобрели бы военное превосходство сил, — пишет он, — и Людвик XIV. поддерживал бы венгерские стремления, тогда, может быть, и папа стал бы на их сторону. Но это не имеет никакой вероятности, хотя и потому нет, что французская политика никогда не признает по своей воле, что подданные имеют право поднять оружие против собственного государя. Миссия Бреннера оказалась таким образом безуспешной, и весной 1708 г. он покинул Рим. Несколько позднее вспыхнула и открытая война между папой и императором, а в 1709 г. Климент XI. принял условия императора. С этих пор Ватикан стал глашатаем императорской политики, и изданные по венгерскому делу папские письма стояли на позициях Габсбургов «против мятежных венгров».

[34] A vonatkozó pápai rendeletek: Clementis XI. epistolae. 626—627., 724—725. és 1491—1492. o.

K. BENDA

FRANÇOIS II RÁKÓCZI ET LE VATICAN

La mission de l'abbé Brenner auprès du pape Clément XI (1707—1708)

Résumé

François II Rákóczi, le héros de la guerre d'indépendance hongroise menée de 1703 à 1711 contre les Habsbourg, s'était efforcé, dès le début, de gagner le Vatican à la cause des Hongrois. Dans les lettres adressées au pape Clément XI, il avait dénoncé l'intolérable domination étrangère qui avait poussé la nation à courir aux armes, et avait réfuté les griefs de la cour de Vienne. Bien que, dans cette affaire, le pape ne se fût prononcé ni pour ni contre lui, Rákóczi gardait l'espoir que ce silence cachait une neutralité bienveillante, d'autant plus que nul n'ignorait la tension qui régnait entre l'empire et la papauté.

Au printemps de 1707 Rákóczi envoya, donc, en embassade auprès du Vatican son diplomate le plus avisé, l'abbé Dominique Brenner, prévôt de Zips, avec la mission d'obtenir que le pape reconnût dans une déclaration officielle le bien-fondé et la légitimité du soulèvement hongrois et donnât son agrément aux mesures prises et aux nominations ecclésiastiques décidées par François II Rákóczi, prince, élu des Ordres de Hongrie et de Transylvanie.

Rákóczi espérait pour son ambassadeur l'appui de Louis XIV mais, au moment où Brenner arrivait à Rome, la guerre de succession d'Espagne atteignait les frontières des États Pontificaux. Les troupes françaises s'étaient retirées d'Italie et les impériaux, qui ne se souciaient guère des droits de suzeraineté du Vatican, avaient envahi l'un après l'autre les États italiens et, pratiquement, installé le blocus autour de la ville de Rome.

Brenner ne tarda pas à s'apercevoir qu'en de telles circonstances il était difficile pour le pape, qui par ailleurs était plutôt francophile, de chercher noise à l'empereur en soulevant la question hongroise.

Dans ses messages diplomatiques, cités par le détail dans la monographie, Brenner décrit l'atmosphère de terreur qui régnait dans la ville éternelle, le désarroi du Sacré Collège, les intrigues des cardinaux «germanophiles», et l'attitude hésitante du pape. Il en arrivait à la conclusion que, dans de telles circonstances, les héros de la guerre d'indépendance hongroise n'avaient rien à espérer du Vatican. Si les Français arrivent à reprendre le dessus sur le terrain militaire — précise Brenner — et que Louis XIV appuie la cause hongroise, alors le pape se rangera, peut-être, de leur côté. Mais cela est d'autant moins probable que Louis XIV n'admettra jamais que des vassaux s'arrogent le droit de prendre les armes contre leur suzerain. «Rien n'est si gênant pour la France — écrivait Brenner dans son ultime rapport, rédigé en français —, que de prendre parti pour nous (je dis dans les choses d'honneur et qui tendent à la justification de notre cause et non seulement à la diversion qui se fait à l'empereur), pendant qu'il déclame contre les Napolitains» qui de leur côté se sont insurgés contre l'occupation française. On ne saurait espérer, continue Brenner, que le même roi de France qui a déclaré illégitimes les mesures religieuses prises par les Habsbourg à Naples, et remué ciel et terre pour empêcher le pape de les valider, puisse demander à ce même pape de reconnaître comme légitimes des mesures de même nature prises par Rákóczi.

Sur le plan de la politique internationale, Louis XIV n'encouragera les tendances hongroises que dans la mesure où il y sera contraint par traité; et gagner la papauté sans l'appui français ne serait qu'une vaine illusion.

La mission de Brenner n'obtient donc aucun succès et au printemps de 1708, l'ambassadeur quitta Rome. Peu après, la guerre ouverte devait éclater entre le pape et l'empereur dont Clément XI dut, en 1709, accepter les conditions. Le Vatican, dès lors, devint le porte-parole de la politique impériale et les «brefs» apostoliques relatifs à l'affaire hongroise reflètent la position des Habsbourg contre «les Hongrois rebelles».

SPIRA GYÖRGY

A Neue Rheinische Zeitung utolsó cikke a magyar szabadságharcról

A hatóságok által elnémulásra ítélt *Neue Rheinische Zeitung* szerkesztősége a lap utolsó, 1849. május 19-i (301.) száma, a híres vérszínnyomású búcsúszám legterjedelmesebb cikkét az európai forradalom akkori legfőbb reménységének, a pályája delelőjére még csak ezidőtájt emelkedett magyar szabadságharcnak szentelte. *A demokrácia orgánuma* — állapíthatta meg utóbb teljes joggal Engels — előzőleg is „többet tett, mint akárki más, hogy a magyar ügyet Németországban népszerűsítse, azáltal, hogy . . . a magyar szabadságharcot a cikkek sorozatával követte",[1] most pedig — éppen az ő tollából[2] — minden korábbinál részletesebb és alaposabb áttekintést adott olvasóinak „e nagyszerű kelet-európai forradalmi háború" eddigi alakulásáról és pillanatnyi helyzetéről.

Azóta éppen száztíz esztendő pergett le, a harc, amely akkor magyar földön Európa szabadságáért is vívatott, immár nem tüzével, csak parazsával melenget, a magyar olvasó azonban, ha kezébe kerül a rég kidőlt távoli fegyverbarát szenvedélyes helyzetrajza, e bármely személyes vallomásnál személyesebb vallomás, ma is éppoly szívdobogást érez, amilyet, e cikket olvasván, elődei érezhettek volna száztíz éve. Ha kezébe kerül . . . Mert száztíz esztendő anélkül múlott el, hogy a magyar olvasóközönség akár ezt az írást, akár a *Neue Rheinische Zeitung* előző magyarvonatkozású cikkeinek legtöbbjét anyanyelvén is megismerhette volna.

Abban persze, hogy az első kilencvenöt esztendő adósunk maradt e téren, nincs semmi meglepő. Az a körülmény viszont, hogy az utolsó tíz-tizenöt év, amely pedig egyébként — ha nem is eleget — nem keveset tett Marx és Engels szellemi hagyatékának hazai megismertetéséért, éppen ezen a téren még maga sem kezdte meg a felgyülemlett adósság törlesztését, annál visszásabb. Mert ennek az oka nyilvánvalóan csak az, hogy Engelsnek (és Marxnak) e korai s alkalmi szükségletek kielégítésére szolgáló írásai nem mentesek kisebb-nagyobb tévedésektől, egyes részleteik vonatkozásában tehát nem állották meg az idő próbáját. Ámde kielégítő indoka lehet-e ez a tartózkodásnak?

Maradjunk azonban jelenleg pusztán a szóbanforgó cikknél s szögezzük le már itt, előljáróban, hogy több pontján ez sem mentes tévedésektől. Számos apró elírást találunk benne például egyes események időpontjának, illetve időbeli egymásutánjának meghatározásával, néhány szereplő személy meg-

[1] *Engels Frigyes:* Forradalom és ellenforradalom 1848-ban, Új könyvtár 4. Bpest. é. n. [1948], 141. o.

[2] A cikk eredetileg névtelenül jelent meg; Engels szerzőségét állapítja meg Marx és Engels műveinek orosz nyelvű kiadása: *К. Маркс—Ф. Энгельс:* Сочинения VI. Москва, 1957. 560. o.

nevezésével, bizonyos jogszabályok tartalmának ismertetésével kapcsolatban és így tovább. De vajon felróhatjuk-e Engelsnek az efféle jelentéktelen hibákat, amikor jól tudjuk, hogy az ellenséges gyűrűbe zárt Magyarországról akkor alig jutottak ki hírek külföldre s még a külországokban tartózkodó hivatalos magyar kormánymegbizottaknak is sokszor hetekig kellett várniok, amíg egy-egy hazai eseményről megbízható értesüléseket szerezhettek? Nem takargatnunk kell tehát az ilyen szükségszerűen adódó pontatlanságokat (amelyek Engels mondanivalójának érdemét különben sem érintik), hanem — immár alaposabb ismeretek birtokában — kiigazítanunk őket. S ez, magyar vonatkozásokról lévén szó, nekünk magyaroknak egyenesen kötelességünk is, hiszen nem számíthatunk arra, hogy ezt a munkát helyettünk mások fogják elvégezni. Ezért tartotta feladatának e sorok írója, hogy az alább következő szöveget jegyzetekkel kísérje s ezekben — ahol feltétlenül szükséges — helyesbítse a hibás adatokat.

Találhatóak azután Engels előadásában bizonyos túlzások is. Több ízben téves adatokat közöl például az egymással szembenálló seregek létszámára vonatkozólag, s ha téved, mindig a magyar szabadságharc javára téved: mintha a honvédseregnek 1849 tavaszáig a valóságosnál erősebb ellenséget sikerült volna visszavernie, az elkövetkező időkben pedig a valóságosnál gyengébb ellenfelekkel kellene megbirkóznia. Hasonlóképpen eltúlozza a magyar sereg kötelékében harcoló lengyel és német légiók létszámát és jelentőségét is, s — ami a legfőbb — túlzott reményekkel viseltetik a jövőt illetően, akár a magyar szabadságharc, akár a küszöbönálló franciaországi választások várható kimenetelét latolgatja. Engels mentségére persze ezekkel kapcsolatban is sok mindent fel lehetne hozni, kezdve ismét a rendelkezésére álló értesülések pontatlanságával s végezve azzal, hogy például a francia választásoknak ugyanebben az időben a mi megbizottunk, a hely színén tartózkodó s az Engelsénél sokkal szélesebb körű összeköttetésekkel bíró Teleki László is hasonló bizakodással nézett elébük, ma már azonban erre nyilván semmi szükség: hisz vajon nem éppen ezekkel a túlzásaival, ezekben a túlzásaiban is kifejeződő velünkérzésével egyetemben oly kedves számunkra Engels cikke?

Akadnak végül Engels értékítéletei között is olyanok, amelyeket az utókor nem tekinthet helytállóaknak. Így ebben az írásában még elhárítja a magyar vezetőkről a felelősséget, amely a bécsi októberi felkelés megsegítésében tanúsított késedelmükért terheli őket; így az indokoltnál nagyobbra becsüli Görgey hadvezéri rátermettségét; így itt még magyarázatokat igyekszik találni arra, hogy a honvédsereg a tavaszi hadjárat győzelemrevitele után nem Bécs, hanem Buda ellen fordult stb. De — megint csak azt kell kérdeznünk — akár ezek a hibák is okot szolgáltatnak-e arra, hogy hallgatással menjünk el e cikk mellett? Hiszen éppen Engels volt az első, aki ezeket a tévedéseket utóbb — s nem sokkal később — helyreigazította, aki a *Forradalom és ellenforradalom* lapjain már 1852-ben kimerítően bírálta a bécsi októberi felkelés idején magyar részről elkövetett mulasztásokat,[3] aki már ugyanebben az évben papírra vetette ismert hasonlatát Görgeyről, „a tehetséges exhadnagy"-ról,[4] aki már 1858-ban határozottan rámutatott arra, hogy a Bécs elleni tavaszi

[3] *Engels*, Forradalom és ellenforradalom 135—142. o.

[4] Engels levele Marxhoz, Manchester, 1852. júl. 6, Marx és Engels filozófiai és politikai fejlődése (Levélváltásuk 1. sorozata 1844—1853), Marx-könyvtár 1. Wien. 1922. 140. o.

támadás mellőzésével „Magyarország megmentésének utolsó lehetősége is elveszett" s „így Buda ostroma az 1848—49-i magyarországi háború fordulópontját jelentette".[5] És — s ez a legfontosabb — Engelsnek ebben a cikkében korántsem csupán ilyen utólagos helyesbítésre szoruló megállapítások foglaltatnak, hanem — s jóval nagyobb számban — olyanok is, amelyeket bízvást maradandó értékűeknek fogadhatunk el, amelyek ma is komoly figyelmet érdemelnek.

Ezek némelyikére talán nem lesz hiba már itt, előljáróban utalni. Ilyen például Engelsnek az a találó megfigyelése, hogy a honvédsereg hadműveleteinek legfőbb jellemzője a *manőverezés*; ez a gondolat talán nyitja lehet a honvédsereg által aratott részsikerek és a honvédsereg által elszenvedett végső kudarc hadtörténeti szempontból történő magyarázatának és elbírálásának. Vagy ilyen az a rendkívül szellemes és rövidségében is igen mély — bár a nemzetközi összefüggések vonatkozásában némileg ismét túlzottan kihegyezett — egybevetés, amelyet az 1830—31-i lengyel és az 1848—49-i magyar szabadságharc között tesz Engels, lényegében — s úttörő módon — arra mutatva rá, mennyire sorsdöntő feltétele volt Magyarország belső polgári átalakítása annak, hogy a magyar forradalom szembeszállhasson a feudális Habsburg-abszolutizmussal s ezáltal — ellentétben a lengyel felkeléssel, amelynek vezetői húzódoztak a polgári átalakulástól — európai jelentőségre emelkedjék. És ilyen — hogy többet ne is említsünk — az az idekapcsolódó gondolatsora, amely szerint a magyar forradalomnak éppen erősen *nemzeti* jellege biztosított nagy *nemzetközi* hatóerőt; s ennek kiemelése annál is inkább szükséges, mert még ma is vannak, akik nem értik át, hogy a magyar forradalom nemzeti és társadalmi tennivalói egymástól elválaszthatatlanok voltak, hogy Magyarország — és a többi kelet-európai függő ország — nemcsak önállóságáért nem szállhatott síkra a belső polgári átalakulás megvalósítása nélkül, hanem belső polgári átalakulását sem vihette végbe a feudális viszonyok legfőbb tartóoszlopának, az elnyomó hatalom *feudális* abszolutizmusának megdöntése nélkül, s hogy Magyarország — és a többi kelet-európai függő ország — *gyors* felemelkedésének, *maradéktalan* kapitalizálódásának azért is elengedhetetlen feltétele volt a függetlenségi harc, mert csak ez vezethetett a feudalizmus elemeit konzerváló kelet-európai államrendszer megingatására.

Az ilyen és hasonló megállapítások fontossága önmagában is elegendő indoka volna annak, hogy a *Neue Rheinische Zeitung*nak ezt a cikkét (és az előzőket is) haladéktalanul a magyar olvasók kezébe adjuk. Az adott esetben azonban többről is szó van, mint egyes fontos megállapításokról. Ez a cikk egyetlen olyan írása Engelsnek, amelyben (keletkezésének időpontjáig) a magyar forradalomnak — ha vázlatosan is — teljes menetét áttekinti, összefoglalja, vagyis első vázlataként fogható fel annak a részletesebb tanulmánynak, amelyet szerzője a magyar szabadságharc történetéről szándékozott írni. S mivel ez a részletesebb munka — nagy veszteségünkre — utóbb mégsem született meg, néminemű pótlására, a magyar forradalomra — s kivált annak egészére — vonatkozó engelsi nézetek közül legalább a lényegesebbek mibenlétének és kapcsolatainak megvilágítására elsősorban éppen a szóbanforgó cikk kínálkozik, különösen ha egyes kiigazításra szoruló pontjait még egybe is vetjük szerzőjének azokkal az egyéb — részben már említett —

[5] Buda, The New American Cyclopaedia X. New York. 1858. 60. o.

későbbi megnyilatkozásaival, amelyek szintén az itt tárgyalt kérdéseket érintik.

*

Következik tehát Engels cikke *a magyar szabadságharc kifejléséről és európai jellegéről:**

Köln, május 18. *Éppen most, amidőn a magyar háború az oroszok valósággá váló bevonulásának következményeképpen e u r ó p a i v á alakul, kénytelenítettünk felhagyni további menetére vonatkozó tudósításainkkal. Csak arra van lehetőségünk, hogy egy futó áttekintésben újólag felvázoljuk olvasóink számára e nagyszerű kelet-európai forradalmi háború kifejlését.*

Emlékezetes, hogy a K o s s u t h által irányított pozsonyi országgyűlés már a februári forradalom előtt, 1847 őszén forradalmi határozatok egész sorozatát alkotta meg: kimondotta a földbirtok eladhatóságát, a parasztok szabad költözését, az örökváltságot, a zsidók egyenjogúsítását, a közteherviselést,[6] a horvátoknak és a szlavóniaiaknak megengedte, hogy belső ügyeikben tulajdon nyelvüket használják hivatalos nyelvként, s végezetül, önálló felelős minisztériumot követelvén Magyarország számára, ezzel M a g y a r o r s z á g e l s z a k a d á s á n a k irányában az első lépést éppen aznap tette meg, amely napon Párizsban megkezdődött a februári forradalom (febr. 22).[7]

A februári forradalom kitört. S vele együttjárt annak az ellenállásnak az összeroppanása, amelyet a bécsi kormányzat a magyarok követeléseinek ellenében tanusított volt. Március 16-án, a bécsi forradalmat követő napon megadatott az önálló magyar minisztérium, s ezáltal Magyarországnak Ausztriával fennálló összeköttetése puszta perszonális únióra korlátozódott.

Ekkor az önállóvá lett magyar forradalom sebesen haladt előre. Eltöröltek minden politikai előjogot, általános választójogot vezettek be, váltság nélkül, állami kármentesítés fejében megszüntették valamennyi feudális tartozást, robotot és dézsmát, keresztülvitték Erdély únióját, kicsikarták Kossuthnak pénzügyminiszterré tételét és a pártütő bán, Jelachich elmozdítását.

Ám időközben ismét erőre kapott az ausztriai kormányzat. Az — úgymond — felelős minisztérium Bécsben tehetetlenkedett, az innsbrucki udvar kamarillája viszont, amely az olaszországi császári hadseregre, a csehek, horvátok és szerbek nemzeti vágyaira s a rutén parasztok megrögzött korlátoltságára támaszkodott, annál hatalmasabban emelkedett fel.

Június 17-én[8] *a Bánságban és a Bácskában kitört az udvar pénze és*

* A fordításról itt csak annyit, hogy némileg eltér Marx és Engels írásainak szokványos magyarításaitól, amennyiben nem törekszik az eredeti szöveg színes, eleven stílusát az átültetés során agyonmodernizálni s ennek egyenes velejárójaként elszürkíteni, elerőtleníteni, hanem — anélkül, hogy valamiféle avittságokat hajhászna — igyekszik hasznosítani azokat az értékeket, amelyekkel éppen a *Neue Rheinische Zeitung*gal egyidőben kiadott magyar lapok — kivált a *Marczius Tizenötödike* és a *Kossuth Hirlapja* — gazdagították hírlapírói stílusunkat s amelyek közül XX. századi sajtónk kezén sajnos igen sok veszendőbe ment. — A fordítás gondos ellenőrzéséért Schütz Ödönnek mondok hálás köszönetet.

[6] A jobbágyok szabad költözését és a birtokbírhatást valójában már korábbi országgyűlések törvénybe iktatták; a kötelező örökváltság és a közteherviselés tárgyában az országgyűlés a forradalom kitörése előtt nem jutott el határozathozatalig, bár elvben mindkét reformot magáévá tette; a zsidók emancipációját ezen az országgyűlésen még nem mondták ki.

[7] A felelős kormány követelése az országgyűlés előtt először Kossuth március 3-i felirati javaslatában merült fel.

[8] Június 6-án.

emisszáriusai által szított szerb felkelés. 20-án a császár fogadta Innsbruckban és ismét bánná nevezte ki Jelachichot.[9] *Jelachich, visszatérvén Horvátországba, megtagadta az engedelmességet, augusztus 25-én pedig hadat üzent a magyar minisztériumnak.*[10]

A Habsburg-kamarilla árulása nyíltan napvilágra került. A magyarok még egyszer megkísérelték visszatéríteni a császárt az alkotmányos útra. Az országgyűlés kétszáz[11] *tagjából álló küldöttséget menesztettek Bécsbe; a császár kitérő választ adott nékik. Az izgalom nőttön nőtt. A nép biztosítékokat követelt és minisztерváltozást csikart ki. Az árulókat, akikből akadt a pesti minisztériumban is, eltávolították, és Kossuthot szeptember 20-án miniszterelnökké nevezték ki.*[12] *De a császár helytartója, István főherceg nádor már négy nap múlva*[13] *Bécsbe szökött, s a császár 26-án*[14] *közzétette a magyarokhoz intézett ismert szózatát, amelyben a minisztériumot mint pártütőt elmozdította, a magyarfaló Jelachichot Magyarország kormányzójává nevezte ki és Magyarország leglényegesebb forradalmi vívmányait megsértette.*

A szózatot, amelyet egyetlen magyar miniszter sem jegyzett ellen, Kossuth semmitérőnek nyilvánította.

Eközben Jelachich, akinek kedvezett az egész — névleg magyar, valójában azonban szőröstül-bőröstül császári — tiszti- és táborkarban uralkodó bomlás és árulás, Székesfehérvárig nyomult előre. Ott azonban a magyar sereg, bár vezérei árulók voltak, megverte és ausztriai területre, egészen Bécs falaiig űzte. A császár és a kivénhedt áruló, Latour úgy határoz, hogy erősítést küld néki és Magyarországot német és szláv csapatok alkalmazásával ismét meghódoltatja. Ekkor kiüt az október 6-i bécsi forradalom, s egyelőre véget vet a császári-királyi terveknek.

Kossuth egy magyar hadtesttel nyomban segítségükre siet a bécsieknek. A Lajtánál visszatartja a haladéktalan benyomulástól a bécsi birodalmi gyűlés tétovázása és saját tisztjeinek árulása, valamint legnagyobbrészt népfelkelőkből álló seregének szervezetlensége. Végül is kénytelen néhány tucat tisztet letartóztattatni, Pestre vitetni s egyeseket agyonlövetni, és most megkockáztatja a támadást. Fölöttébb későn — Bécs már elesett, a reguláris osztrák csapatok pedig Schwechatnál visszavetették az ő fegyelmezetlen népfelkelőit.

Még hat hétig tartott a császáriak és a magyarok közti fegyvernyugvás. Míg mindkét hadsereg mindeneket megmozgatott, hogy erejét gyarapítsa, az olmützi kamarilla végrehajtotta jóideje előkészített államcsínyét: a félkegyelmű Ferdinándot, aki a forradalom javára tett engedmények által kompromittálta és elkoptatta magát, lemondatta és a trónra kész eszközeként a gyermek Ferenc Józsefet, Zsófia fiát ültette. A pesti országgyűlés a magyar alkotmány alapján elutasította ezt a trónváltozást.

December közepén elvégre megkezdődött a háború. A császári hadsereg ezideig Magyarországot szinte teljesen körülzárta. A támadás valamennyi irányból egyszerre történt.

[9] A császár Jelačićot június 19-én fogadta Innsbruckban, báni tisztébe azonban csak szeptember 4-én helyezte vissza.

[10] Formális hadüzenetre nem került sor.

[11] Százhúsz.

[12] Az országgyűlés Kossuthot szeptember 16-án az Országos Honvédelmi Bizottmány tagjává, október 8-án pedig ennek elnökévé választotta.

[13] Szeptember 23-án.

[14] Október 4-én.

Ausztria felől a Dunától délre három, együttvéve legalább 90 000 főnyi hadtest nyomult előre a főparancsnok, Windischgrätz tábornagy személyes vezetésével. Stájerország irányából a Dráva balpartján Nugent mintegy 20 000, Horvátországból a Dráva jobbpartján Dahlen 10 000 emberrel vonult a Bánság felé. Magában a Bánságban több határőrezred, a temesvári őrsereg, a szerb felkelőhad és Knicjanin szerbiai segédcsapata, összesen 30—40 000 ember harcolt Todorovich és Rukavina parancsnoksága alatt. Erdélyben Puchner 20—25 000 és a Bukovinából betört Malkowski[15] *10—15 000 emberrel helyezkedett el. Végezetül Galíciából Schlick nyomult előre 20—25 000 főnyi hadtestével a Tisza felső folyása felé.*

A császári hadsereg tehát mindösszesen legalább 200 000 főre rúgó reguláris s többnyire harcedzett csapatokból állott, nem számítva a szláv, román és szász felkelőket és nemzetőröket, akik a Délvidéken és Erdélyben szintén részt vettek a harcban.

E roppant haderő ellenébe Magyarország talán 80—90 000 főre menő gyakorlott csapatokból álló sereget állított, amelynek a tagjai közül 24 000 kiszolgált egykori császári katona, a többi 50—60 000 pedig még teljességgel szervezetlen honvéd és népfelkelő volt; olyan sereget, amelynek a vezérei legnagyobbrészt szintoly árulók voltak, akár a Kossuth által a Lajtánál letartóztatott tisztek.

Csakhogy az erőhatalommal fékentartott Ausztriából több újoncot kipréselni egyelőre nem lehetett s Ausztria anyagilag is végromlásba és a szinte teljes pénztelenség állapotába jutott, a magyarok előtt viszont még nagyszerű segédforrások állottak megnyitva. A magyaroknak a szabadságért való rajongása, amelyet még a nemzeti büszkeség is emelt, napról napra növekedett s a harcra vágyakozókat ez ötmilliós kis nép számára hallatlan számban bocsátotta Kossuth rendelkezésére; a magyar bankjegysajtó kimeríthetlen pénzforrást biztosított néki, s a magyarok mind úgy fogadták el e nemzeti asszignátákat, akár a szilárd ezüstpénzt. A puska- és ágyúgyárak teljes erővel tevékenykedtek. A seregnek csak fegyverben, gyakorlatban és jó vezérekben volt hiánya, és mindez kevés hónapokon belül volt megszerzendő. Minden azon múlott tehát, hogy időt nyerjenek s a császáriakat az ország belsejébe csalogassák, ott azután szakadatlan gerilla-háború kimerítette, nagylétszámú helyőrségek és egyéb különítmények hátrahagyása elerőtlenítette volna őket.

Innen eredt a magyaroknak az a tervük, miszerint lassanként visszahúzódjanak az ország belsejébe, folytonos csatározásokban gyakorolják az újoncokat s végső szükség esetén a Tisza vonalát, ezt a Magyarország szíve körül húzódó természetadta árkot és a hozzácsatlakozó járhatlan ingoványokat állítsák maguk és elleneik közé.

A Pozsony és Pest közötti területen a magyaroknak a bár erősebb osztrák haderő ellenében a legszerényebb számítás szerint is két-három hónapig kellett tarthatniok magukat. Ekkor azonban kemény fagy lépett fel, s ez a folyókat és a mocsarakat mind több hónapon át még nehéz lövegekkel is járható jégpáncélba burkolta. Ennek okából a terepnek a védelemre nézve előnyös adottságai mind megszűntek, a magyarok által létesített sáncolatok mind haszonvehetlenekké és a bekerítés veszélyének kitettekké lettek. Így történt, hogy a magyar sereg nem több mint húsz napon belül Soprontól és Pozsonytól Győrig, Győrtől Mórig, Mórtól Pestig vettetett vissza s még Pestet is kiüríteni és voltaképpen már a hadjárat kezdetén a Tisza mögé húzódni kényteleníttetett.

[15] Malkovskyt Engels Urban ezredessel, a naszódi román határőrgyalogezred parancsnokával téveszti össze.

S míg ez történt a főserеggel, ugyanez ment végbe a többi hadtesttel is. A Délvidéken Nugent és Dahlen mind messzebb tört előre a magyarok által megszállt Eszék felé, a szerbek pedig hovatovább a Maros vonalához közeledtek: Erdélyben Puchner és Malkowski egyesült Marosvásárhelynél: északon Schlick a Kárpátokból levonult egészen a Tiszáig és Miskolc felett összeköttetést teremtett Windischgrätzcel.

Úgy rémlett, hogy az osztrákok józserivel felszámolták a magyar forradalmat. Magyarország kétharmada és Erdély háromnegyedrésze immár mögöttük volt, s a magyarok arcban, kétoldalt és hátban egyaránt legyőzettek. Ha még néhány további mérföldnyit nyomulnak előre, az összes császári hadtestek kezet nyújtanak egymásnak, olyan egyre szűkülő kört formálva, amelyben Magyarországnak mint valami óriáskígyó ölelésében össze kell roppannia.

Most minden azon múlott, hogy míg arcban a Tisza az ellenség számára egyelőre áthághatlan akadályt képez, valamerre lélekzethez jussanak.

Ez kétfelé esett meg: Erdélyben Bem, Szlovákiában Görgei révén. Mindketten olyan hadmeneteket vezettek, amelyek a jelenkor legzseniálisabb hadvezéreit mutatják fel bennük.

Bem december 29-én Kolozsvárra, Erdély egyedüli még magyar kézen lévő pontjára érkezett.[16] *Gyorsan összpontosította most a magával hozott erősítéseket, valamint a megvert magyar és székely csapatok maradványait, Marosvásárhely ellen vonult, megverte az osztrákokat s mindenekelőtt Malkowskit kergette a Kárpátokon át Bukovinába, onnan pedig Galíciába, egészen Stanisławówig törve elő.*[17] *Majd hirtelen visszatért Erdélybe s maga előtt űzte Puchnert, míg kevés mérföldekre meg nem közelítette Nagyszebent. Néhány ütközet, néhány gyors kereszt- és harántmozdulat, s egész Erdély a kezére került, kivéve két várost, Szebent és Brassót, de ezek is már elveszvék, ha az oroszokat nem hívják az országba. Az a súly, amelyet a tízezres orosz segédcsapatok a mérleg serpenyőjébe vetettek, arra kényszerítette Bemet, hogy visszavonuljon a Székelyföldre. Ott felkelést szervezett a székelyek között, és mihelyt ezt sikeresítette, a Segesvárig előrehatolt Puchner foglalkoztatását a székely népfelkelésre bízta, maga pedig megkerülte az ő hadállását, egyenesen Szebennek indult, kiverte belőle az oroszokat, megverte az utána nyomuló Puchnert, Brassó felé marsolt s kardcsapás nélkül bevonult oda.*

Ezzel Erdély és a magyar hadsereg háta felszabadult. Az a természetadta erődöv, amelyet a Tisza képezett, most meglelte a maga folytatását és kiegészítését a Kárpátoknak és az erdélyi Alpoknak a Szepességtől le egészen a bánsági határig terjedő hegysorában.

Egyidejűleg Görgei is hasonló diadalmenetet vitt véghez Magyarország északnyugati részén. Pestről egy hadtesttel Szlovákia felé véve útját, két hónapon át sakkban tartja Götz, Chorich és Simunich tábornoknak az övé ellen három oldalról működő hadtestét, s elvégre, mikor állása a nagyobb erő ellenében tarthatlanná lett, a Kárpátokon keresztül általvágta magát Eperjes és Kassa felé. Itt Schlick hátába került, rászorította emezt, hogy állását és egész hadműveleti alapját sietve feladja s Windischgrätz főseregéhez húzódjék vissza, maga pedig a Hernád mentén levonult a Tiszához s egyesült a magyar főerőkkel.

Ezek a főerők, amelyeknek az élén most Dembinski állott, szintén átkeltek volt a Tiszán és az ellenséget minden ponton megfutamították. A Pesttől 6 mér-

[16] Bem december 25-én szabadította fel Kolozsvárt, amelyet Puchner csapatai előzőleg szintén megszállottak.

[17] Bem ekkor csak a bukovinai Dorna-Watráig nyomult elő.

földnyire fekvő Hatvanig[18] *nyomultak volt előre, ekkor azonban az ellenséges haderők nagyobbfokú összpontosítottsága megint visszafordulásra kényszerítette őket. Kápolnánál, Maklárnál és Poroszlónál heves ellenállást tanúsítottak, majd újból visszatértek a Tisza mögé, éppen abban a szempillantásban, amelyben Görgei Tokajnál a Tiszához érkezett.*[19] *A két hadtest egyesülése megadta a jelt a magyarok ismétli nagyszerű előnyomulására. Újonnan kiképzett regruták érkeztek az ország belsejéből s erősbítették a magyarok hadrakelt seregét. Lengyel és német légiók alakultak, rátermett vezérek fejlődtek ki vagy hívattak meg, és a decemberi, vezetés nélküli, szervezetlen tömeg helyett csakhamar összpontosított, vitéz, nagylétszámú, jólszervezett és kitűnően irányított hadsereg állott szemben a császáriakkal.*

A magyarok három oszlopban törtek át a Tiszán. A jobbszárny (Görgei) észak felé vonult, Eperjesnél hátába került az őt korábban nyomon követő Ramberg-hadosztálynak s Rimaszombaton át visszaszorította azt a császári fősereg felé. Ez Egernél, Gyöngyösnél, Gödöllőnél és Hatvannál vereséget szenvedett Dembinskitől és nagy sietve Pestig vonult vissza. Végezetül a balszárny (Vetter) Jelachichot űzte el Kecskemétről, Szolnokról és Ceglédről, Jászberénynél pedig megverte és szintén Pest falai alá való hátrálásra kényszerítette őt.[20] *Itt állottak most a császáriak, a Duna mentén Pesttől Vácig tág félkörben körülzárva a magyarok által.*

Hogy Pestet kelet felől bombázni ne kényteleníttessenek, a magyarok kipróbált módszerükhez folyamodtak: hogy ti. az osztrákokat inkább manőverek, semmint nyílt, frontális támadás által zavarják ki ebből az állásukból. Görgei megvette Vácot és az osztrákokat a Garam és a Duna mögé vetette vissza, a Garam és a Nyitra között pedig megverte Wohlgemuthot s ezáltal felmentette a császáriak ostromolta Komáromot. A császáriak, hátrálási vonalukon fenyegettetvén, sietős visszavonulásra kényszerültek elszánni magukat; Welden, az új főparancsnok Győr és Pozsony felé húzódott vissza, Jelachich pedig, szerfölött zabolátlan horvátjait megnyugtatandó, kénytelen volt velük a Duna mentén a legnagyobb sietséggel levonulni Szlavóniába.

Visszavonulása során, amely inkább vad futamlásra hasonlított, mind Welden (s kivált Schlick parancsnoksága alatt álló hátvédje), mind Jelachich még jelentékeny csapásokat szenvedett el. Mégis, miközben az utóbbi hadteste fáradságosan és lassanként keresztülverekszi magát Tolna és Baranya megyén, Weldennek módja nyílik arra, hogy seregének roncsait összpontosítsa Pozsonyban. Roncsokat, amelyek éppenséggel nincsenek birtokában valamiféle igazi ellenállóképességnek.

A magyaroknak ezekkel az osztrák fősereg fölött aratott meglepetésszerű győzelmeivel egyidejűleg Perczel Móric Szegedről és Tolnából Pétervárad felé nyomult előre, felmentette azt, birtokba vette a Bácskát és a Bánságba nyomult, itt kezet nyújtandó az Erdélyből előtörő Bemnek. Bem immár megvette Aradot[21] *és Temesvárt ostromolja; Perczel egészen közel a török határhoz, Versecen*[22] *áll, s így a Bánság meghódítása néhány napon belül befejeződik. Közben a székelyek fedezik*

[18] Csak Kápolnáig.

[19] Görgey hadteste már előzőleg, február közepén egyesült a honvédsereg főerőivel s maga is részt vett a kápolnai ütközetben.

[20] Engels itt több pontatlanságot és sorrendi hibát vét a Duna—Tisza közén lezajlott hadiesemények felsorolásában, amelyek előbb Dembiński, majd Vetter s végül Görgey *fő*parancsnoksága alatt mentek végbe.

[21] Arad csak június 27-én nyitotta meg kapuit Vécsey előtt.

[22] Pancsován.

az elsáncolt erdélyi, a Védsereg a felsőmagyarországi hegyszorosokat, Görgei pedig jelentékeny haderővel a Jablunkai hágóban, a morvaországi—galíciai határon áll.[23]

Egyszóval, már csak napok kérdése, hogy a győzedelmes magyar sereg, a hatalmas osztrák hadak roncsait maga előtt űzve, diadalmenetben bevonuljon Bécsbe s örökre semmivé tegye az osztrák monarchiát.

Magyarországnak Ausztriától való elszakadása már április 14-én Debrecenben elvégeztetett; a lengyelekkel való szövetség január közepe óta nyilvánossá és 20—30 000 lengyelnek a magyar seregbe történt beállása révén valósággá lett.[24] *Hasonlóképpen az ausztriai németekhez fűződő szövetséget, amely már az október 6-i bécsi forradalom óta és a schwechati ütközetben megvolt, fennen hordozták és ébren tartották a magyar hadseregben küzdő német légiók s nemkülönben annak stratégiai és politikai szükségessége, hogy a magyarok Bécs megvétele és Ausztria forradalmasítása által elismertessék függetlenségi nyilatkozatukat.*

A magyar háború ilyeténképpen igen gyorsan elvesztette kezdeti nemzeti jellegét s éppen látszatra legnemzetiesb lépése, a függetlenség kinyilatkoztatása révén elhatározóan európai jelleget öltött. A lengyelekkel mindkét ország felszabadítására, a németekkel Kelet-Németország forradalmasítására kötött szövetség csak akkor nyert végleges karaktert, szilárd alapot, amikor Magyarország elszakadt Ausztriától s ezáltal az osztrák monarchiát feloszlottnak nyilvánította. Magyarország függetlenítése, Lengyelország helyreállítása, Német-Ausztriának Németország forradalmi gyújtópontjává tétele, Lombardia és Olaszhon önként következő függetlenedése — e tervek véghezvitele az egész kelet-európai államrendszert szétrombolja, Ausztriát elenyészti, Poroszországot felbomlasztja, Oroszországot az ázsiai szélekig szorítja vissza.

A szentszövetségnek tehát mindent meg kellett tennie, hogy gátat vessen a fenyegető kelet-európai forradalomnak: az orosz seregek az erdélyi és a galíciai határ felé hömpölyögtek. Poroszország megszállotta a csehországi-szilézíai határt és megengedte, hogy az oroszokat az ő területén át szállítsák Přerov felé, s kevés napokon belül morva földön állott is az első orosz hadtest.

A magyarok, jól tudván, hogy néhány héten belül nagyszámú friss haderőkkel lesz dolguk, nem meneteltek oly gyorsan Bécs ellen, mint kezdetben várható volt. Frontális támadással ők Bécset éppoly kevéssé foglalhatták el, akár Pestet, hacsak nem lövik, ezt pedig nem tehették meg. Megint, mint Pest esetében, az a kényszerűség állott fenn rájuk nézve, hogy átkaroló mozdulattal vegyék meg a várost, ehhez pedig idő szükségeltetett s bizonyosság afelől, hogy ők maguk oldalt és hátban nem fenyegettetnek. De éppen most fenyegették őket hátulról az oroszok, a másik oldalról pedig Bécs közvetlen veszélyeztetése esetén várható volt a Radetzki-hadsereg erős különítményeinek azonnali előretolása.

A magyarok tehát fölöttébb okosan jártak el, amikor ahelyett, hogy gyorsan Bécsnek indultak volna, megelégedtek azzal, hogy a császáriakat mind messzebb űzzék vissza Magyarországról, a Kis-Kárpátoktól a stájer Alpok nyúlványaiig képezett nagy ívben körülkerítsék őket, egy erős hadtestet Jablunka ellen különítsenek ki, megerősítsék és fedezzék a galíciai hegyszorosokat, támadást intézzenek Buda ellen és — kivált a visszahódított nyugati megyékben — sietve keresztülvigyék a 250 000 emberre menő[25] *új sorozást. Ilyeténképpen oldalt és hátban biztó-*

[23] Görgey valójában csak Győr vonaláig nyomult előre.

[24] A magyar seregben csak háromezernyi lengyel harcolt.

[25] A képviselőház által április 24-én megajánlott újoncok száma csupán 50 ezer volt, ezeknek a besorozása tehát csak a már az előző évben megajánlott 200 ezer főnyi haderőt egészítette volna ki 250 ezer főnyire.

sítják magukat s olyan hadsereget hoznak létre, amelynek az orosz segélyhadtól éppúgy nincs mit tartania, mint a mégoly nagyszerű korábbi császári seregtől. Ez a dicső fekete-sárga hadsereg 200 000 emberrel vonult be Magyarországra s alig 50 000-rel tért vissza, a többi elesett, megsebesült, megbetegedett, fogságba került avagy átpártolt.

Igaz, az oroszok még sokkal nagyobbszerű seregekkel fenyegetnek. Állítólag 120 000, mások szerint 170 000 emberrel fognak betörni. A Triester Freihafen szerint a hadrakelt sereg létszámának jóval 500 000 fölött kell lennie. Ismeretesek azonban az orosz túlzások, tudott dolog, hogy a beharangozott tömegeknek csak a fele szerepel a törzslajstromokban s a törzslajstromok számadatainak fele a valóságban szintén nem létezik. Ausztria örülhet, ha az orosz segítség tényleges állománya a Lengyelország megszállásához szükséges csapatok elvonása után felmegyen 60—70 000 emberre. És ekkora tömeggel a magyarok boldogulni fognak.

Az 1849-i magyar háború sok mindenben hasonlít az 1830—31-i lengyel háborúra. De éppen abban különbözik tőle, hogy most az ő javára szólnak mindazok az esélyek, amelyek akkortájt Lengyelország ellenében estek latba. Tudjuk, Lelewel akkoriban sikertelenül sürgette, hogy először a néptömegeket láncolják a forradalomhoz a parasztok és a zsidók felszabadítása által, másodszor pedig az egész ősi Lengyelország felköltése révén mindhárom osztozkodó hatalmasságot vonják bele a háborúba, azaz tegyék a háborút európaivá. Ami Lengyelországban annak idején csak akkor végeztetett el, amikor már túlságosan késő volt: a magyarok éppen azzal kezdték. Magyarországon a belső társadalmi forradalom, a feudalizmus megsemmisítése volt az első rendszabály; Lengyel- és Németországnak a háborúba való bevonása a második, s ezzel létrejött az európai háború. Az első orosz hadtestnek német földre való behatolásával kezdődött, az első francia zászlóaljnak német földre való behatolásával fog döntő fordulatához érkezni.

Azáltal, hogy a magyar háború európaivá lett, kölcsönhatás lépett fel közte és az európai mozgalom minden egyéb eleme között. Alakulása nem csupán Németországra hat, hat Franciaországra és Angliára is. Hogy az angol burzsoázia eltűrje Ausztriának orosz tartománnyá változtatását, nem várható; hogy a francia nép nem fogja tétlenül szemlélni az ellenforradalom mind közelebbről fenyegető támadását, az bizonyos. Bárminő lesz is a választások kimenetele Franciaországban, a hadsereg mindenesetre a forradalomhoz szegődött, és pillanatnyilag a hadsereg határoz. Ha a hadsereg háborút akar — márpedig azt akar —, akkor a háború elvégeztetett.

A háború tehát eljövend. A forradalom Párizsban, akár a választásokból, akár a hadseregnek és a forradalmi pártnak már a választási urnáknál végbemenő testvériesüléséből fog kikelni, küszöbön áll. S míg Dél-Németországban alakulóban van egy forradalmi német hadsereg magva s ez Poroszországot meggátolja abban, hogy tevékenyen részt vegyen a magyarországi hadjáratban, addig Franciaország annál inkább készen áll arra, hogy cselekvően részt vállaljon a harcból. A következő néhány hét vagy talán néhány nap már elhatározó lesz, s a francia, a magyar—lengyel és a német forradalmi hadsereg csakhamar Berlin falai alatt, a csatamezőn fogja megülni testvériesülési ünnepét.

ДЬ. ШПИРА

ПОСЛЕДНЯЯ СТАТЬЯ „NEUE RHEINISCHE ZEITUNG" О ВЕНГЕРСКОЙ ОСВОБОДИТЕЛЬНОЙ ВОЙНЕ

Резюме

В предлагаемом сообщении читатель первый раз получает в венгерском переводе обширную статью последнего (301., с 19 мая 1849 г.) номера „*Neue Rheinische Zeitung*" о развертывании и общеевропейском характере венгерской освободительной борьбы 1848—49 гг., написанную Энгельсом. Текст сопровождается примечаниями, которые вместе с частью Введения исправляют меньшие неточности в деловом отношении и в отношении оценки, имеющиеся в статье, которые в заграничных изданиях по большинству оставляются без замечаний.

Кроме этого Введение подчеркивает некоторые чрезвычайно важные и заслуживающие серьезного внимания установления автора статьи. Таким является на пр. меткое наблюдение Энгельса, что основная характеристика военных действий венгерской армии заключается в *маневрировании;* эта мысль — как это подчеркивает автор сообщения — может послужить ключом к объяснению и оценке с точки зрения военной истории частичных успехов венгерской армии и ее окончательного провала. Или таким же является сопоставление Энгельсом польской освободительной борьбы 1830—31 гг. с венгерской освободительной борьбой 1848—49 гг., где он показывает в основном — и пионерским образом — в какой мере внутреннее буржуазное преобразование Венгрии было решающим условием сопротивления венгерской революции феодальному абсолютизму Габсбургов и таким образом — в отличие от польского восстания, руководители которого отказывались от буржуазного преобразования — ее возвышения до общеевропейского значения. Таким является тоже связанная с этим вереница мыслей Энгельса, согласно которой именно резко *национальный* характер венгерской революции обеспечил ей крупную *международную* действующую силу, подчеркивание чего тем более необходимо, что есть даже сегодня, кто не осознает, что национальные и общественные задачи венгерской революции оказались в неразрывной связи, что Венгрия — и остальные зависимые страны Восточной Европы — не только не могли отстоять свою независимость без осуществления внутреннего буржуазного преобразования, а также не сумели осуществить внутреннего буржуазного преобразования без низвержения главной опоры феодальных отношений, *феодального* абсолютизма угнетательской империи, и что необходимым условием *быстрого* возвышения, *тотального* капиталистического преобразования Венгрии — и других зависимых стран Восточной Европы — оказалась освободительная борьба уже и по той причине, что единственно это могло привести к поколебанию системы восточноевропейских государств, сохраняющей элементы феодализма.

Наконец Введение показывает, что эта статья является единственным трудом Энгельса, в котором он (до времени появления статьи) обозревает, подытоживает — если только и схематично — целый ход венгерской революции, таким образом следует рассмотреть ее как первый очерк того более подробного исследования, которое автор намеревался написать по истории венгерской освободительной борьбы. И так как этот более подробный труд впоследствии все-таки не был написан, главным образом именно данная статья может послужить до некоторой меры его замещением, может объяснить по крайней мере существо и взаимосвязи более важных из взглядов Энгельса относительно венгерской революции.

G. SPIRA

LE DERNIER ARTICLE DE LA «NEUE RHEINISCHE ZEITUNG» SUR LA GUERRE D'INDÉPENDANCE HONGROISE

Résumé

Sous ce titre, le lecteur reçoit la première traduction hongroise du copieux article écrit par Engels, et paru dans le dernier numéro (du 19 mai 1849, № 301.) de la *Neue Rheinische Zeitung,* touchant le développement et le caractère européen de la guerre d'indépendance hongroise de 1848—49. Le texte est accompagné de notes destinées à

rectifier, avec une partie de l'introduction, les petites imprécisions concrètes et d'appréciation, dont la plupart ont été passées sous silence par les éditions étrangères.

L'introduction souligne en outre certaines constatations très importantes de l'auteur, qui méritent une attention sérieuse. Telle est, par exemple, la remarque pertinente d'Engels, selon laquelle la principale caractéristique des opérations de guerre de l'armée des honvéd fut l'excès de *manoeuvres*. Cette idée, comme l'auteur l'accentue, lui aussi, sert peut-être de clé aux victoires partielles remportées par l'armée des honvéd, en même temps qu'elle explique et apprécie, du point de vue de l'histoire militaire, la défaite finale essuyée par cette armée. Telle est encore cette comparaison qu'Engels fait entre la guerre d'indépendence polonaise de 1830—31 et celle de la Hongrie (1848—49), en montrant en somme le premier jusqu'à quel point la transformation bourgeoise de la Hongrie fut une condition décisive à ce que la révolution hongroise pût faire face à l'absolutisme féodal et s'élevât — contrairement au soulèvement polonais, dont les dirigeants répugnaient à la transformation bourgeoise — à une importance européenne. Dans le même ordre d'idées, Engels constate que c'est précisément le caractère fortement *national* de la révolution hongroise qui lui assura sa grande portée *internationale*. Ce fait merite d'être accentué d'autant plus, que certains ne comprennent pas encore, de nos jours, que les tâches nationales et sociales de la révolution hongroise étaient inséparables les unes des autres, que la Hongrie — et les autres pays est-européens dépendants — non seulement n'étaient pas à même de lutter pour leur indépendance sans avoir réalisé la transformation bourgeoise du pays, mais ne pouvaient non plus effectuer la transformation bourgeoise, sans renverser l'absolutisme *féodal* du pouvoir oppresseur, ce soutien suprême des rapports féodaux; que la guerre d'indépendance fut enfin une condition indispensable de l'évolution *rapide* et de la capitalisation *intégrale* de la Hongrie et des autre pays d'Europe Orientale, puisque seule elle permettait d'ébranler les régimes conservateurs des éléments féodaux, établis en Europe Orientale.

L'introduction signale enfin que c'est le seul article d'Engels, dans lequel il brosse un tableau d'ensemble de toute la révolution hongroise, depuis sa naissance. L'article peut ainsi être considéré comme la première esquisse d'une étude plus détaillée que l'auteur se proposa d'écrire sur la révolution hongroise. L'étude plus approfondie n'ayant cependant pas été effectuée, c'est précisément l'article en question qui serait appelé à élucider, sur certains points, la nature et les rapports des conceptions d'Engels concernant la révolution hongroise.

HANÁK PÉTER

A dualizmus válságának problémái a XIX. század végén*

A dualizmus korát tárgyaló egyetemi tankönyvben azt állítottuk, hogy az osztrák—magyar dualizmus rendszerének válsága már az 1890-es évek folyamán kezdetét vette. Történészeink közül többen kifogásolták ezt a megállapítást. Egyesek szerint a 90-es évek tömegmozgalmai, parlamenti zavarai Európa-szerte általános jelenségek voltak, másutt sem, a Monarchiában sem ingatták meg a rendszert. A dualizmus növekvő kormányzati nehézségei — vélekedtek mások — nem érintették a Monarchia létét, a dualizmus kezdődő válsága nem azonosítható az egész Monarchia válságával. Az ellenvetések nem indokolatlanok. Arra késztetnek, hogy pontosabban meghatározzuk a dualizmus rendszerét, feltárjuk létfeltételeit, fenntartásának eszközeit, felkutassuk a dualista rendszer és az egész Monarchia válsága közötti összefüggéseket.

Az osztrák—magyar dualizmusnak, az évszázados Habsburg-monarchia utolsó államhatalmi rendszerének válságát nem vizsgálhatjuk az előzményektől elszakítva, csupán a XIX. század végi megjelenési formájában. A dualizmus maga is a soknemzetiségű Monarchia egyik súlyos, a polgári forradalom egész korszakát kitöltő válságának terméke és megoldási módja volt. A válság gyökerei tehát messzebbre és mélyebbre, a polgári fejlődés kezdeteitől érlelődő ellentmondásokra, a feudális abszolutizmus válságára nyúlnak vissza.

I. A soknemzetiségű Habsburg-monarchia válsága a polgári forradalom korszakában

A kapitalista viszonyok szabad, széleskörű és gyors fejlődése számára, mint ismeretes, a legmegfelelőbb a *nemzeti* állam. „Ezért — írta Lenin — Nyugat-Európa, sőt mi több, az egész civilizált világ számára a kapitalista korszakban *jellegzetes*, normális a nemzeti állam."[1] A nemzeti állam tehát a kapitalizmus kifejlődésének uralkodó történelmi tendenciája.

* A tanulmány „Az egykori Osztrák-Magyar Monarchia országainak kapitalista fejlődése" tárgykörben 1958. dec. 10—15-én tartott budapesti konferencián előadott referátum bővített és javított változata.

[1] *Lenin:* A nemzetek önrendelkezési jogáról. Vál. Műv. I. Bpest, 1948. 816. o. Lenin ezt a megállapítását elsősorban arra alapozza, hogy a „burzsoáziának az árutermelés teljes győzelme érdekében meg kell hódítania a belső piacot, egy államba kell összeforrasztania azokat a területeket, amelyeknek lakossága egyazon nyelven beszél, el kell hárítania mindazokat a különféle akadályokat, amelyek e nyelv fejlődésének ... útját

A nemzetek és a nemzeti államok kialakulása jóval a kapitalizmus győzelme előtt, már a középkorban megkezdődött. Az egységes nemzeti állam alapjait Nyugat-Európában, a kapitalizmus elemeit magában rejtő újkori árutermelés talaján, általában már az abszolút monarchia lerakta. A nyugat-európai fejlődéstől elmaradt, kialakulásának körülményeit és összetételét tekintve erősen különböző Habsburg-monarchiában ez a folyamat elég későn, a XVIII. század második felében bontakozott ki és az első lépéseknél azonnal súlyos ellentmondásokba ütközött. Ebben a családi hitbizományként örökölt vagy kis darabokban meghódított tartományok anorganikusan kialakult laza államkomplexumában a különböző etnikumú népek egységes nemzetté olvadásának feltételei nagy mértékben hiányoztak. A Monarchia államkeretei között több, korábban önálló állami léttel, a nemzettéválás számos elemével rendelkező nép élt, amelyek közül egyik sem volt döntő számszerű túlsúlyban vagy gazdasági fölényben. A Monarchia népei a legjobb összeolvasztó tényező: az árutermelés és árucsere fejletlensége miatt, s a központosító hatalom viszonylagos gyengesége miatt megőrizték etnikai állományukat, illetve korábbi különállásuk egyes maradványait. Amikor a XVIII. század második felében a „felvilágosult abszolutizmus", főleg II. József megkísérelte az *egységes, német jellegű centralizált állam* (Gesamtstaat) kiépítését, nyomban a még erős rendi feudális és a már többé-kevésbé kiformálódott nemzeti elemek leküzdhetetlen ellenállásával találta magát szemben.[2] A nagy jozefinista kísérlet — a rendi és egyházi előjogok korlátozása, a feudális ellentétek tompítása, a gazdasági és kulturális fejlődést előmozdító polgári reformok bevezetése — végülis sikertelen maradt. Nemcsak a feudális-polgári ellentétek felülről irányított, békés kiegyenlítésének lehetetlensége miatt, amit a jozefinista nemzedék előtt olyan csattanós történelmi érv bizonyított, mint a francia forradalom, hanem a nemzeti centralizáció lehetetlensége miatt is. A soknemzetiségű Monarchia nemzeti állammá alakítása történelmileg túlhaladott, megvalósíthatatlan célkitűzés volt.

A jozefinista centralizációra — a francia forradalom teremtette politikai és szellemi atmoszférában — erős rendi és nemzeti, sokhelyütt egymással összefonódott rendi-nemzeti szeparatiszikus ellenlökés válaszolt. A jozefinista felvilágosodást pedig egyrészt konzervatív, feudális-klerikális ellenhatás követte.

álljják". „. . .a nyelv egysége és akadálytalan fejlődése egyik legfontosabb előfeltétele a valóban szabad és széles kiterjedésű, a modern kapitalizmusnak megfelelő kereskedelmi forgalomnak", továbbá annak, hogy „a piac szoros kapcsolatban legyen minden egyes . . . gazdasági egyeddel, eladóval és vásárlóval". Uo. Lenin a továbbiakban Kautskyt idézve kifejti, hogy a nemzeti állam felel meg legjobban a modern kapitalista viszonyoknak annyiban is, hogy ez tudja „a kapitalizmus legszabadabb, legszéleseblbkörű és leggyorsabb fejlesztésének feladatait" teljesíteni. Uo. 817. o.

[2] A centralizált abszolutisztikus állam — és a dinasztikus „Gesamtstaatsidee" kialakulására, jellegére *Redlich, Josef:* Das österreichische Staats- und Reichsproblem. I/1. Leipzig. 1920. 1. fej., főként 15. skk. o., 47—48. o. (a teréziánus és a jozefinista centralizáció közti különbségre 37. o.), továbbá *Bauer, Otto:* Die Nationalitätenfrage und die Sozialdemokratie. Wien. 1907. 183—187. o.; *Walter, Franz:* Die österreichische Zentralverwaltung. II. Abt. I/2. Bd. 1. Teil. Die Zeit Josephs II. und Leopolds II. (1780—1792). Wien, 1950. 63—69. és IV. Bd. Aktenstücke. 1—20., 123—132. o. Legújabban magyar szerzőtől a jozefinista egységesítő reformtörekvésekre: *Sashegyi, Oskar:* Zensur und Geistesfreiheit unter Joseph II. Studia Historica X. 16. Bpest. 1958, főként az I. és XII. fejezet. A jozefinista reformkísérlet hatására és ellenhatására l. *Redlich:* i. m. I/1. 38—39., 45—46., 51—52. o.; *Bauer:* i. m. 191—195. o.

másrészt a felvilágosodás áramlatából liberális és demokratikus ágak szakadtak ki, a nemzeti kultúrák új hajtásai fejlődtek tovább. A jozefinizmus tehát — szubjektív törekvései ellenére — nem enyhítette, hanem élezte a soknemzetiségű Monarchia korhadt feudális abszolutisztikus rendszerének belső ellentmondásait és — első ízben — felszínre hozta a Monarchia polgári átalakulásának fő problémáit.

A napóleoni háborúk s a bécsi kongresszus után a jozefinista Gesamtstaat helyébe az erős abszolutisztikus centralizációt és a feudális partikularizmus maradványait egybeolvasztó, reakciós ferenci-metternichi Polizeistaat lépett.[3] Ferenc császár és Metternich kormányzata ugyan jóideig konzerválta az ancien régime-et, de a legcsekélyebb mértékben sem volt alkalmas feltartóztatni a feudális abszolutizmus fokozatosan kibontakozó, majd elmélyülő válságát, amelyet a tőkés viszonyok térhódítása, a polgári és nemzeti fejlődés elemeinek megerősödése okozott.

A feudális abszolutisztikus rendszer válsága a Monarchiában nem csupán egy elavult társadalmi-gazdasági formáció s a néki megfelelő felépítmény válságát jelentette, hanem — a kapitalizmus uralkodó történelmi tendenciájának megfelelően — az egész soknemzetiségű államkomplexum nemzeti államokra bomlásának tendenciáját is magában hordozta. A Monarchia, mint láttuk, a jozefinista kísérlet és az erős centralizáció ellenére, a XIX. század derekán, a polgári átalakulás küszöbén is húsz kisebb nagyobb ország és tartomány laza halmaza maradt, a nemzeti fejlődés különböző, általában előrehaladt fokán álló tucatnyi nemzetiséggel. Ezen a területen a polgári forradalomnak nemcsak a feudális viszonyokat és államhatalmat, hanem a belőlük sarjadt, de egyre inkább tőkés tartalommal telítődő nemzeti elnyomást is fel kellett számolnia, a nemzeti kérdést az egyenjogúság és önálló rendelkezés biztosításával kellett rendeznie. A probléma és feladat kettős volt. Egyrészt meg kellett szüntetni a nemzeti elnyomás — a gazdasági és politikai függés — történetileg kialakult, sajátos rendszerét, — az egész Monarchiát tekintve a német, Magyarországon a magyar, Galíciában a lengyel stb. uralkodó nemzet hegemóniáját. Másrészt, mivel a Monarchia politikai határai valamennyi égtáj felé azonos etnikumú és nemzeti egységre törekvő népeket vágtak ketté — a határokon belül voltaképpen csak a cseh, a szlovák és a magyar nemzet élt —, a Monarchia léte már a XIX. század derekán összekapcsolódott a közép- és kelet-európai polgári átalakulással, nevezetesen az egységes nemzeti államok sorsával.[4] Mindebből — pusztán logikai úton — könnyen juthatunk arra a következtetésre, hogy a polgári átalakulásnak szükségképpen a Monarchia felbomlására kellett vezetnie. A folyamat azonban — a premisszák és a következtetés teljes helyessége és majdani igazolódása ellenére — a valóságban rendkívül bonyolult, ellentmondásos volt. Nemcsak azért, mert a nemzetközi és belső reakciós erők szívós és sikeres ellenállást tanúsítottak a Monarchia konzerválása érdekében, vagy mert a német egység megvalósításának, s általában a kelet-európai nemzeti államok létrejöttének feltételei csak a század második felében, vagy éppen a XX. század elején alakultak ki, hanem nagy mértékben azért is, mert magá-

[3] Vö. *Redlich:* i. m. I/1. 41. o.

[4] *Kautsky, Karl:* Habsburgs Glück und Ende. Berlin. 1918. 19., 27., 29—30. o. és ugyanőtőle: Nationalität und Internationalität. Stuttgart. 1908. 25. o. Idézi és a Monarchia soknemzetiségű jellegét behatóan elemzi *Sándor Vilmos:* Magyarország függőségének jellege a dualizmus korában c. tanulmánya. Történeti Szemle. 1958. 1—2. sz. 102. o.

ban a Monarchiában is kuszáltak, tisztázatlanok voltak a haladás és reakció, a polgári forradalom és feudális-abszolutisztikus ellenforradalom frontjai. A fő ellentmondás éppen abban állt, hogy a polgári általakulás híveinek tábora nem esett teljesen egybe a centralizált Gesamtstaat széttörésére irányuló erőkével, ill. az egységes, német jellegű állam elleneseinek befolyásos csoportjai nem tartoztak a polgári átalakulás hívei közé.

A Monarchia fenntartását vagy átalakítását, s az átalakítás módját és módszerét tekintve a különböző társadalmi és nemzeti erők, a különböző politikai irányzatok érdekei és céljai nagyonis eltérőek, vagy éppen ellentétesek voltak.[5]

Az 1848 előtti Monarchia konzerválását, a feudális abszolutisztikus rendszer kisebb reformokkal való fenntartását a dinasztia és leghívebb támaszai, a monarchiai konzervatív arisztokrácia és a bürokrácia képviselték. Az arisztokrácia és a bürokrácia, bár egyaránt a dinasztikus államegység támasza volt, mégis különbözött egymástól a célok és módszerek tekintetében: az arisztokrácia elsősorban a feudális konzervativizmust, a bürokrácia pedig az egységesítő centralizmust valósította és védelmezte. Az ancien régime e két fő bázisa voltaképpen két különböző irányzatot alkotott.

A monarchiai — ausztriai, csehországi, magyarországi — konzervatív aulikus arisztokrácia (a „Hochadel") és a magas klérus számos tagja merev(en szembenállt a feudalizmus alapjait és a fejedelmi hatalmat érintő polgári reformokkal, de ellenezte a korlátlan abszolutizmust és a centralizált Gesamtstaat kiépítését is. A monarchiai arisztokrácia eme csoportjának politikai irányzata, a *feudális-arisztokratikus föderalizmus*, az arisztokrácia hatalmi pozícióinak védelméért, a rendi-tartományi különállás fenntartásáért szállt síkra, s ennek érdekében hajlandó volt bizonyos mérsékelt engedményeket tenni az egyre nagyobb erővel nyilvánuló nemzeti igényeknek. Ez az irányzat, bár a Monarchia politikai vezetésére évtizedekig jelentős befolyást gyakorolt, sohasem tudott a létalapjait védő, de politikai vezető szerepét korlátozó abszolutizmus, ill. a létalapjait támadó, de politikai céljait támogató polgári-nemzeti föderalizmus ellentmondásából kievickélni, s így sohasem tudott tartós kormányzati rendszert megvalósítani.[6]

Vele szemben *az abszolutisztikus centralizmusnak*, a jozefinista hagyományok örökösének, fő célkitűzése a centralizált, német jellegű Gesamtstaat kiépítése, a Monarchia nagyhatalmi állásának védelme, az egész Németország feletti hegemónia megszerzése volt. Az irányzat élesen szembeállt a Monarchia egységét lazító mindenféle rendi és nemzeti különállással, az abszolutizmust korlátozó bárminő alkotmányos törekvéssel, viszont éppen az egységes centralizált állam valósíthatása végett hajlott mérsékelt polgári reformokra, a feudális viszonyok felülről végrehajtandó, lassú, óvatos lebontására. Az irányzat bázi-

[5] A különböző társadalmi erők és politikai irányzatok, programok felvázolásánál és jellemzésénél elsősorban *Redlich* — bár sok vonatkozásban idealista szemléletű és osztrák nézőpontú, de — hatalmas pozitív tényanyagot felhalmozó, alapvető munkájára támaszkodtunk. Az újabb irodalomból *Franz, Georg:* Liberalismus. München. 1955 munkájának vettük használ.

[6] Az egész irányzatra l. *Redlich:* i. m. I/1. 75—76., 107., 121—122., 465—467., párttá alakulása és programja az 50-es évek végén 469—473., 484—486., 545—547., továbbá II. k. 578. o. — *Franz:* i. m. 291—292., 303—305. o. — *Schlitter, Hans:* Aus Österreichs Vormärz. Leipzig. 1920. II. k. (Böhmen) főként a 68—69. és 76—79. o. — *Kann, Robert A.:* The multinational Empire. New York. 1950. II. k. 55—57. o. — *Schlesinger, Rudolf:* Federalism in Central and Eastern Europe. London. 1945. 162. l.

sát az ausztriai *bürokrácia* alkotta.[7] Minthogy történettudományunk ennek a rétegnek a létét és igen jelentős politikai szerepét eddig kevés figyelemre méltatta, hadd térjünk ki röviden, néhány vonással, jellegének és jellemének vázolására.[8]

A zömében polgári és kisnemesi származású, részben külföldiekből verbuvált hivatalnoksereg társadalmilag különálló, politikailag tudatos réteggé — sok szempontból: kasztté — formálása a „felvilágosult abszolutizmus", mindenekelőtt a jozefinizmus műve volt. Ennek megfelelően a bürokráciát, főként felső rétegét, a nagy számban nemesített vezető hivatalnokokból, katonatisztekből álló *hivatali nemességet* áthatotta a jozefinizmus. E bürokráciának nem volt népe, csak császára; hazája az egész Monarchia, patriotizmusa a dinasztia iránti feltétlen lojalitás, politikai eszménye az abszolutisztikusan igazgatott, „nemzetek feletti" Gesamtstaat volt, amely szemében a haladást, a széthúzó partikuláris érdekek fölött és ellenében az „összesség" érdekeit, a „közjót" biztosítja. Az „übernationaler Gesamtstaat" a valóságban ugyan a német hegemóniát megvalósító dinasztikus nemesi államot jelentette, a bürokrácia mégsem a születési arisztokráciának, nem a földbirtokos nemességnek, hanem a kifejlődő osztrák-német burzsoáziának, a „harmadik rendnek" a feudális abszolutizmus viszonyaihoz idomult képviselője volt. Viszonylagos önállóságát és politikai súlyát nagyrészt az abszolutisztikus rendszernek, az abszolút uralkodónak köszönhette. De ebben rejlett nagy gyengéje is: az uralkodói abszolutizmusnak — a Gesamtstaat fenntartását biztosító erőnek és módszernek — a szolgálata a feudális erőkhöz kapcsolta és szárnyát szegte polgári jellegű reformtörekvéseinek.

Az abszolutisztikus centralista irányzathoz sok rokonvonás fűzte az osztrák-német liberális burzsoázia és értelmiség politikai törekvéseit. A liberális burzsoázia a feudális abszolutizmus felszámolására, polgári alkotmányosság bevezetésére, azaz a hatalom birtoklására törekedett, de meg akarta tartani hegemóniáját az egész Monarchiában, valamennyi elnyomott nemzet felett.[9] A liberális burzsoázia *alkotmányos centralista* irányzata tehát a Gesamtstaat megvalósítását, a Monarchián belüli német és a Németországon belüli osztrák hegemónia biztosítását, az ún. „nagynémet koncepciót" illetően megegyezett az abszolutisztikus centralizmussal, és ezeken a szálakon keresztül a dinasztiához, az ancien régime erőihez is kapcsolódott. Az érdekek széles sávú egybeesése folytán a két irányzat kompromisszumának is kialakult a társadalmi és,

[7] Az abszolutisztikus centralizmusra és bázisára: *Redlich:* i. m. I/1. 21., 38—39. 474., 477. skk. o. — *Franz:* i. m. 13—14., 37—38. és főként 142—145. o. — *Bibl Viktor:* Die niederösterreichischen Stände im Vormärz. Wien. 1911. 8—11. o.

[8] Az ausztriai bürokráciáról kitűnő jellemzést ad *Engels:* Forradalom és ellenforradalom 1848-ban c. munkája, Bpest. é. n. 61—62., 67. o. és *Jászi, Oscar:* The dissolution of the Habsburg Monarchy. Chicago. 1929. 163—168. o., továbbá az előző jegyzetben említett művek.

[9] Az alkotmányos centralizmusra és az osztrák-német polgárság politikai felfogására is nagyrészt a már említett munkák tartalmaznak bőséges anyagot. Így *Redlich:* i. m. I/1. 75—76., 80., a 2. rész 2. fejezete 89. skk., főként a 104—105. és 144—148. o. — *Franz:* i. m. voltaképpen egészében ezt a problémát tárgyalja, főként a. 22—32. és a 145—152. lapokon. — *Schlitter:* i. m. I. k. (Niederösterreich), főként a 21—24. és a 35—36. o., valamint *Bibl* idézett könyve. Mindezekből a munkákból kitűnik, hogy az 1848-as forradalom előtt az osztrák-német liberális alkotmányos mozgalomban két áramlat fonódott össze: egy rendi-konzervatív, amelynek bázisát az ausztriai kis- és középnemesség alkotta, és a kifejlődő burzsoáziától képviselt polgári-liberális áramlat. Vö. *Franz:* i. m. 37—38. o.

személyi képviselete, főként a burzsoá-liberális jogászi értelmiség körében, pl. olyan politikusok, mint a polgári sorból hivatali nemessé avanzsált Alexander Bach, vagy a kisnemesi hivatalnokcsaládból származó, lovaggá emelt Anton Schmerling. Amíg létérdekei és hagyományai szinte beleoltották a felfelé való megalkuvást, lefelé, a néphez, a parasztsághoz, az agrárkérdés demokratikus megoldásához sem érdekei, sem kapcsolatai nem fűzték a liberális burzsoáziát. Sőt, a proletariátus első nagyobb megmozdulásai, s az elnyomott nemzetek mind határozottabb alakot öltő nemzeti követelései tudatosították benne a *mögötte* gyülekező ellenséges erők veszélyét. Az alkotmányos — polgári-liberális — irányzat fő ellentmondása abban állt, hogy az osztrák-német burzsoázia — „oly rest, gyáva és lassú" fejlődése,[10] gyengesége miatt — nem volt képes a centralizációt és alkotmányosságot, a hegemóniát és liberalizmust egyszerre és együttesen megvalósítani: az egyikért a másikat fel kellett áldoznia.

Amint az abszolutisztikus centralista irányzat mellett, sokban egyezve, sokban különbözve, kialakult az alkotmányos centralista irányzat, úgy a feudális-arisztokratikus föderalizmus mellett is létezett egy bizonyos tekintetben hasonló, de lényegében ellentétes irányzat: a *polgári-liberális — alkotmányos — föderalizmus*. Ez utóbbi a szláv és román, elsősorban a cseh burzsoázia és értelmiség vezetésével, a kispolgári-paraszti tömegekre támaszkodva a nemzeti autonómia kivívását, a Monarchia alkotmányos föderatív állammá alakítását tűzte célul.[11] A polgári átalakulás időszakában ez az irányzat a nemzetiségek burzsoá rétegeinek gazdasági és politikai gyengesége, fejletlensége miatt ugyan nem tudott érvényesülni az uralkodó nemzetekkel szemben, de célkitűzése: a Monarchia nemzeti egységekre bontása, megegyezett a kapitalizmus uralkodó tendenciájával. A kezdeti gyengeségből fakadó ellentmondása abban nyilvánult meg, hogy az osztrák-német és magyar vezető osztályok nacionalista hegemóniájával szemben a feudális föderalizmusban és az abszolutisztikus dinasztiában keresett támaszt és szövetségest. Miként a centralista irányzatoknál is megvoltak, úgy a föderalistáknál sem hiányoztak az összekötő kapcsok, a kompromisszum képviselői, pl. a cseheknél a mérsékelt liberális Palacký vagy Rieger, a horvátoknál Gaj. Liberális korlátai és a feudális erőkhöz fűződő kapcsolatai a nemzetiségi burzsoáziát is alkalmatlanná tették az agrárkérdés demokratikus megoldásának képviseletére.

Az alkotmányos, polgári liberális centralista, ill. föderalista irányzat között állt, de mindkettőtől élesen elhatárolódott a magyar nemzeti küzdelmet vezető liberális nemesség *dualisztikus* irányzata.[12] A burzsoázia funkcióját

[10] *Marx:* A burzsoázia és az ellenforradalom. Marx – Engels Vál. Műv. I. Bpest. 1949. 45. o. Vö. még *Engels:* i. m. 66. és 68. o.

[11] A polgári-liberális föderalizmus programját, az „ausztroszláv koncenpciót" elsősorban *Palacký* munkáiban találhatjuk meg. Így *Palacký, Franz:* Gedenkblätter. Prága. 1876. 149–155., 169–176., 206–214. és ugyanőtőle: Oesterreichische Staatsidee. Prága, 1866. 22–23. és 57–70. o. Az arisztokratikus föderalizmustól való elhatárolódásra a Gedenkblätter 135–142., 147–148. o. és a Staatsidee 39. o. — Erre az irányzatra l. továbbá *Redlich:* i. m. I/1. 98–101., 106–110., 116–119., 124–132., 148–152.; az illirizmusra 208–217. o. és I/2. 25–26., 30–32., 40–45. o. — *Kann:* i. m. II. k. 3–21. o. — *Taylor, A. J. P.:* The Habsburg Monarchy 1815–1918. London. 1942. 103–110. o. — *Schlesinger:* i. m. 160–164., 169–171. o. — *Fischel, Alfred:* Der Panslavismus bis zum Weltkrieg. Stuttgart – Berlin. 1919. 232–245., 253–254., 261–280., 283–291., 323. skk. o.

[12] Ez a megjelölés alkalmasint szokatlannak tűnik, hiszen történetírásunk a liberális nemesség vezette nemzeti mozgalmat nem nevezi „dualisztikus" irányzatnak. Ez az álláspont, ha Magyarországot önmagában, monarchiai helyzetétől elszakítva vizsgáljuk,

betöltő magyar nemesség álláspontja a centralizált német Gesamtstaat tagadásában, a polgári alkotmányosság követelésében egyezett a polgári föderalizmuséval, mégis mindenféle föderalizmus ellensége volt, mert a nemzeti autonómia elvének érvényesülése a magyarországi nemzetiségek feletti uralmát — sőt egész nemesi osztályuralmát — veszélyeztette volna. Ezért a magyar dualisztikus irányzat a centralizmust kívánta megosztani, a Habsburg-ház jogara alatt perszonális uniót kívánt létesíteni a német vezetésű cislajtán és a magyart uraló translajtán államok között.[13] De éppen ebben a kétfrontos harci pozícióban, a német centralizmussal és nemzeti föderalizmussal való egyidejű szembenállásban, a saját nemzeti önállóságért és a többi elnyomottak nemzeti jogai ellen vívott harcban rejlett a dualisztikus magyar irányzat fő ellentmondása. Ennek megfelelően a magyar nemzeti mozgalom voltaképpen két irányzatot olvasztott magába: a következetes függetlenségit — amelynek előbb-utóbb el kellett jutnia a Habsburg-monarchia s az ennek keretei között kialkudható dualisztikus berendezkedés tagadásáig — és a monarchikus nagyhatalmi irányzatot, amelynek a magyarországi hegemónia megtartása érdekében előbb-utóbb le kellett mondania a függetlenségről, a nemzeti szuverenitás teljességéről.[14] A magyar nemzeti küzdelem elszigeteltségének, történelmi katasztrófáinak egyik döntő oka az volt, hogy a nemzeti függetlenség biztosítása és a nemzetiségi elnyomás fenntartása közti ellentmondást nem tudta megoldani.

Az említett irányzatoktól jellegében, társadalmi és nemzeti programjában jelentősen különbözött a *polgári-demokratikus nemzeti-republikánus* irányzat, amely az 1840-es évek folyamán, a forradalom küszöbén szakadt le a libe-

indokolt is. De egész monarchiai viszonylatban, a különböző nemzeti irányzatok együttesét, ellentéteit és kölcsönhatásait tekintve, számunkra a „dualisztikus" megjelölés tűnik a valóságot kifejezőbbnek, azzal, hogy világosan meg kell különböztetnünk a Monarchia dualista átalakításának 1848-as haladó — és 1867-es antidemokratikus megoldását. Itt kívánjuk megjegyezni, hogy *Engels* is megemlíti az osztrák államszerkezet különálló, „veszedelmes alkatrész"-ét: a magyar alkotmányt, i. m. 66. o. Figyelmet érdemlő fejtegetéseket tartalmaz erre nézve *Redlich* id. munkája is a cislajtán és translajtán rész különböző közjogi állásáról, a „történelmi dualizmusról", amely szerinte kezdettől jellemezte a monarchiai államrendszert. Vö. i. m. I/1. 82—83. o. Hasonló értelemben fogja fel a dualizmust *Renner, Karl:* Grundlagen und Entwicklungsziele der Österreichisch—Ungarischen Monarchie. Wien—Leipzig. 1906 munkája.

[13] A magyar nemzeti mozgalom kifejlődését és jellemvonásait történettudományunk sokoldalúan feltárta. Ehelyütt csak a legújabb összefoglalásra hivatkozunk: Magyarország története II. Magyarország újkori története 1790—1849. Szerk. *Mérei Gyula* és *Spira György*. Bpest. 1957. 280—299. o.

[14] A liberális nemesség vezette nemzeti mozgalom, amely 1848 tavaszán nagyjából még egységes volt, a továbbiakban, főként a szabadságharc idején megbomlott. A két irányzatra szakadást formálisan az 1849. április 14-i trónfosztás rögzítette. Kossuth és függetlenségi hívei felismerték, hogy a Habsburg-dinasztia — és Ausztria — nagyhatalmi állása „inkompatibilis" Magyarország függetlenségével. A monarchikus irányzat képviselői viszont azt ismerték fel — már 49-ben, s még világosabban a következő évtizedekben —, hogy a dinasztia és Ausztria nagyhatalmi állása szoros junktimban van a magyar földbirtokos uralkodó osztály hatalmi pozícióinak megőrzésével. Vö. Kossuth Lajos iratai, VII. k. Bpest, 1900. 277—278., 345—348. o.; VIII. k. Bpest. 1900. 42., 43—45. o. ill. A magyar nemzet története. Szerk. *Szilágyi Sándor*. X. k. Bpest. 1898. 278—284., 624—626., 632—635. o. — *Gratz Gusztáv:* A dualizmus kora 1867—1918. Bpest. 1934. I. k. 5—12. o.; továbbá a 34. jegyzetünkben található utalások.

rálisokról és tömörült forradalmi klubok, csoportok köré.[15] Ez az irányzat a feudális abszolutizmus gyökeres felszámolását, a Monarchia széttörését és a nemzeti függetlenség kivívását tűzte célul. Vezetői a radikális értelmiség, az egyetemi ifjúság köréből kerültek ki, akik a kispolgárságot, a városi plebejus elemeket, a születőben levő munkásságot kívánták forradalmi célkitűzéseik támogatására megnyerni. A Bécsben, Prágában, Pesten és másutt szervezkedő forradalmi köröknek, kluboknak 1848 előtt nem volt számottevő politikai befolyásuk, egymással sem állottak szervezett kapcsolatban.

A fenti elemzés bizonyos fokig korrigálja, konkrétabbá teheti a monarchiai erőviszonyokról, politikai irányzatokról alkotott képünket. Történetírásunk eddig Ausztriában két irányzatot különböztetett meg, a centralista és a föderalista irányzatot, és a monarchiai összefüggésektől meglehetősen elszakítva tárgyalta a magyar függetlenségi küzdelmet. A fent elmondottakból most azt a következtetést kívánjuk levonni, hogy a Monarchiában a polgári forradalom korszakában nem egy, hanem *két* centralista, nem egy, hanem *két* föderalista irányzat volt, közöttük — de velük szemben — állt a magyar dualisztikus irányzat, — és valamennyiükkel ellentétben, de egymástól is elszigetelve működtek a különböző forradalmi demokratikus csoportok.

Tudatában vagyunk annak, hogy fenti kategorizálásunk és jellemzésünk, mint minden bonyolult történelmi folyamat fő tendenciáinak általánosítása, a sematikus elnagyolás veszélyét rejti magában: túlságosan általános, nincs tekintettel az egyes irányzatokon belüli különbségekre, árnyalatokra, az irányzatok közti kapcsolatok és átmenetek sokféleségére. Tanulmányunk e nagyonis rövidre szabandó bevezetésében azonban nem a történeti folyamat konkrét ábrázolására, hanem a fő tendenciák kiemelésére, egyes problémák érzékeltetésére kellett szorítkoznunk. Nem tettünk pl. említést a parasztságról, amely pedig az egész polgári átalakulás tömegerejét szolgáltatta, fontos szerepet játszott a feudális viszonyok alapjainak felszámolásában, s főként a teljes restauráció megakadályozásában. A soknemzetiségű Monarchia válságának — tanulmányunk voltaképpeni témájának — központi kérdése azonban már a polgári átalakulás korszakában is a *nemzeti kérdés* volt. Ebben a vonatkozásban ugyan kétségtelenül nagy jelentőségű az egyes társadalmi vezető osztályok viszonya a parasztsághoz, az egyes politikai irányzatok állásfoglalása az agrárkérdésben, de maga a parasztság, úgy véljük, a nemzeti kérdésben — tágabb értelemben: a Monarchia fennmaradásának vagy felbomlásának kérdésében — egyik vagy másik irányzat tartalékát alkotta, vagy közömbösen viselkedett. Figyelmünket tehát elsősorban a nemzeti kérdés rendezésével kapcsolatos stabil irányzatok elemzésére igyekeztünk — és igyekszünk a továbbiakban is — fordítani.

*

Az 1840-es évek második felében a soknemzetiségű, feudális abszolutisztikus Monarchia rendkívül súlyos válságba jutott. Az 1848. évi forradalom aztán hatalmas erővel tűzte napirendre a feudális abszolutizmus felszámolását, a nemzeti kérdés demokratikus rendezését s ezzel a Monarchia felbontásának, sőt megdöntésének lehetőségét is. A társadalmi és nemzeti küzdelmek

[15] Magyarország története. II. Szerk. *Mérei Gy.* és *Spira Gy.* 299—303. o. — *J. V. Frič:* Emlékeim. Szerk. *Kovács Endre.* Bpest. 1951. 34., 49—50., 64—65 skk. o. — *Violand, Ernst:* Die sociale Geschichte der Revolution in Oesterreich. Leipzig. 1850. 65—67., 76—83 skk. o.

kiéleződése során a feudális és abszolutisztikus erők az ellenforradalom, a polgári-demokratikus erők és a magyar nemzeti irányzat a forradalom táborába tömörültek. Az osztrák-német alkotmányos centralista és a szláv—román polgári föderalista irányzat a két tábor között helyezkedett el.

A magyar dualisztikus irányzat az európai forradalmaktól teremtett új helyzetben, főként Itália és Németország közeli egyesítésére és a Monarchia várható szétesésére számítva, kezdetben egy magyarközpontú birodalom létesítésére, a „nagymagyar koncepció" megvalósítására törekedett.[16] A nemzeti önállóság ellen indított ellenforradalmi támadás azonban a függetlenség következetes híveit állította a harc élére és elvezette őket az ellenforradalommal való szakításhoz, a forradalmi önvédelmi harchoz, s a harc logikája a „nagymagyar koncepcióról" való lemondáshoz, a Monarchia széttörésének s a demokratikus irányzatokkal való — bár meglehetősen tétova és következetlen — megegyezésnek az útjára. Mindazonáltal a magyar függetlenségi irányzat a fő ellentmondást, a kétfrontos harcot, az elszigeteltséget nem tudta megoldani s a fegyveres harcban végülis alulmaradt.

A különböző nemzetek radikális, polgári-demokratikus csoportjainak befolyása a forradalom kiélezett helyzeteiben, válságos pillanataiban megsokszorozódott, forradalmi fellépésük mindenütt előrevitte a polgári átalakulás ügyét, mégis, bázisuk fejletlensége, szervezetlensége miatt a forradalom egész menetének jakobinus irányt adni, a vezetőszerepet tartósan megszerezni nem tudták

Az osztrák-német centralista és a szláv föderalista burzsoázia a forradalom és ellenforradalom között ingadozva-őrlődve, rendkívül ellentmondásos helyzetben volt. Előbbi a monarchiai és németországi hegemónia, a nagynémet koncepció megvalósítására törekedve, utóbbi a monarchiai szláv túlsúlyt biztosító ausztroszláv koncepció ábrándját kergetve, mindinkább az ellenforradalom felé hátrált s a régi renddel való alkotmányos kompromisszum útját kereste. Az alkotmányos centralista és föderalista irányzatok egymással és a dinasztiával való megegyezésének liberális elképzeléséből született meg a kremsieri alkotmánytervezet.[17] E tervezettől nem lehet elvitatni bizonyos haladó vonásokat, bár a forradalom adott szakaszában — 1849 elején — az alkotmánytervezet már nem elégítette ki a forradalomtól felvetett követelményeket. Az alkotmányt azonban csak az ellenforradalom elleni aktív harccal lehetett volna megvalósítani. Minthogy ettől mind az osztrák-német, mind a szláv liberális burzsoázia távol állt, a tervezet csak tervezet maradt, e burzsoá irányzatoknak pedig be kellett hódolniok az abszolutisztikus ellenforradalom előtt.[18]

[16] *Hajnal István:* A Batthyány-kormány külpolitikája. Bpest. 1957. 14—16., 19., s főként a 81—87. o.

[17] Az alkotmánytervezetet közli *Bernatzik, Edmund:* Die österreichischen Verfassungsgesetze. Wien. 1911. 115. skk. o. — Összeveti a korabeliekkel *Hellbling, Ernst C.:* Österreichische Verfassungs- und Verwaltungsgeschichte. Wien, 1956. 349—351. o. — A kremsieri birodalmi gyűlés történetével részletesen foglalkozik *Redlich:* i. m. I/1. 3. rész és *Kann:* i. m. II. 21—39. o.

[18] Kremsier értékelésére l. *Engels:* i. m. 151—152. o., *Redlich* és *Kann* id. munkáit. Palacký a Gedenkblätter-ben közli a kremsieri gyűléssel és alkotmánytervezettel kapcsolatos iratait, ugyanitt önkritikusan emlékezik meg a kremsieri „illúziókról", 265. o. Jogos szkepticizmussal, sok találó megjegyzéssel jellemzi a kremsieri gyűlést, a kormányt és az „alkotmányos" manőverezést *Bibl, Viktor:* Der Zerfall Österreichs. II. Von Revolution zu Revolution. Wien. 1924. 174—195. o.

Az ellenforradalom jól ki tudta használni a forradalmi erők megosztottságát, a burzsoá liberális és a demokratikus irányzatok belső ellentmondásait és egymás közti ellentéteit. Hadseregére támaszkodva, a nemzetközi reakció hathatós politikai és katonai segítségével az ellenforradalom — ezen belül az abszolutisztikus centralista irányzat — végülis felülkerekedett.

1848 a soknemzetiségű Habsburg-monarchia első nagy krízise volt, amikor a Monarchia léte, fennmaradása is kérdésessé vált. A fenntartás, átalakítás vagy felbomlasztás különböző megoldásaival kapcsolatos politikai irányzatok forradalmi összecsapása során világosan feltárult mindegyikük belső ellentmondása, gyengesége, a Monarchia polgári átalakításáért ill. felszámolásáért küzdő erők összebonyolódottsága. Kitűnt, hogy önmagában egyik irányzat sem elég erős programjának — az irányzatot hordozó osztályok, rétegek hegemóniájának — tartós védelmezésére, érvényesítésére ill. konszolidálására. A feudális abszolutizmussal — amely nemcsak elavult, de egységes sem volt — valamennyi polgári irányzat szembenállt, anélkül, hogy egymás közti ellentéteiket áthidalva egységes frontot alkottak volna a közös ellenség ellen. Lényegesnek tartjuk kiemelni, hogy a polgári liberális irányzatok — eltekintve a harc egyes kiélezett időszakaitól, a radikális demokratikus erők befolyásának időleges érvényesülésétől — nem törekedtek a Monarchia széttörésére. Ennek okát a kapitalista fejlődés kezdetlegessége, s így a nemzeti mozgalmak gyengesége, fejletlensége mellett abban véljük fellelhetni, hogy a Monarchia, bár elsősorban az elnyomást, a gátat és korlátozást jelentette, de bizonyos gazdasági vagy politikai előnyöket is nyújtott, vagy előnyökkel kecsegtetett a keretei között élő nemzetek, legalábbis a fejlettebbek, erősebbek számára. Sőt a legerősebb nemzetek, a németek, a magyarok, a csehek, a délszlávok a Monarchiát saját nacionalista hegemóniájuk keretének is szánták; a nagynémet, a nagymagyar és az ausztroszláv koncepció egyaránt a Monarchiát akarta nemzeti expanziója számára átalakítani és felhasználni.

Mindez arra vezetett, hogy a polgári átalakulás időszakában, bár a soknemzetiségű Monarchia felbomlása objektíve a történelem napirendjére került, széttörésének feltételei még nem érettek meg. Polgári átalakítását, ill. a monarchiai burzsoá-rendszer konszolidálását csak az egymással szembenálló irányzatok valamiféle kombinációjával, kompromisszumával lehetett megoldani.

*

A forradalom leverése után bevezetett ellenforradalmi neoabszolutizmus nem törekedett az ancien régime teljes restaurálására. Elfogadva a megmásíthatatlant, a jobbágyfelszabadulást, a polgári jogegyenlőséget, de egyúttal mentve a menthetőt, a feudális maradványokat, a nagybirtokrendszert — az ellentétes osztályérdekek és nemzeti törekvések között egyensúlyozó, az osztályoktól és nemzetektől *látszólag* független, kívülük és felettük álló hatalmat igyekezett kiépíteni. Ezt — az alapban végbemenő folyamatoknak megfelelően — a feudális államhatalmi rendszerről a burzsoá rendszerre való átmenetként jellemezhetjük.

A politikai vezetést közvetlenül az uralkodó és a tőle függő hivatalnoki-katonai bürokrácia tartotta kezében, amely most a fegyverekre támaszkodva erőszakolta a Monarchia népeire a centralizált Gesamtstaatot.[19] Ezzel azonban

[19] Vö. *Bernatzik:* i. m. 44—50. sz. okmányok. — *Redlich*, i. m. I/1 382—448. o. — *Franz:* i. m. 85—88. o. — *Bibl:* i. m. 211. skk. o.

egyáltalán nem oldotta meg a polgári átalakulás évtizedes problémáit, a Monarchia 48-as válságát. Sőt a neoabszolutizmus — a jozefinista Gesamtstaat, a metternichi Polizeistaat és az ellenforradalmi katonai diktatúra szerencsétlen keveréke — egyenesen elmélyítette a válságot. Így az 1859. évi olaszországi háborúban elszenvedett vereségtől, a nemzeti mozgalmak újabb fellendülésétől megingatott egyensúly helyreállítása s a pénzügyi csőd elkerülése végett elkerülhetetlenné vált a lényegében változatlanul továbbélő politikai irányzatok egyikével való megegyezés, valamiféle alkotmányosság bevezetése. Az első kísérlet, az 50-es években kissé háttérbeszorított konzervatív monarchiai arisztokrácia bevonása a kormányzásba s a feudális-arisztokratikus föderalizmus programját megtestesítő októberi diploma kiadása, eleve kudarcra volt ítélve. Akiknek a megnyerését leginkább remélték, a magyarok visszautasították a diplomát: a liberális nemesi vezető osztály az 1848-as alkotmány alapján állott.[20] Élesen ellenezte a diplomát az osztrák liberális burzsoázia — bizalmatlannak mutatkozott iránta a pénzburzsoázia is — és nem értett vele egyet a centralista bürokrácia sem.[21] E többrétű, nagyhatalmú ellenzék befolyásának tudható be, hogy a diploma sohasem lépett életbe. A dinasztiának a feudális-arisztokratikus föderalizmussal kötött szövetsége néhány hónap alatt megbukott, hogy az ellenkező irányzatú „alkotmányos" kísérletnek adjon helyet. Az irányváltozás látható jele Schmerlingnek, a burzsoázia bizalmát bíró vezető hivatalnoknak államminiszteri kinevezése, államjogi kifejeződése pedig az októberi diplomát módosító új „alkotmány": a februári pátens kibocsátása volt.[22]

A két okmány közti különbséget, a februári pátens centralista jellegét a legtöbb régi munka és marxista történetírásunk is helyesen konstatálta. Aligha mondható ugyanez el az irányváltozás és pátens osztálytartalmának elemzésével kapcsolatban. Az irányváltozás és a pátens, valóban, általában a föderalizmus, különösen pedig a magyar nemzeti mozgalom fenyegető fellendülése ellen irányult. Tartalmát azonban nem a konzervatív arisztokráciának az osztrák nagyburzsoázia megnyerésére tett engedményei, nem ennek a két irányzatnak a megegyezése, hanem az abszolutisztikus és az alkotmányos centralizmus, az osztrák-német bürokrácia és nagyburzsoázia kompromisszuma alkotta.[23]

Az egész alkotmányos manőverezésre, nevezetesen az új februári „alkotmányra" éppen az nyomta rá a bélyegét, hogy az uralkodói abszolutizmus kénytelen-kelletlen engedményeként, a centralisztikus irányzatok bábáskodásával jött a világra, azzal a rendeltetéssel, hogy megfelelő garanciát nyújtson

[20] A diplomát közli *Bernatzik:* i. m. 223. skk. o., előzményeit és a diplomát ismerteti *Redlich:* i. m. I/1. 463—464., 487. skk. o. — Behatóan elemzi *Eisenmann, Louis:* Le Compromis austro-hongrois de 1867. Paris. 1904. 232—243. o. — A diploma fogadtatására l. *Redlich:* i. m. 471—472., 672—673. skk. o., *Eisenmann:* i. m. 243—253. o. és *Lukács Lajos:* Magyar függetlenségi és alkotmányos mozgalmak 1849—1867. Bpest. 1955. 249—269. o.

[21] *Franz:* i. m. 123—124. o.

[22] Uo. 124—126. o., *Redlich:* i. m. I/1. 6. rész 4—5. fej. A pátenst közli *Bernatzik:* i. m. 255. skk. o.

[23] Erre nézve igen konkrét és meggyőző anyagot nyújt *Redlich:* i. m. I/1. 6. rész 4. fej. (Der Verfassungsentwurf zum Februarpatent in der Ministerkonferenz), amelyből világosan kitűnik a magyar ókonzervatívok vezette föderalisztikus irányzat teljes veresége a burzsoá és bürokratikus centralista irányzatokkal szemben. Vö. még *Franz:* i. m. 22., 125., 266—269. o. és *Eisenmann:* i. m. 268. o.

a nemzetközi és hazai pénzburzsoáziának az állami pénzügyek alkotmányos ellenőrzését illetően, hogy valamennyire kielégítse a Monarchia népeinek, polgárságának alkotmányos igényeit, de ugyanakkor lényegesen ne korlátozza az abszolutizmus hatalmát, ne veszélyeztesse a Monarchia egységét és centralizációját. Ilyen alkotmányt szerkeszteni, s ezen az alapon kormányozni a legnehezebb közjogi-politikai bűvészmutatványok közé tartozott. Nem csoda, ha Schmerling „alkotmányos" mutatványa sem sikerült.[24]

A Schmerling-kormány, az osztrák-német liberális burzsoáziával — úgy-ahogy — szövetséges centralista bürokrácia kormánya, semmit sem oldott meg a lényegében továbbra is abszolutisztikus rendszer válságából. Sőt, ahogy nyilvánvalóvá vált eredménytelensége a magyar kérdésben — hiszen az ingatag lábon álló abszolutizmus visszaerőltetését aligha lehetett eredménynek elkönyvelni —, továbbá a pénzügyi helyzet szanálásában, ahogy szaporodtak kudarcai a belpolitikában és a nagynémet orientációjú külpolitikában, úgy nőtt az elégedetlenség, az ellentét a kormánypártban, a Reichsratban, az uralkodó osztályok soraiban a kormánnyal szemben.[25]

A mi történetírásunk a neoabszolutizmus válságát és a kiegyezés előzményeit eddig főként a magyarországi osztályviszonyok és politikai viszonyok elemzése alapján, a magyar történelem oldaláról vizsgálta. Mi most osztrák oldalról, a Monarchia politikai vezető rétegei, irányzatai szempontjából igyekszünk megközelíteni, vagy inkább kiegészíteni a kiegyezéshez vezető út történelmi képét.

Első kérdésünk az, hogy mi késztette az osztrák-német burzsoáziát az 1848-as és 1861-es álláspontjának megváltoztatására, a dualizmus elfogadására.

Az osztrák-német burzsoázia — a Monarchia viszonylag legerősebb burzsoá osztálya — sem alkalmasnak, sem hajlandónak nem bizonyult a monarchiai polgári átalakulás vezetésére. Sőt, a polgári forradalom korszakának döntő kérdéseiben és pillanataiban egyenesen retrográd szerepet töltött be. Nem szükséges részletesen elsorolni — Marx és Engels sokszor és sokoldalúan megvilágította — a német burzsoázia fejlődésbeli visszamaradottságának, filiszter jellegének és politikai gyávaságának történelmi okait. Mindez vonatkozik természetesen az osztrák-német burzsoáziára is. De a XIX. század derekán, a forradalom, majd a neoabszolutizmus idején nemcsak fejlődési zavarokról, nemcsak objektív akadályokról és gyengeségről volt szó. Az osztrák-német burzsoázia ezidőtájt már rendelkezett akkora gazdasági és politikai erővel, hogy — maga mögött tudva a nemzetközi pénzburzsoázia és a monarchiai nemzetek hatalmas erejét, az egész európai haladó közvélemény támogatását — leszámoljon a feudalizmussal, az abszolutizmussal, és következetesen végigvigye a polgári átalakulást. Ezt a burzsoáziát azonban nem a feudális és abszolutisztikus erőkkel, hanem a társadalmi és nemzeti haladó erőkkel szembeni gyengeségének tudata késztette a megalkuvásra. Ez a burzsoázia nem akart leszámolni a régi rend maradványaival, az abszolutizmussal, mert a dinasztikus abszolutisztikus centralizmusban a monarchiai nemzeti hegemóniájának, fő kizsákmányolói privilégiumának legbiztosabb támaszát látta.

Nyugat-Európában a polgári átalakulás során a polgári és nemzeti szabadságjogok, az egyenlőség és egység együttesen jelentkeztek. A polgári és nem-

[24] Az új alkotmány és a schmerlingi „liberalizmus" találó bírálatát adja *Eisenmann:* i. m. 295—304. o.

[25] Uo. 367—376., 382—384. o. és *Franz:* i. m. 273—281. o.

zeti elv többé-kevésbé egybeesett a Monarchia elnyomott nemzeteinek liberalizmusában is. Nem így az osztrák-németekében. Az ő liberalizmusukban ellentétben állt egymással az egyéni polgári és a nemzeti egyenlőség, a polgári állam és az állami egység. Az osztrák-német liberális mozgalom minden haladó erőt megbénító nagy belső konfliktusa az volt, hogy vagy megteremti a feudális és abszolutisztikus erőket félreállító liberális rendszert, de lemond a nemzetelnyomó centralizált Gesamtstaatról, a közép- keleteurópai hegemóniáról, — vagy ragaszkodik a centralizált Gesamtstaathoz, de lemond a nyugati mintájú polgári liberalizmusról, megelégszik a felülről kapott látszat-alkotmányossággal, a politikai hatalomban való részesedés morzsáival.[26]

Az osztrák-német liberális burzsoázia ezt a dilemmát sohasem tudta megoldani. Sokat ingadozott a két alternatíva között, de 1865-ig mindig a Gesamtstaat mellett kötött ki, behódolt az abszolutizmus előtt. A liberális burzsoázia egy része, a deutschliberale Verfassungspartei balszárnya azonban már a 60-as évek első felében, a permanens válság hatására kezdte pedzeni, hogy a Schmerling-kormánytól sem enyhített válságból a magyarokkal való megegyezésben kell keresni a kiutat. Néhány közeledési kísérlet is történt, főleg a párt ún. autonomista csoportja részéről.[27] Hogy döntő lépésre nem tudták elszánni magukat, annak fő oka — a Gesamtstaathoz való makacs ragaszkodás mellett — a németországi hegemónia kérdésének eldöntetlensége volt.

A németországi hegemónia nem csupán néhány tartományt, nemcsak egy nagy piacot jelentett, hanem elsősorban az európai vezető nagyhatalmi pozíció vágyálmának teljesülését s az ingatag monarchiai hegemónia tartós megszilárdítását. Németország erőforrásainak birtokában, a német burzsoázia egészével összefogva, talán lehetőség nyílott volna a hatalom teljességének megragadására és alkotmányos gyakorlására, — s egyúttal a centralizált Gesamtstaat fenntartására, konszolidálására is. A monarchiai nagynémet centralista irányzatok közvetlenül nem Schmerling bukásával, nem a Magyarországgal való alkotmányos konfliktusban, hanem Sadovánál szenvedtek döntő vereséget.

Az 1866. évi porosz—osztrák háború lényegesen megváltoztatta az osztrák-német liberális mozgalom belső erőviszonyait, döntő módon hozzájárult az évtizedes dilemma — részleges és időleges — eldöntéséhez. Már a Schmerling-kormány magyarországi kudarca, 1865-ben bekövetkezett bukása, majd az 1861-es „alkotmány" felfüggesztése és az újabb arisztokratikus-föderalista kísérletezés a Belcredi-kormány alatt, a Verfassungspartei alkotmányos balszárnyát tolta előtérbe[28]; az 1866-os vereség hatására a liberális burzsoázia zöme — ha kelletlenül is — számot vetett az abszolutizmussal szövetségben fenntartott teljes centralizáció végzetes következményeivel. Ez a számvetés természetesen nem vezetett a polgári átalakulás feladatainak következetes vállalására, csupán a viszonylag legkisebb engedmény: a magyar dualisztikus irányzattal — a legerősebb nemzeti mozgalommal — való megegyezés szükségességének elfogadására. 1866-ban az osztrák-német liberális burzsoázia kénytelen volt lemondani az egységes államról, hogy megtarthassa az egész

[26] *Franz:* i. m. 282—283. o.
[27] Uo. 237., 358—359. o. és *Eisenmann:* i. m. 379—382. o.
[28] *Franz:* i. m. 292—294. o.

államot, kénytelen volt megosztani az addig osztatlan centralizációt, hogy megőrizhesse magát a centralizációt, elsősorban a cislajtán tartományokban.[29]

A második kérdésünk, hogy mi késztette az uralkodót és a bürokrácia vezető rétegét az abszolutisztikus Gesamtstaat feladására. Az a válasz, hogy a rendszer egyre mélyülő válsága és az 1866-os vereség, lényegében helytálló. A háborús vereség katonailag, pénzügyileg és politikailag, valóban, olyan kényszerhelyzetet teremtett, amelyből csak kényszeregyezséggel, a legerősebb hitelezők, az osztrák nagyburzsoázia és a magyar liberális nagy- és középbirtokos osztály kielégítésével lehetett szabadulni.[30] E választ azonban, legalábbis a bürokráciát illetően, pontosabbá tehetjük. A bürokrácia politikai állása a forradalom után némiképp megváltozott. Míg 1848 előtt és a forradalom alatt az ancien régime, az abszolutizmus védelme a bürokráciát sok szállal kötötte a feudális arisztokráciához, a forradalom után, az alapvető feudális viszonyok megszüntével jobban kidomborodott e réteg polgári jellege. A szövetségest is már a Schwarzenberg—Bach-kormány idején, méginkább Schmerling alatt az osztrák liberális burzsoáziában kereste, és határozottan szembefordult mindenféle föderalizmussal.[31] Az 1859-es krízis és Bach bukása, majd a Schmerling-kormány 1865-ös bukása — a bürokrácia politikai vezető rétegének veresége — meggyőzte arról, hogy az abszolutisztikus centralizmus erői nem elégségesek az egységes Monarchia fenntartásához. Az 1866-os katonai vereség pedig beláttatta vele, hogy a nagynémet centralizmus majdani valóraváltásának egyedül lehetséges útja a Monarchia belső helyzetének konszolidálása. Ezért fogadta el, kelletlenül és fenntartásokkal, a legfontosabb dinasztikus és centralista kulcspozíciók biztosítása fejében az osztrák alkotmányos centralisztikus és a magyar dualisztikus irányzattal való kiegyezés gondolatát.[32]

A harmadik kérdésre, a magyar liberális mozgalom belső fejlődésének, a 48-as álláspontól való eltávolodásának okaira marxista történettudományunk — részleteiben még nem elég alapos, de a lényeget tekintve — meggyőző választ adott. A magyar nagy- és középbirtokosok azért hajlottak a kiegyezésre, a nemzeti önállóság lényeges kellékeinek elalkuvására, hogy megőrizhessék, megszilárdíthassák uralmukat az ország elnyomott osztályai és nemzetei felett.[33] A kiegyezés alapgondolata — nevezhetjük akár „67-es koncepciónak" is — az volt, hogy a „magyar nemzet" — vagyis az uralkodó osztályok „történelmi" uralma — csak akkor maradhat fenn, ha Magyarország *nagyhatalomként*, illetve egy *nagyhatalom* egyenjogú részeként, *szövetségeseként* léphet fel a belső és a határokon kívüli elnyomott nemzetekkel szemben. A nagyhatalmi súlyt adó szövetséges az adott viszonyok között, a cári Oroszország szomszédságában, a szláv népek gyűrűjében csakis a Habsburg-dinasztiát uraló, német

[29] Osztrák államférfiak véleményét a teljes centralizációról való lemondás és a kiegyezés szükségességéről idézi *Eisenmann:* i. m. 488. o., vö. továbbá a 410., 435—437. o., *Franz:* i. m. 305—307., 313—315. o.

[30] Uo. 301—302. és *Redlich:* i. m. II. k. 504—505 skk. o., 616—618. o. Redlich megjegyzi, hogy 1866-ban a „Zwangslage" volt az osztrák politikai szókincs leggyakrabban használt szava. 616. o. A Reichsrat kiküldött bizottsága is a „Zwangslage"-val indokolja a kiegyezési törvény változtatás nélküli elfogadására tett javaslatát. Uo. 641. o.

[31] *Franz:* i. m. 55—56., 86—87., 228., 266—267. o.

[32] *Redlich:* i. m. II. 525. skk., 592. skk., 828—831. o. — *Wertheimer Ede:* Gróf Andrássy Gyula élete és kora. Bpest. 1910. I. k. 310. skk., 385—387. o.

[33] *Révai József:* Marxizmus és magyarság, Bpest. 1946. 164., 179., 185. o. és Marxizmus, népiesség, magyarság. Bpest. 1948. 160., 313. o.

vezetésű *Ausztria* lehet.[34] A nagy probléma, amelyet a kiegyezéssel megoldani véltek, az volt, hogy a Monarchia létfeltételeit, egységét, nagyhatalmi állásának követelményeit összeegyeztessék Magyarország belső önállóságának, a magyar földbirtokosok hazai hegemóniájának kívánataival. Ilyen kompromisszum kötésére 1866-ban, az egész Monarchia — a centralizált Gesamtstaat — válságának egyik mélypontján, a németországi osztrák hegemónia meghiúsulása után, a feltételek kedvezőek voltak. Másrészről, hiányozván a Monarchia forradalmi megdöntésének feltételei, a burzsoá-rendszer konszolidálásának csak egy nagyon korlátozott, antidemokratikus megoldása kínálkozott: a dinasztia, a bürokrácia, az osztrák-német burzsoázia s a magyar nagy- és középbirtok kompromisszuma. Ebből, a permanens válságtól kikényszerített kompromisszumból született meg a két központú Monarchia, a feudalizmus, az abszolutizmus és a birodalmi centralizmus maradványait fenntartó *osztrák—magyar dualizmus*.

Hangsúlyozni kívánjuk itt a *kompromisszumot* a szó eredeti értelmében: a kiegyezés valóban a Monarchia legerősebb hatalmi tényezőinek, politikai irányzatainak kölcsönös engedménye volt, kölcsönös lemondás a korábbi igényekről és „jogokról", elsősorban a nemzeti hegemónia korábbi programjáról. Hangsúlyoznunk kell az engedmények kölcsönösségét, mert a magyar történetfelfogás egy részében, a függetlenségi párti szemléletűben, egyoldalúan csak a kiegyezést megkötő magyar uralkodó körök lemondása, „jogfeladása" nyert megvilágítást és elmarasztaló ítéletet.[35] De hangsúlyoznunk kell másfelől azért is, mert a dualisztikus megoldás azt a látszatot keltette — s ezt a látszatot az osztrák és a jelenkori nyugati történetírás általában el is fogadja[36] —, mintha a kiegyezés a magyarok győzelmét jelentette volna. A kiegyezés, igaz,

[34] Ez a „67-es koncepció", mint a dualizmus elsőrendű „axiómája", meghatározta a kor politikai vezető rétegének, vezető államférfiainak gondolkodását és cselekvését. Sőt, módosult formában, mint a magyar „csatlós imperializmus" koncepciója, továbbélt a Horthy-korszakban is. A koncepció elemei fellelhetők *Kemény Zsigmond* és *Eötvös József* abszolutizmus-kori munkáiban, majd, mint politikai program, a Deáktól szerkesztett 1861. évi feliratokban. Vö. *Kónyi Manó:* Deák Ferencz beszédei. III. k. Bpest. 1889. 387—393. o., IV. k. Bpest. 1897. 444—445., 460—461. o. A gondolat végigvonul a kiegyezési tárgyalásokon, amint az *Kónyi* és *Wertheimer* i. munkáiból pontosan nyomonkövethető. A kiegyezési törvény szövege is rögzíti a koncepciót, a bevezető részben és a 2—4. §§-ban (a törvény feladata gondoskodni arról, hogy mind Magyarország „közjogi és belkormányzati önállósága, mind a birodalom biztosságának és együtt maradásának életfeltételei sértetlenül megóvassanak..."). A század végén, a kiegyezési rendszerre zúdított ellenzéki támadások idején *ifj. Andrássy Gyula* külön könyvet szentelt a „67-es koncepció" részletes taglalására és védelmezésére: Az 1867-iki kiegyezésről. Bpest. 1896., főként 14—22., 37—38. o. E koncepció védelmében szállt síkra számtalanszor Tisza István is. Vö. Gróf Tisza István képviselőházi beszédei. Szerk. *barabási Kun József*. I. k. Bpest. 1930. 698—699., 705—708. o., III. k. Bpest, 1937. 3—4., 402—404., 800—801. o.

[35] E szemlélet forrása Kossuth ítéletében gyökerezik. Vö. Kossuth Lajos Iratai. VII. k. Bpest. 1900. 290—323. o., VIII. k. Bpest. 1900. 10—14., 27—29., 37., 40., 56—57. o. Kossuth felfogását követi *Hentaller Lajos:* Kossuth és kora. Bpest. 1894. 310—311. o. és ugyanőtőle: Sérelmeink a Habsburgok alatt. Bpest. 1905. 64—65. o. — Hasonló szemlélettel ítéli meg a kiegyezést *Mocsáry Lajos:* A közösügyi rendszer zárszámadása. Bpest. 1902. 28—30., 39., 47—49., 55. skk. o. Mocsáry Lajos Válogatott írásai. Szerk. *Kemény G. Gábor*. Bpest. 1958. 228—230., 232., 359., 360—361., 375. o. stb.

[36] Vö. *Eisenmann:* i. m. 594. skk., 617. o. — *Redlich:* i. m. II. 585—586. skk., 672—675. o. — *Bibl:* Der Zerfall Österreichs. II. 306—307. o. — *Priester, Eva:* Kurze Geschichte Österreichs. Wien. 1949. 424., 426. o. — *Franz:* i. m. 305. o. — *Kann:* i. m. I. 23., 89. o. — *Schlesinger:* i. m. 188. o. — *Renner:* Grundlagen. 34., 39—40. o.

a „magyarok" — pontosabban: nagy- és középbirtokos nemesség — álláspontját juttatta bizonyos fokig érvényre az immár tarthatatlan abszolutisztikus centralizmussal, ill. a demokratikusabb rendezésre törekvő polgári-nemzeti föderalizmussal szemben. Csakhogy ez az álláspont már nem az *1848-as* dualisztikus irányzaté, még kevésbé a Monarchia-ellenessé radikalizálódott következetes függetlenségieké volt, hanem a monarchikus nagyhatalmi irányzaté, amely a magyar földbirtok hegemóniájának megtartásáért áldozatul vetette 48 lényeges vívmányait. Így tehát még formális szempontból is igen kétes győzelem volt az, amellyel a magyar *67-es* dualisták lemondtak — nemcsak a „nagymagyar koncepcióról", hanem — a nemzeti szuverenitás lényeges kellékeiről, a tényleges paritásról, és alárendelt partnerként betársultak az osztrák-német bürokrácia és nagyburzsoázia nagyhatalmi államába. A kiegyezés nem az egykori magyar dualisztikus irányzat haladó függetlenségi, hanem a megalkuvó monarchikus szárnyának felülkerekedését, a magyar társadalom reakciós erőinek konszolidálását, a haladó törekvések meghiúsítását jelentette, s éppen a polgári forradalom fő kérdéseinek demokratikus megoldása *ellen* jött létre. A lényeget tekintve tehát a magyar többség, a magyar nép veresége, a baljósan „közelgő jövő" katasztrófáinak egyik forrása volt.[37]

Az 1867. évi kiegyezés, a Monarchia gazdaságilag, katonailag és politikailag legsúlyosabb osztályainak és hatalmi erőinek kompromisszuma, eredeti céljaikról, teljes programjukról való — *időleges* — lemondása, kétségtelenül kisegítette a Monarchiát az akut válságból, le tudta gyűrni a polgári-nemzeti föderalisztikus s a gyenge, szervezetlen demokratikus erőket és irányzatokat. Egy időre tényleges politikai egyensúlyállapotot teremtett, ami a neoabszolutizmusnak sohasem sikerült. De vajon meggyógyíthatta-e a Monarchia szervi bajait, strukturális hibáit, vajon megszüntethette-e a kapitalizmus kifejlődéséből és feltartóztathatatlan előrehaladásából keletkezett, szakadatlanul szaporodó és növekvő ellentmondásokat?

II. Az osztrák—magyar dualizmus létalapja és ellentmondásai

Történetírásunk — a marxizmus klasszikusainak útmutatására támaszkodva — sokoldalúan jellemezte a kiegyezést és a kiegyezéssel létesített osztrák—magyar dualizmus alapvonásait.[38] Szemben a magyar polgári történetírással megállapította, hogy a kiegyezés nem egyszerűen az Ausztria és Magyarország közti közjogi viszony rendezését, hanem a polgári forradalom korszakának záróaktusát jelentette, amely „felülről", antidemokratikus módon, felemásan vagy sehogysem oldotta meg, lényegében megoldatlanul hagyta a polgári forradalom fő kérdéseit. A dualizmus legjellemzőbb vonása a nemzeti elnyomás különleges rendszere, a nemzetek feletti uralom megosztása volt — az osztrák-német és a magyar uralkodó osztályok között.

A marxista történettudomány stabil megállapításaiból kiindulva most a dualizmus létalapjaival és ellentmondásaival kívánunk foglalkozni.

[37] A kiegyezés végzetes következményeinek veszélyére *Kossuth* irányította elsőnek a figyelmet. Iratai VII. 372—382., a híres Kasszandra-levél a VIII. k. 3—17., főként a 14. és 16. o., továbbá 24., 41., 58—60. o.

[38] Részletes felsorolás helyett ezúttal is az egyetemi tankönyvben, ill. ennek nyomtatásban is megjelent egyik fejezetében adott összegezésre utalunk: *Pach Zsigmond Pál:* A dualizmus rendszerének első évei Magyarországon. Bpest. 1955. 1—17. o.

A dualizmus, mint a polgári átalakulás különböző erejű és irányú komponenseinek eredője, a Monarchia burzsoá rendjének egész államhatalmi-politikai rendszere volt, amely magába foglalta az osztályuralom és a nemzeti hegemónia formáit, azaz az osztály- és nemzeti elnyomás hierarchiáját. E hatalmi rendszer, mint minden felépitmény, a társadalom gazdasági alapján épült fel. A dualizmus gazdasági alapja bonyolult volt. A kapitalizmus ugyan a Monarchia egységes belső piacán, a tőke és az áruk szabad mozgását biztosító egységes gazdasági intézményekre és eszközökre támaszkodva fejlődött ki, de az egyre szélesebben elterjedő, alapvető tőkeviszony mellett a gazdaságban továbbéltek a feudalizmus maradványai s az egyes tartományok, nemzetek között történetileg kialakult egyenlőtlenségen alapuló gazdasági kapcsolatok, függési viszonyok. A Monarchia egységes belső piacán létrejött kapitalista munkamegosztás ezekre — a termelés jellegében s a fejlődés színvonalában megörökítődött — különbségekre épült rá. Ugyanakkor az egységes monarchiai piacon — néhol csak részlegesen, vagy csak potenciálisan — nemzeti piacok is kiformálódtak.

A kapitalizmus fejlődése, a termelőerők növekedése a XIX. század második felében viszonylag gyorsan haladt előre, s a Monarchia egész területére kiterjedt. Ily módon a dualizmus gazdasági alapja, bár fő tendenciáját tekintve korlátozta, fékezte, de kisebb vagy nagyobb mértékben lehetővé is tette, egyes területeken előmozdította a függő és elnyomott nemzetek, elsősorban a magyarok és a csehek, másodsorban a lengyelek és délszlávok polgári fejlődését is. Ezek az előnyök, bár a nemzetek többségénél távolról sem ellensúlyozták a hátrányokat, a monopóliumok előtti kapitalizmus korában a dualista Monarchia fennmaradását elősegítő tényezők közé számíthatók.

Gazdasági alapjának megfelelően a dualizmus osztálybázisát a széles értelemben vett osztrák-német burzsoázia és a magyar nagy- és középbirtokos osztály alkotta. Az osztrák és a magyar uralkodó osztályok — s a dinasztia — alapvető érdekeinek közössége a dualista Monarchia fenntartásának legerősebb pillére volt. A dualizmus gazdasági alapjából és hatalmi rendszeréből következően, ez az érdekközösség természetesen nem jelentett érdekazonosságot, nem küszöbölte ki az osztrák-német burzsoázia és a magyar földbirtok — illetve magyar burzsoázia —, az osztrák centralizmus és a magyar dualizmus közti ellentéteket, amelyek ha másodlagos jellegűek és jelentőségűek voltak is, már a kiegyezés megkötésében is érvényesültek és később még inkább felszínre kerültek. Másrészről, minthogy a Monarchia több elnyomott nemzet kizsákmányoló osztálya számára nemcsak hátrányt, hanem némi előnyt juttatott, ezek az osztályok — alapvető ellentéteik ellenére — bizonyos kérdésekben és időszakokban a dualizmus osztálybázisát erősítették, s mint Lenin is utalt rá,[39] a Monarchia fennmaradását támogatták.

A Monarchia fennmaradását — ill. a dualista formájának létrejöttét — a külpolitikai viszonyok alakulásának különösen három mozzanata segítette elő. Az első az volt, hogy a kiegyezést követő években a kontinens nyugati és középső részén befejeződött a polgári forradalmak s a nemzeti államok kialakulásának korszaka.[40] Itália és Németország nemzeti egyesítése lényegében bevégződvén, a Monarchia a legsúlyosabb válságait okozó külpolitikai kérdések tehertételétől — egyidőre — megszabadult. A keretei közt élő kelet- és délkelet-

[39] *Lenin:* A nemzetek önrendelkezési jogáról. Vál. Műv. I. 827. o.
[40] Uo. 825. o. és Marx Károly tanításának történelmi sorsfordulatai. Uo. 71—72. o.

európai népek nemzeti egyesítésének feltételei még nem értek meg. A polgári forradalmak korszakának a Monarchia felbomlasztására irányuló nemzeti törekvései időlegesen háttérbe szorultak, vagy lekerültek az akut nemzetközi kérdések napirendjéről.

A második mozzanat a Monarchia ellenére egyesített császári Németország volt, amelynek teljes mértékben érdekében állott a *dualista* — tehát a nagynémet centralizációról lemondott, a szláv népeket és a demokratikus törekvéseket elnyomó — Monarchia fenntartása, erősítése és szövetségesül való megnyerése.[41] A harmadik mozzanatot a nyugati nagyhatalmak, elsősorban Anglia „egyensúly-politikája" jelentette. A nyugati nagyhatalmak szükségesnek tartották a konzervatív Monarchia fennállását, mint a délkelet-európai status-quo biztosítékát és a cárizmus európai terjeszkedésének ellensúlyát. Ez utóbbi szerep egyébként, amint arra Marx és Engels többízben rámutatott, a haladás általános érdekei szempontjából is a Monarchia „történelmi létjogosultságának" mozzanata volt.[42]

A nemzetközi viszonyok mellett — részben azonos okok folytán — a Monarchián belüli erőviszonyok alakulása is kedvezett a dualizmus létrejöttének és fenntartása lehetőségének. A kiegyezéssel a Monarchiában is lezárult a polgári forradalom korszaka. 1867 után, a szabadversenyen alapuló kapitalizmus kifejlődő szakaszában, amikor a munkásosztály mégcsak kialakulóban volt vagy a szervezkedés kezdeti fokán állott, s amikor a kapitalizmus ellentétei még nem éleződtek ki, a demokratikus népi és a nemzeti mozgalmak apályának időszaka következett el.

Az elmondottakból következik, hogy a dualizmus létrejöttét a gazdasági alap akkori fejlettségi foka, a nemzetközi és belső erőviszonyok alakulása tette lehetővé, s a bázisát alkotó uralkodó osztályok érdekközössége alapozta meg. Az elmondottakból azonban az is következik, hogy a dualizmus rendszere kezdettől fogva számos ellentmondást rejtett magában. Ezek vizsgálatánál, úgy véljük, leghelyesebb az alapban meglévő ellentmondásokból kiindulni.

A dualista Monarchia gazdasági alapjában a kapitalizmus alapvető és általános — a termelés társadalmi és a kisajátítás egyéni jellegé közti — ellentmondás mellett megvolt a nemzeti termelés és az idegen nemzet burzsoáziája által történő kisajátítás közti sajátos ellentmondás számos eleme is. Ilyen elemeknek tekinthetjük a gazdaságilag elmaradottabb területek értékes nyersanyagforrásainak kisajátítását az uralkodó nemzetek burzsoáziája által; a gazdaságilag elmaradottabb nemzetek kizsákmányolását a termelékenyebb gazdasággal rendelkező nemzetek részéről. Az effajta kizsákmányolás azon alapult, hogy az egyes országok, tartományok fejlettségi színvonalában, termelési struktúrájában meglévő nagy különbségek miatt az egységes piacon létesült árucsere és egyéb kapcsolatok a gazdagabb, iparosodottabb, több tekintetben monopolhelyzetet élvező osztrák és cseh tartományok burzsoáziája — később részben a magyar burzsoázia — számára nyújtottak jelentős előnyöket. Ez az ellentmondás tehát a soknemzetiségű Monarchián belüli egyenlőtlen fejlődés tőkés kihasználásából, a nemzeti elnyomás túlnyomóan burzsoá jellegéből fakadt. Ezzel függött össze, hogy a kapitalizmusra általánosan jellemző

[41] *Pach Zsigmond Pál — Hanák Péter:* Magyarország története az abszolutizmus és dualizmus korában. 1849—1918. 2. füzet. 1867—1880. Bpest. 1956. egyetemi jegyzet. 11—12. o. (*Pach Zs. Pál* munkája).

[42] *Marx:* Herr Vogt. Berlin. 1953. 149. o. és *Engels:* Az orosz cárizmus külpolitikája. Marx—Engels válogatott tanulmányai. Bpest. é. n. II. k. 278. o.

tőkés verseny a Monarchiában a nemzeti burzsoáziák közti tőkés konkurrencia ellentéteivel bővült, a nemzeti ellentét formáját öltötte.[43]

A gazdasági alapban, továbbá, állandó feszültséget okozott a kapitalista viszonyok és a feudális maradványok — a feudális tulajdonviszonyok, feudális kizsákmányolási formák egyes maradványai — közti ellentmondás. Ez az ipari stb. tőke és a földbirtok közti általános ellentét mellett a feudális eredetű — gyakran feudális módon megkötött — földtulajdon és a polgári-paraszti földtulajdon közti ellentétben, illetve a mezőgazdaságban is társadalmivá váló termelés és a feudális módszerekkel súlyosbított tőkés-földbirtokosi kisajátítás közti ellentmondásban nyilvánult meg. A feudális tulajdonviszonyok és kizsákmányolási formák maradványai ugyancsak jelentékeny szerepet játszottak a nemzeti ellentétek mélyítésében is.

A gazdasági alapban rejlő ellentmondások a társadalmi és politikai ellentétek tömegében tükröződtek. Nem szükséges itt részletesen fejtegetnünk a dualizmus rendszerét és osztálybázisát támadó sokrétű ellentéteket, a burzsoázia és a munkásosztály között kibomló, a nagybirtok és a parasztság között nem szűnő, az uralkodó és elnyomott nemzetek burzsoáziái között egyre feszülő, a burzsoázia és a földbirtokos osztályok között fel-felbukkanó ellentéteket. Ezek közül alapvetőnek a polgári forradalom befejezésére törekvő demokratikus népi és nemzeti erők és a dualizmus bázisát alkotó uralkodó osztályok közti ellentéteket tekintjük. Az ellentétek fővonalai azonban már korábban is, az 1848. évi forradalom, majd a neoabszolutizmus idején is hasonlóképpen húzódtak, ha a hatalom osztálybázisa akkor lényegesen szűkebb is volt. Ezek az ellentétek ugyanis nem szorosan véve a dualizmus, hanem a Monarchia létével függtek össze. Volt azonban a dualista államhatalmi-politikai rendszernek, mint a nemzeti elnyomás, a monarchiai nemzetek közti függés különleges rendszerének néhány valóban sajátságosan jellemző ellentmondása.

Induljunk ki egy merőben formálisnak tűnő terminológiai furcsaságból. A Monarchia keleti részének hivatalos közjogi elnevezése „a magyar korona országai" (Horvát—Szlavónia nélkül egyszerűen Magyarország) volt, így használja a kiegyezési törvény szövege, valamennyi hivatalos szerv és kiadvány. A Monarchia nyugati részét viszont a magyar törvény „Ő Felsége egyéb országai és tartományai"-ként említi, az osztrák törvényekben és hivatalos használatban „a birodalmi tanácsban képviselt királyságok és országok" (die im Reichsrat vertretenen Königreiche und Länder) elnevezés szerepel.[44] „Ausztria" vagy „Osztrák császárság" hivatalosan sehol sem fordul elő, annak ellenére, hogy az uralkodó címében első helyen áll az „Ausztria császára" cím. E formális terminológiai különbség mögött valójában a centralizmus különböző felfogása, érvényesítési módja, különböző nemzeti hatalmi törekvések húzódnak meg.

„A magyar korona országai" elnevezés azt jelentette, hogy a magyar uralkodó osztályok Magyarországot *egységes nemzeti államnak* tekintették s

[43] Vö. *Renner:* Grundlagen, 53—54. o. Hasonló értelemben fejtegeti a monarchiai nemzeti elnyomás gazdasági tartalmát *O. Bauer* is. Bauer az elmaradottabb nemzetek kizsákmányolását a profitráta kiegyenlítődésének marxi tételéből vezeti le. I. m. 211., 214—215. o.

[44] Vö. az 1867 : XII. t. c. Magyar Törvénytár. 1836—1868. évi törvényeikkek. Bpest. 1896. 333. o., továbbá az osztrák kiegyezési törvény szövege. *Bernatzik:* i. m. 439. skk. o.

egyúttal igényt tartottak a „társországok" — Horvát-Szlavónia — feletti uralomra is. E nacionalista „magyar centralizmus" fő ellentmondása abban nyilvánult meg, hogy a soknemzetiségű országra egységes nemzeti államszervezetet erőszakoltak rá.[45] A magyar uralkodó osztályok ezt az ellentmondást a „politikai nemzet" fogalmi fikcióval próbálták áthidalni: Magyarország „különböző ajkú honpolgárai" politikai tekintetben egy nemzetet alkotnak, az oszthatatlan, egységes magyar nemzetet. Ezt az ahistorikus fikciót a magyar uralkodó osztályok, pártkülönbség nélkül, egyetemes hittétellé, sérthetetlen dogmává avatták.[46] Ennek megfelelően — a horvátok kivételével — nem ismerték el a magyarországi nemzetiségek külön nemzeti létét, elutasítottak bárminő nemzeti autonómiát, csupán erősen korlátozott, helyi nyelvhasználatot engedélyeztek. Az élet minden területén az állam egységes magyar jellegét domborították ki. A törvényhozásból és államigazgatásból jóformán teljesen kiszorították a nemzetiségek képviselőit, — a nyelvi és kulturális „magyarosítást" erőltették. A magyar „politikai nemzet" fikciója és a durva elnyomás politikai gyakorlata azonban nem változtatta Magyarországot valóban nemzeti országgá, nem szüntette meg a magyar centralizmus fő ellentmondását. S ha Magyarországon az állam egységesebbnek, a nemzeti harc erőtlenebbnek, s a nemzetiségek „történeti-politikai egyénisége" halványabbnak is tűnt, mint Ausztriában, az ellentmondás a valóságban mélyebb, az ellentétek kibékíthetetlenebbek voltak.

Az „Ausztria" helyébe iktatott „a birodalmi tanácsban képviselt királyságok és országok" — ez a láthatóan provizórikus használatra szánt, nehézkes közjogi elnevezés — voltaképpen ellentétes politikai irányzatok, hatalmi törekvések e kérdésben egybevágó fenntartásain alapult.[47] Az „Ausztria" elnevezéstől elsősorban a föderalista irányzatok idegenkedtek, amelyek e névben a monarchiai nemzetek „történeti-politikai egyéniségének" csorbítását, az állami önállóságra való joguk tagadását látták. Az 1867. évi osztrák—magyar kiegyezés ugyan megakadályozta a föderalizmus érvényesülését, hatalmi szempontból a föderalista irányzatok vereséget szenvedtek, de a dualizmus ugyanakkor — malgré lui — politikai és jogi szempontból bizonyos fokig előnyös pozícióhoz is juttatta őket. Ami az alkotmányjogi helyzetet illeti, 1867 előtt a birodalmi abszolutisztikus centralizmus a „nemzetek feletti" Gesamtstaat feltétlen egységének „történelmi szükségességét" hirdetve, a „közérdekre", a Monarchia nagyhatalmi állására hivatkozva utasította el a történeti és a nemzeti jogra apelláló szeparatisztikus törekvéseket. A kiegyezéssel megdőlt az „übernationaler" Gesamtstaat fikciója, a dinasztia és a német centralizmus elfogadta az egyik — a legerősebb — „történeti-politikai egyéniség" belső önállóságát. De ha egyszer a „magyar korona országainak" közjogi külön-

[45] *Pach Zsigmond Pál:* i. m. 18., 21—25. o.

[46] „Az egységes magyar nemzeti állam" s az „egységes magyar politikai nemzet" a dualizmuskori magyar politika másik alaptétele volt, talán még egyetemesebb érvényű, mint a 34. jegyzetben említett „67-es koncepció", mert — mint Apponyi Albert írja — „a magyar nemzet politikai egysége nemzeti politikánknak olyan alaptétele volt, amely felette állott a pártok versengésének". *Gróf Apponyi Albert:* Emlékirataim. Ötven év. Bpest. 1922. 124. o. E nacionalista „axióma" törvényes rögzítését l. az 1868 : XLIV. t. c. (az ún. „nemzetiségi törvény") bevezető részében, a Magyar Törvénytár id. k. 490. o. — Vö. továbbá *Kónyi Manó:* Deák Ferencz beszédei. III. k. 409., IV. k. 133—135. o. — *Renner,* Grundlagen, 36—37., 96. o.

[47] *Kann:* i. m. I. k. 25. o.

állása de facto elismertetett, akkor milyen elvi alapon lehetett megtagadni az ugyancsak „történeti-politikai egyéniségnek" tekintett „cseh korona országaitól", vagy a horvát-szlavon-dalmát „háromegy" királyságtól ugyanezt a közjogi-politikai állást? Az osztrák—magyar kiegyezés után, valóban, nagy erővel tört elő a cseh és a horvát kiegyezés követelése, a trializmus, ill. föderalizmus igénye.[48] 1870—71-ben, mint ismeretes, kísérlet is történt a cseh kiegyezésre, a trializmus bevezetésére, amelyet nem elvi, jogi, hanem csak hatalmi alapon lehetett meghiusítani. De így is, a centralizmus elvének megtörése, maga a dualizmus, új érvet és állandó további ösztönzést adott a föderalizmusnak. Az igény és irányzat élt, szakadatlanul növekedett, s a dualista rendszer egyik leghatalmasabb bomlasztó tényezője, ellentéte volt.

A föderalizmus politikai pozíciói számára azonban lényegesebb előnyt jelentett a dualista rendszer immanens részét tevő alkotmányosság bevezetése. Alkotmányos rendszer ugyanis Ausztriában — a hagyomány és erőviszonyok kényszere folytán — csakis a tartományi önkormányzat és képviselet elvén alapulhatott, amit a „pillersdorfi" alkotmánytól a februári pátensig minden alkotmányszerű rendezés alapul el is fogadott. Bár az 1867 utáni alkotmányos rendszerben a föderalizmusnak csak korlátozott elemei maradtak meg: a szűk hatáskörű tartományi gyűlés és tartományi bizottság (Landtag, Landesausschuß), a Reichsrat tartományi arány szerinti összetétele,[49] az egyes nemzetek társadalmi és kulturális szervezetei stb., de ezek is bizonyos lehetőséget nyújtottak a föderalista tendenciák, a nemzeti érdekek politikai képviseletére. A Monarchia nyugati felében uralkodó német centralizmus korántsem volt olyan egységes és korlátlanul hegemon, mint a magyar. Legnagyobb problémáját, legtöbb gondját az okozta, hogy az elnyomott nemzetek feletti uralmát, a centralizmust, alkotmányos keretek között, alkotmányos eszközökkel biztosítsa. Alkotmányosság és centralizmus pedig, mint már utaltunk rá, a Monarchiában, különösen Ausztriában, éles ellentétben állt egymással.

De ha így volt, ha az ausztriai német centralizmus biztosítása, s ezen túlmenően: az egész dualizmus számtalan ellentmondásának, óriási demokratikus és nemzeti ellenzékének leküzdése voltaképpen erős abszolutisztikus hatalmat követelt meg, akkor mi szükség volt alkotmányosságra, mi jogon neveztük előbb az alkotmányosságot a dualizmus „immanens alkotóelemének"? Itt valóban a dualizmus egyik legsajátságosabb ellentmondásával állunk szemben.

[48] *Hugelmann, Karl G.:* Das Nationalitätenrecht des alten Österreich. Wien—Leipzig. 1934. 101—123. o. — *Pach—Hanák:* i. m. 124—126. o. (*Pach Zs. Pál* munkája).

[49] A később tárgyalandó választási rendszer jobb megvilágítása érdekében itt is szükségesnek tartjuk az ausztriai képviseleti rendszer vázlatos ismertetését. A birodalmi tanácsban (Reichsrat) a Monarchia cislajtán részét alkotó 18 királyság, ill. tartomány volt képviselve. A képviselőház 203 mandátumát nagyjából az egyes tartományok választójogosultjainak arányában osztották szét (Reichsgesetzblatt. Nr. 141. 1867. dec. 21.). A mandátumok száma 1873-ban 353-ra, 1896-ban 425-re, 1907-ben 516-ra emelkedett. A Reichstag képviselőit kezdetben az egyes tartománygyűlések választották, de az 1873. ápr. 2-i törvény (RGBl. Nr. 40) a közvetlen választásokat rendelte el. A tartománygyűlések képviselőinek számát és választási rendjét még az 1861. évi februári pátens szabályozta és ez kisebb módosításokkal mindvégig érvényben is maradt. A birodalmi gyűlés és a tartománygyűlések hatáskörét az 1867. dec. 21. törvény 11. és 12. §-a határozta meg és választotta el. A rendezés, bár minden lényeges jogkört a Reichsratnak tartott fenn, bizonyos engedményeket tett a tartománygyűlések javára is. Minderre l. *Bernatzik:* i. m. 71—101., 133., 183—184. sz. okmányok és 409—412. o.

Legyen szabad egy pillanatra visszautalnunk az „Ausztria" elnevezés mellőzésével kapcsolatos problémákra. Mint jeleztük, ebben nemcsak föderalista kívánságok, hanem ellentétes irányú törekvések is közrejátszottak. Ausztriában a kiegyezés után is továbbélt, igen befolyásos kormányzó körökben, a bürokrácia vezető rétegében s a burzsoázia egy részében az egységes nagynémet centralista irányzat, az abszolutisztikus Gesamtstaat eszméje. Ez az irányzat, amely 1871-ig az abszolutizmus restaurálására és a németországi hegemónia visszaszerzésére is komolyan aspirált,[50] nem fogadta el véglegesnek a dualista rendezést, s az „Ausztria" néven továbbra sem csak a cislajtán részt, hanem az *egész* Monarchiát értette.[51] S ha 1871 után az irányzat a politikai nyilvánosság számára alig volt látható, a kulisszák mögött aktívan tevékenykedett, hogy a századforduló után — némiképpen módosulva — Ferenc Ferdinánd „Großösterreich" koncepciójába burkolva lépjen ismét színre. Ennek az irányzatnak a felülkerekedését, ami a magyar dualista „társuralom" vesztét jelentette volna, csak az alkotmányosság garanciáival, éspedig a magyarországi és ausztriai parallel alkotmányos rendszer lecövekelésével lehetett megakadályozni.[52] Az alkotmányosságra tehát elsősorban a magyar uralkodó osztályoknak — nékik is felfelé, az uralkodói abszolutizmus és az egységes német centralizáció elleni védőbástyaként — volt szükségük. Az effajta alkotmányosság kívánata Magyarországon egyébként a rendi országgyűlés évszázados tradíciójában gyökerezett.

Az alkotmányos parlamentáris rendszer, e hagyományos „jogvédő" garancia mellett, más funkciót is betöltött. A hatalmas ellenzéki erők politikai küzdelmeit a saját képükre formált parlamentbe központosítva paralizálni[53] s a magyar földbirtokosok 67-es privilégiumára az alkotmányosság és törvényesség pecsétjét ütni: mindez felettébb opportunus eszköznek látszott a cári és a török deszpotizmustól előnyösen különböző, nyugati mintájú „jogállam" képének mutatására, a széles néptömegek és a nemzetiségek tényleges jogfosztottságának elleplezésére. A másik oldalról tekintve, az osztrák-német liberális burzsoázia is ragaszkodott egy mérsékelt alkotmányossághoz, amely számára a hatalom gyakorlásában nagyobb részt, ellenőrzésében hathatósabb szerepet biztosított. Az osztrák burzsoázia — legalábbis kezdetben — ugyancsak bizonyos reményeket fűzött ahhoz, hogy egy szájaíze szerint való parla-

[50] *Pach — Hanák:* i. m. 120—121. o. — *Eisenmann:* i. m. 505, 525—526., 675—676. o. — *Wertheimer:* i. m. I. 290—291. skk. o.

[51] *Redlich:* i. m. II. 593. o. — *Kann:* i. m. I. 26—27. o. — *Wertheimer:* i. m. I. 501. skk. oldalon ismerteti a Monarchia címéről folytatott vitát. Az osztrák álláspontra különösen érdekes az 518—521. o.

[52] Vö. *Kónyi:* i. m. III. k. 388—389., 396—400., IV. k. 127—128., 237—238. o. A parallel alkotmányosságot a magyar politikai vezetőréteg olyan lényegesnek tartotta, hogy a kiegyezési alaptörvény bevezető része is az alkotmányos rendszer mindkét országban történt bevezetésével indokolja a közös ügyek törvényes rendezésének szükségességét. Az 5. § leszögezi: a helyzet lényegesen megváltozott azáltal, hogy Ő Felsége „alkotmányos jogokkal ruházta föl többi országait, azokat tehát absolut hatalommal ezentúl nem képviselheti, s azok alkotmányos befolyását nem mellőzheti". Tehát, míg korábban a magyar országgyűlés csak a királlyal közösen intézte az ország ügyeit — azaz valójában az uralkodó abszolút hatalommal rendelkezett —, most az uralkodó csak a két törvényhozással egyetértésben intézkedhet a közös érdekű ügyekben. Vö. Magyar Törvénytár id. kötet. 333—334. o. — *Wertheimer:* i. m. I. 381—382. o. — *Eisenmann:* i. m. 636—637. o.

[53] *Szekfü Gyula:* Három nemzedék. Bpest. 1920. 205—206. o.

mentben „törvényes" keretek közé szorítva leszerelheti, kijátszhatja a nemzeti küzdelmeket, a német hegemóniát vitató föderalista törekvéseket.[54]

A dualizmus hatalmi rendszerének — s ezzel együtt a magyarországi magyar uralomnak — tehát két szorosan összefüggő feltétele és biztosítéka volt: német hegemónia Ausztriában és alkotmányos rendszer az egész Monarchiában.[55] Hogy e kettős feltétel és biztosíték megteremtése és megtartása állandó konfliktusokat, labilis kompromisszumokat szült, s végeredményben az egész hatalmi rendszer szilárdságát aláásta, az a dualizmus egyik legsajátosabb, feloldhatatlan ellentmondásának bizonyult.

A 67-es erőviszonyok alapján rögzített osztrák—magyar dualizmus, akárcsak elődei, merev, politikai rugalmasságra alkalmatlan rendszer volt, amely magába olvasztotta az abszolutizmus maradványait és az alkotmányosság elemeit, anélkül hogy szilárdan abszolutisztikus, vagy ténylegesen alkotmányos lett volna, amely kettéválasztva fenntartotta a centralizmust, anélkülhogy egyértelműen centralista, vagy valóban föderalista, vagy akárcsak következetesen dualista lett volna. Ugyanakkor nem tűrt és nem bírt el semmilyen eltolódást sem az abszolutizmus és német centralizmus, sem a demokratizmus és nemzeti föderalizmus, de még csak a magyar paritás tényleges érvényesítése irányában sem.

A dualizmusnak ez az ellentmondásoktól terhelt merevsége tükröződött a Monarchia egészét érintő ún. „közös ügyek" felfogásában és kezelésében is. A kiegyezési törvény, mint ismeretes, megkülönböztette a pragmatica sanctioból folyó közös ügyeket („pragmatische Angelegenheiten") — a közös külügyet, hadügyet és ezek felfedezésére szolgáló pénzügyet —, valamint a pragmatica sanctio-ból szorosan nem következő, de „az érdekek egyezése folytán" időnkénti megállapodás alapján „közös elvek szerint kezelt" ügyeket, — a kereskedelmi és vámügyeket, a pénzjegykibocsátást stb.[56] A tulajdonképpeni közös ügyek eredetét és jogi természetét tekintve, jelentős eltérés mutatkozott a két fél felfogásában. Nem érdektelen a kiegyezési törvény osztrák és magyar szövegének egybevetésével kimutatni e felfogásbeli különbségeket, — de erre

[54] *Franz:* i. m. 309—310., 351—352., 362—363. o.

[55] Ez a gondolat volt — a 34. jegyzetben vázolt „67-es koncepció" és a 46. jegyzetben jelzett „egységes magyar politikai nemzet" dogma mellett — a dualista magyar politika harmadik „axiómája", amelyet ugyancsak Deáktól és Andrássytól kezdve egészen Tisza Istvánig, az összeomlásig követtek a magyar államférfiak. A gondolatot világos logikával összegezi Andrássy Gyula az 1866. júl. 29-i kihallgatása után az uralkodóhoz benyújtott memorandumában („Über die Neugestaltung der Monarchie"). A memorandumot kivonatosan közli *Wertheimer:* i. m. I. 270—273. o. Ugyanerre l. még: *Redlich:* i. m. II. 504—508. o. — Ezt az „axiómát "fejtegeti *ifj. Andrássy Gyula* is idézett munkájában, számos helyütt, összefoglalva a 132—134. oldalon. — Hasonló értelemben nyilatkozik *Tisza István* Képviselőházi beszédei I. k. 585. és II. k. 400., 404—405. oldalon. A gondolatot világosan elemzi *Beksics Gusztáv* kortörténeti munkájában: A magyar nemzet története (Szerk. *Szilágyi Sándor*) X. k. 659—662. o. — Ezt a mozzanatot kiemeli az osztrák szociáldemokrata *Karl Renner* is a Die Krise des Dualismus c. brosúrájában. Wien—Leipzig. 1904. 44—45. o. és a Grundlagen, 46—47. o. — Ennek az axiómának megfelelően a magyar politikai vezető réteg a leghatározottabban elutasította az Ausztria föderatív átalakítására irányuló terveket és kísérleteket, továbbá gondosan ügyelt a kiegyezési törvény betű szerint vett „alkotmányos" megtartására, ami sokszor vezetett politikai konfliktusokra, válságokra. E problémával a tanulmány IV. fejezetében még foglalkozni kívánunk.

[56] Ezeket az 1867: XII. t. c. félreérthetetlenül megkülönbözteti és másképpen is kezeli. Vö. 52., 56—58., 65—67. §§ és *Bernatzik:* i. m. 439 skk. o.

itt nincs terünk.[57] Elég annyi, hogy a magyar törvény általában „közös", „együttes" ügyeket, szerveket stb. említ ott, ahol az osztrák „egységest" mond vagy ért.[58] Az osztrák-német centralista burzsoázia és bürokrácia a „közös" ügyeket, a „közös" állami szerveket az egykori Gesamtstaat, a „Reich" jogfolytonosságából következő intézményeknek, a *két félre* osztott Monarchia egysége megtestesítőjének tekintette. A magyarok viszont két szuverén szövetséges állam személyileg és szervezetileg egybeeső közös intézményeit látták bennük.[59] A valóságban persze a magyar álláspont üres jogi fikció, a nemzeti szuverenitás teljességéről való tényleges lemondást retusáló elvi fenntartás volt. De ha a közös ügyek elismerését, a külügyi és hadügyi egység fenntartását illetően az osztrák-német centralizmus győzött, a közös ügyek kezelését illetően a magyar álláspont érvényesült. Ennek lényege az volt, hogy a közös ügyeket intéző végrehajtó szerv, ill. az ellenőrző parlamentáris testület nem állhat a két szuverén állam kormánya, ill. törvényhozó testülete felett. Azaz: a közös kormánynak nem lehet *birodalmi* kormány, az őt ellenőrző parlamentáris bizottságnak nem lehet *birodalmi* parlament jellege és hatásköre.[60]

A lényeget fenntartó osztrák és a formát megszabó magyar álláspont kompromisszumából ellentmondásteli, nehézkes közjogi struktúra született: a valóságos alkotmányos felelősség nélkül működő közös minisztérium és a tényleges parlamentáris hatáskört nélkülöző delegációk intézménye.[61] A közös miniszterek kinevezése és elbocsátása nem függött semmilyen parlamentáris tényezőtől, csak az uralkodótól; a közös miniszterek saját reszortjukban lényegében abszolutisztikusan, az uralkodói abszolutizmus szerveiként rendelkezhettek, mégha a törvény ki is kötötte, hogy a közös külügyminiszternek a két ország kormányával egyetértésben kell az ügyeket irányítania. Másrészről viszont a saját reszortjukkal összefüggő egyéb országos ügyekbe, a belkormányzat egyéb ágaiba alkotmányszerű befolyással nem rendelkeztek; a közös

[57] Egyébként I. Žolger a dualizmus korában egész könyvet szánt a két törvény egybevetésének, filológiai és jogi elemzésének, a különbözések minuciózus feltárásának. *Žolger, Ivan:* Der staatsrechtliche Ausgleich zwischen Österreich und Ungaren. Leipzig. 1911.

[58] *Žolger:* i. m. 45–48., 59–76., 91–94. o.

[59] *Eisenmann:* i. m. 659–660. o. és *Bernatzik:* i. m. 451–452. o. — Az osztrák álláspontra *J. Ulbrich:* Das österreichische Staatsrecht. Tübingen. 1904. 47–53. o. Az osztrák közjogi álláspontot több polémikus munkájában fejtegeti *Friedrich Tezner* bécsi egyetemi tanár. Így Die Wandlungen der österreichisch–ungarischen Reichsidee. Wien. 1905. 14–19., 20. skk. o. és Ausgleichsrecht und Ausgleichspolitik. Wien. 1907. 78. skk., 93. skk. o. — *Hellbling:* i. m. 397–398. o. — A két fél eltérő közjogi álláspontja igen szemléletesen nyilvánult meg a Monarchia és az uralkodó új címe miatt folytatott hosszú vitában. l. *Wertheimer:* i. m. 501–536. o. — A magyar álláspontot összegezi *ifj. Andrássy Gyula* id. munkája az 55–60., 147–149., 159. skk. o.

[60] *Kónyi:* i. m. III. k. 333., 335–336. o. — 1867: XII. t. c. 28. §. — *Ifj. Andrássy Gyula:* i. m. 165–167. o. — *Bernatzik:* i. m. kommentárjai a kiegyezési törvény szövegéhez, 439–452. o.

[61] A közös minisztérium és a delegációk szerepét elemzi és bírálja *Eisenmann:* i. m. 600–607. o. — *Redlich:* i. m. II. 491–495. o. Redlich a delegációk intézményét szellemesen az osztrák–magyar „közjogi kör négyszögesítésének" nevezi. — *Wertheimer* id. munkájában ismerteti a delegációkra vonatkozó korabeli kritikákat, támadásokat és Andrássy álláspontját, I. 375–379. o. — Vö. *Hellbling:* i. m. 396–398. o. A kortársak és az utókor bírálatából kitűnik, hogy ez a páratlanul nehézkes, bonyolult közjogi intézmény voltaképpen a hivatalszervezeti tükröződése volt annak az ellentmondásnak, ami a birodalmi egység és a magyar szuverenitás együttes biztosításának lehetetlenségében rejlett.

minisztertanács ügyrendje és hatásköre nem volt szabályozva, a közös minisztertanács csak tanácskozó testület szerepét töltötte be; a közös miniszterek ügykörén túlmenő, egész monarchiai érdekű határozatait alkotmányosan csak a két kormány egyetértése esetén tudta végrehajtani.[62] Nem boncolgathatjuk tovább a közös kormányzat és a meglehetősen formális jelentőségű delegációk strukturális hibáit. A „közös" intézmények fő ellentmondását abban látjuk, hogy nem sikerült — amint nem is sikerülhetett — bennük az abszolutizmus és alkotmányosság, a centralizmus és dualizmus „harmonikus" kompromisszumát megoldani. A „közös" ügyek és szervek — elsősorban a hadsereg — lényegében az abszolutizmus és a birodalmi centralizáció leghathatósabb eszközei voltak, de a magyar érdekű paritás és alkotmányosság elve annyira azért megkötötte őket. hogy nem tudták *zavartalanul* betölteni a Monarchia fenntartásának valóban „közös" feladatát.

Ugyancsak nem jól szolgálta a dualista Monarchia létérdekeit a nem „pragmatikus" közös ügyeknek a magyar szuverénitást hangsúlyozó, szerződésszerű kezelése sem. A gazdasági kiegyezés, különösen a vám- és kereskedelmi szövetség tíz évenkénti megújítása gyakran (1877-ben, 1897-ben, 1903 és 1907 között) vezetett az osztrák és a magyar uralkodó osztályok között olyan konfliktusokra, amelyek az egész dualista rendszert gyengítették. Ilyen konfliktusok alkalmával mindkét oldalról hevesen vitatták a két ország közti viszony közjogi természetét. De a valóságban nem jogi, hanem hatalmi kérdésről volt szó. A kiegyezés az akkori erőviszonyok alapján Ausztria és Magyarország között a formális paritás leple alatt egy tényleges függőségi viszonyt rögzített. Ez a függőség is a dualizmus egyik lényeges ellentmondása volt, amely a továbbiakban, az erőviszonyok változása, de a rendszer változatlanul merev hajlíthatatlansága miatt, állandó kisebb-nagyobb ellentéteket, konfliktusokat idézett elő.

*

Mindezek a nehézségek, ellentmondások alapjában véve a polgári forradalom felülről, antidemokratikus módon történt lezárásából, fő kérdéseinek megoldatlanságából, az abszolutizmus és alkotmányosság felemás rendezéséből, a monarchiai nemzetek feletti uralom különleges dualista függőségi rendszeréből következtek. A további kérdés számunkra az, hogy milyen eszközökkel és módszerekkel sikerült ezt a merev és ingatag alapokra épített rendszert fenntartani.

III. A dualizmus fenntartásának eszközei és módszerei

Nyugaton a polgári forradalommal hatalomra került burzsoázia a kispolgárság és parasztság széles tömegeire támaszkodva viszonylag szilárd és tartós parlamentáris rendszert épített ki. A feudalizmus és abszolutizmus maradványait konzerváló Osztrák—Magyar Monarchiában a polgári forra-

[62] A közös minisztérium strukturális problémáival, ellentmondásaival behatóan foglalkozik *Komjáthy Miklós:* A közös minisztertanács hatalmi jogköre a dualizmus államrendszerében a minisztertanácsi jegyzőkönyvek alapján c. referátuma, amelyet „Az egykori Osztrák—Magyar Monarchia országainak kapitalista fejlődése" tárgykörű budapesti történész konferencián 1958 decemberében tartott.

dalom befejezetlensége folytán hatalmon lévő arisztokrácia, az osztrák-német burzsoázia és a magyar földbirtokos osztályok, minthogy a lakosság túlnyomó többségét tevő elnyomott osztályok és a $^3/_5$-ét alkotó elnyomott nemzetek — a 48-as örökséget őrző magyar nép többsége is — szembenállt velük, korántsem tudták egy konszolidált parlamentáris demokrácia keretei között biztosítani uralmukat. Rendszerük fenntartásában nem is a parlamentáris, hanem a hatalmi eszközök, az egykori abszolutizmus elnyomó apparátusa és szervei domináltak, elsősorban a hadsereg, a bürokrácia és a dinasztia.

A „közös", k. u. k. címzésű hadsereg tulajdonképpen egyértelműen és egyöntetűen császári hadsereg volt, a Monarchia létének, integritásának, a dinasztia fennmaradásának és hatalmi állásának legfőbb biztosítéka, eszköze. Vezérlete, belszervezete, felhasználása kizárólag az uralkodó jogkörébe tartozott, erre a két ország parlamentjének és kormányának alkotmányos befolyása nem volt. A hadsereg jellegét és szellemét nagy mértékben meghatározó tábornoki kar zöme a „nemzetek feletti" dinasztikus arisztokráciából és katonai bürokráciából került ki. 1867-ben a tábornoki kar felét polgári vagy kisnemesi származású, katonai pályájuk során nemesített, bárósított tisztek, egyharmadát arisztokrata és birtokos nemesi családok sarjai tették ki. Nemzeti szempontból tekintve, 60%-át németek, 18%-át szlávok, 17%-át „osztrákká" vált olaszok és franciák, 4%-át magyarok alkották.[63] Ez a megoszlás ugyan rávilágít a „nemzetfelettiség" tartalmára, de nem cáfolja azt a megállapítást, hogy a tábornoki kar zöme nem nemzeti, hanem császári érzelmű volt. A szociális és nemzeti megoszlás aránya a századfordulóig kevéssé változott, csupán a polgári elemek aránya növekedett számottevően.[64]

A soknemzetiségű hadsereg egységét az abszolutisztikus fővezérlet, a különlegesen nevelt, népellenes és nemzetietlen — azaz „Habsburg-nemzetiségű" — a „civil" lakosságtól általában kasztszerűen elkülönülő, arisztokratikus szellemű tisztikar, a német vezérleti és vezényleti nyelv, a nemzeti jelleg bármilyen megnyilvánulásának üldözése biztosította.[65] A hadsereg tehát a nemzetiségi és népelnyomás *bármilyen* rendszerének fegyveres apparátusa, általában *a* Monarchia fenntartásának, az uralkodói abszolutizmus érvényesítésének eszköze volt. Minthogy azonban a dinasztia 1867-ben elfogadta és mindvégig megtartotta az elnyomás dualista hatalmi rendszerét, ilyen értelemben a hadsereg a dualizmus védelmének eszközévé vált az elnyomott osztályokkal és nemzetekkel szemben. Amennyiben viszont a dualizmus egyszersmind Magyarország függőségét, alárendelt helyzetét is rögzítette, annyiban a hadsereg a dualista viszony megváltoztatására, a függőség megszüntetésére irányuló törekvések meghiúsításának is hathatós eszköze volt — amint ezt az 1905—1906-os magyarországi események bizonyították.

A monarchiai osztrák-német bürokrácia a kiegyezés után is fontos politikai szerepet és hatalmi pozíciókat töltött be, bár jelentősége, befolyása csökkent az abszolutizmus-korihoz képest. Befolyása csak korlátozott mértékben — főként a közös kormányzat apparátusán keresztül — terjedt ki

[63] A Militär-Schematismus des österreichischen Kaisertums 1867. évi kötete alapján számítva.

[64] Az arisztokrácia és a nemesség aránya 1897-ben 26%-ra csökkent, a polgári elemeké 36%-ra nőtt. A Schematismus für das k. u. k. Heer 1897. évi kötete alapján számítva.

[65] *Jászi:* i. m. 141—144. o.

Magyarországra. A közös kormányzat apparátusának nagyobb részét (56%-át) a németek tartották kezükben. Ezen belül a közös hadügyminisztérium irányításában túlnyomó többségük (68%) volt, főként a német hivatali-katonai nemesség vezető szerepe révén. A magyarok a hadügyi apparátus elenyésző kisebbségét, a német elem egytizedét (6,8%) tették. Más volt a helyzet a közös külügynél. Itt az apparátus megoszlása németek, magyarok és más nemzetek között 47, 27, 26%, tehát a magyarok számaránya is lényegesen nagyobb.[66] Ami pedig a lényeget, a külpolitika irányítását illeti, a magyar uralkodó osztályok közvetlen vagy közvetett befolyása nagy — egyes időszakokban döntő — súllyal esett latba. A Monarchiát — azaz az uralkodót — képviselő diplomáciai kar jellegében és felfogásában a tábornoki karhoz hasonlított, azzal a különbséggel, hogy kétharmada az arisztokrácia, egyharmada a hivatali nemesség soraiból került ki.[67]

Ausztriában a német hegemónia fenntartása — a hadsereg mellett — jórészt az osztrák-német bürokrácia nagy túlsúlyán nyugodott. A német elem 81%-os aránya a központi kormányszervek személyi állományában több mint kétszeresen felülmúlta a lakosság egészéhez viszonyított (35,8%) arányukat.[68] Ugyancsak a német bürokrácia tartotta megszállva a tartományi igazgatás vezető posztjait is. 1867 és 1900 között a belügyminisztérium vezetőinek és a tartományfőnököknek kb. háromnegyede német (társadalmilag: kb. fele arisztokrata és nemes, fele hivatali nemes és polgári származású) volt.[69] (Említésreméltó, hogy Csehországban, Morvaországban, Sziléziában, Krajnában általában német, Galíciában mindig lengyel, Dalmáciában német vagy olasz volt a tartományfőnök.) Az osztrák bürokráciát a haladó kortársak sötét színekkel jellemzik. Kiemelik az egész közigazgatási apparátus rozsdás bürokratizmusát, rendőri beállítottságát, a német hivatalnokok — kivált a nemzetiségi vidékekre beosztottak — néptől és nemzettől idegen, úri szellemét, dinasztikus lojalitását, önkényeskedő, rossz ügykezelését, amin nem sokat enyhített a hagyományos osztrák „Gemütlichkeit".[70] De e feltétlenül centralista bürokrácia a maga módján hosszú ideig jól elvégezte a német hegemónia s a Monarchia fenntartásának mindennapi aprómunkáját.

Az osztrák-német bürokrácia, a burzsoázia e sajátos érdekű politikailag tudatos külön rétege nem azonosítható csupán a közigazgatási apparátus hivatalnoki karával. E rétegnek megvoltak a saját politikus képviselői a parlamentben és kormányban. Az 1861 és 1916 között működött 26 ausztriai kormány 157 miniszteréből 70 (44%) a bürokrácia soraiból került ki.[71]

Amíg Ausztriában a bürokrácia a XIX. század végén már több mint egy évszázados múltra tekintett vissza, Magyarországon tulajdonképpen csak ekkortájt, csak a század utolsó évtizedeiben formálódott ki. Bázisát, a jellegét és jellemét megszabó társadalmi erőt az ősi birtokból kikopott, lecsúszott

[66] A két minisztérium összetételére vonatkozó adatok *Hugelmann:* i. m. 280. o.-ról valók.

[67] *Preradovich, Nikolaus:* Die Führungsschichten in Österreich und Preußen. 1804—1918. Wiesbaden. 1955. 8—25. o.

[68] *Hugelmann:* i. m. 280. o.

[69] *Preradovich:* i. m. 26—41. o.

[70] *Jászi:* i. m. 164—165. o.

[71] *Czedik, Alois:* Zur Geschichte der k. k. österreichischen Ministerien. 1861—1916. Teschen—Wien—Leipzig. 1917. I. k. 12—13. o.

nemes jellegzetes típusa: a magyar hivatalnok dzsentri alkotta.[72] Nincsenek pontos adataink a dzsentri és az egyéb elemek arányáról, csak hozzávetőlegesen tudjuk, hogy a vezető állami posztokat nagyobbára arisztokraták, nagy- és középbirtokosok töltötték be,[73] az államapparátus középső és kisebb posztjait s főleg a megyei hivatalokat viszont túlnyomórészt a dzsentri szállta meg. Az állami hivatalnokok 95%-a, a megyeiek 93%-a, a bírói és ügyészi kar 97%-a az állami tanítók 82, a tanárok 92%-a magyar nemztiségű volt.[74] Ez a szinte kizárólagosan magyar és nagyobbrészt dzsentri bürokrácia, ha népellenességben és a nemzetiségek elnyomásában követte, sőt felül is múlta az osztrákot, mégis sokban különbözött tőle. Míg az osztrák bürokrácia a polgárság felemelkedő része, az egységes Monarchiát igenlő, nacionalizmusellenes réteg volt, addig a magyar nemesség lecsúszó, velejéig reakciós réteg, amely végletes sovinizmusával objektíve a Monarchiát bomlasztó tényezőnek bizonyult.

A Monarchiát fenntartó hatalmi erők sorában, végül, meg kell emlékeznünk magáról a dinasztiáról is. És itt elsősorban nem is az eléggé széles — főleg osztrák kispolgári és paraszti — rétegekben meggyökerezett dinasztikus hagyományokra gondolunk, s nem a dinasztia iránti lojalitás olyan társadalmi testőrgárdáira, mint a monarchiai arisztokrácia, a katolikus klérus, vagy a fentjellemzett bürokrácia, ámbár e tényezők társadalmi befolyása, tudatformáló szerepe egyáltalán nem lebecsülhető. De elsősorban a dinasztia különleges hatalmi állását kívánjuk kiemelni, azt a kiterjedt uralkodói jogkört, amely jóformán egyedülálló volt a korabeli európai alkotmányos államok sorában. A hadsereg és a bürokrácia feletti rendelkezés jogán kívül az uralkodónak nagy mértékben független pozíciót biztosított a két ország — s általában a nemzeti ellentétek — közötti egyensúlyozás lehetősége. Emellett az alkotmány, ill. „szokásjog" módot nyújtott az uralkodónak a kormányzásba való érdemi beavatkozásra, a parlament feloszlatására és elnapolására, a törvényjavaslatok előzetes cenzurázására (az ún. „előszentesítési joggyakorlat"), elvetésére, a parlamenti pártokon kívülálló kormányok alakítására[75] stb. E kiterjedt uralkodói jogkör nemcsak a dinasztia hatalmi állását védte, hanem az osztrák és magyar uralkodó osztályokat is segítette az alkotmányos formák látszatát megőrző kormányzat működtetésében.

És ezen a ponton, a dualizmus fennartását szolgáló eszközök és módszerek vizsgálata során a sajátságos — hogy úgy mondjuk: a „dualista" — problémához érkeztünk el. Mert a hadsereg, a bürokrácia — hozzátehetnénk még:

[72] A dzsentri süllyedése és hivatalnokká válása a magyar történeti és szépirodalomban sokszor és sokoldalúan ábrázolt folyamat. Osztrák részről igen találónak tartjuk K. Renner jellemzését. Az egykori középbirtokos osztály tagjaiból középszerű junkergazda, vagy hivatalnok vagy politikus-újságíró lett. A többség hivatalnok lett, a földesúrból állami alkalmazott, de megőrizte úri gőgjét, és úrhatnámságát a hivatala alá rendelt népen éli ki. Vö. Grundlagen, 64. o.

[73] *Lakatos Ernő:* A magyar politikai vezető réteg 1848–1918. Bpest. 1942. 34–35. és 62–63. o. Lakatos adataiból látható, hogy a miniszterek túlnyomó többsége (15 miniszterelnökből 13, 20 belügyminiszterből 19, 20 földművelésügyi miniszterből ugyancsak 19) arisztokrata vagy birtokos nemes volt. A miniszterelnökség, a belügyminisztérium és a földművelésügyi minisztérium tisztviselőinek átlagosan 50–60%-a, a többi minisztériumoknak átlagosan 20–30%-a volt dzsentri elem.

[74] *Jászi:* i. m. 280. o.

[75] Ezt a kivételes hatalmi jogkört a mai osztrák polgári jogtörténet is kiemeli, *Hellbling:* i. m. 383–384. o.

az arisztokrácia és a klérus — vagyis az abszolutisztikus jellegű hatalmi eszközök és csoportok, mint utaltunk rá, nem sajátságosan a dualizmusnak, hanem a *Monarchiának* a létét voltak hivatva biztosítani. Egyébként sem osztjuk az erőszak mindenhatóságát hirdetők véleményét, akik szerint a Monarchiát csupán a hatalmi apparátusra, elsősorban a hadseregre támaszkodva sikerült oly hosszú ideig fenntartani. A mi problémánk — helyesebben szólva a dualizmus sajátos problémája — éppen az, hogy miként lehet a dualista Monarchiát alkotmányos eszközökkel és módszerekkel fenntartani, mert hogy csupán a fegyverekre, a bürokráciára és egyéb abszolutisztikus segélycsapatokra támaszkodva nem lehetett, azt a neoabszolutizmus korának súlyos válságai még az osztrák uralkodó körök előtt is meggyőzően bizonyították. Miként próbálták meg tehát alkotmányos módon tartósitani, körülbástyázni a dualizmust, a monarchiai osztályuralom és nemzeti elnyomás új rendszerét, s ezen belül az osztrák—magyar alárendelt társuralom viszonylatát?

A dualizmus bázisát alkotó osztályoknak, az osztrák burzsoáziának és a magyar földbirtoknak, természetesen nem csekély gondot okozott a dualista rendszer parlamentáris fenntartása. Hatalmi rendszerüket — mint egy középkori várat — többszörös védővonallal, erős sáncokkal vették körül. A legkülső védővonal a magas cenzushoz és egyéb feltételekhez kötött választójog volt, amelyen eleve kívülrekedt a munkásosztály, a szegényparasztság, és a városi kispolgárság szegényebb rétege. Ezen az első védővonalon 1867 és 1896 között Ausztriában is, Magyarországon is a lakosságnak csupán 6—7%-a jutott keresztül.[76] Meg kell jegyeznünk, hogy a cenzusos választójog nemcsak általában a tulajdonos osztályok politikai vezető szerepét védte, hanem különösen a legnagyobb anyagi erővel rendelkező osztrák burzsoáziáét és magyar földbirtokos osztályokét. E rövid, problémajelző tanulmány keretében nincs módunk az osztrák és a magyar uralkodó osztályok nagy anyagi erejének és társadalmi befolyásának vizsgálatára, aminthogy a társadalmi befolyás és egyéb tudatformáló tényezők kutatását egyebütt is sajnálatosan mellőznünk kellett. Pedig kétségtelennek tartjuk, hogy az osztrák és magyar uralkodó osztályok anyagi ereje, kiterjedt érdekköre a dualizmus fenntartásának általában is fontos tényezője volt. A cenzusos választójog különösen nekik kedvezett. Az uralkodó nemzetek vagyoni fölényére jellemző, hogy Ausztriában a 36%-nyi német az egyenes adók 63%-át fizette.[77] Magyarországon — nem számítva a nagybirtokosoknak kedvező földadót — ugyancsak a magyarok anyagi fölényét mutatja az egyenesadó statisztikája.[78] Közismert dolog továbbá, hogy a bankok, nagyvállalatok, nagybirtokosok pénzzel, megvesztegetéssel, a tőlük függő választók tömegein keresztül milyen nagy mértékben befolyásolták a választásokat. Ilyeténképpen a valóságban hatalmas ellenzéki erők eleve megtizedelve, megbontva érkeztek a második erődvonal, a választási rendszer akadályaihoz.

[76] *H. Rauchberg:* Die statistischen Unterlagen der österreichischen Wahlreform. Brünn. 1907. 55. o. IX. tabella. — *Beér János:* Magyar alkotmányjog. Bpest. 1951. 394. o.

[77] *Rauchberg:* i. m. 40. o.

[78] Magyarországra vonatkozóan nem áll rendelkezésünkre nemzetiségek szerint felbontott adóstatisztika. Az adóviszonyok jellemzésére csak szemléltető példát hozhatunk fel. 1899-ben az ország lakosságának 4%-át tevő Budapest az egyenes adók 24%-át — földadó nélkül 34,5%-át — fizette, majdnem kétszeresét egész Erdély egyenes adójának. Az arányok az „Adatok az egyenesadók reformjához" V. k. Egyenesadó Statisztika. Bpest. 1901. kiadvány 724—728., 768., 770—771. oldalon közölt adatok alapján számítva.

Az alább részletesebben ismertetendő ausztriai választási rendszer a választókörzetek beosztásával, a mandátumok nemzetek szerinti megoszlásának rögzítésével eleve biztosította a német elem parlamenti többségét. Az 1870-es években a németek a Reichsrat-mandátumok közel kétharmadát, a 80-as években 54%-át, 1901-ben 48,2%-át tartották birtokukban. Még a századforduló idején is a többnyire összetartó „német—román", azaz német—olasz—román blokk az ún. „szláv blokkal" szemben 54%-os többséget ért el.[79] A valóságban azonban a blokkok nem alkottak szerves egységet. A számszerű többségen túlmenően tehát a választási rendszernek a német nagyburzsoázia és nagybirtok fölényét, a többi nemzetnél pedig a Monarchia iránt lojális, a német hegemóniát elfogadó elemek túlsúlyát kellett előmozdítania. Ezt a célt szolgálta a maga nemében páratlan ún. kuriális rendszer.[80]

E szerint a tartományi gyűlések és a Reichsrat választásoknál a választókat négy (1896-tól öt) osztályba — kúriába — sorolták: a nagybirtokos, a városi, a kereskedelmi és iparkamarai, a községi (és 1896-tól az ún. „általános") kúriába. Az egyes kúriákban megválasztható képviselők számát és nemzetiségi arányát tartományonként és egészében rögzítették. Ily módon az 1907-es választójogi reform előtt a Reichsrat képviselőinek kúriák és nemzetek szerinti megoszlása a következőképpen alakult:[81]

Év	I. nagybirtokos kúria		II. városi kúria			III. ker. és ip. kamarai kúria		IV. községi kúria			V. Általános kúria		
	képv. sz.	1 kv. esik vál.	képv. sz.	1 képviselőre esik		képv. sz.	1 kv. esik vál.	képv. sz.	1 képviselőre esik		képv. sz.	1 kv.-re esik	
				lakos	vál.				lakos	vál.		lakos	vál.
1873	83	58	116	33,307	1,616	21	24	131	125,561	8,427	—	—	—
1901	85	64	118	52,265	4,193	21	26	129	152,799	12,290	72	—	359,420

	1900-ban az összlakossághoz viszonyított arány %	1901 a képviselők száma	1901 a képviselők aránya %
Német	35,8	205	48,2
Cseh	23,2	87	20,5
Lengyel	16,6	72	16,9
Ukrán	13,2	10	2,4
Szlovén	4,6	15	3,5
Horvát	2,8	12	2,8
Román	0,9	5	1,2
Olasz	2,8	19	4,5
Összesen	100,0	425	100,0

A kuriális rendszer, az ausztriai parlamentarizmusnak a rendi tagozódást konzerváló feudális maradványa, tehát a nagybirtok és nagyburzsoázia

[79] *Hugelmann:* i. m. 144. o. és *Bernatzik:* i. m. 887—888. o.

[80] Vö. *Eisenmann* kitűnő kritikai elemzését, i. m. 297—299. o.

[81] Az első táblázat adatai *Rauchberg:* i. m. 48., 52—54., 56—57. o. — a II., VI., VII., VIII. és X. tabella — adataiból összeállítva. — A második táblázat első rovata — a nemzeti megoszlás aránya — az Österreichische Statistik LXIII. Bd. 1. Heft. Wien. 1902. XXXVII. l., — a másik két rovat *Rauchberg:* i. m. 19—20. o. alapján összeállítva.

politikai vezetőszerepét és mindenek előtt a német uralkodó osztály, a német elem hegemóniáját volt hivatva biztosítani. Mint az adatokból látható, az első és a harmadik kúria 106 képviselője — a nagybirtokos nemesség és a nagyburzsoázia politikai „hitbizománya" — önmagában is a mandátumok 30 (1896 után 25) %-át tette ki. A városi kúria mandátumain általában a nagy- és középburzsoázia, a községieken a nagybirtok és a különböző burzsoá rétegek osztoztak. Az uralkodó osztályok, a monarchiahű elemek e választási rendszer mellett évtizedekig biztos többségre számíthattak. A német túlsúly, illetve a nemzetek közti „egyensúly" kimesterkedését jól illusztrálja, hogy (1901-ben) Stájerországban 68%-nyi német a mandátumok 85%-át, Karintiában 75% német az összes mandátumot, Krajnában 5,6%, a mandátumok 18%-át, Csehországban 37% a 40%-ot, Morvaországban 28% az 53,5%-ot, Sziléziában 44% a 83%-ot, Galíciában 55% lengyel a mandátumok 90 %-át, Isztriában 40% olasz a mandátumok 80%-át birtokolta.[82] A nemzetek közti egyensúlyozás, a megosztás régi Habsburg-hagyománya a választási rendszerben is öröklődött.

Hasonló manőverezés, elsősorban a németek politikai súlyának mesterséges növelése jellemezte a tartományi gyűlések összeállítását is. Példaként a dualizmus szempontjából „legkényesebb" cseh országok tartományi gyűléseit említjük. Csehországban a 2., 3. és 4. kúria 78 német és 94 cseh képviselője között, nyilvánvalóan, a nagybirtokos kúria 70 képviselője volt a mérleg nyelve. A morva tartományi gyűlésen a németek már számszerű fölényben voltak, a sziléziain pedig túlnyomó többséget alkottak. Krajnában, ahol a lakosság 94%-a szlovén volt, a tartományi gyűlésben 21 német majorizálta a 16 szlovén képviselőt.[83]

A második védővonalon tehát ismét az elnyomott nemzetek parasztsága és burzsoá elemei rekedtek kívül, ill. csak aránytalanul csekély, megcsappant képviselettel jutottak be a vár udvarára, a parlamentbe. Még szűkebb pátriájukban, saját tartományuk tövényhozó testületében sem érvényesíthették, mint néhány példán láttuk, akaratukat. A központi hatalom egyebütt is mindig módját találhatta, hogy egyik vagy másik kúria, politikai vagy nemzeti csoport megnyerésével saját befolyását juttassa érvényre, vagy legalábbis megakadályozza az alkotmány és a választási rendszer megváltoztatását; — ehhez ugyanis háromnegyedes többség kellett. S ha végül valamelyik tartományi gyűlésen egy ellenzéki nemzeti irányzat többségre is tett volna szert, maga a tartománygyűlés olyan korlátozott hatáskörrel rendelkezett, hogy az ilyen többség a centralista kormányzatnak és tartományi képviselőjének hatalmi állását alig érintette.[84]

A kuriális választási rendszertől produkált parlamenti erőviszonyokra épült az osztrák-német hegemónia alkotmányos erődjének harmadik, belső védővonala. Önmagában a választási rendszer ugyanis még nem nyújtott teljes védelmet. Az osztrák-német, ill. a magyar képviselők ugyanis — a tőlük képviselt osztályok és rétegek érdekeinek megfelelően — világnézeti vagy politikai különbségek szerint megoszlottak és nem álltak egységesen a dualizmus változatlan fenntartása mellett. A választási rendszer tehát nem küszöbölte ki egy dualizmusellenes többség vagy nagyon erős ellenzék kialakulá-

[82] *Hugelmann:* i. m. 98. o. és *Rauchberg:* i. m. 21. o.
[83] *Hugelmann:* i. m. 98—88. o.
[84] *Bernatzik:* i. m. 265—268. o.

sának a veszélyét. A dualizmust tehát a választási eredmények bizonyos fokú labilitásától független, sajátságos kormányzati módszerrel is biztosítani kellett. Ausztriában a parlamentáris képviselet tarka, heterogén összetétele miatt — a Reichsratban általában 10—12 képviselői csoport, klub foglalt helyet — homogén kormánytöbbség alakítására nem adódott lehetőség. A dualizmust fenntartó többség csak koalíciós alapon, éspedig vagy a különböző nemzetiségű, de hasonló osztályérdekű, politikai szemléletű, vagy a nemzeti alapon álló, a nemzeti célkitűzésekben megegyező, de különböző osztályérdekű csoportok összefogásával, vagy a két módszer valamiféle kombinációjával volt megalkotható.[85] A 70-es és 80-as években többnyire az osztályérdek és szemlélet alapján alakított, a 90-es években a nemzeti elv alapján összefogott koalíció volt a dualista hatalmi rendszer, a német hegemónia fenntartásának fő módszere. A kormányon lévő csoportok, egyénenként bármilyen irányzathoz is tartoztak, együtt, mint koalíció, objektíve a dualista Monarchia védelmét képviselték.

És végül, bármiféle parlamenti zavar, az alkotmányosság bármilyen rövidzárlata esetén működésbe lépett a biztosíték, az 1867-es alkotmány 14. §-a, amely egy időre kikapcsolta az egész parlamentarizmus meghibásodott áramkörét. A 14. § lehetővé tette, hogy a Reichsrat ülésszakának szünetelése esetén a kormány törvényerejű császári rendelettel gondoskodjék a sürgős állami szükségletek ellátásáról (Notverordnungsrecht).[86] A 14. § az abszolutizmus lényeges eleme volt az ausztriai alkotmányban, amivel végeredményben minden alkotmányos válságot át lehetett hidalni, a dualizmus szükségleteit mindig ki lehetett elégíteni. Alkalmazásának rendszerré válása, mégis, saját ellentétébe csapott át: kiiktatván, ha időlegesen is, a parlamentarizmust, a dualizmusnak, az osztrák—magyar kiegyezésnek egyik feltételét és biztosítékát bolygatta meg, amint ez a 90-es évek második felében nem csekély zavarokat okozva be is következett.

Magyarországon nem volt ilyen bonyolult, nem igényelt ilyen mesterkélt rendszert a magyar hegemónia parlamentáris biztosítása. A választói körzetek „megfelelő" beosztásával, a rendi követválasztások idejéből örökölt, majd a Tisza Kálmántól tökéletesített választási technikával, korrupcióval, megfélemlítéssel a magyar földbirtokosok kormányzó körei nemcsak azt érték el, hogy a nemzetiségeket jóformán kiszorították a parlamentből, s visszaszorították a megyei politikában, hanem a 48-as érzelmű magyar ellenzék képviseletét is aránytalanul összezsugorították.[87] Az elnyomás elleni tiltakozásul a nemzetiségek politikai vezetői a XIX. század utolsó évtizedeiben a passzivitás taktikáját választották — ezáltal is növekedett a parlamenti magyar túlsúly —, de a legaktívabb részvételük idején sem értek el 5%-osnál magasabb képviseleti arányt. (A horvát országgyűléstől küldött kormánypárti képviselőket nem

[85] Az osztrák kormányok személyi összetételére, a különböző csoportok „kombinációjára" és politikai irányvonalára bőséges tényanyagot nyújt *A. Czedik* idézett kétkötetes munkája — pl. mindjárt a bevezető-összegező részben, I. k. 4—13. o.; — továbbá *Charmatz, Richard:* Österreichs innere Geschichte von 1848 bis 1907. Leipzig. 1909. mindmáig jól használható politikatörténeti összefoglalása.

[86] *Bernatzik:* i. m. 399. l. Előzményeire uo. 161—162. o. (az 1849. márc. oktrojált „alkotmány" 87. §) és a 263. o. (a februári pátenssel oktrojált „alkotmány" 13. §)

[87] A Tisza-féle választási rendszer bírálatára — vagy inkább mentegetésére — az erőszak és korrupció „nemzeti szempontból" való indokoltságára l. *Szekfü Gyula:* Magyar Történet. V. k. Bpest. 1936. 484. o. és *Gróf Apponyi Albert:* Emlékirataim. 110—125. o.

számíthatjuk közéjük.) Az ily módon valóban magyar „nemzeti színű" parlamentben a mandátumok átlagosan kétharmadát — háromnegyedét a nagybirtokos arisztokrácia és a középbirtokos osztály tartotta kezében;[88] ez önmagában feleslegessé tette az ausztriaihoz hasonló választási rendszer és koalíciós manőverezés alkalmazását.

Pusztán e tények ismeretében azt lehetne hinni, hogy Magyarországon nem sok gondot okozhatott a dualizmus fenntartása. A valóságban másként állott a helyzet. A probléma, ha másként is nyilvánult meg, lényegében azonos volt az ausztriaival: hogyan lehet a soknemzetiségű és paraszti többségű országban a nemzetiségek, a parasztság, a teljes függetlenségre vágyó magyar középrétegek és néptömegek ellenére alkotmányos módszerekkel biztosítani a magyar uralkodó osztályok, a nagybirtok — és a vele szövetséges nagyburzsoázia — uralmát, s az osztrák-német uralkodó osztályoknak való alárendelt társasviszonyon alapuló nemzetelnyomó hatalmi rendszert? E sokrétű feladatnak voltaképpen Magyarországon is egy abszolutisztikus rendszer felelt volna meg a legjobban, dehát ez, amint említettük, ellentétben állt a dualizmus feltételeivel és biztosítékaival. Az „egységes nemzeti állam" fikciója s a nagybirtokrendszer védelme, lefelé, abszolutisztikus módszerek alkalmazását tette szükségessé, de a társuralmi viszony fenntartása, a belső önállóság biztosítása, felfelé, az alkotmányosság rögzítését követelte meg. A nem nélkülözhető, de nem is alkalmazható alkotmányosság ellentmondását a magyar politikai vezetőréteg egy sajátos kormányzási módszerrel, az *egypárturalom* kiépítésével oldotta meg, amely a centralizált Gesamtstaat titkon kísértő veszélye ellen, mintegy kísértetűző fétisként, megőrizte, néha védelmezte a parlamentarizmust, felfelé és kifelé az alkotmányos jogállam elvét képviselte. De magában a parlamentben egyetlen párt abszolutisztikus uralmát, s lefelé, a helyi képviseleti testületekben és a közigazgatásban pedig „a jogállam biztosítékaitól nem túlságosan korlátozott, sőt inkább a lehetőség határáig diszkrécionális kormányhatalmat" valósította meg.[89] A hatalmon lévő osztályok szövetségét megtestesítő politikai csoport egypárturalma — csupán egyetlen alkalommal, a koalíciós kormány rövid és dicstelen vendégfellépésétől megszakítva — a kiegyezéstől egészen az összeomlásig fennállott.

Más megoldás — a fejleményekből úgy látszik — nem is adódott. Az antidemokratikus, félfeudális, merev társadalmi-politikai rendszer nem nyújtott lehetőséget valamiféle parlamenti váltógazdaságra. A különböző érdekű, világnézetű politikai irányzatok, pártok váltógazdasága, ahogy a nyugati parlamentarizmus története mutatja, bizonyos rugalmasságot, reformokat, engedményeket igényel és valósít meg, amelyek természetesen nem gyengítik, sőt szilárdítják a társadalmi rendszer, a burzsoá osztályuralom alapjait. Dehát miféle reformokra, milyen irányú változtatásokra volt lehetőség Magyarországon? Számottevő társadalmi reformot, vagy a nemzetiségeknek adandó engedményt maga a rendszer, a magyar uralkodó osztályok, elsősorban a nagybirtok

[88] *Lakatos Ernő:* i. m. 29. és 49—50. o. Lakatos számításai szerint 1865-ben 79%, 1878-ban 77,4%, 1892-ben 58%, 1905-ben 51.3%, 1910-ben 56,8% volt az arisztokrata és birtokos nemesi képviselők aránya. E számításoknál azonban nem vette figyelembe az egyes arisztokraták személyes „küldötteit", a földbirtokos osztályokat képviselő birtoktalan értelmiségieket, hivatalnokokat. A valóságban tehát az arisztokrácia és birtokos nemesség parlamenti képviseleti aránya még nagyobb volt, mint az említett számarányok.

[89] *Apponyi:* i. m. 124. o.

hegemóniája nem engedett meg. Valamiféle jelentős nemzeti vívmányt, az Ausztriához fűződő közjogi viszony megváltoztatását — ami pedig a parlamenti pártalakulások tengelye volt —, a kiegyezés, a dualista hatalmi rendszer nem tett lehetővé. Ezek a körülmények kényszerítették a magyar politikai vezetőréteget a parlamentáris keretek között, de nagy mértékben abszolutisztikus módszerekkel folytatott kormányzati forma: az egypárturalom kiépítésére és minden áron való fenntartására. A kiegyezési erőviszonyok alapján rögzített, azoktól sem jobbra, sem balra, sem felfelé, sem lefelé el nem mozdítható „abszolutisztikus parlamentarizmus" védelme hovatovább fő és öncéllá vált a magyar kormánypolitikában az egypárturalmat támadó bármiféle ellenzéki csoporttal szemben, a dualizmus megváltoztatására, megingatására irányuló vélt vagy valós veszélyek ellen.[90] E merev rendszerben bizonyos fokú mozgásra, manőverezésre csak az egypárturalom keretei között, fúziók és személyi változások, belső frakcióharcok formájában nyílt tér,[91] amint ez 1875-ben, a Deák-párt és a balközép egyesülésekor, vagy 1899-ben a Szabadelvű Párt és Nemzeti Párt fúziója alkalmával történt.

Az egypárturalom létesítését és fenntartását kétségtelenül megkönnyítette a parlamentben és közéletben uralkodó magyar politikai vezetőréteg nagyfokú homogeneitása. De ez sem küszöbölte ki azt a reális „veszélyt", hogy a viszonyok változtával, az osztrák és a magyar uralkodó osztályok közti, vagy a magyar uralkodó osztályokon belüli ellentétek élesedésével, vagy a magyar nemzeti ellenzék erősödésével az egypárturalom szilárdsága fellazul, válságba kerül és ezzel válságba sodorja a dualista Monarchia egész hatalmipolitikai felépítményét.

S ha most pillantásunkat a magyar parlamentarizmus egypárturalmi rendszerének képéről ismét az ausztriaira fordítjuk, a gyökeres különbözőség felszíne alól talán plasztikusabban kidomborodik az ausztriai parlamentáris kormányzási forma *lényegbeli* hasonlósága. Ha az uralkodó réteg hegemóniáját egyetlen párt parlamenti monopóliumával nem is lehetett fenntartani, a Reichsrat nemzeti és szociális összetétele, nagyfokú megosztottsága folytán tág tér nyílott a politikai manőverezésre, a nemzeti és társadalmi ellentétek között való lavírozásra, egyensúlyozásra, a nemzetek és osztályok politikai képviseletének egymással szemben való kijátszására. Még eredetinek, invenciózusnak is nevezhetnénk a sokrétű ellentétek kiegyensúlyozásán alapuló koalíciós kormányzási módszert, ha nem a Habsburg-házi arzenál hagyományos fegyverének, a „divide et impera" elvének folytatása és korszerűsítése lett volna.[92] A sokféle nemzeti és egyéb politikai csoport különböző variálásával folytatott koalíciós manőverezés tehát az uralkodó réteg, a kiegyezéssel megszilárdított hatalmi szövetség hegemóniáját biztosította az abszolutisztikus kormányzás

[90] Uo. 110—111., 121—122. o. — *Gratz Gusztáv:* A dualizmus kora. I. k. 211—212. o. — A magyar parlamentáris kormányzati rendszert „parlamentáris abszolutizmusnak" nevezi K. Renner — igen sajátságos indokolással. A polgári forradalmak korában — írja — az abszolutizmus, a parlamentarizmus és a nacionalizmus harcolt egymással a Monarchiában. Ebből a harcból a magyaroknak kellett győztesen kikerülniök, mert ők egyesítették a három elvet: „a magyar nemzeti parlamentáris abszolutizmust". Grundlagen 39. o.

[91] A magyar nemzet története. X. k. 742—743. o. Egyébként *Beksics* is rámutat — csak apologetikus szellemben — az egypárturalom tényeire és részben okaira is, a 717—718., 722., 728—731., 742—744. oldalon.

[92] *Bibl:* Der Zerfall Österreichs. II. 368. o.

hagyományos módszerének korszerű változatával, a parlamentarizmus bonyolultabb viszonyaihoz, nagyobb kötöttségeihez és nyilvánosságához alkalmazott formában: vagyis lényegében az „abszolutisztikus parlamentarizmus" sajátságos ausztriai válfaja volt.[93]

Csupán a lényeges mozzanatokra szorítkozva, 1867 és 1879 között — eltekintve a rövidéletű Hohenwart-féle föderalista közjátéktól — a liberális német burzsoázia — a Verfassungspartei (később deutsche Linke) — kezében volt a kormányzás; ők a liberális olaszokra, ukránokra, a mérsékelt liberális „alkotmányhű nagybirtok" csoportjára támaszkodva alkottak többséget a német feudális-klerikálisokkal s a nemzetiségek föderalista csoportjaival szemben, amit megkönnyített az, hogy a csehek 1871 után passzivitásba vonultak. A 70-es évek vége felé a német liberálisok vezette koalíció meggyengült, megbomlott, elsősorban a kiegyezés védelmének népszerűtlen feladata miatt, továbbá a Bosznia—Hercegovina okkupációja miatt keletkezett belső ellentétek és egyéb okok következtében. A kormánykoalíció meghasonlott az A. Auersperg-kormánnyal, amely 1879-ben megbukott.[94] Ugyanakkor az ellentábor, különösen miután a csehek 1879-ben visszatértek a Reichsratba, megerősödött, sőt némi többségre tett szert. A dualizmus rendszerét megbolygató, gyökeres politikai irányváltozás mégsem következett be, csupán koalícióváltásra került sor. 1879-ben Taaffe alakított konzervatív színezetű kormányt a német feudálisokra s a nemzeti csoportok nagy részére támaszkodva. Most hozzá csatlakoztak az „alkotmányhű" nagybirtokosok is, akik dualista alapon állottak, és bekerültek a kormánykoalícióba a Rieger vezette konzervatív csehek is, azon az áron, hogy elfogadták a dualista rendszert.[95] Taaffe kezdetben csekély (179—174) többséggel rendelkezett, de ellenzéke, a német liberális baloldal a dualizmus fenntartásának szilárdabb támasza volt, mint maga a kormánykoalíció. A Taaffe-kormány 1885-ben jelentősen megnövelve parlamenti fölényét(190 fő — szemben 163 főnyi ellenzékkel), s nagy virtuozitással megosztva-egyensúlyozva az ellenzéki erőket, mintegy másfél évtizedig (1879-től 1893-ig) viszonylagos nyugalomban, egy ügyesen szabályozott „wohltemperierte Unzufriedenheit" légkörében kormányzott — azaz biztosította a dualizmus fennmaradását.[96]

Az új koalíció tehát — színezetre és összetételre bármennyire is ellenkező irányúnak tűnt — a dualizmus hatalmi rendszere szempontjából *nem jelentett irányváltozást,* veszélyt. Ugyanaz az osztályuralmi forma és nemzeti hegemónia, ugyanaz a függési rendszer maradt fenn továbbra is. A koalícióváltozás tehát csupán az ausztriai „abszolutisztikus parlamentáris" kormányzás *sajátos mozgásformája* volt. Sőt a Taaffe-féle koalíció, éppen a feudális és polgári föderalista irányzatok megnyerésével, leszerelésével egy ideig jobban biztosította a dualizmust, mint a német liberális burzsoázia vezette koalíció.

[93] Amíg Magyarországon az uralkodó osztályok szövetségét képviselő *kormánypárt* abszolutisztikus uralma, addig Ausztriában az *uralkodó* abszolutisztikus hatásköre volt erősebb és szembetűnőbb. Az ausztriai alkotmányosságnak az abszolutizmus továbbélő erőit alig korlátozó gyengeségét az idézett történeti munkák egyöntetűen konstatálják. Vö. *Eisenmann:* i. m. 520—522., 524—528. o. Eisenmann — erősen túlozva — egyenesen azt állítja, hogy Ferenc József Magyarországon a legalkotmányosabban, Ausztriában ezzel szemben abszolutisztikus módon kormányzott. — *Franz:* i. m. 172., 175—176. o.

[94] *Charmatz:* i. m. I. k. 127—128., 131—134., II. k. 5—6. o.

[95] Uo. II. 7—9. o. és *Czedik:* i. m. I. k. 304. skk., 315. skk. o.

[96] *Charmatz:* i. m. II. 10., 23—24. o. és *Bibl:* i. m. 368. skk. o.

A koalícióváltás, minthogy ausztriai belpolitikai értelemben mégis a váltógazdaság egyfajta — bár rendkívül korlátozott — érvényesülését jelentette, egynehány szerény reformot azért eredményezett.[97] A Taaffe-kormány a cenzus felére (5 frt-ra) csökkentésével kiterjesztette a választójogot, a nyelvhasználat ügyében némi engedményt tett a cseheknek, csekély jelentőségű kérdésekben kedvezett a nemzetiségeknek, és elődénél valamivel erőteljesebben képviselte a nagybirtok érdekeit. A dualizmus egész rendszerének merevsége azonban Ausztriában sem engedett nagyobb mérvű hajlékonyságot, érdemleges társadalmi vagy nemzeti reformokat. A Taaffe-rezsim jelszava és jellemzője a „fortwursteln"-politika volt, a napról-napra élés, a kisszerű ügyeskedéssel való egyensúlyozás, a minden lényegesebb változástól és változtatástól való irtózás.

A gazdasági és társadalmi viszonyok, a Monarchia határain kívül és belül, azonban napról-napra változtak. S e parányi változások felhalmozódása hovatovább kikezdte, aláásta a dualista Monarchia fenntartását biztosító erőket és parlamentáris módszereket.

IV. A dualizmus válságának okai és kezdetei

A kép, amit az előző fejezetekben a dualizmus létalapjáról, ellentmondásairól, fenntartásának eszközeiről és módszereiről adtunk, állókép volt, egy tetszőleges, időhöz nem kötött pillanatban vázolta fel a dualista Monarchia államhatalmi rendszerének keresztmetszetét, valahogy úgy, ahogyan az a Taaffe-féle „fortwursteln"-politika, vagy magyar megfelelője, a Tisza Kálmán-féle „quieta non movere" - kormányzati elv idején megmerevedni látszott. A képet, amely az általánosítás igényével egy absztrakt pillanatot igyekezett megragadni, hitelesnek, az egészre jellemzőnek véljük, tudatában annak, hogy a társadalmi valóság összes viszonylatainak állandó mozgása, fejlődése folytán a részletek szakadatlanul változtak, módosultak. A következőkben éppen a változást, ill. a változás tényezőit és eredményeit szeretnénk megmutatni, ahogyan a századforduló idején jelentkeztek.

A XIX. század utolsó harmadában világszerte, a Monarchiában is, igen gyorsan fejlődött a kapitalizmus. A gazdaság minden ágában megsokszorozódtak a termelőerők, fokozódott a termelés és a tőke koncentrációja. A század utolsó évtizedeiben megjelentek a monopóliumok s a századforduló után a tőkés országok többségében uralkodóvá vált a monopolkapitalizmus. A kiegyezést követő évtizedekben végbement nagy gazdasági fejlődés, a monopóliumok uralma felé haladó kapitalizmus lényegesen megváltoztatta a Monarchia társadalmi struktúráját, a társadalmi és politikai erőviszonyokat, megváltoztatta a dualista Monarchia fennmaradását elősegítő és szolgáló körülményeket.

A dualista rendszer létrejötte és léte, amint láttuk, főként három tényezőn nyugodott: az osztrák és a magyar uralkodó osztályok alapvető érdekközösségén — az 1867-es erőviszonyok alapján rögzített kompromisszumon —, a demokratikus népi és a nemzeti mozgalmak tartós apályán és a nemzetközi

[97] *Charmatz* és *Bibl* i. m. idézett helyein kívül l. *Hugelmann:* i. m. 139—140., 143. o. és *Priester:* i. m. 436. skk. o.

helyzetnek a Monarchia fennmaradása szempontjából kedvező alakulásán. A történeti körülményeknek ez az egybeesése a szabadversenyen alapuló kapitalizmus egy meghatározott, kezdeti fejlődési szakaszának, a nemzetközi és monarchiai erőviszonyok időleges egyensúlyállapotának függvénye volt. A gyors tőkés fejlődés tehát szükségképpen magával hozta az erőviszonyok eltolódását, az egyensúlyállapot megbomlását. Ha a XIX. század első felében a kapitalizmus elemeinek létrejötte volt a soknemzetiségű Monarchia válságának alapja, majd a forradalmi válság elültével a kapitalizmus egy meghatározott szakasza, fejlettségi foka lett az a talaj, amelyen a dualizmus három fő tényezője nyugodott, úgy a kapitalizmus szakadatlan mozgása okozta azt a lassú földcsuszamlást, amely a tartóoszlopokat megingatta, s végtére a dualista Monarchiát rombadöntötte.

Tekintsük át röviden a dualizmus létalapjául szolgáló történelmi körülmények és erőviszonyok alakulását.

A XIX. század végén romlásnak indultak a Monarchia fennmaradása számára korábban kedvező nemzetközi viszonyok. Főként három olyan külpolitikai tendenciát kívánunk megemlíteni, amelyek a Monarchiára végzetesnek bizonyultak. Az első, legkorábban kifejlett tendencia az Oroszországgal fokozatosan éleződő ellentét, amelynek tárgya egyre kevésbé a cárizmus nyugati, hanem egyre inkább a Monarchia délkelet-európai terjeszkedése, az orosz és az osztrák—magyar hódító törekvések balkáni összeütközése volt. Ez az ellentét, bárha időleges megegyezésekkel tompítani is igyekeztek, már a XIX. század végén szemmelláthatóan a háborús konfliktus magvát rejtette magában. A második tendencia abban nyilvánult meg, hogy a nyugati hatalmak, Anglia és Franciaország, amelyek 1867-ben és a 70-es években a Monarchiát támogatták a cári Oroszország terjeszkedésével szemben, a századforduló idején már Oroszország szövetségében keresték az ellensúlyt a fenyegetően feltörő Németország — és szövetségese, a Monarchia — ellen. A harmadik tendencia a balkáni államok nemzeti egység-törekvéseinek megerősödésében és a Monarchia egyes területeire vonatkozó olasz igények felújításában jelentkezett. Az 1891—1893. évi francia—orosz szövetség, a kifejlő angol—német antagonizmus, a Monarchia-ellenes erők felgyülemlése a balkáni országokban és Olaszország távolodása a hármasszövetségtől a 90-es években még nem érintették a Monarchia nagyhatalmi állását, de már előre jelezték, hogy tűnőben vannak a dualista rendszer létét alátámasztó nemzetközi viszonyok. Ezek a tendenciák csak a XX. század első évtizedében, egy új forradalmi korszak kezdetén bontakoztak ki teljesen, és majd a világháború alatt váltak a Monarchia megdöntésének nemzetközi bázisává.

A kapitalizmus gyors térhódítása nyomán kifejlődtek és kibővültek a dualista rendszer gazdasági alapjában kezdettől meglévő ellentmondások is. A modern gyáripar, a tőkés hitelszervezet kiépülése, majd a monopóliumok megjelenése kiélezte a társadalmi termelés és az egyéni elsajátítás közti alapvető ellentétet, kiélezte továbbá és a tőkekivitel új elemével fokozta a Monarchia egyes területei közti egyenlőtlen fejlődésén alapuló kizsákmányolást; megnövelte a monopolista nagytőke s a közép- és kisburzsoázia közti ellentéteket. A fejlett tőkés viszonyok között kirívóvá vált a feudális eredetű nagybirtokrendszer fennmaradása, és súrlódásokat okoztak a földbirtok és a monopoltőke eltérő profitérdekei is. Ezen a kapitalista alapon a 90-es évektől kezdve kiújultak, magasabb fokon reprodukálódtak a polgári forradalom befejezetlenségéből és magából a burzsoá rendszerből fakadó ellentétek. Ezúttal csak a

„*magasabb fokon*" fellépő ellentétek *új* jelenségeire kívánunk rámutatni.[98] Az egyik új jelenség a proletariátus számszerű növekedése, osztállyá szerveződése, a szocialista munkáspártok megalakulása s a proletár osztályharc fellendülése volt. Ehhez kapcsolódott a nagytömegű agrárproletariátus küzdelme a kizsákmányolás, sok helyütt, mint pl. Magyarországon, a feudális maradványformákkal súlyosbított tőkés kizsákmányolás ellen. A proletár osztályharcot s a szocialista munkásmozgalmat — még ha figyelembe is vesszük a szociáldemokrata pártokban a századforduló idejére eluralkodott opportunista vezetés hibáit, a Monarchia fennmaradását igenlő politikáját, akkor is — a dualizmus rendszerét támadó, bomlasztó egyik leghatalmasabb erőnek tekinthetjük.

A „magasabb fok" a nemzeti mozgalmakban azt jelentette, hogy a kapitalizmus teljes kifejlődése nyomán a Monarchia valamennyi nemzeténél kialakult és konszolidálódott a burzsoá társadalom. Ez a körülmény nemcsak a nemzeti ellentétek mennyiségi növekedését, hanem bizonyos fokig minőségi változásokat is eredményezett. Amíg 1848-ban több elnyomott nemzetiségnél még nem voltak megérve az állami önállóság, ill. a nemzeti egyesülés belső feltételei, addig a XIX. század végére ezek a feltételek lényegében valamennyinél megérettek. Másrészt, amíg 1848-ban és 1867-ben a nemzeti mozgalom vezetése a liberális burzsoázia, ill. nemesség kezében volt, addig a századforduló idején, a burzsoá társadalom erős tagozódása, belső ellentétei következtében új erők, a kispolgárságra, a parasztságra és a radikális értelmiségre támaszkodó új polgári irányzatok, pártok léptek színre a cseheknél, szlovákoknál, délszlávoknál, magyaroknál stb.

Mindezek az osztály- és nemzeti ellentétek már a 90-es évek folyamán éles formákban jelentkeztek. A Monarchiában már ekkor véget ért a viszonylagos nyugalom, az apály periódusa. A munkásosztály és a szegényparasztság már ekkor támadásba lendült a nagytőke és nagybirtokos osztályuralom ellen, a nemzetiségek politikai pártjai és tömegei pedig a nemzeti elnyomás dualista rendszere ellen.[99] Az elnyomott osztályok és nemzetek szabadságharca a következő évtizedben bontakozott ki, egyes időszakokban — főként 1905—1906-ban — erősen megingatta a dualizmust, hogy majd a világháború utolsó éveiben a Monarchia megdöntésének leghatalmasabb tényezőjévé emelkedjék.

A kapitalizmus fejlődése, végül, megváltoztatta a 67-es viszonyokat a dualizmus osztálybázisát alkotó uralkodó osztályok egymáshoz való viszony-

[98] A kiegyezést követő évtizedek társadalmi és nemzeti fejlődésének eredményeit és következményeit elemzi *Renner* a Grundlagen c. i. munkájában az 52—62. oldalon. A fejlődés legfőbb eredményének a burzsoá társadalom valamennyi osztályának kifejlődését s az egyes nemzetek állami önállóságra való megérését tekinti. Utóbb megállapítja, hogy a dualizmus ellentmondásai kifejlődése során mind világosabban nyilvánulnak meg a szétválás, a bomlás tendenciái. Uo. 156—164. o.

[99] Távolról sem kívánjuk ezzel a nemzetiségek polgári pártjainak politikai szerepét, gyakran kicsinyes hatalmi pozíciókért, formális vívmányokért folytatott harcát túlbecsülni. Nem állítjuk, hogy ez a harc a századforduló idején a *Monarchia* széttörésére, a nemzeti önállóság kivívására irányult volna. Csupán azt állítjuk és szeretnénk világossá tenni, hogy a nemzetiségi polgári pártok tényleges és természetes törekvése a *dualizmusnak* — az osztrák—magyar hegemónia hatalmi rendszerének — megváltoztatására irányult. Bármilyen csekély eredmény, amely az elnyomott nemzetek jogait erősítette, bármilyen kísérlet, amely a föderatív átalakítást segítette elő, egyúttal a dualizmust támadta, veszélyeztette. E pártok — s a bennük képviselt rétegek — nemzeti küzdelme, szubjektive bármennyire is kicsinyes és korlátozott célokért, nem egyszer reakciós osztályérdekekért folyt, objektive az adott *dualista* rendszert gyengítette.

lataiban is. Egyrészt, sok vonatkozásban szorosabbra fűzte érdekközösségüket: a monarchiai belső piac monopolizálásának szükségessége a külső verseny ellen, az Európa-szerte uralkodóvá vált védvámrendszer, a kialakuló osztrák és magyar finánctőke üzleti kapcsolatai, bizonyos fokú összefonódottsága, az osztrák-német és a magyar hegemóniát támadó nemzeti mozgalmak megerősödése és egyéb tényezők a fennálló hatalmi rendszer fokozott védelmére ösztönözték őket. Másrészt viszont a kapitalizmus számos ellentétet támasztott és élezett az uralkodó osztályok között is. Az ellentétek jórészt a dualizmus sajátos gazdasági alapjából, elsősorban Magyarország függő helyzetéből fakadtak. A kiegyezés gazdasági tartalmát, mint ismeretes, az iparosodottabb Ausztria agrárpiaca és az agrár Magyarország ipari piaca közti árucsere kiterjesztése, vagyis az ausztriai nagyburzsoázia és a magyarországi nagybirtok érdekei adták meg. Ugyanezen érdekek érvényesülése határozta meg kezdetben a magyarországi kapitalizmus sajátos fejlődési irányát.[100] Bármennyire is befolyásolták azonban ezek az érdekek és gátló törekvések, a kapitalizmus belső törvényszerűségei utat törtek maguknak: a század végére Magyarországon is kialakult és önálló érdekeivel jelentkezett a gyáripar, a hitelszervezet, a magyar burzsoázia. Ebből a fejlődésből adódtak egyrészt a magyar burzsoázia — elsősorban a nagyburzsoázia — és a magyar nagybirtok, másrészt a magyar burzsoázia — elsősorban a gazdasági függés hátrányaitól jobban sújtott közép- és kisburzsoázia — és a gazdasági fölényt élvező osztrák nagyburzsoázia közti ellentétek. Ugyanakkor ellentétek keletkeztek a magyar nagybirtok érdekei és az osztrák, ill. a magyar nagyburzsoázia érdekei között a vámpolitika, a tőzsdei gabonaspekuláció, a magyarországi iparfejlesztés stb. kérdéseiben. Nincs itt módunk e sokrétű ellentétek tárgyainak konkrét ismertetésére, ezeket történettudományunk eléggé alaposan feltárta.[101] Röviden summázva: az ellentétek alapját a Magyarország gazdasági függőségének növeléséért vagy lazításáért, a kapitalista fejlődés nagybirtokos vagy nagytőkés primátusáért, vagyis a profit elosztásáért folyó harc alkotta.

A fentiekből azonban az osztrák és a magyar uralkodó osztályok közti ellentétek egy további lényeges alapeleme is kihámozható: a kiegyezést követő évtizedekben Magyarország viszonylagos súlya a Monarchiában megnőtt, az egyenlőtlen fejlődés törvénye bizonyos fokig Magyarország javára érvényesült. Egyes termelési ágakban, a tőkefelhalmozásban a két ország közti szintkülönbség némileg csökkent.[102] De ha egészében véve nem is csökkent, a kapitalizmus századvégi fejlettségi fokán a relatív szintkülönbség változatlansága is Magyarország erősödését, súlyának növekedését jelentette. A magyar uralkodó osztályok tudatában voltak ennek az erőeltolódásnak,

[100] *Pach – Hanák:* id. egyetemi jegyzet 55 – 58., 95 – 96. o. (*Pach Zs. Pál* munkája).

[101] Vö. *Sándor Vilmos:* Nagyipari fejlődés Magyarországon 1867 – 1900. Bpest. 1954. számos helyen, pl. 373 – 387. o. — *Berend Iván – Ránki György:* Magyarország gyáripara 1900 – 1914. Bpest. 1955. 38 – 45. o. — *Hanák Péter:* A dualizmus válságának elmélyülése a XX. század első éveiben. Bpest. 1955. 8 – 15. o.

[102] Így pl. 1880 és 1900 között a magyarországi bankok tőkeereje 18 m K-ról 609 m K-ra, az ausztriaiaké 606 m-ról 777 m-ra emelkedett. (Magyar Statisztikai Közlemények. XXXV. k. Bpest. 1913. 75. o., ill. a *Compass Leonhardt* 1914. I. 119. o.). A széntermelés ugyanebben az időszakban Magyarországon 2 m tonnáról 6,5 m t-ra, Ausztriában 15,5 m t-ról 32,4 m t-ra, a vasérctermelés Magyarországon 294 ezer t-ról 1,5 m t-ra, Ausztriában 790 ezer t-ról 1,9 m t-ra növekedett (*Compass Leonhardt* 1916. II. 33., 48 – 49. o.). Magyarország kivitele jóval gyorsabban nőtt Ausztriába, mint Ausztriáé Magyarországra, l. *Sándor Vilmos:* i. m. 382. o.

amit alátámasztani látszott a magyarországi nemzeti elnyomás viszonylagos stabilitása az ausztriaival szemben. Egy részük — a kormánypárt nagybirtokos-nagytőkés vezető blokkja — félve a következményektől, nem akarta a dualista viszonyt megbolygatni.[103] Más részük — főleg az ellenzéki pártok — a nemzeti közvéleményre támaszkodva a tényleges paritás kivívására, sőt, egyes képviselőik a monarchiai magyar hegemónia megvalósítására törekedtek. A legkevésbé sem akarták ők a dualizmust felbontani, csak a rendszeren belül a hatalmi viszonyokat szerették volna a maguk javára megváltoztatni. Ezzel azonban mégis a dualizmus alapjait gyengítették.[104]

Ha a magyar uralkodó osztályok gazdasági súlyuk és politikai pozícióik erősödésének tudatában kezdték a 67-es viszonyt bolygatni, akkor az osztrákok viszont hegemóniájuk gyengülését konstatálva az előretörő magyar, cseh és egyéb nemzeti burzsoá erőkkel szemben, a század végén már nem tartották elég biztonságosnak a dualista rendszert hegemóniájuk védelmezésére.

Az osztrák nagyburzsoázia liberális-dualista politikájával szemben már az 1880-as évektől kezdve erősbödő ellenáramlatok léptek fel. Az osztrák-német burzsoázia nagy része, főként a középburzsoázia és a kispolgárság, elégedetlen volt a dualista hatalmi rendszerrel, amely — szerinte — a németek rovására a magyaroknak kedvezett, s még magában Ausztriában sem tudta megakadályozni a csehek nemzeti erősödését; elégedetlen volt továbbá a kapitalista hatalmi viszonyokkal is, kivált a kulcspozíciókat elfoglaló „zsidó nagytőke" vezető szerepével. A burzsoá rétegek széleskörű elégedetlensége alapján a századforduló idejére — a változott viszonyokhoz alkalmazkodó új formákban — felújultak a német centralista irányzatok.

A burzsoázia egy része, elsősorban a szudétanémetek, az ausztriai német nacionalista mozgalomba tömörülve egyre határozottabban és egyértelműbben Németország felé orientálódtak. Már a 80-as évek elején kiadott „linzi program" a Monarchia „átalakítását" s a Németországgal szoros szövetségben álló ausztriai „német egységállam" megvalósítását hirdette. Ez a program hamarosan a vezető nagyhatalommá erősödött Németországhoz való csatlakozás követelésévé egyszerűsödött.[105] A német nacionalista mozgalomban tehát nagynémet tendenciák újultak fel, csakhogy a XIX. század végén már nem a Németország feletti hegemónia büszke igényével, hanem a csatlakozás szerény óhajával. Ez a tény világosan mutatja, hogy az osztrák-német burzsoázia egy része már nem bízott a maga erejében, a dualista rendszerben, sőt a Monarchiában sem, hanem a császári Németországban látta közép-délkelet-európai hegemóniájának biztosítékát.

A burzsoázia más része, főként az osztrák tartományokbeli, fenn akarta tartani a Monarchia kereteit, de az egységes centralizált állam valamiféle restaurálására törekedett. Ez az irányzat is fontosnak tartotta Németország

[103] Ezt az álláspontot teljes meggyőződéssel és meggyőzni akarással fejtegeti *ifj. Andrássy Gyula* id. könyvében a 98. skk. oldalakon. A sors iróniája – vagy a dualista párttaktika játéka –, hogy néhány évvel később sikerült saját magát meggyőznie finoman argumentált eszmemenetének helytelenségéről, s ő is beállt a „nemzeti ellenzék" dualizmust bolygató táborába.

[104] A két irányzat jellegét, taktikáját 1955-ben A dualizmus válságának elmélyülése a XX. század első éveiben c. id. tanulmányomban próbáltam vázolni, a 19–21. oldalakon. Megállapításaim, bár lényegében fenntartom őket, mindkét irányzattal kapcsolatban bizonyos korrekcióra szorulnak.

[105] *Hugelmann:* i. m. 144., 153–154. o., *Charmatz:* i. m. II. k. 27–29. o., *Priester:* i. m. 460–464. o.

szövetségét, de csak mint külpolitikai támaszt; a belpolitikában a nemzeti elnyomás 1867-es rendszerére — a legerősebb nemzettel kiegyezve - osztozva elnyomni a gyengébbeket — az 1848-as taktikához akart visszatérni: a legerősebbel szembefordítva-kijátszva a gyengébbeket megszilárdítani a német hegemóniát. A burzsoázia e dualizmusellenes osztrák centralista része, amelyet igen öntudatosan képviselt a tömegpárttá erősödött keresztényszocialista párt, a magyar hegemónia gyengítésével, az „államhűnek" kikiáltott szlovákok és románok felkarolásával, Magyarország esetleges föderalizálásával, a csehek visszaszorításával s a cseh tartományok nemzeti megosztásával, továbbá a kispolgári tömegek és a munkások megnyerésére irányuló demagógiával akarta a német centralista hegemóniát restaurálni.[106] Ezekben a törekvésekben az egykori alkotmányos centralista irányzat számos vonását láthatjuk viszont, természetesen az idők változásának megfelelő formában és módszerekkel. Ugyanakkor a bürokrácia befolyásos csoportjaiban, kivált a századvég sorozatos parlamenti kríziseinek hatására, felelevenedett az abszolutisztikus Gesamtstaat soha fel nem adott eszméje. Felbukkantak a parlamentarizmus korlátozására, sőt az alkotmány felfüggesztésére irányuló elképzelések és tért hódítottak olyan tervek, amelyek az erős német centralizációt az elnyomott nemzeteknek tett engedményekkel, kisebb föderatív reformokkal kívánták alátámasztani.[107] Mindezek a „deutschösterreichisch" centralista törekvések a századforduló után a Ferenc Ferdinánd trónörököstől képviselt „Großösterreich" koncepcióban kristályosodtak ki.[108]

Ezen a ponton — az osztrák-német burzsoázia dualizmusellenes irányzatainak vizsgálatánál — két nagy tömeghatású politikai-ideológiai tényező szerepéről kell megemlékeznünk. Míg a jozefinizmus óta egy századon keresztül a „nemzetfelettiség", a nemzeti elv tagadása volt a német nacionalizmus fő megjelenési formája, a XIX. század utolsó évtizedeiben kiformálódott és uralkodóvá vált — egyrészt az „alldeutsch", másrészt a „deutschösterreichisch" formában — a német felsőbbrendűséget hirdető, leplezetlen, nyers német nacionalizmus. Általában ezzel összefonódva jelentkezett az osztrák burzsoázia egyes csoportjai közti versenyharcból született és a fontos kapitalista kulcspozíciókat birtokló „zsidó nagytőke" elleni demagógiából táplálkozó antiszemitizmus. E két politikai-ideológiai tényező nagy befolyása szintén a dualizmus osztálybázisát alkotó osztrák burzsoázia megosztottságát, belső ellentéteit tükrözte.

Az uralkodó osztályok közti ellentétek döntő szerepet játszottak a dualizmus meggyengülésében és válságában. Nem lenne helyes ezeket az ellentéteket csupán, vagy elsőrendűen taktikai manőverezésnek, demagógiának felfogni és jelentőségüket alábecsülni. A dualizmus válságának, mint minden rendszer valságának, két oldala van: az egyik a tömegek forradalmi harca — az elnyomott nemzetek felszabadulási küzdelme —, a másik az uralkodó osztályok belső meghasonlottsága, ellentéte, amely megbénítja az elnyomó

[106] *Hugelmann:* i. m. 145. o., *Charmatz:* i. m. II. 28., 30—32. o., *Priester:* i. m. 460—464. o.

[107] *Charmatz:* i. m. II. 152—153. o., *Renner:* Die Krise des Dualismus, 70—72. o., *Bibl:* i. m. 385. o., továbbá a 410—415. oldalon Bibl az „újjáépítés" számos osztrák centralista, ill. föderalista tervezetét ismerteti.

[108] *Kann:* i. m. II. 179—181. és 187. skk. o., összegezi a kérdés irodalmát is a 351—358. o. — *Bibl:* i. m. 402. skk. o.

apparátust és kedvező lehetőséget teremt a néptömegek forradalmi támadása számára.[109]

Az osztrák és a magyar uralkodó osztályok egymás közti és kebelbeli belüli ellentétei már a 90-es évek végén éles formákban jelentkeztek, majd a következő évtizedben még jobban elmélyültek, hogy a világháború idején, a háborús válságukkal összefonódva, megteremtsék a Monarchia megdöntésének egyik fontos feltételét.

Áttekintve a dualizmus létrejöttét és fennmaradását biztosító történelmi körülmények változását, megállapíthatjuk, hogy a kapitalizmus fejlődése, a monopolkapitalizmus kialakulása nyomán mindazok a körülmények, amelyek 1867-ben lehetővé tették és megalapozták a dualista Monarchia létét, a századforduló idejére a dualizmus szempontjából kedvezőtlenül változtak meg. A fenti elemzés alapján a dualizmus fokozatosan kibontakozó válságának menetét is felvázolhatjuk. A rendszer nyugalmi periódusa a 90-es években lezárulván, felléptek, elsősorban a belpolitikában, a válság első jelei, konfliktusai. A 90-es éveket tehát a dualizmus válsága *kezdeti szakaszának* tekinthetjük. A rendszer külső és belső ellentétei, a válság tényezői a XX. század első évtizedében bontakoztak ki. Ez az évtized volt a dualizmus válsága *kifejlésének és elmélyülésének periódusa*. A világháború előtti évek rövidéletű konszolidációja után a háború alatt kiélezetten, egy csomóba gyűjtve jelentkezett a rendszer valamennyi ellentmondása és ellentéte. 1917—18 *a forradalmi válság megérlelődésének*, a dualista Monarchia *megdöntésének* időszaka volt.

*

A dualizmus válságának okait, tényezőit és menetét röviden áttekintvén, nézzük még meg, miként alakultak a rendszer fenntartását szolgáló eszközök és módszerek a kapitalista fejlődéstől kiélezett ellentétek, a kibontakozó válság talaján.

A Monarchiát fenntartó fegyveres erő, a k. u. k. hadsereg hosszú ideig a változásoknak leginkább ellenálló, legkonzervatívabb intézménynek bizonyult. De azért a hadsereg sem maradt teljesen érintetlen a külső befolyásoktól. Az egységét bomlasztó nemzeti öntudat a századfordulótól kezdve lassan-lassan beszivárgott a császári hadsereg soraiba, és itt-ott a nemzeti ellentétek jelei is megmutatkoztak (pl. 1905—1906-ban Magyarországon[110]). Az uralkodó, a trónörökös és a hadereg vezetői felismerték a katonaság és az alsó tisztikar soraiba behatoló nemzeti öntudatban rejlő veszélyt.[111] Ez ellen a centralizáció erősítésével, a magyar — és egyéb — nemzeti követelmények merev elutasításával próbáltak védekezni. Mindazonáltal a hadsereg körül zajló politikai harcok — elsősorban az önállóság kidomborítására irányuló magyar katonai követelések — s a nemzeti szellem lassú térhódítása gyengítette a Monarchia katonai potenciálját és feltárta e soknemzetiségű hadsereg strukturális hibáit.

[109] *Lenin:* A II. Internacionálé csődje. Művei 21. k. 208. o.

[110] 1905 nyarán pl. a kolozsvári 62. és a székelyudvarhelyi 82. gyalogezredben a magyar nemzeti agitáció hatására kisebb zendülés tört ki. *A nap.* 1905 júl. 15 és a *Friss Újság* 1905. júl. 9. A hadvezetőség szigorú rendszabályokkal nyomta el a terjedő nemzeti szellemet. *A nap* 1905. júl. 19. Mindazonáltal a magyar egységekben a nemzeti ellenállás érezhető visszhangot váltott ki.

[111] *Conrad v. Hötzendorf:* Aus meiner Dienstzeit 1906—1918. I. k. Wien. 1921. 503. skk. o.

Jóval erősebben nyilvánult meg a nemzeti szellem behatolása, a nemzeti ellentétek bomlasztó hatása a korábban egységes osztrák bürokrácia soraiban. A liberális burzsoázia egyik vezető politikusa, E. Herbst már 1885-ben aggódva konstatálta, hogy az „osztrák bürokrácia régi hagyományai mindinkább kivesző-ben vannak s a nemzeti szellem ... mindinkább behatol a bürokráciába".[112] A századvég új nemzedékében a nacionalizálódás folyamata előrehaladt, különösen két körülmény folytán. Egyrészt a német nacionalizmus új formája gyorsan meghódította az osztrák-német hivatalnokság széles rétegeit, másrészt a hivatali apparátusban számottevően megnőtt a nemzetiségek aránya, amit viszont a nemzeti nyelv hivatali használatának fokozatos kiterjesztése és a legaktívabb nemzetek értelmiségének hivatali állásokkal való megvesztegetése segített elő.[113] A bürokrácia „nemzetfeletti", monarchikus patriotizmusa lassanként elvesztette bázisát és realitását. S ha a külső máz még hosszú ideig a schwarz-gelb lojalitást tükrözte is, belsőleg a bürokrácia régi egysége már a századforduló idején megbomlott, s mindinkább alkalmatlanná vált a dualizmus védelmére a saját soraiban is előretörő fiatal, türelmetlen nacionalizmusokkal szemben.

A kiéleződő ellentétek legszembetűnőbben a dualista rendszer leglabilisabb, legellenmondásosabb kormányzó módszerében: az ausztriai és magyarországi parlamentarizmusban nyilvánultak meg. Az uralkodó nemzetek parlamentáris hegemóniáját védő erődvonalakon a fejlődés itt-ott kisebb-nagyobb réseket ütött. Így a választójog valamelyes kiterjesztése Ausztriában (1882-ben és 1896-ban) — ha lényegbevágó eltolódást nem is eredményezett — mindenesetre megnövelte a kispolgári tömegek befolyását, a középpártok súlyát és néhány mandátumhoz juttatta a szociáldemokrata pártot is.[114] Magára a kuriális választási rendszerre is a néptömegek, a szervezett munkásság és a nemzetek egyre fokozódó nyomása nehezedett. A dualizmust fenntartó parlamentáris szisztémán azonban a legnagyobb rést azok a jelentős eltolódások ütötték, amelyek — az alap és a társadalmi struktúra változásainak megfelelően — az uralkodó és az elnyomott nemzetek *pártviszonyaiban* bekövetkeztek.

Az 1880-as évek folyamán a Taaffe-rezsim parlamenti bázisát alkotó csoportok — a lengyel klub, a cseh klub és a Hohenwart-klub — bizonyos fokig megbomlottak. A Hohenwart-klubból kisebb nemzeti csoportok váltak ki (a német klerikális Lichtenstein-klub, az ún. katolikus centrum, továbbá a szlovén slawisch-christlicher Verband stb.), de ezek akkoriban kormánytámogató konzervatív alapon álltak és nem csökkentették a kormánykoalíció parlamenti birtokállományát.[115] A cseh klubtól 1887-ben elszakadt ifjú-csehek már ellenzéki, liberális nemzeti álláspontot foglaltak el, de akkor még kisebbségben voltak.[116]

A pártbomlás legerősebben a német liberális baloldalt tördelte szét. A 80-as évek folyamán különváltak a Németország felé orientálódó nacionalista-antiszemita csoportok (deutschnationaler Verein, deutschnationale Vereinigung, a későbbi deutsche Volkspartei). A német burzsoá pártok sorozatos bomlásai-

[112] *Charmatz:* i. m. II. 22—23. o.
[113] *Jászi:* i. m. 167—168. o.
[114] *Rauchberg:* i. m. 12—16. o.
[115] *Hugelmann:* i. m. 145. o.
[116] Uo. 162. o. és *Charmatz:* i. m. II. 24—25. o.

ból, amelyek az osztrák-német burzsoázián belüli ellentétek élesedését tükrözték, végülis három jelentős pártalakulás formálódott ki: az egyre konzervatívabbá váló nagyburzsoá jellegű deutschliberale, a Németország támogatását kereső deutschnationale, és az osztrák-német katolikus közép- és kispolgárságra, parasztságra támaszkodó keresztényszocialista párt.[117]

Taaffe, mint mondottuk, hosszú ideig ügyesen lavírozott a különböző pártcsoportok között, szinte megtestesítette „az alkotmányos köpenybe burkolt miniszteriális-bürokratikus önkényt" — amint e kormányzatot E. Gregr, az ifjú csehek vezetője nevezte.[118] Maga az uralkodó is erősen ragaszkodott Taaffe kormányához, amelyet „nem parlamentáris, hanem császári minisztériumnak" tartott.[119] E kormányzási módszernek azonban az volt a nagy gyengéje, hogy az erőviszonyok változatlanságára, az egyensúly örökkévalóságára épült. Ha egyszer az egyensúly valahol megbomlott, a kormánynak, egyensúlyát vesztve, buknia kellett. A Taaffe-féle koalíció helyzetét a liberális ifjú-csehek rohamos előretörése és a konzervatív ó-cseh irányzat összeomlása ingatta meg. Az ifjú-csehek nem elégedtek meg az ó-csehek kormánytámogató, „morzsagyűjtögető" alku-politikájának eredménytelenségével, hanem kiválván a kormánykoalícióból, ellenzékbe vonultak. Taaffe egy ideig még kísérletezett a koalícióban keletkezett rés más csoportokkal való betömésével, de végülis mind a csehek, mind a német liberálisok, mind a konzervatívok egy része ellene fordult, s így 1893-ban megbukott.[120]

A Taaffe-féle koalíciót A. Windischgrätz vezetésével egy sajátságos összetételű koalíció váltotta fel, a Hohenwart-klub, a lengyel klub, egyéb konzervatív elemek és a nagyburzsoá németliberális párt részvételével. E heterogén, korábban egymással szembenálló csoportokat a politikai konzervativizmus, a középpártoktól sürgetett haladó reformok elutasítása kapcsolta — időlegesen és lazán — össze. De belső ellentétei, különösen a nemzeti igények összeegyeztethetetlensége, hamarosan nyilvánvalóvá tették életképtelenségét. A buktató ezúttal is a nemzeti kérdés volt, nevezetesen egy stájerországi (a cilli) szlovénnyelvű gimnázium felállításának ügye. A gimnáziumot még a Taaffe-kormány megígérte és Windischgrätz, hogy koalícióját ne gyengítse, eleget akart tenni a szlovének e régi kívánságának. Csakhogy a szlovéneknek tett kedvezés a német nacionalizmust ingerelte fel. A német pártok dühödten tiltakoztak, majd a Reichsratban leszavaztatván, a németliberálisok otthagyták — s ezzel bukásra ítélték — a Windischgrätz-féle koalíciót.[121]

Nem lehet célunk itt Ausztria politikai történetének tárgyalása. A fentiekkel inkább csak illusztrálni kívántuk az ausztriai parlamentáris kormányzás koalíciós formájának mechanizmusát, előnyeit és hátrányait. A Taaffe bukásától 1900-ig eltelt 7 év alatt gyors egymásutánban hét kormány és még több koalíció váltotta fel egymást. Az erősen kiélezett nemzeti küzdelem, elsősorban a cseh—német ellentét miatt, továbbá a német burzsoá pártok belviszályai miatt egyik kormányzat sem volt tartós. E kormányválságokkal teli időszakban teljes világossággal feltárult az ausztriai koalíciós kormányzati

[117] Vö. a 105—106. jegyzetben id. munkák i. h.
[118] *Bibl:* i. m. 368. o.
[119] Uo. 380. o.
[120] Uo. 378—380. o., *Charmatz:* i. m. II. 78—81. o. A csehekkel való megegyezési kísérletekre l. *Hugelmann:* i. m. 157. skk. o. és *Czedik:* i. m. I. k. 492. skk. o.
[121] *Charmatz:* i. m. II. 86—88., 93—95. o., *Czedik:* i. m. II. 1—3., 12. skk. o., *Hugelmann:* i. m. 483—485. o.

módszer lényege. Egyes koalíciós partnerek, gyakran egész koalíciók cserélődtek, német többségű és nemzetiségi többségű kormányok, parlamenti pártokból alakult és tőlük független „hivatalnok"-kormányok váltogatták egymást, a lényeg azonban egy és ugyanaz maradt: a dualista hatalmi rendszer fenntartása, az osztrák-német nagyburzsoá hegemónia védelme. E válságos időszak alatt ugyanakkor kitűnt a koalíciós kormányzás legfőbb gyengéje is. A kiélezett nemzeti és társadalmi ellentétek, ill. ezeknek a parlamenti pártviszonyokban való kifejeződése miatt bármely kormánykoalícióval hasonló erősségű — vagy erősebb — ellenzéki koalíciót lehetett szembeállítani, amely „normális" parlamenti eszközökkel, vagy végletes obstrukcióval megbéníthatta a kormány működését. Ha a Windischgrätz-kormányt a németliberálisok szembefordulása, majd a cseheknek kedvező nyelvrendeletet kiadó Badeni-kormányt az összefogott német pártok obstrukciója buktatta meg, a németek megbékítésére törekvő Gautsch-kormány helyzetét viszont a csehek, utódáét, a Thun-kormányét ismét a németek, a Badeni-féle rendelet előtti helyzetet visszaállító Clary-kormányét újra a heves obstrukcióval válaszoló csehek tették lehetetlenné. A század utolsó éveiben a parlamenti krízis egyre mélyült, bonyolódott, s világosan kitűnt a nemzeti ellentétek kibékíthetetlensége az adott hatalmi rendszer keretei között. A nemzeti kérdés volt és maradt az ausztriai „alkotmányosság", az osztrák-német hegemónia — s az egész dualizmus legsebezhetőbb pontja.

Az 1890-es évek folyamán az „abszolutisztikus parlamentarizmus" koalíciós formája csődöt mondott. A pillanatnyi nehézségeket, igaz, a 14. § segítségével át lehetett hidalni. S az ausztriai parlamentarizmus eme „introuvable" kellékét elég gyakran igénybe is vették: 1895 és 1900 között 43 alkalommal, azaz gyakorlatilag minden lényegesebb kérdésben.[122] De ez a módszer csak még nyilvánvalóbbá tette, hogy a Monarchia cislajtán részében a dualizmust egyre nehezebb, távlataiban egyre reménytelenebb parlamentáris eszközökkel fenntartani.

Nem volt sokkal rózsásabb a helyzet Magyarországon sem, jóllehet a magyar parlament működését nemzetiségi küzdelmek nem háborgatták, s a nemzeti mozgalmak a parlamenten kívül sem értek el olyan fejlettséget, szervezettséget, mint a Monarchia másik részében. Közvetlenül nagyobb gondot okozott a magyar uralkodó osztályoknak az „agrárszocialista" mozgalom, amely a kíméletlen elnyomó intézkedések ellenére futótűzként terjedt tova az Alföldön, behatolt egyes nemzetiségi vidékekre s a falusi szegénység nagy tömegeit vonta hatása alá. A szocialista eszmék bámulatos térhódítása, a városi munkásság és a falusi szegényparasztság számos helyütt formálódó összefogása igen reális veszélyt jelentett a dualizmus magyarországi bázisa, elsősorban a nagybirtokrendszer számára. Ezt a veszélyt a kormányok jelentéktelen szociális engedményekkel és jelentős katonai-közigazgatási erők mozgósításával, tehát mindenekelőtt rendészeti eszközökkel igyekeztek elhárítani. Ily módon, ha nem is enyhítették, sőt mélyítették a szociális ellentéteket, hosszú ideig fenn tudták tartani a rendszer rendjét. Nem lehetett azonban ilyen „egyszerű" rendészeti, adminisztratív eszközökkel hozzányúlni az uralkodó osztályokon belüli ellentétekhez s a nemzeti kérdés 67-es, felemás megoldásával szemben növekvő elégedetlenség megszüntetéséhez. Magában a parlamentben, a hivatalos „közéletben" a fő nehézséget az uralkodó osztályok belső ellentétei-

[122] *Charmatz:* i. m. II. 175. o.

nek politikai jelentkezése, s az Ausztriához fűződő viszony megváltoztatására irányuló törekvések erősödése okozta.

Magyarországon, mint kifejtettük, a parlamentáris kormányzás egypárturalmi formája alakult ki, mert a különösen merev hatalmi rendszer nem bírta el a parlamenti váltógazdaságot. Az egypárturalmi forma hosszú ideig jól bevált, ténylegesen nem veszélyeztette a baloldali ellenzék, a 48-as perszonálunió programját hirdető, középbirtokos-középburzsoá elemekből álló Függetlenségi Párt. A kapitalista fejlődés azonban ellentéteket támasztott az uralkodó osztályok soraiban, a nagybirtokos és a nagytőkés csoportok, a nagybirtok primátusát képviselő konzervatív „agráriusok" és a nagybirtok—nagytőke érdekközösségét megtestesítő, a nagyburzsoázia fejlődését támogató „merkantilisták" között. Az agráriusok a „merkantilista" kormányzó blokk-kal szemben nem nyílt sisakkal, kevéssé népszerű konzervatív programmal léptek fel, hanem antiliberális, „gazdavédő" demagógiával. Sőt a dualizmus magyar érdekű megváltoztatásának jelszavával is igyekeztek maguknak szélesebb bázist teremteni.[123]

A jobboldali konzervatív ellenzék voltaképpen a kormánypozíciókra áhítozott, mindenekelőtt a hatalmat gyakorló „merkantilista" csoportot akarta visszaszorítani. Programja és demagóg eszközei miatt azonban az uralkodó és az osztrák burzsoázia ellenkezése, a rendszer hajlíthatatlan merevsége lehetetlenné tette kormányrakerülését. A dualizmust ingadozás, változtatás nélkül fenntartó, szabadelvű párti „merkantilista" kormányzó blokk kormányon maradását viszont a nagybirtokos ellenzék fellépése, a „közjogi" viszonyt bolygató nemzeti követelések állandó napirenden tartása nehezítette meg. A századforduló előtti évek belpolitikai harcai nyilvánvalóvá tették, hogy a szabadelvű párti egypárturalom legnépszerűtlenebb feladata, legsebezhetőbb pontja éppen a kiegyezésben rögzített alárendelt viszony képviselete, a dualizmus változtathatatlanságának védelme volt. Az uralkodó osztályok politikai vezető rétegének megbomlása, a „közjogi" ellenzék megerősödése egyre nehezebbé tette az egypárturalom fenntartását, többek között nagy szerepet játszott a 15 évig kormányzó Tisza Kálmán bukásában is. Az egypárturalom megszilárdítása, azaz a dualizmus változatlan fenntartásának biztosítása végett a Szabadelvű Párt kormányzó csoportja a 90-es években arra törekedett, hogy a „közjogi kérdést" visszaszorítsa a politikai harcok homlokteréből és megbontsa az erős „közjogi" ellenzéket. A legkézenfekvőbb „taktika" a nemzeti követelmények teljesítése lett volna, csakhogy ilyen Kolumbusz tojása-megoldás magát a dualista rendszert is megrecsentette volna. Ezért folyamodott a kormánypárt a mérsékelt belpolitikai reformokkal való taktikázáshoz, ezért tűzte napirendre az évtizedek óta halogatott egyházpolitikai kérdések rendezését. Az egyházpolitika megbolygatása, kivált a katolikus egyház jogainak csorbítása nem volt nehézségek és hátrányok nélkül való kísérlet. A kormánynak és pártjának számolnia kellett az uralkodóház ellenkezésével, a konzervatív arisztokrácia és a klérus rázúduló haragjával, a klérus befolyása alatt álló hívők ellenállásával: egy új ellenzéki csoport kialakulásával. Ha a kormánypárt az előrelátható nehézségek és hátrányok ellenére mégis belevágott a liberális egyházpolitikai törvényhozásba, akkor nyilván arra a nagyobb előnyre számított, hogy az egyházpolitikai küzdelem megbontja az addig

[123] Vö. *Mérei Gyula:* Magyar politikai pártprogramok. 1867—1914. Budapest. 1934. 57—63., 173., 176., 258—274., 302—305. o.

közjogi alapon szerveződött ellenzéket, s a liberalizmus — klerikális konzervativizmus ellentétének felidézése háttérbe szorítja a hagyományos 67-es — 48-as ellentétet.[124] Ez a számítás azonban nem vált be. A nehézségek és hátrányok ugyan rendre bekövetkeztek, de a politikai erővonalak átcsoportosulásától remélt előnyök felszíneseknek és tűnékenyeknek bizonyultak. A csekély horderejű liberális reformokkal nem sikerült a „közjogi kérdést" a politikai élet homlokteréből leszorítani s a dualista egypárturalmat megszilárdítani.

A 90-es évek második felében a kormánypárt más módszerrel kísérletezett: a sovinizmus felszításával, a magyarországi nemzetiségek és a szocialista munkásmozgalom kíméletlen üldözésével akarta az uralkodó osztályok és a középrétegek reakciós, soviniszta összefogását megalapozni. A Bánffy-korszak idején, valóban, gátlás nélküli nép- és nemzetiségellenes terror uralkodott. Az országot a sovinizmus, a hazug, frázisos magyarkodás áradata borította el.[125] A mesterségesen szított nacionalizmus azonban nemcsak lefelé, a nemzetiségek ellen fordult, hanem az Ausztriától való függőviszony s a dualizmus elleni hangulatot is erősítette. A Bánffy-féle „erős kéz" pedig, minthogy nemcsak a néptömegek és a nemzetiségek ellen, hanem bizonyos fokig — így az 1896. évi választások alkalmával — az ellenzéki pártok ellen is irányult, felingerelte és tömörítette a jobb- és baloldali ellenzéki erőket. Így aztán nem a lefelé korlátozott kormánypárti sovinizmus, hanem az ellenzéki nemzeti demagógia nyerte meg a középrétegek zömét, a nemzeti közvéleményt. Erre támaszkodva az ellenzék heves támadásokat indított Bánffy ellen, obstrukciójával több ízben megbénította a parlament évtizedek óta zavartalan működését. Végülis nem a kormánypártnak az egypárturalmi rendszer — azaz a változatlan dualizmus — fenntartására szánt taktikai manőverei bontották meg az ellenzéket, ellenkezőleg, a „nemzetietlennek", „abszolutisztikusnak" bélyegzett „merkantilista" uralom elleni ellenzéki támadások bontották meg a kormánypárt sorait.[126]

Mindezek a fejlemények, amelyeknek alapját a magyar uralkodó osztályokon belüli, ill. az osztrák és a magyar uralkodó osztályok közti ellentétek alkották, arra vezettek, hogy az „abszolutisztikus parlamentarizmus" egypárturalmi formája, a dualizmus parlamentáris eszközökkel való fenntartása Magyarországon is válságba került.

Az ausztriai és a magyarországi parlamentáris kormányzás egyidejű válsága, természetesen, számos ponton érintkezett, kölcsönösen erősítette egymást. Ilyen jelek már 1893 őszén, a Taaffe-kormány helyzetének megrendülése és a magyarországi egyházpolitikai küzdelem kiéleződése idején mutatkoztak. Az uralkodó eredetileg nem akarta Taaffe „császári minisztériumát" elbocsátani, a németliberálisokat a kormánykoalícióba bevonni,[127] ill. vonakodott megadni hozzájárulását a kötelező polgári házasság reformjavaslatához. De a Monarchia mindkét részében egyidejűleg fenyegető kormányválság

[124] *Gratz Gusztáv:* i. m. I. 290—291. o.

[125] Bánffy Dezső nemzetiségi politikája. 1899. (*Jancsó Benedek* névtelen röpirata). — *Báró Bánffy Dezső:* Magyar nemzetiségi politika. Bpest. 1903. — A Bánffy-féle soviniszta elnyomó politikát jól illusztrálja *Kemény G. Gábor* dokumentumgyűjteménye: Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez Magyarországon a dualizmus korában. II. k. Bpest. 1956, a 42—127. sz. okmányok.

[126] *Gratz:* i. m. I. 363—365., 401—403. o.

[127] *Bibl:* i. m. 379—880. o. Bibl röviden ismerteti az osztrák minisztertanács 1893. okt. 29-i ülését, amiből kitűnik a helyzet nehézsége.

bonyodalmai végülis arra kényszerítették, hogy a „fennálló közjogi alap energikus megerősítése" érdekében hozzájáruljon Ausztriában az új kormánykoalíció megalakításához, Magyarországon pedig a kötelező polgári házasság törvényjavaslat parlamenti beterjesztéséhez, amit pedig — úgymond — „normális politikai viszonyok" között nem tett volna meg.[128] Alkalmasint a növekvő parlamenti nehézségek sugallták Ferenc Józsefnek azt a meggondolást, hogy a Windischgrätz- ill. a Wekerle-kormány bukása után a parlamenti szabályoktól nem túlságosan feszélyezett, az abszolutisztikus vonásokat jobban kidomborító adminisztrátorokat állítson mindkét országban a kormány élére. 1895-ben Kazimir Badeni, a „vaskezű" galíciai helytartó, és Bánffy Dezső, az erőszakosságáról ugyancsak híres szolnok-dobokai főispán személyében valóban a parlamenti élettől távolálló, „erőskezű" férfiak kerültek az államigazgatás élére. Az ilyenfajta adminisztrátori vezetés az alkotmányosság egyidejű felfüggesztése esetén talán tartható lett volna, de az ismeretes parlamenti nehézségek szanálására mindenképpen alkalmatlan, elkontárkodott intézkedés volt, amely csakis a válság élezésére vezethetett. Bánffy és Badeni sem a belpolitikai problémákat, sem az 1897-ben lejáró vám- és kereskedelmi szerződés meghosszabbítását nem tudta megoldani. A Badeni-kormány a kiegyezési tárgyalások alkalmával — a két ország közti ellentétek és a magyarországi közjogi harcok élezését kerülendő — a magyaroknak tett némi engedményeket, — de emiatt az egész Reichsrattal találta magát szemben. Ha most már — belső bázisát megerősítendő és ezzel az új vám- és kereskedelmi szerződés elfogadását elősegítendő — a cseheknek kedvező nyelvrendeletet bocsátott ki, a német pártok egységes, leküzdhetetlen ellenállásába ütközött.[129] A Reichsratban végülis nem lehetett letárgyalni az új gazdasági kiegyezést, ami viszont Magyarországon okozott súlyos bonyodalmakat. Az 1867. évi kiegyezési törvény értelmében Magyarországnak 1898-ban jogában állott volna az önálló vámterület bevezetése. E joggal a magyar nagybirtok és nagytőke képviselői természetesen egyáltalán nem akartak élni, de nem merték egyoldalúan megszavazni az Ausztriában törvényesen el nem fogadott új szerződést sem, mert ez az 1867. XII. t. c.-ben rögzített alkotmányos elvek megsértése — számukra is veszélyes precedens — lett volna.[130] Amikor végül az osztrák kormány és Bánffy olyan megállapodásra jutott, amely a gazdasági kiegyezést nem kötötte volna a tízéves lejárathoz, s ezzel a magyar törvényhozás befolyását korlátozta volna (az ún. „ischli klauzula"), akkor Bánffy, mint a nemzeti jogok csorbítója, az egész közvéleménnyel, a parlamenti ellenzék elkeseredett obstrukciójával, sőt

[128] A magyar minisztertanács 1893. nov. 6-i ülésének jegyzőkönyvéből, kivonatosan közli *Salacz Gábor:* A magyar kultúrharc története 1890—1895. Bécs. 1938. 270. o.

[129] Badeninek az új kiegyezés elfogadtatásával és a cseh nyelvrendelettel kapcsolatos manővereire és fiaskóira l. *Gratz:* i. m. I. 356—357. o., *Charmatz:* i. m. II. 108—118. o., *Hugelmann:* i. m. 177—189. o., *Bibl:* i. m. 381—382. o.

[130] Az 1867 : XII. t. c. 61. §-a előírja, hogy a két fél kormánya által előkészített vám- és kereskedelmi szövetség csak a két országgyűlés jóváhagyása után szentesíthető. A magyar kormány és parlament a közös ügyek e fontos kérdésében nem merte megkerülni a törvényszabta utat, nem mellőzhette az osztrák parlament jóváhagyását, mert ez a közös ügyek abszolutisztikus kezelésének precedense lett volna. Ezt a veszélyes közjogi buktatót úgy kerülték ki, hogy előbb egy éves provizóriumra — a viszonosság alapján — meghosszabbították a régi vám- és kereskedelmi szövetséget, majd — az egyezkedés sikertelensége esetére az ország önálló rendelkezési jogát kimondó 68. § értelmét kicsavarva az „önálló vámterület jogállapotában", az önálló rendelkezési jog alapján — további öt évre meghosszabbították a kiegyezési provizóriumot. Vö. 1898 : I. és 1899 : XXX. t. c.

a kormánypárt egyrészének félreérthetetlen helytelenítésével találta magát szemben.[131] A két ország közti vám- és kereskedelmi szerződést a szinte permanens parlamenti válságok miatt egy évtizedig nem tudták alkotmányos módon meghosszabbítani. E kiragadott példákkal nem kifejteni, csak illusztrálni kívántuk a dualista rendszernek a parlamentáris kormányzás válságában szembetűnően megnyilvánuló működési zavarait.

Mindez persze még csak a mélyben rejlő hatalmas társadalmi és nemzeti ellentétek összecsapásának felszínén, a parlamenti politika szintjén zajlott le. A parlamenti válságokat pedig újabb kompromisszumokkal, manőverekkel ideig-óráig el lehetett odázni. Mindez még nem a vég, csak a vég kezdete volt, de a századforduló idején, az osztályharc fellendülésének, a nemzeti mozgalmak megerősödésének viszonyai között a *dualista rendszer válságának kibontakozását* jelentette.

Úgy véljük, nem megalapozatlanul jutottunk erre a konkluzióra. Tanulmányunkban igyekeztünk bebizonyítani, hogy a 90-es évek monarchiai tömegmozgalmai, s főként a parlamenti, kormányzási zavarai nem hasonlíthatók az Európa-szerte — ha nem is általánosan, de több helyütt — megnyilvánuló hasonló jelenségekhez. Rámutattunk, hogy az 1867. évi kigyezéssel teremtett osztrák—magyar dualizmus rendkívül merev, hajlíthatatlan és labilis rendszer volt, nem hasonlítható a korabeli Európa semelyik egységes, centralizált nemzeti államának burzsoá hatalmi rendszeréhez. A dualista Monarchiát a sajátos ellentmondások olyan tömege terhelte, amelyek a kapitalizmus gyors fejlődése és monopolkapitalizmussá alakulása nyomán mindinkább kibontakozván, már a 90-es évek folyamán aláásták a dualista rendszer létalapját, kikezdték, elerőtlenítették a fenntartását szolgáló eszközöket és módszereket.

Hátra van még az a kérdés, a konkrét formában sokkal nehezebben megválaszolható, hogy milyen összefüggés állt fenn a dualista rendszer és az egész Monarchia válsága között. Az bizonyos, hogy az osztrák—magyar dualizmus válsága, mint egykor az abszolutisztikus német centralizmusé, az egész Monarchia létét tette ismét kérdésessé. Arra a kérdésre azonban, hogy a dualizmus megváltoztatása, esetleges megszüntetése szükségképpen maga után vonta volna-e a Monarchia felbomlását, vagy más formában fennmaradhatott volna-e e soknemzetiségű birodalom, aligha lehet egzakt módon válaszolni. Maga a történelem azt a választ adja, hogy a dualizmus volt a Monarchia utolsó államhatalmi rendszere és formája, s hogy dualizmus és Monarchia egyszerre omlottak össze. Az „így történt" persze nem zárja ki a „másként is történhetett volna" lehetőségét, csupán az alig bizonyítható hipotézisek birodalmába utalja. Annyi a századforduló erőviszonyainak reális felmérése alapján mindenesetre konstatálható, hogy az osztrák-német centralizmus bármilyen formájának a restaurálása a magyaroknak és a többi nemzetnek — az 1860-as évekénél lényegesen erősebb és szervezettebb — ellenállásába ütközött volna; valamiféle föderatív átalakítással pedig az uralkodó nemzetek, az osztrák-németek s főként a magyarok szállottak volna szembe. A dualizmus válsága tehát, véleményünk szerint, nem csupán egyfajta hatalmi rendszer válsága volt, amelyet valami mással, egy újkiadású centralizmussal, vagy a sokféle változatban eltervezett föderalizmussal ki lehetett küszöbölni, hanem az *egész soknemzetiségű Monarchia kiújult válságának megjelenési formája*, amelyet az

[131] *Gratz:* i. m. I. 359—365. o. — A magyar országgyűlés története 1867—1927. Szerk. *Balla Antal.* Bpest. 1927. 201—205. o.

imperializmus korában, a kapitalizmus ellentmondásainak nagyfokú kiéleződése időszakában csak *forradalmi módon* lehetett megoldani. A Monarchiának, mint államkomplexumnak a sorsa az egyes országaiban, tartományaiban elkövetkezendő forradalmak jellegétől, erőviszonyaitól függött.

E probléma tisztázása azonban, csakúgy, mint a dualista Monarchia kifejlődő és elmélyülő válságának nyomon követésea XX. században, további kutatásokat, tanulmányokat és vitákat igényel.

П. ХАНАК

ПРОБЛЕМЫ КРИЗИСА ДУАЛИЗМА В КОНЦЕ XIX ВЕКА

Резюме

Монархия Габсбургов, эта анорганически развивавшаяся рыхлая совокупность частью унаследованных, частью завоеванных государств с пестрым экономическим составом на заре нового времени не преобразовалась в единое национальное государство. Когда вследствие неудержимого прогресса буржуазно-национального развития в половине XIX в. созрели условия буржуазного преобразования Монархии Габсбургов, существование не только феодально-самодержавного режима, а всего сложного государственного строя находилось под вопросом. Хотя буржуазная революция 1848 г. ликвидировала основы феодальных отношений, она не сумела низвергнуть абсолютизм и не могла разрешить жизненный вопрос Монархии: национальный вопрос. Вследствие неразрешенности этих существенных вопросов буржуазного преобразования система неоабсолютизма никогда не укрепилась и с конца 1850-х годов переживала все более глубокий кризис. Этот глубокий — грозивший уже чуть ли не разложением — кризис Монархии был временно разрешен соглашением 1867 г., — взаимным компромиссом австро-немецкой крупной буржуазии и бюрократии, венгерского крупно- и среднепомещичьего дворянства и династии, — создавшим временно равновесное состояние.

Созданный соглашением 1867 г. *дуалистический строй*, возникновение и сохранение которого были возможны вследствие основной общности интересов австро-немецких и венгерских господствующих классов, отлива демократических народных и национальных движений и оформления международных отношений, являлся совокупной политической системой государственной власти буржуазного строя Австро-венгерской монархии, которая охватывала формы классового господства и национальной гегемонии, обеспечила в экономической и политической жизни сохранение феодальных остатков и сил, в австрийской части Монархии господство австрийских немцев, в венгерской части господство венгров над угнетенными нациями. Хотя дуализм лучше удовлетворил неотложные требования буржуазного развития, чем феодально-самодержавное полицейское государство Меттерниха или неоабсолютизм, введенный Шварценбергом и Бахом, по сути дела все же препятствовал демократическому общественному и свободному национальному развитию, т. е. условиям самого широкого, самого быстрого развития капитализма. Дуализм являлся в то же время — подобно своим предшественникам — жестким, негибким политическим строем, сочетавшим пережитки абсолютизма с началами конституционализма без того, чтобы оказался твердо самодержавным или фактически конституционным, который сохранил прежний централизм, раздвоив его, без того, чтобы оказался единогласно централистским или подлинно федералистским, или хоть бы последовательно дуалистическим. Этот строй не сносил и не выдерживал никаких сдвигов ни в направлении абсолютизма и австро-немецкого централизма, ни в направлении демократизма и национального федерализма, ни даже в направлении фактического осуществления венгерского паритета. Построенный еще с начала на шаткой основе и чреватый глубокими противоречиями, дуализм все же оказался в 25-летие после соглашения относительно прочным строем.

Сохранение дуалистического строя обеспечили прежде всего «общая» имп. и кор. армия, монархически настроенная бюрократия и другие верные опоры династии: аристократия и высокий клир Монархии. Эти самодержавные по своему происхождению и характеру силы и факторы власти, однако, не были предназначены на *конституционное* сохранение дуализма. Этой цели послужили избирательная система (ограниченное изби-

рательное право, курпальная система и т. д.), обширное право монарха и своеобразный метод правления. В венгерском парламентаризме образовалось монополистическое господство единой партии, олицетворяющей союз господствующих классов. Венгерские господствующие классы стремились любой ценой и изо всех сил сохранить *систему господства одной партии* против угнетенных национальностей и венгерской оппозиции. В австрийском парламентаризме — на вид именно наоборот — оформилось *коалиционное правление* и чередование у власти парламентарных партий путем вариации различных национальных и других политических групп, но в этом методе коалиционного правления продолжались в действительности давние традиции абсолютизма Габсбургов, использовавшего нации и классы друг против друга — в более утонченных, примененных к более сложным условиям парламентаризма формах. По сути дела и в Австрии, и в Венгрии образовался одинаково парламентаризм, обеспечивающий гегемонию господствующих классов господствующих наций самодержавными средствами и методами правления.

Возникновение и существование дуалистической Монархии основалось на одновременном благоприятном оформлении международных и внутренних соотношений сил. Совпадание исторических условий являлось придатком определенного периода домонополистического капитализма. Быстрое капиталистическое развитие последней трети прошлого века, образование монополистического капитализма в силу необходимости привели к сдвигам в соотношении международных и внутренних сил, к разрушению равновесного состояния, создавшегося в 1867 г. Непрерывное движение капитализма оказалось причиной медленного скольжения земли, которое расшатало опоры и наконец разгромило дуалистическую Монархию.

В последнем десятилетии XIX в. в большой мере изострились общественные и национальные противоречия. Классовая борьба промышленного рабочего класса и сельскохозяйственного пролетариата проявлялось в резких движениях и в возрастающей организационной работе; оживились национальные бои; возникли противоречия, конфликты в рядах господствующих классов, между австро-немецкими и венгерскими господствующими классами также. Ухудшились также благоприятные раньше из точки зрения сохранения Монархии международные отношения. Многообразные противоречия, разрушающие дуализм подкопали под силы и методы власти, обеспечивающие дуалистический строй, главным образом своеобразный метод парламентарного правления. В Венгрии поколебалась прочность господства одной партии, главным образом из-за внутренних противоречий господствующих классов, а также из-за усиления народных движений и венгерских национальных требований. А в Австрии коалиционное маневрирование — в силу растущих национальных противоречий, вернее разделения и внутренних боев австро-немецкой буржуазии — прямо обанкротилось. Все возрастающие трудности конституционного правления двух стран оказались в взаимосвязи и привели в последние годы прошлого века к серьезному внутриполитическому кризису.

Признаки, появившиеся во внутриполитической жизни Монархии и в ухудшении ее международного положения вместе означали начало кризиса дуалистического строя. Кризис в первом десятилетии XX в. углубился и расширился: на дуалистическую Монархию бросилась тень развала и разложения.

P. HANÁK

LES PROBLÈMES DE LA CRISE DU DUALISME A LA FIN DU XIXe SIÈCLE

Résumé

La monarchie des Habsbourg, cet ensemble d'États rudimentaire développé d'une manière anorganique, ayant une ethnie variée, et qui avait été hérité ou conquis par morceaux, ne s'est pas fondue au commencement de l'époque moderne en un état national uni. Au milieu du XIXe siècle, lorsqu'à la suite du progrès inévitable de l'évolution, les conditions de la transformation bourgeoise de la Monarchie venaient de mûrir, l'existence non seulement du régime féodalo-absolutiste, mais de cet ensemble d'États même devint douteuse. La révolution de 1848 — bien qu'elle liquidât les bases des rapports féodaux — ne parvint pas à ébranler l'absolutisme et à résoudre la question vitale de la

Monarchie: la question nationale. Les problèmes de la transformation bourgeoise restés irrésolus, le régime du néo-absolutisme ne s'est jamais consolidé, et depuis la fin des années 1850, traversa une crise de plus en plus profonde. Cette crise de la Monarchie menaçant déjà de désorganisation, fut temporairement dépassée par le compromis de 1867, conclu mutuellement entre la grande bourgeoisie et la bureaucratie austro-allemande, la noblesse terrienne et moyenne hongroises et la dynastie, compromis qui créa provisoirement un état d'équilibre.

La naissance et l'existence du *régime dualiste* créé par le compromis de 1867 furent garanties par l'intérêt commun et fondamental des classes dominantes austro-allemandes et hongroises, par le reflux des mouvements nationaux démocratiques, et par la tournure de la politique internationale. Ce fut le régime étatique-politique de la bourgeoisie de la Monarchie austro-hongroise, incorporant les formes de la domination de classe et de l'hégémonie nationale, assurant dans la vie économique et politique la survivance des restes et des forces féodaux, et garantissant le pouvoir oppresseur des Austro-Allemands dans la partie cisleithane, et des Hongrois dans la partie transleithane de la Monarchie. Le dualisme, bien qu'il satisfît mieux aux exigences inévitables de l'évolution bourgeoise que l'État policier féodalo-absolutiste de Metternich, ou le néo-absolutisme inauguré par Schwarzenberg et Bach, il entravait au fond l'évolution démocratique sociale et celle de la liberté nationale, et fut donc défavorable aux conditions de l'évolution la plus rapide et la plus large du capitalisme. Le dualisme, tout comme ses prédécesseurs, fut aussi un régime politique rigide, exempt de toute souplesse, qui alliait des restes d'absolutisme à des éléments constitutionnels, sans être ni fermement absolutiste, ni effectivement constitutionnel. Il conservait aussi l'ancien centralisme, sans être centraliste ou véritablement fédéraliste, et même sans porter le dualisme à ses dernières conséquences. Ce régime ne tolérait aucune déviation vers l'absolutisme et le centralisme austro-allemand, dans le sens du démocratisme et du fédéralisme national, ou même vers la tendance de faire valoir effectivement la parité hongroise. Le dualisme, bien que basé, dès le début, sur un terrain instable et chargé de graves antagonismes, s'avéra cependant un régime relativement solide pendant les 25 années qui suivirent le compromis.

Le maintien du régime fut assuré en premier chef par l'armée impériale et royale, la bureaucratie d'esprit monarchiste et par le clergé. Ces forces et ces facteurs de pouvoir, absolutistes par leur origine et par leur caractère, n'étaient cependant pas destinés au maintien *constitutionnel* du dualisme. Celui-ci fut garanti par le système d'élection (droit d'élection restreint, système curial, etc.), par la souveraineté étendue, et par une méthode de gouvernement particulière. Le système parlementaire hongrois a fait naître le pouvoir monopolisé d'un seul parti représentant l'alliance des classes dominantes. Les classes dominantes hongroises s'efforçaient de maintenir à tout prix et de toute leur force *le système de parti unique* contre les nationalités opprimées et l'opposition hongroise. Au sein du parlementarisme autrichien — de système d'apparance opposé — la variation des différents groupes nationaux et politiques fit naître un *gouvernement de coalition* et une *politique parlementaire* alternée, mais dans ce système de gouvernement reprirent, à vrai dire, les vieilles traditions de l'absolutisme habsbourgeois opposant les nations et les classes les unes aux autres, traditions qui s'y présentèrent sous des formes plus raffinées, conformément aux conditions plus complexes du parlementarisme. Au fond, en Autriche aussi bien qu'en Hongrie, le parlementarisme garantissait l'hégémonie des classes dominantes de ces nations par des moyens et des méthodes gouvernementales absolutistes.

La naissance et l'existence de la Monarchie dualiste furent appuyées par la formation favorable des rapports de forces de politique internationale et intérieure. La coïncidence des circonstances historiques fut la fonction d'une étape bien définie du capitalisme basé sur la libre concurrence. L'évolution capitaliste accélérée du dernier tiers du siècle précédent, la formation du capitalisme monopoleur amena forcément un changement dans les rapports de forces internationaux et intérieurs et la rupture de l'état d'équilibre créé en 1867. Le mouvement continu du capitalisme fut la cause de ce lent glissement de terrain qui fit vaciller les soutiens et finit par ébranler la Monarchie dualiste.

Au cours de la dernière décade du XIXe siècle les antagonismes sociaux et nationaux se sont considérablement aggravés. La lutte des classes des ouvriers de l'industrie et du prolétariat agricole se manifesta par de violents mouvements, et par une organisation toujours plus poussée; les luttes nationales prirent, elles aussi, un nouvel élan; des antagonismes, des frictions se firent sentir dans les classes dominantes, et même entre les classes dominantes austro-allemandes et hongroises. La situation internationale ayant jusque-là favorisé l'existence de la Monarchie, s'était également empirée. Les

contradictions multiples nuisibles au dualisme finirent par saper les forces et les méthodes ayant assuré le régime, et en premier lieu la méthode spéciale du gouvernement parlementaire. En Hongrie, la fermeté du système de parti unique se trouva ébranlée, principalement en raison des antagonismes internes des classes dominantes, et du raffermissement des mouvements populaires et des revendications nationales. En Autriche, les manoeuvres de la coalition firent faillite, de leur côté, à cause des antagonismes nationaux toujours croissants, et des différends et luttes internes survenus au sein de la bourgeoisie austro-allemande. Les difficultés toujours croissantes qui entravèrent le gouvernement constitutionnel des deux pays, s'y faisaient sentir réciproquement et aboutirent, dans les dernières années du siècle, à une profonde crise de politique intérieure.

Les symptômes de l'aggravation de la vie politique intérieure et de la situation internationale de la Monarchie signifièrent le commencement de la crise du régime dualiste. Dans la première décade du XXe siècle, cette crise s'est aggravée et élargie ; le proche effondrement projeta déjà son ombre sur la Monarchie dualiste.

PUSKÁS JULIANNA

A tőkés nagybérletek a XIX. század végi Magyarországon*

(Az 1895-ös mezőgazdasági statisztika adatai alapján)

Az 1848-as magyar polgári forradalom nagy vívmánya volt az úrbériség váltságnélküli, lényegében egyszeriben való eltörlése, amellyel a jobbágyfelszabadítás radikálisabban oldódott meg, mint Közép- és Kelet-Európa más országaiban.

Ugyanakkor más oldalról a polgári forradalom gyengeségét mutatja, hogy a jobbágyfelszabadítás nem párosult a feudalizmuson belül kialakult birtokviszonyok radikális megváltoztatásával. Így a mezőgazdaság kapitalista fejlődése a feudális eredetű nagybirtok uralmával kötődött egybe, s a fejlődés irányára, ütemére a nagybirtok érdeke nyomta rá a bélyeget. Elsősorban tehát a feudális nagybirtoknak kellett átalakulnia kapitalista nagyüzemmé oly módon, hogy a kizsákmányolás feudális módszereit a kizsákmányolás kapitalista módszereivel cseréli fel.[1]

Bár ez a folyamat a feudális termelési viszonyok uralmának megszüntetése után meggyorsult, természetesen nem ment zökkenők nélkül.

Annak ellenére, hogy a XIX. század elején az úrbéri viszonyok, a robotmunkán alapuló gazdálkodás már mint terhes akadály nehezedett a tőkés fejlődés útjára lépő nagy- és középbirtok egyrészére, az úrbéri viszonyok egycsapásra történt eltörlése mégis igen érzékenyen érintette a birtokosok e részét is.

Az úrbériség eltörlésével ugyanis — mint ismeretes — elveszítették az úrbéres jobbágyok ingyen munkaerejét, az ingyen mezőgazdasági felszerelést. Ugyanakkor a tőkefelhalmozódás gyengesége következtében nem rendelkeztek elegendő tőkével ahhoz, hogy gazdaságaikat az új viszonyoknak megfelelően gyorsan átszervezzék, vagyis a tőkés termeléshez szükséges üzemi felszerelést egyszerre biztosítsák.

* A tanulmány „Az egykori Osztrák—Magyar Monarchia országainak kapitalista fejlődése" tárgykörben 1958. dec. 10—15-én tartott budapesti konferencián előadott referátum jegyzetelt változata.

[1] Az utóbbi években, amikor marxista gazdaságtörténetírásunk tényanyagában is egyre többet tárt fel a XIX. századi mezőgazdaság tőkés fejlődéséről, a „porosz" úton fejlődő tőkés mezőgazdaságot jellemző öngazdálkodással egybekötött polgárosuló feudális nagybirtok mellett jelentős nagybérletekről is tudomást nyertünk. Szabad György „A tata-gesztesi Eszterházy-uradalom áttérése a robotrendszerről a tőkés gazdálkodásra" c. monográfiájában kimutatta, hogy Magyarország egyik legjelentősebb nagybirtokán, különösen a jobbágyfelszabadítás után, a haszonbérlet gazdálkodás csaknem túlnyomó volt.

Ennek alapján Pach Zsigmond Pál professzor hívta fel a figyelmet a magyarországi mezőgazdasági bérletek tanulmányozására, arra, hogy milyen viszonyban van a tőkés bérletek jelentkezése a porosz úttal, s annak magyarországi konkrét megjelenési formáját mennyiben módosítja.

Az 50-es években a mezőgazdaság fejlődésére tehát ellentétes irányú tényezők hatottak. Egyrészről a robotszolgáltatások elvesztése, az általános adózás bevezetése növelte a termelési költségeket, másrészről viszont az 50-es években beköszöntő gabonakonjunktúra, a piac bővülése, az emelkedő árak a földbirtokosokat fokozottabban ösztönözték a helyzet kihasználása érdekében a gabonatermelés fokozására, általában a gazdálkodás korszerűbbé tételére. A kapitalista gazdálkodásra áttérés időszakát az egymással ellentétes irányban ható tényezők tették mozgalmassá s az ellentétes hatások feloldása érdekében indult meg az 1850—51. években a föld-haszonbérbeadás első nagy hulláma Magyarországon. A haszonbérletek ezidőbeni elterjedtségéről számszerű statisztikai adatok nem állnak rendelkezésünkre. A korabeli szaklapok, az egyes uradalmak gazdálkodásáról szóló ismertetések azonban mind a haszonbérleti gazdálkodás gyors térhódításáról tudósítanak.

„Az úrbéri tartozások megszüntetése nagyon megcsökkentette a tisztek általi kezelést, sőt ugyanaz a kisebb birtokosok között is apasztotta a tulajdonföldjükön saját személyükben gazdálkodók számát, mert dacára a moratóriumnak, mely a birtokosoknak eladósodott részét védte ugyan a hitelezők általi megtámadtatástól, hitelintézetek hiányában, s a magánúti hitelnyerés nehézségei mellett, hogy a megszünt roboterő pótolva legyen, s a helyett majorsági erő állíttassék fel, még a jobb birtokosok is sokan kényszerítve, mások a célszerűbbség iránti meggyőződés által vezettetve legalább egy részét birtokuknak haszonbérbe bocsátották. — Igy a haszonbérbe bocsátott birtokok száma, mind az uradalmak, mind a középrendi birtokosok részéről tetemesen szaporodott." Olvashatjuk Galgóczy Magyarország mezőgazdaságának állapotát ismertető könyvében.[2]

Lenin: „A kapitalizmus fejlődése Oroszországban" c. munkájában részletesen elemezte az oroszországi földesúri gazdaság áttérésének folyamatát a roboton alapuló gazdálkodásról a tőkés gazdálkodásra. Megállapította, hogy bár az 1861-es jobbágyreform, a jobbágyság megszüntetése aláásta a roboton alapuló gazdasági rendszert, a robotgazdálkodásról a tőkés gazdálkodásra való áttérés nem történhetett meg egyszerre. Nem történhetett meg egyszerre, mégpedig két különböző oknál fogva. Először: a tőkés termeléshez szükséges feltételek, a földesúri felszerelés, a bérmunkához szokott emberek osztálya még nem alakult ki. Másodszor: a régi robotrendszer csak alá volt ásva, de nem volt véglegesen megsemmisítve. (A parasztgazdaság nem volt teljesen elkülönítve a földesúri gazdaságtól. Ennek folytán a gazdaság egyetlen lehetséges módszere alakult ki, amely mind a robot-rendszer, mind a tőkés rendszer jellegzetességeit egyesítette magában. Így a reform utáni Oroszországban a földesúri birtokokon folytatott gazdálkodás, az átmeneti időszakra jellemző végtelen változatos formák ellenére is, a ledolgozás és a tőkés rendszer legkülönbözőbb kombinációira vezethető vissza, amelyben a ledolgozási rendszer lényegében még a robotgazdálkodás folytatását jelentette.)[3]

Marxista gazdaságtörténetírásunk Leninnek az átmeneti rendszerrel kapcsolatos megállapításait szem előtt tartva, az 1848 utáni magyarországi mezőgazdaság fő jellemző vonását ugyancsak a ledolgozási és tőkés rendszer

[2] *Galgóczy Károly:* Magyarország, a szerb vajdaság s temesi bánság mezőgazdasági statisztikája. Pest. 1855. 176—177. o.

[3] Vö. *Lenin:* A kapitalizmus fejlődése Oroszországban. Bpest, Szikra. 1949. 184—185. o.

különböző kombinációiban jelöli meg. Így közvetlenül az úrbéri viszonyok megszűnése után szélesen elterjedt volt úrbéresi haszonbérleteket a ledolgozás különböző formái közé sorolja.[4] A volt úrbéresek haszonbérleteit tehát általában nálunk is úgy lehet tekinteni, mint a robotgazdálkodás folytatását. Az abszolutizmus korának mezőgazdaságát ismertető korabeli szaklapok, egyes uradalmak iratanyagai ugyanakkor azt is mutatják, hogy Magyarországon a jobbágyság megszüntetése után a volt úrbéresek haszonbérletei mellett (amelyek többségükben parcellabérletek voltak) a nagybérletek térhódítása is jelentősen előrehaladt.

Az 1850-es, még inkább az 1860-as évektől kezdve azonban az egyes magánuradalmakon és a volt úrbéresek kisparcella haszonbérletei mellett, majd egyre inkább azokat kiszorítva, nagybérletek alakultak. „A tőkehiány miatt számos birtokos volt kénytelen földjét bérbeadni, mégpedig gyakran a volt úrbéreseknek, akik kézzel vagy igás munkaerejükkel művelték meg a földet . . . *A nagyobb rész azonban a nagybérlők kezére jutott.*" Olvashatjuk e korszak gazdasági fejlődését ismertető egyik munkában.[5]

A bérleti gazdálkodás kétségtelen további terjedéséről szóló megállapítások azonban csak egyes uradalmak iratanyagára és szórványos irodalmi forrásokra támaszkodnak. A haszonbérletek tényleges országos elterjedtségének számszerű vizsgálatára először az 1895-ös mezőgazdasági statisztika adatai nyújtanak lehetőséget.[6]

E statisztikai összeírás, amely kiterjedt a községek általános gazdasági viszonyainak, az egyes gazdaságok területének, művelési ágainak, azok művelési módjának és az egész felszerelésnek feljegyzésére — a polgári statisztikára általában jellemző fogyatékosságok ellenére is — rendkívül gazdagon és sokoldalúan tárja fel Magyarország mezőgazdaságának a XIX. század végére kialakult birtok- és üzemi viszonyait.

S mivel a gazdaságok megoszlásának és felszerelésének adatait nemcsak birtokkategóriánkénti megkülönböztetésben, de kezelési módok (tehát tulajdon, haszonbéres, vegyes) szerinti megkülönböztetésben is feldolgozta, a haszonbéres gazdaságok elterjedtségének arányát, azok üzemnagyság szerinti megoszlását, gazdasági felszerelését, s így e haszonbérletek jellegét is megismerhetjük.

Ebből a szempontból a mezőgazdasági statisztika leghasználhatóbb része a tulajdonképpeni üzemstatisztika. A következőkben tehát elsősorban az üzemstatisztika adatainak az ismertetésével és elemzésével foglalkozunk. Elemzésünk módszere: először az országos és általános összefüggéseket tükröző adatok alapján kialakult vázlatos kép ismertetése. Majd az adatok további részletes bontásán keresztül egy differenciált kép megrajzolása, s ennek alapján a következtetések levonása, a haszonbérleteknek a XIX. század végére kialakult elterjedtségére vonatkozóan.

Módszerünknek megfelelően vizsgálódásunk kiindulópontja a *gazdaságok számának* és *területének* megoszlása kezelési módok szerint.

[4] *Pach Zsigmond Pál:* Magyar gazdaságtörténet. Egyetemi jegyzet.

[5] *Eckhart Ferenc:* A magyar közgazdaság 100 éve. Bpest. 1941. 26. o.

[6] A magyar korona országainak mezőgazdasági statisztikája. IV. kötet. A gazdaságok megoszlása, jelleg és nagyság szerint. Statisztikai Közlemények 1900. Az e tanulmányban szereplő statisztikai táblázatokat és %-os számításokat a kötet adatai alapján állítottuk össze, így a forrásra ismételten nem hivatkozunk.

A statisztika adatai szerint 1895-ben Magyarország (Horvát-Szlavonország nélkül) mezőgazdaságában összesen 2 388 482 gazdaság volt. Ennek túlnyomó része, azaz 2 108 711 gazdaság tulajdonkezelésben állott. A gazdaságok viszonylag csak nagyon csekély hányada, összesen 64 624, azaz a gazdaságoknak 2,71%-a volt haszonbérleti és 215 149, azaz a gazdaságoknak csak 9,01%-a volt vegyes jellegű kezelésben.

A gazdaságok területének megoszlása a képet valamelyest módosítja. Míg ugyanis az összes gazdaságok 88,28%-a állott tulajdonkezelésben, a gazdaságok összes területéből már kevesebb, vagyis 73,52% esett erre a kezelési módra. Ennek megfelelően, amíg a gazdaságok számából csak 2,71% volt tisztán haszonbéres, és csak 9,01 vegyes jellegű gazdaság, addig az *összterületből* a haszonbéres gazdaságokra már 9,33%, a vegyes jellegű gazdaságokra pedig 17,15% jutott. Ha a tisztán haszonbéres gazdaságok területéhez hozzáadjuk a vegyes gazdaságok haszonbéres területét, amely a statisztika kimutatása szerint a vegyes gazdaságok területének 49,65%-át tette ki, a gazdaságok összes haszonbéres területe 1895-ben az összterület kb. 19%-át tette ki.

Ez országos és általános adatok szerint a haszonbérleti gazdálkodás valóban igen alárendelt szerepet játszott a magyar mezőgazdaságban. Ezek az adatok azonban nem tükrözik, sőt hamis képet adnak a tőkés haszonbérleteknek a mezőgazdasági művelésben betöltött szerepéről és tényleges arányáról.

A haszonbérletek mezőgazdaságban betöltött tényleges szerepének vizsgálatánál ugyanis legalább két fontos tényezővel kell számolni. Az egyik az ország földrajzi és természeti adottságai. Az ország területének jelentékeny százalékát nem lehet mezőgazdasági művelésre alkalmasnak tekinteni. Az egész területhez viszonyítani tehát a haszonbérletek arányát, amelyek köztudomásúan elsősorban a mezőgazdasági művelésre alkalmas területen hódítottak tért, nem lehet. A másik a földbirtokmegoszlás figyelembevétele. A mezőgazdasági üzemek jelentős része volt kisparaszti és általában paraszti üzem 100 kh. alul, ahol a haszonbérleteknek az elterjedtsége jelentéktelen volt. A tőkés haszonbérletek tényleges elterjedtségének aránya csak akkor domborodik ki, ha arányukat az egyes üzem-, illetve birtokkategórián belül vizsgáljuk.

Az ország egyes tájegységeinek a haszonbérletek elterjedtségére vonatkozó adatai tényszerűen igazolják, hogy a haszonbérletek elsősorban a mezőgazdasági művelésre leginkább alkalmas területeken helyezkedtek el.

Így a haszonbéres terület aránya a statisztikai felvételnél alkalmazott táji beosztás szerint pl. a Duna—Tisza közén 23,52% volt, a Dunántúl 23,03%, a Tisza jobb- és balpartján 20,35, illetve 19,21%, a Duna balpartján 15,24%, a Tisza—Maros szögében már csak 13,23%, s végül Erdélyben mindössze 9,05%.

Ha a tájegységek adatait tovább bontjuk törvényhatóságok szerint, kitűnik, hogy a haszonbérelt terület aránya az egyes tájegységeken belül is nagyon különböző volt. Amíg pl. a Dunántúl átlaga 23,03% volt, addig az e tájegységen belüli Moson vármegyében a haszonbérelt terület 26,55%, Somogy vármegyében 29,41%, Sopron vármegyében pedig már 35,63% volt, Zalában viszont 19,10%, Vas megyében pedig mindössze 13,67%.

Ha a többi tájegység adatait tovább bontjuk törvényhatóságok szerint, hasonló nagy különbséget fedezhetünk fel.

A városok haszonbérbe adott területeinek aránya pedig általában magasabb volt a megyei törvényhatóságokénál. Pl. Debrecen város területéből

49%, Bajaéból 48,09%, Sopron városából 47,64%, Pancsováéból 37,75%, Temesvár területéből 34,80% volt haszonbérelt terület.

Az adatok arra mutatnak, hogy a haszonbérletek elterjedtségét a földrajzi tényezőn kívül egyéb tényezők is befolyásolták. Mégpedig mindenekelőtt a birtokmegoszlás, a földtulajdon jellege és nem utolsósorban a piaci viszonyok.

Összevetve az egyes törvényhatóságokban a haszonbérletek arányát mutató adatokat a földbirtok területi megoszlására vonatkozó adatokkal, általában egyenes arány található a nagybirtok és haszonbérlet elterjedtsége között. A haszonbérelt terület aránya azokban a törvényhatóságokban volt nagyobb, ahol a nagybirtok %-os aránya is nagyobb volt, különösen, ha a nagybirtok korlátolt forgalmú földbirtok volt.

A haszonbérelt terület arányát mutató országos adat bontása után arra a megállapításra juthatunk, hogy néhány évtizeddel a jobbágyfelszabadítás után, a XIX. század végén, a haszonbérletek aránya a mezőgazdaságban nagyobb volt, mint ahogy azt az országos adat mutatja: az ország főbb mezőgazdasági területein a gazdaságok területeinek kb. ¼ része haszonbérleti kezelésben állott.

Ezek az adatok azonban még csak arra hívják fel a figyelmet, hogy a haszonbérletek általában az országos aránynál nagyobb szerepet játszottak a mezőgazdasági művelésben. Nem mutatják azonban a bérletek jellegét, tehát azt, hogy milyen volt a paraszti parcella-bérletek és tőkés nagybérletek aránya. Ezek különválasztása pedig azért fontos, mert mint az előzőkben már utaltunk rá, a paraszti bérletek szerepe és jellege egészen más volt, mint a nagybérleteké.

Hogy a haszonbérletek jellegére és a mezőgazdaság tőkés fejlődésében betöltött szerepére következtetni tudjunk, meg kell vizsgálnunk a haszonbérelt gazdaságok elhelyezkedését, arányát a különböző gazdaság-kategóriákon belül.

A statisztika adatai szerint az egyes gazdaságkategóriákon belül a gazdaságok megoszlása tulajdonkezeléses, haszonbérelt és vegyes gazdaságokra a következő volt:

Gazdaságkategória	Tulajdon	Haszonbéres kezelésű gazdaságok	Vegyes kezelésű gazdaságok
kat. hold	%	%	%
1— 5	91,93	4,02	4,05
5— 50	85,09	1,46	13,45
50— 100	71,28	4,54	24,18
100— 200	61,98	9,24	28,78
200— 500	54,39	18,83	26,66
500—1000	52,47	25,02	22,51
ezren felül	59,40	21,97	18,63

A tulajdongazdaságok aránya tehát párhuzamosan csökken a gazdaságkategóriák növekedésével. Ez az állandó csökkenés csak az 1000 kh. felüli gazdaságokban törik meg valamelyest.

A tisztán haszonbéres gazdaságok aránya egy le- és felmenő irányt követ. A kisebb gazdaságkategóriákon belül viszonylag legmagasabb az arányuk a törpegazdaságokban (1—5 kh.-ig): 4,02%, majd ez folyton csökken

a kb. 50 kh.-as gazdaságkategóriáig. Az 50—100 kh. gazdaságokban ismét emelkedés mutatkozik, míg végül az 500—1000 kh. gazdaságokban arányuk eléri a legmagasabb pontot. Az 500—1000 kh. gazdaságokból országosan is a tisztán haszonbéres gazdaságok száma már 25,02% volt.

A vegyes gazdaságoknak az egyes gazdaságkategóriákon belüli elhelyezkedése már nem mutat ilyen nagyfokú szóródást. Arányuk viszonylag az 50—500 gazdaságkategóriákban a legmagasabb és szembeötlően alacsony a törpegazdaságokban.

A különböző kezelésű gazdaságok *területének* az aránya az egyes gazdaságkategóriákon belül nagyjából egyenes arányban állt, illetőleg megfelelt a gazdaságok számbeli arányának. Így az 1—5 holdas gazdaságkategóriákban a tulajdongazdaságok területének az aránya 89,86% volt (91,93), a haszonbéres gazdaságoké 2,33% (4,02), a vegyes gazdaságoké pedig 7,81% (4,05).

Az 5—50 kh.-as gazdaságkategóriában a tulajdongazdaságok területének aránya 84,83% (85,09), a haszonbéres gazdaságoké 1,46% (1,46) a vegyes gazdaságoké 13,71% (13,45).

A nagyobb gazdaságkategóriákban tovább csökkent a tulajdongazdaságok területének az aránya és az 500—1000 kh.-as gazdaságkategóriában a tulajdongazdaságok területének az aránya már csak 52,40% (52,47), ugyanakkor a tisztán haszonbéres gazdaságoké 25,12%-ra ugrott fel (25,02), s a vegyes gazdaságok területének az aránya is 22,48% volt (22,51).

S ha ezeket az adatokat még kiegészítjük a haszonbéres gazdaságok területének gazdaságkategóriák szerinti megoszlásával, amely azt mutatja, hogy amíg az 50 kh.-on aluli gazdaságkategóriákra a haszonbéres gazdaságok területének csak kb. 8%-a, addig az 500 kh. felüli haszonbéres gazdaságokra a haszonbéres terület kb. 73%-a esett, akkor megalapozottan állíthatjuk, hogy a *tisztán haszonbéres gazdaságok Magyarországon a nagy gazdaságokban játszottak jelentős szerepet.*

Végül az országos adatokat tájegységek szerint is bontva megkapjuk azt a differenciált képet, amely megközelítő részletességgel mutatja a haszonbérletek elterjedtségét és elhelyezkedését a magyarországi mezőgazdaságban.

A túlsok számadat elkerülése miatt itt csak a két legjelentősebb tájegységet emeljük ki: a Dunántúlt és a Duna—Tisza közét.

A *Dunántúlon* a gazdaságok *területének* megoszlása a következő volt:

Gazdaságkategóriák	Tulajdon kezelésű	Haszonbéres kezelésű	Vegyes	Haszonbéres + vegyes össz.
kat. hold	%	%	%	%
1— 50	84,17	1,00	14,83	15,83
50— 100	67,60	2,87	29,53	32,40
100— 200	53,26	8,68	38,06	46,74
200— 500	48,49	20,20	31,21	51,41
500—1000	49,46	32,05	18,18	50,23
ezren felül	52,52	26,37	16,11	42,48

Mint az ismertetett számok mutatják, a Dunántúl a 100 kh. felüli gazdaságkategóriákban a gazdaságok területének kb. fele volt tisztán haszonbéres vagy vegyes jellegű kezelésben.

A *Duna—Tisza közén* pedig a megoszlás a következő volt:

Gazdaságkategóriák	Tulajdon kezelésű	Haszonbéres kezelésű	Vegyes	Haszonbéres + vegyes össz.
kat. hold	%	%	%	%
1— 50	74,35	4,56	21,09	25,65
50— 100	63,47	7,55	28,88	36,43
100— 200	57,69	9,67	32,64	42,51
200— 500	49,75	16,25	34,02	50,27
500—1000	42,66	22,96	34,38	57,34
ezren felül	55,98	19,98	24,04	44,02

A Duna—Tisza közén tehát hasonló volt a haszonbérletek elhelyezkedése, mint a Dunántúlon.

Az 1895-ös mezőgazdasági statisztika adatai alátámasztják az irodalmi és levéltári források alapján kialakult azon álláspontot, hogy a jobbágyfelszabadítás utáni néhány évtized idején a haszonbérbeadás, a *haszonbérleti gazdálkodás a magyarországi mezőgazdaságban jelentős tért hódított.*

A bérletek megoszlása gazdaságkategóriák szerint és arányuk az egyes gazdaságkategóriákon belül azt mutatja, hogy Magyarországon a haszonbérelt terület túlnyomóan a nagybirtokból került ki és tőkés nagybérlők kezén volt. Tulajdonukhoz hozzábérelni is elsősorban a gazdagparasztok és a nagyobb birtoktulajdonosok tudtak.

Ha a statisztika adatait összevetjük az 1895-ös gazdacímtárnak a 100 kh. felüli birtokosok gazdasági viszonyait személyenként ismertető adataival, akkor kiderül, hogy Magyarországon a nagybirtok gazdálkodására általában jellemző volt a birtok egyrészén a saját, másik részén a haszonbérleti gazdálkodás. A két véglet, az egész birtok haszonbérbeadása vagy az egész birtok önkezelésben tartása, ritkán fordult elő.[7]

A birtok részbeni haszonbérbeadásának általában két fő formája ismerhető fel: vagy a központi uradalomtól távoleső és vele gazdasági egységet nem képező birtokrészek, illetve gazdaságok bérbeadása, vagy — ahol az erdőbirtok jelentős volt — az erdőterületnek saját kezelésben tartása, s a közbeékelődött szántóföldek haszonbérbeadása. Ismeretes, bár nem volt oly gyakori, egy harmadik forma is, a birtok túlnyomó részének haszonbérbeadása, s önkezelésben csak az ősi kastély körüli gazdaság meghagyása.

Az első két bérbeadási formánál a földbirtokosok korántsem mondtak le öngazdálkodási igényükről. Bérbeadásukkal általában azt kívánták elérni, hogy a földterület és a gazdaságos műveléséhez szükséges tőke közötti arány javítása révén saját tőkés gazdálkodásuk feltételeit javítsák.

Mint az egyes bérleti szerződésekből ismeretes, főleg korábban, az 50-es években, a nagybirtoknál elég gyakori volt a föld haszonbérbeadása oly feltételek mellett, amikor a haszonbérlő a haszonbér címén erdőirtásra, legelőfeltörésre, mezőgazdasági épületek építésére, vagyis a haszonbérbevett terület

[7] Vö.: A magyar korona országainak mezőgazdasági statisztikája. Második kötet. Gazdacímtár. Bpest. 1897.
Sándor Pál: A XIX. század végi agrárválság Magyarországon Bpest. 1958 (Gazdaságtörténeti értekezések 1).

művelésre alkalmassá tételére vállalt kötelezettséget.[8] Ennek ellenében a föld használatával és jövedelmével egy ideig szabadon rendelkezett.

A birtokuk egy részét haszonbérbe adó földbirtokosok tehát többségükben öngazdálkodók is maradtak. S hogy haszonbérbe adott területeik korántsem voltak jelentéktelenek, amint azt az ismertetett adatok bizonyítják — az elsősorban a magyarországi földbirtokmegoszlással, a hatalmas mammutbirtokokkal, s a kapitalista gazdálkodás feltételeinek már ismertetett magyarországi alakulásával magyarázható (1848-as jobbágyfelszabadítás módja, piaci viszonyok).

A harmadik bérbeadási forma, amelynél a földbirtokos lényegében földjáradékának élvezésére rendezkedett be, s a házi kezelésű birtok csak a „földbirtokos jelleg" reprezentálására szolgált, Magyarországon nagyon ritka volt. Általában csak olyan esetben fordult elő, amikor a tulajdonos személyi körülményei azt kényszerítővé tették (kiskorúság vagy más foglalkozás).

A nagybirtok egyes területeinek, birtokrészeinek bérbeadása mellett a haszonbérbeadás a középbirtokosok egy részére is jellemző volt. Itt a haszonbérbeadás általában más célt szolgált, mint a nagybirtokon, s ezt a korabeli sajtó panaszai is mutatják. „. . . A birtokosok gyakran megszorultságuknál fogva számukra előnytelen haszon ellenében engedik át földjük használatát. A bérleti díjakat előre felszedik, felélik, eladósodnak, bérlőik hálójába kerülnek, s a birtok lassan kicsúszik a lábuk alól, s átmegy a bérlők tulajdonába."[9] Ez arra utal, hogy a középbirtokon e haszonbér formájában kapott földjáradékot általában nem tőkebefektetésre fordították, nem a földbirtokos kapitalista gazdálkodásának a megkönnyítését szolgálta, hanem a földjáradék felélését, az úri életmód folytatását, az adósságok törlesztését. Mivel az úri életmód nemcsak a földjáradékot, de lassan a birtokot is felemésztette, a bérbeadás általában egyik módja volt a „gentry" anyagi pusztulásának. Ez már a XIX. század derekán megindult és a XIX. század második felében a kapitalista gazdálkodás kibontakozásával tovább fokozódott.

Ezek után felmerül a kérdés, vajon a haszonbérleti gazdálkodásnak e nem jelentéktelen térhódítása valami sajátságos egyéni színt jelent-e a magyarországi mezőgazdaságban. Vajon azt jelenti-e, hogy a haszonbérleti gazdálkodás elterjedtségében a mezőgazdaság alapvetően porosz típusú kapitalista fejlődése mellett, a mezőgazdaság tőkés fejlődésének angol útjához, a landlordizmushoz és farmgazdálkodáshoz, tehát a mezőgazdaság tőkés fejlődése

[8] L. pl.: *Mészáros Károly:* Herceg Eszterházy jószágai bérleteinek története 1866. Pozsony. 15. o.

„Mindjárt 1855 évben a herczegi Directio a kaposvári tisztség véleményezése alapján az úgynevezett Ropol Marczadói nagyértékű erdőségből 1200 holdat kiirtani — és azt Gold és Bergernek 16 évekre haszonbérbeadni határozta, öt évig minden bérbefizetés nélkül, de oly feltétel alatt, hogy a 200 000 forintot érő, azonban csak 41 000 forintra becsült erdő nevezett bérlőknek azonnal ingyen átadassék, kik az ekképpen tulajdonukká vált fával szabadon rendelkezni feljogosítva, de egyszersmind kötelezve lettek arra, hogy a fa árának fejében öt év leforgása alatt a szükséges gazdászati épületeket felépíttessék az egész 17 évig tartó bérlet folyama alatt az adót a hercegi pénztár viselni igérkezvén — az első öt év alatt a bérlők igen lelkiismeretesen teljesítették abbéli kötelezettségüket, hogy sem haszonbért, sem adót nem fizettek, a nagyértékű famennyiséget kivágatták és eladták — ellenben azon feltételnek, hogy 42 000 forint erejéig gazdának épületeket állíttassanak fel, nemcsak eleget nem tettek, de az építést meg sem kezdték."

[9] Gazdasági lapok 1870. 465. o.

klasszikus útjához való közelítést, illetve annak elemeit fedezhetjük fel a magyarországi mezőgazdaságban? A kérdésre csak úgy próbálhatunk válaszolni, ha egyrészről tanulmányozzuk a haszonbérletek elterjedtségének arányát a XIX. századi német, s ezen belül a porosz mezőgazdaságban, másrészről megpróbáljuk összevetni az angol és a magyar haszonbérleti rendszert.

Az eltérő statisztikai felvételi módszer következtében csak globális összehasonlítást tehetünk, de már ez is elegendő ahhoz, hogy a tendenciák hasonlósága vagy különbözősége felismerhető legyen.

Az 1882. évi német üzemstatisztika adatai szerint a német birodalom mezőgazdaságának összesen 5 276 344 üzeméből 829 137 üzem, azaz 15,7% haszonbérleti gazdaság volt, 20,7% pedig vegyes gazdálkodást folytatott. Tehát lényegesen több, mint Magyarországon, ahol, mint már ismeretes, az összmezőgazdasági üzemek mindössze 2,58%-a volt haszonbérleti és 8,48%-a vegyes gazdálkodású üzem.

Ugyanakkor Németországban a mezőgazdaságilag művelhető területből (amely 35 226 706 ha. volt, kivéve az erdőterületet) 5 173 122 ha., azaz 14,68% volt haszonbérelt terület,[10] tehát valamivel kevesebb, mint Magyarországon (17,06).

Ezek az országos adatok azonban éppoly kevés támpontot nyújtanak a haszonbérletek tényleges elterjedtségére vonatkozóan, mint a magyarországi általános adatok. Szükséges tehát tovább bontanunk az adatokat és megvizsgálnunk a bérletek elterjedését az egyes gazdaságkategóriákon belül és az egyes országrészekben, illetve tartományokban.

A haszonbérletek elterjedtségének aránya az egyes gazdaságkategóriákon belül:

Az üzemek nagysága	A gazdaságok száma	Haszonbéres gazdaságok száma	%	Vegyes	Haszonbérelt terület %	A terület megoszlása a 4 csoport között %
2 ha.-ig	3 061 831	763 950	24,9	24,9	29,7	5,8
2—20 ha.-ig	1 908 012	50 807	2,7	35,6	10,2	38,7
20—200 ha.-ig	292 543	11 194	3,8	15,9	10,3	36,1
200 ha.-on felül	13 958	3 186	22,8	14,1	27,2	19,4
Összesen			15,7		14,68	100,0

Ezek a számok azt mutatják, hogy Németországban az öngazdálkodás túlsúlya mellett a haszonbérleti gazdálkodásnak szintén nem lebecsülendő jelentősége volt. A haszonbérletek elhelyezkedése és aránya az egyes birtokkategóriákon belül azonban lényegesen más volt, mint Magyarországon. A haszonbérelt terület korántsem koncentrálódott annyira a nagybirtokra, hanem az össz-haszonbérelt területnek legnagyobb része a középső gazdaságkategóriákra, főleg paraszti gazdaságokra esett.

[10] Az 1882. évi német üzemstatisztikának a földhaszonbérletekre vonatkozó adatait *Dr. Otto Rabe:* Die volkswirtschaftliche Bedeutung der Pacht — c. munkájában ismerteti (Berlin. 1891). A statisztikai táblázatokat e munka adatai alapján állítottuk össze, a továbbiakban a forrásra ismételten nem hivatkozunk.

A 200 ha.-on felüli gazdaságok elhelyezkedése a birodalom egyes részein és a bérletek aránya e gazdaságkategórián belül

	A 200 ha. gazdaságok száma	A tisztán haszonbéres gazdaságok %	Vegyes gazdaságok %	Önkezelésű gazdaságok %	Az összes haszonbérelt terület %
Königreich Preußen ..	11 902	20,4	13,4	65,2	25,40
Provinz Pommern	2 118	22,7	14,2	63,1	25,44
Provinz Posen	1 967	15,4	10,8	73,8	18,59
Provinz Schlesien	1 837	19,4	10,2	70,4	24,66
Provinz Ostpreußen ..	1 647	13,2	8,4	78,4	16,83
P. Brandenburg	1 440	22,9	17,3	59,8	28,92
P. Westpreußen	1 317	10,6	7,2	82,2	13,65
P. Mecklenburg-Schwerin	1 110	29,4	13,3	57,3	31,30
P. Sachsen	843	30,4	39,2	30,4	54,29
Schleswig-Holstein	370	47,0	7,6	45,4	48,39
K. Sachsen.....	232	37,2	27,3	35,5	54,30
P. Hannover	181	55,2	16,6	28,2	64,95
Gh. Mecklenburg-Strel.	175	48,0	16,0	36,0	49,30
H. Anhalt	99	45,5	46,5	8,0	73,48
K. Bayern	90	20,0	15,5	64,5	22,20
H. Braunschweig	85	62,3	23,5	14,2	76,00
P. Westfalen	79	40,5	10,1	49,4	45,14
P. Hessen-Nassau	67	47,8	22,4	29,8	63,06
K. Württemberg	31	51,6	9,7	38,7	55,14
P. Rheinprovinz	31	22,6	29,0	48,4	34,25
Gh. Hessen	28	50,0	10,7	39,3	48,28
Elsaß-Lothringen	23	21,8	30,4	47,8	48,06
Gh. Baden	14	57,2	21,4	21,4	72,84

A haszonbérelt területek az egyes gazdaságkategóriákon belül tartományonként

	200	20—200	2—20	2-n alul
Königreich Preußen	25,40	9,08	11,66	33,5
Provinz Pommern	25,44	12,83	13,30	22,3
Provinz Posen	18,59	6,41	4,6	14,0
Provinz Schlesien	24,66	7,62	10,0	33,9
Provinz Ostpreußen.....	16,83	2,84	5,2	16,1
Provinz Westpreußen	13,65	4,87	8,3	16,6
Provinz Brandenburg	28,92	6,00	11,3	31,3
Provinz Mecklenburg-Schwerin	31,30	8,79	24,4	46,4
Provinz Sachsen	59,29	11,12	15,9	42,9
Schleswig-Holstein	48,39	10,14	12,9	29,8
Kg. Sachsen.....	54,30	12,90	6,5	28,2
Pr. Hannover	64,95	10,07	13,9	52,5
Gh. Mecklenburg Str.	49,30	45,70	42,5	57,7
H. Anhalt	75,48	14,10	25,9	47,4
K. Bayern	22,20	4,35	3,9	13,3
Hz. Braunschweig	76,00	10,60	19,5	67,3
Pr. Westfalen	45,14	9,94	13,6	48,3
Pr. Hessen-Nassau	63,06	21,88	8,8	21,9
K. Württemberg	55,14	12,30	6,2	14,8
Pr. Rheinprovinz	34,25	33,81	16,0	29,1
Gh. Hessen	48,28	26,40	13,3	24,1
Elsaß-Lothringen	48,06	57,23	19,1	27,2
Gh. Baden	72,84	21,10	13,1	26,2

Tekintve azonban, hogy a Német Birodalom adatai rendkívül különböző gazdasági viszonyokat takarnak, minket pedig elsősorban az Elbától keletre fekvő tartományok, illetve Poroszország viszonyai érdekelnek, tartományokra bontva vizsgáljuk meg (ld. a 99. oldalon levő táblázatot) a haszonbérletek arányát az egyes birtokkategóriákon belül.

E statisztikai adatok kidomborítják azt a fő különbséget, amely Németország mezőgazdasági viszonyait az Elbától nyugatra és az Elbától keletre meghatározza. Míg ugyanis az Elbától nyugatra eső tartományokban a nagybirtok aránya viszonylag csekély, az Elbától keletre viszont a nagybirtok uralma a döntő.

A két különböző irányú gazdasági fejlődés, ennek eltérő történelmi múltja a bérletek fejlődését, illetve elterjedtségét is befolyásolta. Az Elbától nyugatra eső tartományokban a bérletek jelentékeny térhódítása figyelhető meg. A viszonylag kevés nagybirtok jó részét haszonbérbe adták. Ugyanakkor a haszonbérelt területek a paraszti gazdaságokban is igen jelentős hányadot tettek ki.

Az Elbától keletre eső tartományokban valóban az öngazdálkodó nagybirtoknak volt döntő szerepe. Mindamellett a haszonbérelt terület aránya sem lebecsülendő, mivel az összterületnek kb. 20—25%-át foglalta el. Összevetve azonban a magyarországi adatokkal, megállapítható, hogy Magyarországon a nagybirtokon a bérletek aránya valamivel magasabb volt, mint Poroszország keleti, tehát nagybirtokos tartományaiban. Ugyanakkor Poroszországban a kisebb gazdaságkategóriákban, általában a paraszti birtokokon a bérletek aránya és az ezekre a kategóriákra eső haszonbérelt terület lényegesen magasabb volt, mint Magyarországon. Különösen feltűnő a törpebirtokokon a haszonbérelt terület magas aránya, amely valószínűleg azzal is összefügg, hogy Poroszország egyes tartományaiban a jobbágyfelszabadítás után a parasztok egyrésze nem tulajdonosa, hanem bérlője lett parcellájának.

Ha megvizsgáljuk közelebbről a keleti tartományokban bérbeadott területek tulajdonjellegét, akkor látjuk, hogy a 200 ha.-on felüli birtokok jelentős részét az ún. „dominiumok" tették ki, Poroszországban pl. a 11 902 nagyüzemből 605 dominium volt, a haszonbérbeadás elsősorban a dominiumokon, és más korlátolt forgalmú birtokon terjedt el. E mellett gyakori volt a magas arisztokrácia kiterjedt birtokai egyrészének haszonbérbeadása, de igen gyakori volt a földbirtokosok részéről is az ún. hozzábérlés, amelyen keresztül gazdaságuk produktivitását igyekeztek fokozni.

Ha tehát csak annyit tekintünk az angol út kritériumának, hogy a bérleti rendszeren keresztül a föld mint magántulajdon, s a föld mint a gazdálkodás tárgya különválik, s ennek megfelelően a földjáradék és a profit vagy vállalkozói nyereség széthasad, akkor az angol út elemeit a porosz mezőgazdaságban is jelentékeny mértékben fellelhetjük, s még inkább a magyar mezőgazdaságban.

Ha viszont az angol mezőgazdaság tőkés fejlődésének más jellemző vonásait is figyelembe vesszük, akkor mind Poroszország, mind Magyarország — legalábbis a XIX. század második felében — az angol úthoz viszonyítva több különbséget mutatnak, mint azonosságot.

A tőkés gazdálkodásra való áttérés idején az angol bérleti rendszer meghonosítása, mint vágyálom, igen sok magyarországi birtokos előtt felmerült. Különös figyelemmel tanulmányozták az angol mezőgazdaság helyzetét, az angol bérleti gazdálkodást, bérleti viszonyokat. „Gazdasági állapotaink való-

ban a haszonbérlés felé hajtanak bennünket. E rendszer naponta égetőbb szüksége lesz hazánknak. Illő tehát azon lennünk, hogy szervezete ezentul minden irányban gazdasági érdekeinknek kellően megfeleljen. . . Ezen állapot előteremtésének gyámolitására adtuk ki olvasóinknak az előttünk fekvő munkát" . . . vezette be a Gazdasági Lapok szerkesztősége George Wingrowee Cook: Anglia haszonbérleti állapotainak ismertetése c.[11] munka magyar fordítását.

Az angol haszonbérleti forma magyarországi meghonosításának apostolai azonban nem vették figyelembe azokat a döntő különbségeket, amelyek a két ország történeti fejlődésében fennállottak. Az angol mezőgazdaságban meghonosult bérleti rendszer az angol általános kapitalista fejlődés egészének szülötte volt. Feltételei közül a szabad paraszti gazdálkodás már a feudalizmuson belül kialakult; az angol tőkés fejlődés kedvező helyzete, a gyorsan fejlődő forgalom, nagyszámú népesség, az elegendő pénztőke, a biztos köz- és magánhitel, a bérleti rendszernek kedvező, rendezett, bizonytalanságoktól mentes földbirtokviszonyok, jó nemzetközi piac, meghatározott földadó ösztönzést és lehetőséget adott a bérleti gazdálkodásra. Évszázadokon keresztül kitermelődött egy széles, jól képzett, megfelelő tőkével rendelkező bérlő réteg, melynek érdekeit a hagyományos törvényerővel bíró szokásjogok mellett organikus bérlőtörvények is védték. Magyarországon mindezek a feltételek már a feudalizmus, méginkább a kapitalizmus általános fejlődésének más körülményei között korántsem alakultak ilyen kedvezően, s csak igen gyéren és hiányosan találhatók meg. Ezek nemcsak a bérleti gazdálkodás elterjedtségének arányát határozták meg, de a bérletek jellegét és a gazdasági életben betöltött szerepét is jelentősen módosították.

Míg nyugaton — főleg Angliában — az árutermelés fejlődésével a parasztok személyi függése is csökkent,[12] Magyarországon s általában a többi kelet-európai országokban az árutermelés kibontakozása a jobbágyok függőségét növelte. A majorsági gazdálkodás pedig gazdasági lehetőségeinek korlátozását vonta maga után. Így a kapitalista fejlődés kibontakozásának időszakában a parasztság differenciálódásán és felbomlásán keresztül a parasztságnak csak egészen jelentéktelen része tudott polgárosodni, pl. tőkés bérlővé emelkedni. Így a tőkés bérlőréteg Magyarországon zömében nem a parasztság köréből alakult ki.[13]

Angliában a földbirtokosok túlnyomó többségükben szinte kizárólag földjáradékuk élvezésére rendezkedtek be. A magyarországi nagybirtokosok

[11] *George Wingrowee Cook:* Anglia haszonbérleti állapotainak ismertetése. Bpest. 1870. 3. o.

[12] *Pach Zsigmond Pál:* A tőkés földjáradék keletkezése a nyugat-európai agrárfejlődésben. Közgazdasági Szemle 1958. évf. 12. sz. 1220. o.

[13] S ha túlzottak is és egyoldalúak a korabeli sajtóban tett olyan megállapítások, mint pl. „Milyen bérletrendszer dívik Magyarországon? . . . törvényes értelemben eddig semmi, tényleg pedig egyedül a zsidó bérlet" (*Mészáros Károly:* Falusi Gazda 1858. 355. o.), vagy *Petrasseveich Gusztáv:* Zsidó földbirtokosok és bérlők Magyarországon c. munkájának adatai (Bpest. 1904), néhány szlovákiai nagybirtok bevételi főkönyve áttanulmányozásának eredménye azt mutatja, hogy a kiszoruló volt úrbéresek kishaszonbérletein elsősorban volt kocsma- vagy más regáléjogok bérlői alakítottak nagyobb bérleteket. A Gazdacímtár (1897) adatai alapján, amely közli a bérlők nevét és főfoglalkozását, ugyancsak arra lehet következtetni, hogy a legjelentősebb bérletek és a haszonbérelt *terület* nagy zöme elsősorban a kereskedő *tőkések* kezére került.

túlnyomó többségének fő jövedelmi forrása nem csupán a földjáradék volt. Általában birtokuknak nagyobb felén saját gazdálkodást űztek.

A bérleti gazdálkodás — mint arról már szó volt — mint fő gazdálkodási mód a kincstári birtokokon és egyes alapítványi és korlátolt forgalmú birtokon terjedt el. Poroszország mezőgazdasági statisztikája azt mutatja, hogy a kincstári uradalmak bérbeadása ott is általános volt. Ha figyelembe vesszük azt, hogy a porosz nagybirtokos birtoknagysága átlagban a magyar középbirtok nagyságának felelt meg, s hogy Poroszországban a jobbágyrendszer megszüntetése nem olyan ugrással indult mint Magyarországon, akkor a magyarországi haszonbérbeadási tevékenység, haszonbérleti rendszer nem a landlordok, hanem éppen a porosz típusú földbirtokos kialakulását segítette elő, azaz a tőkés haszonbérletek viszonylag gyors elterjedtsége elsősorban annak az igénynek volt alárendelve, hogy a feudális nagybirtokosok polgári vállalkozóvá alakuljanak át, miközben a porosz típusú kapitalista mezőgazdasági üzem kialakulása kitermelt egy nem lebecsülendő bérleti gazdálkodási rendszert.

Ю. ПУШКАШ

КРУПНАЯ КАПИТАЛИСТИЧЕСКАЯ АРЕНДА В ВЕНГРИИ КОНЦА XIX В.

Резюме

Автор исследует распространение крупной аренды в сельском хозяйстве страны на основе данных составленной в 1895 г. сельскохозяйственной заводской статистики.

На основе данных этой статистики автор показывает, что аренда распространялась по отдельным территориям страны в очень различной мере. Это было связано прежде всего с географическими условиями (арендованные крупные земельные владения сосредоточивались в первую очередь в самой удобной с точки зрения сельскохозяйственной обработки гладкой территории), с размером крупного земельного владения, с характером собственности и с условиями рынка. В заинтересованных прежде всего в сельскохозяйственном товарном производстве территориях и в категориях более крупных земельных владений (200 хольдов и более) размер распространения аренды был гораздо более высоким, чем это отражается во всегосударственных общих данных.

На основе аренды в Пруссии и других данных, прежде всего адресной книги сельских хозяев Венгрии автор делает вывод, что это сравнительно значительное арендное хозяйство не является чуждым «прусскому пути» капиталистического развития сельского хозяйства. Аренда родовых имений была довольно частым явлением в Пруссии также.

Крупные землевладельцы дали в аренду обычно только часть своего владения, и это было подчинено в первую очередь тому стремлению, чтобы они, создав более выгодный размер между своими земельными владениями и находящимся в их распоряжении капиталом, могли легче переходить к капиталистическому хозяйству.

J. PUSKÁS

LES GRANDS BAUX CAPITALISTES EN HONGRIE, A LA FIN DU XIXe SIÈCLE

Résumé

Sur la base des données statistiques relatives à l'exploitation agricole, établies en 1895, l'auteur étudie la fréquence des grands baux dans l'agriculture du pays.

Se référant à ces données, elle démontre que la fréquence des baux variait beaucoup selon les différentes régions du pays. Celle-ci dépendait en premier lieu des conditions géographiques (les baux se concentraient surtout dans les régions plates, les plus propres à la culture agricole), de la proportion des grandes propriétés, du caractère de la propriété,

et des conditions des débouchés. Dans les régions les plus intéressées dans la production marchande agricole, et dans les catégories de terrains plus considérables (à partir de 200 arpents), la proportion des baux était de beaucoup supérieure à celles reflétées par les données générales du pays.

La conclusion de l'auteur (appuyée par les baux de la Prusse et principalement les données de l'annuaire des ágriculteurs) est que cette exploitation par bail rural, relativement importante, n'est point étrangère à l'évolution capitaliste de type «prussien» de l'agriculture.

Les grands propriétaires, en général, n'ont donné à bail qu'une partie de leur propriété, dans l'intention surtout de mieux proportionner leurs terrains au capital à leur disposition, et de pouvoir ainsi passer plus facilement au mode d'exploitation capitaliste.

KOLOSSA TIBOR

Adatok az agrárproletariátus arányához és összetételéhez az Osztrák—Magyar Monarchiában (1900)*

Az Osztrák-Magyar Monarchia különböző országai és területei a feudalizmus idején igen eltérő gazdasági és társadalmi fejlődésen mentek keresztül. Az egyes területeken a feudalizmusban kialakult sajátos gazdasági és társadalmi viszonyok a kapitalizmus fejlődését is befolyásolták. Ennek következtében a Monarchia különböző országainak és területeinek társadalmi szerkezete a kapitalizmus idején is eltérően alakult, különösen az agrártársadalom szerkezete. Az agrárnépességben, mely a Monarchia többségét tette ki, az alapvető osztályok vidékenként más és más jelleget vettek fel, belső rétegződésük sokféle változatával. Az egyes rétegek aránya, viszonya különbözőképpen alakult, egyes rétegek csak bizonyos területen jöttek létre, más, alapjában véve azonos rétegek helyzete és aránya eltérő volt a Monarchia különböző területein. Az osztályharc és a nemzeti mozgalmak teljes feltárásához és megértéséhez nélkülözhetetlen a társadalomszerkezet e változatainak felkutatása és összehasonlítása.

A jelen tanulmány e kérdés tanulmányozása irányában kíván igen csekély, szerény kezdőlépést tenni. Célja: az agrárproletariátus arányának és fő csoportjainak megállapítása a Monarchia egyes országaiban az 1900. évi magyar és osztrák népszámlálás foglalkozás-statisztikai adatai, valamint az osztrák 1902. évi mezőgazdasági üzemi statisztika adatai alapján.[1]

A statisztikai kutatás nélkülözhetetlen ahhoz, hogy a társadalmi osztályok és rétegek tömeges jelenségeit, számszerű arányait, növekedését és csökkenését megállapítsuk és ezáltal átfogó képet nyerjünk a társadalom szerkezetéről és fejlődéséről. A statisztikai módszer jelentősége igen nagy, de nem szabad megfeledkezni arról, hogy komoly korlátai is vannak és a statisztikai adatok felvétele, feldolgozása és összehasonlítása súlyos tévedésekre vezethet, különösen a társadalmi statisztika terén. A statisztikai módszer korlátainak és veszélyének tudatában meg kell mondani, hogy az itt tárgyalt adatok csak vázlatos, körülbelüli tájékozódásra alkalmasak és igen könnyen lehet, hogy a további alaposabb és mélyebbreható kutatások módosítani fogják az adatokat és a belőlük levont következtetéseket.

* A tanulmány „Az egykori Osztrák—Magyar Monarchia országainak kapitalista fejlődése" tárgykörben 1958. dec. 10—15-én tartott budapesti konferencián előadott referátum jegyzetelt változata.

[1] A Magyar Korona Országainak 1900. évi népszámlálása. Magyar Statisztikai Közlemények. Új sorozat. 1, 2, 5, 9, 12, 15, 18, 27. k.

Berufsstatistik nach den Ergebnissen der Volkszählung vom 31. Dezember 1900. Österreichische Statistik. B. LXVI. Ergebnisse der landwirtschaftlichen Betriebszählung vom 3. Juni 1902. Österreichische Statistik. B. LXXXIII.

Nem lesz talán mégsem haszontalan a kutatások e kezdeti időszakában vázlatos képet alkotni a Monarchia agrárproletariátusáról. Lenin több alkalommal készített táblázatot a parasztság osztálytagozódásáról, mellyel a kapitalizmusnak a faluba való behatolását, a parasztság felbomlását demonstrálta. Az agrárproletariátus aránya és összetétele összefügg a mezőgazdaság kapitalista fejlődésének sajátos típusaival is és ezekre is vet bizonyos fényt.

Az agrárnépesség aránya

Mielőtt az agrárproletariátusra vonatkozó adatokat megvizsgálnánk, előbb foglalkoznunk kell egyáltalán az agrárnépesség arányával a Monarchia egyes országaiban. Az agrárnépesség aránya az egyes országok összlakosságában a következő:

1. táblázat

Alsó-Ausztria	20,30%	Galícia	76,58%
Felső-Ausztria	49,22%	Bukovina	72,36%
Salzburg	44,95%	Kárpáti tartományok	76,19%
Stájerország	58,18%	Krajna	69,71%
Karintia	57,84%	Tengerpart	53,24%
Tirol	59,58%	Dalmácia	83,75%
Vorarlberg	34,05%	Délszláv tartományok	67,49%
Alpesi tartományok	39,19%	Ausztria	52,21%
Csehország	35,47%	Magyarország	66,48%
Morvaország	45,98%	Horvátország	82,00%
Szilézia	34,90%	Osztrák–Magyar Monarchia	59,09%
Cseh tartományok	38,14%		

Ezek az adatok az agrárfoglalkozáshoz tartozóknak (keresőknek és eltartottaknak együtt) az össznépességben való arányát mutatják.[2] Megjegyzendő, hogy ezzel még nem adtuk meg a tágabb értelemben vett, teljes agrárjellegű népesség arányát. Ahhoz, hogy ezt megkapjuk, az agrárfoglalkozású népességhez hozzá kell adnunk az agrár mellékfoglalkozásúakat, a „külön megjelölés nélküli napszámos", illetve Ausztriában a „Lohnarbeit wechselnder Art" megjelölésű csoport nagyrészét, továbbá a házicselédeket és a hadsereg

[2] Az agrárfoglalkozáshoz tartozók a magyar statisztikában az „őstermelés" című főcsoportot, az osztrák statisztikában az A osztályt (Land- und Forstwirtschaft und deren Nebennutzungen) jelentik; mindkettő a mezőgazdaságot, kertészetet, a mezőgazdaság mellékágait, erdészetet, halászatot foglalja magába.

A táblázatban megadott arányszámok némileg eltérnek az osztrák népszámlálási statisztikában található arányszámoktól. Az osztrák statisztika ugyanis a házicselédeket kizárta a keresők közül és munkáltatóik foglalkozási ágához számította hozzá, azon az elvi alapon, hogy a házicselédek személyes szolgálatokat végeznek, „melyeknek szigorúan csak magángazdasági jelentőségük van". Ez az eljárás nyilvánvalóan helytelen és torzítja az egyes foglalkozási ágak arányát, mert kialakításában egy olyan tényező (cselédtartás) is szerepet játszik, amelynek semmi köze sincs az illető foglalkozási ág tulajdonképpeni társadalmi tevékenységéhez és szerepéhez; ezenkívül kimarad egy sajátos társadalmi tevékenység és szerepkör: a háztartásban való szolgálat, melynek kihagyása a keresők közül eltorzítja a keresők arányát is. Ezért az összes agrárfoglalkozásúaknak az osztrák statisztikában megadott számából levontam a házicselédeket és eltartottjaikat; innen az arányszámok eltérése. A magyar statisztika nem ragaszkodott mereven az előbbi elvi alaphoz és a házicselédeket többnyire külön foglalkozási csoportként tünteti fel.

legénységi állományának nagyrészét.[3] Ezt kiszámítva, a tágabb értelemben vett, teljes agrárnépesség arányszáma Ausztriában mintegy 58%, Magyarországon kb. 75% és Horvátországban kb. 84%. Ezek az arányszámok azonban hozzávetőleges voltuk miatt nem alkalmasak a további számításokra, ezért a továbbiakban csak az agrárfoglalkozású népesség fenti adatait vesszük alapul.

Megvizsgálva az agrárnépesség arányszámára vonatkozó adatokat, kitűnik, hogy a Monarchia átlaga, egyszersmind az 50% alatt állnak a cseh tartományok és az alpesi tartományok összességükben. Az utóbbiak közül ez csak Alsó-Ausztriára és Vorarlbergre érvényes, mely a Monarchia két jelentős ipari centruma. Meg kell jegyezni, hogy van még egy jelentős iparforgalmi centrum, amely nem tűnik ki az adatokból, mégpedig a Tengerparton belül Triest és körzete. Ez nyomja le a Tengerpart arányszámát 53,24%-ra, mert a Tengerpart többi részein (Görz és Gradiska, Isztria) az agrárnépesség aránya 70% felett áll. Triest egyszersmind lenyomja a délszláv tartományok átlagos arányszámát is, mely Triest nélkül 70% felett állna. Ezt tekintetbe véve, a legkevésbé agrárjellegűek, a népesség többségében nem agrár népességűek a cseh tartományok, utánuk az alpesi tartományok; a legerősebben agrárjellegűek a délszláv tartományok (ebből Dalmácia az egész Monarchia legerősebben agrárjellegű tartománya) és Horvátország, valamint a kárpáti tartományok. Magyarország mintegy középhelyet foglal el a két csoport között.

[3] A „külön megjelölés nélküli" napszámosokról a magyar népszámlálás jelentése megállapítja, hogy „jó részük erősen agrikultúr jellegű s valószínűnek kell tartanunk, hogy az itt kimutatott napszámosok számottevő hányada tényleg mezőgazdasági napszámos s legfeljebb csak a felvétel időpontjában, hogy mellékkeresetre tegyenek szert, kerestek más foglalkozást" (M. Stat. Közl. U. s. 27 k. 112.*o.). Ha figyelembe vesszük, hogy a népszámlálás télen volt, amikor a mezőgazdasági munka szünetelt, igen valószínű, hogy a fenti megállapítás túlnyomó többségükre érvényes, és feltehetőleg Ausztriában is, elsősorban agrárjellegű tartományaiban hasonló volt a helyzet. Mivel teljesen bizonytalan és hiábavaló lenne valamiféle kísérlet a mezőgazdasági és ipari munka közti megosztásuk megállapítására, az alkalmi napszámosok ezen csoportját egészében a tágabb értelemben vett agrárnépességhez számíthatjuk, véleményem szerint anélkül, hogy ezzel nagy torzítást követnénk el.

A háziselédekre vonatkozó statisztikai adatokból kitűnik, hogy Magyarországon 91,3%-uk, Ausztriában 93,5%-uk nő; ezek közül Magyarországon 56,7% húsz éven aluli, Ausztriában 73,1% harminc éven aluli (valószínűleg többségük 25 éven aluli); valamint Magyarországon 88,3%, Ausztriában 93,1% hajadon. Ausztriai adatok szerint a háziselédeknek csak 20%-a, sőt a nagyvárosokban csak 7,15%-a helybeli születésű. Ezek az adatok alátámasztják azt a megállapítást, hogy a háziselédek túlnyomó többsége fiatal falusi lány, akik csak néhány évig átmenetileg cselédeskednek, majd visszamennek a falujukba, férjhezmennek és parasztasszonyok lesznek. (Lásd *Hugo Morgenstern:* Gesindewesen und Gesinderecht in Österreich. Mittheilungen des k. k. Arbeitsstatistischen Amtes im Handelsministerium. 3. Heft. Wien, 1902.) Ezért a háziselédeket is összességükben az agrárnépességhez számíthatjuk, ami csak igen csekély, elhanyagolható mértékű torzítást okoz.

Végül nyilvánvaló, hogy a hadsereg legénységi állományának nagy része is voltaképpen rendes katonai szolgálatát töltő parasztfiú. A hadsereg agrárnépességhez tartozó elemeire nézve csak durva becsléssel kaphatunk egy valószínű számot. A hadsereg legénységi állományának (Magyarországon „véderő, egyéb segédszemélyzet", Ausztriában „Aktives Militär, Arbeiter" rovatok alatt) 60%-át számítottam az agrárnépességhez (ami megfelel kb. a Monarchia agrárfoglalkozású népessége átlagos arányának). Ez kétségtelenül alatta marad a valóságnak, viszont a hiány ellensúlyozza az alkalmi napszámosoknál és a háziselédeknél fennálló, a valóságos agrárnépességen felüli többletet.

Az agrárnépesség arányszámából biztosan következtethetünk az illető ország általános kapitalista fejlettségére. Igaz, hogy az agrárnépesség arányára kihatnak az agrárstruktúra sajátosságai is (pl. Anglia egészen egyedülálló agrárstruktúrája és régóta igen alacsony arányú agrárnépessége), de ez a körülmény nem mond ellene az előbbi szabálynak, sőt inkább erősíti azt. A táblázat adatai megfelelnek a Monarchia egyes részei kapitalista fejlettségéről alkotott általánosan ismert képnek.

Az adatokból levonható az a következtetés is, hogy az agrárlakosság arányszáma fordított viszonyban áll a mezőgazdaság fejlettségével: minél alacsonyabb arányú agrárnépesség, annál fejlettebb mezőgazdaság, minél magasabb arányú agrárnépesség, annál elmaradottabb mezőgazdaság. Ez érthető is, mert az agrárnépesség aránya összefügg a mezőgazdasági munka termelékenységével. Ez a szabály már nem olyan erős, mint az előbbi; itt nagyobb szerepet játszik az egész társadalom szerkezete és az agrárstruktúra is (pl. Dánia), de többé-kevésbé ez is használható következtetés. Adataink meg is felelnek e következtetésnek: a cseh tartományok kétségtelenül a Monarchia legfejlettebb mezőgazdaságával rendelkeztek és ugyanakkor a legalacsonyabb arányú agrárnépességgel. A mezőgazdaság súlya, szerepe egy adott országban tehát éppen fejlettségénél fogva nagyobb lehet, mint amit az agrárnépesség arányszáma mutat. A mezőgazdaság súlyára nézve azonban döntő jelentőségű az utóbbi is. Az agrárlakosságnak majdnem pontosan felét-felét adja a Monarchia két fele, a Monarchia keleti részét tekintve (Magyarország, Horvátország, Galícia és Bukovina) pedig majdnem 72%-át. Nyilvánvaló, hogy a Monarchia nyugati részének minőségileg magasabb fokú mezőgazdasága mellett legalább is egyenrangú jelentősége volt a keleti rész mennyiségileg nagyobb termelésének. Ez a mezőgazdaság bizonyos munkamegosztását jelentette: a nyugati részen a belterjesebb ágak művelése (tejgazdaság, cukorrépa stb.) folyt, a keleti részen az extenzívebb gabonatermelés.

Az adatokból az egész Monarchiára nézve azt vonhatjuk le, hogy a Monarchia agrárnépességének átlagos aránya (59,09%) viszonylag nem nagyon magas, de igen nagy szélsőségeket takar, a 20,30%-tól a 83,75%-ig. A cseh tartományok, valamint Alsó-, Felső-Ausztria és Salzburg kiugró fejlettsége mögött messze elmaradnak a Monarchia többi, főleg keleti és déli részei, beleértve Magyarországot is. (Egyébként Magyarország legfejlettebb központi vidékén, a Duna—Tisza közén is 51% az őstermelők arányszáma.)

Az agrárnépesség arányszámát Ausztriában nemzetiségek szerint, pontosabban az osztrák statisztika által alkalmazott „társalgási nyelv" szerint is megvizsgálhatjuk. Sajnos, az 1900. évi magyarországi népszámlálás nem nyújt adatokat a foglalkozás és nemzetiség kombinációjára. Ezért le kell mondanunk az adatok összehasonlításáról és az egész Monarchiára való kiterjesztéséről. Az ausztriai tartományok adatai alátámasztják az eddigi megállapításokat, sőt még élesebben kiemelik a nagy különbségeket:[4]

[4] Az osztrák népszámlálás a „társalgási nyelv" (Umgangssprache) elég bizonytalan fogalmát alkalmazza, ezenkívül az egyes tartományokban a lakosság 1%-át sem kitevő nemzetiségeket megkülönböztetés nélkül a „tartományi kisebbségek" (Landesminoritäten) közé sorolja. A külföldieket (Staatsfremde) a foglalkozási statisztika nem részletezi nemzetiség szerint. Az osztrák statisztikában eredetileg magyar nemzetiség is szerepel (csak Bukovinában), száma azonban oly csekély, hogy nem érdemes külön számontartani; beleolvasztottam a „tartományi kisebbségek" csoportjába.

2. táblázat

Német	33,25%	Szerb és horvát	86,87%
Cseh és szlovák	42,90%	Olasz	50,00%
Lengyel	65,33%	Román	90,10%
Ukrán	93,18%	Tartományi kisebbségek	22,78%
Szlovén	75,29%	Külföldi	10,51%

Egyfelől a németek és csehek, másfelől a Monarchia keleti és déli részének népei között (az olaszt kivéve) igen nagy a szakadék. Az ukránok és a románok úgyszólván tiszta agrártársadalmat alkotnak. Érdekes módon kitűnik az is, hogy a cseheknél az agrárnépesség arányszáma magasabb, mint a cseh tartományokban, tehát az ott lakó németek erősebben iparosodott nemzetiség. Kiderül az is, hogy a délszláv tartományok viszonylag nem nagyon magas átlaga az olaszok 50 és a szlovének, horvátok, szerbek 75,29, illetve 86,87%-os arányszámát fedi.

*

Vizsgáljuk meg most az agrárfoglalkozású keresők arányát az összes keresőkhöz képest:[5]

3. táblázat

Alpesi tartományok	44,60%	Ausztria	57,47%
Cseh tartományok	43,38%	Magyarország	65,86%
Kárpáti tartományok	81,96%	Horvátország	84,30%
Délszláv tartományok	72,13%	Osztrák—Magyar Monarchia	61,71%

A kereső agrárnépesség arányszámai feltűnő eltérést mutatnak az összes agrárnépesség arányszámaival szemben. Mégpedig a keresők arányszámai általában jóval magasabbak, mint az összes agrárnépességé, holott talán joggal azt várnánk, hogy az agrárnépességnek a lakosság többi rétegeivel szemben általában nagyobb természetes szaporodása következtében ez esetben nagyobb az eltartottak, tehát kisebb a keresők aránya. Az eltérések oka két tényezőben keresendő.

Elsősorban egy statisztikai-technikai tényezőben, mely a mezőgazdasági foglalkozási statisztika egy kényes és rendkívül ingatag kategóriájával, a „segítő családtag" fogalmával kapcsolatos. Az egyes statisztikai adatfelvételek között igen nagy ingadozások mutatkoznak a segítő családtagok számának felvétele tekintetében. Mivel pedig a segítő családtagokat — egyébként helyesen — a keresők közé sorolják, e kategória ingatagsága hasonlóképpen ingataggá és bizonytalanná teszi az összes agrárkeresők számát. Ezért az összes agrárnépesség (keresők és eltartottak) száma sokkal megbízhatóbb, pontosabb

[5] Az itt megadott arányszámok ismét eltérnek az osztrák statisztika által megadott számoktól. Az osztrák statisztika ugyanis egyrészt nem számította a keresők közé a házicselédeket, pedig helyesen beletartoznak; másrészt viszont a keresők közé sorolta a családjuktól külön háztartásban élő, de eltartott tanulókat, betegeket stb. (Gruppe XXIX: In Anstalten und in Berufsvorbereitung befindliche Personen. Az idesorolt 310 275 személy közül 194 732 személy 20 éven aluli). Az összes keresők számának helyes megállapításához tehát be kellett számítani a házicselédeket és figyelmen kívül kellett hagyni az utóbbi csoportot. A magyar statisztika helyesen adja meg az összes keresők számát és az osztrák statisztika adatainak említett átszámításával a két ország adatai lényegében azonos alapra kerültek.

adatot jelent, mint az agrárkeresők száma. A segítő családtagok számának most említett szerepét az agrárkeresők arányának kialakításában a következő adatok igazolják, melyek azt mutatják be, hogy 100 önálló keresőre hány segítő családtag esik.

4. táblázat

Alpesi tartományok	162	Ausztria	182
Cseh tartományok	155	Magyarország	96
Kárpáti tartományok	192	Horvátország	205
Délszláv tartományok	241	Osztrák–Magyar Monarchia	151

Az adatokból kitűnik, hogy Magyarországhoz képest a Monarchia többi országaiban a segítő családtagok számát lényegesen magasabb arányban állapították meg. (Átlagosan legalább is másfélszeres arányban.) Vajon az osztrák statisztika túl magasan, vagy a magyar statisztika túl alacsonyan vette fel a segítő családtagok számát? Lehet, hogy mindkét eset fennáll. Az azonban kétségtelen, hogy az osztrák adatfelvétel hibás volt, eltúlozta a segítő családtagok számát. A segítő családtagok számának helyes megállapítása esetén az összes agrárnépesség és a kereső agrárnépesség arányszáma között nem lehet lényeges eltérés. Ennek a követelménynek leginkább megfelelnek Magyarország (a különbség: 0,62%) és Horvátország (a különbség: 2,3%) adatai.[6]

A segítő családtagok arányának adatai mást is megmutatnak: az agrártársadalom igen jellegzetes típusbeli különbségeit tükrözik, a második tényezőt, mely eltéréseket okozhatott a keresők arányszámánál. Magyarország adatát figyelmen kívül hagyva, a legfejlettebb alpesi és a cseh tartományokban a legalacsonyabb a segítő családtagok aránya. Rendkívül magas ellenben a délszláv tartományokban (241), ami nyilvánvalóan a délszlávok zadruga intézményével függ össze. A délszláv tartományok arányszámához képest Horvátország adata (205) valóban alacsonynak is látszik. Jellemző, hogy a délszláv tartományok esetében, tehát éppen ott, ahol viszonylag a legtöbb segítő családtag volt, a kereső és az összes agrárnépesség arányszáma közti különbség kisebb, mint az alpesi vagy a cseh tartományoknál, pedig az utóbbiaknál kétségtelenül jóval kevesebb volt a segítő családtagok száma. Ez is alátámasztja tehát azt a megállapítást, hogy az osztrák statisztikában a segítő családtagok száma a valóságot messze meghaladva, túlzottan magas.

Az osztrák statisztikának ez a torzítása azt jelenti, hogy a kereső agrárnépesség számát elsősorban éppen a legfejlettebb tartományokban tüntetik fel a valóságnál jóval magasabbnak, ezzel szemben a többi, elmaradottabb tartományokban jóval kisebb mértékű a torzítás. Ezzel viszont csökkentették

[6] Az osztrák adatoknál a két arányszám közti különbség igen nagy, a legfejlettebb országokban is 6–7%, ami nem lehet reális. Az osztrák adatfelvétel hibás voltának gyanúját megerősíti a népszámlálás szöveges elemzésének az a megjegyzése, hogy az 1890. évi népszámlálásnál a számlálóbiztosok a mezőgazdaságban majdnem az összes keresőképes korban levő nőt segítő családtagnak vették fel, míg az 1900. évi népszámlálásnál már megkülönböztették azokat az asszonyokat, akik csak a háztartásban dolgoztak (Öst. Stat. B. LXVI. H. 1. S. XVI). Úgy látszik, hogy az 1900. évi népszámlálásnál, a felvétel javítása ellenére, még mindig túl magasan állapították meg a segítő családtagok számát. Meg kell jegyezni, hogy a magyar népszámlálásoknál viszont a segítő családtagok számának csökkentésére irányuló tendencia mutatkozik.

az agrárkeresők adatai esetében a fejlettebb és elmaradottabb népek közti nagy különbségeket. Ez a torzítás a további adatokra is kihat, valahányszor az agrárkeresők adata szerepet játszik.

Az agrárproletariátus aránya

Miután megismerkedtünk az agrárnépességnek — melynek egy részét képezi az agrárproletariátus — arányszámaival, rátérhetünk tulajdonképpeni tárgyunkra: az agrárproletariátus arányára a Monarchia különböző részeiben. Az agrárproletár lakosság aránya az összes agrárnépességben a Monarchia egyes országaiban a következőképpen alakult:

5. táblázat

Alsó-Ausztria	30,49%	Galícia	16,46%
Felső-Ausztria	41,20%	Bukovina	27,03%
Salzburg	39,47%	Kárpáti tartományok	17,36%
Stájerország	25,76%	Krajna	16,94%
Karintia	42,17%	Tengerpart	12,08%
Tirol	19,64%	Dalmácia	4,52%
Vorarlberg	12,01%	Délszláv tartományok	10,45%
Alpesi tartományok	29,54%	Ausztria	24,08%
Csehország	36,97%	Magyarország	39,00%
Morvaország	34,18%	Horvátország	10,68%
Szilézia	38,79%	Osztrák–Magyar Monarchia	29,32%
Cseh tartományok	36,22%		

Az adatok országonként és tartományonként igen nagy eltéréseket és ingadozásokat mutatnak. Csak a cseh tartományoknál találunk bizonyos egyöntetűséget, az alpesi tartományok között is igen nagyarányú eltérések vannak. Ezek az eltérések számos tényezőre vezethetők vissza, melyek egy része ebből a táblázatból nem olvasható ki, csak a további adatok fogják bizonyos mértékig magyarázatát adni.

Ausztriára és Horvátországra nézve világosan kitűnik a táblázatból, hogy az egyes országok kapitalista fejlettsége döntő tényezője az agrárproletariátus arányának. A kapitalizmus fejlettsége ez esetben a *mezőgazdaság* kapitalista fejlettségét jelenti, mert hiszen a fejlett ipar inkább csökkenti, mintsem növeli az agrárproletariátus arányát. Minél fejlettebb ország, annál inkább tért hódított a mezőgazdaságban a kisárutermelés rovására a tőkés gazdálkodás, annál inkább felbomlott a parasztság, annál nagyobb a mezőgazdaság bérmunka-szükséglete, tehát annál magasabb az agrárproletariátus aránya. Ennek megfelelően a fenti adatok szerint a legmagasabb a cseh tartományokban, majd az alpesi tartományokban, jóval alacsonyabb a kárpáti tartományokban és legalacsonyabb Horvátországban, valamint a délszláv tartományokban.

A kapitalista fejlettség tényezőjét azonban keresztezi más tényezők hatása. Magyarországon feltűnően magas az agrárproletariátus aránya (39%), csak Karintia (42,17%), Felső-Ausztria (41,20%) és Salzburg (39,47%) haladja túl, a cseh tartományok is valamivel alacsonyabb arányszámmal szerepelnek. Itt előtérbe lép egy másik tényező: a birtokviszonyok, illetve ezeknek törté-

nelmi kialakulási folyamata. Magyarországon kétségkívül elsősorban a majorsági gazdálkodás elterjedésével kapcsolatban a „második jobbágyság", a parasztság megfosztása a földtől, illetve a paraszti földek allodizálása, az ebből kialakuló nagybirtokrendszer és ennek következtében a földtelen parasztság nagy száma emelte magasra az agrárproletariátus arányát. Magyarország adata a Monarchia többi országainak adataival összehasonlítva élesen kidomborítja a nagybirtokrendszernek rendkívül nagy — a Monarchián belül kiugró — szerepét Magyarország társadalmi szerkezetének kialakításában.

Természetesen, az arányszám helyes megítéléséhez az említett két tényező együttes hatását kell számbavenni. A 39%-os arány csak *viszonylag* magas, Magyarország mezőgazdaságának kapitalista fejlettségéhez képest magas arány. Más szóval: Magyarország mezőgazdaságának bérmunkaigényéhez képest túl magas az agrárproletariátus száma. Az agrárproletariátus magyarországi 39%-os aránya a mezőgazdasági tartaléksereg abnormális nagyságát, a rendkívül nagy mezőgazdasági munkaerőfelesleget fejezi ki. Ennek előidézője pedig Magyarországon nemcsak a nagybirtokrendszer, hanem az ipar viszonylagos gyengesége is.

Ebből következik, hogy egy harmadik tényezőt is figyelembe kell vennünk az agrárproletariátus arányának alakítójaként: az ipar fejlettségét. Mint már említettük, az ipar fejlettsége munkaerő-elszívó hatásával az agrárproletariátus számának és arányának csökkentése irányában hat. A cseh tartományokban a nagybirtokrendszer a magyarországinál fejlettebb mezőgazdasággal párosult, mégis némileg alacsonyabb volt az agrárproletariátus aránya (36,22%), részben talán a magyarországinál némileg kedvezőbb birtokviszonyaik, valószínűleg azonban főleg nagyobb ipari fejlettségük következtében.

Arra, hogy az eddig említett három fő tényezőn kívül valószínűleg még más tényezők is szerepet játszanak az agrárproletariátus arányának kialakításában, következtethetünk Ausztria többi tartományának igen változatos és sok esetben — látszólag legalábbis — ellentmondó adataiból. Feltűnő Karintiának az egész Monarchiában legmagasabb arányszáma (42,17%), ugyanakkor a legfejlettebb tartományok, Alsó-Ausztria viszonylag alacsony (30,49%) és különösen Vorarlberg meghökkentően alacsony arányszáma (12,01%). Mindkettőnél valószínű az ipar erős elszívó hatása, de Vorarlbergnél feltehetően agrárstrukturája valamely sajátosságában is rejlik az alacsony arányszám magyarázata. Elég alacsonynak tűnik Galícia arányszáma is (16,46%) különösen Bukovinához képest, ahol Magyarországhoz hasonlóan elmaradott mezőgazdaság mellett a nagybirtokrendszer dominált, mégha a kisbirtokos-munkások nagy száma ellensúlyozta is az agrárproletariátus viszonylag alacsony számát. Itt esetleg egy statisztikai-technikai tényező is közrejátszhatott úgy, hogy az összes olyan mezőgazdasági munkásokat, akik bármely csekély földdel rendelkeztek, a birtokosok közé számították. Mindezek azonban csak feltevések, az osztrák tartományok adatainak megmagyarázásához további kutatások szükségesek.

Áttérve az agrárproletár kereső népesség adatainak vizsgálatára, szem előtt kell tartanunk, hogy — amint ezt már előzőleg kifejtettük — az osztrák statisztika a segítő családtagok számának túlzott megnövelésével a valóságnál jóval magasabban állapította meg az agrárkeresők számát, következésképpen az agrárproletár keresőknek az agrárkeresőkhöz viszonyított arányszámai Ausztriában a valóságnál alacsonyabbnak mutatkoznak. Az agrárproletár

keresők arányát az összes agrárkeresők százalékában a Monarchia egyes országaiban a 6. táblázat mutatja.

6. táblázat

Alsó-Ausztria	32,9%	Galícia	15,3%
Felső-Ausztria	47,7%	Bukovina	24,4%
Salzburg	51,9%	Kárpáti tartományok	17,2%
Stájerország	31,9%	Krajna	19,4%
Karintia	48,0%	Tengerpart	11,7%
Tirol	24,5%	Dalmácia	5,3%
Vorarlberg	13,1%	Délszláv tartományok	11,5%
Alpesi tartományok	34,8%	Ausztria	25,4%
Csehország	38,4%	Magyarország	38,9%
Morvaország	36,4%	Horvátország	11,2%
Szilézia	43,2%	Osztrák—Magyar Monarchia	29,0%
Cseh tartományok	38,1%		

Az adatok természetesen itt is hasonló nagy eltéréseket, nagy változatosságot mutatnak, mint az agrárproletár lakosság adatainál. Legfeltűnőbb az, hogy az agrárproletár keresők aránya elsősorban az alpesi és a cseh tartományokban jelentősen magasabb, mint ugyanott az összes agrárproletariátus aránya, pedig itt nincsenek segítő családtagok (és annak ellenére, hogy a keresők arányszáma így is a valóságnál alacsonyabb). Ez a jelenség az agrárproletariátus összetételében leli magyarázatát, amire később részletesebben rátérünk. Itt most csak annyit jegyzünk meg, hogy az eltérés közvetlen oka az, hogy az említett tartományokban az agrárproletariátuson belül nagyarányú a fiatal nőtlen vagy hajadon cselédek száma, akik nem rendelkeznek eltartottakkal.

Magyarország adata (38,9%) csak jelentéktelen változást mutat és ezuttal is az agrárproletár keresők arányának kiugróan magas voltáról tanúskodik. Ez esetben azonban mind a cseh tartományokkal, mind pedig különösen az alpesi tartományokkal szemben csökkent a különbség, főleg, ha még az osztrák adatok felfelé való korrekcióját is tekintetbe vesszük. Ez azonban korántsem enyhíti a magyarországi agrárproletariátus súlyos helyzetének, a nagymértékű munkaerőfeleslegnek tényét. Csak annyit jelent, hogy míg Ausztriában az agrárproletárok közel 60%-a eltartottak nélküli nőtlen vagy hajadon, addig Magyarországon az agrárproletárok több mint 60%-ának családjáról is gondoskodnia kell nyomorúságos keresményéből.

Magyarországot az agrárproletár keresők aránya tekintetében Salzburgon (51,9), Karintián (48) és Felső-Ausztrián (47,7) kívül Szilézia (43,2) is megelőzi. Az egész Monarchiában az első helyre — az agrárproletár lakosság arányához képest nagy ugrással (12,5%-kal) — Salzburg került az agrárproletár keresők 50%-on felüli arányával. A nagy ugrás magyarázata: a nőtlen s hajadon cselédek igen magas aránya. Ugyanez az oka a Stájerország adatánál jelentkező nagy ugrásnak (6,1%). A kárpáti tartományokban a keresők aránya valamivel alacsonyabb, mint az agrárproletár lakosságé, de ez itt is csak ugyanazt jelenti, amit Magyarországon: több a családos agrárproletár. Az egyes tartományok adataiban mutatkozó eltérések behatóbb magyarázatára egyébként itt sem vállalkozhatunk, ez további kutatások feladata lesz.

Nézzük meg még az agrárproletár keresők arányát nemzetiségek szerint is:[7]

7. táblázat

Német	37,6%	Szerb és horvát	5,9%
Cseh és szlovák	38,4%	Olasz	14,3%
Lengyel	20,4%	Román	21,7%
Ukrán	12,6%	Tartományi kisebbségek	26,8%
Szlovén	20,3%	Külföldi	66,2%

Az adatok megerősítik az eddig elmondottakat; különösen az egyes nemzetiségek kapitalista fejlettségének és az agrárproletariátus arányának fordított viszonyát mutatják.

Nem érdektelen megnézni a Monarchia összes agrárproletár keresőinek az egyes országok közti megoszlását:

8. táblázat

Alpesi tartományok	14,80%	Ausztria	50,41%
Cseh tartományok	19,82%	Magyarország	46,63%
Kárpáti tartományok	13,63%	Horvátország	2,96%
Délszláv tartományok	2,16%	Osztrák—Magyar Monarchia	100,00%

Ez az adatsor emeli ki a legélesebben a magyarországi agrárproletariátus óriási számbeli súlyát. Kiderül az is, hogy a Monarchia mezőgazdasági munkaerő-tartalékának fő területei: Magyarország, Galícia és bizonyos mértékig a cseh tartományok. Az alpesi tartományok arányszáma ugyan magasabb, mint a kárpáti tartományoké, viszont az alpesi tartományok agrárproletariátusa éppen elegendő, sőt még kevés is volt az ottani fejlettebb mezőgazdaság munkaerő-igényének kielégítésére, míg Galiciában igen nagy, Cseh-Morvaországban pedig kisebb mértékig munkaerőfelesleg volt. Az agrárproletariátus vándormozgalma igazolja ezt a megállapítást. Magyarországon belül, valamint Magyarország nyugati részéből Ausztriába jelentős méretű időszaki vándormozgalom folyt mezőgazdasági munkára. Cseh- és Morvaországból Alsó-Ausztriába és Salzburgba mentek a vándormunkások, Galíciából pedig mind Magyarországra, mind a cseh tartományokba nagy számban vándoroltak munkások mezőgazdasági munkára. A Monarchián belüli vándormozgalmon túl, a Monarchiából külföldre — elsősorban Németországba — irányuló vándormozgalom egyike volt a legnagyobb méretűeknek egész Európában. Elsősorban a galíciai ukrán és lengyel szegényparasztok több százezres tömegben kerestek nyaranta munkát a porosz junkerek birtokain.[8] Ezenkívül köztudo-

[7] Az agrárproletár lakosság számát (eltartottakkal együtt) nemzetiségek szerint az osztrák népszámlálás közzétett adataiból nem lehet megállapítani.

[8] Az ausztriai tartományok mezőgazdasági munkaerőviszonyairól, munkáshiányról és vándormunkáról összefoglaló képet nyújt K. Th. von Inama-Sternegg az Österreichische Statistik. XLIX. B. „Die landwirtschaftlichen Löhne in den im Reichsrathe vertretenen Königsreichen und Ländern nach dem Stande des Jahres 1893" című kötet bevezetésében.

Az Ausztriából külföldre irányuló vándormozgalomra nézve *Franz Markitan:* Die österreichische Saisonwanderung. Wien. 1913.

A galíciai mezőgazdasági munkásviszonyokra: *Stefan Surzycki:* Die landwirtschaftlichen Bertiebsmittel in ihrem Einflusse auf den Zustand und die Entwicklung des Großgrundbesitzes, sowie der Bauernwirtschaften in Galizien. Leipzig. 1896.

mású, hogy főleg a századfordulótól az amerikai bevándorlás jelentős részét a Monarchia népei szolgáltatták, elsősorban a lengyelek és ukránok Galíciából, a szlovákok pedig Magyarországból.

Mindezek alapján a Monarchián belül Magyarország és Galícia nagymértékben szegényparaszti jellegű országok voltak, Kelet-Európa egyik nagy mezőgazdasági munkaerőbázisa, mely a honi mezőgazdaságon kívül Közép-Európa keleti részét is jelentős mértékben ellátta munkaerővel, sőt agrártúlnépesedése következtében az amerikai bevándorlás jelentős tényezője is volt. Az egész Monarchiát tekintve is jelentős súlya volt az agrárproletariátusnak: a kb. 60%-nyi agrárlakosság majdnem 30%-a, tehát az összlakosság kb. 18%-a agrárproletár volt.

Az előbbi tények nem fejeződnek ki Galícia fenti adataiban, ugyanis az agrárproletariátus arányára vonatkozó adataink nem adnak képet a mezőgazdasági munkaerőviszonyokról, mert egyrészt nincsenek benne a félproletárok, másrészt az arányszámok önmagukban nem mondanak semmit a munkaerőfeleslegről vagy hiányról, csak az illető ország mezőgazdaságának színvonalával, munkaerő-igényével egybevetve. Tehát további kutatásokkal ki kell egészíteni e táblázatokat, hogy teljes képet nyújtsanak az egész mezőgazdasági munkásság helyzetéről, súlyáról.

A szoros értelemben vett agrárproletariátus adatai tehát nem adnak teljes képet a szegényparasztságról, a tágabb értelemben vett összes mezőgazdasági munkásokról. Ehhez feltétlenül figyelembe kell venni — mint már említettem — a félproletárokat: a kisbirtokos-munkásokat is, akik a tulajdonképpeni agrárproletariátussal sok tekintetben összevegyülő, tőle gyakran nehezen elhatárolható réteget képviselnek.

A magyarországi és horvátországi 1900. évi népszámlálás megadja a kisbirtokos-napszámosok számát, bár ezeket az adatokat bizonyos óvatossággal kell kezelni. Ezenkívül a részes földművesek külön kategóriája is szerepel, akiket szintén a félproletárokhoz kell sorolni.[9] A félproletár lakosság (kisbirtokos-napszámosok, részes földművesek és ezek segítő családtagjai, valamint eltartottjai) aránya az agrárnépességben Magyarországon 15,22%-ot, Horvátországban 10,03%-ot tett ki.[10]

Ha a félproletárok és a tulajdonképpeni agrárproletárok adatait összeadjuk, akkor megkapjuk az egész szegényparasztság arányát és összetételét.

[9] Igaz ugyan, hogy az 1900. évi népszámlálás ház- és földbirtokstatisztikája szerint (1900. évi népszámlálás. IX. k. M. Stat. Közl. U. s. 18. k.) a részes földmívesek mintegy 11%-a 15 kat. holdon felüli részesgazdaságot mível, ami már inkább bérlet-jellegű és kétségtelenül túl van a félproletári gazdaság határán; ez a nagyság azonban elhanyagolható, annál is inkább, mert a félproletárok számát így is feltehetően a valóságnál kevesebbnek tüntetik fel.

[10] A horvátországi statisztika nem adja meg külön a kisbirtokos-napszámosok segítő-családtagjainak és eltartottjainak számát, csak az 50 kat. holdon aluli kisbirtokosok és kisbérlők kategóriájával együtt. Abban az arányban, ahogy ezek a magyarországi adatoknál az 50 kat. holdon aluli kisbirtokosok, valamint a kisbirtokos-napszámosok kategóriái között megoszlanak, elosztottam a horvátországi segítő-családtagok és eltartottak számát a két kategória között. Horvátországban valószínűleg nem volt ugyanaz az arány mint Magyarországon, mégis talán ez az eljárás vezet a legkevesebb torzításhoz.

9. táblázat

	Magyarország	Horvátország
Tkp. agrárproletariátus aránya az agrárnépességben	39,00%	10,68%
Félproletárok aránya az agrárnépességben	15,22%	10,03%
Szegényparasztság aránya az agrárnépességben	54,22%	20,71%

Az adatok jellemző különbségeket mutatnak a két ország között. Magyarországon az agrárnépességnek több mint a fele szegényparaszt és a szegényparasztok majdnem 72%-a agrárproletár. Horvátországban az agrárnépességnek csak 1/5-e szegényparaszt és a szegényparasztoknak is mintegy a fele félproletár. Ezekben az adatokban kifejeződik egyrészt Magyarország mezőgazdaságának fejlettebb kapitalista színvonala, a parasztság erősebb felbomlása Magyarországon; másrészt az, hogy Magyarországgal szemben Horvátország jelentős részén, a volt határőrvidéken nem volt nagybirtokrendszer; harmadszor döntő tényező a horvátoknál a zadruga intézménye, mely bizonyos mértékig gátolta a parasztság felbomlását, nagyobb számú agrárproletariátus kialakulását.

Megjegyzendő, hogy a népszámlálási adatok szerint Magyarországon az agrárproletárok 18%-ának, Horvátországban alig több mint 3%-ának volt földtulajdona, földbérlete vagy részes gazdasága. Ez az adat érdekes módon arra mutat, hogy a horvátországi agrárproletárok a bérmunkások tisztább típusát képviselték, bár nyilván egyúttal azt is, hogy a magyarországinál még szegényebbek voltak, még nyomorúságosabban éltek. Végül ebből arra is következtethetünk, hogy Magyarországon egy mértéktelenül nagy, mindennemű föld (tulajdon, bérlet vagy részes gazdaság) nélküli, pusztán saját kezemunkájából élő agrárproletariátus volt: az egész agrárnépességnek mintegy 32%-a, vagyis kb. 1/3 része. Horvátországban viszont — ugyanezen adatok szerint — csak az agrárnépesség 10,38%-a volt teljesen föld nélküli.[11]

Sajnos, ausztriai adatokkal való összehasonlításra nincs mód. Az 1900. évi osztrák népszámlálás erre nézve nem tartalmaz semminemű használható adatot. A kisbirtokos-munkás kategóriát nem alkalmazza. A mellékfoglalkozásra nézve nyújtott adatok jelentéktelen nagyságokat tüntetnek fel[12] és a mellékfoglalkozást nem vetik össze a főfoglalkozással. Hogy a félproletárok rendkívül fontos kérdése még se maradjon Ausztriára nézve teljesen dokumentálás nélkül, az 1902. évi osztrák mezőgazdasági üzemi statisztika alapján a következő tájékoztató adatokat közöljük a saját gazdaságon kívül végzett bérmunkával egybekötött gazdaságoknak arányára az összes gazdaságok %-ában.[13]

A táblázat három oszlopát nem lehet összeadni és nem lehet megállapítani a kisbirtokos-bérmunkás gazdaságok összes számát, mert ha a birtokos mezőgazdasági munkát is, ipari munkát is végez, akkor mindkét rovatban szerepel, vagyis többszörözés van az adatokban. Ilyenformán sem a kisbirtokos-

[11] 1900. évi népszámlálás. IX. k. A népesség ház- és földbirtokviszonyai. M. Stat. Közl. Uj sorozat. 18. k. adatai alapján.

[12] Egész Ausztriában mindössze 61 361 mezőgazdasági cseléd és munkás mellékfoglalkozását mutatnak ki.

[13] Természetesen figyelembe kell venni, hogy a mezőgazdasági üzemi statisztika teljesen más alapon veszi fel az adatokat, mint a népszámlálás és a kettő nem vethető össze.

10. táblázat

	Mezőgazdasági bérmunka	Bérmunka közelebbi megjelölés nélkül	Ipari bérmunka
Alsó-Ausztria	10,26%	3,39%	4,47%
Felső-Ausztria	8,79%	2,23%	7,87%
Salzburg	5,08%	2,69%	3,29%
Stájerország	10,85%	2,14%	4,58%
Karintia	7,38%	3,25%	8,30%
Tirol	14,69%	3,56%	5,48%
Vorarlberg	9,68%	2,72%	9,37%
Alpesi tartományok	10,85%	2,89%	5,53%
Csehország	13,52%	3,24%	11,53%
Morvaország	19,27%	4,09%	9,11%
Szilézia	15,23%	4,40%	24,39%
Cseh tartományok	15,45%	3,58%	11,59%
Galícia	35,57%	7,04%	2,66%
Bukovina	46,98%	9,39%	3,17%
Kárpáti tartományok	36,68%	7,27%	2,71%
Krajna	12,77%	2,12%	4,08%
Tengerpart	23,05%	6,38%	6,08%
Dalmácia	33,04%	6,22%	1,30%
Délszláv tartományok	23,29%	4,98%	3,78%
Ausztria	23,48%	5,00%	6,23%

munkások számát, sem gazdaságaik összes számát megállapítani nem tudjuk, az adatok azonban így is nagyon értékesek, mert jól tükrözik az Ausztria egyes részei közötti rendkívül nagy különbségeket.[14] Ezek a különbségek elsősorban a birtokviszonyok különbözőségére vezethetők vissza.

A táblázat adatai szerint a mezőgazdasági bérmunka csoportjában magasan kiugrik a kisbirtokos-munkás gazdaságok aránya a kárpáti tartományokban (36,68%). Íme, itt találjuk tehát a viszonylag alacsony arányú agrárproletariátus kiegészítését. Amíg tehát Magyarország elsősorban a földnélküli agrárproletariátus hazája, Galícia és Bukovina elsősorban a kis- és törpebirtokos-napszámosok hazája volt. A délszláv tartományok elég magas arányszáma (23,29%, ezen belül Dalmácia arányszáma megközelíti a kárpáti tartományokét) is jól tükrözi annak a területnek agárrendszerét: a tulajdonképpeni agrárproletariátus csekély száma mellett a kolonátus intézményének jelentőségét a munkaerőellátás szempontjából. A fejlett cseh és alpesi tartományokban viszont a kisbirtokos-munkások aránya a galíciainak felét, illetve 1/3-át sem éri el. A cseh tartományoknak az alpesi tartományokénál magasabb arányszáma nyilván az előbbiekben uralkodó nagybirtokrendszerrel függ össze.

Mielőtt áttérnénk az ipari munkavállalásra, megjegyzem, hogy feltehetően a „megjelölés nélküli bérmunka" rovatban nincs többszörözés és valószínűleg túlnyomórészben mezőgazdasági bérmunkát jelent. Ezt a rovatot

[14] Ne tévesszük szem elől, hogy az arányszámok itt a *gazdaságok* összes számának százalékában szerepelnek, míg a népszámlálási adatok az összes *agrárnépesség* százalékában. Természetesen az utóbbi sokkal nagyobb szám, az előbbi nagyjából az önálló birtokosok számának felel meg. (Ennél annyival több, amennyi a nem agrárfoglalkozású birtokosok száma). Körülbelüli összehasonlítás céljára a kisbirtokos napszámosok aránya az önálló birtokosok között Magyarországon 26,6%, Horvátországban 16%.

tehát hozzá lehetne adni a mezőgazdasági bérmunka rovatához. Ez esetben a különbségek még kirivóbbá válnak.

Egészen más képet nyújt a kisbirtokosok ipari munkavállalása. Itt messze kiugranak a cseh tartományok, amelyekben egy kiterjedt élelmiszeripar összpontosult, nagy arányú időszaki munkásszükséglettel. Az ipari bérmunka terén viszont a legnagyobb kisbirtokos-munkás tömegekkel rendelkező Galícia messze hátul kullog. Ez alátámasztja azt a megállapítást, hogy Magyarországhoz hasonlóan Galícia nagy mezőgazdasági munkaerőfeleslege az ipari fejlődés hiánya következtében halmozódott fel; sőt az iparfejlődés tekintetében még rosszabbul állt, mint Magyarország, a szegényparasztság helyzete még elviselhetetlenebb volt. Ezért kellett a galíciai parasztoknak hosszú útra kelni, hogy munkát találjanak, ezért kellett nagy tömegekben kivándorolniok Amerikába.

Az agrárproletariátus összetétele

Az agrárproletariátus mind a magyar, mind az osztrák népszámlálás anyagában két kategóriára bontva szerepel: a „gazdasági cseléd" és „mezőgazdasági munkás", illetve az „Arbeiter" és „Taglöhner" megjelölésű kategóriák alatt. Az egyes kategóriák pontos tartalmára nézve egyik népszámlálás sem nyújt kellő útbaigazítást.[15] Az osztrák statisztika szűkszavú bevezetése és az adatok jellege (ti. az adatok megfelelnek a mezőgazdasági viszonyokról szóló irodalom megállapításainak), továbbá a magyarországi viszonyok ismerete alapján azonban megállapíthatjuk, hogy a magyarországi „gazdasági cseléd" és az ausztriai „Arbeiter" kategória, valamint a magyarországi „mezőgazdasági munkás" és az ausztriai „Taglöhner" kategória nagyjából megfelel egymásnak. Az előbbi lényegében az állandó munkásokat, az utóbbi az időszaki munkásokat foglalja magában. Az állandó munkások Magyarországon lényegében azonosak a gazdasági cselédekkel, Ausztriában idetartoznak az ottani fogalmak szerint tulajdonképpeni cselédek (Dienstboten, Gesinde), akik a gazda háztartásában élnek (Magyarországon bennkosztos cselédek), valamint a saját háztartást fenntartó illetményföldes cselédek (Deputatisten, Deputatgesinde; Magyarországon a konvenciós cselédek). Az időszaki munkások soraiba tartoznak Magyarországon a mezőgazdasági munkások mind, akik nem gazdasági cselédek, Ausztriában ezeket napszámosoknak nevezik.[16] A továbbiakban

[15] A magyarországi 1900. évi népszámlálás nem tartalmaz semminemű utalást erre, de egyrészt a magyarországi gyakorlatban általában elég világosan elhatárolható a mezőgazdasági cseléd más munkáskategóriáktól, másrészt törvényben előírt cselédkönyvvel kell rendelkeznie. A statisztikai anyagból egyébként kiderül, hogy a községi és közbirtokossági pásztorokat is a gazdasági cselédek közé sorolták.

Az ausztriai 1900. évi népszámlálás foglalkozásstatisztikai kötetének bevezetésében a következő megjegyzéseket találhatjuk e kategóriák tartalmára nézve: „Arbeiter in der Klasse A (Land- und Forstwirtschaft und deren Nebennutzungen): Landwirtschaftliche Knechte und Mägde, das geringere Forstpersonal (Schützen, Treiber, Jäger). Taglöhner: Hierzu wurden alle Personen gezählt, welche der sozialen Schichte der Arbeiter angehören, in den Volkszählungsformularen sich aber ausdrücklich als Taglöhner bezeichnet haben." (Öst. Stat. B. LXVI. H. 1. S. XI.)

[16] Az osztrák statisztikusok megkülönböztetik a (tágabb értelemben vett) mezőgazdasági munkások még egy csoportját: a szerződésileg lekötött munkásokat (contractlich gebundene Arbeiter), akik egyrészt a földbirtokosoktól kapott ház-, istálló- és csekély földjuttatás, esetleg bizonyos termékek (fa, szalma stb.) vagy termelőeszközök (állatok, iga), vagy szolgalmak (legelő-, erdőhasználat) ellenében vállalják, hogy meghatározott

e két kategóriát egységesen „állandó munkások" és „időszaki munkások" névvel fogjuk megjelölni.

A következő táblázat az állandó és időszaki munkások arányát mutatja be az agrárproletariátuson belül. Helykímélés céljából csak az állandó munkások arányát adjuk meg (ezt 100-ra kiegészítve megkapjuk az időszaki munkások arányát); mégpedig az első oszlopban az állandó mezőgazdasági munkásnépesség (kereső és eltartottak együtt) arányát az agrárproletár népességben, a második oszlopban az állandó mezőgazdasági munkás keresők arányát az agrárproletár keresők között:

11. táblázat

	Állandó munkásnépesség	Állandó munkás keresők aránya	Nőtlenek
Alsó-Ausztria	64,90%	74,79%	85,06%
Felső-Ausztria	69,08%	79,79%	93,45%
Salzburg	82,49%	86,34%	93,61%
Stájerország	71,43%	75,61%	89,48%
Karintia	63,48%	69,78%	94,09%
Tirol	73,74%	79,42%	86,99%
Vorarlberg	62,04%	71,55%	
Alpesi tartományok	69,16%	76,68%	89,82%
Csehország	72,70%	75,07%	55,37%
Morvaország	45,29%	48,05%	68,38%
Szilézia	54,99%	57,66%	75,31%
Cseh tartományok	63,40%	65,55%	59,59%
Galícia	35,06%	40,02%	75,10%
Bukovina	17,22%	21,41%	58,47%
Kárpáti tartományok	32,67%	37,79%	73,98%
Krajna	56,01%	62,27%	85,51%
Tengerpart	58,46%	63,25%	65,72%
Dalmácia	90,94%	94,04%	67,74%
Délszláv tartományok	62,91%	68,32%	75,26%
Ausztria	54,81%	61,43%	73,81%
Magyarország	29,08%	26,73%	49,81%
Horvátország	35,64%	39,12%	70,66%
Osztrák—Magyar Monarchia	40,01%	44,59%	89,82%

Ez esetben is feltűnő különbség mutatkozik az összes állandó munkásnépesség és a keresők arányszáma között. Az eltérések oka az a már említett körülmény, hogy az állandó munkások (cselédek) között jelentős számban vannak nőtlen s hajadon fiatalok, akiknek nincsenek eltartottjaik. Ezt demonst-

---

vagy meghatározatlan számú napot dolgoznak a földbirtokosnak. Túlnyomó részüknek van saját kis parcellája is; ezek tehát megfelelnek a magyar statisztika „kisbirtokosnapszámos", illetve „részes földműves" kategóriájának és minden bizonnyal az osztrák statisztikában is túlnyomó részt az önálló birtokosok között szerepelnek.

A mezőgazdasági munkásság különböző kategóriáira nézve lásd Magyarországon: *Milhoffer Sándor:* A mezei munkásviszonyok hazánkban, 1898. *Ecseri Lajos:* Az alföldi munkáskérdés és a mezőgazdasági válság. 1898 és A magyar földmíves nép munkája. 1930. *Kiss Lajos:* A szegény ember élete.

Ausztriában: *K. Th. von Inama-Sternegg:* i. m.; *H. v. Schullern-Schrattenhofen:* Die Lohnarbeit in der österreichischen Landwirtschaft und ihre Verhältnisse. Zeitschrift für Volkswirtschaft, Socialpolitik und Verwaltung. Wien. 1896.

rálja a fenti táblázat harmadik oszlopa, mely a nőtlenek s hajadonok arányát jelzi a kereső állandó mezőgazdasági munkások között. Milyen társadalmi jelenség rejlik e számok között? A nőtlenek aránya (tehát a táblázat harmadik oszlopa) voltaképpen — bár igen elnagyoltan — az állandó mezőgazdasági munkások két fő csoportjának arányát jelzi: a munkáltató birtokos háztartásában élő, bennkosztos cselédek, valamint a saját háztartással rendelkező, illetményföldes, konvenciós cselédek arányát. Az előbbiek természetesen túlnyomórészt nőtlenek s hajadonok, az utóbbiak javarészt (már meghatározásukból következően is) családosok. Ez a két csoport az állandó mezőgazdasági munkások társadalmilag igen különböző két rétege.

Különböznek először abban, hogy míg a bennkosztos cselédeket (Dienstboten) túlnyomórészt a gazdagparaszti és középparaszti gazdaságokban alkalmazták (tehát gazdacselédek), a konvenciós cselédek (Deputatisten) viszont javarészt a nagybirtok állandó személyzetét alkották (uradalmi cselédek). Ezt a tényt a mezőgazdasági munkaviszonyokról szóló egész irodalom egyhangúan kiemeli. Statisztikai úton is meggyőződhetünk erről, ha megvizsgáljuk az állandó mezőgazdasági munkások megoszlását az őket alkalmazó gazdaságok nagysága szerint:[17]

12. táblázat

	Magyarország	Horvátország
Községi és közbirt. pásztor	7,55%	3,12%
50 k. h.-on alul	37,04%	70,95%
50–100 k. h.	5,35%	3,54%
100 k. h.-on felül	50,06%	22,39%

Ha a 100 k. holdon aluli birtokokon foglalkoztatott cselédség (ideszámítva a községi és közbirtokossági pásztorokat is) arányát összevetjük a cselédek között a nőtlenek arányszámával, meglepően közelálló számokat kapunk (Magyarországon: 49,94 és 49,81; Horvátországban: 77,61 és 70,66). Ausztriára nézve csak az 1902. évi mezőgazdasági üzemi statisztika alapján lehet hasonló adatsort összeállítani: [18]

Ausztriában nem vág annyira egybe a gazdacselédek és a nőtlen cselédek arányszáma, mint Magyarországon, de az adatok azért világosan mutatják az összefüggést a gazdasági cselédek családi állapota és alkalmazási helye között.

[17] 1900. évi népszámlálás V. k. 8. tábla. M. Stat. Közl. U. s. 12. k.

[18] Öst. Stat. B. LXVI. H. 1. A foglalkoztatott személyzet adataiból az „Aufsichstpersonen" „Diensboten" és „Taglöhner" kategóriák összegét vettem alapul. Ez a szám természetesen nem egyezik meg a népszámlálás „Arbeiter" megjelölésű kategóriájának létszámával, de erősen megközelíti azt. A mezőgazdasági üzemi statisztika szűkszavú bevezetéséből arra következtethetünk, hogy a három említett kategóriában csak az állandó munkások vannak benne, mert a felvétel során kiadott utasítás szerint a „Taglöhner" megjelölésű kategóriába is csak az állandóan foglalkoztatott munkásokat kellett felvenni, míg az alkalmi, időszaki munkásokat külön kategóriaként „Wanderarbeiter" néven jelölték meg. Az adatfelvétel azonban elég bizonytalan volt e tekintetben, mint a bevezetés ezt meg is jegyzi (uo. XI. o.).

13. táblázat

	Alpesi	Cseh	Kárpáti	Délszláv	Ausztria
	tartományok				
5 ha-on alul	12,61%	9,36%	27,09%	21,61%	14,81%
5—20 ha	33,34%	31,01%	27,92%	39,44%	31,44%
20—50 ha	32,75%	25,46%	6,67%	21,06%	23,88%
50 ha-on felül	21,30%	34,17%	38,32%	17,89%	29,87%

Az alpesi és a kárpáti tartományokban a nőtlenek arányszáma magasabb, mint az 50 ha-on aluli birtokokon foglalkoztatott állandó munkásoké.[19] Tehát a nagybirtok is alkalmazott sok nőtlen s hajadon cselédet. A cseh és a délszláv tartományokban viszont a nőtlenek arányszáma alacsonyabb, mint az 50 ha-on aluli birtokon alkalmazott állandó munkásoké, vagyis ezekben a tartományokban a gazdagparaszti, esetleg a középparaszti gazdaságokban is dolgoztak nagyobb számban családos munkások. Ennek az eltérésnek behatóbb magyarázatához még további kutatások szükségesek.

Az állandó mezőgazdasági munkások birtokkategóriák szerinti megoszlását bemutató két táblázat önmagában véve is rendkívül érdekes, bizonyos mértékig visszatükrözi az illető ország birtokviszonyait. A nagybirtokon alkalmazott állandó munkások aránya Magyarországon messze a legnagyobb (50,06%). Ez az adat ismét élesen kidomborítja a nagybirtokrendszer kirívó szerepét Magyarországon. Sorrendben Magyarország után a kárpáti tartományok (38,32%), majd a cseh tartományok (34,17%) következnek, mindkét területen szintén igen erős volt a nagybirtok. Sokkal alacsonyabb arányszámmal szerepelnek Horvátország (22,39%), az alpesi tartományok (21,30%), és végül a legalacsonyabb a délszláv tartományok adata (17,89%). Ezek az adatok is azt mutatják, hogy az utóbbi országok nem tartoztak a nagybirtokrendszer övezetébe és aligha lehet mezőgazdaságuk fejlődésére a „porosz út" megjelölést alkalmazni. A nagybirtokrendszer szempontjából a Monarchián keresztül egy északnyugat-délkelet irányban haladó határvonal húzódott, melytől északra a nagybirtokrendszer, délre a parasztgazdaság dominált.

A középparaszti gazdaságokra (5—20 ha, illetve 50 k. h.-on alul) eső állandó munkások aránya elég egyöntetű képet mutat. Igen nagy eltéréseket láthatunk azonban a gazdagparaszti gazdaságok (20—50 ha, ill. 50—100 k. h.) esetében. Magyarországon, Horvátországban és a kárpáti tartományokban igen alacsony arányban részesednek az állandó munkások foglalkoztatásából. (Magyarország és Horvátország esetében természetesen növekednék az arányszám, ha a 20—50 ha kategóriát vehetnénk alapul.) Ez is a nagybirtokrendszer hatását mutatja: szélsőséges birtokmegoszlás kialakulását, a parasztbirtok szétaprózódását. A gazdagparaszti gazdaságok legerősebben az alpesi tartományokban vannak képviselve.

Az állandó mezőgazdasági munkások két csoportja másodszor abban különbözött egymástól, hogy míg az uradalmi cselédség zárt, öröklődő, a parasztság, ill. agrárproletariátus többi rétegeitől településileg is különálló réteget képviselt (a falutól távol a majorságban laktak), addig a gazdacselédek általában nem alkottak külön réteget az agrárproletariátuson belül, hanem a mezőgazdasági napszámos-munkás réteg nagy tömegének részét képezték. A gazda-

[19] Ausztriában a gazdagparaszti birtok felső határául 50 ha-t vettem, ami a legközelebb áll a magyar statisztikában szereplő 100 kat. holdhoz.

cselédek általában fiatal parasztfiúk és parasztlányok voltak, akik számára a cselédeskedés nem öröklött és nem feltétlenül tartós foglalkozás volt, hanem inkább átmeneti szolgálat, szegényparasztok számára a mezőgazdasági munkába való betanulás módja, mintegy az inasévek. Felnőtt korukban legtöbbnyire mezőgazdasági napszámosok, részesmunkások, summások lettek és csak nagy rászorultság, súlyos nyomorúság esetén álltak be cselédnek. A magyar agrárproletár számára a cselédség nagy társadalmi süllyedést jelentett, hacsak lehetett, megtartotta „szabad" munkás mivoltát. Az osztrák tartományokban a gazdacselédség volt az agrárproletariátus túlnyomó része, ezért ott a gazdacselédség erősebben elhatárolt, rétegszerű alakot öltött, de a fent elmondottak ott is érvényesek: szintén javarészt fiatal parasztfiúk és lányok átmeneti foglalkozása volt. Az alpesi tartományokban is felnőtt korukban elmentek mezőgazdasági vagy erdőmunkásnak, ipari munkásnak vagy beházasodtak egy birtokos parasztcsaládba. Az alpesi tartományokban volt ellenben egy számottevő része a cselédeknek, akik számára egész életre szóló foglalkozást jelentett a cselédség. Ezek elsősorban két társadalmi forrásból származtak: 1. Az osztrák parasztoknál szokásos öröklési rendszer következtében (egy gyermek örökölte osztatlanul az egész birtokot) a birtoköröklésből kimaradt gyermekek elmentek más gazdához cselédnek vagy a saját testvérük, rokonuk gazdaságában maradtak a többinél jobb helyzetű rokon-cselédként. 2. A cselédek törvénytelen gyermekeit a gazdákhoz adták ki gondozásra és már eleve cselédnek nevelődtek, többnyire azok is maradtak egész életükre.[20]

Visszatérve végül az állandó és időszaki munkások arányát jelző adatokhoz (lásd a 11. táblázatot) a közbevetett adatok alapján jobban meg tudjuk magyarázni őket. Az állandó munkások (egyszersmind a nőtlen állandó munkások) aránya legnagyobb az alpesi tartományokban (69,16, ill. 76,68%). Ennek a területnek tipikus mezőgazdasági munkás kategóriája: a gazdacseléd. Három fő tényező alakította ki az osztrák Dienstbote típusát és tette uralkodó formává az alpesi tartományokban: 1. A birtokviszonyok, vagyis a gazdagparaszti és középparaszti gazdaságok túlsúlya. 2. A nagymértékű állattartás. Cseléd-tartás ugyanis a gazdaság folyamatos, állandó munkálataihoz, elsősorban az állatok gondozására szükséges; az extenzív gabonatermeléshez elegendő kisszámú cselédség és inkább időszaki munkásokra van szükség. 3. Az alpesi tartományok sajátos szórványtelepülési rendszere. Ennek következtében az egymástól távolfekvő gazdaságok állandó bennlakó munkásokra vannak utalva, mert nem kaphatnak szükség esetén munkásokat a szomszédságból, a környékről, úgy mint falutelepülés esetén.[21]

Elég magas az állandó munkások aránya a délszláv tartományokban is (62,91, ill. 68,32%), szintén részben a birtokviszonyokban a paraszti gazdaságok túlsúlya, részben a jelentős állattartás következtében.

A cseh tartományok magas arányszámát (63,40, ill. 65,55%) több különböző tényező alakíthatta ki. Itt is fejlett állattenyésztés volt, és bár a nagybirtok dominált, ez viszonylag fejlett, sokágú, belterjes üzemmel rendelkezett,

[20] *Hugo Morgenstern:* Gesindewesen und Gesinderecht in Österreich, Mittheilungen des k. k. Arbeitsstatistischen Amtes im Handelsministerium 3. Heft. Wien. 1902. 196—199. o.

E. Mischler—H. Wimbersky: Die landwirtschaftlichen Dienstboten in Steiermark. Graz, 1907. 21—23. o.

[21] *Hugo Morgenstern:* i. m. 187—192. o.

mely több állandó munkást igényel. Emellett egyes vidékeken a parasztbirtok is erős volt. Valószínűleg ezek a tényezők emelték elég magasra az állandó munkások arányát.

Egészen más képet mutat Magyarország, Horvátország és a kárpáti tartományok adata. Ezekben az országokban az időszaki munkások nagy túlsúlya bontakozik ki az adatokból. Ezek közül is kiemelkedik ismét — Bukovina után — Magyarország az állandó cselédek igen alacsony (29,08, ill. 26,73%), tehát a napszámosok igen magas arányával (70,92, ill. 73,27%). A nagybirtok nagy súlya tehát nem a gazdasági cselédek nagy számában jelentkezik; ellenkezőleg, a magyarországi nagybirtok — amint az adatokból kiderül — az időszaki munkások nagy tömegét foglalkoztatta viszonylag alacsony cselédlétszám mellett. Ez természetesen összefügg a mezőgazdaság elmaradottságával, az extenzív gabonatermeléssel; fejlettebb, belterjesebb művelés több állandó munkást igényelne. Magyarország adatában kétségtelenül benne rejlik még a munkaerőfelesleg nagy mértéke is; a magyarországi mezőgazdaságban viszonylag kevés állandó személyzetre túlsok, feleslegesen sok időszaki munkás esett.[22] Ez az utolsó adatunk is tehát a nagybirtok döntő súlyát és ugyanakkor a nincstelen, bizonytalan megélhetésű agrárproletariátus óriási számát bizonyítja Magyarországon.

Kiegészíti az állandó és időszaki mezőgazdasági munkások arányáról adott képet, ha még nemzetiségek szerint is megnézzük (itt is csak az állandó munkások arányát adjuk meg):

14. táblázat

Német	72,63%	Szerb és horvát	88,84%
Cseh és szlovák	67,56%	Olasz	69,92%
Lengyel	44,23%	Román	15,06%
Ukrán	33,21%	Tartományi kisebbségek	55,79%
Szlovén	64,51%	Külföldi	77,00%

Ezek szerint a németek, valamint a szerbek és horvátok túlnyomóan állandó munkások; a cseheknél, szlovéneknél és olaszoknál az állandó munkások kb. kétszeresét teszik ki az időszaki munkásoknak; a lengyeleknél viszont már többségben vannak az időszaki munkások, az ukránok és a románok pedig túlnyomóan időszaki munkások.

A Monarchia nyugati részére tehát az állandó, keleti részére az időszaki mezőgazdasági munkások túlsúlya jellemző. Ennek a különbségnek igen nagy jelentősége volt a társadalmi viszonyok és az osztályharc szempontjából. A Monarchia nyugati részén az agrárproletariátus többsége és fő típusa a gazdasági cseléd, elsősorban a gazdacseléd volt, emellett a cseh tartományokban az uradalmi cseléd is. A gazdacseléd az agrárproletariátus leginkább guzsbakötött, többé-kevésbé partriarchális viszonyok közt élő, de ugyanakkor közvetlen felügyelet, közvetlen elnyomás alatt élő típusát képviseli. Jelentős részük nem is igazi agrárproletár, családi kötelékek fűzik a birtokos parasztsághoz, sőt gyakran idősebb korában maga is birtokos parasztcsalád tagja lesz. A gazda-

[22] Horvátország adata azt a gyanút kelti, hogy a magyarországi és horvátországi népszámlálásnál egy statisztikai-technikai tényező is közrejátszott az állandó és időszaki munkások számának felvételénél, mert túlságosan eltér a szomszédos délszláv tartományok adataitól. De ha ennek következtében csökkenne is Magyarország adata, az összkép akkor sem változnék meg lényegesen.

cselédség nem alkot — mint már utaltunk erre — határozottan kikristályosodott réteget. Egy-egy gazdaságban kevesen vannak a hasonló kultúrszínvonalon álló parasztgazdával egy háztartásban, úgyszólván életközösségben, ennek szoros felügyelete alatt. Az ausztriai települési viszonyok következtében is nem alkot sehol koncentrált, erős, összetartó tömeget, ellenben szétszórt, szétforgácsolt, erőtlen. Ezek a megállapítások lényegében az uradalmi cselédekre is vonatkoznak; ezek is szoros felügyelet alatt állnak, a parasztság többi rétegeitől elzárva külön majorsági telepeken élnek, nehezen mozgó, hagyományosan öröklődő és jórészt öntudatlan réteg. Mindezek következtében a Monarchia nyugati részén élő agrárproletariátusnak olyan jellegzetes vonásai, olyan életkörülményei voltak, melyek nem segítették elő azt, hogy az osztályharc jelentős tényezője lehessen.

Ezzel szemben a Monarchia keleti részén, elsősorban Magyarországon az agrárproletariátus nagy többsége és fő típusa: a mezőgazdasági napszámosmunkás volt. Megélhetése sokkal bizonytalanabb mint a cselédé, de ugyanakkor „szabadabb", munkahelyét maga választja, cserélgeti (persze inkább kényszerűségből), nincs lekötve egy gazdához, nem áll állandó közvetlen felügyelet alatt. Bizonytalan egzisztenciájánál és munkája jellegénél fogva csapatokban vándorol munkahelyet keresve és csapatokban dolgozik. Nagyobb településekben (főleg a magyar Alföldön) nagy tömegben koncentrálódva élesen különálló, határozott proletárosztályt alkot. Ilyen esetben a birtokos parasztsághoz fűződő rokoni kapcsolatai is elényesztek már és erős osztályöntudata alakult ki, könnyen forradalmasodó tömeggé vált. Ennek következtében a mezőgazdasági napszámos-proletariátus — elsősorban Magyarországon — az osztályharc jelentős tényezője lett.

*

További mélyebbrehatóbb kutatásokra, még sokkal több adat összegyűjtésére van szükség ahhoz, hogy feltárhassuk és megmagyarázhassuk a volt Osztrák-Magyar Monarchia népeinek a kapitalizmusban kialakult társadalomszerkezetét, ennek fejlődését és összefüggését az osztályharccal és a nemzeti mozgalmakkal. A jelen tanulmány szerény anyaga még csak felületes bepillantást enged e bonyolult kérdésbe. Mégis, talán az eddigi kevés adatból is lehet néhány következtetést levonni a Monarchia népei agrárstruktúrájának egyes fő vonásaira nézve. Ezek a következtetések nem újak, ismert következtetések, de eddig még — tudomásom szerint — nem próbáltuk összehasonlító statisztikai adatokkal alátámasztani és számszerűen megragadni őket.

1. Az agrárnépesség arányának igen nagy eltérései a Monarchia egyes országai között mutatják, hogy a Monarchia egyes részei a kapitalizmus fejlettségének igen különböző fokain álltak. A legfejlettebb északnyugati rész (Alsó- és Felső-Ausztria, Salzburg és a cseh tartományok) és a többi, főleg keleti és déli elmaradott részek között igen nagy távolság volt.

2. A Monarchia egyes részei között nemcsak a kapitalizmus fejlettségi foka, hanem az agrárstruktúra tekintetében is rendkívül nagy eltérések voltak. A Monarchia nyugati és déli részén a parasztbirtok volt túlsúlyban, északi és keleti részén a nagybirtokrendszer uralkodott. Mindkét rész további két-két különböző területre oszlott:

A parasztgazdaság területén belül

a) az alpesi tartományok képviselték a fejlettebb, belterjesebb, állattenyésztő, tőkés jellegű jómódú parasztbirtok övezetét,

b) a délszláv tartományokban viszont a sajátos mediterrán olaj- és gyümölcstermelés, a félfeudális colonus-rendszer és a zadruga intézménye külön típust képezett.

A nagybirtokrendszer területén belül

c) a cseh tartományok a fejlettebb, belterjesebb művelés,

d) Magyarország és a kárpáti tartományok viszont az extenzív, elmaradottabb művelés övezetei voltak.

3. Az agrárstruktúra különböző típusai egyszersmind a mezőgazdasági munka, a mezőgazdasági munkásság különböző struktúráját hozták létre.

a) Az alpesi tartományokban magas arányú (34,8%) agrárproletariátus jött létre, melynek uralkodó típusa: a gazdacseléd (Dienstbote) (76,68%). A gazdacseléd típusa az alpesi tartományokban a gazdag- és középparaszti gazdaságok túlsúlyával, a kiterjedt állattenyésztéssel és a szórványtelepülési rendszerrel függött össze.

b) A délszláv tartományokban (és részben Horvátországban) igen csekély arányú (11,5%) agrárproletariátus jött létre, a kapitalizmus alacsonyabb fejlettségi foka, a kisparaszti gazdaságok túlsúlya és a zadruga intézménye következtében. A munkaerőt főleg kisbirtokos munkások (a gazdaságok kb. 28,27%-a), colonusok szolgáltatták, tehát széles félproletár réteg alakult ki. Az agrárproletariátuson belül uralkodó volt a gazdacseléd típusa (68,32%).

c) A cseh tartományokban magas arányú (38,1%) agrárproletariátus alakult ki, melynek fő típusai: a gazdacseléd és az uradalmi cseléd (65,66%). A fejlettebb, belterjesebb üzemek igényelte magas állandó munkás-létszám mellett jelentős számban voltak időszaki munkások (34,34%), akik részben az alpesi tartományokba, részben Németországba vándormunkára is mentek; továbbá félproletárok is, akik egyaránt jártak mezőgazdasági és ipari bérmunkára (a gazdaságok kb. 19,03, ill. 11,59%-a).

d) A kárpáti tartományok és Magyarország (részben Horvátország is) egymástól is erősen eltértek.

A kárpáti tartományokban viszonylag elég csekély arányú (17,2%) agrárproletariátust állapíthatunk meg, ezek nagyobbrészt időszaki munkások voltak (62,21%). Ezzel szemben rendkívül széles félproletár réteg jött létre (a gazdaságok kb. 43,95%-a) a nagybirtokrendszer és a parasztbirtokok felaprózódása következtében. A mezőgazdasági munkaerőt döntő mértékben a félproletárok szolgáltatták. A mezőgazdaság elmaradottsága, az ipari fejlődés gyengesége és a kisbirtokos-munkás réteg gyors növekedése következtében súlyos agrártúlnépesedés lépett fel, nagyméretű munkaerőfelesleg halmozódott fel. A honi mezőgazdaságban munkaalkalmat nem találó szegényparasztok tömegesen mentek vándormunkára és jelentős részben ellátták munkaerővel Közép-Európa keleti részét. Ezen túlmenően a rendkívül nagy agrártúlnépesedés, az óriási nyomor következtében hatalmas tömegekben tengerentúli kivándorlásra kényszerültek.

4. Az egész Monarchián belül kiemelkedett Magyarország egyfelől a nagybirtok rendkívüli túlsúlya, másfelől az agrárproletariátus viszonylag igen magas (39%) aránya tekintetében. Az agrárproletariátus Magyarországon az egész népesség több mint 1/4 részét tette ki. Az agrárproletariátus mellett a félproletár réteg (az agrárnépesség 15,22%-a) csak másodrendű s egyre csökkenő szerepet játszott a munkaerőellátásban. Az agrárproletariátusnak is túlnyomó részét a bizonytalan egzisztenciájú, szabadon vándorló napszámosok alkották (73,27%), akik főleg az alföldi mezővárosokban koncentrálódva nagy

társadalmi erőt, helyzetüknél fogva komoly forradalmi tömegbázist jelentettek. A Monarchia egyetlen más országában sem volt ilyen társadalmi helyzetű és ilyen nagyszámú, ennyire koncentrálódott és forradalmasodott agrárproletariátus.

Ez az erős, hatalmas, öntudatos, osztályharcos agrárproletariátus Magyarországon jelentős történelemformáló erővé lett, mely — főleg a századfordulótól — aktív politikai harcával Magyarország elsőrendű megoldandó problémái közé emelte a földosztás kérdését, míg végül 1945-ben az ipari proletariátus vezetésével és segítségével meg is valósította.

*

Т. КОЛОШША

МАТЕРИАЛЫ К СООТНОШЕНИЮ И СЛОЖЕНИЮ СЕЛЬСКОХОЗЯЙСТВЕННОГО ПРОЛЕТАРИАТА В АВСТРО-ВЕНГЕРСКОЙ МОНАРХИИ (1900 Г.)

Резюме

Крупные различия в соотношении аграрного населения отдельных стран Австро-венгерской монархии показывают то обстоятельство, что отдельные части Монархии стояли на совсем различных степенях капиталистического развития. Между самой развитой северо-западной частью (Нижняя и Верхняя Австрия, Зальцбург и чешские земли) и остальными, главным образом восточными и южными отсталыми частями имелось очень большое расстояние.

Между отдельными частями Монархии имелись крупные разницы не только в отношении степени развития капитализма, а также в отношении аграрного строя. В западной и южной частях Монархии имело перевес крестьянское землевладение, в северных и восточных частях господствовала система крупного землевладения. Обе части подразделялись еще на две различных области.

В области крестьянского землевладения

а) альпийские провинции представляли собой полосу более развитого, более интенсивного, животноводческого зажиточного крестьянского имения капиталистического характера,

б) а в южнославянских провинциях специфичное средиземноморское плодоводство и разведение оливкового дерева, полуфеодальная система колоната и учреждение задруги составляли отдельный тип.

В области крупного землевладения

в) чешские земли являлись полосой более развитого, более интенсивного сельского хозяйства,

г) а Венгрия и карпатские провинции полосами экстенсивного, более отсталого сельского хозяйства.

Различные типы аграрного строя создали тем самым различный строй сельскохозяйственной работы, сельскохозяйственных рабочих.

а) В альпийских провинциях возник сельскохозяйственный пролетариат высоких размеров (34,8%), господствующим типом которого являлся батрак, служащий у крестьянина (Dienstbote) (76,88%). В альпийских провинциях этот тип батрака был связан с перевесом кулацких и середняцких хозяйств, с распространенным животноводством и системой спорадических поселений.

б) В южнославянских провинциях (и частично в Кроации) возник сельскохозяйственный пролетариат совсем незначительного размера (11,5%), вследствие более низкой степени капиталистического развития, перевеса мелкокрестьянских хозяйств и учреждения задруги. Рабочую силу предоставляли главным образом мелкособственнические рабочие (приблизительно 28,27% хозяйств), колоны, значит, возник более широкий слой полупролетариев. Среди сельскохозяйственного пролетариата господствующим являлся тип батрака, служащего у крестьянина (68,32%).

в) В чешских землях образовался сельскохозяйственный пролетариат высоких размеров (38,1%), основными типами которого являлись батрак, служащий у крестья-

нина и батрак, служащий у крупного землевладельца (65,66%). Наряду с высокой численностью постоянных рабочих, требованной более развитыми, более интенсивными хозяйствами имелись в значительном числе сезонные рабочие (34,34%), которые ходили на сезонные работы частично в альпийские провинции, частично в Германию, а также полупролетарии, которые ходили ровным образом на сельскохозяйственную или на промышленную работу (19,03, вернее 11,59% хозяйств).

г) Карпатские провинции и Венгрия (частично Кроация также) резко различались и между собой.

В карпатских провинциях можем установить сельскохозяйственный пролетариат сравнительно довольно незначительного размера (17,2%), который составляли в большинстве сезонные рабочие (62,21%). Наоборот возник исключительно широкий слой полупролетариев (приблизительно 43,95% хозяйств) вследствие системы крупного землевладения и раздробления крестьянского владения. Сельскохозяйственную рабочую силу предоставляли в решающей мере полупролетарии. Вследствие отсталости сельского хозяйства, слабости промышленного развития и быстрого роста слоя мелкособственнических рабочих появилась тяжелая аграрная перенаселенность, накопился избыток рабочей силы крупных размеров. Крестьянская беднота, не находившая работы в отечественном сельском хозяйстве массами ходила на сезонные работы и в значительной мере снабжала восточную часть Средней Европы рабочей силой. Кроме этого вследствие крайне большого аграрного перенаселения, огромной нищеты они были принуждены массами эмигрировать за океан.

В составе всей Монархии выделилась Венгрия в отношении исключительного перевеса крупного землевладения с одной стороны, а с другой в отношении сравнительно очень высокого размера сельскохозяйственного пролетариата (39%). В Венгрии сельскохозяйственный пролетариат представил собой более чем $^1/_4$ всего населения. Наряду с сельскохозяйственным пролетариатом слой полупролетариев (15,22% аграрного населения) играл только второстепенную и все уменьшающуюся роль в снабжении сельского хозяйства рабочей силой. Подавляющую часть сельскохозяйственного пролетариата составили свободно странствующие поденщики необеспеченного существования (73,27%), которые, сосредоточившись главным образом в сельскохозяйственных городах Венгерской низменности представляли собой крупную общественную силу, серьезный революционный массовый базис ввиду их положения. Ни в какой стране Монархии не было сельскохозяйственного пролетариата такого общественного положения и такого большого числа, настолько концентрированного и революционизировавшегося.

Этот сильный, мощный, сознательный, готовый к классовой борьбе сельскохозяйственный пролетариат стал в Венгрии значительной силой, формирующей историю, который — главным образом с начала XX в. — своей активной политической борьбой поставил вопрос о разделе земли в ряды первостепенных разрешимых проблем Венгрии и наконец в 1945 г. под руководством и при помощи промышленного пролетариата и осуществил его.

T. KOLOSSA

DONNÉES SUR LA PROPORTION ET LA COMPOSITION DU PROLÉTARIAT AGRICOLE DANS LA MONARCHIE AUSTRO—HONGROISE (1900)

Résumé

Les divergences dans les proportions de la population agricole des pays de la Monarchie montrent que les diverses parties de la Monarchie étaient à des niveaux très différents de l'évolution capitaliste. Entre la partie la plus évoluée du nord-ouest (Basse- et Haute-Autriche, Salzbourg et provinces tchèques) et les autres régions, surtout celles de l'est et du sud, plus arriérées, il y avait sous ce rapport un écart considérable.

Les différences entre ces parties de la Monarchie étaient grandes non seulement au point de vue du niveau de l'évolution capitaliste, mais aussi en ce qui concerne la structure agraire. Dans la partie occidentale et méridionale de la Monarchie, la propriété paysanne était prépondérante, tandis que dans la partie septentrionale et orientale la grande propriété prédominait. Chacune de ces deux parties se divisaient à leur tour en deux zones.

Quant à la paysannerie:

a) les provinces alpestres représentaient la zone des propriétés paysannes aisées, plus évoluées, plus intensives, faisant aussi d'élevage et ayant un caractère capitaliste;

b) dans les provinces sud-slaves, la production d'huile et de fruits caractérisant la région méditérranéenne, le régime semi-féodal des colons, et l'institution de la zadruga créèrent un type spécial.

A l'intérieur du système de la grande propriété

a) les provinces tchèques représentaient la culture plus évoluée et plus intensive,

b) la Hongrie et les provinces carpathiques étaient par contre des zones de culture extensive plus arriérée.

Les différents types de structure agraire firent naître en même temps différents types de travaux et d'ouvriers agricoles:

a) dans les provinces alpestres, la proportion du prolétariat agricole était très élevée (34,8%); son type prédominant était le valet de ferme (Dienstbote*) (76,68%). La formation de ce type dans les provinces alpestres était une suite de la prépondérance des propriétés de la paysannerie aisée et moyenne, de la pratique étendue de l'élevage, et du système de peuplement sporadique:

b) dans les provinces sud-slaves (et en partie en Croatie), la proportion du prolétariat agricole est très faible (11,5%), fait qui s'explique par le niveau plus bas de l'évolution capitaliste, par la prépondérance des propriétés de la petite paysannerie, et par les institutions du la zadruga. La main-d'oeuvre était fournie, en premier lieu, par les travailleurs petits-propriétaires et les colons (28,27% env. des exploitations agricoles), donc une couche semi-prolétaire assez large s'est formée ici. Au sein du prolétariat agricole, le type du valet de ferme a été prépondérant (68,32%);

c) dans les provinces tchèques, la proportion du prolétariat agricole était très forte. Les principaux types sont: le valet de ferme et les domestiques des grandes propriétés (65,66%). Outre un effectif ouvrier permanent de nombre élevé, nécessité par les exploitations plus évoluées et plus intensives, le nombre des ouvriers saisonniers était également notable (34,34%). Ceux-ci faisaient aussi, dans les provinces alpestres et en Allemagne, un travail migrant: il y avait également des semi-prolétaires employés comme ouvriers salariés dans l'agriculture et dans l'industrie (19,03% resp. 11,59% env. des exploitations agricoles).

d) Les provinces carpathiques et la Hongrie (en partie aussi la Croatie) présentaient de fortes différences. Dans les provinces carpathiques, la proportion du prolétariat agricole était relativement modeste (17,2%), celui-ci se recrutait pour la plupart parmi les ouvriers saisonniers (62,21%). Les semi-prolétaires, par contre, formaient une couche extraordinairement large (43,95% des exploitations agricoles) par suite du morcellement des grandes propriétés et des petites propriétés paysannes. Les semi-prolétaires fournissaient la majeure partie de la main-d'oeuvre agricole. En raison de l'état arriéré de l'agriculture, de la faible évolution de l'industrie et de l'acroissement rapide de la couche paysanne-ouvrière, il y a eu un dangereux surpeuplement agricole et un excédent considérable de la main-d'oeuvre. De grandes masses de paysans pauvres, ne trouvant pas de travail agricole dans le pays, ont eu recours au travail migrant, fournissant ainsi une bonne partie de la main-d'oeuvre de la partie orientale de l'Europe Centrale. En outre, le surpeuplement agricole et l'énorme misère ont forcé des masses importantes de choisir l'émigration en outre-mer.

Au sein de la Monarchie, la Hongrie se distingue d'une part par la prépondérance extrême de la grande propriété, et d'autre part par la proportion très élevée (39%) du prolétariat agricole. La proportion de celui-ci a atteint en Hongrie le quart de la population totale. A côté du prolétariat agricole, la couche semi-prolétarienne (15,22% de la population agricole) ne jouait, comme main-d'oeuvre, qu'un rôle secondaire et de plus en plus insignifiant. La plus grande partie du prolétariat agricole était constituée par des journaliers d'une existence précaire, migrant librement (73,27%), qui se concentraient surtout dans les bourgades et formaient par leur situation même une force sociale notable et une base révolutionnaire massive. Dans aucun pays de la Monarchie, il n'y a eu de prolétariat agricole d'une situation sociale analogue et d'un nombre si élevé, qui fut aussi concentré et révolutionnaire.

Ce prolétariat agricole fort, énorme, conscient et militant, devint en Hongrie une force notable jouant un rôle historique important. Par sa lutte politique active surtout à partir du tournant du siècle, il mit au premier plan la question de la réforme agraire, pour la réaliser enfin en 1945, avec l'aide et la direction du prolétariat industriel.

* Valet d'origine petit-propriétaire.

P. SZOKOLAY KATALIN

A lengyel kommunista sajtó a Magyar Tanácsköztársaságról

A magyar proletárforradalom győzelmének híre futótűzként terjedt el Lengyelországban. A lengyel munkássajtó cikkei, a röpiratok, a munkásgyűlések szónokai szinte egyébről sem beszéltek ezekben a napokban, mint a Magyar Tanácsköztársaság létrejöttéről. „Proletárdiktatúra Magyarországon", „Győzött Magyarországon a munkásforradalom", „Szocialista fordulat Magyarországon", — ilyen és ezekhez hasonló címek alatt hírdették lelkes hangon a lengyel kommunisták az örömteli hírt. Így volt ez Európa-szerte. A kommunisták, a forradalmi munkások mindenütt nagy lelkesedéssel, örömmel és bizalommal tekintettek a hatalmat kezébe ragadó magyar dolgozó népre.

Lengyelország egyike volt azon országoknak, amelyeket talán a legközvetlenebbül érintett a magyar proletárforradalom győzelme. A lengyel nép a Nagy Októberi Szocialista Forradalom közvetlen eredményeként nyerte vissza függetlenségét. A lengyel proletárok százezrei harcoltak a Nagy Október harcaiban, a lengyel munkásosztályt ezer szál fűzte a forradalmi Oroszországhoz, a bolsevik párthoz. Az újjászületett Lengyelország keleten Szovjet-oroszországgal volt határos, délkeleti határain az ukrán, a lengyel nacionalista erők és a proletárforradalom katonái vívták egymás ellen élet-halál harcukat. Az országon belül elkeseredett, de egyenlőtlen harc folyt a hatalomért. 1918 végén munkástanácsok alakultak országszerte. A forradalmi munkásság legjobbjai tömörültek a tanácsok körül, de csak egyes tanácsokban sikerült a kommunista vezetést megvalósítani (így pl. a Dąbrowai Szénmedence Munkástanácsában, vagy a Varsói Munkástanácsban), a többiben reformista vezetés érvényesült.

1918 végén, 1919 elején forradalmi helyzet volt Lengyelországban. Az 1918 decemberében megalakult Lengyelországi Kommunista Munkáspárt azonban igen kedvezőtlen körülmények között harcolt és rendkívül bonyolult helyzettel találta magát szemben. Az újonnan egyesült lengyel területek gazdasági, társadalmi és politikai fejlettsége különböző volt: Orosz-Lengyelországban fejlett volt a forradalmi munkásmozgalom, Galícia és a volt Porosz-Lengyelország lakossága viszont erősen burzsoá és reformista befolyás alatt állott. A lengyel társadalom, másfélévszázados nemzeti elnyomatása következtében telve volt nacionalista és polgári demokratikus illúziókkal — még nem volt ideje kiábrándulni saját burzsoáziájából —, mindezeket az erőket a burzsoá politikusok saját érdekeik szolgálatába állították.

Az első világháború idején a lengyel munkásosztályt a háború erősen megtizedelte, a munkásság százezreit hurcolták előbb Oroszországba, majd Németországba. A nagy forradalmi tradíciókkal rendelkező lengyel forradalmi

munkásság fizikailag gyenge volt a győzelem kivívásához. A forradalmi helyzet számtalan új kérdést állított a Lengyelországi Kommunista Munkáspárt elé, amelyekre elméletileg a fiatal párt még nem volt felkészülve. A lengyel kommunisták a nemzetközi forradalmi mozgalom terjedésétől várták a lengyel nép felszabadulását. Az ösztönösség téves elmélete következtében nem értékelték eléggé a nemzeti és demokratikus törekvésekben rejlő forradalmi lehetőségeket, és így a tömegeket kiszolgáltatták a Szocialista Párt reformizmusának. A helyzetet bonyolította az is, hogy az antant hatalmak minden eszközt megragadtak arra, hogy megvethessék lábukat Lengyelországban. Burzsoá ellenforradalmi Lengyelországra volt szükségük a Szovjetunió elleni háborúban, de ezen az úton akarták biztosítani az orosz forradalom következtében elveszített kelet-európai befolyásukat is. Az antant hatalmak pénzzel, katonai szakértőkkel és fegyverrel segítették a lengyel burzsoázia uralomrakerülését.

Így állt elő 1919 elejére olyan helyzet, hogy abban az országban, amely elsősorban a proletárforradalomnak köszönhette önálló létét, eldördültek az első sortüzek a forradalmi mozgalom vérbefojtására; az ország nacionalizmussal elbódított ellenforradalmi csoportjai már 1919 elején segédkezet nyújtottak a nemzetközi ellenforradalomnak a Szovjet-Oroszország elleni háborúhoz.

Ilyen súlyos körülmények között a Magyar Tanácsköztársaság győzelme új erővel csillogtatta meg a lengyel proletariátus előtt a társadalmi felszabadulás lehetőségét. Az 1919. március 21-ét követő napokban szinte egész Lengyelországban egyébről sem lehetett hallani, mint a magyar proletariátus győzelméről. Annyira, hogy pl. a munkástanácsok ülésein nemcsak a kommunisták, de a reformista szocialisták, a „Bund", vagy a keresztényszocialista munkások is — nem tudva kivonni magukat az általános lelkesedésből — egyhangúan üdvözölték a magyar proletárok győzelmét. A Varsói Munkástanács ülésén 1919. március 24-én „igen ünnepélyes volt a hangulat. A szembenálló pártok képviselői gratuláltak egymásnak ahhoz a győzelemhez, amely a magyar népnek jutott osztályrészül." Az elnök javaslatára a küldöttek felállással fejezték ki a magyar dolgozó nép iránt érzett tiszteletüket. Az egész terem felállt. Hatalmas volt a lelkesedés. Felkiáltások: „Éljen a magyar forradalom!". Ezt követően az elnök felolvasta az üdvözletet, melyet a Varsói Munkástanács „Magyarország tőke igájából felszabadult proletariátusának" küldött.[1]

A Varsói Munkástanács egyhangúan fogadta el a kommunisták javaslatát: „A Varsói Munkásküldöttek Tanácsa, Lengyelország fővárosa forradalmi proletariátusa képviseletében, határtalan örömmel üdvözli a forradalom győzelmét és a Munkás-, Paraszt-, Katonaküldöttek Tanácskormányának megalakulását Magyarországon.

A Varsói Munkásküldöttek Tanácsa a budapesti Forradalmi Munkáskormánynak testvéri üdvözletét és a proletárszolidaritás kifejezését küldi.

Varsó és egész Lengyelország proletariátusa megfeszített figyelemmel kíséri a testvéri magyar munkások harcát, melyet a koalíció rabló imperializmusa és saját kapitalistáik és mágnásaik ellen folytatnak, és további győzelmeket kíván a magyar testvéreknek a munkásforradalom eszméjéért folytatott harcukhoz.

[1] Posiedzenie RDR — 24 marca 1919. Warszawskie Biuro Korespodencyjne (a továbbiakban WBK). Napi jelentés. 1919. márc. 25. — Archiwum Zakładu Historii Partii przy K. C. PZPR. (a továbbiakban A. ZHP).

Éljen a magyar szocialista munkás, paraszt, katonaköztársaság! Éljen a nemzetközi munkásszolidaritás."[2]

Hasonló meleg szavakkal üdvözölte a Dąbrowai Szénmedence munkássága a magyar proletárdiktatúrát. Köszöntőjükben abbeli mély meggyőződésüket fejezték ki, hogy „a közeljövőben a történelmi szükségszerűség eredményeképpen, a lengyel proletariátus együttes erőfeszítéssel megdönti saját burzsoáziája uralmát és ezzel egy frontba kerül a nemzetközi forradalmi proletáriátussal a nemzetközi reakció és az ellenforradalom frontjával szemben. Éljen Magyarország proletariátusának Tanácsköztársasága".[3]

A Międzyrzec-i Munkásküldöttek Tanácsa 1919. március 23-án tartott ülésén felállással és lelkesedéssel üdvözölte a magyar forradalmat.[4]

Lublin Város Munkásküldötteinek Tanácsa április 2-án tartott plenáris ülésén született meg az alábbi határozat: „Lublin Város Munkásküldötteinek Tanácsa testvéri üdvözletét küldi Magyarország győztes proletariátusának. Abban az időpontban, amikor az egész nemzetközi ellenforradalom szervezkedik és megtorlásra készül a harcoló munkásosztállyal szemben — a Magyar Tanácsköztársaság létrejötte, a győztes szocializmus új gócának kialakítása új ösztönzés forrása Lengyelország proletariátusa számára a további harchoz a munkásosztály győzelméért, a szocializmus győzelméért. Éljen a Magyar Szocialista Tanácsköztársaság! Éljen a Szocialista Forradalom!"[5]

Hasonló üdvözletek egész sora született ezekben a napokban Lengyelországban. Bizonyíték ez arra, hogy a lengyel munkásság körében a magyar győzelem igen nagy visszhangot váltott ki, mint már említettük, nemcsak a kommunista munkások, de a szocialisták s a szakszervezetek köré csoportosuló munkásság köreiben is. Elképzelhetetlen volt ezekben a napokban Lengyelországban olyan munkásgyűlés, amely legalább szavakban ne fejezte volna ki bizalmát az orosz, a magyar és később a bajor proletariátus iránt. Így pl. április 27-i kezdettel tartotta Varsóban kongresszusát a „Bund". „A kongresszus kezdetén üdvözletet küldtek Németország, Magyarország és Oroszország harcoló proletariátusának."[6] Május 10-én fejezte be tárgyalásait a Fémmunkások és Munkásnők Szakszervezetének IV. kongresszusa Lengyelországban. A kongresszus határozatai közt ott szerepel az „Oroszország, Magyarország és Bajorország hős proletariátusának küldendő üdvözlet".[7]

A munkástömegek pártállásuktól függetlenül lelkesen üdvözölték a nemzetközi proletárforradalom magyarországi győzelmét. A reformista pártvezetőket ez arra kényszerítette, hogy legalább szavakban elismerjék a magyar forradalmat. Hozzájárult ehhez az első napok tájékozatlansága is. Nem látták tisztán a Magyar Tanácsköztársaság jellegét, megtévesztette őket az, hogy a Magyar Tanácskormány tagjainak többsége szociáldemokrata volt. Mindez persze nem akadályozta meg a lengyel szocialista párt vezetőit abban, hogy

[2] Powitanie Węgierskiej Republiki Socjalistycznej. Warszawska RDR. Biuletyn 1—2 sz. 1919. márc. 30. 4. o. A. ZHP.

[3] *Henry Bicz:* Rady Delegatów Robotniczych w Polsce w latach 1918—1919. Moskva. 1934. 185. o.

[4] Sprawozdanie 29-go posiedzenia RDR w Międzyrzec-u. 1919. márc. 23. A.ZHP 167. fasc. Międzyrzec. 1919.

[5] Prawda Komunistyczna. Lublin 1919. ápr. 5. 6. sz.

[6] Zjazd „Bundu" w Warszawie. WBK. Napi jelentés. 1919. ápr. 23. A.ZHP.

[7] Ruch Zawodowy. Komuna — Organ Komitetu Łódzkiego KPRP 1919. máj. 5 sz. 6. o.

ezekben a napokban a parlamentben az antanttal való szövetség mellett szavazzanak.

„A Munkásküldöttek Tanácsaiban a kommunista javaslatok mellett szavaznak — jegyezte meg az egyik kommunista cikk —, és szolidaritásukat fejezik ki a koalíció ellen irányuló magyarországi proletárdiktatúra iránt, a Sejm-ben pedig a Koalícióval való szövetség mellett szavaznak... Ilyen már a sorsa a politikai szélhámosoknak és csalóknak."[8] Ehhez hasonlóan írja egy másik lap: „Akkor, amikor Magyarország proletariátusa a hatalmat kezébe ragadva szövetséget hirdet Oroszország szocialista köztársaságával, amikor kinyilvánította, hogy vállvetve Oroszország proletariátusával, harcba lép a bandita és rabló koalíció ellen, amikor Magyarország proletariátusa a Magyar Munkás Tanácsköztársaságnak a hódító koalíció imperializmusa ellen folytatott harca szolidáris támogatására hívja fel az egész világ proletariátusát — mi történik a lengyel Sejm-ben? Íme az összes képviselők, a lengyel szocialista párt frakciójával egyetemben, a koalícióval való szövetség megkötése mellett szavaztak."[9]

Ha magukat az üdvözleteket hasonlítjuk össze, akkor is kitűnik, hogy azoknak a munkástanácsoknak az üdvözletei, ahol kommunista befolyás érvényesült, sokkal őszintébb hangúak és tartalmuk forradalmibb.

A fentebbi táviratok és üdvözletek, a háború utáni közlekedési nehézségek és bizonytalanságok következtében nem jutottak el Magyarországra. A Lengyel Kommunista Munkáspárt 1919 májusában Krasny-Rotstadt József elvtársat küldte Magyarországra a Központi Bizottság üdvözletével. Krasny elvtárs a Tanácsköztársaság idején kiemelkedő szerepet játszott Magyarországon az ittélő lengyel proletárok harcramozgósításában.[10]

A fentebb idézett üdvözletek mindenesetre képet adnak arról, hogy a Magyar Tanácsköztársaság győzelmének híre igen mély nyomokat hagyott a lengyel népben. Bizonyítja ezt az alábbi idézet is, amelyet egy Varsóban működő félhivatalos burzsoa hírügynökség jelentésében olvashatunk: „A magyar fordulat alapvetően megváltoztatta a kommunisták körében uralkodó hangulatot. Ismét hit és remény tölti el soraikat... A régi maximalizmus teljes egészében felújult. És nem csupán a párt vezetői körében, de főképp a tagságnál. A munkások — kommunisták ismét bizalommal néznek vezetőikre."

„Mit remélnek a magyar események után? ...Remélik, hogy az orosz—ukrán és magyar bolsevikok »testvéri« hadseregei hamarosan egyesülnek pl. a Kárpátok valamelyik hágójánál..."

„Általában a kommunisták azt állítják, hogy földrajzi szempontból a forradalmi Magyarország jóval nagyobb jelentőséggel bír, mint az esetleg forradalmasodó Németország! Az a tény, hogy Magyarország távolesik a Koalíció frontjától, lehetővé teszi számukra a kommunizmus megszilárdítását országukban. Ezen kívül — véleményük szerint — Lengyelország minden oldalról bolsevizált országoktól lesz körülvéve és rövidesen eljön a pillanat, amelyben a forradalmi áramlatok Lengyelországot is elragadják."[11]

*

[8] Rewolucja na Węgrzech. KPRP 1919. A.ZHP 615.

[9] Sejm twierdzą reakcji. Sztandar Komunizmu — organ KW. KPRP 1919. márc.—ápr. 3. o.

[10] *Józef Krasny:* Z Pola Walki. 1958. jan. 1. évf. 1. sz. 246. o.

[11] Wypadki węgierskie a ruch robotniczy w Polsce. WBK napi jelentése 1919. márc. 27. A.ZHP.

Az alábbiakban szemelvényeket közlünk az 1919-es lengyel kommunista sajtónak a magyar proletárforradalomról írt cikkeiből, röpirataiból. Az anyagok összeállításánál elsősorban a Lengyel Egyesült Munkáspárt Központi Bizottsága Párttörténeti Intézete Levéltárában fellelhető kommunista sajtó és röpiratirodalomra támaszkodunk. Az anyag, amely 1919-ből fennmaradt, csupán töredéke az 1919-ben megjelent lengyel kommunista irodalomnak. Mégis, még ebben a hiányos anyagban is igen nagyszámú olyan írást találunk, amely a magyar proletárforradalom győzelmét népszerűsíti. A Lengyel Kommunista Munkáspárt Központi Bizottsága több röpiratot adott ki a magyar proletárforradalomról. De minden 1919. március 21-e és augusztus 1-e között megjelent lengyel kommunista újságcikk és röpirat foglalkozik a magyar proletárforradalommal. A kerületi és vidéki pártszervezetek is számos, a Magyar Tanácsköztársasággal foglalkozó írást tettek közzé. A párt két brosúrát is kiadott a magyar munkásosztály győzelméről. És mindezt illegális vagy félillegális körülmények között.

A Lengyel Kommunista Munkáspárt rendkívül nagy jelentőséget tulajdonított a munkáshatalom létrejöttének Magyarországon. A világforradalom újabb győzelmét üdvözölték a magyar eseményekben. Azon az őszinte lelkesedésen és örömön túl, amely a lengyel kommunisták mély internacionalizmusából fakadt, a Párt felismerte a magyar proletariátus győzelmének hatalmas stratégiai jelentőségét, mind a forradalmi mozgalom nemzetközi helyzete, mind pedig annak lengyelországi alakulása szempontjából.

„Munkások. Örvendetes hírt hozunk nektek" — írta a łódźi pártbizottság felhívása. — „Új győzelmet hirdet a forradalmi internacionálé. Magyarországon a Munkásküldöttek Tanácsa kezébe ment át a teljes hatalom. Még egy ország, amely felszabadult az imperializmus rabszolgaságából, még egy proletariátus, amely szabaddá vált az elnyomás és kizsákmányolás béklyóitól. Európa szívében szövetségese támadt az eddig ellenséggel körülkerített Vörös Szovjetoroszországnak, a hónapok óta élet-halál harcát vívó német proletariátusnak és az utolsó harcra készülő egész forradalmi internacionálénak!

A magyar kommunista kormány már testvéri szövetségre lép Szovjetoroszországgal, hozzákezd a föld, a gyárak, bankok kisajátításához, proletár vöröshadsereget létesít a védelemre, a koalíció hódító imperializmusával szemben..."[12]

Hasonló tartalmú a Lengyel Kommunista Munkáspárt Központi Bizottsága március 31-én kiadott röpirata:

„Proletárdiktatúra Magyarországon! A nemzetközi proletárforradalom új győzelmet ért el, a magyar kormány lemondásra kényszerült a Munkás-, Paraszt-, Katonaküldöttek Tanácskormányának javára. Kénytelen volt, mivel bel- és külpolitikájának veresége, az országban érlelődő proletárforradalom nem hagyott számára más utat.

Magyarországon ma a munkásosztály kormányoz!...

...A magyar proletárdiktatúra példája új tüzet gyújt minden szomszéd ország munkásságának a szívében. Egyre nehezebb lesz ez országok burzsoáziája és az őket támogató koalíció számára ökölléssel és szuronnyal kormányozni, mind világosabbá válik a proletariátus számára, hogy a szovjet kormányzat

[12] Odezwa Komitetu Łódzkiego KPRP. Łódź. 1919. márc. 27. A.ZHP. Odezwy O. K.KPP. Łódź 1919. III. 1. sz.

elkerülhetetlen, természetes eredménye a munkásmozgalomnak és egyetlen lehető út a szocializmus felé.

Az orosz forradalom legnagyszerűbb igazolására talál a magyar proletárdiktatúrában. Szovjetoroszország kormánya, a nemzetközi proletariátus ez első menedékhelye Szovjetmagyarországban nyeri első szövetségesét..."[13]

A Szovjetoroszországgal való szövetség, a Nagy Októberi Forradalommal való azonosság — főleg ezek azok a különösen hangsúlyozott momentumok, melyekről a lengyel kommunisták a magyar eseményekkel kapcsolatban írtak.

„A magyar események eredménye olyan, mintha az orosz forradalom egy pár mérföldre kiszélesedett volna" — írta a párt falusi lapja.[14]

„Két ország van már, ahol szabadok a munkások; Oroszország és Magyarország."[15]

„A magyarországi proletárforradalom a novemberi forradalom elkerülhetetlen eredménye és további folytatása."[16]

Különösen élénk érdeklődést váltottak ki a lengyel társadalom körében a Magyar Tanácsköztársaság létrejöttének körülményei. Szó volt erről már a fentebb idézett röpiratokban is, igen érdekes ezzel kapcsolatban a „Nowe Spoleczeństwo" cikke: „Nem kevésbé jellegzetes feleletet adtak a magyar események arra a kérdésre, hogy »demokrácia vagy diktatúra?« A Károlyi-kormány újból meggyőzött bennünket arról, hogy az ő »demokráciája« nem képes olyan erőt kiváltani a tömegekből, amely szükséges lett volna, hogy Magyarországot megmentse a Koalíció étvágyától... Szovjetmagyarország egyszerre nemzetközi tényezővé vált. A Koalícióval és vazallusaival szemben egyszerre olyan ellenállást tanusít, amelyről a magyar »demokratikus« köztársaság álmodni sem mert."[17]

A „Sztandar Komunizmu" első száma „Jön a forradalom" c. cikkében írja:

„Elég volt egy pár rövid hónap, hogy porrá váljék a népi tömegeknek minden oly irányú illuziója, mintha Károly trónjának megdöntése, a burzsoá-demokratikus köztársaság bevezetése ki tudná elégíteni a dolgozó nép legelemibb szükségleteit. A burzsoá köztársasági kormány semmivel sem mutatkozott kevésbé reakciósnak, mint a volt császári-királyi kormány."[18]

1919 áprilisában a Párt 8 oldalas nagyalakú brosúrát adott ki „Forradalom Magyarországon" címmel.[19] A brosúra szintén részletesen ismerteti a magyar proletárforradalom győzelmének körülményeit Magyarországon. Mindhárom, fent idézett írás külön hangsúlyozza — utalva a Vyx-jegyzékre — az antantnak a magyar nép nemzeti érzései ellen irányuló törekvéseit. A kommunisták különösen fontosnak tartották e momentumok hangsúlyozását, elsősorban lengyel szempontból. A lengyel burzsoázia az antanttal szövetségben újabb véres kalandokat készített elő a lengyel nép ellen. A magyar ese-

[13] Dyktatura proletarjatu na Węgrzech. K. C. KPRP. Warszawa. 1919. márc. 31. A ZHP Odezwy K. C. KPP 1919. III.

[14] Rewolucja kroczy naprzód. Gromada — gazeta KPRP dla ludu pracującego na roli. 1919. ápr. 20.

[15] Rewolucja robotnicza na Węgrzech. Gromada 1919. ápr. 1.

[16] Rewolucja Idzie! Sztandar Kommunizmu. 1919. marc.—ápr.

[17] *H. S. Kamieński:* Krach ludzeń demokratycznych. Nowe Społeczeństwo. 1919 máj.—jún. 3—4. sz. 28—34. o.

[18] Rewolucja Idzie!

[19] Rewolucja na Węgrzech.

mények nagy segítséget nyújtottak a pártnak ahhoz, hogy leleplezze az antant imperializmusát, a lengyel burzsoázia áldemokratikus lényegét, a lengyel szociálsoviniszták hamis jelszavait.

„Országunk más országoknál nem kevésbé terepe a véres imperialista politikának — írta a már fentebb idézett röpirat. — Burzsoáziánk, a többi burzsoáziához hasonlóan, a háború tüzébe hajszolja a népet, hogy hódító vágyait kielégíthesse.

Sok más országhoz hasonlóan a mi országunk is eszköz a Koalíció kezében, amely azt a forradalmi Oroszország elleni tereppé akarja átalakítani. A nép vére nálunk is ütőkártya az imperialista hódítók gyalázatos játékában.

Ösztönözzön tehát bennünket is harcra a magyar proletárdiktatúra. Burzsoáziánk és vele együtt a Lengyel Szocialista Párt már riadót fúj, már látja a Lengyelország körül bezáródó forradalom lánggyűrűjét. Kezdi már érteni, hogy Lengyelországban is elkerülhetetlen a munkásforradalom, a tanácsok uralma.

Értse meg ezt tehát minden munkás! Siessünk mindnyájan a munkásdiktatúráért vívott harc zászlaja alá, a kommunista párt vörös zászlaja alá."[20]

A magyar proletárforradalmat ismertető brosúra utolsó oldalain érdekes adatokat közöl arra vonatkozóan, hogy a lengyel burzsoázia hogyan fogadta a magyar proletárdiktatúra hírét, olyan híreket is közöl, hogy a magyar események következtében Lengyelországban az „erős kéz" kormányát akarják felállítani. Közli azt a hírt is, hogy a magyar ellenforradalmárok Lengyelországban keresnek menedéket.[21]

A lengyel kommunisták részletesen ismertették a Magyar Tanácskormány rendeleteit, a „Mindenkihez" szóló felhívást, a föld, a bankok, gyárak államosítására vonatkozó rendeleteket. Számos cikk és röpirat népszerűsítette a lengyel tömegek előtt a magyar Tanácskormány gazdasági, kulturális és szociálpolitikáját. A rendkívül súlyos anyagi és szociális körülmények között élő lengyel munkás számára igen sokatmondóak voltak azok a hírek, hogy „a munkáskormány elsősorban a munkásosztállyal törődik. A munkások több élelmet kapnak, mint a gazdagok... Nem laknak ott a munkások többé barlangokban. Minden munkásnak tiszta, világos és egészséges lakása van... A kormány bevezette a gyermekek ingyenes fürdőztetését. A tanulás ingyenes Magyarországon."[22]

Egy másik cikk összehasonlítja, hogy mire kell a pénz a burzsoá lengyel államnak és mire a munkáshatalomnak:

„A pénzügyminiszter kiszámította, hogy a kormány július 2-ig két és félmilliárd márkát kell, hogy kiadjon... a kiadások felét a hadsereg fenntartására fordítják. Amikor pedig a munkások kerülnek hatalomra, elsősorban az iskolákra fordítanak gondot... így léptek fel Magyarország munkásai is. A műveltség a legnagyobb hatalmunk. Amíg az urak kormányoznak, addig nem lesz mindenki számára nyitva a műveltséghez vezető út."[23]

Ezeknek a röpiratoknak, újságcikkeknek a többsége azért íródott, hogy eljuttassa a proletárforradalom igaz híreit a lengyel nép széles rétegeihez, mozgósítsa a lengyel munkásosztályt, s a magyar példa segítségével újjáélessze

[20] Dyktatura proletarjatu na Węgrzech.
[21] Rewolucja na Węgrzech. 7—8. o.
[22] Kto zwycięza? Gromada 1919. máj. 15.
[23] Naco państwu potrzebne pieniądze? Gromada 1909. jún. 6.

a lengyel tömegeknek a Nagy Októberi Szocialista Forradalom iránti bizalmát, amelyet a burzsoá és szociál-soviniszta, reformista pártok oly nagy buzgalommal hamisítottak meg. Ez természetesen befolyásolja tartalmukat. Nem igen találunk köztük olyat — kivéve a második brosúrát, amelyre még visszatérünk —, amely a magyar proletárdiktatúra egyes lépéseit, intézkedéseit elemezte volna. De a forradalmi harcok nem is kedveztek ennek. A forradalmi mozgalom olyan gyors iramban fejlődött, hogy a feladatok elméleti felmérésére csak később kerülhetett sor. Emellett az illegalitásban küzdő Lengyelországi Kommunista Munkáspárt számára még a magyar nép harcára vonatkozó adatok beszerzése is nagy erőfeszítésbe került, nemhogy azok részletesebb elemzésébe bocsátkozhatott volna.

Természetesen nem kívánjuk ezáltal lebecsülni azokat a téves nézeteket, amelyek az itt közölt írásokban is fellelhetők, mint pl. a magyar Tanácskormány földről szóló rendeletének teljes és kritikátlan átvétele és népszerűsítése Lengyelországban.[24] De mindezek és egyéb más tévedések és hibák ellenére, amelyeknek részletes elemzésére itt most nem térhetünk ki, az a visszhang, amelyet Lengyelországban a magyar proletárforradalom kiváltott, kétségtelenül mozgósító, öntudatosító erőként hatott a lengyel népre. A lengyel kommunisták mély, igaz internacionalizmusa a magyar munkásosztály győzelmének, küzdelmeinek híreit forradalmi fegyverré alakította Lengyelországban.

*

Lengyelország 1919 elején igen fontos stratégiai helyet foglalt el a nemzetközi ellenforradalom terveiben. A forradalmi mozgalom nemzetközi alakulása szempontjából nem volt közömbös, sikerül-e az ország munkásait háborúba vinni a szovjetorosz néppel, a proletárforradalom leverésére.

A Lengyel Kommunista Munkáspárt harci eltökéltségre, proletárszolidaritásra, a nemzetközi forradalmi proletariátus iránti mélységes felelősségre nevelte a lengyel munkásosztályt. A „Forradalom Magyarországon" című írás „A magyar forradalom és Lengyelország" fejezetében a következőket írja:

„A budapesti események méginkább ráeszméltették a lengyel forradalmi proletariátus élcsapatát, hogy milyen hatalmas történelmi misszió jutott neki osztályrészül, milyen hatalmas és jelentőségteljes feladatok várnak rá."[25]

Ez a cél vezette a kommunisták határozati javaslatát, amelyet 1919. április 15-én a Nagyobb Munkástanácsok III. értekezletén a május elsejei jelszavakkal kapcsolatban tettek:

„A nemzetközi proletárszolidaritás ma valamennyi ország forradalmi munkás élcsapatának feltétlen összefogását jelenti, mindenekelőtt Oroszország, Ukrajna, Litvánia, Bjelorusszia és Magyarország forradalmi köztársaságaival."[26]

Május elseje előkészítésében ezt a szempontot különösen aláhúzták a lengyel kommunisták. Az egész májusi ünnepre a proletárszolidaritás, az orosz, magyar, bajor proletárforradalmak iránti szeretet nyomta rá bélyegét.

„Ma... azért harcolunk, hogy megdöntsük a kapitalista társadalmi rendet és bevezessük az új rendet, a munka államát, a szocialista társadalmi

[24] Kogo wywłaszczają komuniści? Gromada 1919. jún.
[25] Rewolucja na Węgrzech. 31. o.
[26] Wnioski. III narady. Materiały Narady Większych Rad. A.ZHP RDR 167. fasc.

rendet. Ehhez a forradalmon keresztül jutunk el. Vállvetve a forradalmi Oroszországgal, a magyarokkal, Ausztria, Németország és a többi ország forradalmi proletárjaival, pártunk, a Lengyelországi Kommunista Munkáspárt zászlaja alatt.

Ez év május elseje legyen olyan ünnep, melynek ereje és ragyogása elhomályosítja ellenségeink szemét ... kiáltsa minden elnyomott kizsákmányolt: Éljen május 1! Éljen a nemzetközi munkásegység! Éljen az orosz, magyar, bajor proletárforradalom! Éljen a munkásküldöttek tanácsa! Éljen a LKMP!"[27]

„Elvtársak! Munkások! Katonák!

A Lengyelországi Kommunista Munkáspárt Május Elsejére — tüntetésre és általános sztrájkra hív titeket:

A burzsoázia hamis ígéretekkel táplált benneteket, azzal ámított, hogy a Sejm (a lengyel országgyűlés neve — Sz. K.) megalapozza számotokra a szabadságot, rendet és egyetértést teremt, a nép számára biztosítja a békét és munkát és kenyeret ad nekünk.

A szabadság helyett a kormány és a Sejm kivételes állapotokat adott nekünk...

Elvtársak! Május Elseje az egész világon a nemzetközi proletárszolidaritás demonstrálása, tüntetés a háború ellen, tüntetés a burzsoázia uralma ellen!...

A lengyel burzsoázia Lengyelországot a fekete reakció támaszává, a nemzetközi ellenforradalom felbérelt hóhérává akarja tenni.

Mi lengyel munkások és parasztok helyet akarunk kiharcolni országunk számára a hatalmas világforradalmi hadsereg első soraiban... lépjen fel ezen a napon teljes erejével a Fekete Lengyelország ellen — a Vörös Lengyelország, a forradalmi tömegek Lengyelországa...

Le a Sejm-mel! Éljen a Munkás és Parasztküldöttek Tanácsa!

Le a rabló Koalícióval! Éljen a lengyel nép szövetsége Szovjetoroszországgal, Szovjetmagyarországgal és az egész nemzetközi forradalommal!"[28]

1919. július 20—21-ére Anglia, Franciaország proletariátusa nemzetközi tiltakozásra hívta fel az egész világ proletariátusát az orosz és magyar proletárforradalmak védelmében. A lengyel forradalmi proletariátus szintén harcbalépett ezen a napon. „A burzsujok segítenek egymáson: a franciák, angolok, amerikaiak, japánok az orosz és a magyar burzsoázia segítségére sietnek. Ezt kell tenniök a munkásoknak is" — írta a Gromada 1919 július végén.[29]

A Lengyelországi Kommunista Munkáspárt harcra hívó röpiratában „minden háborús akció elleni ellenállásra" szólította fel a munkásokat, „melyet a reakciós kormányok Lengyelország és Szovjetmagyarország ellen indítanak".[30] Csak 1919 októberében számol be a párt központi lapja az 1919. július 20—21-i eseményekről Lengyelországban. Időközben az újság a súlyos üldözések miatt nem jelent meg. A részletes beszámolóból kitűnik, hogy ott, ahol ezt nem akadályozta meg a csendőri-rendőri erőszak, tüntetésekre és sztrájkra került sor. Elsősorban a nagy ipari városokban (Varsó, Łódź, Dąb-

[27] Święto Pracy. Gromada 1919. ápr. 20.

[28] Na dzień Pierwszego Maja. K. C. KPRP — Warszawa. 1919. ápr. A.ZHP Odezwy K. C. KPP 1919 III.

[29] Gromada 1919. jún. 6.

[30] Odezwa K. C. KPRP 1919. júl. A.ZHP. Odezwy KC. KPRP 1919. okt. 1.

rowa—Gornicza stb.). A tüntetés több helyen véres összeütközéssel végződött. A szolidáris akció halálos áldozatot is követelt.[31]

Az egyesült nemzetközi ellenforradalomnak 1919 augusztusában sikerült letipornia a Magyar Tanácsköztársaságot. A magyar proletárforradalom bukását követően 1919 augusztusában kis füzet jelent meg Lengyelországban a Lengyelországi Kommunista Munkáspárt kiadásában, „Forradalom és ellenforradalom Magyarországon". A 14 oldalas brosúra célja, mint ezt már címe is elárulja, hogy elmondja az igazat a magyar proletárforradalom és annak bukása okairól, és levonja a tapasztalatokat a lengyel munkásmozgalom számára. A brosúra két kiadást ért meg, előbb 4 ezer, másodszor 40 ezer példányszámban jelent meg, ami, számba véve az akkori lengyelországi helyzetet, nem lebecsülendő.[32]

„A kommunisták tudják és tudták is mindég, hogy a régi és új világ közötti nagy háborúban a Forradalmak legmélyebb, legjelentősebb és legnagyobbikában, amelyet az emberi történelem láthatott, nem egy csata lehet vesztes; amíg a szociális Forradalom átfogja az összes főbb országokat, amíg kibontakozik teljesen nemzetközi frontja, nem egy előretolt állást fog ideiglenesen az ellenség hatalmába keríteni. A kommunisták azt is tudják, hogy minden részleges és ideiglenes sikertelenség ellenére a háborút végeredményben ők nyerik meg, hogy a Világforradalom győzni fog... Ezért annak a hírét, hogy a kommunista erődítményt Magyarországon az ellenség bevette, fájdalommal, de nyugalommal fogadták. Első gondolatuk ezért az, hogy körültekintően felmérjék azt a helyzetet, melyet számukra és ellenségeik számára a magyarországi szovjet kormány bukása teremtett, hogy gondolkodóba essenek azok felett a tanulságok felett, amelyek a szociális forradalom nemzetközi tábora számára a magyar forradalom tapasztalataiból következnek."[33]

Az elkövetkező 8 oldalon azt elemzi, hogy melyek voltak a bukás okai. Igen érdekesek azok a kortárs szemével tett megállapítások, melyek a brosúrában fellelhetők, még ha nem is mindenben tökéletesen helyesek.

Az első megállapítás az, hogy a „magyar kérdés" ilyen fajta megoldása, mint azt az ellenforradalom tette, csak még fokozta az antant számára a „magyar kérdés" súlyosságát. Megindult a verekedés a zsákmányért. Magyarországon a megszállók árnyékában a legféktelenebb reakció jutott uralomra, pedig az antant azt hirdette, hogy megteremti ott a „demokrácia" uralmát. Ez pedig nem a legkedvezőbb színben festi az antant erőit.

Helyes a brosúrában a megállapítás, hogy a Tanácskormány uralmát Magyarországon a nemzetközi ellenforradalom egyesült ereje fojtotta meg. De helytálló az alábbi megjegyzése is : „de hozzá segítette ehhez (a bukáshoz — Sz. K.) az ellenséget a saját munkássága soraiba befurakodott árulás, az opportunista szocialisták árulása nemcsak Magyarországon, de a többi országokban is".

Különösen azt tartja súlyos hibának, hogy a Magyar Tanácskormányban a felelős állások egész sorában, a Vörös Hadsereg vezetésében oly nagy szerep jutott a szociáldemokratáknak, akik — véleménye szerint — belülről bomlasztották, aláásták a magyar proletárdiktatúrát.

[31] Czerwony Sztandar. 1919. okt. 1. 12. o.
[32] Nasze wydawnictwo. Czerwony Sztandar. 1919. okt. 27. 12. o.
[33] Rewolucja i kontrrewolucja na Węgrzech. KPRP 1919. aug.

„Igaz, főleg ennek köszönhető — állapítja meg a brosúra —, hogy a márciusi forradalom vértelenül ment végbe... De ennek köszönhető az is, hogy a magyar szovjetkormány taktikáját egész idő alatt ingatagság és kettősség jellemezte, ennek köszönhető a határozottság hiánya a döntő pillanatokban, ennek következtében a szovjet kormány felett — saját házában — ott leskelődött az árulás."

Elemzése alapjában véve helyes, bár olyan lépéseket is a szociáldemokraták rovására ír, amelyekért nemcsak azok felelősek, így pl. a Szlovákiából való visszavonulás.

Teljes joggal vonja ugyanakkor felelősségre a magyar szocialistákat bomlasztó tevékenységükért és az antanttal a magyar proletárforradalom hátamögötti együttműködésükért.

Végső tapasztalatként vonja le az alábbi következtetést:

„A magyar tapasztalatok fényénél válik világossá, hogy milyen okos és egyedül forradalmi az orosz kommunisták taktikája, akik a »türelmetlenség«-ről szóló kiabálások ellenére sem osztják meg a hatalmat a különböző mensevikekkel és esszerekkel, akik rövid idő alatt megbénítanák belülről a Forradalmat és hidat készítenének elő az árulás, Kolcsak és Denikin kormányai számára."

Persze a magyar proletárforradalom esetében az a kérdés sokkal bonyolultabb volt, melyet a lengyel elvtársak ekkor még nem láttak elég világosan.

A lengyel kommunisták felelőssé teszik a magyar proletárforradalom bukásáért a többi ország szocialista pártjait is. Különösen Németország és Ausztria szociáldemokrata pártját, amelyeknek ellenséges „semlegessége", az antanttal való alkudozása az ellenforradalom malmára hajtotta a vizet.

„A magyar kommunisták helyesen tették, hogy amikor folyó év március 21-én kapitulált a magyar burzsoázia, a Budapesti Munkástanács felhívását követve kihirdették a Tanácsköztársaságot. Négy hónapon keresztül derekasan tartották magukat, ...Példájukkal négy hónapon keresztül harcra buzdították a többi országok munkásait. Négy hónapon keresztül, a rájuk kényszerített háború ellenére ... lerombolták a régi rendet, felépítették a szocialista gazdaságot és a szocialista társadalmi élet szervezetét."

„Munkájuk és harcuk nem megy veszendőbe..."

„A négyhónapos magyar proletárdiktatúra, valamint annak a nemzetközi ellenforradalom, s saját árulóik részvételével való meggyilkolása egyaránt nagy tanulság lesz a világ proletariátusa számára, különösen a Koalíció országaiban... a budapesti szovjetkormány megdöntése megdöbbentő élességgel bizonyítja, hogy a bolsevizmus elleni háború Oroszországban egyenes vonallal a cárizmus újjáépítéséhez vezet, a Romanovoknak a trónra való visszaemelését jelenti."

„A magyar forradalom, élete és bukása az egyik legnagyszerűbb, legértékesebb lap a fejlődő nemzetközi szociális forradalom történetében és mindig az is marad."

Egy évvel ezelőtt, 1918 augusztusában az orosz forradalom vezére, Lenin „Az amerikai munkásokhoz" intézett levelében írta:

„Tudjuk, ...hogy a nemzetközi forradalom kitöréséig az egyes forradalmak számos veresége következhet be.

„Ennek ellenére biztosan tudjuk, hogy legyőzhetetlenek vagyunk,...

...Mi, mondhatnók, ostromlott erődben vagyunk mindaddig, míg a nemzetközi szocialista forradalom más osztagai segítségünkre nem sietnek.

Ámde ezek az osztagok léteznek, számosabbak mint a mieink, fejlődnek, gyarapodnak, erősödnek olyan mértékben, amint egyre tovább tart az imperializmus állati kegyetlenkedése... A munkások lassan, de feltartózhatatlanul eljutnak a kommunista, bolsevik taktikához, a proletárforradalomhoz, amely egyedül képes arra, hogy a pusztuló kultúrát és az emberiséget megmentse..."[34]

A lengyel forradalmi munkásmozgalom állásfoglalása a Magyar Tanácsköztársaság mellett — a munkás-nemzetköziség eszméjének maradandó bizonyítéka.

К. П. СОКОЛАИ

ПОЛЬСКАЯ КОММУНИСТИЧЕСКАЯ ПЕЧАТЬ О ВЕНГЕРСКОЙ СОВЕТСКОЙ РЕСПУБЛИКЕ

Резюме

Известие о победе Венгерской Советской Республики вызвало очень оживленные отклики в среде польского общества. Польская Коммунистическая Рабочая Партия, которая боролась в исключительно сложных внутри- и внешнеполитических условиях за создание рабочей власти в Польше, осознала крупное значение победы венгерской пролетарской революции и рассмотрела в этом факте новый успех, распространение, оправдание Великой Октябрьской социалистической революции. После 21 марта 1919 г. в центрах крупной промышленности Польши на целом ряде рабочих митингов польский революционный пролетариат приветствовал победивший венгерский рабочий класс.

Польская коммунистическая печать в целом ряде статей и листовок изложила и объяснила события, происходящие в Венгрии. Ряд декретов правительства Венгерской Советской Республики был опубликован на польском языке. Весной 1919 г. в польском революционном рабочем движении почувствовалось новое оживление. В этом направлении оказала несомненно большое влияние победа Венгерской Советской Республики. Это доказывается демонстрациями по случаю Первого мая 1919 г., а также выступлениями солидарности в защиту Российской и Венгерской Советских Республик, происшедшими 20—21 июля 1919 г. Это признается и современной буржуазной печатью.

В предлагаемом сообщении собраны некоторые более интересные документы из литературы польской коммунистической печати 1919 г. о венгерской пролетарской революции. Материалы являются отрывочными, но приносят все же интересные документы не только относительно международного значения венгерской пролетарской революци, а также относительно самого положения современного польского рабочего движения.

K. P. SZOKOLAY

LA PRESSE COMMUNISTE POLONAISE SUR LA RÉPUBLIQUE HONGROISE DES CONSEILS

Résumé

La victoire de la République Hongroise des Conseils avait de vives répercussions dans la société polonaise. Le Parti Communiste Ouvrier Polonais, qui luttait dans des conditions de politique extérieure et intérieure extrêmement complexes, pour assurer le pouvoir ouvrier en Pologne, reconnut la grande importance de la victoire de la révolution du prolétariat hongrois, et la salua comme le nouveau succès, l'extension et la justification de la Grande Révolution Socialiste d'Octobre. A partir du 21 mars 1919, le prolétariat révolutionnaire polonais saluait la classe ouvrière hongroise victorieuse à de nombreuses réunions ouvrières organisées au centre de la grande industrie polonaise.

[34] Lenin Művei. 28. k. 63—64. o.

C'est par toute une série d'articles et de tracts que la presse communiste polonaise rendait compte des événements de Hongrie. Plus d'un décret émis par le gouvernement des conseils furent publiés en langue polonaise. Au printemps de 1919, le mouvement ouvrier polonais connut un nouvel essor, auquel la victoire remportée par la République Hongroise des Conseils devait contribuer pour une part importante. Les manifestations du 1er mai 1919, ainsi que les mouvements de solidarité organisés les 20 et 21 juillet, pour la défense des Républiques des Soviets Russe et Hongroise, en sont autant de preuves, que la presse bourgeoise contemporaine devait reconnaître de son côté.

Notre communication contient un choix de documents intéressants de la presse communiste polonaise de 1919, concernant la révolution du prolétariat hongrois. Malgré son caractère fragmentaire, cette documentation fournit tout de même quelques données intéressantes non seulement du point de vue de l'importance internationale de la révolution du prolétariat hongrois, mais aussi de celui de la situation du mouvement ouvrier polonais de l'époque.

BERENDIVÁN–RÁNKI GYÖRGY

A nagybirtok és nagytőke „agrárius—merkantil" ellentétének kérdéséhez (1919–1925)

A magyar társadalom fejlődésének sajátosságai, a polgári forradalom befejezetlensége s az 1867. évi kiegyezés a nagybirtokos osztály hegemóniáját biztosította a tőkés viszonyok közepette is. A dualizmus első évtizedeiben a nagybirtok politikai vezetőszerepe vitathatatlan volt. A gazdaságilag fokozatosan megerősödő burzsoázia ebben az időszakban csak azzal az igénnyel léphetett fel, hogy részesedjék a politikai hatalomból, s bár alárendeli magát a nagybirtok vezető szerepének, saját politikai és gazdaságpolitikai törekvéseinek is hangot adhasson. A XIX. század utolsó évtizedeitől azonban a magyarországi nagytőke izmosodása rohamossá vált, kialakult a finánctőke s befolyása alá vonta a hitelszervezet, a gyáripar, a kereskedelem legfőbb területeit, sőt a jelzálogrendszeren stb. keresztül még a mezőgazdaságban is fontos tényezővé vált. Ennek kapcsán a századforduló időszakában a magyarországi nagytőke, a finánctőke mind jelentősebb politikai súlyra tesz szert, s most már nemcsak részesedett a hatalomból, hanem mindinkább a nagybirtok társává vált. A nagybirtok és nagytőke között gazdasági és politikai érdekszövetség épült ki és szilárdult meg, melyet bővített az az összefonódás, mely a nagybirtok képviselőinek juttatott jövedelmező bank- és iparvállalati állások, részesedések következtében a nagytőke és a nagybirtok egy része között végbement.

A nagytőke és nagybirtok alapvető érdekazonossága és összekapcsolódása ellenére azonban a nagybirtokos osztály gazdasági és politikai ereje, a két uralkodó osztály különállása számos ellentét forrását képezte. Mindkét osztály az érdekszövetség talaján saját hegemóniájára törekedett. Mindkét osztály saját gazdasági érdekének előmozdítására akarta beállítani az állam gazdaságpolitikáját. A mezőgazdaság vagy ipar állami támogatása, a vám-, adó-, tarifapolitika és számos más, a kapitalizmus magyarországi fejlődésének irányát érintő kérdés képezte a gazdasági ellentétek tárgyát. A nagybirtok legerősebb csoportja a kapitalizmus magyarországi fejlődését a mezőgazdaság tőkés fejlődése érdekeinek akarta alávetni, a nagybirtok szolgálatába akarta állítani a hitelszervezetet, ennek megfelelően látta volna szívesen az ipar egyes ágainak fejlődését is, a vámpolitika stb. alkalmazását. A nagybirtok ezen — a kortársak által „agráriusnak" nevezett — szárnya a tőkés fejlődés előrehaladása során szembekerült a nagytőke és a nagybirtok hozzá kapcsolódó csoportjával, az ún. „merkantil" táborral. A XIX. század végére az ún. agrár—merkantil ellentétek erősen kiéleződtek, a dualista rendszer s a századforduló utáni években uralkodó osztályokon belüli ellentétek legfőbb vonalát képezték, habár hevességük 1907—10-től a monopolista agrárvámok életbeléptetése után erősen csökkent.

Az Osztrák-Magyar Monarchia széthullása, majd a Tanácsköztársaság leverése után kialakult ellenforradalmi rendszer új helyzetet teremtett, mely természetesen változásokat idézett elő a nagybirtok és nagytőke kapcsolatában is. Tanulmányunk e kérdés vizsgálatához akar hozzájárulni.

*

1919 augusztusában a külföldi intervenciósok szuronyainak védelmében a magyar ellenforradalom végrehajtotta a nagytőkés-nagybirtokos rend restaurálását. Az osztályrend azonban még nem volt szilárd, s az ismét hatalomra emelkedett uralkodó osztályok, melyek maguk is legyengülve kerültek ki a háborúból és forradalmakból, kénytelenek voltak tudomásul venni, hogy a Tanácsköztársaság vérbefojtása után, a bukás ellenére is sok minden, nem utolsósorban a tömegek gondolkodása és törekvései megváltoztak. Bár leverték a forradalmat, mégsem lehetett egyszerűen a régit folytatni. A parasztság széles tömegei felzaklatva, a földosztás követelése 1918 óta a politikai élet középpontjába állítva; mindez komoly fenyegetés volt az uralkodó osztályok, de főként a nagybirtokos osztály felé. Az ellenforradalom — a Tanácsköztársaság e téren elkövetett hibáját kihasználva — maga is földosztó ígéretekkel igyekezett támaszt szerezni a parasztság körében. A parasztság földéhségével annál is inkább számolni kellett, mivel — a dualizmus időszakával ellentétben — a parasztság *politikai tényezővé* vált. Az 1920-as választásokon ugyanis, éppen a földosztás jelszavát hangoztató, gazdagparaszti vezetés alatt álló Kisgazdapárt jutott többségre. Az uralkodó osztályoknak, rendszerük gyengesége folytán, szükségük volt a középrétegek politikai szerepére, s támogatták is azt. A középrétegek nagy befolyása maga is tükrözte, hogy a restaurált tőkés rend még nem nyerte vissza szilárdan kialakult politikai formáit. Ennek következtében nem lehetett egyszerűen figyelmen kívül hagyni azokat a törekvéseket, melyeknek a középrétegek, de elsősorban a Kisgazdapárt hangot adott. A nagybirtok jelentős része előtt nyilvánvalóvá vált, hogy bizonyos változtatások szükségszerűek és elkerülhetetlenek, hogy engedményeket kell tenni. A nagybirtok egy része gyorsan igyekezett is alkalmazkodni az új helyzethez és 1919—20-ban rendkívül „demokratikus arcot" vágott a földosztó követelésekhez. E nagybirtokos politika legfőbb képviselője és kezdeményezője *Rubinek Gyula*, az OMGE vezetője, a nagybirtok régi agrárius hangadója volt, és rajta keresztül az OMGE sajtóorgánuma, a „Köztelek" is ezt az irányzatot képviselte. A jelzett években a Rubinek körül csoportosuló nagybirtokos körök „megértik" és „támogatják" a „jogos földigényt". A nagy „demokratizmus" és megértés mögött azonban a paraszti tömegektől, a forradalomtól való félelem hátsó gondolata húzódott meg. A Köztelek 1920 elején így ír: „Mindnyájan érezzük, hogy a földreform problémáján keresztül, ha azt kielégítően megoldani nem tudjuk, visszatérhet az egyelőre leszerelt izgalom és nyugtalanság, sőt visszatérhet az anarchia szelleme is. Komolyan kell tehát vennünk a kérdést..."[1]

A feltétlenül szükséges engedmények megtételén azonban úgy akartak túlesni, hogy ők maguk álljanak a követelések élére, a szükséges reformokat az ő vezetésükkel hajtsák végre. Ezáltal azoknak eleve korlátokat szabva biztosítsák, hogy a szükséges engedmények a lehető legkevésbé sújtsák a nagybirtok érdekeit. Így tehát a földosztó követelések színleges elfogadása révén

[1] Köztelek, 1920. jan. 17.

olyan helyzetbe igyekeztek kerülni, hogy megakadályozhassák az érdekeiket erősebben sértő földosztást. Éppen azért a nagybirtok Rubinek körül csoportosuló szárnya arra törekedett, hogy biztosítsa magának azt a politikai pozíciót, mely lehetővé teszi célja megvalósítását. Ennek első lépése az volt, hogy nem sokkal az ellenforradalom hatalomra jutása után sikerült saját bizalmi emberüket delegálni a létrejövő Friedrich-kormányba. Friedrich István a későbbiekben így emlékszik meg erről: „Az OMGE Rubinek Gyula képviselőtársunkat hozta fel az akkori kormányzóhoz, József főherceg Őfelségéhez... hogy kívánják, hogy Rubinek Gyula, mint az OMGE, vagyis a birtokosság képviselője részt vegyen a kormányban."[2] 1919. augusztus 27-én Rubinek valóban elfoglalta a földművelésügyi miniszteri széket. Ez igen fontos lépés volt, mivel erre a tárcára várt a földreform kidolgozása és megvalósítása. E mellett a parasztí tömegek fékezése, leszerelése érdekében szükséges volt, hogy a parasztságra épülő nagy politikai párt is — anélkül, hogy ez a tömegek előtt nyilvánvalóvá válnék — a nagybirtok befolyása alá kerüljön. E célra azonban eleinte nem tartották alkalmasnak a Nagyatádi Szabó István-féle kisgazdapártot, mivel annak gazdagparaszti iránya számukra túl radikálisnak, túl demokratikusnak tűnt. Ezért határozták el, hogy ellen-kisgazdapártot szerveznek saját kreaturájú „kisgazdavezérük" vezetésével. A tömegek minél tökéletesebb megtévesztésének céljából az új kisgazdavezér még nevében is azonos volt a régivel, szintén Szabó Istvánnak hívták. A létrehozott új pártot és pártvezért azután igyekeztek minél jobban előtérbe állítani. Hadd idézzük ismét Friedrichet, aki ezzel kapcsolatban a következőket mondja: „Mikor Rubinek Gyula képviselőtársunkat miniszternek kinevezte a kormányzó úr, Rubinek Gyula megtagadta az eskütételt azzal, hogy Nagyatádi Szabó Istvánnal egy asztalhoz nem ül... s akkor Rubinek Gyula t. képviselőtársam nekem kijelentette, hogy... hoz majd egy másik Szabó Istvánt, az lesz a kisgazdaminiszter."[3] E törekvésüket megvalósították. Létrejött az új kisgazdapárt és annak vezetője, Sokoropátkai Szabó István lett a kisgazdaminiszter. A nagybirtokosok Rubinek körül csoportosuló szárnya azt a taktikát követte, hogy — mivel mint nagybirtokosok, mint a nagybirtok érdekképviselői, nyíltan nem léphettek porondra a siker reményével — csatlakoztak a Sokoropátkai-féle ál-kisgazdapárthoz. A Köztelek 1919 őszén a következőket írja erről: „Nekünk az a felfogásunk, hogy a gazdaközönségnek céljaihoz és érdekeihez képest az Egyesült Kisgazda és Földműves Pártban kell tömörülni..." A továbbiakban kifejtik, hogy ez a párt ugyan a népies birtokpolitika alapján áll, de ők „ma már nem zárkóznak el »egy józan« földreformtól".[4]

Az ál-kisgazdapártba való belépés, ill. beépülés politikája még nem biztosította teljesen a jelzett nagybirtokos köröknek a kívánt befolyást, hiszen létezett a sokkal nagyobb tömegbázissal rendelkező Nagyatádi-féle kisgazdapárt. Hosszas tárgyalások eredményeként azonban 1919 novemberében sikerült fúziót létrehozni a két kisgazdapárt között; létrejött a komoly politikai tényezőt jelentő egységes kisgazdapárt, amelyben Rubinek Gyula a fúzió révén vezérszerepet játszott. A nagybirtok exponense tehát rendkívül paradox

[2] Nemzetgyűlési Napló, 1921. dec. 14.

[3] Uo. és Képviselőházi Napló, 1925. nov. 13. Ruppert Rezső felszólalása. „Midőn engem a kommunizmus megbukása után hazaküldtek, hogy Nagyatádi helyébe utódot keressek."

[4] Köztelek, 1919. szept. 23.

módon kisgazdavezér lett. Ez azután lehetővé tette, hogy a földbirtokreform kidolgozásában vezetőszerepet biztosítson magának s az általa képviselt nagybirtokos osztálynak.

Ugyanakkor azonban a nagybirtokosok eme csoportja a fellépő kényszerhelyzetet, a földosztó törekvések irányába tett engedményeket a saját javára is igyekezett felhasználni. A „demokratizálódás", a kisgazdákhoz való „csatlakozás" révén nemcsak a földosztás leszerelését akarták elérni, hanem egyben igyekeztek megsütni saját „agrárius" pecsenyéjüket is! A paraszti tömegek igényeinek látszólagos elfogadásával valamiféle, nagy propagandával hirdetett, „gazdaegység" létrehozását kívánták elérni, hogy ezáltal politikai tömegerőt biztosítva maguknak — és erre támaszkodva — végre keresztülvigyék régi agrárius célkitűzéseiket. Ennek mintegy tömény megfogalmazását adják a következőkben: „A gazdáknak tehát különbség nélkül találkozniok kell a földművespártban, hogy egyesült erővel alapozhassuk meg a jövő gazdasági politikáját, mely most inkább, mint valaha, csakis a mezőgazdaságra támaszkodhatik. Épp így nem szenvedhet kétséget az sem, hogy az ország vezetésére elsősorban a földműveléssel foglalkozók társadalma hivatott..."[5] Itt tehát világosan hangot adnak a régi agrárius gazdasági és politikai koncepciónak; gazdaságilag a mezőgazdaság tőkés fejlődésének alávetni az ország gazdasági életét, az agrárius érdekek uralmát biztosítani a gazdasági élet minden területén, politikailag pedig ennek megfelelően nagybirtokos vezetés.[6]

A nagybirtok szócsöve, a Köztelek, Rubinek érdemeit méltatva, igen találóan mutat rá a taktika lényegére: „Rubinek levonta a viszonyok változásának tanulságait, csatlakozást keresett a népuralmi irányzattal, hiszen csak. ennek erejével lehetett kimenteni az országot az anarchisztikus állapotokból. De az új buzgású politikai erőket *régi eszmény*e: az egyetemes és békés mező gazdasági fejlődés érdekében igyekezett hasznosítani."[7]

A fogalmazás kissé homályos ugyan, de azért kivehető az a fontos önbeismerés, amit — rendkívül találóan — úgy fejeznek ki, hogy Rubinek az új erőket a régi eszmény érdekében akarja felhasználni. A mezőgazdaság „egyetemes és békés fejlődésén" valóban Rubinek régi eszményét, a nagybirtokos politikát kell értenünk.

Rubinek Gyula különben nyíltan is hangot adott agrárius elveinek. Mint földművelésügyi miniszter, 1920-ban tartott újévi beszédében azt fejtegette, hogy Magyarország mezőgazdasági állam legyen és a politikai hatalom a mezőgazdaság képviselői kezébe kerüljön.[8] E gazdasági és politikai program szerves részét képezte a *szabadkereskedelmi* elvek hirdetése. Magyarország ugyanis, mivel önálló állammá vált és így nem állt rendelkezésére a Monarchia széles mezőgazdasági felvevőpiaca — a nagybirtok jelentős része, így Rubinek Gyula véleménye szerint — csakis szabadkereskedelemre, a szabad és minél nagyobb arányú mezőgazdasági exportra építhette agrárius politikáját. Ezt fejtegette

[5] Köztelek, 1919. szept. 23.

[6] Köztelek, 1921. jan. 1.

[7] Az OMGE egy 1919. nov. 10-i feliratában is a következőket szögezi le: „Magyarország gazdasági jövője az új viszonyok folytán úgyszólván teljesen a mezőgazdaságra lesz építve, ez lesz az az alap, amely a háború után és ennek folytatásaként lezajlott bolsevizmus és anarchia okozta károk kiküszöbölését leggyorsabban biztosíthatja. Mezőgazdaságunkra vár az új honfoglalás munkája." O. L. Küm. Gazd. pol. o. 16. sz. A/2. 3694/1920.

[8] Magyar Gyáripar, 1920. jan. 16.

Rubinek Gyula már egy 1919 januárjában megjelent tanulmányában is: „Magyarország gazdasági érdekei szempontjából... meg kell állapítanunk, hogy akár megcsonkított, akár épségben fenntartott államterülettel kell is számolnunk, egyaránt érdekünk a szabad kereskedelmi irányzat érvényesülése. Magyarország mindkét esetben jelentékeny mezőgazdasági felesleggel rendelkező állam lesz s ezekkel lesz lehetővé valutánk helyreállítása, külföldi tartozásaink törlesztése. Minél szabadabb lesz a mozgás, minél kevesebb akadály hárul kivitelünk elé, annál gyorsabban és biztosabban következik be a kívánatos gazdasági egyensúly... Amint nem szolgáltathattuk ki gazdasági érdekeinket egyoldalúlag Ausztria iparának s az ipari védővámok reánk nehezedő terhét egyenértékű agrárvámokkal kellett ellensúlyozni: éppen úgy ma :... amidőn az agrárvámok, mint erősen kiviteli államban már nem fognak érvényesülhetni, semmi értelme sem volna, hogy fogyasztásunkat akár mezőgazdasági, akár ipari vámokkal terheljük. Akkor a szabadkereskedelem az érdekünk..."[9]

A Köztelek c. lapban ezekben a hónapokban és években arról közölnek terjedelmes fejtegetéseket, hogy ők a háború előtt hiába akarták, hogy minden eszközt a mezőgazdaság fejlesztésére fordítsanak, most azonban itt az ideje e törekvések valóra váltásának. Mivel az ország gazdaságilag szétzilált, leromlott állapotban van, hozzá kell látni az újjáteremtéshez. Nagy nyomatékkal hangsúlyozták azonban, hogy ez ne jelentse az ipar „mesterséges" megteremtését. Az ipart az agrárius elveknek megfelelően csak mint a tőkés nagybirtok függvényét, kiegészítését képzelték el. Rubinek Gyula egy 1919 őszi nyilatkozatában az agrárius iparfejlesztési elveknek szinte klasszikus fogalmazását adta: „Iparunk átalakítása tekintetében két irányt kell követnünk. A nagyiparnak nálunk feltétlenül a mezőgazdaság terményeire kell támaszkodnia, mert külföldi nyersanyagokra hiába számítunk... Csakis olyan iparágakat karolhatunk fel, amelyek nyersanyagaikat az ország határain belül szerezhetik be. Ilyenek elsősorban a cukor, szesz, sör, keményítő, takarmányanyagokat feldolgozó iparágak; a konzervgyártás, malomipar, a tésztagyárak, kender- és lenfeldolgozó üzemek, olajosmagvakból dolgozó gyárak, a húsipari vállalatokkal kapcsolatos üzemek, mint a bőrgyárak... A másik irány a kisipar felkarolása... foglalkoznunk kell azzal a gondolattal, hogy a nagy munkástömegeket koncentráló nagyipari vállalatokat valamennyire decentralizáljuk. Mert igaz, hogy a centralizáltságból a nagyiparnak igen sok gazdasági előnye van, de ezek nem érnek fel azokkal a szociális hátrányokkal, amelyeket a munkástömegeknek egy-egy központba való összpontosítása von maga után."[9a] Mint látható, az iparral kapcsolatos agrárius elképzelésekre — a Tanácsköztársaság leverése után — különösen éreztette hatását a munkásosztálytól való félelem is. Nyilatkozata további részében Rubinek felveti azt a szélsőséges agrárius követelést is, hogy a birtokososztály közvetlenül — pl. a Hangya útján — létesítsen ipartelepeket saját termékei feldolgozására, s így szorítsa ki a nagytőkét az élelmiszeripar területéről.

A régi agrárius irányzat képviselőinek egy része 1919—20-ban tehát, alkalmazkodva ugyan a változott viszonyokhoz, lényegében a háború előtti agrárius elvek legszélsőségesebb válfaját kívánta megvalósítani.

A Rubinek-féle politikai irányzat azonban nem számíthatott sikerre, mivel rövidesen kiderült, hogy a látszólag ügyes és körültekintő koncepció

[9] Budapesti Szemle, 1919 január.
[9a] Szózat, 1919. nov. 9.

gyakorlatilag keresztülvihetetlen. Volt ugyanis e törekvésnek egy alapvető belső ellentmondása: olyan célokat akartak egyszerre elérni, melyek egymással ellentétesek voltak. Az egyik megvalósításával kihúzták a talajt a másik elérése alól. E két cél — mint már láttuk — a forradalmi hangulat levezetése a nagybirtok érdekeinek messzemenő megvédésével, valamint a „gazdaegység" létrehozása, melyre támaszkodva agrárius elveiket valóraváltani kívánták. Ami az első célt illeti, a nagybirtok érdekeit valóban sikerült megvédeniök. Elég arra utalni, hogy a földreform tervét Rubinek Gyula dolgozta ki. Rubinek és földosztás! A földreformtörvény kidolgozásának történetéhez hozzátartozik, hogy a Rubinek-féle javaslattal szemben Nagyatádi Szabó István is készített egy javaslatot, amely valamivel szélesebb mértékben érintette volna a nagybirtokot, és a földreform végrehajtását kivette volna a nagybirtok közvetlen ellenőrzése alól. A Teleki-kormány megalakulásának időpontjában, 1920 nyarán eléggé éles vita volt a két álláspont között, amelyet azután egy külön e célra kiküldött bizottság „hangolt össze".[10] Ez a bizottság gyakorlatilag, egészen jelentéktelen módosításokkal, a Rubinek-féle tervet hagyta jóvá![11] Ugyanakkor úgy döntöttek, hogy a javaslatot a parlamentben „paraszt-miniszter" képviselje, s azért Rubinek a javaslat parlamenti benyújtása előtti napon lemondott és átadta a földmővelésügyi tárcát Nagyatádi Szabó Istvánnak. Így született a híres „Nagyatádi-féle földreform". Sikerült tehát elsikkasztani a paraszti követelések teljesítését. De éppen ez a siker — a fent jelzett első cél — elérése emelt gátat a másik célkitűzés megvalósítása elé: A paraszti tömegek kisemmizése ugyanis még ideiglenesen sem teremtett alapot a „gazdaegység" megvalósítására, nem tette lehetővé, hogy a paraszti tömegeket, a kisgazdapártot maguk mögé állítva azt egyértelműen a nagybirtokos érdekek szekerébe fogják. A parasztság 1920—21-ben természetesen egyáltalán nem vált elégedetté, sőt a becsapottság még csak fokozta a nagybirtok elleni gyűlöletet.

A nagybirtok-ellenes hangulat és a földosztó követelés tehát, 1921-től kezdve, amikor a parasztság előtt világosabbá vált, hogy manőverezésekről van szó, ismét egyre élesebb formában jelentkezett. Nem tekinthető véletlennek, hogy a Köztelek, amely a Rubinek-féle koncepció szócsöveként 1919 második felétől kezdve egész 1921 közepéig, két éven át „földosztópárti" és „demokratikus" volt, 1921 közepétől kezdve, vagyis miután világossá vált, hogy elképzelésük kútba esett, hangot váltott. Ekkor jelennek meg először — egyenlőre, az átmenetre ügyelve, mint magánvélemények — nyílt földosztás elleni cikkek.[12]

A nagybirtoknak az a csoportja, mely 1919 után a Rubinek-féle politika híve volt, most már világosan felismerte a választott út járhatatlanságát. 1922 elején már így írnak a Köztelek hasábjain: „Ki kellett szolgáltatnunk a termelés biztosításának érdekeit a szociális bajok enyhülése és a társadalmi béke helyreállítása reményében. Sajnos azonban a földreformtörvény nem

[10] Bécsi Magyar Újság, 1920. júl. 20., Szózat, 1920. júl. 20.

[11] Bécsi Magyar Újság, 1920. júl. 28., Szózat, 1920. júl. 27. — A módosítások jellegét jól mutatja, hogy Nagyatádi elfogadta a Rubinek-féle tervezetben szereplő, parlamenttől független Országos Földbirtokrendező Tanács felállítását is az Országos Földbirtokrendező Bíróság (OFB) formájában.

[12] Vö. Köztelek, 1921. jún. 18. Zselenszky Róbert gróf a világháború előtti agrárius politika egyik legismertebb alakja, a földreformot támadva minden földreform mellett felhozott érvet hamisnak nyilvánít cikkében.

hozott békét... most már azt hirdetik a népnek, hogy be van csapva és olyan módon izgatnak a földosztás jelszavával, mint az októberi forradalom idején."[13]

Felismerve a zsákutcát, a nagybirtokosok eme csoportja változtatott módszerein. Nem manőverezve, ügyeskedve igyekezett többé becsempészni saját akaratát, hanem ellentámadásba ment át. Ezt már lehetővé tette az ellenforradalmi rendszer meginduló konszolidálódása is. Az ellentámadás elsősorban a parasztság földosztó törekvésének elfojtására irányult. 1922-től kezdve már lehetőség nyílott a kormány segítségével a nagybirtok helyzetének megerősítésére. 1922. április 27-én belügyminiszteri rendelettel tiltották meg a földreformagitációt, az ingyen földosztás követelését, az önkényes földfoglalás hirdetését. Mindezt büntetendő cselekménynek nyilvánították.[14]

A parasztság elleni fellépéssel egyidőben a nagybirtok említett csoportjai szembefordulnak a Gömbös Gyula köré csoportosuló „fajvédő" katonai körök földdemagógiájával is. Ezek a szélsőséges fasiszta csoportok saját befolyásuk növelésére a „keresztény kurzus" nagyhangú tőke-ellenes demagógiája mellett éppen a földdemagógiával igyekeztek a kisgazdákat maguk mellé állítani, hogy azokra támaszkodva a megszilárduló nagybirtokos-nagytőkés rendben a maguk számára jelentősebb pozíciókat kényszerítsenek ki. Az uralkodó osztályok azonban, melyek a fehérterror idején nagymértékben támaszkodtak ezekre az erőkre, most már elég erősnek érezték magukat ezek visszaszorítására és támadásuk visszaverésére. „A nagybirtok ellen irányított veszedelmes izgatás gátat szakíthat s az áradó víz nem fogja ezután nézni a birtokkategóriákat — írják —. Az izgató szóra épp úgy mint a tűzre vigyázni kell s ha ezt valaki nem tudja, vagy nem akarja, akkor közérdekből kell a nyelvére göresöt kötni."[15] Határozottan rámutatnak arra is, hogy kiknek nyelvére akarnak „göresöt kötni": „A földreform jelszavát a múltban leginkább a szélső bal irányzat használta... — állapítja meg a Köztelek —, újabban azonban egyik jobbszélső politikai frakció feltűnő buzgalommal igyekszik ezt a jelszót átformálni az újjáépülő nemzet politika és a fajvédelem kézi használatára."[16]

Az agráriusok egy része, a Rubinek-politika korábbi hívei, kezdetben még szívesen látták a „fajvédők" nagytőke ellenes jelszavait, melyeket agrárius törekvéseik érdekében előnyösnek tartottak. Most azonban a legfontosabbnak a földreformtörekvések vagy akár azok demagóg hangoztatása elleni fellépést tartották, s e célból igyekeztek minden belső erő tömörítésére. „A fődolog az — írja »Egy ezerholdas« aláírású cikkben —, hogy végre nyíltan felvessük egymás között azt a kérdést, belenyugszunk-e abba, hogy következetes biztonsággal kitoljanak bennünket a színtérről, vagy össze tudjuk-e szedni energiánkat a bennünket megillető pozíció megvédésére."[17] Ez utóbbi sorokban világosan kifejezést nyer a nagybirtokosok 1922—23-ra kialakult egyértelmű álláspontja: helyzetük megszilárdítása, a földreform kérdésének a napirendről való lekerülése csakis úgy érhető el, ha mindazokat a politikai csoportosulásokat, melyek számukra veszélyesek, letörik, háttérbe szorítják. Ebből a szempontból pedig nem lett volna elegendő a kisgazdák „megfékezése", hanem szükségessé vált a politikailag igen veszélyes Gömbös-féle csoportok visszaszorítása is.

[13] Köztelek, 1922. jan. 7.
[14] Iratok az ellenforradalom történetéhez. II. 280. o.
[15] Köztelek, 1922. szept. 3.
[16] Köztelek, 1923. ápr. 15.
[17] Uo. 1923. márc. 4.

Ez a változás, amelyet 1919 ősze és 1922—23 között megfigyelhettünk a nagybirtok álláspontjának és módszereinek alakulásában, nem vonatkozik a nagybirtokos-osztály egészére. A nagybirtok egy tekintélyes része, a vezető agráriusok, leghatalmasabb nagybirtokosok csoportja, amely gróf Andrássy Gyula személye körül csoportosult, kezdettől fogva merev, elutasító magatartást tanúsított, s a legitimizmus zászlaja alatt semmiféle politikai taktikázásra nem volt hajlandó. A hatalom közvetlen kézbe vételében, a fehérterror megvalósítása során előtérbe került különböző középrétegek visszaszorításában, a Habsburg restauráció megvalósításában látták és keresték a megoldást. Lényegében azonban abban az időben, amikor a Rubinek-féle politika csődje bizonyossá vált és új utak keresésére szorította az irányzat követőit, a szélsőséges legitimista kísérletezés is megfeneklett a királypuccsok súlyos kudarcán 1921 tavaszán és őszén. Nyilvánvalóvá vált, hogy a nagybirtokos-nagytőkés rend megvalósítása nem a Habsburg királyság keretében fog végbemenni. Ennek következtében 1921 után az agráriusok Andrássy által képviselt körei is kénytelenek voltak leszámolni az 1919 és 1921 között folytatott politikával és ugyancsak új utak keresésére kényszerültek. Az új törekvés természetszerűen ekkor ezen csoportok számára sem lehetett más, mint a nagybirtok és nagytőke legteljesebb összefogása, a hatalom közvetlen kézbe vétele és az ellenforradalmi rendszer konszolidálása.

A nagytőke szempontjából természetesen még fontosabb volt a nagybirtokkal való összefogás és együttes fellépés, közös osztályuralmuk megszilárdítása érdekében. A nagytőke ugyanis 1919 után, a kapitalista rend restaurálása ellenére, a politikai befolyást tekintve, rendkívül kedvezőtlen helyzetben volt. Az uralmi rendszerré emelt antiszemita uszítás, az ún. keresztény kurzus, zsidó-pogromok közepette a részben zsidó finánctőke politikailag háttérbe szorult. Sőt az ún. keresztény-gazdaságpolitika követelésével jelentkező „szegedi gondolat", a Magyar Országos Véderő Egyesület, az Ébredő Magyarok és más hasonló szervezetek gyűléseinek gazdasági követelései, a keresztény-szocialista irányzat jelszavai mind a „zsidótőke", a „zsidó-bankokrácia" ellen irányultak. Ezek a programok egyáltalán nem általában voltak antikapitalisták, hanem valamiféle keresztény-kapitalizmus jelszavával akarták a tömegeket félrevezetni és az ún. történelmi középosztály gazdasági pozícióit kiépíteni. Ami a kormányzatot illeti, 1919—1920-ban még nem beszélhetünk kialakult gazdaságpolitikai irányról, még tulajdonképpeni gazdaságpolitikáról sem. De éppen ebben a kialakulásban, zürzavaros helyzetben számos olyan gazdasági lépés is történt, amely negligálta a nagytőke közvetlen érdekeit, vagy nem egy esetben sértette azokat. A nagytőke elsőrendű érdeke lett volna az ellenforradalmi rendszer első éveiben — és különösen 1920—21 fordulóján elsősorban a győztes nagyhatalmaknál jelentkező és Magyarországra is káros következményekkel járó túltermelési válság idején — az állami önállóság felhasználása az ipari elzárkózásra, a külföldi iparcikkek kiszorítása érdekében. Hiába követelték azonban az elzárkózó politika bevezetését, erre akkor nem került sor. Mint a GyOSz lapja megállapítja, Trianon egyetlen előnyös oldala, hogy megteremtette a gazdasági függetlenség lehetőségét, de a kormány ezt egyáltalán nem tudja kihasználni.[18] Ezekben az években Európa-szerte rendkívül éles elzárkózó politika bontakozott ki, Magyarország azonban 1919 és 1921 között nem élt kellően ezzel a lehetőséggel. A nagytőke egyik érdekkép-

[18] Magyar Gyáripar., 1921. máj. 1.

viseleti szerve, a Vámpolitikai Központ a következőket szögezi le a behozatali és kiviteli tilalmi rendszerre vonatkozóan: „Meg kell állapítanunk, hogy ez a szabályozás Magyarországon hosszú ideig, leginkább ami a behozatalt illeti, rendkívül liberális volt; az 1920. évi január hó 14-ike óta érvényben volt úgynevezett behozatali szabad lista, vagyis azoknak az áruknak jegyzéke, melyek importjához külön engedélyre nem volt szükség, olyan tág körűen volt megállapítva, amihez hasonlót hiába keresünk a közép-európai államokban."[19] Ez a körülmény rendkívül súlyos csapás volt a magyar nagytőkére és jelentős mértékben hozzájárult ahhoz, hogy 1921-ig nem sikerült üzemeket átállítani a béketermelésre. Ehhez kapcsolódott az a GyOSz által ugyancsak sokszor szóvátett és erősen támadott hivatalos magatartás is, hogy az államhatalom éppen a nagytőke számára legválságosabb időszakban, amikor a gyárak nyersanyag, indítótőke stb. hiányában kapacitásuk töredékét tudták csak kihasználni — ha egyáltalán termelést folytathattak —, nem tett semmit a helyzet megváltoztatása érdekében. Így nem járt el külföldi bérmunka szerzéséért, ami pl. az osztrák és cseh gyáripar béketermelésre való átállásában igen fontos szerepet játszott, s amely lehetőségről a magyar gyáraknak le kellett mondaniok.[20]

Mindez s más, pl. a fémgazdálkodásra, az állami tartozások törlesztésére vonatkozó intézkedések[21] természetszerűen rendkívül károsan érintették, sőt veszélyeztették a nagytőke gazdasági érdekeit.

Ugyanakkor ezekben az években a legkülönbözőbb oldalakról parlamenti javaslatok, sajtócikkek, programbeszédek, gyűlési határozatok stb. formájában a „reformjavaslatok" tömkelegét dobták a közvéleménybe. Ezek a javaslatok a kapitalizmus „megreformálásának" látszatát keltve akarták ellensúlyozni a proletárdiktatúra hatását, hogy azáltal a tömegeket lecsendesítsék, félrevezessék. Hadd utaljunk csupán a népjóléti miniszter 1919 őszi nyilatkozatára, amelyben kilátásba helyzete a munkanélküliek ellátását a gyárosok rovására.[22] A népjóléti minisztérium államtitkára pedig demagóg, népámító célzattal a gyári panaszbizottságok visszaállítását ígérte meg, s a keresztényszocialista képviselők már a parlament elé terjesztették a panaszbizottságokra vonatkozó javaslatukat.[23] Szóba került a munkásoknak a gyárak nyereségéből történő részeltetése, az ún. munkaosztalék rendszer is.[24] A nagytőke azonban még a javaslatok felvetését is hibáztatta, soknak és károsnak tartotta.

De ezekben az években történik kísérlet arra, hogy törvényt hozzanak az iparűzés szakmai képesítéshez kötéséről, aminek alapján gyáros csak szakképzett iparos lehetne. Ez a modern kapitalizmus időszakában teljesen képtelen elképzelés a középrétegek „uralmának" zavaros vágyálmait tükrözte, s a nagytőkének a kisiparosság javára történő korlátozását tűzte ki célul. Kiegészítették ezen javaslatokat olyan konkrét, a „keresztény" jelszavak jegyében fogant intézkedésekkel, mint a Nemzeti Hitelintézet, a Hangya megalapítása stb.[25]

[19] O. L. Külügyminisztérium, Gazdaságpolitikai osztály 32. cs. 2(81639).
[20] Magyar Gyáripar, 1920. jún. 1.
[21] Magyar Gyáripar, 1920 szept. melléklet.
[22] Magyar Gyáripar, 1919. dec. 1.
[23] Nemzetgyűlési Napló, 1920. nov. 18.
[24] Magyar Gyáripar, 1919. dec. 1.
[25] Szózat, 1920. jún. 1.

Ha mindezek az intézkedések, tervezgetések alig tettek kárt a nagytőke gazdasági hatalmában, mégis messzemenően elegendők voltak arra, hogy a nagytőke a legerélyesebben követelje a konszolidációt. Konszolidációt olyan formában, ahol még szavakban sem korlátozzák kizsákmányoló tevékenységét, s ahol nem kénytelen gazdasági pozíciókat átengedni a feltörekvő antiszemitizmust hirdető dzsentri-katonatiszti csoportoknak. Világos, hogy a nagytőke sietve igyekezett összefogni a nagybirtokkal a konszolidáció érdekében. Ezen összefogás konkrét megnyilatkozása volt, hogy 1921 után a kiéleződött nagybirtok-ellenes kampányban a földreform-törvény módosítása körüli harcokban a nagytőke, bár nem túlnagy harci zajjal, de egyértelműen a nagybirtok oldalára állt.[26] Az egyik „ébredő" képviselő meg is állapította, a nagytőkések fellépésével kapcsolatban: „...csodálatos, egy harcvonalon látjuk nemcsak a Magyar Gazdaszövetséget, nemcsak az OFB-t és nemcsak a nagybirtokosok szakszervezetét, az OMGE-t, hanem a GyOSz-t és a TÉBE-t is".[27] Ugyancsak feltűnést keltett, hogy a nagytőkés érdekeltségű ún. liberális lapok, Az Újság, a Pesti Napló, Magyarország stb. sajtókampányba kezdtek, amelyben a termelés érdekeire hivatkozva támogatták a nagybirtok álláspontját.[28] A Szózat c. lapban többek között Antal István írt cikket „Zsidó-kapitalizmus és földbirtokreform" címmel, melyben arról ír, hogy a „zsidó merkantilisták" támogatják a nagybirtokosokat a földreform ellen, azok pedig „kiegészítik ezekkel a maguk frontját".[29]

A nagybirtok és nagytőke politikai összefogása, amely a konszolidáció érdekében csakhamar szükségszerűen szorosabbá vált, eleve tompította a két osztály közötti gazdasági ellentéteket. A politikai osztályszövetség azonban a korábbi évtizedekben is fennállott, s ez még nem hatott ki az agrár—merkantil ellentétek egyes időszakában igen éles formákban történő kibontakozására. A továbbiakban éppen azt kell vizsgálat tárgyává tenni, hogy az Osztrák-Magyar Monarchia felbomlása, az ellenforradalmi rendszer kialakulásával bekövetkező gazdasági átalakulások milyen hatással voltak a nagybirtok és nagytőke gazdasági ellentéteire.

A gazdasági érdekek összeütközése vagy találkozása, a kapitalizmus további fejlődési irányának kérdése 1921 után a *vámkérdésben* összpontosult. Mivel az állami önállóság létrejötte lehetővé tette az önálló vámrendszer kialakítását, az egész további gazdasági fejlődés központi kérdése volt, hogyan építik ki a vámrendszert, a nemzetgazdaság milyen ágát vagy ágait és milyen mértékben részesítik védelemben. Ez egyben az agrár és merkantil érdekek legfőbb vízválasztóját is képezhette. A vámkérdés körüli harc vizsgálata alapján kereshetünk tehát választ arra a kérdésre, hogyan alakult az agrár—merkantil ellentét az 1920-as évek elején.

A vámkérdés az 1922-es és 1924 közötti években merült fel és dőlt el. E problémát a korszakkal foglalkozó kevésszámú marxista gazdaságtörténeti irodalom, jelentőségénél fogva viszonylag részletesebben tárgyalta. Nyomtatásban eddig csupán egyetlen munka jelent meg,[30] mely — bár kutatásának középpontjába az 1929—33 évi válságot állítja — mégis viszonylag bő teret

[26] Vö. 8 Órai Újság, 1923. jan. 21.
[27] Képviselőházi napló, 1923. dec. 3. Grieger Miklós felszólalása.
[28] Uo. 1923. dec. 15. Kiss Menyhért felszólalása.
[29] Szózat, 1923. nov. 16.
[30] Az 1929—33. évi világgazdasági válság hatása Magyarországon. Szerk. Incze Miklós. Bpest. 1955.

szentel a húszas évek problematikájának is. Röviden foglalkozva a vámtarifa kérdésével, arról a következőket állapítja meg: „Magyarország első önálló vámtarifája híven tükrözte az ország urai, a nagytőkés és nagybirtokos uralkodó osztályok között kialakult erőviszonyokat és a kapitalizmus magyarországi fejlődésének általános irányvonalát. A nagytőke és nagybirtok érdeke a vámtarifa kérdésében természetesen ellentétes volt; az új tarifa éles belső rétegharcok közepette jött létre. Hallatlanul magas fogyasztási iparcikk vámjai világosan mutatják, hogy a magyar politikai életben uralkodó külső látszat ellenére melyik réteg volt az erősebb."[31] Hasonló álláspontot foglalnak el azok a magyar külkereskedelem történetével foglalkozó munkák is, melyek a vámkérdés részletes feldolgozásának igényével lépnek fel.[32]

A vezérgondolat, amely tehát egyértelműen csendül ki, abban foglalható össze, hogy az új vámtarifa az éles agrár—merkantil harc folytatódása jegyében született és végeredményben a finánctőke felülkerekedését tükrözi a nagybirtok törekvéseivel szemben. Véleményünk szerint azonban ez az értékelés erősen vitatható, amint azt a továbbiakban részletesen is bizonyítani igyekszünk.

Mindenekelőtt meg kell határozni, hogy miben állt a finánctőke érdeke a vámkérdésben. Ez annál is könnyebb, mivel a vám körüli vitákban a nagytőke képviselői minden fórumon, egészen világosan és egyértelműen fejtették ki álláspontjukat. Eszerint magas elzárkózó, protekcionista védővámok bevezetését követelték, ami kirekeszti a külföldi árucikkeket az országból és monopolizálja számukra a belső piacot.[33] A védővámrendszer segítségével tehát arra törekedtek, hogy a dualizmus évei alatt elmaradott iparágakban gyors fejlődési lehetőségek nyíljanak — hiszen e területeken játszott legnagyobb szerepet a behozatal —, továbbá az ipar minden ágában a monopolista árpolitika legkedvezőbb feltételét biztosíthassák.

Miben állottak mármost a nagybirtokos osztály legfőbb gazdasági érdekei a huszas évek elején? Az ellenforradalmi rendszer első évében a mezőgazdasági termelés hallatlanul leromlott állapotban volt. A termelés ebben az időszakban még a belső fogyasztás kielégítésére sem volt elegendő. 1920-ban pl. a kereken 10 millió q-t kitevő országos búzatermés azonos területet figyelembe véve mintegy 50%-a volt csupán a háború előtti szintnek.[34] Ennek megfelelően 1921 nyaráig kényszerintézkedések függesztették fel a búza szabad forgalmát. A nagybirtokos-osztály azonban számolt azzal, hogy a mezőgazdaság várható helyreállítása után ismét jelentős kiviteli feleslegek mutatkoznak. Míg az ország lakosságának kereken 40%-a maradt ugyanis az új országterületen, addig a búza és árpatermelés 50%-át, a rozstermelés több mint 60%-át aratták itt. A mezőgazdaság fontos kiviteli cikkei közül a szőlőtermelés mintegy 60%-ban, a takarmánynövények kétharmadában, a dohánytermelés 80%-ban az új területen maradt.[35] Mindezt nem ellensúlyozta az új terület

[31] I. m. 121. o.

[32] Lásd Buzás Józsefnek a Horthy-korszak külkereskedelem történetével foglalkozó kandidátusi disszertációját, valamint – a legrészletesebben és legalaposabb kifejtésben — *Reményi Lajos*. Külkereskedelempolitika Magyarországon az I. világháború után. 1919—1929. c. kéziratos munkáját.

[33] Vö. GyOSz XXV. évi jelentése Bpest. 1927. 465—469. o. Közgazdasági Szemle 1922. 700—712. o. Fenyő Miksa felszólalása a vámtarifa tárgyában tartott vitán.

[34] Magyar Mezőgazdaság. Szerk. Hajós Zoltán. Bpest. é. n. 414. o.

[35] *Buday László:* Magyarország küzdelmes évei. Bpest. 1923. 65—68. o.

iparosodottabb, városiabb jellege sem, s ez világossá tette, hogy a mezőgazdaság értékesítési problémái csakhamar égetően jelentkezni fognak.

A Monarchia széles mezőgazdasági felvevőpiacaira berendezett magyar nagybirtoknak a Monarchia felbomlásával az ún utódállamokban, elsősorban Ausztriában és Csehszlovákiában kellett piacot szerezni, hogy terményfeleslegeit értékesíteni tudja. A nagybirtokos-osztály legfőbb gazdasági érdeke tehát a kivitel biztosításához fűződött. A nagybirtokos-osztály legnagyobb része 1919-től egyetértett abban, hogy szabad kereskedelmi politikát kell alkalmazni az új helyzetben.[36] Azt akarták ugyanis, mint láttuk, hogy Magyarország elsősorban agrár állam maradjon, s mint ilyennek a környező államokkal való munkamegosztásnál a mezőgazdaság érdekeiből kiindulva szabad mezőgazdasági kivitelt biztosítsanak, természetszerűen szabad ipari behozatal lehetővé tétele fejében. Ez az elképzelés azonban azon a feltételezésen alapult, hogy ipari behozatali lehetőség nyújtása ellenében Ausztria és Csehszlovákia részéről *viszonosságra* számíthatnak. Ez a feltételezés azonban — mint a Rubinek-féle koncepció más vonatkozásai is — helytelennek bizonyult. A világháború után ugyanis Ausztria és Csehszlovákia részéről szó sem lehetett viszonosságról! Ezekben az országokban a háborút követően rendkívül megerősödtek az agrárius körök és ennek nyomán tért hódított a mezőgazdasági elzárkózás politikája. Ez természetszerű fejleménye volt a Monarchia felbomlásának. A Monarchia ugyanis a dualizmus lényegének megfelelően az osztrák—cseh ipari érdekek mellett a magyar nagybirtok mezőgazdasági érdekeit is biztosította, sértve ezáltal az osztrák—cseh agrár érdekeket. A Monarchia szétszakadása önálló államokra azután felszabadította az osztrák és cseh agrárerőket a magyar nagybirtok nyomása alól és lehetővé tette számukra önálló agrár érdekeik érvényre juttatását.

Ezen túlmenően azonban az illető országok burzsoáziája a forradalmi hullám levezetésére, a parasztság megnyerésére is fel akarta használni a mezőgazdaság támogatásának politikáját. Mint pl. a prágai magyar követség egyik 1922. évi bizalmas jelentése is megállapította már: „Alig férhet kétség ahhoz, hogy az a ragasztó anyag, amelyik a kormány különböző politikai hitvallású, sőt különböző világnézetnek hódoló tagjait összetartja, az agrár érdekeket hathatósan támogató politikában áll... A mezőgazdasági érdekeltség a mezőgazdasági termékek hathatós vámvédelmét követeli és... a mezőgazdaság támogatásának szükségessége annyira átment a köztudatba, hogy mondhatni az összes politikai pártok beleegyezésével találkozik az, hogy a cseh kormány az agrár érdekek istápolását programjának egyik sarkalatos tételévé tette."[37]

Alátámasztotta ezt a cseh kormánypolitikát, hogy mint a győztes antanthatalmakkal szövetséges ország, azokra támaszkodva, a vesztes és külpolitikailag izolált Magyarországgal szemben nem volt hajlandó semmiféle viszonosságra, hanem egyoldalú előnyök megszerzésére törekedett.

Az elzárkózó agrár politika a szomszédos országokban éppen azokban az években bontakozott ki, amikorra a magyar mezőgazdasági termelés már megindult a helyreállítás útján. Az 1920-as 10 millió q-val szemben a búzatermés pl. 1921-ben már 14 millió fölé, 1922-ben közel 15 millióra emelkedett. 1923-ra pedig már a 18 millió q-át is meghaladta.[38] 1923-ra tehát — azonos

[36] Vö. Rubinek cikkét Budapesti Szemle, 1919. jan.
[37] O. L. Külügyminisztérium. Gazdaságpolitikai osztály 65. sz. 102. 122.111/1922.
[38] Statisztikai Évkönyv adatai alapján.

területet számítva — a háború előtti szint 90%-át érte el. A nagybirtok ekkor már a belső piacon is értékesítési nehézségekkel küzdött, kivitelre szorult. Világossá vált azonban, hogy a mezőgazdasági kivitel szempontjából számbajöhető országok részéről határozott elzárkózási politikával találják szemben magukat, a viszonosságról szó sem lehet. Ez a körülmény a magyar nagybirtok szabadkereskedelmi álláspontját, illetve inkább csak elképzeléseit már eleve meghiúsította. Világosan láthatóvá vált, hogy a szabadkereskedelmi politika ilyen feltételek között semmiféle eredmény elérésére, piaci lehetőségek teremtésére nem alkalmas. Ezt csakhamar a nagybirtokos osztálynak is fel kellett ismernie.

Milyen lehetőségek kínálkoztak tehát a mezőgazdasági kivitel biztosítására? Látható volt, hogy az osztrák és csehszlovák agrárelzárkózással szemben a viszonosság elvét csak gazdasági harc eszközével lehet biztosítani. A viszonosság kiharcolására, kikényszerítésére — úgy tűnt — rendelkezésre áll a megfelelő és hatásos fegyver. Ha Magyarország ugyanis a dualizmuskori egyoldalú gazdasági fejlődés folytán most az agrár kivitel terén volt rendkívül szorult helyzetben, akkor Ausztria és Csehszlovákia — ugyancsak a dualista időszak fejlődési feltételei következtében — iparilag voltak külső piacokra, főként a Monarchia régi mezőgazdasági területére, régi iparcikk piacukra: Magyarországra utalva. Igen jellemző ezzel kapcsolatban, hogy az illetékes magyar tényezők — Ausztria és főként Csehszlovákia ráutaltságára, szorultságára számítva — rendkívül kedvezőnek tartották Magyarország külkereskedelmi kilátásait. Hadd idézzük ennek alátámasztására a prágai követség 1921. március 5-i jelentését: „Általában véve az egész ipartermelés kritikus helyzetének legfőbb oka — írják a csehszlovák gazdasági helyzetről — és erre kiváltképpen a közeli kereskedelmi tárgyalásokra vonatkozólag óhajtanám a figyelmet felhívni, hogy a csehszlovák köztársaság, mely a volt Osztrák-Magyar Monarchia ipari termelésének 80%-át (? — B. R.) örökölte, egyidejűleg elvesztette, legnagyobbrészt gazdaságpolitikája következtében természetes piacát. Új piacot Nyugat-Európában és Oroszországban eddig nem sikerült találnia, úgyhogy iparát, mely 90%-ra kivitelre van utalva, ma a legnagyobb veszély fenyegeti... Szem előtt tartva, hogy a *Csehszlovák állam van ráutalva arra, hogy minálunk lerakhassa árukészletét,* nem pedig, hogy mi volnánk a csehszlovák ipartermékekre utalva, *taktikai helyzetünk a tárgyalásoknál kitűnő.*"[39]

Ezt a ráutaltságot fegyvernek vélték a magyar uralkodó osztályok. A megoldást ennek megfelelően képzelték el. Akkor tudják az osztrák—cseh mezőgazdasági piacot a maguk számára megszerezni, ha elzárják a magyar iparcikkpiacot, s ezzel mintegy a kölcsönös engedmények útjára kényszerítik a szembenálló feleket. E gazdaságpolitikáról már a tilalmi-elzárkózás időszakában, 1921 után is világossá vált, hogy az *adott helyzetben* — melyhez kényszerítve igazodniok kellett — egyedül használható és eredményes. Éppen azért az önálló vámrendszer kidolgozásánál már konkrét tapasztalatokra építve helyezkedhettek arra az álláspontra, hogy a mezőgazdaság legfőbb érdekét, a kivitel biztosítását egyedül a határozott ipari elzárkozó vámvédelemmel érhetik el. Az ipari elzárkózás, mint az agrárkivitel elősegítésének fegyvere a vámok kidolgozásánál világosan érvényre jutott. Ferency Izsó, a vámtörvény

[39] O. L. Külügyminisztérium. Gazdaságpolitikai osztály. 32. cs. 10/36.379—1921. (A mi kiemelésünk — B. R.)

kidolgozója, az új vámtarifa alapelveiről tartott előadásában hangsúlyozta: „a mezőgazdaság... nem egy fontos terméke számára csak az iparvédelmi vámok fegyverével törhetünk majd utat elhelyezési piacok felé".[40]

Tévedés lenne azt hinni, hogy ezt a nézetet csak az államhatalom és a finánctőke képviselői hirdették saját pozícióik taktikai alátámasztására. Magáévá tette ezt — jobb megoldás nem lévén — a nagybirtok is. Az OMGE hivatalos lapja, a Köztelek a vámkérdéssel foglalkozó egyik mellékletében a következőkben fejti ki a nagybirtok nézetét: „A bekövetkező gazdasági tárgyalásokra alkalmas gazdaságpolitikai fegyvert igyekezett és igyekszik (ti. a kormány) a vámtarifával magunknak biztosítani. Csak ilyen vámtarifa nyújthat tarifális szerződések kötésére alapot s kivált mezőgazdasági termelésünknek nagy érdeke volna, hogy mielőbb lehessen ilyen tarifális szerződéseket kötnünk."[41]

E megállapításhoz nem szükséges kommentárt fűznünk. Hadd idézzük azonban Bethlen Istvánnak erre a kérdésre vonatkozó, későbbi időpontban tett kijelentését: „...nem tekintettük az általános vámtarifát végleges álláspontnak, olyannak, amelyet a kormány véglegesen elérendőnek tart, hanem csupán harci eszköznek tekintettük azzal az elzárkózó politikával szemben, amelyet szomszédaink és más államok Magyarországgal szemben követtek és amelyek megtörése és egyben mezőgazdasági exportunk fejlesztése és lehetővé tétele érdekében kellett a vámtarifát törvénybe iktatni... Ez idézte elő azt a helyzetet, hogy valóban tárgyalásokhoz jutottunk. Későn kezdtük meg ezeket a tárgyalásokat, mert olyan beviteli tilalmakkal és elzárkózottsággal álltunk szemben, amelyekkel szemben harci eszközre volt szüksége a magyar közéletnek."[42] A szabadkereskedelmi állapotokat, tehát a körülmények kényszerítő hatására a védővámos, ipari elzárkózó vámpolitika elvét kellett magukévá tenni. A viszonyok gyors átalakulása folyamán a dualizmus agrár védővámja helyett a szabadkereskedelmi politika elvi deklarálásán keresztül az ipari védővámos rendszerhez való kényszerű csatlakozásáig jutott el a magyar nagybirtok agrárius szárnya. A védővámos ipari elzárkózás leghangosabb elvi ellenzéke ekkor már nem a nagybirtok, hanem a kereskedelmi tőke soraiból került ki.[43] A kereskedelmi tőke ugyanis természetszerűen a minden korlátozástól mentes szabadkereskedelem álláspontját vallotta, hiszen a magyar kereskedelmi tőke éppen a Monarchia vámközösségére épült fel, a magyar agrártermékek kivitele és az osztrák—cseh iparcikkek közvetítése képezte tevékenységének fő tárgyát. Számára továbbra is a szabadkereskedelem biztosította volna a legnagyobb üzleti lehetőséget, az elzárkózó politika folytán pedig igen nagy veszteségek fenyegették. Éppen ezért a kereskedelmi tőke érdekszervezete, az OMKE (Országos Magyar Kereskedelmi Egyesülés) Sándor Pál vezetésével elkeseredett harcot folytatott a védvámos elzárkózás ellen. Ennek során azonban — mint az nyilvánvaló — nem a kereskedelmi tőke érdekeire hivatkoztak, hanem a fogyasztó közönség és nem utolsósorban az ország agrár érdekére. A vámkérdés körüli vitákban jelentkező „agrárius"

[40] Magyar Gyáripar, 1922. dec. 1.

[41] Melléklet a Köztelek 1923. 62. számához.

[42] Köztelek, 1928. márc. 25. Bethlen István válasza Hadik János felsőházi interpellációjára 1928. márc. 20-án.

[43] Vö. O. L. Külügyminisztérium. Gazdaságpolitikai osztály. 17. cs. A/41 30.249—1920. Matlekovits felszólalása a Kereskedelmi minisztériumban tartott szakértekezleten.

álláspontot jórészt kereskedelmi tőkés körök képviselték. Sajátos módon az OMGE helyett az OMKE lépett fel! Ezzel kapcsolatban érdemes megjegyezni, hogy a vámvédelem Sándor Pál-féle „agrár" ellenzéke mellett ott találjuk a leghangosabb és legvadabb ellenzék soraiban a valóban agrárius Gaál Gasztont is. Nagy tévedés lenne azonban Gaál Gaszton személyét a nagybirtok képviselőjeként, mintegy osztályálláspont szócsöveként felfogni. Az ő fellépése lényegében *egyéni* állásfoglalásnak tekinthető. Gaál a régi értelemben vett agrárius elképzelések elszigetelt harcosa, utolsó mohikánja volt, aki ezekben az években egyedül vívja harcait; akinek útja elválik a nagybirtokos politika útjától. Jellemző módon Gaál Gaszton külön agrárius pártot alapít, amelynek azonban mindössze három (!) tagja volt. Az OMGE hivatalos vezetése pedig elhatárolta magát Gaál Gasztontól.[44]

A vámtarifa ellen rendkívül nagy harcizaj közepette vezetett támadások, amelyek talajából viszonylag széleskörű brosúra-irodalom burjánzott fel, — ismételjük — jórészt csak a felszínen jelentkeznek agrárius mezben. A régi agrárius csoportok a nagybirtokos-osztály képviselői, az OMGE ekkor már a védővámos elzárkózás gazdaságpolitikai elvét tette magáévá, hiszen más politikával kilátástalan lett volna kísérletezni. A Köztelek — melynek hasábjai egy pár évvel korábban a szabadkereskedelmi politika dicshimnuszaival voltak telítve — a következőképpen fejti ki az OMGE hivatalos álláspontját 1922 végén: „Ismét kitört itt a szabadkereskedelmi és védővámos elv harca s a két irányzat jelszavaitól hangosak megint a szaksajtó berkei. A magunk részéről egyik elvet sem vallottuk és valljuk dogmának, mert szerintünk mindig az adott viszonyok s a célszerűség döntik el, hogy melyik irányzat és mily mértékben alkalmazandó." A továbbiakban kifejtik, hogy Rubinek 1918-ban szabadkereskedelmi elveket vallott, most azonban megváltoztak a viszonyok. „Ha pedig körülöttünk ... a legmerevebb gazdasági elzárkózás politikája érvényesül: gondolhat-e ez a ... kis ország a maga elszigeteltségében arra, hogy ... most egész Közép-Európa kereskedelmi politikájának új irányt próbáljon adni? A már hangoztatott célszerűségi elv tehát a külső viszonyok nyomása alatt szükségképpen védővámos politikára késztet bennünket. De ezt az irányt kell választanunk pénzügyi okokból is..., azonban nemcsak ez a kényszerhelyzet az, amely a védvámos rendszerre utal bennünket, hanem a belső gazdasági szükségszerűség is. Még pedig nemcsak az ipar, hanem... a mezőgazdasági termelés védelme szempontjából is..."[45]

Az idézett megállapítások igen fontosak. Világosan tükrözik a nagybirtok álláspontjában a viszonyok változása következtében beállott döntő módosulásokat a Rubinek-féle irányzathoz képest.

A húszas évek elején tehát olyan sajátos helyzet állott elő, hogy ami az ipar szempontjából rendkívül kívánatos és jó volt, egyben ugyancsak jónak, sőt az egyetlen lehetőségnek tűnt az agrár kivitel problémájának megoldására is. A nagybirtok és nagytőke érdekei tehát az ipari elzárkózás vámpolitikájá-

[44] Vö. Köztelek. 1926. márc. 25. gróf Hadik János támadja Gaál Gaszton módszerét és álláspontját. „Gaál Gaszton nyilatkozatában erőtlenséggel vádol bennünket", azt állítja, hogy: „a háború befejezése óta nem találták meg a gazdák az OMGE-ben azt a védelmet, amelyre joggal számíthatnak". Az OMGE és Gaál Gaszton között számos más kérdésben is viták voltak. Vö. Bécsi Magyar Újság, 1922. aug. 5.

[45] Köztelek, 1922. dec. 24. Még élesebben exponálja ezt az álláspontot Mutschenbacher Emil, az OMGE igazgatója a vámtarifa kérdéséről rendezett vita során 1922. dec. 8-i felszólalásában. Lásd Közgazdasági Szemle, 1922. 673. kk. o.

ban találkoztak. Igen találóan fogalmazta meg a Köztelek „Mezőgazdasági vagy ipari vámvédelem?" c. cikkében, hogy: „Abban a tekintetben, hogy az új magyar vámtarifának védővámosnak kell lennie, vagyis a nemzeti munka és termelés minden ágának védelmét kell szem előtt tartania — jóformán nem is volt számbavehető véleménykülönbség."[46]

A védővámos ipari elzárkózás politikáját azonban a nagybirtok nem kizárólag az eddigiekben tárgyalt okok, vagyis az agrár kivitel kikényszerítését szolgáló harci eszköz megteremtése miatt támogatta. Ezzel párhuzamosan és szoros összefüggésben a nagybirtokos-osztály, a régi agrárius körök zöme is magáévá teszi a szélesebb körű — s nemcsak a mezőgazdasághoz kapcsolódó — *iparfejlesztés szükségességének* elvét! Ez az agráriusok korábbi, nemcsak háború előtti, de 1919 után is jelentkező álláspontjának revideálását jelentette! A nemzetgyűlés második ülésszakának megnyitása alkalmával gazdaságpolitikai programként kifejtett, ugyancsak hivatalosnak tekinthető OMGE álláspont már más húrokat penget. „A nemzeti jövedelmet kell tehát fokoznunk — írják —, ez pedig csakis a termelés szervezése és tervszerű támogatása útján lehetséges. Jól mondotta a GyOSz tiszteletreméltó, érdemes elnöke, id. Chorin Ferenc(!)..., hogy tarthatatlan az, hogy nyersanyagokat viszünk ki az országból és drágán kell megfizetnünk a külföldről behozott kész gyártmányt. Nem elég a mezőgazdaság inaszakadtáig való erőlködése sem az üdvösséghez, ha a produktumait és melléktermékeit, mint a kendert és lent, a gyapjút, a bőrt meg a többit idegen államok iparaival dolgoztatjuk fel s ezen a címen olyan óriási összegekkel adózunk a külföldnek, melyeket nyersterménykivitelünkkel képtelenek vagyunk egyensúlyozni... A hazai termelés feldolgozására és a *hazai fogyasztás kielégítésére irányuló iparok fejlesztését* mi is mulaszthatatlan nemzeti feladatnak tartjuk, mert az ipari behozatal mai óriási áldozatát nem bírjuk meg, ennek terhei végül is visszaesnek a földre... s a mezőgazdasági termelést is összeroskasztják."[47]

Hasonló jellegű, és az OMGE korábbi állásfoglalásaitól ugyancsak jelentős eltérést mutat az alábbi megállapítás is: „Minden oldalról egyre nyomatékosabban jut kifejezésre az a kívánság, hogy *a magyar ipart nagymértékben ki kell építeni és fejleszteni*, mert az ország gazdasági függetlenségét, kereskedelmi mérlegének javulását, pénzügyi helyzetének kedvezőbb alakulását csak akkor lehet biztosítani, ha az ország a mezőgazdaságon kívül még számottevő iparra is támaszkodhatik. Ezeknek a törekvéseknek helyességét a mezőgazdasági körök is elismerik és még azzal az irányzattal szemben sem foglalnak el merev álláspontot, amely a meglevő ipar fejlesztését és *új iparágak megteremtése* érdekében az ipari vámvédelem hatályos kiépítését tartja szükségesnek."[48]

Az idézett megállapításokból egyértelműen csendül ki, hogy a nagyobb arányú, új iparágak kiépítését is célzó iparfejlesztés és ennek biztosítására szolgáló védvámok szükségességét elismerik.

A nagybirtok képviselőinek iparfejlesztést támogató állásfoglalása időben egybeesett a finánctőke földosztás ellenes, nagybirtok-támogató magatartásával, s természetesen nem csak időbeni egyezésről, hanem feltétlenül politikai viszonosságról is szó van itt. Tévedés lenne azonban a nagybirtok álláspontját egyszerűen politikai viszonzásként felfogni. A politikai tényezőkön

[46] Köztelek, 1923. jan. 28.
[47] Köztelek, 1922. június 24. (A mi kiemelésünk. — B. R.)
[48] Köztelek, 1922. dec. 24. (A mi kiemelésünk. — B. R.)

túl a nagybirtok gazdasági érdekei is kifejezésre jutottak ebben. A széleskörű, új iparágak kiépítését is magában foglaló iparfejlesztés szükségességének elismerése és támogatása a Monarchia felbomlása, az önálló állam létrejötte által meghatározott új viszonyok követelményeit tükrözi. A változott helyzetben ugyanis, amikor megszűnt a Monarchia minden körülmény között biztos agrárfelvevő piaca és az új *külső* piacok biztosítása, mint az már 1920 után világossá vált, rendkívül bizonytalan és esetleges volt — habár továbbra is alapvetőnek tartották a külső piacok megszerzését —, mégsem volt többé elegendő a külső piacok hajszolása. A húszas évek elején még a piackérdés esetleges megoldása is csak átmeneti biztonságot nyújtott volna. A külső piacok biztonságáról, egymással ellenséges országokról lévén szó, egyáltalán nem beszélhetünk. Így tehát nem is volt elég védővámos harci eszközzel rést feszíteni a kivitel számára a bezárt kapukon. Az új helyzetben minden korábbinál sokkal szükségesebbé vált a mezőgazdaság *belső* felvevőpiacának szélesítése is. A nagybirtok persze korábban is törekedett hazai belső piacra, de ennek jelentősége az ellenforradalmi korszakban összehasonlíthatatlanul nagyobb lett számára mint korábban. Ezt pedig csakis az ország iparosításával lehetett előmozdítani. „A mezőgazdaság is teljes tudatában van annak — jelentette ki az OMGE igazgatója —, hogy *fejlődő hazai ipar, mint biztos fogyasztó* s mint a gazdasági megerősödés tényezője, mily nagy jelentőségű."[49]

Távol áll tőlünk annak bizonygatása, mintha a magyar nagybirtok a külső piacok *helyett* kizárólag a belső piac kiszélesítésének politikájára tért volna át. Erről szó sincs. A nagybirtok egész — történetileg kialakult — szemlélete és helyzete a külső piacok problémáját állította előtérbe, ezt tekintették a legdöntőbbnek. E *mellett* azonban kétségtelenül felmerült annak igénye is, hogy a mezőgazdaság „...terményei részére — mint a Köztelek írja— minél felvevőképesebb belföldi piacot lehessen biztosítani".[50]

Ez a felismerés szükségszerű volt az Ausztriától elszakadt Magyarországon. Valójában az „agrárius" irányzat régi formája, amely a kapitalista fejlődés útját a mezőgazdaság tőkés fejlődésének középpontba állításával igyekezett meghatározni, az új helyzetben objektíve elvesztette talaját! A kapitalista fejlődésnek egészen sajátos, agrárkapitalista irányt szabni kívánó agrárius irányzatnak ugyanis táptalaja és életfeltétele a dualista rendszer volt! A Monarchián belül kétségtelenül volt bizonyos talaja az olyan törekvéseknek, hogy Magyarország mint agrár „részleg" kapcsolódjék Ausztriához, bár 1900 után már erről is csak korlátozott mértékben lehetett szó. A kapitalista fejlődés egyoldalú eltorzításának és a nagybirtokos-osztály hatalmi pozícióinak konzerválásának az Osztrák-Magyar Monarchia bizonyos létjogosultságot adott. A Horthy-Magyarországon azonban ilyen értelemben teljesen talajtalanná váltak az agrárius törekvések. Mint a korábbiakban kifejtettek mutatják, a régi agrárius elvek valóraváltása éppen fordított eredményt ért volna el; gazdaságilag és politikailag is teljesen kiszolgáltatta volna az országot, erőtlenné, fegyvertelenné tette volna s így képtelenné a nagybirtok érdekeinek megvalósítására is. A nagybirtok előtt is világos volt, hogy a revíziós törekvések keresztülviteléhez, a magyar imperializmus célkitűzésének megvalósításához elengedhetetlenül szükséges az ország bizonyos iparosodása. Ennek révén

[49] Közgazdasági Szemle, 1922. 677. o. Mutschenbacher Emil idézett felszólalása (A mi kiemelésünk. — B. R.)

[50] Köztelek, 1923. júl. 26.

vélték elérhetőnek, hogy Magyarország jól felfegyverzett, modern hadsereggel védekezzék, és ismét vezetőszerepet biztosítson magának a balkáni országokkal szemben.[51]

Az önálló Magyarország „agrárius" berendezése tehát talajtalan illúzióvá foszlott.

E változás természetesen nem volt világosan felismerhető közvetlenül 1919 őszén. Mint az rendkívül gyakran történt a történelem különböző, jelentős fordulatai után, az egyes osztályok tudata nem változott meg az objektív helyzet változásaival, hanem mintegy nehézségi nyomatékkal próbált utat törni ismét a régi; próbálták ott folytatni, ahol abbahagyták. Az ilyen próbálkozások azonban szükségszerűen előbb-utóbb kudarcba fulladtak. Képviselőik vagy elbuktak, vagy igazodniok kellett a változott viszonyokhoz.

Magyarországon a körülmények kényszerítő hatása nyomán, régi agrárius kísérletezések és elképzelések nyilvánvaló, kézzelfogható kudarca után, az 1921-et követő években a nagybirtok szükségszerűen eljutott a korábbi és hagyományos agrárius nézetek revideálásához. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy a nagybirtokos-osztály egészének tudatában bekövetkezett ez a változás, vagy azt, hogy a beállott változás az „agrárius" elképzelésekről egyszersmindenkorra történő lemondást jelentett volna. E nézetek és törekvések a későbbi évek során is fel-felbukkantak, hangot kaptak még. Mindez azonban nem változtat azon a tényen, hogy az objektív helyzetből adódóan a húszas évek elején az alapvető *gazdasági* kérdésekben létrejött az érdekegység a nagybirtok és nagytőke között. A nagybirtokos-osztály a mezőgazdasági kivitel kikényszerítése mellett a régi agrárius törekvések történelmi kudarca és feladása, az ipar fejlesztésében való mind erősebb érdekeltté válás következtében is a védővámos ipari elzárkózás álláspontjára helyezkedett. Ez adta alapját a vámkérdésben létrejött finánctőkés-nagybirtokos megegyezésnek, melyet egy későbbi vita során Bethlen István a képviselőház pénzügyi bizottságának ülésén — heves támadást váltva ki és a kijelentés formai visszavonására kényszerülve — „kikottyantott" : „A kormánynak nem volt szándékában a magas ipari vámok erőltetése és az autonóm vámtarifa nem is a kormány politikájának a kifejezője, hanem e téren az OMGE és a GyOSz kiküldöttének tárgyalásai alkalmával jött létre a megegyezés, amely az autonóm vámtarifában csúcsosodott ki."[52]

[51] Ezt az uralkodó osztályok által egységesen vallott felfogást fejezte ki Gömbös Gyulának a vámtarifa parlamenti tárgyalása során megtartott beszéde: „T. Nemzetgyűlés! Nekünk, mint politikusoknak egy vámtarifa problémáját messzebbmenő célkitűzés szempontjából kell vizsgálnunk. Nekem azt kell tudnom, hogy mit akar ez a magyar politika, nekem azt kell tudnom, hogy gazdasági téren mik azok a külpolitikai irányok, amelyek felé tendálunk. T. Nemzetgyűlés! Ha a Nyugat felé kacsingatásnak valahol nincs helye, akkor gazdasági téren sincs. Mi Nyugattól tanulni fogunk és közvetíteni fogjuk tudásunkat a Kelet felé. Ezzel mondok valamit: azt mondom, hogy nemcsak mezőgazdasági téren, nemcsak a mezőgazdasággal összefüggő ipari téren — bocsánatot kérek, nem szívesen mondom, mert tudom, hogy kifelé rosszul hangzik —, hanem minden téren imperialistáknak kell lennünk. A Balkán nyitott terrénum az én felfogásom szerint, nem a magyar mezőgazdaság számára ugyan — bár a magyar mezőgazdaság fejlettebb a balkáni mezőgazdaságnál —, de a magyar ipar számára: egy tipikus helyzet állott elő azáltal, hogy mi most a Duna-medencében önmagunknak teremthetünk olyan termelési rendszert, amellyel nemcsak saját szükségletünket láthatjuk el, hanem amelynek tendenciája az kell hogy legyen, hogy a Duna medencéjében és tovább lefelé, az ország határán is túl a Balkánon, sőt talán még messzebb. Keleten is próbálja terjeszteni és próbálja elhelyezni cikkeit." — Képviselőházi Napló, 1924. máj. 31.

[52] Köztelek, 1928. márc. 4.

Ilyen értelemben tehát az agrárius—merkantil ellentét, mely korábban az uralkodó osztályokon belüli ellentétek gerincét alkotta, s a Monarchia egységes piacának monopolizálása következtében keletkezett, elvesztette talaját! Mint az első világháború előtti agrárius törekvések, úgy természetszerűen az agrár—merkantil ellentétek is a dualista rendszer sajátos szülöttei voltak, melyeknek talaja a dualizmus összeomlásával tűnt el. Ez természetesen egyáltalán nem azt jelenti, hogy megszűntek a nagybirtok és a nagytőke közötti ellentétek. Erről szó sem volt. A mezőgazdasági és ipari tőke ellentéte valamennyi tőkés országban létezik és különösen lehetetlen az ilyen ellentétek megszűnése olyan országokban, ahol a mezőgazdaság súlya döntő, ahol a nagybirtokos-osztály önálló hatalmi tényező. Amennyiben tehát az agrár—merkantil ellentét régi sajátos formáinak megszűnéséről beszélünk, azt csakis úgy értelmezhetjük, hogy az *agrár—merkantil ellentét* nem egyszerűen a mezőgazdasági és ipari érdekeltség közötti ellentét volt, hanem, mint ismételten alá kívánjuk húzni, a kapitalista fejlődés irányának alapkérdése. A húszas évektől már a régi agrárius körök sem vetették fel, hogy Magyarországon a kapitalista fejlődés, a hitelrendszer, a gyáripar fejlődése egyoldalúan a mezőgazdaság tőkés fejlődésének legyen alárendelve.

A nagybirtok és nagytőke között továbbra is fennmaradó ellentétek, az alapvető érdekazonosság mellett, már az új vámtarifa-vita során is kiütköztek. Ha mindkét fél egyet is értett abban, hogy a vámtarifának ipari védővámos elven kell alapulnia, egyáltalán nem beszélhetünk arról, hogy a nagybirtok ugyanúgy képzelte volna el a védővámos elzárkózást, mint a nagytőke. Bőven lehetne idézni, főként 1924 körül az olyan jellegű nagybirtokos OMGE állásfoglalásokat, amelyek számos ponton támadták a védvámos elzárkózás módját, sőt azt adott formájában elfogadhatatlannak nyilvánították. Elsősorban a vámok mértékét tartották túlzottnak, különösen a mezőgazdaságot érintő behozatali cikkek, mint pl. a rézgálic, szerszámok, kocsitengelyek stb. esetében.[53] Az alapvető érdekegység és nézetazonosság mellett tehát számos *részletkérdés* körül valóban hevesnek mondható csatározás folyt. Mindkét fél igyekezett saját részérdekeit érvényre juttatni. A vámkérdés értékelésénél ezekre a tényekre is nagymértékben szoktak hivatkozni azok, akik az agrár—merkantil harc szülöttének tekintették a vámtarifát. E részlet-, illetve másodharmadrendű kérdésekre való hivatkozás mit sem változtat az alapvető érdekegység tényén. Nem változtat ezen az a beállítás sem, mintha „nagy összecsapás" a vámok *mértéke* körül zajlott volna le. Nem. A százalékok körül sok-sok alkudozás, tárgyalás folyt, melyek során részben figyelembe vették az agrár követeléseket, nagyobb részt pedig, az agráriusok által is elfogadott főérvre hivatkozva, arra, hogy harci fegyver kell, amit hathatósan alkalmazhatnak majd a tarifális tárgyalások alkalmával, elvetették. Könnyen belátható azonban, hogy a „harci fegyver"-elv agrárius részről történő elfogadása — ami kétségtelen tény — már eleve megszabta az erős elzárkózáson alapuló vámrendszert. A „mérték" problémája így nem is lehetett különböző elvek összecsapása, csak — ismételjük — százalékok körüli alku. Éppen azért csupán azt bizonyíthatják a felsorakoztatható idézetek, ami különben is teljesen nyilvánvaló, hogy a gazdasági érdekegységre kerülő uralkodó osztályok között továbbra is sok rész-ellentét maradt fenn, hogy a százalékok körüli alkudozás is lehet heves. Ezek azonban nem érintik a vámrendszer lényegét, nem jelentik azt, hogy

[53] Vö. Köztelek, 1922. jún. 24., 1923. aug. 9., 1923. júl. 26. stb.

a nagybirtoknak alapjában külön véleménye, ellentétes álláspontja lett volna a nagytőkével szemben.

*

Az 1925. január 1-én életbelépő önálló magyar vámrendszer csak a nagytőke számára váltotta be a hozzá fűzött reményeket. Már az 1925—26 években meginduló kereskedelmi tárgyalások során kiderült, hogy a nagybirtok a hazai vámok fegyverével sem tudja az általa kívánt mezőgazdasági kivitel lehetőségét biztosítani. A tárgyalásoknak a vártnál kedvezőtlenebb eredményei, valamint az 1927—28-tól már egyre élesebben jelentkező agrárválság a nagybirtok és nagytőke ellentéteit ismét rendkívül kiélezte, s a nagybirtok részéről a vámrendszer gyökeres reformjának követelését vetette felszínre. Ez a kérdés azonban már külön tanulmány kereteit igényli.

И. И. БЕРЕНД—ДЬ. РАНКИ

К ВОПРОСУ ОБ «АГРАРНО—МЕРКАНТИЛЬНЫХ» ПРОТИВОРЕЧИЯХ КРУПНОГО ЗЕМЛЕВЛАДЕНИЯ И КРУПНОГО КАПИТАЛА В 1919—1925 ГГ.

Резюме

После 1919 г., после захвата власти контрреволюционным режимом в Венгрии возникли новые условия экономического развития. В связи с этим в отношениях внутри венгерских господствующих классов также произошли изменения. Данная статья исследует оформление отношений крупного землевладения и крупного капитала в начале 1920-х годов. Значительные группы венгерского крупного землевладения после 1919 г. возобновили оформленные в конце XIX в. «аграрные» взгляды. Они сформулировали такую программу капиталистического развития, в которой во главе развития стоит сельское хозяйство, и другие отрасли экономики, в том числе капиталистическая кредитная система и фабрично-заводская промышленность, вся система экономической политики будто подчинены ему. Вопрос о дальнейшем пути развития капитализма в этот период был связан с характером разрабатываемой новой таможенной системы. Согласно своим «аграрным» принципам, крупное землевладение после 1919 г. высказалось за свободную торговлю. Крупный промышленный капитал еще с начала принял позицию замкнутости путем покровительственной пошлины. Специфичным образом, однако, в 1922—1924 гг. в Венгрии оформилось такое положение, что — как это данная статья доказывает против утверждений прежней венгерской литературы по экономической истории — крупное землевладение и крупный капитал, хотя по целому ряду вопросов сохранились их противоречия, в основном все же принимают общую позицию относительно вопроса о таможенной политике. Ибо воображенный свободный аграрный экспорт не подарился вследствие отказывающейся в аграрном отношении политики соседних стран. Нельзя было надеяться в взаимности — в свободном промышленном импорте взамен свободного аграрного экспорта. После конкретного выяснения этого обстоятельства крупное землевладение в силу необходимости отказывается от позиции свободной торговли и осваивает принцип промышленной замкнутости, чтобы путем высокого промышленного таможенного тарифа создать себе боевое средство ; таким образом оно попытается вынудить — теперь уже путем взаимных уступок — аграрный экспорт. В этой ситуации крупное землевладение узнает необходимость широкого развития фабрично-заводской промышленности, которую оно до того отрицало, надеясь в расширении собственного внутреннего рынка. В начале 1920-х годов окончательно расстраиваются принципы аграриев, расчеты на аграрный путь капиталистического развития.

I. BEREND — G. RÁNKI

LA QUESTION DE L'ANTAGONISME AGRARIEN—MERCANTILE ENTRE LA GRANDE PROPRIÉTÉ ET LE GRAND CAPITAL (1919—1925)

Résumé

Après 1919, lors de l'avènement au pouvoir du régime contre-révolutionnaire, l'évolution économique amena en Hongrie une situation nouvelle. De ce fait, les rapports existant entre les classes dominantes présentèrent, eux aussi, certains changements. L'étude analyse la formation des rapports de la grande propriété et de le grand capital au commencement des années 20. Après 1919, de groupes notables de grands propriétaires hongrois renouvelèrent les conceptions »agrariennes« formées à la fin du XIXe siècle. Leur programme de développement capitaliste mit en première ligne du progrès l'agriculture, à laquelle auraient été subordonnés les autres domaines de la vie économique, telles que l'organisation de crédit capitaliste et l'industrie manufacturière, donc l'organisation entière de l'économie politique. La question de l'évolution ultérieure du capitalisme fut reliée, à cette époque, au problème du nouveau régime douanier qui attendait son élaboration. La grande propriété, conformément à ces principes agrariens, prit position après 1919, pour le libre échange. Le grand capital industriel représenta, dès le début, le principe du protectionnisme. Mais entre 1922 et 1924, il s'établit en Hongrie une situation toute particulière. Comme l'étude le démontre, à l'encontre des affirmations des anciens ouvrages d'économie politique, la grande propriété et le grand capital, bien que séparés encore par de nombreux antagonismes, adoptent déjà une position essentiellement commune dans la question du régime douanier. La conception de la libre exportation agraire échoua en effet à cause du régime prohibitif adopté par les pays limitrophes. Le principe de la réciprocité — libre exportation agricole contre libre importation industrielle — parut peu réalisable. Après s'en être pratiquement assurée, la grande propriété renonca, par force, au principe du libre échange, et adopta celui du protectionnisme industriel, afin de se forger un instrument d'arme des tarifs de protection. C'est par ce moyen qu'elle tenta de forcer l'exportation agricole, cette fois par voie de concessions réciproques. Dans cette situation, la grande propriété reconnaît la nécessité, niée jusque-là, du développement le plus large de l'industrie manufacturière, en espérant faciliter par là l'élargissement de son propre débouché intérieur. Au début des années 20, les principes «agrariens», les conceptions d'une voie agrarienne de l'évolution capitaliste, firent définitivement faillite.

Szemle

Tudományos ülésszak a Magyar Tanácsköztársaság 40. évfordulóján

A Magyar Tanácsköztársaság kikiáltásának 40. évfordulójára rendezett országos ünnepségek és megemlékezések sorába illeszkedett az 1959. március 16—21. között lezajlott tudományos ülésszak is, amelyet a Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottsága Párttörténeti Intézete, a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete, a Hadtörténelmi Levéltár és Múzeum, valamint a Magyar Történelmi Társulat rendezett. A történészek megemlékezését a nemzetköziség eszméje hatotta át, amit az a tény is illusztrál, hogy — a vendéglátókon kívül — az ülésszakon kilenc ország tizenkilenc történésze vett részt. Külföldi vendégeink között voltak a Szovjetunióból *N. I. Satagin professzor,* a moszkvai Marxizmus—Leninizmus Intézet helyettes vezetője, *L. N. Nyezsinszkij kandidátus,* a Szovjetunió Tudományos Akadémiája Történettudományi Intézetének tudományos munkatársa, *G. I. Turjanyica,* a Szovjetunió Kommunista Pártja Kárpáton-túli területi bizottsága pártiskolai és pártfőiskolai osztályának vezetője; Kínából *Czjang Csun-fan,* a Marx—Engels—Lenin—Sztálin műveit fordító iroda helyettes vezetője; Ausztriából *Anna Hornik,* az Osztrák Kommunista Párt történeti bizottságának küldötte; Bulgáriából *Stella Dimitrova Miteva,* a Bolgár Párttörténeti Intézet tudományos munkatársa, *Niko Todorov Nikov,* a Bolgár Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetének tudományos munkatársa; Csehszlovákiából *František Pór,* a Csehszlovák Párttörténeti Intézet helyettes igazgatója, *dr. Martin Vietor,* a bratislavai Komenský egyetem jogtudományi karának docense, *Michal Dzvonik,* a bratislavai Párttörténeti Intézet tudományos munkatársa; Franciaországból *Paulette Charbonnel* egyetemi tanár, a Francia Kommunista Párt történeti bizottságának küldötte; Lengyelországból *Henryk Malinowski,* a Lengyel Párttörténeti Intézet tudományos munkatársa, *Aleksander Zatorski,* a Dzerzsinszkij Katonai-Politikai Akadémia munkásmozgalomtörténeti tanszékének vezetője; a Német Demokratikus Köztársaságból dr. *Johannes Zelt,* dr. *Helmuth Kolbe,* a berlini Társadalomtudományi Akadémia docensei és *Walter Klaws,* a berlini Marxizmus—Leninizmus Intézet tudományos munkatársa; Romániából *Nikolas Goldberger,* a Román Párttörténeti Intézet helyettes igazgatója, *dr. Victor Cheresteşiu,* a Román Tudományos Akadémia kolozsvári Történettudományi Intézetének helyettes vezetője, *Gheorghe Unc,* a bukaresti Ştefan-Gheorghe pártfőiskola előadója.

1959. március 16-án délelőtt 9 órakor a Magyar Tudományos Akadémia dísztermében kezdődött az ülésszak. A megnyitón jelen voltak a párt és kormány képviselői, tudományos és közéletünk számos kiemelkedő tagja,

a hazánkban tartózkodó diplomáciai testületek képviselői, a Tanácsköztársaság egykori harcosai, történészek és érdeklődők.

Molnár Erik akadémikus, az MTA Történettudományi Intézete igazgatójának elnöki megnyitója után a Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottsága és a Magyar Tudományos Akadémia elnöksége nevében *Fogarasi Béla,* a Magyar Tudományos Akadémia alelnöke üdvözölte az ülésszak résztvevőit, hangsúlyozva annak tudományos és politikai jelentőségét. Ezután *Nemes Dezső,* a MSzMP Politikai Bizottságának póttagja, az Akadémia levelezőtagja tartotta meg előadását *„A Magyar Tanácsköztársaság történelmi jelentőségéről".* Bevezetőben vázolta az első magyar munkásállam létrejöttének történelmi feltételeit és körülményeit, hangsúlyozva a Nagy Októberi Szocialista Forradalom mély hatását, majd a Tanácsköztársaság nagy, nemzetközi visszhangjával foglalkozott. Előadása a továbbiakban három nagy kérdés köré koncentrálódott: a Tanácsköztársaság jelentősége a magyar nép történetében, leveretésének körülményei s a Tanácsköztársaság néhány tanulsága. Hangsúlyozta, hogy a Magyar Tanácsköztársaság kikiáltásával történelmünkben először került hatalomra a dolgozó nép, hogy a munkáshatalom mind a nemzeti függetlenség, mind a belső társadalmi haladás tekintetében történelmünk legnagyszerűbb hagyományaihoz kapcsolódott. Részletesen foglalkozott a munkáshatalom intézkedéseivel, köztük azokkal, amelyek felszámolták az egykori uralkodó osztályok gazdasági hatalmát. Rámutatott arra, hogy a földkérdést hibásan oldották meg, ugyanakkor ismertette azt az eddig kevéssé méltatott intézkedést, amely lehetővé tett bizonyos földosztást is. Ez és a hasonló tények azt mutatják, hogy megvolt a lehetősége az e téren elkövetett hiba korrigálásának.

Részletesen foglalkozott a Tanácsköztársaság ellen szervezett intervenció megindulásával, s az ennek nyomán nagyobb mértékben megindult belső ellenforradalmi szervezkedésekkel is. Ugyanakkor tényekkel illusztrálta, hogy pl. a jugoszláv hadsereg katonái között milyen nagy hatása volt a Tanácsköztársaságnak, hogy ezek az egységek nem vettek részt az intervencióban.

A május 1-i válság tárgyalása során részletesen ismertette a szociáldemokraták különböző álláspontját, s Kunfinak és Weltnernek az ún. átmeneti kormány alakítására vonatkozó javaslatát. Elmondotta, hogyan sikerült a Vörös Hadseregnek — a nemzetközi proletariátus támogatásával — szembeszállnia a csehszlovák intervenciós csapatokkal, hogyan kísérelte meg a magyar ellenforradalom megakasztani a dicsőséges északi hadjáratot, amelynek során létrejött a Szlovák Tanácsköztársaság is. Megállapította, hogy a Magyar Tanácsköztársaság magyar nemzeti forradalmi honvédő háborút folytatott, amely egyszersmind nemzetközi osztályháború is volt. Ezt mi sem bizonyítja jobban, mint az a tény, hogy a Vörös Hadseregben cseh, szlovák, román, szerb, osztrák, orosz stb. katonák is harcoltak. Ezzel kapcsolatban tért rá a Tanácsköztársaság nemzetiségi politikájára, amelyet az internacionalizmus szelleme hatott át.

Az antant, a nemzetközi ellenforradalom — mint mondotta — a Tanácsköztársaság leverésére minden eszközt felhasznált: a fegyveres beavatkozást, a belső ellenforradalmat, a diplomáciai manővereket, és sikerült is célt érnie.

Befejezésül a Tanácsköztársaság tanulságait elemezve kiemelte a forradalom békés győzelmét, a szociáldemokrata és kommunista pártok egyesüléséből levonható következtetéseket, s végül a paraszt-kérdéssel foglalkozott.

Nemes Dezső összefoglaló főelőadásához kapcsolódtak a további magyar és külföldi előadások, amelyek a Tanácsköztársaság belső történetének, illetve nemzetközi visszhangjának egyes mozzanatait világították meg.

Az ülésszak első napján tartotta meg előadását *František Pór „A csehszlovák jobboldali szociáldemokraták áruló szerepe a csehszlovák burzsoá hadseregnek a Magyar Tanácsköztársaság elleni intervenciója idején"* címmel. Bevezetőben igen érdekesen elemezte azt a sajátos helyzetet, amely a cseh országrészektől eltérően Szlovákiában kialakult 1919 tavaszára. Foglalkozott azzal a harccal, amelyet a munkásmozgalmon belül folytattak a jobboldali, a kormányszerveket támogató vezetéssel szemben. A Tanácsköztársaság kikiáltása után a csehszlovák kormányszervek, a burzsoá sajtó — a jobboldali szociáldemokrata lapok támogatásával — rágalomhadjáratot indítottak a magyar munkásállam ellen, s ez az intervenció megindulása után csak fokozódott. A Forradalmi Kormányzótanácsot — idézte az előadó — „a magyar imperializmus álcázott kormányának" nevezték. Amikor a Vörös Hadsereg ellentámadásba ment át, és a csehszlovák burzsoázia csapatait visszaszorította, mozgósították a Sokol-egyesület tagjait, s általános támadást indítottak a forradalmi munkásmozgalom harcosai ellen. Ugyanakkor — mondotta — „a szlovák dolgozó nép örömmel fogadta az előretörő magyar vörös hadsereget". Hangoztatta, hogy a Szlovák Tanácsköztársaság a szlovákiai forradalmi munkásmozgalomból nőtt ki a Magyar Tanácsköztársaság támogatásával. Rámutatott arra, hogy az 1921-ben megalakult Csehszlovák Kommunista Párt kezdettől fogva elismerte a Tanácsköztársaság igen pozitív hatását a szlovákiai munkásmozgalomra, elismerte annak nemzetközi jelentőségét.

Ezt követően *Anna Hornik* szólalt fel *„A Magyar Tanácsköztársaság és Ausztria"* címmel. Elmondotta, hogy 1919 tavaszán Ausztriában is megvoltak a feltételei a tanácsuralom létrehozásának, hogy az osztrák szociáldemokrácia milyen ravasz politikával igyekezett leszerelni a forradalmi tömegmozgalmat. Rámutatott arra, hogy a fiatal Osztrák Kommunista Párt mindent megtett annak érdekében, hogy „Ausztriát mint harcostársat Tanácsmagyarország oldalára állítsa". Osztrák önkéntesek harcoltak Leo Rothziegel vezetésével a magyar Vörös Hadseregben, s a párt szembeszállt minden rágalommal, amit a magyar munkáshatalomra szórtak. Igen érdekes és tanulságos volt, ahogyan kimutatta a magyar proletárdiktatúra hatását a németausztriai szociálpolitikai törvényhozásra, aminek nyomán számos munkásvédelmi törvény született meg. Az osztrák hivatalos körök ugyanakkor támogatást nyújtottak a magyar ellenforradalom Bécsben és egyebütt szervezkedő erőinek, s ezzel hozzájárultak a Tanácsköztársaság leveréséhez. 1919 augusztusától kezdve azonban, ennek ellenére, az osztrák kormány és a Peidl-kormány megegyezése alapján, menedékjogot kaptak a fehérterror elől menekülő magyar forradalmárok. Megsegítésükben maga az előadó is résztvett. Lelkesen támogatták az osztrák munkások a Horthy-rendszer ellen szervezett nemzetközi bojkottot is.

Majd *Akeksander Zatorski* olvasta fel *„A Magyar Tanácsköztársaság létrejöttének és tevékenységének visszhangja lengyel földön"* c. előadását. Ez a visszhang már március végén a dąbrowai szénmedencében olyan sztrájkmozgalomban nyilvánult meg, amelyben 40 000 bányász vett részt. A sztrájkok, tüntetések egymást érték, később is a magyar példa lelkesítette a lengyel munkásokat, amikor tanácsaik elismertetéséért harcoltak. Varsóban, Lublin-

ban és a nagyobb városokban gyűléseken fejezték ki rokonszenvüket a Magyar Tanácsköztársaság iránt. A Lengyelországi Kommunista Munkáspárt röpiratokat adott ki „Proletárdiktatúra Magyarországon" és „Ma hozzátok szól a magyar és bajor forradalom" címmel. A kommunisták tiltakoztak az ellen, hogy a lengyel hatóságok menedékjogot adtak a menekült magyar nagybirtokosoknak, ellenforradalmároknak. A lengyel munkások elítélték a Szovjet-Oroszország és Tanács-Magyarország ellen folytatott intervenciós háborút. A sztrájkok, tüntetések és egyéb rokonszenv-megnyilatkozások egész sorának ismertetése mellett az előadó elmondotta, hogy a Vörös Hadsereg nemzetközi ezredében lengyel zászlóalj is harcolt a Tanácsköztársaság védelméért.

*Hikádé Aladár*nak *„A budapesti Torradalmi Förvényszék tevékenységéről"* tartott visszaemlékezése zárta le az ülésszak első napját. Elmondotta, hogy 1905 óta vesz részt a munkásmozgalomban, s a Tanácsköztársaság idején a budapesti Forradalmi Törvényszék vádbiztosa, majd elnöke volt. Feladatuk az volt, hogy szigorúan őrködjenek a munkáshatalom belső rendjén, hogy megbüntessék az ellenforradalmárokat, a Forradalmi Kormányzótanács rendeleteinek megszegőit. Együtt dolgozott Korvin Ottóval, Sallai Imrével, Szamuely Tiborral. Felelevenítve munkájuk egyes epizódjait, hangoztatta, hogy mindig a proletárdiktatúra iránti hűség irányította tevékenységüket.

Március 17-én az első előadást *N. I. Satagin* tartotta *„V. I. Lenin a magyar proletárforradalom tapasztalatainak történelmi jelentőségéről"*. Előadása megkezdése előtt néhány, a magyar munkásmozgalom történetére nézve igen fontos dokumentumot adott át a magyar történészeknek. Majd hangsúlyozta, hogy a Nagy Októberi Szocialista Forradalom igen nagy hatást gyakorolt a nemzetközi munkásmozgalomra, s így a magyar munkásság harcaira is. A Tanácsköztársaság kikiáltásának előzményeit áttekintve, részletesen foglalkozott a párt szerepével. Idézte és elemezte Leninnek ide vonatkozó írásait, beszédeit. Kiemelte annak a nemzetközileg is fontos tanulságnak jelentőségét, amelyet e téren nyújtott a Magyar Tanácsköztársaság. Ismertette azt a harcot, amelyet a magyar kommunisták folytattak a jobboldali szociáldemokratákkal, s kitért a júniusban megtartott első pártkongresszusra is. A földkérdést a munkásosztály és parasztság politikai-harci szövetségének szempontjából világította meg. Hangoztatta, hogy Szovjet-Oroszország és a Magyar Tanácsköztársaság szövetségesek voltak, kölcsönösen támogatták egymást. Magyar hadifoglyok (köztük Kun Béla, Münnich Ferenc) harcoltak az októberi forradalom végleges győzelméért, s orosz hadifoglyok álltak be a Magyar Vörös Hadseregbe, az intervenció megindulása után. Ezt a kapcsolatot szilárdította meg azután a két szocialista állam közötti szövetség, amely napjainkban ismét felvirágzott.

Szántó Rezső „A Magyar Vörös Hadsereg nemzetközi alakulatai"-ról beszélt. Az új, harcképes Vörös Hadsereg akkor született meg — mondotta —, amikor a magyar munkásosztály felülkerekedett a májusi válságon, s a Forradalmi Kormányzótanács gyors és hathatós intézkedéseket hozott. Amikor a Vörös Hadsereg megkezdte ellentámadását, soraiban harcolt a nemzetközi ezred is. A Losonc környéki harcokban — mint elmondotta — kitüntették magukat azok a volt orosz hadifoglyok, akik Kablukov kapitány parancsnoksága alatt küzdöttek. Az osztrák önkéntesek már áprilisban a keleti fronton is helytálltak; további hősies magatartásukat a korabeli tudósítók jelentései alapján mutatta be. A lengyel—magyar történelmi kapcsolatok, a

Tanácsköztársaság visszhangjának eredménye volt, hogy lengyelek is küzdöttek a Magyar Vörös Hadseregben.

Liptai Ervin, a Hadtörténelmi Levéltár és Múzeum munkatársa *„A Magyar Tanácsköztársaság katonai stratégiájának néhány kérdése"* címmel tartott előadást. Rámutatott arra, hogy a Tanácsköztársaság győzelmének idején, egészen az intervenció megindulásáig, annak alapján ítélték meg a Tanácsköztársaság helyzetét, hogy az európai forradalom győzelme, a szovjet és magyar hadseregek egyesülése a közeljövőben be fog következni. Ennek következtében kezdetben a hadseregszervezés nem kapott kellő súlyt. Így amikor megindult az intervenció, a Tanácsköztársaság helyzete rendkívül kritikussá vált. Ilyen körülmények között a burzsoá stratégia csak a kapituláció lehetett volna; a munkásállam azonban a további harcot vállalta; ezt azért tehette meg, mert támogatta az egész munkásosztály. Kimutatta, helyes stratégiai lépés volt annak elhatározása, hogy a Vörös Hadsereg az első csapást a csehszlovák intervenciós csapatokra mérje. Hangsúlyozta, hogy a Tanácsköztársaság hadserege nehéz viszonyok között vívta ki sikereit. Foglalkozott azzal a bonyolult helyzettel is, amely a Clémenceau-jegyzékkel, az északi területek kiürítésével kapcsolatban előállott. Hangsúlyozta, hogy a Tanácsköztársaság leverésének legfőbb oka — figyelembe véve minden tényezőt — a kedvezőtlen nemzetközi helyzet volt. Ismételten rámutatott arra, hogy a Tanácsköztársaság Vörös Hadserege mind nemzeti, mind nemzetközi kötelességét teljesítette hősies harcai során.

Végül *dr. Martin Vietor* tartott előadást *„A Magyar Tanácsköztársaság segítsége a proletárdiktatúra megvalósításának kísérletéhez Csehszlovákiában"* címmel. A szlovákiai forradalmi mozgalom nagy ösztönzést kapott a magyarországi Tanácsköztársaságtól: népgyűléseken üdvözölték a magyar munkásokat, sok fiatal megtagadta a bevonulási parancs teljesítését. A kormány ennek hatására Szlovákia területére statáriumot rendelt el; betiltotta május 1-e megünneplését, megkezdte a munkásszervezetek felszámolását. Mégis, amikor megindult az intervenciós támadás, Užhorodon, Lučenecen, Nové-Zámkyban és másutt katonai lázadások törtek ki; Komárnoban magyar és csehszlovák munkások szálltak szembe a burzsoá kormány csapataival; Dobšina környékén és egyebütt partizánmozgalom bontakozott ki. Részletesen foglalkozott azokkal a tényezőkkel, köztük a Tanácsköztársaság segítségével, amelyek lehetővé tették a Szlovák Tanácsköztársaság létrejöttét. Sokszínű anyag alapján mutatta be, hogy a Vörös Hadsereg előnyomulásával együtt a szlovákiai munkástanácsok kezébe került a tényleges hatalom. Nagygyűléseken fejezték ki azt az akaratukat, hogy követni kell az orosz és magyar proletariátus példáját és a Csehszlovák Köztársaságban is meg kell valósítani a proletárdiktatúrát. Az adott helyzetben „Szlovákia proletariátusának nemcsak joga, de kötelessége is volt kihasználni az alkalmat" — hangoztatta. Rámutatott arra, hogy rövid fennállása ellenére a Szlovák Tanácsköztársaság éreztette hatását a szlovákiai munkásmozgalom későbbi fejlődésében is.

A március 18-i ülésen az előadások megkezdése előtt ismertették a hallgatósággal *Franco Ferrinek*, az olaszországi Gramsci Intézet tudományos munkatársának táviratát, aki nem vehetett részt az ülésszakon, mert az olasz hatóságok megtagadták tőle a kiutazási engedélyt. Ezt követően az első előadást *Czjang Csun-fan* tartotta *„A magyar proletárforradalom kínai visszhangjáról"*. Rámutatva arra, milyen rendkívül nagy hatást gyakorolt

a Nagy Októberi Szocialista Forradalom a nemzetközi munkásmozgalomra, különösen Európára, méltatta a Magyar Tanácsköztársaság jelentőségét. A „Mzieszson pinluny" (Heti Szemle) és „Csen-bao" c. lapokból idézve elmondotta, hogy már április elején részletes beszámolókat közöltek a Tanácsköztársaság kikiáltásáról, a Forradalmi Kormányzótanács intézkedéseiről. Júniusban a „Csen-bao" c. lap hosszabb cikkekben adott összefoglaló tájékoztatást „Vörös forradalom Magyarországon" címmel. „Ez idő szerint nehéz előre látni — idézte —, vajon Kun Béla politikáját siker koronázza-e. Mégsem titkolható az a tény, hogy a vörös forradalom hatása a földgolyó minden részére kiterjedt." Mao-Ce-tung cikket írt „A népek nagy összefogása" címen, s ebben foglalkozott a Magyar Tanácsköztársasággal is. E cikket részletesen ismertetve, rámutatott arra, hogy Mao-Ce-tung az 1919. május 4-i nagy kínai imperialista-ellenes megmozdulás tényezői között fontos helyen említette azt a forradalmi hatást, amelyet a Magyar Tanácsköztársaság gyakorolt a kínai munkásmozgalomra. A sanghái lapokban teljes terjedelemben megjelent a szovjet-orosz, valamint a Német Köztársaság és a Magyar Tanácsköztársaság alkotmánya. Ezeket nagy érdeklődéssel olvasták, s egyes pontjaiknak fontosságát külön is kiemelték.

Dr. Johannes Zelt előadása *„A német kommunisták szolidaritása a Magyar Tanácsköztársasággal"* címmel hangzott el. Egész Németországban, de különösen Bajorországban, Münchenben rendkívül lelkesen fogadták a tömegek a Magyar Tanácsköztársaságot. A hivatalos szervek és a jobboldali szociáldemokraták uszításaival szemben a kommunisták következetesen törekedtek a magyarországi valóság bemutatására. A Kommunista Párt szászországi lapja (Der Kommunist) például 1919 április elején részletes ismertetést közölt a magyar proletárforradalomról. Teljes terjedelmében ismertette Kun Bélának egy eddig ismeretlen, április 7-én kelt táviratát, amelyet a Németország Kommunista Pártja észak-nyugati kerületének lapjához intézett. Ebben Kun Béla összevetette a magyar és német viszonyokat, s a német munkásokat a forradalom győzelemrejuttatására lelkesítette. Értékes adatokkal mutatta be, hogyan segítette az Ebert—Scheidemann kormány a Tanácsköztársaság ellen szervezett blokádot. Az „El a kezekkel Szovjet-Oroszországtól" mozgalom mellett kibontakozott az „El a kezekkel a Magyar Tanácsköztársaságtól" mozgalom, amelynek során több, az intervenciós csapatoknak szánt muníció-szállítmányt megakasztottak.

A német munkások tiltakoztak a fehérterror ellen és segítséget nyújtottak az üldözött magyar forradalmároknak.

Ezt követően hangzott el *dr. Helmuth Kolbe „A Kommunisták Németországi Pártjának állásfoglalása a Magyar Tanácsköztársaság mellett"* c. előadása. A Magyar Tanácsköztársaság akkor jött létre, amikor Németországban véres harcok folytak a novemberi forradalom vívmányainak megvédéséért, amikor a német kommunistákkal szemben a legbrutálisabb terrort alkalmazták. Ilyen körülmények között ösztönző volt a magyar proletariátus tevékenysége. Idézte erre vonatkozóan Clara Zetkin egyik cikkét, mely többek között megállapította: „A magyarországi proletariátus győzelme tüzes nyelven szól a világ bérrabszolgáihoz." Míg a Szociáldemokrata Párt és a Független Szocialista Párt azt hirdette, hogy „Oroszország és Magyarország nem a szocialista fejlődés példaképei és úttörői", addig a kommunisták és lapjuk, a Rote Fahne, síkraszálltak e rágalmak ellen. A kommunisták kezdeményezésére Berlinben a munkanélküliek birodalmi gyűlést tartottak

április elején. A gyűlés táviratban üdvözölte a Magyar Tanácsköztársaságot: „A kongresszus azonosítja magát az egész forradalmi proletariátussal, elfogadja a tanácsdiktatúrát és ígéri, hogy Németországban is egyengeti a megmentő világforradalom útját." Amikor a Tanácsköztársaság elbukott, a kommunista lapok méltatták jelentőségét, erőfeszítéseinek nagyságát és felhívták a német munkásságot az üldözött forradalmárok támogatására.

Pamlényi Ervin az MTA Történettudományi Intézetének tudományos munkatársa *„A Magyar Tanácsköztársaság kultúrpolitikájáról"* beszélt. Bevezetőben hangsúlyozta, hogy az új kultúrpolitika megalapozását és kibontakozását az tette lehetővé, hogy a gazdasági és politikai hatalom a proletariátus kezébe ment át. Mindaz, amit a Tanácsköztársaság a kultúra, a közművelődés területén tett, „hosszú emberöltők céltudatos munkájának is becsületére vált volna" — mondotta. A közoktatás korábbi helyzetét bemutatva, foglalkozott az egyház és állam szétválasztásának jelentőségével, a nyolc osztályos, egységes és kötelező népoktatás megszervezésének, valamint a „játék-iskolák", szakmunkásképző iskolák stb. kérdéseivel. A Tanácsköztársaság kultúrpolitikájának sokoldalúságát, humanizmusát, rendkívüli igényességét tükrözték a könyvkiadásról, színházi életről, a marxizmus—leninizmus népszerűsítéséről, az írók támogatásáról elmondottak. A Szellemi Termékek Országos Tanácsa többek között Tolsztoj, Gorkij, Gogoly, Ibsen, Shaw műveinek kiadásán fáradozott. Rávilágított azokra a tényezőkre is, amelyek nehezítették a kulturális élet szocialista formáinak szocialista tartalommal történő következetes összehangolását, amelyek bizonyos kiforratlanságot eredményeztek.

Betegsége miatt nem vehetett részt az ülésszakon *Emil Tersen* egyetemi tanár, a Francia Kommunista Párt történeti bizottságának tagja. Ezért *„Az antant (főleg Franciaország) és a Magyar Tanácsköztársaság"* c. előadását Paulette Charbonnel ismertette. A háborút követően, 1919 tavaszán a szövetséges hatalmak között számos ellentét, nézeteltérés merült fel. Ezeket azonban háttérbe szorította az a félelmük, hogy a forradalom Közép-Európában tovább terjed. Az antant hatalmaknak a Tanácsköztársasággal szemben tanusított magatartását elemezve elmondotta, hogy Franciaországban a katonai körök azonnali intervenciót sürgettek, míg a polgári hatalom belátta, hogy az adott viszonyok között a katonák mozgósítása igen nehéz feladat. Amikor gazdasági blokádot szerveztek a Tanácsköztársaság ellen, azt remélték, „az inség összetűzéseket fog eredményezni és ez majd alkalmat ad a beavatkozásra". Az április 16—június 6. közötti idő a közvetett antant beavatkozás korszaka volt: az intervencióval egyidejűleg hagyták, hogy ellenforradalmi kormány elemei jöjjenek létre a megszállt területeken. Utóbbira nézve igen sok érdekes adatot említett fel. A Magyar Vörös Hadsereg katonai sikerei zavart idéztek elő a szövetségesek körében. Ekkor került sor az ismert Clemencau-jegyzékre s a visszavonulásra. Júliusban azonban a szövetségesek ismét katonai beavatkozásra gondoltak: 11-én haditervet kérnek Foch marsaltól. Végül megállapította: „A mi dicsőséges Párizsi Kommününket ugyanaz a sors érte, mint a Magyar Tanácsköztársaságot, ugyanazokkal a gyilkosságokkal, ugyanazokkal a hazugságokkal szennyezték be."

Március 19-én *Victor Cheresteşiu* olvasta fel a Román Munkáspárt Központi Bizottsága mellett működő Párttörténeti Intézet előadását: *„A romániai dolgozók szolidaritási akciói a magyar proletárforradalom mellett*

1919-ben" címmel. Mielőtt előadását megtartotta volna, értékes dokumentumok kópiáit adta át a magyar munkásmozgalom kutatóinak. Majd bevezetőben vázolta a román munkásmozgalom helyzetét, s megállapította, hogy igen jelentős szolidaritási akció bontakozott ki a magyar proletariátus mellett. Ez csak erősödött akkor, amikor a hivatalos körök rágalmak özönét zúdították a Tanácsköztársaságra. A Tanácsköztársaság népszerűsítésében élenjártak a kommunisták, akik különösen a katonák között folytattak jelentős agitációt. A katonai és polgári hatóságok rendeleteit idézve megállapította, hogy Erdélyben több helyen fellázadtak a katonák az intervenció ellen, a parasztok nem adtak élelmiszert a hadseregnek, a vasúti munkások pedig sztrájkba léptek. Május 1-e Bukarestben, Jasiban, Brailán, Nagyszebenben, Petrozsényben, Lupényben és egyebütt a Tanácsköztársaság melletti tüntetés napja is volt. Részletesen ismertette a május 19—június 15-e között lezajlott általános vasutassztrájkot, amely „megnehezítette a Tisza-felőli intervencionista front ellátását". A romániai munkások résztvettek a július 21-i rokonszenv-sztrájkban is. Mindezeken túl Havasalföldről, Moldvából, Erdélyből — a korabeli jelentések, a későbbi bírósági perek aktáinak tanúsága szerint — igen sok román katona csatlakozott a Magyar Vörös Hadsereghez, annak nemzetközi ezredében egy román zászlóalj is szolgált. Rámutatott arra, hogy ezekkel az akciókkal szembehelyezkedett a szocialista párt jobboldali vezetősége, s a szervezők a romániai kommunisták voltak.

L. N. Nyezsinszkij „Az 1919. évi magyar proletárforradalom visszhangja Szovjetoroszországban" címmel tartott előadást. Hangsúlyozta, hogy a szovjet munkásosztályra lelkesítőleg hatott a Tanácsköztársaság győzelme. Az egész országból üdvözletek árasztották el a Forradalmi Kormányzótanácsot. Részletesen foglalkozott az OK(b)P VIII. Kongresszusának, Leninnek üdvözlő távirataival. Idézte az Obuhov-kerületi kommunisták táviratát, akik mint új szövetségest köszöntötték a magyar proletárdiktatúrát. A szovjet sajtó — mondotta — igen részletesen foglalkozott a magyarországi eseményekkel. Korabeli idézetekkel világította meg, milyen nagy jelentősége volt annak, hogy a szovjet munkásosztály már nem érezte egyedül magát az imperializmus ellen folytatott harcában. A két hadsereg egyesülésének lehetősége Szovjet-Oroszországban is nagy visszhangra talált; Szaratovban, Asztrahánban, a podolszki kormányzóságban gyűléseken fejezték ki örömüket ezzel kapcsolatban. Méltatta azt a hősies harcot, amit az egykori magyar hadifoglyok folytattak a szovjet állam megvédéséért a fehérgárdisták ellen. Ugyanakkor elmondotta, hogy a Forradalmi Kormányzótanács felajánlotta, bányamérnököket küld Szovjet-Oroszországba a termelés növelése érdekében. Befejezésül hangsúlyozta, hogy a Tanácsköztársaság leverése után — s ezt a korabeli cikkek, tények felsorolásával illusztrálta — Szovjet-Oroszországban mély együttérzés, segítőkészség nyilatkozott meg a magyar forradalmárok iránt.

Hevesi Gyula „Néhány elgondolás a Tanácsköztársaság gazdasági-politikai sikereinek magyarázatára" c. felszólalásában hangoztatta, hogy a Tanácsköztársaság gazdasági tevékenységét vizsgálva nemcsak hibáiból, de eredményeiből is tanulnunk kell: a rendeletek stílusa példamutató, sokoldalúság és tervszerűség jellemezte a gazdasági szervezés munkáját. Foglalkozott azokkal a tényezőkkel, amelyek elvileg és gyakorlatilag lehetővé tették a Szociális Termelés Népbiztosságának azonnali megszervezését, s ezek között hangsúlyozottan említette a baloldali technikai és adminisztratív értelmiség

munkáját. Kiemelte, hogy rendkívül megbecsülték a szakembereket, s hogy a Tanácsköztársaság idején a szavaknak és a tetteknek olyan egysége volt meg, amelyet csak szocialista rendszer valósíthat meg. A Tanácsköztársaság a gazdasági problémák megoldása során is — mondotta — mindig arra törekedett, hogy adjon és ismét adjon a tömegeknek.

Stella Dimitrova Miteva „Az 1919. évi magyar forradalom visszhangja a bolgár forradalmi mozgalomban" címmel tartott előadást. A tesznyákok pártja, mely szembeszállt a háborúval, s lelkesen fogadta a Nagy Októberi Szocialista Forradalmat, a Rabotnicseszki Vesztnik c. lapban, valamint más módon is terjesztette a Magyarországról érkező híreket. Különösen nagy érdeklődéssel kísérték a magyarországi tanácsok, az új forradalmi hatalom szerveinek tevékenységét. A Magyar Tanácsköztársaság példaképül szolgált a májusban összeült pártkongresszusnak is. Idézte erre vonatkozóan a Gorna Orjahovicáról küldött táviratot: „A bolgár munkásosztály minél előbb le akarja rázni hóhérai igáját, úgy ahogy azt orosz és magyar barátaink tették." Az ekkor megalakult Bolgár Kommunista Párt mozgósította a bolgár munkásokat: „Követeljétek az ellenforradalmároknak nyújtott segítség azonnali megszüntetését. Egyértelműen jelentsétek ki, hogy a bolgár dolgozó nép egységesen az orosz és a magyar szovjet szocialista köztársaságok oldalán áll." Az ország különböző helyein tüntetésekre került sor a Tanácsköztársaság mellett. Szólt a Magyarországon élő bolgárok tevékenységéről is, és részletesen ismertette a pártsajtót, amely a Tanácsköztársaság bukása után leleplezte a magyarországi ellenforradalom tevékenységét. Rámutatott arra, milyen tanulságokkal szolgált a magyar proletárdiktatúra a bolgár kommunisták számára.

Michal Dzvonik „A Szlovák Tanácsköztársaság és az önrendelkezési jog" című előadásával szerepelt az ülésszakon. Bevezetőben foglalkozott a szlovák burzsoá nemzeti mozgalommal, jellemezte ennek gazdasági-társadalmi tényezőit, s rámutatott arra, hogy a szlovák nép érdekei nem egyeztek meg a szlovák burzsoázia törekvéseivel. A szlovák munkásosztály késői kialakulása — mint mondotta — hátráltatta a szlovák népi mozgalom fejlődését. „A szlovák burzsoázia tehetetlenségét érezve fordul a cseh burzsoáziához azzal a céllal, hogy biztosítsa a szlovák nép feletti uralmát." 1918 októberében már egységes az a követelés, hogy közös államot alkossanak a cseh nemzettel. „Ezért a Csehszlovák Köztársaság megalakítása nemcsak a cseh, de a szlovák nemzet számára is az önrendelkezési jog megvalósítása volt." 1919 elején a magyar elnyomó apparátus helyét a csehszlovák kormányszervek foglalták el, Vavro Šrobár miniszter vezetésével. E szervek működése azonban ellentétes volt a szlovák munkásság és parasztság törekvéseivel. Ezért a burzsoá Csehszlovákia és a proletár Magyarország közötti összeütközés pillanatában a szlovák nép a proletár Magyarország mellé állt, s ez hatással volt a csehszlovák hadseregre is. Megállapította: „Szlovákia területén az intervenciós háború folyamán a burzsoázia és a proletariátus közötti osztályellentétek átnőnek nyílt összeütközésbe, amelynek célja és részben eredménye volt a hatalom megragadása a proletariátus által", „a cél az volt, hogy addig folytassák a harcot, amíg az egész Csehszlovák Köztársaság szocialista nem lesz".

Ezen a délelőttön szólalt fel *V. V. Uraszov*, a Szovjetunióból érkezett veterán-küldöttség tagja, aki az első világháború éveiben hadifogolyként tartózkodott Magyarországon, majd résztvett a Kommunisták Magyar-

országi Pártjának munkájában és a Magyar Vörös Hadsereg harcaiban. *Antonin Janouseknek*, a Szlovák Tanácsköztársaság elhalt vezetőjének felesége arról a munkáról számolt be, amelyet férje, ő maga s a többi kommunista végzett a csehszlovákiai proletárdiktatúra megmentéséért, a Magyar Tanácsköztársaság támogatásáért.

Március 20-án az első előadást *Paulette Charbonnel* tartotta *„A francia munkásosztály és az 1919-es proletárforradalom"* címmel. Előadása, mint maga is mondotta, szorosan kapcsolódik Emil Tersen előadásához. Bevezetőben ismertette a francia társadalom helyzetét, az osztályharc erősödését, a munkásosztály eszmei és szervezeti problémáit az első világháború idején s azt követően. A francia munkássajtó beszámolt a magyarországi forradalmi eseményekről, a Tanácsköztársaság kikiáltásáról, tevékenységéről. A l'Humanité cikkeiből több alkalommal idézett azzal kapcsolatban, hogyan igyekeztek — a nem kielégítő tájékozottság ellenére is — megvédeni a Magyar Tanácsköztársaságot a rágalmakkal szemben. „A magyar forradalom okai", „Kommunizmus Magyarországon", „A magyarországi szovjet és a szövetségesek politikája" stb. idézte a fontosabb cikkek címeit. Közölték Leninnek és a szovjet vezetőknek a Tanácsköztársaságot üdvözlő írásait, nyilatkozatait. Marcel Cachin 1919 májusában a képviselőházban kijelentette: „Tegnap Magyarország volt az, amely hasonlóan Oroszországhoz, magához ragadta a hatalmat. Holnap már az Oroszországot határoló népek kerülnek sorra." Majd más alkalommal: „A szó most a szocialista forradalmat illeti." Május 1-én sztrájkokkal, felvonulásokkal tiltakoztak az intervenció ellen. Igen nagyra értékelte a Magyar Tanácsköztársaság és természetesen az oroszországi proletárforradalom hatását abból a szempontból, hogy „1919-ben újra megtaláltuk az Internacionálé dalát, amely nálunk született".

Niko Todorov Nikov: „A Magyarországon élő bolgárok viszonya a Magyar Tanácsköztársasághoz" című előadásában elmondotta, hogy az ide vonatkozó levéltári anyag igen szegényes, azt sem lehet pontosan megállapítani, ebben az időben hány bolgár élt Magyarországon. Mindenesetre jelentős volt azoknak a száma, akik kertészettel foglalkoztak. Ezek a munkások — gazdáikkal ellentétben — nagy örömmel fogadták a Tanácsköztársaságot, annak intézkedéseit. A „Cserveno Zname" (Vörös Zászló) c. lapban felhívás jelent meg az intervenció megindulása után, hogy lépjenek be a Vörös Hadseregbe. A bolgár kertészek és szerb hadifogságból megszökött bolgár katonák nagy számban jelentkeztek vörös katonának. Ismertette a bolgár kommunista csoport, valamint vezetőjének, Nikola Gramovszkinak tevékenységét. A bolgár kolónia életében fontos esemény volt az április 13-i nagygyűlés, amelyen a kertészmunkások kérték a kertészet szövetkezetesítését. Más alkalommal leszögezték: „Az orosz és a magyar proletariátus hősi harca a mi harcunk is." A bolgár kommunisták csoportja adta ki a már idézett Cserveno Zname c. lapot. A magyarországi bolgárok forradalmi tevékenysége nyugtalanságot váltott ki az anyaországban; a bolgár hadsereg felderítő osztályának jelentései szerint figyelemmel kísérték tevékenységüket. Azok a bolgárok, akik a Tanácsköztársaság bukása után visszatértek Bulgáriába, tevékenyen részt vettek a hazai munkásmozgalomban.

Siklós András, az Eötvös Lóránd Tudományegyetem docense *„Adalékok a Magyar Tanácsköztársaság historiográfiájához"* címmel tartott előadást. Rövid áttekintést adott a Tanácsköztársaság bukása után megjelent, a munkáshatalmat gyalázó irodalomról, ismertette az 1919 őszén megindított

anyaggyűjtést, majd a Gratz Gusztáv szerkesztésében megjelent kiadványt. Szólt arról, hogyan vált alkalmatlanná a hagyományos történetírói módszer az ellenforradalom számára, amikor a polgári demokratikus forradalom és a Magyar Tanácsköztársaság történetéhez nyúlt, hogyan szorította ezt ki egy új, a szellemtörténeti irányzat. Ezzel kapcsolatban foglalkozott Szekfü Gyula Három nemzedék c. munkájával, ismertette és bírálta gondolatmenetét. Kimutatta azokat a különbségeket, amelyek Gratz és Szekfü munkáit jellemzik. Részletesen szólt az októbristák műveiről is, a vitáról, mely köztük és az ellenforradalmi történetírás között kialakult. Hangsúlyozta, hogy az ellenforradalmi történetírás elferdítette, meghamisította a Magyar Tanácsköztársaság történetét, amennyiben tényeivel foglalkozott; koncepciójának alapja az a tétel volt, amely a polgári demokratikus forradalmat és a Magyar Tanácsköztársaságot tette felelőssé az első világháborúban elszenvedett vereségért és annak következményeiért. Rávilágított arra is, hogy csak a kommunista, marxista művek azok, amelyek az 1918/19-es forradalmak valóságos történetének bemutatására törekszenek.

A távollevő *Siegfried Höppner*nek, a berlini Humboldt egyetem docensének *„A Németországi Független Szociáldemokrata Párt forradalmi munkás tagjainak állásfoglalása a Magyar Tanácsköztársaság mellett"* c. előadását Walter Klaws olvasta fel. Ez a párt ekkor már tömegpárt volt; vezetői (Haase, Crispien, Hilferding, Kautsky és mások) azonban látszat-forradalmi politikát folytattak. Lapjuk, a Freiheit, hírt adott ugyan a Tanácsköztársaság minden fontos eseményéről, de távol állt attól, hogy rokonszenvmegmozdulásokra biztassa a német munkásságot. A párton belül a baloldal azonban ekkor már meglehetősen erős volt, néhány lapot kezében tartott (Volksblatt, Hamburger Volkszeitung stb.). Az egyik lap megállapította: „Reméljük, hogy ez a forradalom az antantimperializmus végét jelenti és meggyorsítja a világforradalmat." A baloldal, a német munkások lelkesedéssel fogadták a Tanácsköztársaság hírét. Gyűléseket tartottak, sztrájkok robbantak ki. A Ruhr-vidéki általános sztrájkot a Tanácsköztársaság hatásával magyarázták. A hamburgiak egyik gyűlésén Thälmann is felszólalt, majd üdvözletet küldtek a magyar munkásoknak. „A párt vezetői azonban — mint mondotta — csak félig értették meg a magyar forradalom tapasztalatait." A továbbiakban igen sok adatot hozott fel Németország különböző vidékeiről a német munkások szolidaritási mozgalmára. A Tanácsköztársaság bukása után megindult viták — mint mondotta — jelentékenyen hozzájárultak a párton belül a centristák elszigetelődéséhez.

Március 21-én délelőtt került sor a tudományos ülésszak záróülésére. Ez alkalommal *Henryk Malinowski* tartotta meg előadását *„A lengyel és a magyar munkásmozgalom néhány közös forradalmi hagyományáról"*. A Magyar Tanácsköztársaság hatására kibontakozott lengyel szolidaritási akciókat abba a történelmi kapcsolatba ágyazta be, amely a lengyel és a magyar népet már évszázadokkal korábban, s a későbbi évtizedekben is összefűzte. Elmondotta, hogy lengyelek és magyarok egy ezredben harcoltak már Oroszországban is az intervenció ellen, majd amikor a Tanácsköztársaságot is intervenciós csapatok támadták meg, lengyel katonák is küzdöttek védelméért. Ennek az egységnek parancsnoka, Franciszek Gawliński hősi halált halt a fronton. Hangsúlyozta, hogy a lengyel munkások és katonák rokonszenvmozgalmát mind Magyarországon, mind Lengyelországban a kommunisták szervezték. Rámutatott arra, hogy a Lengyel Kommunista Párt felhasználta

munkájában a Tanácsköztársaság tapasztalatait. Amikor a magyar proletárdiktatúrát leverték, a lengyel munkások felháborodva tiltakoztak a fehérterror ellen, s a későbbi években is következetesen szót emeltek a magyar kommunisták üldözése ellen.

A továbbiakban többen felszólaltak a hazánkba érkezett külföldi veteránok közül is. Így *Edmond Semil* (Lengyelország) elmondta, hogy a Tanácsköztársaság idején Budapesten tartózkodott, résztvett a lengyel kommunisták lapjának, a Czerwona Gazetának szerkesztésében és a lengyel kommunisták egyéb megmozdulásaiban.

Dr. Basil Spiru professzor, a lipcsei Marx Károly egyetemen az európai népi demokratikus országok Történeti Intézetének igazgatója (Német Demokratikus Köztársaság) a Tanácsköztársaság idején a Vörös Hadsereg katonája volt. Résztvett az északi hadjáratban, a miskolci csatában s ezzel kapcsolatos élményeit elevenítette fel. *Gheorghe Timofi* kolozsvári vasúti munkás nemcsak a saját, de a román küldöttség több tagjának tevékenységét ismertette, különösen hangsúlyozva, hogyan álltak a Tanácsköztársaság mellé a romániai katonák. *Anton Gábor* (Ausztria) 1919-ben tagja volt a Frontmögötti Rendkívüli Bizottságnak, amelyet akkoriban a Lenin-fiúk csoportjának neveztek, s az ellenforradalom elleni harcról szóló emlékeit elevenítette fel.

Ezt követően *Kálmán Endre* ismertette a Tanácsköztársaság 40. évfordulójára beküldött történelmi pályázatok elbírálásának eredményeit és kiosztotta a pályadíjakat. Jutalomban és dicséretben részesítettek igen sok pályaművet, köztük általános és középiskolás diákok dolgozatát is.

A tudományos ülésszak külföldi vendégei nevében *Czjang Csun-fan* méltatta a tanácskozás jelentőségét s mondott köszönetet a rendező intézményeknek.

Végül *Nemes Dezső* zárszava foglalta össze a hatnapos ülésszak eredményeit, kiemelve, hogy a történészek ünnepsége szervesen illeszkedett az országos megemlékezések sorába, s azt a nemzetköziség szelleme hatotta át. A külföldi vendégek előadásai nagymértékben hozzájárultak a Tanácsköztársaság történetének sokoldalú feldolgozásához. Rámutatott arra, hogy a történészeknek a továbbiakban többet kell foglalkozniok a régi harcosok visszaemlékezéseivel is. Végül hangsúlyozta, hogy az első magyar proletárdiktatúra történetének feldolgozásában a magyar és nem magyar történészeknek együtt kell működniök.

L. Nagy Zsuzsa

Vita a „Magyarország története" c. egyetemi tankönyv 1880—1900 közötti fejezetének kéziratáról

1958. október 3-án került sor a „Magyarország története" c. egyetemi tankönyv 1880—1900-ig terjedő részének vitájára. A vita az MTA. Történettudományi Intézete II. Magyar Osztályának rendezésében zajlott le; részt vettek az elhunyt I. Tóth Zoltánon kívül a tankönyv többi szerzői: Hanák Péter, Katus László, S. Sándor Pál, Sándor Vilmos, S. Vincze Edit és a dualizmus korával foglalkozó történészek szűkebb csoportja.

A vita résztvevői mind elvi, mind tárgyi szempontból marxista történetírásunk jelentős eredményeként üdvözölték a fenti időszak történetéről írt fejezeteket. Kii emelték, hogy legtöbb, eddig nem publikált új megállapítása a gazdaságtörténeti

fejezetekben s a 90-es évek politikai történetében található. Különösen jónak találták a 90-es évek politikai történetéről szóló fejezetet, amely színes, élvezetes előadásban mutatja be az uralkodó osztályok és a különböző pártok harcát, irodalmi színvonalon rajzolja meg a kor vezető politikusainak portréit. Történeti irodalmunkban e tankönyvszöveggel először nyer sokoldalú összefoglalást az agrárius és merkantil csoportok létrejöttének és ellentétének története. A korabeli munkásmozgalom történetének elemzése az egyes fejezetek kiemelkedő részét alkotja. A pártszervezés, a munkás- és tömegmozgalmak, valamint a kettő közötti kapcsolatok elégtelenségének következményei életszerű ábrázolást nyernek. Az agrárszocialista mozgalmak körülményeit és okait elemző fejtegetések újszerű és meggyőző magyarázatát nyújtják annak a kérdésnek, hogy miért éppen a Viharsarok volt e mozgalmak központja. A 80-as évekről szóló ipartörténeti fejezet színvonalas összefoglalása a monografikus feldolgozásnak, emellett megállapításai az Ausztriától való függés kérdésében sokoldalúbbak a korábbi szövegeknél, jobban hangsúlyozzák a függés súlyosbodásával szemben ható tendenciákat. A tankönyv színvonalasabb részei sorába tartozik a nemzetiségekről szóló fejezet is.

Az előbbiekben ismertetett általános elismerést kiváltó fejezetek és problémák mellett egyöntetűen elmarasztalásban részesültek a szerzők a tankönyv nagy terjedelme miatt.

A vita résztvevői alapos rövidítést ajánlottak, különös tekintettel arra, hogy a kultúrtörténeti fejezet még amúgyis hiányzik a megvitatott szövegből. Többen hangsúlyozták viszont, hogy egyes részek, mint pl. a 90-es évek politika-történeti elemzései jelen formájukban külön is megjelentethetők lennének.

*

A vita során felmerült kérdések két főcsoportra oszthatók. Egyrészt olyan problémákra, amelyeknél a kutatás teljes hiánya vagy kezdeti stádiuma lehetetlenné tette, hogy a tankönyvben szerepeljenek; másrészt olyanokra, amelyekkel kapcsolatban — az egyes tankönyvszerzők álláspontjával szemben — a vita résztvevői kritikai megjegyzéseiket fejtették ki.

Az első kérdéscsoportból kiemelkednek azok az észrevételek, amelyek a társadalom osztályszerkezete feldolgozásának hiányával foglalkoztak. *Szabad György* véleménye szerint különösen azért szembeötlők a tankönyv e vonatkozású fehér foltjai, mert csak a nemzetiségi fejezetekben találhatók a társadalmi szerkezetre vonatkozó leírások. A magyarországi zsidóság szerepének helyenkénti felvillantása (pl. a zsidó nagytőke szerepének megemlítése az antiszemita párttal kapcsolatban) — a probléma kívánatos, tudományos nívójú kifejtése helyett — inkább káros, mint hasznos. Csupán az osztálystruktúra mély elemzésével lehet tudományosan megoldani ezt a kérdést, bemutatva a zsidóság rétegekre bomlását a feudalizmuskori állapottal szemben. *Mérei Gyula* megjegyzi, hogy az antiszemitizmussal, mint a nacionalizmus egyik megjelenési formájával foglalkoznia kell a tankönyvnek, kellő figyelmet fordítva annak a bomlasztó hatásnak elemzésére, amelyet a tőkés fejlődés a különböző osztályokra, rétegekre gyakorolt. A birtokos nemesség elszegényedésének, a gentry kialakulásának objektív alapját a tőkés fejlődés szolgáltatja. A henye, dologtalan nemesi életmód csak súlyosbította a tőkés verseny e rétegre gyakorolt hatását. Ha az objektív okok elemzésével tárjuk fel az antiszemitizmust, akkor rá lehet mutatni arra is, hogy az nem csupán figyelemelterelés volt az uralkodó osztályok részéről, hanem egyben jele a gentry és az agrárius nagybirtok kiúttalanságának, pusztulásra-érettségének is. Az uralkodó osztályok rétegződésének bemutatása egyéb okok miatt is fontos. Így pl. a gentry-réteg növekedésének, életnívójának és életszemléletének rajza sokban hozzájárulhatott volna a munkához való viszonyának és a hivatali ügyintézés magyar sajátosságainak megértéséhez. A munka nélküli jövedelemszerzés és a hivatali állás feudális színezetű szemlélete közti összefüggés érzékeltetné, hogy a kereskedelmi és az ipari foglalkozás mellőzése tőzsgyökeres magyar úri sajátosság.

Ugyancsak az osztályszerkezet hiányának körébe tartozik a kis- és középipar helyzetének elhanyagolása is, holott enélkül nem érthető meg, hogyan válhattak a kispolgárság és középburzsoázia elég széles rétegei előbb a kiegyezéskori reakciós irányzatok, majd később a Horthy-fasizmus osztálybázisává.

Az eleven társadalomrajz hiánya természetesen nem csak az uralkodó osztályok esetében érezhető, ez a fogyatékosság a szöveg egészén kiütközik. A dolgozó osztályok közül csupán a szegényparasztság életéről kapunk némileg elfogadható képet, de már a parasztság egyes rétegei szerint differenciált rajzok a parasztság mindennapi életéről, termelő munkán kívüli életkörülményeiről, lakásáról, ruházkodásáról — amiben pedig

jól tükröződnek a vagyoni különbségek — semmi sincs a szövegben. Még kevesebb van a polgárságról és a munkásságról.

Többen — *Kolossa Tibor, Mérei Gyula, Szabad György* — kifogásolták, hogy a mezőgazdasági fejezet szerzője *(S. Sándor Pál)* a mezőgazdaságtörténet helyett az agrárválság történetét írta meg. Foglalkozik ugyan a gabonafélék termelésével, de figyelmen kívül hagyja az ez időben nagymértékben fokozódó belterjesedés folyamatát, azokat az eredményeket, amelyeket a parasztság a speciális táji adottságokhoz alkalmazkodó igényesebb növénykultúrák (len, kender, dohány, sörárpa, zöldség, gyümölcs, paprika stb.) termelésénél elért, s ezzel jellegzetes termelési övezeteket alakított ki. E termelési övezetek közötti árucsere nem kis mértékben járult hozzá a belső piac fejlődéséhez is. Részben a belterjessé válás kérdésének elhanyagolásához tartozik, hogy a szerző nem vizsgálta az igásállomány és a gépek egy holdra eső átlagának növekedését. A mezőgazdasági termelésnél mutatkozó táji sajátosságokon kívül figyelemmel kell lenni az ipar, a kereskedelem és a hitelélet fejlődésének az ország különböző vidékein mutatkozó egyenlőtlenségére is. Így például a Dunántúl egyes nyugati és középső részein jelentős lemaradás észlelhető.

A politikai részeknél az egyes pártok programjának részletes ismertetését hiányolta *Mérei Gyula*. Ezek bemutatásával pontosan lemérhető lenne, mennyit váltottak valóra a pártok terveikből. Ugyancsak *Mérei Gyula* kérte számon a szabadkőművesség eszmei és szervezeti ismertetését.

A vitában *Mérei Gyula* a nacionalista ideológia hatásának nyomaira fel is hívta a figyelmet. Véleménye szerint, bár a szerzők a történeti előadás tényeinek meggyőző erejével tudatosan harcoltak a nacionalizmus mindenféle megnyilvánulása ellen, szándékuktól függetlenül mégis érvényesülnek ilyen hatások. Ez mindenekelőtt az osztrákoktól való függésnek, a dualista-rendszer kártékony hatásának, valamint a feudális maradványok túlhangsúlyozásában nyilvánul meg. A függés és a feudális maradványok a tőkés kizsákmányolásnak csupán súlyosbító tényezői, az alapvető osztályok közötti ellentétek csakúgy, mint az uralkodó osztályon belüliek, a kapitalizmusnak nemzetközi és hazai méretekben is kiéleződő és fokozódó ellentmondásaiból fakadnak. Ha tehát nem azt hangsúlyozza a szerző, hogy a dualizmus minden eseménye a kapitalizmus talaján folyik, az a látszat keletkezhetnék, mintha csupán 1848 demokratikus befejezését tartanók feladatnak s nem a proletárforradalomhoz való továbbfejlődést. Megjegyezte, véleménye szerint helytelen a szövegnek az a megállapítása, hogy a dualista rendszer az iparfejlődés korlátozásával és a latifundiumok fenntartásával növelte a proletarizálódást. A proletarizálódást nem a dualista rendszer, hanem a kapitalizmus fejlődése okozta, a korlátozott iparfejlődés éppen lassította a kapitalizmus proletarizáló hatását a kistermelő egzisztenciákra. A parasztság gyors és rohamos elszegényedésének sem alapvetően a latifundiumok léte, hanem a nagybirtok tőkés árutermelő tevékenysége, a tőkés piaci verseny volt az okozója.

Még burkoltabban jelentkeznek bizonyos nacionalista nyomok a Bánffy-kormány bukásának okait elemző résznél, ahol a szerző arról szól, hogy a Szabadelvű Pártnak sem a reformtaktikával, sem a soviniznus fokozásával nem sikerült „a Magyarország önállóságának csonkaságából fakadó nemzeti követeléseket, ellentéteket és ezeknek a követeléseknek, ellentéteknek demagógikus kihasználási lehetőségeit megszüntetni vagy ellensúlyozni". Az ilyen fogalmazás azt a látszatot kelti, mintha a dualizmus válsága kirobbanásának alapoka a függetlenség hiánya lett volna, nem pedig alapvetően a tőkés társadalom szerkezeti felépítésében rejlő ellentmondások kiéleződése. A gazdasági függés — mert ez volt a lényeges (a politikai függés elleni agitáció csak demagógia volt) — súlyosbította, elmélyítette a tőkés fejlődés ellentmondásait. Ugyanakkor nehezítette a világgazdasági- és agrárválság hatásának enyhítését. Az egész Monarchiában a fő ellentétek talaján éleződött ki a nemzeti kérdés. S míg a nemzeti követelések az uralkodó osztályok részéről részben az osztályharcról való figyelemelterelést, az osztályharc leszerelését, részben gazdasági érdekek, pl. az agrárius érdekek kielégítését szolgálták, a néptömegek komolyan vették ezeket a nemzeti követeléseket — a parasztok földosztást, a munkások demokratikus szabadságjogokat reméltek. A munkások részvétele a különböző tüntetéseken ezekkel az illúziókkal magyarázható. A Kossuth t metéséről szóló — egyébként igen szép — részben a parasztokról szólva a „szabad haza polgárai" jelszó helyett azt kellene hangsúlyozni, hogy a parasztok Kossuth nevét a jobbágyfelszabadítással és a földosztással kötötték össze. A 90-es évek politikai története tankönyv szerzőjének *(Hanák Péter)* feladata az lenne, hogy a konkrét történeti anyag tárgyalását összekösse a fejezet elején hozott elvi fejtegetésekkel, s a „67-es alapot bomlasztó nemzeti érzésről" szóló kitételek, s a függetlenséget, a feudális maradványokat túlhangsúlyozó fejtegetések helyett éppen a kapitalizmus ellentéteinek élező-

dését tegye koncepciója alapjává. A főkérdés 1848 demokratikus társadalmi forradalmának befejezése volt, szorosan ezzel együtt a függetlenség kivívása.

Az egyházpolitikai küzdelmekben a 90-es évek politika-történeti fejezetének a szerzője a *dualizmus válságának* egyik jelét látja, hangsúlyozva, hogy ezzel az uralkodó osztályok egyes rétegei a nemzeti küzdelmek háttérbeszorítására, jelentőségének csökkentésére tettek kísérletet. *Galántai József* ezt a felfogást megfontolandónak tartja. Szerinte — s ezzel csatlakozott *Mérei Gyula* véleményéhez — az Ausztriához való viszony kérdéséből nem lehet levezetni a reformkérdéseket. Elismeri, hogy az egyházpolitikai program előtérbe helyezésének bizonyos taktikai jellege is volt, de ez sem egyszerűen az uralkodó osztályok egymásközti ellentétének talaján, hanem az alapvető osztályellentétek talaján keletkezett. Szerinte az adatok már az 1880-as évek végén, de különösen az 1890-es évek elején azt mutatják, hogy az egyház egyes exponensei (Prohászka, Molnár János apát stb.) a liberalizmus térhódítása elleni fellépést a szocializmus elleni harccal indokolják. Ebben XIII. Leó tanítását követik, aki szerint azért kell fellépni a liberalizmus ellen, mert ez lefogja az egyház kezét a szocializmus elleni harcban. 1892-ben a néppárt vezetői elhatározták, hogy a munkások közötti szervezkedést is megindítják. 1894 áprilisában a Fehérmegyei Naplóban világosan kimondják, hogy a szocializmus ellen sorakoznak fel. Az egyházpolitikai harcok ilyen előzményei a tankönyvrészből hiányzanak.

Ránki György egyetért azzal, hogy az egyházpolitikai küzdelmeket, amint a tankönyvfejezet állítja, a dualizmus válsága egyik jelének lehet tekinteni, mert a nemzeti küzdelmek háttérbeszorítására irányultak. Az uralkodó osztálynak a szociális és nemzeti problémák összefonódása miatt kellett a reformpolitikához nyúlnia.

Hanák Péter Galántai Józsefnek válaszolva, megjegyezte, hogy nem lehet mindenütt erőltetni azt a szempontot, hogy az alapvető osztályharcról akarták elterelni a figyelmet. Az egyházpolitikai küzdelem egyébként a klerikális reakciónak is szerzett bázist a kormánnyal szemben. Elfogadja azonban azt a kritikát, hogy a Néppárt antiszocialista élét jobban ki kell emelni. A „Rerum Novarum" nincs megemlítve a tankönyvrészben, ezt a hiányosságot pótolni fogja.

Kolossa Tibor szerint a dualizmus válságának kezdetét nem lehet az 1890-es évekre tenni. Ekkor még a nemzeti mozgalmak gyengék. Legerősebbnek a cseh mozgalom látszik, de az sem irányul a Monarchia széttörésére, hanem legfeljebb valamilyen átalakítására. A munkásmozgalom csak a 90-es évek végén kezd önálló politikai tényezővé válni. Az agrármozgalmak közül ugyan a Várkonyi-mozgalom jelentős, de hatása csak a századforduló után bontakozik ki. A nemzetközi helyzetet illetően az egyensúlyhelyzet, amelynek a Monarchia fontos tényezője volt, még nem bomlott fel. Az uralkodó osztályokon belüli ellentétekben, így az egyházpolitikai küzdelmekben sem lehet a dualizmus válságát felismerni. Ebben csupán a magyar uralkodó osztályok belső ellentétei, valamint a Tisza-blokk és a dinasztia ellentétei tükröződtek. A mérsékelt ellenzék követelése véleménye szerint nem irányult a dualizmus átalakítására, csak választási taktika volt. Apponyiéknál még a magyar paritás kérdéseiről sem esett szó. Majd csak később és osztrák oldalról fenyegették a paritást, a közjogi dualizmus válsága pedig csak a század végén vetődik fel osztrák oldalról. Az egész Monarchia válsága viszont a századforduló után merült fel, az agrármozgalmak és a nemzeti mozgalmak fellendülésével, s az európai egyensúly felbomlásával. Ekkor már élesebben jelentkezett az uralkodó osztályok ellentéte is. A magyar és osztrák uralkodó osztályok ugyan változatlanul ragaszkodtak a Monarchiához, de nem a közjogi dualizmushoz, számolniok kellett tehát a változtatás szükségességével. A Monarchia sorsát végül a munkás és paraszt tömegek döntötték el, így következett be a Monarchia válsága és összeomlása. Az 1890-es években viszont az a három tényező, mely a Monarchia fennállását lehetővé tette és bizonyos egyensúlyhelyzetet teremtett (az osztrák és magyar uralkodó osztályok alapvető érdekközössége, a nemzetiségi mozgalmak tartós apálya és a nemzetközi helyzetnek a Monarchia számára kedvező alakulása), még nem ingott meg. Márpedig a Monarchia és a dualizmus válságát csak e három tényező együttes vizsgálata alapján lehet kimutatni.

Ránki György véleménye szerint a 90-es évek politikai történetéről szóló fejezet a dualizmus problémáját szélesebben és sokoldalúbban értelmezi, mint a korábbi tankönyvrészek, mert kielégítő magyarázatot ad a dualista rendszer felépítmény-vonatkozásairól is, és ennek problémáit átfogóbban veti fel. Logikus, hogy a válság első jelei a felépítményben jelentkeztek, de az alapra is visszavezethetők. Az 1890-es évek második felében már mind a három pillér inog, s a válság 1890-től 1905-ig logikusan kiterebélyesedő folyamat. Kolossa szembeállítja egymással a dualizmus válságát és a Monarchia válságát. Ránki György véleménye szerint ez a szembeállítás azonban nem jogosult

mert nem volt semmiféle lehetőség a dualista rendszer átalakítására. S bár az uralkodó osztályok görcsösen ragaszkodtak a dualizmushoz, az ellentmondás éppen abban van, hogy ennek ellenére politikájukkal aláásták a dualizmus létét.

Hanák Péter válaszában kifejtette, hogy a válságon nem valami egyszerre váratlanul kirobbanó eseményt kell érteni. A válság lehet hosszú folyamat, tendencia, mely hol erősbödik, hol gyengül, lassan bontakozik ki. Az egyházpolitikai viták kapcsán számos apró jele mutatkozott a válságnak. Viszont, hogy egy politikai rendszer kisebb-nagyobb zavarai mennyire meghatározóak a rendszer sorsára nézve, azt a következmények döntik el.

A dualizmus rendszerének az előző tankönyvrészben kifejtett meghatározása, véleménye szerint, nem eléggé összmonarchiai összefüggésben veti fel a kérdést. E meghatározás lényege: függés Ausztriától, feudális maradványok a gazdaságban és politikában és nemzetiségi elnyomás. *Pach Zsigmond Pál* koncepciója nagy lépés volt Szekfű, Pető, Gratz stb. pusztán közjogi felfogásához képest, mert kifejezte, hogy a dualizmus a polgári forradalom felülről való, reakciós megoldásán, illetve a forradalom főkérdéseinek megoldatlan lezárásán alapuló rendszer. Ideje azonban az egész Osztrák-Magyar Monarchia viszonylatában vizsgálni ezt a problémát.

A dualizmus — véleménye szerint — a nemzetiségi elnyomás sajátságos rendszere, feudális és abszolutisztikus maradványokkal. Nem egyszerűen közjogi viszony, nem a centralista kormányzati forma felváltása dualizmussal. Ugyanakkor a dualizmus rendszere nem azonos a tőkés rendszer fogalmával. Felépítmény, hatalmi-rendszer, de nemcsak az. Ide tartozik a közös vámterület, közös bank stb. s a földbirtokviszonyok sajátos, szorosan a rendszerhez tartozó alakulása sem hagyható ki belőle. Bele kell érteni az alapnak a polgári forradalom befejezetlenségéből következő feudális maradványait, azok fenntartását. Speciális, borotvaélen táncoló rendszer, lényegesen több ellentmondással, mint a nyugati burzsoá nemzeti államok politikai rendszere. Ott a kapitalizmus fejlődése legalább egy ideig erősíti a burzsoá felépítményt, itt a kapitalizmus minden előrelépése gyengíti a dualista államot. Véleménye szerint az abszolutisztikus kormányzás, a feudális maradványok stb. tekintetében inkább a cárizmusnak rokona. A cári Oroszországgal való tüzetes összehasonlítás közelebb vinne lényegének megértéséhez. A dualizmus, a nemzetiségi elnyomás sajátos rendszerének kiépítésével, feltételezte a magyar és osztrák uralkodó osztályok összefogását. Mindkét országban erősen korlátozott parlamenti rendszer volt. A közös hadsereg lényegében monarchikus k. u. k. hadsereg, sajátos közigazgatásában Ausztriában a német bürokrácia, Magyarországon a magyar gentry a vezető elem.

A dualista rendszer merev rendszer volt, és nem is lehetett rajta lazítani. Minden olyan törekvés, mely a dualizmust akár centralisztikus, akár föderalista irányba akarta volna átalakítani, a magyar uralkodó osztályokkal és középrétegekkel találta magát szemben (1865 és 1871 között nem egy ilyen kísérlettel találkozunk), éppígy nem volt lehetséges a magyar befolyás növelése sem, egyrészt ezzel a német centralisták, másrészt a cseh, lengyel stb. föderalisták állottak volna szemben. Magyarországon az egypárt uralmi-rendszer szigorú fenntartása miatt csak a pártok fúziója volt lehetséges, de nem a kormányzó pártok cserélgetése. Ennek felelt meg Ausztriában a koalíció, a koalíciós partnerek cserélgetésével. A parlamenti rendszer lényegéhez tartozott az abszolutisztikus uralkodó hatalom számos maradványa: Ausztriában a 14. §, mindkét országban a törvényjavaslatok előzetes szentesítése. Magyarországon az egypárt uralmi rendszer meggyengülése veszélyeztette volna a dualizmust is. Egy nemzetibb színezetű kormány éppúgy nem volt lehetséges, mint egy konzervatívabb színezetű, ez utóbbinak ugyanis sem bázisa, sem kormányképes programja nem volt. Amikor látszott, hogy a Tisza-féle rendszer is túl merev, akkor liberális reformtervekkel kellett kísérletezni. Éppen ezért ez már a válság előjele. Ezek mellett jelentkezett az alapvető ellentétek kiéleződése is: a néptömegek antifeudális harca, a nemzeti ellentétek növekedése stb. A 90-es években, amikor Magyarországon megrendült az egypárt uralmi rendszer, Ausztriában is új irányzatok léptek fel, melyek objektíve a dualizmust gyengítették. A kormánykoalícióval szemben mindig erősebb ellenzéki koalíció jelentkezett. A kapitalizmus által érlelt ellentmondások talaján később élesen előtűntek a koalíciós kormányzás árnyoldalai, az alkotmányos, parlamentáris kormányzás lehetetlenné vált. A válság kezdete tehát az 1890-es években van, de a századforduló után fokozódik.

Sándor Vilmos véleménye szerint a tankönyvben határozottabban ki kell fejteni a dualizmus válsága kérdését, mert az az egyetemi hallgatók számára jelenlegi formájában nem világos. A 90-es évek elejére még a „válság jele" és „kezdete" megfogalmazás is sok, ha nem lehet pontosan tudni, mit értenek alatta.

A periodizáció kérdésében *Mérei Gyula* vitába szállt a tankönyvszerzőkkel.

Helytelennek tartotta az imperializmusra való átmenet kezdetének 1880-as rögzítését, ehelyett 1886-ot javasolta, mivel az imperializmus alapjelenségei 1880 előtt még nem mutatkoztak. Csupán a bankok koncentrálódása történt meg, a kartellek pedig csak kivételként jelentkeztek. A politikai történetben 1890-nél komoly fordulat kezdődött. Érvelése szerint, ha javaslatát elfogadva 1886-ra teszik az imperializmusra való átmenet kezdetét, a gazdasági és politikai események fordulata elfogadható közelségbe kerül egymással.

Ránki György véleménye szerint valóban nem lehet egyértelműen eldönteni, vajon 1880-at, vagy 1886-ot helyesebb-e megjelölni az átmenet kezdeteként. Mégis, az agrárválság egy szakaszban való tárgyalásának követelménye, s az a tény, hogy az iparban az 1873-as válság és depresszió utáni ciklust az átmenet kezdetének lehet tekinteni, indokolja a gazdasági életben a 80-as cezúrát. Mérei Gyula érvelése nem bizonyít a későbbi korszakhatár mellett, hiszen a bankok számonkért koncentrálódása, a banktőke és az ipari tőke koncentrációja és egybefonódása még a 90-es években sem történt meg, minthogy e folyamatok már a kialakult imperializmus jegyei. Azzal a további érvvel szemben, hogy az átmenet kezdeteként jelzett 70-es éveket Lenin csak a fejlett nyugati országokra vonatkoztathatta, s országunk elmaradott kapitalista fejlődése is későbbi korszakhatárt indokol, *Sándor Vilmos* arra utalt, hogy éppen elmaradottságunk következtében indult meg korábban a monopóliumokra való átmenet s már az abszolutizmus idején a tőke és a termelés nagyfokú koncentrációjával rendelkező vállalatok keletkeztek. A 70-es évek végén, a 80-as évek elején a külföldi tőke nagyméretű behatolása is fontos mozzanata a monopolkapitalizmusra való átmenet kezdetének. Egyébként a kérdést azzal zárta le, hogy valószínűleg még további viták lesznek e kérdés körül, jelenleg a cseh és a német történészekkel egy véleményen vagyunk az imperializmusra való átmenet 1880-as kezdetét illetően.

A gazdaságtörténeti kérdések közül különösen a mezőgazdaságtörténet és a piac problémája váltott ki vitát. A belterjesedés kérdésének mellőzésével már korábban foglalkoztunk, s utaltunk arra is, hogy a résztvevők helytelenítették szerzőnek azt a megoldását, hogy mezőgazdaságtörténet helyett az agrárválság történetét adta. *Kolossa Tibor* szerint ez annál inkább hiba, mert az lényegében csak *gabonaválság* volt. A mezőgazdasági termelés egyéb területén nem válság, hanem éppen ellentétes tendencia érvényesült. A szerző szerint a fejlett országokat kevésbé érintette a válság, holott ennek épp a fordítottja igaz.

A porosz út és a kelet-európai mezőgazdaságnak élelmiszerellátó szerepe szorosan összefügg és ez megrendült a válság idején. Kétélű a kérdés, hogy a porosz út nehezíti-e a válságból való kijutást. A védővámokat nem tekintjük a válságot súlyosbító tényezőknek, a gabonaválság hatása a német védővámon keresztül érvényesült Magyarországra.

Kolossa Tibor és *Szabad György* véleménye szerint a belső piac fogalma körül sok zavar van az agrártörténeti fejezetben. Az ausztriai és a hazai belső piacot a szerző sokszor összekeveri. Mindkét felszólaló hangsúlyozta, hogy a mezőgazdaság belső piacánál elsősorban az összbirodalmi piacról kell szólni, mert ez a lényeges.

Szabad György véleménye szerint kétes a szerzőnek az a megállapítása, hogy amíg az összbirodalomban növekszik a gabonafogyasztás, nálunk csökken. A pozsonyi példa nem meggyőző, mert Pozsony akkor már hanyatló város. Meg kellene vizsgálni, mennyivel nő a gabonatermelés a válság alatt, ez némi fényt vetne a gabonafogyasztás alakulására is.

Kolossa Tibor kifogásolta, hogy a kilencvenes évekre vonatkozóan a szerző egyáltalán nem tárgyalta a belső piac fejlődését. Problematikusnak tartja azt a képet, amit szerző a parasztság felbomlásáról ad. A parasztság felbomlásának nem a törpebirtokosok, hanem a középrétegek pusztulása a jellemzője. A bérlők számának csökkenése a részesművelés csökkenésével függhet össze, nem pedig a birtokelaprozódással. A törpe- és a kisbirtokos parasztságot is inkább csak közvetve érinthette a válság. Ki kell javítani a szerzőnek a jelzálog kérdésében tett ellentmondó megállapításait. Egyszer azt mondja, hogy a jelzálog gazdasági süllyedést rejt magában, később pedig helyesen azt állítja, hogy a jelzálog emelője a nagybirtok gazdasági fejlődésének. A belterjesség és a munkatermelékenység kérdésének összekeverése is többször előfordul.

Sándor Pál szerző egyetértett a kritikával abban, hogy nem lehet a kor agrár, válságára leszűkíteni a fejezetet, hanem a kor mezőgazdaságának történetét kell megírni. Egyetértett a belső piac vonatkozásában tett megállapításokkal is, de hangsúlyozta, hogy különbséget kell tenni összbirodalmi és hazai belső piac között. Nem értett egyet a jelzálog, a parasztság felbomlása, valamint a többi kérdésekben tett kritikai megjegyzésekkel.

Az ipartörténeti részekkel kapcsolatban *Mérei Gyula* szóvátette, hogy az 1884. évi ipartörvény helyes értékeléséhez figyelembe kell venni a törvényt megelőző előkészítő ankétok anyagát is. Hiányolta a gazdaságpolitikai részekből a burzsoá gazdasági érdekképviseletek (iparegyesületek, gazdasági kamarák) gazdaságpolitikai nézeteinek ismertetését. Bizonyításra szorul, hogy az ipartámogató törvényt a kormány az osztályharc erősödésének és a választási kassza támogatásának hatására hozta meg. Az eredmények inkább arra mutatnak, hogy a törvényt a válság súlyának enyhítésére s a nagybirtok támogatására hozták.

Ránki György véleménye szerint az ipartörvény esetében a fordulat nem 1881-nél, hanem 1890-nél van. Ez egybevág a periodizációval is. A hitelszervezet kérdésének vizsgálatánál a feudális maradványok nagy szerepét a szerző a községi és jelzálogkölcsönök nagy súlyával bizonyítja. Ez nem tekinthető bizonyítéknak a feudális maradványok jelentőségét illetően, hiszen ebben az időben Európa nyugati országaiban is hasonló a helyzet. A hitelintézetek széleskörű ipari tevékenysége csak az imperializmus időszakára jellemző.

A vita résztvevői hosszasan foglalkoztak a nemzetiségek történetét tárgyaló fejezettel. *Kemény G. Gábor, Mérei Gyula, Perényi József* és mások dicsérték a fejezet (*Katus László* és *I. Tóth Zoltán* munkája) gondos adatközléseit, bőséges gazdasági anyagát.

A vita során e fejezettel kapcsolatban elsősorban szerkezeti problémák merültek fel.

Arató Endre és *Kemény G. Gábor* véleménye szerint a különböző nemzetiségi mozgalmaknál az azonos és hasonló jellegű részeket együtt kellene tárgyalni. *Arató Endre* hangsúlyozta a különböző politikai fejezetekben és a nemzetiségi fejezetben felmerülő ismétlések kiküszöbölésének fontosságát. Ha egyes problémák tárgyalása elkerülhetetlenül adódik, egyrészt a kormánypolitika, másrészt a nemzetiségek tárgyalásánál (pl. a memorandum per, replika per stb.), úgy hangsúlyozottan más-más aspektusból kellene azokkal foglalkozni. Az egyes nemzetiségi mozgalmak tárgyalásánál fontossági sorrendet kell megállapítani.

Kemény G. Gábor nézete szerint részletesebben szólni kellene a nemzetiségek passzivitási politikájáról, melyet általában retrográdnak tart. Az 1869. évi szerdahelyi román és az egyidejű nagybecskereki program közötti ellentétben világosan megmutatkozik a passzivitás és az aktivitás közti különbség. Kifogásolta, hogy a nemzetiségi kultúrtörténet hiányzik a tankönyvből, enélkül pedig a hallgatók nem nyerhetnek pontos áttekintést a korabeli nemzetiségi mozgalmakról.

Mérei Gyula a proletár internacionalizmusra nevelés szempontjából azt hangsúlyozta, hogy helyes lenne a nemzetiségek munkásosztályának történetét egy helyre hozni a magyar munkásmozgalommal.

Perényi József hiányolta, hogy a nemzetiségi fejezetekben nincs a magyar történettel azonos periodizáció. Ellentmondás van abban, hogy míg a magyar történetben arról beszélünk, hogy a parlamentben nincs a nemzetiségeknek pártjuk, a nemzetiségi fejezetek tele vannak pártokkal. A horvát fejezetben a szerző a horvátság etnikai határát Hercegovinára és még más területekre is kiterjeszti. Mivel e kérdésben a jugoszláv történetírásban sok vita van, helyes lenne, ha a szerző a konkrét kifejtés helyett csak általánosságban jegyezné meg, hogy Horvátországon kívül más területeken is élnek horvátok.

Végül szóba került a Szovjetunióban folyó vita a csonka társadalom problémájáról. *Perényi József* közlése szerint nem fogadták el a csonka társadalom elméletét. *Arató Endre, Perényi József* és *Sándor Vilmos* véleménye megegyezett abban, hogy a tankönyvben a csonka társadalom kifejtését mégis meg kell tartani, de utalni kell vitatott voltára.

M. Kondor Viktória

Irodalomtörténeti Közlemények

1957. LXI. évf.

A társadalmi tudományok különböző ágainak fejlődésével, a csak komplex módon megoldható tudományos problémák egyre gyakoribb felbukkanásával nélkülözhetetlenné válik a történész számára a rokontudományok részleteredményeinek, műhelymunkáinak rendszeres tanulmányozása. Különösen sok tanulságot nyújtanak számunkra az irodalomtörténeti kutatások, nemcsak a kultúrtörténet és eszmetörténet, hanem gyakran a politikai és a társadalomtörténet területén is.

Rendkívül sokoldalú, értékes anyagot talál a történész az Akadémia Irodalomtörténeti Intézetének folyóiratában, az immár hetedik évtizedébe lépett Irodalomtörténeti Közleményekben.

Az európai polgári fejlődés első virágkorának, a renaissance, humanizmus és reformáció időszakának magyar irodalmi problémáival, az emberi szellem akkor nyugaton felragyogó napjának a Duna völgyébe elhatoló sugaraival két igen színvonalas tanulmány és két értékes kis közlemény foglalkozik. A Mátyás-kori latin nyelvű magyar humanizmus egy háttérbe szorított kimagasló költőjének életét dolgozza fel *V. Kovács Sándor* Garázda Péter-ről írott cikke (48—62. o.). Összegyűjti szórványos életrajzi adatait, tisztázza egyetemi tanulmányai során Ferrarában és Firenzében szerzett szellemi kapcsolatait és számbaveszi irodalmi munkásságának ránkmaradt töredékeit, valamint a kortársak nyilatkozatait költészetéről. Garázda nem futhatta be azt a ragyogó közéleti és művészi pályát, amelyre tehetsége és összeköttetései predesztinálták, mert Vitéz János és Janus Pannonius közeli rokonaként részese lett az 1471-i Mátyás-ellenes összeesküvésnek, s mint következetes, törökellenes neoplatonista később sem értette meg Mátyás politikai koncepcióját, a Jagello-korban pedig a centralizáció eszméjéhez való hűsége tette lehetetlenné politikai érvényesülését. V. Kovács tanulmánya újra, nyomatékosan fölveti az 1471-i összeesküvés rendkívül ellentmondásos problematikája alapos megvizsgálásának szükségességét, amellyel eddig még adós történetkutatásunk. Mindenesetre elgondolkoztató, hogy Vitéz és Janus Pannonius szellemi örököse mindhalálig kitartott a centralista program mellett, de ugyanakkor tartózkodó marad Mátyás politikájával szemben. — Míg V. Kovács lehetségesnek tartja, hogy Garázda ismerte Dante Divina Commediáját, *Trencsényi-Waldapfel Imre* közleménye: Petrarca szonettje Brodarics levelében (227—229. o.) a Canzoniere ismeretét bizonyítja fél évszázaddal Balassi Bálint előtt, a budai királyi udvar egyik kiváló humanistájának 1535-ben írott levele alapján. — *Borsa Gedeon* egy, a XVI. század első felében, valószínűleg Erdélyben lejegyzett Ismeretlen virágének töredéké-t közli (236—237. o.), megnövelve eggyel gyér virágénektöredékeink számát.

A XVI. századi magyar történet feldolgozásához alapvető jelentőségű *Klaniczay Tibor* tanulmánya. A magyar reformáció irodalma (12—47. o.). A magyarországi reformáció gazdasági és társadalmi alapjainak részletekbe menő feltárását, elsősorban a forrásanyag szinte áttekinthetetlen bősége és ugyanakkor az alap és felépítmény bonyolult kölcsönhatásainak vizsgálata szempontjából nehezen megszólaltatható volta miatt, történetírásunk eddig még nem végezte el. Klaniczay Horváth János irodalomtörténeti rendszerezésének anyaga alapján, a történelmi materialista módszer segítségével próbál rendet teremteni, a reformáció irodalmi jelenségeiből következtetve vissza a társadalom mozgására. A bátor kísérlet véleményem szerint jól sikerült, a reformáció Klaniczay-adta periodizációja a történetírás számára is elfogadható. Eszerint a magyarországi reformáció első, mezővárosi szakaszában, amely az 1530-as évektől az 1550-es évek derekáig tartott, a mezővárosi polgárság állott az antifeudális tábor élén. Az 1550-es években a reformáció addig nagyjából egységes tábora differenciálódott. A mezővárosok szegényebb rétegei és a parasztok érdekeit kifejező radikálisabb irányzatok jelentkeznek (sacramentáriusok, anabaptisták, antitrinitáriusok) heves vallási viták és társadalmi forrongás kíséretében. Ez a második szakasz 1569/70-ben, Karácsony György felkelésében éri el tetőpontját, s az 1570-es évek közepéig tart. Ez a két évtized azonban egyúttal a reformáció megalkuvásának időszaka is: a mezővárosi polgárság szembefordul a népi erőkkel, s a radikális irányzatokkal szemben a feudális erőknél keres támaszt. A harmadik szakasz a reformáció feudalizálódása, az evangélikus, a református és az unitárius egyház kialakulása a XVI. század utolsó évtizedeiben. Ezenfelül két általános érvényű megállapítása van még Klaniczaynak, amelyeket a történeti kutatás ezentúl nem hagyhat figyelmen kívül. Az egyik a XVI. századi magyar uralkodó osztály jellemzése: „... a haladó antifeudális erők egy megifjodó uralkodó osztállyal álltak szemben ... mindkettő újat akart, mindkettő törekvéseinek megvolt a gazdasági távlata,

mindkettő bátran és merészen új módszerekhez, új eszmékhez nyúlt". 1570-ben a feudális világ győzött, mert Magyarországon a feudális osztály ekkor még nem játszotta el történeti szerepét. A másik megállapítás, hogy a reformáció differenciálódása az ország szétszakítottsága következtében országrészenként különböző módon folyt le, tehát az irányzatokat nem dogmatikai állásfoglalásuk, hanem konkrét társadalmi tartalmuk szerint kell meghatározni, amely társadalmi tartalom országrészenként más és más dogmatikai formákkal kapcsolódik. Így jelenthetik a reformáció irodalmi csúcsait a humanista és lutheránus Bornemisza Elektrá-ja és Ördögi kísértetei, az akkor református Heltai meséje a Nemesemberről és az ördögről, és az antitrinitárius drámák, a Debreceni disputa és a Balassi-komédia.

A XVII. század történetéhez néhány értékes anyagot közöl az ITK. Szilvásujfalvi Anderko Imre a magyar puritánus mozgalom előfutára Catalogus scriptorum Ungaricorum-ának fennmaradt töredékét, amely az addig megjelent énekeskönyveket veszi számba. *Schulek Tibor* adta ki Az első magyar bibliográfiáról címen (372—375. o.). *Tarnóc Márton* közzéteszi Batthyány Ádám levelét Lobkovitz Poppel Évához (402—403. o.), *Mráz Vera* pedig Zrínyi Miklósnak egy 1650-ből való, eddig csak tartalmilag ismert pátensét (125. o.); mindkettő az 1956 novemberében elpusztult Batthyány-levéltár fennmaradt töredékéből való. Különösen jelentős *Domokos Pál Péter* terjedelmes forrásközleménye, Tatrosy György önéletírása és történeti feljegyzései (238—261. o.). Tatrosy a XVII. század első felében élt, a deák értelmiség legalsóbb rétegéhez tartozott, többnyire inaskodással, íródeáksággal, számtartósággal tartotta fenn magát. Feljegyzései elsősorban társadalomtörténeti szempontból érdekesek, vannak eddig ismeretlen részletadatai elsősorban Erdély belpolitikájáról, Bethlen és Rákóczi György gazdasági intézkedéseiről és hadjáratairól, de a Karácsony György- és Császár Péter-parasztfelkelésről, továbbá egyház- és irodalomtörténeti eseményekről is.

A kuruckor irodalomtörténeti problémáival három tanulmány foglalkozik. *Gyenis Vilmos* Bethlen Miklós Imádságoskönyvé-t vizsgálja meg (63—78. o.) műfaji és tartalmi szempontból. Megállapítja az augustinusi vallomásokkal való rokonságát és behatóan elemzi Bethlen Miklós imádságaiban megnyilatkozó történetszemléletét, kimutatja a magyar reformáció irodalmában levő gyökereit, éles társadalomkritikáját. Véleménye szerint Bethlen transzilvanista nemzeti abszolutizmus-koncepciója jelenti a hidat Zrínyi és Rákóczi között. Gyenis tanulmánya a magyar történetszemlélet fejlődésének, nemzeti historiográfiánk kezdeteinek megvilágításához járul hozzá, bizonyítva egyúttal a történeti források közzétételének a tudományok felvirágzása szempontjából való hasznát is, mert V. Windisch Éva új Bethlen-publikációja nélkül ezek a kérdések alig lehettek volna vizsgálhatók. — Új szempontból, a hadtörténeti és katonalélektani hitelesség oldaláról szól hozzá Thaly Kálmán kuruc verseinek kérdéséhez *Perjés Géza* Új adatok és szempontok az álkuruc balladák vitájához c. cikkében (313—324. o.). Tisztázza az „Esztergom megvételéről" c. vers forrásait és a hiteles motívumok romantikus, a valósággal gyakran homlokegyenest ellenkező felhasználásából bizonyítja Thaly szerzőségét. Esze Tamás és R. Várkonyi Ágnes kutatásainak eredményeivel teljesen egyezik Perjésnek az a konklúziója, hogy Thalynak rendkívül széleskörű forrásismeretei ellenére sem volt fogalma a kuruc hadsereg állapotáról és valódi problémáiról. — A harmadik kuruc tárgyú tanulmány *Angyal Endre* írása a volt kuruc tábori lelkész Csuzy Zsigmond magyarságá-ról (216—226. o.) az 1720-as években kiadott szentbeszédei alapján. E nyelv- és stílustörténeti tanulmány értéke a történész számára abban van, hogy felhívja a figyelmet a prédikációkban fel-felbukkanó kuruc elemekre és szerzőjük eleven Mátyás-kultuszára. Ugyanakkor a magyar népi barokk, kuruc barokk terminusokkal — amelyek stilisztikailag megállhatják a helyüket — a történész a történeti munkákra való hivatkozás ellenére sem tud mit kezdeni.

Míg a régi magyar irodalommal foglalkozó cikkek úgyszólván egytől-egyig történeti eredményeket is adnak, a XVIII. század második felétől kezdve változik a helyzet, nem áll olyan közel egymáshoz irodalomtörténet és történettudomány, mint a régebbi időkben. Éppen ezért a továbbiakban ismertetésünk elnagyoltabbá válik, s csak azokról az írásokról emlékezik meg, amelyek túlmutatnak az irodalomtörténet és irodalomtudomány belső problémáin. Időrendben első ezek között *Zolnai Béla* Pozsony és a jozefinizmus c. tanulmánya (202—215. o.), amely az 1784—1790-ig fennállott pozsonyi katolikus generális szemináriummal, ennek a XIX. század első évtizedeiben a magyarországi (magyar és szlovák) katolikus reformmozgalomra gyakorolt hatásával, valamint a janzenizmusnak a jozefinizmus által felhasznált szellemi hagyatékával foglalkozik. Tudománytörténeti jelentősége van *Bán Imre* Adalékok Földi János életrajzához (262—272. o.) és *Fenyő István* Földi János a honfoglalási eposz szükségességéről (404—407. o.) c. közleményeinek, továbbá *Rudo Brtáň* Rožnay Sámuel, a magyar költészet szlovák

propagálója 1787—1815 (377—380. o.) c. cikkének, amely Rožnay magyarból németre való fordításaira hívja fel a figyelmet. A magyar nemesi ellenzék jelentkezésének első jeleiről szól a napóleoni háborúk éveiben *Fenyő István* Kihagyott részletek Kisfaludy Sándor „Hazafiúi szózat"-ából (275—279. o.) c. közlése, s a XIX. század első felének ponyva-műveltségéről és kollégiumi diák-gyűjteményeiről nyújt a címnél szélesebben is felhasználható adalékokat *Scheiber Sándor* írása. Adatok Arany János ifjúkori olvasmányaihoz (99—111. o.).

Nehezen olvasható, de adatokban rendkívül gazdag, s az 1848—49-i forradalom és szabadságharc történetének további kutatásához nagy jelentőségű *Szekeres László* Jókai „Forradalom alatt írt műveinek" utóéletéhez c. tanulmánya (411—445. o.). Az irodalomtörténeti anyagfeltárás eredményeként jelentősen bővülnek a szabadságharc balszárnyáról való ismereteink, s alighanem pozitív irányú revízió alá kell venni Jókai 1848—49-i szerepének megítélését. — Az ITK. 1957. évfolyamának másik Jókai cikke, *Hankiss János* Jókai hatása a magyar szabadságharc külföldi képére (230—235. o.) c. írása a németországi haladó publicisztika vizsgálatához szolgáltat adalékot.

A XX. századdal kapcsolatos irodalomtörténeti termés már csak adalékokat nyújt a történetírásnak. *Tömöry Márta* Az egyetemi hallgató Ady Endre és az egyetemi hallgatók c. cikke (337—347. o.) a századforduló egyetemi mozgalmainak történetéhez szolgáltat mozaikokat. *Hegedüs Nándor* Hét ismeretlen Ady-vers és néhány ismeretlen Ady-próza (126—134. o.) c. közleménye Ady Endre nagyváradi éveinek történetét gazdagítja új adatokkal, *Grezsa Ferenc* Juhász Gyula Máramarosszigeten (349—371. o.) c. tanulmánya a költő 1906—07. évi fejlődésével foglalkozik. Történeti forrásértékük is van, irodalomtörténeti jelentőségükön túlmenően, a személyes visszaemlékezéseknek; *Zolnai Béla* Juhász Gyulával (112—120. o.), *Klár István* Krúdy Gyulával (383—385. o.) és *Fóris Lajos* Móricz Zsigmonddal (381—382. o.) kapcsolatos emlékeit írta meg. A munkásmozgalom történetének feltárását mozdítja elő *József Attila* Irodalom és szocializmus c. budapesti szabadelőadásának az Összes Művek III. kötetének megjelenését megelőző közlése (134—146. o.) és *Hegedüs Éva* Komját Aladár-bibliográfiája (170—180. o.).

Befejezésül két külföldi anyagfeltárást kell megemlíteni. *Gulya János* és *V. Kovács Sándor* Magyar írók ismeretlen kéziratai Tartuban c. közleménye (273—274. o.) többek közt egy Bél Mátyás-levelet publikál, *Sziklay László* Tallózás csehszlovákiai levéltárakban c. írása (390—401. o.) a magyar—szlovák irodalmi kapcsolatok anyagának feltárásakor egyúttal számos magyar—szlovák és magyar—cseh kultúrtörténeti kapcsolatra is rávilágít.

Heckenast Gusztáv

1958. LXII. évf.

A magyar irodalomtörténetírás 1958-ban emlékezett meg újjászületésének — a Magyar Irodalomtörténeti Társaság 1948 októberi újjáalakuló közgyűlésének — tizedik évfordulójáról. Az „Irodalomtörténeti Közlemények" 1958. évi 4. számának szerkesztőségi cikke ebből az alkalomból méltán állapítja meg: „Tíz éve kezdődött tudományunk szocialista, marxista korszaka, s ezzel — túlzás nélkül állíthatjuk — legvirágzóbb, leggazdagabb periódusa." Erről a gazdagságról — tematikai sokoldalúságról és módszertani igényességről — győz meg, sok más eredmény mellett, az Irodalomtörténeti Közlemények 1958. évfolyama is.

Ha számbavesszük azokat a tanulmányokat és közleményeket, melyek az Irodalomtörténeti Közlemények múlt évi számaiban a szoros értelemben vett irodalomtörténetíráson kívül történettudományunk számára is új szempontokat nyújtanak, úgy elsősorban a feudális korra vonatkozó tanulmányokról és közleményekről kell megemlékeznünk. Ebben nincsen semmi meglepő! A társadalmi és szellemi élet differenciálatlansága, a rendelkezésre álló történeti forrásanyag viszonylag korlátozott mennyisége és több más tényező — pl. a társadalmi-politikai tudat naív-vallásos formája stb. — elsősorban a régebbi korok vizsgálatánál oldja fel a merev határokat történeti és irodalomtörténeti kutatások között. Különösen így van ez a két tudomány marxista művelése esetén, amikor ti. az irodalmi alkotások történelmi alapjának és társadalmi tartalmának a feltárása, illetve az ideológiai tényezők társadalmi visszahatásának a vizsgálata magának a marxista módszernek a lényegéből fakad.

A sajátos történeti és irodalomtörténeti szempontoknak ezt az összefonódását nyomon követhetjük a folyóirat egész sor tanulmányánál. A történelmi kronológia

szerint haladva, ebben a vonatkozásban *Gerézdi Rabán* Nagyszombati Márton c. tanulmányát (119—139. o.) kell elsőként említenünk, aki a Jagelló-kori humanista irodalom e jelentékeny képviselőjének „Ad regni Hungariae proceres" című költői művével foglalkozik. Gerézdi dolgozata elsősorban filológiai célzatú, *új* eredményei inkább az irodalomtörténeti kutatások körébe vágnak, de a költemény mondanivalójának bemutatása, a benne kifejezésre jutó egyházi-feudális szemlélet elemzése a történész-olvasó figyelmét is felkelti a tárgy iránt. A bencés apát Nagyszombati műve tulajdonképpen az ún. török irodalom körébe tartozik: szerzője az ozmán hódítók elleni harcra buzdította a feudális anarchia zűrzavaraiba süllyedt nemességet. Csakhogy — mint erre Gerézdi rámutat — a nemesi dicsőség lehanyatlásáért Nagyszombati, Taurinus szemléletét átvéve, Dózsa parasztseregét okolta, s a török elleni védelem elhanyagolását is részben a parasztfelkelésnek tulajdonította. A kor általános irodalmi divatját követve, Nagyszombati a dicső ősök példáját állította az elfajzott utódok elé, s a magyar történelemről adott áttekintésében főként az egyházi szentek és „szent királyok" kiválóságát hangoztatta. Gerézdi kimutatja, hogy pl. Szent István esetében Nagyszombati saját kora égető sebeit és problémáit vetítette vissza a régmúltba, — de visszájára fordítva, a jelen nyomorúsága helyett gazdagságot és erényt láttatva. Egészében véve tanulmánya új színekkel gazdagítja a Mohács előtti egyházi-nemesi közhangulatról szóló ismereteinket és jó módszertani példát nyújt az egyes osztályok és korok történetfelfogása mögött meghúzódó mozgatóerők és érdekek feltárására.

A XVI. és XVII. század fordulójáról, a protestáns egyháztörténet és az irodalomtörténet határterületéről meríti tárgyát *Klaniczay Tibor* Ujfalvi Imre és az 1602. évi énekeskönyv c. tanulmánya (152—169. o.). A debreceni tanár, majd prédikátor Ujfalvi Imréről — akiről eddig jobbára csak azt tudtuk, hogy a magyar puritánus mozgalom egyik előfutára volt s ezért üldöztetést és börtönt is szenvedett — kimutatja, hogy előkelő hely illeti meg XVI—XVII. századi irodalomtörténetünkben is. Ő volt ugyanis az eddig tévesen Gönczi Györgytől származtatott és a református egyházban évszázadokig használt énekeskönyv összeállítója és kiadója. Klaniczay meggyőzően bizonyítja, hogy Szenczi Molnár és Rimay mellett Ujfalvi — habár szűkebb látókörrel és kisebb hatóerővel — egyike volt az irodalomtörténeti eszmélkedés és érdeklődés első magyar képviselőinek. — Az énekeskönyv tartalmi elemzése és a bevezetés szövege alapján a szerző megállapítja, hogy Ujfalvi kárhoztatja a világias színezetű, vagy világi dallamú énekek templomi terjedését, s a moralizáló, didaktikus, feddő énekeket az összeállításból csakúgy kihagyta, mint a szubjektív hangú vallásos énekeket. Ennek alapján arra a következtetésre jut, hogy ez az erős szelekció a protestantizmus egyházzá szerveződését tükrözi, azt a tényt ti., hogy az egyházi énekek gyülekezeti felhasználásánál már nem az új eszmék propagálása volt a fontos, hanem a vallásos ájtatosság. — Klaniczay tanulmánya nemcsak a magyar kultúra egy méltatlanul elfeledett munkásának irodalomtörténeti rangját jelöli ki, hanem egyben új és érdekes látószögét villantja fel a protestáns egyházak feudalizálódási folyamatának.

Az eddigi Zrínyi-kutatások néhány forrásközlését teszi pontosabbá, illetve tévedését korrigálja *Csapodi Csaba* Zrínyi-levelek, amelyeket nem Zrínyi írt c. közleménye (19—24. o.). Csapodi két, eddig Zrínyinek tulajdonított levélről bizonyítja filológiailag és igazolja tárgyilag, hogy formába öntőjük és megírójuk Wittnyédy István volt, egy harmadikról pedig, hogy nem Zrínyi Miklóstól, hanem Thököly Istvántól származik. Ez utóbbi Széchy Károly egy közlésbeli pontatlansága következtében került tévesen a Markó Árpád által közzétett Zrínyi-levelek közé. — Csapodi tanulmányát talán nem is eredményeinek történeti fontossága teszi figyelemreméltóvá, mint inkább az összehasonlító-filológiai módszer példaszerű alkalmazása, bizonyítási eljárásának magával ragadó logikája.

A kuruckori történetíráshoz nyújt értékes hozzájárulást *Heckenast Gusztáv* II. Rákóczi Ferenc könyvtára (1701) c. közleménye (25—36. o.). Bratislavai kutatásai során a szerző a Pálffy-család vöröskői levéltárában megtalálta a Rákóczi 1701. évi letartóztatásakor készült vagyonleltár közel egykorú másolatát, s mellette egy „Catalogus librorum Rakoczianorum" címmel ellátott, hely- és időmegjelölés nélküli könyvjegyzéket. Kétségtelennek látszik, hogy ez utóbbi jegyzék is a Rákóczi-javak 1701. évi összeírásakor készült, s minden valószínűség szerint Rákóczi sárospataki (esetleg szerencsi) könyvtárának katalógusát tartalmazza. A 169 művet felsoroló könyvjegyzék közlését Heckenast gazdag könyvészeti apparátussal egészíti ki, ismertetve a listán megjelölt művek kiadásának helyét és idejét, az egyes szerzőkre vonatkozó legfontosabb életrajzi adatokat stb. A közlemény befejező része rámutat azokra az új szempontokra, amelyekkel a sárospataki könyvtár anyagának ismerete a fiatal Rákóczi műveltségéről, érdeklődéséről és közéleti-politikai felkészüléséről alkotott képünket gyarapítja. — *Esze*

Tamás A kurucok Mátyás-drámája c. tanulmánya (1—18. o.) a rozsnyói evangélikus diákok által 1705-ben előadott „Fata Ungariae" című színjátékkal foglalkozik. A darabot, amely Hunyadi Mátyás fogságának és szabadulásának történetét mutatja be, szerzője, Missovitz Mihály iskolaigazgató a szécsényi országgyűlés alkalmára írta, s célja II. Rákóczi Ferenc királlyá választásának a propagálása volt. Esze Tamás átfogó képet ad a kuruckor egészén végighúzódó roppant erős Mátyás-kultuszról, s hangsúlyozza annak korabeli tartalmát: a legszélesebb tömegekben élő vágyat a Habsburgoktól független nemzeti királyság megteremtésére. A tanulmány elolvasása a kuruckor kutatójában felkelti az igényt: érdemes volna külön foglalkozni a kuruc függetlenségi harcok történetszemléletének kérdésével!

A XVI—XVII. századi magyar történelemre vonatkozó közlemények közül röviden utalni kívánunk még *Varjas Bélának* A sárvár—újszigeti nyomda betűtípusaival foglalkozó tanulmányára (140—151. o.), amely főként a korabeli typográfiához és írástörténethez nyújt adalékokat, valamint *Nemeskürty István* hozzászólására Bornemisza Péter származásának bonyolult és sokat vitatott kérdéséhez (503—506. o.). — *Alszeghy Zsolt* a Lukinich Imre tulajdonában volt és azóta nyomtalanul eltűnt Rákóczi-eposz kéziratáról készített feljegyzéseit tette közzé (517—524. o.). Addig is, amíg a kézirat — remélhetőleg — előkerül, jegyzetei képet adnak az elveszett műről, s egyben értékes történeti forrásul is szolgálnak II. Rákóczi György fejedelemségére és bukására vonatkozóan. Felhívjuk rá az Erdély történetével foglalkozó kutatók figyelmét! — Kutatási „mellékterméként" jelent meg *Varga János* adatközlése (526—529. o.), aki a XIX. századi társadalomtörténetre vonatkozó kutatásai során a „Szilágyi és Hajmási" históriás ének egy újabb, töredékes változatára bukkant a Kárász-család levéltárában. Rövid ismertetése felhívja a figyelmünket arra, milyen nagy számmal lappanghatnak még irodalmi emlékek történeti forrásainkban. — *Bóta László* ugyancsak másirányú vizsgálódásai során találta meg a piaristák központi levéltárában Zrínyi „Áfium"-ának egy újabb kéziratos másolatát (l. 524—525. o.). Zrínyi műve a kéziratban Rákóczi Manifestum-ával együtt szerepel, ami Bóta szerint arra mutat, hogy a kuruckori publicisztika együvétartozónak tekintette Zrínyi és Rákóczi törekvéseit.

A Közlemények 1958. évfolyamának újabbkori anyagából a történész-olvasó számára is sokat mond, új elvi és kutatási szempontokat vet fel *Tóth Dezső* tanulmánya Irodalmi kritikánk kezdeteinek néhány kérdésé-ről (200—207. o.). Az irodalmi élet, az „autonom írói respublica" XVIII. századvégi és XIX. századeleji kialakulásáról szólva, Tóth Dezső rámutat arra, hogy az előrehaladás egyik fő akadálya a morális és esztétikai ítéletmondás differenciálatlansága, az irodalmi és a közélet primitív együttlátása volt. Kifejezésre jutott ez abban az általánosan elterjedt felfogásban, hogy írni: hazafias tett, nemzeterősítő cselekedet, tehát *minden* erkölcsileg nemes indítékú írásművet — művészi értékeitől függetlenül — szükségképpen csak a hazafias cselekedeteknek általában kijáró tisztelettel szabad fogadni. Amikor Kazinczy, Kármán, Kisfaludy Károly, Kölcsey és Vörösmarty az irodalmi kritika szuverénításáért szálltak síkra — mutat rá a szerző —, lényegében a rendi nacionalizmus társadalmi, politikai tartalmait támadták egy magasabbrendű, polgári hazafiság talajáról. Ez a sokáig csupán az ízlés nevében folyó küzdelem nyitott éppen utat hazafiság és irodalom egy magasabbrendű — már polgári tartalmú — találkozásának. Tóth Dezső tanulmánya újszerűen és dialektikusan világít rá XIX. századeleji irodalmunk égető kérdéseire, de — márcsak terjedelmi korlátainál fogva is — inkább csak felvet olyan kérdéseket, amelyek elemzése (többek között történelmi szempontból), úgy véljük, még bővebb kifejtésre szorul.

Elmúlt évek élénken vitatott, s gyakran erős érzelmeket is felkavart kérdéseihez szól hozzá *Horváth Károly* Madách Imre c. tanulmánya (247—278. o. és 462—502. o.), valamint *Nagy Péter* Szabó Dezső fiatalsága c. életrajzrészlete (330—344.o.). Mindkét szerző — a tárgyalt kérdésekben különösen — az egyetlen helyes utat választotta: beható történeti és irodalomtörténeti elemzéssel alapozza meg állításait s viszi ezzel előbbre a felvetett problémákat a megnyugtató, marxista megoldás felé. — *Komlós Aladár* A petőfieskedők c. közleménye (215—221. o.) — amely részlet a szerző „Petőfitől Adyig" című készülő monográfiájából — színes ábrázolást nyújt az abszolutizmus korának részegességbe süllyedt nemesi közhangulatáról, habár a mélyebb történeti okok megmutatását a szerző itt nem tartotta feladatának. — *Nagy Miklós* A kőszívű ember fiai című Jókai-regényt elemzi (231—246. o.), részben továbbszőve és konkretizálva, részben vitatva a Jókairól szóló korábbi irodalomtörténeti feldolgozások (köztük Sőtér István Jókai-tanulmányának) néhány megállapítását. — Társadalomtörténeti szempontból is igen figyelemreméltó *Németh G. Béla* Egy elfelejtett századvégi folyóirat c. közleménye (279—293. o.). Az 1887-ben mindössze három hónapig fennállt „Új Nemzedék" című lap — mint Németh G. kifejti — egy érdekes irodalomszocioló-

giai folyamat eredménye volt, amelynek során szoros együttműködés jött létre lecsúszott felvidéki gentry familiák sarjai, valamint nagyrészt dunántúli — már asszimilált — zsidó intellektuellek között. E folyamat bemutatásával és elemzésével a tanulmány fontos adalékot szolgáltat a XX. századeleji polgári radikalizmus előtörténetéhez.

A XX. századi irodalom tárgyköréből — Nagy Péter említett Szabó Dezső-tanulmányán kívül — *Czine Mihály* Móricz Zsigmond szülőföldje és népköltési útjai (294—329. o.), valamint *Szabó György* Komját Aladár költészete c. tanulmányáról (345—367. o.) kell röviden megemlékezni. Különösen az előbbi nyújt gazdag történeti anyagot, éspedig helytörténeti viszonylatban: a XX. századeleji Szatmár megye agrárviszonyaira, politikai életére és mozgalmaira vonatkozóan. — *Szabolcsi Miklós* József Attila, Derkovits Gyula, Bartók Béla c. tanulmánya (440—461. o.) elsősorban módszertani szempontból újszerű és jelentős kísérlet. A szerző azokat az eszmei-világnézeti mozzanatokat keresi, amelyek — személyes kapcsolatokon és szimpátiákon túl — a művészet különböző területein dolgozó három nagy alkotó életművét egymás rokonává teszik. A különböző alkotói területek párhuzamba állítása és együtt-tárgyalása — mint jelen esetben is — gyakran indokolt, s valóban alkalmas lehet egy-egy életmű mélyebb feltárására, egyes lényegi összefüggések biztosabb megragadására. Önként adódik a következtetés: az összehasonlításnak és egybevetésnek ezt a módszerét — ami legalábbis a nagy áttekintésű, szintetikus igényű történetírók életművét illeti — érdemes volna historiográfiánkban is bátrabban alkalmazni.

Benczédi László

HÍREK

„A kapitalizmus fejlődése az egykori Osztrák—Magyar Monarchia országaiban" témakörről tartott nemzetközi munkakonferencia záróközleménye

(Budapest, 1958. december 10—13.)

Az egykori Osztrák—Magyar Monarchia országai újkori történetének kutatása és feldolgozása már évekkel ezelőtt felvetette annak a szükségességét, hogy Ausztria, Csehszlovákia, Lengyelország, Románia és Magyarország marxista történészei közös erővel lássanak hozzá az Osztrák—Magyar Monarchia kapitalizmus kori történetének kidolgozásához. A csehszlovák történészek kezdeményezésére 1955. szeptember 21—25-én Prágában munka-konferencia ült össze, amely több tudományos referátum megvitatása után lerögzítette a jövőbeni együttműködés főbb módozatait. Ez irányelvek alapján tartotta meg a munkakonferencia Budapesten második ülésszakát. Örvendetes, hogy a budapesti második munka-értekezleten a Román Tudományos Akadémia képviselője is részt vett. Különösképpen örömünkre szolgált, hogy az Osztrák Kommunista Párt nehéz körülmények között dolgozó Történeti Bizottságának képviselői oly aktívan vették ki részüket az ülésszak munkájából.

Az 1955-ös prágai konferencia határozata arra hívta fel a figyelmet, hogy az érdekelt országok történészei mindenekelőtt saját országuk kapitalizmus kori fejlődésének problémáit dolgozzák fel monografikus és összefoglaló munkákban. Megállapítható, hogy a budapesti értekezlet eredményessége elsősorban e határozat végrehajtásának köszönhető.

1. Jelentős előrehaladás történt a prágai konferencián elsősorban középpontba állított gazdasági kérdések, ezen belül különösképpen a Monarchián belüli XIX. századi agrárfejlődés kérdéseinek tisztázása terén.

2. A referátumokban és hozzászólásokban kidomborodott az összehasonlító módszer alkalmazására való törekvés, ami lehetővé tette a közös és egymástól eltérő fejlődésbeli vonások tisztázását.

3. Örvendetes eredmény, hogy a konferencián több eddig vitás kérdésben (mindenekelőtt 1848, a dualizmus rendszere, a nemzeti kérdés és a munkásmozgalom kérdéseinek területén) a marxizmus-leninizmus elvi alapján egyetértés, illetve jelentős közeledés történt.

4. A magyar marxista történetírás utóbbi két évben végbement eszmei tisztulása, valamint a résztvevő országok történészeinek segítsége hozzájárult az újkori magyar történet helyesebb koncepciójának kialakításához, a dogmatikus és egyben bizonyos nacionalista maradványokat is őrző és tápláló hibák leküzdéséhez.

A konferencia jelentős fejlődést mutatott azon a téren is, hogy széleskörű, szabad vita légkörében zajlott le, ami lehetővé tette a szórványosan, főleg a nemzeti függetlenség és a társadalmi haladás bonyolult összefüggéseinél jelentkező téves nézetek menetközbeni kritikáját.

A konferencián elhangzott előadások pozitívuma volt, hogy néhány nagyobb kérdés mellett, a Monarchián belüli agrárfejlődés sok fontos részkérdése is megtárgyalásra került, ugyanakkor ebben rejlett az értekezlet fő fogyatékossága is, a problémák és a vita bizonyos elaprózódása.

A prágai és a budapesti ülésszak tapasztalatait levonva, a delegációk a következő további teendőkben állapodtak meg:

1. A következő tudományos ülésszakot 1961-ben Csehszlovákiában vagy Lengyelországban készítik elő. A végleges hely és időpont a Csehszlovák Tudományos Akadémia és a Lengyel Tudományos Akadémia megegyezése alapján jelölendő ki.

2. A delegációk javasolják, hogy a soronlevő konferenciát az imperializmus, a nemzeti és munkásmozgalom kérdéseinek szenteljék.

3. Az ülésszakok közötti időben rendszeres tudományos kapcsolatokra van szükség. Ennek érdekében az egyes országokban folyó, e témakörrel kapcsolatos tudományos munkákról és eredményekről a részt vevő országok történészei évente informálják egymást.

4. A tudományos ülésszak delegációi vállalják, hogy országaikban a budapesti értekezlet anyagát szakfolyóirataikban ismertetik. A magyar történészek az értekezlet egész anyagát 20—25 ív terjedelemben német nyelven megjelentetik.

Budapest, 1958. december 13-án.

A **„Magyarország története"** című, 1960-ban megjelenő népszerű kiadvány, melyet nagyrészt Intézetünk munkatársai írtak, korszakokra bontva, a fejezetek kéziratának elkészülése szerint, folytatólagosan került megvitatásra.

1959 januárjától az Intézet tagjai és a rokonintézmények megfelelő korszakkal foglalkozó munkatársai részvételével a következő viták zajlottak le:

1. 1959. január 26-án az 1848—49-es forradalom és szabadságharc történetét feldolgozó fejezet vitája. A szöveg írója Varga János. A vitaülést Mérei Gyula vezette, hozzászóltak Andics Erzsébet, Arató Endre, Barta István, Hanák Péter, Kovács Endre.

2. Február 20-án az 1918-as polgári demokratikus forradalom és a Magyar Tanácsköztársaság c. fejezet vitája. A szöveget Siklós András írta, a vitát Hajdu Tibor a PTI munkatársa vezette. Hozzászóltak: Lackó Miklós, L. Nagy Zsuzsa, Mészáros Károly, Milei György, Ránki György, Sándor Vilmos, Szokolai Katalin, Zsigmond László.

3. Március 2-án az 1919—1944-es időszak szövegének vitája. Szerzői: Ránki György és Berend Iván. A vitát vezette: Andics Erzsébet. Hozzászóltak: Incze Miklós, Karsai Elek, Korom Mihály, Lackó Miklós.

4. Március 13-án az 1944—1948-as időszak fejezetének vitája. A szöveget Lackó Miklós írta. A vitát vezette: Molnár János. Hozzászóltak: Berend Iván, Orbán Sándor, Ránki György, M. Somlyai Magda, Szabó Éva, Ujhelyi Szilárd.

5. Április 13-án a magyar őstörténettől 1526-ig terjedő időszak szövegének vitája. Szerzője Székely György. A vitát Mályusz Elemér vezette. Hozzászóltak: Bartha Antal, Elekes Lajos, Györffy György, László Gyula, Lederer Emma, Molnár Erik.

6. Május 4-én az 1526—1711 közötti időszakkal foglalkozó fejezet vitája. Szerzője R. Várkonyi Ágnes. Vitavezető: Sinkovics István. Hozzászóltak: Benczédi László, Benda Kálmán, Heckenast Gusztáv, Maksay Ferenc, Mályusz Elemér, Molnár Erik, Nagy László, Wittman Tibor.

7. Május 11-én az 1795—1848-ig terjedő korszak szövegének megvitatása. Szerző: Varga János. A vitát Mérei Gyula vezette. Hozzászólók: Andics Erzsébet, Barta István, Mályusz Elemér, Szabad György.

8. Május 29-én az 1711—1795 közötti korszak fejezeteinek vitája. Szerző: Vörös Antal. A vitát vezette H. Balázs Éva. Hozzászóltak: Benda Kálmán, Elekes Lajos, Spira György, Wellman Imre.

9. Június 5-én az 1849—1890-ig terjedő korszak szövegének megvitatása. Szerző: Szabad György. A vitát vezette Hanák Péter. Hozzászóltak: Erényi Tibor, Gonda Imre, Lackó Miklós, Lukács Lajos, Sándor Pál, Sándor Vilmos.

10. Június 12-én az 1890—1918 közötti időszak fejezetének vitája. Szerzői: Berend Iván és Ránki György. A vitát vezette: Sándor Vilmos. Hozzászóltak: Hanák Péter, Kolossa Tibor, P. Szokolay Katalin, Siklós András.

A viták középpontjában az a célkitűzés állott, hogy a magyar történeti fejlődés fő vonalai minden irányú torzítástól (nacionalizmus, dogmatizmus) mentesen nyerjenek ábrázolást. A viták tanulságai alapján a szerzők kéziratain bizonyos módosításokat hajtanak végre. Ezt követően a kéziratok gondozását, négy nagy korszakra bontva, a könyv szerkesztői látják el. Szerkesztők: Molnár Erik, Elekes Lajos, Pach Zsigmond Pál és Zsigmond László.

*

„Történeti források" címmel a Szovjetunió Tudományos Akadémiájának Történettudományi Intézete és Szlavisztikai Intézete egy bennünket is közelről érintő kiadványsorozatban a középkori közép- és délkelet-európai népek által alkotott

legkiemelkedőbb történeti művek, források kiadását vette tervbe.

A sorozatban az orosz, lengyel, cseh, magyar, román, bolgár, szerb, horvát, görög, albán nép középkori, főképp elbeszélő forrásai — a középkori történészek, krónikások munkái, hagiográfiai források, az epistolairodalom termékei — jelennek meg, továbbá törvénykezési és oklevélanyag is közlésre kerül orosz nyelven. A kiadványsorozat célja a megjelenő munkák alapján, illetve segítségével rekonstruálni, hogyan jöttek létre, hogyan fejlődtek a közép- és délkelet-európai népek, hogyan alakult egymásközötti gazdasági, politikai és kulturális kapcsolatuk. A középkori feldolgozások sok adatot közölnek ezen országok és népek gazdasági életéről, nem egyszer éles és találó képet festve az osztályharcról, a kor társadalmi és gazdasági összeütközéseiről, az ideológiák fejlődéséről, vallási hiedelmekről, a középkori parasztok és városi kézművesek mindennapi életéről és szokásairól. Bő anyagot nyújtanak sok esetben a közép- és délkelet-európai népek középkori írásbeliségére és nyelvére vonatkozólag is.

E régi történeti munkák folyamatos kiadása — ha azoknak adatai egyes vonatkozásokban olykor gyérek is — nagy értéket jelent a középkori néptömegek történetét tanulmányozó marxista történészek számára.

A kiadványsorozat magyar köteteként a Történettudományi Intézet Thuróczy János krónikája kiadásának elkészítését vállalta. Thuróczy krónikája a legrészletesebb és egyben tulajdonképpen az utolsó középkori jellegű történeti elbeszélő kútfőnk. A kortársaként élő és működő Bonfini munkásságával már a humanista történetírás veszi kezdetét. — Mindezek alapján Thuróczy krónikája megfelel a sorozat követelményeinek, annál is inkább, mert míg pl. Anonymus krónikáját már sokszor feldolgozták s kiadták, addig Thuróczy krónikája a XVIII. század közepe óta nem jelent meg, modern, tudományos edíciója nincs is, még kevésbé jegyzetelt kiadása. Ha a kiadvány elkészül, nemcsak a szovjet történészek számára jelent minden bizonnyal segítséget; jelentősége elsősorban Magyarországon nagy, a magyar történetirodalomban pótol hiányt. A kiadvány gondozását, jegyzetelését Mályusz Elemér, a történettudományok doktora vállalta. Az ő szakavatott munkája fogja biztosítani, hogy az orosz és latin nyelven megjelenő Thuróczy krónika Intézetünk forráskiadói tevékenységének új, fontos állomása legyen.

*

A Magyar Tudományos Akadémia csehszlovákiai társadalomtudományi kutatócsoportja az 1959. évre megállapított kutatóterv értelmében az idén befejezi az első világháború történetére vonatkozó tematikai anyagfeltárást a szlovákiai megyei levéltárakban.

A terv második pontja a városi és hiteles helyi levéltárak középkori anyagának filmezéshez való előkészítése. Az eddigi terv Bártfa, Eperjes, Körmöcbánya, Nagyszombat városok, a pozsonyi káptalan és a szepesi prépostság középkori anyagának számbavételét irányozza elő.

*

A Kossuth kiadó kiadásában a közel jövőben jelenik meg Intézetünk háromtagú munkaközösségének *az 1933—1945 közötti magyar külpolitika probléma-körével foglalkozó, diplomáciai okmányokat közlő válogatott dokumentumkötete.*

A kötetben a külügyminisztérium, Horthy kabinetirodájának, valamint egyéb, külföldi forráskiadványoknak (pl. a nürnbergi háborús főbűnösök perének magyar vonatkozású anyaga stb.) Magyarország akkori külpolitikáját legjobban szemléltető okmányai kerülnek publikálásra. A mintegy 30 íves kiadvány csak része annak az előkészítés alatt álló nagyobb kiadványsorozatnak, amely publikálni fogja a magyar külügyminisztérium 1933—1941 közötti teljes diplomáciai iratanyagát.

Ilyen jellegű magyar kiadvány a felszabadulás óta még nem jelent meg. Kiadásával olyan munkával gazdagodik a legújabbkori magyar történetirodalom, amely iránt széleskörű érdeklődés nyilvánul meg a nagyközönség körében is.

*

A kereszténység és a római birodalom címmel a Történelmi Társulatban 1959. március 18-án *Hahn István* egyetemi docens a kereszténység kialakulásáról tartott igen érdekes előadást.

Az előadás ismertette a kereszténység kialakulásának kérdésére vonatkozó újabb tudományos eredményeket. Az 1947 óta napvilágra került ún. Holt-tengeri tekercsek, amelyek világszerte nagy feltűnést keltettek, és magyar nyelven is — bár eléggé sommás — ismertetést nyertek, a kereszténység kialakulásának közvetlen előzményeit mutatják be.

A Jordán torkolatától nyugatra elterülő sivatagban egy olyan szekta talált menedéket, amely az i. e. 135—i. sz. 68 közötti időben élte világtól elzárt, szigorúan önmagába zárkózott életét. A régé-

szeti anyag és különösen a napvilágra került — és ma már vitathatatlanul hitelesnek tartott — kéziratok betekintést adnak e szekta életébe és ideológiájába. Idealista-utópikus alapokon álló vagyonközösségben éltek, mindenki köteles volt vagyonáról a szektába való belépéskor lemondani; közösen dolgoztak és munkájuk eredményét közös kasszába adták. Életmódjuk egy — félig legendás, félig történelmi személy —, az „igazság mestere" tanítására vezették vissza, aki az iratok szerint valamelyik főpap által szenvedett halált. Szertartásaik — a borból és kenyérből álló „szent étkezés", a bűnök alól megtisztító fürdés, az oktató célú összejövetelek — mind rokonságot mutatnak analóg keresztény jelenségekkel, a legkorábbi keresztény gyülekezetek életével. A szekta tagjai mindamellett — egyes katolikus egyházi szerzők feltevésével szemben — *nem voltak keresztények*, de életmódjuk, hiedelmeik, szertartásaik — melyek szoros kapcsolatot mutatnak az esszénizmussal — annak közvetlen előfutárai közé sorolják őket. Bennük annak a számos összetevőnek egyike szólal meg a *saját szavaival* (és ez adja az újdonság varázsát), amely a korai kereszténység ideológiáját meghatározta. A kereszténység ideológiája nem merő újdonságként „az égből szállt alá", hanem azoknak a köröknek ideológiájából eredt, amelyek — akárcsak e szekta tagjai — meghasonolva a „rabszolgaság és elnyomás" világával, egy idealista és utópikus módon kommunista társadalom megteremtésével akarták legyőzni a „hazugság embereit". Ilyen értelemben ezek a leletek teljesen igazolják a marxista kutatásnak azt a már régen vallott álláspontját, hogy a kereszténység keletkezését kora társadalmi megmozdulásainak elemzésén keresztül érthetjük csak meg.

Az előadás után számos kérdés és hozzászólás hangzott el.

A Történelmi Szemle I. évf. 3—4. számához csatolt, „Családtörténetek" c. melléklat Veress Éva u. e. számban megjelent cikkéhez tartozik. A melléklet lapjainak számozása elmaradt, helyes sorrendjük a következő:

1. lap	(1. oldal)	:	Címlap, Bercel falu anyagával.
	(2. „)	:	Szabolcs, Balsa, Gáva,
2. „	(3. „)	:	Büd és Tedej, Nyíradony, Téglás, Timár,
	(4. „)	:	Upor, Izsép,
3. „	(5. „)	:	Kiszte, Kovácsvágás, Bányácska,
	(6. „)	:	Ardo,
4. „	(7. „)	:	Ardo (folyt.),
	(8. „)	:	Petrahó,
5. „	(9. „)	:	Petrahó (folyt.),
	(10. „)	:	Kistoronya,
6. „	(11. „)	:	Kistoronya (folyt.),
	(12. „)	:	Kistoronya (folyt.) és Hotyka,
7. „	(13. „)	:	Csarnahó

falvak anyagával. A *Petrahó* felírású lap hátoldalára pótlólag rávezetendő az *Ardo folyt.* felirat.

(A szerkesztőség)

Határainkon túl

Az úgynevezett Kelet-kutatásról

Gentzen F. H., Kalisch J., Voigt G., Wolfgramm E.:
Die „Ostforschung" — ein Stroßtrupp des deutschen Imperialismus.
(ZfG 1958. 6. sz. 1181—1220. o.)

A marxista—leninista történettudomány sürgető feladata a német nép és a Kelet- és Délkelet-Európa népei közötti kapcsolatok kikutatása és ábrázolása. Ezt nyomatékosan hangsúlyozza a Német Szocialista Egységpárt (SED) politikai irodájának 1955-ben „A történeti kutatás és oktatás megjavítása a Német Demokratikus Köztársaságban" címmel hozott határozata. Abból kiindulva, hogy a néptömegek tevékenységének és harcainak döntő jelentőségük volt a történelemben, a német nép és keleti szomszédai közt a középkor óta kialakult baráti kapcsolatok tudományos vizsgálata segítséget nyújt ahhoz, hogy leküzdjük a nacionalista előítéleteket, a Nyugat-Németországban a Szovjetunió ellen szított hajszát, a revansista propagandát szétzúzzuk és a proletár internacionalizmus eszméit terjesszük. Ez „fontos hozzájárulás a béketábor országaiban élő népek szoros tömörüléséhez az imperialista agressziós tervek elleni harcban".[1]

A történelmi materializmust magáévá tevő német történeti kutatásnak az a feladata, hogy fáradhatatlanul működjék a békének, a német nemzeti egység demokratikus alapon való visszaállításának és a társadalmi haladásnak a szolgálatában. A német történettudomány tekintetét az egyes országokban a szocialista építésnél adódó törvényszerűségekre és tapasztalatokra fordítja. Vizsgálja annak a barátságnak a hagyományait, amely a néptömegeknek a feudális és kapitalista kizsákmányolás, valamint nemzeti elnyomás elleni közös harcukban, de elsősorban a munkásosztálynak az imperializmus, a fasizmus és a háború elleni szolidáris akcióiban nyilvánult meg. Eközben tudatosan és nyíltan állást foglal az új mellett, annak a korhadt és elavult elleni forradalmi harcában. Csak így lehet a történeti folyamat törvényszerű összefüggéseit minden oldalról feltárni, a történeti kutatást mint tudományt művelni. „A munkásosztály melletti pártos állásfoglalás és az ebből adódó harcos magatartás nem akadály, hanem sokkal inkább feltétel az objektív történeti valóság megismeréséhez."[2] Ez a megállapítás megfelelően érvényes Kelet- és Délkelet-Európa történetének kutatása terén is. Ilyen pártos állásfoglaláson alapszik nem utolsó sorban a Német Demokratikus Köztársaság fiatal marxista történettudományának fölénye a bonni NATO-állam történetírása felett.

[1] ZfG, 3. évf. (1955) 4. füz. 518. o.; vö. még *E. Diehl—R. Dlubek:* Die Historiker der Deutschen Demokratischen Republik vor neuen großen Aufgaben. Einheit, 1955. 9. füz. 882—892. o.

[2] *E. Engelberg:* Politik und Geschichtsschreibung, ZfG 6. évf. (1958) 3. füz. 472. o.

Hogy mennyire félnek ettől a fölénytől, azt mutatják azok a botrányos esetek, amelyek a nyugat-német Történészszövetség 1958. évi konferenciáján Trierben előadódtak, amikor ennek a testületnek az elnöke és az Ostforschung seniorja, Hermann Aubin, az NDK marxista történettudományának vendégként megjelent képviselőitől eddig szokásban nem levő, arcátlan módon a szót megvonta, mondván, hogy „kilátástalan a tudományos megértés olyan felekkel, akik a tudományt saját bevallásuk szerint politikai célok szolgálatába állítják".[3]

A német marxista történészek büszkék arra, hogy tudományos fáradozásuk a legszentebb politikai céloknak, a béke biztosításának és a szocializmus felépítésének szolgál. Ezzel szemben Hermann Aubinnak és a nyugatnémet történetírás haladási irányát elhatározóan megszabó Ostforschung többi képviselőinek elég okuk van rá, hogy „tudományuk" veszélyes céljait az állítólagos objektivitás fátylával takargassák. Összefoglalásaikban és cikkeikben azon igyekeznek, hogy „kelet-kutatási tapasztalataikat" („Osterfahrung") nyugat-németországi szakmai kollégáiknak, valamint a külföldnek is tudományos kutatási eredményként tálalják. A trieri események utolsó mementó volt. Éppen azért ideje, hogy ennek a sui generis tudományágnak fejlődési képét megrajzoljuk, amely jelenleg Nyugat-Németországban — mint egykor Hitler idején — azt célozza, hogy a történelemtől az agronómiáig, a teológiától a szociológiáig „összességkutatást" („Ganzheitsforschung") folytasson az európai Kelet kérdéseiben.[4]

A politika és gazdaság, a civil és katonai hírszolgálat közötti széles koordinátahálózat, amelybe az Ostforschung munkáját beleágyazta, az ezekben az összefüggésekben felmerülő számos személy és intézmény már eleve kilátástalanná teszi, hogy egy ilyen első vázlatban többet adjunk, mint az itt említett komplexus általános fejlődési vonalainak vázlatos rajzát. Az Ostforschung külön ágaival kapcsolatos állásfoglalásunkat további cikkekben fogjuk tárgyalni. E vizsgálatnál ajánlatos az országok szerinti felosztás: Oroszország és a Szovjetunió, Lengyelország, Csehszlovákia és végül Délkelet-Európa, azaz a dunai és balkáni államok.

Az Ostforschung variánsainak jellegét a tanulmányozási terület határozza meg, nem pedig módszerének és érvelésének miléntje; az utóbbi II. Vilmostól a weimari köztársaságon és a Hitler-fasizmuson keresztül a bonni NATO-államig viszonylag ugyanaz maradt. Így újból és újból megkísérlik, hogy a német feudális urak, a junkerek és az imperialisták agressziós politikáját — a Drang nach Osten-t — olyan folyamatként ábrázolják, amely megfelelt a német nép érdekének, sőt a megtámadott népek érdekeinek is. Dicsőítik az ún. „német keleti kultúrmissziót", lekicsinylik szláv szomszédaink gazdasági, politikai és kulturális teljesítményeit, és gyalázzák forradalmi hagyományaikat. A Nagy Októberi Szocialista Forradalom győzelme óta az Ostforschungban egy további mozzanat lép mindinkább előtérbe: a kommunistaellenesség.

Bár nézeteik változatosak, s bár adódnak a nézetek között eltérések, sőt akad egy-egy pozitív hang és ismeretekben gazdag munka is a szláv

[3] Vö. Trierer Landeszeitung, 1958. szept. 26.

[4] Lásd: *H. Aubin:* Zur Erforschung der deutschen Ostbewegung, Deutsche Schriften zur Landes- und Volksforschung, 2. köt. Leipzig. 1939. 10. o. — Ez a munka már 1937-ben megjelent a Deutsches Archiv für Landes- und Volksforschung 1. évfolyamában, 37—70, 309—331 és 562—602. o.

népekről, ne kerülje el sose figyelmünket, hogy lényeges vonásaik azonosak. Lenin rámutatott a polgári uralomgyakorlás két rendszerére, az erőszak, valamint a reformok és az engedmények módszerére. Átvitt értelemben találó ez a megállapítás a burzsoázia ideológusai — és így az Ostforscherek — magatartására is.[5] Jóllehet vannak például Schiemann és Delbrück, Brackmann és Stählin vagy Aubin és Schlesinger felfogásában eltérő vonások, de végeredményben mind a német imperializmus céljait szolgálják.

A kelet-európai történelem és a német—szláv viszony problémáiról korántsem csak ennek a speciális szaknak a szószólói nyilatkoztak. E terület nacionalista elképzeléseinek kialakításához mindig jelentős részben hozzájárultak más történeti diszciplinák képviselői is. Mindenesetre szétfeszítené jelen cikkünk kereteit, ha például Lamprecht, Holtzmann, Hampe, Baethgen, Oncken és Rothfels szerepét közelebbről akarnók megvizsgálni.

Az Ostforschung lényege és működése azt bizonyítja, hogy sohasem valósította meg az Aubin által Trierben hangoztatott követelményt, a tudomány és politika szétválasztását; de ezt még Aubin maga sem tette soha. Az Ostforscherek, mint a német imperializmus ideológusai, aktív részt vesznek a nyugat-németországi vezető körök agressziós politikájában, a hidegháborúban és a lélektani hadviselésben a szocializmus országai ellen. A szocialista országok bel- és külpolitikájának eltorzított és meghamisított ábrázolásával érveket szolgáltatnak a kommunistaellenes propaganda számára. Az Ostforschung messzeágazó információs apparátusával szakadatlanul figyelteti a kelet- és délkelet-európai szocialista államok életének minden területét, erről gazdag anyagot gyűjt, ami lehetővé teszi, hogy politikai vagy gazdasági vonalról való megbízóit a kívánt adatokkal ellássa. Az Ostforschung közreműködik a tömegek félrevezetésében, az imperialista expanziós törekvések álcázásában és egy harmadik világháború ideológiai előkészítésében.

*

Az Ostforschung mint önálló diszciplina a XIX. század utolsó évtizedében fejlődött ki, amikor a német imperializmus a világ újrafelosztását követelte és széles kelet-európai területek gazdasági és politikai leigázására készülődött. Semmiesetre sem G. F. Müller, J. G. Herder, A. L. Schlözer, H. Luden és mások humanista és haladó öröksége volt az, ami a Kelet-Európa múltjával és jelenével való beható foglalkozás alapjául szolgált. Míg a polgári tudomány e képviselői keleti szomszédaink történetét történeti teljesítményeik és nemzeti sajátságaik teljes méltánylásával ábrázolták, addig az Ostforschung már kezdettől fogva az imperialista német uralmi igények megalapozásának és igazolásának szentelte magát. Ennek az agresszív, expanzionista politikának a propagandisztikus palástolására „a németek felsőbbrendűsége", „keleti kultúrmissziójuk" és „a szláv veszedelem" téziseit terjesztgették.[6]

[5] Lásd: *E. Engelberg:* i. m. 482. skk. o.

[6] „A németek felsőbbrendűsége" a szlávok felett és „a németek keleti kultúrmissziója" tézisei a polgári nacionalizmus kifejezései. A polgári nacionalizmus határozta meg az 1848. évi sikertelen forradalom után mindjobban a történeti képet Németországban.

„A szláv veszély" jelszava Németországban a szláv népek kapitalista fejlődésével és nemzeti öntudatuk kialakulásával merült fel. Arra szolgált, hogy igazolja a porosz németesítő politikát Poroszország lengyel tartományaiban és ugyanakkor védelmi színezetet kölcsönözzön a német imperialisták keleti expanziós terveinek. Az Alldeutscher Verband és a Deutscher Ostmarkenverein szótárában uralkodó helyet foglalt el e kifejezés.

Ebben a vonatkozásban elsősorban Theodor Schiemann balti-német történész tevékenykedett, aki a berlini egyetemen 1892-ben létesített első német kelet-európai történeti tanszék tanára lett. Schiemann hosszú ideig II. Vilmos benső bizalmasa és tanácsadója volt, és mint a katonai akadémia tanára, tartósan befolyásolta a német militaristák nézeteit a kelet-európai helyzetről és az 1902-ben alapított berlini „Kelet-európai történeti és országismereti szemináriumban" számos, később vezető Ostforschert képezett ki. Schiemann történeti és publicisztikai írásaiban, többek között a „Kreuzzeitung"-ban megjelent külpolitikai heti szemléiben Oroszország megrögzött ellenségének bizonyult[7] és nem kevéssé járult hozzá a német nép széles rétegeinek soviniszta uszításához.

Az 1905. évi orosz forradalom Németországban erős visszhangot váltott ki. Ez abban is kifejezésre jutott, hogy közgazdászok, történészek, nyelvtudósok és irodalomtörténészek gyakrabban foglalkoztak kelet-európai problémákkal. Az uralkodó osztályok félelme a forradalmi hullám nyugat felé való további kiterjedésétől arra ösztönözte az Ostforschereket, hogy behatóbban tanulmányozzák a cári belpolitikát, hogy adott esetben megelőző rendszabályokat javasolhassanak. Ugyanakkor olyan új módok után is kutattak, amelyek lehetővé tennék a német monopóliumok erősebb behatolását az orosz gazdasági életbe.[8] 1910-ben jelent meg a „Zeitschrift für osteuropäische Geschichte" első füzete, melynek kiadói — Th. Schiemann, H. Uebersberger, O. Hoetzsch és K. L. Goetz — évtizedekig kulcspozíciót foglaltak el a német Ostforschungban. Emellett megindították az „Osteuropäische Forschungen" c. tanulmánysorozatot és (1911 óta) ipari és kereskedelmi körök számára az „Ostwirtschaft" folyóiratot. 1912-ben M. Sering és O. Auhagen közgazdászok vezetésével 108 hivatalnok és tudós tanulmányutat tett Oroszországban és végül, ehhez kapcsolódva, 1913 októberében — a lipcsei „népek csatája" 100. évfordulóján — megalakították a „Deutsche Gesellschaft zum Studium Rußlands" elnevezésű társulatot, amely az első világháború után az Ostforschung csúcsszervezete lett.

Az Ostforschung első fejlődési szakaszában szorosan össze volt fonódva a német monopóltőke két propagandaszervezetével, az 1891-ben alakított „Alldeutscher Verband"-dal és az 1894-ben létrehozott „Verein zur Förderung des Deutschtums in den Ostmarken"-nel (a későbbi „Deutscher Ostmarkenverein"). Nagyiparosok, bankárok, földbirtokosok, katonai személyek, hivatalnokok és papok mellett neves egyetemi tanárok is tartoztak tagjaik közé. Így az „Alldeutscher Verband"-ban tevékenykedett Dietrich Schäfer, Ernst Häckel, Georg von Below, Karl Lamprecht, Friedrich Ratzel és Otto Hoetzsch; a „Deutscher Ostmarkenverein"-ben pedig, amelyet alapítóiról (v. Hansemann, Kennemann és v. Tiedemann) hakatista-egyesületnek is neveztek, különösen Dietrich Schäfer, Max Lenz és Manfred Laubert. Ezek, hogy egy jövőbeli, Oroszország elleni háború esetén biztos hátországot teremtsenek Németországnak, Porosz-Németország lengyel tartományainak kíméletlen germanizálásáért szálltak síkra. Az ezekre a szláv területekre irányuló uralmi

[7] Vö. *K. Meyer:* Theodor Schiemann als politischer Publizist, Hamburg—Frankfurt a. M. 1956.

[8] Vö. *K. Wiedenfeld:* Rußlands Stellung in der Weltwirtschaft (Rußlands Kultur und Volkswirtschaft, kiadta M. Sering. Berlin—Leipzig. 1913. 283. o.).

igényeket például Schäfer a németek középkori és újkori keleti expanziójából vezette le; Lengyelország felosztásait Poroszország „önfenntartási kötelezettségének" nevezte és tagadta a lengyel nép saját állami létre való jogát. Álszent módon hálátlansággal vádolta a lengyeleket a porosz hatóságokkal szemben, akiknek germanizáló politikáját „áldásos tett"-nek minősítette. A lengyel nemzeti mozgalom „minden rendelkezésre álló erővel való elfojtását" magától értetődő kötelességnek nyilvánította.[9]

Még világosabban hangsúlyozta Schäfer a német imperializmus expanziós terveit egy, 1915 augusztusában a „Deutscher Ostmarkenverein" elnökéhez benyújtott, „keleti szomszédaink jövőbeli alakulásáról" szóló titkos emlékiratában (Denkschrift über die zukünftige Gestaltung unserer östlichen Nachbarvölker): „Létünk számára szélesebb és biztosabb alapokat nem nyerhetünk hatalmunk kelet felé való kiterjesztése nélkül. Az orosznak vissza kell húzódnia a Ladoga, Pejpusz, Berezina és Dnyeper mögé. Amit egyszer számára német császárnője, II. Katalin megszerzett, Németország javára megint el kell venni tőle. Adja Isten!"[10]

Ezzel a hakatista-össznémet irányzattal, amely alig titkolta szlávellenességét, sőt szlávfaló mivoltát, átmenetileg élesen szemben álltak az imperialista német burzsoázia „liberális" szárnyának szószólói, a történész Hans Delbrück, a közgazdász Max Weber, a nemzetközi jogász Walter Schücking és a politikus-publicista Friedrich Naumann. A Delbrück által kiadott „Preußische Jahrbücher"-ben és más folyóiratokban bírálták ugyan a Lengyelországgal szemben tanúsított porosz-német politikát, de semmiesetre sem voltak gyökeres ellenzői egy Lengyelország és további kelet-európai területekre kinyúló hatalmi terjeszkedésnek. Ellenzésük jobbára a kormányzási módszerek ellen irányult, amelyeket ügyetlennek és hibásnak tartottak. Véleményük szerint ezek a módszerek azt eredményezik, hogy az összes lengyelek zárt sorokban ellenségesen állnak szembe Németországgal, ami egy Oroszország elleni háború esetén végzetes következményekkel járhat. Igazi céljaikról — amelyek pedig a Kelet-Európára kiterjedő gazdasági behatolás és uralom, valamint e területek lakosságának kihasználása a német imperializmus részéről — nemcsak Naumann könyve, a „Mitteleuropa" tájékoztat (a könyvet a világháború idején írta és több kiadást ért meg) és más tanulmányai főképp a lengyel kérdésről, hanem Delbrücknek a császárhoz intézett írása is, melyet az 1830/31 utáni romantikus német lengyelbarátság korából származó lengyel dalokból álló ismert gyűjteményével együtt 1916. december 24-én a császárnak benyújtott. Ebben ezt a, röviddel a lengyel királyság kikiáltása után kiadott művét „lengyel toborzási iratnak" nevezi és megjegyzi: „Hogy a lengyel csapatokban megbízható szövetséges bajtársakra találjunk, azt hiszem nemcsak politikai érvekkel kell dolgoznunk, hanem a szövetségestársi érzést is fel kell bennük keltenünk."[11]

A háború évei alatt a német Ostforscherek mindkét fő irányzatának aktivitása fokozódott. Már 1916-ban Königsbergben megalakult az „Institut für ostdeutsche Wirtschaft", 1918 folyamán pedig — amikor a német imperializmus a breszt-litovszki rablóbéke után abban a reményben ringatta

[9] *D. Schäfer:* Deutschland und der Osten (Die Ostmark, 1915. jan.—jún. 7. o.).
[10] DZA Merseburg Rep. 195. Függ. 32,162 v.
[11] DZA Merseburg Rep. 89 H VI Europa, No. 212. 61. o.

magát, hogy keleti vágyai céljánál áll — a breslaui „Osteuropa-Institut". Egy 1920-ban közzétett pályázati felhívásból — melyet Paul Diels szlavista (ma Münchenben a szlavisztika egyetemi tanára) írt — azt olvashatjuk ki, hogy az intézet főleg lengyel problémákkal foglalkozott. „De a szem továbbsiklott Fehér-Oroszországra, Litvániára, Ukrajnára... Szerbia és Bulgáriára... Nagy-Oroszországra..."[12] Az intézet arra lett volna hivatva, hogy elsősorban a „gyakorlatot" — azaz az imperialista német gazdaságpolitikát — szolgálja, mert „a gyakorlati élet emberei ezzel a céllal létesítették..."[13]. Diels elhallgatja, hogy ezen a felső-sziléziai és rajnai nehézipar, a nagybirtokosok, s kormány- és egyházi hatóságok értendők. Így pl. Friedrich Krupp 25 000, Giesche örökösei 100 000, Linke-Hoffmann 20 000, a sziléziai tartománykormányzat szintén 20 000 és Dr. Bertram breslaui hercegérsek 30 000 márkával járultak hozzá.[14] Az Osteuropa-Institut külön adakozói között voltak Emil Berve, a „Schlesischer Bankverein" vezetője és a „Deutsche Bank" felügyelő bizottsági tagja, Leo Lustig, a német nagykereskedelem központi szövetségének helyettes elnöke és a „Deutsche Eisenhandel AG" vezérigazgatója, Otto Niedt, a felsősziléziai „Eisenbahn-Bedarf AG" vezérigazgatója, Otto Saeger, a „Bergwerkgesellschaft G. v. Giesches Erben" ügyvezető igazgatója, akik „bőkezűségükért" magas címekre és kitüntetésekre tarthattak számot.[15] Ténylegesen az intézet csak 1918 után kezdte meg a munkát.

A Nagy Októberi Szocialista Forradalom győzelme és a forradalmi mozgalom növekedése Németországban a vezető Ostforschereknél tanulságos reakciót váltott ki. A „Deutsche Gesellschaft zum Studium Rußlands" elnöksége már 1918 februárjában elhatározta, hogy a társaságból egy Zentralstelle-t alakít „az Oroszországból származó, nevezetesen a forradalmi Oroszországról szóló anyag számára" és „ehhez hamarosan létre kell hozni a szükséges kapcsolatokat pl. az Ob—Ost állomásokkal, a pétervári missziókkal, a berlini hatóságokkal".[16]

Max Sering szószék-szocialista, aki 1933-ban Hitler lelkes párthíve lett, már akkor azon fáradozott, hogy beindítsa az antibolsevista propagandát, és Arthur Luther ismert szlavistában készséges segítőtársra akadt.[17] Otto Hoetzsch 1918 márciusában megelégedéssel állapította meg, hogy Németország a breszt-litovszki békével Európa számára falat emelt a bolsevik forradalom áradatával szemben és ezzel kifejezésre juttatta azt, hogy az uralkodó osztályok mennyire féltek az osztálypozícióikat fenyegető veszélytől. Ezek a körök reményeiket a szovjethatalom összeomlásába vetették; ezt áhította Hoetzsch is, amint ez a „Kreuzzeitung"-ban 1918. június 26-án megjelent heti szemléjéből kiviláglik. Sőt végezetül 1918. november 6-án

[12] *P. Diels:* Das Osteuropainstitut Breslau (Zeitschrift des oberschlesischen Berg- und Hüttenmännischen Vereins, 59. évf. 1920. 150. o.).

[13] Uo. 153. o.

[14] DZA Merseburg, Rep. 76. Va, Sekt. 4. Tit. X 97.

[15] Uo. 122—134. o.

[16] Protokoll der Präsidialsitzung vom 2. Februar 1918. DZA Merseburg, Rep. 76 Ve, Sekt. I. Tit. 11. I. rész, No. 26. VI. köt.

[17] Uo.: lásd ezenkívül a „Deutsche Gesellschaft zum Studium Rußlands" meghívását 1918. július 12-i közgyűlésére. DZA Merseburg, Rep. 76 Ve, Sekt. I. Tit. 11. I. rész, No. 26. VII. köt.

Hoetzsch Németország és az antant közös antibolsevista frontja mellett nyilatkozott.[18]

*

A német imperializmusnak veresége után és tekintettel a szovjet-oroszországi munkás-paraszt hatalom egyre fokozódó erősödésére, nem volt már több ereje újabb katonai kalandokhoz. Megrokkant gazdasági és politikai potenciáljának visszaállítására irányuló törekvése az Ostforschungnak is új indítékokat adott.

Az Ostforscherek Oroszország történetének és forradalmi mozgalmának új magyarázati kísérleteivel,[19] emigránsok és kiutasítottak segítésével,[20] sőt a Szovjetunióban diplomáciai poszton kifejtett nyíltan ellenséges magatartásukkal[21] bekapcsolódtak a weimari köztársaság antibolsevista kampányába. Szóban és írásban próbálták a német nép széles rétegeiben a Szovjetország iránt táplált rokonszenvet aláásni és ezzel egyszersmind támogatták az ellenforradalmi propagandát, és főként a német monopóltőkének a Németország Kommunista Pártja ellen irányuló politikáját. Különösen nagy erőfeszítéseket tettek abban az irányban, hogy a német imperializmus gazdasági befolyását Kelet-Európában megerősítsék. Egyes Ostforschereknek a szorosabb német—szovjet gazdasági kapcsolatok melletti kiállását igen gyakran az a teljesen irreális mellékgondolat kísérte, hogy „az élénkebb külkereskedelmi forgalom Oroszországban a belső fejlődésre a kommunizmustól való távolodás irányában hatna".[22] Abból, hogy egyes Ostforscherek külpolitikai síkon a német—szovjet közeledés mellett szálltak síkra, ugyanolyan kevéssé következtethetünk arra, hogy ezek igazán baráti érzéseket tápláltak volna a Szovjetunió irányában. A német burzsoázia egy bizonyos irányzatának e szószólói számára az a szándék volt irányadó, hogy Német-

[18] Vö. *F. T. Epstein:* Otto Hoetzsch als außenpolitischer Kommentator während des ersten Weltkrieges (Rußland-Studien. O. Hoetzsch Emlékkönyv. Kiadta a „Deutsche Gesellschaft für Osteuropakunde", Stuttgart 1957. 26. o.) A későbbiek során Hoetzsch nézetei a német—szovjet viszonyról gyökeresen megváltoztak. A világgazdasági válság idején szembefordult azokkal a kísérletekkel, amelyek Németországot a szovjetellenes frontba akarták bevonni. Így 1930 júniusában a következőket jelentette ki a Reichstagban: „Őrültek lennénk egy ilyen kombinációba belebocsátkozni, amely egészében a mi vállainkra nehezednék; mert ebből semmi hasznunk nem lenne és Oroszországban teljes vereséggel végződne." (A Reichstag üléseinek gyorsírási jegyzőkönyve. 428. köt. 5866). A második világháború kimenetelének hatására Hoetzsch (aki 1945 óta a berlini Humboldt egyetem kelet-európai történeti tanszékének professzora) kimondottan a német nép és a Szovjetunió közti barátság és együttműködés harcosa.

[19] A húszas évek Ostforschungja filozófáló történelemhamisításokba bocsátkozott, ezeket 1945 után az angol és amerikai történészek hatására továbbfejlesztették „Oroszország speciális eset" és „modern pánszlávizmus" jellegű megállapításokkal és megpróbálták az orosz burzsoáziát igazolni.

[20] Ehhez lásd pl. DZA Merseburg, Rep. 76, Sekt. 2, Tit. 23, Lit. 11. No. 134. Berlini Orosz Tudományos Intézet. A „Deutsche Gesellschaft zum Studium Osteuropas" O. Hoetzsch által aláírt, 1922. nov. 18. és 30., valamint 1923. febr. 15-i levelei mutatják, hogy a Szovjet hatalom olyan esküdt ellenségeiért exponálta magát, mint N. Berdjajev és S. Frank.

[21] Tanulságos megjegyzéseket tesz O. Auhagen szovjetellenes tevékenységéről G. Hilger arra az időre vonatkozólag, mikor O. Auhagen mezőgazdasági attachéként működött a moszkvai német követségen. *G. Hilger:* Wir und der Kreml. Frankfurt a/M—Berlin. 1956. 161. sk. o.

[22] Uo. 74. o.

ország nemzetközi helyzetét erősítsék, és ezért a Szovjetunióban szükséges ellensúlyt láttak az antanthatalmakkal szemben.[23]

Az Ostforschung tevékenysége egyszersmind arra irányult, hogy a néptömegeknek a versaillesi diktátummal szemben táplált elutasító magatartását kihasználja és az imperialista keleti expanzió szolgálatába állítsa. Elsősorban alátámasztani igyekezett a német keleti határok revíziójának „szükségességét".

A német imperializmus új, szervezetileg önálló intézetek alapításával és rendületlen szubvencionálásával az Ostforschungot 1918 után erősebb lábakra állította. Breslau, Königsberg és Berlin az Ostforschung legfontosabb központjaivá fejlődtek. Miután 1918 novemberében a breslaui „Osteuropa-Institut"-ot megnyitották, 1920-ban megalakították Königsbergben a „Wirtschaftsinstitut für Rußland und die Oststaaten"-t, 1923-ban Berlinben a „Russisches wissenschaftliches Institut"-ot és az „Ukrainisches wissenschaftliches Institut"-ot, 1927-ben Danzigban az „Ostland-Institut"-ot, 1933-ban Berlinben az „Institut für wissenschaftliche Erforschung der Sowjetunion"-t. Számos új folyóirat és monográfia-sorozat lehetővé tette az Ostforschung számára, hogy a legkülönbözőbb érdekköröket saját szaklapjával befolyásolja. Ezek közül meg kell említenünk a „Jahresberichte für Kultur und Geschichte der Slawen", „Quellen und Aufsätze zur russischen Geschichte", „Zeitschrift für osteuropäisches Recht", „Deutsche wissenschaftliche Zeitschrift für Polen", „Der russische Gedanke" stb. c. folyóiratokat; ezeken kívül például az „Osteuropa" és az „Ostland-Berichte" egy szélesebb körű közönséghez fordult. A német imperializmusnak a dunai és balkáni országokban való előnyomulását szolgálta továbbá egy saját „Südostforschung", amely számára külön intézeteket alapítottak: 1929-ben Drezdában a „Mitteleuropa-Institut"-ot, 1930-ban Münchenben a „Südost-Institut"-ot és 1934-ben Lipcsében az „Institut für Geschichte und Kultur Südosteuropas" intézetet. Hasonló irányban erőltették az egyetemi oktatást is: 1931 nyári szemeszterében 37 német egyetemen és főiskolán 98 professzor és lektor 368 előadást és gyakorlatot tartott Kelet-Európa múltjának és jelenének témaköréből.

A weimari köztársaság Ostforschungjában a breslaui „Osteuropa-Institut" játszott kiemelkedő szerepet. Az Ostforschung feladatkitűzése, szervezete és az irányadó ipari és kereskedelmi körökkel való szoros személyi összefonódása a gazdasági kérdések tanulmányozását állította előtérbe, a történeti kutatás pedig másodrangúvá vált. A statisztikai és kartográfiai anyag tervszerű gyűjtésével, újsághírek rendszeres kiaknázásával és „bizalmas" gazdasági tájékoztatások felhasználásával a német imperializmus számára új befolyási lehetőségeket puhatoltak ki Kelet-Európában; ez egyszersmind előmunkálatként szolgált mindazon versaillesi határozatok revíziója érdekében, amelyek a német imperializmus kelet-európai érdekeit csorbították. P. Diels 1920-ban írt, előbb említett cikke bepillantást enged az Intézet felépítésébe és tevékenységébe is: „A gazdasági tanácsadó első-

[23] Hasonló nézeteket vallott Hoetzsch is 1926-ban egy, a berlini szerződésről írt cikkében: „Németországban mindinkább felülkerekedett az a belátás, hogy a locarnoi konstrukció feltétlenül kiegészítésre szorul Oroszország tekintetében. Ezt a követelést először én hangoztattam nyilvánosan ... A Bismarck-féle kölcsönös biztosítási szerződés emléke olyan magától értetődőleg lépett előtérbe, hogy ezt a megnevezést mind gyakrabban kezdték használni." (Osteuropa, 1. évf. 6. füz. 339. o.)

sorban... az Intézet archivumára támaszkodik, amely 30 000 darab kivágatával már most rendkívül értékes, sehol másutt fel nem lelhető segédeszköze a kutatásnak és a tájékoztatásnak... A jogi tanácsadó 1920 kezdete óta a felvilágosításért hozzá forduló közönség szolgálatára áll... Érdeklődés nyilvánult meg a lengyel és csehszlovák jog iránt. A tájékoztatás különböző jogi kérdéseket ölelt fel, többek között a kereskedelmi jog tárgyköréből, és egyszersmind a békeszerződések értelmezésével kapcsolatos kérdéseket is. Ami érdeklődés az orosz jog iránt felmerült, elsősorban a család- és öröklési jog kérdéseit érintette, a jog más területei eddig csak kevéssé kerültek szóba. A szervezeti formák teljes, mindenre kiterjedő kihasználása tehát még itt is a jövő feladata..."[24] A „jövőbeli kihasználás" számára egy többszáz munkatársból való gárdát toboroztak össze, amely sokoldalú anyagot gyűjtött össze Kelet-Európa ásványkincseiről, közlekedési útjairól lélekszám-sűrűségéről, a lengyel ipar állapotáról stb., és kiadványokban, emlékiratokban és előadásokban a megbízók, ill. érdeklődők rendelkezésére bocsátott.

Nem csoda, hogy ez az anyag a fasisztáknak rendkívül kapóra jött. Ezek azután 1937-ben ennek az anyagnak nagy részét (a „Sicherheitsdienst" által fenntartott) „Wannsee-Institut"-ba szállították át. Dokumentumokkal is kimutatható, hogy a breslaui „Osteuropa-Institut" már 1934 óta végzett kémtevékenységet a fasiszta elhárítószolgálat megbízásából.[25]

Ezenkívül a königsbergi „Wirtschaftsinstitut für Rußland und die Oststaaten" teljesített olyan feladatokat, amelyek közvetlenül a német imperialista burzsoázia érdekeiből fakadtak. A mindennapi tájékoztatók kiadása a kelet-európai gazdasági életről, exportpropaganda[26] és az ipari és kormányhatóságok tájékoztatása gyakran gazdasági kémkedéssel párosult, amelyet egy 1928 novemberében az Intézet és a „Rußlandausschuß der deutschen Wirtschaft"[27] között létrejött megállapodás a következő szavakkal ír körül: „A »Rußlandausschuß der deutschen Wirtschaft« a gazdaságpolitika és a Szovjet-Oroszországgal való gazdasági kapcsolat minden alapvető kérdésével foglalkozik... A »Wirtschaftsinstitut für Rußland und die Oststaaten« átveszi a Kelet (beleértve Szovjet-Oroszországot is) gazdasági viszonyainak tudományos statisztikai kutatását, és a német gazdaság, valamint a hivatalos fórumok tájékoztatását Oroszország egész gazdasági fejlődéséről a »Wirtschaftsinstitut«-hoz a Szovjetunióból befutott anyag alapján."[28]

Különösen élénk tevékenységet fejtett ki a fasiszták uralomra jutásáig a „Deutsche Gesellschaft zum Studium Osteuropas" (azelőtt: „Deutsche Gesellschaft zum Studium Rußlands"). Ebben a társaságban a Szovjetunió fanatikus ellenségei mellett sok „reálpolitikus" is volt, akik a Szovjetunióval való taktikai együtthaladásban lehetőséget láttak a versaillesi béklyók

[24] *P. Diels:* i. m. 152. o.

[25] DZA Potsdam, Osteuropa-Institut Breslau, rendezetlen anyag. Jelentés: A lengyel nehézipar szükséglete háború esetén.

[26] Ezt a célt szolgálták pl. a „Der Osteuropa-Markt", „Deutsch—polnische Wirtschaftsrundschau" és „Eildienst Osteuropa EDO" folyóiratok.

[27] A „Rußlandausschuß der deutschen Wirtschaft" szervezetet a Reichsverband der deutschen Industrie, a Deutscher Industrie- und Handelstag, a Reichsverband des deutschen Groß- und Überseehandels és a Zentralverband des deutschen Bank- und Bankiergewerbes, tehát a felső monopolista gyáriparosok szövetségei, alapították és irányították. A königsbergi „Wirtschaftsinstitut für Rußland und die Oststaaten" 1929 eleje óta csak e bizottság számára dolgozott.

[28] LHA Dresden, Wirtschaftsministerium No. 206, 92. o.

széttörésére. A német nép széles rétegeiben a Szovjetunióban végbement fejlődés iránti nagy érdeklődés arra késztette ezt a társaságot, hogy nagyszámú látogatót vonzó művészeti kiállításokat, előadásokat, költői esteket, tanulmányutakat és 1928-ban Berlinben „orosz történészhetet" rendezzen. Bár a felelős tényezők ezzel összekötötték azt — a hivatalos német külpolitika által is követett — szándékot, hogy a nyugati hatalmaknak egy Németország és a Szovjetunió közti szoros együttműködés „veszélyét" demonstrálják, őket magukat is érték hátbatámadások és szidalmak, többek között Max Vasmer berlini szlavista részéről.[28a] Az említett rendezvények kivételek voltak az Ostforschung szervezetében és a gazdasági világválság éveiben mindinkább helyet adtak a szélsőséges szovjetellenes befolyásnak, amelyet a társaság akkori és mai főtitkára, és az „Osteuropa" „szerkesztője", Klaus Mehnert erejéhez képest szorgalmazott. A folyóirat munkatársi gárdáját ennek az irányzatnak más olyan képviselőivel is bővítették, mint Werner Markert (ma a tübingeni „Institut für osteuropäische Geschichte und Landeskunde" igazgatója) és Otto Schiller (ma a hohenheimi mezőgazdasági főiskola tanára, a moszkvai nyugat-német követség alkalmi munkatársa és a szovjet agrárpolitika „szakértője"). Mind hangosabban folytatták a toborzást a geopolitikai és fehérgárdista irodalom érdekében is. 1933 márciusában a „Deutsche Gesellschaft zum Studium Osteuropas" kijelentette, hogy teljesen egyetért Hitler — 1933. március 23-án a Reichstagban tartott beszédében lefektetett — külpolitikai programjával, amely szerint a Szovjetunióval való jó kapcsolatok helyreállításának előfeltétele a „belföldi kommunizmus megsemmisítése".

Az Ostforschung az első világháború után különös szorgalommal látott hozzá, hogy a keleti határoknak a német imperializmus által szorgalmazott revízióját ideológiailag előkészítse. Az „Ostland" (1920), a „Deutsche Blätter in Polen" (1924), „Heilige Ostmark" (1925) és sok más folyóirat arra szolgált, hogy „a németek keleti missziója" jelszavát a széles néprétegek tudatába besulykolják és a szláv területeknek Németországról való Versailles utáni leválasztását „történeti igazságtalanságként" tüntessék fel. Az Ostforscherek soviniszta, geopolitikai és rasszista tendenciától mindinkább áthatott munkáikban előre megfontolt szándékkal azt a kérdést helyezték a középpontba, hogy milyen szerepet játszott a németség „a limes sorabicus és a varég zóna közötti térség kialakulásában".[29] Albrecht Penck berlini geográfus ekkor fogalmazta meg „a német népi és kultúrtalaj" fogalmát, hogy így a német területi igények jogosultságát megalapozza. Penck Wilhelm Volz-cal létrehozta a „Mittelstelle für zwischeneuropäische Fragen" intézményt, amelyből később a lipcsei „Stiftung für deutsche Volks- und Kulturbodenforschung"-ot alakították, és amelynek munkájában geográfusok, történészek, filológusok, jogászok és őstörténészek vettek részt.

Hasonló szellemben működött Breslauban Hermann Aubin, akinek tézise a germán előidőktől a jelenkorig tartó „deutsche Ostbewegung" folyamatos összefüggéséről szintén felhívás volt a „Drang nach Osten" folytatására és a Hitler-fasizmus szellemi tulajdonává vált. Aubin 1937-ben diadalittasan állapította meg: „Megadatott megélnünk, hogy egy tudományos

[28a] DZA Merseburg, Rep. 76. Ve, Sekt, 1. Tit. 11. I. rész. No. 26 C.

[29] H. Schlenger, Deutsche Ostraumforschung (Erbe und Aufgabe: Deutscher Osten, 1. köt.), kiadta a Nordrhein-Westfalen szövetségi állam szociális minisztériuma, Düsseldorf—Köln. 1951. 34. o.

kutatási eredmény szemünk előtt a népi tudat hathatós alkotóelemévé vált."[30]

Az Ostforschung politikai céljait félreérthetetlenül fejtette ki a már 1925 óta fennálló „Volk und Reich" kiadó 1932-ben egy programadásnak nevezhető nyilatkozatában: „A kelettel való foglalkozás irányelve az a felismerés volt, hogy keleten német állami és népiségi határaink fenntartása végett egy kelettel szembeni új német mentalitásból *Ostbewegung*-ot kell teremtenünk. Ez az előfeltétele annak, hogy keleten aktív német politikát folytassunk Közép-Európa újjárendezése céljával."[31]

A német fasizmus uralomra jutása után, amelynek számára — Hitler szavaival élve — az „Ostpolitik", azaz új területek bekebelezése a jelen legaktuálisabb feladatát jelentette, az Ostforschung újabb ösztönzést nyert. Hogy a fasiszta potentátok milyen élénk érdeklődést tanúsítottak éppen az „Ostinstitut"-ok munkássága iránt, ez kiviláglik Rosenbergnek és Bormannnak a potsdami német központi levéltárban talált különböző irataiból.[32] Rosenberg és Bormann nemcsak a már meglevő központok további nagyvonalú kiépítését szorgalmazták, hanem több új intézményt is hívtak még életre; így az „Institut für Grenz- und Auslandstudien"-t, a „Wannsee-Institut"-ot Berlinben és különösen 1940-ben a krakkói „Institut für deutsche Ostarbeit"-et. A náci ideológia erősebb érvényesítése érdekében az intézetekhez külön fajbiológiai osztályokat is csatoltak. Bár egyes Ostforschereket, akik a náciknak pártpolitikai vagy „faji" okokból nem voltak megfelelőek, elmozdítottak hivatalukból (Otto Hoetzsch, Richard Salomon) vagy akár fegyházba küldtek (Otto Auhagen), többségük viszont — mint ez 1933. március 23-án megmutatkozott — igen nagy hévvel üdvözölte és támogatta a Hitler-fasizmust, amelynek ideológiáját nem kis mértékben ők is segítettek kialakítani.

A német Ostforschung „szürke eminenciásává" a harmincas években Albert Brackmann (1871—1952) lépett elő. Brackmann 1913 óta mint egyetemi tanár működött Königsbergben, és az első világháború alatt a grodnoi levéltár kirablásával tüntette ki magát. Brackmann 1919 júliusában a lengyel területi igényekkel szemben szakvéleményt adott a versaillesi szerződés 92. pontjához, amelyben — a történeti tényekkel szemben — azt állította, hogy az akkori kelet-porosz tartomány keretében sosem létezett lengyel állami tulajdon.[33] Brackmannt 1922-ben Schäfer utódjaként Berlinbe hívták és végül 1929-ben a porosz állami levéltár vezérigazgatói székébe ültették. Az ő kezdeményezésére létesült 1931/32-ben a Berlin—Dahlem-i állami titkos levéltárban egy Johannes Papritz által vezetett iroda, amely 1938-tól kezdve a „Publikationsstelle" szerény címét viselte. Ez a hosszú ideig gondosan rejtve tartott intézmény gondoskodott — amint ezt egy 1941-ben kiadott beszámolóból olvashatjuk — „a politikai igények (elsősorban a lengyel igények) elhárításáról, valamint a német politikai igények megalapozásáról". Munkájának első eredménye a „Deutschland und Polen" című hírhedt cikkgyűjtemény volt (1933).

[30] *H. Aubin:* i. m. 1. o.

[31] *F. Heiss, A. Hillen Ziegfeld:* Süddeutsche Ostnot, Berlin. 1932. 109. sk. o.

[32] DZA Potsdam, A tudomány, nevelés és népművelés birodalmi minisztériuma, 2545, 1. rész, 7. m.

[33] DZA Merseburg, Rep. 77, Tit. 856, O. No. 17, 3. köt. 14. o.

1933. december 19-én következett a „Nordostdeutsche (1935 óta Nord- und Ostdeutsche) Forschungsgemeinschaft" megalapítása. Az intézet elnöke Brackmann, helyettese Hermann Aubin, az ügyvezető Johannes Papritz lett. Irányadó befolyást — főként a személyi politikára — az SS gyakorolt. A „Forschungsgemeinschaft" a Lengyelországban, Csehszlovákiában és a balti államokban mint ötödik hadoszlop működő Ostforschereknek nemcsak eszmei irányítást, hanem pénzbeli támogatást is adott. Ugyanakkor Brackmann azon fáradozott, hogy megfelelő munkatársi gárdát alakítson ki a Reichben. A „Forschungsgemeinschaft" intézte a „Deutschland und der Osten" tanulmánysorozat, valamint a „Jomsburg" és a „Deutsches Archiv für Landes- und Volksforschung" folyóiratok kiadását, de ezenkívül számtalan német nacionalista kiadvány megjelenését külföldön is. A „Forschungsgemeinschaft" védnöksége alatt álltak a következő kiadványsorozatok, ill. folyóiratok: Reinhard Wittram „Baltische Lande", Viktor Kauder „Ostdeutsche Forschungen",[34] „Deutsche Gaue im Osten" és „Ostdeutsche Heimatbücher", az Alfred Lattermann által szerkesztett „Deutsche wissenschaftliche Zeitschrift für Polen" és a Kauder és Lattermann által kiadott „Deutsche Monatshefte", valamint a „Zeitschrift für sudetendeutsche Geschichte" (kiadta: W. Wostry, R. Schreiber és K. Oberdorffer) c. foyóiratok. Ezek segítségével akarták egyrészt a „Heim-ins-Reich" (Haza a Birodalomba) propagandát előmozdítani a lengyelországi és csehszlovákiai német kisebbség körében, másrészt Németországban a „Deutschtum in Osten" (keleti németség) emlékezetét ébrentartani és így a versaillesi határmegállapítás revíziójának szükségességét sugallani.

A „Kiadói igazgatóság" 1935-ben egy fordítási szolgálatot létesített, hogy ezáltal a német történészek, a sajtó és a hatóságok számára az „irányzatos politikai célkutatásnak" bélyegezett szláv és balti történettudomány elleni kampányt megkönnyítse, illetve több szempontból egyáltalán lehetővé tegye. Rövid néhány év alatt pl. 531 lengyel művet fordítottak le németre és továbbítottak mint bizalmas, ill. szolgálati fordításokat hivatalokhoz, szervezetekhez és intézetekhez. A fordítási szolgálat a második világháború alatt méginkább kiépült és további kiadói igazgatóságokat létesítettek Stuttgartban, Hamburgban és Bécsben. 1943-ban a berlini intézmény Bautzenbe költözött át.

A „Bund Deutscher Osten" és az OKH számára 1938/39-ben több tucat „Schulungsbrief"-et készítettek, amelyek arra szolgáltak, hogy „szakembereket" képezzenek ki a kelet-európai országokban folytatandó fasiszta rablói és németesítő politika céljaira. A Brackmann körüli kör ezenkívül helynévkutatási, statisztikai és kartográfiai munkákat készített elő, amelyeket nyilván a náci hatóságok rendeltek. Még 1939 szeptembere előtt kiadták „A lengyel állam területén levő német lakosságú helységek jegyzékét", amely már a német helységneveket is tartalmazta és a Hitler-fasiszta csapatoknak Lengyelországba való betörésükkor jó tájékozódási segédeszközül szolgált. A helységnévtár ezenkívül megkönnyítette a megszálló hatóságoknak közigazgatási és lakosságpolitikai rendszabályaik (kerületi és körzeti beosztás, lakosság névjegyzéke stb.)

[34] E sorozat 1. köteteként 1934-ben megjelent a fasiszta K. Lück, Deutsche Aufbaukräfte in der Entwicklung Polens c. műve; 12. köteteként 1940-ben a „Deutsche Gestalter und Ordner im Osten" c. hirhedt cikkgyűjtemény, amelyet Kauder 1957-ben csekély változtatásokkal 3. kiadásként „Deutsch—Polnische Nachbarschaft. Lebensbilder deutscher Helfer in Polen" címmel ki merészelt adni.

végrehajtását. A kiadói igazgatóság ezenkívül már jóval az 1938. évi müncheni egyezmény előtt előkészítette a Szudéta-vidék cseh helyneveinek elnémetesítését. De mindezen túlmenően — amint Vollert „Albert Brackmann és a keletnémet vidék- és népkutatás" c. cikkében közli[35] — a Forschungsgemeinschaft a Szudéta-vidék bekebelezésekor „ügyintéző irodájával, kiadói igazgatóságával annyiban vett közvetlenül részt ebben, hogy munkatársai határkijelölő munkálatokkal foglalkoztak". A cikk megállapítja, hogy a munkatársak ezt a feladatot „különös belső megelégedéssel és lelkesedéssel" végezték. Hasonló szolgálatkészséget tanúsítottak a második világháború kitörésekor is, amikor a „Nordostberichte"-ben és más írásokban igyekeztek a Hitler-fasizmust a háború kirobbantásának minden felelősségétől tisztára mosni.

Brackmann-nak, e fasiszta propagandaközpont megteremtőjének és irányítójának a „Historische Zeitschrift" 1955-ben egy dicsérő megemlékezést szentelt. Ez érthető is, mert a ma hangadó nyugat-német Ostforscherek többékevésbé szorosan együttműködtek vele (Aubin, Schieder, Conze, Kossmann, Wittram, Stasiewski, G. Rhode, Meynen stb.), és már 1950-ben gondoskodtak a tevékenység újramegindításáról a „Nord- und Ostdeutsche Forschungsgemeinschaft" útján; jellemző, hogy Brackmann utódjául Aubint hívták meg.

Úgy látszott, hogy azok a célok, melyeket az Ostforschung fennállása óta szolgált, Lengyelország lerohanásával 1939 szeptemberében legalább részben megvalósultak. Így még azt is lehetségesnek tartották, hogy a Szovjetuniót a Dnyeper-vonal mögé visszaszorítsák, amit Dietrich Schäfer már az első világháború idején követelt. Ez a csalogató kilátás arra bírta az Ostforschereket, hogy kövessék a fasiszta tankokat és repülőgépeket. Az Ostforscherek a lengyel, csehszlovák és később (a hírhedt Rosenberg-féle „Einsatz-Stab"-bal kapcsolatban) szovjet területen is folytatták munkájukat, hogy elméleti „felismeréseiket" segítsenek a szégyenletes gyakorlatba átültetni.

Ebből a célból alapították 1940 áprilisában Krakkóban az „Institut für deutsche Ostarbeit" intézetet, melynek elnöke Hans Frank „főkormányzó" és háborús bűnös volt. Az intézet feladata az volt — mint ezt igazgatója, W. Coblitz kifejtette —, „hogy folytassák és fokozzák a Kelettel kapcsolatban eddig már kifejtett német tudományos munkát".[36] Különösen nagy súlyt helyeztek a „zsidókérdés" kikutatására, amelyet „a párt és az állam központi szerveivel legszorosabb kapcsolatban az európai zsidókérdés teljes tisztázásának szellemében folytattak".[37] Ennek a Majdanek, Auschwitz és Treblinka intő nevével kapcsolatos, sokmillió áldozatot követelő, borzalmas megsemmisítési politikának az elméleti előmunkálatait Peter-Heinz Seraphim végezte, annakidején a greifswaldi egyetem tanára és az „Institut für deutsche Ostarbeit" munkatársa, ma a bochumi közigazgatási és gazdasági akadémia tanulmányi vezetője, aki „keleti tapasztalatait" a nyugat-német állami hivatalnokutánpótlás képzésénél rendelkezésre bocsátja.[38] Az Intézet első nagyobb kon-

[35] Deutsche Ostforschung — Ergebnisse und Aufgaben seit dem ersten Weltkrieg, 1. köt. Leipzig. 1942. 3. skk. o. Ennek a cikknek első, lényegesen nyíltabb fogalmazását a pártirodai vizsgálóbizottság nem engedte kiadni. Papritz a cikket 1942 decemberében csak az Ostforscherek egy kis körének küldte meg. Vö. *A. Kosiński:* Polityczny Profesor (Przegląd Zachodni, 1947, 11/12. f. 980. skk. o.).

[36] Das Generalgouvernement, kiadta M. du Prel. Würzburg. 1942. 185. o.

[37] Uo. 187. o.

[38] Vö. *I. Girard:* Prof. P. H. Seraphim — „wissenschaftlicher" Wegbereiter faschistischer Ideologie unter Hitler und unter Adenauer (Dokumentation der Zeit, 1956. 126.).

ferenciáján 1940-ben a főreferátumokat P. H. Seraphim és Theodor Oberländer (ma miniszter Bonnban) tartották, a hallgatóság közt pedig a „főkormányzóság" potentátjain kívül ott voltak Quisling (Norvégia), ifj. Cuza (Románia) és Mussert (Hollandia) hirhedt kollaboránsok.

A háború idején kreált másik intézmény a Göring védnöksége alatt álló „Reichsstiftung für deutsche Ostforschung" volt a poseni egyetemen. Itt azon fáradozott az SS, hogy közvetlen befolyást gyakorolhasson Kelet-Európa történetének megfogalmazására. Az volt az irányelv, hogy az orosz történelem ábrázolásánál hangsúlyozni kell „a tág-térség káoszveszélyének leküzdését az Új Európához kapcsolódó sajátos rendformák létrehozásával". Az egyes szempontokat az illetékes szerzők Dr. Bosse SS Reichsführernél állították össze és a poseni „Reichsuniversität" akkori újkori történeti tanárának, Reinhard Wittramnak (ma Göttingenben) baráti széljegyzettel nyújtották át.[39]

Az SS kizárólagos befolyásával Prágában megalakították a „R.-Heydrich-Stiftung"-ot, amely elsősorban délkelet-európai kérdésekkel foglalkozott.

1942 áprilisában Rosenberg sikertelen kísérletet tett egy „Reichszentrale für Ostforschung" alapítására. Mivel azonban 1941-ben már létrehozták az „Arbeitsgemeinschaft der wissenschaftlichen Ost- und Südost-Institute" intézményét és ez meg is kezdte működését, Rosenberg tervét hamarosan elejtették.

A breslaui „Osteuropa-Institut" a háború idején is megtartotta vezető szerepét. Egy 1942-ben Charlotte Pauly által fogalmazott és az intézet akkori igazgatója, Hans-Jürgen Seraphim által korrigált és helybenhagyott iratban a következőket találjuk: „Különösen nagy súlyt helyezünk az egyes országok statisztikai kimutatásaira, térképanyagára és enciklopédiáira... Ezt az értékes... anyagot nemcsak a tudósok aknázhatják ki, hanem a polgári igazgatás, a hadsereg, a párt és a gyakorlati gazdaság is... Élénk érdeklődésre tartanak számot az összes keleti nyelvekből az Osteuropa-Institutban tartott tanfolyamok... Ezek nem annyira a nyelvtudományi ismeretekre helyezik a súlyt, mint inkább a gyakorlati nyelvismeret gyors elsajátítására. Külön meg kell említenünk, hogy az Osteuropa-Institut résztvesz a megszállott keleti területek gazdasági vezetőinek kiképzésében."[40] A „Náci-irodalom védelmére alakított pártirodai vizsgálóbizottság" (1941 december) támogatása, Lublin SS és rendőrségi vezető számára készített „Kutatási-anyag Kelet-Európa népeiről" (1942 január), egy könyvsorozat összeállítása a megszállt területek birodalmi minisztériuma számára (1942 július), kiképzési anyag a prágai SS-képezde számára (1942) augusztus és még sok más bizonyítja,[41] hogy a breslaui intézet az SS segédintézményévé vált.

*

A hitleri Németország összeomlása és a széles antifasiszta mozgalom az Ostforschungot egyelőre hallgatásra kényszerítette, de ez Churchill fultoni

[39] A birodalmi SS-vezető iratai, SS-Hauptamt - Amtsgruppe D. D I/3 g Ostraum Dr. B./Sch, 1944. szept. 26. A széljegyzet így szól: „Kedves Reinhard, nem találtalak meg. A mellékelt írás vázlatosan néhány szempontot tartalmaz katonai történetünk összefoglalásához. H. B." — Ennek az írásnak a másolatát a poznańi Instytut Zachodni volt szíves rendelkezésünkre bocsátani. — Dr. Heinrich Bosse ma az „Osteuropa" folyóirat munkatársa.

[40] DZA Potsdam, Osteuropainstitut Breslau, rendezetlen anyag.

[41] Uo.

beszédén és Byrnes stuttgarti felszólalásán felbuzdulva már 1946-ban hozzákezdett Nyugat-Németországban szétugrasztott erőinek összegyűjtéséhez. Marshall, az Egyesült Államok minisztere megbízást adott, hogy a moszkvai külügyminiszteri konferenciára dolgozzanak ki egy emlékiratot az Odera-Neisse határ ellen; ezzel kapcsolatban jött azután létre már 1946 novemberében a göttingeni munkaközösség („Göttingener Arbeitskreis"). Jellemző, hogy a munkaközösség iránt a „Pomerániai spirituszértékesítő szövetkezet" azonnal érdeklődést mutatott és anyagi segítséget is nyújtott nekik. A munkaközösség többek között az „Ostkorrespondenz", a „Pressedienst der Heimatvertriebenen" révén, továbbá előadásokkal és népszerű kiadványsorozattal élénk publicisztikai tevékenységet fejtett ki, hogy mind bel- mind külföldön hangulatot teremtsen a Potsdamban lerögzített keleti határok revíziója mellett. A munkaközösség bekapcsolódott az áttelepülők szervezeteinek, az ún. „Landsmannschaft"-oknak a megteremtésébe, és ezeket ellátta soviniszta és szovjetellenes irodalommal.

A „Bizonia" létrehozása, a pénzreform és a bonni köztársaság megalakítása voltak az első mérföldkövek a német imperializmus megerősödésének útján. De a népi demokratikus forradalom győzelme egy sor európai és ázsiai országban, a Német Demokratikus Köztársaság megteremtése és a Szovjetunió által vezetett szocialista világrendszer kialakulása a második világháború után alapvető módon megváltoztatta az erőviszonyokat. A nemzetközi monopolkapitalizmusnak azokban a törekvéseiben, hogy elvesztett pozícióit visszaszerezze és a szocializmus előretörését feltartóztassa, a német imperializmusnak — mint az amerikai imperializmus szövetségesének — nem utolsó sorban „keleti tapasztalatai" (Osterfahrung) alapján egész különleges szerep jutott. Nyugat-Németország végül is, mint a NATO tagja, katonai felvonulási bázis lett a Német Demokratikus Köztársaság, az európai népi demokratikus országok és a Szovjetunió ellen és a háború tűzfészke Európában. A bonni urak célja elsősorban az, hogy uralmukat egész Németországra kiterjesszék, s az Oderától és Neissetől keletre eső területeket visszaszerezzék, ebben a szándékukban pedig a többszörös békenyilatkozatok ellenére sem riadnak vissza fegyveres erőszak alkalmazásától.

Az USA-imperialisták által megindított és az Adenauer-kormány által szított hidegháború az Ostforscherek számára széles tevékenységi területet nyitott. Sokatmondó tény, hogy a bonni állam a „göttingai munkaközösséget" már igen korán „fokozott közhasznú társaságnak" deklarálta, amelynek csakhamar sikerült megfelelő „rezonanciát találnia a gazdaságon belül" is.[42]

A német monopolkapitalizmus hatalmának növekedését az Ostforschung fokozatos kiépítése kísérte. Már 1948-ban összetalálkoztak a régi „keleti specialisták" a „Büro von Friedensfragen" konferenciáján, és még ugyanebben az évben a müncheni történészkongresszuson létrehozták a „kelet-európai történeti szekciót". 1949. november 18-án Stuttgartban a „Deutsche Gesellschaft für Osteuropakunde" (az Ostforschung csúcsszervezete) ismét megkezdte munkáját. A társaságnak az a legfőbb feladata, hogy a Szovjetunióban történt eseményekről nyújtson „tájékoztatást". Tárgyilagos hírközlésről szó sincs, amint erről folyóiratukba, az „Osteuropa"-ba tekintve rögtön meggyőződhetünk. A lap Aubin útmutatását — amely szerint „az Ostforschung alapprob-

[42] A königsbergi Albertus-egyetem évkönyve. 5. köt. 385. o.

lémája általában... a bolsevizmus uralkodó jelenségének megismerése"[43] — úgy követi, hogy gyűlölködő rágalmakat és kiagyalt állításokat ír a szovjet bel- és külpolitikáról, a népi demokráciákról és a Német Demokratikus Köztársaságról. Mehnert és Schiller mellett egyik legszorgalmasabb szószólója Boris Meissner nemzetközi jogász (Hamburg), ami jó ajánlólevélként szolgált számára, hogy Adenauer „külpolitikai tanácsadójává" váljék. A társaságnál különösen nagy becsben tartják az emigránsokat és a NDK-ból szökötteket; tárt karokkal fogadják őket mint „specialistákat" és a szocializmus esküdt ellenségeit.

1950. április 29-én az európai népi demokratikus országok és a balti szovjet-köztársaságok felé tekintgetve megalakították a „Johann—Gottfried—Herder-Forschungsrat"-ot és egy hasonnevű intézetet Marburgban (Lahn). Hogy ez a társaság a Brackmann által vezetett „Nord- und Ostdeutsche Forschungsgemeinschaft" folytatója, ez nemcsak vezetőjében, Hermann Aubinban, a munkatársi gárdában és célkitűzéseiben nyilvánul meg, hanem abban is, hogy ugyancsak országonkénti bizottságokra tagolódik, tovább folytatja a „kiadói igazgatóság" fordítási szolgálatát és utánpótlást nevel az Ostforschung számára. Az intézet igazgatója, Erich Keyser (azelőtt a danzigi „Ostlandinstitut"-nál) programnyilatkozata szerint a „Forschungsrat" ébren akarja tartani a „német Kelet" emlékezetét, mert „Németország nem az Elbánál, vagy az Oderánál, vagy a Visztulánál ér véget!"[44] A nyilatkozatban az igazgató követeli egyúttal a kelet-európai népek (Völker des Ostens) történetének tanulmányozását, mert ezek ismeretének hiánya volt az, ami „a német politikai és katonai hadviselés végzetes hibáit eredményezte". A nyilatkozat egy egyébként igen jellemző felsorolásban „a balti vidéket, Kelet-Poroszországot, Nyugat-Poroszországot, Pomerániát, Warthelandot, Sziléziát, Lengyelországot és Csehszlovákiát" vonja be kutatási terve körébe.

Bár az említett nagy intézményeken kívül még számos kisebb intézmény is megkezdte működését (Münchenben a „Südostinstitut" és a „Südosteuropa-Gesellschaft", az „Institut zur Erforschung der Geschichte und Kultur der UdSSR" és az „Osteuropa-Institut", Nyugat-Berlinben a „Szabad"-egyetem Osteuropa-Institut-ja, Göttingenben — később Tübingenben — az „Arbeitsgemeinschaft für Osteuropafragen", Lüneburgban az „Ostdeutsche Akademie"), mindez nem elégítette ki az Ostforschung mérvadó képviselőit és mecenásaikat. A NDK fokozódó megerősödésére a bonni urak az X nap előkészítésével válaszoltak, amelyet nyitánynak szántak a Kelet-Európa felé való további előretöréshez. Hogy mennyire szorgalmazta akkor az Ostforschung az akciót, ez kiviláglik Herbert Schlenger (a Herder-Forschungsrat tagja, korábban Breslauban) 1952-ben tett nyilatkozatából: „A német nép sors-társége Kelet-Középeurópa marad. A német nép egysége és Közép-Európa konszolidálódása iránti vágyódás bizonyos mértékben megvalósításra ösztönöz, úgyhogy egy politikus — bármely irányzathoz tartozzék is — aligha vonhatja ki magát sokáig ennek előkészítése alól. A tudomány gondja mindenesetre az, hogy a keleti kérdésben kényszerűleg beálló politikai helyzet pillanatában a szakemberek serege is készen álljon, hogy a felelősséggel cselekvőnek igazi szak-

[43] *H. Aubin:* An einem neuen Anfang der Ostforschung (Zeitschrift für Ostforschung, 1952. 14. o.).

[44] *E. Keyser:* Der Johann Gottfried Herder-Forschungsrat und das Johann Gottfried Herder-Institut (Zeitschrift für Ostforschung, 1952. I. 102. o.).

ismerettel tanácsot adhasson. Félünk, hogy ezek a szakértők hiányozni fognak. Így képezi ki egy nép utánpótlását minden lehető feladatra, és mégis aligha képezi ki arra, ami néhány év múlva nemcsak a német nép, hanem minden európai nép számára sorsdöntő jelentőségű lehet."[45]

Ez a felhívás — az X nap számára szakembereket kiképezni — nem szállt el meghallgatatlanul. 1953. június 3-án foglalkozott a szövetségi gyűlés „A német keleti vidékek, Kelet-Európa és Délkelet-Európa ismeretének gondozásáról" szóló javaslattal, melyet a fasiszta Deutsche Partei vetett fel és amelyet Willi Brandt révén az SPD is támogatott.

A parlamenti bizottság jelentéséből kiviláglik, hogy a minisztériumok egész sora (a bel- és külügyminisztérium, az „össznémet kérdések" kémminisztériuma, az élelmezésügyi, a mező- és erdőgazdasági, valamint gazdaságügyi minisztériumok) mérvadó befolyást kezdett gyakorolni az Ostforschungra.[46] Különösen szoros kapcsolat fűzte az Ostforschungot a külügyminisztériumhoz. Már a szövetségi kormány 1952. évi beszámolójából kiderül, hogy „a szovjet szféra országaiban nincsenek diplomáciai és egyéb képviseleteink...ennek ellensúlyozására kapóra jön a külügyminisztériumnak számos német Ostforscher közreműködése" és, hogy „ők a diplomáciai képviseleteket „különös gonddal...tájékoztatták a keleti kérdésekről". Hogy milyen hasznos volt a külügyminisztériumnak az Ostforschung, ezt később kiemelte Hans Koch is (a müncheni Osteuropainstitut igazgatója, korábban Königsbergben, Breslauban és Bécsben, alkalmanként Adenauer főtolmácsa), utalva arra, hogy az Ostforscherek a szövetségi köztársaság számára Kelet- és Délkelet-Európában 49 diplomáciai státust, plusz „az újságírók, gazdasági szakemberek és katonai attachék gárdáját" pótolták és ezáltal milliókat takarítottak meg.[47] A szövetségi gyűlés ajánlotta a kormánynak, hogy „a gyakorlati politika szükségleteiből kiindulva", az Ostforschung-intézményeket jól kiépítse és anyagilag lényegesen jobban támogassa, s az „Ostkunde"-t az általános iskolákban az oktatás szerves alkotórészévé tegye. Sokatmondó volt az a követelés, hogy az emigránsokat erősebben vonják be ebbe a munkába és segítsék, amit az Adenauer-kormány teljesített is.

1953 őszén Hallstein szavai is igazolták az Ostforschung és a bonni állam külpolitikája közti szoros kapcsolatokat. Hallstein elismerőleg megállapította, hogy „az államszövetségi kasszából az Ostforschung céljaira kidobott összegek javarészét a külpolitikailag fontos jelenkor-kutatásra" fordítják.[48]

Az 1953. évi szövetségi gyűlésen elhangzott javaslatok újabb indítékot adtak az Ostforschung-intézmények nagyvonalú kiépítésére. 1954 júliusában a tagállamok kultuszminiszterei és a nyugat-német rektorkonferencia együttműködve a bonni belügyminisztérium kultúrügyosztályával bizottságot alakítottak az Ostforschung fejlesztésére. Az egyetemeken és főiskolákon munka-

[45] *H. Schlenger:* Die Stellung Ost-Mitteleuropas in der deutschen Wissenschaft (Vergessener Osten, A „Notverband vertriebener Hochschullehrer" „Vergessene Wissenschaft" tanulmánysorozatának 2. füzete. Göttingen. 1952. 14. o.).

[46] Német szövetségi gyűlés, 1. választási periódus, 1949. 4098. sz. nyomtatvány. Vö. még *W. Szeczinowski:* Die Organisation der „Ostforschung" in Westdeutschland (ZfG. 3. évf. 1955. 2. füz. 288—309. o.).

[47] *H. Koch:* Die Osteuropaforschung in der deutschen Bundesrepublik (Beiträge zur Ostforschung; a „Vergessene Wissenschaft" sorozat 3. füzete, Göttingen. 1954. 14. o.).

[48] Német szövetségi gyűlés, 2. választási periódus, 1953. Melléklet a 659. sz. nyomtatványhoz.

közösségeket létesítettek, tanszékeket, szemináriumokat és intézeteket szerveztek Kelet-Európa történetének, gazdaságának, jogviszonyainak, nyelveinek, egyház- és vallástörténetének tanulmányozására. Az előadások száma jelentősen emelkedett és az úgynevezett Osteuropakunde köréből sok témát az első vonalban — a studium generale keretében — tárgyaltak. Ugyanakkor a megfelelő folyóiratok és kiadványsorozatok száma és példányszáma minden eddigi mérvet felülmúlt. Könyvek özöne árasztotta el a piacot és még a napi publicisztikában is megnyilvánult az Ostforschung fokozott tevékenysége.

Többek között a giesseni „Institut für kontinentale Agrar- und Wirtschaftsforschung" megalakításával (1955) még Schlengernek azt a követelését is valóra váltották, hogy „szakember-hadsereget" képezzenek ki ne csak történeti síkon, hanem gazdasági, kulturális, földrajzi és szociológiai területen is. Az intézet talajtani, mezőgazdasági, agrárföldrajzi, állatorvosi, gazdaságtudományi és történeti-filológiai osztályokkal rendelkezik és Herbert Ludat történész (azelőtt a poseni „birodalmi egyetemen" működött és a krakkói „Institut für deutsche Ostarbeit" munkatársa volt) vezetése alatt áll.

Az Ostforschunggal szorosan együttműködnek az egyes „Landsmannschaftok" kulturális osztályai (ún. Kulturwerke). Ezeknek központi, koordináló és reprezentatív szerve az 1954-ben alapított „Ostdeutscher Kulturrat", amelynek élére — nomen est omen — gróf Henckel von Donnersmarck felsőszléziai mágnássarjat hívták meg. A „kultúrtanács" célja, hogy kulturális rendezvényekkel, Szilézia, Pomeránia és Kelet-Poroszország stb.-ről tartott történeti és honismereti előadásokkal az áttelepültek között ébrentartsa az „elvesztett haza iránti honvágyat" és az elvesztett otthon visszaszerzésének vágyát.

Hogy az Ostforschung számára még tágabb tevékenységi lehetőséget teremtsenek, a bonni belügyminisztérium 1957. február 28-i rendeletével Kölnben létrehozta az „Ostkolleg der Bundeszentrale für Heimatdienst" szervezetet. Ennek a szervezetnek az Ostforscherek szavai szerint az a hivatása, hogy „eszmei-politikai síkon vitába szálljon a nemzetközi kommunizmussal" és hangadó „keleti-specialisták" vezetésével kurzusokat tartson tanárok, újságírók, bírák, állami hivatalnokok, evangélikus akadémiák és katolikus szociális képzdék munkatársai, tisztek, ifjúsági vezetők, ipari vezetők és szakszervezeti vezetőemberek stb." számára.[49]

Tehát a német imperializmus arra törekszik, hogy a régi keleti expanziós tervek felélesztésével rohamcsapatának olyan szervezetet létesítsen, amilyen még a fasizmus idején sem volt.

*

A nyugat-német Ostforschung szovjetellenes és határrevíziós céljainak álcázására ugyanazokat a jelszavakat használja, mint a bonni rezsim. Ez a dolgok lényege szerint másként nem is lehet. De ezen felül az Ostforscherek az „Európa"- és „Nyugat"-ideológia készleteit is rendszerbe szedték és jelentősen növelték. Ez éppen főmotívumként kifejezésre jut kiadványaik címeiben is. A freiburg-breisgaui „Ostdeutscher Akademischer Arbeitskreis" munkáiból 1953-ban Hermann Aubin adott ki cikkgyűjteményt, amely „A német Kelet

[49] Osteuropa. Zeitschrift für Gegenwartsfragen des Ostens. 1958. 3. füz. 216. o.

és a Nyugat" címmel ékeskedik. Walther Hubatsch egy megfelelően beállított történeti összképben Kelet-Poroszországot „Európa sarokpillérének" nevezi. Wilhelm Pleyer, a feneketlen szlávgyűlölet alkalmilag történelemmel foglalkozó irodalmi képviselője „adalékképpen a keletkutatáshoz" egy „Politikai olvasókönyvet" állított össze „Európa ismeretlen közepe" misztikus címmel. Az „Olvasókönyvből" kiviláglik, hogy a keresett földrajzi pont és egyszersmind „Nyugat sarkpontja" a Szudéta-vidék. „Der europäische Osten" címmel Münchenben egy, az „új rendnek" szentelt politikai havi folyóirat jelenik meg, amelynek munkatársait — Ostforschereket, Landsmannschaft-vezetőket, Adenauer-kurzust végzett újságírókat és keleti emigránsokat — a Szovjetunió iránti közös gyűlölet fűzi össze.

Még további példákat is idézhetnénk a nyugat-német Ostforscherek és iparkodó újságíró-tanítványaik könyvterméséből. Mindebből nyilvánvaló, hogy a jelenlegi Európa-ideológia tartalmilag csak alig különbözik a „német élettér" náci frázisaitól. Így például az Aubin által kiadott cikkgyűjtemény előszavában „a keleti német élettér katasztrófális amputációjáról" olvashatunk, amelyet a német népben tudatossá kell tenni. Ezen az alapon „mélyrehatolóan" kell továbbdolgozni, hogy „Németország ismét Németországgá váljék és történeti feladatát ismét teljesíthesse az európai térségben". Nyíltabban aligha lehetne megfogalmazni a nyugat-német imperialisták követelését egy újabb „keleti felvonulás" (Zug nach Osten) érdekében.

A nyugat-német ifjúságnak egy újabb „keleti poroszkálásra" (Ostlandritt) való megnyerése céljából Ernst Lehmann követeli, hogy az általános iskolákba vezessék be az Ostkunde-oktatást, mert „nyugati egységfrontot kell alakítani a véglegesen ázsiai emberfelfogás ellen, amely az embert nem Isten képmásának, hanem csak állami haszonállatnak" tekinti.[50] Ez az ál-pedagógus tehát, aki 1944-ben ujjongva ünnepelte a Hitler-fasizmust, még most is a faji mítosz megszállottja.

Az Ostforscherek, mint mondottuk, leginkább a népi demokratikus országok és a balti szovjet köztársaságok iránt érdeklődnek, amelyeket „Kelet-Középeurópa" (Ostmitteleuropa) néven foglalnak össze. Ennek a fogalomnak a tartalmát és megnevezését változatlanul a fasiszta érából vették át. 1937-ben az erfurti német történészkongresszuson Kleo Pleyer a nemzeti szocializmus egy „izzó" kardforgatója (a fentemlített Wilhelm Pleyer öccse) „A határharc erői Kelet-Középeurópában" c. beszédében (megjelent a „Schriften des Reichsinstituts für Geschichte des neuen Deutschland" c. kötetben) „a finn tenger öböltől az Adriáig és az Égei-tengerig terjedő kelet-középeurópai térségről" beszélt, mely „Európa német közepéhez" van rendelve. Ez a térség változatossága ellenére is „az egységesség és az összerendeltség *egy* elemét" viseli: „német vérrel van átitatva és német stílusra alakítva". 1953-ban mindenesetre nem akarták még a náci örökletességet ilyen nyíltan kinyilvánítani. „A Kelet-Európa fogalom — írja Hermann Aubin — nem mindig határolható körül élesen és egyformán." De ő is „az Adriától a Keleti-tengerig terjedő térség *egy* történeti összefüggéséről beszél, amelynek egyik meghatározó összetevője a németség" volt.[51] Hogy ez a „keleti Közép-Európa" hogyan jött létre és milyen funkciót tölt be, ezt megtudhatjuk W. Schlesingernek „a középkori

[50] *E. Lehmann:* Der deutsche Osten in Erziehung und Unterricht (Sowjetzone, Osten, Ostkunde in Erziehung und Unterricht, Trier. 1954., 29. o.).

[51] *H. Aubin:* Der deutsche Osten und das Abendland. München. 1953. 14. o.

német keletfelé-mozgás"-ról írt[52] és a Kelettel szemben látszólag jóakaratot mutató essayjéből. De az állítólagos elfordulás a nacionalista német középkorkutatásnak a szlávokkal szemben lefektetett néhány túlhaladott dogmájától csak megtévesztő manőver: Schlesingernél is fixa ideaként lép fel „a német nép nyugati küldetésének" elmélete. Féligazságokat és sima hazugságokat állít csatasorba, hogy „a német Kelet összeomlását" és „az európai közép pusztulását" állítsa be Európa „betegségének" okaiul, amelyet — a német monopolmágnások tervei és elképzelései szerint — gyógyítani kell. A feudális német „Drang nach Osten" dicsőítésében még ma is egy követ fúj minden nyugatnémet történész. „A németek kelet-európai küldetését" mindig félre fogjuk értelmezni, ha nem abból indulunk ki, hogy „a kereszténvi segítség tényéről" volt szó.[53] Így kommentálja például Robert Polzer ezt a jelenséget Csehországgal kapcsolatban. Kézenfekvő, hogy az Ostforscherek ezen apoteózisaiból — mint egykor Hitler idején — teljesen konkrét politikai hasznot akarnak húzni a jelen számára. Ezt körülbelül így fogalmazhatnók meg: Európa csak akkor gyógyulhat meg ismét, ha Németország betölti „nyugati küldetését". Ez pedig nem más, mint program Kelet „visszaszerzésére", a népi demokratikus rend felszámolására és a kelet-európai országoknak a nyugat-német monopóltőke gyarmataivá való alakítására.

Ezt az aktuális végkövetkeztetést egyáltalán nem rejtik véka alá. „Ha ezeket a bolsevizált területeket ismét vissza kell majd szerezni Európa számára" — mondta Max Hildebert Böhm 1954-ben az „Ostdeutscher Kulturrat" ülésén —, akkor a Nyugat... egy olyan új küldetés előtt fog állni, amely nehezebb lesz, mint a középkoriak." Ha eszünkbe idézzük, hogy milyen módszerekkel történt a középkori térítés, akkor körülbelül képet alkothatunk magunknak, hogyan képzelik el ezek az urak a jövendő „nehezebb" küldetést.

A népek előtt mindenesetre igyekeznek ezeket a szándékokat leplezni. Szudéta-német származású neves Ostforscherek (Eugen Lemberg, Rudolf Schreiber, Emil Franzel), Robert Ingrim megrögzött reakciós amerikai újságíró segédletével már 1949-ben összeültek egy, „a vasfüggöny mögött élő népek"-hez intézett „manifesztum" megszerkesztésére. A kiáltványban a Landsmannschaftok revansizmusát raffinált módon „a hazai jog helyreállításáról", „(a kelet-európai népeknek) a kommunista diktatúráktól való megszabadításáról" hangoztatott frázisokkal „Európa újjáalakításának" programjává tették. Az „Európa-ideológia", amellyel az Ostforschung a Landsmannschaftok ún. hon-politikájának (Heimatpolitik) bábája lett, a dühödt szovjetellenesség talajából fakadt.

A Szovjetunió elleni agresszivitás történeti-földrajzi álcázására az Ostforschung egy három részre tagolt Nyugat konstrukciójához jutott el. Nyugat-Európa és egy olyan Közép-Európa mellett, amelyet az 1939-es határok közti zárt német nyelvterülettel azonosítanak, harmadik elemként éppen az ún. Kelet-Középeurópát tüntetik fel, és határait a távolabbi Kelet felé teljesen rugalmasan kezelik. Ennek megvannak a maga okai. Mert a német imperializmus régi receptje szerint, amelyet ma már hatalmas amerikai testvérbátyja is átvett, kialakították a „Kelet" „nyugati integrációjának" programját.

[52] *W. Schlesinger:* Die geschichtliche Stellung der mittelalterlichen deutschen Ostbewegung (HZ 183, 1957, 517. skk. o. Vö. ehhez *I. Hagemann* recenzióját: ZfG, 6. évf. 1958, 4. füz. 797. skk. o.).

[53] *R. Polzer:* Die sudetendeutsche Wirtschaft in der Tschechoslowakei, a Göttingener Arbeitskreis tanulmánysorozatának 26. füzete. Kitzingen a/M. é. n. 37. o.

Eszerint először is a kelet felől Németországgal határos kontinentális övezetet (amelyet ma alkalmanként ismét „Zwischeneuropának" neveznek) meg kell fosztani minden saját politikai súlyától, úgy, hogy az önálló nemzetek helyébe kis „népegységek" (Völkerindividualität) konglomerátumát tennék, amelyek felett visszatelepített német „népcsoportok" gyámkodnának. Másodszor a szovjet hatalmat amennyire csak lehet visszaszorítanák „Ázsiába" és még az ennyire korlátok közé szorított hatalmi körében is sakkban tartanák a „nemzetiségi kérdéssel". Azt, amit a Szovjetunióból még meghagyni akarnak, a „tulajdonképpeni Keletet", egy olyan sajátos emberfajta otthonának ábrázolják, amelyre a „nyugat-európai gondolkodási kategóriák" már nem alkalmazhatók. Ennek a „keleti emberfajtának" a jellemzéséhez Eugen Lemberg a fasiszta fajpszichológiához nyúl vissza. Így arról beszél, hogy a „keleti ember"-re egy bizonyos „mágikus gondolkodás" lenne jellemző, s hogy ez egy olyan világ, amelyben „még a kívánság is segít".[54] Ilyen fantazmagóriákkal lehetne szerinte a szovjet társadalom vitathatatlan sikereit érthetővé tenni. Ha tehát a szocializmus építését a Szovjetunióban nem lehet meg nem történtté tenni, a szomszédos népi demokratikus országoknak (amelyek azért a „Nyugathoz" tartoznak) ugyanerre az útra lépését „idegen", külső kényszernek tulajdonítják. Ehelyett a „kelet-középeurópai térség" népeinek árkánumként „az egyenjogú népek szövetkezését" ajánlják, amely mögött a német imperializmusnak a történelemből jól ismert hatalmi igénye rejtőzik.

Ebben az összefüggésben kell említenünk Kelet-Európa föderációs terveit. Óriási azoknak a programoknak a száma, amelyeket ezen a téren az Ostforschung szűkebb és tágabb területén kiagyaltak. Hans Hartl, a „Wissenschaftlicher Dienst Südosteuropa" szerkesztője, „Föderációk inflációja" c. Münchenben megjelent könyvében a 12—16 legfontosabb ilyen utópikus tervet sorolta fel. Mint e tervek gyöngyszemét megemlítenők a Duna-Monarchia visszaállítását Habsburg Ottó uralkodása alatt. E tarkabarka összevisszaság ellenére 1955 júliusában Hans Koch megállapította, hogy ezek a „megoldások" „néhány év alatt aktuálissá válhatnak".[55] Vajon a szövetségi kancellár kegyeiből kitüntetett ezen Ostforscher már akkor bizalmas információkkal rendelkezett valamilyen X napról, amely azután 1956 őszén Magyarországon akcióba is lépett? Mindenesetre nem lehet egyszerűen elvetni azt a gondolatot, hogy ezeknek a spekulációknak komoly hátterük van.

Amikor 1946 után az Ostforschung szétugrasztott erőit — „a törhetetlenek összeforrt csapatát", ahogy őket a „Zeitschrift für Ostforschung" kiadói nevezik — ismét összeterelte, a szervező munka és a kutatási tevékenység újbóli megindítását „új kezdetnek" jelentették ki. A német tudománynak egyetlen más ága sem volt a Hitler-féle rendszerrel való szoros kapcsolatai miatt annyira kompromittálva, mint az Ostforschung. Ezért érthető, hogy a bonni keresztvízzel tisztára mosott Ostforschung a hallgatás rövid időszaka után, illetőleg tevékenységének amerikai kémszolgálati szervezetek szolgálatában való földalatti folytatása után (pl. P-H. Seraphim) némileg fáradozott azon, hogy fasiszta múltjától elhatárolja magát. „Az új német Ostforschung — mondta Thedieck, az összémet ügyek minisztériumának államtitkára, 1954-

[54] *E. Lemberg:* Osteuropa und die Sowjetunion, 2. kiad. Salzburg. 1956. 25. skk. o.
[55] *H. Koch:* Probleme der deutsch—slawischen Nachbarschaft (Der deutsche Osten, Referate des ersten Ostseminars der Hochschule für politische Wissenschaften. München. 1956. 33. o.).

ben Aachenben az »Ostdeutscher Kulturrat« első ülésén — Johann Gottfried Herder szelleméhez szegődött." Eltekintve attól, hogy itt a felfelé haladó német polgárság nagy humanistájának neve — amelynek a szláv népi kultúrák elévülhetetlen értékei melletti kiállása miatt a kelet-európai népeknél jó csengése van — arra szolgál, hogy az Ostforschung valódi céljait elrejtse, a Herderre való hivatkozás egyáltalán nem új.

Herder népfogalmát a „népkutatás" (Volksforschung) történelmietlen és nacionalista értelmezésben már igénybe vette népiségelméletének megalapozására. Ennek a „népkutatásnak" a hordozói elsősorban a kelet-európai német nemzeti kisebbségek népi és nemzeti védegyletei voltak, anyagi támogatóit és szellemi atyjait pedig a német nagyburzsoázia és az „Alldeutscher Verband" soraiban kell keresnünk. Ennek a népiségteoriának a jelentős eleme a „germánok és szlávok közti évezredes határvillongásról" szóló tézis és az a megállapítás, hogy a „nyugati" nemzetállam-fogalom a Németországgal keleten határos területekre nem alkalmazható. Az első esetben az a szándék rejlik mögötte, hogy — a szomszédnépek baráti gazdasági, politikai és kulturális kapcsolatainak elhallgatásával — a német imperialisták agressziós vágyait az egész német nép nemzeti óhajává hamisítsák, a második esetben pedig a Herderre való hivatkozás örve alatt a „népcsoport-jog" laza fogalmával, azaz a német imperializmus befolyása számára könnyebben hozzáférhető nemzeti csoportok majdnem korlátlan tarkaságának megteremtésével, pótszert találjanak fel „Kelet-Középeurópa" népei számára szuverén nemzeti államra való történetileg megalapozott igényeik helyett. Ezáltal Herdert közvetlenül arra használták fel, hogy ügyvivője legyen a német imperializmusnak a versaillesi határok revíziója érdekében, „Kelet-Középeurópa újjárendezésének" szellemében. Ezért mind a nácik, mind bonni örököseik átvették az Ostforschungba a „népkutatást" hazug Herder-kultuszával, mint használható ideológiai fegyvert. Amikor ma az Ostforschung szovjetellenes elaborátumait „Összességkutatás" (Ganzheitsforschung) címén Herder állítólagos szellemében tálalja, ezekkel a megtévesztési manőverekkel feltárul kapcsolata ugyanazzal a zavarosvizű forrással, amelyből egykor a „vér és talaj" teóriák is fakadtak.

Ezt megerősítik azok a nézetek is, amelyeket az Ostforschung ma a náciuralom idejéről vall. Mint általában a német imperializmus „tudományos" apologétáinál, az Ostforschereknél is az a tendencia, hogy a fasizmust fehérre mossák. Ezenkívül vezető Ostforscherek még arra is merészkednek, hogy a nemzeti szocializmus elméletét és gyakorlatát bizonyos vonatkozásban dicsérő példaként kiemeljék. Így Eugen Lemberg a fasiszták által felkarolt „népcsoport-jogot" elméleti haladásnak minősíti.[56] Hermann Aubin még világosabban nyilatkozik. Neki azért imponál a nemzeti szocializmus, mert ennek hosszú ideig sikerült „a bolsevizmus elleni áthidalhatatlan ellentét vallásával... minden nyugati erőt, és nevezetesen a keleti térség erőit is" egyesítenie.[57] Hogy ez a számítás nem valósult meg, ez a kelet-európai népeken múlott, akik nemzeti és társadalmi felszabadító harcukban erős és önzetlen szövetségesre találtak a Szovjetunióban, a fasisztákat belföldi kollaboránsaikkal egyetemben országukból kiűzték és a népi demokratikus rendet felállították. E tények

[56] *E. Lemberg:* Die Ausweisung als Schicksal und Aufgabe. Gräfelfing b. München, 1949. 12. o.

[57] *H. Aubin:* An einem neuen Anfang der Ostforschung, i. h. 11. o.

felett Hermann Aubin — mint a többi Ostforscher is — szemet huny. Véleménye szerint Hitler csak annyiban ludas a dolgok ekénti alakulásában, hogy túladagolta az önmagában helyes elvet. Ezzel hallgatólagosan azt a gondolatot fejezi ki, hogyha egy elkövetkezendő esetben jobban ügyelnek a népek nemzeti sajátosságaira, a múlt hibái elkerülhetők lennének.

A mai Ostforschungnak Nyugat-Németországban fontos követelménye a „jelenkori vonatkozás" (Gegenwartsbezogenheit). Ennek megfelelően a Német Demokratikus Köztársaságot is közvetlenül bevonja kutatási körébe. A nyugatberlini egyetem Osteuropa-Institut-ja például külön osztályt létesített a Német Demokratikus Köztársaság gazdasági és állami felépítésének tanulmányozására és hasonló céllal külön tanulmánysorozatot is publikál. Hasonló módon járnak el ennek az irányzatnak más intézményei is. Az Ostforschung „hagyományokban gazdag" útján ezúttal első ízben adta fel látszólag etnikai alapon nyugvó elveit olyan államot és társadalmat vonva be vizsgálódási körébe, amelynek a német nemzethez való tartozását senki sem vonhatja kétségbe. Így nyilvánvalóvá válik, hogy az Ostforschung vezéreszméje nem az az ismételten kinyilatkoztatott készség, hogy a kelet-európai népek sajátosságait jobban megismertesse, hanem az osztályalapon nyugvó vak gyűlölete a népek nemzeti és társadalmi felszabadító harcának, a proletariátus politikai emancipációjának és a szocializmus építésének minden jelensége iránt, akár a Szovjetunióban, akár a kelet-európai népi demokratikus országokban, akár a Német Demokratikus Köztársaságban nyilvánuljanak is meg azok. E célból az Ostforschung még attól sem riad vissza, hogy a NDK állami és társadalmi alapjait közvetlenül vagy leplezetten aláaknázza. Így a bonni állam illetékeseinek készséggel szolgáltatja az újraegyesítés elleni harchoz szükséges eltorzított és hamisított anyagot, elősegíti mindenekelőtt azoknak az értelmiségieknek az átszökését, akik a múlthoz való kötöttségük miatt demagógiája számára megfelelő talajt jelentenek, s fércműveiket a nyugat-német közönség tudatos megtévesztésére igazságként prezentálja, sőt „kutatómunkája" számára közvetlenül felhasználja a Nyugat-Berlinben levő — és az amerikai és német imperializmus zsoldjában álló — számos ügynöki és kémszervezetet.

A béke- és szocialistaellenes konspiráció e sötét erőivel való szoros kapcsolatnak megfelelnek a nyugat-német Ostforschungnak a „békében való német újraegyesülés"-ről — mint a „keleti népek felszabadítása"-nak előfeltételéről — való elképzelései. Hermann Aubin programadó cikkében a jelenleg „nyugat-idegen életkörbe illesztett" országok közt hármas „tagolást" különböztet meg. A Nyugat-Németországhoz legközelebb eső övezet alatt érti a Német Demokratikus Köztársaságot. Utána következnek a kelet-európai népi demokratikus országok és csak ezután a Szovjetunió, az a hatalom, amely „mélyen betört Közép-Európa német magvába". Ennek a tagolásnak megfelelően az Ostforschung köreiben arról beszélnek, hogy az „Európa-eszme ... a német egységre és a kelet-középeurópai népek felszabadítására való törekvést" betetőzi.[58] Ez „jelenkori vonatkozású" formában a „lépésről-lépésre" program feleleventését jelenti, amelynek megvalósításában egykor Hitler mesternek gondolta magát. Jelen esetben ez a program azt jelentené: először erőszakkal hozzácsatolni a NDK-ot a bonni államhoz, majd „a kelet-középeurópai kultúr-

[58] Zur gegenwärtigen Lage der Deutschen in der Tschechoslowakei, Mitteleuropäische Quellen und Dokumente, 2. köt. kiadta a Szudétanémet tanács. München. 1957. 5. o.

népek felszabadítása" útján kiépíteni a katonai és gazdasági pozíciókat és végül fegyverrel rátörni a Szovjetunióra. Ezeknek a terveknek a megvalósításában az úgynevezett Landsmannschaftoknak jelentős szerepet szántak. Így pl. a Henlein-fasiszta Walter Brand az áttelepültek visszaköltöztetését követeli, hogy ezáltal „Európát egy kelet felől jövő újabb inváziótól megvédjék..."[59] Tehát már a bolsevizmussal szemben állítólag „immunis" határvédőkről is gondoskodtak a német imperializmus határtalan igényterében.

Ma az Ostforscherek ismét vizsgálják azoknak a kis etnikai csoportoknak a helyzetét és állományát, amelyek „a nagygermán birodalom" bukásával a német kisebbségek közül Kelet-Európában még megmaradtak. A csehszlovákiai német lakosságot — „mint német néptest állagát" — rendkívül módon veszélyezteti a rá befolyással levő szocialista környezet. „Össznémet felelősségből" (sic!) itt változást kellene teremteni és az imperialista hatalmakat „tevékeny segítségre" sarkallni a „maradék-németek" érdekében.[60]

Abban a szándékban, hogy a nácik példájára a német kisebbségeket ismét felhasználják ürügyként a szomszédos államok belügyeibe való beavatkozásra, nem jelentéktelen szerepet játszik az ún. Seliger-Gemeinde.[61] A Csehszlovákiából származó jobboldali német szociáldemokraták áttelepültjeinek e szövetsége azt mimeli, hogy a Csehszlovák Népköztársaság német munkásmozgalmát tanulmányozza. A valóságban viszont egy láncszemet képez a dühödt revansista uszításban jeleskedő Landsmannschaft-szervezetek sorában. Ez a szervezet jó viszonyban áll a Henlein-fasisztákkal, csak a „demokratikus szocializmusról" hangoztatott frázisaiban és abban különbözik tőlük, hogy igyekszik a bel- és külföldi szociáldemokratákat saját törekvései számára megnyerni. Egyben felajánlkozik, hogy adott esetben segít egy csehszlovákiai nyugatbarát szociáldemokrata párt felépítésében.[62] A Seliger-Gemeinde nem más, mint egy Ostforschung-intézmény a Német Szociáldemokrata Párton belül. Hogy milyen jelentőséget tulajdonít ennek a szövetségnek a szociáldemokrata pártvezetőség, ez nem utolsó sorban abban jut kifejezésre, hogy Erich Ollenhauer résztvett 1958 augusztusában Rothenburg o. d. Tauberben tartott utolsó gyűlésükön. Ollenhauer itt egy hat pontból álló programot fejtett ki „a Heimat-probléma európai megoldására", ami megfelel a Seliger-Gemeinde óhajainak.[63]

*

Az Ostforschung irományözönben igyekszik a felelősséget a potsdami konferenciának a német keleti határ megállapítása tárgyában hozott határo-

[59] Der Sudetendeutsche, 1956. nov. 24.

[60] Zur gegenwärtigen Lage der Deutschen in der Tschechoslowakei, i. h. 47., ill. 8. o. (R. Reitzner).

[61] Így nevezték a szociálsoviniszta Josef Seligerről (1870—1920), a csehországi német szociáldemokraták jobb-szárnyának vezetőjéről.

[62] A Seliger-Gemeinde 1956. június 30-i országos konferenciáján R. Reitzner szociáldemokrata képviselő a következőket jelentette ki: „Minden új helyzetben tekintélyünket és szolidaritásunkat fogjuk a mérleg serpenyőjébe vetni, hogy elősegítsük — ha tudjuk — egy új cseh munkásmozgalom újjászületését... senkinek sem fontosabb érdeke, mint nekünk, a cseh szociáldemokrácia újjászületése." (Schicksalsfrage Osteuropa. München, 1957. 16. sk. o.).

[63] Vö. Vorwärts. Szociáldemokrata politikai, gazdasági és kulturális hetilap, 1958. szept. 5. Az SPD-nek a történelem során és a jelenben Kelet-Európa irányában elfoglalt álláspontjával fog többek között foglalkozni a Német—Lengyel Történészbizottság 1959 elején tartandó következő ülésszakán.

zataiért és a német lakosságnak ezzel kapcsolatos átköltöztetéséért — amit Németországgal szemben elkövetett igazságtalanságként állít be — egyedül a Szovjetunióra hárítani.[64] Így ismételten azt állítják, hogy az Oderától és a Neißetől keletre eső vidéket azért választották le Lengyelország javára a német birodalomról, hogy Lengyelországot a Szovjetunió részéről követelt „lengyel keleti-területekért" kárpótolják. Szovjet részről már az 1947-ben tartott moszkvai külügyminiszteri konferencián hangsúlyozták, hogy a szovjet—lengyel és a lengyel—német határok rögzítésénél két teljesen különböző ügyről volt szó. A lengyel imperialisták (Pilsudski) által 1920/21-ben elrabolt nyugat-ukrán és nyugat-belorussz területeknek a Szovjetunióval való újraegyesítése megfelelt az 1920-ban Spában tartott antant-konferencia határozatainak (Curzon-vonal). A szovjet követelés jogosultságát a szövetségesek nem is vitatták. Ennek a követelésnek a népi Lengyelország részéről való későbbi, nemzetközi jogilag kötelező elismerése azt jelentette, hogy Lengyelország önként lemond erről a nem-lengyel területről. Ezzel szemben Lengyelország már a Hitler-Németország elleni háború idején igényt jelentett be az Odera és a lausitzi Neiße vonalán húzott határra. Ez Lengyelország jogosult követelése volt, hogy biztonságban lehessen a német imperializmus részéről és ezáltal jóvátételt nyerjen a fasiszta megszállók által véghezvitt rémtettekért és okozott károkért.

A „kárpótlás" elmélet szülőapja Churchill volt, aki ezt a teóriáját már a teheráni konferencia (1943 november) előtt felvetette.[65] Ezzel akarta a szovjetellenes lengyel emigránskormányt[66] rábírni arra, hogy a nyugat-ukrán és nyugat-belorussz területekről lemondjon és Lengyelország sorsának további alakulása folyamán ütőkártyának felhasználhassa. Mint W. Wagner Ostforscher is elismeri, a lengyel emigráns politikusoknak azt a feladatot szánták, hogy a népi demokratikus rend létrejöttét Lengyelországban megakadályozzák.[67] Az angol imperialisták számára tehát a mai nyugati lengyel vidékek valóban nem jelentettek mást, mint kárpótlási tételt, csereobjektumot több vágányon futó politikájuk számára. A kárpótlási teóriával azt akarták elérni, hogy a Szovjetuniót egyrészt a német nép szemében az Odera—Neiße határ fő felelősévé avassák, másrészt pedig Lengyelországgal szemben „imperialista rablónak" rágalmazzák. Azt remélték, hogy ezáltal a Németország, Lengyelország és a Szovjetunió közti jövőbeli viszonyt megmérgezhetik. Az 1945. április 21-i szovjet—lengyel szerződéssel és a Német Demokratikus Köztársa-

[64] Utalunk *P. H. Seraphim, R. Maurach, G. Wolfrum:* Ostwärts der Oder und Neiße c. írására. Tatsachen aus Geschichte-Wirtschaft-Recht, Berlin 1949. — „Ost-Handbuch", kiadta a Deutsches Büro für Friedensfragen. Stuttgart. 1949. — *F. Hoffmann:* Die Oder-Neiße-Linie. Frankfurt a/M. 1949. — *W. Wagner:* Die Entstehung der Oder-Neiße-Linie in den diplomatischen Verhandlungen während des zweiten Weltkrieges. Stuttgart. 1953. — *H. G. Sasse:* Die ostdeutsche Frage auf den Konferenzen von Teherán bis Potsdam. Tübingen. 1954. — *G. Rhode, W. Wagner:* Quellen zur Entstehung der Oder-Neiße-Linie. Stuttgart. 1956. — Ezek ellen a hamisítások ellen foglal állást lengyel részről többek között : *B. Wiewóra:* Granica polsko—niemiecka wświetle prawa międzynarodowego. Poznań. 1957.

[65] Vö. *B. Wiewóra:* i. m. 46. o.

[66] A Szovjetunió 1943. április 25-én megszakította a diplomáciai kapcsolatokat a Londonban székelő Sikorski-féle lengyel emigráns kormánnyal, mert ez csatlakozott a Hitler-fasiszták szovjetellenes propagandájához. Ez a kormány már korábban is vonakodott a Szovjetunió segítségével szovjet területen felállított Anders-hadsereget a német fasiszták elleni harcba vetni és a hadsereget a sztálingrádi csata idején Iránba kivonta.

[67] W. *Wagner:* i. m. 130. o.

ság és a népi Lengyelország közti 1950. július 6-i zgorzeleci megállapodással Lengyelország keleti és nyugati határait államjogilag lerögzítették és ezáltal megsemmisítették az imperialista körök spekulációit, akik ezt arra akarták felhasználni, hogy nemzetközi viszály tárgyává tegyék.

Az Ostforschung az Odera—Neiße határról kiadott publikációival ma is azt célozza, hogy az áttelepültek millióit a német imperializmusnak a szocialista tábor elleni agressziós politikája számára megmozgassa és a Német Demokratikus Köztársaságot, amely ezeket a határokat elismeri, rágalmazza. Szándéka már a források egyoldalú kiválasztásában és azok önkényes interpretációjában is kifejezésre jut.[68]

A nyugat-német kiadványok egyik kategóriája speciálisan a potsdami határozatok ama pontja ellen irányul, amelynek értelmében a német lakosságot az átengedett területről átköltöztették. Ide tartoznak többek között a német kisebbségek két világháború közötti történetéről írt munkák.[69] Ezen cikkek között általában két csoportot különböztethetünk meg. Az egyik csoport főleg Lengyelországgal foglalkozik. Ez a lengyelországi német nacionalista szervezeteket igyekszik az alól a vád alól tisztára mosni, hogy mint ötödik hadoszlop előkészítették és aktívan támogatták Lengyelország lerohanását. Más utat járnak a szudétanémet revansisták a megfelelő kérdéskomplexumokkal foglalkozó tanulmányaikban: erősen kommunistaellenes tendenciával a súlypontot a nemzetközi politika problémáira helyezik. Ebben a megvilágításban a fasiszta kisebbségi vezetők az „európai eszme" előharcosaiként tündöklenek.[70] Nagy teret foglalnak el olyan, tudományos köntössel ellátott tanulmányok, amelyek a — Pater E. Reichenberger által a „szudétanémetség Magna Chartájának" nevezett[71] — müncheni egyezmény nemzetközi jogi érvényességét akarják igazolni. Ezzel egy, az 1937-es határokon túllépő újabb német imperialista agressziónak váltak mintegy szószólóivá.[72]

Speciális hangnemük van mind a két kategóriába tartozó munkáknak, mert szerzőik a legtöbb esetben nacionalista német szervezetek aktív munkatársai voltak, kevés kivétellel közel álltak az NSDAP-hez, sőt funkcionáriusai közé tartoztak. Mégis a magukat tisztázni akaró írásaikban azt igyekeznek igazolni, hogy egyesületeik szembenálltak a Hitler-fasizmussal.[73] Ezeket

[68] Vö. *R. Goguel* recenzióját G. Rhode és W. Wagner forrásgyűjteményéről (Deutsche Außenpolitik, 1957. 8. füz., 680. skk. o.).

[69] *P. Swart:* Diesseits und jenseits der Grenze. Das deutsche Genossenschaftswesen im Posener Lande und das deutsch—polnische Verhältnis bis zum Ende des zweiten Weltkrieges. Leer. 1954. — *H. Schmid-Egger:* Zukunft in Böhmen. München. 1947. — Die Deutschen in Böhmen und Mähren. 2. kiad. München. 1952 gyűjtemény, ebben különösen E. Franzel cikke az 1919—1938 közötti szudétanémet politika történetéről. — *E. Lehmann:* Wir Sudetendeutschen. 4. kiad. Dortmund. 1952. — Sudetenland. Ein Hand- und Nachschlagebuch. Kitzingen. 1954. — *Th. Bierschenk:* Die deutsche Volksgruppe in Polen 1934—1939. Würzburg. 1954. — *R. Breyer:* Das deutsche Reich und Polen 1932—1937. Außenpolitik und Volksgruppenfragen. Würzburg. 1955. — *W. Jaksch:* Der Weg nach Potsdam. Stuttgart. 1958.

[70] *H. Ullmann:* Pioniere Europas. München. 1956.

[71] *E. Reichenberger:* Europa in Trümmern. 4. kiad. Graz. 1954. 86. o.

[72] *H. Raschhofer:* Die Sudetenfrage. Ihre völkerrechtliche Entwicklung vom ersten Weltkrieg bis zur Gegenwart. München. 1953. — *K. Rabl:* Die Rechtsstellung der Sudetenländer (Der europäische Osten 1956, 10. füz. 605. sk. o.). — Ua.: Die Grundlagen des sudetendeutschen Rechtskampfes (Unser Recht auf Heimkehr. Frankfurt a/M. 1956. 23—42. o.).

[73] W. *Brand:* Sudetendeutsche Tragödie. Lauf b. Nürnberg. 1949.

a nacionalistákat törekvéseikben olyan szociáldemokrata szerzők is támogatják írásműveikkel, mint Wenzel Jaksch és Otto Heike.[74]

Másrészt azonban éppen Heike megállapítja, hogy a nemzeti szocializmus milyen fokozódó befolyást gyakorolt a német kisebbségre. Alávetették magukat Hitler és Himmler utasításainak, kezes eszközök voltak a nácikémszolgálat kezében. Ez kiviláglik pl. a külügyi hivatal volt követségi tanácsosának, Schwagernek[75] egy írásából, mely szerint „a németség (Lengyelországban) komoly veszélynek volt kitéve a katonai hírszolgálatra való igénybevétele miatt". A német katonai titkos szolgálat szoros együttműködése Konrad Henleinnel és vezérkarával kimutatható Rudolf Bamler sz. k. vezérőrnagy fejtegetéseiből.[76]

Tény (amiről az Ostforschung kiadványaiban mindenesetre nem történik említés), hogy a német kisebbség között — különösen Csehszlovákiában, de Romániában és Lengyelországban és bizonyos vonatkozásban a balti államokban is — az SA és SS mintájára félig katonai alakulatokat szerveztek, amelyek lényeges szerepet játszottak a kisebbségek „gleichschaltolásában", az állami szuverénitás bomlasztásában és a fasiszta agresszió előkészítésében. Különösen kedvező szervezési kiinduló bázist jelentettek egy harcos ötödik hadoszlop felépítése számára a torna- és ifjúsági egyletek, amelyek a nyugatnémet kiadványokban mindenesetre politikailag ártatlan mezben jelennek meg.[77] Ezek iránt az egyletek iránt különös érdeklődést tanúsított ezért a náci vezetőség is. Így az 1938 nyarán Breslauban tartott torna- és sportünnepélyt — amelyen Hitler és Henlein bizalmas találkozójukon a Csehszlovák Köztársaság megtámadásának utolsó részleteit beszélték meg — arra használták fel, hogy a szudéta-német félkatonai alakulatokkal nagyarányú manővereket rendezzenek a Hitler-Wehrmacht tisztjeinek vezetésével. Ezekre a „tornászokra" támaszkodva rendezte Henlein Hitler utasítására 1938. szeptember 12-én azt a puccsot, amely a náciknak ürügyet szolgáltatott volna a katonai beavatkozásra.[78]

Lengyelországban is az volt a feladat, hogy a katonai megszállást a német kisebbség tagjainak gondosan előkészített fegyveres akciói támogassák. „A brombergi németek már a háború előtt élénk konspirációs tevékenységet fejtettek ki, titkos összejöveteleket és katonai gyakorlatokat rendeztek, Danzigon keresztül a birodalomba utaztak katonai tanfolyamokra és a Reichből becsempészett fegyvereket rejtegettek".[79] Sokezer ún. Volksdeutscher, azaz

[74] *W. Jaksch:* i. h. — *O. Heike:* Das Deutschtum in Polen 1918—1939. Bonn (1955).

[75] Az irat kelte 1938. okt. 27. Akten zur deutschen Auswärtigen Politik 1918—1945. Serie D (1937—1945), 5. köt. Baden-Baden. 1953. 94. o. 85. sz. dok.

[76] *R. Bamler:* Der deutsche militärische Geheimdienst bei der Vorbereitung und Durchführung des zweiten Weltkrieges (Probleme der Geschichte des zweiten Weltkrieges. Az 1957. nov. 25—30-i lipcsei tudományos ülésszak jegyzőkönyve. 2. köt. Berlin. 1958. 445. o.).

[77] *R. Jahn:* Sudetendeutsches Turnertum. Frankfurt a/M. 1957. — *P. E. Nasarski:* Deutsche Jugendbewegung und Jugendarbeit in Polen 1919—1939. Würzburg. 1957.

[78] Vö. *R. Kvaček:* K historii Henleinovy Sudetoněmecké strany (Dějepis v škole, 1957. 193—200. és 241—249., különösen 247. o.).

[79] Az 1945. okt. 15-i ún. brombergi véres vasárnap hátterének kivizsgálására alakított lengyel különbíróság ügyészének jelentéséből, gépirásos dokumentum. A példányt az Instytut Zachodni bocsátotta rendelkezésünkre. Kivonatosan közölte *K. M. Pospieszalski:* Zachodnioniemiecka propaganda o prześladowaniach Niemców w Polsce w r. 1939 (Przegląd Zachodni, 1957. 4. füz, 495. o.).

német nemzetiségű lengyel állampolgár szabadcsapatokat és különosztagokat képezett a Hitler-Wermacht keretében és harcolt saját állama ellen.[80] Amikor 1939. szeptember 3-án Brombergben német diverzánsosztagok német katonai parancsnokságok utasítására fegyveres akciót indítottak, a lengyel katonák a polgári lakosság támogatásával leküzdötték őket. A náci propaganda emiatt dührohamot kapott, „brombergi véres vasárnapot" emlegetett, és azt hangoztatta, hogy tömegével gyilkolják a védtelen német lakosságot Lengyelországban. A fasiszták ezzel saját lengyelországi rémtetteiket igyekeztek megokolni.[81] 60 000 legyilkolt németről beszéltek, tízszeresére növelve a háború áldozatául esett német polgári lakosság számát. Bár állításaik hazug voltát lengyel történészek a hivatalos német katonai temetési kimutatások felhasználásával megcáfolták,[82] az Ostforscherek írásaikban most is csakúgy mint azelőtt — ha bizonyos korrekciókkal is — a Goebbels-féle propaganda salakjához folyamodnak.[83]

A megszállott országokban elkövetett fasiszta bűnök kendőzésére olyan „élmény- és ténybeszámolók" szolgálnak, amelyek néha olyan fülhasogató címmel látnak napvilágot, mint pl. a „Németek mártíriuma Keleten",[84] vagy „Szegény lelkek jelennek meg Szilézia poklában".[85] Ezek között a tákolmányok között külön hely illeti meg az „elűzési dokumentációt", amelynek szudéta-német verzióját már 1951-ben óriási példányszámban kiadta a szudéta-német revansisták csúcsgremiuma[86] és az Odera—Neiße határtól keletre levő területekről való átköltöztetésről „beszámoló" gyűjteményes kötet (1953), amelyet méghozzá a bonni kormány[87] publikált. Bár ezek a vaskos kötetek több helyen hangsúlyozzák, hogy távol áll tőlük a gyűlölet vagy a visszafizetés gondolata, a számos, egyoldalúan kiválasztott és szubjektív színezetű, a Szovjetunió, valamint Lengyelország és a Csehszlovák Köztársaság elleni oly nagy bosszúvággyal telített megnyilatkozás mégis azt tanúsítja, hogy tartalmuk meghazudtolja álszent fogadkozásaikat. Az a hátsógondolatuk, hogy a szudéta-németek átköltöztetését nemzetközi problémává dagasszák és ebből

[80] *K. M. Pospieszalski:* i. m. 494. o.

[81] Vö. *J. Kolodziejczyk:* Prawda o „Krwawej Niedzieli Bydgoskiej", Bydgoszcz. 1945; továbbá az államügyész közölt 1945. okt. 15-i jelentése.

[82] *J. Bossowski:* Biuletyn Głównej Komisji Badań Zbrodni Niemieckich w Polsce, 3. köt. — *K. M. Pospieszalski:* Straty niemieckiej mniejszości w Polsce we wrześniu 1939. 'Sprostowanie hitlerowskich oszczerstw, Sprawozdania Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk. 1955. I.

[83] *H. J. Müller:* Irrweg und Umkehr. Stuttgart. 1948. — *G. Ludwig:* Massenmorde in der Weltgeschichte. Stuttgart. 1951. Mindketten változatlanul átveszik a nácik adatait. *R. Wittram* Ludwig könyvének recenziójában (IIZ, 1952. jún.) és *G. Rhode:* Die Ostgebiete des Deutschen Reiches (Würzburg. 1955. 118. o.) c. könyvében ezeket az adatokat már 16 000-re szállítják le. Ugyanezeket a számokat ismétlik a Göttinger Arbeitskreis által kiadott írásukban *H. Kraus* és *K. O. Kurth:* Deutschlands Ostproblem. Eine Untersuchung der Beziehungen Deutschlands zu seinen östlichen Nachbarn (Würzburg. 1957) és *H. Toppe:* Elisabeth Wiskemann und Deutschlands östlicher Nachbar Polen (Gemeinschaftsveröffentlichung des Osteuropainstituts München und des Stiftsverbandes für die deutsche Wissenschaft. 1957).

[84] *E. Reichenberger:* Ostdeutsche Passion. München. 1948.

[85] *E. K. Johannsen:* Arme Seelen erscheinen in der Hölle von Schlesien 1945/46. München (1952).

[86] Dokumente zur Austreibung der Sudetendeutschen, kiadta az Arbeitsgemeinschaft zur Wahrung sudetendeutscher Interessen. 2. kiad. München. 1951.

[87] Dokumentation der Vertreibung der Deutschen aus Ost-Mitteleuropa, kiadta a Bundesministerium für Vertriebene, 1. köt.: Die Vertreibung der deutschen Bevölkerung aus den Gebieten östlich der Oder und Neiße. Bonn. 1953.

kollektív jóvátételi igényt kovácsoljanak. Jellemző az a tény, hogy ebből már 1953-ban egy angol kiadást is publikáltak.[88] Emellett a bonni kormány által kiadott „Dokumentáció" azt a célt szolgálja, hogy „objektív" bizonyító értékkel rendelkező „történeti forrásként" tartsák készen későbbi külpolitikai akciókra. A kiadványsorozat hatásának fokozására „tudós" kiadói gárdát állítottak az élére. Mint J. Höppner megállapította, az adatközlők javarésze nagybirtokos vagy zsíros paraszt, hivatalnok, tanító és pap volt, akik fasiszta múltjukat alig tudták kendőzni és akik a még fejükben kavargó náci rémpropagandát vetették papírra.[89] Hogy milyen nagymértékű cinizmus és embermegvetés uralkodott ennek a „Dokumentációnak" az összeállításánál, ezt tanúsítja az egyik szerkesztő módszertani „kutatási beszámolója". A szerkesztő kiszámítja, hogy milyen vegyítésben kell tálalni a vérgőzt és az érzelmeket, hogy ezáltal a nyilatkozatok a legnagyobb pszichológiai hatást érhessék el.[90]

Hasonló szándék irányítja azt az Ostforscherek között elterjedt módszert, hogy a fasiszta megszálló hatóságok állítólagos gazdasági építő teljesítményeit dicsérjék. Erre tipikus példa P. H. Seraphim „Kelet-Poroszország és Posen gazdasága" c. cikke, amely egy Landsmannschaft cikkgyűjteményében látott napvilágot.[91] Nagy-Lengyelország és Pomeránia megszállását Seraphim „a két keleti tartománynak a német birodalomhoz való visszacsatolásaként" üdvözli. Seraphim „tisztán gazdasági szemszögből" feljogosítva érzi magát annak megállapítására, hogy „a német igazgatás mindkét tartományban egészen bámulatos ütemben fellendítette a gazdasági fejlődést". A fasiszta szerző azonban egy szóval sem említi, hogy ez kizárólag a német hadigazdálkodás érdekében, a lengyel dolgozó lakosság korlátlan kizsákmányolása árán és messzemenően a rablott lengyel ipari és mezőgazdasági tulajdonból vett anyagi eszközökből történt. Evvel kapcsolatban mintegy eredményként könyveli el a zsidó lakosság tömeges lemészárlását: „A jelentős zsidó kisebbséget gettókba hajtották, később nagyrészt koncentrációs táborokba szállították és meggyilkolták".[92] E sorok olvasásánál az a benyomása az embernek, hogy a szerző, akinek értelmi szerzősége e bűntettben bizonyítást nyert,[93] még belső elégtételt is érez efölött.

*

Amikor a XX. pártkongresszus a szocializmus nagy távlatait feltárta, a szocialista világrendszer megerősödésének új szakaszát megnyitotta és a béke biztosításához vezető utat megmutatta, a nemzetközi reakció minden erejét

[88] Már 1947-ben megjelent az USA-ban egy propagandabrosura: Tragedy of a people. Racialism (értve alatta az állítólagos cseh fajgyűlöletet — A szerző megj.) in Czecho-Slowakia. New York. 1947. — 1947-ben W. Jaksch és más szudéta-német szociáldemokraták egy angol nyelvű petíciót intéztek a potsdami aláíró hatalmakhoz és az Egyesült Nemzetek főtitkárához, amelyben a szudéta-németeket állítólag ért „károk jóvátételét" követelték.

[89] *J. Höppner:* Die Umsiedlung der deutschen Bevölkerung aus den polnischen Westgebieten im Lichte neofaschistischer Geschichtsklitterung. ZfG, 6. évf. (1958) 2. füz., 338. skk. o.

[90] *M. Broszat:* Massendokumentation als Methode zeitgeschichtlicher Forschung, Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte, 1954. 2. füz.

[91] *P. H. Seraphim:* Die Wirtschaft Westpreußens und Posens (Wir von der Weichsel und Warthe, a „Heimat im Herzen" c. kiadványsorozatból. Salzburg. 1950).

[92] *P. H. Seraphim:* Ostdeutschland und das heutige Polen. Braunschweig. 1953. 11. o.

[93] Vö. *I. Girard:* i. h.

latba vetette, hogy ezt a politikát megzavarja és a marxizmus—leninizmus eszméinek győzedelmét megakadályozza. A kapitalizmus apologétáinak csahólásába az Ostforscherek különös hangerővel társultak be. Mivel Mehnert, Meissner, Koch és mások a szovjet ötéves tervek realitásában már nem kételkedhetnek többé, ezért szenzációs tálalású könyvekben és cikkekben még erősebben rákapcsoltak a SZKP és vezetői rágalmazására, és torz módon állítják be a szocialista államoknak a proletár internacionalizmus, az egyenjogúság, szuverenitás és kölcsönös tiszteletbentartás elvein nyugvó kölcsönös kapcsolatát. Egy „igazi szocializmus" ügyvédjeinek játsszák ki magukat, lelkesedéssel üdvözlik a revizionizmus minden válfaját és a szocialista tábor szétesésétől és közeli összeomlásáról ábrándoznak. Ezzel nemcsak azt a célt akarják elérni, hogy az emberek gondolatait a kapitalizmus belső nehézségeiről elterelják és bizalmatlanságot és gyűlöletet ébresszenek a kommunizmus ellen, hanem ideológiai diverziós munkát akarnak végezni az európai népi demokratikus országokban és a szocialista világrendszer egységét szeretnék megbontani.

A „keleti specialisták" egész munkacsapatai csodálatos kombinációs készséggel és hatalmas kartotékanyaggal már évek óta azon fáradoznak (csúcsszakértő Boris Meissner), hogy mesebeli „repedéseket" szaglásszanak ki a szovjet rendszeren és a „marxizmus válságának" előjeleit mutassák ki. Ecélból szakadatlanul figyelemmel kísérik pl. a Szovjetunió és a népi demokratikus államok szépirodalmát, sőt zenei életét is.

A „Deutsche Gesellschaft für Osteuropakunde" 1956 őszén kongresszust hívott össze Münstereifelbe, amelyen kilenc ország úgynevezett szovjetológusai gyűltek egybe. Az összejövetel célja az volt, hogy szovjet- és szocialistaellenes propagandára az SZKP XX. kongresszusa utáni új irányelveket kidolgozzák. Hasonló célok jegyében folyt le a társaság 1956 évi kölni gyűlése is, ahol Hans Koch a számára otthonos teológiai szókincs bőséges áradásával próbálta ecsetelni a „marxizmus válságát".

Feszült figyelemmel kísérik az Ostforscherek a revizionizmus és nacionalizmus minden jelenségét a nemzetközi munkásmozgalomban és nyíltan kifejezik rokonszenvüket ezek iránt. Ezen felül pedig azon fáradoznak, hogy ezeket az áramlatokat dicsérettel és tanácsokkal fokozott tevékenységre sarkallják. Ez különösen 1956 októbere óta nyilvánul meg szembeszökően. Ekkor Carl Gustav Ströhmöt, a „Deutsche Gesellschaft für Osteuropakunde" hosszú évek óta működő titkárát küldték Magyarországra, hogy ott az érintkezést az ellenforradalmi erőkkel felvegye. Ströhm visszatérése után „helyzetjelentést" írt (az egyébként Mehnerttől irányított) „Christ und Welt" és az „Osteuropa" folyóiratokba.[93a] Egy ilyen „megfigyelőnek" kellett éppen annak az ellenkezőjét bizonyítania, hogy az ellenforradalmi puccsot „nem irányították" külföldről. Nagy várakozásokat fűzött az Ostforscherek egy része a lengyel revizionistákhoz is. Nagy tetszéssel fogadták a „Po prostu" és a hasonszellemű újságok szocialista- és szovjetellenes kirohanásait. A társaság 1957. évi gyűlésén főleg a népi Lengyelország fejlődésével foglalkozott, mindamellett kénytelen volt megállapítani, hogy reményeik nem váltak valóra a tekintetben, hogy Lengyelországban restaurálják a kapitalizmust és az ország kiválják a szocialista táborból.

A nyugat-német Ostforschung, amely évek hosszú során át azt hitte, hogy egy bizonyos monopóliumot élvez az imperialista világban a keleti

[93a] Christ und Welt. 1956, nov. 22., No. 47. — Osteuropa 1957, I. 1. skk. o.

határokon túli országok történetének írásában, kellemetlenül meglepődött, amikor Elisabeth Wiskemann angol történész 1956 májusában „Németország keleti szomszédai" című könyvét kiadta.[94] Ezt a művet, amely nyilván nem a brit külügyminisztérium jóváhagyása nélkül látott napvilágot, az angol sajtó pozitívan értékelte. Ezzel szemben az Ostforscherek soraiban és a nyugatnémetországi újságírók körében példátlan felháborodást váltott ki.[95] Vajon mi okozott nekik olyan bosszúságot, hogy még az angol történésznő személyi megtámadásától sem riadtak vissza? Elisabeth Wiskemann azt a bátorságot vette magának, hogy a német imperializmus és „Drang nach Osten" politikája elé tükröt állítson, az igazságot írta meg és a német „Kulturträgereket" olyan elemekként jellemezte, akik a kelet-európai államok létét céltudatosan aláásták és egyben a fasizmus előretörését segítették. E. Wiskemann emlékeztetett a megszállási időszak gyilkosságaira és ezáltal sok Ostforscherben kényelmetlen reminiszcenciákat ébresztett saját diestelen múltjával kapcsolatban. Végül pedig elítélte a revíziós propagandát és azt tanácsolta a nyugat-német politikusoknak, ismerjék el az Odera—Neiße-határt, annál is inkább, mert az egykori német keleti tartományok gazdasági járulékterületek voltak. Mégis leginkább elgondolkoztató a könyv utolsó fejezete, amelyben a szerző a végkövetkeztetéseket levonja és a szerinte helyes megoldást ajánlja. Itt szembeszökővé válik, hogy a British Empire álláspontját foglalja el és ennek nevében a német imperializmusnak azt az „ésszerű" tanácsot adja, hogy mondjon le a direkt agresszióról és ehelyett inkább arra összpontosítsa erőit, hogy az uralmat egész Németország felett a potsdami szerződés keretein belül megszerezze. A Német Demokratikus Köztársaság annexiója és gazdasági potenciáljának elsajátítása után a német imperializmus akkor abba a helyzetbe kerülhetne, hogy hatalmát gazdasági vonalon a szomszédos kelet-európai országokra „tapintatosan" kiterjeszthetí.

Egyelőre csak kevés hang hallatszott a nyugat-európai Ostforscherek között, akik E. Wiskemann e programját megértették és tetszéssel fogadták volna. Ezek közé tartozik a nyugat-német kereskedő burzsoáziához közelálló „Deutsche Rundschau", amelyben a munkát 1956 végén jóindulatúlag bírálták[96] és egy későbbi beszámolóban élesen síkra szálltak a könyv kritikusai ellen.[97] A „Deutsche Rundschau" felfogása itt kétségtelenül egyezik az amerikai nagytőke mérvadó köreinek felfogásával, amely óvni szeretné a nyugat-német revansistákat attól, hogy Kelet-Európában önhatalmú terveket kövessenek. Egyáltalában nem véletlen, hogy Karl Joseph Friedrich heidelbergi egyetemi tanár, akinek egyszersmind az amerikai Harvard egyetemen is katedrája van, Wiskeman könyvének megjelenése után néhány héttel hasonló szellemben tartott előadást Münchenben.[98] Sokkal többet mond még az, hogy ugyanabban

[94] *E. Wiskemann:* Germanys Eastern Neighbours. Problems relating to the Oder-Neisse-Line and the Czech Frontier Regions. Megjelent a Royal Institute of International Affairs égisze alatt, London—New York—Toronto. 1956.

[95] Az „Elisabeth Wiskemann munkájáról elhangzott nyugat-német hangok"-ról szemléletes áttekintést nyújt *A. J. Kamiński* (Przegląd Zachodni, 1956, 9/10. füz. 28—41. o.).

[96] *H. Pross:* Unser Nachbar im Osten (Deutsche Rundschau, 1956. 11. füz. 1227. skk. o.).

[97] Ostforschung auf Holzwegen (Deutsche Rundschau, 1958, 3. füz. 226. skk. o.).

[98] Hans Grimm, a náci időkből ismert publicista, az élettér-elmélet irodalmi interpretálója, erre egy gyűlölködő „Nyílt levél"-lel válaszolt: Verschacherter Osten — Vernichtung Europas, amely a „Nation Europa" c. fasiszta folyóiratban jelent meg (1956, 8. füz.).

az időben McCloy — azelőtt a világbank elnöke, majd az Egyesült Államok nyugat-németországi főbiztosa és ma a „Council of Foreign Relations" elnöke — amellett nyilatkozott, hogy a bonni politikusok fogadják el az Odera—Neißehatárt, hogy ezáltal Lengyelországot az USA vezette szovjetellenes frontba bevonhassák.

Végeredményben tehát E. Wiskemann könyvének az a kitekintése, hogy a fennálló társadalmi rend a Német Demokratikus Köztársaságban, Lengyelországban és a Csehszlovák Köztársaságban megváltozzék. Nem emiatt haragszanak az Ostforscherek, gyűlölködő támadásaik sokkal inkább az ajánlott eljárás ellen irányulnak. A könyv azonban különös figyelmet érdemel, mert az a hátsógondolata, hogy a nyílt agresszió elutasításával a haladó erők éberségét elaltassa, hogy annál könnyebben érvényesülhessenek a szovjetellenes alaptendenciák.

Egyébként a szerzőnek saját bevallása szerint az volt a megbizatása, hogy a könyvet néhány hónap alatt írja meg. Ez röviddel az SZKP XX. kongresszusa után történt.

Wiskemann látszólagos szlávbarát nyilatkozatai a nyugat-német Ostforscherek néhány kiadványában bizonyos párhuzamra találtak. Látszatképpen eszükbe idézték szláv szomszédaik kulturális eredményeit és ezeket a „nyugati" világhoz való tartozásuk bizonyítékaként interpretálták. Szemforgató módon elsősorban a lengyeleket és cseheket figyelmeztették „nemzeti öntudatukra" és így próbálták őket a Szovjetunió és a lényüktől állítólag idegen népi demokratikus rendszer ellen bujtogatni. Erre az irányzatra tipikusak voltak Enno Meyer és Walter Schlesinger írásai.[99]

Mint Walter Ulbricht a Német Szocialista Egységpárt V. Kongresszusán 1958 júliusában kifejtette, a német imperializmus „ideológiai diverzióval ... igyekszik az európai népi demokratikus országokba behatolni". Sőt e célra a bonni állam egy új hivatalt alakít, amely főleg a lélektani hadviseléssel foglalkozik. Itt már a legelső vonalban találkozhatunk az Ostforscherekkel. Erich Pruck, a norvégiai fasiszta titkos szolgálat volt vezérkari tisztje és főnöke, a „Wehrkunde"-ben, a nyugat-német militaristák lapjában elárulja receptjüket: „A legfontosabb az ellenfél (értsd: a szocialista államok) által nyújtott kapcsolatokat messzemenően és célszerűen kihasználni, hogy az ellenfelet jobban megismerjük, s szervezetének gyenge pontjait kifürkésszük, hogy ott az ellentámadás (sic!) számára megfelelő fogózópontot találjunk...és itt gyakorlott kézzel erős lélektani feszítőékeket beverjünk."[100] A szerző, aki a háború után maga is elvégzett egy „kelet-európai tanfolyamot", cikkében többször hivatkozik az Ostforschung „nemzetiségi politikáról" és „erjedő ifjúságról" spekuláló kiadványaira. Hogy milyen rendszeresen jár egymás kezére a lélektani hadviselés és az Ostforschung, ez megnyilvánult a „Deutsche Gesellschaft für Osteuropakunde" 1958. évi közgyűlésén, amely különösen a szocialista országok ifjúsági és nevelési kérdéseinek, mint ideológiai diverziójuk számára alkalmasnak minősített fogózópontnak szentelt fokozott figyelmet.

[99] *E. Meyer:* Über die Darstellung der deutsch—polnischen Beziehungen im Geschichtsunterricht (Internationales Jahrbuch für Geschichtsunterricht 1956. Braunschweig. 1956. Ehhez *F. H. Gentzen* recenziója a Zeitschrift f. Geschichtwissenschaftban 5. évf. [1957], 6. füz. 1309. skk. o.). — *W. Schlesinger:* Die geschichtliche Stellung der mittelalterlichen deutschen Ostbewegung (HZ. 183. [1957]) — Lásd 52. jegyz.

[100] *E. Pruck:* Probleme psychologischer Kriegsführung (Wehrkunde, Zeitschrift für Wehrfragen, 1958, 7. füz. 358. o.)

Az Ostforschung és a nyugat-német militarizmus szoros kapcsolatait mutatja ezenkívül az is, hogy olyan eléggé ismert Ostforscherek — mint Aubin, v. Rauch, Hubatsch, Stadtmüller és Mehnert — közreműködtek a bonni hadügyminisztérium által publikált „A politikai-történeti képzés kézikönyve" kiadásában, amelynek az a hivatása, hogy a Bundeswehr kiképzőinek segítséget nyújtson „a jelenkori politikai feladatok megismerésében".[101] Aubin és v. Rauch ennek ellenére nem szégyeltek Trierben „a politikamentes tudomány" védelmezőinek szerepében tetszelegni.

Az Ostforschung feladatkitűzése, tevékenysége és eredményei azt mutatják, hogy az Ostforschung azelőtti szerepéhez hasonlóan ma is a német imperializmus eszköze. Változó módszerei nem téveszthetnek meg bennünket, hogy főcélja a népellenes agressziós tervek előkészítése, elkendőzése és igazolása. Ma is támogatja a német monopolmágnások és militaristák ama bűnös törekvéseit, hogy Nyugat-Németországot egy atomháború vészterhes tűzfészkévé tegyék. A marxista német történettudománynak, amelyre nagy felelősség hárul a német imperializmus elleni harcban, ma méginkább kötelessége mint valaha, hogy a reakció e szószólóit és a német nemzet e tönkretevőit a legnagyobb határozottsággal korlátok közé szorítsa.

Külföldi vendégeink

Albert Soboul, a Sorbonne előadó tanára és az École Normale Supérieure megbízott előadója, a francia forradalom történetének elismert szakembere Magyarországra látogatott. 1959. március 23-án érkezett Budapestre s két hétig tartózkodott itt, mint a Magyar Tudományos Akadémia és a Történettudományi Intézet vendége.

Soboul professzor magyarországi tartózkodása alatt három nagyobb előadást tartott. 1959. március 27-én a Történettudományi Intézetben „A francia történetírás jelenlegi helyzetéről és irányairól", április 1-én az Eötvös Loránd Tudományegyetemen „Népmozgalmak és a forradalmi kormányzat 1793—1794" címmel, április 2-án a debreceni egyetemen ugyancsak a francia történetírás jelenlegi helyzetéről és irányairól.

Albert Soboul előadásain kívül a Kossuth Klubban megbeszélést folytatott a francia kultúrtörténet művelőivel, látogatást tett a PTI-ben és a Nagyvilág c. folyóiratnál.

A Történettudományi Intézetben tett látogatása alkalmával tájékoztatta az Intézet vezetőit és osztályvezetőit a franciaországi egyetemi oktatás és könyvkiadás helyzetéről.

*

Dr. *Ľudovít Haraksim*, a pozsonyi Csehszlovák—Szovjet Tudományos Intézet szláv történeti alosztályának munkatársa 1958 decemberében három hétre Magyarországra érkezett. Ľ. Haraksim a mai Csehszlovákia területén élő ruszinok történetével foglalkozik a ruszin települések keletkezésétől a kiegyezésig terjedő időszakban. Magyarországi tartózkodása alatt az egykori Zemplén és Sáros megyék területére vonatkozó forrásanyagban kutatott az Országos Levéltárban. December 5-én látogatást tett Intézetünk középkori magyar és egyetemes történeti osztályán, s kutatásainak a XVI—XVII. századi magyarországi kutatásokkal való koordinálásáról folytatott megbeszélést. Felmerült az a terv is, hogy egy rövidebb, a ruszinokról szóló tanulmányával bekapcsolódik Zemplén megye monográfiájának munkálataiba. Az egyetemes történeti osztályon a kárpátaljai ukrán történet kutatóival lépett tudományos kapcsolatba.

Jan Pazdur professzor, a Lengyel Tudományos Akadémia Anyagi Kultúra Intézetének helyettes igazgatója 1958 decemberében tartózkodott Magyarországon. A vaskohászat és vasbányászat történetére vonatkozó kutatásokat folytatott az Országos Levéltárban; megtekin-

[101] Schicksalsfragen der Gegenwart. Handbuch politisch-historischer Bildung, kiadta a Honvédelmi Minisztérium, belső vezetési oszt., 1. köt. Tübingen. 1957. 7. o. (A bevezetőt írta: F. J. Strauß).

tette a visegrádi, esztergomi ásatásokat, a diósgyőri kohászati múzeumot és az újmassai őskohót, a soproni bányászati múzeumot és városi ipartörténeti múzeumot. A középkori magyar osztály anyagi kultúra csoportjával december 7-én és 17-én szűkebbkörű megbeszélést folytatott a kölcsönös dokumentáció ügyében. 15-én előadást tartott az Intézetben az anyagi kultúra történetére vonatkozó magyar és lengyel kutatások összehangolásáról. Ennek során felkérte a magyar kutatókat, hogy vegyenek részt a középkori munkaeszközök készülő lexikonának munkálataiban és kapcsolódjanak be a lengyel — csehszlovák közös kutatásokba.

*

Az Intézet rendezésében az Osztrák—Magyar Monarchia egykori országainak kapitalista fejlődésével foglalkozó, 1958. december 10—14-én Budapesten megtartott nemzetközi történész-konferencián részt vettek dr. *W. Brassloff* és *Eva Kockeis*, az Osztrák Kommunista Párt történeti bizottságának küldöttei, dr. *Józef Buszko*, a krakkói egyetem docense, dr. *Arnošt Klíma*, a történettudomány doktora, a Csehszlovák Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete kapitalizmus története bizottságának elnöke, dr. *Jaroslav Purš*, a Csehszlovák Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetének munkatársa, dr. *Julius Mésároš*, a Szlovák Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetének munkatársa és *Kovács József*, a Bólyai Tudományegyetem tanára, aki egyébként levéltári kutatásokat is folytatott Magyarországon Erdély kapitalizmus-kori agrártörténetére vonatkozólag. A konferencián megjelentek még nem hivatalos küldöttekként *Ákos Paulinyi* és *Mikuláš Pisch* Csehszlovákiából. Külföldi vendégeink 1958. december 15-én meglátogatták a Történettudományi Intézetet is. Az Intézet vezetősége tájékoztatta őket az egyes osztályokon folyó munkákról, valamint az egyetemi tankönyvek állásáról, majd közvetlen beszélgetés indult meg a meghívottak és a jelenlevő intézeti munkatársak között tudományos problémákról, amelynek során a konferencián felmerült vitás kérdések is tovább gyűrűztek. Külföldi vendégeink látogatásának különösen abból a szempontból volt jelentősége, hogy módot adott az azonos témán dolgozó történészek közötti személyes kapcsolatok kialakulására. A Szemle jelen száma a konferencián elhangzott magyar előadásokból hármat közöl.

1958. december 16-án egy hétre Budapestre érkezett *Václav Husa* akadémikus, prágai egyetemi tanár, a Csehszlovák Történelmi Társulat elnöke és kiegészítő kutatásokat folytatott az 1516—1526 közötti cseh társadalmi mozgalmakról készülő munkájához az Országos Levéltárban és különböző könyvtárakban. Intézetünkben tett látogatása alkalmával, 1958. december 19-én a középkori magyar osztály tagjaival folytatott eszmecserét.

Petăr H. Petrov, a történettudomány kandidátusa, a Szófiai Állami Egyetem történeti-filológiai karának adjunktusa, aki a magyar—bolgár kulturális egyezmény keretében Magyarországon tartózkodott és a középkori magyar—bolgár kapcsolatokra vonatkozó kutatásokat folytatott, 1958. december 19-én felkereste az Intézetet. A beszélgetés a magyar—bolgár kapcsolatok kutatásának és a magyar és bolgár történészek közötti együttműködésnek a kérdéséről folyt.

1959. január 9-én Molnár Erik, az MTA Történettudományi Intézetének igazgatója és az osztályvezetői értekezlet tagjai megbeszélést folytattak dr. *Miloš Gosiorovský* elvtárssal, a pozsonyi Komenský-egyetem professzorával, aki a TIT meghívására egy hétig Budapesten tartózkodott. A megbeszélésen szó volt a magyar és csehszlovák történettudomány kapcsolatairól, a Szlovák Tanácsköztársaság negyvenedik és a Szlovák Nemzeti Felkelés tizenötödik évfordulójával kapcsolatos csehszlovákiai ünnepségekről, valamint az évforduló alkalmából kiadásra kerülő dokumentumgyűjteményekről és feldolgozásokról. Gosiorovský elvtárs ezenkívül tájékoztatta az Intézet vezetőségét az ebben az évben sorra kerülő szlovák és csehszlovák történész-kongresszus előkészületeiről és napirendjéről.

Jozef Vlachovič, a Szlovák Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetének munkatársa, aki a szlovákiai rézbányászat történetével foglalkozik a XVI. században és a XVII. század elején, 1959 márciusában négy hetet Magyarországon töltött. Kutatásokat folytatott az Országos Levéltárban, a Széchényi Könyvtárban és az Akadémia kézirattárában. Március 9-én meglátogatta Intézetünket és itt a kutatási köréhez közel álló történészekkel beszélgetett.

Ugyancsak március 9-én került sor *Václav Král* kandidátusnak, a prágai Történettudományi Intézet osztályvezetőjének az Intézet igazgatóságánál tett látogatására, aki a TIT vendégeként szintén néhány hétig Magyarországon tartózkodott.

1959. március 20-án felkereste Intézetünket a Tanácsköztársaság kikiáltásának 40. évfordulójára rendezett tudomá-

nyos ülésszak küldötteként Magyarországon tartózkodó *Victor Cheresteşiu* egyetemi tanár, a Román Tudományos Akadémia kolozsvári fiókja Történettudományi Intézetének helyettes vezetője, s tájékoztatást adott a román egyetemi történeti tankönyv munkálatainak jelenlegi helyzetéről. Ennek kapcsán beszámolt azokról a vitákról is, amelyek a készülő tankönyvben felmerülő egyes problémákkal (Erdély 1848—49-ben, Erdély 1918-ban stb.) kapcsolatban lefolytak.

T. Garipov és *R. Kuzejev* kandidátusok a Baskir Tudományos Akadémia részéről 1959 márciusában magyarországi tanulmányútra érkeztek Ufából. Mindketten a baskir nép kialakulásának kérdésével foglalkoznak és 1959. március 23-án, Intézetünkben tett látogatásuk alkalmával többórás megbeszélést folytattak a baskiroknak az ősmagyarokkal és a keleten maradt magyarokkal való kapcsolatáról és az erre vonatkozó magyar kutatások eredményeiről.

Anton Špiesz, a Szlovák Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetének munkatársa 1959. április 10-én felkereste az Intézet középkori magyar osztályát. Beszámolt a XVIII. századi szlovákiai manufaktúrák történetére vonatkozó újabb kutatásairól, s vázolta további terveit. Ezután főleg a kérdés forrásanyaga körül alakult ki beszélgetés. Špiesz elvtárs megígérte, hogy a Történelmi Szemle számára a XVIII. század eleji szlovákiai vászon-ipar szervezetéről és technikájáról cikket fog írni.

1959. április 27-én meglátogatta Intézetünket dr. *Ján Tibenský*, a történettudomány kandidátusa, a Szlovák Tudományos Akadémia IV. (társadalomtudományi) Osztályának titkára, a Szlovák Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetében a régebbi szlovák történelem osztályának vezetője, aki egyhónapos tanulmányúton volt Budapesten. Elbeszélgetett az Intézet munkatársaival a XVIII. századi szlovák kultúrtörténetnek a magyar kultúrtörténettel érintkező problémáiról, így elsősorban Bél Mátyás, a későbbiekben pedig Berzeviczy Gergely szerepéről és jelentőségéről. Beszámolt budapesti kutatásairól is, amelyek során a Szlovákiában járt utazók útleírásait kutatta, és ígéretet tett arra, hogy kutatásai eredményéről összefoglaló tanulmányt készít a Történelmi Szemle számára.

Megemlítjük továbbá, hogy a Csehszlovák Tudományos Akadémia Társadalomtudományi Kutatócsoportjánál, amely 1955 óta működik Budapesten és lehetőséget ad a cseh és szlovák történészeknek magyarországi levéltári kutatások végzésére, valamint a levéltári anyagok filmrevételére, az elmúlt évben a következő kutatók fordultak meg: *Alžbeta Gácsová*, a Szlovák Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetének munkatársa 1958. március 25-től május 21-ig, dr. *Julius Mésároš*, a Szlovák Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetének munkatársa május 21-től július 25-ig, dr. *Richard Marsina*, a Szlovák Levéltári Központ munkatársa szeptember 16-tól december 13-ig, *Vincent Sedlák*, a Szlovák Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetének munkatársa szeptember 16-tól november 12-ig, *Ľudovít Holotík*, a Szlovák Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetének igazgatója október 11-től november 8-ig és *Jozef Trochta*, a Szlovák Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetének munkatársa október 11-től december 9-ig tartózkodtak Magyarországon és kutattak budapesti levéltárakban és könyvtárakban.

Külföldi történeti folyóiratok repertóriuma

KÜLFÖLDI TÖRTÉNETI FOLYÓIRATOK. 1957. I. RÉSZ.*

A repertórium beosztása

I. Marxizmus—leninizmus
Elvi tanulmányok
Egyetemes történet

Albánia
Anglia
Ausztria
Belgium
Bulgária
Csehszlovákia
Finnország
Franciaország
Görögország
Hollandia
Írország
Jugoszlávia
Lengyelország
Magyarország

II. Németország
Olaszország
Románia
Skandináv országok
Spanyolország
Svájc
Szovjetunió
Törökország
Közel-Kelet
Irán
India
Közép-Kelet
Kína
Korea
Mongólia
Japán
Fülöp-szigetek
Amerikai Egyesült Államok
Amerika egyéb országai
Afrika

Marxizmus-leninizmus:

Komarov N. Sz.: Marx és Engels hagyatékának és az I. Internacionálé dokumentumainak gyűjtése a Szovjetunióban. DSZII 12. (1957) 90—103.

Radusz-Zenykovics V. A.: Az állami titkos levéltárakban őrzött dokumentumok Marxról és Engelsről. IA 1957. 1. sz. 214—218.

Rubel M.: Marx olvasmányai 1840—1853-ban. IRSH 1957. 3. sz. 392—420.

Új Engels-dokumentumok az SZKP KB Marxizmus—Leninizmus Intézetéből. NNI 1957. 1. sz. 7—28.

Sochor L.: Engels újonnan feltárt levelezése. NM 1957. 7. sz. 678—683.

A Marx család leveleiből. LM 1957. 3. sz. 127—133.

Myška M., Novotný K.: Új munkák a tudományos szocializmus megalapítóinak életéről és munkásságáról. ČČH 1957. 2. sz. 348—362.

Villey D.: Karl Marx. (A Kommunista Kiáltvány 100. évfordulójára). RHES 1957. 2. sz. 198—226.

Jahn W.: A „munka elidegenedése" fogalom gazdasági tartalma Marx korai írásaiban. Ww 1957. 6. sz. 848—865.

Schwann S.: A gazdasági problémák Marx wrocławi levelezési anyagában. Ekonomista 1957. 3. sz. 116—125.

Kuderowicz Z.: Viták a fiatal Marx filozófiai nézeteiről. MF 1957. 3. sz. 210—218.

Klenner H.: A fiatal Marx mint politikai gondolkodó. Ein 1957. 5. sz. 542—550.

Beraru P.: A „Német ideológia" — fontos szakasz a tudományos szocializmus kidolgozásában. LC 1957. 2. sz. 11—21.

Levitova Sz.: A marxizmus és első történelmi igazolása. (Marx—Engels Művei 5., 6. kötetének megjelenése alkalmából). Kom 1957. 6. sz. 71—84.

Marek Fr.: Marx és Engels a szocializmushoz vezető útról. WZ 1957. 1. sz. 38—46.

Marx K.: Kiadatlan részlet a „Forradalmi Spanyolország" cikksorozatból. NNI 1957. 3. sz. 4—7.

Georgiev L.: A „Tőke" eszméi, a legerősebb fegyver a dolgozók kezében a kizsákmányolás alóli felszabadulásukért vívott harcukban. NV 1957. 9. sz. 63—72.

Leontyev L.: Marx és a Tőke első orosz fordítása. VE 1957. 5. sz. 50—58.

Grigorjeva I. V.: Engels és az Internacionálé milánói szekciója 1871—1872-ben. NNI 1957. 2. sz. 112—120.

* A cikkek sorrendje az egyes országokon belül időrendben, az „Elvi tanulmányok" rovatban ábécé rendben. — A folyóiratok rövidítésjegyzékét évente csak egyszer, az első füzet végén közöljük.

V. I. Lenin kiadatlan irataiból. NNI 1957. 4. sz. 5—20.
Új Lenin dokumentumok. NM 1957. 6. sz. 506—511. [1918—20.]
Új Lenin dokumentumok. Ein 1957. 12. sz. 1516—1522.
V. I. Lenin élete és műve — tanulságok mindig élő forrása munkánk számára. NM 1957. 5. sz. 402—409.
Lenin eszméinek legyőzhetetlen ereje. LC 1957. 4. sz. 3—11.
Rozental M. M.: Lenin „Filozófiai Füzetei"-nek jelentőségéről. VF 1957. 2. sz. 14—27.
Popescu A., Bercu I.: Lenin a munkásosztály pártjának egységéről és vezető szerepéről. LC 1957. 7. sz. 36—44.
Malinschi V.: Az agrárkérdés Lenin műveiben. PE 1957. 4. sz. 3—12.
Sztyepanjan C. A.: Lenin a szocializmusra való átmenet általános törvényszerűségeiről és konkrét formáiról. VF 1957. 2. sz. 3—13.
Kammari M. D.: Lenin a szocialista forradalom idején az alapban és a felépítményben beálló átalakulásról. VF 1957. 5. sz. 26—42.
Dunea P.: Lenin a kapitalizmusról a szocializmusra való átmenet idején levő osztályhareról. PE 1957. 4. sz. 13—23.
Kim M. D.: Lenin megállapításai az általános történeti és sajátos nemzeti vonásokról a társadalom szocialista átalakításának szovjet tapasztalata alapján. ISZSZSZR 1957. 1. sz. 7—40.
Baszkin M. P.: Lenin a szocialista ideológiáról az Október utáni időszakban. VF 1957. 5. sz. 42—51.
Citovics Ja. I.: Lenin a Kommunista Internacionálé III. világkongresszusán. VI 1957. 1. sz. 3—19.
Hogyan vélekedett N. K. Krupszkaja a Leninről szóló visszemlékezésekről és életrajzi anyagról. A bevezetőt írta: V. Sz. Dribzo. IA 1957. 2. sz. 24—40.
Cachin M.: Találkozásaim Leninnel. NNI 1957. 4. sz. 26—29.

Elvi tanulmányok:

Alekszejev A.: Gazdasági verseny a szocializmus és a kapitalizmus között. MEMO 1957. 2. sz. 13—25.
Arzumanjan A.: A Nagy Októberi Forradalom és a kapitalizmus válsága. MEMO 1957. 4. sz. 18—35.
Bajcsinszki K.: A szocialista világrendszer és világtörténelmi szerepe. NV 1957. 9. sz. 26—39.
Bauman Z.: Vilfredo Pareto (1848—1923) elit-teóriája. MF 1957. 3. sz. 3—33.
Behrens Fr.: Megjegyzések a monopolkapitalizmus profitrátájához. Ww 1957. 2. sz. 250—257.
Bérard J.: Az ember csinálja-e a történelmet? RH 1957. okt.—dec. 241—260.
Bljumin I.: A mai burzsoá politikai gazdaságtan válságáról. VE 1957. 12. sz. 64—75.
Bljumin I., Dvorkin I.: A mai burzsoá politikai gazdaságtan és a revizionizmus. MEMO 1957. 1. sz. 71—82.
Braunreuther K.: Joseph Alois Schumpeter modern burzsoá-szocializmusa. Ww 1957. 3. sz. 418—437.
Chodak S.: A politikai párt fogalma és a kapitalizmus politikai szerkezetének fejlődése. SF 1957. 3. sz. 152—181.
Dlubek R.: Kritikai megjegyzések J. Kuczynski fejtegetéseihez az ember gazdasági tevékenységének szerepéről és „az ember mint termelőerő tevékenységéről" a történeti fejlődésben. ZG 1957. 6. sz. 1217—1229.
Dlubek R., Gössler K.: Kuczynski J. „Az ember, a történelem alkotója" (ZG 1957. 1. sz.) c. tanulmányának kritikája. ZG 1957. 6. sz. 1217—1229, 1230—1239.
Fedoszejev P.: A társadalmi haladás a szocializmus alapján. Kom 1957. 15. sz. 91—106.
Filipec J.: A revizionizmus elleni harc filozófiai problematikájához. NM 1957. 9. sz. 806—817.
Foster W. Z.: A népi kapitalizmus és Gyilasz. PA 1957. 11. sz. 49—59.
Foster W. Z.: Szocializmus és demokratizmus mozgalmak szintézise a kapitalizmusban. PA 1957. 8. sz. 33—45.
Frankel Ch.: Filozófia és történelem. PSQ 1957. 3. sz. 350—369.
Garaudy R.: A pártosság a filozófiában és a tudományban. NM 1957. 5. sz. 410—422.
Giersiepen E., Robbe W.: A néptömegek és a személyiség szerepe a történelemben. ZG 1957. 4. sz. 795—804.
Glezerman G.: Az általános és a sajátos a történeti fejlődésben. Kom 1957. 14. sz. 13—27.
Október dicsősége. Pensée 75. (1957. szept.—okt.) 3—12.
Goldovszkij L. J.: A mai reformisták „osztálybéke" ideológiájának és politikájának opportunista lényege. NZUDU XXVII. (1957) 133—149.
Goldovszkij L. J.: A mai reformizmus ideológiájának és politikájának álszocialista jellege. NZUDU XXIV. (1957) 93—127.
Gössler Kl.: A történelmi materializmus és az ember, a történelem alkotója. ZG 1957. 6. sz. 1230—1240.
Gramsci A.: Amerikanizmus és fordizmus. CI 89. (1957. szept.—okt.) 53—74.
Haustein H. D.: A társadalmi munkaeszközök anyagi és erkölcsi kopásának problémája a szocialista iparban. Ww 1957. 5. sz. 705—741.
Heyden G.: Mit jelent „történelmet alkotni"? [Kuczynski J.: „Az ember, a történelem alkotója" c. cikkéhez.] ZG 1957. 4. sz. 791—794.
Houška J., Kára K.: Megjegyzések a szociális forradalom elméletének néhány filozófiai kérdéséhez. NM 1957. 9. sz. 846—860.
Ivasin I. F.: A Nagy Októberi Szocialista Forradalom világtörténeti jelentősége. PIS 1957. 4. sz. 10—20.
Janakieff R.: A gazdasági statisztika elméletének jelentősége és tárgya. Ww 1957. 5. sz. 641—654.
Jurovickij O. G.: A szocializmus gazdasági alaptörvénye és gazdasági alapellentmondása. VF 1957. 6. sz. 118—126.
Köhler Fr.: A dolgozó nép a történelem igazi alkotója. (Válasz J. Kuczynski: „Az ember, a történelem alkotója" c. írására.) ZG 1957. 3. sz. 456—469.
Kozlov F.: A munkásosztály és Október forradalmi hagyományai. Kom 1957. 15. sz. 74—90.
Kraszin A. N.: A polgári és polgári-demokratikus forradalmakról. PIS 1957. 1. sz. 90—95.
Leontyev L.: A szocializmus a kapitalizmussal való gazdasági versenyben. Kom 1957. 15. sz. 107—121.
Leontyev L.: Az úgynevezett „második ipari forradalomról". MEMO 1957. 3. sz. 27—37.
Malewski A., Topolski J.: Az okság a történelemben. KH 1957. 2. sz. 3—35.
Mauirschat G.: A reálbér szerepe az elnyomorodásról szóló marxista elméletben. Ww 1957. 2. sz. 217—219.
Meusch A.: Kritikai észrevételek Klaus Gössler: „A történelmi materializmus és az ember, a történelem alkotója" c. cikkéhez. ZG 1957. 6. sz. 1240—1242.
Mine B.: A gazdasági belenövés elméletének problémái. Ekonomista 1957. 2. sz. 3—14.
Murgescu C.: Az Októberi Forradalom útja és a nemzeti sajátosságok a szocializmus építésében. PE 1957. 11. sz. 51—65.
Oelssner Fr.: Állam és gazdaság a kapitalizmusról a szocializmusra való átmenet korszakában. Ww 1957. 3. sz. 323—331.
Osztrovityanov K. V.: Az Októberi Forradalom világtörténelmi jelentősége és a szocializmus győzelme a Szovjetunióban. VAN 1957. 10. sz. 11—20.
Radulescu I.: Az állam szerepe a szocializmus építésében. LC 1957. 7. sz. 21—35.
Reinhold O.: A marxizmus-leninizmus — a társadalmi igazság. Ein 1957. 12. sz. 1505—1515.
Rubinstejn A.: Mi rejlik a második ipari forradalom reformista elméletei mögött? VE 1957. 12. sz. 76—89.
Sabad B. A.: A burzsoá állam még egy apológiája, a Zeitschrift für Staatssoziologie (1955. 2. sz.) megvilágításában. VF 1957. 3. sz. 233—234.
Saul S. B.: A „konstruktív imperializmus" gazdasági jelentősége. JEH 1957. 2. sz. 173—192.
Sauvy A.: A demográfia és a társadalomtudományok viszonya a kapitalista országokban. VF 1957. 6. sz. 91—101.
Schmidt L. J.: Az állami monopolkapitalizmus problematikája a második világháború után. Ein 1957. 6. sz. 715—726.
Sokolow D.: Vita a mai kapitalizmusról a Cahiers Internationaux-ban. ND 1957. 9. sz. 121—129.

Szokolov I.: A kapitalizmus problémái reformista fénytörésben. MEMO 1957. 1. sz. 59—70. [J. Strachey: Contemporary capitalism c. művéről.]
Soldaczuk T.: J. M. Keynes nemzetközi csere-elmélete. Ekonomista 1957. 2. sz. 114—138.
Stern L.: Polgári szociológia és a szabadság problémája. ZG 1957. 4. sz. 677—712.
Svérák V.: A proletariátus helyzetéről szóló marxista—leninista elmélet néhány kérdéséhez. NM 1957. 9. sz. 791—805.
Ter-Akopjan N.: A marxizmus és az 1848—1849. évi forradalmi mozgalmak tanulságai. Kom 1957. 14. sz. 43—51.
Thorez M.: Az októberi eszmék éltető ereje. Kom 1957. 15. sz. 38—50.
Ukraincev B. Sz.: A szocialista társadalom ellentmondásai idejében való megoldásának problémája. VF 1957. 5. sz. 82—94.
Varga J.: A mai kapitalizmus és a szocializmus fejlődési tendenciái. MEMO 1957. 4. sz. 36—48.
Vokrouhlicky Z.: Néhány megjegyzés a „népi kapitalizmus"-ra. NM 1957. 8. sz. 698—714.

Egyetemes történet:

Marrou H. I.: A történelem és a történészek. A történeti metodológiáról. RH 1957. ápr.—jún. 270—289.
François M.: A történeti kutatás nemzetközi szervezete. KH 1957. 4—5. sz. 261—265.
Gross M.: A 19. és 20. század története a X. nemzetközi történészkongresszuson (Róma, 1955. IX. 4—11.) HZb 1957. 1—4. sz. 250—256.
A XI. nemzetközi történészkongresszus programja. KH 1957. 4—5. sz. 267—269.
Az 1960. évi stockholmi történészkongresszuson tartandó tudományos referátumok. S 1957. 6. sz. 171—172.
Suchodolski B.: A VIII. nemzetközi tudománytörténeti kongresszus, 1956, Firenze. KH 1957. 1. sz. 241—243.
Lötzke H.: A levéltárak és a levéltárosok helyzete az államban. Jelentés a 3. levéltári „kerekasztal" konferenciáról. Am 1957. 3. sz. 97—103.
Heimpel H.: Történelem és történettudomány. VfZg 1957. 1. sz. 1—17. [Az 1956. szeptemberében Ulmban tartott német történészkonferencia megnyitó előadása.]
Kayser J.: A történész és a sajtó. RH 1957. okt.—dec. 284—309.
Grzybowski K.: A haladás fogalmának történetéből. KH 1957. 3. sz. 3—20.
Cole A. H.: A gazdaság- és kereskedelemtörténeti irodalom áttekintése. JEH 1957. 3. sz. 333—388.
Thrupp S. L.: Az összehasonlítás szerepe a gazdasági elmélet fejlődésében. JEH 1957. 4. sz. 554—570.
Briggs A.: Tanulmányok a bibliográfia és kritika köréből. 35. Kereskedelemtörténet. EcHR IX/3. (1957) 485—498.
Easterbrook W. T.: A hosszú időszakot felölelő összehasonlító gazdaságtörténeti vizsgálat néhány történeti példán bemutatva. JEH 1957. 4. sz. 571—595.
Klaveren J.: A korrupció történeti jelentkezése az állam és társadalom szerkezetével való kapcsolatában. SW 44. (1957) 4. sz. 289—324.
Vajnštejn O. L.: A történettudomány történetéről szóló legújabb burzsoá irodalom. HČ 1957. 3. sz. 368—383.
Schlenger H.: Kelet-Középeurópa orosz földrajzi folyóiratokban. ZfO 1957. 1. sz. 89—93.
Drobnig U.: Amerikai irodalom a kelet-európai jogról (1941—1956). ZfO 1957. 3. sz. 428—434.
Jakob-Friesen K. H.: Az ókorral és korai középkorral foglalkozó legújabb munkák ismertetése. GWU 1957. 6. sz. 371—378.
Heimpel H.: A reneszánsszal és a reformációval foglalkozó újabb munkák. GWU 1957. 6. sz. 378—388.
Dietrich A.: Kelet- és Dél-Ázsiával foglalkozó újabb munkák. GWU 1957. 6. sz. 388—392.
Bandmann G.: Újabb művészettörténeti munkák ismertetése. GWU 1957. 9. sz. 585—592.
Narr K. J.: A történelem kezdetei. Antropológiai és archeológiai határkérdések állásáról. GWU 1957. 1. sz. 16—36.
Welskopf E. Ch.: Az ókor történetének periodizációs problémái: Az ókori Kelet és az ókori Amerika beillesztése a világtörténeti fejlődésbe. ZG 1957. 2. sz. 296—313. [Günther R. és Schrott G. munkájáról.]
Welskopf E. Ch.: Megjegyzések a rabszolgaság lényegéhez és fogalmához. ZG 1957. 3. sz. 581—602.
Szyszman S.: A karaimok (karaiták) Kelet-Középeurópában. ZfO 1957. 1. sz. 24—54.
Schaefer H.: Politikai rend és egyéni szabadság a görögségnél. HZ 183. k. 1. f. (1957) 5—22.
Pavel O.: A markomann háborúk jelentőségéről. HaV 1957. 4. sz. 498—512.
Lattimore O.: A feudalizmus a történelemben. PP 1957. 12. sz. 47—57.
Kämpf H.: A középkori történelem alapvető kérdései. GWU 1957. 1. sz. 36—52.
Lyon B.: A középkori földbirtok fejlődése és a parasztok szabadsága. AHR 1957. okt. 47—61.
Grundmann H.: Szabadság mint vallási, politikai és személyi követelés a középkorban. HZ 183. k. 1. f. (1957) 23—53.
Folz R.: A középkori pápaság, ahogy néhány újabb történetírója látja. RH CXVIII (1957. júl.—szept.) 32—63.
Morris J.: Kelta szentek. PP 11. (1957. ápr.) 2—16.
Bromlej Ju. V., Gurevics A. Ja.: Az osztálytársadalom létrejötte a régi germánoknál és szlávoknál. PIS 1957. 4. sz. 31—40.
Cankova-Petkova G.: A dáciai szlávok anyagi kultúrája és hadművészete Pseudo-Maurikios adatai nyomán. IBI 7. (1957) 329—346.
Szozin I. V.: Mely okokból tértek át a keleti szlávok az ősközösségi rendszerről a feudalizmusra. VI 1957. 6. sz. 102—114.
Choc P.: Szamo birodalma és harcai. HaV 1957. 1. sz. 1—44.
Danyilov A. I.: A koraközépkori allodium Dopsch-féle felfogásának kritikája. SzV IX (1957) 7—68.
Blum J.: A jobbágyság létrejötte Kelet-Európában. AHR 1957. júl. 807—836.
Schreiner A.: A „Drang nach Osten" kérdéséhez. ZG 1957. 1. sz. 59—60.
Schlesinger W.: A középkori német keletre-terjeszkedés történelem szerepe. HZ 183. k. (1957) 3. f. 517—542.
Ganshof F. L.: Jámbor Lajos új megvilágításban. H 146. (1957. okt.) 171—180.
Grierson Ph.: A pénzverdék termelése a 10. században. EcHR IX/3. (1957) 462—466.
Kellenbenz H.: A különböző rendek vállalkozói tevékenysége az újkorra való átmenet idején. SW 1957. 1. sz. 1—25.
Lalik T.: A nyugati szláv városok keletkezésének vitás kérdései. KH 1957. 4—5. sz. 217—228.
Zimcsuk Ja. P.: A nyugati szlávok harca a német—dán feudális urak támadása ellen a Balti-tenger déli partján a 10—12. században. KSZISZ 21. (1957) 99—108.
Werner E.: A bogomilizmus és a koraközépkori eretnekségek a latin nyugaton. IP 1957. 6. sz. 16—31.
Engels O.: II. Gelasius pápa hagiográfiai szövegei az Eustachius-, Erasmus- és Hypolistus-legenda hagyományában. HJ 76. (1957) 118—133. [1118—1119.]
Szjuzjumov M. Ja.: Andronikos Komnénó belpolitikája és Konstantinápoly suburbiumainak elpusztítása 1187-ben. VV XII. (1957) 58—74.
Pfaff V.: A „Liber Censuum Romanae Ecclesiae" 1192-ből. SW 1957. 1. sz. 78—96; 2. sz. 105—120; 3. sz. 220—242; 4. sz. 325—351.
Suntifaller L.: Tanulmányok és előmunkálatok III. Ince pápa oklevéljegyzékeinek kiadásához. MIÖG LXV. (1957) 3—4. f. 237—241.
Feigl H.: III. Ince pápa okleveleinek fennmaradt jegyzékei. MIÖG LXV. (1957) 3—4. f. 242—295.
Hageneder O.: III. Ince pápa eredeti oklevéljegyzékeinek külső ismérvei. MIÖG LXV. (1957) 3—4. f. 296—339.
Waley D. P.: Pápai hadseregek a 13. században. EHR 282. (1957. jan.) 1—30.
Kuksewicz Z.: Boëtius Dacius ismeretlen traktátumának felfedezése. MF 1957. 3. sz. 204—209.
Szokolov N. P.: Velence és Bizánc az első Palaeologok idején (1263—1328). VV XII. (1957) 75—96.
Krekić B.: Adalékok a 14. század második felében a Balkánnal folytatott velencei kereskedelem történetéhez. GNS II. (1957) 11—18.

Babinger Fr.: Délkelet-európai kereskedelmi pénzek a középkor végén. SW 44. (1957) 4. f. 352—358.
Kiernan V. G.: Idegen zsoldosok és abszolút monarchia. PP 11. sz. (1957. ápr.) 66—86. [15—17. század.]
Heers J.: A granadai királyság és a genovai kereskedőpolitika nyugaton a 15. században. MA 1957. 1—2. sz. 87—122.
Udalcova Z. V.: Kritobulos 15. századi bizánci történész társadalmi és politikai nézeteiről. VV XII. (1957) 172—197.
Weymar E.: Az 1450—1789-es korszakkal foglalkozó európai tankönyvekről. GWU 1957. 5. sz. 292—311.
Caracі G.: A nagy földrajzi felfedezések történetének módszertani kérdései. NRS 1957. III. 333—395.
Angyal A.: A határerődítések világa. Fejezetek a 16—17. századi délkelet-európai szellemtörténet köréből. SoF 1957. 2. sz. 311—341.
Coornaert E.: Az árucsere Franciaország, Németország és az északi államok között a 16. században. RHES 1957. 3. sz. 241—254.
Kühndel J.: A szlovák réz világjelentősége a Fuggerek idején. HČ 1957. 1. sz. 40—58.
Léonard E. G.: A protestantizmus története, 1939—1952. RH 1957. jan.—márc. 58—98; ápr.—jún. 290—333.
Hirsch A.: Luther és a Corpus Christianum. RHMC 1957. ápr.—jún. 81—111.
Raumer K.: Abszolút állam, rendi szabadságjogok és személyi szabadság. HZ 183. k. 1. f. (1957) 55—96.
Kraus K.: Az abszolút monarchia és a modern állam alapvetése. GWU 1957. 5. sz. 257—271.
Treue W.: Fejedelem, állam és vállalkozó viszonya a merkantilizmus idején. SW 1957. 1. sz. 26—56.
Wilson Ch.: Merkantilizmus: egy eszme viszontagságai. EHR 1957. 2. sz. (dec.) 181—188.
Skalweit St.: Az uralkodó a 17. században. HZ 184. k. 1. f. (1957). 65—80.
Polišenský J.: A cseh kérdés, a Habsburg politika és a 17. századi angol forradalom. SH V. (1957) 175—202.
Stökl G.: Oroszország és Európa Nagy Péter előtt. HZ 184. k. 3. f. (1957) 531—554.
Fairbank J. K.: Kelet-ázsiai nézetek a modern Európa történetéről. AHR 1957. 3. sz. 527—536.
Gay P.: Carl Becker „A 18. századi filozófusok égi városa" (1932) c. könyvéről. PSQ 1957. 2. sz. 182—199.
Orzechowski K.: A feudális birtok és átalakulásai a feudalizmus hanyatló szakaszában. CzPH 1957. 2. sz. 77—150.
Molnar M., Berényi A.: A fiziokraták gazdasági tanai. PE 1957. 2. sz. 104—116.
Freyer H.: A társadalom egésze és az egyén szabadsága az ipari korszak körülményei között. HZ 183. k. 1. f. (1957) 97—115.
Hausherr H.: Hardenberg és a baseli béke 1795-ben. HZ 184. k. 2. f. (1957) 292—335.
Schieder Th.: A nemzetek feletti állam eszméje és formája a 19. század óta. HZ 184. k. 2. f. (1957) 336—366.
Stavrianos L. S.: A 19. századi balkáni forradalmak előzményei. JMH 1957. 4. sz. 335—348.
Birke E.: Franciaország kapcsolatai a 19. században Kelet-Középeurópával 1870/71-ig. ZfO 1957. 3. sz. 321—387.
Kirilov I.: Ludwig Feuerbach, a kiváló materialista filozófus. NV 1957. 9. sz. 51—62.
Born K. E.: Hardenberg tervei és kisérletei Európa és Németország új berendezésére, 1813/15. GWU 1957. 9. sz. 550—564.
Bolhovityinov N. N.: A Szent Szövetség intervenciós terve Latin-Amerikában. (A Monroe doktrina előtörténetéből). NNI 1957. 3. sz. 46—66.
Ter-Akopjan N.: A marxizmus és az 1848/1849-es forradalmi mozgalmak tanulságai. Kom 1957. 14. sz. 43—51.
Batorszki H.: A Mickiewicz-féle légió és a szláv népek 1848—1849-ben. IP 1957. 1. sz. 67—82.
Mihajlov M. I.: Adalékok a Kommunisták Szövetségének újjászervezéséhez. NNI 1957. 2. sz. 69—89.
Šáda M.: A gyorstüzelő tábori tüzérség létrejötte és fejlődésének kezdetei. HaV 1957. 2. sz. 183—214.
Gyivin V. A., Kazakov N. I.: A krími háború néhány kérdésének megvilágitása a legutóbbi évek irodalmában. VI 1957. 2. sz. 141—149.
Panajotov I.: Anglia és Oroszország a felszabadító háború előestéjén. IP 1957. 1. sz. 3—29.
Jelavich Ch. és B.: Bismarck javaslata a három császár szövetségének feltámasztására 1878 októberében. JMH 1957. 2. sz. 99—101.
Schwartz J.: A szociáldemokrácia fejlődésének áttekintése. CC 1957. 9. sz. 1340—1352.
Manfred A. Z.: G. V. Plehanov szerepe a 19. század kilencvenes éveinek nemzetközi forradalmi mozgalmában. NNI 1957. 1. sz. 94—111.
Tyagaj G. D.: A külföldi hatalmak vasútépítési tervei Koreában a 19. század végén. KSZIV XXV. (1957) 78—84.
Hargreaves J. D.: Lord Salisbury, a brit elszigetelődés és a Jangce völgye, 1900 jún.—szept. BIHR 81. (1957. máj.) 62—75.
Brunet R.: Egy nagy petróleummonopolium: a Royal Dutch-Shell. EP 30. (1957. jan.) 60—65.
Nečas C.: Az osztrák áruk bojkottja a Balkánon és ennek visszhangja az olomouci kereskedelmi és iparkamara körzetében. SS 1957. 4. sz. 497—502.
Edwards E. W.: A japán szövetség és az 1904-es angol—francia megállapodás. H 144. (1957. febr.) 19—27.
Ionescu M., Pătrașcu C.: Egyes európai hatalmak magatartása az 1907. évi felkeléssel szemben. S 1957. 1. sz. 7—34.
Galkin Sz. I.: A macedóniai reformok kérdése és az imperialista nagyhatalmak diplomáciája 1907—1908-ban. UZISz XV. (1957) 5—43.
Belov Je. A.: Az imperialista hatalmak agresszív kínai politikája az 1911—1913. évi forradalom idején. SzVosz 1957. 2. sz. 65—77.
Bovikin V. I.: Orosz—francia ellentétek a Balkánon és Közel-Keleten az első világháború előtt. IZ 59. (1957) 84—124.
Markovszki D.: Vaszil Kolarov részvétele a nemzetközi konferenciákon az első világháború idején. IP 1957. 4. sz. 79—81.
May A. J.: Seton-Watson és a londoni szerződés. JMH 1957. 1. sz. 42—47. [1915.]
A nemzetközi munkásmozgalom vezetői az Októberi Forradalomról. NNI 1957. 4. sz. 213—222.
H. W. A.: Az emberiség történetének fordulópontja. DAp 1957. 11. sz. 905—912. [A Nagy Októberi Szocialista Forradalomról.]
Campus E.: Európa a Nagy Októberi Szocialista Forradalom előkészítésének és megvalósításának időszakában. S 1957. 5. sz. 17—42.
Kohlmey G.: Az Októberi Forradalom és a világgazdaság. DAp 1957. 11. sz. 941—948.
Parnyev M. V.: A Nagy Októberi Szocialista Forradalom hatása a világ forradalmi mozgalmainak fejlődésére. 1917—1920. PIS 1957. 6. sz. 11—20.
A Nagy Októberi Szocialista Forradalom és a forradalmi mozgalom fellendülése Bulgáriában, Lengyelországban, Magyarországon, Romániában és Csehszlovákiában. 1918—23. (Bibliográfia az 1951—56. évekről.) NNI 1957. 4. sz. 262—266.
Kalojeva I. A., stb.: Az Októberi Forradalom hatása a forradalmi mozgalom fellendülésére Bulgáriában, Magyarországon, Lengyelországban, Romániában és Csehszlovákiában, 1918—1923. VI 1957. 10. sz. 181—200.
Markowski P.: Az Októberi Forradalom jelentősége a gyarmati és függő országok nemzeti felszabadító mozgalma számára. Ein 1957. 9. sz. 1102—1118.
Gafurov B.: Az Októberi Forradalom és a nemzeti felszabadító mozgalom Keleten. Kom 1957. 15. sz. 122—135.
Cipkin A. Sz.: Az Októberi Forradalom és a keleti népek felszabadító mozgalma. VI 1957. 11. sz. 152—170.
Nyerszeszov G. A., Szmirnov Sz. R.: Október és a nagy változások a keleti országokban. SzE 1957. 5. sz. 86—107.
Muhitgyinov N. A.: A Nagy Október és a Kelet. SZVosz 1957. 5. sz. 15—26.
Luckij V. B.: Az Októberi Forradalom és az arab országok. SzVosz 1957. 5. sz. 87—99.
Hmelnyickaja J.: Új korszak a nemzetközi kapcsolatokban. DAp 1957. 11. sz. 918—925. [A Nagy Októberi Forradalom után.]
Piwarski K.: A nemzetközi helyzetben az utóbbi 40 év alatt végbement változások. PZ 1957. 6. sz. 217—231.
Wilder J. A.: Az oroszországi Októberi Forradalom

hatása a nyugati szövetségesek állásfoglalására a lengyel kérdésben. KH 1957. 6. sz. 3—23.

A nemzetközi proletárszolidaritás Szovjet-Oroszország védelmében. IA 1957. 5. sz. 161—181.

Dörr M.: Paul Schiemann elmélete a „nemzetekfeletti államról". (Adalék a két világháború közötti európai nemzetiségi mozgalmakhoz.) GWU 1957. 7. sz. 408—421.

Kowalewski J.: Német történész az 1931—1939. évi lengyel külpolitikáról. SM 1957. 5. sz. 46—53. [Roos H. Polen und Europa. Studien zur polnischen Aussenpolitik 1931—1939. (Tübingen. 1957.) c. könyvéről.]

Deist W.: Brüning, Herriot és a leszerelési tárgyalások Bessinge-ben 1932-ben. VfZg 1957. 3. sz. 265—272.

Rahmanova I. P.: A nemzetközi antifasiszta mozgalom a lipcsei perrel kapcsolatban. VI 1957. 5. sz. 113—131.

Basler W.: A Szovjetunió és a kollektív biztonság kérdése a második világháború előtt. DAp 1957. 5. sz. 401—413.; 6. sz. 500—509.

Voblikov D. R.: Az 1935—1936. évi olasz—abesszin háború és az USA politikája. UZNNI III. (1957) 354—409.

Kehreiner A.: A második világháború előzményeihez. ZG 1957. 1. sz. 57—59.

Gulak Z.: Az 1938. dec. 6-i Ribbentrop—Bonnet találkozó. PZ 1957. 3. sz. 4—17.

Basler W.: A brit—francia—szovjet katonai megbeszélések 1939 augusztusában. ZG 1957. 1. sz. 18—56.

Nyekrics A. M.: A második világháború történetének tanulmányozása Angliában. VI 1957. 1. sz. 199—207.

Zabiello St.: 1939 szeptember, ahogy a nyugati államférfiak látták. SM 1957. 9. sz. 19—46.

A hadifogolykérdés a második világháborúban. RHDGM 25. (1957. jan.)

Silbert A.: A felszabadulást váró foglyok tábora. RHDGM 28. (1957. okt.) 16—34.

L'Huillier F.: A Vatikán a világválságban. RHDGM 28. (1957. okt.) 1—15.

Calvet H.: Egy nagy újságíró — G. Dawson — politikai akciója. RHDGM 28. (1957. okt.) 35—41.

Néré J.: Logisztika és stratégia az angol—amerikai szövetségben. A nehéz idők, 1939—1943. márc. RHDGM 27. (1957. júl.) 1—18.

Campus E.: Diplomáciai tárgyalások a bécsi döntés előestéjén. 1940. ápr.—aug. S 1957. 3. sz. 167—196.

Szevosztyanov G. N.: A háromhatalmi paktum megkötésének kérdése 1940. szept. VMU 1957. 3. sz. 129—162.

Menzel J. M.: A titkos német—japán jegyzékváltás a háromhatalmi paktumhoz. VfZg 1957. 2. sz. 182—193.

Tavrovszkaja G. M.: A Hitler-ellenes koalíció létrejöttének kérdéséhez. 1941. jún.—1942. jún. VI 1957. 12. sz. 77—98.

Nyekrics A.: A nagy koalíció történetéből. MEMO 1957. 4. sz. 114—123. [A második világháború szövetségesei.]

Boltyin Je. A.: A Szovjet Hadsereg győzelme Moszkva alatt 1941-ben. VI 1957. 1. sz. 20—32.

Maruskin B. I., Jakovlev N. N.: Az „új iskolához" tartozó amerikai történészek az USA részvételéről a második világháborúban. VI 1956. 7. sz. 142—150.

Wagner F.: Történet és jelenkor-történet. Pearl Harbour a kutatás kereszttüzében. HZ 183. k. 2. f. (1957) 303—326.

Villate Cl. R.: Az amerikai seregek harcban. RHDGM 27. sz. (1957. júl.) 19—30. [A második világháborúban.]

Lefèvre A.: Az 1944. évi normandiai partraszállás eszméje nem a 18. századból származik-e? RHD 1957. júl.—szept. 264—271.

Kotyk V.: A krími konferencia és a Szovjetunió álláspontja Németország egységének kérdésében. ČČH 1957. 4. sz. 728—757.

Kollmann E.: A jaltai konferencia a politika és a történetírás kereszttüzében. GWU 1957. 5. sz. 272—292.

Grotkewohl O.: A szocialista államok ereje. DAp 1957. 6. sz. 466—469.

Krone K.: A szocialista államok szerepe az Egyesült Nemzetek gazdasági szervezeteiben harcban a Kelet és Nyugat közti kereskedelemért. Ww 1957. 1. sz. 1—13.

Kodicek E.: A szakszervezetek a népi demokráciákban. WZ 1957. 1. sz. 13—18.

Kollontaj V.: Külföldi magánberuházások a második világháború után. MEMO 1957. 2. sz. 33—43.

Becsin A.: Beruházások a háború utáni időszakban a kapitalista országokban. MEMO 1957. 3. sz. 38—52.

A szénhelyzet Nyugat-Németországban és a többi nyugat-európai országban. BDW 1957. 11. sz. 3—19.

Francette P.: A petróleumválság és Nyugat-Európa. EP 30. (1957. jan.) 8—17.

Rubinstejn M.: A gyengén fejlett országok gazdasági életének néhány kérdése. MEMO 1957. 3. sz. 64—75.

Zdanowicz J.: Az 1956. évi világgazdasági helyzet. SM 1957. 1. sz. 11—32.

Sokolow D.: Nyugat-Európa gazdasági helyzete. ND 1957. 5. sz. 100—115.

Curwin D.: A közös európai piac. LM 1957. 4. sz. 160—167.

Dan P.: A munka intenzifikálása a mai kapitalizmusban. LC 1957. 6. sz. 53—64.

Voinea D.: A kapitalizmus apológiája és a munkásosztály reális helyzete a kapitalista országokban. LC 1957. 2. sz. 52—57.

Kiéfé R.: Az 1951. évi kölcsönös biztonsági törvény. CI 84. (1957. márc.) 79—81.

Az Eisenhower-doktrina fenyegeti a békét. PA 1957. 2. sz. 1—2.

Manea I., Verona S.: Az imperialisták közel-keleti ellentétei és az Eisenhower-doktrina. LC 1957. 1. sz. 55—64.

Varga J.: A mai imperializmus politikai ideológiájának néhány vonásáról. Kom 1957. 4. sz. 30—45.

Zaszlavszkij D.: Az amerikai földalatti szervezetek Nyugat-Európában. Kom 1957. 4. sz. 103—110.

Leonyidov A.: A jezsuiták szerepe a mai imperializmus politikájában. MEMO 1957. 2. sz. 70—84.

Iosub Gh., Stoian B.: Az „Egyesült Európa" a monopolisták agresszív terveinek fedőszerve. LC 1957. 5. sz. 64—75.

Varain H. J.: A nyugat-európai együttműködés fejlődése. GWU 1957. 6. sz. 341—355. [Főleg a második világháború után.]

Varain H. J.: A nyugat-euró pai együttműködés sémája GWU 1957. 7. sz. 404—406.

Záhoř J.: Franciaország és Algír. NM 1957. 5. sz. 435—447.

Voss H.: A NATO-politika perspektívái. DAp 1957. 2. sz. 122—126.

Voss H.: A NATO atomháború-stratégiája és a bonni kormány szándékai. DAp 1957. 12. sz. 1065—1071.

Miedzinski F.: Vita a Német Szövetségi Köztársaság ún. Ostpolitik-járól. PZ 1957. 6. sz. 285—288.

Quaestor: Harc a leszerelésért. LM 1957. 5. sz. 212—221.

Albánia :

Stojančević V.: Észak-Albánia török uralom alatt az 1830-as években. IČ VII. (1957) 123—141.

Matl J.: Újabb adalék Dél-Albánia történetéhez a 19. század hatvanas éveiben. SoF 1957. 2. sz. 435—444.

Szenkevics I. G.: Az albán nép nemzeti felszabadító harca 1911—1912-ben. NNI 1957. 5. sz. 43—67.

Szmirnova N. D.: Az Albánia elleni olasz agresszió történetéből, 1939—1941. NNI 1957. 3. sz. 133—146.

Djamo N.: Az Albán Népköztársaság gazdasági fejlődéséről. PE 1957. 11. sz. 139—146.

Anglia :

Polišenský J., Illingová E.: A történettudomány jelenlegi állapota Nagy-Britanniában. HČ 1957. 2. sz. 239—246.

Nyekrics A. M.: A második világháború történetének tanulmányozása Angliában. VI 1957. 1. sz. 199—207.

Rotstyejn A.: A Szovjetunió történetének oktatása és tanulmányozása a brit egyetemeken. VI 1957. 5. sz. 207—214.

Slepakov A. N.: Az angol—amerikai burzsoá történetírás az ukrán népnek az egységes Ukrán SzSzK-ban való egyesüléséről. UIZs 1957. 2. sz. 118—122.

Koszminszkij Je. A.: Arnold Toynbee történetszemlélete. VI 1957. 1. sz. 130—140.

Konninsky E. A.: Arnold Toynbee történetfilozófiája. Pensée 75. (1957. szept.—okt.) 51—64.

Arab-Ogli E. A.: A. Toynbee 10 kötetes „A Study of History" c. műve a Diogene c. folyóirat (1956. 13. sz.) értékelésében. VF 1957. 2. sz. 201—204.

Fellows A.: Angol történeti tankönyvek. III. H 146. (1957. okt.) 205—209.

Lavrovszkij V. M.: V. M. Lavrovszkij „Tanulmányok az angol manor történetéből az ún. eredeti felhalmozás idején" c. cikkének megvitatása Nottinghamban. VI 1957. 4. sz. 206—209.

Bond M. F.: A levéltári ügy mai állapota Angliában. BIHR 81. (1957. máj.) 1—15.

Homans G. C.: A frizek Kelet-Angliában. EHR 1957. 2. sz. (dec.) 189—206.

Loyn H. R.: A király és a társadalom struktúrája a késői angolszász Angliában. H 145. (1957. jún.) 87—100.

Gurevics A. Ja.: Az angol parasztság a 10. században és a 11. század elején. SzV IX. (1957) 69—131.

Douglas D.: A norman püspökség a norman hódítás előtt. CHJ 1957. 2. sz. 101—115.

Krause J.: A középkori porta szorzószámáról. EcHR IX/3. (1957) 420—432.

Harris G. L.: A koronaadósságok törlesztésének rendje Angliában a középkorban. BIHR 81. (1957. máj.) 17—40.

Hill R.: A kiátkozás elmélete és gyakorlata a középkori Angliában. H 144. (1957. febr.) 1—11.

Hart C.: Adam of Cockfield egy korai Chartája 1100—1118. EHR 284. (1957. júl.) 466—469.

Barg M. A.: A freehold Közép-Angliában a 12—13. században. SzV IX. (1957) 254—299.

Gutnova Je. V.: Az angol feudális állam centralizációjának gazdasági és társadalmi előfeltételei a 12—13. században. SzV IX. (1957) 195—253.

Farmer D. L.: A gabona ármozgalma a 13. századi Angliában. EHR 1957. 2. sz. (dec.) 207—220.

Kienast W.: Az angol feudális katonai szervezet a 13. században. HZ 183 k. 3. f. (1957) 569—578.

Holt J. C.: A Magna Charta létrejötte. EHR 284. (1957. júl.) 401—422.

Taylor J.: A francia „Brut" krónika és II. Edward uralma. EHR 284. (1957. júl.) 423—437.

Hilton R. H.: A 14—15. századi Anglia társadalom- és gazdaságtörténetének háború utáni irodalma. PJ 1957. 4. sz. 623—642.

Storey R. L.: A Skócia felé eső angol határvidék wardenjei, 1377—1489. EHR 285. (1957. okt.) 593—615.

Hammersley G.: Az angol kincstári erdőségek és kitermelésük a 16. és 17. században. BIHR 82. (1957. nov.) 136—161.

Murray J. J.: A flamand alföld kulturális hatása a 16—17. századi Angliára. AHR 1957. júl. 807—836.

Simon J.: A reformáció és az angol közoktatás. PP 11. sz. (1957. ápr.) 48—65.

Hinton R. W. K.: A parlamentáris kormányzat hanyatlása I. Erzsébet és a korai Stuartok alatt. CHJ 1957. 2. sz. 116—132.

Batho G. R.: Egy Erzsébet-kori nemes pénzügyei, Henry Percy, Northumberland 9. earlje, 1564—1632. EcHR IX/3. (1957) 433—450.

Ashton R.: Deficit I. Jakab uralkodása alatt. 1603—25. EcHR X/1. (1957. aug.) 15—29.

Supple B. E.: Pénzforgalom és kereskedelem a 17. század elején. EHR 1957. 2. sz. (dec.) 239—255.

Mayes Ch. R.: A peerségek árubabocsátása a korai Stuart-kori Angliában. JMH 1957. 1. sz. 21—37.

Aylmer G. E.: Közigazgatási reformtörekvések Angliában. 1625—40. EHR 283. (1957. ápr.) 229—259.

Szaprikin Ju. M.: James Harrington (1611—1677) és csoportjának harca a köztársaságért. SzV IX. (1957) 354—383.

Woolrych A. H.: A régi jó világ és a protektorátus bukása. CHJ 1957. 2. sz. 133—161.

Moir E.: Benedict Webb 17. századi ruhakereskedő. EHR 1957. 2. sz. (dec.) 256—264.

Davis R.: A tőkehozadék az angol hajóépítőiparban, 1670—1730. JEH 1957. 3. sz. 409—425.

Furley O. W.: A whig exkluzionisták: röpiratirodalom az 1679—81-es kizárási kampányban. CHJ 1957. 1. sz. 19—36.

Kenyon J. P.: II. Károly és Orániai Vilmos 1680-ban. BIHR 81. (1957. máj.) 95—101.

Deane Ph.: A brit gyapjúipar termelése a 18. században. JEH 1957. 2. sz. 207—223.

Mathias P.: A 18. század társadalmi struktúrája: J. Massie számításai. EcHR X/1. (1957. aug.) 30—45.

Coombs D. S.: Az angol—holland szövetség működése a 18. század elején. EHR 285. (1957. okt.) 642—661.

Hunt H. G.: A parlamenti elkerítések kronológiája a 18. század második felében és a 19. század elején Leicestershireben. EHR 1957. 2. sz. (dec.) 265—272.

Henderson W. O.: Az 1786. évi angol—francia gazdasági szerződés. EcHR X/1. (1957. aug.) 104—112.

Sztanyiszlavszkaja A. M.: Angol—orosz kapcsolatok a 18. század végén. DSZII 12. (1957) 104—120.

Wilson Ch.: A vállalkozó az ipari forradalomban Angliában. H 145. (1957. jún.) 101—117.

Hobsbawm E. J.: Az angol életszínvonal 1790—1850-ben. EcHR X/1. (1957. aug.) 46—68.

Glover R.: A hadsereg és az angol diplomácia a francia forradalom időszakában. JMH 1957. 3. sz. 199—212.

Perkins B.: George Canning, Nagy-Britannia és az Egyesült Államok. 1807—1809. AHR 1957. okt. 1—22.

Zak L. A.: Az angol politika Németország viszonylatában a napóleoni háborúk záró szakaszában (1812 vége—1813.) UZNNI III. (1957) 467—529.

Spring D.: Az angol birtokviszonyok a 19. században, kritikai megjegyzések. EcHR IX/3. (1957) 472—484.

Manning H. T.: Gyarmati válságok a kormány előtt, 1829—1835. BIHR 81. (1957. máj.) 41—61.

Dyos H. J.: Városi átalakulás. A londoni úthálózat megjavítása a régenség idején és a korai viktoriánus korszakban. IRSH 1957. 2. sz. 259—265.

Roach J.: Liberalizmus és a viktoriánus értelmiség. CHJ 1957. 1. sz. 58—81.

Morris J. H., Williams L. J.: A munkás elbocsátó levél a South-Wales-i széniparban, 1841—1898. EHR 1957. 2. sz. (dec.) 286—293.

Johnson J. H.: Londonderry lakossága a nagy ír éhínség (1845—47) idején. EHR 1957. 2. sz. (dec.) 273—285.

Jerofejev N. A.: A chartizmus és Anglia gyarmati politikája. NNI 1957. 1. sz. 75—93.

Rozskov B. A.: Az 1851-es chartista konvent programjáról. VI 1957. 2. sz 108—122.

Hearder H.: III. Napóleon fenyegetése az 1858. évi Orsini merénylettel kapcsolatos válság idején, hogy megszakítja a diplomáciai kapcsolatot Angliával. EHR 284. (1957. júl.) 474—481.

Guttsman W. L.: Az 1859. évi általános választások Yorkshire városaiban. IRSH 1957. 2. sz. 231—258.

Harrison R.: Az angol munkásmozgalom és a konföderáció. Egyes angol munkáslapok és vezetők rokonszenve a déliek iránt az amerikai polgárháborúban. IRSH 1957. 1. sz. 78—105.

Anicetti L.: W. D. Howells, velencei konzul (1861—1865). NRS 1957. I. 87—106.

Crapster B. L.: Skócia és a konzervatív párt 1876-ban. JMH 1957. 4. sz. 355—360.

Panajotov I.: Anglia és Oroszország a felszabadító háború idején. IP 1957. 3. sz. 32—69.

Pollard S.: Anglia és a világ hajóépítőipara 1890—1914-ben. Összehasonlító költségvizsgálat. JEH 1957. 3. sz. 426—444.

Csernyak Je. B.: Hogyan ferdíti el a burzsoá történetírás a 19. századi és 20. század eleji angol—amerikai kapcsolatok történetét. VI 1957. 8. sz. 153—165.

Hargreaves J. D.: Lord Salisbury, a brit elszigetelődés és a Jangce völgye, 1900 jún.—szept. BIHR 81. (1957. máj.) 62—75.

Hobsbawm E. J.: 20. századi brit politika. PP 11. sz. (1957. ápr.) 100—108. [Szemle]

Cunningham A. B.: Peel, Aberdeen és az entente cordiale. BIHR 82. (1957. nov.) 189—206.

Kertman L. Je: A munkásmozgalom és az angol burzsoázia politikája 1906—1914-ben. VI 1957. 1. sz. 47—62.

Williams J. E.: Az angol bányászszakszervezet politikai tevékenysége, 1906—1914. IRSH 1957. 1. sz. 1—21.

May A. J.: Seton-Watson és a londoni szerződés. JMH 1957. 1. sz. 42—47. [1915]

Karlinyer M. M.: Az oroszországi februári forradalom

és az angol munkásmozgalom. VI 1957. 3. sz. 121—134.

Karlinyer M. M.: A Nagy Októberi Szocialista Forradalom első visszhangjai Nagy-Britanniában. NNI 1957. 5. sz. 91—100.

Gallacher W.: A forradalmi szocializmus Skóciában és az Októberi Forradalom. NNI 1957. 4. sz. 30—39.

Hogyan vettek részt az angol imperialisták a Szovjet-Oroszország elleni intervenció megszervezésében. A bevezető tanulmányt írta: V. L. Bojarszkij. IA 1957. 2. sz. 65—84.

Majszkij I. M.: Az 1921. évi angol—szovjet kereskedelmi megállapodás. VI 1957. 5. sz. 60—77.

Popov V. I.: A diplomáciai viszony helyreállítása a Szovjetunió és Anglia között 1929-ben. NNI 1957. 3. sz. 88—109.

Kraszilnyikov A. N.: Az angol uralkodó körök politikája a Szovjetunióval szemben. 1929—1933. NNI 1957. 4. sz. 196—212.

Basler W.: A brit—francia—szovjet katonai megbeszélések 1939 augusztusában. ZG 1957. 1. sz. 18—56.

Néré J.: Logisztika és stratégia az angol—amerikai szövetségben. A nehéz idők. 1939—1943. márc. RHDGM 27. (1927. júl.) 1—18.

Dobrska Z., Szeworski A.: Nagy-Britannia gazdasági helyzete a háború előttihez hasonlítva. Ekonomista 1957. 6. sz. 68—82.

Schmidt S.: A mezőgazdasági termelés eltolódása Nagy-Britanniában a második világháború után. Ekonomista 1957. 6. sz. 83—93.

A nyugatnémet—angol-konkurrenciaharc az automobilpiacon. BDW 1957. 22. sz. 3—19.

Williamson J.: Angol—amerikai imperializmus: egyenlőtlen társulás. PA 1957. 10. sz. 11—18.

Voblikov D. R.: Angol-amerikai vetélkedés a háború után Abesszíniában. SZVosz 1957. 4. sz. 27—38.

Litauer S.: Edentől MacMillanig. SM 1957. 4. sz. 14—30.

Tomeš Z.: A nagy-britanniai munkásmozgalom mai fejlődéséhez. NM 1957. 9. sz. 828—845.

Brunschwig H.: Brit-Afrika. RH CCXVIII. (1957. júl.—szept.) 86—115.

Polenc O.: Anglia közelkeleti politikája. MEMO 1957. 6. sz. 21—31.

Ausztria:

Porsnyer B. F.: Az osztrák történészek kongresszusa, 1956. szept. Klagenfurt. NNI 1957. 1. sz. 180—181.

Markow W.: A IV. osztrák történészkongresszus Klagenfurtban, 1956. szept. 17—22. ZG 1957. 1. sz. 146.

Az osztrák levéltárügy története. MÖS kieg. köt. V. (1957) 1—101.

Frodl-Kraft E.: Az öt-sasos címer. MIÖG LXV. k. 1—2. sz. (1957) 93—97.

Jaroschka W. Wendehorst A.: A kreuzensteini legendárium. MIÖG LXV. 3—4. sz. (1957) 369—418.

Jaroschka W.: Ismeretlen Ulrich- és Maximilian-hagyományok és felhasználásuk bajor és osztrák krónikásoknál. MIÖG LXV. 1—2. sz. (1957) 98—105. [12—15. század.]

Loehr M.: A stájerországi Frauenburgban levő sírtábla és Ulrich von Liechtenstein sírja. MIÖG LXV. 1—2. sz. (1957) 53—69.

Polišenský J.: A cseh kérdés, a Habsburg politika és a 17. századi angol forradalom. SH V. (1957) 175—202.

Gavrilović S.: Šid és Berkasovo katonai és kincstári igazgatás alatt, 1699—1771. ZDN 16. (1957) 36—51.

Sauvigny de B.: Metternich és Chateaubriand bukása 1824-ben. RHD 1957. jan.—márc. 7—14.

Marx J.: A közbiztonság az osztrák tartományokban 1840-től 1848-ig. MIÖG LXV. 1—2. sz. (1957) 70—92.

Nyefedov I. M.: Az osztrák kormány és a galíciai hatóságok állásfoglalása az 1846. évi galíciai lengyel nemzeti felszabadító felkelés előestéjén. KSZISZ 21. (1957) 73—79.

Boicu L.: A távíró bevezetése Moldvában. Adalékok a román fejedelemségek 1854—1857. évi osztrák megszállásáról. SCSI 1957. 2. sz. 279—306.

Paszkaleva V.: Ausztria (Ausztria—Magyarország) gazdasági behatolása bolgár földre a krími háborútól a felszabadulásig. IBI 7. (1957) 113—162.

A párizsi kommün idején és ma. WZ 1957. 3. sz. 255—257. [Az osztrák munkásmozgalomról.]

Živonović M.: Ausztria—Magyarország imperialista előnyomulása Szerbiában. Dokumentumok az 1878. évi berlini kongresszus óta a kereskedelmi egyezmény megkötéséig (1881). Gr XII/9. sz. 121—166.

Djordjević D.: Osztrák—szerb viszály a novipazari vasútépítési terv miatt. IČ VII. (1957) 213—247.

Marek F.: Az ausztromarxizmus és vita Ausztria Szocialista Pártjának programjáról. NM 1957. 10. sz. 942—949.

Schuee H.: Dr. Karl Lueger bécsi polgármester politikai fejlődése. Liberális politikusból keresztényszocialista vezérré. HJ 76. (1957) 64—78.

Gulick Ch. A.: Kollektív megállapodás vagy törvényes intézkedés? Az osztrák fejlődés. IRSH 1957. 3. sz. 351—371. [Munkástörvényhozás a 20. században Ausztriában.]

Najdus W.: A sztrájkmozgalom fejlődése Galíciában 1900—1914-ben. PH 1957. 3. sz. 460—490.

Coman C.: A bukaresti osztrák—magyar követ magatartása az 1907. évi felkeléssel szemben diplomáciai jelentéseinek megvilágításában. S 1957. 2. sz. 189—200.

Piszarev Ju. C.: A nemzeti felszabadító mozgalom a ciszlajtán délszláv területen 1908—1909-ben. NNI 1957. 2. sz. 90—111.

Živonović M.: Az 1908—1909-es annexiós válság és Dalmácia. IČ VII. (1957) 375—391.

Hornik L.: 1917—1957: Az Októberi Forradalom hatása Ausztriában. WZ 1957. 7—8. 670—675.

Steiner H.: 1917 és a munkásfiatalság. WZ 1957. 3. sz. 275—278.

Krizman B.: A Szerb—Horvát—Szlovén Nemzeti Tanács elnökségének képviselői 1918-ban Budapesten, Bécsben és Prágában. HZb 1957. 1—4. sz. 23—43.

Slapnicka H.: Az osztrák jogterület alkonya. ZfO 1957. 2. sz. 161—179. [Az 1918 utáni fejlődésről.]

Fürnberg Fr.: Kivonat az Osztrák Kommunista Párt 17. kongresszusán tartott beszámolóból: „Ausztria útja a szocializmushoz". WZ 1957. 5. sz. 448—455.

Grimm L.: Az Októberi Forradalom hatása az osztrák munkásmozgalomra. WZ 1957. 5. sz. 477—482.

1917—1957. Az Októberi Forradalom kommentálása az osztrák Szociáldemokrata Párt sajtójában 1917—1918-ban. WZ 1957. 6. sz. 592—595.

Wagner H., Ruschitzka A.: 1918 és 1945. WZ 1957. 11. sz. 997—1001.

Kalt H.: 1918—1945. WZ 1957. 12. sz. 1082—1085. [Vita az illető korszakok osztrák választási eredményeiről.]

Gasiorowski Z.: Csehszlovákia és az osztrák kérdés, 1918—1928. SoF 1957. 1. sz. 87—122.

Wierer R.: A jozefinizmus hatása az egyházi vitákban a Csehszlovák Köztársaságban 1918—1938-ban. ZfO 1957. 3. sz. 388—400.

Harminc évvel ezelőtt — 1927. július 15. WZ 1957. 7—8 sz. 648—652. [A bécsi munkásság megmozdulása.]

Altmann K.: A konkordátum kérdéséhez. WZ 1957. 10. sz. 866—873. [1933. jún. 5. és a Dollfuss-diktatúra.]

Valla M.: A mai Ausztria gazdasági és politikai problémái. NM 1957. 7. sz. 612—629.

Zucker-Schilling E.: A polgári sajtó Ausztriában. WZ 1957. 2. sz. 153—160.

West Fr.: Ausztria semlegességéért. WZ 1957. 4. sz. 357—363.

Belgium:

Gromiko M. M.: A burzsoá történettudomány Belgiumban a második világháború után. VI 1957. 2. sz. 213—219.

Zimmermann H.: Harc a lüttichi püspökségért a 920—921-ben. MIÖG LXV. k. 1—2. f. (1957) 15—52.

Coornaert E.: Az antwerpeni tőzsdék a 15—16. században. RH 1957. jan.—márc. 20—28.

Brunschwig H.: A belga gyarmatosítás és Kongó. RH 1957. jan.—márc. 99—115.

Moulin G.: Az Októberi Forradalom és a belgiumi munkásmozgalom. Kom 1957. 16. sz. 72—80.

Bulgária:

Trenkov H.: Egy kiadatlan bibliográfiai munka a balkáni államokról. V. Mihov és N. Nacsov munkája kéziratban a szófiai Egyetemi Könyvtárban. IP 1957. 3. sz. 130.

Koszev D.: A történettudomány fejlődése Bulgáriában a Nagy Októberi Szocialista Forradalom győzelme után. IP 1957. 6. sz. 3—15.

Krandzsalov D.: A történettudomány jelenlegi állapota Bulgáriában. HČ 1957. 4. sz. 519—528.

Sztefanov N.: A földrajzi környezet szerepe a társadalmi fejlődésben és történettudományunk néhány módszertani kérdése. IP 1957. 3. sz. 3—31.

Koszev D., Hrisztov H.: A bolgár történészek a Nagy Októberi Szocialista Forradalom 40. évfordulójára. VI 1957. 8. sz. 221—222.

Todorov G.: A Nagy Októberi Szocialista Forradalom 40. évfordulójának ünneplése a Bolgár Tudományos Akadémián. IP 1957. 6. sz. 65—72.

Hrisztov A.: „Az Októberi Forradalom és bulgáriai hatása" c. kiállítás. IP 1957. 6. sz. 73—78.

Tpkova-Zaimova V.: Tudományos ülésszak a szláv írásbeliség napja alkalmából. IP 1957. 4. sz. 126—131.

Hrisztov H.: Dokumentumok a bolgár történetről a Német Demokratikus Köztársaság állami levéltáraiban. IP 1957. 3. sz. 127—129.

Sztancsev Sz. R.: A korai bolgár kultúra egy új emléke. SzA XXVII. (1957) 107—134.

Dujcsev I.: A bizánci—szláv kapcsolatok problémája és a bizánci törekvések a szláv írás megteremtésére a 9. század első felében. IBI 7. (1957) 241—268.

Vojnov M.: A szakítás I. Borisz és Róma között. IBI 7. (1957) 321—328.

Lisev Sz.: A harmadik kereszteshadjárat és a bolgárok. IBI 7. (1957) 205—240.

Petrov P. H.: A vidini, belgrádi és branicsevoi terület felszabadulása a bizánci iga alól és hozzácsatolása a második bolgár államhoz. IP 1957. 2. sz. 84—92.

Angelov D.: A macedóniai függő lakosság a 14. században. IP 1957. 1. sz. 30—66.

Kutikov V.: Az Ivanko despota és a genuaiak között 1387-ben létrejött szerződés egy érdekes gazdasági klauzulája. IP 1957. 4. sz. 82—95.

Cvetkova B.: A vallási-nemzeti megkülönböztetés Bulgáriában a török uralom idején. SzVosz 1957. 2. sz. 78—88.

Mutafcsieva P. V.: A feudális járadék elsajátítása a hűbérbirtokosok által az oszmán birodalomban a 15—16. században, tekintettel a bolgár területekre. IBI 7. (1957) 163—204.

Kabrda J.: A szófiai és vidini metropolita két beratja a 18. század első feléből. IBI 7. (1957) 377—404.

Gandev H., Todorov N.: Az ipari kapitalizmus fejlődésének története Bulgáriában a török megszállás idején. VI 1957. 5. sz. 143—150.

Topuzov I., Sztefanov I.: A mezőgazdasági oktatás a folyóiratokban és a sajtóban a bolgár felszabadulás előtt. IP 1957. 3. sz. 80—93.

Paszkaleva V.: Ausztria (Ausztria—Magyarország) gazdasági behatolása a bolgár területre a krími háborútól a felszabadulásig. IBI 7. (1957) 113—162.

Diculescu V.: G. Sz. Rakovszki 1867-es levelezéséből. S 1957. 6. sz. 131—138.

Burmov A.: V. Levszki életrajzának egy tisztázatlan mozzanata. 1868-ban. IP 1957. 3. sz. 79—80.

Sztojcsev I.: Új adatok Hriszto Botev életéről és tevékenységéről. IP 1957. 3. sz. 70—78.

Jerihonov Sz. L.: Ljuben Karavelov világnézete. UZISz XV. (1957). 147—211.

Kozmenko I. V.: M. Sz. Drinov (1838—1906) társadalmi-politikai tevékenysége. KSZISZ 21. (1957) 12—22.

Nyikityin Sz. A.: M. Sz. Drinov, mint történész. KSZISZ 21. (1957) 3—11.

Ilcsuk I. Sz.: M. Sz. Drinov tevékenysége a harkovi egyetemen, 1873—1906. KSZISZ 21. (1957) 23—36.

Panajotov I.: Anglia és Oroszország a felszabadító háború előestéjén. IP 1957. 1. sz. 3—29.

Vaszilev K.: A nagy orosz nép Bulgária felszabadítója, 1877—1878. NV 1957. 2. sz. 29—43.

Dojnov D.: A sipkai harcok 80. évfordulójára. IP 1957. 6. sz. 79—85.

Todorov G.: A bolgár alkotmányozó gyűlés politikai programjainak eredetéről és lényegéről. IBI 7. (1957) 55—112.

Dinekov P.: Aleko Konsztantinov realista író és demokrata megöletésének 60. évfordulójára. NV 1957. 5. sz. 56—66.

Grigorjan K. N.: Az örmény—bolgár és örmény—szerb irodalmi kapcsolatok történetéből. KSZISZ 22. (1957) 31—37. [19. sz. vége—20. sz. eleje.]

Borsukov G.: Újabb adalékok a bolgár szocialisták tevékenységéről a bolgár szociáldemokrata párt megalakulásáig. IBI 7. (1957) 269—320.

Filipov I.: Az első bulgáriai szocialista konferencia közelítő dátuma. IP 1957. 1. sz. 82—85.

Ormandzsiev I. P.: Új adatok Dimitr Blagoev életrajzához. IP 1957. 2. sz. 82—83.

Atanaszov Zs.: A bulgáriai néptanító mozgalom a 19. század végén. IP 1957. 1. sz. 85—94.

Sarova K.: Parasztfelkelések a tized ellen Rusze vidékén 1900-ban. IP 1957. 4. sz. 3—44.

Mircsev B.: A. N. Manasziev emlékezései a macedóniai felszabadító forradalmi mozgalomban való részvételéről az ilindeni felkelésig. IBI 7. (1957) 347—376.

Georgiev L.: A finánctőke Bulgáriában. NV 1957. 8. sz. 49—64.

Ivanov V.: Georgi Dimitrov a béke lángoló harcosa a háború és az imperializmus ellen. NV 1957. 6. sz. 23—33.

Ponomarev B.: A kommunizmus ügyének lángoló harcosa. (G. M. Dimitrov születésének 75. évfordulójára.) Kom 1957. 9. sz. 28—38.

Natan Zs.: Vaszil Kolarov a párt és az állam kiemelkedő harcosa, születése 80. évfordulójára. NV 1957. 7. sz. 11—25.

Csernyavszkij G. I.: A proletár ifjúsági mozgalom keletkezése és fejlődése Bulgáriában, 1903—1939. UZISz XV. (1957) 44—104.

Todorova C.: A bolgár munkások harca a demokratapárti kormány ellen, 1908—1911. IBI 7. (1957) 3—54.

Szpivakovszkij Je. I.: A bolgár—román forradalmi kapcsolatok történetéből, 1910—1917. KSZISZ 21. (1957) 51—72.

Sarenkov, V.: John Read (1887—1920) amerikai költő látogatása Bulgáriában. (Születésének 80. évfordulójára.) IP 1957. 6. sz. 41—47.

Markovszki D.: Vaszil Kolarov részvétele a nemzetközi konferenciákon az első világháború idején. IP 1957. 4. sz. 79—81.

Kaloeva I. A.: A Nagy Októberi Szocialista Forradalom hatása a bulgáriai forradalmi mozgalom fellendülésére 1917—1923-ban. ISZSZSZR 1957. 4. sz. 175—178.

A Nagy Októberi Szocialista Forradalom és a forradalmi mozgalom fellendülése Bulgáriában, Magyarországon, Lengyelországban, Romániában és Csehszlovákiában, 1918—1923. NNI 1957. 5. sz. 146—152. [Az 1951—1956-ban megjelent művek bibliográfiája.]

Hrisztov H.: Az Októberi Szocialista Forradalom és a szűkelvű szocialisták pártja. NV 1957. 8. sz. 36—48.

Iliev P.: Értékes dokumentumok a Nagy Októberi Szocialista Forradalom bulgáriai hatásáról 1922-ig. IP 1957. 5. sz. 115—124.

Jordanov G. D.: Az Októberi Forradalom és bányászaink harca a forradalmi válság időszakában. IP 1957. 5. sz. 58—72.

Birman M. A.: A bolgárok részvétele a Nagy Októberi Szocialista Forradalomban és a polgárháborúban. IP 1957. 6. sz. 32—41.

Hrisztov H.: A bolgár nép harca Szovjetoroszország védelméért és a Gyenyikin-féle ellenforradalmi hadsereg ellen. IP 1957. 5. sz. 43—57.

Tisev D., Panajotov P.: A bolgárok forradalmi tevékenysége Odesszában 1919-ben. IP 1957. 5. sz. 73—85.

Canev P.: A „Felszabadítás" szövetkezet kiadói tevékenysége az Októberi Forradalom után, 1919—1923. IP 1957. 5. sz. 73—85.

Hrisztov F.: A szeptemberi felkelés, mint fordulópont a Bolgár Kommunista Párt bolsevizálásában. NV 1957. 3. sz. 77—86.

Kalbe E.: A húszas évek fasiszta diktatúrája Bulgáriában, és a bolgár munkásokat és parasztokat segítő német akciók. ZG 1957. 4. sz. 749—769.

Vaszilev V.: Az 1929—1934. évi bulgáriai ipari válság

és visszatükröződése a munkásosztály helyzetén. IP 1957. 2. sz. 3—39.

Rahmanova I. P.: Georgi Dimitrov a lipcsei perben. (Születésének 75. évfordulójára). NNI 1957. 2. sz. 3—24.

Bogdanov B., Mitev B.: A kommunista mozgalom újjászervezése Bulgáriában 1934—1939-ben. NV 1957. 11. sz. 69—80.

A Német Kommunista Párt 1941 március derekán terjesztett felhívása a hitlerista csapatok 1941. márc. 1.-i bulgáriai betörésével kapcsolatban. IP 1957. 3. sz. 109—110.

Černokolev T.: A mezőgazdaság fejlődésének problémái és távlatai a Bolgár Népköztársaságban. NM 1957. 6. sz. 552—565.

Szirkov D.: Hogyan ismerteti meg a Dictionnaire Encyclopédique (Quillet, Paris. 1955.) olvasóit Bulgária történetével. IP 1957. 2. sz. 93—97.

Csehszlovákia :

Polišenský J.: A történettudomány jelenlegi állása és feladatai a Csehszlovák Népköztársaságban. ZG 1957. 2. sz. 353—363.

Macek J., Gosiorovský M.: Újdonságok a csehszlovák történeti kutatásban 1956-ban. ZG 1957. 6. sz. 1271—1284.

Maleczynska E.: Néhány észrevétel a csehszlovákiai tudományos kutatómunkáról. KH 1957. 3. sz. 271—273.

Polišenský J.: Néhány megjegyzés az egyetemes történeti tárgyú csehszlovák tanulmányokról és adalékokról. Sob 1957. 3. sz. 339—359.

Vlčko J.: A hadtörténetírás néhány kérdéséről. HaV 1957. 4. sz. 449—497.

Šebánek J.: A történeti segédtudományok a Csehszlovák Népköztársaságban 1945—1956-ban. ČČH 1957. 1. sz. 1—25.

Šebánek J.: Vita a történeti segédtudományokról. ČČH 1957. 3. sz. 539—541.

Šimeček Zd.: Néhány megjegyzés a régi, különösen városi, cseh okleveles gyakorlat feldolgozásához. ČČH 1957. 2. sz. 301—306.

Otáhalová L.: Néhány megjegyzés az újkori források publikációjáról. ČČH 1957. 3. sz. 555—558.

Spěváček J.: A prágai székeskáptalan levéltára. I. A husziták előtti kor okleveleinek és leveleinek katalógusa. ČČH 1957. 2. sz. 309—313.

Spěváček J.: Pozsony város levéltára (Középkori oklevelek, levelek és egyéb rokon iratok leltára). ČČH 1957. 2. sz. 307—309.

Bogucka M.: 16—17. századi lengyel vonatkozású irat-anyag a cseh levéltárakban. PH 1957. 1. sz. 79—93.

Voldán Vl.: Adatok a munkásmozgalom történetéhez a telči állami levéltárban. ČMM 1957. 1—2. sz. 152—160.

Landa Vl.: A gazdaságtudományi kutatómunka a Csehszlovák Köztársaságban. Ww 1957. 6. sz. 918—921.

Ratkoš P.: A Csehszlovák Tudományos Akadémia budapesti kutatócsoportjának munkájáról. HČ 1957. 2. sz. 291—92.

Maleczyński K.: A lengyel és csehszlovák történészek konferenciája Cieszynben. KH 1957. 6. sz. 201—202.

A lengyel és csehszlovák történészek konferenciája Cieszynben. Sob 1957. 2. sz. 308—309.

Hammerle J.: A Szudéta-vidék honismeretével és jogtörténetével foglalkozó irodalom válogatott jegyzéke, 1950—1954. ZfO 1957. 2. sz. 305—320.

Polišenský J., Hrabová L.: A történettudományi munka módszerének néhány kérdéséhez. ČČH 1957. 1. sz. 139—144.

Marsina R.: Egy szlovák Codex Diplomaticus kiadásának szükségessége és alapelvei. HČ 1957. 3. sz. 297—314.

Macek J.: A csehszlovák történészek a Nagy Októberi Szocialista Forradalom 40. évfordulójára. VI 1957. 5. sz. 216—217.

Csehszlovákia történészei a Nagy Októberi Szocialista Forradalom 40. évfordulójára. NNI 1957. 2. sz. 188—189.

Krostenová V.: A zsolnai honismereti kör munkájáról. HČ 1957. 2. sz. 292.

Thompson S. H.: Csehszlovákia az európai történetben (Princeton, 1953. 485 p.) Ismerteti Kotyk V. NM 1957. 3. sz. 292—295.

Macůrek J.: A „Lengyelország története" és a cseh—lengyel kapcsolatok a múltban. SS 1957. 1. sz. 115—126.

Macek J.: Az osztályharc a feudalizmus korában. ČČH 1957. 2. sz. 289—301.

Havlík L.: A nemzetiségi kérdés a nagymorva birodalom területén. HČ 1957. 4. sz. 493—503.

Krajčovič R.: A szlovák nép kialakulásának problémája nyelvi szempontból. HČ 1957. 4. sz. 484—492.

Kudláček J.: Új nézetek a korafeudális népek csehszlovák területen való kialakulásáról. HČ 1957. 3. sz. 357—367.

Tschabay A.: Körmöcbánya földrajzi stb. leírása. ZfO 1957. 1. sz. 94—134.

Mika Al.: A csehországi jobbágyság kezdeteinek problémája. ČČH 1957. 2. sz. 226—247.

Novotný J.: Hűbéresek, lovasok és vadászok. ČMM 1957. 1—2. sz. 3—20. [A morva feudális társadalom speciális rétegei.]

Wegener W.: Német királyi és császári oklevelek tanúsága a cseh fejedelmek és királyok állásáról a német királyságban a középkorban. ZfO 1957. 2. sz. 223—245.

Hammerle, J.: A tachovi városi bíróság jogszabályai Csehországban. ZfO 1957. 2. sz. 265—273. [11—16. század.]

Choc P.: A tömeges osztályharc Csehországban a feudális széttagoltság idején. HaV 1957. 2. sz. 149—182.

Wojciechowska M.: A Cosmas-krónika kéziratairól. SH V. (1957) 5—20.

Rejnuš M.: A királyi városok számának gyarapodása II. Přemysl Ottokár uralma alatt. ČMM 1957. 1—2. sz. 134—147.

Rejnuš M.: A királyi városok és II. Přemysl Ottokár támogatása. SS 1957. 1. sz. 20—33.

Pošvář J.: Szilézia és a cseh korona országai közeledésének gazdasági előfeltételei a 13. század második felében. SS 1957. 2. sz. 210—215.

Bulín H.: Az Opava-vidék és Morvaország 14. századi jogviszonyának kérdéséhez. SS 1957. 1. sz. 73—79.

Szancsuk G. E.: A királyi hatalom helyzete Csehországban a 14. század első felében. UZISz XV. (1957) 212—245.

Hlaváček I.: Az inkvizíció Csehországban a 14. század harmincas éveiben. ČČH 1957. 3. sz. 525—538.

Lipatnyikova L. G.: A prágai egyetemisták társadalmi összetétele a 14. század végén és a 15. század elején. UZISz XV. (1957) 315—327.

Bartoš F. M.: A huszita korszak politikai irodalmából. SH V. (1957) 21—70.

Betts R. R.: Prágai Jeromos. ČČH 1957. 2. sz. 199—225.

Kafka Fr.: A román—csehszlovák kereskedelmi kapcsolatok középkori történetéből. (Cseh textilkészítmények a román piacokon). S 1957. 4. sz. 105—110.

Karka Fr.: Cseh és szlovák textiláru-kereskedelem román földön a 17. század derekáig. SH V. (1957) 113—174.

Drkal S.: Těšíniek tanulmányai a prágai iskolákban a 15. században. SS 1957. 4. sz. 521—522.

Šigut Fr.: Vladěnini Mikuláš. (A szilériai nemes típusa a 15. században.) SS 1957. 4. sz. 514—517.

Durdík J.: Munkamódszerek a pozsonyi puskakészítő műhelyben a 15. század első felében. HaV 1957. 3. sz. 301—327.

Sliziński J.: A „cseh testvérek" nyomain Sziléziában és Kis-Lengyelországban. PH 1957. 2. sz. 289—318.

Vlachovič J.: A Habsburg igazgatás kezdetei a szlovák bányaiparban. HČ 1957. 4. sz. 467—483.

Petráň J.: A jobbágyok vándorlása és személyi jogviszonyaik Csehországban a fehérhegyi csata előtt. ČČH 1957. 1. sz. 26—58.: 3. sz. 399—446.

Kühndel J.: A szlovák réz világjelentősége a Fuggerek idején. HČ 1957. 1. sz. 40—58.

Janáček J.: Adalék a 16. századi kereskedelmi haszon kérdéséhez. ČČH 1957. 2. sz. 276—288.

Urbánková-Hrubá L.: A 16. századi morvaországi árvaügy. ČMM 1957. 1—2. sz. 41—57.

Radimský J.: Morvaországi adólajstrom a 16. század első feléből. ČMM 1957. 3—4. sz. 288—383.

Wyczański A.: A cseh és lengyel birtokrendszer össze-

hasonlítása a 16. század második felében. KHKM 1957. 3—4. sz. 635—642.

Jirásek J.: Az olomouci püspökség hűbérbirtokai a 16. század második felében. ČMM 1957. 1—2. sz. 20—41.

Jirásek J.: Az Osoblaha—Ketř uradalom a 16. sz. második felében. SS 1957. 1. sz. 79—88.

Mudra M.: A prágai arzenál a 16. század második felében és a 17. század elején. HaV 1957. 2. sz. 247—258.

Ratkoš P.: Az anabaptizmus kezdetei Szlovákiában. HČ 1957. 2. sz. 185—203. [Lőcse, 16. század első fele.]

Schubert Fr.: A cseh államjog szembenálló vélemények tükrében. ZfO 1957. 2. sz. 259—264. [1600—1918.]

Radimský J.: A földbirtoklás fejlődése Morvaországban a 17—19. században. SS 1957. 4. sz. 481—496.

Crkovský F.: Osztályharcok a velke-heralticei uradalomban a 17—18. században. SS 1957. 2. sz. 215—226.

Šmerda M.: A vlach pásztortelepülés Těšín környékén a 17. században. SS 1957. 4. sz. 503—513.

Polišenský J.: A cseh kérdés, a Habsburg-politika és a 17. századi angol forradalom. SH V. (1957) 175—202.

Pošvář J.: A brnói pénzverde a harmincéves háború idején. ČMM 1957. 1—2. sz. 57—72.

Popelová J.: Comenius Ámos János — a társadalom megjavításának előharcosa. NM 1957. 10. sz. 930—941.

Polišenský J.: Comenius és kora. Új utak Comenius életének és működésének megismeréséhez. WZHU 3. sz. (1956/57) 207—213.

Tomas J.: Adalékok az ún. eredeti felhalmozás csehországi folyamatáról folytatott vitához. ČČH 1957. 3. sz. 542—548.

Míka A.: Az eredeti tőkefelhalmozás kezdetei Csehországban. ČČH 1957. 4. sz. 632—664.

Klima A.: Ipari fejlődés Csehországban, 1648—1781. PP 11. sz. (1957. ápr.) 87—99.

Černý B.: A szeszfőzés fejlődése a cseh tartományokban. ČČH 1957. 4. sz. 688—727.

Mainuš Fr.: A janovicei Harrach-féle lenszövészet 1756—1778-ban. SS 1957. 3. sz. 392—411; 4. sz. 461—480.

Maleczyński K. stb.: A „Szilézia története" tervezetére csehszlovák történészek által tett megjegyzések margójára. Sob 1957. 1. sz. 84—90.

Chlebowczyk J. stb.: Cseh történészek megjegyzései a „Szilézia története", 1764—1850. prospektjéről. Sob 1957. 3. sz. 393—400.

Sroboda J.: A paraszti lakosság társadalmi tagozódása Csehországban a 18. század második felében. ČČH 1957. 3. sz. 447—472.

Pitronová B.: Orlová és Lazy birtokok a 18. század második felében. SS 1957. 1. sz. 88—105.

Vorlický A.: Antonín Nývlt, a Náchod-környéki 1775. évi parasztfelkelés vezére. HaV 1957. 1. sz. 141—145.

Purš J.: Az ipari forradalom néhány problémájának margójára. ČČH 1957. 2. sz. 266—275.

Šindelář B.: A legrégibb kísérletek gépek bevezetésére a brnói textilmanufakturákban a 18/19. század fordulóján. ČMM 1957. 1—2. sz. 73—93.

Grobelný A.: Az udvari kancellária levelezése a těšíni kamarai birtokok igazgatóságával a Komorni Lhotka-i jobbágyok ellenállásáról és az orosz csapatok 1798. évi átvonulásáról. SS 1957. 2. sz. 272—287.

Švankmajer M.: Napoleon hadserege Észak-Csehországban 1813-ban. HaV 1957. 2. sz. 258—272.

Myška M.: Morvaország és Szilézia az 1848 előtti Ausztria gazdasági és társadalmi fejlődésében. SS 1957. 1. sz. 33—73.

Kudláček J.: P. J. Šafárik és koncepciója a szlávok származásáról. HČ 1957. 1. sz. 59—81.

Novotný J.: František Cyril Kampelík szerepe a cseh—szlovák kapcsolatokban 1848 előtt. ČMM 1957. 3—4. sz. 257—288.

Wierer R.: Palacký állampolitikai programja. ZfO 1957. 2. sz. 246—258.

Bogdanov Ju. V.: Ľ. Štúr halálának 100. évfordulójára. KSZISZ 22. (1957) 99—101.

Kudělka M.: Az időszaki sajtó történeti tanulmányozásáról. SS 1957. 1. sz. 1—7.

Šolle Z.: A munkásmozgalom kezdetei Prágában. ČČH 1957. 4. sz. 664—687.

Koči J.: Adalékok az 1848. évi csehországi parasztkérdéshez. ČČH 1957. 1. sz. 59—84; 2. sz. 248—265.

Ratkoš P.: Lengyel—szlovák gazdasági, politikai és tudományos kapcsolatok. Szlovákia és az 1848—49-es magyar szabadságharc. KH 1957. 4—5. sz. 136—138.

Šindelář B.: Az 1848—49-es magyar forradalom visszhangja Morvaországban és Szilíziában (Praha, 1947.). Ismerteti: R. Pražák. ČMM 1957. 3—4. sz. 401—403.

Hapák P.: A proletariátus helyzete Szlovákiában 1848—1867-ben. HČ 1957. 3. sz. 315—334.

Soukoup J., Vančura J.: A munkásmozgalom történetének kihasználatlan forrása — a visszaemlékezések. NM 1957. 5. sz. 485—490.

Gregor Vl.: Munkás-dalkörök Ostrava körzetében. SS 1957. 4. sz. 449—461.

Vrbová P.: A Prágában a 19. század hatvanas éveiben szervezett munkáskörök eredete és jellege. ČČH 1957. 1. sz. 108—135.

Goláň K.: A munkásmozgalom első évei Szlovákiában. A „Napred" munkás-önképzőkör keletkezése, 1867—1869. HČ 1957. 2. sz. 165—184.

Jordán Fr.: A rýmařovi Hermann Wanke szocialista agitátor és a brnói szocialisták agitációja Észak-Morvaországban és Sziléziában 1875-ben. ČMM 1957. 3—4. sz. 225—257.

Křížek J.: A cukoripar válsága a cseh tartományokban a század nyolcvanas éveiben és ennek jelentősége a parasztmozgalom fokozódására. ČČH 1957. 3. sz. 473—505.

Konečný Z.: Az Ostrava környéki cseh és lengyel iskolaügy germanizálásának kérdéséhez, 1900—1905. SS 1957. 2. sz. 226—232.

Muška J.: A munkásosztály hű fia — Zápotocký. NM 1957. 12. sz. 1109—1114.

Nečas C.: Az osztrák áruk bojkottja a Balkánon és ennek visszhangja az olomouci kereskedelmi és iparkamara körzetében. SS 1957. 4. sz. 497—502.

Končený Z.: Az Ostrava-környéki politikai munkásegyesületek az első világháború előtt. I. A Moravská Ostrava-i választójogi munkásegyesület. SS 1957. 2. sz. 187—208.

Jindra Z.: A cseh banktőke fejlődése az első világháború előtt. ČČH 1957. 3. sz. 506—525.

A csehszlovák—szovjet barátság mély gyökerei. NM 1957. 8. sz. 690—697.

A Nagy Októberi Szocialista Forradalom és a forradalmi mozgalom fellendülése Bulgáriában, Magyarországon, Lengyelországban, Romániában és Csehszlovákiában, 1918—1923. NNI 1957. 5. sz. 146—153. [Az 1951—1956-ban megjelent művek bibliográfiája.]

Pichlík K.: Az Októberi Forradalom közvetlen visszhangja országunkban. NM 1957. 11. sz. 1015—1026.

César J.: A Nagy Októberi Szocialista Forradalom visszhangja a cseh falusi lakosság körében 1917—1920-ban. ČČH 1957. 4. sz. 616—632.

Klevanszkij A. H.: Dokumentumok a Nagy Októberi Szocialista Forradalom visszhangjáról és a Csehszlovák Köztársaság létrejöttéről. ISZSZSZR 1957. 4. sz. 178—181.

Holotík Ľ.: A Nagy Októberi Szocialista Forradalom visszhangja Szlovákiában 1917 végétől a Csehszlovák Köztársaság létrejöttéig. HČ 1957. 4. sz. 425—450.

Babenko F. M., Olijnyik G. P.: A kárpát-ukrajnai kommunista szervezetek harcának történetéből. (Régi kommunisták emlékezései.) NZUDU XXVII. (1957) 165—173.

Klevanszkij A. H.: Csehszlovákia gazdasági helyzete a forradalmi fellendülés éveiben. 1918—1921. UZISZ XV. (1957) 271—314.

Krizman B.: A Szerb—Horvát—Szlovén Nemzeti Tanács elnökségének képviselői 1918-ban Budapesten, Bécsben és Prágában. HZb 1957. 1—4. sz. 23—43.

Szuhomlinova G. F.: Az önálló csehszlovák állam megalakulása 1918-ban. KSZISZ 21. (1957) 89—98.

Wierer R.: A jozefinizmus hatása az egyházi vitákban a Csehszlovák Köztársaságban 1918—1938-ban. ZfO 1957. 3. sz. 388—400.

Gąsiorowski Z.: Csehszlovákia és az osztrák kérdés, 1918—1928. SoF 1957. 1. sz. 87—122.

Marjina V. V.: Szlovákia a háború utáni forradalmi fellendülés éveiben, 1918—1923. KSZISZ 21. (1957) 80—88.

Ratnyer N. D.: A cseh és szlovák nép és a Szovjetunió

népei forradalmi kapcsolatai. (Csehszlovák vörösgárdisták 1918—1920-ban Oroszországban.) ISZSZSZR 1957. 5. sz. 252—254.

César J.: A parasztkérdés megoldása és a csehszlovák szociáldemokrácia 1918—1920-ban. ČČH 1957. 1. sz. 85—107.

Bazsenova N. P.: A kárpát-ukrajnai dolgozók harca az idegen katonai megszállás ellen 1919—1920-ban. NZUDU XXIX. (1957) 137—163.

Nyetocsajev V. I.: A szovjetek tevékenysége Kárpát-Ukrajnában 1919-ben. UIZs 1957. 1. sz. 55—69.

Reiman P.: Érvényesítsük következetesen a történelmi materializmust a Csehszlovák Kommunista Párt történetének feldolgozásában. NM 1957. 3. sz. 233—247.

Pružinová E.: A katonák harca a választójogért a csehszlovák hadseregben a München előtti köztársaságban. HaV 1957. 1. sz. 45—84.

Miszjura P. V., Ozimok M. M.: Az 1920. decemberi általános politikai sztrájk Kárpát-Ukrajnában. UIZs 1957. 3. sz. 80—95.

Szpivak B. I.: Az 1920. decemberi általános sztrájk Kárpát-Ukrajnában. NZUDU XXVII. (1957) 3—17.

Peša V.: A munkásmozgalom és a Csehszlovák Kommunista Párt történetéhez Morvaországban 1921—1929-ben. ČMM 1957. 3—4. sz. 189—225.

Dubský V.: A Csehszlovák Kommunista Párt 1921—1925. évi történetének tudományos feltárása. ČČH 1957. 3. sz. 549—555.

Holitiková Z.: A Csehszlovák Kommunista Párt bolsevizálódási folyamata 1924—1929-ben. HČ 1957. 2. sz. 204—219.

Szpivak B. I.: A kárpát-ukrajnai kommunisták harca a tömegekért a jobboldali szociáldemokraták kompromisszumos politikája ellen. 1921—1924. NZUDU XXIX. (1957) 165—190.

Bazsenova N. P.: A forradalmi-felszabadító harc Kárpát-Ukrajnában 1921-ben. NZUDU XXX. (1957) 99—113.

Hlanta O. V.: Kárpát-Ukrajna dolgozó parasztságának harca a földért 1922—1923-ban. NZUDU XXX. (1957) 114—122.

Hajnasz V. V.: A kommunisták a kárpát-ukrán dolgozók lelkesítői és szervezői a Szovjet-Ukrajnával való egyesülésért folytatott harcukban, 1924—1944-ben. NZUDU XXVII. (1957) 19—38.

Rimmel V.: Az ostrava—karvini bányavidék bányászai az 1929—1933. évi gazdasági válság idején. SS 1957. 3. sz. 411—420.

Daskevics I. D.: A kárpát-ukrajnai dolgozók osztályharca a világgazdasági válság éveiben, 1929—1933. NZUDU XXIX. (1957) 191—219.

Laichman M.: A Csehszlovák Kommunista Párt politikája és a proletariátus forradalmi harca Morvaországban 1930—32-ben. ČMM 1957. 1—2. sz. 93—109.

Káňa O.: A Csehszlovák Kommunista Párt harca Ostrava körzetében a fasizmus és a háború veszélye ellen a harmincas években. SS 1957. 2. sz. 161—187.

Prunicja Sz. Ju.: A kárpát-ukrajnai munkásmozgalom történetéből 1934-ben és 1935 elején. NZUDU XXIX. (1957) 221—243.

Teichová A.: A német finánctőke behatolása Csehszlovákia gazdasági életébe a müncheni diktátum előtt. ZG 1957. 6. sz. 1160—1180.

Weinberg G. L.: Az 1938. májusi válság. JMH 1957. 3. sz. 213—225. [Náci felvonulás Csehszlovákia ellen.]

Bodensieck H.: A II. Csehszlovák Köztársaság politikája (1938 ősze—1939 tavasza). ZfO 1957. 1. sz. 54—71.

Dokumentumok a cseh katonai hagyományokhoz a második világháborúból. HaV 1957. 4. sz. 566—572.

Janeček O.: Az első csehszlovák különbrigád létrejöttének történetéből a Szovjetunióban. HaV 1957. 2. sz. 215—246.

Krátký K.: Az első csehszlovák brigád részvétele a Belaja Cerkov mellett vívott harcokban. HaV 1957. 3. sz. 328—359.

Napló Nálepka-Rjepkin J. kapitány csehszlovák partizánosztagának tevékenységéről. HaV 1957. 3. sz. 396—411.

Vojáček O.: A trocnovi Žižka János I. csehszlovák brigád rövid története Jugoszláviában. HaV 1957. 3. sz. 360—395.

Šáda M.: A duklai hadművelet körülményeiről és előfeltételeiről. HaV 1957. 1. sz. 85—120.

Kropilák M.: Hadműveletek a szlovák nemzeti felkelés idején. Az I. csehszlovák hadsereg katonai akciói. HČ 1957. 1. sz. 7—39.

Bystřina I.: A népi demokratikus rendszer csehszlovákiai keletkezésének dogmatikus magyarázata ellen. NM 1957. 2. sz. 147—157.

Foustka R.: A csehszlovák népi demokrácia keletkezésének kérdéséhez. NM 1957. 3. sz. 271—277.

Bystřina I.: A népi demokrácia keletkezésének és fejlődésének sajátosságai Csehszlovákiában. VF 1957. 4. sz. 26—40.

Puszenkov N.: A Csehszlovák Köztársaság népgazdaságának fejlődése a második ötéves terv idején. 1956—1960. VE 1957. 2. sz. 57—70.

Grospič J., Rattinger B.: A szlovák nemzeti szervek új alkotmányos rendezéséről. NM 1957. 4. sz. 327—340.

Rourre Ch.: Az élet az új Csehszlovákiában. II. Az egyházak kérdése. Pensée 72. (1957. márc—ápr.) 90—98.

Schmied E.: A fiatalkorúak büntetőjoga Csehszlovákiában. ZfO 1957. 2. sz. 211—223.

Rabl K.: A németek jogállása Csehszlovákiában. ZfO 1957. 2. sz. 180—210.

Finnország:

v. Bunsdorf J.: A finn történettudományról. VI 1957. 3. sz. 210—214.

Holodkovszkij V. M.: Az 1918-as finnországi forradalom és a német imperializmus intervenciója. NNI 1957. 4. sz. 116—136.

Franciaország:

Tannenbaum E. R.: A francia történetírás irányai 1945 óta. JMH 1957. 3. sz. 246—252.

Grin Sz. F.: Új francia történelmi folyóirat. VI 1957. 4. sz. 201—206 [A Revue d'histoire moderne et contemporaine 1954 óta megjelent számairól.]

Leśnodorski B., Wyczański A.: Lengyel—francia történeti tanulmányok. KH 1957. 1. sz. 214—219.

Dollot L.: Kis Pipintől Coty elnökig. Pápák és francia államfők találkozásai. RHD 1957. ápr.—jún. 140—154.

Bosl K.: Szabadság és rabság. Az alsó rétegek fejlődése Németországban és Franciaországban a középkor folyamán. SW 44. k. (1957) 3 .f. 193—219.

Bernard Cl.: A Regnier család ardennesi birtokáról. MA 1957. 1—2. sz. 1—22. [9—10. század.]

Schreiber G.: Liturgia és adó. A vezeklési gyakorlat és a gyónáspénz a középkori franciaországi plébániákon. HJ 76. (1957) 1—14. [10—13. század.]

Bienvenu J. M.: Az Anjou vámok a 11—12. században. MA 1957. 3. sz. 209—240.

Genicot L.: A „nemesség" a 11. században Gembloux vidékén. SW 1957. 2. sz. 97—104.

Konokotyin A. V.: A parasztok harca az önrendelkezésért és a commune-ért Franciaország északi részén a 12—14. században. VI 1957. 9. sz. 123—139.

Konokotyin A. V.: Harc a közösségi földekért a francia falun a 12—14. században. (Az osztályharc a feudális Franciaországban). SzV X. (1957) 206—218.

Taylor J.: A francia „Brut" krónika és II. Edward uralma. EHR 284. (1957. júl.) 423—437.

Wyczański A.: Háború utáni francia kutatómunka a 15—18. századi falu történetéről. KH 1957. 3. sz. 252—261.

Bittmann K.: A péronnei találkozó. Adalék Philippe de Commynes memoárjának kritikájához. HZ 184. k. 1. f. (1957) 19—64. [A Péronne-i várban 1468 októberében jött össze utoljára XI. Lajos és Merész Károly.]

Berselli A.: A francia történelem forrásai. XII. Lajos kiadatlan levelei a bolognai állami levéltárban. RH 1957. okt.—dec. 261—278.

Schnapper B.: A kamatláb rögzítése és a parlamenti közvélemény a 16. században. RHMC 1957. júl.—szept. 161—170.

Coornaert E.: Az árucsere Franciaország, Németország és az északi államok között a 16. században. RHES 1957. 3. sz. 241—254.

Moldavszkaja M. A.: A könyvkereskedelem fejlődése Franciaországban a 16. század első felében. SzV X. (1957) 124—133.

Anagnine E.: J. B. Bossuet és korának egyházi és politikai áramlatai. NRS III. (1957) 396—417.

Božić J.: Egy francia napló II. Musztafa 1696. évi hadjáratáról. Gr XII/9. sz. 175—204.

Soboul A.: A francia falu a 18—19. században. Alapproblémák. Pensée 73. (1957. máj.—jún.) 65—81.

Giraud M.: Francia—spanyol rivalizálás a 18. század elején. 1713—1717. RH 1957. ápr.—jún. 250—269.

Villain J.: A spekuláció jó és rossz napjai Franciaországban 1716—1722-ben. RHMC 1957. ápr.—jún. 121—140.

Zeller G.: A külkereskedelem háború alatt az ancien régime idején. RHMC 1957. ápr.—jún. 112—120.

Rémond A.: A francia gazdasági élet három mérlege a fiziokrata elméletek idején. RHES 1957. 4. sz. 416—456.

Cotta A.: A gazdasági fejlődés Montesquieu elgondolásában. RHES 1957. 4. sz. 370—415.

Volgin V. P.: Holbach társadalmi és politikai eszméi. NNI 1957. 1. sz. 29—55.

Laulan R.: Miért és hogyan léptek be a párizsi királyi katonaiskolába. RHMC 1957. ápr.—jún. 141—150. [18. század második fele.]

Rain P.: XV. Lajos titkos levelezése Broglie gróffal, 1756—1774. RHD 1957. okt.—dec. 359—362.

Birembaut A.: Lavoisier levelezése. AHRF 149. (1957. okt.—dec.) 340—351.

Birembaut A.: Egy elfelejtett közgazdász: Étienne-François de Senovert, 1753—1831. AHRF 147. (1957. ápr.—jún.) 153—158.

Greenbaum L. S.: Talleyrand és nagybátyja (a reimsi érsek): Talleyrand papi pályára lépésének indítéka. JMH 1957. 3. sz. 226—236.

Grange H.: Turgot és Necker s a munkabér problémája. AHRF 146. (1957. jan.—márc.) 19—33.

Lefèvre A.: III. Gusztáv svéd király mint szolgálatteljesítő lovag a francia királyi udvarban. RHD 1957. jan.—márc. 49—56.

Palmer R. R.: Egy kétkedő demokrata: Thomas Jefferson a Bourbon Franciaországban. PSQ 1957. 3. sz. 388—404. [1784—1789.]

Henderson W. O.: Az 1786. évi angol—francia gazdasági szerződés. EcHR X/1. (1957. aug.) 104—112.

Forster R.: A nemes mint földesúr Toulouse környékén az ancien régime végén. JEH 1957. 2. sz. 224—244.

Greenlaw R. W.: Pamflet-irodalom Franciaországban az arisztokratalázadás idején, 1787—1788. JMH 1957. 4. sz. 349—354.

Stewart J. H.: A francia forradalom kora: témák a kutatásra és írásra. JMH 1957. 2. sz. 85—98.

Armoogum-Ninat M. C.: A „nagy rettegés" 1789-ben az indre-i Sainte-Sévèreben. AHRF 147. (1957. ápr.—jún.) 121—125.

Vidalenc J.: A négerek helyzete Franciaországban a forradalom kezdetén. AHRF 146. (1957. jan.—márc.) 56—69.

Chartier M.: Az avesnes-i alkotmányhű papság a francia forradalom idején. AHRF 147. (1957. ápr.—jún.) 139—149.

Arfaut: A Loire-et-Cher département megalakulása. AHRF 146. (1957. jan.—márc.) 34—49. [18. század vége.]

Abo A. V.: A törvényhozó nemzetgyűlés agrártörvényei és a parasztmozgalom Franciaországban 1790-ben. NNI 1957. 2. sz. 25—48.

Cobb R.: A forradalmi gondolkodás Franciaországban, 1793—1794. H 146. (1957. okt.) 181—196.

Soboul A.: A sans-culotte demokrácia politikájának aspektusai a II. évben. Pensée 71. (1957. jan.—márc.) 22—34.

Soboul A.: Forradalmi kormány és népi társaságok a II. évben. — A Panthéon-Français Testvéri Társaság. AHRF 146. (1957. jan.—márc.) 50—55.

Curzon A.: A katonai rendfokozatok reviziója az emigránsoknál 1793-ban. RHD 1957. okt.—dec. 363—372.

Bouloiseau M.: Egy szatirikus anekdota Robespierreről. AHRF 146. (1957. jan.—márc.) 1—5.

Cobb R.: Jaurès és a hébertisták pere. AHRF 147. (1957. ápr.—jún.) 126—138.

Lestapis A: Az Admiral clermont-ferrandi királyi notárius elleni merényletről, 1794. AHRF 146. (1957. jan.—márc.) 6—18.; 147. (ápr.—jún.) 106—120.

Hausherr H.: Hardenberg és az 1795-ös baseli béke. HZ 184. k. 2. f. (1957) 292—335.

Joanniszjan A. R.: Az utópikus kommunizmus eszméinek történetéből Franciaországban a direktórium korában. VI 1957. 6. sz. 115—125.

Lehning A.: Buonarotti nézetei a kommunizmusról és a diktatúráról. IRSH 1957. 2. sz. 266—287.

Suratteau J.: A direktorium egy komisszáriusa: François-Augustin Roussel. AHRF 149. (1957. okt.—dec.) 316—339.

Luce E.: Louis Grégoire Le Hoc, a direktórium stockholmi követe, 1795—1796. RHD 1957. júl.—szept. 228—250.

Esmonin E.: Expilly abbé és statisztikai munkái. RHMC 1957. okt.—dec. 241—280. [18. század vége.]

Boyer F.: Az első konzul diplomáciai győzelme, a firenzei Venus-szobor elhozatala 1802-ben Franciaországba. RHD 1957. jan.—márc. 22—36.

Birke E.: Francia kapcsolatok Kelet-Középeurópával a 19. században 1870/71-ig. ZfO 1957. 3. sz. 321—387.

Festy O.: A francia mezőgazdaság fejlődése az első császárság idején. RHES 1957. 3. sz. 266—292.

Švankmajer M.: Napóleon hadserege Észak-Csehországban 1813-ban. HaV 1957. 2. sz. 258—272.

Bouvier J.: A hitelrendszer és az ügyek fejlődése 1815 és 1848 között. Pensée 71. (1957. jan.—febr.) 35—46.; 72. (1957. márc.—ápr.) 63—78.

Saint Giron P.: Camille Borghèse herceg (1775—1835) távozása Franciaországból. RHD 1957. okt.—dec. 293—310.

Sauvigny de B.: Metternich és Chateaubriand bukása 1824-ben. RHD 1957. jan.—márc. 7—14.

Bastid P.: X. Károly minisztereinek pere. RHMC 1957. júl.—szept. 171—211.

Meyers M.: Az igazi demokrata, Tocqueville, felfogása. PSQ 1957. 1. sz. 50—70. [1831—1832.]

Litwin J.: Albert Laponneraye politikai eszméi. MF 1957. 1. sz. 55—77. [19. század első fele.]

Bonnerot J.: Sainte Beuve a francia külügyminisztérium levéltárában. RHD 1957. júl.—szept. 193—203.

Dayet M.: Caroline Murat és a karbonárik. AHRF 149. (1957. okt.—dec.) 289—295.

Leleux F.: Berry hercegnő partraszállása Marseille-ben 1832. április 30-án. RHD 1957. júl.—szept. 219—227; okt.—dec. 340—358.

Droulers P.: De Bonald bíboros és a munkáskérdés Lyonban 1848 előtt. RHMC 1957. okt.—dec. 281—301.

Droz J., Silberhorn L. V.: „A vélemények állapota Németországban". Politikai megbeszélés M. Guizot és Max von Gagern báró között 1846-ban Párizsban. RHMC 1957. júl.—szept. 229—238.

Loubère A.: Louis Blanc eszméi a nacionalizmusról, kolonializmusról és a háborúról. RHMC 1957. jan.—márc. 33—63.

Marlin R.: A favágási jog problémája Franche Comtéban a 19. század derekán. RHES 1957. 2. sz. 167—197.

Tudesq A.: A napóleoni legenda Franciaországban 1848-ban. RH CCXVIII. (1957. júl.—szept.) 64—85.

D'Alessandro A.: Az 1849. évi római köztársaság és a francia intervenció. NRS 1957. II. 261—289.

Hirsch H.: Tribunus és próféta. Moses Hess mint az Illinois Staats-Zeitung párizsi tudósítója. IRSH 1957. 2. sz. 209—230.

Cameron R. E.: Franciaország pénzügyei és az olasz egység: Cavour évtizede. AHR 1957. 3. sz. 552—569.

Hearder H.: III. Napóleon fenyegetése az 1858. évi Orsini merénylettel kapcsolatos válság idején, hogy megszakítja a diplomáciai kapcsolatot Angliával. EHR 284. (1957. júl.) 474—481.

Pinkney D. H.: Pénz és politika Párizs újjáépítésében, 1860—1870. JEH 1957. 1. sz. 45—61.

Jefimova Z. Sz.: A Párizsi Kommün és az orosz forradalmi demokrácia lapja, az Iszkra. IZ 59. (1957) 310—327.

Ponsot P.: A Le Creusot-i kommün, 1871. III. 26. CI 84. (1957) 61—72.

Lorwin V. R.: Gondolatok a francia és amerikai szakszervezeti mozgalmak történetéről. JEH 1957. 1. sz. 25—44.

Dollot R.: A harmadik köztársaság fénykora és tragédiája Maurice Baumont könyvével kapcsolatban. RHD 1957. jan.—márc. 64—75.

Morawski St.: Hippolyte Taine esztétikai felfogása. Pensée 74. (1957. júl.—aug.) 32—48.
Goldberg H.: Jaurès és a szocialista parasztpolitika kialakítása, 1885—1898. IRSH 1957. 3. sz. 372—391.
Trunszkij Ju. G.: Parasztmozgalmak Franciaországban a 19. század végén és a francia szocialisták. UZNNI III. (1957) 5—94.
Dollot R.: Romain Rolland a Farnese palotában. 1889—1891. Jelenetek a diplomáciai életből. RHD 1957. júl.—szept. 251—260; okt.—dec. 311—339.
Cunningham A. B.: Peel, Aberdeen és az entente cordiale. BIHR XXX. 82. (1957. nov.) 189—206.
Brugère A.: Loubet francia köztársasági elnök Rómában, 1904. ápr. 24—28. RHD 1957. júl.—szept. 204—218.
Hajnszon Ju. I.: A francia szőlőművesek forradalmi akciója 1907-ben. NNI 1957. 3. sz. 67—87.
Oyrzanowski B.: Franciaország gazdasági fejlődéséről, 1913—1955. Ekonomista 1957. 1. sz. 105—133.
Bovikin V. I.: Orosz—francia ellentétek a Balkánon és a Közel-Keleten az első világháború előtt. IZ 59. (1957) 84—124.
Szavickij I. T.: Orosz csapatok Franciaországban, az első világháborúban. UIZs 1957. 2. sz. 110—117.
Thorez M.: Az Októberi Forradalom hatása a francia munkásmozgalomra. CC 1957. 10. sz. 1461—1478.
Cogniot G.: A Nagy Október és a franciaországi munkásmozgalom. NNI 1957. 4. sz. 49—66.
Kuznyecov I. V.: A francia nép harca az antant nyílt szovjetellenes intervenciója ellen 1919 tavaszán. VI 1957. 11. sz. 109—126.
Baszkakov G. F.: A francia vasutasok általános sztrájkja 1920. májusában. NNI 1957. 5. sz. 24—42.
Lentin A. P.: Algéria az „ultrák" jegyében. 1929—1939. CI 82. (1957) 45—; 83. sz. 67—; 85. sz. 55—; 87. sz. 59—; 88. sz. 41—.
Dollot R.: Aloisi báró naplója, 1932. júl. 25. — 1936. jún. 14. RHD 1957. ápr.—jún. 175—180.
Faure F.: Léon Bourgeois kormánya és Marcellin Berthelot külpolitikája a Quai d'Orsay-n. RHD 1957. ápr.—jún. 93—125.
Lesseps de F.: Feljegyzések diplomáciai szolgálatomról. RHD 1957. ápr.—jún. 126—139.
Kulak Z.: Az 1938. dec. 6-i Ribbentrop—Bonnet-találkozó. PZ 1957. 3. sz. 4—17.
Basler W.: A brit—francia—szovjet katonai megbeszélések 1939 augusztusában. ZG 1957. 1. sz. 18—56.
Szmirnov V. P.: A francia kormány gazdaságpolitikája a „furcsa háború" idején, 1939. szept.—1940. máj. VMU 1957. 3. sz. 105—128.
Michel H.: De Gaulle tábornok „Emlékiratai". RHDGM 27. (1957. júl.) 31—41.
Meynaud J.: Néhány strukturális változás Franciaország gazdaságában a második világháború után. Ekonomista 1957. 5. sz. 150—169.
Hincker M.: Az államosítások Franciaországban. EP 35. (1957. jún.) 39—60.
A francia gazdaság 1956-ban. EP 31—32. (1957. febr.—márc.) 1—69.
A német és francia monopóliumok harca a Saar-vidék bányaiparáért. BDW 1957. 19. sz. 3—15.
Picquemal M.: A tőkekivitel a francia gyarmatokra. EP 37—38. (1957. aug.—szept.) 66—75.
Flavien J.: A koncentráció Franciaország mezőgazdaságában. EP 37—38. (1957. aug.—szept.) 40—46.
Ljubimova V.: Problémák Franciaországnak a „közös piac"-ban való részvételével kapcsolatban. MEMO 1957. 3. sz. 53—63.
Thorez M.: Még egyszer az elnyomorodásról. Ein 1957. 7. sz. 850—871. [A francia munkásosztály helyzetéről.]
Courval H.: A munkásosztály helyzete Franciaország északi vidékén. EP 37—38. (1957. aug.—szept.) 10—31.
Suret-Canale J.: A marxizmus Franciaországban és az osztályharc. CC 1957. 11. sz. 1758—1774.
Krasiński A.: A francia unió. SM 1957. 1. sz. 46—58.
Záhoř J.: Franciaország és Algír. NM 1957. 5. sz. 435—447.
Barbe R.: Néhány gazdasági adat a francia gyarmati rendszer válságáról. EP 36. (1957. júl.) 14—36.
Bourjol M.: Az imperializmus az afrikai francia gyarmatokon. EP 37—38. (1957. aug.—szept.) 76—108.
Dufriche M.: Az algériai nemzeti tény. CC 1957. 4. sz. 515—527.
Duclos J.: Az algériai kérdés megoldása. CC 1957. 2. sz. 165—177.
Badia G.: A Francia Kommunista Párt politikája és a német probléma. CC 1957. 7—8. sz. 1159—1175.
Krasiński A.: A lengyel—francia kapcsolatok aktuális problémái és távlatai. SM 1957. 6. sz. 3—15.
Alekszandrovszkij A.: A burzsoá közgazdasági gondolkodás válsága Franciaországban. VE 1957. 3. sz. 80—92.

Görögország:

Vakalopoulos A. E.: A „Philomousos Hetaireia" és a „Hetaireia ton Philikon" egyletek tevékenysége a szellemi tisztázódás terén a forradalomelőtti Görögországban (1821—1829). SoF 1957. 1. sz. 53—69.
Crawley C. W.: Capodistrias J. és a görögök 1821 előtt. CHJ 1957. 2. sz. 162—182.

Hollandia:

Murray J. J.: A flamand alföld kulturális hatása a 16—17. századi Angliára. AHR 1957. júl. 807—836.
Gromiko M. M.: Németalföld északi városainak ipara a 16. században. SzV X. (1957) 166—194.
Coombs D. S.: Az angol—holland szövetség működése a 18. század elején. EHR 285. (1957. okt.) 642—661.
Beutin L.: Egy pillantás a Németalföldre az iparosítás előestéjén. SW 1957. 2. sz. 121—134.
de Jong C. T.: Hollandia a második világháború alatt. RHDGM 27. (1957. júl.) 42—50.

Írország:

Conn ell K. H.: Parasztházasság Irországban az 1846—47. évi nagy éhínség után. PP 1957. 12. sz. 76—91.
Csernyak Je. B.: Az 1913. évi dublini sztrájk. UZNNI III. (1957) 215—287.
Bajkova A. N.: Az ír nép harca függetlenségéért 1919—1921-ben. NNI 1957. 5. sz. 101—116.

Jugoszlávia:

Jugoszláv válogatott történeti bibliográfia (Külföldi szerzők a Balkánról). IČ VII. (1957) 463—478.
Batowski H.: A szerb nemzetközi szerződések repertóriuma. KH 1957. 1. sz. 219—223.
Novak V.: Milan Marjanović (1879—1955) akadémikus halálára. IČ VII. (1957) 479—485.
Stojančević V.: A kelet-szerbiai lakosság eredetére vonatkozó dokumentumok. Gr XII/9. sz. 167—173.
Radojčić Dj. Sp.: Srpsko Zagorje, a későbbi Rascia. Adalék Szerbia történetéhez a 10. század második felében és a 11. században. SoF 1957. 2. sz. 259—283.
Sindik I.: Budva város kapcsolatai a Nemanjidákkal. IČ VII. (1957) 23—35.
Angelov D.: A macedóniai függő lakosság a 14. században. IP 1957. 1. sz. 30—66.
Marinović A.: Az állami szervek fejlődése a középkori Kotorban (Cattaro). HZb 1957. 1—4. sz. 83—110. [14. század.]
Bromlej Ju. V.: Horvátország agrárviszonyai a 15. század második felében és a 16. században. VV XII. (1957) 117—133.
Glauert G.: Település és gazdaság a felső Száva vidékén (Észak-Szlovéniában) a 16. században és később. SoF 1957. 2. sz. 388—426.
Ljubomir-Lisac A.: Szerb kolostori és egyházi javak Szerémben 1941-ben. ZDN 16. (1957) 80—127. [Visszatekintéssel a 16. századtól.]
Čamprag St.: A magyarországi grabóci kolostor. ZDN 17. (1957) 130—149. [A 16. század végétől napjainkig.]
Puskarev L. N.: Jurij Križanić tevékenységének értékeléséről. VI 1957. 1. sz. 77—86. [17. század.]
Kurmacseva M. D., Serztobitova V. G.: Jurij Križanić tevékenységének megvitatása. VI 1957. 2. sz. 202—206.

Erceg I.: Az áru- és pénzforgalom Bakaracban, Crikvenicában, Kraljevicában és Selcén 1668—69-ben. HZb 1957. 1—4. sz. 137—146.

Gavrilović S.: Šid és Berkasovo katonai és kincstári igazgatás alatt, 1699—1771. ZDN 16. (1957) 35—51.

Veselinović R. L.: II. Arsen Crnojević szerb patriarcha halála Bécsben (1706) s hamvainak hazahozatala és elhelyezése a krušedoli kolostorban. ZDN 16. (1957) 75—80.

Gačeša N.: Az előfogat vagy Vorspann (Adalék a vajdasági feudális viszonyok tanulmányozásához). ZDN 17. (1957) 96—103. [18—19. század.]

Kostić M.: Szerb kereskedelmi társaság Fiumében a 18. században. IČ VII. (1957) 37—49.

Vučkovački-Savić V.: Georgije Stojanović, vajdasági festő a 18. század első felében. ZDN 17. (1957) 55—75.

Gavrilović S.: A šidi uradalom létrejötte, struktúrája és gazdasága, 1777—1848. ZDN 17. (1957) 29—54.

Gavrilović S.: Iparosok és kereskedők Šidben a földesúri korszakban, 1777—1848. ZDN 18. (1957) 5—17.

Miljković D.: Gazdasági kapcsolatok Szerbia és Oroszország között a 19. században. Adalékok. Gr XII/9. sz. 1—87.

Gavrilović S.: Agrármozgalmak a Szerémségben, Szlavoniában és Moszlavinában a 19. század elején. HZb 1957. 1—4. sz. 71—82.

Subotić S.: Fehértemplom (Bela Crkva) múltjából. ZDN 17. (1957) 113—118. [19. század.]

Mirković G.: A szentandrás—zombori tanítóképző tanulóinak statisztikája. ZDN 16. (1957) 130—136. [1812—1816 Szentandráson, 1816—1920 Zomborban.]

Gavrilović S.: J. Kuzmanović tábori pap levelei a napóleoni háborúk idejéből, 1813—1815. ZDN 18. (1957) 103—108.

Ravićević B.: Ivan Ivanović-Vukotić és Matej Petrović-Bučićević küldetése Montenegróba 1831—1834-ben. IČ VII. (1957) 249—283.

Slankamenac P.: Az első szerbiai iskolatörvények, 1833—1843. Dokumentumok. Gr XII/9. sz. 89—120.

Popović P. I.: Egy vajdasági Montenegro szolgálatában. GNS II. (1957) 21—50. [A bánáti születésű Lazar Vlahovićról, 1815—?]

Gavrilović S.: Mojsije Georgijević a szerb—horvát egységről és az oktrojált alkotmányról. 1848—49. GNS II. (1957) 51—58.

Nikić Lj.: Az 1848-as szerb vajdasági felkelésnek a bécsi szerbek által küldött segítség. ZDN 16. (1957) 69—75.

Tomandl M.: Dr. Konstantin Peičić szerepe a szerb mozgalomban 1848—1849-ben. ZDN 18. (1957) 57—77.

Savković J.: Ferdinand Mayerhofer az 1848—49-es szerb mozgalomban. ZDN 17. (1957) 76—96.

Čelap L.: A szerb vajdasági nemzeti közigazgatás szervezete és személyzete. ZDN 17. (1957) 103—113. [1848—50.]

Mezei St.: A manufaktúrák jelentősége és szerepe a Vajdaság kapitalista iparosításában. ZDN 18. (1957) 18—56.

Komačić B.: A zombori alreáliskola. ZDN 18. (1957) 114—144. [1850—60-as évek.]

Firinger K.: A zágrábi vármegye felirata a császárhoz 1861-ben a szerb vajdaság megszüntetése miatt. ZDN 18. (1957) 108—114.

Kuntić Lj.: Adalék a horvát ellenzéki politika történetéhez, 1865—68. (L. Rigondaud francia újságíró Horvátországban 1867-ben.) HZb 1957. 1—4. sz. 45—69.

Živanović M.: Ausztria—Magyarország imperialista előnyomulása Szerbiában. Dokumentumok az 1878. évi berlini kongresszustól a kereskedelmi egyezmény megkötéséig (1881). Gr XII/9. sz. 121—166.

Djordjević D.: Osztrák—szerb viszály a novipazari vasútépítési terv miatt. IČ VII. (1957) 213—247.

Radenić A.: Dragiša Stanojević élete, működése és eszméi, 1844—1918. IČ VII. (1957) 145—211.

Stanisavljev M.: Az újbecsei Ognjeslav Kostović, a nagy felfedező, 1851—1916. ZDN 17. (1957) 118—130. [Repüléstechnika, távközlés stb. terén.]

Saulić J.: Jovan Jovanović levele Z. I. Šobajićhoz. 1896—1902. ZDN 16. (1957) 136—143.

Grigorjan K. N.: Az örmény—bolgár és örmény—szerb irodalmi kapcsolatok történetéből. KSZISZ 22. sz. (1957) 31—37. [19. század vége—20. század eleje.]

Lebl A.: A földmunkások mozgalma Szerémben 1906—1907-ben. ZDN 17. (1957) 5—28.

Piszarev Ju. A.: A nemzeti felszabadító mozgalom a ciszlajtán délszláv területeken 1908—1909-ben. NNI 1957. 2. sz. 90—111.

Piszarev Ju. A.: A nemzeti mozgalom Horvátországban és a Vajdaságban 1908—1909-ben. UZISz XV. (1957) 105—146.

Živanović M.: Az 1908—1909-es annexiós válság és Dalmácia. IČ VII. (1957) 375—391.

Košćak Vl.: Adalék az 1917. év történetéhez. HZb 1957. 1—4. sz. 131—136. [Jugoszláv emigránsok 1917. júl. Petrográdban.]

Petersz I. A.: A jugoszláv kommunisták Szovjet-Oroszországban 1918—1920-ban. UIZs 1957. 2. sz. 83—92.

Krizman B.: A Szerb—Horvát—Szlovén Nemzeti Tanács elnökségének képviselői 1918-ban Budapesten, Bécsben és Prágában. HZb 1957. 1—4. sz. 23—43.

Firinger K.: Epizód Eszék történetéből, 1918. HZb 1957. 1—4. sz. 257—58.

Krizman B.: Adalékok az 1918. év végén Horvátországban kitört zavargások történetéhez. HZb 1957. 1—4. sz. 111—129.

Lebl A.: Vasa Stajić politikai arculata, 1896—1946. ZDN 16. (1957) 5—25. [Szociáldemokrata politikus.]

Fomin V. T.: A Jugoszlávia elleni fasiszta német agresszió előkészítése, 1937—1941. VI 1957. 6. sz. 28—49.

Plenča D.: A Jugoszláv KP előkészületei a fegyveres felkelésre Dalmáciában, 1938—41. HZb 1957. 1—4. sz. 1—22.

Vojáček O.: A trocnovi „Žižka János" I. cseh-szlovák brigád rövid története Jugoszláviában. HaV 1957. 3. sz. 360—395.

Cseprakov V.: Jugoszlávia gazdasági fejlődéséről. Kom 1957. 3. sz. 70—87.

Cseprakov V.: Jugoszlávia gazdasági fejlődéséről. NV 1957. 4. sz. 75—84.

Rausser V.: A gazdasági fejlődés vonásai a Jugoszláv Szövetségi Népköztársaságban a szocializmus felépítésének útján. PE 1957. 11. sz. 91—102.

Jaroslawski J.: Jugoszlávia és a szocializmus időszerű kérdései. ND 1957. 8. sz. 93—108.

Lengyelország :

Manteuffel T.: A „Lengyelország története" munkálatairól. KH 1957. 6. sz. 193—194.

Lowmiański H.: A kultúrtörténet kérdései és a „Lengyelország története" általános szintézise. KH 1957. 1. sz. 32—46.

Mučkek J.: A „Lengyelország története" és a cseh—lengyel kapcsolatok a múltban. SS 1957. 1. sz. 115—126.

Leśnodorski B., Wyczański A.: Lengyel—francia történeti tanulmányok. KH 1957. 1. sz. 214—219.

Zajączkowski A.: Megjegyzések „Lengyelország története" I. kötetének maketjéhez. KH 1957. 2. sz. 78—84.

Groniowski K.: A „Lengyelország története" II. kötetének vitája. KH 1957. 3. sz. 212—222.

A „Lengyelország története" II. köt. maketjének megvitatása. KH 1957. 45. sz. 1—216.

Šidak J.: Adalék a „Lengyelország története" II. kötetének vitájához (Varsó, 1957. IV. 16.). HZb 1957. 1—4. sz. 245—249.

Lider J.: Hadtörténeti könyvek a népi Lengyelországban. HaV 1957. 3. sz. 427—437.

Grzybowski K.: Tanulmányok a társadalmi-politikai gondolkodás történetéről. KH 1957. 1. sz. 211—214.

Daniszewski T.: A lengyel történészek előkészületei a Nagy Októberi Szocialista Forradalom 40. évfordulójára. VI 1957. 6. sz. 219—220.

Maleczyński K.: A lengyel és cseh-szlovák történészek konferenciája Cieszynben. KH 1957. 6. sz. 201—202.

A lengyel és cseh-szlovák történészek konferenciája Cieszynben. Sob 1957. 2. sz. 308—309.

Wilder J. A.: A Lengyel—Német Történész-Bizottság II. ülése Berlinben. KH 1957. 1. sz. 236—240.

Manteuffel T., Serejski M.: A Lengyel Történelmi Társulat, 1886—1956. PH 1957. 1. sz. 3—23.

A Lengyel Történelmi Társulat 70 éve. VI 1957. 1. sz. 207—208.

Pietrsak-Pawlowska I.: A Lengyel Történelmi Társulat 1886-tól 1956-ig. ZG 1957. 3. sz. 629—636.

Nekrológ Ludwik Piotrowiczról, 1886—1957. KH 1957. 4—5. sz. 270—273.

Nekrológ St. Śreniowskiról, 1912—1957. KH 1957. 4—5. sz. 274—276.

Nekrológ Stanisław Śreniowskiról, 1912—1957. PH 1957. 4. sz. 829—832.

B. B.: M. N. Serejski professzor negyvenéves munkássága. KH 1957. 4—5. sz. 257—258.

Bogucka M.: 16—17. századi lengyel vonatkozású iratok cseh levéltárakban. PH 1957. 1. sz. 79—93.

Kolanowski Z.: Hagyatékok gyűjtése és rendezése a Lengyel Tudományos Akadémia Levéltárában. Am 1957. 4. sz. 121—126.

Vielrose E.: Lengyelország népessége a 11—18. században. KHKM 1957. 1. sz. 3—49.

Tymieniecki K.: A jobbágyok személyi és területi függősége a középkorban. KH 1957. 2. sz. 245—275.

Buczek K.: Tanulmányok a jobbágyoknak a földhöz való jogáról Lengyelországban a Piastok korában. KH 1957. 3. sz. 86—99.

Poppe D.: A tizeddel adózó népesség Lengyelországban a korai középkorban. KH 1957. 1. sz. 3—31.

Tyszkiewicz L.: Tanulmányok a korafeudális sziléziai településekről. Sob 1957. 1. sz. 1—50.

Miśkiewicz B.: Hadigépek és ostromfelszerelések a lengyel haderőben a korai középkorban. KHKM 1957. 3—4. sz. 463—486.

Wałachowicz J.: Az igazságszolgáltatási immunitás fejlődése Nyugat-Pomerániában 1295-ig. CzPH 1957. 2. sz. 9—58.

Buczek K.: Az 1204. évi trzebnicai oklevél néhány kérdéséhez. PH 1957. 1. sz. 38—78.

Maleczyński K.: Néhány oklevél a 13. század első feléből a johanniták orliki levéltárából. Sob 1957. 3. sz. 361—372.

Maleczyński K.: Néhány megjegyzés a városi céhek létrejöttének folyamatához: a sziléziai városok példája. PH 1957. 4. sz. 643—654.

Geremek B.: A munkaerő Poroszországban a 15. század első felében. PH 1957. 2. sz. 195—233.

Sliziński J.: A „cseh testvérek" nyomain Sziléziában és Kis-Lengyelországban. PH 1957. 2. sz. 289—318.

Weymann St.: A lengyelországi általános fejadóra vonatkozó első rendeletek (1498, 1520) a korabeli adórendszer alapján. RDSG XVIII. (1957) 11—74.

Maleczyńska E.: Tanulmányok a lengyelországi kispolgárság ideológiájáról a 15. században és a 16. század elején. PH 1957. 3. sz. 436—459.

Bogucka M.: K. Ferber ismeretlen levele a prágai központi levéltárban a 16. századi gdański kereskedelmi tőke fejlődéséről. PH 1957. 1. sz. 94—100.

Spieralski Z.: Megjegyzések a reneszánszkori lengyel katonai irodalomról. PH 1957. 4. sz. 771—780.

Tazbir J.: A xenophobia Lengyelországban a késői reneszánsz idején. PH 1957. 4. sz. 655—682.

Bogdan S.: A mazóviai statutumok és szokásjog alkalmazásának jogi alapjai 1532—1540-ben. CzPH 1957. 1. sz. 45—74.

Russocki S.: A mazóviai szokásjog 1540. évi végleges gyűjteménye kiadásának előkészítő munkálatai. CzPH 1957. 1. sz. 9—44.

Wyczański A.: A cseh és lengyel birtokrendszer összehasonlítása a 16. század második felében. KHKM 1957. 3—4. sz. 635—642.

Jaros J.: Bányászati privilégium 1565-ből ólom és cink bányászására Długoszyn környékén. KHKM 1957. 2. sz. 315—318.

Kruszewska T.: Jan Turnowski kapcsolatai Wrocławval. Sob 1957. 1. sz. 51—69. [16—17. század.]

Rostworowski E.: Post scriptum „Jan Potocki politikai fellépéséhez". PH 1957. 2. sz. 285—288.

Warchołik St.: A parasztok harca a feudális kizsákmányolás ellen Bochnia város uradalmaiban a 17. században. PH 1957. 3. sz. 517—524.

Bętkowska B., Bieniarzówna J.: A krakkói szegény kispolgárság ingóvagyon-leltárai a 17. század első feléből. KHKM 1957. 1. sz. 76—99.

Grzeszczuk S.: Opaliński Krzysztof IV. Ulászló 1645 előtti politikájáról. KH 1957. 2. sz. 36—56.

Wolski K.: Súlyos évek a San középső medencéjében a 17. századi svéd háborúk után. PH 1957. 1. sz. 101—110.

Turnau I.: A varsói manufakturák textil- és ruhaneműtermelése a 18. században. PH 1957. 4. sz. 729—750.

Borowiak J.: A parasztgazdaságok birtoklásának helyzete a konini kerület királyi birtokain a 18. század végén. RDSG XVIII. (1957) 239—287.

Cieślak E.: A gdański kötélverők sztrájkja 1762-ben. RDSG XVIII. (1957) 75—108.

Maleczyński K. stb.: A „Szilézia története" tervezetére cseh történészek által tett megjegyzések margójára. Sob 1957. 1. sz. 84—90.

Chlebowczyk J. stb.: A cseh történetírók megjegyzései a „Szilézia története, 1764—1850" prospektjéről. Sob 1957. 3. sz. 393—400.

Zahorski A.: A rendőrbizottság szerepe a városi hatóságok megszervezésében 1791—1792-ben. CzPH 1957. 1. sz. 83—114.

Voronkov I. A.: Lengyel titkos társaságok Litvániában és Belorussziában a 18. század végén és a 19. század első harmadában. IZ 60. (1957) 285—303.

Kovács E.: Magyar—lengyel kapcsolatok a lengyel nemzeti felkelések időszakában. KH 1957. 4—5. sz. 90—94.

Topolski J.: A podlasiei parasztok harca a Kościuszko-féle felkelés előtt és alatt. RDSG XVIII. (1957) 109—130.

Rutkowska Płachcińska A.: A földesúri tartalék jellegének kérdése a pénzjáradékos gazdálkodás idején. PH 1957. 3. sz. 411—435.

Śreniowski St.: Az aratás előtti időszak jelentősége a jobbágyfelszabadítás előtti időszak gazdasági életében. (A lengyel királyság a 19. században). PH 1957. 3. sz. 525—552.

Kowalska-Lewicka A.: A podhalei hegyilakók munkakereső vándorlásairól. KH 1957. 2. sz. 114—121.

Kowecka E.: Festőanyagot tartalmazó növények termesztése Lengyelországban a 19. század első felében. A kérdés irodalma. KHKM 1957. 1. sz. 50—66.

Górski J.: Az úgynevezett „klasszicizmus" vitás problémái a lengyel közgazdasági gondolkodásban az 1800—1830-as években. Ekonomista 1957. 6. sz. 46—67.

Olsanszkij P. N.: A dekabristák és a lengyel felszabadító mozgalom. A dekabristák és a Filomatok Társasága és a Szabad Lengyelek Szövetsége közti kapcsolatok. ISZSZSZR 1957. 2. sz. 55—77.

Borowski St.: A munka mechanizálásának fejlődése a nagy-lengyelországi mezőgazdaságban 1823—1890. RDSG XVIII. (1957) 131—238.

Śliwowski J.: A lengyel királyság Novosilcev-féle büntetőkodex-tervezetéről. CzPH 1957. 1. sz. 115—130.

Kula W.: Német származású iparos telepesek és az 1830—31. évi felkelés. PH 1957. 4. sz. 751—768.

Żychowski M.: Német telepesek mezőgazdasági települései a lengyel királyságban (1830—1860-as évek). KH 1957. 3. sz. 44—78.

Martinov V. V.: Az orosz—lengyel forradalmi barátság visszatükröződése J. Słowacki műveiben. KSZISZ 22. (1957) 38—42.

Bartel W. M.: Az 1846. évi krakkói forradalom egyes 1831—1846. évi lengyel politikai és társadalmi koncepciók alapján. CzPH 1957. 1. sz. 131—226.

Owsińska A.: A lengyel emigráció és a német forradalom problémája 1832—1833-ban. ZP 1957. 4. sz. 303—332.

Nyefedov I. M.: Az osztrák kormány és a galíciai hatóságok állásfoglalása az 1846. évi galíciai lengyel nemzeti felszabadító felkelés idején. KSZISZ 21. (1957) 73—79.

Fajnhauz D.: 1846 Litvánia és Nyugat-Belorusszia területén. PH 1957. 4. sz. 683—706.

Ratkoš P.: Lengyel—szlovák gazdasági, politikai és tudományos kapcsolatok. Szlovákia és az 1848—49-es magyar szabadságharc. KH 1957. 4—5. sz. 136—138.

Kowalska-Lewicka A.: A podhalei falusi ipar a 19. század második felében és a 20. század elején. KHKM 1957. 2. sz. 305—314.

Pater M.: A porosz hatóságok és a felsősziléziai lengyel sajtó a Kulturkampf előtt, 1860—1871. Sob 1957. 2. sz. 169—210.

Wereszycki H.: A Czartoryski párt kapcsolatai Herzen

nel és Bakunyinnal a januári felkelés előestéjén. PH 1957. 2. sz. 234—269.

Baraboj A. Z.: Az ukrán forradalmárok kísérlete az 1863. évi lengyel felkelésnek nyújtott segítség megszervezésére. VI 1957. 1. sz. 109—116.

Rzadkowska H.: A jobbágyfelszabaditási rendelet egy elkeseredett nemes levelében. KH 1957. 1. sz. 57—62. [Varsó, 1894. jún. 15.]

Kolankowski Z.: M. Handelsman tervezete: „Lengyelország története 1864—1914". PH 1957. 1. sz. 111—116.

Kowalska S.: Egy munkáscsalád anyagi helyzete a brodi vasgyárban 1865-ben. KH 1957. 3. sz. 100—105.

Kunachowicz-Zambrzycka A.: A podhalei falusi kézműipari termékek eladásának megszervezése 1870—1950-ben. KHKM 1957. 2. sz. 299—304.

Kleer J.: A marxista közgazdasági gondolkodás kezdetei Lengyelországban. Ekonomista 1957. 6. sz. 140—145.

Drewniak B.: Az idénymunkások elvándorlása az orosz és osztrák területekről Nyugat-Pomerániába 1890—1918 között. PZ 1957. 5. sz. 43—76.

Cieślak T.: A pomerániai sajtó a 19—20. század fordulóján — 1914-ig. PZ 1957. 2. sz. 188—207.

Najdus W.: A sztrájkmozgalom fejlődése Galíciában 1900—1914-ben. PH 1957. 3. sz. 460—490.

Próchnik A.: A Nemzeti Demokrata Párt állásfoglalása az orosz—japán háború kérdésében. KH 1957. 3. sz 21—43.

A Lengyel Királyság és Litvánia Szocialdemokrata Pártja V. kongresszusának anyaga. A bevezetőt írta: Sz. Sz. Dzserzsinszkaja, R. A. Jermolajeva. IA 1957. 3. sz. 119—137.

Pilch A.: A munkásmozgalom fejlődése a bielsko-bialai iparvidéken 1905—1907-ben. Sob 1957. 2. sz. 211—228.

Reiter J.: A sziléziai iskolaügy az 1905—1907. évi forradalom éveiben. Sob 1957. 3. sz. 323—338.

Madajczyk Cz.: A kutatások Lengyelország legújabbkori történetének területén. KH 1957. 1. sz. 47—56.

Altman G.: Lengyelország legújabbkori története tanulmányozásának állapotáról, 1917—1944. VI 1957. 9. sz. 214—220.

A Nagy Októberi Szocialista Forradalom és a forradalmi mozgalom fellendülése Bulgáriában, Magyarországon, Lengyelországban, Romániában és Csehszlovákiában, 1918—1923. NNI 1957. 5. sz. 146—153. [Az 1951—1956-ban megjelent művek bibliográfiája.]

Najdus W.: Az oroszországi lengyel menekültek, 1917—1919. KH 1957. 6. sz. 24—40.

Manuszevics A. Ja.: Az 1917—18. évi lengyelországi forradalmi mozgalom történetéből. NNI 1957. 4. sz. 137—157.

Wrzosek M.: Adalékok az I. lengyel forradalmi ezred történetéhez, 1917. PH 1957. 4. sz. 707—728.

Kozirina K. I.: A lengyelek részvétele a Nagy Októberi Szocialista Forradalomban és a polgárháborúban. ISZSZSZR 1957. 4. sz. 172—175.

Wilder J. A.: Az oroszországi Októberi Forradalom hatása a nyugati szövetségeseknek a lengyel kérdésben elfoglalt álláspontjára. KH 1957. 6. sz. 3—23.

Miszko M. V.: Az Októberi Forradalom és Lengyelország függetlenségének helyreállítása 1918-ban. VI 1957. 11. sz. 86—108.

Popkiewicz J., Ryszka Fr.: Lengyelország két háború közötti korszakának periodizációja (válasz J. Tomaszewskinek). KH 1957. 4—5. sz. 238—244.

Tomaszewski J.: A kapitalizmus viszonylagos és átmeneti stabilizációjának korszaka. KH 1957. 4—5. sz. 229—237.

Drozdowski M.: Az 1939 előtti lengyel gazdaságtörténet tanulmányozása. PH 1957. 1. sz. 117—126.

Jaros J.: A chorzówi „Król" bánya története 1918—1922-ben. Sob 1957. 1. sz. 65—83.

Ajnenkiel A.: Kollektív munkaszerződések a lengyelországi mezőgazdaságban 1919—1926-ban. CzPH 1957. 2. sz. 167—228.

Rogala W.: A német kisebbség politikája Nagy-Lengyelországban 1919—1923-ban. PZ 1957. 2. sz. 173—187.

Rogala W.: A nagy-lengyelországi mezőgazdasági proletariátus sztrájkjai 1919—1922-ben. RDSG XVIII. (1957) 289—313.

Landau Zs.: A Dillon kölcsön. Az amerikai tőke szerepe Lengyelországban. KH 1957. 3. sz. 79—85.

Landau Z.: Kemmerer missziója. PH 1957. 2. sz. 270—284. [W. E. Kemmerer amerikai pénzügyi kiküldött tárgyalásai Lengyelországban, 1925—1926.]

Kowalewski J.: Egy német történész az 1931—1939. évi lengyel külpolitikáról. SM 1957. 5. sz. 46—53. [Roos H.: Polen und Europa. Studien zur polnischen Aussenpolitik 1931—1939. Tübingen, 1957. c. könyvéről.]

Šnejdárek A.: A mai burzsoá történetírás a Lengyelország által Németország ellen 1933-ban tervezett ún. preventív háború kérdéséről. ČČH 1957. 2. sz. 345—347.

Szechter Sz.: A paraszti tömegek harca Kis-Lengyelországban 1936 május—júliusban. KH 1957. 1. sz. 63—83.

Witold Grabowski lengyel igazságügyminiszter Goebbelsnél és Hitlernél, 1937. (Kiadatlan dokumentumok.) SM 1957. 7. sz. 53—58.

Chudek J.: Kiadatlan dokumentumok: Megbeszélés Ciano és Wieniawa között 1939. augusztusában. SM 1957. 4. sz. 67—71.

Zabiello St.: 1939 szeptember, ahogy a nyugati államférfiak látták. SM 1957. 9. sz. 19—46.

A lengyel kérdés Sztálin Churchillel, Roosevelttel és Trumannal folytatott háborús levelezésében. SM 1957. 12. sz. 62—85.

Nowak Z.: Az Odera—Neisse határ néhány gazdasági problémája. PZ 1957. 1. sz. 52—71.

Klafkowski A.: Területi cesszió és békeegyezmény a lužicei Odera—Neisse határról. PZ 1957. 1. sz. 1—51.

Anwiler O.: Az Odera—Neisse-vonal keletkezése és problémája. GWU 1957. 8. sz. 461—480.

Gruchman B.: Az ipar fejlődése Lengyelország nyugati területén az ötéves terv idején, 1956—1960. PZ 1957. 6. sz. 231—241.

Ciepielewska M.: J. Poniatowski a lengyel mezőgazdaság háború utáni gazdasági helyzetéről. Ekonomista 1957. 3. sz. 211—219. [Productivité, capital et travail dans l'agriculture polonaise d'après guerre. Paris, 1955. c. könyvéről.]

Dziewicka M.: Változások a szegényparasztság társadalmi struktúrájában a népi Lengyelországban. Ekonomista 1957. 3. sz. 126—143.

Gomułka W.: A munkástanácsok Lengyelországban. LM 1957. 7. sz. 317—322.

Hartmann K.: A lublini katolikus egyetem a második világháború után. ZfO 1957. 1. sz. 72—78.

Gomułka W.: A párt politikájának központi problémái. Referátum a LEMP KB IX. plénumán. ND 1957. 6. sz. 3—55.

Barcz W.: Lengyelország nemzetközi helyzete október után egy évvel. SM 1957. 10. sz. 21—30.

Krasiński A.: A lengyel—francia kapcsolatok aktuális problémái és távlatai. SM 1957. 6. sz. 3—15.

Magyarország:

Lepszy K., Tazbir J.: Tudományos kutatások Magyarországon. KH 1957. 2. sz. 276—283.

A Századok 1956. 4—6. számáról. VI. 1957. 7. sz. 222.

Molnár E.: Magyarország történészei a Nagy Októberi Szocialista Forradalom 40. évfordulójára. VI. 1957. 9. sz. 220—221.

Megállapodás a Szovjetunió Tudományos Akadémiája és a Magyar Tudományos Akadémia közti tudományos együttműködésről. VAN 1957. 7. sz. 52—53.

Valjavec F.: Domanovszky Sándor (1878—1955) SoF 1957. 1. sz. 151.

Hajnal István (1892—1956). Nekrológ. SoF 1957. 1. sz. 155—157.

Valjavec F.: Szekfű Gyula (1883—1955). SoF 1957. 1. sz. 149—151.

Komjáth M.: Az Országos Levéltár égése Budapesten. KH 1957. 2. sz. 284—285.

Bokes Fr.: Az ellenforradalom következményei Budapesten a magyar levéltárügy számára. ČČH 1957. 2. sz. 388—389.

Lengyel történeti dokumentumok a magyar levéltárakban. VI 1957. 9. sz. 221.

Ratkoš P.: A Csehszlovák Tudományos Akadémia budapesti kutatócsoportjának munkájáról. HČ 1957. 2. sz. 291—292.

Marsina R.: Egy szlovák Codex Diplomaticus kiadásának szükségessége és alapelvei. HČ 1957. 3. sz. 297—314.

Spěvaček J.: Pozsony város levéltára. Középkori oklevelek, levelek és egyéb hasonló iratok leltára. ČČH 1957. 2. sz. 307—309.

Bevezetés a magyar történelem forrásaiba és irodalmába. I—II. — Ismerteti: C. C. B. S 1957. 3. sz. 244—245.

Bárány-Oberschall M.: A magyar Szt. István korona a legújabb kutatások fényénél. SoF 1957. 1. sz. 24—52.

Bónis Gy.: István király. Bp. 1956. Ismerteti P. Ratkoš. HČ 1957. 3. sz. 404—406.

Kudláček J.: Újabb nézetek a korafeudális népek csehszlovák területen való kialakulásáról. HČ 1957. 3. sz. 357—367.

Bakó G.: A német lovagrend „in terra Borza". S 1957. 1. sz. 143—160.

Hajnal I.: L'enseignement de l'écriture aux universités médiévales. Bp. 1954. — Ismerteti: R. Marsina. HČ 1957. 3. sz. 402–404.

Bromlej, Ju. V.: Horvátország agrárviszonyai a 15. század második felében. VV XII. (1957) 117—133.

Kavka Fr.: Cseh és szlovák textiláru-kereskedelem román földön a 17. század második felének elejéig. SH V. (1957) 113—174.

Lelekacs M. M.: A kárpát-ukrán parasztság jobbágysorba hajtása a 14—15. században. NZUDU XXIX. (1957) 3—38.

Durdík J.: Munkamódszerek a pozsonyi puskakészítő műhelyben a 15. század első felében. HaV 1957. 3. sz. 301—327.

Mureşan C.: Hunyadi János és kora (Bucureşti, 1957.) c. mű ismertetése. S 1957. 5. sz. 218—219.

Vlachovič J.: A Habsburg-igazgatás kezdetei a szlovák bányavárosokban. HČ 1957. 4. sz. 467—483.

Kühndel J.: A szlovák réz világjelentősége a Fuggerek idején. HČ 1957. 1. sz. 40—58.

Glauert G.: Település és gazdaság a felső Száva vidékén (Északnyugat-Szlovéniában) a 16. században és később. SoF 1957. 2. sz. 388—426.

Čamprag S.: A magyarországi grabóci kolostor. ZDN 17. (1957) 130—149. [A 16. század végétől napjainkig.]

Ratkoš P.: Az anabaptizmus kezdetei Szlovákiában. HČ 1957. 2. sz. 185—203. [Lőcse, 16. század első fele.]

Lupaş J.: Régi román nyomtatványok elterjedése Erdélyben. SoF 1957. 2. sz. 427—430. [17. század.]

Iljko V. I.: A kárpát-ukrán parasztság földnélkülivé válása a 17. század második felében és a 18. század elején. NZUDU XXIX. (1957) 63—90.

Melnyik V. M.: Az osztályharc megerősödése Kárpát-Ukrajnában a 17. század második felében és a 18. század elején. NZUDU XXIX. (1957) 39—61.

Erceg I.: Az áru- és pénzforgalom Bakaracban, Crikvenicában, Kraljevicában és Selcén 1668/69-ben. HZb 1957. 1—4. sz. 137—146.

Veselinović R. L.: III. Arsen Crnojević szerb patriarcha halála Bécsben (1706) és hamvainak hazahozatala és elhelyezése a krušedoli kolostorban. ZDN 16. (1957) 75—80.

Hicsij O. F.: Az iskolázás története Kárpát-Ukrajnában a 18. századtól Szovjet-Ukrajnával való egyesüléséig. NZUDU XXIX. (1957) 331—352.

Stefurovszkij Sz. Sz.: A kárpát-ukrajnai német település és a német nyelvjárások kérdése a 18—19. században. NZUDU XXX. (1957) 203—207.

Gačeša N.: Az előfogat vagy Vorspann (Adalék a vajdasági feudális viszonyok tanulmányozásához). ZDN 17. (1957) 96—103. [18—19. század.]

Kostić M.: Szerb kereskedelmi társaság Fiumében a 18. században. IČ VII. (1957) 37—49.

Vatkovački-Savić V.: Georgije Stojanović, vajdasági festő a 18. sz. első felében. ZDN 17. (1957) 55—75.

Neamţu A.: Román újítók a bányászati technikában Erdélyben a 18. század második felében. S 1957. 2. sz. 97–126.

Pascu St.: A népi tömegek helyzete és harca Máramarosban a 18. század második felében. S 1957. 2. sz. 127–136.

Sulga I. G.: Kárpát-Ukrajna feudális gazdaságainak bevonódása az áru-pénz viszonyokba a 18. század második felében. NZUDU XXX. (1957) 3—24.

Gavrilović S.: A šidi uradalom létrejötte, struktúrája és gazdasága, 1777—1848. ZDN 17. (1957) 29—54.

Gavrilović S.: Iparosok és kereskedők Šidben a földesúri korszakban, 1777—1848. ZDN 18. (1957) 5—17.

Styernberg Ja. I.: Az 1784. évi erdélyi parasztháború visszhangja Kárpát-Ukrajnában. NZUDU XXX. (1957) 208—212.

Reychman J.: A magyar jakobinusok 1794-ben és a Kościuszko felkelés. (A magyar jakobinusok iratai, II—III. kötetének margójára.) KH. 1957. 2. sz. 139—157.

Kovács E.: Magyar—lengyel kapcsolatok a lengyel nemzeti felkelések időszakában. KH 1957. 4—5. sz. 90—94.

Gavrilović S.: Agrármozgalmak a Szerémségben, Szlavóniában és Moszlavinában a 19. század elején. HZb 1957. 1—4. sz. 71—82.

Subotić Sv.: Fehértemplom (Bela Crkva) múltjából. ZDN 17. (1957) 113—118. [19. század.]

Mirković G.: A szentandrás—zombori tanítóképző tanulóinak statisztikája. ZDN 16. (1957) 130—136. [1812—1816 Szentandráson, 1816—1920 Zomborban.]

Gavrilović S.: J. Kuzmanović tábori pap levelei a napóleoni háborúk idejéből, 1813—1815. ZDN 18. (1957) 103—108.

Sőtér István: Eötvös József. Bp. 1953. — Ismerteti: Bk. HČ 1957. 4. sz. 552.

Tolnai Gy.: A paraszti ipar fejlődése és kapitalista iparrá való átalakulása Magyarországon 1842—1848-ban. HČ 1957. 3. sz. 335—356.

Fjodorov A. V.: Oroszország haladó embereinek viszonyulása az 1848/49-es magyarországi forradalomhoz. VI 1957. 2. sz. 89—96.

Ratkoš P.: Lengyel—szlovák gazdasági, politikai és tudományos kapcsolatok. Szlovákia és az 1848/49-es magyar szabadságharc. KH 1957. 4—5. sz. 136—138.

Šindelář B.: Az 1848/49-es magyar forradalom visszhangja Morvaországban és Sziléziában (Praha, 1947.) Ismerteti: R. Pražák. ČMM 1957. 3—4. sz. 401—403.

Gavrilović S.: Mojsije Georgijević a szerb—horvát egységről és az oktrojált alkotmányról. 1848/49. GNS II. (1957) 51—58.

Nikić Lj.: Az 1848-as szerb vajdasági felkelésnek a bécsi szerbek által küldött segítség. ZDN 16. (1957) 69—75.

Tomandl M.: Dr. Konstantin Peičić szerepe a szerb mozgalomban 1848/49-ben. ZDN 18. (1957) 57—77.

Savković J.: Ferdinand Mayerhofer az 1848/49-es szerb mozgalomban. ZDN 17. (1957) 76—96.

Hapák P.: A proletariátus helyzete Szlovákiában 1848—1867-ben. HČ 1957. 3. sz. 315—334.

Mezei S.: A manufaktúrák jelentősége és szerepe a Vajdaság kapitalista iparosításában. ZDN 18. (1957) 18—56.

Čelap L.: A szerb vajdasági nemzeti közigazgatás szervezete és személyzete. ZDN 17. (1957) 103—113. [1848—50.]

Iljko V. I.: Kárpát-Ukrajna parasztságának differenciálódása a 19. század második felében. NZUDU XXX. (1957) 25—44.

Kovačić B.: A zombori alreáliskola. ZDN 18. (1957.) 114—144. [1850/60-as évek.]

Paszkaleva V.: Ausztria (Ausztria—Magyarország) gazdasági behatolása bolgár földre a krími háborútól a felszabadulásig. IBI 7. (1957) 113—162.

Firinger K.: A zágrábi vármegye felirata a császárhoz 1861-ben a szerb vajdaság megszüntetése miatt. ZDN 18. (1957) 108—114.

Kuntić Lj.: Adalék a horvát ellenzéki politika történetéhez, 1865—68. (L. Rigondaud francia újságíró Horvátországban 1867-ben.) HZb 1957. 1—4. sz. 45—69.

Sándor Vilmos: Nagyipari fejlődés Magyarországon 1867—1900. (Bp. 1954) — Ismerteti: J. Purš. ČČH 1957. 4. sz. 761—766.

Golaň K.: A munkásmozgalom első évei Szlovákiában. A „Napred" munkás-önképzőkör keletkezése. 1867—1869. HČ 1957. 2. sz. 165—184.

Živanović M.: Ausztria—Magyarország imperialista előnyomulása Szerbiában. Dokumentumok az 1878. évi berlini kongresszustól a kereskedelmi egyezmény megkötéséig (1881). Gr XII/9. sz. 121—166.

Djordjević D.: Osztrák—szerb viszály a novipazari vasútépítési terv miatt. IČ VII. (1957) 213—247.
Stanisavljev M.: Az újbecsei Ognjeslav Kostović a nagy felfedező, 1851—1916. ZDN 17. (1957) 118—130. [Repüléstechnika, távközlés stb. terén.]
Egyed A.: Az erdélyi munkásmozgalom 1880—1890 között. S 1957. 4. sz. 33—56.
Ivan Franko kiadatlan kézirata „A magyar nemzeti mondáról". NZUDU XXV. (1957) 133—142.
Sternberg Ja. I.: Ivan Franko művei első magyar fordításainak történetéről. NZUDU XXV. (1957) 123—133.
Göllner C.: Adalékok az 1905—1907. évi délkelet-erdélyi munkásmozgalom történetéhez. S 1957. 5. sz. 103—122.
Lebl A.: A földmunkások mozgalma Szerémben 1906—1907-ben. ZDN 17. (1957) 5—28.
Coman C.: A bukaresti osztrák—magyar követ magatartása az 1907. évi felkeléssel szemben, amint ez a diplomáciai iratokban visszatükröződik. S 1957. 2. sz. 189—200.
Nyetocsajev V. I.: Kárpát-Ukrajna az első világháború előtt, 1908—1914. NZUDU XXIX. (1957) 91—136.
Piszarev Ju. A.: A horvátországi és vajdasági nemzeti mozgalom 1908—1909-ben. UZISz XV. (1957) 105—146.
Živonović M.: Az 1908—1909-es annexiós válság és Dalmácia. IČ VII. (1957) 375—391.
A Nagy Októberi Szocialista Forradalom és a forradalmi mozgalom fellendülése Bulgáriában, Magyarországon, Lengyelországban, Romániában és Csehszlovákiában, 1918—1923. NNI 1957. 5. sz. 146—153. [Az 1951—1956-ban megjelent művek bibliográfiája.]
Orlik I. I.: A Nagy Októberi Szocialista Forradalom hatása az 1917—1919. évi magyarországi forradalmi fellendülésre. NNI 1957. 2. sz. 157—162.
Szamuely T.: A magyar munkásosztály forradalmi harcai 1917—18-ban. NNI 1957. 4. sz. 175—195.
Krizman B.: A Szerb—Horvát—Szlovén Nemzeti Tanács elnökségének képviselői 1918-ban Budapesten, Bécsben és Prágában. HZb 1957. 1—4. sz. 23—43.
Firinger K.: Epizód Eszék történetéből. 1918. HZb 1957. 1—4. sz. 257—58.
Kertész M.: A tanácsok jellege és tevékenysége a burzsoá-demokratikus forradalom időszakában Erdélyben, 1918 okt.—1919. márc. S 1957. 5. sz. 127—140.
Nyetocsajev V. I.: A Nagy Októberi Szocialista Forradalom hatása Kárpát-Ukrajnában és a dolgozók harca az egész ukrán néppel való egyesülésért 1918—1919-ben. NZUDU XXX. (1957) 45—66.
Trojan M. V.: A Munkács-vidéki dolgozók harca a szovjet hatalomért 1918—1919-ben. NZUDU XXX. (1957) 67—84.
Lebovics M. F.: A belső és külső ellenforradalom harca a magyar nép ellen 1919-ben. VI 1957. 9. sz. 71—90.
Orlik I. I.: Magyarok a szovjetunióbeli polgárháború frontjain. ISZSZSZR 1957. 4. sz. 169—172.
Sternberg Ja. I.: A magyar kommunisták tevékenysége Kievben 1919-ben és „Vörös Újság" c. lapjuk. UIZs 1957. 1. sz. 88—93.
Kucenko K. O.: Kárpát-Ukrajna a fasiszta megszállás idején és felszabadítása a Szovjet Hadsereg által. NZUDU XXX. (1957) 123—139.
Campus E.: Diplomáciai tárgyalások a bécsi döntés előestéjén. 1940. ápr.—aug. S 1957. 3. sz. 167—196.
Puskás A. I.: A haladó erők harca Magyarországon a Horthy-rendszer ellen, 1941 végén—1942 elején. VI 1957. 4. sz. 72—89.
Hajnasz V. V.: Kárpát-Ukrajna Kommunista Pártja — a kárpát-ukrán dolgozók lelkesítője és szervezője a Szovjet-Ukrajnával való egyesülésért vívott harcukban, 1944. október—1945. június. NZUDU XXIX. (1957) 245—280.
Cukor Gy.: A Magyar Népköztársaság technikai fejlődése központi tervezésének néhány kérdése. Ww 1957. 5. sz. 572—685.
Marcsenko G. V.: Szovjet—magyar gazdasági kapcsolatok a második világháború után. NZUDU XXX. (1957) 230—237.
Iszraeljan V. L., Nyikolajev N. N.: Az 1956. őszi magyarországi ellenforradalmi zendülés ideológiai előkészítésének történetéből. VI 1957. 12. sz. 59—76.
Larin V. N.: „Fehér könyv" a magyarországi ellenforradalmi zendülésről. VI 1957. 8. sz. 209—212.
Young E. P.: A magyarországi események háttere. LM 1957. 1. sz. 22—30.
Ciamaga L.: A magyarországi események gazdasági háttere. SM 1957. 2. sz. 40—52.
Danyilov K.: Magyarország dolgozóinak harca a népi hatalom és a szocialista gazdaság megerősítéséért. VE 1957. 3. sz. 66—79.
Pomelov I.: A szocializmus erőinek tömörülése és az ideológiai harc egyes kérdései Magyarországon. Kom 1957. 10. sz. 73—90.
Narocsnyickij A.: Az 1848—49-es magyarországi forradalom hagyományai és a jelenkor. Kom 1957. 3. sz. 53—69.
Koch H.: Politika, irodalomtudomány és Lukács György állásfoglalása. Ein 1957. 7. sz. 813—827.

A FELDOLGOZOTT FOLYÓIRATOK RÖVIDÍTÉSJEGYZÉKE

AHR	The American Historical Review (Richmond—New York—London)
AHRF	Annales Historiques de la Revolution Française (Paris)
Am	Archivmittellungen (Berlin, DDR)
BDW	Berichte, Deutsches Wirtschaftsinstitut (Berlin, DDR)
BIHR	Bulletin of the Institute of Historical Research (London)
CC	Cahiers du Communisme (Paris)
ČČH	Československý Časopis Historický (Praha)
CHJ	The Cambridge Historical Journal (London—New York)
CHM	Cahiers d'Histoire Mondiale (Paris)
CI	Cahiers Internationaux (Paris)
ČMM	Časopis Matice Moravské (Brno)
CzPH	Czasopismo Prawno-Historyczne (Poznań)
DAp	Deutsche Aussenpolitik (Berlin, DDR)
DSzII	Dokladi i Szoobscsenyija Insztyituta Isztorii (M)
EcHR	The Economic History Review (London—New York)
EHR	The English Historical Review (London)
Ein	Einheit (Berlin, DDR)
Ekonomista	Ekonomista (Warszawa)
EP	Economie et politique (Paris)
Gr	Srpska Akademija Nauka, Istoriski Institut, Gradja (Beograd)
GNS	Godišnjak Filosofskog Fakulteta u Novom Sadu (Novi Sad)
GWU	Geschichte in Wissenschaft und Unterricht (Stuttgart)
H	History (London)
HČ	Historický Časopis (Bratislava)
HaV	Historia a Vojenství (Praha)
HJ	Historisches Jahrbuch (München—Freiburg)
HZ	Historische Zeitschrift (München)
HZb	Historijski Zbornik (Zagreb)
IA	Isztoricseszkij Arhiv (M)
IBI	Izvesztija na Insztituta za Blgarszka Isztorija (Szófia)
IČ	Istoriski Časopis (Beograd)
IP	Isztoricseszki Pregled (Szófia)
IRSH	International Review of Social History (Amsterdam)
ISZSZSZR	Isztorija SzSzSzR (M)
IZ	Isztoricseszkije Zapiszki (M)
JEH	The Journal of Economic History (New York)
JMH	The Journal of Modern History (Chicago)

KH	Kwartalnik Historyczny (Warszawa)
KHKM	Kwartalnik Historii Kultury Materialnej (Warszawa)
Kom	Kommunyiszt (M)
KSzISz	Kratkije Szoobscsenyija Insztyituta Szlavjanovegyenyija (M)
KSzIV	Kratkije Szoobscsenyija Insztyituta Vosztokovegyenyija (M)
LC	Lupta de Clasă (Bucureşti)
LM	Labour Monthly (London)
MA	Le Moyen Age (Bruxelles)
MEMO	Mirovaja Ekonomika i Mezsdunarodnije Otnosenija (M)
MF	Myśl Filozoficzna (Warszawa)
MIÖG	Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung (Innsbruck)
MÖS	Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs (Wien)
ND	Nowe Drogi (Warszawa)
NM	Nová Mysl (Praha)
NNI	Novaja i Novejsaja Isztorija (M)
NRS	Nuova Rivista Storica (Roma—Napoli)
NV	Novo Vreme (Szófia)
NZUDU	Naukovi Zapiszki. Uzsgorodszkij Gyerzs. Unyiv. (Uzsgorod)
PA	Political Affairs (New York)
PE	Probleme Economice (Bucureşti)
Pensée	La Pensée (Paris)
PH	Przegląd Historyczny (Warszawa)
PIS	Prepodavanyije Isztorii v Skole (M)
PNHS	Przegląd Nauk Hist. i Spol. (Łódź)
PP	Past and Present (London)
PSQ	Political Science Quarterly (New York)
PZ	Przegląd Zachodni (Poznań)
RDSG	Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych (Poznań)
RH	Revue Historique (Paris)
RHD	Revue d'Histoire Diplomatique (Paris)
RHDGM	Revue d'Histoire de la Deuxième Guerre Mondiale (Paris)
RHES	Revue d'Histoire Economique et Sociale (Paris)
RHMC	Revue d'Histoire Moderne et Contemporaine (Paris)
RSI	Rivista Storica Italiana (Napoli)
S	Studii, Revistă de Istorie (Bucureşti)
SF	Studia Filozoficzne (Warszawa)
SH	Sborník Historický (Praha)
SCSI	Studii si Cercetări Ştiinţifice, Istorie (Iaşi)
SM	Sprawy Międzinarodowe (Warszawa)
Sob	Sobótka (Wrocław)
SoF	Südostforschungen (München)
SS	Slezský Sborník (Opava)
SW	Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte (Wiesbaden)
SzA	Szovjetszkaja Arheologia (M)
SzE	Szovjetszkaja Etnográfia (M)
SzV	Szrednyije Veka (M)
SzVosz	Szovjetszkoje Vosztokovegyenyije (M)
UIZs	Ukrainszkij Isztoricsnyij Zsurnal (Kijev)
UZISz	Ucsonie Zapiszki Insztyituta Szlavjanovegyenyija (M)
UZIV	Ucsonie Zapiszki Insztyituta Vosztokovegyenija (M)
UZNNI	Ucsonie Zapiszki po Novoj i Novejsej Isztorii (M)
VAN	Vesztnyik Akagyemii Nauk SzSzSzR (M)
VDI	Vesztnyik Drevnyej Isztorii (M)
VE	Voproszi Ekonomiki (M)
VF	Voproszi Filoszofii (M)
VfZg	Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte (Stuttgart)
VI	Voproszi Isztorii (M)
VMU	Vesztnyik Moszkovszkovo Unyiverszityeta (M)
VV	Vizantyijszkij Vremennyik (M)
Ww	Wirtschaftswissenschaft (Berlin, DDR)
WZ	Weg und Ziel (Wien)
WZHU	Wissenschaftliche Zeitschrift der Humboldt-Universität zu Berlin (Gesellsch. u. Sprachwiss. Reihe) (Berlin)
ZfO	Zeitschrift für Ostforschung (Marburg a. d. Lahn)
ZDN	Zbornik za Društvene Nauke (Novi Sad)
ZG	Zeitschrift für Geschichtswissenschaft (Berlin, DDR)

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ И СООБЩЕНИЯ

Э. Мольнар: Историческое значение Венгерской Советской Республики 1
К. Бенда: Ракоци и Ватикан. Миссия аббата Бреннера к папе Клименту XI. в 1707—1708 гг. 8
Д. Шпира: Последняя статья „Neue Rheinische Zeitung" о венгерской освободительной войне 25
П. Ханак: Проблемы кризиса дуализма в конце XIX века 37
Ю. Пушкаш: Крупная капиталистическая аренда в Венгрии конца XIX в. 90
Т. Колошша: Материалы к соотношению и сложению сельскохозяйственного пролетариата в Австро-венгерской монархии (1900 г.) 104
К. П. Соколаи: Польская коммунистическая печать о Венгерской Советской Республике 128
И. Беренд—Дь. Ранки: К вопросу об «аграрно—меркантильных» противоречиях крупного землевладения и крупного капитала в 1919—1925 гг. 141

ОБЗОР

Научная сессия по случаю сорокалетия Венгерской Советской Республики *(Ж. Л. Надь)* 162
Отчет о дискуссии части университетского учебника Истории Венгрии, трактующей период 1880—1900 гг. *(В. М. Кондор)* 173
Irodalomtörténeti Közlemények (Известия по истории литературы) 1957—1958. 61—62. годы издания *(Г. Хекенаст—Л. Бенцеди)* 180
Известия 186

ЗА НАШИМИ ГРАНИЦАМИ

О так называемом исследовании Востока. *Gentzen, F. H. — Kalisch, J. — Voigt, G. — Wolfgramm, E.:* Die „Ostforschung" — ein Stoßtrupp des deutschen Imperialismus. — Zeitschrift für Geschichtswissenschaft, 1958. № 6. стр. 1181—1220. 190

НАШИ ЗАГРАНИЧНЫЕ ГОСТИ 222

РЕПЕРТОРИЙ ИНОСТРАННЫХ ИСТОРИЧЕСКИХ ЖУРНАЛОВ 225

INHALTSVERZEICHNIS

STUDIEN, ARTIKEL

E. Molnár: Die historische Bedeutung der Ungarischen Räterepublik 1
K. Benda: Rákóczi und der Vatikan. Die Mission des Abtes Brenner bei Papst Clemens XI. 1707—1708 8
Gy. Spira: Der letzte Artikel der Neuen Rheinischen Zeitung über den ungarischen Freiheitskampf 25
P. Hanák: Probleme der Krise des Dualismus am Ende des XIX. Jahrhunderts 37
J. Puskás: Die kapitalistischen Großpachten in Ungarn am Ende des XIX. Jahrhunderts 90
T. Kolossa: Daten zur Verhältniszahl und zur Zusammensetzung des Agrarproletariats in der Österreichisch—Ungarischen Monarchie (1900) 104
K. P. Szokolay: Die polnische kommunistische Presse über die Ungarische Räterepublik 128
Gy. Ránki—Iván Berend: Zur Frage des Gegensatzes zwischen Großgrundbesitz und Großkapital (Agrarier—Merkantilisten) in den Jahren 1919—1925 141

RUNDSCHAU

Wissenschaftliche Session zum 40. Jahrestag der Ungarischen Räterepublik *(Zs. L. Nagy)* 162
Diskussion über den Abschnitt 1880—1900 des Universitätslehrbuches »Geschichte Ungarns 1848—1918« *(V. M. Kondor)* 173
Irodalomtörténeti Közlemények (Literaturgeschichtliche Mitteilungen) Jg. 1957—1958, LXI—LXII. *(G. Heckenast—L. Benczédi)* 180
Nachrichten 186

ENSEITS UNSERER GRENZEN

Über die sogenannte Ostforschung. *F. H. Gentzen—J. Kalisch—G. Voigt—E. Wolfgramm:* Die »Ostforschung« — ein Stoßtrupp des deutschen Imperialismus. — Zeitschrift für Geschichtswissenschaft, 1958. Nr. 6. S. 1181—1220 190
Unsere Gäste aus dem Ausland 222

REPERTORIUM AUSLÄNDISCHER GESCHICHTSWISSENSCHAFTLICHER ZEITSCHRIFTEN 225

SOMMAIRE

ÉTUDES ET COMMUNICATIONS

E. Molnár: La signification historique de la République des Conseils Hongroise ... 1
K. Benda: François II Rákóczi et le Vatican. La mission de l'abbé Brenner chez le pape Clément XI (1707—1708) ... 8
Gy. Spira: Le dernier article de la «Neue Rheinische Zeitung» concernant la guerre d'indépendance hongroise ... 25
P. Hanák: Les problèmes de la crise du dualisme à la fin du XIXe siècle ... 37
J. Puskás: Les grands baux capitalistes en Hongrie à la fin du XIXe siècle ... 90
T. Kolossa: Données relatives à la proportion et à la composition du prolétariat agricole dans la Monarchie Austro—Hongroise (1900) ... 104
K. P. Szokolay: La presse communiste polonaise sur la République des Conseils Hongroise ... 128
I. Berend—Gy. Ránki: Contributions à la question relative au contradictions agrariennes—mercantiles entre la grande propriété et la haute finance, 1919—1925 ... 141

REVUE

Session scientifique à l'occasion du 40e anniversaire de la République des Conseils Hongroise *(Zs. L. Nagy)* ... 162
Compte rendu de la discussion concernant la période de 1880—1900 du manuel universitaire «Histoire de Hongrie 1848—1918» *(V. M. Kondor)* ... 173
Irodalomtörténeti Közlemények (Bulletin d'Histoire Littéraire) 1957—1958. LXI—LXIIe années *(G. Heckenast—L. Benczédi)* ... 180
Nouvelles ... 186

AU DELÀ DE NOS FRONTIÈRES

«Recherches» relatives à l'Orient. *Gentzen, F. H.—Kalisch, J.—Voigt, G.—Wolfgramm, E.:* Die «Ostforschung» — ein Stroßtrupp des deutschen Imperialismus. Zeitschrift für Geschichtswissenschaft, 1958. No 6. 1181—1220. pp. 190
Hôtes étrangers en Hongrie ... 222

RÉPERTOIRE DES REVUES HISTORIQUES ÉTRANGÈRES ... 225

CONTENTS

ESSAYS AND ARTICLES

E. Molnár: The historical importance of the Hungarian Soviet Republic 1
K. Benda; Rákóczi and the Vatican. Abbot Brenner's mission to Pope Clemens XI, 1707—1708 8
Gy. Spira: The last article of the Neue Rheinische Zeitung on the Hungarian War of Independence 25
P. Hanák: Problems of the crisis of dualism at the end of the 19th century 37
J. Puskás: Capitalist latifundia on lease in Hungary at the end of the 19th century 90
T. Kolossa: Facts and figures concerning the proportion and composition of the agrarian proletariate in Austria—Hungary (1900) 104
K. P. Szokolay: The Polish Communist press on the Hungarian Soviet Republic 128
I. Berend—Gy. Ránki: A contribution to the problem of the agrarian — mercantile contrast of latifundium versus big capital, 1919—1925 141

REVIEW

The term of scientific sessions on the occasion of the 40th anniversary of the Hungarian Soviet Republic *(Zs. L. Nagy)* 162
Report on the discussion of the chapter on the period 1880—1900 of "The History of Hungary 1848—1918", a textbook for universities. *(M. V. Kondor)* 173
Irodalomtörténeti Közlemények (Publications in Literary History.) 1957—1958. Vols. LXI—LXII. *(G. Heckenast—L. Benczédi)* 180
News 186

BEYOND OUR FRONTIERS

The so-called research of the East. *Gentzen, F. H.—Kalisch, J.—Voigt, G.—Wolfgramm, E.:* Die "Ostforschung" — ein Stoßtrupp des deutschen Imperialismus. — Zeitschrift für Geschichtswissenschaft, 1958. No. 6. 1181—1220. pp..... 190
Our visitors from abroad 222

REPERTORY OF FOREIGN HISTORICAL PERIODICALS 225

A kiadásért felel: Bernát György az Akadémiai Kiadó igazgatója Műszaki felelős: Pataki Ferenc
A kézirat nyomdába érkezett: 1959. V. 22. — Példányszám: 600 — Terjedelem: 21,75 (A/5 ív)

Akadémiai Nyomda, Budapest — 49144/59 — Felelős vezető: Bernát György

51432

566/a

A
MAGYAR
TUDOMÁNYOS
AKADÉMIA
TÖRTÉNETTUDOMÁNYI
INTÉZETÉNEK
ÉRTESÍTŐJE

Történelmi Szemle

1959

II. ÉVFOLYAM 3–4. SZÁM

TÖRTÉNELMI SZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK ÉRTESÍTŐJE

Szerkesztik
az Intézet Igazgatóságának megbízásából
H. BALÁZS ÉVA és LACKÓ MIKLÓS

Szerkesztőség: Budapest, I. Úri u. 51-53. — Telefon: 160—108

Megjelenik negyedévenként. — Előfizetési díj egy évre 40,— Ft.

TARTALOMJEGYZÉK

TANULMÁNYOK, KÖZLEMÉNYEK

Surányi Bálint: Kereskedőgilde Nagyszombatban a Visegrádi Kongresszus évében 249
Elekes Lajos: Az európai feudális államok központosításának néhány kérdéséről 273
Hanák Péter: Iratok az 1894—95. évi magyar kormányválság történetéhez 291
Katus László: A mezőgazdaság tőkés fejlődésének főbb vonásai az Osztrák-Magyar Monarchia délszláv területein 354
Jemnitz János: Jean Jaurès születésének századik évfordulójára 405
Lackó Miklós: Népi demokráciánk történetéből 424

SZEMLE

Révai József 1898—1959 *(Molnár Erik)* 463

Balázs Béla 1918—1959 *(Lackó Miklós)* 465

A kelet-európai országok feudalizmuskori fejlődésének sajátságairól. Vita a Történettudományi Intézetben *(—s —ó)* 467
Magyar Filozófiai Szemle (1958. 1—2, 3—4. sz.) (Ism.: *R. Várkonyi Ágnes)* 482
Agrárátalakulás a Német Demokratikus Köztársaságban (1945—1955) *(Orbán Sándor—M. Somlyai Magda)* 488
Hírek 502

HATÁRAINKON TÚL

Újabb irányzatok az amerikai történetírásban *(H. Aptheker)* 504
A Szovjet Tudományos Akadémia Történettudományi Osztályának 1959. évi tudományos terve *(Ju. O. Bem)* Voproszi Isztorii 1959. 2. sz. 506
Néhány megjegyzés *Robert A. Kann:* „The Habsburg Empire" című könyvéhez *(Gonda Imre)* 515
Külföldi vendégeink 522

KÜLFÖLDI TÖRTÉNETI FOLYÓIRATOK REPERTÓRIUMA 524

51432

SURÁNYI BÁLINT

Kereskedőgilde Nagyszombatban a Visegrádi Kongresszus évében

Egy, 1335. március 6-i királyi és egy ugyanazon a napon kelt országbírói oklevélben, amelyek Nagyszombat városa és Szentgyörgyi és Bazini Sebes közötti megállapodást rögzítenek, ez a kitétel olvasható: „. . .iudex iurati et universi cives *syldarii* institores et cuiusvis conditionis et status homines de Tyerna. . .”[1] Az adat történeti szempontból kétségtelenül érdekes, mivel városfejlődésünk meglehetősen korai időszakában a tanács mellett kiemeli a város lakosságának egy bizonyos csoportját is a többi, bármely „kondíciót” és „státust” képviselő nagyszombati közül. Kikre vonatkozhat ez a „syldarii institores” megjelölés? Az „institor” szót ismerjük: kereskedőt jelent.[2] A „syldarius” kifejezést a latin szótárak nem ismerik,[3] csak *Bartal*[4] közöl — kizárólag a fenti, kiadott adat alapján — „ni fallor” megjegyzéssel kísérletet a magyarázatra. A német „Schild” szóból származtatja, s szerinte a fenti esetben cégérrel rendelkező kereskedőt jelöl. Az ilyen egy adatból való következtetést — hiszen maga sem tud német analógiát említeni álláspontja igazolására — nem tekinthetjük tudományos értékűnek. Annál is inkább így van ez, mivel az a középfelnémet szótár, amely ilyesfajta jelentésű alakról nem tud, közli a hangalakban hasonló „schiltaere, schiltaer” szót (értelmezése: schildmacher),[5]

[1] Országos Levéltár (a továbbiakban O. L.) Dl. 24672; Dl. 2886. (Kiadva: Anjoukori Okmánytár [a továbbiakban An. O.] III. 135. l.); Dl. 24673. A Dl. 24672 sz. oklevelet kiadta *Fejér Gy.* (Cod. Dipl. VIII. 4. 80. l.) hibás dátummal, s a kérdéses szakaszt szintén tévesen „. . .Gildarri, Institores . . .” (kézirata szerint „. . . Gildarii, Institores . . .” l. Egyetemi Könyvtár. Kézirattár. Fejér Codex Diplomaticusának kézirata, VIII. 4. köt. XIII. sz.) alakban közli.

[2] Pl. *Páriz Pápai F.:* Dictiones et locutiones latinae . . . (1705) a jelentést (akárcsak a „mercator” szóét) „kalmár”-ként adja meg. *Finály H.:* A latin nyelv szótára (Bpest. 1884) szerint kis kalmárt, szatócsot, zsibárust, házalót jelent. Ezeket az értelmezéseket variálja — többek között — *L. Diefenbach:* Glossarium Latino-Germanicum. Francofurti ad Moenum. 1857. *J. Márton:* Lexicon Trilingue. Viennae Austriae 1818. — A „kalmár” mellett a „faktor” jelentést ismeri *Szenczi Molnár A.:* Dictionarium Quadrilingue. Norinbergae. 1708. *Du Cange* (Glossarium. . .), *Forcellini* (Totius latinitatis lexicon. Prati. 1865) és *Bartal A.* (A magyarországi latinság szótára. Bpest. 1901) szerint az „institor” a kereskedő megbizottja, ügynöke. Ez az értelmezés a XIV. századi Magyarországon nem lehet általánosan helytálló, tekintettel pl. a mezővárosi institorokra (l. *Mályusz E.:* A mezővárosi fejlődés. Tanulmányok a parasztság történetéhez a 14. században. Bpest. 1953. 133—135. l.), akik nem lehetnek ilyen megbizottak. A kálizokra vonatkozó adatban (l. 259. l.) ez a jelentés megfelelő. A vizsgált megjelölésbe a „megbizott” behelyettesíthető ugyan, de a szöveg összefüggései alapján nem alkalmazható ez az értelmezés.

[3] Ld. 2. sz. jegyzet, kivéve *Bartal* szótárát.

[4] *Bartal:* i. m.

[5] *M. Lexer:* Mittelhochdeutsches Handwörterbuch. Leipzig. 1876. II. köt.

amely éppen közismertsége révén feltétlenül akadálya lehetett a Bartal által feltételezett szóképzésnek.[6]

Nem lehet-e ennek alapján a „pajzskészítő" értelmezést elfogadni? Ennek mind formai, mind tartalmi szempontból akadálya van. Formai tekintetben csak utalni szeretnénk itt arra, hogy egy, a fenti üggyel kapcsolatos, szintén 1335-ös oklevél 1364-es országbírói átiratában is szerepel a kérdéses formula, „zyldarii" alakban.[7] Az pedig aligha valószínű, hogy „š" hangot akkor „z" betűvel írtak volna.[8] Ha e nehézséget áthidalnánk azzal a feltevéssel, hogy az átiratba a „z" betű elírásként, az oklevél leírója által sem értve került be (bár az „s"-t „z"-nek olvasni pl. a fenti 1335-ös oklevélben szinte lehetetlen), nem jutunk közelebb a megoldáshoz. A német „pajzskészítő" jelentésű szó meglatinosítását nem tartjuk valószínűnek. Ismeretes a kifejezés latin megfelelőjének használata: a Valkó megyei Újlakon egy 1362-es oklevél Jakab „clipeipar"-t említi esküdtként.[9] Továbbá Nagyszombatban e korban egyáltalán nem tudunk olyan jelentős pajzskészítő iparról, amely indokolná, hogy e szakma képviselőit — az institorok mellett — külön kiemeljék, amikor utána nem is az egyéb foglalkozású, de bármely „kondíciójú" és „státusú" lakosokat említik.

Ha a „syldarii institores" — „zyldarii institores" kifejezés értelmét akarjuk megtalálni, tisztázni kell, hogy milyen kiejtésnek felel meg mind a két forma. E kettősség leginkább az „sz" hang írásmódjával kapcsolatban közismert.[10] Problémánkat azonban semmiben sem viszi előre, mivel ilyen ejtés mellett — mint fent láttuk — szótáraink semmiféle értelmezésre alapot nem adnak. Más a helyzet azonban a másik lehetséges megoldás,[11] a „zs" hang esetében.[12] Ennek révén — „zsildarii" ejtésmódhoz jutva el — lehetőség nyílik a vizsgált kifejezésnek a „gilde" szóból való levezetésére, feltéve, ha ennek lehetséges „zs"-s ejtése. Bár a „gilde" („gilda") szó „gildarius" formája sem szerepel a szótárakban,[13] a képzés evidens volta miatt ez nem okoz nehézséget. Mivel nem gondolhatunk magyarországi g > zs hangváltozásra, a kérdés kulcsa az, hogy olyan idegen országban, ahonnan az intézmény és neve Nagyszombatba való közvetítése lehetséges, nevezték-e valaha a gildét ilyen hangalakkal.

Ebből a szempontból csak a neolatin nyelvek, pontosabban a francia és az olasz jönnek szóba. A mai franciában a kifejezés egyaránt előfordult „gilde", „ghilde" és „guilde" alakban,[14] de mindhárom írásmód mellett „g" hanggal ejtik.[15] Ez az egységes ejtésmód — bár igen valószínű, hogy mindig domi-

[6] *Mollay Károly* is tarthatatlannak ítéli e levezetést, s nem lát más módot sem a kifejezés német eredeztetésére (személyes közlés).

[7] O. L. Dl. 5169.

[8] Vö.: *Kniezsa I.*: Helyesírásunk története a könyvnyomtatás koráig. Bpest. 1952. 41. l. Kniezsa megállapítja, hogy az „š" hangot ritka következetességgel „s" betűvel jelölték, s „z"-s írásmódra alig egy-két esetet ismer.

[9] O. L. Dl. 5124. Az adatot a mezővárosokban előforduló iparosfoglalkozások magyar foglalkozásneveket használó összeállításában említi: *Mályusz*: i. m. 135. l.

[10] *Kniezsa I.*: A magyar helyesírás története. Egyetemi tankönyv. Bpest. 1959. 7. l.

[11] *Kniezsa I.*: Helyesírásunk története a könyvnyomtatás koráig 41. l. és *Kniezsa I.*: A magyar helyesírás története 7. l.

[12] E megoldás ötletéért *Makkai László*nak tartozom köszönettel.

[13] Ld. 2. sz. jegyzet és Thesaurus Linguae Latinae VI. 1925—1934.

[14] Pl. Nouveau petit Larousse illustré. Paris. 1927. *Bloch*: Dictionnaire Etymologique. Paris. 1932. *Eckhardt S.*: Francia—Magyar Szótár. Bpest. 1953.

[15] Larousse du XXe siècle. Paris. 1930. 3. köt. Nouveau Larousse illustré, Paris. 4. köt. *Calogero*: Vocabolario it.—fr. Sansoni 1951.

nált — egyáltalán nem zárja ki az esetleges helyenkénti középkori „zs" ejtést. A „h", illetve „u" betű megjelenése nyilvánvalóan azt az igényt fejezi ki, hogy a már lehetséges „zs" ejtés helyett a szót „g"-vel ejtsék. Ez az igény nemcsak a neolatin nyelvekben eredményezte e betűk megjelenését, hanem a latin szövegekben is, amelyeket szintén a neolatin nyelvek helyesírásának, ill. kiejtésmódjának megfelelően írtak és olvastak.[16] Mivel azonban az ilyen írásmód megjelenésével nem vesznek ki a „zs"-s ejtést ki nem záró alakok sem,[17] feltételezhető, hogy ez esetben is az ismert kettős ejtésmóddal kell számolnunk.[18] Ennek az ejtésmódnak valószínűségét támasztja alá az is, hogy az etimológiai szótárak a szó változatai között több olyan alakot közölnek — ha nem is a „kereskedőtársaság" jelentésűek között —, amelynek egyetlen lehetséges ejtésmódja a „zs"-s,[19] noha ezeknek is van „g"-nek ejtendő változata.

Külön problémát jelent, de a „zs"-s ejtést valószínűsíti az olasz „gilda" alak is. [20] A gilde intézménye Itáliában igen elterjedt, erős volt, megnevezése pedig nagyon változatos: úgyszólván városonként különbözött.[21] Ezek között azonban a „gilda" név nem szerepel: itáliai használatára nem ismerünk semmilyen utalást. El kell fogadnunk azt a megállapítást, hogy a szó az ottani kereskedő-szervezetek elnevezéseként nem honosodott meg.[22] Hogyan keletkezett akkor a mai „dzs"-vel ejtett „gilda" szó? Ha arra gondolunk, hogy csak a modern olasz történettudomány terminus technicusa, s a nyelvben régebben nem volt meg, akkor valószínűnek kell tartanunk, hogy a műszó születésének idején az európai (francia) tudományos szóhasználatban is élt a „g"-s ejtés mellett a „zs"-s. Így megerősödnék feltevésünk a francia „zs"-s ejtés létéről. Nem hisszük ugyanis, hogy az olasz tudósok önkényesen konstruáltak volna „dzs"-s alakot. Sokkal valószínűbb azonban, hogy az olasz nyelvbe a „gilda" szó nem pusztán szakkifejezésként került be. Elképzelhetetlen, hogy a középkori olasz kereskedők, akiknek üzletfelei körében a gildének nemcsak intéz-

[16] Pl. egy Arras-i latin szövegben: „guilda mercatorum". *K. Hegel:* Städte und Gilden der germanischen Völker im Mittelalter. Leipzig. 1891. II. 162. l. Egy Gent-i latin szövegben: „gueldam mercatoriam", uo. 175. l.

[17] Pl. Saint-Omerben nemcsak az 1127-es latin nyelvű privilégium használja a „gilda" alakot (*Hegel:* i. m. II. 157. l.), de *Godefroy* (Dictionnaire de l'ancienne langue française. Paris. 1885) szerint még a város 1350-es francia nyelvű privilégiumában is „gilde" szerepel.

[18] A „zs"-s ejtés lehetséges voltát a XIV. században *Bárczi Géza* és *Tamás Lajos* is elismerte, akiknek személyes közlését ezúton köszönöm meg. A párhuzamos „g" ~ „zs" ejtés gyakori és közismert voltára *Makkai László* hívta fel figyelmünket.

[19] *Tamás Lajos* hívta fel figyelmünket e „geude", „jaude" alakra (*Meyer—Lübke:* Romanisches Etymologisches Wörterbuch. Heidelberg. 1935). *Godefroy* idézett szótára a fentieken kívül „jeude" „jode" alakokat is közöl, amelyek ejtésmódja egyértelműen „zs"-re mutat. Ezen alakok némelyikét közli *Bloch* idézett szótára is.

[20] Enciclopedia Italiana. 1933—41. XVII. köt. *Palazzi:* Novissimo dizionario della lingua Italiana. Milano. 1940. *Calogero:* i. m. *Herczeg:* Olasz—magyar szótár. Bpest. 1952.

[21] *W. Silberschmidt:* Bedeutung der Gilde, insbesondere der Handelsgilde, für die Entstehung der italienischen Städtefreiheit. Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte. Germ. Abt. LI. Band. Weimar. 1931: Compagnia (aminek külön érdekessége, hogy a szerző [144. l.] katonai eredetét említi, s tudjuk, hogy a „gilde" szócsalád legrégibb alakjainak is hasonló értelme van), arte, societas, commenda, universitas stb. Megjegyzendő ugyanakkor, hogy a „gilde" szó fő elterjedési területén sem kizárólagos a fogalom ilyen elnevezése. (Vö. *H. Planitz:* Kaufmannsgilde und städtische Eidgenossenschaft in niederfränkischen Städten im 11. und 12. Jh. Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte. Germ. Abt. LX. Band. Weimar. 1940. 21—22. l.)

[22] *Silberschmidt:* i. m. 142. l.

ménye, de neve is elterjedt volt, ne találkoztak volna e kifejezéssel. S nem lehet távol a valóságtól az a feltételezés, hogy ha találkoztak e szóval, akkor a mai olasz hangalakban ejtették ki. Annál is inkább valószínű ez, mivel a szó az óolaszban (noha más értelemben) „gialda",[23] „geldra"[24] alakban létezett, amelyek közül legalábbis az elsőnek „g" ejtése számításon kívül hagyható. A gilde intézményének fent tárgyalt nem egységes elnevezési gyakorlata könnyen vezethetett arra, hogy a külföldön — pl. Magyarországon — tevékenykedő, különböző olasz városokból származó itáliai kereskedők használják a „gilde" szót. Annál is inkább lehetséges ez Magyarországon, mert városainkban a letelepedett olaszok az Árpád-korban a náluk nagyobb számú franciákkal és vallonokkal éltek együtt „latinus" gyűjtőnéven.[25] Elképzelhető tehát, hogy a Magyarországon működő olasz kereskedők használták a „gilda" kifejezést.[26]

A „syldarii" alakot a „gilde" szóból származtatva a „syldarii institores" megjelölést kétféleképpen értelmezhetjük. Felfoghatjuk két egyenrangú főnévnek,[27] s eszerint „gildetagok, kiskereskedők" lenne a fordítás, az előbbieken távolsági kereskedőket értve. Ha viszont jelzős szerkezetnek tartjuk, akkor az „institor"-t kereskedőnek fordítjuk, s magát a megjelölést „gildebeli kereskedők"-ként magyarázzuk. Ebben az esetben a vizsgált megjelöléssel egy, a városban külön szervezettel rendelkező zárt csoportot emeltek ki a „cuiusvis conditionis et status homines de Tyerna" előtt.

A fenti, meglehetősen bonyolult, meggondoláson alapuló feltevés nehezen küszöbölhető ki. Ellenkező esetben vagy arra a kategorikus álláspontra kell helyezkedni, hogy a szövegnek e szava értelmetlen, sőt maga az egész formula is az, s minden magyarázat felesleges; vagy pedig az esetleges elírás lehetőségének ingoványos talajára kell lépni. Megjegyzendő, hogy még az elírások között is a „g" kétféle irányú („s" és „z") paleográfiai levezetése lenne aránylag a leginkább kézenfekvő. Az efféle kísérletek azonban a „zs"-s megoldásnál bonyolultabbak, erőszakosabbak, nehezebben elfogadhatóak.

A fentiek tehát több oldalról is valószínűnek mutatják, hogy a nagyszombatiak „zs"-s ejtésű formában megismerkedhettek a gilde nevével, s ezzel együtt az intézményével is. Ha elfogadjuk ezt a gondolatmenetet, akkor arra az eredményre jutunk, hogy Nagyszombatban 1335-ben kereskedőgilde működött. Meg kell vizsgálnunk azonban azt, hogy e feltevés hogyan támasztható alá történeti szempontból. Ehhez három kérdéssel kell kissé részletesebben foglalkoznunk:

[23] *Meyer—Lübke:* i. m.
[24] Uo. és *Bloch:* i. m.
[25] Vö. *Auner M.:* Latinus. Századok 1916. és a 107. sz. jegyz.
[26] Az esetleges „dzs"-s ejtésű olasz kifejezés „zs"-s átvétele megfelelhet a magyar hanghelyettesítés szabályainak a XIV. század közepén (*Bárczi Géza:* személyes közlés). A magyar „zs" hang a XI. században keletkezett. (*Kniezsa:* A magyar zs hang eredete. Magyar Nyelv. XXIX. 97. l.) A korai ómagyar korban, amikor „zs" hangunk még nem volt, a jövevényszavakban a „dzs" hangot „gy"-vel helyettesítették (*Bárczi:* Magyar hangtörténet. Egyetemi tankönyv. Bpest. 1958. 119—120. l.). A XVI. században az oszmántörök jövevényszavakban viszont a „dzs" → „zs" hanghelyettesítés törvényszerű (i. m. 158. l.). A közbenső időben nem ismeretes olyan jövevényszó, amelyben eredetileg „dzs" hang lett volna. Ha azonban akadt ilyen (esetleg éppen az olaszoktól átvett „gilda" szó), a magyar „zs" hang kialakulása utáni időben a XVI. századihoz hasonló hanghelyettesítést kell kézenfekvőnek tartani.
[27] Így magyarázza jelen dolgozatunk lektora, *Mályusz Elemér* professzor, hivatkozva az „institor" szó *Finály*nál és más szótárakban egyértelműen megadott „kiskereskedő", „szatócs" jelentésére. Ezúton köszönöm meg *Mályusz Elemér* professzor segítségét, mindenre kiterjedő gondos figyelmét.

1. Feltételezhetjük-e kereskedőgilde működését Magyarországon ebben a korban?

2. Ezen belül mennyiben illeszthető be ilyen testület működése a fennmaradt és ismert adatok alapján a Nagyszombatról kialakítható képbe?

3. Volt-e lehetőség arra, hogy a gilde intézményét — ha elfogadjuk azt, hogy volt a szónak „zs"—„dzs" ejtése — franciák vagy olaszok közvetítsék Magyarországra, illetőleg Nagyszombatba?

*

A gilde-kérdés egyetemes történeti irodalma — melynek kiindulópontja *Wilda* 1831-ben megjelent munkája — igen összetett, és sok tekintetben meglehetősen zavarosnak mondható. A XIX. század utolsó évtizedéig a kérdés érdekességét a középkori európai városok keletkezésével kapcsolatos gildeteória biztosította. A század legvégén megjelent jelentősebb könyvek[28] ezt az elméletet a történeti irodalomból lényegében kiiktatták. A vizsgálat középpontjába a kereskedőgilde mint a középkori város mellett, illetve később azon belül működő gazdasági és társadalmi intézmény került. Ez utóbbi munkákban egyben összegyűjtötték és értelmezték a gildékre vonatkozó forrásanyag törzsét, amelyhez a tanulmányszerzők máig is visszanyulnak. A XX. század folyamán a kérdés irodalma megcsappant, s monográfiák helyett inkább egyes tanulmányok, könyvfejezetek foglalkoznak a problémával vagy annak egyes részeivel. Az egész anyag — s ez a múltszázadvégiekre és újabbakra egyaránt vonatkozik — bizonyos alapvető véleményazonosságon kívül, amelyet egymástól úgyszólván változtatás nélkül vesznek át a szerzők, lényeges eltéréseket mutat a gildék eredete, megjelenésének időpontja, elterjedtsége, a városkialakulásban, valamint a már kialakult városban játszott szerepe, sőt az intézmény mibenléte meghatározásának kérdésében is.[29]

A gilde fogalmát a történetírás kétféle értelemben használja. Egyrészt gildének nevez mindent, ami a forrásokban ilyen néven szerepel. Ennek alapján egyes szerzők a heterogén intézményeket egységes fogalommá próbálják összeötvözni, s legfeljebb ezen belül alkalmaznak felosztást. Ezért a más neveken említett rokonintézményeket tárgyalásukból lehetőleg kirekesztik.[30]

[28] 1890: *C. Gross:* The gild merchant. Oxford; 1891: *Hegel:* i. m.; 1893: *A. Doren:* Untersuchungen zur Geschichte der Kaufmannsgilden des Mittelalters. Leipzig; valamint *G. v. Below* különböző műveiben kifejtett nézeteit összefoglaló lexikoncímszava: *Elster:* Wörterbuch der Volkswirtschaft. Jena. 1898.

[29] Mellőzzük e gyakran csak implicit vitakérdések tárgyalását, melyek témánkhoz szorosan nem tartoznak, s csupán összehasonlító anyagot nyújthatnának. A továbbiakban az irodalomnak csak egy-két, számunkra nélkülözhetetlen problémájára utalunk.

[30] Ez a tendencia legerősebben *E. Coornaert:* Les ghildes médiévales. V^{e}—XIVe siècles (Définition-Evolution) (Revue Historique CXCIX. 1948) c. cikkében érvényesül, amely az intézmény lényegeként hangsúlyozottan nem gazdasági jellegét emeli ki (240. l.), hanem a szervezet egyes formális jegyeit. Mégis a valenciennesi caritast, amelynek anyagára gondolatmenetéhez szüksége van, bevonja fejtegetésébe (210., 218—223. l.), utalva a „gilde" szó szinonimáira (208. l.).

Kilátástalannak és hibásnak tartjuk azt a törekvést, amely a gilde fogalmát úgy akarja meghatározni, hogy abba a szó minden előfordulása beleférjen. Természetesen szükséges lenne, de az etimológiai szótárak adatkörébe vág, annak tisztázása, hogy milyen fokozatos fejlődés révén lett a kereskedőgilde nevévé az eredetileg más értelmű „gilde" szó. Gondos vizsgálat feltárhatná, hogy milyen okok, milyen hasonló formai jegyek alapján ment végbe ez a jelentésfejlődés, valamint a „gilda mercatoria"kialakulása után is e névvel jelzett eltérő jellegű intézmények névátvétele.

Másrészt a szót — a „kereskedő" megjelölés nélkül is — terminus technicusként, a kereskedők, ezen belül elsősorban a távolsági kereskedők általában egy városra kiterjedő szervezetének, egyesületének fogalmaként alkalmazza.[31] E kétféle értelmű szóhasználat azonban többnyire nem elkülönülve, hanem párhuzamosan és összemosódva jelentkezik. Mi a továbbiakban — s már eddig is — a „gilde" szót szintén a „kereskedőgilde" („gilda mercatoria") értelemben használjuk, mert ami a gilde intézményéből történetileg fontos, az a kereskedelemhez kötődik.[32] A mi konkrét esetünkben a „syldarii institores" kitétel egyébként is fölment e téren a további problémáktól.

Mellőznünk kell a kereskedőgildék szervezetére és működésére vonatkozó tények és nézetek ismertetését még a legvázlatosabb formában is, s a továbbiakban fővonásaikra mint ismertekre támaszkodunk. Ezt viszonylag könnyen megtehetjük, mert a gildekérdés éles vitái nem ezekkel kapcsolatban folytak, úgyhogy e tekintetben többé-kevésbé általánosan elfogadott nézetekre építhetünk. A kereskedőgildék és a városok kapcsolatának néhány fő jellemvonását azonban mégis ki kell emelnünk.

E problémára vonatkozólag az irodalomnak azt az általánosan elfogadott megállapítását kell tekintetbe vennünk, hogy a kereskedőgilde — figyelmen kívül hagyva most a városkialakulásban játszott szerepére vonatkozó kérdéskört, valamint az egész várost jelentő „communis gilda" intézményt[33] — elsősorban helyhezkötött távolsági kereskedők önkéntes, szabad, magánjellegű társulása, amely jogilag független a várostól, s hatásköre csak tagjaira terjed ki.[34] A „magánjelleget" sem a hivatkozott szerzők, sem mások nem értelmezik mereven, hanem e meghatározást tisztán jogi szempontból hangsúlyozzák. Általában elismerik, hogy a gildék egyes helyeken intézményszerűen részt vállaltak a városi adminisztrációban, bizonyos városi funkciókat vettek át, s afféle „félhivatalos" intézmények voltak.[35] Számunkra, akik a kereskedőgildét gazdasági és társadalmi oldala felől közelítjük meg, e jogi megkülönböztetésnek csak azért van jelentősége, mert — nem tekintve itt a legkorábbi gildékkel kapcsolatos jogi problémákat, amelyeknek, mint a kialakuló új osztály első jogi szankcionálásának, történeti fontossága van — enélkül a gildék okleveles előfordulásának feltételeit nem tisztázhatjuk. Azok a gildefunkciók azonban, amelyek az érintett esetleges „félhivatalos" jelleget jelentik, számunkra nem jogi, hanem társadalmi problémaként jelentkeznek.

[31] E szóhasználat legvilágosabban *Silberschmidt* idézett tanulmányában jelentkezik, amely az itáliai gildékkel foglalkozik, noha ott e szó előfordulására adatot sem tud említeni.

[32] Az így terminus technicusként használt kifejezés fogalmából természetesen nem rekeszthetjük ki a kereskedőgilde előzményeit (mint például a hajótörés ellen biztosító Karoling kori gildéket), vagy a speciális válfajokat (így az olyan gildéket, amelyek tagjainak zömét kereskedők alkották, de más is részt vehetett bennük). Az előbbiekben *Coornaert* (i. m. 44—45. l.) méltán látja (*Maurer* nyomán) kereskedők egyesülését, bár e tényből a miénkkel éppen ellentétes következtetést von le. (A kereskedőgildék Karoling kori előzményeire vö. *D. Jellema:* Frisian trade in the Dark Ages. Speculum XXX. 1955. 32—33. l.) Az e néven nevezett, történetileg szintén fontos intézmény, az iparos-gilde tekintetében *Planitz* megjegyzéseit kell irányadónak tartani: ilyen szervezetek a kereskedőgildéknél történelmileg később keletkeztek, ezek mintájára, s ilyen elnevezésük csak rövid ideig élt. *Planitz:* i. m. 27. l. E nézettel szembenáll *Coornaert:* i. m. 209. l.

[33] Vö. *Gross:* i. m. 102—103. l. *Coornaert:* i. m. 212. l. stb.

[34] Vö. *E. Ennen:* Frühgeschichte der Europäischen Stadt. Bonn. 1953. 166. s kk. l., *Coornaert:* i. m. 232. l., *Doren:* i. m. 198—199. l. stb.

[35] *Planitz:* i. m. 28. l., *Below:* i. m., *Coornaert:* i. m. 122., 216. l. és *Doren:* i. h. stb.

A kérdéssel foglalkozó szerzők túlnyomó többsége — mindazok, akik a lényeget, a kereskedőgildét állítják vizsgálatuk középpontjába — részletesen foglalkozik a gildék szerepével a már kialakult városok korai történetében, a gilde és a patriciátus összefüggésével. Mind az egyetemes, mind a magyar történelemben közismert, hogy a középkori várostörténet első nagyobb időszakában a városok irányítása teljesen a patriciátus kezében volt, amelyen belül a városban élő földtulajdonosok mellett, azokkal teljesen összefonódva, a kereskedők jelentették a döntő súlyt.[36] A gildék kérdésével foglalkozó hivatkozott szerzők arra mutatnak rá, hogy a XI—XIII. században azokban a városokban is, ahol a gilde intézményesen nem vett át városi funkciókat,

[36] E helyzet kialakulásának durván leegyszerűsített folyamatát a kereskedőgildék szerepének megvilágítása végett a következőkben lehetne röviden összefoglalni. A korai középkorban a naturálgazdálkodás felbomlásának legkorábbi időszakában, amikor még csak primitív termékcseréről beszélhetünk, már feltűnnek az idegen kereskedők, akik a mezőgazdasági árut máshol termelt ipar- ill. luxuscikkre cserélik el. (A kereskedelemre [elsősorban közvetítő-kereskedelemre] specializálódott népek mellett Nyugat-Európában a keleti kereskedők, vö. *J. Kulischer:* Allgemeine Wirtschaftsgeschichte. München und Berlin. 1929. I. 79—80. l., Kelet-Európában pedig — néhány évszázaddal később — a nyugat-európai kereskedők.) A további fejlődés során az árutermelés, valamint a mezőgazdaság és az ipar-kereskedelem közti nagy társadalmi munkamegosztás egymással kölcsönhatásban előrehalad, és lassan kialakul az egyszerű áruforgalom. Az árutermelés természetszerűleg a mezőgazdasági — és részben a bányászati — nyerstermékek vonalán gyorsabban halad előre, mint a helyi kézműipar árutermelése. Ezt az árutöbbletet részben az iparilag fejlettebb területek árucikkeire cserélik el. A kereskedelmi tevékenység eleve bizonyos privilégiumokat igényel az állam (a földesúr) részéről, mivel a biztonság egy minimuma nélkül nem lehet kereskedni. E privilégium megadása azonban kezdettől érdeke annak is, aki adja: ily módon juthat csak a neki szükséges árukhoz, s tudja saját áruit elcserélni; s közvetlenül is haszna van a vámokból. Így jönnek létre a külföldi kereskedőknek adott privilégiumok és a vásárprivilégiumok. A vásárok természetesen nemcsak a távolsági, hanem a helyi kereskedelemnek is — sőt, gyakran elsősorban annak — színhelyei. Ennek következtében a helyi kereskedelem is megerősödik, a gazdagabbak maguk is elkezdenek távolsági kereskedelemmel foglalkozni. A legfontosabb helyeken megteremtődik a lehetőség arra, hogy ott távolsági kereskedők megtelepüljenek. Ez azután a körülményektől függően jelentheti a helyi kereskedők tevékenységének kiszélesedését, vagy — legalábbis részben — idegen kereskedők megtelepülését. A kereskedelem e korszakban csak csoportosan lehetséges; mint már láttuk, privilégiumot igényel; a megtelepült távolsági kereskedők a körzetükben monopóliumra törekszenek; s már együtt is vannak a kereskedőgilde sajátosságai, szükségletek formájában. E folyamattal párhuzamosan és szoros kölcsönhatásban történetileg végbemegy a városok kialakulása. A kettő egymáshoz való viszonyával sem gazdasági (piac-probléma stb.), sem társadalmi, sem jogi tekintetben most nem kívánunk foglalkozni. Így mellőzzük mind a gildéknek a városfejlődésre, mind a városok kialakulásának a gildék fejlődésére (amely pl. az önálló gilde-privilégiumot szükségtelenné tette) gyakorolt hatásának felvázolását. Meg kell azonban említeni, hogy bár a folyamat kiindulópontján szerepelt a kézműipar egy bizonyos kifejlődése, ami a továbbiak során előrehaladt, a kereskedők kezén sokkal nagyobb vagyon, sőt bizonyos nem helyben termelt iparcikkekből is sokkal nagyobb árumennyiség halmozódik fel, mint az iparosok kezén. Minthogy emellett a városon belül a kereskedőknek az iparosokhoz viszonyított számaránya is jelentős, ez a városok korai időszakában a kereskedelem teljes túlsúlyára vezetett. Fontos tanulságul szolgál Marx más történeti korszakokra vonatkozó fejtegetése (A tőke. III. Bpest. 1951. 375. l.), mely szerint a kereskedelem jelentős fejlődése nem jár együtt szükségszerűen a terület iparának fejlődésével. A nagyfokú távolsági kereskedelem helyenként éppen hátráltatta az iparfejlődést, ahogy máshol viszont erőteljesen fellendítette. Végső soron azonban a kézműipar fejlődése — egyéb, a kereskedelmet befolyásoló tényezőkkel együtt — mind Nyugat-, mind Kelet-Európában előbb-utóbb az iparosok erejének megnövekedését eredményezte, amely azután a város vezetéséért a patriciátussal szemben megindúló harcukhoz vezetett. Ahogyan egy korábbi időszakban a kereskedők gildékbe tömörülve ragadták a kezükbe a tényleges városi hatalmat, úgy az iparosoknak az ellenük folytatott harcát kifejlődő céheik segítik.

a patriciátus javát alkotó gildetagok a városi magisztrátusban döntő szerephez jutottak. S mivel a város a patriciátus kezében volt, az, hogy ennek jelentős csoportja egy a várostól független szervezetben tömörült, arra vezetett, hogy a város irányítása gyakorlatilag a gilde befolyása alá került. A tanács ilyen módon a gazdag kereskedők érdekét képviselte. A monopóliumokat élvező gildék, amelyek egyre inkább elzárkóztak új tagok felvétele elől, mindinkább konzervatívokká váltak. S már a XIII. század végén a céhpolgárság — amely a kereskedőknél később kezdett „gildékbe", majd különféle neveken említett céhekbe tömörülni — megindítja végül győzelmes harcát a városi hatalomért.[37]

Magyarországon lényegében ugyanez a folyamat fáziseltolódással szintén végbement. Az országon jelentős világkereskedelmi utak mentek keresztül, így az idegen kereskedők már igen korai időszakban bekapcsolódtak a magyarországi termékcserébe. Vásárokat már a XI. századtól tartottak, s a XII—XIII. század fordulóján az idegen kereskedők mellett jelentős volt a saját terméküket piacra vivők száma is. Erre az időre már nagyjából végbement a legfontosabb piachelyek várossá, illetve mezővárossá fejlődése.[38] A XIII. század első feléből már több városi privilégium is fennmaradt, s ezek közül az egyik legkorábbi és legjelentősebb Nagyszombat 1238-as kiváltságlevele.

Közismert az is, hogy a magyar városokban a korai időszakban a vezetés — csakúgy mint más országokban — a patriciátus kezében volt. Így a városi tanácsokban gyakran évtizedeken át ugyanazok a családok cserélődtek. A patriciátuson belül — mint már egyetemes történeti vonatkozásban említettük — igen jelentős a kereskedők szerepe. Ennek igazolására csak két jellemző apró adatot említünk: még olyan egyáltalán nem kiemelkedő városokban is, mint Korpona és Szepsi, vizsgált adatunk időpontjánál korábban: 1316-ban, illetve 1317-ben a magisztrátus tagjai között egy-egy „institor" megjelölésű tag szerepel.[39] A céhpolgárságnak a városi vezetésért folytatott harca a XV. század legelején vezetett először nyílt összecsapáshoz. E céhek — különféle elég messzire visszanyúló előzmények után — 1370-től kezdve jöttek létre.[40] Így tehát az a periódus, amelyik Nyugat-Európában a kereskedőgildék fénykora volt, Magyarországon hozzávetőlegesen a XIII. század közepétől a XIV. század közepéig terjedő időszaknak felel meg. Nem feladatunk, hogy a hazai árutermelés fejlődését és a távolsági kereskedelem helyzetét ebben az időszakban akár csak nagy vonalaiban is felvázoljuk. Csupán néhány, témánkat közvetlenül érintő vonást emelünk ki.

Az országban e korban jelentékeny méretű kézműipari árutermelés nem folyt, a termékek még nyilván számos cikkből a hazai felvevőpiac igényeit sem tudták fedezni. Ilyen módon a korszak meglehetősen intenzív külkereskedelmében ezek — elsősorban a textiláruk — behozatali cikkekként játszottak szerepet. A városi lakosság túlnyomó többségének foglalkozása még a XIV. század első felében is a gabona- és szőlőtermelés, valamint a gabonával, állatokkal, borral való kereskedés — mind az országon belül, mind külföldön.[41]

[37] Vö. *Planitz:* i. m. 25. és 53—54. l.; *Doren:* i. m. 198—201. l.; *Coornaert* az ezzel kapcsolatos nézeteket összefoglalja és — szerintünk helytelen alapról — cáfolni igyekszik őket, i. m. 26. l. és 212—213. l. Az elzárkózás kérdéséről uo. 222. l.

[38] Vö. *Lederer—Székely—Elekes:* Magyarország története a honfoglalástól 1526-ig. Egyetemi tankönyv. Bpest. 1957. 101—102. l.

[39] An. O. I. 391. l. és 433. l.

[40] *Szücs J.:* Városok és kézművesség a XV. századi Magyarországon. Bpest. 1955. 113 s kk. l.

[41] *Szücs:* i. m. 27. l.

Ezen kívül csak kisebb jelentőségű áruk (pl. méhészeti termékek) kivitelével számolhatunk, mivel az érckivitel úgyszólván teljes egészében külföldiek kezén volt.[42]

A távolsági kereskedelemben az átmenő külföldi kereskedők túlsúlyát a megtelepült idegen kereskedők — közöttük igen sok francia, olasz, vallon — növekvő térhódítása váltja fel, majd ezek mellett egyre nagyobb mértékben fejlődik ki a hazai gazdasági életből kiemelkedett távolsági kereskedők csoportja. E két utóbbi típus vagyonát leggyakrabban városi szőlőbirtokba fektette, úgyhogy kiviteli cikkei között saját és polgártársainak bora jelentős szerepet játszott. A kereskedelemből és pénzüzletből keletkezett patriciusvagyonok azonban — még a későbbi időkben is — általában végül a feudális birtokba torkollottak vagy széthulltak.[43]

A külkereskedelem négy főiránya (a dél—délnyugati, az északnyugati, az északi és az északkeleti) között a súlyarányt — bizonyos cikkek kivitelének folyamatossága mellett — a pillanatnyi külpolitikai helyzet időről időre módosította. A XIII. század végén a cseh—magyar háborúk, majd azt követőleg a Csák Máté ellen folytatott küzdelmek az észak felé irányuló külkeresdelmet ugyan nem szüntették meg, de feltehetőleg bizonyos mértékig korlátozták. (Nagyszombat fejlődésére a háborúknak nyilvánvalóan hátráltató befolyásuk volt. A kereskedelem szempontjából ez természetesen nem biztos, hanem csak egyik lehetséges magyarázat az adatok hiányára.) Károly Róbert alatt is kezdetben Bécs felé orientálódott a magyar kereskedelem, de a bécsi árumegállító jog — amely a magyar kereskedelem érdekeit éppen annak viszonylagos fejlettsége miatt sértette — 1324-től ellenintézkedéseket, s ezzel párhuzamosan a kereskedelem irányának megváltozását, az észak felé irányuló kereskedelem előtérbe kerülését eredményezte.[44] E folyamat betetőzését jelentette a magyar, cseh és lengyel uralkodók ismeretes 1335-ös Visegrádi Kongresszusa, amelyen ezek között az országok között Bécsel szemben részletes kereskedelmi megállapodás született. Az a tény, hogy három uralkodó tárgyalt ebben a kérdésben, mutatja az ügy fontosságát, tehát a kereskedelem megnövekedett jelentőségét mindhárom országban.

Ezek a vázlatosan említett tények kellőképpen igazolják, hogy a tárgyalt időszakban a magyarországi viszonyok nemcsak lehetővé tették, de szinte igényelték kereskedőtársulások (kereskedőgildék) működését. Ilyenekről azonban történeti irodalmunk nem tud. (Itt ismét nemcsak az elnevezés, hanem az intézmény kérdésére gondolunk. A korábbi időszakban megvolt, egyes jellegzetes kereskedőnépek által létrehozott telepek problémája nem vonható ide. Más neveken szereplő városi kereskedőtársulásokról is csak a XV. századból tudunk: legkorábban a pozsonyi posztókereskedők 1403-ból ismert, rövid ideig működőnek, csekély vagyonúnak mutatkozó „societas"-áról,[44a] de természetesen — mint erre az adat közlője is rámutat —, különösebb formaságok nélkül szervezett, s nyom nélkül feloszlott apró-cseprő társulások létével a középkorban általában is számolnunk kell.)

A gilde-probléma egyedül egy helyen bukkan fel: *Lederer Emma* a pesti

[42] *Lederer—Székely—Elekes:* i. m. 107—108. l.

[43] Vö. *Lederer E.:* A középkori pénzüzletek története Magyarországon. Bpest. 1932. 4. fej.

[44] *Pleidell A.:* A Nyugatra irányuló magyar külkereskedelem a középkorban. Bpest. 1925. 35—37. l. *Fejér:* i. m. VIII. 4. 168. l.

[44a] *Kováts F.:* Kereskedő-társaság Pozsonyban a XV. sz. elején. Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle. X. 1903. 95—96. l.

és jenői hajósok szervezetét — amely bizonyos tekintetben a budai káptalannak volt alávetve, s csak a XV. század közepére került Pest város fennhatósága alá; amelynek élén 'villicus, rector, iudex' állott; s amely feltehetőleg a szállításon kívül közvetítő nagykereskedelemmel is foglalkozott — kereskedőgildéhez hasonlónak tartja.[45] Mellőzve e probléma elemzését, csak arra szeretnénk hivatkozni, hogy ha indokolt egy káptalani fennhatóságú hajósszervezetet ebben a korszakban gildéhez hasonlítani, a kor viszonyai nem mondhatnak ellent a nagyszombati gilde működése lehetőségének sem. Arra a jogos ellenvetésre, hogy ez esetben miért nem tudunk más gildékről is, s miért nincs több és biztosabb anyagunk a nagyszombati gildére vonatkozólag, még vissza fogunk térni.

*

Nagyszombat — szlovák nevén Trnava — két, már az Árpád-korban is jelentős kereskedelmi ut, a Brnoból Esztergom felé[46] és a Pozsonyból a felső Vágvölgybe[47] vezető „via publica" kereszteződésénél feküdt. A település első ismert okleveles említése 1211-ből való: János esztergomi érsek a „Sumbot"-i templomot tizedeivel együtt az esztergomi káptalanba inkorporálja, meghagyva, hogy jövedelmét a kanonokok között egyenlően osszák szét.[48] III. Ince pápa e rendelkezést megerősítő oklevele „Scembot"-i szt. Miklós templomról beszél.[49] A következő tudósítás majd negyedszázaddal későbbi: „Zumbodhel" megnevezéssel a város 1238-ban privilégiumot kapott.[50] Ezek az adatok minden további meggondolás nélkül arra a következtetésre késztetnek, hogy a város kialakulásának előzményeit legalábbis a XII. században keressük. Anélkül, hogy a Nagyszombat legkorábbi történetéről számot adó *Ocskovszky* megbízhatatlan tudósítását,[51] vagy akár a város történetével elmélyülten, önálló témaként is foglalkozó mai történetíró rekonstrukciós hipotézisét[52] elemeznénk, csak annyit kívánunk e kérdéssel kapcsolatban leszögezni, hogy a privilégium megkapása előtti fejlődési fokot magyar—szláv alaplakosságú, szombati hetivásárral rendelkező hospesközségben látjuk. A szombati hetivásárra és a részbeni magyar lakosságra a város 1211-ben felbukkanó, s később is

[45] *Lederer E.:* A legrégibb magyar iparososztály kialakulása. Századok. 1928. 642—644. lap.

[46] *Wenzel G.:* Magyar diplomáciai emlékek az Anjou-korból (a továbbiakban M. D. E.) Bpest. 1874. I. 343—344. l. és *P. Chlumecky:* Cod. dipl. et epist. Moraviae. Brünn. 1858. VII. 76. l.

[47] Vö. *Wenzel G.:* Árpádkori Új Okmánytár (a továbbiakban Á. Ú. O.) XII. 452. l.; An. O. II. 250. l.; V. 39. l. stb. Ezekre az utakra l. még *Gárdonyi A.:* Felsőmagyarország kereskedelmi útjai a középkorban. Közgazdasági Szemle. 1908. XXXII. évf. 39. köt. 96., 192—194. l.; *Borcsiczky B.:* A politikai változások befolyása Magyarország kereskedelmi útjaira a XIV—XV. században (Bpest. 1914. d.). 17—18. l.; *Szűcs:* i. m. 105. l. stb.

[48] *Knauz N.:* Monumenta Ecclesiae Strigoniensis (Mon. Strig.) I. 197. l. 190. sz.

[49] Uo. 197. l., 191. sz. A nagyszombati tizedek sorsának későbbi alakulására ld. pl. *Fejér:* i. m. VIII. l. 352—353., 510. l. Mon. Strig. II. 505. l. *Fejér:* i. m. IX., 640—641. l. stb.

[50] Nagyszombat város lt. l. Lad. 1. O. L. Filmtár. Č. 25.; *Fejér:* i. m. IV. l. 132—135. l.; *Ocskovszky:* Historia urbis Tirnaviensis. Tirnaviae. 1843. 103—105. l.; *Endlicher:* Rerum Hungaricarum Monumenta Arpadiana. Leipzig. 1931. 444—447. l.; *Szentpétery I.:* Az Árpádházi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke. Bpest. 1923—1943. 647. sz.

[51] I. m. 1—2. l.

[52] *B. Varsik:* Vznik a rozvoj miest na Slovensku v 13. a 14. stor. Historický Časopis. VI. 1958. 175. l.

B. Varsik: Vznik a počiatky mesta Trnavy. Historické Študie. III. 1957.

folyamatosan használt magyar nevét[53] önmagában is elegendő bizonyítéknak tartjuk. A magyar lakosság összetételével kapcsolatban *Varsik* fejtegetését, amely e területen határőr-segédnépek XI—XII. századi letelepítését állapítja meg,[54] egy problémafelvetéssel egészítenénk ki: volt-e valamilyen szerepük Nagyszombat kialakulásában a kálizoknak, akik szintén e csatlakozott határőr-népekhez tartoztak? Ezeknek működése a közeli Nyitra megyében jelentékeny volt, ott mint a vámszedést kezükben tartó „institores regii fisci" is említik őket.[55] A kálizokat egyes szerzők a bortermeléssel is kapcsolatba hozzák.[56] Mindkét tevékenység, mint látni fogjuk, jellemző a nagyszombati polgárokra is. A szláv lakosság jelenlétét — bár a szláv eredetű „Tyrna" mind folyó-, mind városnévként csak az 1250-es években tűnik fel az oklevelekben — nincs okunk kétségbevonni.[57]

III. Béla lánya, I. Ottokár felesége, Konstancia királyné uralmának a város fejlődésére gyakorolt hatására vonatkozólag meggyőzőnek tartjuk *Varsik* érvelését.[58] E szerint ugyanis Konstancia királyné 1199-től az 1230-as évekig a Morván inneni, Magyarországhoz, és a Morván túli, Csehországhoz tartozó területeket egyaránt kezében tartotta, s ez idő alatt a két terület között intenzív kapcsolat alakult ki. A Morván túli területen 1220 után több, a magyar határhoz közeleső település (Břeclav, Bzenca, Hodonin) a királynétól városi privilégiumot és szőlőadományt kapott. Mivel a következő időszakban azon a magyar területen, amely előbb Konstancia fennhatósága alatt állott, Nagyszombat volt a legjelentősebb helység, s IV. Bélához való visszakerülése után rövidesen szintén városi privilégiumot nyert, kézenfekvő annak feltevése, hogy a két terület, s ezen belül a fent említett cseh városok és Nagyszombat fejlődése párhuzamos volt. E párhuzamosság — mint arra *Varsik* rámutat — igen jó analógiát nyújt a német telepítés időpontjának meghatározásához is. A XIII. század második harmadától ugyanis már nyilvánvalóan éltek németek Nagyszombatban.[59] Konstancia királyné 1228-ban engedélyezte németek betelepülését Hodoninba. *Varsik* — véleményünk szerint helyesen — erre az időre, tehát a városi privilégium elnyerését közvetlenül megelőző időszakra, amikor már a hospesközség, mint piachely, belső fejlődése révén amúgyis közel került a tényleges városi helyzethez, teszi a nagyszombati német bevándorlást. Megállapítja, hogy a német telepesek a régi község mellett külön, önálló telepet létesítettek, amelyet azután később a városfal egybefoglalt a régi „Sumbot"-tal.[60] A németek egyébként a következő száz év folyamán

[53] Pl. 1313-ban „Nogzumboth" alakban. An. O. I. 289. l.

[54] *B. Varsik:* Vznik a počiatky mesta Trnavy. 237—240. l.

[55] *Györffy Gy.:* A magyar nemzetségtől a vármegyéig, a törzstől az országig. Századok. 1958. 62—63. l.

[56] *Nagy G.:* A honfoglalás Zemplénben. Ethnographia. 1912. évf. 220—222. l. *Nagy Gézának* a káliz szőlőtermeléssel kapcsolatos koncepcióját elfogadja és továbbépíti *Kardos T.:* A huszita biblia keletkezése. Bpest. 1953. A M. Nyelvtud. Társ. Kiadványai. 82. sz. 33. l. A kálizok szőlőtermelésére azonban egyetlen konkrét adat sincs.

[57] Á. Ú. O. VII. 312. l., *Fejér:* i. m. IV. 2. 372—373. l., Á. Ú. O. XI. 455. l. *Fejér:* i. m. IV. 2. 484. l.

[58] I. m. 248—50. l.

[59] Az 1238-as privilégium szerint a nagyszombatiak „decimas vero more Teutonicorum... persolvant". A város 1291-es Jensul nevű villicusa (Nagyszombat város lt. O. L. Filmtár. Č. 25.) sem lehet pl. más, mint német. *Györffy György* hívta fel a figyelmünket arra, hogy ezek az adatok kellőképpen bizonyítják német lakosság jelenlétét Nagyszombatban (személyes közlés).

[60] *Varsik:* i. m. 256. l.

sem jutottak a városban abszolút túlsúlyhoz. Erre mutat, hogy 1258-ban egy városi oklevél „terram ... emptam a Haincz Ungaro concive nostro extra fossatum existentem" említ, majd egy földterületet így határoz meg: „inter terras ... et Helye Ungari ex parte nove plantacionis",[61] tehát a tehetős, birtokos polgárok között voltak magyarok (s egyikük birtoka a „nova plantacio" felől van). Ugyanígy a „syldarii institores" kitételt tartalmazó idézett oklevél Konusko (Conusko)[62] nagyszombati bírója is neve alapján nyilvánvalóan nem német. E megállapítások — amelyek érdekességét nem valamilyen nemzeti probléma, hanem a városfejlődés belső voltának bizonyítása jelenti — teljes mértékben egybevágnak Szücsnek más városok (köztük pl. Pozsony, Sopron, Győr, Pest, Kassa) nem-német jellegű őslakosságát kimutató eredményeivel.[63]

Az 1238-as nagyszombati privilégium — amellett, hogy létrejöttében erős analógiát mutat a Moraván túli városokéval — természetesen a magyar városfejlődés láncszeme. A „Zumbodhel"-en — amely „hospitibus congregandi aptissimus videatur" — lakó és a jövőben odaköltöző polgárokat, akik „ad regiam coronam specialiter pertineant", magyar viszonyokra vonatkozó jogokkal ruházza fel, s feltűnik a fehérvári jogra való hivatkozás: „Super solucione vero tributi eodem iure censeantur, quo cives Albenses". A privilégium más tekintetben is jelentős kedvezményt ad a nagyszombatiaknak: szemben az 1211-es, az esztergomi káptalan javára történt inkorporációval, a polgároknak megadja a szabad papválasztás jogát.[64] Megjegyzendő, hogy a kiváltságlevélben nincs szó vásárjog adományozásáról, noha ez a XIII. századi privilégiumokban igen gyakori. Mivel kétségbevonhatatlan, hogy Nagyszombat abban az időben vásárhely volt, fel kell tételeznünk, hogy ezt már korábbi írásos adomány is biztosította, bár ez sem indokolja kellőképpen a jog ismételt leszögezésének hiányát. Igaz ugyan, hogy a későbbi privilégiumnak nem kellett a korábbi jogadomány minden érvényben levő pontját feltétlenül tartalmaznia.[65]

A város társadalmára vonatkozóan egyes, az oklevelekben előforduló kifejezésekből érdemleges felvilágosításokat olvashatunk ki. Az 1238-as privilégium szerint a város élén álló villicus[66] „una cum duodecim melioribus"

[61] Á. Ú. O. XI. 455. l. Felvethető, hogy az itt szereplő Haincz nem azonos-e az 1256-ban említett Hyench nagyszombati villicussal (*Fejér:* i. m. IV. 2. 372. l.). (*Szentpétery:* 1130. sz.)

[62] An. O. III. 134. l. ill. *Fejér:* C. D. VIII/4. 78. l. Feltehető, hogy az An. O.-ban 1325 körülre datált oklevél (II. 234. l.) Konuschus bírója a fentivel azonos, ez pedig arra az ismert, s Nagyszombat vonatkozásában igen figyelemre méltó jelenségre mutatna, hogy a patriciátus (és ezen belül egyes családok) túlsúlya révén a városi bíró tisztje hosszabb időn át ugyanazon ember (család) kezén volt.

[63] *Szücs:* i. m. 24—25. l.

[64] Ld. 48. és 49 jegyz.

[65] Nagyszombatnak van egy az 1260-as évek végéről datált hamis oklevele (*Fejér:* i. m. IV. 3. 393—395. l.), amelyet már *Szentpétery* (i. m. 1639. sz.) gyanúsnak tartott, s hamis voltát *A. Húščava* (Najstaršie výsady mesta Trnavy. Bratislava, 1939) be is bizonyította. E hamisítvány feltétlenül a város számára akart előnyöket szerezni, s mégsem tartalmaz egyes olyan jogokat, amelyek az eredeti privilégiumban szerepeltek, s később sem avulhattak el.

[66] A nagyszombati bírót a XIII. században — ellentétben az esküdtek változékony megnevezésével — következetesen egyazon néven: villicus-ként említik. [Á. Ú. O. VII. 312. l.; *Fejér:* i. m. IV. 2. 372. l. (*Szentpétery* 1130. sz.); Á. Ú. O. XI. 455. l. (*Szentpétery* 1544. sz.) Á. Ú. O. VIII. 191. l. (*Szentpétery* 1571. sz.); Mon. Strig. I. 548 — 549. l.; Á. Ú. O. X. 30. l.]

működik.[67] Itt a „meliores" láthatólag az esküdtekre vonatkozik. Feltűnő azonban, hogy a „meliores" a XII. században Brüggeben és Kölnben,[68] a XIII. század második felében pl. Brémában[69] a patriciátus megjelölésére szolgált, sőt Kölnesetében *Planitz* meg tudja határozni a gilde és a „meliores" egymáshoz való viszonyát is. Ugyanígy felbukkan Nagyszombatban egy másik olyan kifejezés is, amely Nyugaton a XII. században a patriciátus megjelölésére szolgált: a „maiores".[70] A „villicus et fere omnes maiores cives de Tyrna" 1268-as említése[71] egyaránt értelmezhető az esküdtek vagy a patriciátus megjelölésének. Az előbbi értelmezés valószínűségét csökkenti, hogy az 1250-es „in iudicio villici ceterorumque iudicum de eadem Tyerna"[72] és az 1264-es „iudicibus pro constitutis"[73] vonatkoztatható esetleg az esküdtekre, tehát megnevezésük ez idő tájt „iudices" lehetett,[74] amelyet azután 1313-ra már a „iurati", ill. „duodecim coniurati" megjelölés vált fel.[75] Ezek szerint noha a „meliores" és a „maiores" felbukkanása nem azonosítható egyértelműen e szavak nyugati „patriciátus" jelentésével, a megfelelésekre fel kell figyelnünk, annál is inkább, mert alább a gazdaságtörténeti adatok alapján kibontakozik egy meglehetősen erős nagyszombati patriciátus képe, s rámutatunk a flandriai és rajnavidéki városok és Nagyszombat kapcsolatára, amely például a „meliores" kategória akár közvetlen átvételét is elképzelhetővé teszi. — A patriciátus súlyának kimutatását megnehezíti az az ismert tény, hogy a magisztrátus tagjait, a városi szőlőtulajdonosokat és más városi polgárokat az oklevelekben leggyakrabban keresztnevükön, ill. keresztnevükön és apjuk keresztnevén említik, s így családok azonosítására, egyes polgárok foglalkozásának megállapítására nem nyílik mód.

Nagyszombatnak a privilégium elnyerése és a kereskedőgildére vonatkoztatott adat jelentkezése közötti csaknem évszázados időszakát a továbbiakban csak két probléma szempontjából tekintjük át röviden: a városnak az országban elfoglalt helyzete, súlya és a lakosság foglalkozás szerinti összetétele, jövedelemforrásai, valamint a város gazdasági ereje szempontjából.[76]

[67] L. az 50. jegyz. *Fejér* és nyomában *Endlicher* tévesen „duodecim de melioribus"-t közöl.

[68] *Hegel:* i. m. II. 131. és 157. l. ill. *Planitz:* i. m. 29. és 66—70. l.

[69] *H. Planitz:* Die deutsche Stadt im Mittelalter. Graz—Köln. 1954. 459. l. H. Planitz a „melioratus"-t rendszeresen, így a patríciusok személynév-problémáival foglalkozó cikkének címében is a „patriciátus" helyett terminus technicusként alkalmazza. (Zur Geschichte des städtischen Meliorats. Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte. Germ. Abt. LXVII. Band. Weimar. 1950)

[70] *Planitz:* Kaufmannsgilde... 30. l. Tournai-ban „nobiles, maiores urbis" formájában és St. Quentinban. Természetesen e kifejezés esetében nem kell feltétlenül ilyen távoli analógiára hivatkoznunk: Szatmárnémeti 1230-as privilégiuma szerint a bírót „maiorum ac minorum consensu pariter concordante" kell választani (*Endlicher:* i. m. 427. l.), Keresztúr 1246-os privilégiuma szerint pedig „iudicabit comes cum villico et aliis maioribus de villa". (*Endlicher:* i. m. 470. l.). A bíró „maior ville" megnevezése pedig a XIII. század folyamán közismert.

[71] Mon. Strig. I. 549. l.

[72] Á. Ú. O. VII. 312. l.

[73] Á. Ú. O. VIII. 93. l.

[74] „Selecti judices" formában ennek is lehet nyugati XII. századi megfelelőt találni. *Planitz* i. m. 59. l.

[75] Mon. Strig. II. 677. és 678. l.

[76] *Szűcs* eredményei és következtetései (i. m. 22. l.) több vonatkozásban könnyen kiterjeszthetők Nagyszombatra is, bár a monográfia e város beható vizsgálatát általában mellőzi, sőt szerepét más városok fejlettségének kiemelésével bizonyos mértékben le is becsüli.

Nagyszombat privilégiumát — ha tekintetbe vesszük, hogy a jobbparti Buda, mint városi település, a tatárjárás után keletkezett, tehát egy esetleges régebbi pesti kiváltságlevél léte az állítást nem befolyásolja — a későbbi hét tárnoki város közül elsőként kapta. A privilégium elnyerése — mint láttuk — Nagyszombat esetében nem kezdete volt a városi fejlődésnek, hanem a spontán folyamat betetőzését jelentette. Erre mutat a fentiek mellett — többek között — az a tény is, hogy már 1240-ben egy királyi oklevél a városban élő klarissza apácákról tesz említést.[77] Úgy véljük, hogy a későbbi tárnoki városok közül még 1335-ig is csak Buda ért el Nagyszombaténál magasabb fejlettségi fokot, nagyobb gazdagságot. Addigra azonban már az Árpád-kor két legjelentősebb városa, Fehérvár és Esztergom megindult a hanyatlás útján, úgyhogy Nagyszombat ekkor — elhagyva a Délvidék gazdag kereskedővárosainak ide most nem tartozó problémáját — a magyarországi városfejlődés legelőrehaladottabb kategóriájába sorolható. Egyetértünk *Varsik* álláspontjával, amely szerint a későbbi korszak egyik legjelentősebb városa, Pozsony, csak a század végén érte utól fejlődése során Nagyszombatot.[78] Ez a megállapítás azért fontos, mert a korai időszakból Pozsonyról sokkal több adatunk maradt fenn, s mivel a két város fejlődése párhuzamos volt,[79] súlyuk arányának ismerete megfelelő alapot ad az analógiák bátrabb felhasználására. Sopronnal vagy az északkeleti Felvidék csak később tárnoki várossá váló kereskedővárosaival összehasonlítva kétségbe sem vonható Nagyszombat jelentősebb volta. Méginkább látható a város kiemelkedő szerepe, hogyha a környező városokhoz hasonlítjuk. Ezt plasztikusan mutatja az 1342-es körmöci kamaraszerződés, amely Nagyszombat számára az e kamarához tartozó többi városéhoz képest kiugró évi fizetési kötelezettséget állapít meg.[80]

A város fontosságát — az összehasonlításokon túl — az is szemléletesen tanúsítja, hogy 1327-ben I. Károly és János cseh király szövetségüket a ferencesek nagyszombati templomának nagy oltáránál erősítik meg.[81] Ezek szerint

[77] Á. Ú. O. XI. 315—316. l.

[78] I. m. 268. l.

[79] E párhuzamosságot, a két város tevékenységi körének hasonlóságát és egymással való szoros kapcsolataikat számos, egészen különböző természetű tény bizonyítja. Csak utalunk néhány ilyen magyarázat nélkül is önmagáért beszélő adatra. 1310-ben a nagyszombati bíró szőlője a pozsonyi bíró szőlője mellett feküdt (An. O. I. 204. l.), 1309-ben a pozsonyi Hambato comes sérti meg tizedszedési ügyben a nagyszombatiak jogait (*Fejér*: i. m. VIII. 1. 352—353. l.), viszont 1328-ban a nagyszombatiak szednek jogtalanul tributumot a pozsonyi kereskedőktől (*Fejér:* i. m. VIII. 3. 297—299. l.), s az ezt tiltó intézkedést még 1352-ben is meg kell ismételni (O. L. Filmtár. Č. 42. 112. sz.). Mindkét város polgárai egyidejűleg jelentős szőlőművelést folytattak a Szentgyörgyi és Bazini comesek birtokán, amely mindkettőjüket érintő intézkedéseket eredményezett (An. O. II. 190—192. l., III. 132—136. l., *Fejér:* i. m. VIII. 4. 77—80. l. stb.). A megye említésénél több ízben együtt emelik ki a két várost: egy 1337-es országbírói oklevélben: „universis causis et litibus inter nobiles et ignobiles ad comitatum Posoniensem pertinentes ciues ac hospites ciusdem Civitatis Posoniensis necnon eciam de Tirna...", (O. L. Filmtár Č. 42. 64. sz.), 1349-ben pedig egy bortizedügy kapcsán „....ab omnibus nobilibus et ignobilibus civitatensibus et ab aliis quibus decuerit et licuerit, et specialiter in civitatibus Thyernauiensi et Posoniensi..." vagy „....specialiter a civibus civitatum Thyernauiensis et Posoniensis et ab aliis communibus hominibus dicti comitatis ..." (Mon. Strig. III. 697. l.) kitétel szerepel. A két város vagyoni kiegyenlítődésének végpontját az mutatja, hogy 1389-ben Stibor pozsonyi ispán a két városnak együtt ismeri el, hogy a 6000 aranyforintnyi királyi taxát megfizették (Zsigmondkori Oklevéltár I. 938. sz.).

[80] Corpus Juris Hungarici. Bpest. 1899. I. 158. l.

[81] Mon. Strig. III. 106. l. *Fejér:* i. m. VIII. 3. 192—197. l.

Nagyszombat kiemelkedő szerepét két, egymástól csaknem évszázados távolságra levő időpont körül ki tudjuk mutatni, a privilégium kiadása körüli időszakban, valamint az 1320—40-es években. Úgy gondoljuk, nem véletlen az, hogy éppen e periódusokban lehetséges ez a bizonyítás. Bár a város gazdasági és társadalmi életének alapvető jellegzetességei a közbeeső időben is folyamatosan megvoltak (sőt Nagyszombat hadi megerősítettségének említése is e közbeeső időszakban tűnik fel,[82] s ez időben jelentős egyházi építkezésekkel is számolni kell), az 1260-as évek végén kezdődő már említett cseh háborúk, amelyek magát a várost is súlyosan érinthették,[83] valamint a Csák Mátéval folytatott küzdelmek időlegesen leszűkíthették a Nagyszombaton keresztül folyó intenzív magyar—cseh kereskedelmi kapcsolatokat. Ezzel a város bizonyos mértékig háttérbe szorulhatott. Az új fellendülést az 1320 utáni magyar—cseh Bécs-ellenes kereskedelmi politika hozta meg, amely a két ország közötti kapcsolatok kiszélesedéséhez vezetett.[84] A városnak e fellendülés után elért gazdagságát jellemzi az a közismerten kiugróan magas összeg, amelynek fejében 1356-ban elzálogosították.[85]

Nagyszombat gazdasági életével kapcsolatban azt kell bevezetőben megállapítanunk, hogy — amint középkori városaink általában — nem hagyott fel a földműveléssel. A városhoz — az árkon belül és túl egyaránt — szántóföldek tartoztak.[86] A patriciátusnak a városhoz tartozó földeken kívül — ahol az eredet megállapítható, királyi adomány útján szerzett — külön birtokai is voltak.[87] Témánkat a városi földművelés, elsősorban a szőlőtermesztés vonatkozásában érinti. Láttuk, hogy a bor a meginduló magyarországi árutermelés egyik legfontosabb kiviteli cikke volt. Városainkat tekintve pedig — kivéve a bányavárosokat — a bort a legfontosabb árunak kell tartanunk. A nagyszombati polgárok már a XIII. században négyféle formában termeltek szőlőt. Voltak szőlők a város tulajdonképpeni területén,[88] amelyeket „in monte Regis" még a XIV. század közepén is kiegészítettek új telepítéssel, s amelyek után a város — egy 1348-as[89] s még 1379-ben is érvényben volt[90] — szerződés szerint évi 20 márka tizedet fizetett. A város bortermelésének másik formája a városhoz tartozó falvakban folyó szőlőművelés volt, amelyet a harmadik forma, a város és a hozzá tartozó „villa"-k lakóinak más földesurak földjén folytatott kiterjedt szőlőtermelése

[82] „Castrum Tirnense" említése 1302-ben. Mon. Strig. II. 504—505. l. Vö. *Pauler Gy.*: A magyar nemzet története az Árpádházi királyok alatt. Bpest. 1893. II. köt. 370. l.

[83] Á. Ú. O. XII. 386—387. l. vö. *Pauler:* i. h.

[84] *Pleidell:* i. m. 35—37. l. A Visegrádi Kongresszus szerepére e téren többször utaltunk.

[85] *Fejér:* i. m. IX. 2. 498—500. l.

[86] A földekkel kapcsolatos XIII. század közepéről való (Á. Ú. O. VII. 312. l., XI. 455. l.) és későbbi (pl. *Fejér:* i. m. VIII. l. 354. l.) adóssági és adásvételi ügyekről számotadó adatok gazdaságtörténeti elemzése, a már 1270-ben a városhoz tartozott (Á. Ú. O. VIII. 305—306. l.), vagy 1291-ben (Á. Ú. O. X. 30. l.), illetőleg a XIV. században (pl. An. O. II. 190. l., *Fejer:* i. m. VIII. 4. 80. l.; *Fejér:* i. m. IX. 5. 330. l. stb.), a városhoz tartozó „villa"-knak a város gazdaságában játszott szerepének vizsgálata, vagy az 1309-ben említett, az esztergomi káptalan felé tizedmentes „liber ager"-ek (*Fejér:* i. m. VIII. 1. 352—353. l. és Mon. Strig. II. 595—596. l.) történetének megállapítása érdekes következtetésekre adhat alapot a város földművelését illetően.

[87] 1267: *Szentpétery* 1544—5. sz.; 1268: Á. Ú. O. VIII. 191. l. (*Szentpétery* 1571—2. sz.); 1310: An. O. I. 204—205. l.; 1331: An. O. II. 571. l.

[88] An. O. I. 289. l.

[89] *Fejér:* i. m. IX. 1. 640—641. l.

[90] *Fejér:* i. m. IX. 5. 329—331. l.

egészített ki.[91] Ez utóbbi a földesúrnak a „Bergrecht" értelmében járó tekintélyes szolgáltatás körül vitákhoz vezetett. A Szentgyörgyi és Bazini comeseknek járó ilyen természetű kötelezettség kapcsán került be a nagyszombati „syldarii institores" kifejezés is a tárgyalt oklevélbe. A nagyszombati szőlőtermeléshez tartozik végül az is, hogy az említett patriciusok kezén levő, a várostól területileg és jogilag független birtokoknak legalábbis egy része szintén szőlő volt.[92]

A nagyszombati bortermelést, amely — mint alább látni fogjuk, a többi XIV. századi kereskedővárosunkéhoz hasonlóan — külkereskedelmi forgalomba kerülő szállításképes árubortermelést jelent, nem tekinthetjük egyszerűen a mezőgazdaság egy különösen munkaigényes ágazatának. Ez utóbbi meghatározás megfelel a szüretig tartó szakaszt illetően, de a folyamat további része már több ennél. A már ekkor térthódító préselés, s az azt követő, általában a városi polgárház pincéjében végbemenő periódus a munkafolyamatok sokrétűsége, munka- és munkaeszközszükséglete, szakértelemigénye stb. tekintetében az egyéb, mezőgazdasági termékeket élelmiszerré feldolgozó ipar (pl. szesz- és sörfőzés) analógiájára a kor körülményei között a *kézműves élelmiszeripar* sajátosságait mutatja.[93] Így megmagyarázható az is, hogy a szállításképes árubortermelés miért tipikusan városi foglalkozás, s közelebb kerülünk a jellegzetesen bortermelő egyik középkori várostípus közgazdasági meghatározásához.

A nagyszombati szoros értelemben vett iparról igen keveset tudunk. Nem a fejlett középkori ipari városok kivitel szempontjából is jelentős kézmüves foglalkozási ágaira, de azért közvetlenül és közvetve bizonyos iparra mutat az, hogy a városban és környékén malmok működtek.[94] Jellemző tény, hogy 1335-ig egyetlen esetben hallunk Nagyszombatban élő iparosokról (vargákról és pékekről), de azok is az apácák kézművesei, akik mentesek a városi adóktól.[95] Mindezek az adatok — kapcsolatba hozva a szőlőtermelésről kifejtettekkel és a kereskedelemről kifejtendőkkel — erősen valószínűsítik, hogy az említetteken kívül más iparosok, legalábbis a mezővárosokból ismert ágak képviselői, már a XIII. században éltek a városban. Semmi nyoma sincs azonban ez ágak jelentékeny árutermelésének, úgyhogy még viszonylagos fejlettségük sem jelentené azt, hogy Nagyszombatban a kereskedelemhez képest ez a szoros értelemben vett kézműipar az elsődleges. Arra azonban ez az iparra vonatkozó szegényes anyag is elegendő, hogy rávilágítson: kézműipar minimuma, illetőleg egyes speciális árutermelő ágak egyoldalú megerősödése nélkül valamennyire fejlett középkori kereskedőváros nem képzelhető el.

[91] Á. Ú. O. VIII. 305 — 306. l.; X. 30. l.; An. O. II. 190 — 192. l.; III. 132—136. l.; 151. l. IV. 236. l.; *Fejér:* i. m. VIII. 4. 77—80. l. stb. A nagyszombatiaknak a Szentgyörgyi és Bazini grófok földjén folytatott szőlőművelésének ügyét széles gazda- ság- és társadalomtörténeti háttérbe ágyazva, az összes kiadatlan és kiadott anyagot idézve tárgyalja *Mályusz E.:* Az 1498. évi 41. tc. Századok. 1930. 811—824. l.

[92] An. O. I. 204—205. l.

[93] A korabeli szőlőművelésre l. *Belényesy M.:* Szőlő és gyümölcstermelésünk a XIV. sz.-ban. Néprajzi Értesítő 1955.

[94] „...necnon ... molendina ... intra et extra Civitatem nostram Nogzumboth vocatam existentes" (An. O. I. 289. l.). Arról is tudunk, hogy a nagyszombati klariszszáknak fél malma, („sive due rote") volt (An. O. II. 234. l.).

[95] Á. Ú. O. VIII. 93. l. Ezeknek az iparosoknak városi adómentességét szükséges volt 1280-ban újra átírni (Á. Ú. O. IX. 277—278. l.).

A kereskedelem kérdését egyes vonatkozásokban már említettük. A fontos kereskedelmi utak kereszteződésénél fekvő Nagyszombat, amely a Morvaországból Buda felé vezető útvonalon az első jelentős magyarországi város volt, I. Károly 1336-os híres oklevelének tudósítása szerint[96] tributum- és harmincadszedő hely.[97] Nagyszombat szempontjából e tény egyáltalán nem formális jellegű. Egy országos jelentőségű vámhely árumegállító jog nélkül is nagymértékben elősegíti a város kereskedelmi tevékenységét. Ezen túlmenőleg azonban arra is van adatunk, hogy 1328-ban a tributumot a város mint testület bérelte a fehérvári káptalantól.[98] A bérlet kapcsán a nagyszombatiak tartósan összeütközésbe is kerültek királyi privilégium alapján tributummentes pozsonyi polgárokkal, mivel azoktól jogtalanul vámot akartak szedni.[99] E pozsonyiakban olyan kereskedőket — mint látni fogjuk, elsősorban borkereskedőket — kell sejtenünk, akik árujukat Nagyszombaton keresztül vitték Morvaországba, s akiknek megvámolási kísérlete a nagyszombatiak részéről nemcsak a bérbevett tributum hasznának növelését szolgálta, hanem feltehetőleg a kereskedelmi konkurrensnek szóló kellemetlenkedés is volt. Nem tudjuk, hogy ez a városi tributumbérlet gyakorlatilag valóban a magisztrátus vállalkozását jelentette-e, s a vámszedést ennek az emberei végezték, vagy pedig tulajdonképpen a városon belüli egyes, pénzüzletekkel foglalkozó kereskedők, esetleg ezek egyesülése, a gilde üzlete volt a bérlet, s a szerződő fél csak a szavatolás miatt volt maga a tanács. Akárhogyan is festett a gyakorlatban a vámbérlet, kétségtelen, hogy a polgárok anyagi erejének tükre, s egyben ennek egyik további forrása volt. Nem tudunk arról, hogy a nagyszombatiak a harmincadot is bérelték volna. Valószínű azonban, hogy legalább a bérlőnek a városba tartozó emberei révén bizonyos mértékig hozzájárulhatott Nagyszombat gazdagításához.

A nagyszombati kereskedelemre — mint láttuk — sok a közvetett adat. Ezek közé tartozik az az 1269-es oklevél, amely „centum marcas cum statera de Tirna" említ,[100] rávilágítva arra a jelentőségre, amelyet a kereskedelemben Nagyszombat már ekkor játszott. Ugyanakkor közvetlen adataink nincsenek. Ez részben abból az általános jelenségből következik, hogy a kereskedelem és a pénzüzlet nem igényelt különösebb, hosszú időn át megőrzendő írásbeli megállapodásokat, s így már eleve kevés a valószínűsége a közvetlen adatok fennmaradásának. Bírói anyagban, illetőleg kereskedelmi privilégiumokban más városokból néhány ilyen mégis ismeretes, Nagyszombatból azonban nem. A más városokra vonatkozó adatokban azonban a nagyszombati kereskedelemmel kapcsolatban felhasználható analógiákat ismerhetünk fel. Ezek közül a legfontosabb a pozsonyiak morvaországi borkereskedelméről hírt adó tudósítás, mivel a pozsonyi és nagyszombati fejlődés fent kimutatott párhuzamossága miatt a pozsonyi állapotok képe Nagyszombatra közvetlenül kiterjeszthető. A szóban forgó adat Károly morva őrgróf privilégiuma 1343-ból,[101] amelyben a pozsonyiaknak országa nagyobb városaiban kereskedelmi szabadságot ad, külön kiemelve a borkereskedelmet. Az analógiát megerősíti még az

[96] M. D. E. i. h.
[97] Vö. *Pleidell:* i. m. 37—38. l.
[98] *Fejér:* i. m. VIII. 3. 297. l.
[99] Uo. Ugyanerre vonatkozó adat 1352-ből: O. L. Filmtár Č. 42. 112. sz.
[100] Á. Ú. O. VIII. 250. l. A „statera"-ra adatok: *Hóman B.*: Magyar pénztörténet, 1000—1325. Bpest. 1916. 673. l. Uo. említ 62 cseh garasos nagyszombati számítási márkát is (399—400. l. és 500. l.).
[101] O. L. Filmtár Č. 42. 72—73. sz.

is, hogy más nyugat-magyarországi városok borkiviteléről is vannak adatok.[102] A pozsonyi, soproni, nagyszombati polgárok borkereskedelme nyilván már a XIV. században igen jelentős volt, a polgárok fontos jövedelmi forrását jelentette. A borkivitel iránya Ausztria, Morvaország és Szilézia. Még a XV. századi Pozsonyban is a városi adókivetés fő alapja a bortermelés.[103]

Más természetű adatok is mutatnak nagyszombati borkivitelre. Már láttuk, milyen nagy mennyiségben és változatos tulajdonformákban termeltek bort a város polgárai. Ilyen mennyiség mellett szóba se jön az, hogy a termés ne kereskedelmi célokat szolgált volna. Az említett 1348-as tizedmegállapodás[104] örök időkre 20 márkában szögezi le az „in monte Regis", együttesen pedig ezt meghaladó összegben a városhoz tartozó falvak szőlőinek évi tizedét. E megegyezés — amelyről már említettük, hogy még 1379-ben is érvényben volt — egyaránt vonatkozott a már meglevő és a jövőben telepítendő szőlőkre. Ebből világosan látható, hogy a nagyszombatiak — nyilván kifizetődő lévén a szőlőtermelés — a jövőben is akartak telepíteni, s ennek tizedét az állandó összegű szolgáltatás révén megtakaríthatták. Mást is kiolvashatunk azonban e szerződésből: ha a nagyszombati polgárok nem is csekély, meghatározott összegű pénzterhet a nemfizetés esetére súlyos büntetési kötelezettségekkel magukra vállaltak és rendszeresen teljesítettek, nyilván szükségük volt a borukra, s az értékesítésre is előnyösebb lehetőség állt rendelkezésükre, mintha természetben fizettek volna.

A fentiek értelmében Nagyszombatban jelentős méretű távolsági borkereskedelmet kell feltételeznünk. Ez azonban nehezen képzelhető el bizonyos szervezettség nélkül. Nem valószínű ugyanis, hogy mindenki kis tételekben közvetlenül vitte volna ki a borát. A kisebb termelőtől a gazdagabb városi kereskedő még megvásárolhatta a termését. A nagyobb termelők között viszont a borkereskedelem piacának biztosítására, a szállítás veszélyeinek, a rossz termés okozta veszteségek és más, közösen könnyebben leküzdhető akadályok káros hatásának lecsökkentésére valamiféle egyenlő alapon való társulás a fent vázolt viszonyokba könnyen beilleszthető, hiszen azok ilyent szinte igényelnek. Úgy véljük, az eddigiek értelmében nem járunk messze a valóságtól, ha a „syldarius"-okban ilyen borkereskedő társulás tagjait látjuk — bár a megállapodás elképzelt keretét nem kell feltétlenül a borkereskedelemre leszűkíteni. Annál is inkább valószínű ez, mivel az idézett kitétel éppen a bortermelés és a vele kapcsolatos fizetés vonatkozásában tűnik fel.

Nagyszombat kereskedelme semmi esetre sem merülhetett ki a városban termelt bor közvetítésében. Feltehetőleg kiegészítette ezt vásárolt borok, valamint más, kisebb jelentőségű árucikkek kivitele, de főleg az importált árukkal való kereskedelem. Ezzel kapcsolatban csak a városban megforduló, vagy azon észak felől áthaladó idegen (cseh, svábföldi, rajnavidéki és flandriai) kereskedőkre, valamint a rájuk vonatkozó vámtételekre utalunk.[105] Nyilvánvaló, hogy árumegállító jog híján is elkerülhetetlen, hogy a nagyszombati kereskedők ugyanazokat a cikkeket ne közvetítsék, amelyekkel ezek a kül-

[102] *Pleidell:* i. m. 51—52. l. (A XIII. századból Fehérvár, Győr borkereskedelmi tevékenységéről és a Szerémségből Esztergomon [és nyilván Nagyszombaton] át Csehországba irányuló kivitelről is említést tesz: i. m. 18, 21, 23, 42. l.) A XIV. századi Sopron vonatkozásban ld. pl. *Házi J.*: Sopron szabad királyi város története. Sopron. 1921. I/1.70-71. l.

[103] *Szücs:* i. m. 54—55. l.

[104] Ld. 89. és 90. sz. jegyz.

[105] Magyar Történelmi Tár. VII. k. 246—248. l.: M. D. E. I. 345—346. l.: *Chlumecky:* i. m. VII. 131. l. Vö. *Varsik:* i. m. 267. l.

földiek kereskedtek. A behozott árucikkek közül a posztó-szövetnemű lehet már ekkor is a legfontosabb.[106]

Úgy hisszük, mindez elegendő annak bizonyítására, hogy Nagyszombat a XIV. század 20-as—30-as éveiben az ország egyik kiemelkedő jelentőségű kereskedővárosa volt. Mivel földrajzi helyzeténél fogva a Csehországgal való kereskedelem hasznát elsősorban volt módjában lefölözni, e kapcsolat előtérbe kerülésével — különösen a Visegrádi Kongresszus körüli időszakban — gazdasági, ezen belül mindenekelőtt kereskedelmi lehetőségei ugrásszerűen megnövekedtek. A város gazdaságának alapját a fentiek szerint kiterjedt áruportermelése, valamint a rajta átmenő fontos külkereskedelmi út és országos jelentőségű vámhely révén a kereskedelem hasznának bizonyos monopolizálási lehetősége képezte. Ezek a tényezők feltétlenül indokolják annak lehetőségét, hogy Nagyszombatban éppen az adott időpontban kereskedőgilde működött. A gildére utaló adat megjelenésének körülményei — később ugyan további említések hiányának okát igyekszünk majd megmagyarázni — ezen intézmény létét átmenetinek, éppen a legkedvezőbb évekre kiterjedőnek mutatják, bár az sem lehetetlen, hogy az esetleg még a XIII. századba is visszanyúlik. Messzebbmenő következtetésektől tartózkodnunk kell: a nagyszombati viszonyok vázlatos áttekintése alapján a gilde működésének lehetőségén, e lehetőség számára kedvező helyzet konstatálásán túl nem mehetünk.

*

Ezzel elérkeztünk a „latin" közvetítés problémájához. Adataink szerint — mint láttuk — észak felől cseh, svábföldi, rajnavidéki és flandriai kereskedők jutottak el Nagyszombatba. Lehetséges az is, hogy ezenkívül más, így francia kereskedők is érkeztek ebből az irányból. A gilde intézményét a rajnavidékiek és a flandriaiak könnyen közvetíthették ugyan, de nevét „zs"-s alakban nem. Bár nem ilyen evidens, de nem lehetetlen az sem, hogy az említettekkel azonos útvonalon francia közvetítéssel jutott a nagyszombatiakhoz a fent nagy valószínűséggel kimutatott „zs"-s ejtés. Sokkal könnyebb azonban elképzelni a „zs"—„dzs" ejtésű név közvetítését déli irányból.

I. Károly többször említett, a Visegrádi Kongresszus megállapodásai értelmében kiadott oklevele a cseh—magyar kereskedelem útvonalát (főbb állomásait tekintve) a Brno—Nagyszombat—Esztergom—Buda útban jelölte meg. Buda pedig középpontja volt mindazon kereskedelmi útvonalaknak, amelyeken át az olasz—francia kereskedők az országba jöttek. Mellőzve azonban a Magyarországon le nem települt kereskedők közvetítési lehetőségét, csak a közismert esztergomi és fehérvári „vicus latinorum"-okra, valamint a nyilván már ekkor feltűnni kezdő budai latinusokra szeretnénk utalni, tehát városainkban letelepülve számos francia és olasz élt már az Árpád-korban is. Tekintettel arra, hogy e vicusok lakóira vonatkozó, egymásnak gyakran ellentmondó nézetek egyike sem áll ellentétben a fenti közvetítés lehetőségével, a kérdés behatóbb tárgyalása mellőzhető.[107]

[106] A XV. századi Pozsony vonatkozásában ezt leszögezi *Szücs:* i. h.

[107] *Salamon F.:* Buda-Pest története. Bpest. 1885. II. 193. l. és III. 229. l.; *Hóman B.:* A magyar városok az Árpádok korában. Bpest. 1908. 47—48. l. *Pleidell:* i. m. 18—19., 31. l.; *Pleidell A.:* A magyar várostörténet első fejezete. Bpest. 1934. 88—91. l.; *K. Schünemann:* Die Entstehung des Städtewesens in Südosteuropa. Breslau. é. n. 110. l. és 115. l. stb. A kérdésről legújabban: *Szabolcsi—Bárczi—Pais:* Adalékok a „Gallicus"-ok nemzeti hovatartozásának kérdéséhez. Magyar Nyelv 1957. 3—4. sz. és *Székely—Pais:* Középkori idegen eredetű polgárságunk elnevezéséhez. Magyar Nyelv 1958. 1. sz.

A magyarországi latinusok speciálisan nagy száma és kiemelkedő szerepe a hazai városi életben elegendő magyarázatot nyújthat arra, hogy egy olyan intézmény, amely földrajzilag meglehetősen távoli területen volt elterjedve, s — tudtunkkal legalábbis e néven — a környező országokban sem ismert, hogyan jelenhetett meg éppen Magyarországon. A „vicus latinorum"-okon keresztül való közvetítés elképzelhető annak feltevésével, hogy ott gilde működött, és e feltevés nélkül egyaránt. Ám egy esetleges ilyen kereskedőgilde már csak azért is lehetséges, mert tudunk arról, hogy egyes helyeken idegen kereskedőknek is volt gildéjük.[108] A feltevés alapja azonban nyilvánvalóan egy ilyen szervezet gazdasági jogosultsága. S ha valamilyen szervezet a vicusokban valóban létezett — s a latinusok mindegyikének hazájában működtek kereskedő-korporációk — elég természetes lenne, hogy gildének nevezték.

Egy további lehetőséggel azonban még foglalkoznunk kell. A XIV. század második felében a Nagyszombathoz földrajzilag és a fejlődés szempontjából is közeleső Pozsonyban igen nagy jelentőségre tett szert a firenzei eredetű Ventur-család:[109] Első feltűnésük 1358-ból ismeretes: „Ventura" (akinek neve után utólag szúrták be az oklevélbe a „gallicus de Florentia" megjelölést) egy szőlőt vett zálogul.[110] Természetesen egyetlen olasz család jelenléte nem jelenti azt, hogy Pozsonyban feltétlenül volt ezen kívül is valamelyes latin elem. Még kevésbé vonhatunk le Nagyszombatra vonatkozó következtetéseket ebből az adatból. Annyi azonban bizonyos, hogy ha Pozsonyban a körülmények alkalmasak voltak arra, hogy egy olasz kereskedőcsalád letelepedjék, és ott jelentősen meggazdagodjék, nem lehet kizárni azt sem, hogy a két város akármelyikében más latinusok is letelepedtek, különösen, ha figyelembe vesszük, hogy a kereskedelem mellett, mint Ventur példája mutatja, a városi szőlőügyekbe való bekapcsolódás is jelenthetett üzleti lehetőséget. Így az sem teljesen lehetetlen, hogy egy nagyszombati gildében a latinus kereskedőknek esetleg közvetlen szerepük is volt, mivel a város kereskedelmi jelentősége már korábban is vonzhatott oda latinusokat.

Ez utóbbi lehetőség nem túl valószínű volta azonban nem változtat azon, hogy a közvetett átvételt a fent vázolt helyzet problémamentesen lehetővé teszi, még akkor is, ha ezeknek a magyarországi latinusoknak magukna k nem is volt gildéjük, bár az adatok hiánya erre nézve sem jelent feltétlen bizonyosságot. S ha nyelvészeti meggondolásunk helytálló volt, semmilyen akadálya sincs a „zs"-s alak közvetítésének.

*

Végül meg kell vizsgálnunk még egy kérdést. Nem kell-e fenntartásokkal fogadni a kereskedőgilde létére vonatkoztatott tudósításokat, mivel azok

[108] Pl. 1240-ben Worcesterben (*Coornaert :* i. m. 213. l.). A Schünemannra támaszkodó Planitz egyébként az esztergomi „vicus latinorum" kereskedőinek életét „gildenmäßig"-ként jellemzi (Die deutsche Stadt. 158. l.).

[109] *Lederer E.:* A középkori pénzüzletek története Magyarországon. Bpest. 1932. 149. l.; *Ortvay T.:* Pozsony város története. Pozsony. 1895. II. a. 232—235. l. Ortvay művét — s bár lényegesen kevesebbszer, *Király J.:* Pozsony város joga a középkorban (Bpest. 1894) c. munkáját — több Pozsonyt érintő kérdésben idézni lehetett volna. E művekben azonban a tárgyi tagolás és a jogi szemlélet miatt az egyes megállapítások gyakran nem köthetők szűkebb korszakokhoz, ezért a XIII—XIV. századi problémákkal kapcsolatban modernebb, kérdésfeltevésükben a mienkhez közelebb álló munkákra hivatkoztunk.

[110] O. L. Filmtár Č. 42. 140. sz.

egyetlen ügy kapcsán keletkezett oklevelekből származnak? Mindenekelőtt meg kell állapítanunk, hogy a Nagyszombat korai történetéről rendelkezésre álló adatanyag más — mint láttuk, e korban Nagyszombat fejlettségét felül nem múló — városokhoz képest általában is feltűnően kevésnek mondható.[111] Magyarázatként külsőleges okokra: a cseh—magyar háborúkra[112] és az 1325 körüli tűzvészre tudunk utalni, amely az oklevélanyagnak legalább egy részét elpusztította.[113]

A gildék — mint láttuk — jellegüknél fogva általában nem voltak a város határán túl érő jogi intézmények. A gilde magisztrátusa nem volt feltétlenül egyszersmind oklevéladó szerv. Így okleveles említésének valószínűsége eleve igen csekély. Feltehető, hogy ha e korból városi belső — főképpen számadási — forrásanyaggal rendelkeznénk, a gilde kérdéséről is többet tudnánk mondani. Ennek hiányában azonban amúgy is csak véletlen adatra számíthatunk. A tárgyalt kitétel abban a formában került több ízben is az említett oklevelekbe, hogy a várost többször megnevező szövegben egy-egy alkalommal a város magisztrátusa és többi lakói között még e kereskedőcsoportot is külön kiemelték. Érdekes analógiát mutat az ilyen helyzetű említéssel egy 1350-es, Pozsonyra vonatkozó oklevél,[114] amelyben „Judicem et juratos et pociores cives ipsius civitatis Posoniensi . . .” fordulat szerepel. Arra kell tehát következtetnünk, hogy a városi patriciátus ekorbeli túlsúlya következtében egyes oklevelek formulájába bevették — anélkül, hogy ez a város „hivatalos” megnevezéséhez tartozott volna — a nyomaték kedvéért a gazdaságilag és társadalmilag legjelentősebb réteget, amelyre a tanács támaszkodott. Éppen az ilyen előfordulás stiláris esetlegessége miatt — tekintettel az e korból fennmaradt oklevelek kis számára — nem lehet az egy ügy kapcsán való kizárólagos felbukkanás érv az intézmény létének hitelessége ellen. Annál is inkább el kell fogadnunk ezt az érvelést, mert nem tételeztük fel azt, hogy nagyszombati gilde okvetlenül hosszú időn át működött. Ez a meggondolás egyben magyarázatul szolgálhat arra is, hogy mert más városokból gilde létére vonatkozó adatunk nincs, miért nem kell eleve az országban egyedülállónak elképzelni a kikövetkeztetett nagyszombati gildét.

*

A fentiek igazolni látszanak azt a megállapítást, hogy 1335-ben, illetve 1335 körül Nagyszombatban kereskedőgilde működött. Ez és a belőle levonható következtetések beleillenek történetírásunknak abba az általános képébe, amelyet a XIV. század első felének magyar városairól kialakított. Ugyanakkor azonban bizonyos mértékig továbbfejlesztik és elmélyítik is azt: újabb ponton alátámasztva mutatnak rá városaink, ezen belül patriciátusuk e korbeli viszonylagos fejlettségére. Külön aláhúzza ezt az is, hogy a gilde intézménye francia vagy olasz közvetítésűnek mutatkozott: mivel ugyanis Nagyszombatban jelentékeny latinus települést nem ismerünk, az átvétel ilyen

[111] Tegyük hozzá, hogy Nagyszombat város levéltára anyagának 1330 és 1387 közötti része is csak a jövő évben lesz Magyarországon hozzáférhető, úgyhogy sajnos e dolgozat Nagyszombatra vonatkozó anyaga ilyen tekintetben hiányos. Témánk szempontjából azonban ettől az anyagtól sem várható jelentős új ismeret. (*Paulinyi Oszkár* szíves közlése.)

[112] Ld. 83. sz. jegyz.

[113] An. O. II. 234. l.

[114] O. L. Filmtár Č. 42. 102. sz.

formája arra utal, hogy gilde keletkezésének gazdasági és társadalmi feltételei, valamint az intézmény létrejöttére irányuló igény a helyi belső fejlődés eredményeként alakult ki. A nagyszombati kereskedőgilde létének kimutatása pedig újabb vonatkozásban világít rá az 1526 előtti magyar és egyetemes történeti folyamat párhuzamosságára.

Б. ШУРАНЬИ

ТОРГОВАЯ ГИЛЬДИЯ В Г. НАДЬСОМБАТ В ГОДУ ВЫШЕГРАДСКОГО КОНГРЕССА

Резюме

Первым, самым важным пунктом в Венгрии самого важного торгового пути (Брно—Надьсомбат—Эстергом—Буда), назначенного в 1335 г. на «Вышеградском конгрессе» чешского, польского и венгерского королей с целью обхода Вены, имеющей право остановления товаров, таможенным пунктом всегосударственного значения был город Надьсомбат (Трнава). Это поселение с венгерско-славянской основой населения было очевидно еще в XII в. значительным местом ярмарок, которое — как это Б. Варсик убедительно доказал в статье, занимающейся развитием города — в начале XIII в. в тесной связи с городами за рекой Моравой продолжало бурно развиваться. Одним из факторов этого развития является то обстоятельство, что в прежнем селении еще непосредственно перед получением в 1238 г. от венгерского короля Белы IV городской привилегии, обеспечивающей широкие права поселилось и немецкое население. Но это только ускорило развернувшееся еще до того органическое развитие, и новые поселенцы даже в ходе следующего столетия не добились полного перевеса в городе. В ходе дальнейшего развития расцвету Надьсомбата придали особенно большой размах оживляющиеся с 20-х годов XIV в. венгерско-чешские торговые и политические связи. В результате всего процесса Надьсомбат стал в первой половине XIV в. одним из самых богатых, самых значительных городов Венгрии.

Основной источник экономической силы города представляли производство вина для торговли в крупных масштабах, в разнообразных формах собственности, его дальняя торговля вином, а также его ключевая позиция в дорожной сети, использованной также купцами из Фландрии, окрестностей реки Рейн, Швабии и Чехии, и связанная с этим аренда пошлины. Обогащению города способствовали, конечно, и другие отрасли сельскохозяйственной деятельности, в том числе в первую очередь земледелие, ремесло и другие отрасли торговли. Соответственно всему этому в обществе Надьсомбата можно показать существование богатого патрициата и его руководящую роль в магистрате города.

Филологический анализ одного до сих пор необъясненного, вернее неправильно истолкованного выражения в грамоте от 1335 г., связанной с виноделием населения Надьсомбата позволяет сделать вывод, что в городе в этот момент действовала торговая гильдия. (Историческая литература до сих пор не знала о существовании гильдии в Венгрии.) На основе этого филологического анализа кажется, что учреждение и его имя познали горожане Надьсомбата посредничеством французских или итальянских купцов. Картина хозяйственного и общественного положения страны, которую можно нарисовать — особенно в данный период — в общем соответствует тем условиям, которыми прежде, в классической территории учреждения гильдии охарактеризовались хозяйство и общество. В том числе внутренние отношения Надьсомбата и его положение в стране должным образом намечают рамки и круг действий, в которых торговая гильдия — в первую очередь гильдия для дальней торговли вином — могла действовать. Доказуемое большое число различных латинских (французских, итальянских и валлонских) купцов, поселившихся здесь или переходивших как в прежние времена, так и в этот период и их значительная экономическая и общественная роль тоже показывают возможность вышеупомянутого посредничества.

Вывод о существовании в Надьсомбате торговой гильдии — проведенной в жизнь потребностями внутреннего органического развития — в известном отношении развивает и углубляет правильную картину, нарисованную венгерской историографией о городах Венгрии в первой половине XIV в., подчеркивая относительное развитие этих городов и в том числе их патрициата в это время. Вместе с тем этот вывод в новом отношении показывает параллельное развитие венгерской и всемирной истории до 1526 г.

B. SURÁNYI

LA GHILDE COMMERCIALE DANS L'ANNÉE DU CONGRÈS DE VISEGRÁD

Résumé

En vertu des conventions conclues au «Congrès de Visegrád» de 1335 par les souzerains tchèque, polonais et hongrois, la première et la plus importante station d'importance nationale de Hongrie sur le principal trajet de commerce extérieur disposant du droit de relâche et designé à éviter la ville de Vienne (Brno—Nagyszombat 'Trnava' — Esztergom—Buda) fut la ville de Nagyszombat. Cette colonisation de population fondamentale hungaro—slave fut, déjà au XIIe siècle, un débouché important qui — comme B. Varsik l'avait d'une manière convaincante démontré dans son étude s'occupant du développement de la ville — en étroit rapport avec les vil/s de au delà de la Moravie, accusa, elle aussi, un vigoureux développement. Un des facteurs de ce développement est à chercher dans le fait que dans l'ancienne commune, — directement avant l'obtention des privilèges accordés par Béla IV et lui assurant des droits de grande envergure — s'est établie une population allemande aussi. Mais cela ne fit qu'accélérer l'évolution organique développée déjà antérieurement; et encore au cours du siècle suivant les nouveaux colons n'ont pas acquis dans la ville une place prépondérante. Au cours de l'évolution ultérieure les rapports commerciaux et politiques hungaro-tchèques accusant un essor à partir des années 1320 ont contribué dans une grande mesure à la floraison de la ville de Nagyszombat. En résultat de tout ce processus Nagyszombat devint, dans la première moitié du siècle, l'une des villes les plus riches, les plus importantes de la Hongrie.

La source principale de la force économique de la ville fut constituée, d'une part, par la production marchande du vin poursuivie entre des formes de propriété variées et, d'autre part, par le commerce de vin à grandes distances, par la position de clé occupée par la ville dans le réseau routurier utilisé aussi par les commerçants de Flandre, de la région du Rhin, du territorie souabe et de Bohême, ainsi que par le bail de douane découlant de cette situation. Il va sans dire que d'autres activités économiques — ainsi, en premier chef, l'agriculture, l'artisanat et les autres branches de commerce — ont également contribué à l'enrichissement de la ville. En conformité avec cet état de choses la société de Nagyszombat avait ses riches patriciens qui jouaient un rôle important dans le magistrat de la ville.

Dans une charte provenant de l'année 1335 et se rapportant à la production de vin des habitants de Nagyszombat il y a une expression inexpliquée, respectivement mal interprétée jusqu'à présent, expression dont l'analyse philologique nous permet de conclure qu'à ce temps une ghilde commerciale fonctionnait dans la ville. (V. note infrapaginale.) En vertu de cette analyse philologique il paraît que l'institution et son nom devinrent connus pour les habitants de Nagyszombat par l'intermédiaire des commerçants français ou italiens. L'aspect formé de la situation économique et sociale du pays — surtout dans la période donnée — est, en grandes lignes, conforme aux conditions qui sur le territoire classique des instititutions de ghilde ont, auparavant, caractérise l'économie et la société. En outre, les conditions intérieures de Nagyszombat et sa situation dans le pays désignent nettement les cadres et la sphère d'activité d'une ghilde commerciale et, en premier lieu, celle d'une ghilde s'occupant du commerce de vin à grandes distances. Le nombre considérable et le rôle économique et social des différents commerçants «latins» (français, italiens et vallons), présents dans la période antérieure et dans la même période en Hongrie s'y établissant ou la traversant, rendent aussi probable l'entremise susmentionnée.

Les déductions relatives à l'existence de la ghilde commerciale de Nagyszombat — exigée par l'évolution intérieure organique — développent et approfondissent, en certain point, la conception que l'historiographie hongroise s'est formé des villes de Hongrie de la première moitié du XIVe siècle, déductions qui soulignent, en même temps, le développement relatif des villes et celui des conditions des patriciens de la même période et signalent, sous de nouveaux rapports, la simultanéité de l'évolution historique hongroise et universelle d'avant 1526.

La littérature historique n'a rien su jusqu'à présent de l'existence d'une ghilde en Hongrie.

ELEKES LAJOS

Az európai feudális államok központosításának néhány kérdéséről

(Széljegyzetek a római történészkongresszus „Néhány probléma az abszolút monarchiával kapcsolatban" c. beszámolójához)*

A kérdéskör, amelyet az alábbiakban központosítás címen tárgyalunk, különböző neveken s különféle szempontokból régen foglalkoztatja, ma is érdekli a történelem s a rokon társadalmi tudományok művelőit. Nem kétséges, hogy az idesorolható részkérdések közül az abszolutizmus, az abszolút állam fogalma és történeti szerepe emelkedik ki mind konkrét leírások, mind elméleti elemzések sokaságával. Az erre irányuló érdeklődést egyes polgári kutatók — szociológusok, történészek, jogfilozófusok — részéről bizonyos aktualizáló tendencia gyarapította: olyanféle elképzelés, hogy az állam társadalomformáló, sőt társadalomfeletti szerepet játszhat s hogy napjaink viszonyai közt egyes országokban (nemcsak a fasizmus totális rendszereiben, hanem a kapitalizmusnak egyéb, állami beavatkozással módosított változataiban is) ilyen szerepre hivatott. Nem tekintjük feladatunknak, hogy akárcsak érintőleg tárgyaljuk az abszolutizmus, abszolút állam fogalmát konkrét történelmi tartalmától megfosztó, más viszonyokra okkal ok nélkül alkalmazó vagy éppen időtlenné tágító, nézetünk szerint eleve tudománytalan fejtegetéseket. A szakembereknek elég gondot okoz, ha a kérdést tudományosan: konkrét történeti összefüggéseiben, időhöz, vagyis a társadalmi fejlődésnek meghatározott szakaszához kötött jelenségként tárgyaló irodalmat óhajtják áttekinteni. A történészek nemzetközi szervezetének legutóbbi kongresszusán egy német és egy francia tudós, F. Hartung és R. Mousnier közös erővel tett erre kísérletet. Munkájuk nem mindenben válaszol a maguk által feltett kérdésekre, de tanulságos képet nyújt arról, milyen módokon nyúlnak a problémához az újabb nyugat-európai és amerikai szakirodalomban. Világosan mutatja a területeket, amelyeken ez az irodalom értékes anyagot halmozott fel, a lehetőségeket ennek az anyagnak az összegező elemzésére és feldolgozására; éppily világosan mutatja, vagy inkább sejteni engedi a szempontok elégtelenségében rejlő okot, ami ennek a munkának elvégzését gátolja s a lényeget illetően a határozott, a tétován fogalmazott részigazságoknál vagy semmitmondó közhelyeknél meg nem rekedő állásfoglalást úgyszólván lehetetlenné teszi.

Terünk nem elegendő, tárgyunk nem okvetlenül kívánja, hogy végig kövessük Hartung és Mousnier fejtegetéseit. Néhány mozzanatot emelünk ki,

* *F. Hartung—R. Mousnier:* Quelques problèmes concernant la monarchie absolue. X. Congresso Internazionale di Scienze Storiche, Roma 1955. Relazioni IV. 1—55. l. — A kongresszus külön beszámolót szentelt a rendi fejlődés problémáinak. (*H. M. Cam—A. Marongiu—G. Stökl:* Recent work and present views on the origins and development of representative assemblies. Relazioni I. 1—101. l., ism. Láng I., Századok 1957. 392—397. l.). Erre itt nem térünk ki, mert problematikája, bár több ponton érintkezik az előzőével, más vonatkozásokban messze vezet attól s így külön tárgyalást kíván.

amelyek, úgy véljük, tanulságosak az imént mondottak ábrázolása s a továbbiakban felhasználható támpontok kiválasztása céljából. Mindenekelőtt figyelemre méltó a szabatosság igénye, amellyel a két szerző igyekszik tárgyát meghatározni, eleve elutasítva az abszolutizmus fogalmának bármely történetietlen kiterjesztését vagy elferdítését. Nem eleve hárítják el, de munkájuk egy külön részében elutasítják a néha — kivált az abszolutizmus fogalmát elvontan, társadalmi-történeti összefüggéseiből kiragadva szemlélő szerzőknél — felbukkanó egyeztetést az ázsiai típusú ún. deszpotikus berendezkedésekkel. Egyetértve azzal a következtetésükkel, hogy a két dolog — abszolutizmus és deszpotizmus — akkor sem azonos, ha felületes rátekintésre több ismérvük annak tűnik, már itt jeleznünk kell, hogy korántsem mindenben kielégítő az érvelés, amellyel olvasójukat ehhez a végső soron helytálló megállapításhoz vezetik. Ismereteik itt szemlátomást fogyatékosabbak, mint európai, főleg nyugati példák vonatkozásában; az ázsiai deszpotizmus jellegzetes vonásait Bernier régi leírása nyomán iparkodnak megállapítani, de fejtegetéseik konkrét elemzés helyett elvont okoskodásba torkollnak; részben talán ezzel magyarázható, hogy az idesorolt uralmi rendszerek, így a mogul birodalom s az oszmán szultánság közt nem vonnak eléggé pontos határokat; semmivel sem magyarázható, hogy — legalább utalásformán — ideszámítják a moszkvai orosz államot is. Hogy végső következtetésük e súlyos hibák és fogyatékosságok ellenére is helytálló, azt azzal véljük magyarázhatónak, hogy a deszpotikus és az abszolutisztikus államrendszerek különbözősége az általuk jól ismert és igen fontos tényezőként jellemzett berendezések (pl. hivatali apparátus stb.) meglétén vagy hiányán is lemérhető.

Körülhatárolván tárgyukat, a szerzők sorra veszik a magyarázatára vonatkozó nézeteket. Valamennyit elutasítják, pontosabban: felhívják a figyelmet az érvek gyenge pontjaira, hogy végül bizonytalanságban hagyják olvasójukat mind az abszolutizmus fogalmi meghatározása, mind a létrejöttét kiváltó történeti folyamat lényege, mind az eredmény egyes ismert kritériumainak fontossága tekintetében. Ami a fogalmat illeti, csak az a negatívum kétségtelen, hogy az „abszolút" kifejezést nemcsak az utókor, hanem a kortársak értelmezése szerint sem szabad abszolutizálni, azaz betű szerint venni. A kortársak számon tartották, hogy az abszolút uralkodót az isteni törvényen kívül evilági (bár felfogásuk szerint az isteniben gyökerező) jogok és szabályok is korlátozzák, hatalma tehát csak ezek körén túl abszolút: relative abszolút, ha úgy tetszik. Ennél okosabbat az utókori kutató sem mond, legfeljebb megkísérli felderíteni, melyek azok a területek, ahová a „relative abszolút" uralkodói hatalom nem terjed ki. Eredményei e ponton ingataggá válnak, nemcsak azért, mert ahány ország, annyiféle változat az abszolút hatalom érvényesülésében, hanem azért is, mert — úgy tűnik — a kortársi vélekedések és a jogi szabályozások nem egyszer elfedik a való állapotokat, bár a római beszámoló szerzői nyomatékosan utalnak ezek megkülönböztetésének szükségére. Minő folyamat hozta létre az abszolút monarchiát? Az nem vitás, hogy hosszú történeti folyamat, esetleg egy vagy több fejlődési fokkal, amelyek a középkor szétforgácsolt feudális államát a „modern" államtól elválasztják. De mik ezek a fokok s mi az ezeket létrehozó, bennük kifejeződő, végigvonuló folyamat lényege? A beszámoló nem megy tovább egyes nézetek (nem minden nézet, még csak nem is minden iskola) ismertetésénél. Ami a fejlődés fokait és lényeges kritériumnak tekinthető jegyeit illeti, megállapítja, hogy országonként igen nagyok a különbségek, így hát tipologizálni nem lehet (Mousnier szerint

nem lehetetlen, de igen nehéz); hasonlóképpen alig lehet, vagy egyáltalán nem lehet egységesen periodizálni, mert az azonos jelenségek — amennyiben vannak ilyenek — minden ország történetében más időpontban lépnek fel. A fejlődést kiváltó okok elemzésénél a szerzők elvetik a *gazdasági* tényező elsődlegességét hirdető nézeteket, cáfolva Labrousse fejtegetéseit, aki különös fontosságot tulajdonított az *árak* változásainak. Ugyancsak elutasítják az államfejlődést az osztályharcból levezető felfogást (itt utalnak a polgár—nemes ellentét és egyensúly, a kelet-európai sajátosságok: porosz junker, orosz „szolgálati nemesség" problémáira). Az együttható faktorok közül kiemelik a külső ellenség nyomását (ebben az összefüggésben az állandó hadsereg és a növekvő adó szükségességét), továbbá — ugyancsak ilyen viszonylatban — a nemzeti érzést és öntudatot, megállapítva, hogy végső soron az uralkodó szerepe a döntő, ő részesít előnyben bizonyos osztályokat vagy elemeket, hogy megszerezhesse a hatalma kiépítéséhez kívánatos pénzt és egyéb erőforrásokat. Mindezek kezeléséhez apparátusra van szüksége, amelynek létrejötte ill. fejlettségi foka az abszolutizmus egyedüli biztos mércéje.

Úgy érezzük, az olvasó — a szakember is — némileg lehangoltan teszi félre a tudományos kutatások légióinak azt a szemléjét, amely oly nagy tudás, annyi odaadás, szellemes szempontok és értékes észrevételek egész garmadájának számbavétele után ilyen sovány eredménnyel zárul. Nem kell ahhoz marxistának lenni, hogy a részleteken túl a lényeget illetően is tudni kívánjunk valamit. A marxista igényű, kivált marxista iskolázottságú érdeklődő pedig azon csodálkozik, hogyan lehetséges a kiáltva beszélő jelzések mellett úgy elmenni, hogy a végén ne jussunk sehova. A római beszámoló arról győz meg, mint a benne felsorolt tekintélyes irodalom egésze is, hogy a tárgyat a polgári történetírás szempontjai alapján — bármilyen igényesen válogassák és alkalmazzák azokat — nem lehet megoldani. A lényegét megközelíteni sem. Túl ezen a negatívumból levonható eredményen, a beszámoló tanulmányozása két vonatkozásban hasznos. Az egyik: az újabb nyugati irodalom számbavétele s az abban fellelhető nézetek polgári fogalmak szerint mélyreható és sokoldalú bírálata. A másik annak a pontnak a kiemelése, amelyen a polgári történetkutatás e tárgyra vonatkozó legértékesebb, máig leginkább hasznavehető eredményei nyugszanak. Ez az a felismerés, hogy az apparátus, kivált a hivatali szervezet igen fontos az abszolút államok fejlődésében, ezért a kérdés kutatójától különös figyelmet érdemel. Ha megelégszünk ennyivel s nem tulajdonítunk az apparátusnak ezen túlmenő, esetleg a fejlődés lényegét meghatározó jelentőséget, akkor a polgári irodalom idevágó eredményei, amelyek javát Hartung—Mousnier áttekintése tanulságosan összegezi, sokat segíthetnek a fejlődés egyes jegyeinek, általános menetének, ill. típusainak és sajátos formáinak vizsgálatánál.

Tekintsük át a megállapításokat, amelyekben a római beszámoló szerzői az általuk vizsgált irodalom legszilárdabb eredményeit foglalják össze. Eszerint az abszolutizmusra jellemző kormányzati rendszer a következő változásokon — ha úgy tetszik: fejlődési fokokon — megy át, központi szervezetének alakulását tekintve elsősorban. (Mint az áttekintésből kitűnik, a szerzők a francia viszonyokat vették alapul, megfigyeléseiket angol, spanyol, porosz párhuzamokkal egészítve ki.) Az első fokon a kormányzás legfőbb szerve a királyi tanács, amely már több szakszerűen tagolt tanácsra oszlott vagy szekciókat bocsátott ki magából egyes ügykörök (a franciáknál a parlamentit a felsőbíráskodás, a kamarait a pénzügyek) állandó intézésére; a tanácsban helyet

foglalnak a régi nagyurak, de a vezetőszerep nem az övék, hanem az új hivatali arisztokráciáé (hommes de robe), amelynek tagjai jórészt éppen apparátusbeli működésüknek köszönhették felemelkedésüket; a király mellett egy vagy több, néha polgári származású titkár működik, akinek ügyköre, tevékenysége független a tanácstól és fokozatosan tágul. Ilyen a helyzet Franciaországban VIII. Károly—I. Ferenc idejében; ennek felelnek meg a spanyol és nápolyi viszonyok V. Károlyig bezárólag; Angliában VII. és VIII. Henrik kora; Poroszországban a „nagy választó" ideje és I. Frigyes Vilmos első évei. A következő fokon kialakulnak a kabinetek, az adminisztratív kollégiumok s az uralkodó személyes titkáraiból államtitkárok lesznek. Az apparátus egyes ágainak fejlődése, hatásköre és jelentősége tekintetében sok a helyi eltérés: a szerzők felfogása szerint Angliában a bíróság, Franciaországban a közigazgatás nyomul előtérbe. A mondottak azonban többé-kevésbé egyező módon folynak le a vizsgált országokban. A franciáknál a fejlődési folyamatnak ez a része a II. Henriktől XIV. Lajosig terjedő időszakra esik; az angoloknál ilyenféle kísérletnek tekinthető Erzsébet—I. Károly kora; a spanyoloknál nem teljes eredménnyel II. Fülöp uralkodása. A harmadik lépés: a király személyesen, a tőle függő miniszterekkel kormányoz, mellettük a tanács végleg háttérbe szorul; kiépül az intendánsok és kommiszáriusok rendszere s a tőlük függő óriási adminisztratív államgépezet, amelynek megalakulásával „a monarchia bürokráciává válik". Franciaországban ez az imént vázolt folyamat szerves betetőzéseként történik; Spanyolországban a Bourbonok idején találkozunk hasonlóval. A negyedik fokozat a miniszterek olyanféle szerepe, aminő Franciaországban XV. Lajos alatt a „comité"-k működésében figyelhető meg.

A feudális intézmények, hivatalok, kormányzati szervek működésének kutatói alkalmasint elgondolkoznak azon, hogy a fenti áttekintés kimerítően összegezi-e az abszolutizmus kibontakozására jellemző mozzanatokat, továbbá azon is, hogy a fejlődés itt jelzett szakaszai közt vonhatók-e éles határvonalak vagy esetleg helyénvalóbb a köztük kimutatható összefüggéseket hangsúlyozni. Anélkül, hogy ebben a kérdésben állást foglalnánk, itt csupán arra óhajtunk rámutatni: Hartung és Mousnier tanulmányának ez a része a kormányzati szervek szempontjából támasztja alá a bizonytalanságot, amely a szakirodalomban — olykor ugyan más indokokkal — jelentkezik az abszolutizmus kialakulásának, kezdeti időszakának időbeli meghatározásánál. Mint ismeretes, az idevágó fejtegetések — legalább Nyugat-Európa s kivált a francia fejlődés vonatkozásában — két fő csoportba sorolhatók. Az egyik szerint az abszolutizmus kezdeteit a XV. század dereka táján kereshetjük, a másik szerint mintegy száz évvel később. Ez az a száz esztendő, amelyre Hartung—Mousnier összefoglalása a kormányzati szervezet fejlődésének első szakaszát teszi, azt a fokot, amelynek viszonyai mutatnak egyes az abszolutizmusra jellemző vonásokat (bizonyos fenntartással ilyennek tekinthető a titkárok szereplése az uralkodó mellett), de ezeket is csak kezdetleges formában, viszont nélkülöznek más a kialakult abszolutizmusra jellemző vonásokat, aminő a titkárok átalakulása államtitkárokká (második szakasz) és még inkább az új értelemben vett miniszterek megjelenése (harmadik szakasz). A kormányzati szervek fejlődésének Hartung és Mousnier összefoglalását követő áttekintése tehát olyanféle megoldást sugall, amely szerint a nyugati, főleg a francia állam életében a XV. század derekán indul meg az abszolutizmus rendszerét kialakító folyamat, amelynek egyes — magukban nem döntő — jegyei már ekkor megfigyelhetők, határozottabb eredményei azonban csak mintegy száz évvel

utóbb mutatkoznak, teljes kibontakozása pedig újabb száz évvel vagy még valamivel későbbre tehető. Akár elfogadjuk az itt ajánlott időbeli határokat, akár nem, azt el kell ismernünk, hogy a kormányzati szervek áttekintése hosszú és folyamatos fejlődést mutat. Olyan fejlődést, amelyet — a régi irodalom ismert tényanyaga alapján nyugodtan hozzáfűzhetjük — nem egyenesvonalúnak, hanem kanyargósnak, átmeneti visszaesésektől megtört ívelésűnek kell elképzelnünk.

Mi okozza az átmeneti visszaeséseket? Mi határozza meg a folyamat tartamát és szakaszainak egymásutáni rendjét? Mi váltja ki magát a folyamatot? Visszaérkeztünk azokhoz az alapvető kérdésekhez, amelyekre Hartung és Mousnier áttekintése, bármily kitűnő szerzők műve, nem adott és fentebb jelzett véleményünk szerint a felhasznált anyag szempontjainak hiányossága miatt nem is adhatott kielégítő választ. Ezek azok a kérdések, amelyeket, mint már érintettük, a polgári történetírás nem, hanem csak a marxista történetírás képes (Engelsnek a feudális államok központosításáról szóló fejtegetései, Marxnak és Engelsnek az abszolutizmusra vonatkozó elemzései nyomán) szabatosan feltenni és megfelelően megválaszolni.

Mellőzve a figyelembe vehető, nem csekély számú feldolgozások felsorolását, induljunk el néhány általános megállapításból, hogy biztos alapot kapjunk a további problémák vázolásához.

Ha helyesen értjük a marxizmus klasszikusainak útmutatását, akkor az abszolutizmust úgy tekintjük, mint a feudális állam fejlődésének legmagasabb elérhető fokát, betetőzését s egyben a bukás okait érlelő-hordozó formáját. Ismertető jegyeit tekintve, meghatározását nagyjában a következő formulával adhatnók: a feudális állam fejlődésének legmagasabb elérhető formája, amelyben a főhatalmat az uralkodó és a tőle függő központi apparátus egy az ország egészét behálózó bürokrácia útján az uralkodó osztály érdekében, de a fejlődő polgárságra nagymértékben támaszkodva gyakorolja. Ebből a meghatározásból sok minden vitatható. Kérdés azonkívül, magában foglalja-e mindazt, ami a történeti jelenség helyes értelmezéséhez lényeges. Közelebbről kell tehát szemügyre vennünk mind a meghatározás egyes, problematikusnak vélhető részeit, mind pedig azt a kérdést, nem szükséges-e a jellemző jegyek körét egyébbel — például a jelenség törvényszerű fellépésére való utalással — bővítenünk. Eredményül ne várjunk minden tekintetben kielégítő, pontos és határozott feleletet. Teljességre korántsem törekszünk s így is be kell érnünk azzal, ha sok esetben csak a problémák jelzéséig jutunk, kérdéseket teszünk fel, amelyekre eddig a marxista történetkutatás sem adott, hanem majd csak szélesebbkörű kutatások és mélyebbreható elemzések után adhat végleges választ.

Új tényanyag bevonásával történő, gondos további elemzést kíván az európai abszolutizmus és az ázsiai deszpotizmus kettéválasztása s az utóbbi fogalmának az eddiginél konkrétabb, szabatosabb megállapítása. A kérdés összefügg a feudalizmus ázsiai — legalább egyes területeken kimutatott — sajátosságaival, amelyek ott (mint Marx Bernier-nek a mogulok birodalmára vonatkozó leírása nyomán gondolta) alighanem a földtulajdon sajátos alakulásával függnek össze. Arról van szó, hogy míg Európában a feudális uralkodó csak elvben volt minden föld ura, a földtulajdon végső forrása (az sem mindig és mindenütt), Ázsiában, legalább az indiai mogul birodalomban és a hozzá hasonló fejlődésű országokban gyakorlatilag is az volt, illetve annak számított mint a szabadok (vagy talán idővel inkább: szabadokból kiemelkedő uralkodó

osztály) földhasználati jogának a letéteményese. Az ázsiai feudalizmusnak ez a gyakran említett, kielégítően azonban — úgy véljük — nem tisztázott vonása rányomja a bélyegét az állam, haderő, végső soron az egész felépítmény alakulására. Messze vezetne a kérdés, mennyiben függ össze ez a berendezkedés archaikus vonások (például az oszmánoknál vagy akár a mongol alapítású államoknál a katonai demokrácia maradványai) esetleges továbbélésével, illetve — öntözéses országokban — a földhasználat különleges módjával és szervezeti formáival. Ezúttal ebben a vonatkozásban eltekintünk a kérdések felvetésétől is. Megelégszünk annak leszögezésével, hogy az ázsiai fejlődés sajátosságai elegendőképpen indokolják, ha vizsgálódásunk körét Európára korlátozzuk.

Mint ismeretes, az európai államok fejlődése is több eltérő változatot mutat. Ha nem is osztjuk azt a felfogást, hogy ahány ország, annyiféle fejlődés, azt el kell ismernünk, hogy annyi vagy majdnem annyi sajátosság, a fejlődés fő vonalát többé-kevésbé módosító helyi alváltozat. S ha ezeket a lényeges vonások sűrítése során közös nevezőre hozzuk, igazat adunk Mousniernak, aki szerzőtársával szemben hangoztatta, hogy a tipizálás nem lehetetlen ugyan, de igen nehéz feladat. Mert ha figyelmen kívül hagyjuk is Itália, a Balkán, Skandinávia különleges problémáit és megmaradunk a marxista irodalomban közkeletű tipizálásnál: a nyugat-európai és a kelet-európai változatok megkülönböztetésénél, mennyi alváltozatot találunk ezeken belül s mennyi egyezést, majdhogynem azonosságot a két hagyományosan szembeállított változat közt! Kétségtelen, hogy ezek elbírálása igen nagy gondot, elmélyülést és pontosságot kíván.

Tudott dolog, hogy nem minden feudális államban fejlődött ki abszolutizmus, a hatalom gyakorlásának az a rendszere, amelyet a fentiekben a feudális államfejlődés elérhető legmagasabb fokaként jellemeztünk. Elérhető vagy elérendő? Törvényszerű-e, a feudalizmus létéből szükségképpen következik-e a feudális állam fejlődésének ez a formája? A tények azt mondják, hogy ebben a fogalmazásban nem. Vagy lehet-e törvényszerűnek minősíteni a fejlődésnek egy olyan alakját, amely több országban — a lengyeleknél, a német államok egy részénél — egyáltalán nem, vagy legfeljebb csökevényes formában, esetleg csupán kezdeteiben, olykor csak egyes külső díszeiben mutatható ki? Ha nem akarjuk a kivételekkel hasznavehetetlenné tenni a törvényszerűség fogalmát, akkor azt kell gondolnunk, hogy az abszolutizmus kialakulása nem törvényszerű, legalább nem abban az értelemben, mintha szükségképpen folyna a feudalizmus puszta létezéséből. A tények leírásánál maradva egyelőre csak annyit mondhatunk, a jelenség bizonyos körülmények közt fellép, máskor, más körülmények közt nem. A továbbiakban tehát a körülményeket kell meghatároznunk, amelyek az abszolutizmus történeti jelenségének kialakulását lehetővé — illetve ezen a határon már egyben szükségessé, törvényszerűvé — teszik.

Bár az abszolutizmus a feudális állam egyik alakja, tehát mint a feudális állam bármely más alakja, lényegében a feudális osztályelnyomás szervezete, létrejöttéhez elengedhetetlen a polgárság fejlettségének viszonylag magas foka. Mint ismeretes, az abszolutizmust (legalább teljesen kifejlődött formáját) jellemezhetjük úgy is, mint olyan átmeneti állapot termékét, amelyben a polgárság igényt emel a hatalomra, de még nem képes elragadni azt régebbi birtokosaitól, s az osztályerőknek ezt az időleges és viszonylagos egyensúlyát kiaknázva, a központi hatalom és a tőle függő apparátus valami látszólagos

társadalomfelettiség magasságába tör, hogy azután onnan zuhanjon alá a semmibe. Nyilvánvaló, hogy ilyen szerepet a polgárság csak akkor játszhat, ha már kiemelkedett a középkori városiasság — mondjuk szabatosabban: az egyszerű árutermelés — korlátai közül s megteremtette vagy legalább kezdte megteremteni a tőkés árugazdaság alapjait. Némi egyszerűsítéssel talán azt is mondhatnók: ilyen szerepre a polgárság akkor juthat, ha a feudális gazdaság kitermelte magából a szétbomlasztására hivatott elemeket, az iparban legalább a manufaktúrákat s a mezőgazdaságban is azt a valamit (nyugaton a bérletet, keleten a földesúri majort), ami a fejlődés e fokának nagyjában megfelel.

Tisztában vagyunk azzal, hogy az összefüggések ilyen ábrázolása túlságosan nyersen és elnagyoltan hat. A kép árnyalásához, finomításához sorra kellene vennünk az európai országokat, vázolnunk valamennyiben az árugazdaság viszonyait, a városi lakosság s kivált a jövendő burzsoázia számarányát, gazdasági erejét, politikai súlyát és az állam irányításában játszott szerepét legalább az abszolutizmus rendszerének (nem csupán kezdeti jelenségeinek) kialakulása időszakában. Ha ezt hely híján mellőzzük is, szükségesnek tartjuk megemlíteni, mint további kutatásokra ösztönző feladatot. S bár a polgárság szerepének problémájából indultunk ki, szeretnők hangsúlyozni azt a nézetünket, hogy annak megítéléséhez sem elegendő pusztán a polgárság viszonyainak ismerete; itt is, mint tárgyunk más vonatkozásaiban is, a feudális gazdaság egészének fejlődését s a társadalom egészének ezzel összefüggően végbemenő mozgásait kell figyelemmel kísérnünk. Mert nem vitás: az állam fejlődése, az abszolutizmus kialakulása nem érthető meg a polgárság növekvő szerepe nélkül, de nem magyarázható pusztán abból. Mindazokat a változásokat hatásaikkal együtt mérlegre kell tennünk, amelyeket az árugazdaság terjeszkedése az osztályok helyzetében, egymáshoz való viszonyában, az alapvető osztályok ellentétének s kivált a jobbágyparasztság osztályharcának fejlődésében hozott. Azokat a mozzanatokat sem szabad elhanyagolnunk, amelyek a társadalom más rétegei mellett az uralkodó osztály növekvő részét is érdekeltté tették a piaci kapcsolatok szélesítésében és biztosításában. A sok szálból összefonódó kép határozza meg a hátteret, amelyből a polgárság szerepe kiemelkedik.

Ha helytálló az a megállapítás, hogy az abszolutizmus rendszerének kialakulásához elengedhetetlen (egyebekről nem szólva) a polgárságnak fentebb vázolt vagy ahhoz legalább hasonló szerepe, akkor nyilván igaz a fordítottja is: ahol a polgárság nem jut ilyen szerephez, ott abszolutizmus nem alakulhat ki. Az európai államok fejlődéséből vehető példák általában megerősítik ezt a következtetést. Ám ismerünk elgondolkoztató kivételeket is. A nyugat-európai fejlődéstípushoz számított Spanyolország polgárságának történeti útja s az abszolutizmus ottani rendszerében játszott szerepe aligha azonosítható például francia megfelelőjével. Az eredmény is más. Hogy egyebet ne említsünk, a spanyoloknál az ipari városok lemaradása, a kereskedelmi tőke aránytalanul nagy szerepe, az amerikai aranynak a fennálló rendet konzerváló hatása olyan tényezők, amelyek mintegy eltorzították a polgárság fejlődését, nagyban korlátozták befolyását az abszolutizmus intézményeire s mindezzel a nyugati típusnak egy sajátosan maradi válfaját segítettek létrehozni, amely fenti fejtegetéseink szempontjából ha nem is a szabály érvényessége ellen, de mindenesetre korlátozása mellett szóló bizonyítéknak tekintendő. A problémának Marx elemzése nyomán elvégezhető további boncolása igen messze vezet, végső soron azonban megerősíti a tételt az abszolutiz-

mus létrejötte, fejlődése, jellege és a polgárság szerepe közti szoros összefüggésről. A mai magyar történetírásban ismertebbek és talán még meggondolkoztatóbbak a kelet-európai fejlődésből felhozható példák. Figyelmen kívül hagyva most a Habsburg-abszolutizmust, amely mint nemcsak több népet, hanem több államot magába foglaló rendszer és mint az abszolutizmus retrográd vonásait különös élességgel mutató berendezkedés egyaránt külön vizsgálatot igényel, maradjunk a porosz és az orosz állam gyakrabban idézett eseténél. Mint ismeretes, Kelet-Európában a városfejlődés általában elmaradt a nyugatihoz képest. Áll ez a porosz meg az orosz viszonyokra is, bár megengedjük, ezek némely vonatkozásban a kelet-európai átlagnál kedvezőbb összképet mutatnak. Annyi azonban bizonyos, hogy a polgárság sem a poroszoknál, sem az oroszoknál nem volt olyan erős, mint nyugaton (mondjuk a franciáknál), így az állam fejlődését sem tudta olyan mértékig befolyásolni, nemhogy az uralkodó nemesség mellett valami — akár átmeneti vagy éppen csak látszólagos — „egyensúly" tartására lett volna képes. (Osztjuk Hartung felfogását abban, hogy ezen a tényen mitsem változtat, ha azt tapasztaljuk, hogy a porosz állam hivatali apparátusában jelentős számban szerepeltek polgári származású egyének, noha más vonatkozásban ez a körülmény figyelmet érdemel.) Egyszóval a porosz és az orosz példa ellene szól annak az elgondolásnak, amely szerint abszolutizmus csak ott jöhet létre, ahol a polgárság elég erős ahhoz, hogy fellépjen a hatalom átvételének vagy legalább megosztásának igényével. Másrészt azonban nézetünk szerint az is kétségtelen, hogy fejlett polgárság (vagy annak szerepét valamely vonatkozásban átvállaló más társadalmi erő) fellépése nélkül, pusztán a feudalizmus alapvető osztályainak belső mozgásaiból az abszolutizmus létrejötte nem vezethető le. (Az alapvető osztályok belső mozgásaiból más tényező beiktatása nélkül levezethető változások a hatalom gyakorlásának rendszerében személyi és rétegcserékhez vezethetnek, nem magának a rendszernek a változásához. Elképzelhető és sok példával igazolható, hogy ilyen esetben kicserélődnek a törvényhozó testület, mondjuk a királyi tanács tagjai, az újak esetleg az uralkodó osztály alsóbb rétegéből emelkedtek fel, csakhogy mindezzel nem változik a tanács mint törvényhozó testület szerepe. Az abszolutizmusban — sőt, mint rátérünk, már a fejlődésnek megelőző, az abszolutizmust előkészítő fokán — éppen ez változik. A lényeges és nem lényeges változások különbségei tetszés szerinti számú példával ábrázolhatók, csak egybe kell vetni az államszervezet működésének fontosabb területeit, mondjuk a széttagoltság s a fejlődő abszolutizmus időszakában.) Mi lehet az a társadalmi tényező, amely ha nem is mindenestül a polgárságot, legalább annak fogyatékos erőit pótolhatja s ha másutt nem, legalább a feudális állam új alakjának, az abszolutizmus rendszerének kialakításánál? A szakirodalom alapján némi sommázással azt a választ adhatjuk: a poroszoknál a junker-réteg, az oroszoknál a „szolgálati nemesség". Mindkét esetben az uralkodó osztály egy rétege, amely azonban számottevően különbözik a nemesség többi rétegeitől két vonatkozásban: (1) a többinél nagyobb mértékben érdekelt az árugazdaság, vagy legalább egyes ágai kiterjesztésében (a junkereknél nyilvánvaló az érdekeltség a mezőgazdasági árutermelés majorkodó formájában, a szolgálati nemességnél a dolognak ez az oldala egyelőre ismereteink szerint homályos), (2) a többinél nagyobb mértékben érdekelt az állam, közelebbről a központi hatalom erősítésében (ez viszont a szolgálati nemességnél szembeszökő, noha a junkerek esetében is könnyen bizonyítható). Úgy tűnik tehát, hogy a kelet-európai kivételek, amelyek meg-

dönteni látszottak, végső soron inkább erősítik a szabályt, legalább a következő értelemben: abszolutizmus nem jöhet létre, csak kiterjedt árugazdaság talaján, amely erős polgárságot állít az uralkodó osztály mellé, miközben olyan eltolódásokat idéz elő az uralkodó osztály belső rétegződésében, amelyek maguk is a központi hatalom növelésének irányában hatván, megteremtik a rendszer kiépítésének az uralkodó osztály korábbi viszonyaiból le nem vezethető feltételeit. Ehhez az értelmezéshez még csupán annyit, hogy az itt második helyen s kelet-európai példák alapján említett mozzanat nem hiányozhat, nem is hiányzik a nyugati fejlődésből sem (gondoljunk a nemességnek árutermelés, ill. hivatalvállalás útján emelkedő rétegeire az angol „új nemesség"-től a francia „hommes de robe"-ig), csakhogy ott háttérbe szorul a polgárságnak mint önálló gazdasági és politikai tényezőnek egyre növekvő és nyilvánvaló szerepe mellett. Keleten fordítva: ez áll előtérben, de nem úgy, hogy feleslegessé tenné a polgárságot: viszonylag fejlett (noha nem a nyugatival egyenlő erejű) polgárság nélkül a fejlődés itt sem érthető, nem is magyarázható. Polgári származású egyéneknek a hivatali apparátusban játszott szerepe mellett, sőt annál nyomatékosabban figyelmeztet erre a városok korábbi rendi jellegű szervezkedése s ennek az abszolutizmus időszakán végigvonuló — bár olykor elmosódó — hatása is.

A mondottak alapján, úgy hisszük, nyugodt lélekkel félrerakhatjuk a római beszámoló szerzőinek (egyik szerzőjének?) aggályait, vajon az orosz abszolutizmus európai értelemben vett abszolutizmus-e, vagy inkább ázsiai deszpotizmus. Fentebb jeleztük a meggondolásokat, amelyek alapján magunk is különbséget teszünk a kettő közt. Ezek azonban nem alkalmazhatók az orosz fejlődésre. Vannak az orosz állam abszolutisztikus berendezkedésének olyan sajátosságai, amelyek minden mástól megkülönböztetik, ezek azonban éppúgy beilleszkednek az európai fejlődésről (a keleti út jellegzetességeinek figyelembevételével) formálható képbe, mint a porosz viszonyok megkülönböztető egyedi vonásai. Ha a porosz probléma nem okoz különösebb gondot a „Néhány probléma" fejtegetőinek, miért okoz vajon éppen az orosz? Igaz, a beszámoló szerzői különös jelentőséget tulajdonítanak az intézmények, kivált a hivatalok működésének, s ebben, mint már jeleztük, bizonyos határig egyetértünk velük. Az orosz abszolutizmus hivatali apparátusa nem olyan néven s nem is egészen úgy működött, mint nyugati megfelelői. De vajon nem ugyanazokat a funkciókat látta el? Nem a fejlődésnek lényegileg azonos követelményei hívták életre s tartották működésben az abszolutizmus egész rendszerével együtt? Nézetünk szerint indokolatlan, tehát elutasítandó a megkülönböztetés, amelyet a római beszámoló e tekintetben sugall.

Nem utasítjuk el, hanem ellenkezőleg osztjuk azt az esetleg felmerülő véleményt, hogy mind a porosz, mind az orosz fejlődés további beható elemzést és konkrétabb magyarázatot kíván. Figyelmünket azonban fordítsuk inkább arra a problémára, mi lehet az oka, hogy Kelet-Európa egyes országaiban — magyaroknál, lengyeleknél — nem fejlődött ki az abszolutizmus, bár a városfejlődés elérte vagy legalább megközelítette az oroszoknál, poroszoknál megfigyelhető színvonalat? Úgy látjuk, a XV. században mind a magyaroknál, mind a lengyeleknél (az utóbbiaknál talán egy kevéssel később) megindult a folyamat, amely más körülmények közt, nem ugyan közvetlenül, de végső soron az abszolutizmus kifejlődéséhez vezethetett volna. De egyik esetben sem vezetett oda. Ne vegyük alapul a magyar viszonyokat, amelyeket éppen a kritikus időben a felismerhetetlenségig összekuszált az ország hadszintérré

válása s függetlenségének ezzel összefüggő elvesztése, illetve csorbítása. A lengyeleknél is hasonló történt, csakhogy jóval később; itt a fejlődés belső erőktől meghatározott, mondjuk természetes vonala világosabban megfigyelhető. IV. Kázmér humanista tanácsadóitól kezdve vagy harmadfélszáz éven át, egészen a lengyel állam bukásáig számtalan államférfi tett kísérletet a központi hatalom erősítésére, ennek megfelelő hadsereg és hivatali apparátus létrehozására. Végső soron eredmény nélkül. A lengyel uralkodóknak az abszolutizmus virágkorában az abszolút hatalomnak árnyéka sem jutott, legfeljebb címeikben és udvartartásuk egynémely külsőségében közelítették meg azt. A hatalom a rendek kezében volt, közülük is főleg a nemesség nagybirtokos rétegeinél. A városok szerepe lassú sorvadás, sínylődés a lengyel nemesi köztársaságban. S bár az árutermelés teret hódít a mezőgazdaságban, nem teremt olyan társadalmi erőt, amely — akárcsak a junkerek módján — a központi hatalomra támaszkodva s azt támogatva szorgalmazná további térhódítását. Mai ismereteink szerint csak a tényt tudjuk megállapítani, okát meghatározni nem. Úgy véljük, szabatos megállapításokra a jövő kutatás is csak akkor juthat, ha az eddiginél sokoldalúbban teszi vizsgálat tárgyává az árutermelés talaján végbemenő társadalmi változásokat, különös tekintettel azoknak a tényezőknek a kölcsönhatására, amelyek a polgársággal együtt alkotják — alkothatják — a feudális állam központosításában a siker, az abszolutizmus kibontakozása feltételeit. Egyelőre csak annyit: nem látszik indokoltnak a feltevés, hogy — hangsúlyozzuk: az abszolutizmus szempontjából, nem előbb és nem később — akár a lengyel, akár a magyar köznemesség valamely rétege játszott volna ilyen szerepet. Annál figyelemreméltóbbak azok az elmosódó s eddig sajnos eléggé nem vizsgált rétegek, amelyek a nemesség alsó vagy a parasztság felső határán elhelyezkedve, az árutermeléssel többé-kevésbé szoros kapcsolatban (Magyarországon fegyverrel is) valamiféle szabadparaszti, katonaparaszti, parasztpolgári helyzetet igyekszenek maguknak kiharcolni, többnyire eredménytelenül. Mindkét országban, eddigi ismereteink szerint főként a magyaroknál külön figyelmet érdemel a mezővárosoknak (tárgyunk szempontjából első soron mint a városok tartalékának) sajátos problémája. Ez összefüggések alapos vizsgálata, ha nem is ad maradéktalan választ az imént jelzett kérdésekre, mindenesetre közelebb segíthet azok megoldásához.

Eddig a polgárságnak s egyéb az árutermelés kiszélesítésében közvetlenül érdekelt rétegeknek súlyáról, helyzetéről, politikai szerepléséről az abszolutizmus vonatkozásában mint a rendszer kialakulásának feltételéről szóltunk. Tárgyunk szempontjából a kérdésnek ezt a tárgyalását tartjuk helyénvalónak. Vagy más oldalról: nem tartjuk helyénvalónak, ha a polgárság szerepét, bármily nagy legyen, ennél többre értékeljük. Mert az abszolút állam, amelynek létrejöttéhez nélkülözhetetlen a pénzén kívül önálló katonasággal és politikai célokkal is rendelkező polgárság, létének semmilyen szakaszában sem polgári, hanem feudális állam. Kezdettől mindvégig a feudális uralkodó osztály (mint egész) érdekeit képviseli, akkor is, ha ezeket a változott viszonyok közt (az országot gazdasági egységbe forrasztó árutermelés talaján) csak az uralkodó osztály egyes (a régi rendhez, a tartományi megosztottsághoz, a nagybirtokok „állam az államban" helyzetéhez ragaszkodó) elemeivel szemben kell megvalósítania; akkor is, ha ezeket nem tudja másképp megvalósítani, mint többé-kevésbé támaszkodva a feudális uralkodó osztályon kívül álló, új viszonyokat formáló társadalmi erőre, a polgárságra s ennek következtében

olyan intézkedések sorát hozza, amelyek hosszabb-rövidebb ideig elsősorban a polgárság fejlődésének kedveznek. E tekintetben az abszolutizmus szerepe kezdettől végig ellentmondásos: kedvez a társadalmi haladást hordozó polgárságnak (úgy kedvez, hogy közben zsarolja és elnyomva tartja), azért kedvez, hogy a változó viszonyok közt fenntarthassa a régi rend lényegét, a feudális osztályelnyomást és a kiváltságok ezen nyugvó bonyolult rendszerét. Mindezt talán fölösleges volna elmondanunk, ha két körülmény nem indokolná ismert megállapítások elismétlését. Az egyik az abszolutizmus haladó vagy nem haladó (meddig haladó) voltáról időnként a marxista irodalomban is felbukkanó nézeteltérés, a másik az abszolutizmustól a polgári államig vezető út — pontosabban a kettő közt tátongó szakadék — elhomályosítása a polgári irodalom egyik-másik irányzatában. Röviden a két kérdéshez. Ha az abszolutizmust, mint történeti jelenséget illő: fejlődésében nézzük, haladó és retrográd vonásait pedig egyaránt lényegéből, szerepének ellentmondásosságából fakadónak minősítjük, akkor nyilván nem arról beszélünk, hogy szerepe mikor haladó, mikor nem, hanem arról, hogy a fejlődés melyik szakaszán szerepének két oldala közül melyik áll előtérben. Ismeretes, hogy az abszolutizmusnak még kezdeti, leghaladóbb időszakában is vannak hátramutató, reakciós intézkedései. (Nem is a jobbágyok mozgalmainak irgalmatlan elnyomására, hanem a polgári szövetségesekkel szemben tanúsított, legalábbis kétértelmű politikára gondolunk.) De akkor szerepének pozitív oldala áll előtérben, mert a társadalmi haladás szempontjából az a döntő, hogy lebontsa az árutermelés kiszélesítését akadályozó korlátokat. Amint a tőkés gazdaság alapjai kibontakoznak, a további haladást már nem a feudális rend archaikus vonásai akadályozzák, hanem a feudalizmus lényege, maga a feudális úr—jobbágy viszony. Ezt kell megszüntetni s az abszolutizmus ezt védelmezi. Történeti szerepének itt már csak negatív oldala marad, ezt csak a rendszer felszámolása tünteti el. Mert az új rend, a kapitalizmus felszámolja az abszolutizmust, teljesen ott, ahol a forradalmi átalakulás gyökeresen végez a régivel, részlegesen s maradékokkal terhelten másutt, ahol az átalakulás nem forradalmi úton s nem alaposan történik. Naiv dolognak tűnik tehát, ha némely felületi egyezések — például a központosítás ténye, az állami ügyek hivatali intézése stb. — alapján egyes szerzők az abszolutizmusban a polgári (vagy másutt: a „modern") állam közvetlen elődjét keresik. A központosítás meg a hivatali ügyintézés valóban jellemzi mind az abszolutizmust, mind a polgári államot. Csak az más, amit és ahogy intéznek, illetve központosítanak. Így hát ezt a gyanús egyeztetést, amely itt-ott a római beszámoló szóhasználatában is kísért, minden további nélkül el kell vetnünk.

A mondottak, úgy véljük felmentenek az alól, hogy külön vizsgálat tárgyává tegyük az abszolutizmus osztálybázisának marxista feldolgozásokban is előbukkanó problémáját. Ez korántsem jelenti azt, mintha feleslegesnek vélnők a konkrét kutatásokat abban a kérdésben, hogy a központi hatalom erősítésére, abszolutisztikus rendszer kiépítésére törekvő államférfiak országonként mikor milyen társadalmi erőket használhattak fel céljaik érdekében s még inkább megfordítva: milyen társadalmi szükségletek, a fejlődésnek minő követelményei tették lehetővé ilyen államférfiak fellépését. Mint jeleztük, nem csekély részben éppen effajta kutatásoktól várjuk érdemleges ismereteink további számottevő gyarapítását.

Az abszolutizmus belső szervezetének, működésének közelebbi vizsgálata, egyes országok hasonló, de nem azonos intézményeinek egybevetése sok érde-

kes problémával gazdagíthatna. Mellőzve ezeket a vonzó lehetőségeket, a kérdések kínálkozó tömegéből egyet emelünk ki: a központi kormányzati szervek jellegét és jelentőségét, mint olyan problémát, amelyet más módon és más mértékkel mind a polgári mind a marxista történetírás igen fontosnak (az előbbi éppenséggel döntőnek) tart. Méltán, hiszen az abszolutizmus rendszerének egyik legáltalánosabban elfogadott ismérve éppen az, hogy a kormányzás feladatait egy az egész országra kiterjedő, központilag irányított hivatali szervezet útján látja el. Nyilvánvaló, hogy ebben a szervezetben a központi irányítást ellátó részek szerepe kiváltképpen jelentős. A dolog természetének logikája mellett erre utalnak különben a történeti adatok is, amelyek a központi szervek fejlődésbeli elsőségéről tanúskodnak. Mint a Hartung és Mousnier által közölt összeállítás is mutatja (amely helyett éppúgy használhatnánk más összeállításokat, mert azok is ezt mutatnák), az abszolutizmus első időszakában a központi apparátus inkább csak csíráiban él. A királyi tanács szekciói mellett (amelyek egyébként nyomokban már korábban fellelhetők) egyedül a királyi titkárok működése utal a kormányzat központosításának későbbi formáira. Később alakul ki az ügyintézés első szervezete (államtitkárok), később a központi főhivatalok jellegzetes ügyviteli módja (kollegiális rendszer). Még jóval későbbi az abszolutizmus ügyintéző apparátusának az ország egészét átfogó szervezeti hálózata (intendánsok stb.). A központi szervek hatásköre nagyjában többé-kevésbé már a fejlődés kezdeti szakaszában kiterjed a vidékre is, de az ottani ügyintézés előzőleg kialakult, részben rendi jellegű, részben a feudalizmusnak még korábbi fejlődési szakaszából származó intézmények, szervezetek dolga. Arra az időszakra tehát, amelyet az említett összeállítás az abszolutizmus kezdetének számít, olyan állapot jellemző, amelyben a központi szervezet (annak a jövő felé mutató része) más jellegű, mint a helyi; az már fölébe emelkedett ennek, de még nem helyettesítette saját újonnan kibocsátott függvény-apparátusával. Tanulságos ezt megjegyeznünk egyebek közt azért, mert a fejlődésnek ehhez hasonló jelenségeit megfigyelhetjük olyan országokban is, ahol az abszolutizmus rendszere — teljességében — nem bontakozott ki. Úgy véljük, a központi szervek ilyenféle működése elképzelhető olyan viszonyok közt, aminők jellemzésére a régebbi irodalomban (elvétve az újabban is) a „rendi dualizmus" kifejezést használták, azt jelezvén ezzel, hogy a rendek és a központi hatalom küzdelme az irányítás módjának és megosztásának kérdésében még nem dőlt el végleg az utóbbi javára.

Nyilvánvaló, hogy a központi apparátusnak ezen a fokon nem tulajdoníthatunk akkora hatáskört és olyan jelentőséget, mint a szervezet kiépülte után, az abszolutizmus rendszerének teljességében. Első lépésként annál jelentősebb. Fontosságát már a régi történetírás felismerte és több oldalról tárgyalta. Kiemelte az új szervezetnek mindjárt kezdeteinél megmutatkozó eredményeit az ügyintézés gyorsításában és szakszerűsítésében, már ennél a vonatkozásnál, ezen túl pedig főként a római jog alkalmazásának hatásaival kapcsolatban hangsúlyozva az itt működő jogász-hivatalnok szakemberek kiemelkedő szerepét. Sem ezek a mozzanatok, sem a hivatalnok-jogászok némelyikének ideológiai, elsősorban államelméleti tárgyú irodalmi munkásságára s annak hatásaira vonatkozó adatok nem világítják meg önmagukban az új szervek működésének lényegét, de több vonatkozásban segítenek annak a megközelítéséhez is: annak a megértéséhez, miképpen, milyen eszközök és módszerek igénybevételével válhatott ez a kezdetében oly szerény apparátus erős fegyverré a központi hatalom képviselőinek a feudális partikularizmus, a

helyi szétforgácsoltság vagy akár utóbb a rendi széthúzás erőivel folytatott küzdelmeiben.

Ha az új szervek jelentőségét erről az oldalról, a központi hatalom erősítéséért vívott küzdelmek szempontjából óhajtjuk mérlegelni, akkor közelebbről kell tisztáznunk, mikor ki ellen folyt ez a küzdelem. Az abszolutizmus kifejlett rendszerének példái alapján, kivált a „rendi dualizmus" elméletének fogalmai szerint úgy vélhetnők, hogy általában a rendek (vagy fogalmazzuk tágabban: a kiváltságos rétegeknek a főhatalom gyakorlásában addig részes egyéb elemei) ellen. Az érett abszolutizmus valóban korlátozza a rendeket, ha névleg meg is hagyja korábbi jogaikat (törvényhozás, adómegajánlás, felsőbíráskodás bizonyos esetei), amelyeket azonban a gyakorlatban számtalanszor áthág. Ám a fejlődés korábbi szakaszain nem erről van szó. A központi hatalmat nem a rendi befolyás nyügétől, hanem nagyrészt éppen arra támaszkodva a széttagoltság maradványainak korlátaitól kell megszabadítani. A küzdelem a központi hatalom kiemeléséért ekkor a rendek vagy túlnyomó többségük támogatásával, a hatalom gyakorlásának még korábbi formáihoz ragaszkodó nagyurak, a helyi megosztottság hívei és támaszaik ellen folyik. Az új szervek, legalább csíraformáik a küzdelemnek ebben a szakaszában jönnek létre s ez meglátszik mind összetételükön, mind működésük akkori formáin. (Hogy csak egy példát említsünk: a római beszámolóban az abszolutizmus első szakaszának jellemzőiként említett tanácsi szekciók jóval korábbi eredetűek, bár megelőző működésük nem egészen tiszta s fejlődésük vonala semmiképp sem töretlen. Éppen ezért a nagyurak mindvégig szerepet játszanak bennük, — a pair-ek a rendszer bukásáig jogosultak résztvenni a bírósági szekció ülésein, — noha ez a szerep folyamatosan háttérbeszorul a szakképzett hivatalnokoké mellett. A szekció e formájában átmeneti alakulat, később fokozatosan elveszti korábbi jelentőségét.)

A hivatali szervek létrejöttének, jellegének, működésének tanulmányozása is arról győz meg: fokozott figyelemmel kell kísérnünk az abszolutizmus rendszerének kialakulását, kezdeti szakaszát és esetleges előzményeit. Enélkül több pontban homályosak, bizonytalanok maradnak a rendszer fejlett állapotára vonatkozó észrevételeink is.

Már a régi irodalomban csaknem hagyományossá vált a feudális állam egy fejlődési szakaszának vagy fejlődési fokának megkülönböztetése a széttagoltság és az abszolutizmus közt. A francia alkotmánytörténet egyik ismert feldolgozása a központi hatalom erősödése korának nevezte és a XII. század végétől a XV. század derekáig húzódó, tehát mintegy kétszázötven esztendős időszakra tette ezt. Mind az elnevezés, mind az időbeli elhatárolás erősen vitatható. De vitán felül áll, hogy hosszú időről van szó, amelyre már nem jellemzők a széttagoltság viszonyai (bár maradványaik sokban fellelhetők), viszont még nem jellemzők az abszolutizmus állapotai (bár az időszak vége felé csíraformában kimutathatók a fejlődésnek egyes ilyen irányú tendenciái is). Az sem kétséges, hogy ezt az időszakot egészében (egyes visszaeséseket nem tekintve) sok más mellett a központi hatalom erősödése jellemzi, legalább a széttagoltság korához képest. De végül is miben áll a központi hatalomnak ez az erősödése? Elsősorban a széttagoltságra jellemző „primus inter pares" helyzet megszűnésében, a tartományok különállásának felszámolásában vagy számottevő korlátozásában, a főhatalom gyakorlásának módja tekintetében végbement változásokban. Ez utóbbiak közül nézetünk szerint a legfontosabb, hogy a nagyurakból álló királyi tanács hatáskörét, annak egyre növekvő részét

átvették a rendi országgyűlések, eleinte mint alkalmilag s inkább csak tanácsadó hatáskörrel, utóbb rendszeresen és törvényhozó minőségben összeülő testületek. Franciaországban a király ezek segítségével szorítja vissza a régi típusú nagyurakat, általuk hangsúlyozza és valósítja meg az állam kormányzati egységét azon az első fokon, amely változott (rendi) értelemben ugyan, még sokáig őrzi a korábbi széttagoltság, helyi különállás nyomait. A rendek szerepének jelentősége mellett eltörpül (csak azzal együtt értékelhető helyesen) egyes központilag irányított vagy ellenőrzött félhivatali szervezeteké, amelyek a bíráskodás, pénzügyigazgatás területein érvényesítenek azonos elveket és módszereket a hajdani szétszórtság, tarkaság helyén. (Ezek szerepét a fejlődés további lépéseinek előkészítése szempontjából érdemes annál alaposabban tanulmányozni.) Ha a rendek szerepét, az állam irányításában való aktív részvételüket a legszembeötlőbb jelenségen, a rendi-képviseleti országgyűlésen mérjük, akkor a francia fejlődésben a XIV—XV., vagy a XIV—XVI. századot tekinthetjük a rendiség aranykorának. Nem érthetetlen az igény, hogy ezt az időszakot nevezzük is így: rendi uralom korának a francia feudális állam fejlődésében. Hasonló igénnyel más feudális államok történetének kutatói is felléptek, sőt voltak — újabban is vannak —, akik a széttagoltság (vagy amint a polgári szakirodalomban olykor ehelyett mondják: a középkor) állama és az abszolutizmus (a „modern" állam őstípusa) közé általában kívánják beiktatni a rendi-képviseleti formát.

Bár ez az igény a polgári irodalomban bukkant fel, elsősorban ott ellenezték. Egyik legújabb (W. Näftől származó) megfogalmazását a római beszámoló szerzői is tárgyalják és elvetik. Érvelésük lényege: a rendi-képviseleti forma fő jellegzetességének tartott, Näfnél is kiemelt „dualizmus" tartalma bizonytalan. Ha azt értjük rajta, hogy a király és a rendek együtt gyakorolják a főhatalmat (például együtt hoznak törvényeket), akkor a rendszert nem határoltuk el sem a megelőzőtől, sem a következőtől. Jogilag ugyanis a rendek ilyen hatáskörét az abszolutizmus is érvényben hagyta; hogy gyakorlatban mit ért, azt korábban is a körülmények határozták meg. Kérdés továbbá, új dolog-e, hogy a király nem egyedül, hanem másokkal együtt hoz törvényeket. Különben király és rendek viszonyában az előbbi a kezdeményező. Ebben s egyéb vonatkozásokban is a rendi dualizmus inkább a múltak hagyatékának látszik.

Ezt az érvelést könnyű volna pontonként cáfolni. (Nem az a lényeg, hogy a rendek hatásköre papíron megmarad vagy nem, hanem az, hogy volt-e idő, amikor nemcsak papíron, hanem — éppen a „körülmények" következtében — valóságban is megmutatkozott. A királyi kezdeményezés formailag, például a törvényhozási javaslatokban kétségkívül igaz, de itt az a probléma, milyen szükséglet indította az uralkodót, hogy javaslatokat tegyen. S ami az együttest illeti, korántsem mindegy, kikkel együtt: a széttagoltságot képviselő nagyurakkal, vagy az államterület egységét kifejező rendi gyűlésekkel.) Ennek ellenére, magunk is osztjuk a rendi dualizmus fogalmi tisztaságát illető aggályokat, egyszerűen azért, mert a kifejezés olyan képzeteket kelthet, mintha kétféle hatalomról lenne szó. A feudális hatalom gyakorlásának adott módjáról beszélve, a kifejezés használatában nem látunk különösebb veszélyt. Ami azonban a feudális állam akkori alakjának legjellemzőbb vonását illeti, azt a rendi-képviseleti formák működésében látjuk s ezért terminus technicusként is ezt tartjuk megfelelőbbnek. Kérdés azonban, az elutasítás csak a terminológiának, vagy inkább a lényegnek szólt-e. Nyilván az utóbbinak is.

Az eddig felsorolt ellenérvek cáfolatára történt utalások, úgy hisszük, ez esetben is elegendők. De lehetségesek másfajta ellenérvek. A marxista irodalomban mutatkozott némi tartózkodás a rendi-képviseleti állam kifejezéstől, indokoltan, minthogy ez így — s nem szabatosan: a feudális állam ilyen formája — azt a benyomást keltheti (s a polgári irodalom egyes, a feudalizmus fogalmát a hűbéri lánccal azonosító irányai azt is akarták mondani), mintha valami más, nem feudális jellegű alakulatról volna szó. Az ilyen aggályok is kiküszöbölhetők a szóhasználat pontosságával. Súlyosabb gondot okoz a kérdés, általánosítható-e a fogalom, kiterjeszthető-e legalább olyan körre, a feudális államok akkora sorára, mint az abszolutizmusé. Ez tényszerű indokolást igényel.

Rendi képviseletről beszélhetünk a nyugati országokban. Beszélhetünk a magyaroknál s a lengyeleknél is. Kérdés, beszélhetünk-e róla Itáliában (s ha igen, mikor), illetve még inkább: beszélhetünk-e róla Bizáncban vagy akár az oroszoknál. Erről elég sok vita folyt és úgy hisszük, ezután is fog folyni. Ugyanis a kérdésre nem válaszolhatunk egyszerű nemmel, mint tehetnők akkor, ha a rendiség fogalmát vagy a rendeknek az állam irányításában játszott szerepét formálisan vizsgálnók, például aszerint, hogy az írott jogban miképpen rögzítették és egyáltalán rögzítették-e, s ebben is ragaszkodnánk a nyugati minták pontos másolatához. Ebben az esetben az is kétséges, beszélhetnénk-e rendiségről Magyarországon, ahol a rendi kiváltságokat sohasem kodifikálták olyan aprólékos gonddal, mint mondjuk Franciaországban. Pedig a rendek, mint ismeretes, 1848-ig eléggé jelentős szerepet játszottak a magyar történetben. De ha elvetjük a formai meghatározást, ügyelnünk kell, nehogy mindenestül vessük el annak jogi tartalmát, mert hiszen a kiváltság mozzanatának figyelmen kívül hagyása a feudális rend marxista felfogásából az egyik legfontosabb fogalmi jegy kiiktatását jelentené, s a jelenség szabatos értelmezését tenné lehetetlenné. Úgy véljük, rendek vagy a feudális társadalmi rétegződésnek megfelelő formái (azonos kiváltságokkal bíró elemeket jogilag kifejezett, mindenesetre egységes jogállással jellemezhető rétegegységben tömörítő alakulatai) a feudalizmus valamennyi válfajánál felléptek a fejlődés bizonyos fokán, közelebbről az egyszerű árutermelés kibontakozásának időszakában. Az is bizonyíthatónak tűnik, hogy ezek létrejötte — a létrejöttüket okozó gazdasági-társadalmi változások összességével — kihatott az állam fejlődésére, első sorban a széttagoltság felszámolása, illetőleg ezzel összefüggésben a központi hatalom bizonyos mértékű kiemelése, megerősítése irányában. Más kérdés, hogy ennek során az államhatalom gyakorlásának milyen formái álltak elő. E formák a rendek (az ezeknek megfelelő képződmények) államigazgatásra gyakorolt befolyásának számtalan változatát mutatják: az angol rendeké nem azonos a franciákéval. Több változat egybefogható a rendi-képviseleti forma gyűjtőneve alatt, azzal a megszorítással, hogy a hatásköri megoszlásnak egyes íróknál rendi dualizmusként jellemzett mérlegében a nagyobb súly országonként s időnként váltakozva hol az egyik, hol a másik oldalra esett. Itt is, ezért is különös figyelmet kíván tehát a kérdés, hol és mikor milyen a központi hatalom tényleges helyzete, ebben a viszonylatban mekkorának tűnik a rendek (vagy megfelelőik) valóságos befolyása az államélet egyes területeinek irányításában. Ilyen szemszögből nézve, a fejlődés fővonalának nyugaton (a francia mellett az angol és spanyol viszonyokat is nézve) azt látjuk, hogy az uralkodói hatalom a rendekével együtt nő a széttagoltság fölé, később pedig a rendekét is maga mögött hagyja. A lengyeleknél nem ez a

helyzet: az uralkodó a rendekkel együtt lesz úrrá a széttagoltságon, de azok ezen a fokon fogva tartják. Az oroszoknál viszont aligha beszélhetünk a rendek (nevezzük őket akárhogyan) nyugati vagy lengyel értelemben vett szerepéről: az, ha meg is van, már a fejlődésnek viszonylag korai szakaszán háttérbe szorul a gyorsan emelkedő uralkodói hatalom mellett. Nyilvánvaló, hogy az orosz állam fejlődésének ezt a szakaszát nem jellemezhetnők rendi dualizmusként akkor sem, ha különben elfogadnók e kifejezés használatát terminus technicus gyanánt; mi több, úgy tűnik, itt a rendi-képviseleti forma megjelölés helyességéhez is kétség férhetne. Ez a probléma okozza, hogy az orosz államfejlődés megfelelő szakaszára nehezen találunk alkalmas elnevezést, ha nem akarjuk ideszűkíteni a „centralizált állam" tulajdonképpen nagyobb időszakra illő, bár ilyen értelemben is nem egyszer használt, éppen ezért szemünkben kissé bizonytalan fogalmát.

Bármennyire súlyosak e problémák, maguk kínálják a megoldás kulcsát. A feudális állam fejlődésének lényege a széttagoltság és az abszolutizmus közé eső időszakban az a folyamat, amely — a rendek, ill. azonos jellegű társadalmi erők segítségével, nekik több-kevesebb részt biztosítva az állam irányításában — kiemeli az uralkodót korábbi szerepéből s előkészíti a mindent átfogó központi hatalom csúcsán reá vagy a tőle függő apparátusra váró feladatok ellátására. Mellékes mármost, vajon a rendek részvétele a rendi képviselet formájában történik-e, hogy hatáskörük alkalmas-e a rendi dualizmus képzetének keltésére. A lényeg a széttagoltság leküzdése, az állam területi és kormányzati egységének biztosítása, ami nem lehetséges másképp, mint a központi hatalom bizonyos mértékű kiemelése és megerősítése útján. Ennyit egyaránt jellemzőnek mondhatunk mind az orosz, mind a lengyel, mind a francia fejlődésre.

A központi hatalom erősítésének ez az abszolutizmus létrejöttét megelőző szakasza az európai államok legtöbbjében a rendi-képviseleti forma keretei közt megy végbe, illetve — ha értelmezésünk helyes — mindenütt a fejlődésnek olyan fokán, amelyen a feudális gazdaság és társadalom lényeges vonásai megegyeznek a rendi-képviseleti formát kialakító, meghatározó gazdasági-társadalmi jelenségekkel. Ezek közt a döntő, mint fentebb érintettük, az egyszerű árutermelés kibontakozása. Feltétele ez a rendi szervezkedésnek, feltétele a központi hatalom bármily kezdeti kiemelésének is. Feltétele a folyamat megindulásának, amelyet Engels a feudális államok központosításának nevezett.

A központosítás az ismert engelsi értelmezésben magába foglalja a széttagoltságtól az abszolutizmusig bezárólag terjedő utat. Fontos feltétele a király és a külön hatalommal rendelkező, nagyobb hatalomra törő városok szövetsége, ami ellentmondásosságának megfelelő ingadozásokkal ugyan, a központosítás egész időszakára jellemző mindaddig, míg a hatalom átvételére érett polgárság és a hatalom feudális-abszolút teljességéhez ragaszkodó király útjai végképp ketté nem válnak. Ezzel kapcsolatban is több részkérdés várna megvilágításra. Például: az árutermelés milyen fokán válik alkalmassá a közpkori város polgára arra, hogy a király ne csak adózót, hanem szövetségest is keressen benne? Hogyan viszonylik ez az árutermelésnek ahhoz a fokához, amely a városok rendi szervezkedéséhez, egyáltalán a rendek kialakulásához szükséges? S vajon ez a két kérdés valóban kettő-e vagy redukálható egyre? Nem kisebb kérdés megoldásának lehetősége lappang itt, mint azé a tárgyunk szempontjából igen fontos problémáé: egybeesik-e a központosítás

kezdő szakasza a központi hatalom kiemelésének azzal a formájával, ami együttjár a rendi forma kialakulásával, vagy esetleg az utóbbit is úgy kell felfognunk, mint az előbbinek valamely feltételét? Ez a kérdés sem új, de pontos választ egyelőre nem adhatunk rá. Csak vita alapjául, további kutatások és elemzések kívánatosságát hangsúlyozva közölhetjük az alábbi megfontolásokat. Az orosz állam területi egyesítésének döntő része végbemegy az „orosz földek összegyűjtése" néven emlegetett folyamattal. A francia államban a rendi előtörés első jelei egybeesnek a központi hatalom számottevő megerősödésével. Egyik esetben sem beszélünk, nézetünk szerint nem is beszélhetnénk központosításról, mert annak szervezeti jellemzői hiányzanak, így a központi hatalom erősítésében elért eredmények ingatagok. Ami a gazdasági-társadalmi alapokat illeti, azok lényegileg változatlanok: a következő száz-százötven év mennyiségi gyarapodást eredményez, nem valami merőben újat, akár az árutermelés jellegét, akár a városok politikai törekvéseit, akár az uralkodóhoz fűződő kapcsolatuk természetét tekintjük. Azt is mondhatnók: adva van az alap, amelyen a központosítás megindulhat. De még nem indul meg. Érthetjük ezt úgy, hogy az alapot magát (például király és városok „szövetségét") kell tovább szélesíteni. Érthetjük továbbá úgy is, hogy az adott alapon a központi hatalomnak is új szerveket kell létrehoznia, amelyek alkalmasak a lehetőségek kiaknázására, a központi hatalomnak a városi szövetségre támaszkodó új lépései megtételére. Akármelyik oldalról nézzük, az a benyomásunk támad: a központosítás később indul meg, mint a rendi fejlődés, illetve a központi hatalom kiemelésének e fokon nélkülözhetetlen formája. Ez azonban nem zárja ki azt, hogy egyes országokban, különleges okok következtében, a központosítás elindulása (legalább annak kísérlete) közel kerüljön, majdhogynem egybeessék a rendi-képviseleti forma kialakulásával. Nézetünk szerint ilyesmi történt Magyarországon a XV. században a török nyomás és talán egyéb tényezők gyorsító hatására.

Megfontolásaink nagyjában a következő eredményekre vezetnek. A feudális állam fejlődésének fő vonása a széttagoltság időszaka után a központi hatalom erősödése. Ennek nagyjában két fokát különböztethetjük meg. Az első az egyszerű árutermelés talaján, a kiváltságosak rendi jellegű tömörülésével és a rendeknek az állam irányításában való többé-kevésbé aktív részvételével együtt indul meg és bizonyos körülmények közt alapjául, a továbbiakban keretéül szolgálhat a szorosabban vett központosításnak, ami a király és a fejlődő városok szövetségének kezdeti formáira támaszkodva a központi hatalom további kiemelését és abszolutisztikus szervezete kiépítésének csíraformáit eredményezheti. A második a tulajdonképpeni abszolutizmus, amely az árutermelés magasabb fokán, az osztályviszonyok megfelelő változásai alapján, király és városok szövetségének új formáira támaszkodva jön létre s az államigazgatás céljaira kiépíti az ország egészét áthálózó hivatali szervezet bonyolult apparátusát. A kettőt egybekapcsolja a központosítás folyamata, aminek kiteljesülése a feudális állam fejlődésének lehetséges legmagasabb foka, az abszolutizmus kialakult rendszere.

A központosítás folyamata a történeti törvényszerűség erejével jelentkezik mindenütt, ahol feltételei kialakultak. De mint tendencia jelentkezik. A körülményektől függ, hogy mint tendencia uralkodóvá válik-e vagy sem, végig jut-e a fejlődésnek valamennyi elérhető fokán vagy megreked mindjárt a kezdeteknél. A körülmények különbözősége, ami a kutatótól gondos eseti elemzést követel, több variánsát hozta létre. Ezek sokban eltérnek egymástól

és a fentebb képletté eszményített, elméleti alaptípustól is. Enélkül azonban egyik sem magyarázható. A fejlődés sokat emlegetett — magyaroknál, lengyeleknél egyaránt szembeszökő — sajátosságai sem. Ha ezekkel a sajátosságokkal tudományosan óhajtunk számot vetni, fokozott gonddal kell figyelnünk a bennük, mögöttük meghúzódó s az általánosig vezethető alapvonásokra.

Úgy érezzük, sok ilyen természetű elemzésre van szükség ahhoz, hogy a jelzett problémákat tisztábban lássuk és szabatosan megválaszolhassuk. Ehhez a marxista történetírás sem ad minden vonatkozásban elegendő támaszt. Annyi azonban bizonyos — a polgári irodalom újabb eredményeinek áttekintése s a nyomukban feltóduló kritikai gondolatok tömege is erről győz meg —, az elemző munkát és az eredményeként remélhető összefoglalást csak a marxista történetírástól megkezdett, a marxizmus—leninizmus klasszikusai által kijelölt úton érhetjük el.

Л. ЭЛЕКЕШ

НЕКОТОРЫЕ ВОПРОСЫ ЦЕНТРАЛИЗАЦИИ ЕВРОПЕЙСКИХ ФЕОДАЛЬНЫХ ГОСУДАРСТВ

Резюме

Формирование абсолютной монархии давно занимает историческую науку. На римском конгрессе отдельное сообщение было посвящено этому вопросу, которое дало обзор соответствующим работам западно-европейской и северно-американской специальной литературы. Сообщение дало заслуживающую внимание оценку этим работам без того, однако, чтобы оно должным образом указало направление дальнейших исследований. Определения этого сообщения, кажется, имеют непреходящую ценность (по крайней мере с точки зрения дальнейших дискуссий) относительно характера бюрократической организации и ее развития, но эти определения менее пригодны, относительно сущности развития социально-экономических процессов, скрывающихся за ним и выраженных в нем. Для определений такого характера нужны другие позиции, в первую очередь с помощью марксистского метода необходимо связать вопрос с его социально-экономическими взаимоотношениями.

Данное исследование отмечает некоторые моменты марксистского анализа этого вопроса, главным образом те, которые являются необходимыми для понимания восточно-европейского существа абсолютизма. По следам Маркса и Энгельса исследование затрагивает основополагающее значение товарного производства, т. е. в связи с этим отмечает как важный исследуемый вопрос важность развития городов и в порядке непреложных условий поднятия феодального государства на более высокую ступень и исследование роли других слоев заинтересованных в развитии товарного производства вообще и в особенности в отдельных странах восточной Европы. Исследование анализирует ступени развития абсолютизма, далее остальные (предшествующие) формы развития абсолютизма и феодального государства: проблемы раздробленности и ее связь с дворянским господством. Развитие, конечный результат которого — абсолютизм, закономерно наступающий в случае возникновения определенных условий, а в случае отсутствия этих условий он в силу необходимости не создается или же создается в зачаточной форме — автор сводит к анализу Энгельсом централизации феодальных государств. Кроме этого, исследование отмечает проблемы, требующие дальнейших исследований для подробного выяснения тенденций и закономерностей этого процесса, проявляющегося в своеобразных формах в отдельных странах.

L. ELEKES

A PROPOS DE CERTAINES QUESTIONS RELATIVES A LA CENTRALISATION DES ÉTATS FÉODAUX EN EUROPE

Résumé

Il y a déjà longtemps que la formation de la monarchie absolutistique est l'objet de préoccupation de l'historiographie. Au Congrès des Historiens qui a eu lieu à Rome, un rapport spécial s'est occupé de cette question; il passa en revue les travaux y relatifs de la littérature spéciale de l'Europe occidentale et de l'Amérique du Nord. Le rapport présenta des points de vue à suivre dans l'appréciation et dans la critique des déficiences de ces travaux, sans pourtant avoir précisé la direction des recherches ultérieures sous ce rapport. En ce qui concerne le caractère et l'évolution graduelle de l'organisme bureaucratique du régime absolutistique ses constatations paraissent être d'une valeur durable; quant à l'essence de l'évolution et aux processus économico-sociaux qui s'y dissimulent et s'y expriment, ils se révèlent peu utilisables. Les constatations de semblable caractère nécessitent l'application d'autres points de vue, en premier lieu, le replacement par la méthode marxiste de la question dans ses corrélations économico-politiques.

La présente étude indique quelques points de vue à l'analyse marxiste de la question, et avant tout, ceux qui sont nécessaires à comprendre les particularités de l'absolutisme en Europe orientale. A la suite de Marx et d'Engels en parlant de l'importance fondamentale de la production marchande et, sous ce rapport, de l'importance de l'évolution des villes, parmi les conditions *sine qua non* de l'élévation de l'État féodal à un degré plus haut de l'évolution, l'étude précise — comme un problème à être examiné — le rôle, des autres couches intéressées dans le développement de la production marchande en général, et, en particulier, dans les pays de l'Europe orientale. Elle analyse les problèmes des différents degrés de l'évolution de l'absolutisme et ceux des autres formes antérieures de l'évolution de l'absolutisme et de l'État féodal: les rapports du démembrement et du régime féodal. Elle ramène l'évolution – dont le dernier résultat, l'absolutisme, au cas de certaines conditions données se réalise nécessairement, au cas du manque de ces conditions fait nécessairement défaut, ou ne se présente, tout au plus, qu'en forme rudimentaire — au processus de la centralisation des États féodaux analysé par Engels. En outre, elle présente certains problèmes qui exigent des recherches ultérieures pour éclaircir, dans le détail, les tendances, les lois qui dans les différents pays se manifestent sous des formes particulières.

HANÁK PÉTER

Iratok az 1894—95. évi magyar kormányválság történetéhez

I. Bevezetés

A mozgalmas eseményekben nem szűkölködő 1894. esztendő súlyos kormányválsággal zárult. Karácsony előtt néhány nappal adta be lemondását — másodízben és véglegesen — a Wekerle-kormány. Ez a néhány év leforgása alatt immár negyedik kormányváltozás, amely nem csupán néhány rangos politikai személyiség, hanem egy irányzat bukását is jelentette, elég világosan feltárta, hogy letűnőben van a dualizmus korábbi nyugalmi periódusa. A kormányválság fokozott érdeklődést, izgalmat és idegességet váltott ki a fejlemények formálóiból és szemlélőiből. Legalábbis erre vall az a gazdag forrásanyag, amely többek között az osztrák és magyar politikai vezető személyek bizalmas közléseinek dokumentumait tartalmazza.* Alkalmasint nem csupán szerencsés véletlennek vagy levéltárosi pedantériának köszönhető, hogy az 1894. évi válságra vonatkozó iratok gondosan egybegyűjtve az utókor számára rezerváltattak. Fel kell tételeznünk, hogy Kálnoky Gusztáv külügyminiszter, Kállay Béni közös pénzügyminiszter és Pápay István kabinetirodai osztályfőnök, az uralkodó legközvetlenebb tanácsadói — következésképpen maga Ferenc József is — a kormányzat szokványos gondjainál, rutinmegoldásainál nagyobb jelentőséget tulajdonítottak az 1894. évi válságnak — s iratai megőrzésének.

A kormányválság lefolyása a külső szemlélő előtt aligha különbözik a kor bármely parlamentáris államának tucatnyi hasonló eseményétől. Az egyik kormány ment, s — az átlagosnál talán valamivel több bonyodalom után — jött a másik. Ez a lakonikus végeredménye a bőbeszédű dokumentumoknak. A megfigyelő azonban, ha a lakonikus végeredményeknél többre, a részletekre és árnyalatokra is érzékeny, a válság iratanyagából valami aggályos nehézkességet is kiérezhet, valami szorongást egy kiszámíthatatlan esélytől, a műtét közben felléphető komplikációktól, — talán csak a komplikációk fantómjától. Maga a szorongás, a Burg, a Ballhausplatz, a Szent György utca hivatalaira ránehezedő, mindenesetre tény és valóság volt.

Ha a megfigyelő aztán a parlamentáris aktusok mögött lappangó aggodalom okait, a különböző javaslatok, törekvések, taktikai húzások mögött rejlő politikai erőket kezdi kutatni, és az 1894. évi válságot nem önmagában, hanem a megelőzőkkel és a következőkkel egységes folyamatba illesztve

* A bécsi Staatsarchiv külügyminisztériumi állagában egy „Ungarisches Ehegesetz und Minister Crise 1894" jelzetű csomó, az ugyancsak bécsi eredetű, jelenleg az Országos Levéltárban őrzött Pápay hagyaték 24. sz. dobozában egy „Auf die Minister-Crisis in Dezember 894 und Jänner 895 Bezug nehmende Schriftstücke" címmel ellátott csomó és Kállay Béni hagyatékában „Rezervált iratok 1894/5-ből, Nem közlendők" feliratú iratköteg őrzi a kormányválság főbb dokumentumait.

tekinti, akkor a dualista Monarchiának már megalkotásakor is jelentkező s minduntalan visszatérő problémájába ütközik: hogyan lehet a 67-es „közjogi bázist", a Monarchia ingatag belső rendjét és nagyhatalmi állását érdemleges változtatások nélkül, alkotmányos eszközökkel, vagy legalább az alkotmányosság külszínének megőrzésével fenntartani.

*

Az alábbiakban közölt iratok az 1894. évi, majdnem három hónapig elhúzódó kormányválság idejéből valók. Az első, az országgyűléstől elfogadott egyházpolitikai törvényjavaslatok felterjesztése 1894. október 26-i, a rávezetett királyi szentesítés december 9-i keltezésű. A két dátum közötti hat hét nemcsak a kormányválság kirobbanásának, de egy többéves politikai kísérlet végleges lejáratódásának időszaka is. A Wekerle-kormány, amikor október 26-án szentesítésre felterjesztette a kötelező polgári házasság és a polgári anyakönyv bevezetéséről szóló törvényjavaslatot, méltán úgy érezhette, hogy a klérussal, a konzervatív arisztokráciával, a bécsi udvari körökkel s magának Ferenc Józsefnek személyes ellenérzésével szemben, sikerrel vívott meg egy harcot, amely a 67-es kormánypolitika liberális irányban, reformok útján történő megerősítésére volt irányozva.[1]

Az előzményeket pár szóval felvázolni, nem történelmi közhelyeket ismételgetni kívánunk, amikor ehelyütt is rámutatunk arra, hogy a kiegyezést követő negyedszázad alatt bekövetkezett jelentékeny gazdasági és társadalmi változások az osztályviszonyokban s a politikai életben szemmelláthatóeltolódásokat eredményeztek. Az 1880-as években a gyors ütemben bontakozó tőkés fejlődés ellentéteket támasztott az uralkodó osztályok soraiban, valamint az uralkodó osztályok egyes csoportjai és a középrétegek között; — ebben az évtizedben új erőre kapott a széles közvélemény előtt mindig is népszerűtlen kiegyezéses rendszer ellenzéke; a kiegyezés „vívmányaival" ki nem elégített nemzeti öntudat jólfejlett érzékenységét mindjobban felszította és kihasználta az ellenzéki pártok nacionalista demagógiája. Ugyanakkor az évtized folyamán sok csapás, új ínség és nyomorúság szakadt a dolgozó tömegekre; megnőtt, kiváltképpen a falvak széthulló szegénységében, az elégedetlenség s a szociális feszültség.

Az általános politikai erjedés viszonyai között gyengült a dualista rendszer osztálybázisa, mind tarthatatlanabbá vált a Tisza Kálmán-féle kormányzati szisztéma: a dualista rendszer sokrétű politikai-hatalmi viszonylatainak változatlan konzerválása. Tisza Kálmán bukásakor, 1890-ben, már 67 hívei, a szabadelvű kormányrendszer bérlői és haszonélvezői előtt is többé-kevésbé világossá vált a változtatás szükségessége. A korabeli dokumentumok arról tanúskodnak, hogy az uralkodót és a kormánypárt vezető köreit elsősorban a

[1] Az egyházpolitikának a 67-es alap megerősítésére irányuló célzatosságát — a teljesen elfogult klerikális felfogásúak kivételével — valamennyi történeti feldolgozás megállapítja. Így *Beksics Gyula* A magyar nemzet története (szerk. *Szilágyi Sándor*) Bpest. 1898. X. kötetében a 786—791. l.; *Ábrányi Kornél* a Politikai Magyarország. Bpest. 1913. II. kötetébe írt Húsz év története 1890—1910. c. fejezet 402—404., 416—419. l.; *Gratz Gusztáv:* A dualizmus kora. Bpest. 1934. 1. k. 290—291. l. — A liberális reformpolitika indítékait részletesebben kifejtjük a korszakról szóló egyetemi jegyzetben, *Hanák Péter—Sándor Vilmos:* Magyarország története az abszolutizmus és a dualizmus korában. 3. füzet. 1880—1900. Bpest. 1959. 185—186. l.

„közjogi" ellenzék állandó erősödése s a „nemzeti szellem" térhódítása aggasztotta,[2] elsősorban ezt igyekeztek, hol adminisztratív-rendőri eszközökkel, hol politikai ügyeskedésekkel visszaszorítani, ellensúlyozni. A 90-es évek elején, a Szapáry-kormány idején vajmi kevés sikert értek el. Ezekben a kudarcos években, sok meddő kísérletezés, tanácstalan topogás után lassan formálódott ki a kormánypárt liberális vezető köreiben egy hatásosabbnak tűnő ellenakció: az egyházpolitikai reform gondolata.[3]

A reformtaktika kitervezői és élharcosai — kezdetben aligha tudatos megfontolással, de később a politikai fejlemények tanulságait jól felhasználva — arra számítottak, hogy a liberális egyházpolitikai reformokkal a magyar politikai életet kimozdíthatják a negyvennyolcasság — hatvanhetesség hagyományos ellentétének keringési pályájáról s a közéletben uralkodó „közjogi" kérdés helyébe a liberalizmus — konzervativizmus ellentétét állíthatják. Ez a taktika, remélték, alkalmas lesz a 67-es kormányzat bázisának szélesítésére, a meggyengült szabadelvű egypárturalom stabilizálására.[4] E megfontolásokban volt némi realitás és logika. A hároméves egyházpolitikai küzdelem, valóban, módosította a pártpolitikai frontvonalakat, ideig-óráig csakugyan megbontotta a „közjogi" ellenzéket, háttérbeszorította a kiegyezés közjogi kérdéseinek feszegetését s kétségtelenül gyarapította a kormányzat befolyását, tekintélyét. Csakhogy — miként a dualista rendszer semmilyen vállalkozásában soha nem sikerült tiszta nyereséget elkönyvelni, — úgy az egyházpolitikai reformtaktikának is azonnal súlyos tehertételei mutatkoztak.

A kormány csak a 48-as ellenzék tekintélyes részének támogatásával, jóindulata megnyerésével, s főként: a *nemzeti* közvéleménynek a konzervatív, aulikus arisztokrácia s a katolikus bécsi udvar iránti ellenszenvét felköltve tudott a reformoknak többséget biztosítani. Ezzel azonban nemcsak a katolikus klérus és a konzervatív arisztokrácia haragját, nyílt és alattomos táma-

[2] A kabinetirodai titkos iratok között számos akta tanúskodik arról, hogy mennyi gondot okozott, mennyi érzékenységet sértett Bécsben, s magánál Ferenc Józsefnél a nemzeti szellem erősödése, a Kossuth-kultusz térhódítása. L.: O. L. Kabinetsarchiv, Geheimakten. Nachlaß Pápay (továbbiakban: Nachlaß Pápay), Karton 23. anyagát. A legjellemzőbb iratokat közzétette *Eckhart Ferenc:* Ferenc József és a Kossuth-kultusz c. tanulmányában. Magyar Szemle I. 1927. 370—378. l.

Ferenc József már 1890 márciusában, a Szapáry-kormány első minisztertanácsi ülésén, amelyen személyesen elnökölt, kifejtette: elvárja az új kormánytól, hogy erélyesen szembeszáll a 67-es közjogi alap megváltoztatására, lazítására irányuló bármilyen nemzeti aspirációval. O. L. Mt. jkv. 1890. márc. 16. (9. sz.)

[3] 1890—91-ben, az egyházpolitikai kérdések felmerültekor a kormány és kormánypárt nem volt teljes tudatában a kérdés taktikai jelentőségének. Sokáig az egyházzal való megegyezés útját keresték. Csak 1892 tavaszán bontakoztak ki az egyházpolitikával kapcsolatos taktikai lehetőségek, s csak ez év nyarán szögezte le magát határozottan a párt a liberális egyházpolitika keresztülvitele mellett. Ezt bizonyítja az a nagy tényanyag, amit *Salacz Gábor:* A magyar kultúrharc története. 1890—1895. Bécs, 1938, könyvében — bár teljesen egyoldalúan klerikális szellemben — felsorakoztat. Vö. továbbá: A magyar nemzet története. X. k. 773—780. l. — Még az 1892. évi téli választások után a király elnökletével tartott minisztertanácson sem szánták el magukat a liberális egyházpolitika megindítására, bár a király ezúttal is aggodalommal emlékezett meg a nemzeti tendenciák további erősödéséről, amely előbb-utóbb olyan helyzethez vezethet, ahonnan nincs békés kiút. A minisztertanács azonban semmilyen konkrét programpontban nem tudott megállapodni, amivel a „fenyegető jelenségeket" ellensúlyozhatnák. L.: O. L. Mt. jkv. 1892. febr. 24. (8. sz.)

[4] *Hanák—Sándor,* id. egyetemi jegyzet, 185—186., 207., l., — továbbá *Hanák Péter:* A dualizmus válságának problémái a XIX. század végén. Történelmi Szemle 1959. 1—2. sz. 69., 82—83. l.

dásainak özönét idézte magára, hanem a bécsi kormányzó körök bizalmát is elvesztette.[5] Az uralkodó kezdettől fogva vonakodva, vallásos meggyőződése ellenére, csak a politikai helyzet kényszere miatt járult hozzá az egyházpolitikai javaslatok tárgyalásához,[6] később, főként a „szélballal" való paktálás s az oly kárhozatosnak ítélt „nemzeti szellemmel" való kacérkodás miatt megelégelte az új taktikát. Ilyen áron, a trón leghívebb támaszainak ellenzékbe taszításával, a katolikus egyház hatalmi állásának csorbításával, a nemzeti szellem ilyen kétesértékű megnyergelésével nem kívánta — bárha a 67-es alapot védő — „magyar kormánya" helyzetének megerősítését. Amikor 1894 májusában a klerikális-konzervatív többségű főrendiház leszavazta a kötelező polgári házasság bevezetéséről szóló törvényjavaslatot, Ferenc József megragadta az alkalmat a Wekerle-kormány megbuktatására.

Az 1894 végén bekövetkezett kormányválság közvetlen előzményei tehát május végére — június elejére nyúlnak vissza. A fordulat már akkor gondosan elő volt készítve, a szerepek ki voltak osztva. Ferenc József május 30-án kiprovokálja a kormány lemondását, Wekerle sértődötten távozik. Adott jelre egy pillanat alatt Bécsben terem Khuen-Héderváry Károly horvát bán, a király egyik közvetlen bizalmi embere, politikai „vastartaléka", akit Ferenc József már régóta készenlétben tartott a magyar közügyek vezetésére, és új, konzervatívabb kormány előkészítésével bízatik meg.[7] Ezen a ponton azonban váratlan és páratlan incidens borítja fel a fölülről előidézett és rendezett fordulatot: a szabadelvű párt ezúttal nem engedelmeskedik a királyi parancsnak, elutasítja Khuen-Hédervárytt és bizalmat szavaz a lemondott kormánynak.[8]

A dinasztia- és monarchiahű kormánypártot és vezetőit erre — a saját mértékükkel mérve — „forradalmi" lépésre (ahogy Bécsben botránkozva mondogatták: „skandalumra") nemcsak a nagy presztizs- és pozícióveszteség késztette, hanem az a megfontolás, hogy a Khuen-Hédervárytt fémjelzett irányváltozás a liberális reformtaktika minden eredményét elveszthetné, s ez, szerintük, a dualizmust szilárdan fenntartó magyarországi egypárturalmi rendszert is súlyosan veszélyeztetné. A párt ellenkezése végülis visszakozásra kényszerítette a királyt. Június 9-én ismét Wekerle kapott megbízást a kor-

[5] Ez látható pl. Kálnoky 1894. ápr. 22-i jelentéséből, amelyben már azt veti fel vajon jogosult-e még a kormány — a szélballal fenntartott kapcsolatai miatt — a király bizalmára. Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Wien (továbbiakban: HHStA), Staatskanzlei (Ministerium des Äußern), Politisches Archiv. Interna. Liasse XXXI. c. (továbbiakban: Min.d.Äu. Pol. Arch. Int.). Az irat filmmásolata: O. L. Filmtár. W. 41. doboz. Az irat felhasználásával a kérdést tárgyalja *Salacz:* i. m. 300—301. l. — Ugyancsak nagyfokú bizalmatlanság jellemezte a bécsi konzervatív, félhivatalos sajtót is. A *Presse* 1894 karácsonyi számának ilyen tartalmú támadásával polemizál a *Nemzet* 1894. dec. 27-i számában „Az osztrák félhivatalos a helyzetről" c. kommentárja.

[6] Ennek legvilágosabb megfogalmazását l. az 1893. nov. 6-i minisztertanács jegyzőkönyvében, OL. Mt. jkv. 1893. nov. 6. (39. sz.). Ferenc József e felszólalásának vázlatát gondosan megőriztette a kabinetiroda titkos irattárában. A feljegyzést közli *Salacz;* i. m. V. melléklet, 391—392. l.

[7] Wekerle lemondására l. Thallóczy Lajos Naplófeljegyzései. 1894. máj. 31. I. k. 494—497. l. Országos Széchényi Könyvtár kézirattára (OSzKk), Quart. Hung. 2459. Khuen-Héderváry megbizatására: Gróf Tisza István összes munkái. I. k. Bpest. 1923. Naplószerű feljegyzések. Az 1894 május—június havi krízis történetéhez. 684. l. — Kállay máj. 27-i és máj. 30-i levele Khuen-Hédervárythoz. OSzKk. Levelestár.

[8] A magyar nemzet története. X. k. 799—800. l., — Politikai Magyarország, II. k. 428. l. A legrészletesebben ismerteti a szabadelvű párti ellenállás rugóit és részleteit Tisza István naplószerű feljegyzésében, i. m. 684. skk l.

mányalakításra, olyan garanciával, hogy a király személyesen interveniál az egyházpolitikai javaslatok főrendiházi elfogadtatása érdekében.[9]

A május—júniusi válságból a Wekerle-kormány látszólag megerősödve került ki. A királyi kapituláció után a főrendiház sem sokat akadékoskodott. A fontosabb javaslatokat, a polgári házasság és anyakönyv bevezetéséről szólókat június végén, ill. október elején csekély ellenkezés után megszavazta. A „rebellió" és „győzelem" után a kormány tekintélye nagyot nőtt a közvéleményben. A liberális lapok hőskölteményeket zengtek a dicsőséggel zárult egyházpolitikai küzdelemről, s Wekerlét mint a megújhodott szabadelvűség európéer bajnokát ünnepelték. Pedig a liberális epopea lovagja mögött ott ült az „atra cura": a kegyvesztettség. Az új Wekerle-kormány helyzete, a valóságban, kezdettől nehéz volt, s ahogy a „legfelső bizalom" hiányának jelei az idő múlásával megszaporodtak, mind bizonytalanabbá vált. „Hogy tartsak én össze egy pártot, melynek egyes tagjai, sajtójának egy része rögtön kirúg, ha látja, hogy a koronát játszhatják ki ellenem" — írta keserűen Wekerle egyik novemberi levelében. A királyi bizalom híján „szárnyaszegett politikusnak" érezte magát, akitől semmilyen eredményt nem lehet kívánni.[10] Wekerlének a maga szűk, dualista politikai világában igaza lehetett: a kegyvesztés volt az Erisz-alma, amely csüggedést és egyenetlenséget támasztott a párt és kormány kebelében, a lassan ölő méreg, amely elsorvasztotta a júniusban még duzzadó energiákat s az akkor diadalmas „nagy kabinet" végpusztulását okozta.

*

A sötét gondok nem voltak alaptalanok. Amikor a kormány 1894. október 26-án az országgyűlés mindkét háza által elfogadott három egyházpolitikai törvényjavaslatot szentesítésre felterjesztette, sorsa — mérvadó udvari körökben — már rég megpecsételődött. Közrejátszott ebben Ferenc Józsefnek — gyakran az államraisont is elhalványító — túlérzékeny személyes hiúsága, revansvágya a kínos júniusi kudarcért, leginkább azonban az a mind határozottabb véleménnyé érlelődő balsejtelme, hogy a vallásos érzelmeinek és szemléletének elhallgattatása s személyének annyi kompromittálása árán megvalósított liberális reformpolitika nem érte el az óhajtott célt. Ferenc József — amint jónéhány adatból sejteni lehet — valamiképpen felismerte azt az ellentmondást, hogy a „nemzeti szellem" elhatalmasodásának megakasztására irányuló liberális reformtaktika is csak a nemzeti öntudat ellenzéki rugóira appellálva lehetett hatásos.[11] Az uralkodó a Kossuth temetésekor tapasztalt nagy nemzeti demonstrációból, az egyházpolitikai vitákban a kormány és a szélbali ellenzék összefogásából, több ellenzéki újság kormánybarát transzfigurációjának mellékzöngéiből, majd a Kossuth Ferenc hazatértét és itthoni szereplését fogadó viharos ovációkból megérthette, hogy a reformpolitika, ha meg is nyerte, nem gyúrta át a közvélemény hangulatát.

[9] *Salacz*: fi. m. 313—314. l. A visszakozást Ferenc József pesszimista hangú táviratban adta Kálnoky tudtára, HHStA. Min. d. Äu. Pol. Arch. Int. Liasse XXXI. c. Ferenc József június 9-i számjeles távirata.

[10] Wekerle 1894. nov. 11-i levele Pápay Istvánhoz, 7. sz. irat.

[11] Erre utal a szentesítést megadó királyi leirat tervezete, 16. sz. irat; — továbbá a Bánffy miniszterelnök számára adott irányelveknek az a pontja, amely a kormánypárt és a függetlenségi párt közti kapcsolatok megszüntetését és a Kossuth-kultusz energikus „kiirtását" követeli. 33. sz. irat.

Ferenc Józsefben 1894 nyarán végleg megérlelődött az elhatározás, hogy szakít a reformpolitikával és exponált képviselőivel. Ezúttal azonban — okulva a júniusi előjáték rendezési hibáin — jobban elő akarta készíteni a fordulatot. Elsősorban Wekerle eltávolítását kellett ügyesen kimódolni, hiszen júniusban megbizonyosodhattak róla, hogy őt és a mögötte álló politikus gárdát nem lehetett egy könnyed kézlegyintéssel kiütni a tábláról. Bécsben nagyonis tartottak attól, hogy egy megbántott, ellenzékbe szorított Wekerle minden korábbinál veszedelmesebb pártszakadást idézhet elő.[12] Először tehát őt kellett semlegesíteni a kormánypárti kuruckodás lelohasztásával, a párt megbontásával és „megpuhításával". Erre pedig a szentesítés halogatása, a bizonytalanságérzet és válsághangulat felkeltése kínálkozott alkalmas eszköznek.[13]

A bécsi „cunctator"-taktika, ha a századvég politikus gárdájának napraforgó jellemére, az elvhűség hiányát dinasztiahűséggel pótló lojalitására számított, nem is tévesztett célt. Az iratokból — a taktikázás és törtetés dokumentumaiból — késői forgatójuk előtt hirtelen élességgel tárul fel: milyen mélyre süllyedt egy fél évszázad alatt a magyar politikai vezetőréteg, nemcsak az eszmék és célok, de a jellem és tartás tekintetében is. A bécsi neheztelés jeges fuvallata, valóban, megdermesztette a júniusi lelkesedést, s a politikai ügyeskedések, a jövőt leső kombinációk lavináját indította el. A konzervatív-klerikális ellenzék a szentesítés késedelmébe a megtagadás szándékát igyekezve belemagyarázni, újult erővel szervezkedett, a kormány közeli bukásának bizonyosságát hirdette.[14] A baloldali ellenzék sem szalasztotta el az alkalmat, hogy néhány döféssel ne siettesse a megingott kormány elbukását.[15] S ami a legfontosabb: magában a kormánypártban is sikerült egyenetlenséget szítani, a régebbi vagy újabbkeletű ellentéteket kihegyezni. A szabadelvű párt jórésze már korábban is sokallta a Wekerle-kormány liberalizmusát, kivált Hieronymi belügyminiszter „tehetetlenségét" hibáztatta, s az alföldi agrármozgalmak, a nemzetiségi „izgatás" erélyesebb elnyomását kívánta.[16] Újabban pedig Kossuth Ferenc hazai szereplésével, a zajos szélbali tüntetésekkel szemben tanúsított kormányzati „nemtörődömség" váltott ki belőlük

[12] Kálnoky 1894. nov. 26-i jelentése Ferenc Józsefhez, 13. sz. irat, továbbá Kállay nov. 28-i levele Khuen-Héderváryhoz, 17. sz. irat.

[13] Éles szemmel mutat rá erre a taktikára a kormányhoz közelálló tekintélyes politikusnak, a Magyar Hírlap főszerkesztőjének, *Horváth Gyulának* egyik vezércikke: A politikai helyzet. *Magyar Hírlap*, 1894. nov. 21.

[14] Kifejezetten erre utalnak Szlávy József, ill. Wekerle Pápayhoz intézett levelei 2., 4., 5., 7. sz. iratok.

[15] Wekerle nov. 17-i levele Pápayhoz, 7. sz. irat. — A helyzet bizonytalansága, a kormány és parlament tehetetlensége miatt az elnapolást sürgeti a *Magyarország* 1894. nov. 18-i számának „Moratórium" c. vezércikke.

[16] A szabadelvű párt nagy része már régóta, kivált a Memorandum-per óta elégedetlenkedett a kormány, személy szerint Hieronymi belügyminiszter „erélytelen" nemzetiségi politikájával, amely a pártban „kényelmetlenségi érzést keltett". Az a benyomás támadt bennük, hogy a kormány e kérdés megoldására a „kellő súlyt nem fekteti, vagy kellő bátorsággal nem bír, és így államunk egyik veszélyét elhárítani nem is lesz képes". *Busbach Péter:* Az utolsó öt év. Bpest. 1895. 35. l. Busbach a továbbiakban kritizálja Hieronymit az 1894 őszi erdélyi körútján tanúsított tehetetlensége és erélytelensége miatt. Nagy feltűnést keltett, hogy Hieronyminek az erdélyi körút alkalmával tett egyes kijelentéseit maga Tisza Kálmán is nyilvánosan megbírálta. L. erre: Az 1892. évi február hó 18-ára hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója (továbbiakban: Kvh. Napló, 1892—1897.) XX. k. Bpest. 1894. 303. és 323. l.

Többször említi a párt eme elégedetlenségét Bethlen András is leveleiben, pl. a 8. és 9. sz. irat.

majdan kamatoztatni remélt háborgást.[17] Mindezeket a nyílt vagy lappangó elégedetlenségeket igyekezett a felülről, Kállay Béni közös pénzügyminisztertől nagy titokban szervezett aknamunka kihasználni, amelynek egyik buzgó ágense Bethlen András ex-földművelésügyi miniszter volt.

Wekerle — leveleiből is látható — érezte helyzetének tarthatatlanságát. A hivatalos közlemények ugyan különféle — néha már nevetséges — megokolással próbálták a szentesítés késedelmét kimagyarázni,[18] de nem maradhattak rejtettek a valóságos okok, amelyek hovatovább elkerülhetetlenné tették a bizalmi kérdés felvetését. November derekán Wekerle még ingadozott, hogy a szentesítés kikényszerítésével újból alátámassza-e megingott pozícióját, vagy a szentesítés kialkuvásával a tisztes visszavonulás útját egyengesse-e.[19] Etekintetben a kormány sem volt egységes. Egyesek, a júniusban kinevezett új miniszterek, csak a szentesítést akarták megvárni, mások, elsősorban Szilágyi Dezső, a harcot kompromisszum nélkül, teljes győzelemmel szerették volna bevégezni.[20]

Az ingadozást, amelyben Wekerle egész politikai kötöttsége, a jövőre is tekintő lojalitása amúgyis kezdett felülkerekedni, egy váratlan incidens döntötte el. November 19-én, Debrecenben, a Kossuth Ferenc tiszteletére rendezett díszvacsorán a függetlenségi heccmesterek egy királysértő csínyt iktattak a műsorba: a királyra mondott első tósztot lezáró szokásos tuss után a cigányok a „Jaj de huncut a német" kezdetű nótára zendítettek.[21] Bécsben elképedt megbotránkozás, a 67-es pártoknál s a lojális úri közönségben nagy felháborodás. A klubban idegesség, a Házban interpellációk.[22] Hieronymi, aki

[17] Kossuth Ferenc 1894 novemberi országos körutazása akkoriban nagy port vert fel. Az újságok igen részletes tudósításokban számoltak be — és pártállásuk szerint kommentálták — az egyes eseményeket. A körút Bécsben nem titkolt aggodalmat és háborgást váltott ki. Vö. Politikai Magyarország II. k. 429. l. — HHStA. Min. d. Äu. Pol. Arch. Int. XXXI. c. csomóban „Aus einem Privatschreiben" feliratú, aláírás nélküli tudósítások. A szabadelvű párt felháborodását jól tükrözik Bethlen András fentidézett levelei, 8. és 9. sz. irat.

[18] A késedelmet olyasmivel is próbálták magyarázgatni, hogy a király elé terjesztett törvényjavaslatokba „íráshiba" csúszott, ezért az egészet újra le kell másolni. *Pesti Napló*, 1894. nov. 10. „Belföld" (hírrovat) 2. l.

[19] November elején a kormány még semmiképp sem volt elszánva a lemondásra. Jellemző, hogy még az esélyes utódjelöltet, az ismét kombinációba vett Khuen-Héderváry is megszólaltatták a kormány és az egyházpolitikai javaslatok lojális támogatása érdekében. A *Pesti Napló* feltűnést keltő interjút csinált a bánnal a kormány helyzetének erősítése végett. „Khuen-Héderváry a helyzetről". P. N. 1894. nov. 7. esti kiadás. 1. l.

Wekerle november közepén írt levelei (5. és 7. sz. irat) is az ingadozásról tanúskodnak. Erősen valószínű, hogy nov. 17-i levelének nagyobb részét azért szentelte Kossuth Ferenc látogatása leírásának, hogy ezzel az autentikusnak szánt beszámolóval lojalitását igazolja és helyzetét erősítse.

[20] L. erre Kálnoky nov. 26-i jelentését, 13. sz. irat.

[21] Az incidensről valamennyi újság — elsőnek a Rákosi Jenő szerkesztette *Budapesti Hírlap* nov. 20-i száma — részletesen beszámolt. Megállapítható, hogy Kossuth Ferenc nem tudott a csínyről és távolállt tőle az ilyen tüntetés. Pár nappal később, Nyíregyházán maga igyekezett jóvátenni az „illojalitást", és „az alkotmányos királyra" mondott szervilis tósztot. *Szatmáry Mór:* Húsz esztendő parlamenti viharai. Bpest, 1928. 187—190. l.

[22] Thallóczy így jellemzi a debreceni incidens keltette izgalmat: „A király egy vénülő német pupák módjára viselkedik, azok a szegény szamarak meg odalenn nem tudják, mit cselekedjenek. Wekerle kapkodik, vége a csillagának." Thallóczy Lajos Naplófeljegyzései. I. k. 531. l. OSzKk. Quart. Hung. 2459, ill. a sztenogrammok feloldása I. k. 33. l. Fol. Hung. 1637. — Továbbá Bethlen András nov. 20-i és 21-i levele, 8. és 9. sz. irat.

láthatóan nem akar a szélballal összetűzni, és Szilágyi, aki láthatóan nem akarja a bársonyszéket harc nélkül elhagyni, — sablonosan, lagymatagul válaszolnak.[23] Wekerle szeretné kiköszörülni a csorbát, de az incidenst élesen elítélő beszédének elmondására — állítólag Szilágyi és a szélbal mesterkedése miatt — nem talál alkalmat a képviselőházban. A párt egy része nyíltan zúgolódik, Hieronymi beadja lemondását.[24]

Ezek a fejlemények érlelték meg véglegesen Wekerlében a lojális visszavonulás elhatározását: november 26-án a szentesítésért cserébe felajánlotta lemondását.[25] A király, a válság „normális" lefolyásának külszínét biztosítandó, elfogadta az alkut.[26] Pedig a válság indítékai és lefolyása nem volt egészen „normális". A kormány a parlamentben nem bukott meg, sőt még mindig jelentős többségre támaszkodhatott. A reformpolitika nem vallott kudarcot, sőt leghasznosabb eredményei éppen érőben voltak. A népszerű kormány felülről való megbuktatása, az egyházpolitikai harc nyomán bontakozó új lehetőségek elvetélése most már nemcsak a nemzeti vívmányok, hanem a liberális reformpolitika elgáncsolásának ódiumát is Ferenc Józsefre és a bécsi udvarra hárította. A haladó irányú belpolitikai reformoktól — bármily mérsékeltek lettek légyen azok — visszariadó megcsontosodás nem maradt hatástalan a további belpolitikai fejlődésre. Ez az *egyik* érdemleges vonása a nem teljesen „normális" fejleményű 1894. évi kormányválságnak.

*

Az 1894. évi kormányválság második szakasza december elejétől 1895. január 11-ig, a Bánffy-kormány megbízásáig tart.[27] Nem lehet feladatunk a jelen okmányközlemény rövid bevezetőjében a kormányválság történetének részletes ismertetése és elemzése. Csupán a fontosabb mozzanatok kiemelésére kell szorítkoznunk.

A Wekerle „önkéntes" lemondásakor fellélegzett udvari körök a kormányalakítást illetően egyértelműen Khuen-Héderváry újbóli megbízatása s a 67-es pártok fuzionálása mellett foglaltak állást. Ferenc Józsefnek az volt a véleménye, hogy nem reformokkal, még kevésbé a nemzeti — konkrétan: a katonai — kérdésben tett engedményekkel, hanem a 67-es erők összefogásával, nevezetesen a szabadelvű párt, az Apponyi Albert vezette Nemzeti Párt és a Szapáry Gyula körül csoportosult disszidensek — a liberális egyházpolitika miatt kilépettek — fúziójával lehet a dualista rendszert Magyar-

[23] Kvh. Napló, 1892—1897. XX. k. 361—362. l. 1894. nov. 21-i ülés.

[24] Kálnoky nov. 26-i jelentése, 13. sz. irat, továbbá Kvh. Napló, 1892—1897. XX. k. 439—451. l. Ebből kitűnik, hogy a szélbal, elsősorban Polónyi időhúzása miatt valóban nem kerülhetett sor arra az interpellációra, amely alkalmul szolgált volna Wekerlének, hogy a debreceni incidenssel kapcsolatban hangot adjon elítélő véleményének.

[25] Wekerle lemondásának körülményeiről pontosan tájékoztatnak Kálnoky jelentései, ill. Kállay Bénihez írt nov. 25-i levele. 10., 11., 13. sz. iratok. A lemondást sejteti a *Pesti Napló* nov. 25-i vezércikke: „Válság küszöbén".

[26] Ferenc Józsefnek a lemondással kapcsolatos véleményéről és további elképzeléseiről tájékoztat Kállay nov. 28-i levele, 17. sz. irat.

[27] Bánffy megbízatása 1895. jan. 11-én, hivatalos kinevezése jan. 14-én történt.

országon hathatósan megerősíteni.[28] A szabadelvű párt konzervatív elemei készek voltak a „legfelső" kívánságokat feltétel nélkül teljesíteni.

A párt többsége, a Tisza Kálmán és Tisza István (ún. „merkantilista") csoportjának befolyása alatt álló zöm, az adott helyzetben meglehetősen tanácstalan volt. Határozott programmal, elképzelésekkel nem rendelkeztek. Inkább azt tudták, mit nem akarnak. Semmiképp sem akarták megismételni a júniusi „zendülést", azaz elmérgesíteni az uralkodóval amúgy is meglazult viszonyukat, de nem akarták a fúziót sem, a konzervatív agrárius elemek beözönlését a pártba, ami pártbéli vezető pozícióikat és országos kormánypolitikai irányzatukat veszélyeztette volna. Nem lelkesedtek azért sem, hogy Khuen-Héderváry személyében a közvélemény előtt népszerűtlen, „reakcionárius" politikus, mintegy királyi biztos, üljön a nyakukba. Ők tehát egy színtelen, provizorikus, „átmeneti kormánnyal" kívántak időt nyerni, kitérni a bécsi tervek vállalása elől. Erre a célra a középszerű akarnok — és lojalitásának tüntető fitogtatása miatt a király számára is elfogadhatónak vélt — Bánffy Dezső személyét tartották alkalmasnak.[29]

Kállay Béni leveleiből kitűnik, hogy a király és környezete befolyásukat latbavetve a Khuen-Héderváry—fúzió kombinációt készítették elő.[30] Bethlen András levelei emellett arról is tanúskodnak, hogy Bánffy, Wekerle és a két Tisza a bán ellen agitáltak és Bánffyt kolportálták.[31] Körülöttük, mint ilyen helyzetekben szokásos, a közvetítők, alkuszok, spekulánsok, pecsenyesütögetők raja nyüzsgött. A kulisszák mögött egész decemberben lázas tevékenység folyt. A sakkparti, amelynek egyes húzásait itt nem kívánjuk elemezni, december végén érkezett el a döntő szakaszba. A karácsonyi ünnepek után Ferenc József Budapestre jött, s négy nap alatt 29 politikussal, vezető közéleti személyiséggel tárgyalt a kormányválság megoldásáról.

Vajon miért fordított ilyen szokatlan figyelmet, ennyi energiát a tárgyalásokra, kérdezhetjük, ha egyszer már hetekkel azelőtt elszánta magát Khuen-Héderváry kinevezésére? A négynapos tárgyalásnak, úgy tűnik, nem annyira a tájékozódás, mint inkább a személyes befolyásolás volt a célja, s nem is elsősorban a bán elfogadtatása, mint inkább a fúzió nyélbeütése érdekében. Apponyi Albert kissé teatrálisan drámai hangulatú, de lényegében hitelesnek elfogadható visszaemlékezéséből láthatjuk, mennyire szívén feküdt a királynak a fúzió. Valósággal kérlelte Apponyit, szabadítaná meg a szabadelvű párt nyűgétől, amelynek politikai habitusáról mélységes elítéléssel nyilatkozott. Ha Apponyi hajlandó elejteni a katonai kérdésben felállított nemzeti követeléseit, amelyekkel — úgymond a király — soha, míg él, megbarátkozni nem fog, —

[28] Ferenc József álláspontjának tolmácsolását l. Kállay nov. 28-i és dec. 9-i leveléből, 17. és 19. sz. irat.

[29] A Szabadelvű Párt vezető gárdájának (a Tisza-csoportnak) álláspontjára fényt derítenek Bethlen András nov. 26-i, dec. 29-i, jan. 1-i, jan. 2-i levelei, Kálnoky dec. 21-i Kállayhoz írt levele, 15., 24., 25., 26., 27., ill. 21. sz. iratok; — a december végi királyi kihallgatásokról készült feljegyzés, 23. sz. irat.; továbbá a féhivatalos sajtó, a *Nemzet* és a *Magyar Újság* cikkei. Ugyanezek a források utalnak arra is, hogy a párt hangadói már november vége óta Bánffy mellett kardoskodtak. Bánffy — ezidőben a képviselőház elnöke — mint ismeretes, többek között azzal érdemelte ki a király bizalmát, hogy tüntetőleg távol maradt Kossuth temetéséről. Személye már a júniusi kormányválság idején is felmerült, — mint Tisza István írja — már akkor kezdett „akut kormányalakítási lázt kapni", de akkor Tisza és a párt mérvadó vezetői Bánffy miniszterelnökségét „abszurdumnak" tartották. Gróf Tisza István összes munkái. I. k. 693—694. l.

[30] L. erre a 17., 19., 21. sz. iratot.

[31] Erre vonatkoznak a 15., 24., 26. sz. iratok.

akkor semmi akadálya sincs az „egyebekben" való együttműködésnek, vagyis Apponyi kormányképességének.[32]

Pápay István kabinetirodai osztályfőnöknek, a tárgyalások jegyzőjének, a királyi kihallgatásokról készített feljegyzései többé-kevésbé híven tükrözik a magyar uralkodó osztályok politikai csoportosulását s a vélemények megoszlását. A klerikálisok és agráriusok stabil, erélyes, konzervatív kormány azonnali megalkotását és fúziót javasoltak; — a különböző árnyalatú liberálisok, „merkantilisták" átmeneti kormány mellett foglaltak állást, ellenezték, vagy legalábbis kétségesnek jelezték a fúziót. A bán kinevezését viszonylag kevesen pártolták, Bánffyét pedig bizalommal senki, elvbarátainak szűkebb köre is csak szükségmegoldásként ajánlotta.[33] A különféle véleményeket reálisan értékelve, minden józan mérlegelés azt tanácsolta volna, hogy Khuen-Héderváryt is, Bánffyt is mellőzve, más módon, más személlyel kell a válság megoldását megkísérelni. A végeredmény mégsem a józan mérlegelés logikája szerint alakult.

Az előzmények után, ha nem is meglepetésszerű, de mindenesetre különös konklúzió volt Bánffy kinevezése. Vajon mi késztette végül is arra a királyt, hogy éppen Bánffyt, az egybehangzóan lekicsinyelt, „alkalmatlannak", „szelesnek", „brutálisnak", sőt „szamárnak" tartott botcsinálta politikust bízza meg kormányalakítással, akiről néki magának is az volt a véleménye, hogy kormányzása alatt „az ország ügyei veszedelmesen összebonyolódnának" ?[34] Az adatok alapján megállapíthatjuk, hogy nem véleményének megváltozása, a Bánffy iránti bizalom hirtelen fellobbanása, s nem messzelátó tervek reménye[35] magyarázza e választást. Bánffy kormányrakerülése a dualizmus merev hajlíthatatlanságából következő sajátos kényszerhelyzetek egyik érdekes példája volt.

A december végi tárgyalások után a király még egyáltalán nem adta fel a Khuen-Héderváry-kombinációt. Azt belátta ugyan, hogy a fúzió közeli megvalósíthatásáról az érdekelt felek, mindenekelőtt Apponyi és Tisza vonakodása miatt egyelőre le kell mondania,[36] de a bánt még futtatta, újból megbízta kormányalakítási tárgyalásokkal, s érdekében a „legfelső óhaj" nyilvánításának nevezett korteskedéstől sem tartózkodott.[37] Khuen-Héderváry azonban

[32] *Gróf Apponyi Albert:* Emlékirataim. Ötven év. Bpest. 1922. 220—221. l. Apponyi emlékezete annyiban pontatlan, hogy kihallgatása nem 1895 január első hetében volt, mint írja, hanem 1894. dec. 28-án. Kétségtelen azonban, hogy a vele folytatott beszélgetésnek Ferenc József a többinél nagyobb jelentőséget tulajdonított, mert erről *külön* feljegyzést készíttetett. Ez azonban sajnos a kabinetirodai iratok közt nem maradt fenn. Vö. 23. sz. irat.

[33] L. a kihallgatásokról készült feljegyzéseket, 23. sz. irat.

[34] Kállay Béni 1894. dec. 9-i levele, 19. sz. irat.

[35] A közölt iratokból teljes világossággal kitűnik, hogy Ferenc József nem fűzött nagy reményeket Bánffy kormányelnöki szerepléséhez. Még 1895 márc. végén is attól tartott, hogy a „tagadhatatlanul gyenge" kormány vereséget szenved és kénytelen lesz visszavonulni. Ezért Khuen-Héderváryt egy harmadik misszió lehetőségére akarta előkészíteni. Kállay 1895. márc. 31-i levele Khuen-Héderváryhoz. O. L. Kállay Béni iratai. LII. cs. 12. t. — Meg kell azonban jegyezni, hogy a „nemzeti szellem" visszaszorítása és a szocialista tömegmozgalmak, elsősorban az alföldi agrármozgalmak elnyomása terén erélyes fellépést várt az erőszakosságáról hírhedt Bánffytól. Erre utal a számára adott irányelvek 9. és 10. pontja. 33. sz. irat.

[36] Apponyi vonakodása kitűnik id. emlékirataiból, 218—221. l. Tisza is határozott kifejezést adott a fúziótól való idegenkedésének dec. 28-i kihallgatása alakalmából 23. irat

[37] Legjellemzőbb erre Kállay Béni jan. 3-i levele Bethlen Andrásnak ill. Khuen-Héderváry nak, 28. és 29. sz. irat.

az egész udvar bábáskodása, a baráti buzdítások és „legfelső" doppingolások ellenére sem tudott — a jelek szerint nem is akart — megbirkózni a feladattal. A dualizmus belső ellentmondásainak szövevényét ugyan bizonyára ő sem tudta áttekinteni, de magas pártfogóinál és rózsásan látó barátainál jobban felismerte missziójának elkerülhetetlen buktatóit. Tudta, hogy személye és politikai irányzata csak a közvélemény előtt ellenszenves konzervatív-dinasztikus elemek részéről számíthat feltétlen támogatásra. Sejtette, hogy a szabadelvű párti többség, ha a júniusi „skandalumot" nem is akarja megismételni és a király határozott kívánságára most eltűrné is őt, de azzal a „hátsógondolattal", hogy mielőbb „elvéreztesse".[38] Ezért már október óta, amikor neve a levegőben lógó kormányválsággal kapcsolatban ismét forgalomba került, szinte kétségbeesetten igyekezett menekülni egy újabb kabinetalakítási kísérlet elől.[39] A januári „perfelújításnál" sem találván kedvezőbbnek sanszait, úgy vélte: jobb ha „ezen a fórumon hagyja a pert elveszteni", hogy a jövőben egyszer „annál biztosabban megnyerhesse".[40] Az elháríthatatlan megbizatást tehát csak a fúzió megvalósulásától függően vállalta, ennek garanciájaként pedig a fúzió elfogadását kimondó párthatározatot kívánt a szabadelvűektől.[41] Hogy a kormánypárti liberális csoportot akarta-e elkötelezni s magának szélesebb bázist biztosítani, vagy csupán újabb kibúvót keresett-e ezzel az előreláthatóan elfogadhatatlan kívánságával, az a januári akciójára fényt derítő adatok szűkszavúsága miatt biztosan nem eldönthető. Az utóbbi feltevés látszik valószínűbbnek. Annyi bizonyos, hogy Khuen-Héderváry „életbiztosítása" érdekében a szabadelvű párti vezérek nem voltak hajlandók a feltétel nélküli fúzió „életveszélyét" vállalni.[42] Így a bán második missziója — ha nem is zajos „skandalummal", de csendes refus-vel kimúlván, s minthogy más posszibilis jelöltek sem mutattak semmi hajlandóságot magukat a haza oltárán feláldozni, „so erübrigt mir... — táviratozta Bécsbe rezignáltan Ferenc József — leider nichts Anderes, als zu Bánffy, der sich der Unterstützung der Partei

[38] Gondolatmenetét 1894. dec. 23-i Pápayhoz irt levelének szavaiból vettük, 22. sz. irat.

[39] A fentidézett levélen kívül ezt bizonyítja a *Pesti Napló*nak adott nov. 7-i interjú is (1. 19. jegyzet). Ez az interjú, amely semmiképpen sem illett bele a bécsi tervekbe, az udvarban megütközést keltett. Khuen-Hédervárynak táviratban kellett megnyugtatnia a királyt, hogy az interjút dezavuáltatni fogja, amit Ferenc József a táviratra rávezetett „mit Befriedigung zur Kenntnis genommen" jegyzettel nyugtázott. O. L. Kállay Béni iratai. LII. csomó, 12. tétel. A királynak azonban nem sok megelégedésére adhatott okot a cáfolat, amely az *Agramer Zeitung* 1894. nov. 9-i számában jelent meg, mert csak mellékkérdésekre vonatkozott, s nem érintette nyilatkozatának lényegét.

A bán „menekülési" szándékait bizonyítja 1895. jan. 5-i Pápayhoz írt levele is 31. sz. irat.

[40] Bethlen András jan. 3-i levele Kállayhoz. O. L. Kállay Béni iratai, LII. cs. 12. l. (l. a 27. sz. irat 2. jegyzetét).

[41] Erről tudósít Ferenc József 1895. jan. 11-i Kálnokynak küldött távirata, 34. sz. irat; — továbbá a napisajtó, pl. a *Pester Lloyd* 1895. jan. 10-i számának napi kommentárja (2. l.); a *Nemzet* jan. 10-i számának „A válság" rovatában közölt hírek (1. l.), *Gratz*, i. m. I. k. 335. l.

[42] Világosan kitűnik ez a *Pester Lloyd* 1895. jan. 10-i számának — alighanem Falk Miksától származó — politikai kommentárjából, amely kifejti, hogy a fúzió, mint lényeges programpont a párt számára nem elfogadható: „Vajon a szabadelvű párt aláírhatna-e ilyen nyilatkozatot anélkül, hogy egyúttal csődbejutását okmányszerűen ne bizonyítaná ?" Nem, ez a kormányképtelenség beismerése lenne. Hasonló értelemben kommentálja a fúzióra vonatkozó párthatározat elutasítását a *Neue Freie Presse* jan. 10-i számának vezércikke, s a *Nemzet* jan. 10-i és 11-i számának kommentárja is.

erfreut, zu greifen ... Es ist dies wohl keine befriedigende Lösung, für den Augenblick jedoch nicht Anders möglich."[43]

Dehát valóban csak átmeneti zavarról volt szó, ami „pillanatnyilag" nem tett lehetővé jobb megoldást? Úgy véljük, e kormányválság alkalmával is mélyebb ellentmondások, a rendszer súlyosabb zavarai jelentkeztek a politikai felszínen: a dualizmus változatlan fenntartásának s az ezt biztosító magyarországi egypárturalmi módszernek növekvő nehézségei bukkantak elő. Ha a válság első, október-novemberi szakasza — mint fentebb írtuk — egy több éves liberális reformpolitikai kísérlet végeredményben kiaknázatlan lezárását, lehetetlenülését, időnek előtti kimúlását hozta és dokumentálta, a december-januári szakasz viszont egy ellenirányú taktikai terv: a konzervatív jellegű fúzió csődjével zárult. A dualizmust védelmező magyarországi egypárturalom megerősítése a 67-es kiegyezéssel teremtett hatalmi-politikai viszonyok között liberális reformpolitikával sem tartósan, sem eredményesen nem volt végigvihető; konzervatív irányzatú fúzióval pedig — ekkor — meg sem kísérelhető.[44] A főúri, főpapi és udvari konzervatív erők meg tudták buktatni az előbbit, de nem bizonyultak elég erősnek az utóbbi megoldás kierőszakolására. Ez az 1894. évi nem teljesen „normális" lefolyású kormányválság *másik* sajátos vonása.

Az adott helyzetben, úgy látszik, valóban nem maradt más, mint „sajnos" Bánffy, s az ő soviniszta „koncepciója": az uralkodó osztályok dualista alapon álló egységének a népelnyomás és a nemzetiségi üldözés fokozása útján remélhető megvalósítása. Hogyan vált be Bánffy, miként valósult meg „koncepciója", enyhített-e a dualizmus elhatalmasodó szervi bajain: az ún. Bánffy-éra problémáinak taglalása azonban már túlmegy okmányközleményünk és bevezető soraink tárgykörén.

*

Okmányközleményünk *tematikai* jellegű, nem egy meghatározott levéltári állag anyagát publikálja, hanem egy témához válogatja össze az iratokat. Ebből — és a folyóirat szabta terjedelmi korlátokból — következik, hogy csak a legfontosabbakat adhatjuk közre, és számos érdekes, a finomabb részleteket megvilágító, de másodlagos jelentőségű irat közlését mellőznünk kellett. A válogatás szempontjai a témából önként adódnak: elsősorban a tárgyalt kormányválság okait, lefolyását, a főszereplők cselekvésének indítékait feltáró iratokat gyűjtöttük egybe.

Gyűjteményünk, ámbár az Országos Levéltárnak a témára és korszakra vonatkozó anyagát igyekeztünk áttekinteni, mégsem teljes értékű. Észrevehetően hiányos pl. a kormányválság egyik főszereplőjének, Khuen-Héderváry Károly horvát bánnak a levelezése, amelynek csak néhány darabját sikerült megtalálnunk. A Khuen-Héderváry család levéltára sajnos elpusztult, így a hozzá írt leveleknek csak szerencsés esetben, ha véletlenül másolat készült róluk, bukkanhatunk nyomára. Misszilisei közül is csak keveset találtunk meg, s különösen feltűnő, hogy a Kállay Bénihez írt levelei sincsenek a Kállay irathagyatékban, pedig e befolyásos udvari politikus nagy gonddal gyűjtötte össze kiterjedt levelezését. Fel kell tételeznünk, hogy a bánnak hozzá írt leve-

[43] 34. sz. irat.

[44] *Hanák Péter:* A dualizmus válságának problémái a XIX. század végén. Tört. Szemle. 82—83. l.

leit elsőrendűen államérdekű tartalmuk miatt az uralkodó rendelkezésére bocsátotta,[45] vagy visszaszármaztatta őket a bánnak. Előbbi esetben lehet némi reményünk, hogy e levelek a bécsi Staatsarchiv valamelyik állagában, utóbbi esetben talán a zágrábi levéltár báni irattárában még megtalálhatók. Közleményünk másik említést érdemlő hiánya, hogy a Bécsi Staatsarchiv elsőrendű fontosságú anyagának csak azt az elenyésző töredékét használhattuk fel, amely itthon, az Országos Levéltár filmtárában őrzött mikrofilmmásolatok közt található.

A közölt iratok szerzői, a levelek írói többnyire ismert közéleti személyiségek. Pályafutásuk ismertetése, jellemzésük meghaladná e rövid közlemény műfaji kereteit. Csupán a nálunk kevéssé ismert Pápay István kabinetirodai osztályfőnökről tartjuk szükségesnek feljegyezni, hogy ő Ferenc József nagyrabecsült bizalmi embere, a kabinetiroda magyar részlegének évtizedekig vezetője, a császári és királyi hivatalnok tipikus alakja volt. Mint az uralkodói akarat végrehajtója s mint a magyar kormányzati felterjesztések tolmácsolója, a pártpolitikai küzdelmek felett álló tisztének bürokrata öntudatával általában tartózkodott a pro vagy kontra állásfoglalástól. Az ellenzéki magyar nacionalistákat mélyen elítélte, de az ultramontán konzervatívokkal sem rokonszevezett. Így, ha mint tolmács, előadó vagy tanácsadó saját véleményét is sugalmazhatta, inkább mérsékelt monarchikus-liberális felfogást igyekezett — óvatosan — kifejezésre juttatni. Ebből a szempontból érdemes megfigyelni a december végi királyi tárgyalásokról készített feljegyzéseit, amelyek fogalmazási nüanszokba rejtve sejteni engedik rokon- és ellenszenveit.[46]

A közlés archeográfiai kérdéseit illetően, sajnos, nem követhettünk kialakult gyakorlatot, mert ilyen nincs. Szükséges is lenne az újkori okmánypublikáció szabályzatának mielőbbi összeállítása. Leginkább az Országos Levéltár újkori publikációinak módszeréhez igazodtunk, s ehelyütt is köszönetet mondunk a Levéltár munkatársainak, akik készséges tanácsaikkal nagy segítségünkre voltak a közléstechnikai kérdések tisztázásában.

Az iratokat sorszámmal ellátva, időrendben, az eredeti keltezést a sorszám után megadva közöljük. A címben az irat szerzőjét (a levél íróját), az esetleges címzettet és az irat tárgyát tüntetjük fel. Az iratokat többnyire teljes egészükben adjuk, ha néhol az érdektelenebb részeket kihagyjuk, akkor a kihagyott rész tartalmát szögletes zárójelben röviden összefoglaljuk. A szerzőre nem jellemző helyesírási hibákat, pontatlanságokat a mai helyesírás szabályai szerint kijavítottuk.

Az irat után következő ún. legenda részben először az irat leírását, jellegét, lelőhelyét, továbbá esetleges korábbi közlését, és az egyéb megjegyzésre érdemes adatokat jelezzük. A legendában a forrásmegjelölést rövidítjük, a feloldást az iratközlő rész elején adjuk meg. A legenda után a szövegkritikai jegyzeteket kisbetűvel, a tárgyi jegyzeteket számmal jelezzük. A gyakori ismétlések elkerülése végett célszerűnek tartottuk, hogy a szövegekben szereplő személyekről az iratok végén külön névmutatóban adjunk rövid

[45] Ilyen utalásokat találhatunk Kállaynak Khuen-Héderváryhoz írt leveleiben is. Irathagyatékának az 1894. évi válságra vonatkozó csomójában (LII. cs. 12. t.) van egy nagyobb boríték, amelyre Kállay s. k. írta rá: „Császár és Bán". A boríték azonban üres!

[46] Pápay egyéniségére fényt vet a Nachlaß Pápay, Karton 23-ban levő személyes levelezése. A tárgyalt kormányválsággal kapcsolatban pedig a hivatkozott feljegyzések, 23. sz. irat.

tájékoztatást. Ugyancsak az iratok után elhelyezett jegyzékben oldottuk fel a német szövegekben előforduló nem közhasználatú rövidítéseket is.

II. Iratok

A levéltári források rövidítése

HHStA. = Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Wien
Min. d. Äu. Pol. Arch. Int. = Ministerium des Äußern, Politisches Archiv, Interna
O. L. — Országos Levéltár, Budapest
K. B. ir. = Családi Levéltárak. Kállay Béni iratai
Me. = Miniszterelnökség
Mt. jkv. = Minisztertanácsi jegyzőkönyvek
Nachlaß Pápay = Bécsből visszaérkezett anyag, Kabinettsarchiv, Geheimakten, Nachlaß Pápay; ezen belül:
Beiliegender Brouillon = Beiliegender Brouillon meiner authentischen Erklärung im ungarischen Ministerrathe... feliratú csomó
Kirchenpolitische Angelegenheiten = Auf die ung. Kirchen-politischen Angelegenheiten Bezug nehmende Correspondenzen, Telegramme und verschiedene andere wichtige Schriftstücke 1890—1894 feliratú csomó
Minister Crisis — Auf die Minister Crisis in Dezember 894 und Jänner 895 Bezug nehmende Schriftstücke feliratú csomó
Kart. = karton
cs. = csomó
t. = tétel

1.

Budapest, 1894. október 26.

Wekerle miniszterelnök felterjeszti szentesítésre az országgyűléstől elfogadott három egyházpolitikai törvényjavaslatot.

Legkegyelmesebb Úr!

A házassági jogról szóló törvényjavaslat, melyet Felséged hű magyar ministeriuma[1] az 1893 évi november hó 6-án kelt legfelsőbb elhatározásban[2] nyert felhatalmazás alapján terjesztett elő, még a nyári szünet előtt elfogadtatott az országgyűlés mindkét háza által,[3] de legfelsőbb szentesítés alá terjeszthető nem volt addig, míg a gyermekek vallásáról szóló, szintén 1893. évi november hó 6-áról kelt legfelsőbb elhatározás alapján benyújtott törvényjavaslat elfogadva nincsen, mivel e két törvényjavaslatra nézve az előzetes megállapodások, de az illető törvényjavaslatok végszakaszaiba felvett határozmányok szerint is kimondatott, hogy azok egyidejűleg léptetendők életbe.[4]

Az utóbb említett törvényjavaslatnak az országgyűlés által legközelebb történt elfogadásával[5] teljesítve van az a feltétel, melytől a két törvényjavaslatnak legfelsőbb szentesítés alá terjesztése, illetőleg a legfelsőbb szentesítés hozzájárulásával azoknak törvényképen életbeléptetése függővé tétetett.

Azonkívül elfogadtatott az országgyűlés által az állami anyakönyvekről szóló törvényjavaslat is,[6] melyet Felséged magyar ministeriuma az 1893. évi március hó 28-án, illetőleg 1893. évi április hó 22.-én kelt legfelsőbb elhatározások[7] alapján terjesztett elő. E törvényjavaslatra nézve ugyan a fentemlített kapcsolatosság nem volt kimondva, de az mégis szoros összefüggésben van a házassági jogról szóló törvényjavaslattal, amennyiben az a házassági jogot tárgyazó törvény gyakorlati életbeléptetésének természetes előfeltételét képezi.

Minthogy e törvényjavaslatok miatt támasztott, s azok életbeléptetése meghiúsíthatásának reményével élesztett izgatásoknak megszüntetése érdekében politikai szempontból is nagyon kívánatos, hogy e törvényjavaslatoknak törvényerőre emelése mielébb bevégzett ténnyé váljék: — bátor vagyok a többször említett három törvényjavaslatot, nevezetesen a házassági jogról, a gyermekek vallásáról és az állami anyakönyvekről szóló törvényjavaslatokat 1., 2. és 3.[a] alatt azzal a hódolatteljes kéréssel Felségednek bemutatni, hogy azokat legkegyelmesebben szentesíteni és legmagasabb aláírásával ellátva kihirdetés végett visszaküldeni méltóztassék.

A változtatások, melyek a most hódoló tisztelettel legfelsőbb szentesítés alá terjesztett három törvényjavaslatban az országgyűlési tárgyalások során történtek, s melyekhez Felséged hű magyar kormánya is hozzájárult, az igazságügyministernek folyó évi július hó 21-én 2868/I. M. E. szám alatt, a vallás- és közoktatásügyi ministernek folyó hó 26-án 2166/eln. szám alatt és a belügyministernek folyó hó 22-én 88370 szám alatt kelt s 4., 5. és 6[b] alatt legmélyebb tisztelettel mellékelt átirataiban vannak részletesen felsorolva és indokolva.

A legfelsőbb elhatározás tervezete 7. alatt mellékeltetik.[c]

Wekerle Sándor

Magyar ministeriumom előterjesztése folytán a házassági jogról, a gyermekek vallásáról és az állami anyakönyvekről szóló, a magyar országgyűlés által elfogadott törvényjavaslatokat szentesítvén: azokat szokásos módon törvénycikkek alakjában kiállítva kihirdetés és további intézkedés végett mondott ministeriumomnak megküldöm.[d]

Kelt Bécsben, 1894. évi december hó 9-én.

Ferencz József
Wekerle

Kormányfelterjesztés eredeti, hiteles tisztázata, ívnagyságban, féloldalasan, tintával írva, 4 lap terj.
A visszaérkezés dátuma a hátlapon: 1894. XII. 10.
O. L. Me. 1894 — I. A. — 24 (2726). A fogalmazvány és a német fordítás fogalmazványa ugyanehhez az alapszámhoz 2391. sz. alatt van csatolva.

[a] *A törvényjavaslatok nyomtatott szövegei a jelzett helyen, a tisztázatnál nincsenek, de egy példányuk a fogalmazványhoz csatolva megtalálható.*
[b] *A jelzett mellékletek az irathoz csatolt „Mellékletek" feliratú borítóíven találhatók.*
[c] *A legfelsőbb elhatározás tervezete nincs a mellékletek között, fogalmazványa azonban az irat fogalmazványpéldányánál megtalálható. Szövege teljesen megegyezik az iratra vezetett szentesítés szövegével.*
[d] *A szentesítésnek Ferenc Józseftől aláírt és Wekerlétől ellenjegyzett szövege az irat negyedik (utolsó) lapjának baloldalára van rávezetve.*

1 A kormány tagjai a következők voltak: *Wekerle Sándor* miniszterelnök és pénzügyminiszter, — *b. Fejérváry Géza* honvédelmi, — *Szilágyi Dezső* igazságügyi, — *Lukács Béla* kereskedelemügyi, — *Hieronymi Károly* belügy-, — *gr. Andrássy Gyula* (ifj.) király személye körüli, — *b. Eötvös Loránd* vallás- és közoktatásügyi, — *gr. Festetits Andor* földművelésügyi, — *Josipovich Imre* horvát-szlavon-dalmát miniszter.
2 A polgári házasságról szóló törvényjavaslat beterjesztéséhez Ferenc József az elnöklete alatt tartott 1893. nov. 6-i minisztertanácson járult hozzá. O. L. Mt. jkv. 1893. nov. 6. (39. sz.)
3 A törvényjavaslatot a főrendiház 1894. jún. 22-én, a jelentéktelen mértékben módosított javaslatot a képviselőház jún. 26-án fogadta el.
4 Vö. 1894: XXXII. t. c. 10. §.
5 A javaslatot a főrendiház 1894. okt. 9-én, majd a képviselőház okt. 17-én fogadta el.
6 A főrendiházban okt. 10-én, a képviselőházban okt. 17-én.
7 A miniszterelnök az 1893. ápr. 14-i minisztertanácson jelentette a legfelsőbb elhatározás megadását. O. L. Mt. jkv. 1893. ápr. 14. (14. sz.).

2.

Budapest, 1894. október 30.

Szlávy József Pápay István segítségét kéri az egyházpolitikai törvényjavaslatok szentesítésének sürgetéséhez.

Kedves Barátom!

König által értesült Wekerle, hogy Ő Felsége a szentesítés alá terjesztett három törvényjavaslatot, ú. m. a házassági jogról, a gyermekek vallásáról és a polgári anyakönyvekről szólókat neked küldötte el azon meghagyással, hogy Bécsbe érkezte után neki referálj.

Úgy hiszem, ki van zárva a lehetőség, hogy Ő Felsége az ügy jelen stadiumában megtagadja azoktól a szentesítést. Úgy hiszem, velem együtt kívánatosnak tartod, hogy ez a szerencsétlen egyházpoliticai ügy minél előbb egy fait accompli által befejeztessék. És ezért kívánatos volna, hogy a szentesített törvények minél előbb leérkeznének, annál inkább, mert máris kezdenek az illetők[1] köriratokat szétküldeni, melyekben avval agitálnak, hogy Ő Felsége nem fogja szentesíteni ezen törvényeket és ennél fogva a még hátralevő kettőt, a vallás szabad gyakorlatáról és a zsidóreceptióról szólókat is meg kell buktatni.[2] Wekerle azt kívánja (amit természetesnek találok), hogy ezen két törvényjavaslatot a főrendiházban ne tárgyaltassam, mielőtt a fönnebb említett háromra nem érkezik le a szentesítés.

[Kéri a szentesítés sürgetését. Örömének ad kifejezést Pápay egészségi állapotának javulása miatt.]

híved
Szlávy József

S. k. eredeti, tintával írt levél, negyedívnyi, Sz. J. monogramos papíron, 4 lap terj. O. L. Nachlaß Pápay. Kart. 24. Minister Crisis.
A levelet idézi *Salacz Gábor:* A magyar kutúrharc története 1890—1895. Bécs 1938. 340. l.

[1] Szlávy a konzervatív klerikális ellenzékre céloz, amelynek vezérei gróf Zichy Nándor és gróf Eszterházy Miklós Móric voltak.

[2] A kormány öt egyházpolitikai javaslatot nyújtott be. Az előző iratból látható; hogy hármat az országgyűlés két háza hosszas viták után elfogadott. Kettőt, a vallás szabad gyakorlatáról és az izraelita vallás recepciójáról szólót azonban a főrendiház kis szótöbbséggel elvetette. A képviselőház e két javaslatot okt. 17-én, ill. 20-án újból megszavazta és visszaküldte a főrendiháznak. A kormány azonban az első három szentesítése előtt nem tűzte újból a főrendiházi tárgyalás napirendjére.

3.

Bécs, 1894. november 10.[1]

Pápay levele Szlávy Istvánhoz a szentesítés halogatásának indokairól.

Nagyon sajnálom, hogy a múlt heti levelemben[2] kifejezett abbeli reményem, hogy képes leszek a kérdéses t. javaslatok[3] szentesítését azonnal Ő Felségének visszaérkezése után kieszközölni, nem teljesülhetett.

Oka ezen késedelemnek nem abban fekszik, mintha Ő Felsége ezen szentesítés megtagadására gondolna, — hanem egyrészt, mert Felséges Urunk, mint tudod, ily fontos törvényeknél minden részletekről alaposan kívánja magát informálni, s erre

— minthogy visszajövetele óta az itteni teendők halmazata minden percét igénybe vették — eddig még nem volt ideje, másrészt pedig (amint ezt éppen csak ma volt alkalmam megtudni) különösen azért nem akarja nagyon siettetni a kérdéses t. j. szentesítését, — mert szerette volna bevárni a még hátralevő kettőnek újbóli tárgyalását a főrendiházban, és pedig[a] azért weil es ihm widerstrebt neuerlich den Schein einer Pression oder Einflußnahme auf das Oberhaus auf sich zu laden, azaz nem akarja forcirozni[b] ezen két t. j. elfogadását az által, hogy a f. rendiház az előbbi háromra nézve már egy fait accompli előtt álljon.

A ministerelnökkel, ki tegnapelőtt szíveskedett engem meglátogatni, — ezt nem közölhettem, mert mint fentebb említém, csak ma értesültem Ő Felségének ebbeli nézeteiről, — nem akarom azonban elmulasztani az ügynek ezen állását veled bizalmasan tudatni, mert különben nem fogunk kibontakozni azon circulus vitiózusból, — hogy ti oda lent a további tárgyaláshoz a szentesítést akarjátok bevárni, itt pedig a szentesítéshez a főrendiházi tárgyalásokat. — Ha tehát csak féligmeddig lehetséges, úgy hiszem, nem kellene már továbbra halasztani a hátralevő két t. j. tárgyalását a f. r. házban, — ha pedig ezt a ministerium absolute ellenezné s a te bölcs belátásod szerint sem volna lehetséges, akkor kérlek, kegyeskedjél azt velem tudatni, hogy Ő Felségét erről értesítve talán mégis sikerülend a kérdéses szentesítést még előbb kieszközölni, habár azt nem titkolhatom, ez nem éppen könnyű feladat lenne.

Ha jónak és szükségesnek találod, közölheted e soraimat (melyeket egyébért Ő Felségének tudtával írom) Wekerle m.-e.-kel is, de különben azok tartalmát csak egész bizalmasnak kérem tekinteni. — Ismételve afeletti sajnálatomat, hogy nem szolgálhattam kedvezőbb értesítéssel,

Pápay

S. k. ceruzával írt fogalmazvány, ívnagyságú, 1 lap terj., címzés és keltezés nélkül. O. L. Nachlaß Pápay. Kart. 24. Kirchenpolitische Angelegenheiten. A levelet idézi *Salacz,* id. m. 341. l.

[a] A „pedig" után áthúzva „(bizalmasan mondva)"

[b] A „forcirozni" helyett eredetileg „könnyíteni vagy előmozdítani" állt, de e szavakat Pápay kihúzta.

[1] A következő (4. sz.) iratból világos, hogy a címzett Szlávy. A dátumot valószínűsíti, hogy Wekerle, akivel Pápay, mint e levélben írja, „tegnapelőtt" találkozott, nov. 8-án járt Bécsben. Valószínű az is, hogy Szlávy, ahogy 11-én kézhezkapta a levelet, még aznap válaszolt.

[2] Pápay említett levelének fogalmazványa nem található a Nachlaß anyagában.

[3] A t. javaslat, később t. j. = törvényjavaslat.

4.

Budapest, 1894. november 11.

Szlávy feltárja Pápaynak a szentesítés késedelme miatt fenyegető politikai bonyodalmakat.

Kedves Barátom!

[Pápay levelének vétele után kereste a miniszterelnököt, de még nem sikerült megtalálnia.]

Fatális, Ő Felségére nézve kellemetlen, az országra nézve mondhatnám szerencsétlen helyzet, ha Ő Felsége és ministeriuma között nincs meg az a bizalmas viszony, mely Ő Felsége és az ország érdekében kívánatos volna.

Ha Ő Felsége mindjárt akkor, mikor a kérdéses törvényjavaslatok szentesítés alá terjesztettek, hivatja a minister-elnököt és közli vele nézetét, illetőleg kívánságát, hogy a még hátra levő két törvényjavaslat a szentesítés előtt tárgyaltassék a főrendeknél, azok régen le volnának tárgyalva és nem lett volna alkalom, a szentesítést illetőleg, Ő Felsége szándékainak különféle magyarázataira, különféle sejtelmekre, mindenféle agitatiora.

Ha most, midőn köztudomású dolog, hogy a főrendiházi tárgyalás csak azért késik, mert a minister-elnök a felterjesztett törvényjavaslatok szentesítését akarja megvárni, a tárgyalás a szentesítés bevárása előtt történik meg, nagyon közel fekvő a gyanú, hogy Ő Felsége habozik, vagy (amit az illetők kétség kívül fognának hirdetni), hogy épen nem akarja a kérdéses törvényeket szentesíteni, miből a törvényjavaslatokat ellenzők csak nagyobb indokot fognak meríteni, hogy minden erejöket megfeszítsék a még hátralevő két törvényjavaslat megbuktatására.

Ő Felsége pedig, ki ezelőtt néhány hónappal többeknek (azok között magamnak, herceg Lobkovitz[nak], gf. Festetich Taszilónak) nyilvánította azon nézetét, mely szerint most már politicai szükségnek látja az egyházpolitikai törvényjavaslatoknak jogerőre emelkedését és ezen nézetének nyilvánossá tételére az illetőket ezen szavakkal hatalmazta fel: „Sie können sich auf mich berufen" — a szentesítés halasztása által talán akaratán kívül fog látszani pressiot gyakorolni ellenkező irányban, és a publicumban el fog terjedhetni a hit, hogy Ő Felsége elhatározásaiban ingatag . . .

Ezeknél fogva az *én* szerény nézetem az, hogy, rebus sic stantibus, kívánatosabb volna, ha a szentesítés rögtön leérkeznék. A késedelem elég magyarázatot találna abban, hogy Ő Felsége a törvényjavaslatok minden részleteivel tüzetesen akart megismerkedni, mire soknemű elfoglaltsága miatt eddig ideje nem volt.

d. u. 3 ¼ óra.

Éppen most ment el tőlem Wekerle. Felolvastam neki, amit írtam. Ő egészben osztja nézetemet. Egyébként, mint mondá, ő még ma fog neked ez ügyben írni.

(Ha illőnek, helyesnek találod, hogy levelem tartalmát Ő Felségével közöld, tedd meg.)

Szíves üdvözlettel

híved,
Szlávy József

S. k. eredeti, tintával írt levél, negyedívnyi, Sz. J. monogramos papíron, 4 lap terj. O. L. Nachlaß Pápay. Kart. 24. Minister Crisis.
A levelet idézi *Salacz;* i. m. 341—342. *l.*

5.

Budapest, 1894. november 11.

Wekerle miniszterelnök levele Pápaynak a szentesítés késedelme miatt bekövetkezhető politikai válságról.

Kegyelmes Uram!

Szlávy szíves volt velem közölni becses leveledet s azon választ, melyet egyidejűleg intéz Hozzád. Én az ő válaszának tartalmával egyet értek azon eltéréssel, hogy a még hátralevő két egyházpolitikai javaslatot az esetre sem tartottam volna a már elfogadott javaslatok legfelső szentesítése előtt a főrendiházban tárgyalhatónak, ha ez

a szentesítés alá terjesztés után azonnal kívántatott volna is tőlem, mert erre nézve indokom a következő.

Alig, hogy a szentesítés iránti legalázatosabb előterjesztést megtettem, s König udvari tanácsos úr tudatta velem, hogy Ő Felsége csak Bécsben fogja a javaslatokat szentesíteni, már König levelének vételekor az ellenpárt értesült erről s még aznap körözvény útján értesítette tagjait, hogy a legfelső szentesítés el van halasztva. Pártunk tagjai, akik különben is jórészt azt a nézetet vallották, hogy a főrendiházi újabb tárgyalás csak a legfelső szentesítés után legyen, erre mind határozottabban kívánták ezt, s én többszörösen oda is nyilatkoztam, hogy ugyanezt az álláspontot foglalom el. Bocsáss meg Kegyelmes Uram, ha egész őszinteséggel oda nyilatkozom, hogy egyénileg sem tehetem ki magamat az ellenpárt kicsinylésének, egyenes gúnyolódásának s azon nem épen válogatott fegyvereknek, amelyeket minden téren használnak ellenem. Pártomat és az általam képviselt javaslatokat egyszer kénytelen voltam kitenni a vereségnek s a nyár folyamán tartott első tárgyalás alkalmával békén tűrni, hogy velem szemben a koronára hivatkozhassanak, úgy hogy magasabb tekinteteknél fogva még azon alkalommal azokkal az enuntiatiokkal sem éltem, melyekre legkegyelmesebb felhatalmazást nyertem[1], — de ilyen positioba nem tudnék újra jutni.

Hogy tartsak én össze egy pártot, melynek egyes tagjai, sajtójának egy része rögtön kirug, ha látja, hogy a koronát játszhatják ki ellenem; hisz a holnap megindúló költségvetési tárgyaláson még valahogy csak megélek, az ott felmerülő agrár velleitások,[2] közjogi támadások ellen még valahogy csak védekezhetek, de ha a szentesítés elhalasztásának tényével állok szemben, mint szárnya szegett politikustól, hogy lehet eredményt kívánni.

Én meghajolva Ő Felségének legmagasabb személyes aggályai, nehéz uralkodói feladatai előtt, eddig nem is mertem sürgetni a legfelső szentesítést, jóllehet sokkal biztosabb lenne az egész vitákban positióm; én békével nézem, hogy az ellenpárt miként szaporítja szavazatait, s dacára annak, hogy mi három szavazatot vesztünk (Beniczky, Eötvös és Csáky),[3] még eddig meg sem kíséreltettem az állások betöltése iránt javaslatot tenni: de ha a szentesítés azon az indokon túl, hogy Ő Felsége alaposan kívánja magát informálni, elhalasztatnék, s az kívántatnék, hogy a két javaslat előbb tárgyaltassék le a főrendiházban, tarthatatlan állapotba jutnék.

Komoly politikai érdekek kívánják, hogy az egyházpolitikán mielőbb túlessünk s az ellentétek elsimuljanak, a már elfogadott javaslatok szentesítése véget vet az állapotnak, de minden halogatás csak újabb és újabb bajokat idéz fel.

Engedd azért, hogy én is arra kérjelek, miszerint a legfelső szentesítés kieszközlésére hatni szíveskedjél.

Mély tisztelettel őszinte híved Wekerle Sándor

S. k. eredeti, tintával írt levél, negyedívnyi papíron, 5 lap terj.
O. L. Nachlaß Pápay. Kart. 24. Minister Crisis.

[1] A júniusi válság után a király felhatalmazta Wekerlét annak bejelentésére, hogy szükség esetén az örökös főrendiházi tagok számának szaporítását is igénybeveszik a polgári házasságról szóló javaslat elfogadtatása érdekében. Wekerle azonban, mivel a főrendiház júniusban elfogadta a javaslatot, nem élt e felhatalmazással. L. az 1894. jún. (közelebbi dátum nélküli) kormányfelterjesztés fogalmazványát, O. L. Nachlaß Pápay, Kart. 24. Minister Crisis.

[2] Ezidőtájt a nagybirtok gazdasági érdekeinek elsőbbségét hirdető *agráriusok* erőteljesen szervezkedtek és támadták a kormány liberális gazdaságpolitikáját.

[3] Beniczky Ferenc, b. Eötvös Lóránd és gr. Csáky Albin képviselőjelöltségük, ill. képviselővé választásuk miatt mondtak le főrendiházi tagságukról.

6.

Kolozsvár, 1894. november 3.

Bethlen András beszámol Kállay Béninek a Wekerle-kormány elleni agitációról.

Kedves Béni!

Utolsó találkozásunk olta következetesen dolgozom: erdélyi barátaim kellően vannak hangolva, segített ebben Wekerle bizalmaskodása a franciával[1] és Festetich Andor razziája, mellyel a korábbi kormányok Erdélyben létesített intézményeit cassálni akarja;[2] nem rég érintkeztem egy pár dissidenssel,[3] Latinovics-csal is, nem gondolnak a szabadelvű pártba való belépésre, most azonban oly jelek mutatkoznak, hogy a kormány per Horváth Gyula[4] igyekszik a nemzeti párt liberális elemeit, ú. m. Ábrányi, Bolgár s a t. a fusióra hangolni, amit a solidabb rész nem szívesen lát és a fusiótól ugyan nem irtózik, ha az új alapon Károly[5] alatt történne, de lehetséges, hogy az éhes elemek bármi fusioba is bele akarják tolni Apponyit.

Habár nem Wekerlétől indult ki, de mégis van politikai háttere az orsz. gazd. egyletben történt választásnak, és a napokban e miatt Bpesten jártam és látva azt, hogy a legyőzött pártban igen sok jó elem van, kiket a jelen viszonyok között nem akarok magammal szemben látni, a választást el nem fogadom.[6]

[Egy hét mulva felmegy Budapestre, majd a hó végén családostól Meranba üdülni.]

igaz híved és barátod
András

S. k. eredeti, tintával írt levél, kisalakú, 4 lap terj.
O. L. K. B. ir. LII. cs. 12. t.

[1] 1894 nyarán Wekerle interjút adott Chélard francia publicistának, amelyet a *Figaro* c. lap közölt. Az interjú szerint Wekerle élesen bírálta az erdélyi magyar nemességet a románokkal szemben tanúsított úri gőgje miatt. „Ha az apró, tunya, arrogáns és ostoba, üreszsebű erdélyi hétszilvafás nemesek felhagynának nagyúri allürjeikkel és nem vetnék meg az oláh parasztokat, mint jobbágyokat, ami ellen különben lesz orvosság, már nagy lépést lehetett volna tenni előre" — reprodukálja a lap Wekerle nézetét, majd közli, hogy a kormány engedményeket kíván tenni a románoknak. Az interjú nagy feltűnést és felháborodást váltott ki a magyar parlamentben, két interpelláció is hangzott el ez ügyben. Wekerle tagadta, hogy bármi hasonlót mondott volna, de elismerte, hogy egyes „üreseszűek" követnek el túlkapásokat a románok ellen, amit meg kell szüntetni. A politikai körök azonban, mint Bethlen leveléből látható, nem fogadták el teljesen Wekerle magyarázkodását.
Az ügyre vonatkozóan l. Kovács Albert és b. Kemény János interpellációját, ill. Wekerle válaszát a Kvh. Napló 1892—1897. XX. k. 21—23., ill. 23—25. l.

[2] Festetits Andor földművelésügyi miniszter 1894 őszén Erdélyben megszüntette a tordai tenyészbika telepet, mert fejlesztésre alkalmatlannak tartotta. Intézkedését az erdélyi birtokosok erősen bírálták és azzal vádolták, hogy ellensége a keleti marhafajta tenyésztésének. Az erdélyi gazdasági egyesület külön memorandumban foglalta össze ilyenirányú panaszait. Erre von. l. Ugron Zoltán felszólalását a földművelésügyi tárca költségvetési vitájában, ill. Festetits válaszát Kvh. Napló, 1892—1897. XXI. k. 354—355., ill. 355—356. l.

[3] 1894 elején, a kötelező polgári házasságról szóló törvényjavaslat beterjesztésekor 35 képviselő — ellenvéleménye kifejezéseképpen — kilépett a szabadelvű pártból. E „disszidensek" vezetője gr. Szapáry Gyula, az előző kormány miniszterelnöke volt.

[4] Horváth Gyula, a Nemzeti Párt egyik tekintélyes tagja, a Magyar Hirlap főszerkesztője, a liberális egyházpolitika híve volt és az egyházpolitikai küzdelem idején a kormánypárt liberális elemeihez közeledett, újságja is a kormány reformpolitikáját támogatta.

[5] Gr. Khuen-Héderváry Károly, horvát bán.

[6] Kormánypárti körök az Országos Magyar Gazdasági Egyesület vezetésében érvényesülő agrárius befolyás visszaszorítása végett az 1894. okt. 28-i közgyűlésre számos hívüket, a földmüvelésügyi minisztérium tisztviselőit mozgósítva, kibuktatták az addigi elnököt, a konzervatív gr. Dessewffy Aurélt és gr. Bethlen András volt földmüvelésügyi minisztert választották elnökké. Az agráriusok heves ellenakciót indítottak és elérték, hogy Bethlen nov. 8-án visszautasította a megválasztást. Ezután ismét Dessewffy Aurélt választották elnöknek. — Az ügyről az agrárius sajtóorgánum, a *Hazánk*, október végétől naponta cikkezett „Támadás az agráriusok ellen" c. folytatólagos cikksorozatában. L. még: Az 1895. évi III. Országos Gazdakongresszus története. I. k. Bpest. 1895. 12—19. l.

7.

Budapest, 1894. november 17.

Wekerle informálja Pápayt a szentesítés késedelme miatt fokozódó ellenzéki mozgolódásról és Kossuth Ferenc látogatásáról.

Kegyelmes Uram!

A szentesítés késedelme itt mind nagyobb bizonytalanságot okoz s egyenesen úgy magyarázzák, hogy a késedelemnek előleges kormányváltozás az oka. Már tegnap hangok merültek fel a szélső baloldalról, hogy a kormány nyilatkozataira súlyt nem fektetnek, mert hisz nem ez a kormány fog maradni, ma pedig a szélsőbal egyik organuma a Magyarország a ház elnapolását sürgeti.[1] Tetézi ezt az az izgatás, mely a papság részéről vitetik némely vidéken véghez. Ugyanazon „Pantheon" aláírással, mellyel múltkor az egyházpolitikai javaslatok szentesítésének elhalasztását tudatták, tegnap felhívást, illetőleg értesítést tettek közzé, hogy gróf Zichy Nándor a holnapi katholikus gyűlésen, Székesfehérváron fogja authentice tudtul adni, hogy a javaslatok szentesítése megtagadtatott s hogy azok a napirendről végleg levétetnek.[2] A gyűléshez az assistentiát szélsőbaloldali elemek fogják jó részben szolgáltatni.

Ha ez így tart, mind nehezebb lesz a helyzet s a megzavarodás, azért elérkezettnek látnám az időt, hogy Ő Felsége kegyesen határozni méltóztassék.

Tegnap délután a pénzügyministeriumban gróf Károlyi Gábor jelentette be magát s magával hozta Kossuth Ferencet. Ez avval állított be, hogy miután e hazában telepedik le, tiszteletét kívánja tenni. Előadta, hogy habár más nézeteket vall is, ő a mai kormány tagjait hazafiaknak tartja és tiszteli. Ő mint *egy nagy névnek örököse*[a] más párthoz, mint a szélső balhoz nem csatlakozhatott, de biztosít, hogy izgatni nem akar, hogy békés úton fog működni, sőt miután nyugaton nevekedett, ahol az ellentétes nézeteket tisztelik, reméli, sikerrel oda fog hatni, hogy a szélső baloldal támadásait calmirozza.

Azután áttért utazására. Erre szerinte azért van szüksége, hogy megismerje az országot, s hogy abból az emlékből, mellyel atyja iránt viseltetnek, kivegye a maga részét, bizonyos népszerűségre tegyen szert, mert habár mint igénytelen ember, nem is kíván a szélsőbal elnöke lenni, ott mégis vezérszerepre van hivatva. Azon meggyőződésének adott kifejezést, hogy hasznos szolgálatokat teend a hazának, sőt a kormánynak is, *mert oly kérdésekben, melyekben hátsó támaszra van szüksége*,[a] segítségére lehet.

Végül kifejtette, hogy mily áldozatot hozott hazajövetele által, mert szép összeköttetéseket s kínálkozó jövedelmező állásokat hagyott Olaszországban.

Az elég jó magyarsággal, de idegenes szólamokban kissé vontatva előadott megjegyzésekre körülbelül következőket válaszoltam:

Utazásának jogszerűségét nem vonhatom kétségbe, szükségességére megjegyzéseket nem tehetek, annyit azonban mondhatok, hogy sok nyugtalanságra ad okot. Én hűséggel és őszinteséggel szolgálom a királyt s ennél fogva hátsó támaszokra politikát nem alapíthatok.

Figyelmeztettem azután arra, hogy politikai céljait kivihetetleneknek, a magyarság ügyére veszélyeseknek tartom. A mi jogunk nem értelmezhető úgy, hogy ha a függetlenségi eszmék többséget nyernének, a király alkotmányos érzületénél fogva azokhoz hozzájárulna.[3] Ő Felsége a 67-ki törvényeket ismerte[4] s nem hogy a függetlenségi eszmét, hanem a 67 minden tágítását is a leghatározottabban s a *végletekig*[a)] ellenezné. Ellenezné nemcsak ő, hanem ellenezné Ausztria s több európai nagyhatalom. Veszélyes is lenne az ránk nézve, mert ne feledjük a magyarság csekély számarányát s azokat a veszélyeket, melyek abból hárulnának ránk, ha a hadsereget megbolygatni akarnánk.

Tudtára adtam, hogy az ország számbavehető közvéleménye a mai közjoggal meg van elégedve s hogy a közönség egy nagy része még atyja halála alkalmával is kifejezést adott volna ellenkező nézetének,[5] de terrorizálva volt. Tudtára adtam azután, hogy kénytelen leszek erősen megtámadni, amit ő természetesnek talált. Végül örültem, nem látogatásának, hanem annak, hogy ezeket vele közölhettem.

Azért írom mindezeket részletesebben, mert nem tudom, mit írnak e beszélgetésről.[6] Impressióm az, hogy ez nem bír avval a látkörrel, azokkal az ismeretekkel, hogy vezérszerepet játszhatnék, hanem ha a házba kerül, semmi sem lesz belőle.

Igaz tisztelettel őszinte híved

Wekerle Sándor

S. k. eredeti, tintával írt levél, negyedívnyi, 6 lap terj.

O. L. Nachlaß Pápay, Kart. 24. Minister Crisis. — Az iratot részlegesen közölte *Eckhart Ferenc:* Ferenc József és a Kossuth-kultusz c. cikkében. Magyar Szemle, I. k. 1927. 377—378. l.

a) *Aláhúzás az eredetiben.*

1 „Moratórium". A *Magyarország* 1894. nov. 18-i számának vezércikke.

2 1894. nov. 18-án tartotta Székesfehérvárott alakuló nagygyűlését a katolikus néppárt. A párt vezére, gróf Zichy Nándor a szentesítés megtagadását határozott formában ugyan nem jelentette be, de a következő szavakkal célzott rá: „És mi *tudjuk*, hisszük és reméljük, hogy felséges királyunk... mint katholikus velünk együtt érez és az ő akarata nem lehet a mi hitünk megrontója." *Bonitz Ferenc:* Gróf Zichy Nándor. Élet- és jellemrajz. Bpest. 1912. 282. l.

3 Kossuth Ferenc országos körutazása alkalmával több helyütt is fejtegette azt az elképzelését, hogy az uralkodó, ha a függetlenségi párt alkotmányos úton többségre jut, saját jószántából elfogadja a párt programját s hozzájárul a perszonálunió megvalósításához. Wekerle okfejtése ez ellen a valóban naiv képzelgés ellen irányul.

4 Helyesen: „ismerte el".

5 Ti. a nagy Kossuth-rokonszenvvel és függetlenségi demonstrációkkal ellenkező véleményének.

6 Wekerle óvatossága nem volt alaptalan. A *Magyarország* nov. 18-i számában azt írta, hogy a látogatás során Wekerle helyeselte Kossuth Ferenc körutazását. „Kossuth Ferenc Debrecenben" c. közlemény, 7. l.

8.

Budapest, 1894. november 20.

Bethlen András levele Kállayné Bethlen Vilmának[1] a debreceni incidens visszhangjáról és a politikai bonyodalmak növekedéséről.

Édes Vilma!

Mi 6—7-én jövünk Bécsbe, Meranba utazandók.[2] — Itten a napi eseményt a Kossuth debreceni scandaluma képezi,[3] ezen példátlan szemtelenség és vakmerő játék általános megbotránkozást szül, mind a mellett tegnap este a club értekezleten közömbös dolgokról a kolumbácsi legyekről s a t. tanácskoztak,[4] s ezen az ország reputatióját érintő thema érintetlenül maradt; ma reggel, megvallom, annyira indignálódtam a Lloyd és Nemzet e tárgyban tanúsított némasága felett,[5] hogy hangoztattam, miszerint kész vagyok a pártból kilépni, ha erélyes fellépés által megbotránkozásának hangot nem ad, ezt Fejérvárynak is mondtam, ki már régebb olta a komédiás[6] megfékezését javasolja; — a mai Minister tanács ezen tárggyal is foglalkozik,[7] keresi a §-t, jó is lesz egyet találni, mert Hieronymit nagyon terheli a hiba, hogy nagyra engedte növelni e mozgalmat, sőt a Tarnóczy-féle szivattyúk útján Kossuth-ot pénzzel tölti.[8] — Holnap Busbach interpellál e tárgyban,[9] ma itt volt Dégenfeld főispán[10] a scandalum lefolyásáról referált, de részleteket nem hallottam. A főispánok zúgnak, a függetlenebbje közül többen mennek, Radó újévkor, nagyon kecsegtetik, már a belügyi tárcával is megkínálták, de nem áll kötélnek. — A székesfehérvári gyűlés s azon Josef fhg. üdvözlete,[11] miként a lapokból is látod, nagyon bántja az illetőket,[12] ezt s a 3 egyházpolitikai törv. szentesítésének késedelmét akarnák a Kossuth botrányokkal szembeállítani. — A bonyadalom nő, az augurok fejüket vesztik, híveik egymásban bizalmatlankodnak s a jövő kezd előttük borulni; az intrigua szálai néhol vastagabbak, p. o. Horváth Gyula, most W.[13] és Szilágyi benső embere, ma Hieronymit élesen kritizálta,[14] kíváncsi vagyok, hogy a Pesti Napló most melyik oldalra áll? —

Folytatott tapogatózás és eszmecsere a hangulat érdekes jelenségeit mutatja, a korábbiakon kívül p. o. Busbach, Fest nagyon közel állanak az aktív fellépéshez a jelen rendszer ellen és meglehetős számú független ember, mint Nyáry Béla, Solymossy, s a t. éppen nem idegenkednének ilyentől, de azt tartom, nem jó elsietni a dolgot; a lejtőn elindultak, megállni nem tudnak, és annál könnyebb lesz az utódoknak, minél kártékonyabbaknak bizonyultak a szabadelvűség bérlői.

szerető rokonod

András

S. k. eredeti, tintával írt levél, kis alakú, 6 lap terj.
O. L. K. B. ir. LII. cs. 12. t.

[1] Kállay Béni felesége, Bethlen Vilma — Bethlen András unokatestvére — egyik levelében maga kérte meg Bethlent, hogy időnként neki küldje tudósításait és legyen óvatos. O. L. K. B. ir. IV. k. keltezés nélküli levél. Nyilván ily módon akarták „konspirálni" a Bethlen és Kállay közti állandó közvetlen kapcsolatot.

[2] Bethlen már nov. 3-i levelében jelezte, hogy családjával Meranba megy üdülni, 6. sz. irat.

[3] L. a bevezető tanulmány 297. l. és a 21. sz. jegyzetet.

[4] A szabadelvű párt 1894. nov. 19-i értekezletén a folyamatban levő költségvetési vitával kapcsolatos javaslatokat vitatták meg, többek között a kolumbácsi legyek elleni védekezésről szóló javaslatot is. *Nemzet,* 1894. nov. 20., l. lap „Belföld" (hírrovat).

[5] A *Pester Lloyd* és a kormánypárti félhivatalos *Nemzet*, ha nem is némán, de valóban kissé lagymatagul, inkább hitetlenkedve és az ügyet bagatellizálva foglalkozott a debreceni incidenssel. A *Nemzet* csak addig az enyhe fenyegetésig ment, hogy „A komédia kezd elfajulni". Vö. *Nemzet*, 1894. nov. 20. „Belföld", továbbá *Pester Lloyd*, nov. 20. Abendblatt, 1. lap.

[6] Ti. Kossuth Ferenc.

[7] A nov. 20-i minisztertanács jegyzőkönyve nem tesz említést arról, hogy a debreceni incidenssel is foglalkoztak volna. Ennek ellenére valószínű, hogy „jegyzőkönyvön kívül" a miniszterek megtárgyalhatták az esetet s megállapodhattak az esedékes interpellációra adandó válaszban. Ilyen információk mindenesetre kiszivárogtak a minisztertanácsról. Vö. *Szatmári Mór;* i. m. 188. l.

[8] Hazatérte után Kossuth Ferenc elfogadta a Tarnóczy-féle tűzoltófecskendő gyár igazgatói állását. A gyár azonban hamarosan tönkrement, és Kossuthnak vissza kellett fizetnie az előlegbe kapott 100 000 koronát. *Szatmári Mór;* i. m. 187. l. — Bennfentes politikusok tudni vélték, hogy a Tarnóczy-féle gyár kifizette Kossuth 50 000 forintos olaszországi tartozását, a belügyminiszter viszont azzal támogatta a gyárat s közvetve Kossuthot, hogy a községekkel innen szereztette be a tűzoltófecskendőket. HHStA. Min. d. Äu. Pol. Arch. Int. XXXI. c. „Aus einem Privatschreiben", Budapest, 1894. okt. 25-i aláírás nélküli levél.

[9] Busbach Péter szabadelvű párti képviselő nov. 21-i interpellációját l. Kvh. Napló, 1892—1897. XX. k. 358—360. l.

[10] Gróf Degenfeld-Schomburg József Hajdú vármegye és Debrecen főispánja volt.

[11] József főherceg a következő táviratot küldte Steiner Fülöp székesfehérvári püspöknek, a nov. 18-i katolikus nagygyűlés összehívójának: „Fogadja Méltóságod és a Szent István sírjánál összegyűlt katholikusok legbensőbb hálámat szíves üdvözletükért. Isten áldása vezérelje működésüket. Ezért száll imám a Mindenhatóhoz."

[12] József főherceg fentidézett távirata az adott időpontban, a szentesítés késedelme s az emiatt fokozódó belpolitikai feszültség idején kínos feltűnést és rosszallást váltott ki a kormánypárti és liberális körökből. A liberális sajtó alig tompított éllel támadta József főherceget, az üdvözletet a dinasztia e tekintélyes tagjának a belpolitikai harcokba való illetéktelen beavatkozásának igyekezett feltüntetni. L. „Kérelem." *Magyar Hírlap*, 1894. nov. 20. vezércikk, egyenesen József főherceghez adresszálva,— „Az a kérdőjel". *Pesti Napló*, 1894. nov. 21. vezércikk. — „A katolikus néppárt megalakulása". *Nemzet*, 1894. nov. 19. esti kiadás.

[13] Wekerle.

[14] Horváth Gyula a képviselőházban nov. 20-án bírálta Hieronymi erélytelen belpolitikáját, főként a nemzetiségi kérdésben. Kvh. Napló, 1892—1897. XX. k. 331. l.

9.

Budapest, 1894. november 21.

Bethlen András Kállayné Bethlen Vilmának a szabadelvű párt bomlásáról és Wekerlével folytatott beszélgetéséről.

Édes Vilma!

Pro informatione a következőket: ma érdekes nap volt, Busbach megtette interpellatióját, melyet a kormány és barátai túlzott élesnek tartanak,[1] ellenben az adott válaszokat megfelelőknek ítélnek,[2] megjegyzendő, hogy az elnök[3] azért adott szót a szélbaliaknak a mosakodásra, hogy a szélbal túlságos rossz színben ne álljon, a debreceni botrány feletti hangulat általánosan elítélő, Hieronymi élhetetlensége közbeszéd tárgya, ki csak a lapokból értesült az esetről. Ma W.[4] először egy közös barát útján, aztán directe interpellált, hogy a pártból való kilépésemet hangoztatom és másokat is erre ösztönzök; erre a legkategoricusabb alakban megmondtam mindkettőnek, hogy éppoly függetlennek érzem magamat, mint ők, s addig maradok amíg jónak vélem,

indignálódtam azon passív magatartáson, melyet a tegnapelőtti conferentián a párt s a kormány a scandalummal szemben tanúsított és ha kellő módon kifejezés a megbotránkozásnak nem adatik, akkor kész vagyok a pártot elhagyni, különben általában a dolgok rosszul mennek, Hieronymi baklövései, ravaszkodásai bosszantók és károsak, mit W. is beösmert és hosszú orral távozott.

Ma jeleit vettem észre annak, hogy a szentesítés húzódása a pártot nagyon lehangolja, az érdektársak búsulnak és aggódnak, bizalmasan arról is hallottam, hogy Tisza Kálmán a nemzetiségi kérdésben meg akarja támadni Hieronymit,[5] továbbá hogy ha a szentesítés még késik, a kormány a budget tárgyalás befejezte előtt akarja a cabinet kérdést emiatt felvetni, ez nem lenne jó fordulat! Kérlek írd meg, hogy tegnapi levelemet megkaptad-e?

szerető cousined

András

S. k. eredeti, tintával írt levél, kisalakú, 4 lap terj., keltezés nélkül.
O. L. K. B. ir. LII. cs. 12. t.
A levél első lapjára a Kállay irathagyatékot rendező Thallóczy Lajos kézírásával, ceruzával rávezetve: „valószínűleg 1894. nov. 21." A dátumot a levél tartalma bizonyossá teszi.

[1] Busbach nov. 21-i interpellációjában valóban igen élesen támadta Kossuth Ferencet, akit „egy olasz állampolgárnak", „trónpretendensnek" nevezett. Kvh. Napló, 1892—1897. XX. k. 358—360. l.: *Szatmári;* i. m. 188. l.
[2] Hieronymi belügyminiszter és Szilágyi igazságügyi miniszter válasza: Kvh. Napló, 1892—1897, XX. k. 361—362. l.
[3] Báró Bánffy Dezső.
[4] Wekerle.
[5] Tisza Kálmán a képviselőházban nem támadta Hieronymit, de szeptemberben tartott nagyváradi beszédében polemizált vele a nemzetiségi kérdésben tanúsított „fölösleges" engedékenysége miatt. L. erre: Kvh. Napló, 1892—1897. 303. és 323. l.

10.

Bécs, 1894. november 25.

Kálnoky Gusztáv külügyminiszter jelentése Ferenc Józsefhez Wekerle látogatásáról és a kormányválsággal kapcsolatos nézeteiről.

S. M. dem Kaiser, Wien

Ew. M. glaube ich ehrerb. melden zu sollen, daß H. v. Wekerle soeben bei mir war und mir über die Situation gesprochen hat. Es ist ein Zwischenfall eingetreten, der sehr beiträgt ihn kleinmüthig zu stimmen. Es hat sich nämlich während der Behandlung des Budgets des Ministers des Inneren herausgestellt, daß H. v. Hieronymi's Stellung sogar in der eigenen Parthei unhaltbar ist[1] und hat derselbe dem Ministerpräsidenten seinen Rücktritt angemeldet. Da nun im Cabinete die Reibungen mit Szilágyi[2] fortdauern und die letzteingetretenen Minister Oetvös,[a)] Festetics und Andrássy nichts weniger als zur Stärkung des Cabinets beitragen, so fühlt Wekerle, daß auch aus inneren Gründen das Cabinet sich nicht halten kann, abgesehen[b)] von dem ihm bewußten Umstande, daß die Entstehung des Cabinets ihm das Wohlwollen Ew. M. verscherzt

hat. [c)] Er will in der Frage der Sanction nicht drängen und hätte überhaupt davon nicht gesprochen, wenn nicht in parlament. Kreisen diese Frage im Vordergrund stünde.[3] So aber wird er gezwungen sein im Parlament irgend eine authentische Antwort auf die bevorstehende Frage zu geben. Er meint, daß die Sanction schon deshalb früher oder später unvermeidlich ist, weil kein neues Cabinet ohne Erledigung dieser Frage lebensfähig wäre. Auch er will nicht behaupten, daß die sofortige Sanction nothwendig sei, und wenn er die Zusage erhielte, daß mit Ende dieses Jahres a. h. Sanction erfolgen wird, so wäre dies, eben mit Hinweis darauf, daß ein derartiges Gesetz nicht im November, sondern nur an einem verständlichen Termin, also am 1. Jänner eingeführt werden könne, eine genügende Zusage, um die Crise bis dahin zu vertagen, da schon heute die Minister entschlossen wären Ew. M. sobald die Sanction erfolgt, ihre Portefeuilles zur Verfügung zu stellen. Die im Oberhaus noch nicht erledigten beiden kirchenpolit.[ischen] Gesetze erklärt H. v. Wekerle als nebensächlich und ist überzeugt, daß man die Confessionslosigkeit durch ein Compromiß beiseitigen könnte. Meiner unmaßgeblichsten Meinung nach wäre in dem Vorstehenden der Termin geboten, die unvermeidlich gewordene Minister Crise in einer Weise auf den Schluß des Jahres zu vertagen, daß dieselbe, sowie deren Lösung entschieden in der Hand der Krone bleibt und eine Wiederholung einer Zwangslage[4] ausgeschlossen wäre.

Im Betreff der eigenthümlichen[d)] Intriguen, die gestern im ung. Abgeordneten Hause sich abspielte,[e)] [5] erlaube ich mir beiliegend einen Zeitungsbericht[6] beizuschließen, der mit den Äußerungen H. v. Wekerle übereinstimmt.

Über die Kossuth Frage spricht Wekerle jetzt[f)] sehr correct, jedenfalls correcter als er früher gehandelt hat.

S. k. tintával írt fogalmazvány, ív nagyságban, 4 lap terj., aláírás nélkül. HHStA. Min. d. Äu. Pol. Arch. Int. XXXI. c. — A közlés az *O. L. Filmtár, W. 41. dobozban* levő mikrofilm-másolat alapján készült. A jelentés eredeti s. k., tisztázata, amely tartalmilag megegyezik, de stilárisan több helyütt különbözik a fogalmazványtól, ugyancsak a bécsi Staatsarchivban található: Kabinetsarchiv Geheimakten, Karton 18. Denkschriften 1878—1894. jelzettel. Ezt használja *Salacz*: i. m. 344. l.
A fogalmazványnak egy Kállay Bénitől származó eredeti másolata is fennmaradt: O. L. K. B. ir. LII. cs. 12. t.

a) Így az eredetiben.
b)–c) utólagos betoldás a margón.
d)–e) Utólagos betoldás a margón az eredetileg írt és kihúzott „Kossuth Frage" helyett.
f) utólagos beszúrás a szövegben.
1 Vö. Kvh. Napló, 1892—1897. XX. k. 382—387. sz. üléseinek felszólalásai a belügyi tárca költségvetési vitájában.
2 Szilágyi, mint Kálnoky következő napi jelentéséből (13. sz. irat) is kitűnik, nem értett egyet Wekerlének és más kollégáinak a lojalitást túlzottan kidomborító magatartásával. A nov. 19-i debreceni „botrány" tárgyában tett Busbach-interpellációra is felettébb lagymatag választ adott. Vö. Kvh. Napló, 1892—1897. XX. k. 362. l.
3 A szankció késését már a képviselőházban is szóvá tették, így pl. Herman Ottó nov. 20-án, Bartók Lajos nov. 22-én. Kvh. Napló, 1892—1897. XX. k. 310., ill. 365. l.
4 Utalás az 1894 június elejei kormányválságra, amikor Wekerle és a szabadelvű párt ellenkezése miatt a király kényszerhelyzetbe került és visszakoznia kellett.
5 A függetlenségi pártiak által provokált hosszú vita miatt nem kerülhetett sor nov. 24-én Veszter Imre interpellációjára „Kossuth Ferenc politikai körutazása tárgyában", amire Wekerle erélyes és határozott hangú választ akart adni. — Kvh. Napló, 1892—1897. XX. k. 418., 442—451. l.
6 Kállay Béni másolatából kiderül, hogy Kálnoky a *Neues Wiener Journal* 1894. nov. 25-i (329.) számának 7. oldalán levő cikket mellékelte.

11.

Bécs, 1894. november 25.

Kálnoky értesíti Kállay Bénit Wekerle aznapi látogatásáról.

Lieber Kállay!

Zu Ihrer Kenntnisnahme sende ich Ihnen beiliegend ein Schreiben, welches ich eben an S. M. gerichtet habe, nachdem ich mit Wekerle gesprochen hatte.[1] Ich hielte es für ein Glück, wenn es gelänge diese unvermeidliche Crise ohne Zwangslage und in einer regelmäßigen Weise zu überwinden und glaube, daß Wekerle in der Stimmung, in der ich ihn heute gefunden, bereit wäre hiezu die Hand zu bieten. Ich habe ihn noch nie so deprimirt gesehen. Die gestrige gegen ihn gerichtete Intrigue im ung. Abgeordnetenhause — (vide beil. Zeitung)[2] — scheint ihn sehr erschüttert zu haben.

Bitte um Rückschluß.

Mit besten Grüßen
Kálnoky

[P. S.] Ich werde W.[3] noch sehen, nachdem er beim Kaiser war.

S. k. eredeti, tintával írt levél, negyedívnyi, „Minister des Äußern" feliratú papíron, 2 lap. terj.
O. L. K. B. ir. LII. cs. 12. t.

[1] Az előző, 10. sz. iratról van szó, amelyet Kálnoky Kállay informálására megküldött.
[2] L. a 10. sz. irat 6. jegyzetét.
[3] Wekerle.

12.

Budapest, 1894. november 25.

Gyürky Ábrahám képviselő tájékoztatja Kállay Bénit a politikai hangulatról.

Kegyelmes Uram!

Itt annyira meg vannak puhulva az emberek a szabadelvű pártban egyrészt, másrészt pedig annyira óhajtanak is a jelen tarthatatlan helyzetből kiszabadulni, hogy annak, aki a kinevezést megkapja, nem csak biztosítva van a hatalom, de és ez talán kissé különösnek hangzik, nem lenne nagyon nehéz helyzete is, új választásukra absolut nem lenne szükség, miután a többségben inkább bőségtől, mint hiánytól kellenék tartani.

Magyarországban ez idő szerint pártkülönbség nélkül az egyedüli biztos és irányadó a kenyérkérdés, ennek kulcsát pedig a kinevezés annak a kezébe adja, aki azt megkapja.

Múltkor[1] is Héderváry egyedüli baja az volt, hogy csak megbizatott és ki nem neveztetett, e közt pedig mérhetetlen nagy a különbség.

Én 17 évig voltam főispán és ezen idő alatt annyi alkalmam volt tapasztalni, hogy a hatalommal a kézben itt mindent lehet tenni, hogy jogosítva érzem magam kedves Patriámról ily véleményben lenni.

Fogadd Kegyelmes Uram őszinte és mély tiszteletem nyilvánitását mellyel maradtam

híved

Gyürky Ábrahám

S. k. eredeti, tintával irt levél, kisalakú, 4 lap terj.
O. L. K. B. ir. LII. cs. 12. t.

[1] 1894 júniusában.

13.

Bécs, 1894. november 26.

Kálnoky jelentése Ferenc Józsefhez Wekerle újabb látogatásáról, javaslatai a belpolitikai válság megoldására.

Sr. M. dem Kaiser und König, Wien

Ich habe H. v. Wekerle gestern Abend gesehen. Er theilte mir mit, daß er sich entschlossen habe heute noch hier zu bleiben,[1] da er es für unmöglich halte, ohne einen bestimmteren Bescheid über die Frage der a. h. Sanction der Kirchengesetze vor's Parl[a]m[en]t zu treten, und daß er sich zu diesem Behufe heute eine neuerliche[a)] Audienz bei Ew. M. erbitten wolle.

Seit ich Wekerle kenne, habe ich ihn nie so bewegt und muthlos[b)] gesehen. Letzteres führe ich hauptsächlich auf den Umstand zurück, daß in den letzten Tagen sich die Unhaltbarkeit des Cabinets aus *inneren*[b)] Gründen klar herausgestellt hat. Nebst der Erkenntnis, daß Minister Hieronymi von der Parthei fallen gelassen werde, hat der Streich den ihm der Justizminister gestern im Abgeordnetenhause gespielt hat, das[c)] Maß voll gemacht.[d)] Der Ministerpräs. hatte sich nämlich eine Interpellation über die Kossuth Reise bestellt, um die lauen Antworten der Herrn Hieronymi und Szilágyi durch eine scharfe und correctere Erklärung zu ergänzen. Dies wollte H. v. Szilágyi vereiteln und[e)] veranlaßte zu diesem Zwecke einen Spektakel der Linken, der richtig den Erfolg hatte, daß die Interpellation vertagt wurde und der Ministerpräsident nicht zu Worte kam.[2] Wekerle der sich von dieser Interpellationsbeantwortung auch einen günstigen Eindruck für seine Wiener Reise versprach, ist nun so aufgebracht über diesen Streich, daß er mit Szilágyi keinenfalls mehr im Cabinet bleiben will. Er ist also darüber klar, daß das Cabinet aus *inneren*[b)] Gründen die Entlassung erbitten müsse und es sind die Minister Fejérváry, Hieronymi, Lukács und Andrássy darüber einig, daß sobald die Sanction ertheilt ist,[f)] der richtige Augenblick hiefür gekommen sein würde.[3] Wäre H. v. Wekerle nicht in der Lage bei seiner Rückkehr nach Pest den ihn erwartenden Anfragen im Parlament eine klare Antwort betreffs der Sanction zu ertheilen, so würde die Crise über die Sanctionsfrage eintreten und hiedurch wieder die Krone hineingezogen, während im gegentheiligen Falle der Rücktritt des Cabinets auf innere Gründe zurückgeführt werden und die neue Cabinetsbildung sich in normaler Weise

vollziehen könnte. Auf meine Einwendung, daß dies wieder wie eine der Krone abgerungen[e] Concession aussähe,[g] wenn er jetzt mit der erlangten Sanction nach Pest zurückkehre und ich dies nicht im Interesse der Krone gelegen ansehe, meinte der Ministerpräsident (wenn ich ihn recht verstanden habe), daß es genügen würde, wenn er ermächtigt werde zu erklären: daß die a. h. Sanction im Laufe des Monats Dezember erfolgen und die Gesetze[a] mit 1. Jänner promulgirt werden würden, da dieses Datum für das Inslebentreten der Gesetze in Aussicht genommen sei.

Die beiden vom Oberhause[a] unerledigten Kirchengesetze[4] betrachtet H. v. Wekerle als nebensächlich. Er glaubt, daß dieselben jedenfalls von den Magnaten verworfen werden und zwar mit einer nicht unbedeutenden Majorität. Er, Wekerle, hätte nichts dagegen in ein Compromiß betreffs der Confessionslosigkeit einzugehen, zweifelt aber, daß es *ihm*[h] gelingen werde, die Magnaten zu demselben zu bewegen. Das könne das nächste Cabinet leicht[n] tun.

Auf den Gedanken eingehend, daß das Cab. Wekerle aus inneren Gründen zurücktreten und die Cabinetsbildung sich unter normalen Verhältnissen vollziehen werde, fragte ich ihn, wie er sich die weitere Entwicklung denke auch was die Personenfrage beträfe, die ja angesichts der Tatsache, daß in der liberalen Parthei geeignete Persönlichkeiten für die Bildung eines Cabinets fehlen, eine besonders schwierige sei. — Hierüber[a] sprach sich H. v. Wekerle, nach Erwähnung der Persönlichkeiten, die *nicht*[h] geeignet sind, dahin aus, daß wenn er gefragt würde, er H. v. Kállay als seinen Nachfolger nennen würde und dies letzterem auch nicht unerwartet kommen könne, da er schon seit längerer Zeit Verbindungen mit verschiedenen politischen Persönlichkeiten gesucht habe und aufrecht erhalte[5] und daher auch der Mann wäre die liberale Parthei durch Vereinigung mit den Secessionisten[6] zu stärken, eventuell auch die Partei Apponyi zu ralliren. Im Betreff des Gfn. Khuen meinte H. v. Wekerle, daß er die ungar. Verhältnisse zu wenig kenne und nicht die Resistenzfähigkeit habe um gegen einen parlament. Ansturm Stand zu halten, wie sie in Ungarn nun schon üblich sind. Einen so tüchtigen Banus aber, würde man nicht wieder finden.

Über seine eigene Stellung zu einem künftigen liberalen Cabinet sprach sich H. v. Wekerle sehr entschieden dahin aus, daß in Allem, was s. g. staatsrechtliche Fragen und den Ausgleich vom J. 1867 betreffe, er jedes folgende Cabinet unbedingt unterstützen wolle, — in anderen Fragen könne er sich so[i] unbedingt heute noch nicht binden,[k] wo er die Person und das Programm nicht kenne.

Mein Eindruck ist, daß H. v. Wekerle, von der Überzeugung durchdrungen, daß das jetzige Cabinet in Trümmer geht, jetzt[a] trachtet die wenigst ungünstige Form seines Abgangs vorzubereiten, u. z. sowohl[l] im Hinblick auf die Krone, wie auf das Parlament.[m] Bei den großen Fähigkeiten und Kenntnissen H. v. Wekerle's und seiner hervorragenden parlament. Begabung, halte ich es durchaus nicht für gleichgültig, wie er sich zum kommenden Cabinet stellen wird und schiene es mir daher nicht rathsam ihn ganz abzustoßen. Er könnte eventuell eine viel gefährlichere Secession ins Leben rufen, als die des Gf. Gyula Szapáry[7] und[n] die Reconstruction einer Majorität auf Basis der 1867 Gesetze fast unmöglich machen.

Ich erlaube mir daher im Betreff der Situation allerunmaßgeblichst dahin zu concludiren:

1° daß es *im Interesse der Krone*[h] wäre, daß das Cabinet Wekerle aus *inneren*[h] Gründen (und nicht wegen der Sanction) zurücktrete, daß[o] die hierauf folgende Cabinetsbildung unter möglichst normalen Verhältnissen stattfinde und hiebei die Machtvollkommenheit und Autorität der Krone gebührend zur Geltung komme.

2° Daß es *im Interesse der* [h] so zu Stande gekommenen *künftigen Regg.* [h] läge, die Kirchengesetze als ein fait accompli vorzufinden und bei der Reconstruction der

Majorität sowohl[p] wegen der parlament. wie oeconomischen Lage[r] H. v. Wekerle und seinen Anhang[s] nicht *gegen* [h] sich zu haben, und endlich

3° Daß es *im Interesse der Äußeren Politik und unseres Ansehens nach Außen*[h] dringend erwünscht wäre, daß der unvermeidlich bevorstehenden Crisis[t] in Ungarn bei[u] voller Wahrung der Autorität der Krone[v], der Character eines normalen Ministerwechsels nach Möglichkeit aufgeprägt werde, dessen Eintritt nicht forcirt und dessen Lösung vom Monarchen im[y] Geiste des Wohlwollens für Ungarn,[z] im Sinne der Stärkung der staatsrechtlichen Grundlagen der Monarchie durchgeführt zu werden habe.

In tiefester Ehrfurcht

Ky

S. k. tintával írt fogalmazvány, ívnagyságban, 8 lap terj., Kálnoky kézjegyével. HHStA. Min. d. Äu. Pol. Arch. Int. XXXI. c. A közlés az *O. L. Filmtár, W. 41. dobozban* levő mikrofilm-másolat alapján készült. Az iratot használja *Salacz*, i. m. 344—346. l.

[a] *Utólagos beszúrás a szövegbe.*
[b] *A kihúzott „deprimirt" helyett.*
[c]–[d] *Betoldás a margón.*
[e] *„und" után törölve: „veranstaltete in Folge".*
[f] *„ist" után törölve: „sie ihre" és „das Cabinet sich".*
[g] *A kihúzott „aussehen werde" helyett.*
[h] *Aláhúzás az eredetiben.*
[i] *„er sich so" beszúrás a szövegbe.*
[k] *A kihúzott „zusagen" helyett.*
[l]–[m] *Betoldás a margón.*
[n] *„und" után kihúzva: „dann wäre eine".*
[o] *A kihúzott „dasselbe" helyett.*
[p] *„sowohl" után „wie im Betreff" kihúzva.*
[r] *A kihúzott „Fragen" helyett.*
[s] *„und seinen Anhang" utólagos beszúrás a szövegbe.*
[t] *Az eredeti „bei der unvermeidlich bevorstehenden Crisis" kifejezésből Kálnoky a „bei" prepoziciót kihúzta.*
[u] —[v] *Betoldás a margón.*
[y]–[z] *Betoldás a margón.*

1 A Kálnokynál tett első látogatása után Wekerle eredménytelenül járt a királynál, nem tudott tőle a szentesítésre nézve határozott ígéretet nyerni. Ezután tért vissza újból Kálnokyhoz.
2 L. a 10. sz. irat 5. jegyzetét.
3 Az említett miniszteréknek ez nem újkeletű álláspontja volt. Lukács Béla és Hieronymi Károly levélben, b. Fejérváry Géza szóban már 1894 júniusában közölte Wekerlével, hogy csak az egyházpolitikai törvényjavaslatok elintézéséig hajlandók tárcájukat vállalni. Lukács, ill. Hieronymi 1894. jún. 11-i levele Wekerléhez, és Wekerle jún. 13-i felterjesztése Ferenc Józsefhez O. L. Nachlaß Pápay, Kart. 24. Minister Crisis.
4 Ti. a vallás szabad gyakorlatáról és az izraelita vallás recepciójáról szóló javaslatok.
5 Alkalmasint Wekerle e javaslatot gunyoros célzásként tette, hiszen tisztában volt Kállaynak az ő megbuktatására irányuló intrikáival és manővereivel.
6 L. a 6. sz. irat 3. jegyzetét.
7 Uo.

14.

Bécs, 1894. november 26.

Wekerle Pápaynak írt levél útján bejelenti lemondását.

Kegyelmes Uram!

Mai audentiámon Ő Felsége legkegyelmesebben felhatalmazott annak kijelentésére, hogy a már elfogadott egyházpolitikai javaslatokat szentesíteni fogja és pedig ezen cabinetnek fogja szentesíteni.

Miután a köznyugalom érdekében igen kívánatosnak tartanám, ha a legfelső szentesítés mielőbb megtörténnék, sőt ennek még a folyamatban levő költségvetési tárgyalások gyorsítására is kedvező hatása lenne: engedd meg, hogy arra kérjelek, miszerint a szentesítés mielőbb megtörténtére saját részedről is közre hatni szíveskedjél.

Habár Ő Felségének kegyelmes felhatalmazása s a legfelső szentesítés képesítenek is arra, hogy az ország ügyeit tovább vigyem, mégis érett megfontolás után arra a meggyőződésre jutottam, hogy közügyeink érdekében kívánatosabb lenne, ha a miniszterelnöki széket oly egyén töltené be, aki nemcsak forma szerint nyeri meg a legfelső bizalmat, hanem oly szerencsés annak teljesebb mértékben osztályosa lenni, mint voltam és vagyok én. Elhatároztam azért, hogy a szentesítés megtörténte után még a budget-tárgyalások folyamán s minden esetre az appropriatio[1] előtt nemcsak újból felvetem a bizalmi kérdést, hanem egyenesen Ő Felsége rendelkezésére bocsátom az általam viselt tárcákat[2] s beadom lemondásomat.

Azt hiszem egy nagy munka befejeztével nemcsak kötelességem ez közügyeink szempontjából, hanem egyénileg is jogom van ahoz, hogy becsülettel szabaduljak oly állásoktól, melyeket soha nem kerestem, melyekhez soha nem ragaszkodtam, hanem minden egyéni vágyódásom és érdekem ellenére csakis kötelességérzetből vállaltam el.

Nemcsak szíves tájékozódásodra írom ezeket, hanem egyszersmind azon kérelmem előterjesztése végett, hogyha ezen eltökélt szándékom foganatosítására az időt alkalmasnak tartod,[3] azt velem bizalmasan közölni szíveskedjél.

Igaz tisztelettel őszinte híved

Wekerle Sándor

S. k. eredeti, tintával írt levél, negyedíves, 4 lap terj.
O. L. Nachlaß Pápay. Kart. 24. Minister Crisis

[1] Az *appropriáció* a magyar parlamenti gyakorlatban a kormánytól előterjesztett és az országgyűléstől megvitatott költségvetés egy évre való megajánlását és megszavazását jelentette.

[2] Wekerle ui. a miniszterelnökin kívül a pénzügyminiszteri tárcát is viselte.

[3] Az utolsó két bekezdésből kitűnik, hogy Wekerle — talán méltatlankodásának kötetlenebb módon kifejezést adandó — ezt a formát választotta, hogy lemondási szándékát írásban is az uralkodó tudomására juttassa.

15.

Budapest, 1894. november 26.

Bethlen András információt küld Kállayné Bethlen Vilmának a kormányválsággal kapcsolatos eseményekről.

Édes Vilma!

A helyzet és hangulat chaotikus, a párt lehangolt, a speculans rész különösen, értesülésem szerint W.[1] lemondási szándékkal utazott Bécsbe, azelőtt kérte Tiszát terhe átvételére, de ez megtagadta némi gondolkodás után, azután Széll részéről talán szintén refus-t kapott, így megállapodtak Bánffy Dezsőben, kinek érdekében most Tisza nagyon buzgólkodik és nem lehetetlen, sőt valószínű, hogy Bánffy bele megy, ha a helyzet úgy alakul, különben ezt mindenki előre is egy gyenge Bittó-féle[2] szülöttnek tartja és csak a párt önfenntartási ösztön megvonaglásának ítéli, mielőtt az elkerülhetetlen fusio jármába görnyedne.

Wekerle és Szilágyi állítólag hangoztatták, hogy ők egy Khuen H. cabinet ellen opponálnának, Szilágyi e mellett Horváth Gyulával folyton mozog és a jelen cabinettel együtt akar halni, de főkép együtt élni, Hieronymi távozását mindenki örömmel várja a kis Nopcsát[3] kivéve.

Károlyra[4] nézve szerintem a chance-ok jók, ellene most lehetetlen lenne hatályos mozgalmat indítani és csakis a fusio az, mitől kivált Tiszáék fáznak, ez erőlködésük rugója. — Mire e sorokat olvasod, már többet tudsz mint én, de azt hiszem, hogy nem árt, ha az itteni helyzetről közvetlenül értesülsz; ma a bécsi telefon azt a hírt hozta, hogy Béni[5] és Széll bizatnának meg; az hihető, hogy a budget után az appropriationál[6] a krach beáll, és hogy addig a két függő javaslatot a főrendek újólag már visszadobták, hogy mi lett volna jobb, azt a következés mutatja meg, de hogy nem jöhetett másképp, azt a tegnapelőtt innen barátunktól vett két levélből[7] belátod. — A viszontlátásig ölel

András

S. k. eredeti, tintával írt levél, kisalakú, 4 lap terj.
O. L. K. B. ir. LII. cs. 12. t.

[1] Wekerle.
[2] Bittó István rövid életű kormánya (1874. márc. 21—1875. márc. 2.) átmeneti megoldást jelentett a Deák-párt és a balközép folyamatban levő fúziójának megvalósulásáig.
[3] Báró Nopcsa Elek, szabadelvű párti képviselő, Hieronymi miniszterségе alatt lett a Nemzeti Színház intendánsa, bizonyára ezért sajnálhatta Hieronymi távozását.
[4] Khuen-Héderváry Károly.
[5] Kállay Béni.
[6] L. a 14. sz. irat 1. jegyzetét.
[7] A közös „barát" Khuen-Héderváry, Budapestről nov. 24-én írt két levelét Kállay a nov. 28-i levelében nyugtázza, 17. sz. irat.

16.

Bécs, 1894. november 27.

A szentesítés megadását tudató királyi kézirat tervezete Wekerle miniszterelnökhöz.

A. h. Handschreiben an den ung. Ministerpräsidenten Dr. Alexander Wekerle.

Lieber etc.! Über ihren Vortrag vom 26. October l. J.[1] habe Ich mit Meiner Entschließung vom heutigen Tage dem Gesetzentwurfe über das Eherecht und den damit in Verbindung stehenden Gesetzentwürfen über die Religion der Kinder und über die staatlichen Matriken, Meine Sanction ertheilt.

Nebst der Rücksicht auf die diesfälligen Beschlüsse der beiden Häuser der Reichstages, fand ich Mich hiezu auch aus triftigen Gründen politischer Notwendigkeit bewogen, um einerseits ernsteren Übeln und Complicationen, welche eventuell auch die Interessen der Gesamt-Monarchie berühren könnten, vorzubeugen und andererseits den religiösen Frieden des Landes vor bedauerlichen Störungen zu bewahren.

Um aber namentlich diesen letzteren Zweck zu erreichen und die Bedenken derjenigen zu beschwichtigten, die in Bezug auf die in Rede stehenden Gesetze von entgegengesetzten Ansichten geleitet wurden, — erscheint es höchst wünschenswert, daß bei der Durchführung dieser, in das sittliche und religiöse Leben der Bevölkerung so tief eingreifenden Gesetze, Alles sorgfältig vermieden werde, was die Gefühle und Interessen der einzelnen Confessionen empfindlich verletzten könnte[2], — indem nur durch einen derartigen vorsichtigen und schonungsvollen Vorgang die oberwähnten friedlichen Intentionen erfüllt werden und zugleich auch diejenigen Bestimmungen dieser Gesetze, welche[a)] unbestritten als nützlich anerkannt worden sind[b)], zu einer wohltätigen Wirkung gelangen können.

Ich beauftrage Sie daher Vorsorge zu treffen, daß Mein ungarisches Ministerium in diesem Sinne vorgehe und daß alle, die Durchführung dieser Gesetze betreffenden, reiflichst zu erwägenden Vorschriften, vor deren Hinausgabe zu Meiner Kenntnis gebracht werden.

Pápay s. k. tintával írt fogalmazványa, ívnagyságban, feloldalasan írt 3 lap terj. O. L. Nachlaß Pápay. Kart. 24. Beiliegender Brouillon.
Az első lapra Pápay kézírásával, ceruzával rávezetve: „unausgeführt geblieben 27/11 1894".[3] Az iratot használja *Salacz*, i. m. 347. l.

a)–b) *Betoldás a margón.*

1 L. 1. sz. irat.

2 Vö. a Bánffy-kormány számára adott irányelvek 4. pontját, 33. sz. irat.

3 A szentesítést tudató királyi kéziratot, mint a rávezetett szavakból látható, nem küldték el. Ferenc József nov. 26-án Wekerlének megígérte a szentesítést a lemondás fejében. A váratlanul kedvezően alakuló kibontakozás miatti első örömében, valószínűleg, utasította Pápayt a kéziratterezet elkészítésére. Később, alighanem benső tanácsosai sugalmazására, rájött, hogy nem kell úgy sietnie a szentesítéssel, hiszen az egyházpolitikai törvényeket úgysem a Wekerle-kormány fogja végrehajtani, meg aztán éppen a halogatással „tartja kezében a situatio kulcsát". Vö. Kállay nov. 28-i levelével, 17. sz. irat.

17.

Bécs, 1894. november 28.

Kállay tolmácsolja Khuen-Héderváry Károlynak Ferenc József üzenetét a Wekerle-kormány közeli lemondása következtében előálló helyzetről és a bánnak szánt misszióról.

Édes Károly,

megkaptam két leveledet Budapestről és a németül írt levelet Zágrábból.[1] Mind a hármat felolvastam Ő Felségének.

Azóta a helyzetben lényeges változás állott be, melyről legalább részben már a lapok útján értesültél. Olvastad Wekerle tegnapi nyilatkozatát a clubban bécsi útjának eredményéről.[2] Ez a nyilatkozat teljesen megfelel annak, ami Ő Felsége részéről megállapittatott. A Felséges Úr ma magához rendelt és meghagyta, hogy tudósítsalak azonnal a helyzetről. Ezen megbízásnak, kerülve minden fölöslegességet, a következőkben felelek meg: Wekerle Bécsbe jött, hogy a sanctiót sürgesse és kieszközölje, de ezen cél elérhetése végett nem igyekezett a demissiót, mint pressiót használni. Beszélt ugyan nem sokára bekövetkezhető lemondásáról, de nem a sanctió késése, vagy esetleges elmaradása miatt, hanem tekintettel az általános viszonyok tarthatatlanságára a jelenlegi kormányt illetőleg.[3] Ő Felsége érett megfontolás után felhatalmazta Wekerlét azon nyilatkozatra, hogy a korona megadja a sanctiót és pedig ennek a kormánynak (ezt a nyilatkozatot Wekerle mint tudod már meg is tette). Ő Felségének ezen felhatalmazásával szemben, de csak miután már azt megnyerte,[4] a ministerelnök kijelenté, hogy a sanctió leérkezése után beadja lemondását és ezen szándékát (egy Pápayhoz intézett levél alakjában)[5] irásba is foglalta. Ezen irás Ő Felségénél van. Wekerle egyszersmind megjegyzé, hogy a budget tárgyalás, ha oly gyors lesz továbbra is, úgy december közepére befejeztethetik. Ő azonban az appropriatiót[6] nem fogja a háznak előterjeszteni, mert nem tartja ildomosnak, hogy egy oly kormány, mely lelépni készül, magának megszavaztassa az appropriatiót, különben is meg van győződve afelől, hogy az egész ház, még az oppositió is megszavazza az appropriatiót az új kormánynak. De biztosság kedvéért Wekerle egy három havi indemnitást fog még decemberben előterjeszteni.[7] A még hátralevő két egyházpolitikai törvényjavaslat sorsával Wekerle nem törődik.

A dolog tehát igy áll:

1. Ő Felsége megadja a sanctiót, ennek a kormánynak. (Ez által teljesül az az óhajtás, melynek te több ízben, nézetem szerint is igen helyesen, kifejezést adtál: hogy az egyházpolitikai actiót, legalább legnagyobbára ez a kormány végezze be s ne essék az az új kormány terhére.)

2. Ekként table nette állván elő, Wekerle beadja, irásbeli igérete értelmében a cabinet lemondását és pedig nem az egyházpolitikára való hivatkozással, mert ez nem lehet, minthogy a sanctió már meglesz. A demissió oka tehát csakis a kormány helyzetét meggyöngítő általános viszonyokban és a korona bizalmatlanságában kereshető. A kormány tehát quasi belső okok miatt, mintegy önmagában bukik, mivel nem tud megbirkózni a kormányzás nehézségeivel. (Ez a modus procedendi ismét megfelel egyik óhajtásodnak és megkönnyíti a te helyzetedet. Egyfelől az Ő Felsége kezei között levő irás megnehezíti Wekerlére nézve, hogy ellened oly nyílt conspiratiót szervezzen, mint a nyáron,[8] másfelől pedig a sanctió megadása, és ennek következtében lehetetlenség téged, mint reactionariust és ultramontánt állítani oda, megkönnyíti nagy mértékben a szabadelvű pártra nézve a hozzád való őszinte csatlakozást.) Ő Felsége igen óhajtaná, ha előbb a budget letárgyaltatnék s csak ekkor adná meg a sanctiót, mire aztán a demissio következnék. Ez lenne természetesen a legjobb, de ezt a lelépni készülő

kormánytól nem lehet követelni. Ő Felsége igaz, hogy időhöz nem kötötte a sanctiót s nem is szándékozik azzal túlságosan sietni, minthogy ez által tartja tulajdonképen a situatió kulcsát kezeiben. Másfelől azonban úgy érzi, hogy túlságosan soká sem késhet a sanctióval, minthogy már megigérte azt. Ekként tehát a kabinet lemondása (a sanctió után) előbb is bekövetkezhetik. Kívánságodhoz képest Ő Felsége még abban az esetben is, ha Wekerle téged ajánlana utódjául, nem téged fog magához hivatni első sorban, hanem másokat. Neked ez alatt időd marad a cabinet megalakítására. Amint mindebből láthatod, a fordulat, mely Wekerle legutóbbi bécsi útja folytán beállott, sokkal kedvezőbb, mint ezt csak néhány nappal előbb is remélni lehetett volna. A válság egészen természetes úton fog megoldatni, amint ezt magad is óhajtottad. Csak az az egy körülmény képezhet még némi kényelmetlenséget, hogy a megoldás előbb válik szükségessé, mint az óhajtandó lett volna. De ez már igazán csak kényelmetlenség és nem komoly baj azon fordulatra való tekintettel, melyet a dolgok legutóbb vettek. Még a következőt jegyzem meg: Ő Felsége meg van győződve, hogy most már egy más a liberális pártból alakítandó kormányról, mint te ezt utolsó leveledben említetted, szó sem lehet. A sanctió megadását követő demissio után, az egyházpolitika befejeztetvén, csak is te következhetsz s az én nézetem szerint is, nem lenne többé semmi ok a várakozásra és halogatásra. A fusio most már lehetséges, de ezt csak neked szabad és kell megcsinálnod. Végre Ő Felsége azt üzenteti, hogy készülj komolyan a neked szánt missio átvételére, amelynek okvetlenül sikerülnie kell, s a mely a jelen körülmények között sikerülni is fog.

Ő Felsége várja válaszodat ezen levélre, kérlek ennélfogva, felelj azonnal. Mondd el nézeteidet, különösen az időpontra nézve is, midőn te leghelyesebbnek tartanád a sanctio megadását, melyet aztán nyomban követne a demissio. Ez az időpont azonban a föntebb közlöttek folytán, nem halasztható túlságosan s úgy hiszem, hogy legfeljebb két hét alatt minden esetre be kellene következnie. Mondd el aztán terveidet is és ha lehet, nevezd meg leendő ministertársaidat, azokat t. i. kikre biztosan számíthatsz. Egy szóval írj körülményesen, de határozottan, mert ha minden jel nem csal, az actio ideje közel van.

Valószínű, hogy még sokféle intrigával, rosszakarattal és nyílt vagy titkos ellenzéssel kell magad megküzdened, de ez nem baj, mert politikában csak az oly működésnek szokott sikere lenni, amely eleinte nehézségekbe ütközik. A legszivesebb üdvözlettel igaz, régi barátod

Béni

Eredeti, tintával írt másolat, Kállayné Bethlen Vilma kézírásával, kisalakú levélpapíron, 16 lap terj.
O. L. K. B. ir. LII. cs. 12. t.

[1] Az említett három levelet nem sikerült megtalálni. Tartalmukra csak Kállaynak ebből a leveléből következtethetünk.

[2] Wekerle nov. 27-én a szabadelvű klubban beszámolt bécsi útjáról. Közölte, hogy a király még az ő kormányának megadja a szentesítést, ami lehetővé teszi továbbműködésüket. A kormányválsággal, egyes miniszterek lemondásával kapcsolatos hírekre röviden és kitérőleg reagált. *Nemzet*, 1894. nov. 28., 1. lap, „Belföld" (hírrovat).

[3] L. a 13. sz. iratot.

[4] Kálnoky nov. 26-i jelentése szerint (13. sz. irat) Wekerle már a királyi ígéret elnyerése előtt is igen határozott formában bejelentette lemondási szándékát.

[5] L. a 14. sz. iratot.

[6] L. uo. 1. jegyzetet.

[7] A kormány csak *két* hónapos indemnitást, azaz megszavazott költségvetés nélküli kormányzásra való felhatalmazást kért. Kvh. Napló, 1892—1897. XXI. k. 164. l. Kvh. Irományok, XXIII. k. 755. sz. 160. l.

[8] A bécsi kormányzó körök meg voltak győződve, hogy a júniusi „zendülés" inspirátora Wekerle volt. A valóságban az akciót Tisza Kálmán és Tisza István irányította. Gróf Tisza István összes munkái. I. k. Bpest. 1923. Naplószerű feljegyzések. Az 1894 május—június havi krízis történetéhez. 681. skk. l.

18.

Budapest, 1894. december 4.

Wekerle közli Pápayval az indemnitási javaslat tárgyalási rendjét; méltatlankodik a konzervatív tanácsadók miatt.

Kegyelmes Uram!

Az 1895-dik év két első hónapjában viselendő közterhekről s fedezendő állami kiadásokról szóló törvényjavaslatot, amint ezt táviratilag már volt szerencsém tudatni, még ma a képviselőház elé terjesztettem, mely azt a pénzügyi bizottsághoz utasította. *A pénzügyi bizottság e hó 6-ikán tárgyalja a javaslatot, 7-ikén beadja a háznak jelentését, úgy hogy remélem, miszerint az 10-ikén már a házban tárgyalható lesz. Hogy meddig tart és minő lesz a tárgyalás, ez iránt tájékozást nyújtani képes egyáltalán nem vagyok, remélem azonban, hogy e hó 20-ikáig mindkét házban le fog tárgyaltatni s legfelső szentesítés alá lesz bocsátható.*

Természetesen sokkal simább lenne a tárgyalás, ha Ő Felsége a már elfogadott egyházpolitikai javaslatokat legmagasabb szentesítésével ellátni kegyeskednék. E nélkül közállapotaink kuszáltabbak lesznek, az egymásra utalt elemek mind inkább széthúznak és zavarok fognak beállni. Pedig jó lélekkel mondhatom, hogy közügyeinkben egyáltalán nincsen baj, a normális politikai viszonyok csak mesterségesen ronthatók el, s komoly bajok csak mesterségesen idézhetők fel. Közjogi kérdésekben a túlzók soha sem voltak kisebbek, mint most, s még az egyházpolitikai kérdések által felidézett egyenetlenség is minden hátrány nélkül elsimulna, mert hisz minden komoly politikus nyíltan bevallva is ezt tette feladatává. De hát ha az ellenkezőnek kell bekövetkezni, ám legyen, viseljék érte a felelősséget azok, kik közállapotainkat mesterségesen fekete színben tüntették fel, ennek az országnak minden őszintén és komolyan dolgozó fiát mindig csak gyanúsították, s ma is ellenkező tanácsokat adnak.[1]

Mivel több kérdésben kell Ő Felsége legmagasabb utasítását kérnem, a reánk jövő két ünnep egyikén, 8-ikán, vagy 9-ikén fel kívánnék Bécsbe rándulni.[2]

Addig is mély tiszteletem nyilvánításával maradok

őszinte híved
Wekerle Sándor

S. k. eredeti, tintával írt levél, negyedíves, 4 lap terj.
O. L. Nachlaß Pápay. Kart. 24. Minister Crisis.

A dőlt betűvel szedett sorok vörös ceruzával aláhúzva, a ritkított rész pedig a margón vörös ceruzával meghúzva.

1. Félreérthetetlen célzás a klerikális konzervatív ellenzékre, ill. a velük rokonszenvező udvari politikusokra.
2. Wekerle dec. 6-i Pápayhoz írt levelében közölte utazási szándékának megváltoztatását: „Miután bécsi utazásom ismét a legképtelenebb combinatiókra szolgálna indokul, felhagytam e tervvel, annyival is inkább, mert báró Fejérváry, aki ma utazott fel, különben is jelentést teend holnap a Felséges Úrnak." Uo. dec. 6-i levél.

19.

Bécs, 1894. december 9.

Kállay tájékoztatja Khuen-Héderváryt Ferenc József és Andrássy Gyula nézeteiről és bátorítja a bánt a neki szánt megbízás vállalására.

Édes Károly!

Vettem f. hó 1-jéről kelt leveledet is.[1]

Helyesen föltételezed, hogy nem értelek félre, és azt sem gondolom, hogy kényelmi szempontból származnak aggályaid. Jól tudom, hogy a legnagyobb lelkiismeretességgel akarsz a neked szánt nagy missióhoz hozzákezdeni. És ezért csak természetes, hogy mielőtt azt tennéd, minden körülményt lehetőleg megfontolni óhajtasz. — Nekem azonban, ki az évek óta irántad táplált igaz barátságnál fogva, semmit sem óhajtok inkább, mint hogy te lépj Magyarországon mielőbb a közügyek élére, minthogy meggyőződésem szerint egyedül te vagy erre hivatva, kötelességem veled mindazon részleteket híven közölni, amelyekből a helyzet helyes megítélését merítheted. Legutóbbi levelemben[2] már több ily részletet tudattam veled. Ezeket most még a következőkkel toldom meg. Tekintettel arra, hogy a magyar kormány a sanctió késését felhasználván, a holnap kezdődő indemnitási vitának, a szélsőbal titkos segélyével, igen éles jelleget kölcsönözhet s ezen körülményt akként zsákmányolhatná ki, hogy vagy még a vita folyamán lemond és a demissiót a sanctió meg nem adásával, tehát az egyházpolitikai törvényekkel hozza kapcsolatba, vagy pedig az indemnitás esetleges meg nem szavazásával igyekszik pressiot gyakorolni a koronára, — Ő Felsége arra határozta el magát, hogy a sanctiót rögtön, még az indemnitási vita megindulta előtt megadja, és ez, amint Ő Felsége velem ma tudatta, valóban meg is történt.[3]

Tegnap Andrássy Gyula volt Ő Felségénél. A beszélgetést Ő Felsége maga közölte velem, azon megbízással, hogy azt azonnal írjam meg neked. Andrássy nyilatkozatait a következő pontokban vonhatom össze: a kormány mindenesetre, éspedig őszintén le fog mondani. Szilágyi, ki eleinte vonakodott e lépéstől,[4] most már szinte belenyugodott. Mindnyájan átlátják, hogy most már nem lehet életképes kormányt egyedül csak a szabadelvű pártból alakítani, és azért mindnyájan fusióra gondolnak egy vagy más alakban. A ministerelnökségre nézve csak két egyénről lehet komolyan szó: az egyik Bánffy Dezső, a másik te vagy. Bánffy igaz hogy tisztességes ember s politikailag korrekt és loyalis, de szeles, brutális és házassága is nagy akadály.[5] Ennélfogva az ő ministerkedése fölötte múlékony lenne s aztán újra kezdődnének a zavarok. Ezt Bánffy is tudja, maga is úgy nyilatkozik, hogy csak néhány hónapig maradhatna, mindazáltal szeretne, ha csak rövid időre is, ministerelnökké lenni. — A mi téged illet, a kormánypártnak stréber elemei ellened vannak, a tisztességesek azonban mind melletted. A lelépő kormány tagjai az új kormányt, bárki alkossa is azt meg, nem fogják enthuziasmussal támogatni, de nem is lesznek ellene. Végre Ő Felségének Tisza Kálmán magatartását tárgyazó direct kérdésére, Andrássy azt válaszolta, hogy Tisza Kálmán a maga számára semmit sem akar s jelenleg fia[6] számára sem, mert még nem hiszi eljöttnek az időt, és hogy ha közted és Bánffy közt kell választania, téged fog pártolni. Eddig terjednek Andrássy nyilatkozatai.

Mindezekből meggyőződhetsz, hogy a chance-ok épen reád nézve oly kedvezőek, mint sohasem voltak és talán nem is lesznek. Meg kell még fontolni a következőket: Ő Felsége attól tart, hogy tekintettel az Apponyistáknak és a dissidenseknek türelmetlen nyugtalankodására[7] és a kormánypárt óhajtására, a fusió létrejönne, még ha Bánffy lenne is a ministerelnök s ezáltal ez a kormány hosszabb életre számolhatna, amit Ő Felsége semmiképen sem óhajt, mert Bánffyt, eltekintve magán tisztességességétől és

loyalitásától, nem tartja képesnek, hogy az ország ügyeit rendbe hozza, sőt attól tart, hogy az ő kormányzása mellett, ha az hosszabb időre terjedne, azok veszedelmesen összebonyolódnának. És ebben Ő Felségének teljesen igaza van. Így állván a dolgok, neked kell okvetlenül sorompóba lépned. Most már csak rólad és Bánffyról van szó. Ezt az utóbbit a szabadelvű párt sem igen óhajtja, e pártnak tisztességes elemei melletted vannak, Apponyi és a dissidensek szívesen mennek veled. Minden momentum megvan tehát, ami a sikert biztosíthatja számodra. Tévedés lenne azt hinned, hogy bármikor is akként alakulhatnának a viszonyok, hogy téged valamely pártmajoritás, ha még akkor is kívül állsz,[8] meg fog hívni a ministerelnöki székre. A kormánypártot meg kell csinálni, de nemcsak neked, hanem mindenkinek, akit a kabinetalakítással a korona megbíz. A majoritást meg kell csinálni azért, mert amint említettem, a szabadelvű párt már nem bízik önmagában, hanem csak is a fusio segélyével remél tovább élhetni. E tekintetben tehát neked semmivel sem lesz több és nagyobb nehézséged, mint bárki másnak, aki e missióra vállalkoznék. Aggályaid tehát, melyek az ügy előbbi phasisaiban, talán birtak némi értékkel, most már teljesen tárgytalanokká váltak. Azt azonban tudod, hogy Ő Felsége csakis benned bízik és téged egyedül óhajt oly kormány élén látni, amely bír az állandóság föltételeivel.

Reád nézve pedig e föltételek a mai situatióban megvannak. Most tehát csak arról lehet szó, hogy minden erőddel és tehetségeddel igyekezzél megfelelni Ő Felsége ezen bizalmának. Amint tudod, Wekerle kötelezte magát, hogy a sanctio után benyújtja lemondását. A sanctio megadatván, a demissio sem késhetik sokáig és így a cselekvés megkezdésének időpontja már nem hetekre, hanem valószínűleg csak napokra terjed. Természetesen minden kinevezést vagy csak megbízást is meg fog előzni egy csomó politikai egyéniségnek meghivatása Ő Felségéhez, ami kétségkívül bizonyos időt igényel. Kérlek tehát, csináld meg már most tervedet, vedd szemügyre az egyéneket, kikkel működni akarsz, egyikkel-másikkal lépj már most bizalmas érintkezésbe. Okvetlenül cselekedni kell, mert a legnagyobb baj lenne, ha elszalasztanád ezt a rendkívül kedvező időpontot és situatiót. De éppen azért, mert jelenleg a chance-ok oly kedvezőek, úgy az ország érdekében, mint Ő Felsége bizalmának megfelelőleg, kell hogy a te missiód sikerüljön. Ellenkező esetben nem annyira te, mint inkább a korona compromittáltatnék. De ez fel se tehető. A helyzet olyan, hogy reád nézve szebbet képzelni sem lehet. És így az eredmény csak is tőled, a te erélyedtől s a te időszerű működésedtől függ. Én, aki talán joggal nevezhetem magamat legjobb barátodnak, egy pillanatig sem kételkedem abban, hogy te a legkitűnőbben meg fogsz felelni a hozzád fűzött várakozásnak. Csak te se kételkedj önmagadban, hanem cselekedj mielőbb.

Ő Felsége nagy érdekkel várja válaszodat. A legszivesebb üdvözlettel igaz barátod

Béni

Eredeti, tintával írt másolat, Kállayné Bethlen Vilma kézírásával, kisalakú, 15 lap terj.
O. L. K. B. ir. LII. cs. 12. t.

[1] Az iratok közt ez a levél sem található.
[2] Kállay nov. 28-i levele, 17. sz. irat.
[3] L. az 1. sz. iratot.
[4] L. a bevezető tanulmány 297—298. l. és a 13. sz. iratot.
[5] Bánffy 1893-ban Máthé Ilona tanítónőt vette feleségül, amit arisztokrata körökben rossznéven vettek tőle. Politikai Magyarország II. k. 430. l., továbbá *Gyulai D. Kálmán:* Losonczy Bánffy Dezső báró élete. Marosvásárhely, 1913. 13. l.
[6] Ti. Tisza István.
[7] A nemzeti párt tagjainak „nyugtalankodására" l. *Gróf Apponyi Albert:* Emlékirataim. Ötven év. Bpest. 1922. 218—219. l.
[8] Khuen-Héderváry ui. nem volt tagja a szabadelvű pártnak.

20.

Budapest, 1894. december 19.

Minisztertanácsi határozat a kormány lemondásáról.

A miniszterelnök úr előterjesztvén a kormány helyzetét, kijelentette, hogy miután arról győződött meg, hogy a jelenlegi kormány átalában véve nem bírja Ő Felségének bizalmát oly mértékben, mint a kormányzati ügyeknek üdvös és sikeres vezetéséhez a jelenlegi viszonyok között szükséges volna, Bécsbe utazni s Ő Felségének a kabinet lemondását bejelenteni szándékozik, kérvén Ő Felségét legfelsőbb akaratának nyilvánítására a tekintetben is, hogy az alakszerű lemondás mikor terjesztessék fel, s hogy a lemondás átalában csak a legfelsőbb bizalom megvonásával indokoltassék-e?

A minisztertanács tagjai egyértelműleg osztozván a miniszterelnök úr nézetében, felkérték őt a kabinet lemondásának legfelsőbb helyen leendő bejelentésére.[1]

Eredeti, hiteles tisztázat, O. L. Mt. jkv. 1894. dec. 19. (34. sz.) 8. pont.
Ferenc József a jegyzőkönyv tartalmának jóváhagyását 1895. január 12-én, Budapesten írta alá.

[1] Wekerle dec. 21-én jelentette a minisztertanácsnak, hogy a király elfogadta a lemondást azzal, hogy az „az előállott általános indokolással haladék nélkül benyújtassék". O. L. Mt. jkv. 1894. dec. 21. (35. sz.) 1. pont.

A lemondást — az „előadott indokolással" — még aznap, dec. 21-én a kormány tagjai aláírták. Ferenc József a lemondást dec. 23-án fogadta el. L. erre: O. L. Me. 1894 — VII — 1237. (2850).

21.

Bécs, 1894. december 21.

Kálnoky informálja Kállayt Wekerlének a válság megoldására vonatkozó nézeteiről.

Lieber Freund!

Das Resultat ist in 2 Worten folgendes, soviel ich von Wekerle weiß, denn zu S. M. gehe ich erst heute um 4 Uhr.

Wekerle ist heute früh nach Bpest zurückgefahren und wird von dort die *formelle*[a] Demission des Cabinets sofort einsenden,[1] von deren *unverweilten*[a] Annahme er bereits Kenntnis hat. Am 26. Abds. geht S. M. nach Pest, kommt aber jedenfalls für den 1 Jänner wieder nach Wien.

Wekerle sagte mir, er habe dem Kaiser die Meinung ausgesprochen, daß das nächste Ministerium ein Übergangsministerium sein dürfte und zu diesem Zwecke Szlávy, Bánffy und Széll vorgeschlagen — obwohl er zugibt, daß Széll nicht will, Bánffy nicht taugt und Szlávy nur eine Fahne wäre. Von Khuen hat er gemeint, er hätte ihn auch genannt, aber nicht vorschlagen *können*[a], weil er außerhalb des Parteiverbands steht. (!?)[b] Wekerle spricht sich gegen die Fusion aus, die er für überflüssig hält. Als Ursache der Demission wird Mangel an Vertrauen seitens der Krone angegeben werden, wobei mir aber Wekerle wiederholte, daß das Cabinet jedenfalls die Entlassung in nächster Zeit hatte geben *müssen*,[a] da 4 der Cabinetsmitglieder (worunter auch er) ganz entschlossen waren in der jetzigen Zusammensetzung nicht beisammen zu bleiben, (also

nicht mit Szilágyi), daß also die innere Personenfrage das Verbleiben des Cabinets ebensosehr unmöglich gemacht hätte — was immerhin ein werthvolles Geständnis ist.

Im Reden hat Wekerle mehrmals seine Person als Chef der liberalen Parthei ausgespielt, mit dem der Nachfolger zählen müsse und als die Hauptschwierigkeit für eine Fusion das Aufgeben der Hippernationalen[c)] Aspirationen der Apponyi Parthei angegeben, die sich nur auf ein »Zurückstellen«, nicht auf ein »Aufgeben« ihrer Begehren an den 67er Ausgleich einlassen wollten. Er behauptet, die Tisza Gruppe würde im Falle der Fusion aus der Parthei treten. Auch Wekerle hat eine Liste von Persönlichkeiten vorgelegt,[2] mit welchen S. M. sprechen sollte, die sehr groß ist. Auf dieselben steht auch Ihr Nikolics! und Tassilo Fest.!![3]

Mit besten Grüßen
Kálnoky

S. k. eredeti, tintával írt levél, negyedívnyi, 4 lap terj.
O. L. K. B. ir. LII. cs. 12. t.

a) *Aláhúzás az eredetiben.*
b) *Felkiáltó- és kérdőjel az eredetiben.*
c) *Így az eredetiben.*
1 L. a 20. irat 1. jegyzetét.
2 Ekkor volt folyamatban a dec. 27-én kezdődő királyi kihallgatásokra meghivandók névjegyzékének összeállítása. A listákat l. O. L. Nachlaß Pápay. Kart. 24. Minister Crisis kötegben.
3 Festetich Tassiló.

22.

Zágráb, 1894. december 23.

Khuen-Héderváry Pápaynak írt levelében előadja a politikai helyzetre vonatkozó nézeteit és a kormányalakítástól való vonakodásának indokait.

Euer Excellenz!

[Jókívánságait tolmácsolja Pápay egészségi állapotának javulása alkalmából.]

In den nächsten Tagen werden Sie gewiß schon Gelegenheit haben Ihre reichen Erfahrungen geltend zu machen;[1] denn so einfach sich auch die Lösung der ungarischen Cabinetscrise gestalten könnte, so kann dieselbe andererseits auf große Schwierigkeiten stoßen und folgenschwere Nachwehen bringen, wenn dieselbe in ihrem natürlichen Lauf gestört werden würde. Soweit ich den Lauf der Dinge verfolgen und beurtheilen kann, ist in Budapest ein Ministerium Bánffy, und zwar als Übergangsministerium, dasjenige, was man allgemein erwartet und zumeist beruhigen würde. Meine Meinung geht dahin, daß dies ein product[a)] eines gesunden instinctes[a)] ist, denn alles hat das Gefühl, daß derzeit ein Ministerium, welches dauernd nützlich wirken könnte, nicht gebildet werden kann. Ein solches könnte nur im Fall einer Fusion der auf staatsrechtlicher Basis stehenden Elemente gebildet werden; um aber diese zu ermöglichen, hiezu fehlen die grundlegenden Bedingungen, wenn ich auch zugebe, daß von vieler Seite der gute Wille eine solche Zustande zu bringen nicht mangelt. Nun ist es einerseits mit dem guten Willen nicht abgethan, andererseits gibt es aber viele principielle und enragierte Gegner einer Fusion. Man hat noch nicht das absolute Gefühl, daß es so weiter nicht gehen könnte, wenn man auch das Gefühl hat, daß dieser Moment gewiß eintreten wird. Um diesen Moment abwarten zu können, hat sich die Idee der Bildung eines Übergang[s]-ministeriums von selbst Bahn gebrochen, und für ein solches ist wieder die Person

Bánffy's nach meiner Ansicht die Geeignetste; und zwar darum, weil die Fusion unter seinem Regime am wenigsten Chancen hat und darum später auf gesünderer Basis gemacht werden könnte. Dies wäre z. B. bei Széll schon nicht der Fall, da könnte die Fusion schon zu Stande kommen noch bevor sie reif ist, dafür aber ihn begraben und die Fusion selbst compromittieren. Ich weiß, daß S^e^ Majestät im Nothfall auf mich zu rechnen die Gnade hat, doch glaube ich, daß in diesem Augenblicke niemand weniger am Platze wäre als ich, ja daß meine Candidatur gewissermaßen selbst gefährlich werden könnte. Die Situation ist einfach die, die liberale Parthei ist mir nicht grün, ja mehr, übel gesinnt; nachdem dieselbe aber den Scandal vom Juni nicht wiederholen will, würde dieselbe schließlich meine Candidatur acceptieren, wenn S^e^ Majestät darauf beharren sollte, aber nur mit dem Hintergedanken, die ganze Verantwortung für die Candidatur S^e^ Majestät aufzuerlegen und dabei vom ersten Momente an dafürzusorgen, daß ich in der kürzesten Zeit umschmeiße. Rücksichtsloseste Rache, Mißgunst und alle Schlechtigkeit würden sich da vereinigen um dies so rasch als möglich, aber gewiß mit Erfolg zu Stande zu bringen. Wohingegen wenn die Dinge ihren normalen Lauf nehmen, es hätte wahrscheinlich in verhältnismäßig kurzer Zeit dahin kommen dürfte, daß sich meine Candidatur bei der nächsten Crise von selbst aufdrängt, und wenn dies dann einerseits die beste Rechtfertigung der Denkungsweise Sr Majestät wäre, welcher S^e^ Majestät schon im vorigen Sommer Ausdruck zu verleihen geruhten,[2] so würde es andererseits auch Bürgschaften des Erfolges in sich bergen, die nicht aus dem Auge zu verlieren sind. Denn ein Mißerfolg, der mich treffen würde, wäre ja kein Unglück, wenn er nicht den Mißerfolg der Krone bedeuten würde, was der Fall sein müßte, wenn mich derselbe auf Grund der ausschließlichen Candidatur der Krone treffen sollte. Und leider gibt es heute in Ungarn schon Leute genug, denen eine Compromission der Krone sogar willkommen wäre, und mich schon aus diesem Grunde zu untergraben suchen würden.

[Kéri Pápayt, hozza a király tudomására indokait és azt a tanácsát, hogy a budapesti tárgyalásokon ne állítsa előtérbe az ő személyét, vagy ha az audienciára hívottak közül valaki említené, ne álljon ki mellette különös súllyal.]

Ich kann es nicht unterlassen auch davon Mittheilung zu machen, daß viele mir sehr gut gesinnte Menschen aus allen Schichten und Partheilagern, es mir zu wissen thaten, mich in diesem Augenblick ja nicht zu engagieren, da sie es mit mir für die Zukunft wohl meinten und diese Bestürmungen werden je mehr die Zeit heranrückt, desto häufiger und intensiver, und bestärken mich nur immer mehr in der Festhaltung dessen, was ich schon im Oktober dieses Jahres voraussah und auch Gelegenheit hatte S^er^ Majestät offen auszusprechen, nämlich daß man dem Gang der Dinge keine Gewalt anthuen darf, denn nur auf diese Weise werden die Verhältnisse wieder in ein gesundes Geleise gebracht werden können. [Gyenge és megbízhatatlan kormánytól, ha sok kellemetlenséget is okoz, nincs mit félni, csak az új választásokat nem szabad rábízni.] Schon im Jahre 1890 vor Bildung des Ministerium's Szapáry habe ich diese schwierige Periode kommen sehen, schon damals sagte ich, daß dieselbe wenigstens 3 Ministerien und 5 Jahre verbrauchen werde. Nun sind wir, glaube ich, bald am Ende derselben angekommen, aber nur dann, wenn man sie auslaufen läßt, wird aber der normale Ablauf gestört, so würde dies nothwendigerweise eine Prolongierung derselben bedingen.

[Végül közli, hogy 27-én néhány órára Bécsbe megy, majd visszatér Hédervárra, a király parancsai ott találják. Szeretne Pápayval mielőbb személyesen is találkozni, hogy indokait még alaposabban feltárhassa: „wie sehr mein ganzes Sinnen und Denken darauf gerichtet und sich dahin concentriert S^e^ Majestät zu degagieren.]

Es grüßt Sie bestens Ihr in Freundschaft ergebener

Gf. Khuen-Héderváry

S. k. eredeti, tintával írt levél, ívnagyságú, gyászkeretes papíron, 9 lap terj.
O. L. Nachlaß Pápay. Kart. 24. Minister Crisis.

a) *Így az eredetiben*

1 Ekkor már köztudomású volt, hogy dec. 27-én kezdődnek a kormányválság megoldására irányuló királyi kihallgatások, tárgyalások. Ezekben Pápay jelentős szerepet játszott.

2 Ferenc József elgondolása már 1894 nyarán az volt, hogy nem kell az egyházpolitikai ellentéteket tovább élezni és a 67-es alapon álló pártok fúziójával kell a dualizmust megszilárdítani.

23.

Budapest, 1894. december 27—30.

Pápay feljegyzése Ferenc Józsefnek a kormányválság megoldására irányuló tárgyalásairól.

Donnerstag den 27^{n} Dezember.

1. *Feldzeugmeister Rudolf Fürst Lobkowitz,* ist der Meinung, daß es dem Banus Gfen Khuen-Héderváry wohl schwer aber nicht unmöglich sein dürfte ein Ministerium zu bilden, besonders wenn die Leute noch mürber werden. Es ist übrigens fraglich, ob nach einem Übergangsministerium noch eine so günstige Lage und eine so weiche Stimmung sein wird, wie jetzt.[a)]
2. *Minister-Präsident Dr Alexander Wekerle,* rathet, Personen der äußersten Linken nur in dem Falle zu berufen und anzuhören, wenn ihnen die Unhaltbarkeit ihres Standpunktes klar gemacht wird, weil sonst Franz Kossuth Recht behielte, daß nämlich S^{e} Majestät auch der Durchführung der Prinzipien der Unabhängigkeitspartei zustimmen würden, wenn dieselben auf legalem Wege zur Geltung gebracht und Sr Majestät durch eine richtige Information die Überzeugung verschafft würde, daß dies der Wunsch der Nation sei.[b)1]
3. *Der Cardinal-Fürst-Primas Claus Vaszary,* hat seiner Meinung durch ein überreichtes, schriftliches »Programm« Ausdruck gegeben,[c)] welches in wortgetreuer Übersetzung folgendermaßen lautet:

   Programm: 1. Das Ansehen der Krone und im Verhältnisse zu derselben die Freiheit. (Auctoritas et libertas.) — 2. Die volle Aufrechterhaltung des XII. G. A. vom Jahre 1867. — 3. Die Revision der kundgemachten kirchenpolitischen Gesetze. (Am zweckmäßigsten[d)] bis zur Regelung der Verwaltung)[2]. — 4. Die Ausgleichung der Nationalitäten-Angelegenheit auf billigem und gerechtem Wege. — 5. Die Regelung der Verwaltungs- und 6. der Agrar-Verhältnisse. — 7. Die einheitliche Rechtsordnung. — 8. Die Unantastbarkeit der Armee. — Ferner:[e)]

   1. Die Berufung der äußersten Linken (Justh und Helfy). 2. Die Absicht der liberalen Partei in Bezug auf S^{e} Majestät. 3. Die Absicht der liberalen Partei in Bezug auf die kirchenpolitischen Gesetze. (Diese letzteren 2 Punkte sind etwas unverständlich.)[f)]

   Dieses Programm wäre durch eine, außerhalb des Abgeordnetenhauses stehende Persönlichkeit zu vollziehen. (Kállay, Gf. Aladár Andrássy, Gf. Aurel Dessewffy.) Mit[g)] der Betonung, daß es auch der Wunsch Sr Majestät sei, könnte die Fusion der auf der 1867^{en} Basis stehenden Parteien begründet werden.

4. *Cardinal, Bischof Dr Lorenz Schlauch*, hat sich nach näherer Erörterung der Verhältnisse in Bezug auf die kirchenpolitischen Gesetze, für eine Übergangsregierung mit fest vorgezeichnetem Programme ausgesprochen und meint, daß der vom Ministerium bereits Sr Majestät unterbreitete Durchführungsgesetzentwurf (rectius Gesetz-Entwurf über das Verfahren in Ehesachen)[h] zum Hinausschieben der sanctionirten Gesetze derart zu benützen wäre, daß dieser Gesetz-Entwurf vor dessen Einbringen beim Reichstage (nach einem ähnlichen Vorgange wie in Preussen)[3] der Öffentlichkeit zu übergeben und dadurch der allgemeinen Kritik zugänglich zu machen wäre, womit viel Zeit gewonnen werden könnte. — Im Übrigen hält derselbe eine Fusion der Parteien für möglich.[i]
5. *Präsident der Magnatentafel Joseph von Szlávy*, spricht sich gleichfalls für ein Übergangsministerium aus. — Die Möglichkeit einer Fusion hält derselbe für zweifelhaft, und die Candidatur des Banus nicht für angezeigt, da demselben das Vertrauen der liberalen Partei mangelt. — Die noch rückständigen zwei Religionsgesetze[4] wären alsbald bei der Magnatentafel zu verhandeln und wenn dieselben dort auch jetzt nicht angenommen werden, könnten dieselben ohne Anstand noch wiederholt zwischen den beiden Häusern hin und her wandern und dann könnte ein Compromiß versucht werden, welches auch zu erreichen sein würde. — Übrigens ist dem Gange der Verhandlung dieser beiden Gesetze kein besonderer Werth beizulegen. —[j]
6. *Vicepräsident der Magnatentafel, Graf Tibor Károlyi*, ist der Meinung, daß der neuen Regierung eine schwierige Stellung in der Führung der Regierungspartei, durch die abtretenden Minister erwachsen dürfte. Er wünscht die Fusion wegen der nächsten Wahlen und sagt, daß die Führer zwar dagegen, aber in den Parteien viele dafür sind. — Die zwei noch rückständigen Religionsgesetze (und zwar auch das Judenrecepționsgesetz) wären durch ein Compromiß zu modificiren. —[k]
7. *Präsident des Abgeordnetenhauses Baron Desider Bánffy*, hält es vor Allem nothwendig die Regierungspartei zu stärken, daher die bereits sanctionirten drei kirchenpolitischen Gesetze, ohne Rücksichten auf die Auslagen und wenn auch die Mehrkosten über eine Million betragen sollten, in der in diesen Gesetzen bezeichneten Zeit durchzuführen wären. Dagegen könnte man sich mit den beiden anderen noch rückständigen Religionsgesetzen Zeit lassen, und könnten dieselben auch modificirt werden. — Das Durchführungsgesetz (rectius Gesetz-Entwurf über das Verfahren in Ehesachen)[l] wäre nach seiner Ansicht[m] um erneuerte unangenehme Discussionen über das Ehegesetz zu vermeiden,[n] nicht dem Reichstage vorzulegen, sondern die Sache im Verordnungswege zu regeln, — wozu das Ehegesetz angeblich die Handhabe biethe. — (?)[o]

Eine Fusion hält er jetzt nicht für möglich, doch sei ein zahlreicher Übertritt zur (liberalen)[p] Regierungspartei zu erwarten. —

B. Bánffy hat ein bereits vorbereitetes Programm bis zu den nächsten Wahlen.[5] Insbesondere will er alle auf die Regelung der Administration Bezug nehmenden Gesetze auf einmal vorlegen. — Schließlich wünscht derselbe, daß Se Majestät auch Persönlichkeiten der äußersten Linken anhören mögen, damit nicht der Nationalpartei (Apponyische)[r] der Kamm zu sehr wachse, wenn sich dieselbe als die einzige auserwählte Oppositionspartei betrachten könnte.[s]
8. *Der erste Vicepräsident des Abgeord. hauses Desider von Perczel* vertritt und vertheidigt ausschließlich den Standpunkt, die Prinzipien und das Programm der gegenwärtigen liberalen Regierungspartei. —
9. *Der 2te Vicepräsident des Abgeord.hauses Graf Theodor Andrássy* plaidirt vor Allem für Coloman Széll als Ministerpräsidenten mit gleichzeitiger Fusion der auf der

gegenwärtigen staatsrechtlichen Basis stehenden Parteien, und nur in zweiter Linie für B. Desider Bánffy. In letzterem Falle wäre aber die Fusion kaum denkbar und das Ministerium nur von kurzer Dauer. — Auch würde B. Bánffy ganz in den Händen der abtretenden Minister sein, denen nur Széll gewachsen wäre.[5]

10. *Präsident der k. Curie Nicolaus von Szabó* hat in Bezug auf die politische Lage nichts besonderes bemerkenswerthes vorgebracht . . . [A házassági ügyek szabályozását törvénnyel és nem rendeleti úton kell elintézni.]

Freitag den 28. Dezember

11. *Baron Bela Orczy*, erörtert die Geschichte der Parteien des Reichstages, insbesondere zur Zeit der Fusion der Deák-Partei mit der Partei Tisza's.[6] Jetzt seien andere Verhältnisse, indem die Regierungspartei ebenso wie die Apponyi'sche an ihren Prinzipien und Programme festhält, daher eine Fusion derzeit nicht möglich sei. — Er hält den B. Bánffy nicht für geeignet an der Spitze eines Ministeriums zu stehen, weil demselben die höhere staatsmännische Auffassung und Begabung mangelt; insbesondere aber die Fähigkeit die Parteiverhältnisse zu regeln. — Széll könne gleichfalls nicht in Combination gezogen werden, theils weil er selbst nicht geneigt ist diese Aufgabe zu übernehmen, theils weil er auch nicht das Selbstvertrauen hat etwas stabiles zu begründen. — Auch den Banus Grafen Khuen-Héderváry würde er nicht empfehlen, weil man fürchtet ihn von seiner gegenwärtigen, so vorzüglich bekleideten Stellung abzuziehen, wohin er nicht mehr zurückkehren könnte, wenn er sich hier, wie vorauszusehen, bald abnützen würde. — Um die liberale Partei intact zu erhalten, würde B. Orczy nur den Gfen Albin Csáky für die in Rede stehende Aufgabe möglich und geeignet erachten.

12. *Coloman von Tisza* beginnt vor Allem mit einer ausführlichen Darstellung der gegenwärtigen Parteiverhältnisse und eröffnet sodann zur Lösung als ersten Gedanken die Berufung Szlávy's, wenn auch nur für kurze Zeit, sozusagen zum Act der Constituirung um ein geachtetes, anständiges Ministerium zu bilden. Eine starke und stabile Regierung zu bilden sei jetzt unmöglich. Nach einer Fusion scheint er sich überhaupt nicht zu sehnen, gegenwärtig aber hält er eine solche schon gar nicht für ausführbar. — Er nennt eventuell auch Kállay, und concludirt sodann, daß gegenwärtig wohl nichts anderes erübrige, als den B. Desider Bánffy mit der Bildung des neuen Ministeriums zu betrauen. — Es müsse allerdings zugegeben werden, daß dies eine schwache Regierung sein würde, doch sei es nicht ausgeschlossen, daß sich dieselbe mit der Zeit consolidiren und stärken könnte. — Sollte aber auch diese zusammenbrechen, so müßte dann der Banus Gf. Khuen-Héderváry an die Reihe kommen. —

13. *Coloman von Széll*, schildert ausführlich die Entwicklung der ung. Parteiverhältnisse, und zwar in einer, mit den Ansichten und Überzeugungen Sr Majestät ganz übereinstimmenden Weise. — Das Haupthinderniß für eine Fusion (zu der er übrigens nicht abgeneigt wäre) sieht er in der Haltung des Gfen Albert Apponyi in den kirchenpolitischen Angelegenheiten, welche derselbe nicht verläugnen und aufgeben kann, daher er auch jetzt nicht mit der liberalen Regierungspartei gehen könnte. — Über die anderen divergirenden Punkte würde Gf Apponyi, nach der Ansicht Széll's leichter hinausgehen und zu Concessionen bereit sein. Bezeichnend erscheint noch die feste Meinung Széll's, daß die Apponyi'sche Partei und diejenige der sogenannten Dissidenten unter der Führung des Gfen Julius Szapáry, einem Ministerium Bánffy gegenüber beisammen bleiben würden.

— Schließlich meint derselbe, daß nach einem Übergangsministerium zu hoffen sei, daß die Bildung einer festen und dauernden Regierung möglich sein werde.

14. *Graf Albert Apponyi* (wird abgesondert notirt)[u)7]
15. *Graf Tassilo Festetics*, und
16. *Graf Aurel Dessewffy*, glauben Beide mit einer ziemlich übereinstimmenden Begründung dringend schon jetzt zur Constituirung einer starken Regierung rathen zu sollen, indem es mit Rücksicht auf die obwaltenden Zustände bereits höchste Zeit sei. — Zu diesem Zwecke wäre das Zusammenwirken aller conservativen und besseren Elemente unter einer nicht aus der gegenwärtigen Regierungspartei hervorgegangenen Führung anzustreben. Auch wäre (wie dies insbesondere Graf Dessewffy betonte) das Inslebentreten der bereits sanctionirten kirchenpolitischen Gesetze nicht ausdrücklich von einer früheren Verwaltungsreform abhängig zu machen oder zu bedingen, wohl aber die Durchführung dieser Gesetze, behufs reiflicherer Überlegung noch hinauszuschieben. —

Samstag den 29. Dezember

17. *Der gr. or. rum. Erzbischof und Metropolit Miron Román*, beschränkt sich in seinen Ausführungen, ohne einer näheren Berührung der in Frage stehenden politischen Verhältnisse, auf die Erörterung der verschiedenen Klagen und Wünsche der Rumänen.
[Panaszolja, hogy visszaesés mutatkozik a románok hivatali alkalmazásában, az iskolaügy terén az anyanyelv használatában.]
Die Durchführung der bereits sanctionirten drei kirchenpolitischen Gesetze wird nach seiner Ansicht keinen Schwierigkeiten begegnen. —
18. *Graf Julius Szapáry*, hat zuerst Vieles über die Art der Durchführung der bereits sanctionirten kirchenpolitischen Gesetze gesprochen und eine Reihe von Punkten angegeben, welche bei der Durchführung im Verordnungswege eine Milderung in der Anwendung dieser Gesetze möglich machen würden* [ü)]; ist aber gleichfalls der Ansicht, daß diese 3 Gesetze, wenn auch nicht überstürzt, doch jedenfalls durchgeführt, und die hiezu nöthigen Organe sogleich bestellt werden sollen. Die zwei noch rückständigen Religionsgesetze sollen durch die beiden Häuser modificirt und hiebei womöglich eine Verschmelzung des Juden-Receptionsgesetzes mit dem Gesetze über die freie Religionsausübung bewirkt werden, um eine prägnantere Codificirung der Zulässigkeit des Übertrittes vom Christen- zum Judenthum zu vermeiden. — In Bezug auf die Lösung der schwebenden Krisis ist er für die sogleiche Einsetzung einer starken und dauernden Regierung, nicht aber eines Übergangsministeriums, da bis zu den nächsten Wahlen zu wenig Zeit sei und mit so einer schwachen Übergangsregierung man nicht an die Wahlen herantreten sollte. — Er ist für eine Fusion, beziehungsweise Vereinigung aller auf der jetzigen staatsrechtlichen Basis stehenden Parteien, und erachtet die sogleiche Berufung des Banus Gfen Khuen-Héderváry zur Übernahme der Regierung für wünschenswerth, wenn aber dies nicht möglich wäre, sollte einstweilen v. Szlávy mit der Bildung des neuen Ministeriums und Inszenesetzung der Fusion betraut werden. Bezüglich des B. Bánffy bemerkt Gf. Szápáry mißtrauisch, daß derselbe in einem auffallend regen Verkehr mit den äußersten Linken stehe.

Versichert, daß einem Übergangsministerium gegenüber die National Partei und die Dissidenten geschlossen bleiben würden.

Macht aufmerksam, daß gegen ein Ministerium Bánffy in gegebenem Falle die Sachsen auf einen Wink zu haben wären.[v]

19. *Obergespan Baron Coloman Kemény* [csak az erdélyi viszonyokról szólt, a fuzió kérdésében nem tudott állást foglalni, de nagyon „korrektül" nyilatkozott a Kossuth-kérdésben.]

20. *Graf Ferdinand Zichy,* erörtert die kirchenpolitischen Angelegenheiten, namentlich die gegenwärtige Haltung der katholischen Partei,[8] und gibt die Versicherung, daß er und die anderen Führer dieser Partei, so lange sie können, die neue katholische Volkspartei auf der correcten politischen und staatsrechtlichen Basis zu halten trachten werden. — Er ist übrigens entschieden für die Einsetzung einer starken Regierung und glaubt, daß Alles gehen wird, wenn man sich über allfällige Hindernisse hinwegsetzt, wobei ihn auch seine Zuversicht auf die liberale Partei leitet. — Von einem Übergangsministerium glaubt er warnen zu sollen, weil durch ein solches die Autorität der Krone leiden würde. — In der Nationalitätenfrage sei er gegen allen Chauvinismus. Als zur Übernahme des Ministeriums nach seiner Ansicht geeignete Personen nennt er mit besonderer Wärme den gemeinsamen Finanzminister v. Kállay und in zweiter Linie auch den Botschafter Ladislaus v. Szőgyényi. (!).[w]

21. *Alexander Graf Károlyi,* erörtert viele verschiedene Theorien über die Parteiverhältnisse, und ist entschieden u. z. wenn möglich für die baldige Durchführung der Fusion, oder nach seiner persönlichen Ansicht einer gewissen Coalition, wobei die Parteien in verschiedenen Punkten zusammengehen könnten. — Zur Lösung der Aufgabe und beziehungsweise zur Übernahme der Regierung nennt er Coloman v. Széll, den Gfen Albert Apponyi und auch den Minister v. Kállay vereint.[x]

22. *Dr Max Falk,* bespricht vor Allem sehr ausführlich und eingehend die gegenwärtigen Parteiverhältnisse und bringt mit Entschiedenheit die Ansicht zum Ausdrucke, daß das neue Ministerium nur aus der liberalen Partei gebildet werden soll um jedem Mißtrauen bezüglich der angeblichen Wiener Einflüsse, Octroirung eines Wiener Candidaten, Systemwechsel, Reaction und dergleichen Gespenster, praktisch entgegenzutreten. —
[A sankcionált törvények keresztülvitele mellett szól, a hátralevőket lehet módosítani.]
Die Personalfrage betreffend, könnte er mit voller Beruhigung wohl Niemanden nennen, und auch an den von vielen Seiten genannten B. Bánffy sei sehr vieles auszusetzen. — Die Fusion hält Dr Falk für gefährlich und heute überhaupt nicht für möglich, weil man eine Abweichung von der gegenwärtigen staatsrechtlichen Basis concediren müßte, dies aber die liberale Partei nicht acceptiren könnte. *Tadelt scharf das Vorgehen der liberalen Partei und des abgetretenen Ministeriums in diesen letzten Tagen.*[y]

Sonntag den 30. Dezember

23. *Gr. or serb. Patriarch Georg Brankovič* hat, ohne einer näheren Erörterung der politischen Situation, verschiedene gemäßigte nationale Klagen vorgebracht.
[Főként a szerb bírák hiányát és a magyar iskolapolitikát sérelmezi. Az egyházpolitikai törvényeket minden további nélkül végre lehet hajtani, a hátralevőket módosítani kell.]

24. *Ferdinand Horanszky,* meint im Gegensatze zum Gfen Apponyi, daß mit der correcten Durchführung der bereits sanctionirten drei kirchenpolitischen Gesetze

mit Vermeidung selbst jeden Scheines, als ob man dieselben modificiren oder revidiren wollte, ohne weiters begonnen und damit so lange fortgesetzt werden soll, bis es sich erweist, daß diese Gesetze undurchführbahr sind, wo es sodann an der Zeit sein wird an deren Revision zu denken. —

Im Allgemeinen sind übrigens die Äußerungen Horanszky's sozusagen eine Ergänzung der Äußerungen des Gfen Apponyi und können daher auch nur vereint und im Zusammenhange mit denselben wiedergegeben werden. — Insbesondere betont er aber den Wunsch, daß es schon jetzt zu einem Definitivum und zur Fusion komme. — Bezüglich des ihm klar vorgehaltenen Standpunktes in der Armeefrage, bittet er um 8—10 Tage Bedenkzeit, um sich mit seinen Parteigenossen besprechen und eine bestimmte Äußerung darüber abgeben zu können, ob es möglich sei die bisherigen Aspirationen der Partei in dieser Frage fallen zu lassen und den gegebenen Standpunkt zu acceptiren oder nicht?[9]

25. *Ignatz Darányi* gibt eine ultraliberale Darstellung der ganzen Sachlage und meint, daß die noch rückständigen zwei Religionsgesetze, wie sie sind, angenommen werden sollten und höchstens in dem Einen bezüglich der Confessionslosigkeit eine Modification zulässig wäre. — Er spricht sich entschieden für eine Festigung der (übrigens auch jetzt noch eine genügende Majorität besitzenden) gegenwärtigen Regierungspartei aus, weil sonst die wichtigen staatsrechtlichen Fragen einer Gefährdung ausgesetzt sein könnten. — Eine Fusion hielte er für gefährlich, weil durch den Eintritt anderer Elemente die Partei zersetzt und ein Theil auch austreten könnte. Die Ex-Minister Szilágyi und Gf. Csáky werden der neuen Regierung und in der Partei, nach seiner Ansicht, keine Schwierigkeiten bereiten. —

Am gefährlichsten dürfte Wekerle mit seinem Anhang werden. Insoferne es zweifelhaft wäre, ob mit einem Ministerium Bánffy ein Erfolg zu erreichen ist, dann könnte eventuell sogar nach dem Banus gegriffen werden, doch hält er diesen jetzt noch für verfrüht, und verweist schließlich auch auf Szlávy mit dem Banus als Minister des Inneren quasi cum jure successionis, vorausgesetzt, daß sich Wekerle verpflichtet den Banus aufrichtig zu unterstützen. —

26. *Teofil Fabiny* [semmi feljegyzésre érdemeset nem mondott].[z)]
27. *Graf Andreas Bethlen* (Da dessen Ansichten und Äußerungen ohnedies bekannt sind,[10] erscheint es nicht nothwendig dieselben hier besonders zu notiren).[aa)]
28. *Baron Carl Huszár*, liefert eine ganz correcte Darstellung der Entwicklung der gegenwärtigen Sachlage und meint entschieden, daß dermalen nur zwei Persönlichkeiten in Frage kommen können, nämlich B. Bánffy und der Banus Gf. Khuen-Héderváry; nachdem er aber den Ersteren nicht für geeignet halte, so müsse er sich entschieden für den Banus aussprechen.
29. *Banus Carl Graf Khuen-Héderváry* (dessen Äußerungen werden abgesondert notirt werden).[bb)][11]

Pro domo feljegyzések a királyi kihallgatásokról. Pápay s. k. fogalmazványa, Ferenc József s. k. javításaival. Ívnagyságú papíron, féloldalasan tintával írva, 29 lap terj. Az irat mellett találhatók Ferenc József s. k. ceruzával írt feljegyzései az első napi fontosabb kihallgatásokról.
O. L. Nachlaß Pápay. Kart. 24. Minister Crisis.
A feljegyzésekről Kállay Béni s. k. másolata az O. L. K. B. ir. LII. cs. 12. t. anyagában található.

Ferenc József s. k. ceruzával írt feljegyzése: „Lobkowitz, Banus schwer, aber nicht unmöglich, besonders wenn die Leute noch mürber werden. Es fragt sich, ob nach einem Übergangsministerium noch eine so günstige Lage und eine so weiche Stimmung sein wird, wie jetzt."

b) *Ferenc József s. k. ceruzával írt feljegyzése: „Wekerle rathet Leute der äußersten Linken nur zu hören, wenn ihnen Unhaltbarkeit ihres Standpunktes klar gemacht wird, weil sonst Franz Kossuth recht behielte."*
c) *A programtervezetnek Vaszarytól származó s. k. eredeti példánya ugyanebben a csomóban található. A német fordítás megegyezik az eredetivel.*
) *Magyar eredetiben: „legcelszerűbb lenne".*
) *Az eredetiben nincs „továbbá".*
f) *Pápay megjegyzése.*
) *Az eredetiben itt nincs új mondat.*
h) *Pápay megjegyzése.*
) *Ferenc József ceruzával írt feljegyzése: „Cardinal Schlauch. Übergangsregierung mit fest vorgezeichnetem Programm. Durchführungsgesetz benützen zum Hinausschieben der sanktionirten Gesetze. Fusion möglich."*
j) *Ferenc József s. k. ceruzával írt feljegyzése: Szlávy. Übergangs Ministerium. Fusion zweifelhaft. Banus nicht angezeigt wegen Mangel an Vertrauen. Zwei Kirchengesetze auch zweimal zwischen beiden Häusern hin und her, dann Compromiß, welches zu erreichen."*
k) *Ferenc József s. k. ceruzával írt feljegyzése: „Károlyi Tibor. Schwierige Stellung der neuen Regierung wegen Führung der Regierungsparthei durch abtretende Minister. Wünscht Fusion wegen den nächsten Wahlen. Sagt, daß Führer dagegen, aber in den Partheien Viele dafür. Zwei Gesetze, auch Judengesetz, mit Compromiß zu modificiren."*
l) *Pápay megjegyzése.*
m–n) *Pápay betoldása a margón.*
o) *Kérdőjel az eredetiben.*
p) *Pápay magyarázó megjegyzése.*
r) *Pápay magyarázó megjegyzése.*
s) *Ferenc József s. k. ceruzával írt feljegyzése: „Bánffy. Vor Allem Regierungsparthei stärken, daher 3 sanktionirte Gesetze, auch mit Mehrkosten durchführen, mit beiden anderen Gesetzen Zeit lassen, auch modificiren. Durchführungsgesetz nicht vorlegen, sondern die Sache mit Verordnung regeln. Fusion jetzt nicht möglich, aber zahlreicher Übertritt zur Regierungsparthei zu erwarten. Hat Programm bis zu den nächsten Wahlen. Will alle Administrationsgesetze auf einmal einbringen. Wünscht, daß ich auch Leute der äußersten Linken höre, damit der National Parthei der Kamm nicht zu sehr wachse."*
t) *Ferenc József s. k. ceruzával írt feljegyzése: „Andrássy. Szell mit Fusion, in zweiter Linie Bánffy, dann Fusion kaum denkbar und das Ministerium von kurzer Dauer. Banus in der Regierungsparthei unmöglich. Bánffy würde ganz in Händen der abtretenden Minister sein, denen nur Széll gewachsen wäre."*
u) *Az Apponyi kihallgatásáról készített „külön" feljegyzés az iratok közt nem található.*
ü) *Az eredetiben meglevő * jelhez a lap alján a következő jegyzet található: „Wäre eventuell aufzufordern dies schriftlich näher darzustellen". A ritkított betűs szavak Ferenc József s. k. tintával írt javításai Pápay szövegében.*
v) *A dőlt betűs rész Ferenc József s. k. tintával írt betoldása a margón.*
w) *A felkiáltójel az eredetiben, feltehetően Pápay véleménynyilvánítását jelzi.*
x) *A „vereint" szó Ferenc József s. k. tintával írt hozzátoldása.*
y) *A dőlt betűs rész Ferenc József s. k. tintával írt hozzátoldása a szövegben.*
z) *Ez Pápay valamivel bővebb véleményének lényege.*
aa) *Az eredetiben is zárójelben.*
bb) *A „külön" feljegyzés az iratok közt nem található*

1 Wekerle érdemi javaslatait nem e kihallgatáson, hanem parlamentáris szokás szerint lemondása alkalmával tette meg. Álláspontjának lényegét tartalmazza Kálnoky dec. 21-i Kállayhoz írt levele, 21. sz. irat.

2 A közigazgatás államosítása már a Szapáry-kormány programjában szerepelt és az 1891 nyarán lefolyt eredménytelen képviselőházi tárgyalása óta állandóan napirenden volt.

3 A szöveg alapján nem lehet eldönteni, hogy a porosz példára való hivatkozás Schlauch véleménye, vagy Pápay megjegyzése. Az előbbi a valószínűbb, hiszen Schlauch behatóan foglalkozott házasságjogi kérdésekkel, külön tanulmányt is megjelentetett. Dr. Schlauch Lőrinc bíbornok, váradi püspök fölterjesztése az „Egységes polgári házassági jogról" szóló törvényjavaslatra és indokolására. Bpest. 1893. címen. L. erre *Salacz;* i. m. 264. l.

4 A vallás szabad gyakorlatáról és az izraelita vallás recepciójáról szóló javaslatok.

5 A következő választás 1897 elején volt esedékes. Látható, hogy Bánffy kész program-

jával nemcsak kormányalakítási készségét, de felkészültségét is bizonyítani kívánta.

[6] A Deák-párt és a balközép 1875. évi fúziója.

[7] Az Apponyi kihallgatásáról készült feljegyzés hiányában Apponyi emlékiratai nyújtanak tájékoztatást a kihallgatásról. Emlékirataim, 220—221. l.

[8] Az éppen alakulóban levő katolikus néppártról van szó, amelynek gr. Zichy Nándor volt a vezére.

[9] A Nemzeti Párt — Apponyi befolyására — ekkor nem fogadta el a fúziót a nemzeti követelményeiről való lemondás árán. *Apponyi;* i. m. 221—222. l.

[10] Feltehetően a Kállay pénzügyminiszterhez írt sorozatos tudósításai alapján.

[11] Khuen-Héderváry nézeteit legjobban a dec. 23-i levele alapján rekonstruálhatjuk, 22. sz. irat.

24.

Budapest, 1894. december 29.

Bethlen helyzetjelentést ad Kállaynak és taktikai javaslatokat tesz.

Kedvesem,

A helyzet bonyolult, inkább mint távolról látszott,[1] de nem reménytelen.

A fő momentum az, hogy Wekerle és úgy látszik Tisza is készek *mindent*[a)] elkövetni Károly[2] ellen, egymással ellentmondó nehézményezéseknek tárgya az ő jelöltsége, ellenzéki ember (Bolgár) aggódva kérdte, hogy vajon Károly nem Tisza creatura? colportálják, hogy Kálnoky azt követelte tőle, hogy 70 nemzetiségi képviselőt hozzon be a házba s ő ezt megígérte. Bánffy Dezső ministeri listáját mutogatja fűnek fának, Justh Gyulának is, Károlyról kicsinyléssel beszél, és Bolgárnak mondá, hogy Károly nem a koronának jelöltje, ez nevetséges állítás; Károlyt rágalmazzák és agyonhallgatják, Wekerle pedig nyíltan mondja, hogy csak ő ne jöjjön, ellene mindent elkövet. — Andrássyak[3] aggódva óvnak attól, hogy Károly most ne jöjjön, mert lejárná magát, Széll dolgozik a fusioban, de Károlyt nem említi és nem akarja. Tisza maga hallgat, de emberei dolgoznak Bánffy Dezső érdekében, a fusiot akarják, ha más, illetve ők csinálják, de ha Károly, akkor nem; fontos, hogy a vidéki tisztességes elem vagy eltávozott, vagy itt se volt most és a szabadelvű párt helyi elemei szerepelnek. —

Tőled nagyon félnek. Én egész nap mozogtam, egyeseket megfordítottam. Huszár[4] miután meghívást kapott, most már jól hajt, de kell, hogy Károly mozogjon és pedig eréllyel, őt ma reggelre vártam, de még most délben (¾12) nem jött meg, a casinoban Apponyival voltam, megelégedéstől ragyog, de még aggódik a siker felett, az izenetet megmondtam.[5] Holnapra vagyok Ő F.-hez rendelve,[6] már megtörtént az intézkedés, mielőtt felmentem, de azért Pápayval discuráltam hosszasabban, ő a stabil kormány szükségét hangsúlyozza; általában az emberek itt az átmeneti Bánffy kormányt várják és helyeslik, a fordulatot elő kell és lehet idézni a következő recept által:

I. Károly mozogjon és mutassa magát, ne engedje, hogy reactionariusnak fessék, sőt!

II. Ő. F. elutazása és más mód által is jelezze, hogy nem enged magára erőszakoltatni egy bizonyos megoldási módot.

III. Azon percben, midőn a Bánffy cabinet alakulása a valószínűség nagyobb látszatával előtérbe tolul, a szász képviselők jelentsék be kilépésöket a szabadelvű pártból,[7] ez által a számszerinti arányt megbillentvén. —

Mindez csak a létező factorok felhasználásából áll és a siker meglesz; nem tudom most lenne-e ideje a te megjelenésednek, de azt hiszem ez nagy horderejű lenne, itt az

emberek mind azt mondják „én akarom a bánt, de úgy hiszem, hogy a többi mind nem akarja", ezt igen sokan mondták, rájuk is citáltam azzal, hogy az ekként nyilatkozókkal is lehet már egy tekintélyes pártot csinálni. —

servus[8]

S. k. eredeti, tintával írt levél, kisalakú, 8 lap terj., aláírás nélkül.
O. L. K. B. ir. LII. cs. 12. t.

a) *Aláhúzás az eredetiben.*
1 Bethlen meráni üdülésből tért vissza Budapestre. A „távolból" is élénk érdeklődéssel figyelte a belpolitikai válság alakulását. Erről tanúskodik pl. dec. 22-i Kállayhoz írt levele, ugyanebben a csomóban.
2 Khuen-Héderváry Károly.
3 Andrássy Gyula (ifj.) és testvére Tivadar néhány hívükkel együtt külön csoportot alkottak a szabadelvű pártban.
4 Báró Huszár Károly, kihallgatását l. a 23. sz. irat 28. sorszám alatt.
5 Kállay személyesen szeretett volna tárgyalni Apponyival, ezért kérte, keresse fel Bécsben. Erre l. Bethlen 1895. jan. 3-i Kállayhoz és Apponyi, jan. 4-i Bethlenhez írt levelét ugyanebben a csomóban.
6 L. a 23. sz. iratot.
7 A szászok még főispánsága idejéből ismerték és nem szerették Bánffyt sovinizmusa, erőszakos nemzetiségi politikája miatt.
8 Megfigyelhető, hogy legbizalmasabban kezelt leveleiben Bethlen nem használt névszerinti címzést és aláírást, hanem a „kedvesem" megszólítási és a „servus" búcsúzási formát választotta.

25.

Budapest, 1894. december 29.

Bethlen sietve tudatja Kállayval a Khuen-Héderváryval ellenséges hangulat felengedését.

Kedves barátom,

jót írhatok! ma Károly[1] délben megjött, este elment a szabadelvű körbe, abba, melyben tegnap létjogát is tagadták és róla rémmeséket hirdettek,[2] először tartózkodók, később barátságosak, végre udvarlói lettek, beszélt Szilágyival is, kivel most lehet beszélni, Wekerle nem talált elég szót a mentegetőzésre, kicsiny lett, Tisza rosszkedvűen elsomfordált, az apróbb emberek is hangoztatták, hogy Bánffy egy szamár, az Andrássyak is megfordultak és közelednek, a fordulat azt hiszem holnap már általános lesz. Természetes még hátra vannak a nagy nehézségek, a fusio feltételei és keresztülvitele, személy kérdések s. a. t., de sietek örömmel informálni ezen kedvező alakulásról ma reggeli soraim után.[3]

A casinoból írom e sorokat, hol a hangulat kedvező és ütjük a vasat.

servus

S. k. eredeti, tintával írt levél, kisalakú, 4 lap terj. aláírás nélkül.
O. L. K. B. ir. LII. cs. 12. t.

1 Khuen-Héderváry Károly.
2 L. az előző, 24. sz. iratot.
3 Uo.

26.

Budapest, 1895. január 1.

Bethlen tudósítja Kállayt a Khuen-Héderváry elleni „aknamunkáról".

Kedvese m!

Tulajdonkép tegnap vett leveled[1] folytán maradtam itt, mert különben tegnap este már el akartam utazni családomhoz, mely nyugtalan,[2] de valóban helyesebb itt maradni, sőt nélkülözhetetlen, hogy férjed is eljöjjön, mert a sokféle aknamunka és támadás lankasztják máris barátunk[4] tettvágyát. — Mikép írám, minden jól indult, a lapokból is láthatod, de az ellenfél most már a desperatio eszközeivel dolgozik. Bánffy Dezső tegnap elkeseredésében a szélballal conspirált egy oly leendő kormány ellen, mely a nemzetiségekkel kész kezet fogni és már a budget vitánál szélbali obstructioval fenyeget, képtelen minister listát imputál barátunknak s. a. t.

Azt hiszem, hogy okvetlen le kell jönnöd,[5] mert különben az átmenet szükségessége és veszélytelenségéről győzik meg urunkat, továbbá a fusio nehézségei is csak általad győzhetők le, az időpont és a forma természetesen a te dolgod. — Bánffy és kevés számú barátai most már a blamage-tól félnek és minden áron forcíroznák megbizatását, beszélnek beugratásról, legfelsőbb helyről jött Winkről s. a. t. Én legfelsőbb helyt oly nyíltan és határozottan nyilatkoztam, mint akár előtted,[6] talán kissé sok is volt a jóból, de már így volt. — Tisza Kálmán elutazott, Pista[7] is távol van, de Bánffy mellett dolgozik. Széll Károlyt tegnap nagyon biztatta, Szilágyi nem ellenség.

servus

S. k. eredeti, tintával írt levél, kisalakú, 4 lap terj. aláírás nélkül.
O. L. K. B. ir. LII. cs. 12. t. A levél első lapjának felső részén, Bethlen kézírásával rávezetve: „boldog új évet!"

[1] Kállaynak ez a levele az iratok közt nem található.
[2] Bethlen családja, mint előző leveleiből látható, Meranban üdült. Az ő megnyugtatásukra írhatta Kállay jan. 3-i levelének utóiratában Bethlennek: „Meranba megírhatod, hogy Ő Felsége kívánsága folytán *kell* Budapesten maradnod". L. a 28. sz. iratot.
[3] Bethlen, úgy látszik, a levélírás kezdetén sorait még pro forma Kállayné hoz adreszszálta, ezért írja, hogy „férjed", azaz Kállay Béni.
[4] Khuen-Héderváry Károly.
[5] A levélírás során azonban kiesik a szerepből, elfelejti, hogy Kállaynénak kezdett írni, és a továbbiakban személyesen Kállayhoz szól.
[6] Alkalmasint ez lehetett az oka, hogy Pápay nem tartotta érdemesnek részletesen lejegyezni Bethlen véleményét.
[7] Tisza István.

27.

Budapest, 1895. január 2.

Bethlen levele Kállaynak a legújabb fejleményekről.

Kedvesem,

A játszma most érdekfeszítő. Wekerle mindent elkövet barátunk[1] ellen, a pártban izgat ellene, hogy a nemzetiségekkel pactálna és Bánffy pedig a szélballal tárgyal, nemcsak jóakaratukat akarja captiválni, hanem törekvése oda irányul, hogy esetleg a ház-

ban azon részről egy erős tömeges támadás fogadja Károlyt az első alkalommal, erre anyagi bizonyítékaim nincsenek, de merem jóhiszeműleg állítani, hogy úgy van. Károly nem siet és nem ellensége azon felfogásnak, hogy hát kísértse meg Bánffy a rövid életű, gyengén összealkotott kormányt, azután majd jön ő.[2]

Hosszasan megbeszéltük volt, s az olta új körülmény közbe nem játszott, s ami történt, az inkább javította a helyzetet, eszerint az átmeneti kormány szüksége nem létezik. — A teendők szerintem a következők lennének:

Ha Ő F. 4-én lejön,[3] hivassa fel Tiszát és mondja meg neki kereken, hogy elvárja tőle, hogy úgy maga valamint mindazok, kikre befolyása kiterjed, Károlyt és circulusait bántani nem fogják; ha Tisza aktív támogatást ígér, akkor Pistát[4] be kell venni a cabinetbe. — Hívja fel a K.[5] támogatására Ő F. Széllt is.

Szilágyi most nem ellenese Károlynak, sőt reá active is számíthatni és ilyen fellépése Wekerlét a democrat szerepében paralysálná. Csákyra körülbelül számítani lehet, mert neki a program fenntartása a fő.

A sajtó, miként látod, várakozó, de nem rosszindulatú, miután reménylik, hogy Károly a zsidó receptiot mihamarabb keresztül viszi.

Most már a parlamenti début érdekében azt hiszem szükséges magát fedezni a szélbal valamelyik Bánffyék által megnyert fraktiójának támadása ellen[6] az által, hogy a Szapáry és Apponyi párt, ez esetre még fusio nélkül is —, amelyet most rögtönözni nem lehet, — fegyverbarátságot tartsanak fel Károllyal és őt a szélbali ilyféle támadástól védjék; ez kellene, hogy tartson addig, míg a budget letárgyaltatott és a két függő egyházpolitikai javaslat sorsa eldőlt, ez után mihamarabb a honatyákat haza küldenők. — Ha ehhez még hozzávesszük azt, hogy az új kormányelnöknek zsebében van a feloszlatás, továbbá az első fellépés alkalmával udvartartás s. a. t. concessiokkal[7] a nemzetet megörvendeztetné, Ő. F. huzamos időre ide jönne, az emberekkel való érintkezés, a kiengesztelődés érzését keltené oly mérvben, minő csak az 1868 utáni időben nyilvánult, mindez átgyúrná teljesen a helyzetet és az új kormány nagy tekintéllyel és az állandóság jellegével bírna csakhamar.

Ezekért mint nélkülözhetetlen factort tekinteném a korona tekintélyének latba vetését Károly mellett, ő ezt nem véli risquirozandónak, de azt hiszem e nélkül nem fog a dolog menni, a szabadelvű párt gyáva tömege, ha azt hiszi, hogy Károly vagy önmaga visszavonul, vagy nem valódi jelöltje a koronának, lehet hogy ellene lesz fordítható a fejlődés valamely stadiumában és akkor később épúgy, vagy még nagyobb mérvben lenne feszélyezve, mint van már most.

Tisza még nem jött meg, Károly vele is akar beszélni, ő jórészt egy átmenetet fog javasolni, de épp ezzel szemben lesz jó, ha legfelsőbb helyről leköttetik, hogy a korona által helyeselt combinatio ellen frontot ne csináljon, ekkor Wekerle isolálva van és duzzogva félre állhat.

Tőled nagyon félnek, lehet, hogy adott percben megjelenésed kitűnő hatású lenne, biztatásod és tanácsod pedig K-ra és Apponyira kívánatos.[8]

Servus

S. k. eredeti, tintával irt levél, kisalakú, 8 lap terj., aláírás nélkül.
O. L. K. B. ir. LII. cs. 12. t. Az első lapon, felül Bethlen kézírásával keresztbe írva: „Kérek pár szó tájékoztatást!".

[1] Khuen-Héderváry ellen.
[2] Másnapi levelében Bethlen megismétli a gondolatot: a bán „hajlandó hinni, hogy ezen a fórumon hagyja a pert elveszteni, a jövőre annál biztosabban megnyerheti". Bethlen jan. 3-i levele ugyanebben a csomóban.

[3] Ferenc József újévre visszautazott Bécsbe, s csak jan. 5-én jött ismét Budapestre.
[4] Tisza István.
[5] Khuen-Héderváry Károly.
[6] Vö. Bethlen előző napi levelével, 26. sz. irat. A függetlenségi ellenzék ezidőtájt három frakcióra bomlott, az Eötvös Károly vezette frakcióra („országos függetlenségi párt"), a Justh Gyula vezette „függetlenségi és 48-as párt"-ra és az Ugron Gábor-féle frakcióra.
[7] A magyar udvartartás kiépítése az ellenzéknek olyan követelése volt, amelyet a kormánypárt is elfogadhatónak tartott. E jelentéktelen engedmény kieszközlésével már régebbóta kísérleteztek, hogy a nemzeti közvéleményt legalább kis részben kielégíthessék. Wekerle 1893 nyarán hosszas tárgyalásokat folytatott a magyar udvartartás ügyében, erre vonatkozóan külön csomó található a Nachlaß Pápay 24. dobozban.
[8] Bethlennek ez és az előző napi levele nem növelte Bécsben a bizakodást. Kállay jan. 4-én Ferenc Józsefhez írt jelentésében említést tesz Bethlen „kevéssé biztató" beszámolóiról. A jelentés ugyanebben a csomóban található.

28.

Bécs, 1895. január 3.

Kállay taktikai útmutatásokat ad Bethlen Andrásnak.

Édes András!

Egy teljesen megbízható hivatalnokom által küldöm a levelet. A mellékelt levelet[1] add át magad Károlynak.[2] Ha lehet válaszoljatok úgy, hogy feleleteitekkel küldött hivatalnokom már holnap délután két órakor visszajöhessen.

Ő Felsége nézeteit és üzeneteit megtudhatod a Károlyhoz intézett levelemből, ezekről tehát itt nem szólok többé. Neked a következőket:

1. Mindaddig, míg ki nem puhatoltátok Tisza nézeteit és szándékait, nem volna tanácsos, ha Ő Felsége határozott felszólítással fordulna hozzá, mert ha e lépés nem sikerül, úgy a szabadelvű párt rossz elemeinek nagyon megnő a szarva, és pedig a korona rovására. Ő Felsége nem vonakodik a közbelépéstől, csakhogy az ő föllépésének absolute sikeresnek kell lennie, ez az én nézetem is.

2. Mindazáltal úgy hiszem, hogy még Tisza nélkül, sőt ellenére is menne a dolog. Egyik eszköz erre nézve, hogy Apponyival és Szapáryval láthatólag tanácskozzatok, mert ha nem is lesz meg a fusio, a szabadelvű párt megijed ettől.

3. Egy hatalmas eszköz a siker elérhetésére, hogy a feloszlatást[3] hangoztassátok. Ezt Károly nem teheti, de igenis teheted te, és pedig ily formában: néhány embernek, akikről bizonyosan tudod, hogy továbbadják, quasi a titok leple alatt mondd el, hogy te biztosan tudod, hogy azon esetre, ha a szabadelvű párt nem követné azonnal tömegesen Károlyt, ez utóbbi mégis megalakítja a kabinetet s azután rögtön feloszlatja a házat s meg van győződve, hogy erre nézve az engedélyt a kinevezéssel együtt megkapja a koronától.

4. Az átmeneti kormány eszméjével ne foglalkozzatok, mert ez nagy szerencsétlenség lenne. Bármely rövid életű legyen is egy ily kormány, sőt talán épen ez okból a viszonyok ez alatt akként fejlődhetnének, hogy valóban kérdéses, vajjon még Károlyra kerülhetne-e a sor, s nem-e következnék be oly fordulat, melyet ma senki sem láthat előre. Ez Ő Felségének is a nézete.

5. Károlyra nézve sohasem volt még oly kedvező a helyzet, s ezt ki kell aknázni. — Természetesen az ellenfél nem adja meg magát egykönnyen, de az ekként támadó intrigákkal és nehézségekkel meg lehet s meg is kell küzdeni.

6. Erre nézve az is szükséges, hogy Károly fennen hangoztassa, hogy az ő missiója minden körülmények között, s minden ellenzés dacára, okvetetlenül és biztosan sikerülni fog. Az ilyen nyíltan és erélyesen jelentkező önbizalom másokban is bizalmat, az ellenfelekben pedig csüggedést kelt. —

Közöld e levelet Károllyal. Isten veled

igaz barátod,

Béni

[P. S.] Meranba megírhatod, hogy Ő Felsége kívánsága folytán *kell* Budapesten maradnod, és ez igaz is. —

Eredeti, tintával írt másolat, Kállayné Bethlen Vilma kézírásával, kisalakú, 7 lap terj.
O. L. K. B. ir. LII. cs. 12. t.

[1] 29. sz. irat.
[2] Khuen-Héderváry Károlynak.
[3] Ti. az országgyűlés idő előtti feloszlatását. Kállayék úgy vélték, ez egyébként Bethlen jan. 2-i leveléből is kitűnik, hogy a feloszlatás mumusával megijeszthetik az új mandátumot csak a kormány segítségével remélő szabadelvű párti mamelukokat.

29.

Bécs, 1894. január 3.

Kállay közli Khuen-Héderváryval Ferenc József utasítását és taktikai tanácsokat ad neki.

Édes Károly,

Ma érkezett leveledet[1] azonnal közöltem a Császárral. Az Ő nevében a következőket tudatom veled: Ő Felsége holnap, f. hó 4ikén nem utazik Budapestre, hanem meg akarja várni a te beszélgetésed eredményét Tisza Kálmánnal, és azt óhajtja, hogy ezen beszélgetés lefolyásáról, valamint a benyomásról, melyet az reád s amennyire megtudhatod, a szabadelvű párt mérvadó egyéniségeire tesz, azonnal írjál nekem körülményesen.[2]

Ezután fog csak Ő Felsége a leutazás iránt határozni. Továbbá Ő Felsége azt üzeni neked, hogy folytasd tovább eddigi működésedet erélyesen, s az intrigák és nehézségek által ne hagyd magad visszariasztani, ne szakítsd meg, sőt ápold az összeköttetést Apponyival és Szapáryval, mert ha ma kétségesnek látszik is a fusio, előbb-utóbb mégis be kell következnie, addig pedig érintkezésed a nevezett két ellenzéki pártvezérrel ijesztőleg és puhítólag hat a szabadelvü pártra. Végre pedig igyekezzél mielőbb összeállítani a ministerlistát. Igen fontos, hogy Széll és Szilágyi melletted nyilatkoznak. Ezeknek jóindulatát, bármily okból származott légyen is az, fel kell használni.

Isten veled, igaz, régi barátod,

Béni

Eredeti, tintával írt másolat, Kállayné Bethlen Vilma kézírásával, kisalakú, 3 lap terj.
O. L. K. B. ir. LII. cs. 12. t. A levél utolsó, üres lapjának alján Thallóczy kézírásával a következő feljegyzés áll: „Másolta a Kglmes Asszony".

[1] A levél az iratok közt nem található.
[2] Bécsben türelmetlenül várták Khuen-Héderváry beszámolóját Tisza Kálmánnal folytatott megbeszéléséről. Ferenc József külön megtudakoltatta, megérkezett-e, ill. mikorra várható a bán beszámolója. Ez azonban, akárcsak többi levele, nincs a Kállay-iratok között.

30.

Budapest, 1895. január 4.

Bethlen kedvező híreket közöl Kállayval.

Kedves Béni!

Leveledet vettem,[1] közöltem Károllyal[2] s aztán elégettem. Károly részletesen írt neked a helyzetről[3] s az ő felfogása a döntő, újabb fordulat vagy esemény utóbbi levelem olta nem merült fel, de a hangulat állandóan javul azáltal is, hogy a vidékről érkező apróbb emberek inkább felénk hajlanak. — A szélbal obstructiót nem csinálhat, miután az Ugron-fractio határozottan ellene van ily tactikának és Ugron Gábor egyenesen megizente nekem, hogy ha más fractio[4] ezt merészelné tenni, ő neki menne egész erővel.

Úgy látszik, jó ez az érési processus, de az intrigua nem alszik, szembe szállunk vele.

Legszívesb' üdvözlettel vagyok

igaz barátod

András

p. s. ép most írja Apponyi, hogy ő szükségesnek tartja az óvatosságot és félremagyarázatok elkerülése végett nem megy most Bécsbe semmi esetre.
Ide is melléklem levelét, megmutattam Károlynak is.[5]

S. k. eredeti, tintával írt levél, kisalakú, 3 lap terj.
O. L. K. B. ir. LII. cs. 12. t.

[1] 28. sz. irat.
[2] Khuen-Héderváry Károllyal.
[3] Ez a levél sem található az iratok között.
[4] L. a 27. sz. irat 6. jegyzetét.
[5] Apponyi jan. 4-i levelében azt írja Bethlennek, hogy „a krízis megoldódása előtt semmi esetre sem mehetek Bécsbe, bármennyire szeretnék Bénivel beszélni. Az emberek ... úgy magyaráznák, mintha én saját érdekemben mentem volna segítséget kérni. Pedig minden ilyen előtérbe tolakodásnak és ön-kínálgatásnak legcsekélyebb látszatát is kerülnöm kell." Egyébként is Kállay nem módosíthatja lényegesen Apponyi álláspontját, „az ilyen obligo nélküli nézetnyilvánítások pedig nekem semmi biztosítékot nem nyújtanak az új kormányelnök politikájára nézve, és így nem befolyásolhatják állásfoglalásomat vele szemben." Apponyi levele ugyanebben a csomóban.

31.

Budapest, 1895. január 5.

Khuen-Héderváry kéri Pápayt, hogy ne őt fogadja elsőnek a király.

Euer Excellenz!

Ich ersuche Sie Sr Majestät sofort nach Seinem allerhöchsten Eintreffen[1] meine dahingehende Bitte vorzutragen, mich nicht als ersten zu Sich befehlen, und zwar erstens aus dem Grunde, damit es nicht den Anschein habe, als wäre ich derjenige, der allein Sr Majestät Vertrauen genießt, auch darum nicht, weil ich keine Mission übernommen,[2] über welche ich in erster Reihe referieren müßte. *Zweitens*[a] darum nicht, weil man das so erwartet und alle Verantwortung für das, was geschehen wird, gerne Sr Majestät und mir in die Schuhe schieben möchte, und *drittens*,[a] weil ich der Meinung bin, daß vom constitutionellen Standpunkte ausgehend in erster Reihe nun diejenigen anzuhören wären, die der abtretende Ministerpräsident zu seinen eventuellen Nachfolgern vorgeschlagen hat.

Ich kann nicht genug betonen, für wie wichtig ich es hielte, daß S^e^ Majestät bei den Berufungen sich dieser Reihenfolge bedienen wollte.[3]

Ihr aufrichtig ergebener

Gf. Khuen Héderváry

S. k. eredeti, tintával írt levél, kisalakú, 4 lap terj.
O. L. Nachlaß Pápay. Kart. 21. Minister Crisis.

[a]) *Aláhúzás az eredetiben.*

[1] Ferenc József jan. 5-én érkezett Budapestre és folytatta — ezúttal jóval szűkebb körben — a kormányalakításra vonatkozó tárgyalásokat.

[2] Khuen-Héderváry részéről ez csak kibúvó, mert ha formális kormányalakítási megbízást nem is kapott, lényegében egyedül őt bízta meg Ferenc József az előkészítő tárgyalások vitelével.

[3] Ferenc József január 6-án, Khuen-Héderváry kívánságának megfelelően előbb Szlávyval, Bánffyval, Széll-lel, majd utánuk a bánnal tárgyalt. 7-én Tisza Kálmán és Szapáry kihallgatásával befejezte a tárgyalások második menetét. *Nemzet*, 1895. jan. 7. „A válság".

32.

Budapest, 1895. január 8.

Khuen-Héderváry tudatja Pápayval a szabadelvű párti vezérekkel tartandó megbeszélésének időpontját.

Euer Excellenz!

Ich ersuche Sie Sr Majestät zu melden, daß die Conferenz der Führer der liberalen Parthei über die von mir einzuholende Actionsfreiheit bezüglich der Fusion[1] heute Nachmittags 3 Uhr bei Ministerpräsident Wekerle stattfindet.[2] Nach Verlauf derselben werde ich Sie aufsuchen um Sie von Resultat zu verständigen.[3]

Ihr aufrichtig ergebener

Gf. Khuen-Héderváry

S. k. eredeti, tintával írt levél, kisalakú, 2 lap terj.
O. L. Nachlaß Pápay, Kart. 24. Minister Crisis.

[1] Khuen-Héderváry különleges garanciát, nevezetesen olyan *párthatározatot* kívánt a szabadelvű párttól, amely szabad kezet biztosított volna számára a Nemzeti Párttal és a disszidensekkel való fúzió megvalósításának módjára és időpontjára. L. erre elsősorban Ferenc József jan. 11-i Kálnokynak küldött táviratát, 34. sz. irat; — továbbá a sajtó híreit, pl. a *Nemzet*, 1895. jan. 10. „A válság".

[2] Az értekezleten Wekerle, Szilágyi, Bánffy, Csáky, Darányi, Széll és Tisza Kálmán vett még részt. *Nemzet*, 1895. jan. 9. „Belföld" (hírrovat).

[3] Khuen-Héderváry az értekezlet eredményéről — illetőleg eredménytelenségéről — másnap, jan. 9-én délelőtt számolt be a királynak. Egyúttal bejelentette, hogy nem vállalja a megbizatást. Délután 1 órára már Széll volt kihallgatásra hivatalos. *Nemzet*, 1895. jan. 9. Esti kiadás. „A válság".— Ferenc József jan. 11-i távirata, 34. sz. irat.

33.

Budapest, 1895. január 10.[1]

Ferenc József irányelvei a Bánffy-kormány számára.

Bezeichnung jener Angelegenheiten und a. h. Wünsche, welche dem neuen ung. Ministerium besonders zu empfehlen wären, beziehungsweise als Richtschnur zu dienen hätten. —

1. An der durch den 1867er Ausgleich geschaffenen staatsrechtlichen Grundlage ist entschieden und unantastbar festzuhalten und zwar in jeder Beziehung, daher insbesondere auch
2. in allen die k. u. k. Armee, deren Gemeinsamkeit, Institutionen, Sprache etc. betreffenden Fragen.
3. Acceptirung der in den gemeinsamen Minister-Conferenzen vom 19. Februar und 28. März 1893 gefaßten Beschlüsse bezüglich der Bedeckung der Kosten für die successive weitere Entwicklung der Wehrmacht in den nächsten Jahren.[2]
4. Die Durchführung der bereits sanctionirten kirchenpolitischen Gesetze ist in maßvoller Weise derart zu bewirken, daß eine Verletzung der Interessen und Gefühle der einzelnen Confessionen thunlichst vermieden werde.[3] — Die Verhandlung der noch rückständigen zwei Religionsgesetze aber womöglich durch ein Compromiß anzustreben. —
5. Eine besondere Aufmerksamkeit ist der Nationalitätenfrage zuzuwenden. — Bei Festhalten an der ungarischen Staatsidee,[4] sind wohl alle ungesetzlichen und staatsgefährlichen Tendenzen und Agitationen mit Entschiedenheit zu bekämpfen und niederzuhalten, andererseits aber alles taktvoll zu vermeiden, was zu berechtigten Klagen Anlaß geben könnte, und mit gewissenhafter Anwendung des Nationalitäten Gesetzes, gerechte und billige Wünsche (insbesondere bei Anstellungen öffentlicher Beamten, Gebrauch der Muttersprache in den Schulen usw.) nach Thunlichkeit zu berücksichtigen. —
6. Möglichst baldige Inangriffnahme und Durchführung der Verwaltungsreform.
7. Regelung des Vereins- und Versammlungsrechtes im administrativen oder legislativen Wege. –

8. Entsprechende Verfügungen im administrativen oder legislativen Wege gegen die Ausschreitungen und namenlose Zügellosigkeit der Presse. — —
9. Energischere Bekämpfung der staatsgefährlichen Tendenzen der äußersten Linken (Unabhängigkeitspartei etc.). Aufgeben gewisser parlamentarischer Verbindungen mit[a] derselben und der Regierungspartei, und damit im Zusammenhange ein energischeres Auftreten gegen den Kossuth-Cultus, um womöglich eine endliche Ausrottung desselben zu erreichen.
10. Zuwendung einer besonderen Aufmerksamkeit der immer weiter und gefahrvoller um sich greifenden Arbeiterbewegung, insbesondere der landwirthschaftlichen im Alföld, und dem entsprechende Verfügungen. — —
11. Beachtung der vom abgetretenen Ministerium mit der Regierung der jenseitigen Reichshälfte (namentlich dem dortigen Finanz- und Handelministerium) bezüglich mehrerer noch schwebender Fragen getroffenen Vereinbarungen, wie z. B rücksichtlich der Valutaregulirung, Spiritussteuer, Bankfrage etc.[b]
12. Vermeidung neuerer Versprechungen oder Verhandlungen in Bezug auf die Frage der sogenannten ungarischen Hofhaltung (magyar udvartartás) ohne vorher eingeholter a. h. Genehmigung.[5]

Pápay s. k. eredeti, tintával írt tisztázata, ívnagyságban, féloldalasan írva, 3 lap terj., keltezés nélkül. Az irat mellett van Pápay s. k. fogalmazványa is, amely rövidebben, más sorrendben ugyanezeket a pontokat tartalmazza.
O. L. Nachlaß Pápay. Kart. 24. Minister Crisis.
A 3., 6., 7., 8., 10. és 12. pont szövege ceruzával halványan át van húzva. — Ugyanebben a csomóban, a német szöveg mellett található a „Pontozatok az új magyar miniszterelnök számára" c. irat fogalmazványa is, amely a német eredeti át nem húzott pontjainak (1., 2., 4., 5., 9., 11.) magyar fordítását tartalmazza folytatólagos sorszámozással. Ezt kivonatosan ismerteti *Eckhart Ferenc:* Magyarország története. Bpest. 1933. 306—307. l.

[a] *A „mit" szó áthúzva és ceruzával fölé írva: „zwischen":*
[b] *„etc" ceruzával áthúzva.*

1 A dátum valószínűleg jan. 10. Január 9-én délután Ferenc József még Széll Kálmánnal kísérletezett, s Bánffy megbízására csak ezután kerülhetett sor. A megbízatást tudató táviratát viszont jan. 11-én 10 óra után adták fel s nem valószínű, hogy az irányelveket ez előtt, a kora reggeli órákban állították volna össze.

2 Az említett közös minisztertanácsi üléseken „Az Osztrák-Magyar Monarchia véderejének további fejlesztésére irányuló rendszabályok" kérdéseit tárgyalták. Elhatározták, hogy az 1894—1899 közötti hat évben mintegy 60 millió forinttal növelik a közös hadsereg költségvetését. A vonatkozó közös minisztertanácsi jegyzőkönyveket l. HHStA. Min. d. Äu. Pol. Arch. Int. XXXX. 281. R. M. R. Z. 378 és 379. (O. L. Filmtár. 1038. doboz).
Ferenc Józsefre rendkívül jellemző, hogy miután ezt a pontot a magyar szövegből kihagyták, aggodalom töltötte el: vajon átvállalja-e az új kormány elődjének a közös hadsereg fejlesztésére vonatkozó kötelezettségét. Ezért a következő rendelkezést adta Pápaynak: „Ich bitte dem Baron Bánffy und dem künftigen Finanz Minister die beiden Protokolle des gemeinsamen Ministerrathes betreffend die künftige Steigerung der Armee, Marine und Landwehr Budgets lesen zu lassen, damit ich die vollkommene Beruhigung habe, daß sie die eingegangenen Verpflichtungen ihrer Vorgänger auch übernehmen." Ferenc József s. k. feljegyzése Pápay számára. O. L. Nachlaß Pápay. Kart. 24. Minister Crisis.

3 Vö. a 16. sz. irattal.

4 A „magyar állameszme" a magyar uralkodó osztályok közjogi-politikai fikciója volt, miszerint Magyarország lakosai az egységes magyar *politikai nemzethez* tartoznak, Magyarország tehát voltaképpen nemzetileg egységes állam. L. erre *Hanák Péter:* A dualizmus válságának problémái a XIX. század végén. 55—56. l.

5 Vö. a 27. sz. irat 7. jegyzetével. Ferenc József, úgy látszik, Wekerlének a magyar udvartartásra vonatkozó fölöttébb szerény kísérletezéseit is sokallotta.

34.

Budapest, 1895. január 11.

Ferenc József táviratban tudatja Kálnoky külügyminiszterrel Bánffy Dezső kormányalakítási megbízását.

Chiffre-Telegramm des Kaiser und König
an den Minister Gfen Kálnoky in Wien.

Ungeachtet aller Versuche sind die Verhandlungen mit dem Banus resultatlos geblieben. Ich fand ihn bereits bei meiner Rückkehr[1] schwankend und obwohl ihm die liberale Partei, die sich so wie die Presse im Allgemeinen während dieser Zeit ganz anständing benommen, acceptirte, glaubte er noch besondere Garantien für seine Aufgabe fordern zu müssen. In seinen[a] diesfälligen[b] mit meiner Zustimmung gehaltenen Conferenzen[c] mit den Führern der liberalen Partei,[2] hat er namentlich die Fusionsfrage vielleicht zu sehr in den Vordergrund gestellt und sich mit den zustimmenden Versicherungen der Parteiführer nicht zufriedengestellt, sondern diesbezügliche Parteibeschlüsse gefordert, was aber als unmöglich erkannt wurde und sodann den Verdacht erweckte, daß er nur einen Ausweg suche um sich zu degagiren. — Er meinte jedoch, daß er sich auf die Parteiführer allein nicht vertrauensvoll stützen könne und da ihm hiernach[d] der Glaube und das Selbstvertrauen zur Begründung einer Stabilität[e] und erfolgreichen Thätigkeit mangle und er überzeugt sei, daß er sich nur resultatlos für immer abnützen würde, erklärte er wiederholt entschieden, die Aufgabe bei aller Opferwilligkeit jetzt nicht übernehmen zu können. Der Öffentlichkeit gegenüber wird er erklären, die ihm angebotene Mission nicht übernommen zu haben, weil er keine Hoffnung habe, außer der Durchführung der kirchenpolitischen Gesetze, eine Regierung zu bilden, welche auf positiver Grundlage Aussicht auf Stabilität bieten würde. Hiedurch meint er auch die ganze Verantwortung auf sich übernommen und das Scheitern seiner Candidatur im Bezug auf meine Person paralisirt[f] zu haben.

Bei dieser entschiedenen Ablehnung und dem hiernach[g] erwachsenen Mißtrauen zwischen ihm und der Partei, konnte seine Candidatur nicht weiter forcirt werden.

Da nun auch Széll, der schon früher Fusions-Bestrebungen[h] geneigt war, aus ähnlichen Gründen, wie der Ban, zur Begründung eines dauerhaften Zustandes dermalen[i] keine Hoffnung hat, zu einen Übergang[i] aber sich nicht abnützen will, für später übrigens, wenn die Dinge mehr gereift sein werden und es nothwendig sein sollte, seine Dienste bereitwilligst[k] zur Verfügung stellte, so erübrigt mir, auch nach der Ansicht aller Vernommenen leider nichts Anderes, als zu Bánffy, der sich der Unterstützung der Partei erfreut, zu greifen, den ich heute zu mir beschieden[l] um ihm unter Vorhalt einiger maßgebender Punktationen,[3] die Cabinetsbildung anzubieten.

Es ist dies wohl keine befriedigende Lösung, für den Augenblick jedoch nicht Anders möglich.

Ich überlasse es Ihrem Ermessen, den für die Öffentlichkeit geeigneten Theil dieser Mittheilung, zur richtigen Darstellung der Sachlage in den Zeitungen, zu verwerthen.

Számjeles távirat fogalmazványa. Pápay s. k. eredeti, tintával írt fogalmazványa írnagyságú papíron feloldalasan írva, 4 lap terj.
O. L. Nachlaß Pápay. Kart. 21. Minister Crisis.
Az irat utolsó lapján Pápay kézírásával, ceruzával rávezetve: „(Von Sr M. a

h. eingesehen und approbirt.)" Alatta König kézírásával, tintával: „Exp. Budapest, 11/1 895 11 Uhr Vm."
A távirat desiffrírozott kézírásos példánya megtalálható HHStA. Min. d. Äu. Pol. Arch. Int. XXXI. c. A másolat szövege stilárisan eltér az eredetitől, az eltéréseket a szövegkritikai jegyzetek között a másolatra való külön hivatkozás nélkül közöljük.

A másolat első lapján található feladás és érkezés időpontja nem teljesen egyezik a fogalmazványon találhatóval: „Aufg. 10 U. 40 M. a. m., einget. 12 U. 30 M. p. m." Ugyancsak az első lapon, felül olvasható Kálnoky s. k. és kézjegyével ellátott megjegyzése: „Fst. Windischgrätz zur Kenntnisnahme übersendet."

a) *seiner*
b) *diesfällig*
c) *Conferenz*
d) *hienach*
e) *stabilen*
f) *paralysirt*
g) *hienach*
h) *Fusionsbestrebung*
i) *dermals*
j) *Übergange*
k) *bereitwillig*
l) *beschied*

[1] Ti. Budapestre, 1895. jan. 5-én.
[2] L. a 32. sz. iratot.
[3] L. a 33. sz. iratot.

Az iratokban szereplő személyek névmutatója

(1894. dec. 31-i állapot)

Andrássy Aladár gróf, a főrendiház tagja
Andrássy Gyula gróf (ifj.), a király személye körüli min.
Andrássy Tivadar gróf, a képviselőház alelnöke
Apponyi Albert gróf, képviselő, a Nemzeti Párt vezére
Ábrányi Kornél, nemzeti p. képviselő, publicista
Bánffy Dezső báró, a képviselőház elnöke
Beniczky Ferenc, Pest m. főispánja, szabadelvű p. képviselő
Bethlen András gróf, szabadelvű p. képviselő, 1890—1894 jún.-ig földművelésügyi min.
Bittó István, 1874—1875 min.-eln.
Bolgár Ferenc, nemzeti p. képviselő
Branković, Georgije, karlócai érsek, szerb patriárka, a főrendiház tagja
Busbach Péter, szabadelvű, Budapest belváros képviselője
Csáky Albin gróf, szabadelvű p. képviselő, 1888—1894 jún.-ig vallás- és közoktatásügyi min.
Darányi Ignác, szabadelvű p. képviselő, a párt alelnöke
Degenfeld-Schomburg József gróf, Hajdú vm. és Debrecen főispánja, a főrendiház tagja
Dessewffy Aurél gróf, az OMGE elnöke, a főrendiház tagja
Eötvös Lóránd báró, vallás- és közoktatásügyi min., a M. Tud. Akadémia elnöke
Fabiny Teofil, szabadelvű p. képviselő 1886—1889 igazságügyi min.
Falk Miksa, szabadelvű p. képviselő, a Pester Lloyd főszerkesztője
Fejérváry Géza báró, honvédelmi min.
Fest Lajos, szabadelvű p. képviselő
Festetich Tassiló gróf, főpohárnokmester, a főrendiház tagja
Festetits Andor gróf, földművelésügyi min.
Gyürky Ábrahám gróf, 1872-től Nógrád, később Nyitra vm. főispánja, 1891-től szabadelvű p. képviselő, 1894-ben a pártból kilépett
Helfy Ignác, függetlenségi p. képviselő
Hieronymi Károly, belügymin.
Horánszky Nándor, képviselő, a Nemzeti Párt elnöke
Horváth Gyula, nemzeti p. képviselő, a Magyar Hírlap főszerkesztője
Huszár Károly báró, szabadelvű p. képviselő
Josipovich Imre, horvát-szlavón-dalmát min.
Justh Gyula, függetlenségi p. képviselő, a párt egyik frakciójának vezére
Kállay Béni, közös pénzügyminiszter
Kálnoky Gusztáv gróf, közös külügyminiszter
Károlyi Gábor gróf, függetlenségi p. képviselő
Károlyi Sándor gróf, nemzeti p. képviselő, az agráriusok vezére

Károlyi Tibor gróf, a főrendiház alelnöke
Kemény Kálmán báró, Alsó-Fejér vm. főispánja, a főrendiház tagja
Khuen-Héderváry Károly gróf, horvát bán
Kossuth Ferenc, Kossuth Lajos idősebb fia, apja halála után, 1894 őszén tért vissza Magyarországra
König Károly, kabinetirodai tanácsos
Latinovits Ernő, szabadelvű p. képviselő, 1894-ben kilépett
Lobkowitz L. Rudolf herceg, táborszernagy, a budapesti IV. hadtest parancsnoka, a főrendiház tagja
Lukács Béla, kereskedelemügyi min.
Nikolics Fedor báró, a szerb királyi családdal rokonságban álló szabadelvű p. képviselő
Nopcsa Elek báró, szabadelvű p. képviselő, a Nemzeti Színház intendánsa
Nyáry Béla báró, szabadelvű p. képviselő
Orczy Béla báró, országbíró, a főrendiház tagja, 1879—1891 a király személye körüli min.
Pápay István, kabinetirodai osztályfőnök, a magyar ügyek referense
Perczel Dezső, szabadelvű p. képviselő, a képviselőház alelnöke
Román, Miron, g. kel. román érsek és metropolita, a főrendiház tagja
Schlauch Lőrinc, nagyváradi püpök, a főrendiház tagja
Solymossy László, szabadelvű p. képviselő
Szabó Miklós, a Kúria elnöke, a főrendiház tagja
Szapáry Gyula gróf, a szabadelvű pártból kilépett disszidensek vezére, 1890—1892 min.-elnök
Széll Kálmán, szabadelvű p. képviselő, a Jelzáloghitelbank és a Leszámítoló- és Pénzváltóbank elnöke, 1875—1878 pénzügyminiszter
Szilágyi Dezső, igazságügyi min.
Szlávy József, a főrendiház elnöke, 1872—1874 min.-eln.
Szőgyény-Marich László gróf, berlini nagykövet, 1891—1892 a király személye körüli min.
Thallóczy Lajos, a közös pénzügyminisztérium levéltárának igazgatója, udvari tanácsos, történész
Tisza Kálmán, a szabadelvű párt legbefolyásosabb vezetője, 1875—1890 min.-eln.
Tisza István, szabadelvű p. képviselő
Ugron Gábor, függetlenségi p. képviselő, a párt egyik frakciójának vezére
Vaszary Kolos, hercegprímás, a főrendiház tagja
Wekerle Sándor, min.-eln. és pénzügymin.
Windischgrätz, Alfred, Fürst, osztrák min.-eln.
Zichy Nándor gróf, a főrendiház tagja, a katolikus néppárt vezére

A német szövegekben előforduló nem közhasználatú rövidítések

Abds. = Abends
Abgeordn. = Abgeordnete, -n
a. h. = allerhöchst
beil. = beiliegend
Cab. = Cabinett
ehrerb. = ehrerbietig, -st
Ew. M. = Eure Majestät
G. A. = Gesetzartikel
gr. or. = griechisch-orientalisch
parlament. = parlamentarisch
Präs. = Präsident
Regg. = Regierung
rum. = rumänisch
serb. = serbisch
S. M. = Seine Majestät
ung.~ungar. = ungarisch

П. ХАНАК

ДОКУМЕНТЫ К ИСТОРИИ ВЕНГЕРСКОГО ПРАВИТЕЛЬСТВЕННОГО КРИЗИСА 1894—1895 ГГ.

Резюме

В конце 1894 г. провалилось правительство Векерле, создавшее либеральные церковно-политические законы. После продолжительных попыток, как временное решение, барон Деже Банфи создал новое правительство. Продолжившийся несколько недель правительственный кризис хорошо освещает внутриполитические проблемы дуалистической Венгрии.

Правительство Векерле стремилось путем церковно — политических реформ дать другое направление обсуждению стоящего на переднем плане политической жизни т. наз. «государственно-правового вопроса» — выпадов против соглашения 1867 г. Либеральные церковно-политические реформы, однако, вызвали сильное сопротивление католического высшего духовенства, аристократов-консерваторов в Венгрии и возражение венских придворных кругов, главным образом Франца Йосефа. В дилемме правоверности в области религии и в области династических и государственно-правовых интересов государь наконец решился за последние : в декабре 1894 г. он утвердил самые важные церковно-политические законопроекты. В то же время он выявил таким образом свое недоверие правительству Векерле, что оно было принуждено отказаться.

В отношении решения правительственного кризиса боролись две политических группы, два течения. Поддержанные государем консерваторы стремились путем фузии стоящих на основе соглашения 1867 г. партий, под руководством графа Кароля Куен—Хедервари, бана Хорватии привести к господству правительство — и вместе с тем течение — консервативного оттенка. Вторая группа, находящаяся под влиянием Кальмана и Иштвана Тиса отклонила фузию с консерваторами, она предпочитала переходное правительство под руководством председателя парламента Деже Банфи, имеющего меньший вес в политической жизни.

*

Выдвинутые из обширного материала документов более важные, сообщенные здесь освещают события, повороты периода с октября 1894 г. до половины января 1895 г., изобилующего в боях за позиции, в интригах и тактических маневрах. Они проливают свет за кулиссы венского двора и венгерской политической жизни, показывают причины, ход падения правительства Векерле, освещают акции, ловкие ходы в интересах назначения Куен—Хедервари, вернее Банфи, воспользующиеся всеми средствами ; они показывают официальные переговоры относительно создания правительства, обстоятельства назначения Куен—Хедервари и провала фузии, и наконец назначения Банфи. В документах где-то показываются и тяжелые проблемы, которые уже в половине 90-х годов XIX в. все более утрудняли неизменное сохранение, конституционное управление дуалистической системой Австро-венгерской монархии.

*

Документы происходят в подавляющем большинстве из фондов Венгерского национального архива, главным образом из фонда Кабинетсархив, Гехеймактен (Нахлас Папаи), из документов Бени Каллаи, бывшего общим министром финансов, сохраняющихся в семейных архивах и из правительственных документов. Некоторые документы взяты из сохраняющихся в Венгерском национальном архиве фотокопий, снятых с материала министерства иностранных дел и кабинетской канцелярии Государственного архива в Вене. Автор стремился включить в примечания и основные данные не сообщенных здесь документов.

P. HANÁK

DOCUMENTS RELATIFS A L'HISTOIRE DE LA CRISE GOUVERNEMENTALE DANS LES ANNÉES 1894—95

Résumé

Fin 1894 le gouvernement Wekerle, ayant créé les lois de politique ecclésiastique libérale, fit échec. Après de longues expérimentations c'était Dezső Bánffy qui, comme solution de fortune, forma le nouveau cabinet. La crise qui avait duré plusieurs semaines, éclaire nettement les problèmes de politique intérieure de la Hongrie dualiste.

Par ses réformes de politique ecclésiastique le gouvernement Wekerle s'efforçait de tourner dans une autre direction les attaques dirigées contre «la question de droit publique», à savoir le compromis de 1867, étant au premier plan de la vie politique. Mais les réformes de la politique ecclésiastique libérale provoquèrent, d'une part, la vive résistance du clergé catholique et de l'aristocratie conservatrice et, d'autre part, l'aversion des cercles de la cour de Vienne et surtout celle de François Joseph. Le souverain placé devant le dilemme de l'ortodoxie religieuse et de l'ortodoxie du pouvoir dynastique-s'est,i enfin, décidé pour ce dernier: au mois de décembre de 1894 il sanctionna les prncipaux projets de loi relatifs à la politique ecclésiastique. En même temps il exprima sa méfiance envers le gouvernement Wekerle à un tel point, que celui-ci fut contraint de démissionner.

En ce qui concerne la solution de la crise gouvernementale, ce sont deux groupes politiques, respectivement deux tendances politiques, qui luttaient entre eux. Les conservateurs, appuyés aussi par le souverain, entendaient aider l'avènement au pouvoir – sous la direction de Károly Khuen-Héderváry, ban de Croatie — d'un gouvernement de caractère conservateur et, en même temps, une tendance conservatrice à réaliser par la fusion des partis adhérents du compromis de 1867. L'autre groupe, sous l'influence de Kálmán et d'István Tisza, se refusait à la fusion avec les conservateurs et voulut plutôt un cabinet en tête avec Dezső Bánffy, président de la Chambre, personnage de moindre gravité dans la vie politique.

*

D'une riche matière de source en ne relevant que les plus importantes, les écrits y communiqués mettent en relief les événements et les tournures politiques de la période allant du mois d'octobre 1894 jusqu'au milieu du mois de janvier 1895, période caractérisée, d'ailleurs, par des luttes pour les positions, par des intrigues et par de différentes manoeuvres. Ils nous permettent de jeter un coup d'oeil derrière les coulisses de la cour de Vienne et de la vie politique hongroise, ils présentent les causes de l'effondrement du cabinet Wekerle et le déroulement de son échec, reflètent les actions et les manoeuvres — ne se révélant pas difficiles sur les moyens — faites en faveur de la nomination de Khuen-Héderváry, respectivement de celle de Bánffy, rendent compte des entretiens officiels relatifs à la constitution du cabinet et aux conditions du mandat de Bánffy, de l'échec de la fusion et, enfin, de celles de la nomination de Bánffy. Les écrits parlent, çà et là, de ces graves problèmes qui, au milieu des années 1890 encombraient de mieux en mieux le maintien du régime dualiste et le gouvernement constitutionnel de la Monarchie Austro—Hongroise.

*

Les écrits sont, pour la plupart choisis du fonds des Archives Nationales Hongroises, en premier lieu du fonds du Kabinetsarchiv, Geheimakten (Nachlass Pápay), des papiers de Béni Kállay (ancien Reichsfinanzminister) et des papiers ministeriels. Quelques documents ont été empruntés aux fac-similés gardés dans la filmothèque des Archives Nationales Hongroises faits de la matière relative au ministère des affaires étrangères et au cabinet du ministre gardés dans les Archives d'État de Vienne (Staatsarchiv). Les notes comportent les principales données des écrits qui n'y sont pas publiés.

KATUS LÁSZLÓ

A mezőgazdaság tőkés fejlődésének főbb vonásai az Osztrák-Magyar Monarchia délszlávlakta területein

*1. A délszláv területek politikai és gazdasági helyzete a soknemzetiségű Osztrák-Magyar Monarchiában**

A Monarchia délszlávlakta területein a kapitalista fejlődés adottságai és lehetőségei a feudalizmus-korabeli eltérő politikai és gazdasági-társadalmi fejlődés következtében különbözőek voltak. Az Osztrák-Magyar Monarchián belül az egyes délszláv területek más-más szerepet játszottak, különböző közjogi státussal is rendelkeztek. A fejlődés azonban mégis csak az egységes délszláv nemzetállam megvalósulásához vezetett. Tanulmányunk azt szeretné bemutatni, hogy a mezőgazdaság tőkés fejlődése hogyan járult hozzá a délszlávlakta területek gazdasági-társadalmi szerkezetének átalakulásához és a nemzeti-állami egység kibontakozásához.

A Monarchia területén 1880-ban 5 262 000 délszláv élt. Számuk 1910-ig 6 789 000-re (az összlakosság 13,2 %-a) emelkedett. A délszlávok gazdasági és társadalmi struktúráját a források alapján csak a Monarchia egykorú közigazgatási beosztása szerint tanulmányozhatjuk. Kutatásainkat azokra a kisebb-nagyobb területi-politikai egységekre terjesztjük ki, ahol a délszlávok abszolút többségben voltak, vagy legalábbis jelentős szerepet játszottak (l. az 1. táblázatot).

A felsorolt területi egységek közül *Krajna*, *Görz*, *Isztria*, *Dalmácia*, *Stájerország* és *Karintia* Ausztria tartományai voltak, külön tartománygyűléssel és képviselettel a Reichsratban. A politikai és gazdasági vezetés ezekben az országokban a lakosság kis százalékát kitevő német és olasz földbirtokos-osztály és a burzsoázia kezében volt. *Dalmácia* évszázadokig tartó velencei uralom után a XVIII. század végén került osztrák uralom alá. Államjogilag Horvátországhoz tartozott, de a visszacsatolásra ténylegesen nem került sor.[1]

A *bácskai* és *bánáti* délszlávlakta területek nagy része a magyar megyerendszerbe illeszkedett, csak déli sávja alkotott az 1870-es évekig különálló közigazgatási egységet, az ún. *katonai határőrvidéket*. A horvát és a bánsági

* A tanulmány „Az egykori Osztrák-Magyar Monarchia országainak kapitalista fejlődése" tárgykörben 1958. december 10—15-én tartott budapesti konferencián elhangzott referátum átdolgozott és jegyzetekkel ellátott változata. Műfajánál tekintve sem térhet ki minden részletkérdésre, s csupán összefoglaló áttekintést kíván nyújtani a fejlődés főbb problémáiról és irányvonalairól egy olyan területen, ahol a kutatások még korántsem hoztak lezárt és végleges eredményeket, hanem csak a problémafelvetés és az első tájékozódás stádiumában vannak.

[1] Ausztria délszláv tartományainak államjogi státusára nézve lásd: *Karl Gottfried Hugelmann:* Das Nationalitätenrecht des alten Österreichs. Wien—Leipzig 1934; *Hugo Hantsch:* Die Nationalitätenfrage im alten Österreich. Wien 1953; *Ferdo Čulinović* Državnopravna historija jugoslavenskih zemalja XIX. i. XX. vijeka. I. 2. izd. Zagreb, 1956; История южных и западных славян. Москва, 1957.

1. táblázat

A lakosság száma az Osztrák-Magyar Monarchia délszláv országaiban és tartományaiban 1910-ben[2]

Ország, tartomány	Terület km²	Összlakosság száma	Szlovének száma	Szerbhorvátok száma	Délszlávok száma	Délszlávok százalékaránya
		ezer fő				
Szlovénia						
Krajna	9 954	526	491	—	491	94,4
Alsó-Stájerország*	5 194	455	380	—	380	81,5
Karintia (Völkermarkt-kerület)	1 317	51	40	—	40	79,0
Tengerpart						
(Görz, Isztria)	7 969	894	267	171	438	49,0
Dalmácia	12 831	646	—	611	611	96,2
Horvátország	42 532	2603	16	2270	2286	87,0
Délmagyarország						
(Bács-Bodrog, Torontál, Temes megyék)	27 811	2028	—	320	320	15,8
Bosznia és Hercegovina	51 028	1898	—	1822	1822	96,0
Összesen ...	157 636	9101	1194	5194	6388	70,2

A Monarchia	összterületének	összlakosságának	összes délszlávjainak
	százalékában		
	23,5	17,7	94,0

Az ismertetett területen a délszlávokon kívül 817 000 német (9%), 640 000 magyar (6,8%) és 370 000 olasz (4,1%) élt. Voltak még délszláv szórványok és szigetek Ausztria egyéb tartományaiban is, Magyarországon pedig a Mura-vidéken, Baranyában és a Dunántúl nyugati részén.

határőrvidék osztrák katonai kormányzat alatt állott, sajátos politikai és társadalmi intézményekkel rendelkezett. A katonai rendszer megszüntetése és a határőrvidéknek a polgári közigazgatásba való bekebelezése 1869 és 1881 között ment végbe.

Horvátország külön területi önkormányzattal bírt. Ezt a feudális-rendi autonómiát — amely Horvátország egykori önálló állami létén alapult — az 1868. évi magyar–horvát kiegyezés elismerte. A horvát önkormányzatra rányomta bélyegét feudális eredete: belügyi, igazságügyi és iskolai kérdésekben a horvát országgyűlés, a bán és az országos kormány önállóan intézkedhetett, a gazdasági ügyek vezetése azonban a közös — tehát lényegében magyar — minisztériumok kezében volt. A horvátok szabadon használhatták nyelvüket, horvát iskolába járhattak, autonóm ügyeiket horvát tisztviselők intézték, de gazdasági és politikai tekintetben a magyar kormánytól függtek. Horvátországnak ezt a gazdasági és politikai függőségét Magyarországtól az ún.

[2] Az 1910-es statisztikai adatok forrásai: Österreichische Statistik. Neue Folge 1. — Magyar Statisztikai Közlemények. Új sorozat 64. köt. — Publikacije kr. zemaljskoga statističkoga ureda u Zagrebu LXVI. — Bosznia és Hercegovina 1910. évi október hó 10-i népszámlálása. Sarajevo 1912.

* Cilli, Luttenberg, Pettau, Marburg, Rann és Windischgraz kerületek.

„magyarón" horvát nagybirtokos arisztokrácia és burzsoázia uralma biztosította.[3]

Bosznia és Hercegovina – mint ismeretes – 1878-ban a berlini kongresszuson nyert mandátum alapján került osztrák–magyar uralom alá. Kezdetben katonai kormányzat gyakorolta a hatalmat, majd a közös pénzügyminiszter vette át Bosznia kormányzatának irányítását. 1906-ban a boszniai közigazgatás tisztviselőinek csak 27,6% volt hazai illetőségű, a többi ausztriai vagy magyarországi. Az annexió után Bosznia korlátozott önállóságú politikai szervezetet kapott, országos kormánnyal és tartománygyűléssel.[4]

A délszlávlakta területek nemcsak közjogi helyzetüket illetően különböztek egymástól, hanem a dualizmus gazdasági életében elfoglalt helyüknek megfelelően gazdasági fejlődésük is egymástól eltérő volt. A dualizmus rendszerének lényegéből következett, hogy a kapitalista fejlődés útján azok a délszláv területek haladtak leggyorsabban, amelyek beleilleszkedtek a Monarchia egyik vagy másik felének gazdasági vérkeringésébe. A kapitalista fejlődés azonban ezeken a területeken elsősorban nem a délszlávok, hanem a német, a magyar és részben az olasz nagybirtokos osztály és burzsoázia érdekeit szolgálta. Az uralkodó nemzetek nacionalista burzsoáziája az államapparátus hatalmi szervezetének és a gazdasági erőforrásoknak birtokában akadályozta a délszláv népek kialakulóban levő burzsoáziájának megerősödését. A délszláv burzsoázia ennek ellenére is fejlődött, de igen kínosan, elkeseredett harcot víva pozícióiért az uralkodó nemzetek burzsoáziájával.[5]

A délszláv területek tőkés fejlődésének élén egyrészt Szlovénia és a Tengerpart, másrészt a Bácska és a Bánát haladt. *Szlovénia és a Tengerpart* nagy nyersanyag- és energiaforrásaival (szén, vas, fa, vízierő), kikötőivel és az azokhoz vezető útvonalakkal fontos szerepet játszott Ausztria gazdasági életében, s ennek megfelelően Ausztria nagyipari fejlődésében is részesedett. Ugyanakkor azonban Ausztria fejlett ipari területeihez képest e vidék is elmaradt, kivéve Triesztet, amely Ausztria legnagyobb tengeri kikötője és egyik fontos nagyipari központja volt.[6]

Magyarországon a dualizmus rendszerének gazdasági bázisa a gabonatermelő mezőgazdaság tőkés fejlődésének kedvezett, s ebben a tekintetben

[3] A horvát gazdasági és társadalmi viszonyok tárgyalásánál elsősorban „Horvátország története és a horvát kérdés a kapitalizmus korában (1849—1918)" c. kéziratos tanulmányomra támaszkodtam. L. még: *F. Čulinović:* i. m. 115—143. l.; *В. И. Фрейдзон:* Развитие капитализма в хрватской деревне и положение крестян в Хорватии в конце XIX — начале XX в. УЗИС т. X. 1954, 72—237 l. *Katus László:* A Tisza-kormány horvát politikája és az 1883. évi horvátországi népmozgalmak. Századok, 1958, 5—6. sz. 1959, 2—4. sz.

[4] Bosznia és Hercegovina közigazgatása. A'es. és kir. közös pénzügyminisztérium jelentése. 1906. 25—27. l. — *Ferdinand Schmid:* Bosnien und die Hercegovina unter der Verwaltung Österreich-Ungarns. Leipzig, 1914, 15—101. l.; *F. Čulinović:* i. m. 280—320. l.

[5] A délszláv burzsoázia fejlődéséről általában ld. *F. Čulinović:* i. m.; *Vaso Bogdanov:* Historijska uloga društvenih klasa u rješevanju južnoslovenskog nacionalnog pitanja. Rad JAZU knj. 300. 1954. 5–154. l.

[6] A Monarchia délszláv területeinek általános gazdasági fejlődéséről ld.: *Nikola Vučo:* Privredna istorija naroda FNRJ do prvog svetskog rata. Beograd, 1948; *Mijo Mirković:* Ekonomska historija Jugoslavije. Zagreb, 1958. — *Jozo Tomasevich:* Peasants, politics and economic change in Yugoslavia. Stanford, 1955. — Szlovénia gazdasági fejlődéséről ld.: *Ferdo Gestrin—Vasilij Melik:* Slovenačka Istorija 1813—1914. Beograd, 1951; *Anton Melik:* Slovenija. Geografski opis. I. Splošni del. 2. zvezek. Ljubljana, 1936, 400—527. l.; Trieszt: *M. Mirković:* i. m. 262—266. l.

éppen a Bácska és Bánát gazdag gabonatermő vidékei voltak a legelőnyösebb helyzetben. A dél-magyarországi nagybirtok, majd a parasztság egy kis része is, kihasználva a gabonakonjunktúrát, meglehetősen korán rátért a tőkés gazdálkodás útjára, s ez képezte alapját a délvidéki szerb és horvát burzsoázia kialakulásának. Szerb és horvát kereskedők a délvidéki gabona átmenőkereskedelmének lebonyolításával a XIX. század első felében jelentős tőkéket halmoztak fel.

Horvátországban a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet — a belső önkormányzat ellenére is — lassú és kínos volt. A kapitalista termelési viszonyok uralomra jutása után is sokáig tartott, amíg a kapitalista viszonyok az ország gazdasági és társadalmi struktúráját áthatották. A tőkés fejlődés a nyolcvanas évek második felében indult meg gyorsabb ütemben, s csak a századforduló táján bontakozott ki teljes mértékben. Ekkor már az önkormányzat előnyös oldalai érvényesültek, lehetővé téve a horvát és szerb burzsoázia számára, hogy a szűkebb horvát belső piac feletti uralmának biztosításával helyzetét megerősítse. Ekkor vált a horvátországi szerb és horvát burzsoázia a délszláv nemzeti egység és függetlenség ügyének előharcosává.[7]

A szintén nyelvi és kulturális önkormányzatot „élvező" Bosznia-Hercegovina speciális helyet foglalt el a dualizmus gazdasági életében. Az osztrák-magyar finánctőke Boszniának mintegy a gyarmat szerepét szánta: nyersanyagait az osztrák-magyar (és rajta keresztül részben egyéb külföldi) tőke monopolisztikus módon kiaknázta, ugyanakkor piacán ipari és mezőgazdasági termékeit jól elhelyezhette. Az osztrák-magyar uralkodó körök a Bosznia feletti gazdasági és politikai uralmuk biztosítása érdekében fenntartották a török időkből származó feudális agrárviszonyokat.[8]

A kapitalizmus fejlődésének egyenetlenségeit jól illusztrálja a *vasúthálózat* kiépítésének menete. A vasúthálózat Szlovéniában és a Tengerparton épült ki a legkorábban és a legsűrűbben. 1846 és 1857 közt elkészült a Bécset Trieszttel összekötő fővonal, s ehhez egymásután csatlakoztak a különböző, szintén nagyjelentőségű szárnyvonalak, amelyek Magyarországot, Horvátországot és az alpesi tartományokat hozták összeköttetésbe a trieszti kikötővel. A Monarchia közlekedésének a tengerhez vezető fő útvonalai Szlovénia területén mentek keresztül és itt alakult ki a gazdasági élet egyik legfontosabb gócpontja: Trieszt. A vasúthálózat kiépülése azután lendítően hatott a tőkés termelés különböző ágaira is (szénbányászat, vasipar, faipar, papíripar). Jellemző azonban, hogy a fejlett vasúthálózat elsősorban az egész osztrák burzsoázia érdekeit volt hivatva szolgálni, szemben a helyi szlovén burzsoáziával: a tarifarendszer következtében a szlovén ipari termékek (főleg fa) drágábban jutottak el a közeli trieszti kikötőbe, mint a messzi osztrák és cseh iparvidékek árui. Hasonló volt a helyzet Horvátországban is, ahol a tarifapolitika a magyar áruk olcsó útját segítette elő Fiumébe, a mögöttes horvát területek rovására.[9]

Viszonylag hamar kiépült Dél-Magyarország nemzetközi vasúti összeköttetése is (Budapest—Temesvár—Báziás—Temesvár—Orsova; Budapest—Újvidék—Belgrád). Ez elősegítette az ottani gabonatermelő gazdaságok tőkés fejlődését, de egyúttal jelentéktelenné tette a dél-magyarországi agrártermékek eddigi átmenő útvonalát (Zimony—Szeged—Károlyváros—tengerpart), s sorvadásra ítélte a délszláv kereskedőburzsoáziát.

[7] Horvátország gazdasági fejlődéséről l. *Katus L.:* Századok 1958, 5—6, sz. 646—656. l.: *V. I. Frejdzon:* i. m. 73—81. l.: *Rudolf Bićanić:* Doba manufakture u Hrvatskoj i Slavoniji. 1750—1860. Zagreb, 1951: *Miroslava Despot:* Privreda Hrvatske XVII—XIX. stoljeća. Izbor gradje. Zagreb, 1957: *N. Vučo:* i. m. 281—326. l.

[8] Bosna i Hercegovina kao privredno područje. Sarajevo, 1938. — *Fuad Slipičević:* Bosna i Hercegovina od berlinskog kongresa do kraja prvog svjetskog rata (1878—1918). Zagreb, 1954; *N. Vučo:* i. m. 263—281. l.

[9] A szlovéniai vasútépítésről ld.: *A. Melik:* i. m. 506—510. l.: *M. Mirković:* i. m. 285—286, 289—293. l.: *Zvonimir Jelinović:* Borba za jadranske pruge i njeni ekonomski ciljevi. Zagreb, 1957, 41—61. l.

A szlovéniai és dél-magyarországi vasúthálózat korai kiépülése tehát elsősorban az illető területeknek az osztrák, ill. magyar összpiacba való bekapcsolódását és az azokon uralkodó német és magyar burzsoázia fejlődését segítette elő.

A horvát gazdasági élet létérdekét jelentő kelet—nyugati vasútvonal (Zimony—Bród—Sziszek—Károlyváros—Fiume v. Zengg) kiépítését a magyar kormányok évtizedeken át egyre halasztgatták, helyettük a Fiumét és Szlavóniát a magyar gazdasági élet vérkeringésébe bekapcsoló Budapest—Fiume és Alföld—Fiume vonalat építették meg. Az első világháborúig nem volt vasúti összeköttetése Horvátországnak Dalmáciával. A kiegyezés utáni két évtizedben a vasútépítés elhanyagolása volt a horvát gazdasági fejlődés egyik főakadálya. Ezen a horvátok saját erejükből nem segíthettek, mert a vasút közös ügy volt, a magyar kormányok pedig — egyes nyilatkozatok alapján ítélve tudatosan — késleltették a horvát vasutak kiépítését. A horvát vasúthálózat csak az 1880-as évek második felében indult nagyobb fejlődésnek, s egy évtized alatt — éppúgy mint a tőkés fejlődés más területein — Horvátország e téren is behozta elmaradását nyugati és keleti délszláv szomszédjával szemben. A vasúthálózat fejlődését szemlélteti az alábbi táblázat:

2. táblázat

Az 1000 km² területre jutó vasútvonal hossza km-ben

	1882	1901		1882	1901
Krajna	26,6	43,6	Horvátország	16,9	40,6
Tengerpart	34,3	40	Dalmácia	8,2	14,2
Stájerország	44,5	59,7	Bosznia	2,2	18,6
Karintia	40,5	48,8	Magyarország	25,5	54,7
Ausztria	39,7	65,2	Bukovina	11,2	

Dalmácia és Bosznia 1882-ben és 1901-ben a Monarchia legelhanyagoltabb területei voltak a vasutak szempontjából, s 1882-ben Horvátországnál is csak Bukovina állt rosszabbul e tekintetben a Monarchia összes tartományai közül.[10]

Azt a körülményt tehát, hogy a Monarchia különböző délszláv területeinek tőkés fejlődése — mind megindulását, mind ütemét tekintve — rendkívül egyenetlen volt, egyrészt a kapitalista csírákat megérlelő feudalizmuskorabeli fejlődés eltérő sajátságai és eredményei, másrészt pedig a dualizmus gazdasági és politikai rendszerében elfoglalt helyzetük különbségei magyarázzák. Éppen ezért indokolt, hogy tanulmányunkban mindkét tényezővel foglalkozzunk: megvizsgáljuk, hogy milyen feudális örökség terhével léptek az egyes délszláv területek a kapitalista fejlődés útjára, s a dualizmus gazdasági alapján, a Monarchia gazdasági és politikai keretének egészébe beleilleszkedve, milyen lehetőségek nyíltak előttük a tőkés gazdaság kibontakoztatása számára.

2. A Monarchia délszláv területeinek agrárzónái és általános mezőgazdasági viszonyai

Az Osztrák-Magyar Monarchia délszláv területeinek termelésében a mezőgazdaság különböző ágai döntő szerepet játszottak, s ennek megfelelően

[10] A horvátországi vasútpolitikáról l. *Josip Gorničić-Brdovački:* Razvitak zelježnica u Hrvatskoj do 1918 godine. Zagreb, 1952; *Ž. Jelinović:* i. m.: *Katus L.:* Századok, 1958, 672. l.: *M. Mirković:* i. m. 292—293. l. — A vasúthálózat fejlődésére vonatkozó adatok: *M. Zoričić:* Statistische Skizze der Königreiche Kroatien und Slavonien. Agram, 1885. 110—111. l. és Magyar Statisztikai Évkönyv, 1901. 207. l.

a tőkés fejlődés is a mezőgazdaság területén vetette fel a legtöbb problémát. Jugoszlávia nemzeti jövedelmének 58,1%-a még az első világháború utáni években is a mezőgazdaságból származott, s ez agrárjelleg sokkal inkább kidomborodott a korábbi évtizedekben.

A lakosság túlnyomó része mezőgazdaságból élt, s ha e tekintetben a dualizmus évtizedei alatt történt is fejlődés, a délszláv társadalom alapvetően agrárjellege továbbra is megmaradt (l. a 3. táblázatot).

3. táblázat

A mezőgazdaságból élő lakosság százalékaránya az összlakossághoz viszonyítva[11]

	1890	1900	1910
Görz és Gradiska	70,47	67,70	59,41
Isztria	72,84	68,51	61,16
Krajna	71,91	69,83	61,99
Dél-Magyarország Bács-Bodrog	—	69,8	67,8
Torontál	—	74,8	72,5
Temes	—	78,6	75,3
Horvátország	84,56	82,09	78,82
Dalmácia	86,12	83,77	82,60
Bosznia és Hercegovina 1895	88,34	—	86,57

A Monarchia többi területeivel összehasonlítva megállapíthatjuk, hogy Szlovénia és a tengerparti területek e tekintetben körülbelül Magyarországgal állottak azonos színvonalon, ahol 1910-ben az agrárlakosság arányszáma 62,4% volt. Elmaradtak azonban Ausztria egészének fejlődése mögött, ahol a mezőgazdasági népesség aránya 1910-ben 48,45% volt (Alsó-Ausztriában 17,98, Felső-Ausztriában 46,87, Stájerországban 53,15, Karintiában 51,05, Csehországban 32,39, Tirolban 54,25%). Ebben a tekintetben Ausztria tartományai közül csak Galícia (73,06%) és Bukovina (71,14%) voltak fejletlenebbek, de ezek is megelőzték Dalmáciát, Horvátországot és Boszniát.

Hasonló eredményre jutunk a nemzetiségi összetétel vizsgálatakor is (l. a 4. táblázatot).

A délszláv területek természeti adottságai a mezőgazdaság szempontjából igen eltérőek. Négy különböző jellegű agrárzónát állapíthatunk meg:

1. A Bácska, a Bánát és Kelet-Szlavónia síksága, termékeny diluviális talajával, s a nagy kelet-európai steppe-övezet legszélső nyúlványaival. Ez a Monarchia legjobb gabonatermő területe, tehát mezőgazdaságában érthetően a szántóföldi szemtermelés dominál.

2. Horvátország középső és nyugati, Szlavónia keleti és északkeleti, Bosznia északi részei: a Száva és a Dráva mocsaras erdős síksága, dombvidék és középhegység. A nehéz agyagos, ún. „humid" talaj a gabonatermesztésre már kevésbé alkalmas, főtermékei a kukorica és a burgonya. A szántók aránya kisebb, mint az előző zónában, a kitűnő folyóparti és erdei legelők az állattenyésztésnek kedveznek (szarvasmarha, sertés). A Száva síkságát Európa legértékesebb tölgyerdői borítják.

[11] A foglalkozási statisztika adatforrásai: Österreichische Statistik. LXVI/1. és Neue Folge 3/1.; Magyar Statisztikai Közlemények. Új sorozat 64. köt. 188. l.; Statistički godišnjak Kraljevina Hrvatske i Slavonije I. 1905. Zagreb, 1913. 89, 124. l.; Publikacije kr. zemalj. stat. ureda u Zagrebu LXVI. 61., 94. l.; Bosznia és Hercegovina 1910. évi népszámlálása. LV—LXIV. l.

3. A magas hegységek övezete: Szlovénia alpesi vidékei, az Alpok keleti nyúlványai és Bosznia középső hegyvidéke (Dinári Alpok), Horvátország délnyugati nyúlványa (Lika, Fiume). Ez az erdők és a hegyi (alpesi) legelők zónája, a szántóterület minimális. A mezőgazdaságban a havasi legelőgazdálkodás és az állattenyésztés (szarvasmarha) dominál. A gazdaságok túlnyomó része főleg erdő- és legelőterülettel rendelkezik.

4. táblázat

A mezőgazdaságból élő lakosság százalékaránya a Monarchia egyes nemzetiségeinél

	1900	1910
Ausztriában:		
szlovének	75,4	67,6
szerbek és horvátok	86,9	84,4
németek	33,5	30,0
csehek	43,1	38,5
lengyelek	65,6	60,1
olaszok	50,1	47,5
ukránok	93,3	91,2
románok	90,3	87,8
Magyarországon:		
szerbek	86,3	83,5
horvátok	82	78,7
magyarok	60,3	54,7
németek	51,9	49,4
szlovákok	72,4	70,5
ruszinok	88,9	88,9
románok	87,4	85,9
Horvátországban:		
horvátok és szerbek	86,6	83

4. A karsztvidék, a mediterrán klíma és vegetáció zónája: Dalmácia, Isztria, az osztrák és horvát tengerpart, Görz, Krajna délnyugati része. Kevés és rosszminőségű szántóföld, alacsony termésátlagok, terraszos művelésmód, fejlett gyümölcs- és szőlőkultúra, alacsony erdők (ún. Busch), vízben szegény, gyérfüvű legelők jellemzik. A kertgazdaság és az állattenyésztés (juh, kecske) a mezőgazdaság uralkodó termelési ágai, s ezeket a tengeri halászat egészíti ki.

Az egyes zónák sajátságait jellemzik a következő adatok, összehasonlítva Ausztria egyéb fő agrárzónáival: az északnyugati cseh, morva és sziléziai területekkel; az északkeleti zónával, azaz Galíciával és Bukovinával, valamint az Alpok északkeleti előterével.[12]

[12] *Siegfried Strakosch:* Die Grundlagen der Agrarwirtschaft in Österreich. Wien 1917 c. munkája nyomán. A művelési ágak százalékos megoszlása politikai egységek szerint a következő volt:

	Szántó	Rét	Szőlő	Legelő	Erdő
	az összterület százalékában				
Szlovénia	17,1	15,9	1,9	17	41,6
Isztria	11,3	7,3	9,4	32	33,2
Dalmácia	10,7	0,8	6,4	46,3	29,7
Bosznia	24,2	8,6	0,3	11,5	50,1
Horvátország	34,1	10	0,9	13,6	35,5
horvát megyék	27,6	10,9	1,5	14,9	38
Szlavónia	43,5	8,5	0,8	11	30,2
Bácska, Bánát	69	5,9	1,2	11,9	4,9

5. táblázat

Az egyes művelési ágak százalékaránya a Monarchia különböző agrárzónáiban

	Szántó	Rét	Kert	Szőlő	Legelő, alp	Erdő	Termékketlen
1. Dél-Magyarország	69	5,9	1,4	1,2	11,9	4,9	5,7
2. Az Alpok keleti előterülete (Szlovénia középső és keleti része)	24,5	15,7	1,5	2,4	10,5	42	3,4
3. Magashegység (Alpok: Északnyugat-Szlovénia)	8,6	8,3	0,4	0,2	24,5	43,6	14,4
4. Karszt-vidék	11,3	7,1	2,4	5,9	38,1	30,9	4,3
A) Az Alpok északkeleti előtere	50	14,5	2,2	1,8	2,4	24,5	4,6
B) Északnyugat	50,6	9,6	1,3	0,2	5	29,5	3,8
C) Északkelet	46	11,3	1,3	—	9,9	27,8	3,7

6. táblázat

A gazdaságok megoszlása üzemformák szerint

	Tisztán mezőgazdasági üzemek %	Vegyes mező- és erdőgazdasági üzemek, %
2.	32,8	64,9
3.	45,1	52,5
4.	48,4	45,4
A)	63,7	33,4
B)	76,5	22,9
C)	89,8	10,1

7. táblázat

Állatállomány: a 100 ha mezőgazdasági területre jutó állatok száma

	Ló	Szarvasmarha	Kecske	Juh	Sertés
2.	7	72	2	6	97
3.	3	44	7	12	21
4.	3	22	20	95	16
A)	15	60	7	2	62
B)	8	64	12	4	36
C)	16	46	—	9	34

Kétségtelen, hogy a természeti és gazdaságföldrajzi adottságok is befolyásolták a tőkés agrárfejlődés menetét, de azt döntő módon mégis csak a termelési viszonyok határozták, meg. A termelési viszonyoknak a különböző délszlávlakta területekre jellemző vonásaival a következő fejezetben részletesen foglalkozunk.[13]

[13] A délszláv agrárfejlődésre vonatkozó fontosabb munkák, amelyeket állandóan használtam, *Mirković, Tomasevich* és *Vučo* már idézett munkáin kívül: *Otto von Frangeš:* Die sozialökonomische Struktur der jugoslawischen Landwirtschaft. Berlin, 1937; *Milan, Ivšić:* Les problèmes agraires en Yugoslavie. Paris, 1926; *Blagoje Nikosavić:* Die Agrarverfassung und der landwirtschaftliche Kredit Jugoslawiens. Berlin, 1935.

3. *A feudális maradványok szerepe a Monarchia délszláv területeinek mezőgazdaságában*

A feudális agrárviszonyok különféle maradványainak továbbélése általánosan jellemezte az osztrák-magyar uralom alatt álló délszláv területeket. A feudális örökség — formáját és szerepét tekintve — három csoportra osztható, s ez egyben megszabta a tőkés agrárfejlődés három különböző útját is a Monarchia délszláv területein.

1. Dél-Magyarországra, Horvátország polgári területeire és Szlovéniára a feudális földbirtokmegoszlás fennmaradása, a nagybirtok túlsúlya volt a jellemző. A nagybirtok elsősorban a Bácska, Bánát és Kelet-Szlavónia gabonatermő területein szabta meg döntően a tőkés agrárfejlődést, azt a porosz típusú útra terelve.

2. Nyugat-Horvátországban és Szlovéniában a nagybirtok területe csaknem kizárólag erdőkből és legelőkből állott, s a szántóföldi termelés nem játszott számottevő szerepet a nagybirtok gazdálkodásában. Ezeken a területeken a feudális maradványoknak 2. típusa befolyásolta nagymértékben ez elsősorban állattenyésztő parasztgazdaságok tőkés fejlődését: az erdő- és legelőszolgálmányok (Servitutenrechte) megváltása, a paraszti és földesúri, illetve állami erdők és legelők elkülönítése (segregatio) során a parasztságot megfosztották a számára létkérdést jelentő erdő- és legelőhasználat nagyobb részétől. A paraszti erdők és legelők továbbra is osztatlanul közös birtoklásban maradtak, a közös használat feudális eredetű formáival, s mindez jelentős mértékben gátolta a paraszti árutermelés színvonalának emelkedését — elsősorban az állattenyésztés területén.

3. A délszlávlakta terület jelentős részén maga az egész feudális rendszer is fennmaradt 1848 után, részben egészen 1918-ig. Ilyen volt a határőrvidék katonai hűbérrendszere, amely — bár megőrizte a katonaparasztságot az úrbéri függéstől — számos katonai és robotterhével és megkötöttségével jelentős mértékben gátolta a szabad tőkés fejlődést.

Dalmáciában a volt dubrovniki köztársaság területén 1878-ig maradtak fenn a feudális viszonyok (az ún. *contadinaggio*), de a robot eltörlése után is tovább élt a feudális rendszernek a kelet- és közép-európaitól eltérő, s a Mediterrán világban általános formája, a *kolonátus*. A városokban élő olasz földbirtokosok földjeit, szőlőit, olajfaültetvényeit délszláv parasztok bérelték meghatározott időtartamra, feudális jellegű földjáradék (a bruttó-termés harmada vagy fele) ellenében.

Hasonló volt ehhez a *boszniai* feudális rendszer, a *kmet*-viszony, amely a török feudalizmusnak sajátos és a közép-európai második jobbágysághoz számos vonásában hasonló folyamat (az ún. čitlučenje) során kialakult válfaját képviselte. Az osztrák—magyar uralom — ígérete ellenére — nem számolta fel radikálisan a boszniai feudalizmust, s ebben nyilvánvalóan nagy szerepe volt a magyar agrár-érdekeknek, amelyeknek nem kedvezett volna közvetlen szomszédságukban és egyik legjobb piacukon egy szabad paraszti tőkés fejlődés kibontakozása.

A következőkben részletesebb vizsgálat alá vesszük a feudális maradványok különböző típusait.

A nagybirtokrendszer

A nagybirtokrendszer azokra a délszláv területekre jellemző, amelyeken a feudalizmus Közép- és Kelet-Európában általános formája uralkodott, s a

feudális rendszer felszámolása után, annak maradványaként fennmaradtak az egyházi és világi nagybirtokok. Nem volt nagybirtok a katonai határőrvidéken; s nem beszélhetünk közép-európai értelemben vett nagybirtokról Bosznia—Hercegovinában és Dalmáciában sem. A boszniai és dalmáciai nagybirtokos maga nem gazdálkodott, hanem a kmetek, illetve kolonusok szolgáltatásainak járadékából élt.

A nagybirtok igazi hazája a délszlávlakta területek északi része volt: Dél-Magyarország, Horvátország, Szlovénia és a Tengerpart. Az első világháború után lezajlott jugoszláv agrárreform ezeken a területeken összesen *2,2 millió hold* nagybirtokot érintett, az összes terület 16 %-át. Ebből 1,6 millió hold volt az egyházi és világi nagybirtokosok kezében (11,8 %), a többi állami és községi tulajdon volt. A reform által érintett nagybirtok területének 31 %-a volt szántó, 56 %-a legelő és erdő.[14]

Az agrárreform előkészületeképpen végzett 1920-as felmérés a következő képet nyújtotta a nagybirtok viszonyairól:

8. táblázat

A nagybirtok területe és művelési ágazatai[15]

	Összes terület, 1000 h.	Mezőgazdasági terület		Erdő-terület		Nagybirtok az összterület %-ában
		1000 h.	%	1000 h.	%	
Horvátország	757	269	35,8	441	58,5	11,8
Vajdaság (a Szerémséggel) ..	944	556	59,0	89	9,4	21,6
Szlovénia	332	51	15,3	240	72,5	11,7
Összesen	2033	876	43.1	770	37,9	14,8

A 8. táblázatból — amely egyébként nem foglalja magában az első világháború előtt fennállott nagybirtok teljességét — is látható, hogy Dél-Magyarországon és Kelet-Szlavóniában foglalta el a nagybirtok viszonylag a legnagyobb területet.

Magyarországon az 1895. évi mezőgazdasági statisztikai felvétel alapján alkothatunk képet a földterület megoszlásáról az egyes birtoklási kategóriák között. A felvétel különböző szempontú adatait egy nevezőre hozva, a 9. táblázatban közölt képet kapjuk.

A táblázatból kiderül, hogy míg Dél-Magyarországon eléggé elterjedt volt a kulákbirtok és a nemesi középbirtok (100—1000 hold), addig Horvátországban ez a két kategória alig volt képviselve. Horvátország — különösen Szlavónia — az 1000, sőt 10 000 holdon felüli latifundiumok hazája: a 30 legnagyobb birtok (10 000 holdon felül) közel 600 000 holddal az ország egész területének 8 %-át foglalta el. Az egykori polgári területeken az 1000 holdon felüli nagybirtokok az összterület egynegyedére terjedtek, többre, mint Magyarországon.

A nagybirtok által művelt gazdasági ágazatok aránya is eltérő volt Dél-Magyarországon és Horvátországban. A szántóban gazdag dél-magyar-

[14] *O. c. Frangeš:* i. m. 186—188. l.; *J. Tomaserich:* i. m. 266—367. l.
[15] *M. Iršič:* i. m. 188. l.

9. táblázat

Az egész területből az egyes birtokkategóriákra esett %[16]

	Magyarország	Bácska-Bánát	Horvátország	Polg. Horvátország	Határőrvidék
Állami és alapítványi birtok	5,8	6,6	9,8		
Községi és városi birtokok	9,7	11,6	5.1		
Birtokközösségek	7,5	2,1	22,5		
Összesen	23,0	20,3	37.4		
Egyházi és világi nagybirtok					
100 holdon felül	36	28	17.1	31.5	1,8
200 „ „	33,2	23,5	16		
1000 „ „	24,4	15,88	14,2	25	1
Parasztbirtok					
100 holdon alul	41	51,8	45,5		
200 holdon alul	43,8	56,3	46,6		

országi Bácskában és a Bánátban a nagybirtokok a szántóterület 23,7%-át foglalták el, míg a szántóban szegény Horvátországban csak 11,7%-át.[17]

Szlovénia és a Tengerpart a nagybirtok szerepét illetően Horvátország nyugati (horvát) megyéihez állt közel. Az 1902-es mezőgazdasági üzemstatisztika szerint 100 hektárnál nagyobb földbirtokok Karintiában foglalták el a legnagyobb területet (41%), Stájerország (32,7%) és Krajna (22,3%) csak távol követték, míg a Tengerparton volt kiterjedésük a legkisebb (19,7%). E birtokok nagyobb részben elsősorban az erdőgazdaságot művelték. A 100 hektáron felüli birtokok között jelentős részt képviseltek a községi és közbirtokossági legelő-, alp- és erdőbirtokok. Szlovéniában a 100 hektáron felüli gazdaságok közt sok volt a kulákbirtok.[18]

[16] A táblázat statisztikai adatforrásai: Magyar Statisztikai Közlemények. Új folyam. XV., XXV., XXVII. köt. — Statistički godišnjak I. 326—347. l. — L. még: *M. Iršič:* i. m. 131—146. l.

[17] A 200 holdon felüli birtokok területének százalékos megoszlása művelési áganként a következő volt:

	Szántó	Rét	Legelő	Erdő
Délmagyarország	66,5	7.8	11.1	9,5
Horvátország	22,5	6	6.8	63

[18] A 100 hektáron felüli birtokok Szlovéniában:

	Száma	Területe		100 ha-nál több szántóval birt	100 ha-nál több erdővel birt	Tisztán erdőbirtok
		ha	%			
Krajna	344	223 448	22,3	23	160	23
Isztria, Görz	301	156 198	19,7	12	132	8
Stájerország	1567	730 666	32,7	101	609	50
Karintia	1065	423 907	41			

(Österreichische Statistik LXXXIII. köt.)

Az első világháború után Jugoszláviához csatolt Szlovénia területén (Krajna, Alsó-Stájerország, Délkelet-Karintia és a Tengermellék északkeleti sávja) 204 nagybirtok volt 209 000 ha területtel, az összterület 13 %-ával, s a fenti adatok alapján is ezt a számot tekinthetjük reálisnak a nagybirtok tényleges helyzetét illetően.[19]

A gazdasági ágak megoszlása a szlovéniai nagybirtokon is hasonló volt a nyugat-horvátországihoz: területének csak 14,7 %-a volt szántó, rét, kert és szőlő, 7,4 %-a legelő és alp, 74 %-a pedig erdő. A szlovén nagybirtokok az erdőterületnek mintegy negyedrészével rendelkeztek. Az 500 hektáron felüli erdőbirtokok Krajnában 117 000, a Tengerparton 45 000 hektárral bírtak, az erdőterület 25,5, illetve 19,4 %-ával (1900-ban).[20]

Végeredményként, a nagybirtok szerepét a Monarchia délszláv területein — összehasonlítva Magyarország és Ausztria egészével — a következő arányszámok szemléltetik. (A nagybirtok alsó határaként Magyarországon és Horvátországban 200 holdat, Ausztriában pedig 100 hektárt veszünk (ld. a 10. táblázatot).

10. táblázat

A nagybirtok összefoglaló adatai a délszláv területeken

	A nagybirtok területének százalékaránya	A nagybirtok rendelkezett az összes szántóterület %-ával	A nagybirtok területéből szántó, %	A nagybirtok területéből művelt terület (szántó, kert, rét, szőlő)
Dél-Magyarország	23,5	23,7	66,6	75
Szlavónia	29	17	24,2	
Nyugat-Horvátország	9	6	17,6	
Horvát-Szlavónorsz. össz.	16	11,7	22,5	29
Szlovénia	13	4,9		14,7
Magyarország	33,2	31	39	48
Ausztria	29	15,1	16,4	21

A nagybirtok túlnyomó része idegenek, elsősorban németek és magyarok kezében volt. 1910-ben Magyarország 1657 1000 holdon felüli nagybirtokosa közül csak 8 volt szerb-horvát. A Bácska és Bánát 86 nagybirtokosa közül 4 volt szerb, 71 magyar és 11 német. A 200 holdon felüli birtokosoknak 2,8 %-a volt szerb-horvát. Horvátország 90

Pontosabb felvétellel rendelkezünk a szlovénlakta Alsó-Stájerországról 1896-ból, s ez egyben jó összehasonlítási alkalmat nyújt Ausztria és Stájerország nem szlovénlakta területeivel. Az egyes nagybirtokkategóriákra esett az összterület következő százaléka:

	100—200 ha	200—500 ha	500—1000 ha	1000 ha-n felül	100 ha-n felül összes
Alsó-Stájerország	4,6	3,7	2,9	5,4	16,6
Felső-Stájerország	10,3	11,1	5,2	40,9	61,5
Alsó-Ausztria	3,7	3,4	2,6	21,9	31,6
Tirol	5,3	10,1	9,5	44,5	69,4
Csehország	2,1	2,3	2	31,3	37,7

(Österreichische Statistik LVI./1, 3.)

[19] *M. Ivšić:* i. m. 164—165. l.

[20] Österreichische Statistik LXXXIII. köt. — Az erdőbirtokokról l. *Alexander Engel:* Österreichische Holz-Industrie und Holzhandel. Wien, 1907. II. 314—315., 330—332. l.

nagybirtokosa (100 holdon felül) közül csak 40 volt szerb-horvát anyanyelvű, 23 magyar, 24 német és 3 egyéb. A délszláv birtokosok az 1000 holdon felüli birtokok területének 35, a 200 holdon felülieknek 26%-át tartották kezükben, ugyanakkor a magyarok és németek együtt e két kategóriának 48,7, illetve 55,8%-át. 1919-ben Szlovéniában 41 idegen anyanyelvű nagybirtokos a nagybirtok területének 53, az egész terület 6,7%-át, 108 000 hektárt birtokolt, de ez a szám nem fejezi ki az osztrák uralom alatti viszonyokat, amikor az idegen anyanyelvű birtokosok száma jóval nagyobb volt.[21]

Az erdő- és legelőszolgálmányok megváltása

Míg Dél-Magyarországon és Szlavóniában a nagybirtokok hatalmas kiterjedése volt a feudális rendszer legsúlyosabb öröksége, addig a többi délszláv területeken egyéb feudális maradványoknak volt jelentős szerepük. A főleg extenzív állattenyésztést, legelő- és erdőgazdálkodást űző szlovéniai, dalmáciai, határőrvidéki és nyugat-horvátországi parasztgazdaságok számára az addig a földesúrral közösen használt legelők és erdők elkülönítésével és az erdei szolgálmányok megváltásával kapcsolatos eljárás jelentett komoly akadályt a tőkés gazdálkodásra való áttérés útjában.

A feudalizmus korában a parasztság kiterjedt legeltetési és faizási jogokat élvezett a földesurak és az állam erdeiben, szabadon használta a legelőket és alpokat. Az 1848 utáni reformok megszüntették a kisebb erdei haszonvételeket — ami főleg a falusi szegénységet érintette súlyosan —, az erdő- és legelőszolgálmányok kérdését azonban megoldatlanul hagyták. Pedig az Alpok hegyvidékén — s így Szlovéniában is — ez a probléma a robotkérdésnél is nagyobb jelentőségű volt. A kapitalizmus fokozatos térhódítása ezt a kérdést rendkívül kiélezte: korábban a parasztság legelő- és erdőhasználatának korlátozása nem állt a földesurak érdekében, 1848 után viszont igyekeztek erdeiket mentesíteni a paraszti szolgálmányok alól, mivel azok gátolták a kapitalista erdőgazdálkodást. Ugyanakkor a parasztság már csak a növekvő népszaporodás miatt is fokozni kívánta az erdő- és legelőhasználatot.

A szolgálmányok (Servitutenrechte) ügyét az 1853. július 5-i pátens a földesurak érdekeinek megfelelően rendezte. Az erdőhasználatot vagy szabályozták, vagy megváltották pénzben, ill. az erdők megosztásával. A megváltás mindkét módja a parasztság komoly megkárosításával történt: a pénzbeni megváltás esetében a szolgálmányok értékét az 1836—45 közötti rendkívül alacsony faárak alapján számolták ki, holott azoknak tényleges értéke a megváltás idején már több mint 100%-kal magasabb volt. A megváltási összegeket földtehermentesítési kötvényekben fizették ki, amelyeknek árfolyama a névérték 60—90%-a közt mozgott. A földdel való megváltás esetében viszont éppen megfordítva a jelenlegi és az eljövendő átlagos hozamot vették alapul, s így az emelkedő földárakat tekintve a szolgálmányok értéke fejében a paraszt igen kevés erdőterületet kapott, s ezt is rendszerint a lakott helyektől távoli, nehezen megközelíthető, rossz állapotban levő erdőkből hasították ki.

Az egykorú agrárszakértők csaknem egyöntetű megállapítása szerint a parasztság korábbi legelő- és erdőhasználatának több mint felét, általában kétharmadát elvesztette a megváltás, ill. szabályozás révén. A megváltás a földesurak számára megkönnyítette a tőkés gazdálkodásra való átmenetet, mivel megszabadultak erdeik feudális kötöttségeitől, a parasztságot viszont létének fontos alapjától fosztotta meg. Az erdő- és legelőkérdés reakciós megoldásának következményeképp a délszláv területeken mindenütt megfigyelhető az 1850—1860-as évektől az állattenyésztés hanyatlása, s ebből a vál-

[21] Magyar Statisztikai Közlemények. Új sorozat 56. köt. 434—451. l.; Statistički godišnjak 326—327. l.; Publikacije kr. zemalj. stat. ureda u Zagrebu LXVI. 96. l.; *M. Tešić:* i. m. 165. l.

ságból a parasztság csak igen nehezen, az intenzívebb állattenyésztési módokra való áttéréssel tudott kilábolni a századforduló táján.

Krajnában a szolgálmányok 91%-át (108 893 jogból 99 048-at) megváltották — 60%-ban földdel, 40%-ban pénzben —, s csak az esetek 9%-ában történt rendezés. Karintiában a faizási jogokat az erdők megosztásával váltották meg, a legeltetési jogokat szabályozták. Stájerországban a szolgálmányok 504 000 hold erdőt és 135 000 hold legelőt érintettek. A megváltás során a parasztság 132 000 hold erdőt és 23 600 hold legelőt kapott, tehát erdőhasználata a korábbinak 26%-ára legelőhasználata pedig 15,5%-ára csökkent.

A paraszt a gazdaságának fenntartásához kevés erdővel és legelővel rendszerint nem tudott mit kezdeni, s így azok elhanyagolva pusztulásnak indultak. A leadott föld egy részét a földesurak a tönkrement parasztoktól néhány év múlva potom pénzért visszavásárolták. A szabályozás esetében a parasztok erdőhasználatát a földesurak erdeiben a szigorú erdőtörvények különböző erdészeti szakszempontokra hivatkozva erősen korlátozták, s a földesuraknak a legelők erdősítése címén (ún. „bestockte Weiden") módjukban állt a parasztokat kiszorítani.[22]

Horvátországban a kérdés rendezése, ún. segregatio, azaz a földesúri és paraszti erdők és legelők elkülönítése útján történt. A parasztok által kapott erdő- és legelőterület jóval kisebb volt a korábban használt területnél. A határőrvidék 1871-ben elrendelt polgárosítása alkalmával az 1,24 millió hold terjedelmű és 257 millió Ft értékű erdőket értékük alapján elfelezték a kincstár és a határőrök vagyonközösségei között. A polgárosítás ügyében kiküldött magyar kormánybizottság és Filipović határőrvidéki főparancsnok egyaránt megállapította, hogy korábbi haszonélvezetük mértéke és tényleges gazdasági szükségleteik alapján az erdők egész területe a határőröket illetné meg. A megosztás különben is sérelmes módon történt: a határőrök a mocsaras, túlélt, nehezen megközelíthető erdőket kapták. A sok panasz hatására 1914-ben elrendelték a felosztás revízióját, de a háború miatt ennek végrehajtására már nem kerülhetett sor.[23]

Az erdő- és legelőkérdés rendezésekor a parasztoknak átadott területeket nem osztották fel, hanem a községek és a különböző birtokközösségek közösen használták őket. A közös birtoklás különféle formái a délszláv területeken jelentős szerepet játszottak és nagy mértékben befolyásolták a parasztság gazdálkodásának alakulását. Mint a mezőgazdaság extenzív formáival és feudális módszereivel összefüggő intézmények, eredeti, az új viszonyok követelményeihez hozzá nem idomított formájukban kétségtelenül gátolták a mezőgazdaság tőkés fejlődését. A közös legelőket és erdőket mindenki felelőtlenül használta, senki sem törődött karbantartásukkal és javításukkal, s a rablógazdálkodás következtében hamarosan pusztulásnak indultak. Ennek a körülménynek nagy szerepe volt a délszlávlakta vidékeken a karsztosodás rendkívüli térhódításában, az erdőtalaj kipusztulásában. A közös birtoklás hozzájárult a falusi osztályharc kiéleződéséhez és a parasztság felbomlásához,

[22] Az erdő- és legelőszolgálmányok problémájáról ld.: *Walter Schiff:* Österreichs Agrarpolitik seit der Grundentlastung. I. Tübingen, 1898; *S. Strakosch:* i. m.; *A. Melik:* i. m. 429. l.

[23] *V. I. Frejdzon:* i. m. 82—83. l.: *Katus L.:* Századok, 1958, 5—6. sz.; *Milan Turković:* Die ehemalige kroatisch-slavonische Militärgrenze. Sušak, 1937. 137—158. l.; *A. Mollinary:* 46 Jahre im österreichisch-ungarischen Heere. 1833—1879. II. Zürich, 1905; Budapesti Országos Levéltár: Miniszterelnökségi Iratok: 1869 — Ic — 110; 1869— 1084, 1869 — II. — 48; 1877 — IA — 42 (2245.) sz.; Pénzügyminisztérium Levéltára eln. ir. 1869 — 3048.; 1883 — 1745, 1928. sz.

s ennyiben negative mégis szolgálta a tőkés fejlődés érdekeit. A községi és közösségi földek használatában ugyanis a község vezetői, a régebbi telepesek, a közösségek régi tagjai, tehát általában a gazdagparasztok jelentős előnyöket élveztek. Gyakran kisajátították, sőt el is kerítették a közös erdőket és legelőket, ugyanakkor fenntartásuk terheit a község egész lakosságára hárították. A közföldekben való részesedés körül elkeseredett harc dúlt a falusi burzsoázia és a szegényparasztság közt, amely utóbbi általában azok felosztását követelte, így akarván egy kis földhöz jutni. A felosztás kérdésében azonban rendszerint a nagygazdák döntöttek, akiknek — a közföldekből húzott előnyeik miatt — érdekükben állt azok fenntartása.

Elkeseredett osztályharc dúlt a községi erdők és legelők körül Dalmáciában is, midőn 1876-ban megengedték azok felosztását. *Dalmáciában* az egykori velencei állami földek a községek birtokába kerültek, s az ilyen *közös erdők és legelők az egész terület 57%-át (717 000 ha) foglalták el.* A községek vezetői a megosztás végrehajtását különböző adminisztratív akadályokkal késleltették, s az első világháborúig nem került felosztásra a közföldek 10%-a sem.[24]

A többi osztrák tartományban a felosztás illegálisan folyt, bár a törvény tiltotta. Csak 1883-ban hoztak egy kerettörvényt a felosztások ügyében, s ennek alapján Szlovéniában és a Tengerparton nagyrészt meg is történt a közös erdők felosztása.

Felosztás volt az általános Dél-Magyarországon is, ahol a közös földek viszonylag kis területet foglaltak el: 1895-ben az összterületnek 13,7%-át (egész Magyarországon 17,2%). Annál nagyobb szerepet játszottak azonban az agrárközösségek Horvátország gazdasági életében. A segregatiók és a határőrvidéki erdők megosztása következtében létrejött úrbéri közösségek, nemesi compossesoratusok, határvagyonközösségek és községek *Horvátország egész területének 27,6%-át birtokolták közösen:* 2 045 000 holdat, amelyből 719 000 hold volt a legelő, 1 036 000 hold az erdő és 25 000 hold szántó. Közös birtok volt a legelők 70%-a, az erdők 39,5%-a. A közös földek használatát 1894-ben szabályozták, s megengedték a felosztást is, az erdőknél állami engedéllyel, a legelőknél a közösség tagsága $^2/_3$-ának beleegyezésével. Mindazonáltal a felosztás nem vált általánossá és a horvát közbirtokosságok túlnyomó része együttmaradt egészen a legújabb időkig.[25]

Bosznia hatalmas erdő- és legelőterületeit, amelyek a török állam tulajdonát képezték, az okkupáció után az államkincstár és a községek örökölték. Az erdőket a kincstár kezelte, de a parasztok bizonyos feltételek mellett használhatták azokat. Ezek a korlátozások azonban egyre nagyobb méreteket öltöttek. 1885 és 1904 között a 2 millió ha területű állami erdők évi átlagos fahozamának 49%-át kapták a községek lakói erdőhasználati joguk fejében. 1913-ban ez a paraszti erdőhasználat már 34%-ra csökkent (1,24 millió m^3 fa, 2,91 millió K értékben). 1912-ben indult meg a községi erdők (baltalik) és legelők (mera) kihasítása az állami birtokokból, de a világháború miatt csekély eredménnyel.[26]

[24] *W. Schiff:* i. m.: *Leithe:* Dalmatinische Agrarprobleme. Wien, 1912. 9—45. l.

[25] *W. Schiff:* i. m.; *M. Ivšić:* i. m. 293—298. l. Magyar Stat. Közl. Új folyam XXVII. köt.: Statistički godišnjak. I. 1905.

[26] Bosznia és Hercegovina közigazgatása 1906, 256—281. l., 1913, 304., 1914. 16., 302. l.: *F. Schmid:* i. m. 446—451. l.; Bosna i Hercegovina kao privredno područje. Sarajevo, 1936. 79—80. l.

Ha az elmondottakhoz még hozzávesszük a feudális agrárrendszer örökségeként fennmaradt *tagosítatlanságot*, akkor megértjük, hogy miért haladt olyan kinosan a délszláv parasztság tőkés fejlődése azokon a területeken is, ahol a nagybirtok fojtogató szorítása látszólag nem volt olyan erős, vagy pedig egyáltalában nem volt közép-európai értelemben vett nagybirtok, csak kiterjedt állami és közbirtokok.

A katonai határőrvidék agrárviszonyai

Az agrárrendszernek egy sajátos formája alakult ki a katonai határőrvidéken. Ez lényegesen eltért a közép-európai feudalizmus általános formáitól, de túlságosan sokáig való fennállása és felszámolásának körülményei éppoly gátlólag hatottak a mezőgazdaság tőkés fejlődésére, mint a Monarchia többi területein a feudális maradványok, vagy az olasz, ill. török típusú feudális rendszer Dalmáciában és Boszniában.

A határőrvidéken a földesúr—jobbágyi viszony nem alakult ki, hanem ennek helyét egy katonai hűbéri rendszer foglalta el. Az állam, ill. az uralkodó tulajdonát képező földeket a határőrcsaládok kapták használatra, katonai szolgálat fejében. Az 1850-es határőrvidéki alaptörvény a határőrök addigi haszonélvezeti jogát teljes tulajdonjoggá alakította át. A határőrök birtoka azonban nem volt teljesen szabad polgári tulajdon, hanem a katonai szolgálat követelményeinek megfelelően különböző feltételekhez volt kötve. Csak határőröknek volt teljes birtokszerzési joguk, a tisztek, tisztviselők, iparosok és kereskedők birtokszerzése a határőrvidéken korlátozott volt. A határőrházközösség törzsvagyona (1 telek: 18—24 hold szántó és 6—10 hold kaszáló) elidegeníthetetlen volt, s csak hatósági engedéllyel lehetett felosztani a családból kiváló ágak között, ill. adóssággal megterhelni (de legfeljebb csak értéke egyharmadáig). Szabadon rendelkezhetett azonban a határőr a törzsbirtokon felüli földjével (Überland).[27]

A határőrvidéken tehát nem volt nagybirtok. 1802-ben a termőterület (erdők és legelők nélkül) 96%-a a határőrök birtokában volt. A horvát-szlavón határőrvidéken 1895-ben — tehát a polgárosítás után 24, a Horvátországba való bekebelezés után 14 évvel — is csak a birtokterület 4,9%-át foglalták le a 100 holdon felüli gazdaságok, de ezeknek túlnyomó része is a nagyobb zadrugák birtoka volt, s csak kisebb része volt — főleg görög keleti — egyházi birtok.[28] Az erdők és legelők állami tulajdonban voltak, de a határőrök minden korlátozás nélkül szabadon használhatták azokat: épület-, tüzelő- és szerszámfát vághattak, állatuikat legeltethették, makkoltathatták, stb. Az erdőhasználat különösen 1848 után öltött rendkívüli méreteket. A bródi ezred területén pl. jóval meghaladta az erdők teljes évi fahozamát s a határőrszolgálmányok évi értékét kb. 650 000 Ft-ra becsülték (1869-ben). A határőrök egyik fő jövedelmi forrását képezte az erdőkből illegálisan, de a hatóságok elnézésével eladott fa.[29]

A lakosság szaporodásával és a zadrugák osztódásával párhuzamosan haladt a határőrtelkek felaprózódása.

[27] A határőrvidéki viszonyok rajzánál *Turković* és *Stassik* idézett művein kívül a következő monográfiákra támaszkodtunk: *Felix Milleker:* Geschichte der Banater Militärgrenze, 1764—1873. Pancsova, 1926; *J. H. Schwicker:* Geschichte der österreichischen Militärgrenze. Wien, 1883; *Franz Vaníček:* Spezialgeschichte der Militärgrenze, aus Originalquellen und Quellenwerken geschöpft. I—IV. Wien, 1875.

[28] Ld. *M. Turković:* i. m. 61., 76. l. és *Katus L.* számításait: Századok, 1958. 653. l. (Statistički godišnjak I. 337—340. l. adatai alapján.)

[29] Ld. a szlavóniai erdőeladás ügyében kiküldött magyar bizottság jelentését 1869 augusztusában: Országos Levéltár, Budapest — Pénzügyminiszteri elnöki iratok (továbbiakban OL: PM eln.) 3048/1869. sz.

A folyamat méreteit némiképp szemléltethetjük az 1819. évi összeírás és az 1895-ös mezőgazdasági üzemstatisztika eredményeinek összehasonlításával (l. a 11. táblázatot).

11. táblázat

Birtokmegoszlás a horvát-szlavon határőrvidéken, százalékban[30]

Birtokkategóriák	1819	1895
Egész és háromnegyed telek (20 holdon felül)	36	9,5
Féltelek (10—20 hold)	21	22,5
Negyedtelek (5—10 hold)	33	29
Negyednél kisebb telek (5 holdon alul)	10	39

A határőrvidék polgárosítása 1869-ben vette kezdetét; a bánsági ezredek felszámolása 1873-ig befejeződött, a horvátországiaké viszont 1881-ig elhúzódott, s a polgári területtel való teljes közigazgatási egyesítése csak 1886-ban történt meg. A határőrvidéki parasztság a polgárosítással megszabadult ugyan a katonai szolgálat és robot súlyos terheitől, s szabad kisbirtokossá lett, de a földdel való szabad rendelkezést a zadruga-törvények továbbra is korlátozták. A határőrök ugyanakkor elvesztették korábban élvezett jelentős adókedvezményeiket, s fokozatosan náluk is bevezették az addig ismeretlen új adónemeket (földadó, fogyasztási adók és illetékek). Az új adóterhek kiegyenlítése a pénzgazdálkodáshoz még hozzá nem szokott határőrök számára komoly átmeneti nehézséget jelentett. Jelentős anyagi kárt okozott addig élvezett egyéb kedvezményeik (olcsó só, szabad dohánytermesztés, pálinkafőzés és vadászat, határmenti csempészet, faeladás) elvesztése is.

A határőrök gazdaságában a félnomád állattenyésztés játszott vezetőszerepet, s a nagyarányú állattartást a legelők és erdők korlátlanul szabad használata tette lehetővé. Érthető, hogy az erdőhasználat korlátozása, szabályozása, illetve részleges megszüntetése súlyos csapást mért a határőrparasztság gazdasági életére.

A polgári viszonyok közé való átmenet nehézségei következtében a határőrök körében másfél évtizeden át forradalmi hangulat uralkodott, amely több ízben nyílt felkelésben is kitört (az 1871. évi rakovicai felkelésben és az 1883. évi báni határőrvidéki parasztmozgalmakban). Az egykorú szakértők általában elismerték a határőrök panaszainak jogosultságát, de az átmenet nehézségein mégsem könnyítettek megfelelő kormányintézkedésekkel.[31]

A határőrvidéki rendszer a nyomasztó katonai és robotterhekkel, valamint számos megkötöttségével nem kedvezett a mezőgazdaság tőkés fejlődésének. Ehhez járult még az egyébként is elkésett polgárosítás módja és hosszú ideig való elhúzódása. A határőrvidék agrártermelése a század végén sem állott magasabb színvonalon, mint a XIX. század elején, s messze elmaradt a polgári Horvátország fejlődésétől.[32]

[30] Ld. a 28. jegyzetet.

[31] A határőrvidék polgárosításáról és annak következményeiről ld. *Katus L.*: i. m. Századok, 1958. 5—6. sz., 1959. 2—3. sz., továbbá a budapesti Országos Levéltárban: Miniszterelnökség iratai 1869 — I C. — 110; 1869 — 1084. sz.; 1869 — II. — 248. sz.; 1877 — IA - 42 (2245) sz.; PM eln. 1869 — 3048. sz.; 1883 — 1745, 1928. sz. iratokat, és *Mollináry Antal b.* határőrvidéki főparancsnok emlékiratainak II. kötetét: „46 Jahre im österreich-ungarischen Heere. 1883—1879." II. Zürich, 1905.

[32] *Fran Vrbanić:* Prilozi gospodarskomu razvoju hrv.-slav. Krajine u 19. vijeku. Rad JAZU knj. 144 (1900), 40—131. l.

A házközösségek

A délszlávok körében egészen a jelenkorig fennmaradt az ősközösségi rend egyik intézménye, a patriarchális nagycsalád, a *zadruga* vagy házközösség. Fennmaradásában kétségtelenül nagy szerepe volt a török feudalizmus sajátos viszonyainak, amelyben a katonai hűbéri rendszer a délszláv rája-családok ősi közös termelőformájára, a zadrugára épült. Eltűnt azonban a zadruga azokon a területeken, ahol a közép-európai feudális viszonyok erőteljesebben kibontakozhattak (pl. Szlovéniában).

A zadruga a patriarchális nagycsalád egyik formája, amely több vérrokon családot, illetve egy család több ágát és nemzedékét birtoklási, termelési és fogyasztási közösségben egyesíti. A közös gazdálkodásnak ez a formája jól megfelelt a feudális naturálgazdálkodás szintjének és a rendkívül elmaradt agrotechnikai színvonalnak.

A zadruga volt az alapja a kmet-viszonynak Boszniában: kmet-szerződést csak zadrugák köthettek. A határőrvidéki rendszer is a zadrugán alapult: csak házközösség kaphatott katonai telket. A feudális rendszer tehát Horvátországban, a határőrvidéken és Boszniában egészen a múlt század közepéig, illetve utolsó harmadáig érintetlenül megőrizte a zadrugákat.

A zadrugák a zárt önellátó naturálgazdálkodás fokát képviselték, s mint ilyenek, természetesen erősen gátolták a parasztság fejlődését. A zadruga közös birtoklása gyökeres ellentétben volt a tulajdon polgári formájával, — ami pedig a tőkés fejlődés elengedhetetlen alapfeltétele. Sem a gazda (a választott családfő), sem a tagok nem rendelkezhettek szabadon a birtokkal, hanem csak közös megegyezéssel és hatósági engedéllyel lehetett felosztani, elárverezni, megterhelni. A zadrugák továbbélése a tőkés termelési viszonyok között számos másutt ismeretlen megoldandó problémát vetett fel a délszláv parasztság számára. A zűrzavart még fokozta, hogy a polgári törvényhozás és közigazgatás nem tudott mit kezdeni a patriarchális nagycsalád e maradványával, s évről évre a legellentétesebb intézkedéseket hozta a zadrugák kérdésében. Kezdetben — a hetvenes években — a liberalizmus szellemében erőszakolta a közösségek felbomlását, megengedte a tagoknak az őket megillető ún. eszmei résszel való szabad rendelkezést (eladás, megterhelés). Ezen rendelkezések következményeit látva azonban a törvényhozás is hamarosan más álláspontot foglalt el: visszaállította a zadrugákat érintő birtok-jogi korlátozásokat és a megszüntetés helyett igyekezett azokat megfelelően szabályozni (1889).[33]

[33] A házközösségek gazdag szakirodalmából elsősorban a következő tanulmányokat használtuk fel (*Čulinović, Frangeš, Ivšić, Tomasevich* és *Vučo* már idézett összefoglaló munkáin kívül): *V. Bogišić:* Zbornik sadašnjih pravnih običaja u južnih slovena. Knj. 1. Zagreb, 1874; *Uő.*: De la forme dite *inokosna* de la famille rurale chez les Serbes et les Croates. Paris, 1884; *René Gonnard:* Entre Drave et Save. Études économiques, politiques et sociales sur la Croatie-Slavonie. Paris, 1911. — *Uő.*: Les communautés paysannes en Croatie et Slavonie. Le Musée Social 1910; *Artur Mayer:* Die bäuerliche Hauskommunion (zadruga) in den Königreichen Kroatien und Slavonien. Heidelberg, 1910; *Ante Ostric:* La structure et les moeurs de la société croate. Thonon, 1950; *Émile Sicard:* La Zadruga sud-slave dans l'évolution du groupe domestique. Paris, 1943; *Og. M. Utiesenović:* Die Hauskommunionen der Südslaven. Wien, 1859; *Stassik Ferenc:* A volt határőrvidéki házközösségek. Nagybecskerek, 1900. — Ld. még: *Katus L.:* Századok, 1958, 653—655. l.

A polgári termelési viszonyokra való áttérés után, a kapitalizmus fokozatos térhódítása nyomán a zadrugák önmaguktól is bomlásnak indultak. A zadrugák intézményének felbomlása átmeneti válságba sodorta a délszláv parasztságot, amely nehezen tudott beleilleszkedni az egyéni tőkés termelés és a polgári tulajdonviszonyok rendjébe. Azokon a délszláv területeken, ahol a zadrugák intézménye fennállott, kétségtelenül azok fokozatos felbomlása jelentette a tőkés agrártermelés térhódításának és a parasztság — a kapitalista viszonyok között egyébként törvényszerű — felbomlásának egyik alapvető mozzanatát.

A dalmáciai kolonátus

A feudális agrárrendszernek a közép- és kelet-európaitól eltérő formája maradt érvényben Dalmáciában és részben az osztrák partvidéken is, ha nem is oly nagy kiterjedésben, mint Boszniában. Dalmácia és a partvidék feudális termelési és társadalmi viszonyai — a velencei uralom következtében — erős olasz hatás alatt alakultak ki, s ennek megfelelően az agrárviszonyoknak is a mediterrán területeken (Olaszország, Dél-Franciaország, Spanyolország) szokásos formája, a későrómai császárkorra visszamenő, ún. kolonátus intézménye honosodott meg. Itt a földesúr maga nem gazdálkodott, csupán a földjáradékot élvezte, s a vele szemben inkább bérlőjellegű viszonyban álló parasztok felett nem rendelkezett földesúri joghatósággal. A közép-európai viszonyokhoz szokott osztrák agrárpolitika ezt nem is tekintette igazi feudális viszonynak, s így az 1848 után bekövetkezett jobbágyfelszabadítás és agrárreform Dalmáciára és a partvidékre nem terjedt ki, s a feudális függőségek ottani speciális formáit érintetlenül hagyta. A dalmáciai agrárviszonyok igen sokrétűek és változatosak voltak, de lényegében két alaptípusra vezethetők vissza.

Az egykori dubrovniki köztársaság területén a jobbágyságnak egy sajátos formája, az ún. *contadinaggio* élt tovább az osztrák uralom alatt is. Dubrovnikban a föld a városi patricius nemesség (vlastela) tulajdonában volt. Ezek birtokuk egy részét maguk kezelték (carina), más részét jobbágyoknak (contadino, kmet) adták ki művelésre, lakóházzal, gazdasági épületekkel és felszereléssel együtt. A contadino-kmet szolgáltatásai a következők voltak: a termés bizonyos hányada, általában fele vagy harmada, különböző természetbeni ajándékok, robot a földesúr saját kezelésében levő földjén (carina). Helyzete tehát gazdaságilag súlyosabb volt a közép-európai jobbágyokénál, de szabadon költözhetett, bár ennek is megvolt a másik oldala: a földesúr bármikor eltávolíthatta földjéről. A robotot 1800-ban évi 90 napban, 1815-ben heti 3 napban maximálták. A kmet 1836 óta 10 forintért megválthatta robotkötelezettségét. A contadinaggio intézményét 1878-ban szüntették csak meg, illetve alakították át a Dalmáciában általánosan szokásos kolonátussá. A robotot eltörölték, s kárpótlásként a paraszt évi 5 forintot fizetett a földesúrnak. A föld a földesúr tulajdonában maradt, a paraszt pedig átalakult kolonus-bérlővé.[34]

A kolonátus volt a föld megművelésének általános formája a velencei uralom alatt álló Dalmáciában, s ezt a XVIII. század elején kiterjesztették a töröktől visszafoglalt területekre is (acquisto nuovo, nuovissimo), ahol az

[34] *Vladimir Pappafave:* O kmetsvu osobitom obzirom na Dalmaciju i o kmetskih težačkih odnošajih u području bivše dubrovačke republike. Zagreb, 1886; *Leithe:* i. m.: *F. Čulinović:* i. m. 190—191. l.; *O. v. Frangeš:* i. m. 156—159. l.; *M. Ivšić:* i. m. 272—278. l.

osztrák—magyar határőrvidékhez és a török katonai hűbérekhez hasonló rendszert vezettek be: az állam legfőbb tulajdonjogának fenntartása mellett olasz katonatiszteknek, tisztviselőknek és helybeli délszláv parasztoknak osztották ki használatra a földeket, bizonyos katonai és adminisztratív szolgálatok fejében. Ez a katonai hűbérbirtok elidegeníthetetlen, öröklése korlátozott volt, haszonélvezője tizedet fizetett az államnak. A föld egy része tehát a művelője birtokában volt, s így ezekből egy viszonylag széles szabad paraszti réteg alakult ki. Az olasz nagyhűbéresek azonban földjeiket bérbeadták a parasztoknak (coloni), akik azokat bizonyos szolgáltatások fejében megművelték.[35]

A kolonátus formája és a bérleti viszony időtartama művelési ágak szerint és a helyi viszonyoknak megfelelően változott: szántóföldnél 1—5 év, szőlőnél és gyümölcsösnél 20 éven felül. A kolonusi viszony bizonyos esetekben öröklődött, s a kolonus ez által mintegy örökös használati joggal bírt telkére, éppúgy mint a boszniai kmetek. A föld használata fejében a kolonus a bruttó termés bizonyos hányadát (felét vagy harmadát) fizette a földesúrnak, s csak az ő engedélyével és felügyelete alatt arathatott. Csak a szerződésben foglalt és a földesúr által megállapított növényfajtákat termelhette, s ez a körülmény nagymértékben gátolta a mezőgazdasági árutermelés fejlődését, mert lehetetlenné tette a dalmáciai viszonyok között igen kifizetődő zöldség- és takarmánytermelést. A kolonus által végzett meliorációkat a bérleti viszony megszűnése után a földesúrnak meg kellett térítenie. Szokásos volt az albérlet is (potkolonat): a városban lakó földesuraktól rendszerint a helyi burzsoázia vette bérbe a földeket, s továbbadta albérletbe a parasztoknak. Az alberéleti rendszernek jelentős szerepe volt a dalmáciai délszláv falusi burzsoázia és a városi középburzsoázia kialakulásában.

A kolonátus lényegében feudális jellegű viszony, amely nem tekinthető tőkés bérletnek, mivel kisárutermelésről és természetben fizetett járadékról, illetve bizonyos esetekben a lábon megbecsült évi bruttótermés felének vagy harmadának megfelelő összegben fizetett pénzjáradékról van szó, s ez lényegesen különbözik a tőkés bérleti díjtól. A dalmáciai kolonátust és a boszniai kmet-viszonyt tehát — a közép-európai feudalizmustól való lényeges eltérései ellenére is — feudális függésnek kell tekintenünk, amelyben — az általános polgári viszonyok között — már nem volt meg a feudális gazdaságonkívüli kényszer és a földesúri joghatóság, de amely mégis feudális jellegű földjáradékon alapult.

A dalmáciai agrárkérdés nemzetiségi ellentéteket is rejtett magában. A földesurak kivétel nélkül a városokban élő olasz burzsoázia köréből kerültek ki, akik maguk nem gazdálkodtak, csak élvezték bérbeadott földjeik járadékát. A kolonusok viszont horvát és szerb kisparasztok voltak, akik általában nem tudtak megélni saját kis parcellájukból, s kénytelenek voltak kolonusviszonyt vállalni, s munkájuk eredményének egy tekintélyes részét az olasz birtokosoknak leadni.

1902-ben Dalmáciában 35 520 mezőgazdasági üzemet műveltek kolonátus formájában, azaz az összes üzemek 42,5%-át. Kolonusi viszonyban volt az agrárlakosság 36%-a, 123 000 fő. A kolonus-gazdaságok túlnyomó része vegyes gazdaság volt, tehát a kolonusnak saját tulajdonában levő földje is volt. A 31 502 vegyes kolonus-gazdaság mellett csak 4018 volt a tiszta kolonus-gazdaságok száma. Hogy a földek túlságos fel-

[35] *Leithe* és *Pappafave:* i. m.; *F. Čulinović:* i. m. 210—213. l.; *W. Schiff:* i. m. 552—553. l.

aprózódása kényszerítette a parasztságot a kolonátus vállalására, azt a kolonus és szabad paraszti gazdaságok nagyságkategóriáinak összehasonlítása bizonyítja (százalékban).

12. táblázat

Földbirtokmegoszlás Dalmáciában 1902-ben[36]

	0,5 ha	0,5–1 ha	1–2 ha	2–5 ha	5–10 ha	10–20 ha	20 ha –
	birtokterülettel birt a gazdaságok %-a						
Kolonusok	11,4	15,6	24,6	31	11,5	4,4	1,5
Szabad parasztok	23,8	20,4	24,5	22,2	6,7	1,4	1
Összes gazd.	18,6	18,4	24,5	25,9	8,7	2,7	1,2

A kolonusnak általában nagyobb területű földje volt, de termésének harmadát vagy felét le kellett adnia. A vegyes kolonus-gazdaságok 54%-a esetében a bérletben birt föld több volt, mint a saját birtok. A kolonus-bérletek 62%-a rendelkezett szántóföldel, de csak 22,6%-uk egy hektárnál nagyobb szántóval. A kolonus-gazdaságokban is a Dalmáciában elsőrendű fontosságú szőlő- és gyümölcskultúra játszott kimagasló szerepet: 90%-uknak volt szőlője. A dalmáciai kolonátus kérdését az 1919 után végrehajtott jugoszláv agrárreform rendezte.

Az osztrák partvidéken 1902-ben már csak nyomai voltak a kolonátusnak: Görzben a gazdaságok 6,1%-a, Isztriában 5,4%-a volt kolonus-bérlet. A bérleti feltételek a kolonusok számára súlyosabbak voltak: általában a termés felét vagy kétharmadát kellett leadniuk, illetve pénzértékben kifizetniük a földesúrnak.

Feudális agrárviszonyok Bosznia-Hercegovinában

Boszniában az osztrák—magyar uralom egész időszakában fennállott a török időkből származó feudális agrárrendszer, az ún. *kmet-viszony*, amelyet a jugoszláv agrárreform számolt fel 1919 után.

A XIX. századi boszniai agrárrendszer a török feudalizmusnak a központi hatalom gyengülése nyomán bekövetkezett átalakulása során jött létre. A török feudalizmus fejlődésének ebben az utolsó szakaszában a közép- és kelet-európai második jobbágysághoz hasonló tendenciát mutató folyamat játszódott le, az ún. *čitlučenje*. A folyamat lényege: az eddig csupán bizonyos számú parasztt elek állami jövedelmét meghatározott szolgálatok fejében élvező török katonai és hivatali hűbéresek (szpáhik, bégek, agák) átalakulása nagybirtokos osztállyá, s ezzel párhuzamosan az addig földjére — a szultánnak a mohamedán vallási jogban gyökerező legfőbb tulajdonjoga fenntartásával — széleskörű ún. használati tulajdonjoggal (tesarruf-jog) bíró parasztság kisajátítása, földjének birtoklásától való megfosztása. Ez a folyamat elsősorban Boszniára volt jellemző, amely mint a birodalom fontos határtartománya, bizonyos fokú önkormányzatot élvezett. A helyi feudális uralkodó osztály az iszlámra való áttéréssel át tudta menteni korábbi előjogai egy részét. A központi hatalom hanyatlásával a helyi hűbéres nemesség egyre inkább kezébe vette a különböző közhatalmi funkciók gyakorlását (helyi közigazgatás, bíráskodás, adószedés, az ún. „kapitányságok" intézményei), a gazdaságonkívüli kényszerrel is függésbe tudta szorítani a hűbérbirtokán élő parasztságot. Az egykori hűbérbirtokok fokozatosan átalakultak öröklődő magánbirtokká, az egykori hűbéres szpáhik pedig földesurakká, ún. *čifluk sahibija*-kká, azaz a jobbágytelkek *(čifluk)* tulajdonosaivá. A parasztság kisajátítása különféle formában történt: elkergették telkéről, elvették, ill. érvénytelenítették az eddigi használati tulajdonjogát biztosító okiratokat *(tapukat)*; ha meg is maradhatott telkén, elvesztette ahhoz való korábbi jogát (tesarruf), s csak mint örökbérlő (kmetifčija) művelhette tovább a földesúr tulajdonába átment telket.

[36] Österreichische Statistik LXXXIII. köt. adatai alapján.

A kmetek kisajátítása során a földesurak a földek egy részét saját kezelésbe vették *(begluk)*, s ezeket vagy a kmetek robotjával művelették, vagy igen kedvezőtlen feltételekkel földnélküli parasztokat telepítettek rájuk (beglučari, s a bérlők különböző egyéb típusai).

Ahogy a *čitlučenje* folyamata előrehaladt, úgy élesedett a parasztság osztályharca. A XIX. század közepén különböző állami reformtörvények igyekeztek az agrárviszonyokat szabályozni, de nem sok eredménnyel. Az 1839. évi reformtörvény (Gülhanei hatišerif) hivatalosan is megszüntette a katonai hűbérrendszert és elismerte az agák és bégek tulajdonjogát a čiflukokra. 1848-ban eltörölték a kmetek kötelező robotját a beglukon, de ugyanakkor a földesúrnak járó természetbeni szolgáltatást — a *hak*-ot — a korábbi 1/5 részről 1/3-ra, sőt egyes helyeken a termés felére emelték.

Az agrárviszonyokat — részben a korábbi szokásjog írásbafoglalásával — az 1858—59. évi török törvények szabályozták, amelyek a vallási jogot *(seriat)* igyekeztek összhangba hozni a modern polgári viszonyok követelményeivel. Az ún. *mirije*-földekre (a földesurak saját kezelésben levő és kmetek által művelt földjei, a szabad parasztok birtokai; — teljes és szabad tulajdon, ún. *mulk*, csak a ház és a háztelek volt) az állami főtulajdonjog elvének megfelelően bizonyos kötöttségeket mondtak ki: öröklése korlátozott volt, s csak hatósági engedéllyel lehetett felosztani, elidegeníteni, megterhelni. A boszniai kmet-viszonyt az 1859. évi *szefer-rendelet* szabályozta, s ez — kisebb formai változtatásokkal — érvényben maradt az osztrák-magyar uralom egész ideje alatt is.

A török (és az osztrák-magyar) agrárjog a kmet-viszonyt a magánjogi szerződésen alapuló bérlet egy speciális formájának tekintette. A korszak hivatalos agrárpolitikusai azonban hiába igyekeztek leplezni feudális jellegét: eredetében és lényegében feudális rendszer volt, ha számos vonása el is tért a közép- és kelet-európai feudális agrárrendszertől. A kmet személyileg szabad volt, évi szolgáltatásainak teljesítése után szabadon elköltözhetett telkéről, az aga nem rendelkezett felette földesúri joghatósággal (bíráskodás stb.). A telek használatáért a kmet a földesúrnak a termés egy bizonyos hányadát fizette *(hak)*: általában egyharmadát, néhol kevesebbet (1/4 és 1/5 rész), néhol többet (1/2). A *hakot* az állami tized-adó leválasztása után, becslés alapján a bruttó termésből kellett fizetni. A kmet addig nem takaríthatta be termését, míg a földesúr és az állam a maga részét el nem vitte. Állatok után nem kellett sem tizedet, sem hakot fizetni. Ahol a hak 1/3 résznél kevesebb volt, ott a régi robotrendszer maradványaként megmaradt a *begluk*-on végzett munka, fuvarozás, vadhajtás stb. A kmet-telken levő épületeket a földesúr volt köteles karbantartani. A tizedet a kmet, a földérték- és házadót a földesúr fizette.

A kmet-családnak (zadruga) örökös használati joga volt telkére. Csak kölcsönös megegyezéssel lehetett eltávolítani, vagy ha nem teljesítette kötelezettségeit, azaz nem művelte meg földjét a helyi szokások szerint. A kmet kölcsönös szerződés alapján pénzzel megválthatta földjét, s föld eladása esetén elővételi joga volt. A kmet által elhagyott földdel a földesúr szabadon rendelkezett, megtarthatta a saját kezelésében, s nem volt köteles arra újra kmetet ültetni.[37]

[37] A boszniai agrárviszonyokról általában ld. *F. Čulinović:* i. m. 283—291., 200—302., 319—320. l.; *O. v. Frangeš:* i. m. 135—149. l.; *M. Iršič:* i. m. 229—242. l.; *F. Schmid:* i. m. 297—348. l.; *J. Tomasevich:* i. m. 96—111. l.; Bosznia és Hercegovina közigazgatása 1906. 45—50. l., továbbá: *Bálint Imre:* Az ottomán birodalom és Bosznia-Hercegovina agrárviszonyai. Bpest. 1911; *Karl Grünberg:* Die Agrarverfassung und das Grundlentlastungsproblem in Bosnien und der Hercegovina. Leipzig, 1911; *Eduard Horowitz:* Die Agrarfrage in Bosnien und der Herzegovina. H. é. n.; *Božidar Nikaschinovitsch:* Bosnien und die Herzegovina unter der Verwaltung der österreichisch-ungarischen Monarchie. I. Berliner Kongreß 1878 und die Agrarfrage. Berlin, 1901; *Djordjo Krstić:* Agrarna politika Bosne i Hercegovine. Bosna i Hercegovina kao privredno područje. Sarajevo, 1938. 69—162. l.; *Mehmed Spaho:* A boszniai agrárkérdés. Bpest. 1911.

Egy-egy földesúrnak általában 8—10 kmetje volt, de volt 4—500 kmetes bég is. A kmet-telek átlagterülete 5—10 hektár között mozgott, s így egy kmet-családnak (zadruga) általában jóval több földje volt, mint a szabad parasztoknak, akiknek földje a házközösségek felbomlása következtében igen elaprózódott. Egy 1906. évi összeírás tájékoztat a kmet-telkek nagyság szerinti megoszlásáról (l. a 13. táblázatot).

13. táblázat

Birtokmegoszlás Bosznia-Hercegovinában 1906-ban[38]

	Kmet-telkek	— 2 ha	2—5 ha	5—10 ha	10 ha —
Száma	95 007	18 951	26 806	26 961	22 289
%-a	100	19,95	28,21	28.38	23,46
	Szabad paraszti gazdaságok				
Száma	182 340	93 868	46 288	25 004	17 180
%-a	100	51,48	25,39	13,71	9,4

Az okkupáció előtt Andrássy több ízben megállapította, hogy a boszniai zavargások főoka az agrárkérdés, s hangoztatta, hogy a dolgok ez állapotát csak egy eszközzel lehet orvosolni: „a robot és földesúri szolgáltatások állami megváltásával". A berlini kongresszuson tartott beszédében is az agrárkérdést jelölte meg minden szociális elégedetlenség, vallási gyűlölködés és fegyveres felkelés kútfejéül, s hangsúlyozta, hogy ennek megoldására csak „egy erős és pártatlan hatalom" képes. A Monarchia vállalta ennek az erős és pártatlan hatalomnak a szerepét.[39] Ígéretét azonban nem váltotta be. Egyideig ugyan napirenden tartotta a kmetek megváltásának ügyét, de 1880-ban végleg a kmet-rendszer fenntartása, illetőleg az önkéntes megváltás mellett döntött. Ez a döntés egyben a boszniai nemzetiségi kérdés kiéleződését is magával hozta. A Monarchia a kmet-rendszer fenntartása révén boszniai uralmának megszilárdítása érdekében szövetséget kötött a mohamedán földesúri osztállyal. Ezzel viszont maga ellen fordította a délszláv nemzeti mozgalmat, amelyet elsősorban a megoldatlan agrárkérdés táplált.[40]

Az osztrák—magyar uralom a boszniai agrárkérdésben tehát csak bizonyos formális változásokat hozott: így többek között szabályozták a földesurak és a kmetek közötti agrárperes eljárást. A kmetek helyzete sok tekintetben még súlyosbodott is a török korszakhoz képest. Különösen az államnak

[38] *K. Grünberg:* i. m. 44. l.

[39] Andrássy Gyula nyilatkozatait idézi *K. Grünberg:* i. m. 51—52. l. és *B. Nikaschinovitsch:* i. m. 3—7. l.

[40] Az osztrák—magyar kormányzat agrárpolitikájáról l. *K. Grünberg:* i. m. 51—56. l.: *F. Schmid:* i. m. 322—325. l.: *B. Nikaschinovitsch:* i. m.; *Ante Malbaša:* Hrvatski i srpski nacionalni problem u Bosni na vrijeme režime Benjamina Kallaya. Osijek, 1940. 74—79., 101—106. l.: *Hamdija Kapidžić:* Hercegovački ustanak 1882 godine. Sarajevo, 1958. 36—47. l. — Az agrárkérdésre vonatkozó rendeleteket ld. Sammlung der für Bosnien und die Herzegowina erlassenen Gesetze, Verordnungen und Normalweisungen 1878—1880. I—III. Wien, 1880.

járó tized és földesúrnak járó *hak* becslésénél és kiszabásánál nyílott alkalom számos visszaélésre a hatóságok részéről. Ezek a parasztságot sújtó visszaélések jelentős szerepet játszottak az 1882. évi nagy hercegovinai felkelés kirobbantásában is.

Az *önkéntes megváltás* a hitelhiány miatt igen lassan haladt. A kmeteknek még a tized kifizetésére sem igen volt pénzük — hiszen piacra alig termeltek —, nem hogy a jelentős összeget kívánó megváltásra. Az 1895-ben 8 millió korona alaptőkével felállított Bosznia-Hercegovinai Országos Bank a megváltási összeg fele értékéig nyújtott hitelt (12%-os kamatra) a kmeteknek, az összeg másik felét uzsorakölcsön vagy ingóságaik, állataik, illetve megváltott földjeik egy részének eladásával voltak kénytelenek előteremteni. A kmetek túlnyomó része tehát erősen eladósodva indult neki a szabadparaszti életnek. 1879 és 1911 között 32 681 kmet-telket váltottak meg 29 millió koronáért.[41] 1909-ben a Pesti Magyar Kereskedelmi Bank által alapított Bosznia-Hercegovinai Agrár és Kereskedelmi Bank kapott szabadalmat a megváltások finanszírozására, ez a túlságosan nagy monopolisztikus haszonra törekvő vállalkozás azonban nem járt sikerrel.[42]

A megváltások üteme alig tudott lépést tartani a lakosság szaporodásával, amely a zadrugák osztódását, s így újabb és újabb kmet-családok létrejöttét eredményezte. A kmet-családok száma 1895-től 1910-ig nem csökkent, csökkent azonban a kmeteknek az egész lakossághoz viszonyított arányszáma: az 1895. évi 43,3%-ról 1910-ig 31,4%-ra.[43]

1910-ben országszerte mozgalom indult a kmetek körében a *hak* megtagadására. Ez a mozgalom különösen erős volt a Száva síkságának termékeny vidékén, ahol a parasztság már megindult az árutermelés útján, s a túlnépesedett, elsősorban szántóföldi termeléssel foglalkozó kmet-zadrugák számára súlyosabb terhet jelentettek a földesúri szolgáltatások, mint a hegyvidék félnomád állattenyésztőinek.

Ilyen körülmények között az újonnan szervezett bosnyák tartománygyűlés a kmet-megváltás rendezését tartotta egyik legsürgősebb feladatának. Több javaslatot nyújtottak be: a szerbek és horvátok képviselői a kötelező állami megváltást kívánták. A mohamedán földesurak egy része földleadással akarta megoldani a kérdést: a kmet földjének harmada vagy fele fejében felszabadulna a szolgáltatások terhe alól, a leadott földeken pedig a földesurak saját kezelésű gazdaságai alakulnának ki. Végül is a kormányzat által javasolt *fakultatív megváltást* fogadták el: a megváltási összeget a kmet és a földesúr szabad egyezkedéssel állapítják meg, s azt az országos kormány teljes egészében

[41] 1895-ig az 1878-ban volt kmet-családok 15,5%-a, 1895 és 1910 között az 1895-ben összeírt kmet-családok 12%-a váltotta meg magát. 1910-ben egy megváltott kmet-telek átlagos területe 9,8 ha volt, 1 hektár megváltási átlagára 129 korona. Ld. *K. Grünberg:* i. m. 67. l.; *F. Schmid:* i. m. 324—329. l.; Bosznia és Hercegovina közigazgatása. 1906. 48—49. l.; 1911. 12—14. l.; 1913. 48—50. l.

[42] *K. Grünberg:* i. m. 68—75. l.

[43] A kmetek és rész-kmetek száma:

	Kmet-családok száma	Az összes családok %-ában	Fő	Az összlakosság %-ában	Az agrárlakosság %-ában
1895	111 625	50,38	776 362	49,5	55,9
1910	111 093	39,24	761 756	40,1	45,6

hitelezi harminc- vagy ötvenéves, 4,5%-os amortizációs kölcsön formájában.

Az új törvény lényegesen meggyorsította a megváltások ütemét, de a világháború miatt alapjában nem tudta megváltoztatni a boszniai agrárviszonyokat. Az állami hitellel történő fakultatív megváltás életbelépésétől 1915 végéig összesen 13 371 megváltás történt, s ezek során 23,82 millió koronáért 120 600 ha kmet-telket és 10 150 ha begluk-bérletet váltottak meg.[44]

A természetes szaporodás és a szabad parasztság egy részének visszasüllyedése kmet-sorba ellensúlyozta a megváltási folyamatot: 1895-ben és 1910-ben egyaránt 111 000 kmet-családot számoltak össze, és az első világháború után végrehajtott jugoszláv agrárreform is 113 000 kmet-családot szabadított fel a földesúri kötelék alól. Az osztrák—magyar kormányzat agrárpolitikája tehát a fakultatív megváltással nem tudta megoldani a boszniai agrárkérdést, s nem számolta fel a feudális viszonyokat.[45]

A kmet-rendszer nagymértékben gátolta a mezőgazdaság tőkés fejlődését. A kmet a tizedet és a *hakot* a bruttó termésből fizette, tehát nem állott érdekében nagyobb befektetést tenni, mert annak hasznát túlnyomórészt az állam és a földesúr fölözte le. Kedvezett azonban ez a rendszer a félnomád extenzív állattenyésztésnek, mert az állatok és állati termékek után nem kellett tizedet és *hakot* fizetni. A földek nagy részét ugaron hagyták (még 1913-ban is ugaron volt a szántók 51,8%-a) és állatokat legeltettek rajtuk.[46] A rendkívül kezdetleges agrotechnikával és felszereléssel dolgozó parasztság fő jövedelmi forrását az állattenyésztés jelentette. Az intenzív, istállózó állattenyésztés kifejlődését azonban meggátolta az a körülmény, hogy a földesurak nem engedélyezték a helyi szokásoktól eltérő új kultúrák bevezetését, így a takarmánynövények termesztését sem, mert az azokból fizetett haknak nem vették hasznát.

4. A mezőgazdasági termelés tőkés fejlődésének útjai és eredményei a délszláv területeken

Délmagyarország és Horvátország

Az eddig elmondottakból — elsősorban az előzőekben részletesen tárgyalt feudális viszonyokból és maradványokból — nyilvánvaló, hogy a Monarchia délszláv tartományai nem járhatták a tőkés agrárfejlődés azonos útjait.

Dél-Magyarország és Horvátország agrárfejlődése kétségtelenül a *porosz úton* haladt — bár számos helyi módosulással. E területek mezőgazdaságának tőkés fejlődését a *nagybirtokrendszer* és hozzá kapcsolódó egyéb feudális marad-

[44] Az 1911-es agrártörvényről, előzményeiről és végrehajtásáról ld. *K. Grünberg:* i. m. 76—81. l.; *F. Schmid:* i. m. 329—348. l.; *Georg Grassl:* Zwei Jahre der fakultativen Kmetenablösung in B. H. Wien, 1914. — Bosznia és Hercegovina közigazgatása. 1911. 12—13. l.; 1913. 48—50. l.: 1914—1916. 24—27., 222—223. l.

[45] A megváltások végső mérlege: 1879—1915 között 46 000 kmet-család váltotta meg magát 53 millió koronáért. Az 1898 és 1915 között megváltott 24 600 kmet-telek összes területe 240 000 ha volt, a 38 millió K. megváltási összegből 29,4 milliót hitelezett az állam. 1912-ben 104 000 kmet-telket tartottak nyilván 877 000 ha területtel. Az agrárlakosság 45%-át kitevő kmetek tehát Bosznia egész területének 15, termőterületének 37%-át művelték, s a 760 000 kmet munkájának járadékából élt 10 000 földesúri család 50 000 tagja. (*M. Ivšić:* i. m. 235—243. l.; *O. v. Frangeš:* i. m. 203. l.)

[46] *M. Ivšić:* i. m. 261—262. l.

ványok határozták meg, s a tőkés fejlődés útján is a nagybirtok haladt az élen. Kis mértékben megvoltak a szabad paraszti fejlődés bizonyos elemei is, sokkal inkább mint pl. általában Magyarországon, de ezek nem folytak be meghatározóan a fejlődés útjára. A nagybirtok kiszélesedő tőkés termelése mögött a parasztság árutermelése és a falusi burzsoázia — egyébként más területekhez viszonyítva bármily jelentős is volt — csak másodrendű szerepet játszott.

A déli területek — a Határőrvidék, Bosznia és Dalmácia — történeti múltja a tőkés fejlődés másik útjának kedvezett, annak, amelyikben a szabad kisparaszti gazdaságok járnak az élen. Ennek a *szabadparaszti fejlődésnek* ténylegesen csak a lehetőségei voltak meg, a még fennálló feudális agrárrendszer miatt azonban ezek a lehetőségek nem — vagy legalább is igen nehezen — realizálódhattak.

A legkedvezőbb helyzetben volt ebben a tekintetben a *határőrvidék*, ahol a parasztság a katonai rendszer kötöttségeitől megszabadulva, már az 1870-es években megindulhatott a szabad tőkés fejlődés útján. Ezt bizonyos mértékig akadályozta az a körülmény, hogy a határőrvidék egy olyan állam gazdasági és politikai egységébe illeszkedett, ahol a politikai és gazdasági vezetés a nagybirtokos-osztály kezében volt. A határőrvidék a polgárosítás után is bizonyos fokig az elhanyagolt peremterület szerepére volt kárhoztatva, s ezért a kapitalizmus behatolása a mezőgazdaságba igen lassan és nehézkesen haladt.

Dél-Magyarország, s bizonyos fokig *Szlavónia* keleti része (Szerém és Verőce) korán és gyors ütemben megindult a tőkés fejlődés útján. Már a feudális viszonyok között is világpiaci méretekben számottevő árutermelés bontakozott ki, amelyet különböző speciális körülmények segítettek elő: a talaj termékenysége, a rajta termett gabona kiváló minősége, a megfelelő közlekedési hálózat révén jó összeköttetés a piacokkal — tehát elsősorban az első számú különbözeti földjáradék megléte, amely azután lehetővé tette a második számú különbözeti földjáradék gyors emelkedését is, a különböző beruházások révén. A feudális viszonyok felszámolása után kezdetben a dél-magyarországi nagy- és középbirtok is átmeneti nehézségekkel küzdött, de ezeket viszonylag hamar leküzdötte és a termelés félfeudális módszereiről (ledolgozás, részes művelés, feles bérlet stb.) hamar áttért a tisztán, vagy legalább is döntő mértékben tőkés módszerekre (bérmunka, gépesítés, bérlet, telepítés, parcellázás). A termelés növelésében kezdetben — a világpiaci gabonakonjunktúra idején — inkább az extenzív terjeszkedés játszott döntő szerepet, később — a nyolcvanas években kibontakozó gabonaválság hatására — az intenzívebb formák (gépesítés, bérlet, parcellázás, a gabona mellett új, intenzívebb kultúrák, tejgazdaság stb.) kerültek előtérbe.[47]

Nehezebben ment a nagybirtok tőkés fejlődése Kelet-Szlavóniában, bár a fejlődés egészét tekintve a gabona-termelő szlavón nagybirtok a dél-magyarországihoz jóval közelebb állt, mint a főleg erdőgazdaságon alapuló nyugat-

[47] Dél-Magyarország tőkés agrárfejlődéséről l. *Sándor Pál:* A XIX. századvégi agrárválság Magyarországon. Bpest. 1958; *Jankó János:* Tanulmány a torontálmegyei birtokviszonyokról. A M. Társadalomtud. Egyesület birtokpolitikai tanácskozmánya. Bpest. 1911; — *Jeszenszky Ignác:* Torontál vármegye gazdasági monográfiája. Bpest, 1904; *Marton Andor:* Torontál vármegye gazdasági viszonyai és gazdálkodási rendszere. Bpest, 1907; *Arpad Lebl:* Ogradivanje poseda u Vojvodini. Naučni Zbornik Matice Srpske I. 1950. 48—71. l.

horvátországihoz. A munkaerő, hitel és közlekedés problémája a szlavón nagybirtok számára sokkal nehezebben oldódott meg, mint a Bácskában és a Bánátban. Szlavóniában tehát sokkal nagyobb szerepük volt a félfeudális termelési formáknak: ledolgozás, részes művelés, felesbérlet stb. A legnagyobb szerepet azonban a szlavóniai nagybirtokon a ledolgozással és felesbérlettel összekapcsolt telepítés játszotta: így kerültek a magyar, szlovák és cseh telepesek tízezrei Szlavóniába. A telepítés nagyarányú extenzív terjeszkedéssel, a legelők és erdők szántóvá való átalakításával járt együtt.[48]

A nagybirtok földhitele Horvátországban sokáig megoldatlan probléma maradt. Kezdetben egyedül az Osztrák—Magyar Bank zágrábi fiókja nyújtott jelzáloghitelt, majd 1867 után kezdett kiépülni a takarékpénztárak hálózata. A földhitel kérdését azonban csak az 1892-ben alapított Horvátszlavón Orsz. Jelzálogbank oldotta meg. Ettől kezdve indult meg nagy ütemben a jelzáloghitelek összegének emelkedése. A nagybirtok 1890-ben meginduló intenzívebb kapitalizálódását mutatja a 100 000 koronán felüli jelzálogkölcsönök emelkedése az 1894 évi 19-ről 70-re (1905-ben).

14. táblázat

A horvátországi pénzintézetek jelzálogállománya

1878	1890	1900	1910	1913
7,7	15,5	58,8	115	153

millió korona

(A fenti összegeknek azonban csak mintegy 60—70%-a volt földbirtokra adott kölcsön.)

A horvátországi nagybirtok tőkés fejlődésének a dél-magyarországihoz képest elmaradott voltát bizonyítja a földbirtokra betáblázott jelzálogkölcsönök állományának összehasonlítása: a jóval kisebb területű Bácskára és Bánátra kb. hatszor-hétszer annyi kölcsön jutott, mint egész Horvátországra:

15. táblázat

A földbirtokra betáblázott jelzálogkölcsönök összege

	1900	1910
	(millió koronában)	
Dél-Magyarország	214,8	412,7
Horvátország	35	78,8

Dél-Magyarországra esett Magyarország összes jelzálogkölcsöneinek csaknem 20%-a. Horvátországban Szerém és Verőce megyében volt betáblázva a kölcsönök túlnyomó része.[49]

A tőkefelhalmozásnak speciális lehetőségét jelentette a horvátországi nagybirtok számára az *erdőgazdaság*. Az 1850-es évektől az európai piacon rendkívül nagy kereslet nyilvánult meg a szlavóniai fa iránt. A faárak a hatvanas évek közepétől a nyolcvanas évekig megtízszereződtek, s Horvátország jelentős faáru-exportot bonyolított le Francia-, Olasz- és Németországba és Angliába (vasúti talpfa, hordó, hordódonga). A horvát fakivitel értéke 1895-ben 29,4 millió K, 1913-ban 31,8 millió K volt, s az exportált fa túlnyomórészt a nagybirtokosok erdeiből származott. A nagybirtokosok külföldi vállalkozóknak adták bérbe erdeiket. A bérbeadás, ill. faeladás révén felhalmozott

[48] *Richard Pfeifer-Hochwalden:* Die Entwickelung der Landwirtschaft in Slavonien. Leipzig, 1897. — *Josip Bösendorfer:* Agrarni odnosi u Slavoniji. Zagreb, 1950.

[49] Statistički godišnjak I. 1905. — Statistički Atlas Kr. Hrvatske i Slavonije. 1875—1915. Zagreb, 1915. — Magyar Statisztikai Évkönyv 1901, 1911.

tőkéből részben maguk is áttértek az önálló erdőkitermelésre, fűrészeket állítottak fel, részben pedig mezőgazdasági üzemükbe fektették azokat. A horvát nagybirtok faexportjának megkönnyítését szolgálta a horvátországi vasúthálózat nagyarányú kiépítése a nyolcvanas évek második felétől.[50]

A horvát nagybirtok ennek ellenére messze elmaradt a tőkés fejlődés tekintetében a dél-magyarországitól. Ezt mutatja a bérleti rendszer csekélyebb kiterjedése: 1895-ben Horvátországban a 200 holdon felüli birtokok területének 11,6%-a volt bérbe adva (141 000 hold). Hasonló képet mutat a gépesítés mértékének összevetése is. Horvátországban kizárólag csak a nagybirtok használt modern gépeket: a lokomobilok 81%-a a 100 holdon felüli birtokokhoz tartozott — Dél-Magyarországon a parasztbirtok gépesítése is nagymértékű volt: itt csak a lokomobilok 48%-a működött a nagybirtokon. Ugyanakkor a területében jóval nagyobb horvát nagybirtok gépesítése lényegesen kisebb mértékű volt, mint a dél-magyarországié:

16. táblázat

A 100 holdon felüli birtokon használt gőzerejű gépek (1895)

	Horvátország	Bácska, Bánát
Lokomobil	366	826
Cséplőszekrény	296	782
Gőzeke	12	6

A bérmunka alkalmazása is jóval nagyobb arányú a vajdasági mezőgazdaságban, mint Horvátországban.

17. táblázat

Az önálló birtokosok és a mezőgazdasági munkások száma 1900-ban[51]

	Horvátország	Bácska, Bánát
Önálló birtokos	318 000	149 000
Cseléd, napszámos	128 000	221 000
100 birtokosra jut mezőgazdasági munkás	40	149

A termelés viszonylag gyors növekedése 1880 és az első világháború között arra mutat, hogy az agrárválság végeredményben rendkívül meggyorsította a tőkés módszerek térhódítását a délszlávlakta gabonaterületek gazdálkodásában. A válság hatására, a vámkülföldi piacok fokozatos elvesztése után Magyarország a Monarchia piacának még intenzívebb meghódítására törekе-

[50] A horvát erdőgazdaságról és faiparról ld. *A. Engel:* i. m.; *M. Mayer:* i. m. 105—110. l.; *R. Pfeifer-Hochwalden:* i. m. 87—88., 95., 191—201. l.; *R. Bićanić:* i. m. 105—121. l. és *uő*: Industrijska revolucija u Hrvatskoj i godina 1848. Historijski Zbornik 1948, 82—83. l.; *M. Despot:* i. m. 66—67. l.; Prva izložba 1864. 35—36. l.; Statistički Atlas 49; *Jankó Ibler:* Gospodarsko-šumarska jubilarna izložba hrv.-slav. gospodarskoga družtva u Zagrebu g. 1891. Zagre , 1892.

[51] A magyar korona országainak mezőgazdasági statisztikája (1895). M. Stat. Közl. Új folyam XXIV, XXVII. köt.

dett. Ebben a tekintetben Dél-Magyarország és Horvátország rendkívül kedvező helyzetben volt, mert közvetlenül szomszédságában feküdtek a Monarchiának gabonatermelés tekintetében legelmaradottabb és jelentős behozatalra szoruló területei: Bosznia, Dalmácia, a Tengerpart és az alpesi tartományok. Különösen Bosznia és Dalmácia vett fel jelentős mennyiségű magyar és horvát gabonát. Ilyen körülmények között érthető, hogy a magyar agrárius körök mindenáron igyekeztek meggátolni Bosznia szabad agrárfejlődését és ellenezték a feudális viszonyok felszámolását, ami kétségtelenül az ottani termelés nagyobb arányú fellendülését és a magyarországi gabona exportlehetőségeinek csökkenését vonta volna maga után. A horvát nagybirtok számára a válság átvészelését megkönnyítette az, hogy gazdálkodása nem csupán a szemtermelésen alapult, hanem fontos szerepet játszott benne az erdőgazdaság, amelynek konjunktúrája éppen a gabonaválság idején állott tetőpontján. Midőn a századforduló idején a fapiacon következett be átmeneti értékesítési válság, s az olcsóbb boszniai, galíciai, bukovinai, ill. amerikai faáruk fokozatosan kiszorították a horvát és az alpesi fatermékeket az európai piacokról, akkor a horvát nagybirtok ezt most éppen megfordítva a gabonatermelés kapitalista módszereinek elmélyítésével tudta ellensúlyozni.

A termelés fejlődésében a hatvanas és hetvenes években — a gabonakonjunktúra idején — elsősorban az extenzív terjeszkedés, a legelő- és erdőterületek feltörése játszott vezetőszerepet, különösen Horvátországban. A nyolcvanas évektől azután az intenzívebb módszerek nyomultak előtérbe: a belterjesebb művelési módok (vetésforgó, trágyázás, gépesítés) és a már meglevő termőterület termelési struktúrájának átalakítása. Ez Dél-Magyarországon az egyoldalú búzatermeléssel szemben más növények termesztésének és a takarmánytermelésnek, s ezzel kapcsolatban az istállózó, tejgazdasággal egybekötött állattenyésztésnek a térhódításában mutatkozott. Horvátországban, ahol a gabonafélék közül elsősorban a rozs, árpa és egyéb másodrendű kenyérmagvak játszottak szerepet, a nyolcvanas évektől nagyban megnövekedett a búza vetésterülete, különösen az addig csak árpát és kukoricát termesztő nyugati megyékben.

Horvátországban a szántóföldek és kertek területe 1872-től 1913-ig 2 245 000 holdról 2 619 000 holdra nőtt, tehát 14,7%-al emelkedett. A szántó és kert 1872-ben az összterület 30,1; 1913-ban 37,5%-át foglalta el. Az intenzív művelésmód térhódítását mutatja az ugar csökkenése az 1886. évi 22,7%-ról (465 000 hold) az 1913. évi 6,7%-ra (182 000 hold). A szántóterület növekedése elsősorban a gabonatermelés növekedését jelentette: 1886 és 1905 között a gabona vetésterülete 252 000 holddal (16,3%) nőtt.

18. táblázat

A legfontosabb termények vetésterülete

Horvátország

	Búza		Kukorica		Burgonya	
	1000 h	szántóterület %-a	1000 h	%	1000 h	%
1886	281	11,9	542	23	72	3
1913	583	22,3	739	28,2	136	5,2
Növekedés	+ 107%		+ 36%		+ 78%	

Bácska, Bánát

	Búza 1000 h.	Kukorica 1000 h.	Burgonya 1000 h.
1881	636	347	13
1909	810	670	27
Növekedés	+ 27,4%	+ 93%	+ 107%

(Ugyanezen idő alatt a rozs vetésterülete 4, az árpáé 32, a zabé 3%-kal csökkent.)

Horvátországban a búzatermelés megnövekedésében a századforduló körül már jelentős szerepet játszottak az árutermelő paraszti gazdaságok is. A nagybirtok területein, mint pl. Verőcében és Szerémben 1890 és 1914 között a búza vetésterülete 59, illetve 74%-kal nőtt, Belovár Kőrösben — amely egykor nagyrészt határőrvidék lévén a parasztgazdaságok területe volt — ugyanezen idő alatt 206%-kal. A vetésterület kibővülésével együtt járt a terméseredmények növekedése, de az a körülmény, hogy ez sokszorosan nagyobbarányú volt, mint az előbbi, mutatja a termelés színvonalának, a mezőgazdaság termelékenységének emelkedését.[52]

19. táblázat

Évi átlagtermés Horvátországban 1000 q-ban

	Búza	Rozs	Árpa	Zab	Kukorica	Burgonya
1881—85	1462	1459	590	762	2872	1401
1911—13	3745	834	549	767	6534	5372
Növekedés, csökkenés	+198%	— 31%	— 7%	+ 1%	+157%	+ 310%

(Horvátország lakossága 1880 és 1910 között 38,6%-kal nőtt.)

20. táblázat

Az egy hektárra eső termésátlagok emelkedése Horvátországban (métermázsában)

	Búza	Kukorica	Burgonya
1896—1900	11,4	11,6	56,7
1911—1913	11,6	15,4	75,7

[52] Horvátország mezőgazdasági termelésének fejlődéséről *R. Pfeifer-Hochwalden* és *Frejdzon* már idézett művein kívül ld. *Frangeš Simon:* A mezőgazdasági viszonyok Horvát-Szlavónországokban. Nemzetgazdasági Szemle, 1890; *Milan Mayer:* Die Landwirtschaft der Königreiche Kroatien und Slavonien. Leipzig, 1908; *Vladimir Šteiner:* Die Volkswirtschaft der Königreiche Kroatien und Slavonien vom Standpunkte der Landwirtschaft. Zagreb, 1917. — A statisztikai adatok forrásai: *Petar Matković:* Hrvatska i Slavonija u svojih fizičnih i duševnih odnošajih. Zagreb, 1873; *M. Zoričić:* Statistische Skizze der Königreiche Kr. u. Sl. Agram, 1885; Statistički godišnjak I. 1905; Statistički Atlas Kraljevina Hrvatska i Slavonije. 1875—1915. Zagreb, 1915; Izvještaj trgovačko-obrtničke komore u Zagrebu. 1901—1910; Horvát- és Szlavónországok a Magyarország ezeréves fennállásának megünneplésére rendezett kiállításon. Zagreb, 1896.

21. táblázat

A mezőgazdasági termelés összértékének növekedése Horvátországban (millió koronában)

	Gabona	Búza	Kukorica
1896—1900	109	36	40
1911—1914	232	83	113
	+ 113%	+ 131%	+ 183%

A szántóföldi termelés növekedésében kétségtelenül jelentős szerepe volt — különösen a kilencvenes évektől kezdve — a parasztgazdaságoknak, amelyeknek árutermelése egyre inkább bővült. A paraszti árutermelés jelentőségét azonban a legpontosabban az állattenyésztésen tudjuk lemérni. A horvát parasztság fő termelési ága ugyanis az állattenyésztés maradt még a világháború előtti évtizedekben is.

A segragatiók, illetve a határőrvidék polgárosítása során bekövetkezett legelő- és erdőhasználati korlátozások komoly csapást jelentettek a parasztság extenzív állattartására. Az állatállomány átmenetileg csökkent, s a korlátozások hatását az állattenyésztés egyes ágai nem is tudták kiheverni (pl. a Délnyugat-Horvátországban oly jelentős kecsketartásban). A század végén azonban általában regenerálódott a horvát állattenyésztés, mégpedig a korábbinál magasabb színvonalon. Az intenzívebb formákra való áttérést mutatja a takarmánynövények vetésterületének 126%-os kiterjedése 1886 és 1905 között. 1895 és 1911 között a lóállomány 12,4, a szarvasmarhaállomány 24,9, a sertésállomány 31,8, a juhállomány pedig 42,7%-kal emelkedett. Horvátország a Monarchia egyik legjelentékenyebb állattenyésztő és állatexportáló területe volt. Az állatkivitel rendkívül gyorsütemű fejlődését mutatják a következő adatok:

22. táblázat

Az exportált állatok száma (1000 db)

	Szarvasmarha	Ló	Sertés
1900	88	12	90
1905	154	10	211
1913	178	26	232

23. táblázat

Az állatkivitel értéke millió koronában

	Összesen	Szarvasmarha	Sertés
1896	13,5	6,7	?
1905	63,1	41,5	16,1
1912	75	45	19,4

[53]

[53] Az állattenyésztésről és az állatkivitelről ld.: Statistički Atlas 40., 46., 47.: Statistički godišnjak. I. 1905.; *M. Zoričić:* i. m. 34—38. l.; *V. Šteiner:* i. m. 82—93. l.

A jelentős mértékben emelkedő horvát állatexport alapját szinte kizárólag a kis- és középparaszti gazdaságok bővülő árutermelése szolgáltatta, amint ezt az alábbi táblázat bizonyítja:

24. táblázat

Az állatállomány megoszlása a gazdaságok nagyságkategóriái szerint 1895-ben[54]

	Az egyes birtokkategóriákra esett az összállomány %-ában			
	szarvasmarha		sertés	
	Horvátország	Magyarország	Horvátország	Magyarország
5 holdon alul	17,8	17,5	14,5	24
5—20 hold	55,7	38	46,3	31,3
20—50 „	17,8	16,6	26,3	15,2
50—100 „	3	4,8	6	4,7
100 holdon felül	5,6	23,1	5,6	24,8

A kis- és középparaszti gazdaságok állattenyésztése a volt határőrvidék területén fejlődött a legnagyobb mértékben, tehát ott, ahol a szabad paraszti fejlődés adottságai leginkább megvoltak. A szinte kizárólag parasztgazdaságokkal rendelkező Belovár-Kőrös megyében 1000 lakosra 638 szarvasmarha jutott (ugyanakkor a horvát országos átlag 432, a magyarországi 338), s 1909 és 1913 közötti exportja az egész marhaállomány 25%-át tette ki. Évi állatkivitelének összértéke ugyanebben az időszakban 18,1 millió koronára rúgott (ebből szarvasmarha 11,7 millió K). Belovár-Kőrösben a marhaállomány 83,1%-a 20 holdon aluli kis- és középparaszti gazdaságok tulajdonában volt.

Az állattenyésztés, mint a paraszti árutermelés főformája a délszláv területeken, átvezet bennünket a szabad paraszti út jellegzetes területére: a volt katonai határőrvidékre. Az állattenyésztés — s speciálisan a húsállatexportra való termelés — az állattenyésztésnek az az ága, amelyben a parasztgazdaságok még elmaradott gazdasági viszonyok között is jelentős méretű árutermelést fejleszthetnek ki. A határőrvidéknek még a megosztás után is jelentős közös legelő- és erdőterületei és a túlnyomórészt még a század végén is fennálló házközösségek gazdálkodási formája kedveztek nagyarányú marha- és sertéstenyésztésnek.

A határőrvidéki parasztság gazdálkodása egyébként a múlt század végén még igen kezdetleges színvonalon állt, amint azt Vrbanić kutatásai kimutatták.[55] A kapitalizmusnak a határőrvidék parasztgazdaságaiba való behatolása még igen kezdeti stádiumban volt, ami érthető is, hiszen ennek lehetőségei csak igen későn, 1871 és 1881 közt végrehajtott polgárosítás után nyíltak meg. Ha a határőrvidék agrártermelésének adatait összevetjük a Horvátország egészének fejlődését jellemző fent idézett számokkal, akkor valóban jelentős elmaradást tapasztalhatunk. 1816 és 1895 között a határőrvidék szántóterülete 15%-kal nőtt csak, szemben a rét és legelőterülete 31%-os kibővülésével. Ugyanezen időszakban a gabonatermelés 154%-kal emelkedett, s főleg a búzatermelés nőtt nagy mértékben (436%) a rozzsal, árpával és kétszeressel szemben. Az állattenyésztés szempontjából fontos takarmánytermelés 193%-kal emelkedett.

[54] M. Stat. Közl. Új folyam XXIV., XXVII. köt.
[55] *F. Vrbanić:* i. m. 65—128. l.

25. táblázat

Az egy főre eső gabonamennyiség (hektoliterben)

	Gabona	Búza	Rozs	Árpa	Kétszeres	Zab	Kukorica
1806—1818	3,62	0,32	0,28	0,39	0,62	0,48	1,06
1888—1895	5,16	0,96	0,37	0,39	0,42	0,56	2,09

Az állatállomány növekedése általában elmaradt a lakosság szaporodása mögött, ami 1801 és 1895 között 78,25%-ot tett ki:

26. táblázat

A határőrvidéki állatállomány növekedése 1801 és 1895 között

	Szarvasmarha	Ló	Sertés	Juh	Kecske
%	+ 64,9	+ 125,5	+ 20,1	+ 20,1	— 80,1
	1000 lakosra jutott db				
1901	494	129	568	585	104
1895	458	163	382	396	11

Dél-Magyarországon és Horvátországban tehát a mezőgazdaság tőkés fejlődésének három típusa élt egymás mellett, egymással összefonódva:

1. Dél-Magyarországon és Szlavóniában — a volt határőrvidéki sáv kivételével — a nagybirtok uralkodó szerepe következtében a porosz-utas agrárfejlődés jellegzetes típusa alakult ki, ennek következtében a tőkés termelés itt bontakozott ki a legnagyobb mértékben. Ebben a tekintetben a Bácska és a Bánát szinte kizárólag gabonatermelő nagybirtokai jóval előttejártak a szlavóniai latifundiumoknak, amelyek a gépesítés és a bérmunka alkalmazását tekintve egyaránt elmaradtak keleti szomszédaiktól. A szlavóniai és különösen a nyugat-horvátországi nagybirtokok tőkés fejlődésében viszont — a dél-magyarországitól eltérően — jelentős szerepet játszott az erdőgazdaság.

2. A porosz-utas fejlődés területein a nagybirtokok közé ékelődött parasztgazdaságok tőkés fejlődése és felbomlása is viszonylag gyors ütemben haladt, mivel a tőkés termelés magas fokát képviselő nagybirtok magával rántotta a fejlődés útján a parasztság vékony felső rétegét is. Ezeken a vidékeken tehát egyrészt jelentős paraszti árutermelés bontakozott ki, tőkés módszerekkel (bérmunkával és gépekkel) — a kulákbirtokokon és bérleteken; másrészt nagy arányokban folyt a szegényparasztság kisajátítása, s ennek következtében az agrárproletariátus kialakulása. Dél-Magyarországon és Szlavóniában a nagybirtok és a parasztgazdaságok tőkés fejlődésének legfőbb előrelendítője a gabonakonjunktúra, majd a századvégi gabonaválság volt.

3. A nagybirtoktól mentes területeken, elsősorban a volt határőrvidéken a parasztgazdaságok fejlődését — főleg a szántóföldi termesztés területén — erősen korlátozták a kezdetleges agrotechnikai módszerek és felszerelés, a

tőkés fejlődés általános elmaradottsága és a belső piac fejletlensége, valamint a naturgazdálkodás viszonyait őrző zadrugák fennállása. Jelentősebb gabonaárutermelés csak a legkorábban polgárosított, a polgári területek közé ékelődött s megfelelő vasúti összeköttetésekkel rendelkező Belovár-Kőrös megye területén bontakozott ki. A paraszti árutermelés igazi területe azonban itt is az állattenyésztés volt, amely a XIX. század végétől nagy mértékben fellendült és számottevő exportbevételt jelentett, de mindvégig megmaradt a külterjes húsállattenyésztés vonalán.

Dalmácia és Bosznia

A boszniai és dalmáciai feudális agrárrendszer — amint az előzőkben láttuk — a közép- és kelet-európaitól eltérően olyan jellegű volt, hogy a feudális viszonyok felszámolása után megnyílhattak volna a szabad paraszti fejlődés útjai, mert nem volt öngazdálkodó nagybirtok vagy legalábbis nem olyan mértékben, hogy a tőkés fejlődés útját döntően megszabhatta volna. A boszniai földesurakban megvolt ugyan az óhaj a „junker"-típusú nagybirtokossá való átalakulásra, s ezt juttatták kifejezésre, midőn a kmet-viszonyoknak földleadás útján (a kmettelkek felének vagy harmadának lehasításával) való felszámolása mellett foglaltak állást.[56] Az osztrák—magyar kormány ezt nem fogadta el, de a kötelező állami megváltást sem, mert a poroszutas nagybirtok érdekeit képviselő államapparátus nyilvánvalóan nem kívánta megnyitni a szabadparaszti fejlődés útját, különösen nem egy önkormányzatra, sőt nemzeti önállóságra törekvő területen.

Ennek ellenére nem hagyható figyelmen kívül az a körülmény sem, hogy Boszniában és különösen Dalmáciában a feudális agrárviszonyok nem voltak kizárólagosak, s jelentős szerepet játszott a szabad parasztság is. Sőt Dalmáciában, ahol a gazdaságok 57,5%-a mentes volt a kolonusi viszonytól, tulajdonképpen csak szabad parasztságról beszélhetünk, amelynek egy része bizonyos mértékig feudális jellegű viszonyban állott a nagy földtulajdonosokkal. Az előző fejezetekben felhozott adatokból láttuk, hogy a feudális agrárviszonyok az önkéntes megváltás következtében Boszniában is visszahúzódóban voltak, a szabad parasztság egyre nagyobb teret foglalt el. 1880-tól 1910-ig a szabad parasztgazdaságok számaránya 40,0%-ról 48,3%-ra emelkedett s ehhez járultak még a gazdaságok 11,1%-ával a részben kmet szabad paraszti gazdaságok. Az egész országot jellemző feudális viszonyok következtében azonban ez a szabad parasztság nem tudott megindulni a tőkés fejlődés útján, hanem rendkívül korlátozott árutermeléssel megrekedt a naturálgazdálkodás fokán. Nagyjából ez volt a helyzet Dalmáciában is, azzal a különbséggel, hogy ott a parasztság tőkés fejlődésének elemei a speciális adottságok (szőlő- és olajkultúra) következtében inkább adva voltak és az árutermelés jobban kibontakozott. Boszniában, Dalmáciában, éppen úgy mint a határőrvidéken korlátozta a parasztság tőkés fejlődését az a körülmény, hogy a földterület jelentős része községek vagy közbirtokosságok tulajdonában álló osztatlan közös birtok volt. A közös legelők és erdők felosztása előmozdította volna a paraszti árutermelés kibontakozását, a felosztás azonban nem történt meg. A közös földek használatának fennálló feudális jellegű formája pedig nem tette lehetővé az extenzív naturálgazdálkodás szintjén való felülemelkedést.

[56] *G. Grassl:* i. m. 16. l.; *O. v. Frangeš:* i. m. 146—147. l.

Dalmáciában és Boszniában (és a határőrvidéken) tehát megvoltak a tőkés agrárfejlődés szabad paraszti útjának lehetőségei, ezek azonban *végső fokon* a Monarchiának a poroszutas nagybirtok uralkodó szerepét biztosító gazdasági és politikai rendszerében elfoglalt helyzetük miatt nem, vagy csak kis mértékben és nagy nehézségek közt realizálódhattak.

Ezeken a területeken a parasztság olyan termelési ágakban alakíthatott ki jelentősebb árutermelést, amelyek mentesek voltak a feudális szolgáltatások alól — mint Boszniában az állattenyésztés; vagy rendkívül intenzív jellegüknél fogva a rájuk fordított munka termelékenysége oly magas volt, hogy még a feudális járadék megléte mellett is kifizetődött, lehetséges volt a termelés kibővülése — mint Boszniában a dohánytermesztés, Dalmáciában pedig a szőlő- és olajkultúra.

A dalmáciai parasztság számára a szőlő és az olajfa nyújtotta az árutermelés legfőbb lehetőségét. A szőlő rendkívül nagy jelentőségét mutatja az, hogy 137 000 ha szántó mellett a szőlőterület 89 000 hektárt tett ki, a művelés alatt álló terület 32%-át. A szőlők nagy része a városokban élő olasz földbirtokosok tulajdonában volt, s a parasztok kolonátus formájában művelték azokat. A dalmáciai szőlőművelés nagymértékben fellendült az 1870-es és 1880-as években, midőn Francia- és Olaszországban a filoxera már tönkretette a szőlőket. Dalmácia ezekben az években évente 6—700 000 hl bort exportált. Az 1880-as évek második felében azonban a filoxera Dalmáciát is elérte, néhány év alatt a szőlők 80%-át elpusztította, s az exportnak egyszerre véget vetett. A XX. század elejére nagyrészt megtörtént ugyan a dalmáciai szőlők felújítása, de a dalmát bor korábbi világpiaci szerepét többé már nem tudta visszaszerezni. A konjunktúra éveiben a szőlőművelés — a feudális járadék ellenére is — komoly jövedelmet jelentett elsősorban a dalmáciai gazdagparasztságnak, amely a földbirtokosok szőlőit bérbevette. A szőlőművelés még a kisárutermelés fokán is megkívánja a bérmunka alkalmazását, s erre az egyik oldalon az export révén befolyt pénzösszegek, másrészt a kisterjedelmű és rosszminőségű karsztos földjéből megélni nem tudó szegényparasztság nagy száma meg is adta a lehetőséget. 1902-ben a kolonus-gazdaságoknak több mint egyharmada alkalmazott bérmunkát.

A század végén, elsősorban a szőlők felújításával kapcsolatban, szükségessé vált megfelelő földhitelforrások nyitása. Ez a zárai Földhitelintézet megalapításával 1898-ban meg is történt. Az intézet jelzálogállománya 1910-ben 12,8 millió K volt. A parasztság hitelszükségletét a múlt század végétől nagy ütemben kiépülő szövetkezeti hálózat volt hivatva fedezni.

A szőlő mellett jelentős exportcikk volt az olaj, amelyet az 50 000 hektárnyi területen telepített 4,4 millió olajfa szolgáltatott. Az olajtermelés szintén túlnyomóan a kolonátus keretei közt folyt. A tengerparti dalmát városok viszonylag nagyszámú lakossága, s a növekvő idegenforgalom képezte piacát a parasztgazdaságok jelentős zöldségtermelésének.[57]

Bosznia parasztsága az okkupáció első két évtizedében szinte teljes egészében megmaradt a török idők kezdetleges naturálgazdálkodásának szintjén. Csak 1890 után indult meg némi fejlődés, amint azt a földhitel alakulása mutatja. Rendszeres földhitelellátásról Boszniában csak 1895 — az Országos Bank — felállítása óta beszélhetünk. Az Országos Bank jelzálogállománya 1910-ben elérte a 22,3 milliót. 1900 után fejlődött ki nagyobb mértékben az általában nemzetiségi alapon szervezett bankok, takarékpénztárak és hitelszövetkezetek hálózata. (1914: 54 bank és takarékpénztár, 188 parasztszövetkezet.) A jelzálogteherállomány 1893-ban 18,7 millió, 1905-ben 77,4 millió, 1911-ben 150,5 millió koronát tett ki. Az 1910-ben betáblázott 25,4 millió

[57] *Stanko Ožanić:* Poljopriveda. Dalmacija. Spomen-knjiga. Split, 1923. 115—154. l.; *M. Ivšić:* i. m. 279—285. l.; Österreichische Statistik LXXXIII.

korona jelzálogteherből 12,5 millió esett a szabad parasztokra, 2,4 millió a kmetekre.[58]

Ha a kmet meg is tudta váltani magát, a megváltás után csökkent gazdaságának színvonala. A megváltáshoz szükséges pénz előteremtése érdekében ugyanis el kellett adnia állatállományát, felszerelése, vagy éppen földje egy részét, s a megváltási összeg egy részét hitelező banknak is fizetnie kellett a törlesztéseket. (A törvényes kamatláb 1906-ig 12% volt!) A boszniai pénzgazdaság egyébként is eléggé fejletlen viszonyai között a kmet-függőségből szabadult parasztok 1879 és 1915 között 53 millió koronát fizettek ki a földesuraknak. Ez természetesen erősen korlátozta a szabaddá vált parasztgazdaságok fejlődésének lehetőségét.

A szántóföldi termelésben bizonyos fokú extenzív terjeszkedés történt, de ez az okkupáció előtti rendkívüli alacsony színvonalat figyelembe véve nem sokat jelentett. 1886 és 1915 között a szántóterület 24,5%-kal, a gabona vetésterülete 29,4%-kal nőtt, részben a legelők és erdők, részben a szántóterületnek mintegy felét kitevő ugar rovására. A boszniai agrárfejlődés korlátozott voltát mutatja a horvátországival való összehasonlítás.

27. táblázat

A főbb terények termésének növekedése az 1880-as évek közepe és az első világháború között (százalékban)[59]

	Búza	Kukorica	Burgonya
Bosznia	105	107	660
Horvátország ...	198	157	310

Boszniának minden természeti adottsága megvolt arra, hogy ellássa magát gabonával, mégis általában saját évi termését meghaladó gabonabehozatalra szorult Magyarországból.

Jelentős exporttermelés alakult ki a szilva- és a dohánytermesztés területén. A szilva-export az évi időjárási viszonyoknak megfelelően végletesen ingadozott: jó években 1—1,5 millió q-t tett ki 6—8 millió korona értékben. A dohánytermelés főleg a hercegovinai parasztság számára jelentett komoly jövedelmet. 1880-ban a kincstár 10 000 q dohányt váltott be 1,4 millió koronáért, 1905-ben 39 000 q-t 3,9 millióért.[60]

A boszniai parasztgazdaság legjelentősebb ága azonban az állattenyésztés volt. A bosnyák állattenyésztés mindvégig megőrizte ősi félnomád formáját, rendkívül gyenge minőségű állatfajokkal. Mennyiségi tekintetben élenjárt az egész Monarchiában: 1000 lakosra 1910-ben 120 ló, 690 marha, 1319 juh, 733 kecske, 278 sertés jutott. 1895

[58] Bosznia és Hercegovina közigazgatása. 1906. 318—328. l., 1911. 136—137. l.; Bosna i Hercegovina kao privredno područje. Sarajevo, 1938. 139—140., 369—378. l.; *Somogyi Oszkár:* Das bosnische Kreditwesen. Wien, 1909. — *F. Schmid:* i. m. 620—629. l.

[59] Bosznia mezőgazdaságáról l. Die Landwirtschaft in Bosnien und der Herzegovina. Sarajevo, 1899; *O. v. Frangeš:* Die landwirtschaftlichen Verhältnisse in Bosnien-Herzegovina und ihre Wechselseitigkeit zu Handel und Industrie der Monarchie. Wien, 1913; *Popović J.:* Poljoprivredna proizvodnja. B. i H. kao privredno područje. 16—34. l.; *Krolopp Alfréd:* Bosznia-Hercegovina mezőgazdasági viszonyai. Bpest, 1904. *F. Schmied:* i. m. 411—423. l.

[60] Bosznia és Hercegovina közigazgatása. 1906. 225—227., 375—383. l.; Die Landwirtschaft in B. H. 215—218. l.; *Šerif Bubić:* Voćarstvo u Bosni i Hercegovini. B. i. H. kao privr. podr. 35—38. l.

és 1910 között azonban ebben a tekintetben is jelentős csökkenés tapasztalható: a lóállomány 3,6, a szarvasmarha 7,6, a juh 3,7, a sertés 20,4%-kal fogyott.[61]

Az állatexport képezte a boszniai mezőgazdaság legjelentősebb jövedelmi forrását. Az 1900-as években évente 250—300 000 állatot (szarvasmarha, juh, sertés) exportáltak, 1906-ban 21,4, 1910-ben 28,2 millió K értékben, s ehhez járult még a 6,8, ill. 5,5 millió K értékben kivitt állati termék.[62]

Szlovénia

Szlovéniában a mezőgazdaság fejlődési útja bizonyos átmenetet képezett a tőkés agrárfejlődés poroszt típusú és szabadparaszti útja között. Szlovéniában volt nagybirtok, bár Horvátországhoz és Dél-Magyarországhoz viszonyítva kevesebb — területe azonban csaknem kizárólag erdőből és alpesi legelőkből állt, számottevő mezőgazdasági termelést nem űzött. A szlovén nagybirtok tőkés fejlődése csaknem kizárólag az erdőgazdaság területére korlátozódott. A tulajdonképpeni mezőgazdasági termelés szinte teljesen a parasztság kezében volt, s a szlovén parasztság viszonylag gyors ütemben megindult a felbomlás útján. A délszláv területeken a dél-magyarországi és a szlovéniai parasztság volt a legfejlettebb, mindkettő jelentős árutermeléssel és számottevő falusi burzsoáziával rendelkezett. A paraszti árutermelés jelentőségét és ágazatait illetően azonban lényeges eltérés volt Dél-Magyarország és Szlovénia között. Dél-Magyarországon a parasztság — bármily előrehaladott volt is felbomlása — csak alárendelt szerepet játszott a tőkés fejlődés élén járó és annak útját döntően meghatározó nagybirtok mellett. *Szlovéniában viszont a mezőgazdaság tőkés fejlődése lényegében a parasztbirtok keretében zajlott le*, s ezt a nagybirtok csak bizonyos mértékig korlátozhatta, elsősorban azzal, hogy gátolta a parasztság területi terjeszkedését és az állattenyésztés számára fontos legelőterületek használatától megfosztotta. A paraszti árutermelés ágazatait illetően pedig Szlovéniában nem a szemtermelés, hanem az állattenyésztés, tejgazdaság és az erdőgazdálkodás volt a döntő. A szlovén parasztság, amelynek nagyobb része erdőbirtokkal is rendelkezett, kiterjedt erdőgazdálkodást folytatott, fűrészekkel és faexporttal. Ebben a vonatkozásban — a parasztság gazdálkodása szempontjából fontos erdőgazdaság területén — beszélhetünk csak Szlovéniában a nagybirtok vezető szerepéről.

A mezőgazdaság egésze szempontjából a szlovén agrárfejlődést — véleményünk szerint — átmeneti típusnak kell tekintenünk a porosz-utas és a szabadparaszti fejlődés között, amelyben azonban mégis a paraszti árutermelésnek és a paraszti burzsoázia kialakulásának volt fontosabb szerepe. Szlovéniában a természeti adottságok következtében a szántóföldi termesztés nem játszhatott jelentős szerepet, s így az ottani nagybirtok — amelynek alig volt szántóterülete — nem járhatott a tőkés gabonatermelés porosz útján. A szlovén mezőgazdaságban tehát nem érvényesülhetett a gabonakonjunktúrának, majd a századvégi gabonaválságnak a tőkés fejlődést előrelendítő hatása. A következő táblázatból kiderül, hogy Szlovéniában a dél-magyarországihoz és a szlavóniaihoz hasonló tőkés mezőgazdasági termelést űző nagybirtokról nem beszélhetünk:

[61] *O. v. Frangeš:* i. m. 19—21. l.: *F. Schmid:* i. m. 419—423. l.: Die Landwirtschaft in B. H. 122., 245—278. l.: B. i H. kao privredno područje. 49—63., 100—103. l.

[62] Bosznia-Hercegovina közigazgatása 1906. 253., 1913, 3. l.; *Tonelli Sándor:* Bosznia és Hercegovina külkereskedelmi forgalma 1906—1912. Bpest, 1914. *F. Schmid:* i. m. 421—422. l.

28. táblázat

A 100 hektáron felüli nagybirtok adatai (1902)

	Szám	100 ha-nál több szántóval bírt	Gőzgépet használt	Bérlet	Vegyes	Ipari üzemmel kapcsolatos	Cseléd	Napszámos
Krajna	344	23	2	2	9	76	742	1219
Partvidék	301	12	2	8	5	49	264	748
Alsó-Stájerország	257	28	6	7	3	83		
Völkermarkt (Karintia) ..	81	7	—	4	10	34		

Krajnában a mezőgazdasági cselédeknek csak 3,9, a Tengerparton 4,2%-a dolgozott a nagybirtokon, a többi a közép- és gazdagparaszti gazdaságokban. A nagybirtokkal kapcsolatos ipari üzem általában fűrész, vagy egyéb faipari vállalat volt. A szlovéniai nagybirtok az erdőgazdaság és a faipar területén fejlesztett ki számottevő tőkés üzemet, s ebben követte a nagyobb erdőterülettel rendelkező gazdagparaszti gazdaságok egy része is.[63]

Míg a nagybirtok és a gazdagparasztság számára az erdőknek a faipar szempontjából volt jelentőségük, addig a parasztság zöme számára az állattenyésztés szempontjából fontos hegyi legelők, planinák, alpok tették őket rendkívül értékessé. Az erdőterület tekintélyes része (kb. egynegyede) azonban a nagybirtok kezében volt, s így a nagybirtok nemcsak a parasztság terjeszkedési lehetőségeinek elzárásával (a szántóterület Szlovéniában 1880 és 1914 között egyáltalán nem növekedett), hanem — az erdő- és legelőszolgálmányok megváltása során — a legelők és erdők kisajátításával is gátolta a parasztság árutermelésének kibontakozását. A szlovén parasztság egy része — elsősorban a közép- és gazdagparasztság — a századforduló táján már igen belterjes állattenyésztést űzött, takarmányozással nemesített fajtákkal és jelentős tejgazdasággal. A nagyipar fejlődése következtében a szlovén területeken vagy közvetlen szomszédságukban jelentős ipari centrumok alakultak ki (Graz, Trieszt, Klagenfurt, Ljubljana, a nagy szén-, vas- és ércbányák), s ezeknek hússal, tejjel, főzelékfélével való ellátása képezte a szlovén paraszti árutermelés alapját. A szántóföldi termelés nem bővült, de szerkezete lényegesen átalakult: a kukorica, rozs, árpa és hajdina helyét a búza, burgonya, a hüvelyesek és a takarmánynövények foglalták el. Ezt a változást a 29. táblázat szemlélteti.

29. táblázat

Az egyes növények vetésterülete Krajnában 1000 hektárban[64]

	Búza	Rozs	Árpa	Hajdina	Kukorica	Burgonya	Hüvelyesek	Takarmány
1881	18,7	14,6	14	22,8	15,3	17,5	3	27,7
1913	26,3	12,6	10	18,6	12,5	22,4	7,4	56,8
+ —%	+ 26	— 13,6	— 29	— 17	— 18	+ 28	+ 145	+ 112

[63] Österreichische Statistik LXXXIII. köt.; *M. Ivšić:* i. m. 162—167. l.; *F. Gestrin—V. Melik:* i. m. 68—74., 130—132. l.; *A. Melik:* i. m. 400—460. l.; *J. Tomasevich:* i. m. 129—133. l.

[64] Österreichisches Statistisches Jahrbuch 1882—1914. kötetei alapján.

Míg Dél-Magyarországon és Szlavóniában a porosz-utas nagybirtok gyors tőkés fejlődése rántotta magával a parasztság egy részét és hatott lendítően a paraszti árutermelésre is a gabonatermelés területén, addig Szlovéniában a nagyipar fejlődése következtében rohamosan bővülő belső piac jelentette a legfőbb ösztönzést a parasztgazdaságok számára. Ez tette lehetővé a szlovén állattenyésztés számára, hogy túlemelkedjék a horvát határőrvidéki és boszniai parasztság extenzív húsexport-termelésének színvonalán. A szlovén mezőgazdaság tőkés fejlődését sem a feudális rendszer (mint Boszniában és Dalmáciában), sem az általános gazdasági elmaradottság, a belső piac fejletlensége (mint a határőrvidéken) nem gátolta, s a szabad paraszti út különböző formáit és lehetőségeit képviselő délszláv területek közül Szlovénia és a Tengerpart parasztsága haladt legmesszebb az árutermelés fejlődése és a felbomlás útján.

5. A délszláv parasztság felbomlása

A tőkés termelés térhódítása a mezőgazdaságban szükségszerűen maga után vonja a parasztságnak mint egységes osztálynak felbomlását. Mivel a Monarchia délszláv területein a mezőgazdaság tőkés fejlődése különböző utakon haladt, a parasztság felbomlásának folyamata is eltérő jellegzetességeket mutat. A bomlási folyamat Dél-Magyarországon és Szlovéniában haladt a leggyorsabban, mivel a tőkés fejlődés és a paraszti árutermelés ott érte el a legmagasabb szintet. Az egykorú adatok tanúsága szerint a parasztság felbomlása ezeken a területeken kettős irányú volt: egyik oldalon a törpe- és kisbirtokok aprózódtak el, s csúsztak ki fokozatosan gazdáik lába alól, a másik oldalon pedig gyorsan haladt a földbirtok centralizációja a nagybirtokosok és a gazdagparasztság kezén. Ennek megfelelően Dél-Magyarországot és Szlovéniát egyaránt jellemzi a parasztság két szélső kategóriájába tartozók, azaz a gazdagparasztok és az agrárproletárok nagy száma.

30. táblázat

Az önálló mezőgazdasági keresők (birtokos és bérlő) megoszlása birtokkategóriánként[65]

	—5	5—10	10—20	20—50	50—100		Cseléd és napszámos az összes mezőgazdasági keresők %-ában
	kat. holddal bírt %						
Bács-Bodrog	29,7	20,6	22,3	19,7	6		46,9
Temes	30,3	28,2	24,1	13,8	2,6		36,0
Torontál	29	23,4	23,7	17,3	4,7		41,6
Magyarországi szerbek	23,1	26,1	46		4,8		38,1
	— 2	2—5	5—10	10—20	20—50	50—	
	ha birtokkal bírt, %						
Krajna	31,3	19,5	19,8	19,4	8,6	1,4	14,5

[65] Magyar Stat. Közl. Új sor. 56. köt. 842—893. l. és Österr. Stat. LXXXIII. köt. adatai alapján.

Az 1910-es népszámlálás a 30. táblázatban közölt képet nyújtja a délmagyarországi és a szlovéniai parasztársadalom szerkezetéről:

Magyarország valamennyi nemzetisége között a szerbeknél haladt leginkább előre a parasztság bomlási folyamata. A szerb falusi burzsoázia erejét mutatják Torontál megye adatai: a megye 50 túlnyomóan szerblakta községében az 565 000 hold összterület 67,5%-a volt a parasztság birtokában. Az 50 község közül a legnagyobb parasztbirtok 500 holdnál nagyobb volt 7 községben, 200 holdnál nagyobb 19 községben, 100 holdnál nagyobb 40 községben. Az 50 községben 23 takarékpénztár és 26 paraszti hitelszövetkezet működött. A parasztbirtokok a forgalmi érték feléig vagy azon túl el voltak adósodva 8 községben, 25—50%-ig 22 községben, 25%-on alul 20 községben. Az egy holdra jutó teher 300 koronánál több volt 16 községben, 200 koronánál több 32 községben, 100-nál több 41 községben.[66]

Dél-Magyarországon a porosz-utas fejlődés gyors üteme, a nagybirtok tőkés gazdálkodása, a gabonakonjunktúra, majd az agrárválság jelentette a parasztság felbomlásának legfőbb mozgató erejét. *Szlovéniában* viszont már a feudalizmus korában igen előrehaladt a parasztság felbomlása. A többi délszláv területeken máig is fennmaradt zadruga intézménye ott a XVI. század végéig már teljesen eltűnt. A szlovén erdőterületek betelepítése a középkor folyamán kolonizációs rendszer keretében történt, s a XV. század végéig lezajlott első kolonizáció telepesei, az ún. „*gruntari*" a község központjában házzal, egész telekkel rendelkeztek, s ők lettek később a község vezető nagygazdái, akik a közös legelők és erdők használatában is előjogokat élveztek. A XVII.—XVIII. század folyamán megindult új telepítés során az új telepesek (kočarji, kajzarji, bajtarji, želarji) már csak a falu végén kaptak házat és a közös földekből kisebb résztelket. A XIX. századi legújabb településeknek már semmi föld nem jutott, mert a gazdagparasztság elzárkózott a közös földek további felosztása elől. A XIX. század második felében a különböző feudális erdő- és legelőhaszonélvezeti jogok elvesztése a „kočar"-ok nagy részét létalapjától fosztotta meg. A kapitalizmus behatolása a falura még fokozta ezt a folyamatot: a gruntarok falusi burzsoáziává fejlődtek, mivel a feudális viszonyok felszámolásának módja, a közös területek használati rendje is nekik kedvezett a falusi szegénységgel szemben: ugyanakkor a kočarok és kajzarok zöme törpebirtokos bérmunkássá, fél- vagy egész proletárrá lett. A helyzetet jól szemléltetik a *Selska dolina* négy különböző jellegű községének reprezentatív adatai (lásd a 31. táblázatot).

31. táblázat

A parasztság rétegződése és birtokviszonyai a Selska dolina négy községében

	Parasztbirtokok területe		Ebből szántó, ha
	száma	ha	
Egésztelkesek (stari gruntarji)	55	1600	416
Résztelkes kisparasztok (stari kajzarji)	74	625	154
Zsellérek (novi kajzarji)	32	105	26

[66] *Marton Andor*: i. m. 134—140. l. adatai alapján.

Az 55 gruntar tehát a községek területének 69%-át birtokolta, míg a 106 kajzar vagy kočar csak 31%-át. A kočarok zöme nem szerepel a kimutatásban, mert semmi földje nem volt.[67]

Az 1902. évi mezőgazdasági üzemstatisztika szerint Krajnában és a Tengerparton a következő volt a birtokmegoszlás (a gazdaságok összes számának %-ában):

32. táblázat[68]

	—2	2—5	5—10	10—20	20—50	50—100	100 hektáron felül
	hektár birtokterülettel bírt						
Krajna	31,3	19,5	19,8	19,4	8,6	1	0,4
Tengerpart	44,9	27,8	17,3	8,5	2,7	0,4	0,4

A szlovénlakta Alsó-Stájerország birtokviszonyait 1896-ból ismerjük, amikor is a 100 hektáron aluli birtokok megoszlása %-ban a következő volt:

33. táblázat[69]

	—2	2—5	5—10	10—20	20—50	50—100
	hektár birtokterülettel rendelkezett					
Gazdaságok száma	49	19	13,1	12,2	5,8	0,9
területe	6,2	10,4	16	29,2	28,9	9,3

A többi délszláv területeken viszont a feudális viszonyok, az általános gazdasági elmaradottság és a belső piac fejletlensége következtében lassú és nehézkes volt a kapitalista viszonyok térhódítása a parasztgazdaságokban, s ennek megfelelően a parasztság felbomlása is kínosan haladt. A felbomlás legfőbb tényezője itt nem a fejlett tőkés árutermelés, hanem a paraszti gazdálkodás keretét képező zadrugák feloszlása volt. A tőkés fejlődés elmaradottsága és a zadrugák feloszlása eredményezte azt, hogy a szóban forgó területeken a parasztság bomlási folyamatának egyik oldala — a parasztbirtokok felaprozódása — igen erőteljes volt anélkül, hogy a másik oldal — a földbirtok centralizációja — jelentős mértékben kibontakozhatott volna. Ez a magyarázata annak, hogy Horvátországban (a porosz-utas Kelet-Szlavónia kivételével) és Boszniában nem alakult ki — Szlovéniához és Dél-Magyarországhoz viszonyítva — számottevő falusi burzsoázia és agrárproletariátus. A különbséget

[67] *A. Melik*: i. m. 438—457. l.: *Parle Blaznik*: Posestne razmere v Selske Dolini. Geografski Vestnik X. 1934. 1900-ban a Stájer Statisztikai Hivatal reprezentatív birtokstatisztikai felvételt készített Alsó-Stájerország három különböző jellegű kerületének 3—3 szlovénlakta községéről. A 9 községben 623 birtokos paraszt mellett 1023 földnélküli cseléd és mezőgazdasági munkás élt. A birtokos parasztok közül 260 csak 1—2 ha földdel bírt és bérmunkából élt. A fennmaradó 372 parasztgazda birtokában volt a községek területének 68,6%-a, a 260 kisbirtokos napszámosában 2,3%-a, a többi községi birtok, nagybirtok, iparosok vagy értelmiségiek tulajdona volt. (Ländliche Besitz- und Schuldverhältnisse in 27 Gemeinden Steiermarks. I—3. köt. Graz, 1902—1903. Statist. Mittheilungen über Steiermark VIII, X, XII.)

[68] Österr. Stat. LXXXIII. köt.

[69] Österr. Stat. LVI, 1, 3. köt.

jól szemlélteti Horvátország agrárstruktúrájának összehasonlítása Magyarországéval és a magyarországi szerbekével (lásd a 34. táblázatot).

34. táblázat

A parasztság osztálytagozódása 1910-ben[70]

	A birtokosok és bérlők megoszlása birtokkategóriák szerint %-ban					Cseléd és napszámos az összes mezőgazdasági keresők %-ában
	5	5–10	10–20	20–50	50–100	
	kat. holddal					
Horvátország	41,6	31,1	20,4	6,2	0,6	10,5
Magyarország	28,6	27	20,4	10,0	2,2	37,5
Magyarországi szerbek	23,1	26,1	46		4,8	38,1

A tőkés termelési viszonyok és a polgári rend győzelme szükségszerűen magával hozta a zadruga-rendszer bomlását. A lassú és rendkívül elmaradott tőkés fejlődés következtében azonban a zadrugák parasztságának átmenete a közös gazdálkodásról az egyéni gazdálkodásra, a kollektív tulajdonjogról a polgári tulajdonviszonyok közé igen nehézkesen haladt. Az egykori zadrugáknak csak kisebb része alakult át polgári jellegű egyéni gazdaságokká; a parasztság nagyobb része megrekedt a különféle átmeneti formák valamelyikében. Ilyen átmeneti forma volt az ún. „inokosna", amely egyetlen családból állott ugyan, de a zadruga tulajdonjogi viszonyai és birtokforgalmi kötöttségei voltak rá érvényesek.[71]

A zadrugák felbomlását csak Horvátországban követhetjük nyomon adatszerűen, mert csak ott állnak rendelkezésünkre pontos statisztikai felvételek róluk. 1915-ben Horvátországban 112 000 zadruga állott fenn 858 000 taggal (az agrárlakosság 41,5%) s 1,22 millió hold földbirtokkal, tehát a parasztság kezén levő földterület 36%-ával. A zadrugák 69%-a inokosna volt, azaz egyetlen családból állott.[72]

A zadrugák ingó és ingatlan vagyonának felosztása természetben történt, s a felosztás után rendszerint felszereléssel és állattal rosszul ellátott törpegazdaságok jöttek létre, melyeknek 1—2 hold földje is apró parcellákban szétszórva feküdt. A zadrugák osztódása a túlnépesedés miatt már 1848 előtt is nagy méreteket öltött, de a jobbágyrendszer felszámolása után a polgári Horvátország területén rohamlépésben megindult a végleges felosztás is. Egyes vidékeken (pl. Varasd megye egyes járásaiban) már az 1860-as évekre teljesen eltűntek a zadrugák, máshol a század utolsó harmadában. 1895-ben az egykori polgári területeken a gazdaságoknak csak 4%-a volt még hivatalosan fennálló házközösség a birtokterület 6%-ával, míg a határőrvidéken ugyanakkor a parasztságnak még csaknem fele zadrugákban élt.[73]

A felbomló zadrugák nagy része nem rendelkezett a törvényesen előírt áganként 3—8 holdnyi birtokminimummal — ami a hivatalos felosztás előfeltétele volt —, így hatósági engedély nélkül titokban osztotta fel vagyonát.

[70] Magyar Stat. Közl. Új sor. 56. köt. 798—799., 818—819. l.

[71] A zadrugák bomlásáról l. *Katus L.:* i. m. Századok 1958, 5—6. sz.; *V. I. Frejdzon:* i. m. 109—114. l.: Statisztikai adatokat erről ld. *M. Zoričić:* Žiteljstvo kraljevine Hrvatske i Slavonije po zvanju i zanimaju. Rad JAZU knj. 125. (1896) 128—144. l.

[72] *M. Ivšić:* i. m. 324—326. l.

[73] Statistički godišnjak I. 1905 adatai alapján. L. még: *Katus L.:* i. m. 655. l.

A titkos felosztásokból keletkezett gazdaságoknak meg kellett küzdeniük az egyéni gazdálkodásra való átmenet minden nehézségével anélkül, hogy a polgári tulajdon előnyeit (szabad rendelkezés, hitelképesség stb.) élvezték volna, mert telekkönyvileg továbbra is mint zadrugák voltak nyilvántartva. A zadrugák bomlása tehát a paraszti gazdaságok rendkívüli felaprózódását, alacsony technikai színvonalát és felemás tulajdonjogi viszonyok közötti tengődését eredményezte.[74] 1890 és 1905 között Horvátországban 17 299 zadrugát osztottak fel hatóságilag. Ezekből 32 270 új, kisebb zadruga és 21 538 egyéni gazdaság keletkezett. Az eredeti 17 000 gazdasági egység 266 000 holdnyi területén tehát a felosztások után 54 000 egység gazdálkodott. Eredetileg egy zadrugára átlagban 15,5 hold föld jutott, a felosztás után létrejött új gazdaságokra pedig csak 5 hold.[75] Az elaprozódás folyamatának szemléltetésére bemutatjuk három Varasd megyei község birtokmegoszlásának alakulását (lásd a 35. táblázatot).

35. táblázat

Gazdaságok százalékos megoszlása birtokkategóriánként Ključ, Trnovec és Vinica községekben[76]

	—5	5—10	10—20	20—
	hold birtokterülettel			
1850	24,8	22,3	44	8,9
1924	76,3	18,1	5,6	—

A bánáti határőrvidéken a polgárosítás után eleinte hatósági kényszerrel igyekeztek eltüntetni a zadrugákat, majd — látva a kényszerfelosztások pusztító következményeit — itt is bevezették az inokostinához hasonló kötött családi hitbizományok intézményét. Az egykori bánáti határőrvidéken a XIX. század végére - legalábbis hivatalosan — teljesen eltűntek a zadrugák.[77] Boszniában csak a szabad parasztok oszthatták fel házközösségeiket, a kmetek nem. Ennek következményeit jól mutatja a szabad paraszti és kmetbirtokok megoszlásának összevetése (l. a 13. táblázatot). Dalmáciában a zadrugák bomlásán kívül még egyéb speciális helyi viszonyok (túlnépesedés, kevés szántó), s elsősorban a kolonátus intézménye is elősegítette a parasztság osztályokra bomlását. A tehetősebb parasztok bérbe vették a földesurak szőlőit, s azokat bérmunkásokkal megművelve, a feudális járadék ellenére is jelentős jövedelemre tettek szert.

[74] A titkos felosztásokról ld. *A. Mayer:* i. m. 96—100. l.; *Katus L.:* i. m. Századok 1958. 654. l.

[75] Statist. godišnjak I. 369. l.

[76] *M. Ivšić:* i. m. 139—141. l. — Hasonló eredményekre vezet az *Utiesenović* által (i. m. 121. l.) ismertetett 14 Varasd megyei község 1850. évi birtokmegoszlásának összehasonlítása Varasd megye 1895. évi birtokmegoszlásával:

	—5	5—10	10—20	20—100	100—
	hold birtokterülettel bírt a gazdaságok %-a				
1850	32,6	28,2	20,3	9,9	0,8
1895	55,9	29,0	11,9	2,8	0,3

[77] *Stassik F.:* i. m.

A zadruga-rendszer és a bomlása folyamán létrejött átmeneti formák a szabályszerű hitelfelvétel akadályai és birtokforgalmi megkötöttségek miatt melegágyai voltak az *uzsora* különböző formáinak. Az uzsora pedig egyrészt gyorsította a parasztság pusztulását, másrészt megkönnyítette a falusi burzsoázia kialakulását. Az uzsorával foglalkozó falusi kereskedő és kulák-burzsoázia különösen Horvátország egyes vidékein (Varasd) és Boszniában játszott jelentős szerepet.[78]

Az agrárproletariátus helyzete különösen azokon a területeken volt súlyos, ahol a tőkés mezőgazdaság elmaradottsága és a nagyipar hiánya miatt nem volt bérmunkalehetőség. Ilyen volt Horvárország nagy része (különösen a nyugati megyék) és Dalmácia. Dél-Magyarországon a nagybirtok és gazdagparaszti üzemek vettek fel sok bérmunkást, Szlovéniában pedig a fejlett ipar szívta magához a falusi proletárokat. A tőkés fejlődés két ellentétes iránya azonban nem tudott egymással lépést tartani: az agrárproletariátus száma rohamosabban nőtt, mint a munkaalkalom, s így fokozódott elnyomorodása is. Az 1890-es években Dél-Magyarország, Horvátország és Szlovénia egyaránt komolyabb méretű agrárszocialista mozgalmak színhelye volt. Az agrárproletariátus elnyomorodásának mutatója a *kivándorlás*, amely a délszláv területeken a múlt század utolsó éveitől hatalmas méreteket öltött. Horvátországból 1899 és 1914 között 200 000 ember vándorolt ki (1905-ben 28 000, a többi években is 10—20 000 közt). Szlovéniában 1880 és 1910 között 85 000-re becsülhető a kivándorlók száma. A kivándorlás mellett igen nagyarányú volt a délszláv parasztszegénység belső vándorlása: a krajnai és likai erdőmunkások az egész Monarchiában ismertek voltak. Szlavónia erdeiben az erdőkitermelési munkák szezonjában 15—20 000 likai és krajnai erdőmunkás dolgozott.[79]

Ha a parasztság proletarizálódásának mutatója a kivándorlás volt, akkor a közép- és gazdagparasztság gazdasági emelkedését legjobban a *paraszt-szövetkezetek* fejlődésén mérhetjük le.

Szlovéniában már a XIX. század derekán megindult a parasztszövetkezetek szervezése. A 135 stájerországi szlovén szövetkezet 1883-ban Celjeben központba tömörült. A krajnai szövetkezetek központja 1899-ben alakult meg Ljubljanában. A Tengermelléken és Dalmáciában csak az 1900-as években indult meg a szövetkezeti mozgalom, de szintén gyors ütemben fejlődött. A szövetkezetek általában nemzetiségi alapon szerveződtek, betétjeik összegyűjtötték az apró tőkéket, s a nagyipari fejlődésből kimaradt délszláv

36. táblázat

Az ausztriai délszláv szövetkezetek 1910-ben[80]

	Szám	Tag	Összforg.-	Betét-	Jelzálog-	Egyéb kölcsön-	1910-ben nyújtott hitel
			állomány				
			millió korona				
Szlovén	924	196 415	242	212,2	64,6	126	46,6
Szerb-horvát	460	65 613	46,8	37,2	7,6	31	14,6

[78] *Katus L.*: i. m. Századok 1958. 5—6. sz.
[79] A kivándorlásról ld. *M. Mirković*: i. m.
[80] Beiträge der Statistik der registrierten Erwerbs- und Wirtschaftsgenossenschaften der in dem Reichsrate vertr. Königreiche und Länder. Berichtjahr 1910. Wien, 1914.

burzsoázia fejlődésének legfőbb előmozdítói voltak az akkumuláció lehetőségének megteremtése révén.

A szövetkezetek nagy része hitelszövetkezet volt, de voltak szépszámmal mezőgazdasági értékesítő, állattenyésztési, tej- és a Tengerparton halászati szövetkezetek is. A szövetkezetek vezetése a falusi burzsoázia kezében volt, s az egész mozgalom az ő fejlődésének érdekeit szolgálta.

Magyarországon és Horvátországban 1897-ben indult meg a szerb parasztszövetkezetek szervezése, s hamarosan központjuk is alakult Zágrábban. A szerb szövetkezetek már kifejezetten a gazdagparasztság intézményei voltak: 1910-ben a 234 szövetkezetnek csak 11 743 tagja volt. Ebből a Magyarország területén levő szövetkezetek 5604 tagja 43,542 hold földdel bírt (átlag 7,7 h), s ehhez a szövetkezetek 88 000 holdat vettek bérbe tagjaik számára.[81]

Horvátországban több nagy szövetkezeti hálózat is működött: a Horvát Parasztszövetkezetek, a budapesti Orsz. Hitelszövetkezeti Központ tagjai, a Szerb Földművesszövetkezetek stb. 1910-ben összesen 698 szövetkezet állt fenn, több mint 130 000 taggal, 16,2 millió K befizetett üzletrésszel és 14,3 millió K betéttel. Hitelnyújtó tevékenységük jóval elmaradt a szlovéniai szövetkezetek mögött: összforgalmuk 1905-ben 58 millió K volt (jelzálog: 3,2 millió K, egyéb hitel: 48 millió K).[82]

Boszniában az 1900-as években alakultak meg az első szerb és horvát szövetkezetek, amelyek a sarajevoi szerb és horvát bankok körül tömörülve elsősorban a parasztság hitelellátását voltak hivatva biztosítani. Ezt a feladatot addig a kormányzat által szervezett ún. járási segélyalapok és járási mezőgazdasági szövetkezetek látták el (főleg rövidlejáratú inségsegélyeket nyújtottak). 1914-ben Boszniában 60 horvát és 114 szerb szövetkezet állt fenn.[83]

6. Az agrárfejlődés szerepe a délszláv nemzeti mozgalomban

A túlnyomóan agrárjellegű délszláv területek fejlődésében a mezőgazdaság és a parasztság önmagában véve is jelentős szerepet játszott. Az agrárkérdés fontosságát még fokozta az a körülmény, hogy a Monarchia délszláv területein a nemzeti elnyomás következtében a szabad tőkés fejlődés — elsősorban a nagyipar fejlődése — és a nemzeti burzsoázia kialakulása számos akadályba ütközött. Ilyen körülmények között az agrárkérdés két tekintetben gyakorolt jelentős befolyást a délszláv nemzeti mozgalom alakulására: 1. a felbomló és a tőkés viszonyok közé való átmenet súlyos nehézségeivel küzködő, s ennek következtében állandóan forrongó parasztság a délszláv burzsoázia nemzeti küzdelmének legfontosabb tömegbázisát és erőtartalékát jelentette; 2. a tőkés fejlődés korlátozott lehetőségei között magának a délszláv burzsoáziának a kialakulásában és fejlődésében fontos szerepet játszott a mezőgazdaság kapitalista fejlődése, a paraszti árutermelés kibontakozása, amely a kereskedelem, az uzsora, valamint a hitelintézeti és szövetkezeti hálózat közvetítésével a tőkefelhalmozás egyik fő forrását jelentette számára.

A kapitalizmusnak a mezőgazdaságba való behatolása, s ezzel párhuzamosan a parasztság felbomlása általában súlyos krízist jelent a pusztuló; proleta-

[81] *Juga Velimir*: A magyar szent korona országaiban élő szerbek. Bpest, 1913. 232—234. l.

[82] Statistički godišnjak I. 1905. 520. l.: Izvještaji trgovačko-obrtničke komore u Zagrebu 1905—1910.

[83] *Somogyi O.*: i. m.: Bosznia és Hercegovina közigazgatása 1906—1913.

rizálódó falusi szegénység számára. A felbomló parasztságnak ezt a válságát a délszláv területeken még néhány speciális tényező súlyosbította: a feudális agrárviszonyok részleges továbbélése, a zadruga-rendszer s ezzel kapcsolatban a kollektív termelésről és tulajdonról az egyéni termelésre és a polgári tulajdonviszonyokra való áttérés nehézségei, a határőrvidék polgárosításának módja, az általános gazdasági elmaradottság s ennek következtében a belső piac fejletlensége, valamint a nemzeti elnyomás.

Mindezen tényezők következtében a megoldatlan agrárkérdés a Monarchia délszláv nemzeti mozgalmának egyik központi problémája volt.

Az agrárkérdés demokratikus megoldásának legfőbb akadálya, a parasztság tőkés fejlődésének kerékkötője kétségkívül a dualista Monarchiának a magyar poroszutas nagybirtok és az osztrák nagyburzsoázia osztályszövetségén és a nemzetiségek elnyomásán alapuló politikai rendszere és gazdasági bázisa volt. A Monarchia antidemokratikus és a délszláv parasztság fejlődését gátló rendszerével szemben ott állt a független Szerbia, amely felszámolta a feudális agrárrendszert, kisajátította a török földesurakat, s ezzel megnyitotta a parasztság szabad fejlődésének útját, s bizonyos intézkedéseket tett a parasztbirtok védelme érdekében is. Kétségtelen, hogy az akkori Szerbia nem volt a polgári demokratikus állam mintaképe, de szabad paraszttársadalmával jelentős vonzóerőt gyakorolt a Monarchia délszláv parasztságára, amely még egészen vagy félig feudális függésben volt a német, magyar, török és olasz nagybirtokosokkal szemben. Ilyen körülmények között a Monarchia délszláv parasztságának nagy része számára a nemzeti függetlenség kivívása és a nemzeti egység megvalósítása egyértelmű volt az agrárkérdés demokratikus megoldásával, a szabad paraszti fejlődés útjának megnyitásával. A nemzeti mozgalmat vezető burzsoázia, a polgári értelmiség tehát az elégedetlen és forrongó parasztságot könnyen mozgósíthatta a közös nemzeti és osztályellenséggel, a Monarchia uralkodó osztályaival és az azokat képviselő kormányzattal szemben.

A kapitalista viszonyok győzelmével és a tőkés fejlődés előrehaladásával változott a burzsoázia magatartása a parasztsággal szemben. Kezdetben, midőn a délszláv liberális burzsoázia, majd a radikális ki-polgárság és értelmiség még sok tekintetben forradalmi jellegű harcot vívott a Monarchia dualista rendszere ellen a föderatív és demokratikus berendezésért, ebben a harcában a paraszti tömegek mozgalmára is támaszkodott. Így volt ez Horvátországban és a határőrvidéken 1868-ban, 1871-ben és 1883-ban.

A kapitalizmus fejlődése azonban a délszlávságon belül is az osztályellentétek kiéleződését eredményezte. A szegényparasztság mozgalmai az 1890-es évektől már egyre határozottabban agrárszocialista jelleget öltöttek. A burzsoázia ugyanakkor igyekezett leszűkíteni a nemzeti mozgalom bázisát a közép- és gazdagparasztság körére. A falusi burzsoázia a XIX. század végétől egyre jelentősebb szerepet játszott a délszláv nemzeti politikában: szövetkezeti mozgalma a legfontosabb délszláv nemzeti szervezet volt, önálló pártjai alakultak s a polgári pártok is jelentős mértékben a gazdagparasztsággal kötött szövetségre támaszkodtak.

A XVIII. század végén és a XIX. század első felében jelentős tőke halmozódott fel a szerb, horvát és szlovén kereskedő burzsoázia kezén. Ezen akkumuláció alapja részben Dél-Magyarország és Szlavónia növekvő mezőgazdasági árutermelése, a gabona és az állatok közvetítő kereskedelme, részben pedig a tengeri kikötők nemzetközi áruforgalma és Szlovénia fejlett kézműves

és manufaktúra ipara volt. 1850 és 1870 között azonban ebben a biztatóan megindult fejlődésben törés következett be: a délszláv kereskedelmi tőke nem tudott bekapcsolódni a kibontakozó nagyipari fejlődésbe, nem tudott átalakulni ipari tőkévé, s a helyi piacokon egykor vezető szerepet játszó délszláv kereskedő-burzsoázia szerepe a Monarchia kialakuló egységes piacán jelentéktelenné zsugorodott.

A soknemzetiségű Monarchia bonyolult függőségi viszonyai között a délszláv nemzeti burzsoázia fejlődésére kétségtelenül végzetes befolyást gyakorolt az ipari forradalom, s ezt követően a nagyipari fejlődés, amely az uralkodó nemzetek burzsoáziájának irányítása alatt állt és annak érdekeit mozdította elő. A monopóliumok előtti kapitalizmus korszakában a délszláv területek nagyipari fejlődésére általában a késés volt a jellemző. A Monarchia többi tartományaiban előbb és nagymértékben kialakuló gyáripar a szabad verseny viszonyai között, a Monarchia egységes piacán belül uralma alá hajtotta a délszláv helyi piacot is, megsemmisítve ott az ipari fejlődésnek a nemzeti burzsoázia kezében levő biztató csíráit. A vasútépítés és a gőzhajózás háttérbe szorította a szerb és a horvát közvetítő kereskedelem útvonalait, és sorvadásra ítélte az egykori jelentős kereskedelmi központokat; az osztrák és cseh nagyipar versenye megsemmisítette a szlovén kézműipart és manufaktúrát; a gőzhajók megjelenése, valamint Trieszt és Fiume fejlődése elsorvasztotta a dalmát és horvát kikötők vitorlásforgalmát és hajóépítő iparát.

A nagyipari fejlődés — ha elkésetten is — de a délszláv területeken is megindult. Legkorábban és a legnagyobb arányokban Szlovéniában, ahol a rendelkezésre álló jelentős energiaforrások (szén, vízierő) és nyersanyagok (vas, fa) és a trieszti kikötőhöz vezető vasúthálózat korai kiépülése ezt lehetővé tette. Szlovéniában a nagyipari fejlődés az 1870-es években vett nagyobb lendületet, Horvátországban és Boszniában csak az 1890-es években, Dalmáciában 1900 után. A délszláv burzsoázia fejlődése előtti korlátok azonban ennek ellenére továbbra is fennmaradtak: a délszláv területek nagyipari fejlődése ugyanis akkor vett nagyobb lendületet, midőn a Monarchia egészét tekintve már előrehaladott stádiumban volt a monopolkapitalizmus kialakulása. A szlovéniai, horvátországi és boszniai gyáripar nagyobbarányú fejlődése ennek következtében a monopolhelyzetben levő, és az államapparátus támogatását élvező osztrák—magyar finánctőke, s rajta keresztül a külföldi — elsősorban német — tőke behatolásával állt szoros kapcsolatban. Az osztrák—magyar finánctőkével a gyenge délszláv ipari burzsoázia — amennyiben egyáltalán volt ilyen (Trieszt, Ljubljana) — és az ipari fejlődésbe bekapcsolódó nagybirtok (Szlovénia, Horvátország, Dél-Magyarország: élelmiszeripar, faipar) természetesen nem tudta felvenni a versenyt, hanem erősen alárendelt és függő viszonyba került vele szemben, s gazdasági és politikai függése miatt a délszláv nemzeti mozgalomban sem játszott pozitív szerepet.

A nagyipari fejlődésből való kimaradása következtében a délszláv nemzeti burzsoázia számára a dualizmus idején is csak a tőkefelhalmozás korábbi kezdetlegesebb és nagyon korlátozott forrásai maradtak nyitva: a termény- és állatkereskedelem, valamint saját parasztságának kizsákmányolása az uzsora különféle formáin, majd a helyi hitelszervezeten és a szövetkezeti hálózaton keresztül. A délszláv parasztság árutermelésének — különösen az állatexportnak — a fellendülése a XIX. század utolsó két évtizedében a délszláv kereskedelmi tőke jelentős megerősödését eredményezte. Ehhez járult a paraszti hitel megoldatlan kérdése: a zadruga-rendszer és a különféle átmeneti

tulajdonformák lehetetlenné tették a szabályszerű hitel felvételét, ezért — különösen Horvátországban és Boszniában — tág tere volt az uzsora különféle formáinak. A kereskedelem és az uzsora révén, valamint a falusi burzsoázia kezén felhalmozódott tőkék idővel banktőkévé koncentrálódtak: Szlovéniában és Horvátországban a XIX. század végén, Boszniában és Dalmáciában a századforduló után egyre másra alakultak a délszláv nemzeti jellegű helyi takarékpénztárak, kisebb bankok, majd nagyobb központi pénzintézetek is.

A délszláv nemzeti burzsoázia és a XIX. század végén már jelentős mértékben kifejlődött délszláv banktőke legfontosabb tevékenységi köre a parasztszövetkezetek hálózatának kiépítése és finanszírozása volt. A szövetkezetek nagyban előmozdították a falusi burzsoázia fejlődését, de a parasztság betétjeinek összegyűjtésével, az apró tőkék egyesítésével újabb akkumuláció forrását nyitották meg a bankok körül csoportosuló városi burzsoázia számára is. A legkorábban és legnagyobb mértékben a szlovén szövetkezeti hálózat alakult ki, s nagy szerepet játszott a nemzeti politikában is; Dél-Magyarországon és Horvátországban az 1890-es években jött létre a szerb és horvát szövetkezetek hálózata, s ezt követte a századforduló után Dalmácia és Bosznia is. 1910-ben már közel 2500 délszláv szövetkezet működött a Monarchia területén csaknem félmillió taggal és 400 millió korona évi összforgalommal.

A hitelintézetekben koncentrált délszláv tőke a XX. század első évtizedében már elég erős ahhoz, hogy a nagyiparba is bekapcsolódhassék, s így jött létre a délszláv finánctőke — Ljubljanában, Triesztben és Zágrábban —, amely a Monarchia egészének viszonylatában kétségtelenül jelentéktelen volt és alárendelt szerepet játszott az osztrák, magyar és a külföldi nagytőke mellett, de a délszláv nemzeti fejlődésben mégis fontos szerepet töltött be. Míg korábban a fejletlen szerb, horvát és szlovén burzsoázia egymással vívott harcot a szűkebb helyi piacon való érvényesülésért, saját parasztságának kizsákmányolásáért, addig a XX. század elején a megerősödött, jelentős tőkék felett rendelkező és a különféle nemzeti gazdasági és politikai szervezetek egész hálózatát irányító *délszláv* burzsoázia már egységesen léphetett a közös főellenféllel, az osztrák–magyar finánctőkével és az azt kiszolgáló dualista államszervezettel szembe, s reális programként tűzhette ki saját egységes nemzeti piacának kiharcolását, akár a trialista alapokon átrendezett Monarchián belüli külön délszláv államtest, akár az önálló nemzetállam keretében. A külső és belső körülmények kezdetben az első megoldásnak kedveztek, az első világháború és a Monarchia ezt követő összeomlása azonban napirendre tűzte és lehetővé tette az utóbbit is. A délszláv nemzeti fejlődésnek a nemzeti egységig és függetlenségig való érlelődésében, a soknemzetiségű dualista Monarchia sajátosan bonyolult függőségi rendszere következtében — amint láttuk — rendkívül fontos szerepe volt a mezőgazdaság tőkés fejlődésének, hiszen a délszláv nemzeti burzsoázia és a délszláv nagytőke kialakulásának és fejlődésének egyik legfőbb alapját — a termény- és állatkereskedelem, az uzsora, a hitelszervezet és a szövetkezeti hálózat révén — a mezőgazdasági árutermelés fellendülése és a parasztság felbomlása képezte.[84]

[84] A délszláv ipari fejlődésről, a finánctőke és nagyburzsoázia kialakulásáról, a nemzeti mozgalomban játszott szerepéről ld. *Bićanić, Bogdanov, Gestrin-Melik, A. Melik, Mirković* és *Vučo* i. műveit, továbbá: *B. Jurković:* Das ausländische Kapital in Jugoslavien. Berlin, 1941; *Kukoleča:* Industrija Jugoslavije. Beograd, 1934: *Deželić:* Banke i bankarstvo. Zagreb, 1920: *V. Bogdanov* bevezető tanulmányát *Franjo Supilo:* Politika u Hrvatskoj (Rijeka, 1911) c. műve új kiadásához (Zagreb, 1953).

Л. КАТУШ

ОСНОВНЫЕ ЧЕРТЫ КАПИТАЛИСТИЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ СЕЛЬСКОГО ХОЗЯЙСТВА В ЮЖНОСЛАВЯНСКИХ ТЕРРИТОРИЯХ АВСТРО-ВЕНГЕРСКОЙ МОНАРХИИ

Резюме

Территории бывшей Австро-венгерской монархии до 1918 г. почти без исключения сохранили в подавляющем большинстве аграрный характер. В 1910 г. в различных провинциях Монархии с южнославянским большинством населения 60—90% населения было занято в сельском хозяйстве. Значительные различия в аграрном развитии в конечном счете можно объяснить двумя основными условиями: с одной стороны различным политическим, экономическим и общественным развитием во время феодализма, и соответственно этому различными формами и весом феодальных пережитков, а с другой различиями в их положении в сложной системе зависимостей внутри многонациональной дуалистической монархии.

Изложив политическое и экономическое положение южнославянских провинций (глава 1.) и общие аграрные отношения (глава 2.) статья подробно занимается ролью *феодальных пережитков*. Южнославянские территории бывшей Монархии охарактеризовались рядом феодальных пережитков и различные формы феодальных пережитков вместе с тем определили пути различного типа аграрного развития.

В значительной части южнославянских территорий, однако, возможно говорить не только о феодальных пережитках, а также о почти невредимом сохранении целого феодального аграрного строя после 1848 г., частью до конца 1870-х годов, частью до 1918 г. Такими были военно-феодальная система Военной границы, колонат и контадинаджо в Далмации (в территории бывшей Дубровницкой республики) и наследие турецкого феодализма в Боснии—Герцеговине: т. наз. *кметские* отношения. Статья подробно излагает эти различные формы феодального наследия (глава 3.), потом она изображает пути и результаы капиталистического аграрного развития (глава 4.).

Капиталистическое сельское хозяйство развивалось в самой быстрой мере и достигло наибольших успехов в территориях прусского пути, обеспечивающих руководящую роль крупного земельного владения (Южная Венгрия, Восточная Славония).

Путь свободного крестьянского развития был представлен самым чистым образом Военной границей, где крупного земельного владения совсем не было. Но распространение капиталистического производства шло даже после гражданского преобразования чрезвычайно медленно и мучительно, с одной стороны вследствие общей экономической заосталости, а с другой вследствие сохранения патриархальных семейных обществ (задруг) и сопутствующих им связанностей в области права владения. В таких примитивных условиях скотоводство — а именно его экстенсивная форма: разведение мясного скота для вывоза — оказалось той отраслью сельского хозяйства, в которой крестьянство сумело развивать значительное товаропроизводство.

В Боснии и Далмации имелись на лице возможности свободного крестьянского пути капиталистического развития, однако эти возможности совсем нет, или только в малой мере могли реализоваться. Вследствие сохранения в крупных масштабах отношений феодальной зависимости свободное крестьянство не сумело в более серьезной мере продвинуться по пути капиталистического развития, а при чрезвычайно ограниченном товаропроизводстве оно застряло на степени натурального замкнутого хозяйства.

Словения представляла переход между двумя типическими путями капиталистического аграрного развития. Крупное земельное владение в Словении не вело значительного пашенного хозяйства и его капиталистическое развитие ограничилось почти исключительно областью лесоводства. В других отраслях сельского хозяйства крестьянские хозяйства оказались на челе капиталистического развития.

Разложение крестьянства (глава 5.) продвигалось самым быстрым темпом в Южной Венгрии и в Словении, так как капиталистическое товаропроизводство развертывалось там в наибольшей мере. Но в других южнославянских территориях — которые шли по ограниченному, выкидышному пути свободного крестьянского развития — внедрение капитализма в крестьянские хозяйства оказалось очень мучительным и медленным. Основным фактором разложения крестьянства было здесь не развитое товаропроизводство, а разделение патриархальных семейных обществ, задруг. Вследствие этого раз-

вертывалась только одна сторона процесса: раздробление крестьянских владений в крупном масштабе — без того, чтобы на другой стороне централизация земельного владения сумела бы развертываться в большей мере.

Заключительная часть статьи (глава 6.) занимается ролью аграрного развития в южнославянском национальном движении и в образовании южнославянской национальной буржуазии. Выбыв из развития крупной промышленности, южнославянская буржуазия располагалась в последней трети XIX в. тоже только прежними, очень скудными и ограниченными источниками накопления капитала: торговлей хлебом и скотом, а также эксплуатацией собственного крестьянства путем различных форм ростовщичества, а потом местной кредитной системы и сети кооперативов. В условиях национального гнета, вернее политической и экономической зависимости капиталистическое развитие сельскохозяйственного товаропроизводства играло значительную роль в образовании южнославянского банкового и затем финансового капитала и южнославянской крупной буржуазии, значит также в возникновении основных экономических и классовых условий национального единства и независимости.

L. KATUS

LES PRINCIPAUX TRAITS DE CARACTÈRE DE L'ÉVOLUTION CAPITALISTE DE L'AGRICULTURE SUR LES TERRITOIRES SUD-SLAVES DE LA MONARCHIE AUSTRO-HONGROISE

Résumé

Les territoires de l'ancienne Monarchie Austro-Hongroise habités par les Slaves du Sud ont, jusqu'en 1918, conservé, presque sans exception, leur caractère agricole prédominant. En 1910, sur les différents territoires de la Monarchie d'une population en prédominance sud-slave, les 60—90% des habitants vivaient de l'agriculture. Les divergeances notables qui se firent valoir dans l'évolution agricole remontent, en dernière analyse, à deux circonstances fondamentales: d'une part à l'évolution politique, économique et sociale, suivant de divergeantes voies à l'époque féodale, et en conformité avec ce fait aux différentes formes et à la gravité des restes féodaux; d'autre part à leur situation différente qu'ils occupaient dans le régime d'une dépendance complexe de la Monarchie dualiste multinational.

L'étude, après avoir examiné la situation politique et économique (1er chapitre), ainsi que les conditions agraires des provinces sud-slaves (2me chapitre), s'occupe, par le détail, du rôle des restes féodaux. Les territoires sud-slaves de l'ancienne Monarchie furent caractérisés par la survivance de nombreux restes féodaux; les différents types de ces restes ont, en même temps, défini les différents types de l'évolution agraire.

Dans une partie considérable des territoires sud-slaves on ne peut parler seulement des restes féodaux, mais du maintien presqu'intacte du système agraire féodal, même après 1848, en partie jusqu'à la fin des années 1870 et en partie jusqu'en 1918. Tel était le système féodal des confins militaires, le *colonatus* et le *contadinaggio* de la Dalmacie (sur le territoire de l'ancienne république de Doubrovnick) et l'héritage du féodalisme turc en Bosnie et en Herzégovinie: le soit-disant rapport-*kmet*. L'étude décrit dans le détail les différentes formes de cet héritage féodal (3e chapitre), puis elle présente les voies et les résultats de l'évolution agraire capitaliste (4e chapitre).

L'agriculture capitaliste accusait le plus grand essor sur les territoires de type prussien assurant un rôle dirigeant à la grande propriété (la Hongrie méridionale, la Slavonie du Sud) et produisit les résultats les plus notables.

La voie de l'évolution de l'exploitation faite par la paysannerie libre fut représentée le plus nettement aux confins militaires, où la grande propriété n'existait pas. Mais l'expansion de la production capitaliste, même après l'embourgeoisement, se fit à pas lents et pénibles, d'une part en raison de l'état, en général, arriéré de l'économie, et d'autre part, à cause de l'existence des communautés de famille patriarcales (zadrouga) et des servitudes de droit de propriété leur attachées. Dans ces conditions rudimentaires c'était l'élevage — à savoir sa forme extensive: l'élevage des producteurs de viande aux fins de l'exportation — qui fut cette branche de l'agriculture, où la paysannerie était en mesure de développer une notable production marchande.

Les possibilités de l'évolution capitaliste de l'exploitation de la paysannerie libre étaient présentes en Bosnie et en Dalmacie, mais ces possibilités n'ont pu être réalisées, ou seulement dans une mesure minime. La survivance des rapports de dépendance féodaux empêchaient la paysannerie de faire un progrès plus notable dans la voie de l'évolution capitaliste, et ainsi, sur la base d'une production marchande extraordinairement restreinte, elle resta au niveau de l'exploitation de subsistence.

La Slovénie formait une trasition entre les deux types de l'évolution agraire capitaliste. La grande propriété en Slavonie ne pratiquait pas un labourage considérable et son évolution capitaliste s'est, presqu'exclusivement limitée, à l'exploitation forestière. En ce qui concerne les autres branches de l'agriculture, là, ce sont les propriétés paysannes qui marchaient en tête de l'évolution capitaliste.

La désagrégation de la paysannerie (5e chapitre) accusa le rythme le plus accéléré dans la Hongrie méridonale et en Slovénie, car, c'est là que la production marchande s'était développée dans la mesure la plus considérable. Par contre, sur les autres territoires sud-slaves, où l'exploitation de la paysannerie libre suivit la voie de l'évolution limitée et avortée, l'introduction du capitalisme y accusait un rythme péniblement lent. Le plus important facteur de la désagrégation de la paysannerie consistait ici non pas dans la production marchande évoluée, mais dans la répartition des grandes communautés de famille patriarcales, à savoir dans la répartition des zadrouga. En conséquence ce n'est que l'un des côtés de l'évolution qui s'est développé là: la différenciation accentuée des propriétés paysannes, sans que l'autre côté, la centralisation, ait pu atteindre de plus grandes mesures.

La partie finale de l'étude (6e partie) traite du rôle de l'évolution agraire qu'elle avait à jouer dans le mouvement national et dans la formation de la bourgeoisie nationale des territoires sud-slaves. Restée à l'écart de l'évolution manufacturière, la bourgeoisie sud-slave ne connut dans le dernier tiers du XIXe siècle que les sources anciennes et fortement limitées de l'accumulation des capitaux: le commerce des produits agricoles et de bétail, l'exploitation de sa propre paysannerie par les différentes formes d'usure: par les organisations de crédit locales et par le réseau des associations coopératives. Dans les conditions de l'oppression nationale, respectivement dans celles de la dépendance politique et économique l'évolution capitaliste de la production marchande agricole avait un rôle considérable dans la formation du capital bancaire et monopoliste des territoires sud-slaves, aussi bien que dans la formation de la grande bourgeoisie sud-slave, c'est à dire, dans la formation des conditions fondamentales économiques et de classe de l'unité nationale.

JEMNITZ JÁNOS

Jean Jaurès születésének századik évfordulójára

Fél század telt el Jaurès halála óta.[1] Neve és emléke még ma is él.[2] A nemzetközi munkásmozgalomnak a századforduló idején egyik legbefolyásosabb nevelője volt. Életének utolsó percéig töretlen hittel harcolt a szocialista haladásért, a békéért. Elérte a legtöbbet, ami embernek osztályrészül juthat: kivívta saját népe és az egész haladó emberiség forró szeretetét.

Minden történelmi személyiségről el lehet mondani, mit adtak, mi az, amit nem tudtak megadni és mi az, amit hibásan adtak. Jaurès tevékenysége rendkívül sokrétű és sok tekintetben ellentmondásos. A jelen cikk elsősorban azt emeli ki, amit Jaurès ténylegesen nyújtott és csak kisebb rész szól arról, hogy miért követett el hibákat.

Jaurès alakja a magyar történeti irodalomban

Jean Jaurèsről magyar nyelven ezidáig nem sok írás jelent meg. E munkák történeti áttekintése ennek ellenére igen tanulságos, sok mindent tudhatunk meg Jaurèsről is, a megemlékezőkről is. Ha pedig figyelembe vesszük, hogy a Jaurèsről véleményt formálók között ott van Szabó Ervin, Ady Endre, Jászi Oszkár, Kunfi Zsigmond, Vámbéry Rusztem, Ignotus és mint szerkesztő Mónus Illés, akkor elmondhatjuk, hogy a magyarországi szociáldemokrata és polgári demokratikus mozgalom utolsó fél évszázada jelentős szereplőinek vált problémájává, miként értékeljék Jean Jaurès személyét és tevékenységét.

Mindezek a szerzők saját elgondolásaikat, vágyaikat és terveiket szólaltatták meg, amikor Jaurès alakját megmintázták.[3] *Szabó Ervin* a nemzetközi munkásmozgalomról adott összefoglalóiban különös érzékenységgel reagált a francia munkásmozgalomban végbemenő változásokra. Különböző okok folytán a századforduló idején a francia munkásmozgalomban világosan kikristályosodott, szervezeti formában is elkülönült alakot öltött három irányzat: az ortodox marxizmus, a reformizmus és az anarchoszindikalizmus, Szabó Ervin így saját elméleti problémáit a francia gyakorlati tapasztalatok alapján tovább mélyíthette, ellenőrizhette.

Szabó Ervin a nemzetközi (és hazai) munkásmozgalom sorsdöntő kérdéseire keresett feleletet és így nem róható fel hibájául, ha tanulmányaiban Jaurès személye olykor ferde megvilágításba került. Írásaiban elsősorban a reformizmus ellen kívánt fellépni, így Jaurèsnek ebben az összefüggésben

[1] Jaurès meggyilkolásának napja 1914. júl. 31.

[2] L. a legújabb, 1958—59. évi Cahiers du Communisme és Cahiers Internationaux stb. vonatkozó cikkeit.

[3] *Szabó Ervin:* Visszapillantás az 1902. évi (illetőleg 1903. évi) munkásmozgalomra. Huszadik Század. 1903—4.

negatív arculattal kellett szerepelnie. Szabó Ervin a forradalmi élesztő elemet az anarchoszindikalista szakszervezeti mozgalomban látja, de még az általa különben elmarasztalt ortodox guesdista álláspontot is megvédi Jaurès reformizmusával szemben.[4] Egyénileg Jaurèsről sokkal melegebb hangon szól, aláhúzza a néppel való összeforrottságát, megjelöli azokat a lépéseit, amelyek a reformista botlások kijavítását szolgálták, de mivel e rövidlélegzetű nemzetközi összefoglalók csak a fő összefüggéseket kívánták megvilágítani, az előtérbe Jaurès elméleti és gyakorlati reformizmusa került, míg harca a francia burzsoázia ellen homályban maradt.

Szabó Ervinével körülbelül egyidőben jelentek meg *Ady Endre* franciaországi és hazai riportjai.[5] Ady hatalmas szenvedéllyel harcolt a nacionalizmus, háború, klerikalizmus ellen. Természetes, hogy nagy szeretettel fordult az ugyanazokért a célokért fáradozó Jaurès felé. Ady lelkesedett a francia forradalomért és mélyen elkeserítette, hogy a francia burzsoázia nem valósította meg a nagy forradalom jelszavait. Ugyanezeket a gondolatokat öntötte formába Jaurès is. Ha Ady „igazibb demokráciát" remélt, Jaurès volt az, aki „második hazájában" irányította a harcot eszményének megvalósításáért. Ady soraiból a magyar olvasó az antiklerikalizmus, az internacionalizmus, a béke hősének alakját ismerhette meg.

A polgári radikálisok véleményét a mozgalom egyik vezetője, *Jászi Oszkár* tolmácsolta. Jászi is a kortárs szemével figyelte és értékelte Jaurès tevékenységét. Ő is szembenállt a korabeli magyar valósággal és ellenlábasa volt a Szociáldemokrata Pártnak is. Míg azonban Ady a reakció ellen küzdő harcos Jaurès alakját világítja meg, Jászi a „fontolva haladó" reformistát zárja szívébe. Sajátos módon – bár ellentétes tartalommal – sokkal több közös elem található Szabó Ervin és Jászi Oszkár, mint Jászi és Ady látásmódja között. Szabó Ervin a reformistától féltette a forradalmi munkásmozgalmat. Jászi Jaurès reformizmusát, polgári demokratikus vívmányokért folytatott harcát emelte ki, s az ő tekintélye mögé rejtette saját harcát a szociáldemokrácia „ortodoxizmusa" ellen. De ezúttal nem csak erről volt szó. Jászi nem tolmácsolta híven Jaurès gondolatait. Jászi elvitatta a munkásosztálytól történeti elhivatottságát az új társadalmi rendszer megteremtésében, míg Jaurès egész szívével ezért a „szocialista emberiségért" küzdött és nem szűnt meg hangoztatni, hogy e feladatot megvalósítani csak a munkásosztály tudja. Jászi viszont Jaurès gondolatrendszerének e központi magvát figyelmen kívül hagyta, sőt a jaurèsi szocializmust igyekezett osztálytartalmától megfosztani.[6]

Kisebb tanulmányt írt Jaurèsről *Kunfi Zsigmond*. Az írás a világháború első évében jelent meg, ami – úgy véljük – nem véletlen. Igen tanulságos, gondolatokban gazdag írása elsősorban apológia. Tanulmányának jórészében Jaurès életművének legbonyolultabb és egyik legfontosabb problémáját, a köztársaságról, osztályharcról vallott nézeteit elemzi. Kunfi rámutat Jaurès reformizmusának történeti gyökereire, összefoglaló értékelései azonban túlságosan merevek, itt-ott ellentmondásosak. Jaurèst a nemzetközi revizioniz-

[4] *Szabó Ervin:* Marx kérődzők és osztályharc rikkancsok. Szabó Ervin válogatott írásai. Bpest, Kossuth. 1958.

[5] *Ady Endre:* Ultimátum, A szabad gondolat pápája, Jean Alleman könyve. Városos Magyarország. *Ady Endre:* A fekete lobogó. Bpest, Franklin. 1950. *Ady E.:* Jóslások Magyarországról. Bpest, Athenaeum. 1936.

[6] *Jászi Oszkár:* Jean Jaurès. Huszadik Század. 1914.

mus nagy alakjai közé sorolja, nem vizsgálja azokat a vonásokat, amelyek elválasztják őt ezektől, portréjában túlságosan háttérbe szorul Jaurès történeti fejlődése és így az olvasónak nem tudja megmagyarázni az 1905-ös fordulatot, a pártegység megvalósulását, Jaurès szembefordulását a Millerand—Briand szárnnyal. Amennyiben mégis ad magyarázatot, az nagyon felszínesnek hat, merő utalás a nemzetközi fórum (amszterdami kongresszus) döntésére. Pedig Kunfinak nagyon jól kellett tudnia, hogy Jaurès ha alá is vetette volna magát e határozatoknak, amennyiben azokkal bensőleg nem ért egyet, kifelé nem hangsúlyozza helyességüket. A választ csak a francia társadalmi-politikai élet változásának, Jaurès fejlődésének figyelembevételével lehet megadni. Ezen a ponton kezdődik Kunfi apológiája és folytatódik ott, ahol Jaurèsnek a nemzeti önvédelemről elhangzott szavait idézi, az imperialista háborúban való részvétel igazolására.[7]

A háború folyamán a magyar szociáldemokrata és polgári sajtó dicsfényt szőtt Jaurès homloka köré, hogy az Antant imperializmusának kimutatásával a tömegeket a Monarchia, Németország imperializmusának járszalagára foghassa. A békeharcos Jaurès alakja csak 1918-ban, a háborús fáradtság, a forradalmi erjedés talaján bukkan fel ismét.

Egészen másként látta Jaurèst a Magyar Tanácsköztársaság. Az Érdekes Ujságban, mely az olvasóközönséggel megismerteti a nemzetközi munkásmozgalom nagy alakjait, Bölöni György írt Jaurèsről cikket. Bölöni György egy lezárult korszak utolsó nagy harcosát látja benne, aki ugyan már nem volt képes a korszerű harc módszereit kidolgozni és alkalmazni, de akinek egész tevékenysége, politikai morális tisztasága, el nem lankadó harca az emberiségért, a haladásáért mintegy megteremti a feltételeket a nemzeti munkásmozgalom újabb szocialista-forradalmi fellendülése számára.[8]

A magyarországi Jaurès-irodalom ezután hosszú éveken keresztül alig gazdagodik új jegyekkel. A harmincas években a Hitler-fasizmus hatalomra jutása ad új értelmet a Jaurès-megemlékezésnek. A demokratikus, radikális polgárság képviselői ismét Jaurèshez apellálnak, de a „fasiszta tömegjelenséggel", a kispolgárság „iránytvesztettségével" szemben megadással, nosztalgiával, kishitűen. Vámbéry Rusztem ugyan míg bízik a jövőben, s csak azt hangsúlyozza, mennyivel nehezebb az értelmiség megnyerése a haladás számára, mint Jaurès hitte.[9] Ignotus azonban már elvesztette reményét és kérdésesnek tartja, létrejönnek-e még egyszer a haladásnak olyan feltételei, mint a múlt század végén, kialakul-e valaha is olyan demokratikus szövetség, amilyennek Jaurès szimbólumává vált.[10]

A harmincas évek második felében két nagyobblélegzetű tanulmány jelent meg egyszerre Jaurèsről.[11] Az írásokat az 1935/36-ban meghirdetett és megvalósított Népfront-politika problematikája hatja át. A szerzők Jaurèsben a Népfront szellemi előfutárát látják. A két munka között, a közös találkozó pontok mellett jelentős eltérés is mutatkozik. Míg *Lajtor László* szinte megilletődéssel nyúl Jaurèshez és elsősorban a „béke hősét" mintázza meg, *Fejtő*

[7] *Kunfi Zsigmond:* Jaurès az emberiség és a szocializmus nagy halottja. Bpest, Népszava. 1915.

[8] *Bölöni György:* Jaurès. Érdekes Ujság. 1919. júl. 28—9-es szám.

[9] *Vámbéry Rusztem:* Az értelmiség szocializmusa. Századunk, 1929. jan. 5. l.

[10] *Ignotus:* Az idők mögül. Ad nomen Jaurès. Magyar Hírlap, 1934. aug. 5.

[11] *Lajtor László:* Jaurès a béke hőse. Bpest, Faust Imre könyvkiadó. 1937. *Fejtő Ferenc:* Jean Jaurès. Bpest, Népszava. 1937.

Ferenc írása (amely a *Mónus Illés* szerkesztette Szocialista Tudás Könyvtárában jelent meg) sokkal inkább elemző jellegű. Fejtő elemzéseivel azonban mélyen Szabó Ervin és Kunfi Zsigmond mérceje alatt marad. Írásának jelentős hányadát a hagyományos problémák (Jaurès szocializmusa, a millerandizmus, a forradalom) „újszerű" megvilágításának szenteli, az újszerűség azonban szinte csak tényleges ellentmondások elmosásában, hibás megválaszolásában merül ki. Fejtő olyannyira igazolja, helyesli Jaurès reformista lépéseit (így a Millerand-ügy esetében is), hogy ily módon magával Jaurèsvel kerül szembe, aki fokozatosan kiábrándult a millerandizmusból. Fejtő teljesen hibásan az amszterdami döntésre vezeti vissza a köztársasági blokk szétesését, holott Jaurès írásaiból napnál fényesebben bontakozik ki a radikális párt jobbratolódása, szembefordulása saját reformpolitikájával, a szocialista párttal.

A második világháború befejező periódusában jelent meg *Jordáky Lajos* Jaurès-feldolgozása.[12] Jordáky a francia munkásmozgalom egészéről vázol fel képet. Figyelmét a munkásmozgalom belső problematikája köti le, a Jaurèsről írt fejezetnek több mint kétharmadát a reformizmus, osztályharc, forradalom kérdéseinek vizsgálata teszi ki. Jordáky helyreállítja az igazságot, kiküszöböli azokat a zavaró, téves ítéleteket, melyek elsősorban Fejtőnél kaptak lábra. Amikor azonban Jaurès reformizmusára rámutat, azzal polemizál, csak nagyon kevés teret enged Jaurès pozitív, még ma is tanulságos gondolatainak. Hasonlóképpen érdemtelenül háttérbe szorul a politikai közélet cselekvő, harcos személyisége. Így minden érdeme ellenére Jordáky sem nyújtott teljes képet az egész emberről.

A felszabadulás után *Sós Endre* rajzolt Jaurèsről inkább irodalmi érzéssel telített, mint történetileg új elemzésekre alapozott képet.[13] Ezzel a magyar Jaurès-irodalom végéhez is értünk. 1945 óta az egyetemi jegyzetek néhánysoros összefoglalóin kívül újabb munka Jean Jaurèsről nem jelent meg.

Az egész magyar nyelvű Jaurès-irodalom két nagy csoportra osztható, amelyet egy harmadik irányzat egészít ki. Az egyik táborban állnak azok, akik Jaurès reformizmusát hangsúlyozzák, emiatt jogosan elmarasztalják, de ugyanakkor történeti értékét alábecsülik. Az ellenpóluson Jászi Oszkár és más, a polgári demokratikus mozgalomban megrekedő személyek, ugyancsak a reformizmus alapján Jaurèst választják lobogójukul, nagyrészt az osztályöntudatos munkásmozgalom ellen. E két nagyobb irányzat mellett a voltaképpeni szociáldemokrata történetírók (Kunfi, Fejtő) problémákkal küzdenek ítéletük megalkotásakor. A nehézségeken Fejtő úgy lesz úrrá, hogy Jaurès reformizmusáról kijelenti, hogy ez nem is volt reformizmus, vagy ha az is volt, nem volt káros a munkásosztály számára. Lajtor a problémát úgy oldja meg, hogy főként az antimilitarista Jaurèsvel foglalkozik. Kunfi úgy vágja el a gordiusi csomót, hogy 1905-ben mesterséges vízválasztót teremt Jaurès életében. Szerinte azelőtt reformista volt, utána pedig marxistává vált. E harmadik irányzat is abszolút értékítéletre törekszik ott, ahol ezt nem adhatja meg. Jaurès esetében a francia társadalmi-politikai valóság és egyéni fejlődése a meghatározó elem; e kettős bázison bonyolult, ellentmondásos gondolatrendszer és politikai gyakorlat nyugodott, amely azonban reformista mélypontján is fontos gondolatokkal és tettekkel gazdagította a munkásmozgalmat.

[12] *Jordáky Lajos:* A francia forradalom három nagy alakja: Lafargue, Guesde, Jaurès. Bpest, A Szociáldemokrata Párt kiadása. Világosság. 1944.

[13] *Sós Endre:* Három mártír. Bpest, Officina. 1945.

A magyarországi Jaurès-irodalom másik sajátossága: időbeli elmaradottsága. Talán e közel tizenötesztendős hiánynak köszönhető, hogy életművének oly fontos oldalai maradtak homályban, mint harca a gyarmati imperializmus ellen, parasztpolitikája, felfogása az általános sztrájkról, kapcsolata az értelmiséggel, a fiatalokkal, küzdelme a proletársajtó megteremtéséért, állandó parlamenti és sajtóharca a közvélemény megtévesztői ellen. De még azon a téren is, ahol viszonylag nagyobb figyelmet fordítottak tevékenységének és elképzeléseinek kidolgozására, az elvégzett munka túlságosan általános síkban mozog. Így még a békeharcosról közismert vázlaton is csak a fő kontúrok nyertek eddig kidolgozást, a mindennapos gyakorlat szerteágazó aprómunkáját nagyon kevéssé ismerjük. Pedig e részletek nemcsak azért fontosak, mert Jaurès életének utolsó másfél évtizedét éppen az az „aprómunka" töltötte ki, hanem azért is, mert ezeket közelebbről megismerve, számos olyan mozzanatot vehetünk észre, amelyek mind a mai napig megőrizték aktualitásukat.

Jaurès életútja

Jaurès 1859. szeptember 3-án született a dél-franciaországi Castres-ban. Apja kereskedő volt és kis birtokkal is rendelkezett. Anyja családja szövéssel foglalkozott. A kispolgári család egy előkelőséggel dicsekedhetett, Jaurès nagybátyjával, B. C. Jaurès admirálissal.

J. Jaurèst a helyi magán elemiiskolába iratták be, onnan 1869-ben került a castresi kollégiumba. Minden évben elnyerte az osztályelsőséget. 1875-ben felfigyel rá a tanfelügyelő és miután a fiatal Jaurès első helyezést ért el a liceumok és kollégiumok versenyében, a tanfelügyelő segítségével bejutott az École Normale Supérieure-be. Három évig folytatja itt tanulmányait, teljesen távolmaradva a politikai élet viharaitól. 1881-ben a főiskolát elhagyva az albi-i liceum tanára lesz. Két évvel később meghívást kap a toulousei egyetem filozófiai tanszékére, 24 éves korában már az egyetemen tanít.

Jaurès ez idő tájt a polgári köztársaság lelkes híve, nagy tisztelője Ferrynek és Gambettának. Érdeklődni kezd a politika iránt és a helyi sajtó felfedezettjeként 1885-ben Tarn-ban jelölik a köztársasági listán. A monarchista reakciós ellenzéki jelölttel szemben megválasztják, 26 éves korában parlamenti képviselő lesz.

A fiatal képviselő a balközép padsoraiban foglal helyet. Az 1886-os decazvillei sztrájk, a munkásképviselők külön frakciójának megalakulása meglepi, de ekkor még rendkívül szegényesek ismeretei a munkásmozgalomról, szocializmusról. A nagy francia forradalom eszméinek igézete hat rá, és a forradalom jelszavait kéri számon a polgári politikusoktól. Ez az a pont, ahol első csalódásai érik, ahol megkezdődik Jaurès elhatárolódása a polgári pártoktól. Már ebben az időben élénken foglalkoztatják a szociális reformok. 1886-ban törvényjavaslatot terjeszt be a munkások nyugdíjaira vonatkozóan, nem riad vissza éles fogalmazásoktól sem, amelyekben megbélyegzi a tőke brutalitását. A szociális reformok mellett ez idő tájt a klerikalizmus elleni harc köti le erejét, többször fellép a tanítók gazdasági helyzetének javítása, a világi községi elemi iskolák felállítása érdekében.

A nyolcvanas évek második felében, különösen a tonkini vereség és a becsületrend-botrány után Franciaországot elöntik a Boulanger-mozgalom hullámai. A finánctőke köztársasága ellen a reakció szociális-nacionalista demagógiával lép fel. Jaurès felismeri a veszélyt, látja a szociális kiváltó oko-

kat, reformokat sürget, de egyelőre 1889-ben, szülővárosában kibuktatja egy monarchista ellenjelölt. Jaurès ismét elfoglalja katedráját a toulousi egyetemen, de ezúttal már nem szakítja meg politikai tevékenységét. Közreműködik a községi választásokon, cikkeket ír a helyi sajtóba. Ebben az időben a radikálisokat sürgeti, keressenek kapcsolatot a munkássággal, hajtsák végre a szükségessé vált reformokat. A munkásmozgalmat ekkor még a posszibilistákban látja megtestesülni. Csak 1892-ben kerül közvetlen kapcsolatba a marxistákkal, J. Guesde-del, de ez a kapcsolat nem volt sem tartós, sem mély.

1892-ben szülővárosa környékén (Jaurès évenként itt tölti nyári szünidejét) Carmaux-ban sztrájkba lépnek a bányászok, a helyi bányabáró hatalmaskodása ellen.

Jaurès a bányászok mellé áll és végigküzdi oldalukon a két és félhónapos harcot. Ezt követően a J. Guesde vezette Munkáspárt felkéri, vállalja el a képviselőjelöltséget Carmauxban. Jaurès szívesen lép fel a munkások jelöltjeként, akik 1893-ban be is juttatják a parlamentbe mint szocialistát. Jaurèst azonban csak laza szálak fűzik a Munkáspárthoz. 1893-ban több mint 50 szocialista képviselő került az új parlamentbe. Jaurès, bár alaposan tanulmányozza Marx munkáit, a független szocialisták csoportjához csatlakozik. Ugyanakkor ő válik a szocialista parlamenti frakció legelső szónokává. Ekkor, a 90-es évek elején állítja fel először híres tételét: a burzsoázia nem támadhatja a szocialistákat anélkül, hogy ugyanakkor ne mérne csapást a köztársaságra.[14]

Jaurès a kilencvenes években már a parlamenti frakció tényleges vezetőjévé válik. Szoros kapcsolatot tart fenn a munkásokkal. A carmauxi üvegmunkások sztrájkját követően az ő segítségével hozzák létre 1895-ben az üveges szövetkezetet. A szövetkezet létrehozásában a konkrét segítségen túl a szocializmus megvalósulását látta a kapitalista társadalmon belül. E nézete a későbbiekben még inkább meggyökeredzett.

A kilencvenes évek végén a francia politikai élet középpontjába a Dreyfus-ügy körül kibontakozó viharok kerültek. Jaurès, mihelyt meggyőződött Dreyfus ártatlanságáról, teljes erejével belevetette magát a politikai küzdelmekbe. Felfogásával szembekerült mind a szocialisták opportunista (Millerand, Viviani), mind a marxista forradalmi szárnyával (Guesde). A bonyolult belpolitikai helyzetben egyik szárny sem tudott a követelményeknek megfelelő választ kidolgozni. Jaurès a dreyfusardok egyik vezetőjévé vált és hozzájárult a klerikális-militarista reakció vereségéhez. A győzelemhez indokolatlanul túl nagy reményeket fűzött, a köztársaság veszélyét túl nagynak látta, és ezzel magyarázható, hogy lelkesen támogatta Millerand részvételét a Waldeck-Rousseau—Gallifet-féle kormányban. A későbbiekben, miután a burzsoázia az antiklerikalizmuson túl elzárkózott a nagyobbméretű szociális reformok meghozatalától, s a kormány több helyütt kegyetlen terrorral lépett fel a munkásosztállyal szemben, ezen kívül, mert a guesdisták is élesen bírálták álláspontját, Jaurès bizalma megingott Millerand politikájának helyességében. A burzsoázia és különösen a radikális párt jobbracsúszását észrevevén, látnia kellett, hogy a „haladó burzsoáziával" való blokkpolitika feltételei megszűntek. Ugyanakkor az Internacionálé is elmarasztalta Jaurès politikai irányvonalát. Jaurès szakított Millerandnal, Brindnal, a blokk-

[14] Idézi *Léo Figuères:* Jaurès et jaurèssisme. Cahiers du communisme. 1956. 1—2. sz.

politikával, ami után 1905-ben létrejöhetett a munkásosztály egységes politikai pártja az SFIO (az Internacionálé francia szekciója).

Jaurès még 1904-ben megalapította az első hosszú életű munkás napilapot, az Humanitét. A lap állandó gazdasági nehézségekkel küzdött, de fennmaradt és a szocialista szervezett munkások mindennapi olvasmányává vált. „Igaz, az Humanité nem volt kezdettől fogva olyan, amit proletárlapnak lehet nevezni és tartalmában terjesztette Jaurès idealista, reformista nézeteit. Mégis az Humanitéval jelent meg Franciaországban első ízben munkás és szocialista napilap, amely összegyűjtötte a munkások életének valamennyi megnyilvánulását. Erre Guesde és a Munkáspárt, Engels figyelmeztetései ellenére, aki nagy jelentőséget tulajdonított a munkássajtónak, nem volt tartósan képes... Az Humanité megalapítása Jaurès nagy érdemei között szerepel."[15]

Az egyesült párt politikájának tényleges kialakítója Jaurès volt. Ez nemcsak annak köszönhető, hogy Guesde idős, beteges ember, míg Jaurès, a nagyszerű szónok, robbanó egészségnek örvend, elárasztja a szocialista sajtót cikkeivel, felszólal a népgyűléseken, vezeti a parlamenti frakciót, vagy mert érvelésének módja nagyobbhatású a polgári demokratikus keretek között, mint Guesdeé. Ennél többről van szó. J. Guesdenél mindig jellemző tünetként jelentkezett a doktrinerség, élete végén pedig e doktrinerség oly súlyos akadállyá változott, hogy helyenként igen alapos és mély észrevételei ellenére nem tudott hathatós politikai platformot kidolgozni, amely Jaurès reformista lépéseit ellensúlyozta volna.

Franciaország politikai életében a múlt század utolsó harmadában ismétlődő belpolitikai válságok után a XX. század kezdetétől az első helyet a külpolitika foglalja el: a gyarmati háborúk, az imperialista háborúra való felkészülés, a német—francia ellentétek éleződése. E változásnak belső vetülete a nacionalista hullám feltornyosulása. Jaurès, mint érzékeny gyakorlati politikus, azonnal látja a veszélyt és ő lesz a gyarmatosítás, a háborús készülődés, a nacionalizmus ellen forduló tábor első katonája és egyben a francia finánctőke, a reakció leggyűlöltebb ellensége. (A francia militarista sajtó nem Hervét, hanem Jaurèst tekintette potenciálisan veszélyesebb ellenfélnek, és Deroulède nem Hervét, hanem Jaurèst hívta ki párbajra, Maurras, Daudet a „hazaáruló" Jaurès ellen követelt akciókat.[16] A szélsőjobboldali militarista reakció Jaurès halálában látta a háború előfeltételét. A háború előestéjén Jaurèst meggyilkolták.)

Guesde nem ismerte fel tisztán a háború közeledő veszélyét és doktriner módon azt ismételgette, hogy a kapitalista társadalom talaján nem lehet semmit tenni a háború ellen. Elzárkózott a tömegek mozgósításától, a háború ellenes akciótervek kidolgozásától, mondván, hogy az egyetlen akcióterv a szocializmus zászlaja alá való mozgósítás lehet. A militarista körök tevékenységének Jaurès a nagy leleplezője. Reformizmusa ellenére, mind külpolitikai vonatkozásban, mind belpolitikai téren is helyesebben látja meg az összefüggéseket, mint Guesde. A 900-as évek munkásmozgalmában bénító kettősséggel válik el a szakszervezeti mozgalom és a szocialista párt politikája. A szakszervezeteken az anarchoszindikalizmus lesz úrrá. A szakszervezetekben tömörülő szervezett munkásság a kapitalista kizsákmányolás felszámolását a min-

[15] Uo.

[16] *Charles Rappoport:* Jean Jaurès. Paris, Rieder. 1925. 82—84. l.

dent elsöprő, megváltó általános sztrájktól várja. Guesde mereven elveti az általános sztrájk gondolatát (az Internacionálé 90-es években megtartott kongresszusainak ítéletét ismétli meg és nem veszi figyelembe a 90-es, de főként az 1900-as években kirobbant, az életben megvalósult általános sztrájkok tapasztalatait). Jaurès az, aki már a 900-as évek legelején rugalmasabb álláspontot foglal el (ha az általános sztrájk fegyverét reformista síkban is akarja felhasználni), és ő az, aki a szakszervezetekkel való együttműködést szorgalmazza, aki a munkásegység fontosságát hangsúlyozza.

Jaurèst magát az 1900-as években végbemenő események „balratolják", pontosan abban a mértékben radikalizálják, ahogy a reformok lehetősége elenyészik. 1905 után a munka és tőke harca kiéleződik Franciaországban. Clemenceau és a renegát szocialisták (Briand, Viviani) katonai terrorral lépnek fel a munkások ellen. A radikális párt hajszát kezd az „anarchista rendbontó" szakszervezetek és a „hazaáruló, német császárt szolgáló" szocialisták ellen. A finánctőke a külső háborúra való felkészülés jegyében kiszélesíti kormánybázisát a renegát szocialistákkal, kormányzási módszerét a választási ígérgetésekkel tökéletesíti. 1906-ban a radikálisok győznek a választáson, de semmit sem valósítanak meg programjukból. Jaurès ekkor írja: „nincs demokrácia, ha a programok nem sérthetetlen szerződések a pártok, illetőleg az ország között".[17]

Jaurès tehát felfigyelt a parlamentáris kormányzás jelentőségének hanyatlására, amely az imperializmus korára általában, így Franciaországban is, jellemzővé vált. Jaurès megemlíti ezeket a karakterisztikus vonásokat: a kormány hallgataggá válik, nem terjeszti a nép elé szándékait, ellentmondó zavaros nyilatkozatokat tesz közzé, a végrehajtóhatalomban, különösképpen pedig a hadseregben, a reakció lesz úrrá, a Poincaré-féle nemzeti párt a köztársasági felszín alatt a hagyományos reakciós erők számára készíti elő a talajt, a szellemi életben az irracionalizmusnak, az ösztönöknek, az erőszaknak hódolnak.[18]

Jaurès életének ezek az utolsó évei állandó küzdelemben telnek el a belpolitikai reakció és a külső háborús veszély ellen. És ha nem is szabadult meg idealista, köztársasági illúzióitól, ha értékeléseibe mégoly komoly hibák is csúsztak be (pl. az angol imperializmus megítélése, a balkán háború), ezekben az években a francia munkásmozgalom, de Jaurés egyéni értékelése szempontjából sem az elméleti hibák képezik a meghatározó elemet, hanem a gyakorlati küzdelem, amelyet a francia munkásosztály és valamennyi nép érdekében folytatott a francia imperializmus ellen.

*

Mint e rövid összefoglalóból is kitűnt, Jaurès életének az a része, amelyet már a szocialista munkásmozgalomban töltött el, két nagyobb egységre bontható: a XIX. század végén a belpolitikai válság idején a köztársaságot védelmezte, a köztársaság szociális megújhodásáért küzdött, a szociális reformokat sürgette. A XX. század első éveitől egész életét a háborúellenes küzdelemnek szentelte. A továbbiakban e két periódus néhány fontos mozzanatát kívánjuk ismertetni és elemezni.

[17] *Madeleine Reberioux:* Jean Jaurès et la République. Cahiers Internationaux. 1958. 99. sz.
[18] Uo.

Jaurès reformizmusa

Jaurès reformizmusának megítélése a magyar irodalomban túlságosan egyértelmű, egysíkú és szürke. Szabó Ervinnél, tekintettel a polemikus összefoglalókra, ez érthető, ha nem is mindig elfogadható. Kunfinál, aki teljes összegezést adott, ez már kevésbé megbocsátható. Kunfi oly messze ment, hogy Jaurèst egy sorba helyezte a revizionistákkal: „Bernstein az angol ipari fejlődés, David a német mezőgazdasági fejlődés vizsgálata alapján kezdte ki a marxizmus elméletét: ebbe az összefüggésbe kell beállítani Jaurès blokkpolitikáját is, ami gyakorlati következménye és alkalmazása volt a revizionista elméletnek."[19]

Kunfi egyébként itt önmagával kerül ellentétbe, amikor ugyanebben az írásában rámutat, hogy Jaurès reformizmusának gyökereit a francia forradalom eszméi és a francia köztársaság iránt táplált illúzióiban kell keresni. Jaurès Bernsteinnel szemben nem a marxizmustól távolodott el, hanem ellenkezőleg, a marxizmus felé közeledett. Bernsteinnel ellentétben, nem fedezte fel a marxizmus elavultságát. A marxista elmélet egyes főbb tételeit nem tette magáévá, de véleményének újszerűségére nem formált igényt. Jaurès emellett nem egy és nem is akármilyen kérdésben kimondottan Bernstein és a revizionisták ellen foglalt állást. Bernstein „osztályelemzési" módszerét (amelynek során mind a burzsoáziát, mind a proletariátust kisebb rétegekre bontotta, majd kijelentette, hogy a két osztály között nem állapítható meg éles határvonal) és annak eredményét határozottan elvetette: „nem elégséges két osztály összemosásához a közbülső árnyalatok sokaságát megállapítani: a természetben az ellentéteket közvetítő árnyalatok sokasága hozza közel egymáshoz"[20] és példákkal bizonyította, hogy a „közbülső árnyalatok" nem tagadják az ellentéteket. Az adott esetben pedig fenntartotta a marxi értékelés helyességét, amelynek értelmében a kapitalista magántulajdonviszonyok a modern társadalmat két ellentétes osztályra bontják.

Jaurès visszautasította a bernsteini revizionizmus alaptételeit. A közgazdaság terén síkra szállt az értékelmélet és a termelőerők koncentrációja, a filozófia vonalán a dialektika mellett. Charles Fourniau nemrégiben publikált cikkében három pontban foglalja össze azt a szembetűnő eltérést, ami Bernstein és Jaurès között mutatkozik. Nevezetesen: míg Bernstein a kapitalizmus újjászületéséről beszél, Jaurès a burzsoá radikalizmus gyengülését hangsúlyozza. Bernstein az osztályellentétek elmosódását emeli ki (a tőke „demokratizálódása", a proletariátus rétegekre bomlása), ezzel szemben Jaurès a tulajdonviszonyok alapján elkerülhetetlennek tartja a további osztályharcot. Végül a revizionisták nem hisznek a szocializmus jövőjében, félnek a forradalomtól, Jaurès „ezzel szembeállítja forradalmi hitét, a szocializmus perspektívájának líraiságát".[21]

Bizonyos vonatkozásban Jaurès rokonszevezett Bernsteinnel. Ez a pont azonban nem a marxi tételek revizionista „korrigálása" volt, hanem az adott történeti helyzet kínálta akciólehetőségek megítélése. Jaurèst egész pályafutása során hatalmas energia fűtötte és a kapitalista kizsákmányolás, a tömegek anyagi és szellemi jogfosztottsága láttán minden alkalmat megragadott,

[19] *Kunfi Zsigmond:* i. m. 19. l.
[20] Oeuvres de J. Jaurès. VI. k. 137. l.
[21] *Charles Fourniau:* Jean Jaurès, Critique de Bernstein. Cahiers du communisme. 1959. szept.

hogy bármily kis mértékben is, de javítson sorsukon. Jaurès túlbecsülte a reformok lehetőségeit és e hiba, az arányok elvétése vált politikai ballépéseinek fő okává. E jelenséget nem szabad csupán önmagában vizsgálnunk. Mégcsak nem is arról van szó, hogy származása, neveltetése, ifjúságában magára öltött szellemi vértezete (filozófiai idealizmus, a francia forradalom kultusza) eleve megszabták későbbi lépéseit, bár ezek kétségtelenül jelentős befolyással voltak rá. Jaurès reformizmusánál rá kell mutatnunk azokra a francia és nemzetközi politikai erőkre, amelyeket Kunfi nem méltatott kellő figyelemre.

Franciaországban a XIX. század utolsó évtizedeiben és a századforduló táján olyan változások következtek be, amelyek Jaurès reformista illúzióit táplálták. A feudális-militarista-monarchista törekvések utóvédharcát leküzdve, megszilárdult a köztársaság, a politikai életben jelentős szerephez jutott a középosztály, sőt forma szerint annak alsó, kispolgári tömegei is. Kormányhatalomhoz jutottak a radikálisok, sőt „szocialisták" is. A korszellem a liberalizmus irányába tolódott el. És ha Jaurès az ország határain túlra tekintett, hasonló jelenségekkel találkozott Angliában, Olaszországban, egész Nyugat-Európában.

Jaurès azonban nem volt polgári reformer. Ő a társadalom haladásának letéteményesét a proletariátusban látta. A munkásmozgalom nyugaton mindenütt szélesedett, nőtt befolyása, tömegereje. E „békés fejlődés" periódusában, amikor a burzsoázia liberális reformokkal kacérkodott és a munkásosztály lépésről lépésre haladt előre, Jaurès reményei igazolódni látszottak.

A századforduló, elsősorban 1905 után a helyzet megváltozott. Az avitt, szétmorzsolódó, reakciós csoportok helyét az erős finánctőke foglalja el, amely köré ezek is felzárkóznak.* A radikális párt képtelen végrehajtani programját, szétbomlik, jobbratolódik, elerőtlenedik. Clemenceauval, Briandnal szemben Poincaré lesz négy-öt éven keresztül a „nap hőse". A parlament, a pártok szerepe jelentéktelenné válik, Jaurèsnek mindinkább rá kell ébrednie, hogy a hatalom a finánctőke kezében összpontosul. A liberalizmussal szemben az irracionalizmus, az erőszak kultusza, a militarizmus erősödik. Véres osztályharcokra és imperialista gyarmati kalandokra kerül sor. Jaurès reformista illúziói megtépázódnak, sőt idővel szét is foszlanának, de ekkor egy új történeti erő, a háború veszélye újfajta illúziókkal pótolja a letűnőket. Ily módon, bár változó és csökkenő mértékben, a reformista tendenciák Jaurèsra élete végéig hatottak, még akkor is, amikor élete utolsó nyolc esztendejében forradalmi eszményeihez közelebb hozta kora munkásmozgalmának forradalmian harcos tapasztalatait.

Külön érdeklődésre tarthat számot Jaurès reformizmusának kapcsolata és összefüggése Guesde és a Munkáspárt doktrinerségével. Jaurès nem egy ízben ütközött azokba a Guesde és munkatársai által emelt merev falakba, amelyek

* Megjegyzendő, hogy Franciaország gazdasági fejlődése is a reformista illúziókkal szemben hatott. A gyors ipari fellendülés után mindinkább érvényesült a nagytőke parazitává válása, az egész burzsoázián belül megnőtt az uzsorás és gyarmati tőkések szerepe. Franciaországban ez elsősorban nem a jólszituált munkásarisztokráciát gyarapította, hanem a járadékosok rétegét növelte, akik nagyrészben a kispolgárság köréből kerültek ki és akik e réven is fogékonyabbá váltak a nagyhatalmi érvekre. Ugyancsak a nacionalista imperialista tábor befolyását növelte Franciaország lemaradása a német finánctőke ugrásszerű előretörésével szemben, amikor a 900-as években állandósul a háborús pszichózis.

közé nem lehetett beszorítani a francia valóság által felvetett problémákat.* Jaurès néhány, nem egy esetben lényeges problémát sokkal helyesebben közelített meg, mint Guesde (a köztársaság veszélyeztetettsége, a burzsoázián belüli csoportellentétek kiaknázása, a klerikalizmus elleni harcba való bekapcsolódás), de a helyes nyomról utat tévesztett, a helyes gondolati elemekből reformista épületet rakott össze. A tévedésekhez és hibákhoz természetesen idealista, illúzióktól terhelt felfogása képezte az alapot, de az is hozzájárult, hogy a Guesdedel folytatott permanens, akut vita során a hibás elemek kijegecesedtek. Jaurèst ebből a helyzetből a marxizmus alkotó alkalmazása segíthette volna ki, s hogy a marxizmus ilyen kifejtésére milyen élénken reagált, bizonyítéka az a cikk, amelyben Engels közreadott leveléhez fűzött gondolatokat.[22] Ezek az elemzések azonban elmaradtak, Jaurès és Guesde botlásai úgyszólván kiegészítették egymást.

E megállapítás helyességét igazolja Jaurès és Guesde 1900 októberi vitája, amikor világosan körvonalazták saját elgondolásaikat, illetőleg polemizáltak vitapartnerük nézeteivel. A vitát Lilleben tartották. A vitavezető Delory lillei szocialista polgármester volt. A vita szövege megtalálható Jaurès válogatott munkáiban; szeizmográf érzékenységével mutatja a véleményeltéréseket, elemzése megéri a fáradságot, mert pontos képet ad mind Jaurès, mind Guesde gondolatrendszeréről, erős és gyenge oldalairól.

A vitázók megegyeztek, hogy véleményeltéréseik a Millerand-ügy során éleződtek ki, de tulajdonképpen a Dreyfus-per során kezdődtek.

Jaurès mindjárt felszólalása elején leszögezte, hogy az osztályharc alapján áll és vázolta, miben látja az osztályharc elemeit. Három ilyen elemet különböztetett meg: az osztályharc meghatározó tényezőjeként a tőkés magántulajdont jelölte meg, de hozzá tette, hogy az osztályharc nem bontakozhatnék ki igazán, ha a kizsákmányolt tömegek a fennálló társadalmi rendszert elfogadnák öröknek, nem helyeznének szembe vele egy másik társadalmi rendszert. Végül aláhúzta, hogy a munkásosztály nem várhatja felülről a kizsákmányolás megszüntetését; ezzel választó vonalat húzott a keresztényszocialista mozgalmak, az utópikus szocializmus, valamint a szocialista munkásmozgalom közé.[23] Közbevetőleg:

Jaurès elhatárolja magát Blanctól is. Ez annyiban érdekes, hogy Kunfi Jaurèst mintegy Blanc szellemi örökösének tünteti fel, aki a burzsoázia bizonyos csoportjainak megnyerését lehetőnek tartja. Jaurès elhatárolódása itt figyelemre méltó és elméletileg pontosabb, mint Kunfié: Jaurès aláhúzza, hogy Blanc a burzsoáziától várta a szükséges reformokat, a munkásosztály nála csak alárendelt szerepet játszik, míg ő — Jaurès — a munkásosztálytól várja az emberi társadalom megszabadítását a kizsákmányolástól.*

Szembetűnő a párhuzam Jaurès definíciója és Marx híres, J. Weydemeyerhez írt levele között. Jaurès beszél arról, hogy a munkásosztálynak

* A jelen cikk csak Jaurès portréjának teljesebbé tételéhez kíván hozzájárulni. A Guesdedel és a munkáspárttal kapcsolatos észrevételek is kizárólag ebben az összefüggésben vetődnek fel. Mindezt azért tartjuk szükségesnek megjegyezni, nehogy az olvasó ferde képet alkothasson J. Guesderől, akiről itt csak egy vonatkozásban, a doktrinerségéről szóltunk, de akinek egész tevékenysége, ugyanúgy mint a Munkáspárté, a francia munkásmozgalom történetének szerves és értékes építőkövét képezi.

[22] La Petite Republique. 1900. nov. 17. Oeuvres de J. Jaurès. VI. k. 1933. 182—185. l.

[23] Oeuvres de J. Jaurès. VI. k. 191—192. l.

magának kell felszabadítania magát és az egész emberiséget, de hiányzik nála a proletárdiktatúra gondolata.[24]

Jaurès és Guesde között a tulajdonképpeni vita nem az elméleti alapok lerakása körül indult meg, hanem a taktikai feladatok vázolásánál. Jaurès hangsúlyozta, hogy az osztályharc az elvi irányzatú, de az nem ad minden kérdéshez szükséges felvilágosítást, így nem ad világos választ a párt gyakorlati politikája számára, hogy részt vegyen-e az adott helyzetben a választási harcban, szövetséget köthet-e a burzsoá pártokkal, mennyiben tehet különbséget a burzsoázia különböző frakciói között. Jaurèsvel szemben Guesde hangsúlyozza, hogy a párt minden lépését az osztályharc menete szabja meg.

A taktikai ellentétek elvi magja az, hogy Jaurès szerint Guesde „nem tesz különbséget a burzsoázia különböző kormányai és pártjai között".[25] Jaurès diagnózisa ebben a vonatkozásban helyes volt, és igaza volt, amikor a haladás és a munkásmozgalom érdeke nevében támadta Guesde szektariánizmusát. Értékálló az a megállapítása, hogy a „szocialisták feladata, hogy a burzsoázia azon frakcióival együttmenjenek, amelyek nem akarnak visszafelé menni".[26] Önmagában senki sem vethet semmit ez ellen a mondat ellen. Csak az von le sokat a helyes taktikai irányvonal meghatározásának értékéből, hogy Jaurès a szövetséget nem teszi függővé a történeti körülményektől, a burzsoázia progresszív frakcióját mindig szinte azonos erőben levőnek, abszolútnak veszi. A 900-as években annál keserűbb lesz kezdődő kiábrándulása illúzióiból.

E taktikai elgondolás gyakorlati megvalósításaként tünteti fel magatartását a Dreyfus-válság idején, valamint Millerand kormánybaléptekor. Itt derült ki, hogy Jaurès elképzelése hibás vonalon folytatódott. A burzsoázián belüli ellentétek alapján állandó hathatós szövetséget tartott lehetőnek, ahelyett, hogy e szövetséget viszonylagos, alkalmi lehetőségként vetette volna fel, amelyet csak speciális történeti okok indokolhatnak.

Guesde mereven elítéli a Dreyfus-mozgalomban való részvételt: „ez a munkásokat dreyfusardokra és antidreyfusardokra bontaná, a munkásosztály elé egy ember ártatlanságának vagy bűnösségének rébuszát állítaná".[27] Guesdenek kétségtelenül igaza van, amikor Jaurès szemére veti, hogy az osztályelemek túlságosan elhalványodtak politikájában, túlságosan a morális és a köztársaság egészét védő elemek kerültek előtérbe. Guesdet is érzelmei vezették, de túlságosan elragadták. Felháborodott azon, hogy egy a burzsoáziából származó tiszt személyes ügye leköti az ország figyelmét, sőt még a munkásosztály erejét is igénybe akarják venni, azt követelik tőle, hogy függessze fel osztályharcát, amíg a burzsoán elkövetett burzsoá igazságtalanságot a proletariátus helyrehozza. Hozzáfűzi azt is, hogy azok, akik a tiszt védelmében morálisan felháborodnak, szótlanul nézik el a névtelen ezreken elkövetett igazságtalanságokat, a tömegek nyomorát.

Senki sem állíthatja, hogy Guesde megjegyzései minden alapot nélkülöznek. De az adott esetben a politikai kérdés egészéről alkotott véleménye mégis téves. Guesde egy ember sorsának jobbra- vagy balrafordulását hangsúlyozza. Nem mintha nem látta volna a militarizmus előretörését (hiszen

[24] Marx—Engels válogatott levelek. Bpest. Szikra. 1950. 76. l.
[25] Oeuvres de J. Jaurès. VI. k. 195. l.
[26] Uo.
[27] Oeuvres de J. Jaurès. VI. k. 210. l.

ekkor mondja a Millerand-frakcióval szemben, akik opportunizmusukat baloldali „munkás" jelszavakkal leplezték s Zola polgári voltát hangsúlyozták, hogy Zola levele a század legnagyobb forradalmi tette), de miután a mozgalom túlságosan leszűkült, a felszínen maradt, sőt látta, hogy Jaurès sem mélyíti el eléggé, kikapcsolódott a dreyfusard-frontból és ezt a magatartást követelte Jaurèstől is. Érvei azonban elhibázottak. Nem azt hangsúlyozza, hogy a Dreyfus-ügy kiváltotta politikai hullámot ki kell használni, hanem azt bizonygatja, hogy a munkásosztály számára a Dreyfus-ügynek nincs semmi jelentősége. Saját legjobb meglátásai ellenére sem tudatosodik benne, hogy nem egy tiszt egyéni sorsáról van szó, hanem a militarista, klerikális reakció előretöréséről, továbbá, hogy a reakció támadását nem lehet visszavetni az előidéző ürügy megválaszolása nélkül, hogy Dreyfus ártatlanságának kinyilvánítása egyben az ultrareakciós elemek veresége is.

Ha a Dreyfus-ügyben Guesde volt az, aki a hibásabb álláspontot képviselte (az Internacionálé az adott esetben inkább Jaurèsnak adott igazat), Millerand kormánybalépésénél bírálata teljesen jogos. Megállapítja, hogy Millerandot nem szocialista győzelem juttatta a bársonyszékbe, hanem a burzsoázia hívta segítségül. A finom különbségtétel a lenini értékeléshez közelít. De Guesde itt sem tud felengedni merevségéből és a történeti elemzés mellé a körülményektől nem függő, „abszolút" elvi deklarációt fűz: „elég, hogy a szocialista párt első ízben elhagyja osztályterületét, első szövetségét megköti egy polgári frakcióval és ezen a csúszós lejtőn az fenyegeti, hogy a lejtő aljára csúszik".[28] A veszély valóban vitathatatlanul fennállt, és ebben Guesdenek igaza volt. Guesde azonban elvi alapokra helyezkedve emelt óvást *minden* kormánybalépés ellen. Jaurès nem fogadhatta el Guesde álláspontját, amely nem ismert el különbségeket a burzsoázia csoportjai között.

Mindkét fél elmondta álláspontját s a vita nem vezetett eredményre. Számunkra azonban egyáltalán nem érdektelenek az elhangzottak. Mind Jaurès, mind Guesde — sok téves megállapítás mellett — igen sok igaz meglátást, elgondolást juttatott érvényre. Guesde a proletárpárt tiszta osztálypolitikáját féltette Jaurèstől. Jaurès a szektariánizmustól féltette a munkáspártot. Érzések és érvek ellentmondásában egyik fél sem találta meg a kivezető utat. Pedig a kivezető út körvonalait felvázolták. Mégpedig Engels.

Bernstein 1900 novemberében nyilvánosságra hozta Engels egy levelét, amely a 80-as évek eleji francia politikai helyzettel foglalkozik. Engels ebben azt írta: „Egyébként a munkáspárt mindkét frakciója együttesen csak törpe kisebbsége a párizsi munkásságnak. Ezek még a Clemenceau-féle embereket követik, akik ellen Guesde túlságosan személyeskedve folytat polémiát . . . Clemenceau alkalmas a fejlődésre és adott helyzetben sokkal messzebb juthat, mint most." Jaurès Guesdedel szemben idézi Engelst: „Nem gondolt arra, hogy mily kevéssé valószínű, hogy Gambetta köztársaságából szocialista köztársaságba jutunk, anélkül, hogy keresztül haladnánk Clemenceau köztársaságán".[29]

Jaurès kiemeli — és ezt joggal teheti —, hogy Engels elvetette az egységes reakciós tömb elméletét, nemcsak Lassallelal szemben, hanem a francia viszonyokra vonatkozóan is. Csakhogy Engels szavait Jaurès szintén mereven, egyoldalúan magyarázza. Ami Engelsnél lehetőség, az Jaurèsnél kézenfekvő

[28] Uo. 214. l.
[29] Uo. 182. l.

valósággá lesz. Engels arról beszél, hogy Clemenceau bizonyos körülmények között tovább fejlődhet, Jaurès Clemenceau demokratizmusából, mint meglevő adottságból indul ki, és erre az alapra építi fel a szintén mindenkor és hosszú perspektívában eredményesnek várt blokkpolitikáját. Guesde hibásan látta Clemenceaut és a radikális pártot, de nem kisebb mértékben tévedett Jaurès. Kérdéses, mennyire ismerte Jaurès Engels véleményét a 80-as évek Franciaországáról, a radikálisokról, a burzsoázia belső megosztottságáról. Engels nagy segítséget nyújtott a Munkáspártnak, amit J. Guesde és P. Lafargue nem használt fel kellő mértékben. Sajnálatos, hogy nem tették magukévá Engels Lafarguehoz írott leveleinek felfogását. Engels ezekben a 80-as évek közepén hangsúlyozza: „Clemenceau mindenképp haladás Ferryvel és Wilsonnal szemben. Nagyon fontos, hogy hatalomra jussanak, nem mint a tulajdon védelmezői a kommunistákkal szemben, hanem mint a köztársaság védelmezői a monarchistákkal szemben."[30]

Engels látszólag teljes mértékben Jaurès pártján áll. De nem így áll a helyzet, Engels így ír: „Nem azon emberek közül való vagyok, akik a kormányok cselekedeteit egyszerűen jó- vagy rosszakaratukkal magyarázzák, ezt azt akaratot magát is determinálják független tényezők, az általános helyzet. Ezért itt nem Clemenceau jó- vagy rosszakaratáról van szó. Amiről szó van, az az, hogy a radikálisok olyan helyzetben kerüljenek hatalomra, hogy programjuk gyakorlati végrehajtása legyen egyetlen eszköze hatalmonmaradásuknak."[31] A Boulanger-válság lezajlása után a burzsoázia egységesedésére, gazdasági-politikai összeszövődésére mutatott rá. Ezt a Dreyfus-válság kikezdte, de már nem olyan mértékben, nem olyan tartósan, mint a 80-as évekében. A különböző tendenciák, hatóerők konkrét elemzése, megvilágítása, ez volt Engels ereje, ez vezethette volna ki Jaurèst reformizmusából. Fordítva viszont Guesde merevsége, doktrinersége nemcsak nem segíthette elő Jaurès továbbfejlődését, hanem sok esetben csak tápot adtak reformista nézetei továbbélésének.

*

Jaurès és a háború

A 900-as évek közepén az egyesült párt politikai vitáin igen előkelő helyet kapott a militarizmus, a háborús veszély elleni harc kérdése. Az SFIO III. kongresszusa Limogesban vitatja meg először a párt követendő magatartását. A kongresszus elé három javaslatot terjesztenek: G. Hervé általános sztrájkot követel a háború meghirdetésének pillanatában anélkül, hogy bárminemű különbség megtételére hajlandó volna a háború jellegét illetően. J. Guesde minden külön akció helytelenségét bizonyítja: a háború ellen egyedül hatékony eszköznek a szocialista forradalmat tartja.

A harmadik javaslatot E. Vaillant, a régi kommunárd terjeszti be. Jaurès Vaillant javaslatát támogatja. A javaslat így hangzik: „Ha egy kormány idegen nemzet függetlenségét fenyegeti, egyben e nép, a munkásosztály, a nemzetközi munkásosztály ellen követ el merényletet, a fenyegetett nemzetnek és munkásosztályának sürgető kötelessége, hogy megvédje független-

[30] F. Engels, Laura et Paul Lafargue Correspondance. I. k. 313. l. Paris, Éditions Sociales. 1956.
[31] Uo.

ségét és autonómiáját a merénylet ellen, és joga van arra, hogy számítson a többi ország munkásosztályának segítségére."[32]

A kongresszus nagy többséggel a Vaillant—Jaurès-javaslatot teszi magáévá. 1907 augusztusában a IV., nancyi kongresszus ismét megvitatja a kérdést, hogy a francia delegáció a kongresszus véleményének birtokában mehessen a stuttgarti nemzetközi kongresszus elé. Ismét Hervé, Guesde és Jaurès javaslata áll egymással szemben. Jaurès a limogesi kongresszus határozatát védelmezi, Guesde és Hervé érveivel hadakozik.

Guesdedel szemben megállapítja, hogy bár igaza van, hogy a háború gyökereit, a kapitalizmust kellene kivágni, de azért az ágak sem közömbösek. Rámutat, hogy a béke ügyének védelmére szélesebb összefogást lehet teremteni, mint a szocialista forradalomra megérett szövetséget, mert a háború a ,,munkásosztályon túl az egész nemzetet, parasztokat, kispolgárokat, a dolgozók összességét érinti, olyan károkat okoz pénzben és emberéletben, olyan terheket jelent, hogy a népek a szocialista propaganda hatására lerázhatják a militarizmus terhét, mielőtt a párt meghódítaná a szocialista többséget".[33]

Lehet Jaurès ellenében felvetni, hogy túlságosan bízott a lehetőségekben, hogy túl élesen választja ketté a béke megvédését a szocialista fordulattól, de tény az, hogy nála találhatjuk először meg azokat a gondolati elemeket, amelyekre az egész modern békemozgalom felépül.

Ide kívánkozik a nancyi kongresszuson elhangzott beszédének egy másik része, a nemzetközi döntőbíróságokról. (Ez a gondolat jelentkezik valamennyi háborúellenes fellépésében.) A proletariátustól várja, hogy ,,a háborús tőkés kormányokat rákényszerítik a nemzetközi döntőbíráskodás elfogadására", ,,ez a hipotézis nem lázálom, nem fiktív elképzelés. Nem glorifikálom a Hágai Konferenciát, mégis azt mondom, hogy az új idők, a szocializmus növekvő befolyásának jele, hogy a monarchikus és kapitalista kormányok rákényszerülnek, hogy úgy tüntessék fel magukat, mint akik nem akarják a háborút..."[34]

Nagy szerepet szánt a háborúellenes küzdelemben Jaurès a parlamentnek is. ,,Ellenőrizni lehet az eseményeket és meg lehet változtatni irányukat, mielőtt azok ellenállhatatlanná válnának. Meg lehet bélyegezni, mint az az orosz—japán konfliktus vagy a marokkói konfliktus idején történt, időben a háborús intrikákat, amelyek krízisre vezethettek volna. Ha a válság súlyosbodik, a kormányokra rá lehet kényszeríteni a döntőbíróságok elfogadását parlamenti delegátusok és a parlamenten kívül megszervezett tömeg közös akciója révén. És ha egy zsákmányéhes kalandor kormány bűnös ostobasága és gonosz makacssága a proletariátust forradalmi akcióra kényszeríti, az akció annál hatékonyabb lesz, ha a tüzes parancsoló békefelhívás egyszerre hangzik fel a parlamentben és az utcán."[35]

Jaurèsnek G. Hervé és a szindikalisták antiparlamentarizmusával szemben kellett ismétlődően érvelnie a parlamenti harc létjogosultságáért. Jaurésnak igaza volt saját parlamenti szerepét illetőleg és méginkább igaza volt az adott vonatkozásban, hogy a parlamentet fel kell használni a béke védelmében.

Jaurès és a nemzetközi proletariátus erőfeszítése ellenére a háború veszélye mind fenyegetőbbé vált. 1914-ben két héttel a világháború kirobbanása

[32] Oeuvres de J. Jaurès. V. k. 1933. 101. l.
[33] Uo. 114. l.
[34] Uo. 108. l.
[35] Uo. 215. l.

előtt a Francia Szocialista Párt kongresszusán a szajnai federáció, Jaurès és Vaillant támogatásával határozati javaslatot terjeszt elő: „A francia proletariátus az összes ország munkásosztályának spontán általános sztrájkját a leghatásosabb eszköznek tekinti a munkásosztály kezében a háború ellen, a döntőbíráskodás biztosítására."[36]

Guesde elutasító véleményével szemben a javaslatot Jaurès veszi védelmébe: „Ha a rendszeres általános sztrájkot felhasználják minden országban a gazdasági veszélyek elleni harcban, nem használnák fel a háború ellen? Lehetetlenség, hogy ezt elmulasszuk. Láttuk a spanyol és orosz munkások spontán felkelését — a régi elméletek ellenére. Nem azt a kérdést kell eldöntenünk, hogy az általános sztrájk kitör-e háború esetén, hanem hogy ez a mozgalom zavarosban, anarchia közepette tör-e magának utat, először itt, azután ott, túl későn, miután már a háború megkezdődött, vagy pedig nemzetközi önkéntes megegyezés révén valósul meg, mint egy általános sztrájk a háború előtt, azzal a céllal, hogy azt megakadályozza . . ."[37]

A reformista Jaurès minden illúziója, a francia és méginkább az angol kormányba vetett bizalma, a német és hazai francia szociáldemokrata pártban és munkásosztályban elharapódzott nacionalizmus figyelmen kívül hagyása mellett is nagyszerű gondolatokat vet itt fel.

Jaurès túljutott a német párt dogmatikus idegenkedésén, melyet az az új forradalmi eszközökkel szemben tanúsított és ugyanakkor távoltartotta magát a hazai talajon magasra sarjadt anarchoszindikalista „általános sztrájk mítosztól" is. Mesterien előrevetíti a várható fejleményeket, hogy abból a ma harcosai számára állítson követelményt.

Ha Jaurès egész háborúellenes tevékenységét vizsgáljuk, mindenekelőtt azt kell szem előtt tartanunk, hogy Jaurès két döntő ponton kezdte ki a nacionalizmus, a francia finánctőke háborús készülődését, tömegpropagandáját. Jelesen a német—francia kapcsolatok, különösen az elzász—lotaringiai problémának megoldása, illetőleg a munkásosztály és hazafiság összefüggésének megválaszolása terén.

A francia nacionalizmus, a revansgondolat tárgyi alapját Elzász—Lotaringia visszacsatolása képezte. A német, illetőleg francia burzsoázia nagyhatalmi imperializmusával, nacionalizmusával szemben a francia és német szocialista párt egységes állásfoglalásra jutott. Mindkét párt elfogadta reális adottságként a fennálló rendet, elutasította a háborús erőszak alkalmazását és mindkét párt arra törekedett, hogy minél teljesebb autonómiát biztosítson az elzásziak számára. Jaurès így a francia háborús uszítók ellen joggal hivatkozhatott a német szociáldemokráciára, mint az elzásziak sorsának tényleges orvoslóira. Természetesen ez az érv a burzsoá sajtóra nem igen hatott, és mint Jaurès kimutatta, a „hazafias" burzsoázia szívesebben látta a pángermán mozgalom, a német finánctőke uralmát, mint a német szociáldemokrácia esetleges kormányalakítását.[38]

Jaurès a maga részéről leszegezi: „ismételten megmondtam, hogy az egyetlen lehetséges megoldás Elzász autonómiája. Megmondtam, hogy Gambetta formulája: »mindig arra gondolunk, de sohasem beszélünk róla«, lejárta

[36] *Wilfred H. Crook:* The general strike 210—211. l. Chapel Hill, 1931.
[37] Uo.
[38] l'Humanité. 1910. okt. 2. Oeuvres de J. Jaurès, VII. k. 1929. 206. l.

magát".[39] Jaurès szerint Elzásszal kapcsolatosan három lehetőség nyílik. Az egyik a revans hirdetése. Ez pedig „a katasztrófa elszabadítása". A másik a teljes közömbösség Elzász sorsa iránt. Ez a magatartás is elfogadhatatlan, „csak egy megoldás van: minden szimpátiánkkal nyomon követni, békés diplomáciai eszközökkel elősegíteni, azon a napon, amikor lehet, hogy Elzász—Lotaringia békés erőfeszítéssel a jelenlegi keretek között a legszélesebb autonómiát kapja".[40]

Jaurès cikkeivel, felszólalásaival elősegíti, hogy a francia munkásosztály, a francia közvélemény ezt a javasolt változatot tegye magáévá. Nyomon követi az autonómia szélesítéséért folyó mozgalmat és lelkesen számol be az Humanité hasábjain, hogy Elzász a német demokratikus közvélemény (elsősorban a szocialista mozgalom) nyomására viszonylag demokratikus alkotmányt kapott (amelyet ugyan császári monarchikus korlátok szorítanak szűk határok közé), ami olyan helyzetet teremtett, hogy most már Elzász lett Németország belső demokratizálásának egyik továbblendítője.[41]

Az 1900-as évektől kezdve a francia burzsoázia szóhasználatában (még a radikálisokéban is) mind gyakoribbá válik, hogy a szocialista szót megtoldják a „hazaáruló" jelzőcskével. E hullám újabb lendületet kap a nancyi, illetőleg az Internacionálé stuttgarti kongresszusa után. Mint Jaurès írja: „Dubief a radikális párt végrehajtóbizottsága nevében anathemát mond mindazokra, akik elfogadják a nancyi és stuttgarti határozatokat."[42]

Jaurès visszautasítja a burzsoázia rágalmait, ellenben rámutat a Kruppok, Schneiderek, Putyilovok nemzetközi szindikátusára, a finánctőke kozmopolitizmusára. Ami pedig a limogesi, nancyi kongresszusok állásfoglalását illeti, leszögezi: „A hatalmas szolgálat, amelyet a limogesi határozat a pártnak tesz, az az, hogy elégtételt ad a nemzeti függetlenség jogának és a proletariátus forradalmi akciója szükségességének. Nincs itt a legkisebb ellentmondás sem. Azt mondják: Hogyan! Amikor a hazát kell védeni fegyveres felkelés, forradalmi mozgalom . . ., de majdnem mindig így kezdődtek a forradalmi mozgalmak ebben az országban: 1792. augusztus 10., 1793. május 31., szeptember 4., október 31., 1871 március. Mindig a külső események hatására, a nemzeti válság idején volt, hogy a proletariátus megkísérelte elragadni a hatalmat a burzsoáziától . . ., hogy jobban megvédje az ország függetlenségét, de ugyanakkor átalakítsa a hazát, a nemzetet."[43]

Jaurès gondolatait a történelem igazolta. A második világháború folyamán a hitleri fasizmus ellen a munkásosztály vezetésével bontakozott ki Európa-szerte a nemzeti ellenállás, a résistance. És beigazolódott az a jaurèsi meglátás is, hogy az ilyen össznépi, nemzeti háború esetén „a proletárok elég műveltek, van annyi osztályöntudatuk, hogy hazájuk védelme közben, még a burzsoázia oldalán is tudják, hogy más okok miatt védik hazájukat, mint a burzsoázia".[44]

Vagyis Jaurès, a történész, a forradalmár látja a haza kettősségét, látja, hogy a hazát a forradalmak szándékozzák, a szocializmus adja igazán a népnek.

[39] Uo. 197. l.
[40] Uo.
[41] l'Humanité. 1911. máj. 26. — Oeuvres de J. Jaurès. VII. k. 273—275. l.
[42] Oeuvres de J. Jaurès. V. k. 170. l.
[43] Uo. 119—120. l.
[44] Oeuvres de J. Jaurès. V. k. 116. l.

De ugyanakkor elveti a nemzeti nihilizmus hervéista állásfoglalását is:[45] „Ugyanabban a javaslatban, ugyanabban a beszédben, ugyanabban a mondatban mindig a munkásosztály kettős, elválaszthatatlan és szétszakíthatatlan kapcsolatát húzzuk alá: a nemzeti függetlenségének megvédését és a háború megakadályozását a nemzetközi proletariátus hathatós akciója révén. Jól meg tudom érteni, hogy kényelmesebb, ha a probléma egyik feléről nem veszünk tudomást... a két egyaránt szükséges igazságot nem lehet elválasztanunk..."[46] Jaurès aláhúzza, az antipatriotizmusnak nincs létalapja „az antipatrióták nem ismerik el a hazát: egy absztrakt munkásosztályt képzelnek el, amely légüres térben fejlődik".[47]

E gondolatkört azzal zárja, hogy a haza, a nemzeti sajátosságok történeti kategóriája még a szocializmusban sem vesztik el jelentőségüket: „mindig beszéltem az egyes népek különbözőségéről, eredetiségéről még az emberiség jövőjében is. A szocializmusban is érvényesülni kell az egyes népek sajátos jellegének, munkájának, iniciativájának..."[48]

Jaurès a szocialista hazafiság jól megalapozott kerek rendszerét nyújtotta a francia munkásosztálynak. Nem lepődhetünk meg, hogy a szélsőjobboldal először rágalmak özönébe, majd vérbe próbálta fojtani a haladás, az igazság hangját.

Я. ЙЕМНИЦ

К СТОЛЕТИЮ СО ДНЯ РОЖДЕНИЯ ЖОРЕСА

Резюме

Мыслями, политической программой, практической деятельностью крупного деятеля французского рабочего движения занимались в Венгрии до второй мировой войны почти исключительно только авторы социал-демократического или буржуазно-демократического направления. В общественно-политических условиях тогдашней Венгрии эти авторы, ссылаясь на Жореса по большинству ходатайствовали за демократическую реформу существующих порядков. Критику реформизма Жореса можно находить только у Эрвина Сабо. Во второй половине 30-х годов XX в. Жорес появляется как предшественник мысли народного фронта. После 1945 г. о Жорезе не появились значительные работы.

Глубокий и всесторонний анализ реформизма Жореса имеет очень большое значение из точки зрения рабочего движения. Наряду с философским идеализмом, с республиканскими иллюзиями, с боязнью от постоянно появляющейся правой — реакционной опасности, от реставрации в установленности иллюзий Жореса, переоценки буржуазно-демократических сил и традиций крупную роль играло то обстоятельство, что теоретические и практические ошибки Жореса — гуманиста не раз подвергались со стороны Жюля Геда и его сторонников негибкой, догматической, сектантской критике. Таким образом дискуссии часто приводили не к исправлению взаимных недоразумений, а к выкристаллизованию ошибочных мыслей. Все это тем более прискорбно, потому что издан-

[45] G. Hervé a 900-as évek derekán több feltűnést keltő nyilatkozatot tett, amelyet a polgári sajtó természetesen kihasznált a szocialisták ellen, botrányt kavart fel belőle. Hervé kijelentette, hogy számára a haza közömbös, a francia zászlót tűzbe lehetne vetni (ez utóbbi kijelentés a wagrami csata 100-ik évfordulóján hangzott el). Jaurès a nancyi kongresszuson elhangzott beszédében bírálja Hervét, a „félreértések zsenijének" nevezi, aki ahelyett, hogy a nacionalista militarizmust támadná, a zászló tűzbevetéséről beszél, aki a forradalmi hazafiság helyett semmibeveszi a nemzeti érzelmeket. Oeuvres de J. Jaurès. V. k. 104—107. l.

[46] Uo. 214. l.

[47] Uo.

[48] Uo.

ные недавно письма Энгельса к Лафаргу представили бы довольно широкую основу для избежания обоих противоположных проступков в оценке политической и партийной ситуации.

В первом десятилетии XX в. в центре деятельности Жореза стояла борьба против угрожающей опасности войны. В целях сплочения сил мира он стремился найти решение вопроса Эльзаса—Лотарингии, чтобы этим путем отстранить яблоко раздора в французско-германских отношениях. Он очень часто занимался вопросом патриотизма и интернационализма. Напротив военного, шовинистического подстрекательства буржуазной печати он показал международную связанность капиталистических интересов. И наконец он разработал конкретные предложения в целях уменьшения военной опасности.

J. JEMNITZ

RÉFLEXIONS A L'OCCASION DU 100e ANNIVERSAIRE DE LA MORT DE JAURÈS

Résumé

Les idées de la grande figure du mouvement ouvrier français, son programme politique, son activité pratique ne préoccupaient dans la Hongrie d'avant la deuxième guerre mondiale que les auteurs sociaux-démocrates et bourgeois-démocratiques. Dans les conditions sociales-politiques de la Hongrie contemporaine, les auteurs, faisant appel à Jaurès, sollicitaient, pour la plupart, la réforme démocratique du régime établi. Ce n'est que chez Ervin Szabó que nous retrouvons la critique du réformisme de Jaurès. Dans la deuxième moitié des années 30 Jaurès apparaît comme l'avant-gardiste de l'idée du front populaire. Après 1945 aucun ouvrage digne d'intérêt ne fut publié de la personne de Jaurès.

L'analyse approfondie et multilatérale du réformisme de Jaurès est d'une importance capitale au point de vue du mouvement ouvrier. Les raisons de la surestimation des traditions et des forces bourgeois-démocratiques de la part de Jaurès sont à chercher, en premier lieu, dans son idéalisme philosophique, dans ses illusions nourries envers la république et dans la crainte qui se manifestait vis-à-vis du danger permanent droitiste-réactionnire et vis-à-vis de la restauration, mais dans le raidissement des illusions de Jaurès un rôle important avait à jouer le fait que les erreurs idéologiques et pratiques de Jaurès, l'humaniste, furent critiquées par Jules Guesde et par ses disciples d'un point de vue rigidement dogmatique et sectaire. Les débats conduisirent non pas à la correction des erreurs mutuellement commises mais à la cristallisation des idées erronées. Tout cela est d'autant plus regrettable car les lettres d'Engels adressées à Lafargue et publiées récemment auraient servi de base solide pour préserver l'estimation touchant la situation des partis politiques des faux-pas commis dans toutes les deux direction.

Dans la première décade du XXe siècle c'est la lutte contre le danger imminent de la guerre qui fut à l'axe de l'activité de Jaurès. En vu du rassemblement des forces de la paix, pour neutraliser les antagonismes franco—allemands, il se mit à trouver une solution dans la question de l'Alsace-Lorraine. Il s'occupait beaucoup des problèmes du patriotisme et de l'internationalisme. Vis à-vis des excitations chauvinistes et belliqueuses de la presse de guerre il démontra l'entrelacement des intérêts capitalistes internationaux. Finalement il élabora des propositions concrètes dans le but de diminuer le danger de guerre.

LACKÓ MIKLÓS

Népi demokráciánk történetéből*

KÜZDELEM AZ ORSZÁG GAZDASÁGI ÚJJÁÉPÍTÉSÉÉRT, A NÉPI DEMOKRATIKUS VÍVMÁNYOK VÉDELMÉÉRT ÉS TOVÁBBFEJLESZTÉSÉÉRT

(1945 május—1946 augusztus)

1945. április 4-én a Szovjet Hadsereg kiűzte Magyarországról az utolsó faiszta csapatokat is, hazánk egész területe felszabadult. Felszabadulásunkat néhány hét múlva, május 8-án a fasiszta Németország teljes veresége, majd augusztus 11-én a fasiszta Japán feltételnélküli kapitulációja követte: a második világháború befejeződött.

Az ország teljes felszabadulásával, a háború befejeződésével új időszak vette kezdetét, új feladatok kerültek előtérbe, s több szempontból fokozatosan megváltoztak azok a nemzetközi és belső viszonyok is, amelyek között népi demokratikus fejlődésünk megindult.

A nemzetközi helyzet alakulása

A második világháború következményeként lényegesen átalakult a világ képe. A fasiszta hatalmak megsemmisültek. A világkapitalizmus által egy emberöltőn át ostromlott első szocialista ország, a Szovjetunió elszigeteltsége már a múlté volt: a világ egyik nagyhatalmává emelkedett, amelynek létével, erejével és óriási nemzetközi tekintélyével minden kérdésben számolni kellett. A Szovjetunió antifasiszta harcának eredményeként Kelet-Európában a népi demokratikus államok egész sora alakult. Németország keleti övezetében gyors ütemben folyt a fasizmus gyökereinek felszámolása. A japán fasizmus megsemmisítésével párhuzamosan az imperialista hatalmak távolkeleti gyarmati rendszere gyors bomlásnak indult. Kínában a japán hódítók elleni harc csakhamar népi felszabadító háborúvá alakult. A munkásmozgalom a tőkés országokban megerősödött, a kommunista pártok Franciaországban, Olaszországban milliós tömegpártokká fejlődtek s a kormányba is bekerültek. A munkásosztály elsöprő erejű egységmozgalma a Szakszervezeti Világszövetség megalakulására vezetett. Az antifasiszta hatalmak háború alatti együttműködésének eredményeként megalakulóban volt az Egyesült Nemzetek Szervezete, amelynek hivatásául a felszabadító

* Részlet „A magyar nép története" c., a közeljövőben megjelenő két kötetes népszerű történeti összefoglalóból. Az itt közölt szöveg a könyv felszabadulás utáni fejezetének második alfejezetét és harmadik alfejezetének első részét tartalmazza.

A korszak történetének feldolgozásához a sajtó, a folyóiratok és a Nemzetgyűlési Napló anyagán, valamint a Magyar Kommunista Párt határozatain kívül a szerző felhasználta a MKP, SzDP és a NPP — az MSzMP Párttörténeti Intézete Archivumában őrzött — iratanyagának egy részét. A munka összefoglaló jellegéből következik, hogy a szerző jegyzetben nem jelzi sem ezeket a forrásokat, sem az eddig megjelent történeti munkákat, amelyekre támaszkodott. Ez utóbbiak közül kiemelendő az 1945. okt.—1946. márc.-ig terjedő időszak történetére vonatkozóan *Molnár János:* A munkás- és parasztttömegek harca a Kommunista Párt vezetésével a reakció ellen (Tanulmányok a magyar népi demokrácia történetéből. Bpest, 1955) c. tanulmánya, valamint *Ausch Sándor*nak Az 1945—1946. évi infláció és stabilizáció (Bpest, 1958) c., a korszak gazdasági problémáit tárgyaló munkája.

háború eredményeinek és a nagyhatalmak békés együttműködésének biztosítását szánták. A világ népei fellélegeztek, azt remélték, hogy beköszönt a tartós béke időszaka s elhárulnak a társadalmi haladás útjában álló akadályok.

Az antifasiszta világkoalíción belül azonban csakhamar rések mutatkoztak. Az eltérő célok, amelyek a Szovjetunió és a kapitalista hatalmak között a háború egész folyamán megvoltak, de amelyeket a közös ellenség elleni harc háttérbe szorított, fokozatosan felszínre kerültek. A nyugati hatalmak várakozásai — saját pozícióik és befolyási körük kiszélesedése s a világkapitalizmus megszilárdulása — nem következett be, ellenkezőleg, a háború a szocializmus és a demokratikus népi erők soha nem látott gyarapodását eredményezte. Az imperialista hatalmak megrettentek s világszerte újult erővel kezdték szervezni meggyengült soraikat. Az általuk felszabadított nyugateurópai országokban a reakciós monopoltőkések hatalmának helyreállítását segítették. Röviddel a potsdami értekezlet befejezése (1945. augusztus 2.) után kiderült, hogy Nyugat-Németországban nem hajtják végre az egyezmény azon pontjait, amelyek az agresszív német imperializmus gazdasági és politikai gyökereinek radikális megsemmisítését írták elő. 1945 nyarán nyílt ellentétek merültek fel a népi demokratikus országokkal kapcsolatban: Bulgáriában a jobboldali miniszterek, nyugati ösztönzésre, a meghirdetett választások előtt kiléptek a kormányból; Bevin, az új angol munkáspárti kormány külügyminisztere, a burzsoá „tiszta" demokrácia elveire hivatkozva kijelentette, hogy Bulgária, Románia, Magyarország kormányai „nem képviselik a nép többségét". Az 1945. szeptember 10-én Londonban megkezdődött külügyminiszteri értekezlet, amely a volt csatlós országokkal kötendő békeszerződések előkészítésével foglalkozott, megegyezés nélkül zárult.

A nemzetközi helyzet alakulása döntően befolyásolta Magyarország belső fejlődését. Az új nemzetközi viszonyok, amelyeknek eredménye volt népi demokráciánk megszületése, továbbra is alapjában a népi demokratikus erőket támogatták: a Szovjetunió fegyveres erői Magyarországon tartózkodtak; a Szövetséges Ellenőrző Bizottság szovjet vezetés alatt állott; az országot új — amellett a mienknél fejlettebb — népi demokráciák vették körül. 1945 szeptemberében a Szovjetunió felvette a normális diplomáciai kapcsolatokat Magyarországgal.

A nyugati hatalmak imperialista, szovjetellenes politikája, a volt szövetségesek közötti ellentétek kezdődő kiéleződése azonban fokozatosan új helyzetet teremtett a belső küzdelmek számára. Magyarország az alakuló szocialista és népi demokratikus tábor szerves részévé vált, a dolgozó nép sorsa elválaszthatatlanul összekapcsolódott e tábor sorsával. A nagytőkések, volt földbirtokosok, az új hatalom minden ellensége viszont az angol—amerikai imperialistáknál keresett és talált támaszt. Azok is, akik tegnap még Hitler oldalán „feszítsd meg"-et kiáltottak a nyugati „plutokráciákra", most egyszerre a nyugati demokrácia lelkes híveiként tűntek fel. S bár, a Szovjet Hadsereg jelenléte miatt, a volt magyar uralkodó köröknek nyújtott imperialista támogatás nagyrészt csak a diplomáciai nyomásra korlátozódott, mégis jelentősen hozzájárult az első hónapokban tetszhalott régi magyar reakció megerősödéséhez és felbátorodásához.

A nyugati hatalmak politikája súlyosan befolyásolta a Függetlenségi Fronton belüli helyzet alakulását is: kiélezte az ellentéteket a nemzeti front nyugatbarát polgári jobbszárnya és a népi balszárny között s erős ingadozást vitt a kispolgárság tömegeibe, amelyek még éppen csak szabadulni kezdtek

az évtizedeken át beléjük nevelt szovjetellenes előítéletektől. Mindez azt is jelentette, hogy a nemzeti front jobbszárnya és a nemzeti összefogáson eredetileg kívülrekesztett nagytőkés-nagybirtokos osztályok a „nyugati orientáció" jegyében fokozatosan egy táborba kerültek.

A koalíción belüli ellentétek élesedése Ugyanebben az irányban hatottak a belső tényezők is. A háború befejeződésével lekerült a napirendről az ellentétes osztályokat elsősorban összetartó feladat: a fasiszta Németország elleni harc. Az új élet megindulása s az alapvető demokratikus feladatok (a demokratikus állam megteremtése, a földreform) megvalósulása után felmerült a probléma: merre haladjon tovább az ország? A fiatal népi demokrácia előtt két út állott: vagy előremegy a megkezdett úton, s a munkásosztály hatalmi súlyának és vezető szerepének fokozatos növelésével megszilárdítja az új népi hatalmat, vagy visszafejlődik a burzsoárendszer valamilyen válfajává. Ebben a kérdésben, csakúgy, mint a nemzetközi orientáció tekintetében, a népi balszárny egyre élesebben szembekerült a kizsákmányoló osztályokkal, a kizsákmányoló osztályok különböző — nemzeti fronton belüli és azon eredetileg kívülálló — rétegeinek érdekei pedig egyre inkább találkoztak. A továbbhaladás irányát és ütemét tekintve maga a nép is megoszlott: a falusi és városi kispolgárság, amelynek jelentős része a burzsoázia befolyása alatt állott, egyelőre csak a demokratikus vívmányok megvalósításával és védelmezésével értett egyet.

Ilyen nemzetközi és belső helyzetben tartották meg a koalíció pártjai 1945 késő tavaszán és nyarán első felszabadulás utáni konferenciáikat és kongresszusaikat.

Az új feladatok megbeszélésére elsőnek a Kommunista Párt hívta össze országos értekezletét. Az értekezleten, amely 1945. május 20-án ült össze, több mint 150 000 párttag képviseletében 200 küldött vett részt.

A kommunista párt az ország és a párt előtt álló legfontosabb feladatként a lerombolt ország újjáépítését jelölte meg, minden építő erő mozgósítását a gazdasági helyzet konszolidálására. Politikájának középpontjába továbbra is a munkásegység erősítését és a demokratikus nemzeti összefogás biztosítását állította. A gazdasági vérkeringés megindítása és a katasztrófális élelmezési helyzet megjavítása — hangsúlyozta — mindenekelőtt a közlekedés, az építőipar és a mezőgazdasági gépipar gyors helyreállítását igényli. Követelte, hogy az Ideiglenes Kormány a legközelebbi három hónap alatt két milliárd pengő állami kölcsönt folyósítson az üzemeknek; támogatni kell azokat a tőkéseket, akik készek részt venni az újjáépítésben, ugyanakkor végre kell hajtani a Függetlenségi Front államosítási programját, elsősorban a bányák államosítását, el kell kobozni a fasiszták vagyonát és üzemeit, kíméletlenül üldözni kell a szabotáló tőkéseket és az ország súlyos gazdasági helyzetével visszaélő spekulánsokat.

Az újjáépítés sikere — s vele a népi demokrácia sorsa — szorosan összefüggött a munkásosztály szerepével, ezért a pártértekezlet részletesen foglalkozott a munkásegység jelentőségével, a szakszervezetek és az üzemi bizottságok feladataival. Határozataiban több oldalról megvilágította azt a gondolatot, hogy a munkásosztály további gazdasági és politikai vezetőszerepe elsősorban a munkásságnak az újjáépítésben való aktív részvételétől függ; hogy az új viszonyok között, annak ellenére, hogy az ipar termelőeszközei a tőkések tulajdonában vannak, a régi ellenzéki, a termelést gátló harci formák

alkalmazása a gazdasági összeomlásra építő reakciót támogatná. „A szakszervezetek — állapította meg — már nem csupán a munkásság gazdasági harci szervezetei, hanem országépítő erővé fejlődtek. Osztoznak a felelősségben az egész nemzetgazdaságért." „A kommunisták a szakszervezetekben az újjáépítés érdekében a munkabeszüntetés fegyverének, a sztrájknak alkalmazása ellen foglalnak állást anélkül, hogy lemondanának a munkásság sztrájkjogáról." Felszólította az üzemi bizottságokat, hogy ne bénítsák az üzemek tőkés vezetését, ugyanakkor éljenek jogaikkal s „az üzemvezetésben érvényesítsék a vállalkozó szűk magánérdekeivel szemben a nemzetgazdaság általános érdekeit".

A pártértekezlet fontos határozatokat hozott a párt belső életére vonatkozóan is. Élesen fellépett a párton belül a szövetségi politikát akadályozó „baloldali" szektaszellem ellen; állást foglalt amellett, hogy a kommunista pártot széles tömegpárttá kell kiépíteni; végleges Szervezeti Szabályzatot fogadott el. Megválasztotta a párt vezető szerveit, főtitkárrá újra Rákosi Mátyást választotta.

A kommunisták mozgósítására a nyár folyamán lendületet vett az újjáépítő munka, különösen a közlekedés helyreállítása folyt gyors ütemben. Júliusban a baloldal politikai téren is jelentős sikert ért el: követelésére az Ideiglenes Kormány három legjobboldalibb miniszterét sikerült lemondatni.

Augusztusban a Szociáldemokrata Párt tartotta meg kongresszusát. Erre az időre a Szociáldemokrata Párt befolyása jelentősen kiszélesült, kiterjedt a szakmunkásság jelentős részére, a politikailag elmaradottabb munkásokra, a tiszántúli régi szocialista szegényparasztok egy részére, de e párthoz csatlakozott sok vidéki kisiparos és a városi liberális polgárság és értelmiség egy része is. A kongresszus túlnyomóan baloldali határozatokat hozott, a munkásegység fenntartása, a fasizmus maradványai elleni harc, a demokratikus vívmányok védelme mellett követelte az ország államformájának népköztársasággá való nyilvánítását. A kongresszuson megválasztott új pártvezetőségben a baloldal képviselői továbbra is fontos posztokat foglaltak el: a párt főtitkárává újra Szakasits Árpádot választották, s a vezetőségbe bekerült Marosán György, Rónai Sándor, Vajda Imre, Ries István. De a kongresszus — többé-kevésbé burkolt formában — a jobboldal megerősödését is tükrözte s rávilágított magának a baloldalnak bizonyos gyengeségeire is: a fő referátumban helyet kapott a Szociáldemokrata Párt „középpárti" szerepéről szóló koncepció, az a megállapítás, hogy ő „a magyar politikai élet mérleg-nyelve"; a nemzetközi orientáció tekintetében ingatag álláspontot foglalt el s abban látta feladatát, hogy a Szovjetunió és a nyugati hatalmak között közvetítsen; a kommunista párt egység-javaslatával szemben jóváhagyta a külön szociáldemokrata ifjúsági és nőmozgalom szervezését. Bár a Horthy-korszakban teljesen kompromittált Peyer Károly kimaradt a pártvezetőségből, a vezető szervekben a jobboldal jelentősen előretört: a pártvezetőség többsége a Szélig—Kéthly-féle csoportból és régi peyeristákból alakult. A szociáldemokrata jobboldal, amely igen élénken reagált a nemzetközi helyzet alakulására s kezdte felújítani kapcsolatait a nyugati jobboldali szociáldemokráciával, ebben az időben formálisan maga is elfogadta a kommunistákkal való egységfrontot, befolyásának és pozícióinak kiterjesztésére törekedett, s a nyílt színvallást egy számára kedvezőbb időpontra tartogatta.

A szociáldemokrata kongresszussal egyidőben (1945. augusztus 20-án) tartotta tanácskozásait a Kisgazdapárt nagyválasztmánya. Ez az értekezlet

valójában ellenzéki zászlóbontás volt. A nagyválasztmány előtti napon a Kisgazdapárt hivatalos lapja vezércikkében kijelentette: „mindent el kell követni, hogy ez a nagyszerű magyar újjászületést eredményező forradalom ne jusson a permanens, önmagukat felemésztő forradalmak sorsára". Az értekezlet határozata kizárólag „a magyar parasztság" nevében beszélt. Leszögezte, hogy „a magyar parasztság" szembefordul minden olyan törekvéssel, ami „az igazi demokrácia kifejlődését akadályozza"; „a reakció elleni harcnak mielőbb be kell fejeződnie"; „a magyar parasztság, évezredes, örökös megaláztatások után, a társadalmi kiegyenlítődést tartja az új magyar életberendezkedés egyik legfőbb feltételének". A „közös" paraszti bajok védelmezőjeként lépett fel, a szakszervezetekkel egyenlő jogokat követelt a gazdagparasztok érdekvédelmi szervezetének, a reakciós Parasztszövetségnek s meghirdette a parasztok „sztrájkjogát": „szervezetein keresztül bevezeti a parasztság hatályos gazdasági érdekvédelmét, sztrájkjogát is, amelynek mértékét és formáit később, alkalmasabb időben határozza meg". Ez nyílt hadüzenet volt, a város kiéheztetésével, a teljes gazdasági anarchiával való fenyegetés. Révai József a Szabad Népben, leleplezve a követelésnek elvileg teljesen értelmetlen, politikailag azonban nagyon is világos tartalmát, találóan jegyezte meg: „Fejtetőre állított világ. Régen a munkások sztrájkoltak, a vállalkozók dicsőítették a termelő munkát. Ma a munkások hirdetik a munkát, az újjáépítést, a vállalkozók közül — tisztelet a kivételnek — kerülnek ki a »sztrájkolók«: a spekulánsok, feketézők, szabotálók. A Parasztszövetség, a nagygazdák érdekképviselete a sztrájkjogot hirdeti, a »Földmunkásszövetség« pedig az ország új birtokosait hívja össze, hogy megbeszélje velük a földreform eredményeit, az új gazdaságok megerősítését, a termelés kérdéseit, a terménybeszolgáltatást, tehát a mezőgazdaság s így az ország újjáépítését."

A nagyválasztmány a baloldalhoz húzó Tildy Zoltánt választotta országos pártvezérré, de a párt tényleges vezetését a kulákság képviselőinek (Nagy Ferenc országos pártelnök, Kovács Béla, B. Szabó István), az ipari nagytőkések (Oltványi Imre, Sulyok Dezső) és a magas klérus bizalmi embereinek (Varga Béla) szövetsége vette a kezébe. A párt politikai bizottságában a baloldalt csupán a szegényparaszti Dobi István képviselte.

A Kisgazdapártnak ez az ellenzéki zászlóbontása azt mutatta, hogy a kommunisták által már 1945 koratavaszán előrelátott veszély, az ti., hogy a reakció megint megkísérelheti a Kisgazdapártot egy újfajta „Nagyatádi-útra" vinni — nagymértékben megnövekedett. Kiderült, hogy a felszabadulás után, amikor a nagytőkés-nagybirtokos osztályok nyílt politikai szervezetei megsemmisültek, s újjászervezésükre a reakció nem is gondolhatott; amikor a régi horthysta reakciónak és a nemzeti összefogás kulák-burzsoá szárnyának külés belpolitikai érdekei kezdtek összetalálkozni a népi demokrácia elleni harcban — mindezek a rétegek elsősorban a Kisgazdapártban igyekeztek összpontosítani erőiket. E folyamat eredményeként a nagytőkés és horthysta-reakció a Kisgazdapárton keresztül bekerült a Függetlenségi Frontba: megváltozott a demokratikus pártok koalíciójának osztálytartalma.

A jobboldali gyűjtőpárt-szerepre a Kisgazdapártot mindenekelőtt a parasztság többségére gyakorolt befolyása s a háború alatti ellenzéki, antifasiszta múltja tette alkalmassá. A felszabadulás utáni nemzetközi és belső viszonyok között a tőkés restauráció vonala a népi demokráciával szemben csak a „tiszta", „igazi" demokrácia követelése lehetett. A Kisgazdapárt a „demokráciának" három különböző elemét egyesítette: a paraszti-kispolgári

demokrácia és a polgári demokrácia táborát, valamint a régi magyar reakciónak csupán átmeneti álarcként felöltött „demokratizmusát". A régi ellenforradalmi és a klerikális körök a Kisgazdapártot csak átmenetileg tekintették „saját" pártjuknak, addig, amíg — elgondolásaik szerint — nyíltan ellenforradalmi pártjaikat újra megalakíthatják; számukra túlsok volt a paraszt és a demokrata a Kisgazdapártban. A gazdag parasztság, a városi polgárság és értelmiség kisgazdapárti rétegei valamiféle nyugati burzsoá demokrácia megteremtéséről álmodoztak. A konzervatív, politikailag elmaradott kis- és középparasztok tömegei viszont a Kisgazdapárt révén „szabad" kistermelői létüket akarták védelmezni — balfelé is. E különböző elemek törekvései tehát távolról sem voltak azonosak, az adott helyzetben mégis széles jobboldali tömörülést eredményeztek.

E változások következtében végetért az a kezdeti időszak, amelyre a kommunista párt, a népi balszárny szinte osztatlan vezetőszerepe nyomta rá bélyegét. Az osztályharc és a koalíción belüli küzdelmek kiélesedtek, a szocialista és demokratikus erők összefogásának fenntartása, a népi demokrácia továbbfejlődése nehezebbé vált.

A gazdasági helyzet 1945-ben A nehézségek mindenekelőtt gazdasági természetűek voltak. A népi demokrácia rombadőlt, kifosztott országot, felbomlott gazdaságot kapott örökségbe a fasiszta rendszertől és a háborútól. A gazdasági károk összege mintegy 22 milliárd 1938-as pengőt tett ki: Magyarország 1938-as nemzeti jövedelmének kb. ötszöröse, az 1944. évi nemzeti vagyonnak 40%-a ment veszendőbe.

A mezőgazdaság állatállományának több mint a felét, gépi felszerelésének 30%-át veszítette el. A harcok és a háborús károk következtében a fő mezőgazdasági termények mennyisége 1945-ben a háború előttinek a felét sem érte el. Ez, párosulva a súlyos szállítási nehézségekkel és a parasztsággal való cseréhez szükséges iparcikkek hiányával, a városi lakosság élelmezését szinte megoldhatatlan problémává tette. Közellátás szempontjából Magyarország a háború utáni Európa egyik legsúlyosabb helyzetben levő országa volt. A jegyre kiadható élelmiszerek még a legminimálisabb szükségleteket is csak kis részben fedezték. A zsír-, hús-, cukor-, só- és kenyérhiány katasztrofális méretű volt; a nélkülözésben a munkásokkal és alkalmazottakkal együtt az újgazdák tömegei is osztoztak.

A bányászat viszonylag kisebb károkat szenvedett, de 1945-ben termelése alig érte el a háború alatti mennyiség 40—50%-át.

Az ipar termelőképességének kb. a felét, anyag- és iparcikk-készletének még nagyobb részét veszítette el. A háborús károk, a nyersanyaghiány, a munkások rossz élelmezése következtében a munka termelékenysége 1945-ben, évi átlagban az 1938-as színvonalnak csak 64%-át, a foglalkoztatott munkáslétszám pedig alig 50%-át érte el. Az üzemi bizottságok irányításával megindult kezdeti helyreállító munkák, az öntudatos munkások hősies erőfeszítései ellenére, 1945 nyarán az ipari termelés az 1938-as színvonalnak csupán 30%-át tette ki. Az egész iparon belül már az első hónapokban is viszonylag gyorsabban folyt a helyreállítás azokban a nehézipari üzemekben, amelyek a szovjet hadsereg háborús szükségleteire, majd — miután 1945 tavaszán és nyarán a szovjet hadsereg visszaadta őket tulajdonosaiknak — túlnyomórészt a jóvátétel céljaira dolgoztak. Ez a helyzet, bár terhet és a könnyűipar

fokozottabb elmaradását jelentette, hosszabb távon hozzájárult az ipar egészének gyorsabb helyreállításához.

A legsúlyosabb károkat a közlekedés szenvedte: elpusztult vagy súlyosan megsérült a vasúti vágányzat 36 %-a, a nagyobb hidak 99 %-a. A fasiszták az ország egész hajóparkját nyugatra hurcolták. S jóllehet, a közlekedés helyreállítását maga a szovjet hadsereg még a harcok folyamán megkezdte, 1945 nyarán — ahogy erre a kommunista párt májusi országos értekezlete rámutatott — e probléma volt az újjáépítés és a gazdasági vérkeringés megindításának legnagyobb akadálya.

Óriási károk érték a lakóházakat is: az ország összes házainak mintegy egynegyede szenvedett háborús kárt; elpusztult vagy megsérült a budapesti lakások 74 %-a.

Hagyományos tőkés viszonyok között, belső erőkből — az ipari termelés kapacitásának jelentős háború alatti növekedése ellenére is — az 1938. évi termelőképesség elérése hosszú éveket vett volna igénybe. A Kisgazdapárt egyik vezetője 1945 júniusában — nyugati kölcsönre célozva — ki is jelentette: az országot „a magunk erejéből 40 évig se tudnók felépíteni". A dolgozó nép azonban nem várhatott. Az újjáépítés elodázása, rábízása a spontán tőkés erőkre és a politikai feltételekhez kötött nyugati kölcsönre, a dolgozók szenvedéseinek meghosszabbítását, s egyben a már elért népi demokratikus vívmányok feladását eredményezte volna. A súlyos helyzetből csak úgy volt kiút, ha a népi demokrácia — támaszkodva a Szovjetunió által nyújthatott korlátozott mértékű, de mégis jelentős gazdasági segítségre — kész belenyúlni a hagyományos tőkés viszonyokba, ha az állam és a munkásosztály kezébe veszi, igyekszik irányítani és a lehetőséghez mérten tervszerűvé tenni az újjáépítés munkáját.

A kommunista párt májusi országos értekezlete, mint láttuk, ezt az utat jelölte meg. A helyzet olyan súlyos volt, hogy a kommunista javaslatokkal a koalíció jobbszárnya sem helyezkedhetett szembe. A nyár folyamán a közlekedés és a nagyüzemek több milliárdos újjáépítési hitelt kaptak. A dolgozók az év végéig 500 mozdony és 10 000 vasúti kocsi helyreállítását vállalták; megindult a „hídcsata", az első budapesti Duna-híd felépítésére széleskörű társadalmi mozgalom bontakozott ki. A bányászok súlyos élelmezési nehézségei, a bányafa, robbantószer stb. hiánya s a bányakapitalisták szabotázsa ellenére, ha lassan is, de növekedett a széntermelés: ez májusban csak napi 1000 vagont, szeptemberben már 1700 vagont tett ki.

Az újjáépítés fellendítésének fontos segítője volt a Szovjetunióval 1945. augusztus 27-én kötött gazdasági együttműködési és kölcsönös áruszállítási egyezmény, amely 1946 decemberig 30—30 millió dollár értékű áruszállítást irányzott elő. Az egyezmény értelmében Magyarország ásványolaj, gyümölcskonzerv, borpárlat és híradástechnikai eszközök fejében nyers pamutot, gyapjút, kokszot, vasércet és egyéb ipari nyersanyagokat kapott a Szovjetuniótól, tehát olyan, a termelés fellendítéséhez szükséges anyagokat, amelyek akkor az ország számára máshonnan beszerezhetetlenek, vagy a devizahiány miatt megvásárolhatatlanok voltak. Ez az egyezmény, közvetlen előnyös gazdasági hatása mellett, új fejezetet nyitott Magyarország külföldi gazdasági kapcsolatainak történetében: első lépés volt a kapitalista hatalmaktól való gazdasági függetlenülés útján.

A kommunista párt gazdasági javaslatai célul tűzték ki az ipari tőkések bevonását is az újjáépítés munkájába. Az újjáépítés, a jóvátétel, az élelmezés

gazdasági finanszírozása azonban túlnyomóan a népi demokratikus államra hárult. Neki kellett gondoskodnia a közlekedés helyreállításához szükséges beruházásokról, a tőkés vállalatok beindításáról, nyersanyag-problémáiról, a munkabérek kifizetéséhez szükséges összegekről; az ő vállain nyugodott a jóvátételi szállítások biztosítása, az iparnak az ehhez szükséges hitelekkel való ellátása. Az állam bevételei ugyanakkor teljesen minimálisak voltak: a régi államgépezet felbomlása után hónapokig nem volt semmiféle központi számadási rend; az adófizetés szinte a semmivel volt egyenlő. 1945 második felében az állami bevételek a kiadásoknak csak 5—7%-át fedezték; az állam nyártól kezdve újabb és újabb papírpénz kibocsátására kényszerült.

Az infláció Magyarországon valójában már a második világháború előtt megkezdődött, a felszabadulás után, különösen 1945 nyarától azonban óriási méreteket öltött. Ez akkor elkerülhetetlen volt: a gazdaságban tőkés viszonyok uralkodtak, a mezőgazdasági és ipari termelés csak kis részét tette ki a háború előttinek, az államháztartás katasztrofális helyzetbe került. A pénz elértéktelenedése hallatlan ütemű volt: az infláció végén egy 1938. évi aranypengő értékének 1,4 quadrillió pengő aranyértéke felelt meg. Az áremelkedések emellett az inflációnak szinte minden szakaszában meghaladták a bankjegyforgalom — egyébként is szédületes — növekedési ütemét. Ilyen mértékű infláció még soha, sehol sem fordult elő. 1945 őszén a helyzet különösen súlyossá vált: az új termésből rendelkezésre álló szűkös készletek gyorsan csökkentek; az árukínálat és a bankjegykibocsátás növekedése következtében még inkább nyilvánvalóvá vált a pénz elértéktelenedése, a pengő, mint forgalmi eszköz, egyre jobban háttérbe szorult, a forgalmat egyre inkább közvetlen termékcserével, vagy pedig a só, cukor, zsír — és nem a pénz — közbeiktatásával bonyolították le.

Az infláció hathatós megfékezésének vagy a stabil pénz megteremtésének feltételei — mind a termelés, mind az államháztartás vonalán — még hiányoztak. A kormány csak olyan intézkedéseket volt képes hozni s tudott azoknak a zűrzavaros gazdasági helyzetben érvényt szerezni, amelyek csak átmeneti enyhülést eredményezhettek. Így került sor december 19-én a pénz lebélyegzésére. Ez az intézkedés átmenetileg csökkentette az állam új pénzkibocsátási szükségletét s ezzel az inflációt mintegy hat héttel korábbi szakaszába vetette vissza. December végén a kormány elrendelte az ún. adópengő bevezetését. Az adópengő eredetileg egyszerű index-szám volt, amelyet naponta, az árszívonal általános emelkedése alapján számítottak ki és tettek közzé, abból a célból, hogy az állam az esedékes adókat és a tőkéseknek folyósított hiteleket valorizálva kapja vissza. Az állam bevételei azonban így sem növekedtek jelentősen; az intézkedés kedvező hatása inkább abban mutatkozott, hogy nagyobb tőkét vont el a spekulációból és hosszabb időre csökkentette az állam papírpénzkibocsátási szükségletét.

Az itt vázolt gazdasági helyzetkép mélyebb hátterét azok az ellentmondásos társadalmi viszonyok képezték, amelyek közepette a népi demokrácia fejlődése megindult és előrehaladt. Az államhatalom már részben a munkásosztályé volt, sőt, irányításában a munkásosztály forradalmi pártja vezető szerepet vitt; kialakultak és — ha kezdetlegesen is — de működtek a burzsoázia gazdasági tevékenységét ellenőrző és korlátozó állami és munkásszervek. Ugyanakkor a kizsákmányoló osztályok is jelentős hatalmi pozíciókkal rendelkeztek, és ami ebből a szempontból döntő, alapjában tőkés tulajdonviszonyok uralkodtak: akkor még sem politikai, sem gazdasági feltételei nem

voltak meg az ipari burzsoázia kisajátításának. Ezt a helyzetet a kommunista párt vezetése alatt álló forradalmi munkásság, s a burzsoázia és annak politikai képviselete egyaránt átmenetinek tekintette. Az ország politikai-hatalmi viszonyai folytonos mozgásban, forrongó átalakulásban voltak, a politikai és gazdasági harcok ezért különösképpen összefonódva és egymásra közvetlenül hatva jelentkeztek, s a politika, a hatalomért folytatott küzdelem elsődleges szerepe különösképpen kidomborodott. A burzsoázia fő erőinek — az ipari és banktőkéseknek — magatartását számos kérdésben nem is annyira a pillanatnyi profitérdekek szabták meg, mint inkább a hatalomért folytatott harc, a tőkés restauráció érdekei.

Így csakhamar kiderült, hogy a nagytőkések nem támogatják az újjáépítés érdekében meginduló erőfeszítéseket. A szovjet—magyar kereskedelmi egyezmény éles tőkés ellenállásba ütközött: a jobboldali miniszterek kijelentették, hogy ilyen nagyarányú szerződés megkötésére az ideiglenes kormány nem jogosult. A nagytőkések, akik a felszabadulás előtt kiválóan értettek a gazdasági szervezéshez, most mint ügyefogyott emberek léptek fel, akik minden kérdésben az állam támogatására szorulnak. Amikor azonban vagyonuk átmentéséről vagy az infláció által nyújtott profitszerzési lehetőségekről volt szó, meglepő mozgékonyságról és ügyességről tettek bizonyságot. Az inflációs viszonyok különösen alkalmasak voltak az ellenőrizhetetlen pénzügyi műveletekre, a fontos áruk visszatartására és fekete piacon való értékesítésére, az állami jóvátételi és beruházási hitelekkel való manipulációkra s még a munkabérekre szánt összegek spekulációs hasznosítására is. De a nagytőke mindenekelőtt politikai okokból nem vett részt az infláció fékezésére irányuló erőfeszítésekben: a gazdasági csődöt, a tömegeknek a népi demokráciával való szembefordulását, nyugati kölcsön szükségességét — politikai és ezen keresztül gazdasági hatalmának megerősödését remélte az inflációtól.

Tetézte a nehézségeket, hogy az infláció a spekulánsok, feketézők, csempészek hadában elkerülhetetlenül kitermelte a burzsoáziának egy különösen veszedelmes rétegét: e mohó és könyörtelen siserahad, melynek túlnyomó részét a régi, „szolid" tőkések képezték, lételeme volt a gazdasági zűrzavar, a dolgozó tömegek nélkülözése.

Az infláció hatása a legsúlyosabban a dolgozó osztályokat, közöttük is elsősorban a munkásosztályt érintette. 1945 nyarától az év végéig a bankjegyforgalom 37-szeresére, az árak azonban 85-szörösükre emelkedtek. A munkások reálbére katasztrofálisan csökkent: az 1945. július 15-i reálbér-színvonal (amely maga is a háború előttinek csak egy részét tette ki) szeptemberben kb. a felére, november végén egyharmadára, december elején még ennél is alacsonyabbra esett. A dolgozók, főleg a bérből és fizetésből élők, helyzete egyre elviselhetetlenebbé vált; a munkáscsaládok százezrei formálisan éheztek; széles tömegek batyuzással, utolsó ruhadarabjaik élelemre cserélésével tartották fenn magukat. Az infláció — különösen az első hónapokban — kétségtelenül elősegítette az újjáépítés kibontakozását, de ugyanakkor a munkásosztálynak mérhetetlen szenvedéseket okozott, egyes rétegeit átmenetileg deklasszálta, gátolta a termelő munkába való bekapcsolódásukat.

A kommunista párt, baloldali szövetségeseinek támogatásával, mindent elkövetett a dolgozók nélkülözésének enyhítésére, az infláció romboló hatásának fékezésére. 1945 júliusában a szakszervezetek kollektív szerződést kötöttek a tőkés érdekképviseletekkel: ez történelmileg nagy vívmány volt, azonban a kollektív szerződésekben érvényre jutó bérpolitika nem számolt a rohamos

inflációval. 1946 február elejéig a munkások tizenegyszer kaptak béremelést. Az infláció menete azonban olyan gyors volt, hogy ezek csak egy-egy pillanatra jelentettek valami átmeneti javulást. A helyi kommunista szervezetek, a szakszervezetek és az üzemi bizottságok is óriási erőfeszítéseket tettek a munkások és a dolgozó értelmiség helyzetének javítására: szervezetten igyekeztek az üzemek számára élelmet szerezni; a legtöbb helyen megszervezték az üzemi étkeztetést stb. Mindennek ellenére, a munkások az átlagosan rendelkezésre álló kevés élelmiszermennyiségnek is csak egyre kisebb részéhez voltak képesek hozzájutni. A tőkések és az infláción élősködő spekulánsok viszont óriási összegeket kerestek és sokszorosát fogyasztották annak, ami átlagosan egy emberre juthatott volna.

A súlyos gazdasági helyzet és az infláció nagy megpróbáltatások elé állította a munkásoknak és a parasztoknak a földreformmal megalapozott szövetségét is. Az újgazdák sokszázezres tábora, bár élelmezés szempontjából a nélkülözések ellenére is kétségtelenül jobb helyzetben volt, mint a városi dolgozó lakosság, sokat szenvedett; nemcsak a legszükségesebb fogyasztási cikkekhez (ruha, cipő, petróleum stb.) nem volt képes hozzájutni, hanem az új gazdaságának beindításához szükséges iparcikkekhez sem. A vetőmagbeszerzés, az állami támogatás ellenére, óriási nehézségekbe ütközött. Sok újbirtokos, művelési eszközök, igaerő stb. kölcsönzése érdekében, rendszeres robotra kényszerült a kulákság földjén. A kulákok és a módosabb középparasztok kihasználták a városi dolgozó lakosság és az újgazdák nélkülözését. A Kisgazdapárt „paraszti érdekvédelmétől" felbuzdulva, feleslegeiket kivonták a beszolgáltatás alól, a szovjet csapatok ellátásának terheit a szegényparasztokra igyekeztek hárítani, spekuláltak nagyban és kicsinyben, kiuzsorázták a városból jövő „batyuzókat". A város és a falu közötti normális gazdasági kapcsolatok felbomlása s az a tény, hogy az állam az újgazdáknak is csak igen szűkös gazdasági támogatást nyújthatott, tág teret nyitott a kisgazdapárti munkás- és városellenes agrárdemagógia számára.

A zilált gazdasági helyzetnek és a burzsoázia magatartásának egyetlen pozitív következménye volt: méginkább fokozta a népi demokratikus állam beavatkozásának szükségességét a gazdasági életbe, egyre jobban szétrombolta a dolgozók körében a burzsoázia nélkülözhetetlenségéről szóló, a felszabadulás hónapjaiban már amúgy is erősen megtépázott hiedelmeket. Az infláció egyes területeken gyakran teljesen illuzórikussá tette a tőkések feletti ellenőrzés érvényesülését (az üzemi bizottságok pl. energiáik nagy részét a munkások élelmezési gondjainak enyhítésére fordították); a másik oldalon azonban olyan új állami szervek és intézkedések megalkotását váltotta ki — s ezeknek nagyerejű proletár tömegtámogatást biztosított —, amelyek megszilárdulva, később a tőkések feletti ellenőrzésnek, majd a burzsoázia kisajátításának hatékony eszközeivé váltak. 1945 decemberében, kommunista kezdeményezésre és vezetés alatt, így alakult meg a Gazdasági Főtanács. Eredetileg azzal az átmeneti időre szóló céllal jött létre, hogy valami rendet igyekezzék vinni a zűrzavaros gazdasági életbe, gondoskodjék az állami hitelek jobb elosztásáról, hatásköre azonban csakhamar kiterjedt a gazdasági irányítás legfontosabb területeire, egyre inkább korlátozta a jobboldaliak kezén levő gazdasági minisztériumok befolyási körét, jelentős szerepe volt a stabilizáció, majd az államosítások előkészítésében. A pillanatnyi szükséghelyzetnek és a munkásosztály távolabbi céljainak ugyanilyen találkozásából került sor 1945 decemberében a bányák állami ellenőrzés alá vételére, ami

gyakorlatilag államosításukat jelentette. A gazdasági nehézségek fokozódása és a bányakapitalisták szabotázsa 1945 őszén súlyos szénválságra vezetett. A széntermelés novemberben újra napi 1300 vagonra esett vissza. A növekvő szénhiány veszélybe sodorta az újjáépítés egész munkáját; e helyzetből kivezető utat csak az államosítás, a rendelkezésre álló szűkös erők központi összefogása mutathatott. A szénbányák államosítása a bányamunkásság mozgósításának is új erőforrásává vált: a kommunisták által 1945—46 telén meghirdetett „széncsata" széleskörű visszhangra talált a túlnyomóan kommunista érzelmű bányászok körében.

Mint látható, a munkásosztálynak az államhatalomban való részesedése sem változtathatta meg az infláció elnyomorító hatását. A helyzet a proletariátus szempontjából mégis új volt: a munkások által létrehozott értéktöbblet ugyan közvetlenül a tőkések és a spekulánsok táborát gazdagította, de ugyanakkor ez volt a forrása a népgazdaság helyreállításának, a nemzeti vagyon növelésének is. Ezért a proletariátus osztályérdekei az infláció alatt is azt követelték, hogy átmenetileg romló anyagi helyzete ellenére vezető szerepet töltsön be az újjáépítésben, s a népi demokratikus állammal együttműködve teremtse meg a stabilizáció legfontosabb feltételét: a termelés helyreállítását. E bonyolult viszonyokat s a belőlük fakadó, gyakran egyáltalán nem „népszerű" feladatokat nem volt könnyű megmagyarázni a széles munkástömegeknek. Súlyos ellentmondás volt, hogy — az örökölt katasztrofális gazdasági viszonyok miatt — az új rendszer vívmányai közvetlenül nem vezettek a dolgozók anyagi helyzetének javulására. A munkásság kevésbé tudatos rétegeiben így elkerülhetetlenül lábra kaptak ösztönös áramlatok; ezeket az áramlatokat a jobboldali szociáldemokraták tudatosan is szították. A jobboldali szociáldemokraták, miközben politikailag szorosan együttműködtek a burzsoáziával, a munkásokat „baloldali" demagógiával igyekeztek félrevezetni. A proletariátus alapvető törzse azonban a legsúlyosabb helyzetben is kitartott, s minden fontosabb kérdésben a kommunisták, az öntudatos munkások vonták magukkal a proletariátus politikailag elmaradottabb, tapasztalatlanabb rétegeit, azoknak a zömét is, akik szervezetileg a szociáldemokrata párthoz tartoztak.

Nagy erőfeszítések, bonyolult harcok és a munkások áldozatos munkája eredményeként, az újjáépítés haladt előre. A közlekedés helyreállítására kitűzött célok az év végére megvalósultak, sőt, túl is szárnyalták őket; decemberben már állt a Kossuth-híd, a felszabadult Magyarország első Duna-hídja; az ipari termelés szinte minden területen jelentősen emelkedett.

Az 1945 őszi választások. Jobboldali előretörés

1945 őszének legfontosabb politikai eseményei az október végén megtartott budapesti törvényhatósági és a novemberben lezajlott országgyűlési választások voltak. A választásokat egyre élesedő politikai küzdelmek előzték meg. A kommunista párt, helytelenül, maga szorgalmazta a választások őszi megtartását; a törvényhozó hatalom ideiglenességének e túl gyors megszüntetésére való törekvés mögött valójában a politikai erőviszonyok alakulásának helytelen értékelése rejlett. A kommunista párt túlbecsülte a felszabadulás óta kiharcolt nagy gazdasági és politikai vívmányok közvetlen hatását, a kommunisták és az egész népi balszárny tömegbefolyását; lebecsülte a magyar reakciós körök erejét, az ellenforradalmi és fasiszta múlt

örökségét s az 1945 őszére kialakult súlyos gazdasági helyzet hatását a dolgozók, mindenekelőtt a parasztság tömegeire.

Az 1945 szeptemberében elfogadott új választójogi törvény a gyakorlatban a fasiszta és a reakciós erők lényeges korlátozását nem jelentette. A Kisgazdapárt jobboldali gyűjtőpárttá való alakítása, amelynek osztályhátterére már utaltunk, 1945 nyarától a reakciós körök tudatos politikai taktikájává vált. Ennek jellegzetes bizonyítéka a Magyarországon igen befolyásos katolikus klérus magatartása: bár az Országos Választási Bizottság a Katolikus Néppárt indulását engedélyezte, a választások küszöbén e párt visszalépett, azzal a nyíltan is kifejezett céllal, hogy „a polgári tábor" egységét ne veszélyeztesse. A jobboldali tömörüléssel a kommunista párt a koalíció balszárnyának szorosabb összefogását igyekezett szembeállítani: hosszú viták és a szociáldemokrata párton belüli éles küzdelmek közepette sikerült elérnie, hogy a fővárosi törvényhatósági választáson a két munkáspárt közös listán induljon.

A Kisgazdapárt választási agitációját „az isten, a haza és a magántulajdon" „szentháromságának" jelszavával folytatta. A katolikus klérus nyíltan beavatkozott a választási küzdelembe: Mindszenty hercegprímás körlevelét, amely a népi demokráciát gyalázó kijelentések és a szemforgató vallási frázisok ó-reakciós keveréke volt, minden templomban felolvasták. A Kisgazdapárt falusi agrár-demagógiája széleskörű szovjetellenes és nacionalista agitációval párosult; a nacionalista uszítást az 1945 őszén a szlovák nacionalisták által elindított szlovákiai magyarüldözések is elősegítették.

A budapesti választások, amelyeken a közös kommunista—szociáldemokrata egységlista a szavazatoknak csak 42%-át szerezte meg, már előre vetítette az országos választások várható eredményét. A november 7-i országgyűlési választásokon a Kisgazdapárt 57%-kal abszolút többségre tett szert; a kommunista és a szociáldemokrata párt egyaránt a szavazatok 17—17%-át szerezte meg; a Nemzeti Parasztpárt 7%-os eredményt ért el. A többi elenyésző számú szavazat a Polgári Demokrata Pártra és a Radikális Pártra esett.

Az ipari proletariátus forradalmi tömegei, a bányamunkásság túlnyomó többsége, a régi tiszántúli agrárproletárok jelentős része a kommunista pártra szavazott. A Szociáldemokrata Párt szavazói elsősorban a budapesti és vidéki nagyüzemi munkásság felső rétegeiből, a városi és falusi kisiparosokból és az értelmiség liberális csoportjaiból kerültek ki. A Nemzeti Parasztpárt híveinek többségét tiszántúli és Duna—Tisza közi újgazdák s a „népies" eszméken nevelődött értelmiségiek képezték. A Kisgazdapártra szavazott a régi kis- és középparasztok túlnyomó többsége, sokan a vallásos dunántúli újgazdák közül, a jobboldali beállítottságú értelmiség nagy része, a városi kispolgárok — ugyancsak erősen reakciós szemléletű — zöme, a reakciós hivatalnokok, a burzsoázia és a nagybirtokosok szinte minden rétege.

A választások eredményei mindegyik párt számára meglepetést okoztak. A Kommunista Párt s a mögötte álló forradalmi munkások és szegényparasztok csalódtak várakozásaikban: ugyanolyan erőviszonyokra számítottak a szavazófülkében is, mint amilyent az országépítő munkában, a gazdasági és politikai vívmányok kiharcolásában addig tapasztaltak. A Nemzeti Parasztpárt megdöbbenve vette tudomásul, hogy a dolgozó parasztság tömegeibe még kevéssé sikerült beágyazódnia. A Szociáldemokrata Pártnak a budapesti választások után még megvolt a lehetősége, hogy a vártnál kevesebb szavazatért a közös listát okolja; az országgyűlési választásokon már külön indult, de vérmes és irreális reményei — hogy mint a két szélső erő, a kommunisták

és a kisgazdák között elhelyezkedő „középpárt" győzelmet arat — nem teljesültek.

A Kisgazdapárt vezetésében túlsúlyban levő nagytőkés, klerikális, kulák és középpolgári csoportok — eltérő színezetük ellenére — közös célja a kommunista pártnak a hatalomból való kiszorítása, a Függetlenségi Front szétrobbantása, a Szovjetunióval való szakítás volt. E terv azonnali keresztülviteléről azonban eleve le kellett mondaniok. A jobboldal tért nyert, de — és ezt a kisgazdapárti politikusok zömének is be kellett látnia — a munkásosztály számára döntő súlyt biztosító nemzetközi és belső hatalmi viszonyok alapvetően nem változtak meg. A kommunista párt és a baloldali pártok jelentős tömegbefolyással rendelkeztek a nép politikailag legérettebb, legforradalmibb rétegeiben. A belső fegyveres erők a munkások és a szegényparasztok kezében voltak, ettől csak polgárháborúval lehetett volna őket megfosztani. De erre az útra a Kisgazdapártot saját paraszti tömegei se követték volna: ezek a dolgozó parasztok nem a forradalmi munkássággal polgárháborúra készülő, hanem azzal szövetségben levő kisgazdapártra adták szavazataikat, azzal a kikötéssel, hogy e párt védje meg az ő „külön" paraszti érdekeiket. S végül itt volt a Szovjetunió: hadseregének jelenléte, nemzetközi támogatása eleve kilátástalanná tett minden nyílt restaurációs kísérletet. A burzsoá jobbszárny csak a másik utat választhatta: bennmaradni a koalícióban, kihasználni az ezzel együttjáró hatalmi pozíciókat és legális lehetőségeket, magával vonni a Szociáldemokrata Pártban és a Parasztpártban levő szövetségeseit, minél jobban elszigetelni a Kommunista Pártot s egy nemzetközileg kedvező időpontban végrehajtani a nyílt jobbodali fordulatot. Ennél jobb tanácsot nyugati szövetségeseik sem adhattak számukra.

E meggondolások alapján a Kisgazdapárt már a budapesti és az országos választás közötti időben elfogadta a kommunisták javaslatát, hogy a Függetlenségi Frontot, a koalíciós kormányzást — a választások számszerű eredményétől függetlenül — továbbra is fenn kell tartani. Hosszas pártközi viták után, november 15-én megalakult az új kormány: elnöke a kisgazdapárti Tildy Zoltán lett, 18 tagjából 9 a Kisgazdapárthoz, 4—4 a Kommunista és a Szociáldemokrata, egy pedig a Parasztpárthoz tartozott.

A koalíció fennmaradása azonban nem változtatott azon a tényen, hogy a jobboldali előretörés következtében a Függetlenségi Front súlyos válságba került. A választások után a kommunisták és a népi balszárny számára nehéz hónapok következtek. A nyugati hatalmak, amelyek addig nem voltak hajlandók hivatalosan elismerni az új magyar államot, most azonnal felvették vele a diplomáciai kapcsolatot s ujjongva arról beszéltek, hogy Magyarország Kelet-Európa „legdemokratikusabb" országa. Vérszemet kapva a koalíció jobbszárnyának választási győzelmétől, a népi hatalom ellenségei széleskörű támadásba lendültek. A jobboldali előretörés az élet minden területén érezhette hatását. Az új nemzetgyűlésben a jobboldal többséggel rendelkezett. A választásokat követő napokban fasiszta tüntetések zajlottak le Budapesten és az ország több helységében. Gazdasági téren nőtt a tőkés szabotázs. A gazdasági nehézségek enyhítésére és az ország demokratizálására már régebben hozott intézkedések végrehajtása, a politikai önbizalmában megerősödött reakciós közigazgatási apparátus ellenállása következtében, egyre jobban akadozott. A túlnyomórészt horthysta közigazgatási tisztviselők az ország politikailag elmaradottabb vidékein a felszabadulás előtthez hasonló, ellenforradalmi hangulatot teremtettek. A jobboldali előretörés megbénításával

fenyegette a nemzeti bizottságok és más népi szervek tevékenységét. A Kisgazdapárt — a szociáldemokrata jobboldal támogatásával — éles harcba kezdett a népi rendőrség ellen, a kommunisták visszaszorításáért a fegyveres testületekben. Decemberben a Kisgazdapárt törvénytervezetet készített az új mezőgazdasági érdekképviseletről; ebben a nagygazdák vezetése alatt álló Parasztszövetséget akarta az egész parasztság érdekképviseleti szervévé tenni. Széleskörű támadás bontakozott ki a földreform ellen is: a legkülönbözőbb címeken indult meg az újgazdák földjeinek visszaperlése. 1946 januárjában Kerék Mihály, a földhivatal elnöke, a Kisgazdapárt hivatalos támogatásával rendelettervezetet igyekezett elfogadtatni az Országos Földbirtokrendező Tanáccsal, amely az 1945 márciusi törvény végrehajtásának „visszásságaira", a szegényparasztok „túlkapásaira" hivatkozva, a földosztás általános megreformálását tűzte ki célul. A nagybirtokosság és a latifundiumaitól ugyancsak megfosztott magas klérus tudatosan a kulákságot ért „sérelmek" hangoztatásával igyekezett támadni a földreform ellen; célja — mint ahogy erre a Kommunista Párt azonnal rámutatott — az volt, hogy a parasztságtól kapjon segédcsapatokat a földreform elleni harcához.

A helyzet veszélyességét növelte az a tény is, hogy a népi balszárny nem volt egységes, s a jobboldal a Szociáldemokrata Pártban s a Nemzeti Parasztpártban is jelentősen előretört. A jobboldali szociáldemokraták és parasztpártiak a vártnál gyengébb választási eredményekért saját balszárnyukat tették felelőssé, azt hangoztatták, hogy a túlságos kommunista- és szovjetbarát politika ütötte el pártjaikat a választási győzelemtől; a kommunista párttal való szövetség lazítását, „önálló" kül- és belpolitikai vonalat követeltek. Követeléseiknek az adott visszhangot, hogy a kül- és belpolitikai „harmadik utasság" társadalmi talaja a választások után megerősödött: a demokratikus érzelmű, de a kommunistáktól még távolálló értelmiségi és kispolgári köröket is lenyűgözte a jobboldal előretörése. E „harmadik utas" hangulatokat a jobboldali parasztpártiak és szociáldemokraták — így pl. 1946 januárban a parasztpárti Bibó István — ideológiailag is megpróbálták alátámasztani. Hogy ez a „harmadik utas" középpártiság elméletileg teljesen utópisztikus felfogás volt, azt éppen a választások utáni helyzet bizonyította: a „tiszta" vagy egyenesen „paraszti" demokráciát hangoztató Kisgazdapárt választási győzelme a régi magyar ellenforradalmi erők felülkerekedésének veszélyét idézte fel; s hogy politikai szempontból valójában semmi mást nem tartalmazott, mint a népi balszárny felbomlasztására való törekvést, azt a szociáldemokrata és parasztpárti jobbszárny gyakorlata mutatta. Decemberben a szociáldemokrata jobbszárny, „pártérdekekre" hivatkozva, kivonult a Szakszervezeti Tanácsból, a szakszervezeti egységet csak az utolsó pillanatban sikerült megmenteni; számos helyen megindult a kommunistákkal együttműködő helyi szociáldemokrata párt- és szakszervezeti vezetők leváltása; az új nemzetgyűlésben a jobboldali szociáldemokrata képviselők a kisgazdapárti frakció csendestársának szerepét játszották s a két párt szónokai versenyezve kínálták fel virágnyelven egymásnak az 1943-as, kommunisták nélkül létrejött, kisgazda—szociáldemokrata szövetség felújítását. A parasztpárti jobbszárny vezetői, Kovács Imre, Farkas Ferenc pedig tárgyalásokba kezdtek a kisgazdapárttal, a parasztpártnak a reakciós Parasztszövetséghez való csatlakozásáról; teljes erővel bekapcsolódtak a kisgazdapárti munkásellenes parasztdemagógiába s élére igyekeztek állni a „békeelőkészítés" ürügyén szított soviniszta hangulatoknak.

Baloldali ellentámadás. A Baloldali Blokk

A választások eredményei a Kommunista Pártot arra késztették, hogy az ország politikai erőviszonyait és saját tevékenységét józanul felülvizsgálja. Elemzése szerint a Kisgazdapárt választási győzelme elsősorban a munkás-paraszt szövetség történelmi gyengeségének s a felszabadulás utáni fejlődés nehézségeinek (a súlyos gazdasági helyzet; a város és a falu közötti ellentétek kiélesedése stb.) volt a következménye. S itt elsősorban nem is az esett súlyosan latba, hogy széles kis- és középparaszti tömegek nem közvetlenül a kommunista pártra szavaztak, hanem hogy az ország nagy parasztpártja, a Kisgazdapárt olyan gyűjtőpárt volt, amelyben a népi rendszer számára megnyerhető tömegek és vezetők — akkori kifejezéssel — „vadházasságban" éltek a burzsoáziával, sőt a feudális dzsentri reakcióval is. A Kommunista Párt nem becsülte le a jobboldal előretörésében rejlő veszélyeket, de nem esett pánikba sem. Rámutatott arra, hogy a Kisgazdapárt nagy számbeli ereje egyúttal gyengeségének is a forrása: ezt a paraszti tömegerőt a nagytőkés-klerikális körök távolról sem használhatják fel szabadon a munkásosztály és a népi hatalom ellen; az osztályellentétek pedig ezt a mamut-pártot előbb-utóbb múlhatatlanul szétbomlasztják. S ami a döntő: tudatában volt annak, hogy a kommunistákra leadott 800 000 munkás és szegényparaszti szavazat, kétmillió dolgozónak (a munkásosztály többségének és közel egymillió dolgozó parasztnak) a baloldal melletti kiállása — számba véve a magyar társadalom felszabadulás előtti állapotát, a reakciós és fasiszta erők évtizedes túlsúlyát Magyarországon — nagy eredményt jelent. Ez, párosulva a kedvező nemzetközi erőviszonyokkal és a munkásosztály hatalmi pozícióival, továbbra is döntő erőfölényt biztosít a népi baloldal számára.

Ennek az értékelésnek a helyességét a további események mindenben igazolták.

A jobboldal 1945 őszi előretörése tovább fokozta a burzsoá befolyást a középrétegek (középparasztok, értelmiség) soraiban, sőt, kezdetben az újgazdák és a munkásosztály elmaradottabb rétegeinek bizonytalanságát is. De a helyzetnek volt egy másik, ezzel ellentétes hatása is: amilyen mértékben kibontakozott a jobboldali támadás, úgy nőtt a törekvés a munkások és szegényparasztok körében arra, hogy tömörüljenek és a tömeghare éles fegyverével védjék meg érdekeiket.

1945 november—decemberben a gazdasági helyzet a mélyponton volt. A nyomor, a téli nélkülözések, a spekuláció tobzódása rohamosan fokozta a munkások és a falusi szegénység elégedetlenségét.

Az új országgyűlés 1945. november 30-i ülésén a kommunista párt vezérszónoka, Rajk László kifejtette a párt követeléseit. Utalt arra, hogy a koalíció pártjai még a választások előtt megállapodtak a koalíciós kormányzás fenntartásában, és közös programot fogadtak el a megalakuló új kormány legégetőbb teendőiről: az élelmezési helyzet megjavításáról, a spekuláció letöréséről, a pénzromlás megfékezéséről, a Függetlenségi Front régi államosítási programjának végrehajtásáról, a földreform lezárásáról, a közigazgatás megtisztításáról. A Kommunista Párt a közösen elfogadott program haladéktalan végrehajtását követelte s újabb halaszthatatlan feladatként síkraszállt az ország államformájának rendezése, a köztársaság kikiáltása mellett.

A jobboldal e gazdasági követelésekkel az éhínség szélére taszított és elkeseredett tömegek színe előtt nyíltan nem szállhatott szembe. December, január, február folyamán a kormány egy sor intézkedést hozott. A Gazdasági

Főtanács megalakításán, a bányák államosításán és a már ismertetett inflációellenes intézkedéseken túl, rendeletek jelentek meg a tőkések fokozottabb megadóztatásáról, egyes fontos iparcikkek zárolásáról, a mezőgazdasági termények állami cseréjének kibővítéséről, a gazdagparasztok feleslegeinek felkutatásáról. Január 15-én, ugyancsak kommunista kezdeményezésre, életbelépett az új kollektív szerződés, amely a tőkéseket természetbeni bér fizetésére is kötelezte. E gazdasági intézkedések az infláció viszonyai között tartós eredményre nem vezethettek, mégis nagy jelentőségűek voltak: átmenetileg valamelyest javították a munkások helyzetén s megmutatták, hogy — a Kisgazdapárt választási győzelme ellenére — van erő, amely szembe tud szállni a tőkés osztály törekvéseivel.

Politikai szempontból hasonló jelentősége volt 1946. február 1-én a köztársaság kikiáltásának és törvénybeiktatásának. Az 1944 decemberében összeült Ideiglenes Nemzetgyűlés törvényileg nem rendezte az ország államformáját. Ennek ellenére az új magyar állam a gyakorlatban már teljesen köztársasági jellegű volt; a köztársasági államforma valójában csak hivatalos parlamenti szankcionálásra várt. A magyar nagytőkések zöme — nem is beszélve a klerikális és a feudális-dzsentri körökről — távolról sem volt demokratikus köztársasági meggyőződésű. Élesebb politikai harcokra ebben a kérdésben mégsem került sor: a széles dolgozó tömegek helyeselték és magától értetődőnek tartották a köztársasági államformát, teljesen egyetértett vele a Szociáldemokrata Párt és a Parasztpárt, de még a Kisgazdapárt vezetőségének jelentékeny része is. 1946-ban a forradalmi átalakulás már jóval túllépett a polgári demokrácia keretein s a harc már akörül folyt, hogy a megvalósult népi demokrácia megszilárduljon és továbbfejlődjék-e, vagy pedig burzsoá rendszerré süllyedjen-e vissza? Ebben a helyzetben a szélsőjobboldal kiállása a köztársaság ellen csak arra lett volna alkalmas, hogy a tömegek e régi reakciósok demokratikus álarca mögé pillanthassanak. A burzsoá köröknek emellett volt egy olyan hátsó gondolatuk is, hogy az alapjában polgári tartalmú köztársasági törvényt a politikai és gazdasági változások burzsoá keretek között való tartására is felhasználhatják. Mindenesetre jellemző volt a szélsőjobboldal köztársasági állásfoglalásának elvi „szilárdságára" az akkor még kisgazdapárti Sulyok Dezsőnek, a törvényjavaslat hivatalos előadójának parlamenti beszéde: a köztársaság törvénybeiktatását javasolta ugyan, de beszédén az a „demokratikus" történetfilozófiai gondolat vonult végig, hogy végeredményben mindegy, milyen — monarchikus vagy köztársasági — egy ország államformája. A törvényjavaslatot a jobboldal is elfogadta, ellene csak néhány, megrögzötten habsburgpárti klerikális képviselő szavazott. A baloldal számára a köztársaság kikáltása viszont komoly politikai sikert jelentett: egyik első, kezdeti lépése volt az előretört jobboldal elleni politikai ellentámadásnak.

A köztársaság kikiáltása szükségessé tette a kormány átalakítását. A koalíciós pártok ui. abban egyeztek meg, hogy a köztársasági elnöki tisztségre Tildy Zoltán miniszterelnököt jelölik; a javaslatot a nemzetgyűlés elfogadta s új miniszterelnökké az ugyancsak kisgazdapárti Nagy Ferencet választotta meg. Nagy Ferenc 1947 májusáig — disszidálásáig — maradt a kormány elnöke. Közepes képességű, gazdagparaszti politikus volt, a Kisgazdapárt elnöki tiszte mellett ő irányította pártja „tömegszervezetét", a Parasztszövetséget is; a nyugati imperialista hatalmakkal való szövetség feltétlen híve, aki szoros kapcsolatokkal rendelkezett a városi burzsoáziával és — református volta ellenére — a klerikális körökkel is. Politikai nézetei a polgári

rendszer egy olyan válfaját képviselték, amelyben a gazdagparasztság jelentős súlyra tehetne szert. A Kisgazda-jobbszárny következetes „reálpolitikusaként", fő feladatát a paraszti tömegek megtartásában, a kisgazda-gyűjtőpárt „jobb időkre" való átmentésében látta, így taktikai okokból többször került ellentétbe azokkal a szélsőjobboldali elemekkel, akik azt hitték, hogy a választási többséggel a győzelem is az ölükbe hullott.

Ez a „reálpolitika" azonban a választások utáni hónapokban még benne s a hozzá hasonló kisgazda-politikusokban sem kerekedett teljesen felül; erre csak a Kommunista Párt vezetése alatt álló forradalmi tömegek ereje kényszerítette őket.

Említettük már, hogy 1945 őszén a katasztrofális gazdasági helyzet következtében a dolgozó tömegek elégedetlensége rohamosan fokozódott. Ez az elégedetlenség új tápot kapott a jobboldal politikai előretöréséből: a munkások és a szegényparasztok kevésbé tudatos rétegeiben a nyomor miatti elkeseredés most csüggedéssel, a jövőbe vetett bizalom megrendülésével is párosult. Budapesten, a bányavidékeken, a vidéki városokban spontán sztrájkok, lázongások, anarchikus mozgalmak törtek ki.

A kommunista párt a tömegelégedetlenség e jeleit élesen megkülönböztette a reakciós erők ellenforradalmi törekvéseitől; hangsúlyozta, hogy ezek a tömegek nem azért elégedetlenek, mert a demokrácia túlságosan népi, hanem mert nem tartják eléggé népinek, túl kevésnek tartják azt, ami politikai és mindenekelőtt gazdasági érdekeik érvényesítése terén eddig megvalósult. A Kommunista Párt elhatározta, hogy bátran élére áll a mozgalomnak, s azt tudatos vezetéssel helyes irányba tereli. Ez a feladat a kommunista párt és a munkásosztály kapcsolatának nagy erőpróbája volt, de teljes sikerre vezetett: a munkástömegek — s velük párhuzamosan az újgazda-szegényparasztok — kibontakozó harcos mozgalmával a népi demokrácia új nagy előrehajtó erőre tett szert.

A népmozgalom szervezése, tudatos irányba terelése a kommunistákra, a kommunista helyi szervezetekre hárult. A párt akkor már félmillió szervezett taggal rendelkező tömegpárt volt, a budapesti párttagok száma elérte a 130 000-et. Ez egymagában is nagy erőt jelentett. A pártszervezetek élénk, öntevékeny politikai életet éltek, a taggyűlések, a pártonkívüli dolgozók körében is népszerű pártnapok forró hangulatú tömeggyűlésekké változtak. A népi baloldal erre a kommunista tömegerőre támaszkodva vívta ki az előretört jobboldal elleni első sikereket. Ez az erő tanította meg először — már a választásokat követő napokban — a reakciósokat arra, hogy a tömegharcban mások az erőviszonyok, mint a szavazófülkében: az utcára merészkedő szedett-vedett fasiszta csoportokat a kommunista munkások gyorsan szétzavarták. A kommunisták ezekben a hetekben és hónapokban óriási felvilágosító munkát végeztek, bátran vállalták a pillanatnyilag népszerűtlennek tűnő feladatokat, megmagyarázták a spontán sztrájkok helytelenségét, összefogásra, kitartásra buzdították a munkásokat. Az anarchikus mozgalmak száma egyre csökkent, a küzdelem egyre szélesedő, szervezett tömegharccá alakult. Ez a proletár tömegerő állt nyomós érvként a kommunista párt első gazdasági és politikai részletkövetelései mögött; a részletkövetelések elfogadtatása viszont tovább növelte a munkások önbizalmát és saját erejükbe vetett hitét.

Csakhamar megmozdult a vidék is. Az újgazdák tömegei felismerték: a jobboldali előretörés a földreform vívmányait veszélyezteti. Decemberben a

kiosztott földek visszaperlésére megindult kulák-földesúri roham sokhelyütt tiltakozó tüntetésekre vezetett. Januárban megindultak a tömeges küldöttségjárások Budapestre. 15-én a ceglédi szegényparasztok 100 tagú küldöttsége, majd az áporkai, Szaboles megyei, hajdúszoboszlói stb. paraszt-küldöttek jelentkeztek. A küldöttségek első útja a Kommunista Párt központjába vezetett, — e különböző pártállású falusi vezetők magától értetődőnek tekintették, hogy a nehéz helyzetben a Kommunista Pártnál keressenek támaszt. Itt közölték velük, hogy a párt és a munkások magukénak tekintik követeléseiket. A szegényparasztok önbizalmukban megerősödve tértek haza falujukba, a „Földet vissza nem adunk!" jelszó hetek alatt eljutott az ország legtávolabbi vidékére is. S amikor pl. Cegléden február elején földvisszaperlő tárgyalás kezdődött — a város határában mintegy 8000 holdnyi juttatott föld forgott veszélyben —, 5000 paraszt vonult harcrakészen a bíróság elé.

A Kommunista Párt következetessége és a fellendülő tömegmozgalom nagy hatást gyakorolt a baloldali pártokra is. A baloldali szociáldemokratákat, de a jobboldali befolyás alatt álló munkásokat is, ugyancsak megriasztotta a Horthy-korszakból jól ismert szélsőjobboldali elemek előretörése; erősödött bennük a törekvés a kommunistákkal való szorosabb összefogásra; ezzel párhuzamosan élesebbé vált a küzdelem a párton belül is a jobb- és baloldal között. A parasztpártra a földreform elleni kirohanások gyakoroltak hasonló hatást. Fellendült a szakszervezetek és az üzemi bizottságok tevékenysége. Differenciálódás indult meg magában a Kisgazdapártban is: balszárnyán tömörülni kezdtek a kisparasztok és a demokratikus értelmiség képviselői (Dobi István, Ortutay Gyula stb.). A mozgalomba sok nemzeti bizottság is bekapcsolódott; a népi szervekbe, amelyeknek működése a felszabadulást követő hónapokban visszaesett, most új élet költözött. Egyre jobban kialakultak egy, a jobboldallal szembeni széleskörű ellentámadás körvonalai.

Februárban már harcos, öntudatos népmozgalmaktól volt hangos az ország. E mozgalmak, amelyek végighullámzottak szinte minden üzemen és a falvak százain, követelései igen változatosak voltak, de központi helyet foglalt el bennük a Kommunista Párt három fő célkitűzése: a nagytőke- és spekuláció-ellenes intézkedések végrehajtása, a földreform elleni támadások visszaverése s a jobboldal legtöbb kárt okozó segédcsapatának, a reakciós közigazgatási tisztviselőknek az eltávolítása. Február első napjaiban a budapesti üzemi munkások egymás után indították küldöttségeiket a kormányhoz, gazdasági helyzetük javítását s a reakciós tisztviselők eltávolítását követelték. Sok üzemben a munkáspártok, a szakszervezet és az üzemi bizottság önhatalmúlag távolították el a fasiszta elemeket. 12-én a BSzKRT dolgozói ötperces figyelmeztető sztrájkkal tiltakoztak a Kisgazdapárt lapjának, a Kis Újságnak egyik jobboldali hangú cikke ellen. Mindszenty hercegprímás február 10-i, uszítóhangú templomi beszédére, s az ennek hatására szervezett jobboldali tüntetésre, 13-án az egész budapesti munkásság 10 perces tiltakozó sztrájkja volt a válasz. Február 1-én Sárbogárdon, 2-án Hajdúböszörményben tömegtüntetés követelte a reakciós tisztviselők eltávolítását. Veszprémben a Fékosz megyei nagygyűlésen tiltakozott a földreformot ért támadások ellen. 14-én Hódmezővásárhelyen volt harcos hangulatú tömegtüntetés. Megkezdődtek a „népítéletek": a tüntető munkások és szegényparasztok sok helységben öntevékenyen végre is hajtották a reakciós tisztviselők eltávolítását. Ilyen népmozgalmak voltak február 16-án Battonyán, a három baloldali párt részvételével; 17-én Nagykőrösön, a Kommunista Párt és a Parasztpárt szervezé-

sében; 18-án Mezőkovácsházán stb. A karcagi újgazdák tömeggyűlése határozatában kimondta: „Aki a földhöz nyúl, meghal." 20-án Pécsett 15 000, majd Győrött, Szombathelyen, Szegeden sokezer dolgozó tüntetett.

Az erőviszonyok rohamosan tolódtak el a baloldal javára. Február 16-án a kommunista párt sportcsarnoki nagygyűlésén újabb követeléseket jelentett be: a bauxit-, olaj-, ércbányák államosítását, a négy legnagyobb nehézipari üzem állami kezelésbe vételét, a bankok állami ellenőrzését; a szakszervezetek képviselőinek részvételét a közigazgatási apparátus megtisztításában s végül: a reakciós jobboldali elemek kizárását a Kisgazdapártból. Február 20-án pártközi tárgyalások indultak, a Kisgazdapárt a kommunisták követeléseit visszautasította. A tömeghare azonban tovább fokozódott, sőt, csak most érkezett el csúcspontjához. A Tiszántúlon alig volt község, ahol e hetekben a népmozgalmak valamilyen formájára ne került volna sor. De a politikailag elmaradottabb vidékeken (a Dunántúlon, Abaúj megyében stb.) is napirenden voltak a tüntetések, népítéletek, reakció-ellenes nemzeti bizottsági határozatok. A helyi követelések végrehajtásának ellenőrzésére számos helységben külön alkalmi népi bizottságok alakultak. A mozgalom fontos vonása volt, hogy bennük sokhelyütt a baloldali pártok is résztvettek, sőt a Kisgazdapárt újgazda-tagjai és demokratikus helyi vezetői is.

Március első napjaiban a Kommunista Párt tárgyalásba kezdett a Szociáldemokrata Párt és a Parasztpárt vezetőivel, s javaslatot tett a baloldali pártok és a szakszervezet szorosabb harci összefogására, egy a Függetlenségi Fronton belül megalakítandó Baloldali Blokk létrehozására. A javaslatot a baloldali vezetők magukévá tették, széles szociáldemokrata és parasztpárti tömegek már aktív harcban álltak, — ilyen körülmények között e pártok jobbszárnya nem tudta érvényesíteni akaratát. Március 5-én a Kommunista Párt, a Szociáldemokrata Párt, a Nemzeti Parasztpárt és a Szakszervezeti Tanács képviselői megalakították a Baloldali Blokkot, közös kiáltványukban állást foglaltak az újabb államosítások, a közigazgatás munkás-ellenőrzéssel végrehajtandó megtisztítása és a jobboldalnak a Kisgazdapártból való kizárása mellett. A Baloldali Blokk egyúttal bejelentette, hogy e követelések alátámasztására március 7-re tömegtüntetésre szólítja fel Budapest dolgozó népét.

A Baloldali Blokk megalakulásának hatására megmozdultak a Kisgazdapárt szerveződő balszárnyának képviselői is. Március 8-án nyilvánosságra hozott nyilatkozatukban leszögezték: „1. A Független Kisgazdapárt haladó demokratái egyetértenek a Magyar Kommunista Párt, a Szociáldemokrata Párt és a Nemzeti Parasztpárt kíméletlen harcával a reakció ellen. 2. Kérjük és kívánjuk pártunk vezetőségétől, hogy ezt a harcot pártunk reakciós csoportja ellen nyomban indítsa meg és velük szemben a konzekvenciákat haladéktalanul vonja le."

A reakciós körök megrettentek. A készülő budapesti tüntetéstől félve, olyan híreket terjesztettek, hogy a kommunisták puccsra, a proletárdiktatúra kikiáltására készülnek. A jobboldal egyes területeken gyors engedményeket tett, hogy így csökkentse a támadási felületet: Nagy Ferenc miniszterelnök kijelentette, hogy a Kisgazdapárt hajlandó feladni a földreform revíziójára vonatkozó követeléseket.

1946. március 7-én megmozdult Budapest munkássága. A Baloldali Blokk tüntetésén, amely az egyik legnagyobb felszabadulás utáni tömegdemonstráció volt, több mint 300 000 dolgozó vett részt, a fővárosi proletariátus elsöprő többsége s a lakosság minden haladó rétege. A tüntető nagygyűlés

teljesen a Kommunista Párt politikai vezetése és jelszavai alatt zajlott le. A Hősök terén Rákosi Mátyás, Szakasits Árpád és Veres Péter szólt az egybegyűltekhez. Rákosi Mátyás beszédében kiemelte a néptömegek mozgalmának jelentőségét, ismertette a Baloldali Blokk követeléseit s hozzátette: ha a baloldal követelései nem teljesülnek, e demonstrációt újabbak és még erőteljesebbek fogják követni.

A budapesti „proletár-ökölnek" ez az impozáns felemelkedése eldöntötte a csata kimenetelét. Március 8-án a Baloldali Blokk átnyújtotta követeléseit a Kisgazdapártnak s 12-ére határozott választ kért rájuk. 12-én a Kisgazdapárt elfogadta a Baloldali Blokk követeléseit és kizárta pártjából 21 legexponáltabb szélsőjobboldali képviselőjét.

Politikai és gazdasági harcok a stabilizáció előkészítésének hónapjaiban

Az 1946 január—márciusi tömegharcok a munkások és szegényparasztok felszabadulás utáni legnagyobb arányú közvetlen beavatkozása volt a politikai küzdelembe; tapasztalatai kitörölhetetlen nyomokat hagytak a tömegekben — s a burzsoázia tudatában is. Szorosabban összekovácsolta a baloldali pártokat, megerősítette bennük a kommunistákkal való egységfront híveit, s ezzel az egész Függetlenségi Frontot átsegítette legválságosabb időszakán. Nagy hatást gyakorolt a Kisgazdapárt kisparaszti tömegeire és demokratikus értelmiségi rétegére is. 1946. márciusa után a Kommunista Párt és a Kisgazdapárt között a parasztság kérdésében éles ideológiai vita zajlott le; a jobboldali kisgazda-politikusok körömszakadtáig védték a „parasztegység" jelszavát, — ami valójában már annak a burkolt beismerése volt, hogy a pártjukban létrejött jobboldali „parasztegység" lassú bomlásnak indult.

A Baloldali Blokk győzelme azonban a küzdelem végső kimenetelét nem döntötte el, s távolról sem jelentette a kisgazda-jobbszárny végleges vereségét. Az osztályharc és a politikai küzdelmek tovább élesedtek. Mégis, az 1946 márciusától—augusztusig terjedő időszakban újabb nagyarányú *politikai* összecsapásra nem került sor; e hónapokat még az eddiginél is élesebb helyi csatározások, de a fő kérdésekben bizonyos erőegyensúly és állóharc jellemzik. Március—áprilisban túlnyomóan a Kommunista Párt ér el további részleges politikai eredményeket, június—júliusban inkább a burzsoá jobboldal; a nagyobb horderejű kérdésekben kompromisszumok születnek.

A baloldal sikereit jelzik: a Parasztpárt jobbszárnya a párt márciusi kongresszusán kénytelen visszavonulót fújni; áprilisban a Kommunista Párt eléri, hogy a Baloldali Blokk állandó politikai szervként működjék; megalakul az újgazdák tömegszervezete, az Ufosz; ugyancsak áprilisban — a Szovjetunióval való szorosabb kapcsolatok demonstrálására — kormányküldöttség jár Moszkvában s a Szovjetunió a jóvátételi kötelezettségek fizetésének határidejét meghosszabbítja; radikális ítéletekkel lezajlanak a nyilas és horthysta fő háborús bűnösök perei; szigorú megtorlásban részesülnek a fasiszta és klerikális körökből kiinduló helyi ellenforradalmi szervezkedések; ha vontatottan is, de megindul a Baloldali Blokk márciusi követeléseinek gyakorlati végrehajtása: a szakszervezet és a nemzeti bizottságok részvételével folyik a közigazgatás megtisztítása, a nemzetgyűlés törvényerőre emeli az újabb államosításokat s a Nemzeti Bank állami ellenőrzését.

A burzsoá jobbszárny azonban a Baloldali Blokk követeléseinek elfogadását csak átmeneti visszavonulásnak tekintette. A forradalmi tömegmoz-

galom lehűtötte vérmes politikai reményeit s arra késztette, hogy terveit méginkább az ország nemzetközi helyzetének megváltozására, a szovjet csapatok békekötés utáni kivonulására, a nyugati hatalmak támogatására alapozza. A Kisgazdapártból kivált szélső-jobboldali képviselők, akik már február óta elégedetlenek voltak a Nagy Ferenc-féle vezetéssel s azzal vádolták, hogy tehetetlenségből nem használja ki a választási többségből adódó lehetőségeket, — áprilisban „Szabadság Párt" néven külön pártot alakítottak; a pártalakítást július elején a Szövetséges Ellenőrző Bizottság is engedélyezte. A Szabadság Párt, élén Sulyok Dezsővel, „demokratikus" szólamai ellenére, valójában új-fasiszta alakulat volt; ezt azonnal megmutatta híveinek összetétele: uszító gyüléseit a tegnap még nyilas-fasiszta, bélistázott tisztviselők, volt katonatisztek, reakciós városi kispolgárok látogatták. A burzsoázia terveit azonban továbbra is a Kisgazdapártra alapozta; a Sulyok-párt számukra csak arra volt jó, hogy parlamenti destrukciójával, hecegyűléseivel a kisgazda-jobbszárnyról magára vonja a baloldal csapásait.

A jobboldal május—június—júliusban átmenetileg megerősítette tömegbefolyását. Az infláció utolsó, legszenvedéstelibb hónapjai ezek, amikor a munkásokban csak az a remény tartotta a lelket, hogy nélkülözésüknek csakhamar végeszakad. A dolgozók egyes elmaradott rétegeiben reakciós, fasiszta áramlatok jelentkeztek, az elégedetlenség több helyen — május 20-án Kunmadarason, július végén Miskolcon — antiszemita pogromokra vezetett. Májusban, a stabilizáció érdekében, a kormány az eddiginél szigorúbb beszolgáltatási rendelet kiadására kényszerült; a rendeletben e mellett, a Kisgazdapárt hatására, nem érvényesült kellően a progresszivitás elve. A Kommunista Párt követelésére a beadás mértékét az újgazdák javára később módosították, az agrár-demagógia azonban — annál is inkább, mert újra hallatlanul rossz termésre volt kilátás — új tápot kapott.

A burzsoázia ebben a helyzetben új támadással kísérletezett: május végén a Kisgazdapárt memorandumot nyújtott át a Baloldali Blokknak, amelyben a községi képviselőtestületi választások haladéktalan kiírását, a rendőrségi és más hatalmi pozíciók újraelosztását követelte az 1945 őszi szavazatarány alapján.

A Kommunista Párt tisztában volt azzal, hogy az idő a baloldal számára nem alkalmas nagyobb arányú politikai harcra, a válság kompromisszumos megoldására, vagy legalábbis elodázására törekedett. A Baloldali Blokk kijelentette, hogy kész bizonyos pozíciók átadására — nem a „lakkcipős" kisgazdáknak, hanem a kisgazda-parasztoknak; a községi választásokat, amint az ország gazdasági helyzete engedi, megtartják s addig is a kormány lépéseket tesz a választási törvény előkészítésére. E javaslatok alapján, június elején a koalíciós válság átmenetileg elsimult. A Kisgazdapárt jobbszárnya — alább még szó lesz, milyen okokból — maga sem merte a húrt a végletekig feszíteni, az időt inkább saját, még gyenge balszárnyának visszaszorítására igyekezett felhasználni: kizárta a párt vezető szerveiből a baloldallal való összefogás híveit. Néhány hét múlva, a községi választások és a parasztság érdekképviseletéről hozandó törvény körül, újra válság fenyegetett, ezt a kormány nyugati útja „oldotta meg". Július elején ugyanis a kormány a nyugati hatalmaktól hivatalos angliai és amerikai látogatásra kapott meghívást. A Kisgazdapárt és a Szociáldemokrata Párt jobbszárnya már régóta dolgozott egy ilyen látogatás kieszközlésén; ezzel akarta ellensúlyozni az eredményes áprilisi moszkvai út politikai hatását. A nyugati út a jobboldali körök sze-

mében a tőkés nagyhatalmakkal való kapcsolatok erősítését demonstrálta a széles tömegek előtt azonban — a kormánydelegáció egyik tagja Rákosi Mátyás volt — inkább a népi demokrácia nemzetközi helyzetének konszolidálódását bizonyította.

A politikai állóharc mögött valójában két fontos tényező állott: a békeszerződés és a gazdaság stabilizáció napirendre kerülése.

Az 1945 szeptemberi sikertelen tárgyalások után a decemberben Moszkvában összeült külügyminiszteri értekezlet eredménnyel zárult, a Szovjetunió és a nyugati hatalmak megegyeztek a volt csatlós országokkal kötendő békeszerződés alapelveiben. 1946 május elején új külügyminiszteri értekezlet kezdődött, amely már a párizsi béketárgyalások közvetlen előkészítésével foglalkozott. Bár számos vitakérdés (az olasz jóvátétel, a dunai hajózás stb.) függőben maradt, július 29-re kitűzték a béketárgyalások megkezdését.

A magyar burzsoázia, mint már említettük, fő politikai reményeit az ország nemzetközi orientációjának békekötés utáni megváltoztatására építette, minél előbb meg akart szabadulni a fegyverszüneti szerződés — számára „kellemetlen" — korlátozásaitól és a szovjet vezetés alatt álló Szövetséges Ellenőrző Bizottságtól. Tudta azonban azt is, hogy a magyar békeszerződés megkötésében döntő szerepe van a Szovjetuniónak. Ez a meggondolás arra késztette, hogy a békekötésig „mérsékelt" magatartást tanusítson s az ország kül- és belpolitikai helyzetét egy bizonyos fokon túl ne élezze. A Kommunista Párt, a forradalmi munkásság küzdelmét alapjában megkönnyítette a fegyverszüneti állapot, de — nemcsak Magyarországon, hanem méginkább a politikailag fejlettebb Bulgáriában és Romániában — számos vonatkozásban és egyre inkább korlátozta is: a teljes szuverénitás hiánya, az a tény, hogy a fegyverszüneti szerződés a burzsoáziát támogató nyugati hatalmak beleszólási jogát is elismerte ez országok belügyeibe, gátolta a népi demokratikus úton való gyorsabb előrehaladást. 1946 kora nyarán a politikai küzdelem nagyarányú kiéleződése azonban nehezítette volna a békeszerződés megkötését, amit pedig, szögesen ellentétes osztály-célokból ugyan, de mindkét fő erő — a burzsoázia és a proletariátus is — szorgalmazott.

Az ország gazdasági helyzete ez idő alatt ellentmondásosan alakult. Az infláció, amelynek ütemét a december—januári intézkedések átmenetileg lefékezték, márciustól az eddiginél is rohamosabban fokozódott; már nem segítette, hanem gátolta az újjáépítés munkáját. A bankjegyforgalom, a pengő forgási sebessége csillagászati számokat ért el s az áremelkedések méginkább megelőzték növekedésüket. Májustól a „sima" pengő értéke majdnem a nullával volt egyenlő, a pénzforgalmat már az adópengővel kellett lebonyolítani. Az áruk forgalomból való elvonása, az áru-, arany- és valuta-spekuláció hovatovább elborította az egész gazdasági életet. A spekuláció méreteire jellemző, hogy miközben a dolgozók a legsúlyosabb élelmezési nehézségekkel küzködtek, a csempészkereskedelem különböző csatornáin naponta több tucat vagon élelmiszert vittek ki az országból. A munkások és alkalmazottak reálbére tovább csökkent. Az új kollektív szerződések, amelyek a tőkéseket természetbeni bér fizetésére, vagy bizonyos mennyiségű kalória folyó árakon való megtérítésére is kötelezték, átmenetileg enyhülést eredményeztek. Tartósabb javulást azonban csak azokban az üzemekben jelentettek, amelyek maguk fogyasztási cikkeket termeltek s a faluval közvetlenül cserélhettek. Ahol ez nem volt lehetséges, ott az ún. „kalóriapénz" ellenére a munkások reálbére 1946

májusában az 1945 júniusi színvonalnak egynegyedét, júniusban egytizedét sem érte el. Az 1946. augusztus 1. előtti hetekben a bér, néhány órával a fizetés után, egy kiló krumplira sem volt elegendő. A dolgozók a nélkülözések és erőfeszítések végső határához érkeztek.

Az újjáépítés ugyanakkor 1946 tavaszára már jelentős eredményeket ért el. A legfőbb iparágakban — a vas-, acéliparban, a textiliparban, a szénbányászatban — emelkedett a termelés. A Szovjetunióval, majd 1946 első felében Csehszlovákiával, Romániával, Lengyelországgal és kisebb mértékben egyes tőkés országokkal kötött árucsereegyezmények hatása kezdett megmutatkozni. A Szovjetuniótól kapott 15 millió dolláros textilbérmunka révén jelentős textil-készleteket szerzett az ország. A szovjet-magyar kereskedelmi megállapodás keretében 1946 tavaszáig Magyarország 3 millió dollár értékű árut szállított, de 11 millió dollárnyi értéket — a gyakorlatban tehát mintegy 8 millió dollár áruhitelt — kapott. Komoly segítség volt az is, hogy 1946 áprilisában a Szovjetunió a jóvátételi szállítások határidejét 6 évről 8 évre emelte fel. Nagy eredmények születtek amellett a közlekedés helyreállítása terén; az új termés küszöbön állt; a békeszerződés megkötése után számítani lehetett a nyugatra hurcolt magyar vagyon legalább egy részének a visszaszerzésére is. Kezdtek létrejönni a stabilizáció feltételei.

Az infláció megszüntetése érdekévé vált az ipari tőkéseknek is. Az ipari burzsoázia gazdasági befolyása alapvetően a tőkés termelésen nyugodott; az ilyen ütemű infláció, a burzsoá értelemben is teljesen természetellenes viszonyok azonban felbomlással fenyegették a termelés legalapvetőbb feltételeit. Az ipari burzsoázia, amely 1945 őszén és telén — elsősorban politikai okokból — semmiképp sem volt hajlandó résztvenni az infláció fékezésében, most bizonyos fokig megváltoztatta álláspontját; annál is inkább, mert nem ok nélkül félt attól, hogy ellenkező esetben maga ellen hívja ki a forradalmi munkásságnak — még a márciusinál is erőteljesebb – fellépését.

Az ipari burzsoázia tehát maga is elismerte a stabilizáció szükségességét. Ez, természetesen, nem jelentette azt, hogy hajlandó támogatni a kommunista párt stabilizációs tervét. Ellenkezőleg, minden tőle telhetőt elkövetett saját elgondolásának érvényesítésére, amelynek lényege egy nyugati kölcsönnel végrehajtandó, csak az állami jegybankpolitikára korlátozódó szanálási terv volt; szanálás, amely a tőkés viszonyokat stabilizálja. Ez az elgondolás azonban homokra épült. Az Egyesült Államok kész lett volna bizonyos kölcsönt nyújtani — de nem a népi demokratikus Magyarországnak. Ehelyett — a jóvátételi terhekre célozva — jegyzékeiben a magyar gazdasági helyzetért a Szovjetuniót tette felelőssé. A valóságos helyzet ebben a kérdésben ez volt: a jóvátételi szállítások összege 1946 áprilisáig a fegyverszüneti szerződésben vállalt és esedékes részletnek csak egy töredékét, mintegy 11 millió dollárt tett ki; ha ebből a 8 millió dollár értékű szovjet árukölcsönt leszámítjuk, a kiadás nem volt több 3 millió dollárnál. Igaz, a szovjet csapatok ellátása is jelentett gazdasági terheket, a nyugati hatalmak viszont az összes jóvátételi terhek sokszorosát kitevő magyar vagyont tartottak vissza Nyugat-Németországban. Jellemző, hogy amikor ezt a Kommunista Párt a parlamentben felvetette, a Kisgazda-jobbszárnyon ilyen közbekiáltások hallatszottak: „jó helyen van az ott". A nyugati hatalmak a Nemzeti Bank ugyancsak nyugatra hurcolt aranykészletét (kb. 30 millió dollár értékben) is csak a Szovjetunió és a magyar kormány ismételt követelésére voltak hajlandók 1946 nyarán visszaszolgáltatni.

Az imperialista nyugat beavatkozási kísérleteit a Szovjetunió támogatása, a hazai burzsoázia törekvéseit a kommunista párt következetessége és a baloldal tömegereje hiusította meg. Áprilisban a Kommunista Párt a gazdasági területre csoportosította át erőit s napirendre tűzte a stabilizáció belső erőkből történő végrehajtását; minden más kérdést e legégetőbb feladat megoldásának rendelt alá. A kommunista javaslatokat — amelyek a jó pénz megteremtésének időpontját 1946. augusztus 1-ben szabták meg — a dolgozók minden rétege óriási megkönnyebbüléssel fogadta. A baloldali pártok és a Baloldali Blokk április—májusi nagygyűlésein (Kaposvárott, Debrecenben stb.) százezrek követelték a kommunista szanálási terv végrehajtását; a legsúlyosabb nélkülözések közeli megszűnésének tudata erőt, bizalmat öntött a megfáradtakba, megakadályozta azt, hogy a reményt vesztett nyomorúság a széles dolgozó tömegeket reakciós áramlatoknak szolgáltassa ki. A burzsoázia, látva saját elgondolásainak kudarcát, visszavonult; most már abban reménykedett, hogy a szerinte irreális kommunista terv elbukik s utána jobb feltételek között érvényesítheti saját célkitűzéseit.

S valóban, ilyen nehéz viszonyok között még soha, egyetlen országban sem került napirendre pénzügyi stabilizáció. A burzsoá szakembereknek abban igazuk volt, hogy sikeres megvalósítása lehetetlen a szokásos tőkés szanálási módszerekkel. Az intézkedéseknek nemcsak a szorosan vett állami pénzügyeket kellett átfogniok, hanem lényegében az egész gazdasági életet, az ár- és bérviszonyok egész rendszerét, az egész hitelszervezetet, a termelés legfőbb területeit. Amivel viszont nem számoltak ezek a „szakértők", az volt, hogy e nagyarányú beavatkozást lehetővé teszik a munkásosztály erős államhatalmi pozíciói, az állami- és munkásellenőrzés meglevő, vagy részben éppen a stabilizáció előkészítése idején létrehozandó szervei.

A Kommunista Párt stabilizációs terve a következő — teljesen reális — elgondoláson alapult: 1946-ban az ország nemzeti jövedelme eléri az 1938-as évi 60%-át; az államháztartás szükségleteire — a jóvátételi és újjáépítési kiadások miatt — ebből viszonylag nagy részt, kb. az 1938-as állami kiadásoknak megfelelő összeget kell kihasítani; ennek ellenére, teljesen lehetséges olyan ár- és bérviszonyok kialakítása, hogy a munkások reálbére elérje az 1938-as színvonal 50%-át; az állami kiadásokat elsősorban megfelelő adózási rendszer bevezetésével és szigorú betartásával kell biztosítani; mivel a mezőgazdaság helyreállítása gyorsabb ütemű, mint az iparé, a paraszti vásárlóerő és a rendelkezésre álló iparcikk-mennyiség egyensúlyban tartására elkerülhetetlenül szükségessé válik bizonyos agrárolló kialakítása. A terv egyik legfontosabb része az új infláció veszélye nélkül forgalomba hozandó bankjegy-mennyiség meghatározása volt: ezt augusztusban 260 millió forintban szabták meg, s az év végére maximálisan 1 milliárd forintra szándékoztak emelni.

Áprilisban a Kommunista Párt külön szanálási bizottságot hozott létre. A teendőket — amelyekből igen sok hárult a Gazdasági Főtanácsra — részletesen kidolgozták. A főbb termékek árainak, a kalkulációs sémáknak elkészítésére s az árviszonyok ellenőrzésére júniusban megalakult az Anyag- és Árhivatal. Új adózási rendeletek jelentek meg: a már említett beszolgáltatási rendelet; a bérházak jövedelmének 80%-át kitevő házadó stb. A részfeladatok kidolgozására és megoldására az egyes tárcák mellett albizottságok alakultak. A tervezett bérszínvonal szem előtt tartásával a szakszervezetek új kollektív szerződéseket kötöttek a tőkés érdekképviseletekkel. A stabilizáció sikerének biztosítása érdekében — a munkáspártok tagságának, az üzemi bizottságok-

nak, a Magyar Nők Demokratikus Szövetségének, a baloldali ifjúsági szervezeteknek részvételével — széleskörű társadalmi mozgalom bontakozott ki; országszerte forintvédő bizottságok, népi ellenőrző szervek stb. jöttek létre. Az infláció szédítő üteme több vonatkozásban maga is elősegítette a stabilizáció sikerét: az a tény pl., hogy a forgalomban levő papírpénztömeg szinte minden értékét elveszítette, azt eredményezte, hogy a pénzbeváltás alig igényelt forintot s így a kibocsátott új pénz állami kölcsön szerepét játszotta; a tőkések az utolsó időszakban áruikat nem dobták piacra, ez az árukészletet növelte. Az éhinség szélén álló dolgozók feszült várakozása közepette következett el augusztus 1. — s a stabilizáció teljes győzelmet aratott.

FORDULAT A SZOCIALISTA ÁTALAKULÁS IRÁNYÁBAN KÜZDELEM A MUNKÁSHATALOM GYŐZELMÉÉRT

(1946 szeptember — 1947 január)

1946 ősze más viszonyokat talált Magyarországon, mint az 1945. évi: a népi demokrácia politikai, gazdasági és szociális tartalmában már sokkal többet jelentett, mint egy évvel azelőtt. A kommunista párt vezette népi baloldal végrehajtotta az ország demokratikus átalakítását, megvédte a demokratikus vívmányokat, létrehozta és egyre jobban érvényesítette a tőkések feletti munkás-ellenőrzést, lépéseket tett a monopoltőke kisajátítására, s közben — a legsúlyosabb életviszonyok között — eredményesen építette újjá az ország gazdaságát. A stabilizáció, bár közvetlenül csak a legszembeszökőbb nehézségeket szüntette meg, konszolidálta a népi demokrácia gazdasági helyzetét. Küszöbön állt az ország nemzetközi helyzetének rendezése is: a párizsi béketárgyalásokon koraősszel befejeződött a békeszerződés kidolgozása s már csak a hivatalos aláírás formai aktusa maradt hátra. A munkásosztály számára kedvezőbb erőviszonyok ellenére, az ország politikai-hatalmi helyzetében azonban még mindig fennállt az ellentmondás, a proletariátus és a burzsoázia közötti küzdelem még mindig nem oldódott meg. A továbbhaladás irányát tekintve most újra, 1945 nyarához képest magasabb színvonalon, került választót elé az ország. A politikai küzdelem újra magasra csapott; a pártok rendezték, vagy rendezni igyekeztek soraikat, kidolgozták, vagy igyekeztek kidolgozni az új helyzetnek megfelelő politikájukat, egymáshoz való viszonyukat.

A gazdasági helyzet az un. „stabilizációs évben" A stabilizáció az ország gazdasági helyzetét ugrásszerűen megjavította. Az eredmények, természetesen, elsősorban az inflációs időkhöz viszonyítva jelentettek óriási fejlődést. A nagy nehézségek árán megteremtett egyensúlyt, a jó pénz értékállandóságát csak a burzsoázia ellenállásának és számos objektív körülménynek a leküzdése útján lehetett továbbra is biztosítani. A nyersanyaghiány, a szénellátás nehézségei még gyakran vezettek súlyos zavarokhoz; meg kellett oldani az átmenetileg jelentkező munkanélküliséget, leküzdeni az őszi hónapokban különböző okokból — a tőkések nem kielégítő ellenőrzése, a rossz termés stb. miatt — előállott áremelkedéseket; meg kellett értetni a munkásokkal, hogy a tervezettnél gyorsabb béremelés a stabilizációt veszélyeztetné. A rossz

termés és az elkerülhetetlenül alacsonyra szabott mezőgazdasági terményárak miatt a dolgozó parasztság helyzetének javulása nem volt olyan szemmeszökő, mint a munkásoké; az agrárolló ugyan elsősorban a gazdagparasztokat sújtotta, de kihatott az egész parasztság jövedelmére is, — mindennek komoly politikai kihatásai is voltak. A fejlődés ellenére a legsúlyosabb problémát továbbra is az élelmiszerellátás jelentette, az a körülmény, hogy 1946-ban a mezőgazdaságot súlyos aszály sújtotta s a főtermények terméseredményei 40—50%-kal alatta maradtak az 1937—38. évi átlagoknak. A stabilizáció bizonyos fokig konszolidálta a tőkések gazdasági helyzetét is; ezek, csalódva várakozásaikban, új — bár a réginél lassúbb ütemű — inflációra spekuláltak, az államot a szigorú hitelpolitika feladására, a bankjegykibocsátás nyakló nélküli növelésére akarták rávenni, új és új hitelekért ostromolták a Gazdasági Főtanácsot, az ár- és bérszínvonal egyensúlyának megbontása érdekében maguk buzdították a munkásokat irreális bérkövetelésekre, a kollektív szerződés áthágására.

A nehézségek azonban — amelyek főleg az első hónapokban voltak súlyosak — nem változtattak azon, hogy a stabilizáció teljes sikert aratott. Az államháztartás helyzete gyorsan javult, az új adórendszer — amely részben már a tőkések fokozottabb megterhelésére épült — az 1946—47-es pénzügyi évben az állami kiadások 80%-át fedezte; a deficit kisebb volt a legtöbb európai országénál. A Gazdasági Főtanács által irányított szigorú hitelpolitika, a stabilizáció sikerének e fontos feltétele, elősegítette a tőkések arany-, valuta- és árukészleteinek a termelésbe és forgalomba való bevonását, s egyben újabb jelentős lépés volt előre a burzsoázia ellenőrzése és korlátozása terén is. A termelés — nem utolsósorban a dolgozók munkalendületének növekedése következtében — ugrásszerűen emelkedett: az ipari termelés értéke egy év alatt 32%-kal nőtt s 1947 júniusában megközelítette az 1938-as érték 90%-át, a termelékenység a különböző iparágakban 20—40%-kal volt magasabb. Meggyorsult a könnyűipari ágak helyreállítása is. A hallatlanul rossz termés ellenére a piacra kerülő mezőgazdasági cikkek mennyisége az előző évihez képest 30%-kal emelkedett, a lakosság élelmiszer-ellátása sokat javult. Ebben, a stabil pénz és az agrárolló mellett, nagy szerepet játszott az állam helyes, termelésre ösztönző mezőgazdasági politikája, amely a kényszerintézkedések körét a lehető legszűkebbre szabta. (Így pl. amikor 1946 telén kiderült, hogy az agrárolló túlságosan szélesre nyílt, kommunista javaslatra sorra felszabadították a mezőgazdasági termények szabadpiaci forgalmát.) S ami a legdöntőbb: megszűntek a munkások, a bérből és fizetésből élők legsúlyosabb nélkülözései; az 1938-as színvonal kb. 50%-át kitevő 1946 augusztusi reálbérek egy év alatt több mint 30%-kal emelkedtek. A stabilizáció, amely vitathatatlanul a kommunista párt alkotóképességének és hozzáértésének bizonyítéka volt, megnövelte a kommunisták iránti bizalmat, a párt tömegbefolyását. A kommunista párt hatóereje, kezdeményező és irányító szerepe még jobban megerősödött.

A Magyar Kommunista Párt III. Konresszusa. Irány: a szocializmus

1946 szeptember végén összeült a Kommunista Párt III. Kongresszusa. Ez volt a párt életében az első legális viszonyok között tanácskozó kongresszus; egyben az első az ország felszabadulása óta. Megnyitását Budapesten impozáns munkásnagygyűlés vezette be, innen indultak a küldöttek a tanácskozásra.

A kongresszus a magyar kommunista- és munkásmozgalom nagy fejlődését tükrözte. A küldöttek több mint 650 000 párttagot képviseltek, a tagság 42%-a munkás volt, közel 40%-a dolgozó paraszt (túlnyomórészt újgazdák és agrárproletárok), s az értelmiségi párttagok száma is több tízezerre rúgott. A kommunisták nagy befolyással rendelkeztek a széles munkás- és szegényparaszti tömegek között: a szakszervezetek taglétszáma 1 200 000 főt tett ki; az újgazdák új tömegszervezetének, az UFOSZ-nak tagsága és politikai szerepe gyorsan nőtt a falvakban; a nők és az ifjúság kommunisták vezette egységszervezetei (MNDSZ, MADISZ, SZIT) jelentős befolyásra tettek szert; a pártnak szoros kapcsolatai voltak a baloldali pártokkal, a Szociáldemokrata Párt munkástömegeivel és baloldali vezetőivel, a Nemzeti Parasztpárt erős balszárnyával — 1946 őszén sok megyében és helységben megalakultak a Baloldali Blokk helyi szervei —, de a Kisgazdapárt baloldali demokratáival is; fennálltak és - bár 1945 tavaszához képest gyengébb aktivitással - működtek a különböző népi szervek, a stabilizáció után megnövekedett jelentőségű üzemi bizottságok, a nemzeti bizottságok stb. A párt tömegbefolyásának szélesedésében nagy szerepet játszott a — széles tömegek számára 1945 előtt teljesen ismeretlen — kommunista eszmék terjedése, a marxista-leninista tanítások formáló hatása. A kommunista vezetők ebben az időben széleskörű és alkotó ideológiai és publicisztikai munkát végeztek: a Szabad Nép vasárnapi vezércikkei, a Társadalmi Szemle tanulmányai, a Politikai Akadémia vita-ülései politikai eseményszámba mentek, nagy meggyőző erővel bizonyították a párt politikájának helyességét; a marxista-leninista eszmék fényében világították meg nemcsak a napi problémákat, hanem ezek összefüggését a magyar társadalmi és nemzeti fejlődés nagy sorskérdéseivel is.

A fő jelszó, amelyben a kongresszus összefoglalta a párt további politikai feladatait, ez volt: „Ki a nép ellenségeivel a koalícióból!" Ez azt jelentette, hogy — a Szociáldemokrata Párttal való egységfront s a Baloldali Blokk erősítésével, a még burzsoáziához húzó kis- és középparasztoknak és értelmiségieknek a baloldalhoz való közelítésével — el kell érni a burzsoázia kiszorítását a Kisgazdapártból, ki kell küzdeni a Kisgazdapárt haladó dolgozó paraszti pártként való megújítását, — s ezzel létrehozni a népi demokrácia új, szilárdabb kormányzati alapját, egy új, burzsoáziától mentes Függetlenségi Frontot és koalíciót.

Gazdasági téren a kongresszus további nagytőkeellenes intézkedéseket követelt: a bankok állami ellenőrzését, a mezőgazdasági gépeket és eszközöket gyártó nagyüzemek államosítását. „Nem a tőkéseknek, hanem a népnek építjük az országot" — hangoztatta a kongresszus határozata s e célkitűzést támasztotta alá több olyan követelése is, amely már a kulákok kizsákmányolási lehetőségeit is korlátozni igyekezett: a föld adás-vételében az állam elővásárlási jogának biztosítása, a malmok állami, ill. községi tulajdonba vétele. A Kongresszus megállapította, hogy most, amikor létrejött a stabilizáció, lehetségessé és egyben szükségessé vált egy hosszabb, 3 évre szóló gazdasági terv kidolgozása. Elkészítéséhez a kommunista párt szakemberei a kongresszus után azonnal hozzáfogtak; rövidesen napvilágot látott a párt 3 éves tervjavaslata. A terv középpontjában a gazdasági újjáépítés befejezése és a dolgozók életszínvonalának emelése állott; kimondta, hogy 1947. augusztus 1-től, 3 év alatt a munkások életszínvonalának túl kell szárnyalnia a háború előttit, ennek érdekében az ipari termelésnek mintegy 27%-kal meg kell

haladnia, a mezőgazdaságnak pedig el kell érnie az 1938-as színvonalat. A tervjavaslat három év alatt 6 és félmilliárd forint beruházást irányzott elő, a beruházások kb. 52%-át az ipar és a közlekedés, 30%-át közvetlenül vagy közvetve a mezőgazdaság, 18%-át pedig a szociális és kulturális élet fejlesztésére szánta. Ez, az ország akkori helyzetében hatalmas összeg csak a burzsoázia fokozott megterhelésével volt biztosítható. A tervjavaslat alapvetően a helyreállítás befejezésére irányult, de célul tűzte ki a magyar ipar szerkezetének egészségesebb irányú megváltoztatását is: a nehézipari ágak termelését az 1938-as színvonal 140—150%-ára szándékozott emelni. A Kommunista Párt számolt azzal, hogy 1946 őszén Magyarországon a szocialista tervgazdálkodás fő feltételei — a munkásosztály szilárd államhatalmi vezető szerepe és az ipari burzsoázia kisajátítása — még csak részben vannak meg; a terv meghirdetése, a munkásosztállyal való elfogadtatása és az előkészítéséért megindúló küzdelem maga is eszköze volt annak, hogy e feltételek 1947 nyarára, illetve menetközben megvalósuljanak.

1945 ősze óta a Kisgazdapártot támogató dolgozó parasztok is sok politikai tapasztalaton mentek keresztül, erősödött bennük a munkásosztályra való utaltság tudata. Mégis, továbbra is itt volt a népi demokrácia gyenge pontja. Nemcsak a dolgozó parasztok érdeke, hanem a népi demokratikus átalakulás továbbfejlődése is azt követelte, hogy meggyorsuljon e paraszti rétegeknek a munkásosztályhoz való közeledése. A III. Kongresszus ezért az új helyzetnek megfelelő agrárprogramot dolgozott ki; ebben részletesen kifejtette javaslatait a mezőgazdasági termelés fejlesztésére és a dolgozó parasztság helyzetének megjavítására. Hangsúlyozta, hogy a dolgozó parasztságot a nyomortól csak az önkéntes társuláson alapuló szövetkezetek - ezeken akkor még nem termelői társulásokat, hanem a közös áruesere, hitelellátást stb. szolgáló szövetkezeteket értette - menthetik meg: „A szövetkezet az a hatalmas fegyver, amelynek segítségével a parasztság sikerrel felveheti a versenyt a nagytőke kizsákmányolása ellen." Az agrárprogram elsősorban a kisparaszti gazdaságok megszilárdítását, termelésének fellendítését tűzte ki célul, ennek érdekében az intézkedések széleskörű rendszerét dolgozta ki (a hitelkérdésektől és a gazdaságok gépekkel való ellátásától kezdve a falu szociális és kulturális helyzetének javításáig). A javaslatok világosan tükrözték a kommunista párt falusi politikáját, amely az újgazda-szegényparasztokkal való szoros szövetség erősítésére, a régi kis- és középparasztokkal fennálló, még gyenge kapcsolatok szélesítésére és a gazdagparasztság kizsákmányolási lehetőségeinek korlátozására irányultak. A Kisgazdapárt jobbszárnya — a munkások és a dolgozó parasztok közötti egyes, nem döntő érdekellentétekre hivatkozva s azok jelentőségét eltúlozva - arról akarta meggyőzni a dolgozó parasztokat, hogy a kistulajdonosoknak és a tőkés tulajdonosoknak össze kell fogniok a munkásosztály ellen; a kommunista agrárprogram viszont azt bizonyította, hogy a dolgozó parasztokat, mint dolgozókat és mint kistulajdonosokat is, alapvető érdekeik a munkásosztályhoz kötik, s csak a népi demokráciában biztosíthatják felemelkedésüket.

A Kongresszus végül részletesen foglalkozott az összes célkitűzések megvalósításának legfőbb feltételével: a Kommunista Párt erejének, tömegbefolyásának növelésével. Arra szólította fel a párttagokat, hogy a nagy általános politikai kérdések mellett többet foglalkozzanak a dolgozók mindennapi gondjaival, ne hanyagolják el az „aprómunkát", aktívabban dolgozzanak a szakszervezetekben, ápolják kapcsolataikat a szociáldemokrata munká-

sokkal, karolják fel a „falujáró mozgalmat", a dolgozó parasztok közvetlen segítését.

Ezek a határozatok sok szempontból új feladatokat jelöltek meg, összességükben már a szocialista átalakulás, a munkáshatalom megteremtése irányába mutattak. A második világháború után a népi demokráciák kommunista pártjai számára a szocializmushoz vezető út több vonatkozásban új módon merült fel. S bár számos, ezzel összefüggő elméleti kérdés még tisztázatlan volt, a kommunista párt a szocialista célt soha nem veszítette el szeme elől, az ehhez való közeledésért küzdött az antifasiszta mozgalomban s a felszabadulást követő másfél évben is, amikor még nagyobbrészt az ország demokratikus átalakítását kellett megoldani. Most, támaszkodva belső fejlődésünk és a környező népi demokráciák tapasztalataira, a III. Kongresszus elméleti téren is fontos munkát végzett. Alapjában helyesen tisztázta a népi demokrácia és a szocializmus kapcsolatát, amikor kimondotta, hogy a népi demokrácia út a szocializmushoz, „csak a népi demokrácia teszi lehetővé, hogy országunk a társadalmi fejlődés útján, polgárháború nélkül haladjon a szocializmushoz". A Kongresszus politikai és gazdasági irányelvei a szocialista forradalom viszonylag békés úton való kivívását szolgálták, a burzsoázia fokozatos megfosztását még meglevő hatalmától és a termelő eszközöktől; olyan utat, amelyet a forradalmi munkásság nemcsak a proletár és szegényparaszti rétegek aktív részvételével, hanem a dolgozó kispolgári tömegek (középparasztok, értelmiség) növekvő támogatásával járhat. Ezt a politikát megkövetelték a szocializmusért folyó harc új feltételei: a fokozatosságról való lemondás nemzetközi hatása a nyugati hatalmak és a Szovjetunió közötti ellentéteket élezte volna, mégpedig az imperialisták javára; az országon belül a Függetlenségi Front felbomlására, a kommunista munkásság elszigetelődésére, a gazdasági újjáépítés megrekedésére vezetett volna; az új erőviszonyok – a Szovjetunió támogatása, a munkásosztály vezető részvétele a hatalomban – ugyanakkor lehetővé is tették ezt az utat.

Pártharcok és tömegmozgalmak 1946 második felében

A Kommunista Pártnak a nép érdekeit szolgáló, átgondolt, jövőbe mutató politikájával a burzsoázia, a koalíció jobbszárnya semmilyen konstruktív tervet sem tudott szembeállítani; továbbra is a múlt reakciós hagyományaiból s a népi demokrácia pillanatnyi nehézségeiből élt s igyekezett fenntartani tömegbefolyását. Politikai vonalát azzal az „új" elemmel bővítette, hogy még élesebben szította a kommunista- és munkásellenes parasztdemagógiát. Az 1946 nyári és koraőszi helyzet – az agrárolló szélesre nyílása, a folyamatban levő beszolgáltatás stb. miatt – kedvezett is e törekvésnek. A burzsoázia a parasztok reakciós irányú mozgósításával akarta visszanyerni a réven azt, amit a vámon – a stabilizáció győzelmével – elveszített. A jobboldali kisgazdák, akik érezték, hogy az ország döntő harcok küszöbéhez érkezett, minden eddiginél vadabb szovjet- és kommunistaellenes kampányba kezdtek. Vidéki gyűléseiken, ahova az állami szervek ellenőrző keze kevéssé ért el, parázs botrányok zajlottak le, nem kímélték sem az ország nemzetközi érdekeit, sem a koalíciós „szabályokat", de a szociáldemokrata és a parasztpárti dolgozókat sem. Augusztusban a Kisgazdapárt — előzetes pártközi megegyezés nélkül — a parlamentben benyújtotta a paraszti érdekvédelmi szervezet megalkotásáról szóló törvényjavaslatát s a parasztpárti jobbszárny támogatását is megnyerte hozzá. Ezzel egyidőben, a Baloldali

Blokk ellenlábasként, megszervezték a parlamenti parasztképviselők „parasztblokkját"; azt szerették volna elérni, hogy a kommunisták bojkottálják e „blokkot" s ilyen módon a kommunista párt parasztellenességét bizonyíthassák. A kommunisták azonban beléptek e csoportosulásba is, a képviselőknek a nagytőke parasztellenes törekvéseit magyarázták s a „közös" agrárérdekekkel szemben olyan követeléseket vetettek fel (a malomuzsora megszüntetése, a malmok községesítése, új kishaszonbérleti törvény stb.), amelyek a szegényparasztok és a kulákok — valóságos — ellentétes érdekeit hozták felszínre. A Parasztszövetség, e felszabadulás után teljesen reakcióssá vált kulákszervezet egyre jobban aktivizálódott, megyei „parasztnapjain", „országjárásain" nyílt ellenforradalmi uszítás folyt. S mindennek betetőzéséül a Kisgazdapárt és a Parasztszövetség szeptember 7-re országos parasztnapokat hirdetett Budapesten. A Kisgazda-jobbszárny és a Parasztszövetség fasiszta „népies" vezetői a budapesti parasztnapokat nagyszabású kommunista- és munkásellenes tömegdemonstrációnak szánták és többszázezer parasztot akartak mozgósítani a felutazásra. „A csizmák dobogása új hang lesz az utcákon és új ütem . . ." - írta vezércikkében a Parasztszövetség hivatalos lapja. Az „új ütem" azonban nem hangzott fel. Felhasználva az 50%-os utazási kedvezményt, összesen 55 000 paraszt érkezett a fővárosba, meghallgatta a kisgazda-szónokokat — akik mellesleg itt távolról sem mertek olyan hangon beszélni, mint egy távoli dunántúli vagy szabolcsi faluban —, megnézte az újjáépülő várost, vásárolt, amit lehetett, s azután békésen hazautazott. Jellemző, hogy sok dolgozó paraszt elszállásolásáról nem a pesti vagy budai „kisgazdák", hanem a munkáspártok tagjai gondoskodtak.

A kisgazda-jobbszárny — s a koraőszi hónapokban sorozatos „zászlóbontó" gyűléseket tartó „Szabadság Párt" — szélsőséges akciói megtörtek a baloldal ellenállásán és a dolgozó paraszti tömegek józanságán. A reakciós tömegmozgósítási kísérletek óriási felháborodást váltottak ki nemcsak a kommunista, hanem a szociáldemokrata tömegekben is; most is, mint 1946 tavaszán, a baloldal összefogását segítették. A felháborodás olyan nagy volt, hogy a Kisgazdapárt „reálpolitikusai" is jobbnak látták a fékezést: október 7-én Nagy Ferenc „bizalmas" — elsősorban a baloldal megnyugtatását célzó — levelet intézett a kisgazdapárti képviselőkhöz, amelyben „súlyos aggodalmait fejezi ki egyes türelmetlen, a koalíciós kormányzás felelősségét nem látó képviselők tevékenységével szemben", felhívta figyelmüket az ország nemzetközi helyzetére s arra, hogy „a délkelet-európai országok közül az a gondolat, amelyet mi képviselünk, a demokrácia polgáriasabb formájának a gondolata Magyarországon a legerősebb. Ez a körülmény súlyos kötelezettséget jelent..." A levél koalíciós virágnyelven fejezte ki a magyar burzsoázia „kiváró" politikáját, de egyben azt is tükrözte, hogy a jobboldal újra védekezésbe kényszerült.

A III. Pártkongresszus javaslatait a munkástömegek örömmel, a dolgozó parasztok megnyugvással fogadták, nagy hatást gyakoroltak a Szociáldemokrata Párt és a Parasztpárt balszárnyára is. A kongresszus után összeült a Baloldali Blokk végrehajtó bizottsága s október 18-án memorandumot nyújtott át a Kisgazdapárt vezetőségének. Az állandósult koalíciós válság megoldására öt pontba foglalta a baloldal követeléseit: gyors intézkedéseket követelt a munkások és a dolgozó parasztok megsegítésére (az ipari árak 25%-os leszállítása, a kartellek feloszlatása, az üzemi bizottságok és a szakszervezet jogainak kiszélesítése, a bisbirtokosok hitelellátásának megszervezése, szövetkezeti törvény, a vegyi- és a mezőgazdasági gépipar nagyüzemeinek államosítása,

a malmok községi ellenőrzése, az 5 holdon aluli gazdák ideiglenes mentesítése a földadó alól stb.); a nagytőke visszaszorítására követelte a bankok állami ellenőrzését; a közigazgatás demokratikus reformját, több munkást és dolgozó parasztot az állami hivatalokba, választójogi reformot, amely a fasiszta és reakciós elemeket ideiglenesen kizárja a választójogból; az iskolák — amelyeknek többsége egyházi kézen volt — demokratizálásának megkezdésére egységes állami tankönyvek kiadását és kötelező használatát; végül a Kisgazdapárt demokratáinak közös harcát a Baloldali Blokk-kal a jobboldal ellen, a népi demokrácia intézményeit, nemzetközi érdekeit támadó képviselők eltávolítását a nemzetgyűlésből.

A Kisgazdapárt néhány nap múlva átadta válaszát, amely a követelések többségét — enyhítő módosításokkal ugyan — formailag elfogadta tárgyalási alapul. Hosszú hetekig tartó koalíciós tárgyalások kezdődtek, lényeges eredmény nélkül. A fő célt, a jobboldal fő erőinek a Kisgazdapártból és a kormányzásból való kiszorítását, nem sikerült megvalósítani. A Kisgazdapárt dolgozó paraszti tömegeiben mélyreható erjedés folyt, a régi középparasztoknak a népi hatalommal való „kibékülése" haladt előre — a Kisgazdapárt vezetésében uralkodó burzsoá—kulák csoportok azonban még mindig képesek voltak arra, hogy az új törekvéseket visszafojtsák, s a párt balszárnya nem volt elég erős a változás kikényszerítésére. A burzsoázia szinte minden fronton védekezésbe szorult, elhárító, halogató politikát folytatott, de szívósságát megsokszorozta a vágy: kitartani a szovjet csapatok kivonulásáig, a nyugati hatalmak és a Szovjetunió közötti ellentétek még nyíltabb kiéleződéséig, a hatalmi pozíciók és minél szélesebb tömegbefolyás birtokában kivárni egy olyan helyzetet, amelyben az imperialista nyugat közvetlenebb támogatást nyújthat számukra.

Hogy a magyar burzsoázia egyre jobban defenzívába szorult, abban fontos szerepet játszott a baloldali pártok belső helyzetének — számukra kedvezőtlen — alakulása is. Az 1946 őszére előállott új viszonyok a Szociáldemokrata Pártban és a Parasztpártban is az erők további polarizációjára vezettek. E pártok jobbszárnya a paraszti elégedetlenség egyes jeleiből, a munkásoknak — az áremelkedések és a békebelihez képest alacsony életszínvonal miatti — türelmetlenségéből, a békekötéssel kapcsolatos nacionalista hangulatokból, a szélsőjobboldali körök nyíltabb jelentkezéséből azt a következtetést vonta le, hogy az országban általános jobbratolódás folyik s itt az idő a cselekvésre; az őszi hónapokban sorozatos kísérleteket tett a kommunistákkal fennálló egységfront megszakítására, vagy legalábbis gyengítésére. A szociáldemokrata jobboldal a párt politikájának felülvizsgálatát követeli; szeptemberben összeül a Szociáldemokrata Párt politikai bizottsága, hogy eldöntse: a három lehetséges politikai vonal közül — ellenzékbe vonulni, középpárti szerepet vinni, vagy aktívabb baloldali politikát folytatni — melyiket kövesse. Döntés nem születik s a párt belső helyzete miatt nem is születhet; a jobboldal azonban a baloldaliak határozott és az eddiginél élesebb fellépésével találja magát szemben: ezek, gyakran ugyan hibás vagy zavaros indokolással, határozottan kiálltak a kommunistákkal való egységfront fenntartása mellett, amely — ahogy kifejtették — „elkerülhetetlen az olyan országban, ahol reakciós tömegek vannak"; a kapitalista restauráció és az ellenforradalom veszélyét hangsúlyozták, s rámutattak arra, hogy — ha a szociáldemokrata pártnak vannak is sérelmei a kommunista párttal szemben — a szocialisták ellenségei nem balra, hanem jobbra állnak. A szociáldemokrata

jobbszárny több tekintélyes vezetője — Bőhm Vilmos, a centristából egyre inkább jobboldalivá váló Bán Antal —, akik a „türelmetleneknél" (Szélig, Szeder és különösen a peyeristák) jobban látták a tényleges erőviszonyokat, arra az álláspontra helyezkedtek, hogy egyelőre nincs itt az ideje az élesebb fordulatnak, a szociáldemokráciának — mondották — az a fő feladata, hogy töretlenül őrizze helyzetét, várja be a fejleményeket, „a szociáldemokrácia igazi fellendülését a jövő hozza meg". Ezt a politikát, amely természetesen nem volt más, mint a jobboldali közgazdák „kiváró" vonalának változata és kiegészítése, abban az időben a nyugati jobboldali szociáldemokraták, elsősorban a magyar jobboldallal szoros kapcsolatban álló angol munkáspárt is támogatták. Végül is a baloldal megszilárdította helyzetét, a jobbszárny átmenetileg belenyugodott a változhatatlanba, csak a peyerista szélsőjobboldalt nem sikerült megnyugtatniok.

A Parasztpártban még élesebb küzdelemre került sor. A jobbszárny (vezetője az 1946 őszére már teljesen burzsoá vonalra csúszott, egykor baloldali „népies" Kovács Imre volt), már nyár óta készült a baloldallal (Erdei Ferenc, Darvas József stb.) való leszámolásra, azt akarta elérni, hogy a Parasztpárt lépjen ki a Baloldali Blokkból és a Kisgazdapárttal kössön szövetséget; ha az egész párt jobbra fordítása nem sikerül, akkor — a „harmadik út" és a „parasztszocializmus" nagyobb dicsőségére — a pártból való kilépést és a Kisgazdapárthoz való csatlakozást tervezték. A fordulat végrehajtására — amelyet az ősszel esedékes nagyválasztmányi ülésen akartak megvalósítani — a jobboldalon lázas készülődés folyt; kihasználva a pártnak — összetételéből adódó — két gyenge pontját: a „közös" paraszti bajokat és a nacionalizmust (amelyet a burzsoázia a párizsi béketárgyalásokkal kapcsolatban szított), többhelyütt jobboldali irányba terelték a megyei küldött-gyűléseket, s nagy erőfeszítéseket tettek a parasztpárti parlamenti csoport támogatásának megszerzésére. November elején összeült a nagyválasztmány, de a jobbszárny kudarcot vallott. Hiába hangoztatta Kovács Imre, hogy „Magyarországon is sok tekintetben alávetették a parasztság érdekeit a munkásság érdekeinek", hiába javasolta, hogy „a Parasztpárt mondja fel minden irányban elkötelezettségét . . . és cselekvési szabadságának birtokában határozza meg új politikáját" — javaslatát nemcsak az öntudatos szegényparaszti küldöttek utasították vissza, hanem — az „urakkal" szembeni ösztönös ellenszenvből — a helyi sérelmeknél messzebb nem látó, szűk paraszti szemlélet képviselői is. A tanácskozás végül is túlnyomórészt radikális követeléseket tartalmazó határozatot hozott (egy sor kisebb paraszti követelés mellett követelte a földreform védelmét, harcot az urak, a nagy- és a kereskedelmi tőke ellen) s a párt baloldali, szegényparaszti vonalát megerősítette. Amikor az ülésen kiderült, hogy — a nem egyszer ingadozó — Veres Péter is, mint általában a válságos pillanatokban, a baloldalt támogatja, a jobboldal visszavonult, belátta, hogy a pártszakítást nem képes végrehajtani.

A baloldali pártok belső küzdelmeinek ilyen alakulásában döntő szerepük volt maguknak a munkás- és szegényparaszti tömegeknek. Beigazolódott a kommunista párt helyes értékelése, hogy nem általános jobbratolódás folyik az országban, hanem a proletariátus és a burzsoázia érdekeinek további elkülönülése, az osztályharc élesedése. Az 1946-os őszi hónapokban — a még mindig súlyos gazdasági problémák miatt s a politikai feszültség növekedése következtében is — újra nagyarányú munkás-tömegmozgalmaknak vagyunk a tanúi; formájukban e mozgalmak nem olyan élesek, mint az 1946 tavasziak,

de tartalmukban már sokkal mélyebbek azoknál: követeléseik akár a közvetlen gazdasági igényekre (árleszállítás, harc a munkanélküliség ellen stb.), akár a kommunisták által megfogalmazott nagyobb célkitűzésekre (a stabilizáció védelme, bank-ellenőrzés, a 3 éves tervjavaslat kormányprogrammá emelése) irányultak, már közvetlenül belenyúltak a tőkések legsajátabb érdekeibe. Augusztus—szeptemberben a stabilizáció védelmét célzó közös üzemi munkásgyűlések zajlanak le; később az áremelkedések, a feketézés elleni harc vezet éles tüntetésekre, amelyek decemberben a tőkéseket az ipari árak leszállítására kényszerítik; — e tömegmozgalmakban a kommunista munkásság és a szociáldemokrata dolgozók jelentős része együttesen vesz részt, a munkásegység alul, a tömegek gyakorlati küzdelmében erősödik. De nőtt a kommunista párt közvetlen befolyása is: 1947 elején — a jobboldali szociáldemokraták követelésére — egy sor nagyüzemben üzemi bizottsági választásokat tartottak; amíg az 1946 elején lezajlott választásokon éppen a legnagyobb gyárakban a szociáldemokrata jelöltek jutottak — bár nem jelentős — többséghez, most fordított a helyzet: a munkások többségükben kommunista üzemi bizottságokat választottak. A munkásegység fejlődése a Szociáldemokrata Párt peyerista szélső-jobboldalát nyílt — és a jobboldal szempontjából meggondolatlan — akcióra késztette: december elején Peyer Károly memorandumot intézett a pártvezetőséghez, amelyben élesen elítélte a párt egész felszabadulás utáni politikáját, nyíltan megtámadta a népi demokrácia rendszerét és vívmányait. A Peyer-memorandum óriási felháborodást váltott ki, december 20-ra rendkívüli pártválasztmányt hívtak össze. A baloldal éles hangon utasította vissza Peyer fellépését; a jobboldali küldöttek — akiknek zöme a pestkörnyéki régi párt- és szakszervezeti bürokrácia munkásarisztokratáiból került ki — bár Peyer vádjait más szavakkal megismételték, taktikai okokból többségükben maguk is elítélték — legalább is Peyer „módszereit".

A békeszerződés aláírása. A nemzetközi helyzet 1947-ben

1947. február 10-én — több hónapos előkészítő munka után — Párizsban a szövetséges hatalmak megkötötték a békeszerződést a fasiszta Németország volt csatlós országaival: Bulgáriával, Romániával, Magyarországgal és Finnországgal.

A magyar békeszerződés legtöbb pontja az 1945 januári fegyverszüneti szerződésen alapult. Kötelezte Magyarországot, hogy polgárai számára fajra, nemre és vallásra való tekintet nélkül biztosítsa az alapvető szabadságjogokat; a jövőben ne engedélyezze fasiszta vagy az Egyesült Nemzetekkel szemben ellenséges propagandát folytató szervezetek működését, „amelyeknek célja az, hogy megfosszák a népet demokratikus jogaitól"; megszabta a magyar fegyveres erők maximális létszámát; a Szovjetunió által időközben meghosszabbított határidőt figyelembe véve lerögzítette az ország jóvátételi kötelezettségeit; hivatalosan újból hatálytalanította az ún. „bécsi" döntéseket s az ország határait — lényegében változatlanul — az 1938-as állapotoknak megfelelően állapította meg. A szerződés ugyanakkor kinyilvánította Magyarország szuverénitását; a szovjet csapatok a békekötés után kilenc hónapon belül elhagyják Magyarországot s a Szövetséges Ellenőrző Bizottság is megszünteti tevékenységét, de a Szovjetuniónak — az Ausztria megszállásával kapcsolatos feladatok ellátására — továbbra is jogában áll bizonyos számú katonaságot magyar területen tartani; a Szövetséges Hatalmak nem tekintik

ellenséges javaknak a Magyarországból Ausztriába és Németországba szállított vagyontárgyakat s a német haderő vagy hatóságok által 1945. január 20. — tehát a fegyverszüneti szerződés megkötése — után elhurcolt javakat visszaszolgáltatják. Végül kimondta a békeszerződés, hogy amennyiben a magyar kormány teljesíti kötelezettségeit, a szövetséges hatalmak támogatni fogják Magyarország felvételét az Egyesült Nemzetek Szervezetébe.

A béketárgyalásokon éles küzdelem folyt a Szovjetunió, az őt támogató népi demokratikus országok és a nyugati hatalmak között; ez utóbbiak mindent elkövettek olyan feltételek kiharcolására, amelyek lehetővé tették volna a nyugati befolyás érvényesülését a népi dmokráciákban (pl. a Duna „nemzetközi folyóvá" nyilvánítását követelték); meg akarták akadályozni a nyugatra hurcolt magyar javak visszaadását s ez részben sikerült is nekik (a szerződés csak az 1945 január után elhurcolt vagyontárgyak visszaadásáról intézkedett); törekvéseiket összekapcsolták szovjetellenes kirohanásokkal, mindenekelőtt a jóvátétel kérdésében.

Ami Magyarország határait illeti, ebben a kérdésben nem volt véleményeltérés a békeszerződést aláíró országok között, a Szovjetunió és a nyugati hatalmak teljesen egyetértettek abban, hogy azokat a területeket, amelyeket Magyarország a fasiszta Németország révén kapott, vissza kell csatolni Csehszlovákiához, Jugoszláviához és Romániához. Az 1947-es párizsi békeszerződések az antifasiszta háborút zárták le, rendelkezései a fasizmus által teremtett viszonyokat voltak hivatva felszámolni; ebbe beletartozott Magyarország háborús szerepe és felelőssége is. Már 1938, a fasiszta agresszió megindulásától fogva világos volt, hogy Magyarországnak, amely részt vett Csehszlovákia feldarabolásában, majd 1941-ben Jugoszlávia megszállásában, a fasizmus leverése után semmiféle joga nem lesz az ezektől az országoktól elfoglalt területekre, még azokra sem, amelyeken túlnyomóan magyarok laknak; ezeket az országokat — amelyek kezdettől fogva az antifasiszta hatalmak oldalán álltak — a német fasizmus a magyar fasiszta ellenforradalmi rendszerrel együttműködve, magyar fegyveres erők aktív támogatásával igázta le. A határkérdések Románia viszonylatában — amely 1944-ig maga is a német fasizmus csatlósa volt — a háború alatt nem voltak eleve eldöntöttek; a háború folyamán a kommunisták számtalanszor hangoztatták, hogy ha Magyarország szakít a fasiszta Németországgal, átáll a szövetségesek oldalára és részt vesz a német agresszor elleni felszabadító háborúban, ez jelentősen befolyásolni fogja a határkérdések háború utáni rendezését is. Románia 1944 nyarán kilépett a fasiszta blokkból, hadat üzent Németországnak s e lépésével hozzájárult a fasizmus elleni harchoz. Magyarország nemcsak a fasiszta Németország utolsó csatlósa maradt, hanem 1944 szeptemberében a magyar fasiszta hadsereg támadást indított Dél-Erdély irányában az antifasiszta hatalmak oldalára átállt Románia ellen is.

Mindezek alapján a Kommunista Párt a felszabadulás pillanatától kezdve látta, hogy az ország 1938-as határainak visszaállítása szükségszerűen be fog következni. Magyarország második világháborúban folytatott káros szerepének ez az elkerülhetetlen következménye ugyanakkor összekapcsolódott egy alapvető változással: Kelet-Európában már nem burzsoá államok álltak egymással szemben, hanem baráti népi demokráciák egymás mellett, amelyeknek összefogása és kölcsönös segítsége fennmaradásuknak és továbbfejlődésüknek alapvető feltétele volt. A csehszlovákiai, jugoszláviai és romániai magyarok már nem burzsoá rendszerben éltek, hanem a szocializmus felé

haladó népi rendszerekben, amelyek amellett a mienkénél haladottabbak is voltak; ez országok nemzetiségi politikája — leküzdve a múlt nacionalista hagyatékának a felszabadulás utánra is átszármazott maradványait — az egyenjogúság, az internacionalizmus lenini elvére épült. E két tényező — Magyarország háborús szerepe és felelőssége s a kelet-európai országok társadalmi rendszerének gyökeres megváltozása — együttesen azt jelentette, hogy a felszabadult országok számára a nemzetiségi kérdés mint határkérdés végérvényesen lekerült a történelem napirendjéről.

A Kommunista Párt a felszabadulás után szinte egyedül állt következetes antinacionalista, pillanatnyilag a kispolgári körök szemében ugyan „népszerűtlen", de a dolgozó nép érdekeit egyedül szolgáló álláspontot s küzdött a nacionalista hangulatok ellen. A burzsoázia, a koalíció jobbszárnya — természetesen az 1945 előttinél óvatosabb és burkoltabb formában — a régi magyar imperializmus vonalán haladt s éppen a határkérdésekben befolyásolni tudta a nacionalista beállítottságú s a történelmi realitások iránt is érzéketlen kispolgári, mindenekelőtt értelmiségi rétegeket. A burzsoázia nacionalizmusa, természetesen, a felszabadulás után nemcsak általában a környező országok ellen irányult, hanem e népek s egyben a magyar nép új társadalmi rendszere ellen is; a nemzetiségi kérdésben elfoglalt álláspont most is, mint mindig, meghatározott osztályálláspontot, meghatározott belpolitikai vonalat takart. Világosan megmutatkozott ez abban, ahogyan a forradalmi proletariátus és a burzsoázia a „jó békeelőkészítést" értelmezte: a koalíció jobbszárnya azzal vádolta a kommunistákat, hogy folytonosan a magyar reakció háborús felelősségét hangoztatják és rontják az ország nemzetközi hitelét, ahelyett, hogy fátyolt borítanának a múltra és a magyar reakció szerepét (ebbe, természetesen, a nagytőkés-nagybirtokos osztályoknak nemcsak külhanem belpolitikai szerepe is beletartozott) mentegetnék. A kommunisták ezzel szemben azt hangoztatták, hogy a „békeelőkészítést" nem 1945—1946-ban kezdi el Magyarország, megkezdődött az már 1938-ban, a fasiszta Németországhoz való szégyenletes lecsatlakozással; az országnak nemcsak nemzetközi, hanem belpolitikai érdekei is a reakciós múlttal való következetes leszámolást követelik; Magyarország csak úgy foglalhat helyet a felszabadult országok közösségében, csak úgy állíthatja helyre elveszített nemzetközi becsületét a haladó erők között, ha az új népi demokratikus útra lép és megalkuvás nélkül harcol mindenfajta nacionalizmussal szemben.

A békeszerződés megkötése Németország volt csatlósaival hosszú időn keresztül az utolsó olyan fontos nemzetközi lépés volt, amely — ha éles harc és vita után is — a Szovjetunió és a nyugati imperialista hatalmak közötti megegyezésből született. Az 1947-es év a „fordulat éve" volt a nemzetközi politikában. Erre az időre élesen és véglegesen kialakult a nemzetközi politika két ellentétes irányzata. Az új népi demokratikus államok megszilárdultak, erősödött a szocialista és népi demokratikus országok összefogása; a haladó erők újabb sikereket értek el világszerte; győzelmesen haladt előre a kínai népi forradalom s a gyarmati felszabadító harcok eredményeként újabb országok szakadtak le az imperializmus rendszeréről. A másik oldalon rohamosan fokozódott a nyugati imperialista hatalmak szovjet- és népi demokráciaellenes agresszivitása. A nemzetközi fórumokon már régóta folytatott amerikai „atomdiplomáciát", szovjetellenes kirohanásokat és egyes agresszív irányú lépéseket (mint pl. a potsdami szerződés végrehajtásának meghiúsítását Nyugat-Németországban, Csang-Kai-Sek katonai támogatását Kínában stb.)

csakhamar nagyszabású és nyílt támadás követte világszerte a szocialista és haladó erők ellen. Churchill 1946 tavaszán elhangzott javaslata egy szovjetellenes nyugati egységfront megteremtésére s az imperialista országok fegyverkezésének meggyorsítására — 1947-re, az Egyesült Államok vezetése alatt fenyegető ténnyé vált. 1947-ben különösen három imperialista lépés vezetett a nemzetközi helyzet kiéleződésére és késztette a szocialista és népi demokratikus tábort arra, hogy felismerje a veszélyt: 1947 márciusában az ún. Truman-elv meghirdetése, amely egy Görögországnak és Törökországnak nyújtandó segély címén a görög polgárháborúba való nyílt beavatkozást és Törökország szovjetellenes támaszponttá való kiépítését célozta; júniusban egy ennél jóval nagyobbszabású imperialista akció, az ún. „Marshall-terv" nyilvánosságra hozatala, amelynek hátterében, a háború utáni Európa „gazdasági megsegítése" ürügyén — a tömegek számára tehát félrevezető formában — egy széleskörű szovjetellenes katonai tömb előkészítése állott. A Marshall-terv emellett tervbe vette a népi demokratikus országok gazdasági önállóságának és a Szovjetunióhoz fűződő szoros kapcsolatainak megtörését is. Ezeket az imperialista lépéseket világszerte széleskörű antikommunista kampány kísérte: 1947 júniusában Franciaországban a kommunista pártot, Olaszországban pedig a kommunistákon kívül a szociáldemokrata baloldalt is puccs-szerűen kizárták a kormányzásból, Nyugat-Németország angol övezetében a kommunistákat illegalitásba szorították stb.

Bár a Szovjetunió és a haladó erők 1945 óta nagy sikereket értek el s egy szovjetellenes háború a széles nyugati közvéleményben is teljesen népszerűtlen volt — a nyugati hatalmaknak ez a politikája súlyos veszélyeket rejtett magában. Nem szabad elfelejtenünk, hogy a Szovjetunió a háborúban hallatlan károkat szenvedett s az újjáépítés rohamos üteme ellenére gazdasága még az 1940. évi színvonalat sem egészen érte el; az atomfegyver kizárólagos birtokosa akkor még az Egyesült Államok volt; a népi demokráciák még komoly belső gazdasági és politikai nehézségekkel küzködtek. A szocialista és népi demokratikus tábornak meg kellett sokszoroznia erőfeszítéseit, megerősítenie összefogását és együttműködését.

A nemzetközi helyzet ilyen alakulása mélyrehatóan befolyásolta a magyar népi demokrácia belső helyzetét is: az egyik oldalon fokozta a burzsoázia ellenállását, a jobb- és szélsőjobboldali köröket egyre szélsőségesebb akciókra ösztönözte — a kommunista pártot pedig 1947 tavaszától arra késztette, hogy meggyorsítsa és minél előbb a döntésig vigye a burzsoázia elleni politikai és gazdasági küzdelmet.

M. LAJKO

ИЗ ИСТОРИИ НАШЕЙ НАРОДНОЙ ДЕМОКРАТИИ

Резюме

Эта работа является одной из глав научно-популярного исторического двухтомника, выпускаемого в недалеком будущем под названием «История венгерского народа». Наша глава излагает историю страны с лета 1945 года, от окончания второй мировой войны до начала 1947 года, до заключения мирного договора.

Работа указывает на внешнеполитические и внутренние причины, приведшие к усилению классовых противоречий в стране с лета 1945 года. Это обострение классовых противоречий политически проявилось в усилении противоречий внутри коалиции.

Партия мелких хозяев, стоящая на правом крыле национального объединения, стала партией, защищающей буржуазные порядки и борющейся за оттеснение народно-демократических завоеваний; борьба коммунистической партии — руководителя народного левого крыла за объединение левых партий, за союз социалистических и демократических сил — затруднялась. В трудящихся массах, в первую очередь в крестьянских массах, усилились колебания. Главной причиной трудностей было неслыханно тяжелое экономическое положение; на поведение менее сознательных слоев трудящихся сильно влиял тот факт, что из-за грабежа немецких и венгерских фашистов и из-за военных разрушений экономические достижения народной власти не сразу привели к улучшению их материального положения. Восстановление страны, неизбежная в то время инфляция происходили при условиях разрушения экономических связей между деревней и городом.

Выборы привели к победе Партию мелких хозяев, победа правого крыла усилила реставрационные надежды бывших помещиков, крупной буржуазии, реакционных чиновников и т. д. Началось широкое наступление против народного левого крыла, руководимого коммунистами, и против завоеванных достижений (в первую очередь против земельной реформы). Это наступление, однако, вскоре обернулось против его зачинщиков; рабочие — новые хозяева — бедное крестьянство и антифашистская демократическая часть интеллигенции узнали хорошо знакомое лицо старых венгерских реакционных сил, скрывающихся за Партией мелких хозяев. Коммунистическая партия организовала широкое боевое массовое движение во время опасности в остальных левых партиях, в Социал-демократической партии и в Национальной крестьянской партии тоже росло стремление к союзу с коммунистами. Кульминационной точкой этого движения была левая массовая демонстрация 7 марта 1946 года; сила народного движения помогла народной демократии преодолеть один из самых тяжелых периодов.

Март—август 1946 года во внутренне-политическом отношении характеризовался равновесием сил между правым и левым крылом. Все более тяжелое экономическое положение сделало невозможным для Коммунистической партии добить новых крупных политических успехов. В то же самое время руки правого буржуазного крыла были связаны приближающимся мирным договором; реакция хорошо знала, что в заключении мирного договора Советский Союз будет иметь решающий голос, поэтому она была осторожна, чтобы не слишком заострять внутреннее положение.

Процесс восстановления экономики сделал возможным поставить на повестку дня финансовую стабилизацию. Его подготовка полностью легла на Коммунистическую партию; поэтому успех стабилизации массы — вполне обоснованно — считали успехом коммунистов, доказательством их творческой способности.

Осенью 1946 года начался новый поворот. Экономический строй Народной демократии начал укрепляться. Переговоры по заключению мирного договора в Париже по сути дела закончились. Соотношение политических сил сильно изменилось в пользу левого крыла. В этом положении III съезд Коммунистической партии уже поставил перспективу социализма перед страной; его программа служила мирному постепенному созданию рабочей власти. Это был такой путь к социалистическим преобразованиям, который могли поддержать не только рабочие и полупролетарии, но и средние слои (мелкое и среднее крестьянство, интеллигенция и т. д.)

Новое положение привело к новому обострению классовых противоречий, но уже на более благоприятной почве для коммунистов, для народного левого крыла. Попытка правого крыла левых партий (социал-демократической партии и национальной крестьянской партии) разрушить единство рабочих и единство Левого блока не удалась.

Ко всему этому прибавилось заключение мирного договора. Заключение мирного договора обе главные политические силы — революционные рабочие, руководимые коммунистами, и буржуазное правое крыло — торопили. Буржуазия ждала от этого отмены «неудобных» для нее статей перемирия, деятельности Союзнической Контрольной Комиссии, вывода Советских войск, коренного изменения внешнеполитической ориентации страны, сближение с крупными империалистическими державами. Левое крыло вполне законно ожидало от мирного договора, что при полном суверенитете быстрее может завершить свою борьбу с силами реакции.

M. LACKÓ

DE L'HISTOIRE DE LA DÉMOCRATIE POPULAIRE DE HONGRIE

Résumé

La présente étude constitue un des chapitres de la synthèse scientifico-populaire intitulée «Histoire du peuple hongrois» à publier, tout prochainement, en deux volumes, chapitre qui traite de l'histoire du pays à partir de l'été de 1945, date de l'achèvement de la deuxième guerre mondiale, jusqu'au commencement de l'année 1947, où fut conclu le traité de paix.

L'auteur de l'étude souligne les facteurs de politique extérieure et intérieure qui, à partir de l'été de 1945, ont abouti à l'exacerbation des antagonismes de classe. Cela signifiait sur le terrain politique que les oppositions au sein de la coalition devinrent plus accentuées. Le parti des petits propriétaires qui se trouvait au droit du rassemblement national devint un monstre parti droitiste qui protégeait le régime bourgeois et prétendait refouler les conquêtes acquises par la démocratie populaire. De ce fait les efforts de l'aile gauche populaire, du parti communiste à déployer dans le but de concentrer les partis de gauche et de maintenir l'alliance des forces socialistes, se heurtaient à des difficultés. L'hésitation s'accentua dans les masses laborieuses et là, en premier lieu, dans les masses paysannes. La cause principale des difficultés remontait à la situation économique extrêmement grave; l'attitude des couches laborieuses moins conscientes fut considérablement influencée par le fait, qu'à la suite des vols exécutés par les fascistes hongrois et allemands et des ravages causés par la guerre, les conquêtes économiques de la démocratie populaire ne conduisirent au moment même à l'amélioration de leur condition de vie. La reconstruction du pays progressa parmi les conditions de l'inflation inévitable et dans une situation, où les rapports du village et de la ville viennent de se désorganiser.

Les élection avaient pour résultat la victoire du parti des petits propriétaires; le triomphe de la droite ne fit que renforcer les espoirs de restauration nourris par les propriétaires terriens, par les grands capitalistes et les fonctionnaires réactionnaires etc. Une campagne considérable s'était déclanchée contre les conquêtes acquises par l'aile gauche populaire dirigée par les communistes, avant tout, contre la réforme agraire. Cette attaque, en effet, se retourna sous peu; les ouvriers, les bénéficiaires de la réforme agraire, les intellectuels antifascistes et démocratiques reconnurent l'aspect des anciennes forces réactionnaires de Hongrie protégées par le parti des petits propriétaires. Le parti communiste organisa un mouvement de masse combattif et, dans cette situation dangereuse, les autres partis de gauche, le parti social-démocrate et le parti des paysans, se montraient, eux aussi, enclins de s'unir avec les communistes. Le mouvement atteignit son apogée par la démonstration massive ayant eu lieu le 7 mars de 1946; la force du mouvement populaire porta aide à la démocratie populaire de passer une de ses périodes les plus critiques.

La situation de politique intérieure était, dans la période allant de mars à août 1946, caractérisée par l'équilibre des forces entre les côtés de gauche et de droite. La situation économique s'aggravant toujours ne permit pas au parti communiste d'obtenir des succès plus notables sur le terrain politique; l'aile de droite constituée par la bourgeoisie fut, par contre, immobilisée par les conditions de paix à conclure tout prochainement: en ce qui concerne la conclusion de paix, la réaction était consciente de ce que l'Union Soviétique y aura un rôle décisif, en conséquence elle veillait à ne pas trop aiguiser la situation intérieure. Le progrès accusé par rapport au rétablissement de la situation économique permit de mettre à l'ordre du jour la question de la stabilisation. Les travaux préparatoires y relatifs incombèrent presqu'entièrement au parti communiste, par conséquent, les masses considéraient les résultats de la stabilisation comme le succès bien motivé des communistes, comme la preuve de leur force créatrice.

En automne de 1946 les événements prirent une nouvelle tournure. Le régime économique de la démocratie populaire s'engagea dans la voie de la stabilisation. La conclusion de la paix prit fin, dans son essence, à Paris. Dans cette situation le IIIe congrès du parti communiste était à même d'assigner pour but au pays les perspectives de l'édification du socialisme; son programme était au service de la réalisation pacifique et graduelle du pouvoir ouvrier. C'était le moyen qui conduisit vers la transformation socialiste appuyé non seulement par la classe ouvrière, mais par les couches moyennes aussi (petits paysans, paysans moyens, intellectuels, etc.).

Cette situation avait pour conséquence le nouvel aiguisement des antagonismes de classe, mais cette fois, dans des conditions bien plus favorables pour les communistes, pour l'aile gauche populaire. Les tentatives droitistes des partis de gauche (le parti social-démocrate, le parti des paysans), pour désorganiser l'union ouvrière et désagréger le Bloc de Gauche, furent vouées à l'échec.

Le traité de paix vient d'être conclu, fait qui fut sollicité par toute les deux principales forces politiques, et par les ouvriers révolutionnaires, en tête avec le parti communiste, et par le côté droitiste bourgeois. La bourgeoisie en attendait la mise hors de vigueur des dispositions du traité d'armistice qui l'«incommodaient», la cessation de l'activité de la Commission de Contrôle des Alliés, le retrait des troupes soviétiques, le changement radical de la politique extérieure, le ralliement aux grandes puissances occidentales. Le parti de gauche, par contre, considérait, et à juste titre, que par la suite du traité, en pleine souveraineté, il sera en mesure de liquider les forces réactionnaires.

RÉVAI JÓZSEF
(1898—1959)

Révai József elvtárs, akitől most búcsúzunk, pártunk és a marxizmus—leninizmus kiváló ideológusa volt. Révai elvtárs elméleti munkásságát, amelynek központjában a magyar történet kérdései állottak, nem lehet jobban jellemezni, mint saját szavaival: „Nem mint utólagos szemlélők, hanem mint a jelen harcainak résztvevői, nyúltunk hozzá a magyar történelem kérdéseihez", mert „csak a küzdő értheti meg a küzdőket". Révai elvtárs, mint a párt harcosa, a párt előtt álló problémák megvitatása közben jutott el az ország történelmi problémáihoz. És el lehet mondani, ő tette a legtöbbet azért, hogy tudatosítsa a párt politikai célkitűzései és a magyar történelmi fejlődés közötti mély összefüggést.

Révai József ahhoz a nemzedékhez tartozott, amely a század eleji Magyarország forradalmas légkörében nőtt fel, a „Láznak ifjú seregéhez", amelynek forradalmi tüzét Ady Endre szította. Amikor a háború és a forradalmak vihara elült, amikor a magyar kommunisták számára eljött a számvetés ideje, a lehetősége annak, hogy a leninizmus tükrében vizsgálják meg azt, ami történt, Révai elvtárs jelölte ki Ady Endrének, a forradalom viharmadarának helyét a magyar történetben. Megmutatta Adyban a polgári-demokratikus népi forradalom, a parasztforradalom költőjét, annak a demokratikus forradalomnak a lirikusát, amelynek főereje a munkásosztály. Rámutatott arra, hogy Ady Endre — és az akkori Magyarországon egyedül Ady Endre — közel jutott a szocialista forradalomba átnövő demokratikus forradalom gondolatához. De felfedte Ady tragikumát is, aki nem látta sehol azt az erőt, amely a magyar nép súlyos problémáit megoldani képes. Erre az erőre, a parasztsággal szövetséges munkásosztály forradalmi erejére, csak a leninizmus segítségével lehetett rámutatni.

A munkásosztály szocialista forradalma azonban, hibái következtében is, 1919-ben elbukott. Tisztázni kellett a bukás okait, szembe kellett nézni azzal az állítással, hogy a forradalom azért bukott el, mert Magyarországon nem a szocialista, hanem a polgári átalakulás volt napirenden. De szembe kellett nézni azzal a másik állásponttal is, amely a 48-as forradalmat tiszta polgári forradalomnak tartotta, s ebből levonta azt a következtetést, hogy a Magyarországon esedékes forradalomnak nincsenek többé polgári-demokratikus feladatai. A párt helyes irányvonalának megállapítása végett tisztázni kellett tehát az 1848-as forradalom jellegét. Ezt a feladatot Révai elvtárs teljesítette, ő volt az, aki az 1848-as forradalom helyét és szerepét a magyar történetben végérvényesen megállapította.

Révai elvtársnak az 1848-as forradalomra vonatkozó tételei ma már szilárd alkatrészei a magyar munkásosztály, a haladó magyar nép történeti

tudatának. De azért a legmélyebb tanulságot, amelyet az 1848-as forradalom történetéből levont, újból és újból hangsúlyozni kell, azzal a kísérlettel szemben, amely 48 értelmét meg akarja hamisítani. Révai elvtárs rámutatott arra, hogy 1848 a magyar történetben mélyreható fordulópontot jelentett, mert a magyar nemzet a forradalom éveiben támaszkodhatott először az európai haladó, demokratikus népmozgalmakra. Ezáltal és csak ezáltal nyílt meg Magyarország számára a szabad és független fejlődés útja. 1848 eleven, ma is irányadó tanulsága tehát, Révai elvtárs szavait idézve az, hogy „a nemzeti függetlenség ügye szent üggyé csak akkor lesz, ha összekapcsolódik az európai haladás ügyével és a néptömegek érdekeivel".

1848 hátrahagyta az agrárkérdés megoldásának polgári-demokratikus feladatát. Révai elvtárs érdeme, hogy az agrárkérdés közvetlen megoldásának útját a második világháború előtt kialakult konkrét helyzet elemzése alapján jelölte ki. Meglátta, hogy az agrárkérdés összefonódott a nemzeti függetlenség megvédésének ügyével, a kívülről és belülről fenyegető fasiszta hódítókkal szemben is felismerte, hogy az agrárkérdés közvetlen megoldását alá kell rendelni a Nemzeti Egységfront érdekeinek. Révai elvtárs a megoldást egy olyan földreformban jelölte meg, amelyet a demokratikus munkás-paraszthatalom a falusi nagygazdák érdekeinek kímélésével hajt végre.

A Magyar Kommunista Párt 1945-ben ezt a programot valósította meg. A történetet előkészítő elemzés így fonódott össze a történeti cselekvéssel, a párt munkájában és Révai elvtárs tevékenységében, akinek egyaránt vezető szerepe volt a párt elméleti-elemző és gyakorlati-cselekvő munkájában. Amikor Révai elvtárstól búcsút veszünk, a magyar forradalmi munkásmozgalom olyan harcosától búcsúzunk, aki a párt ügyénél magasabb ügyet nem ismert és nagy tehetségét, elméleti munkásságát ingadozás nélkül a párt s ezzel a magyar nép ügyének szolgálatába állította.*

Molnár Erik

* A Kerepesi temetőben 1959. aug. 7-én tartott gyászszertartáson elhangzott beszéd.

BALÁZS BÉLA
(1918—1959)

Nagy veszteség érte a magyar történettudományt: 1959. július 17-én 41 éves korában elhunyt Balázs Béla elvtárs, a fiatalabb kommunista történész-nemzedék egyik kiemelkedő tehetségű tagja. Fiatalon ragadta el a halál, a termékeny alkotómunka, az első nagyobbszabású művek s a még nagyobb tervek lázában. Életműve nem teljesedhetett ki, de így, a halál által töredékesnek ítélve is, maradandó és mindnyájunk számára példaadó tanulságokkal szolgál.

Balázs Béla kommunista tudós volt; életét már egészen fiatalon eltéphetetlenül hozzákötötte a romániai, majd a magyar forradalmi munkásmozgalomhoz. A kommunista mozgalom nagy eszméit és tanításait nemcsak eszével tette magáévá: proletár családjának életén, saját küzdelmes ifjúkorán s a társadalmi harcokban való aktív részvételen keresztül mélységesen át is élte ő. Ezért izgatta olyan szenvedélyesen tudományos érdeklődését is a munkások, az egyszerű dolgozó emberek élete és tevékenysége, ezért követte olyan figyelmesen azt a fejlődést, amelyen a dolgozók az 1945-ös felszabadulás után keresztülmentek. Életének legtragikusabb élménye a fasiszta barbárság térhódítása és átmeneti győzelme volt; e barbárság poklát — kommunista magatartása miatt — maga is megjárta. Ezért fordult olyan nagy világnézeti felelősséggel a Horthy-fasizmus korszakának kutatása felé, elemezte olyan mélyrehatóan a magyarországi reakció és fasizmus társadalmi és eszmei gyökereit, kutatta azokat a szálakat, amelyeken keresztül a reakciós áramlatok 1945 előtt a dolgozók körébe is behatolhattak. Ezért szállt szembe már évekkel ezelőtt a magyar múlt történeti hagyományainak egyoldalú ábrázolásával, követelte — s a saját maga számára tudományos programként is kitűzte — a retrográd hagyományok feltárását is; e munkát a marxista történettudomány fontos nevelő feladatának tekintette. Ilyen indítékokból született első nagyobb műve a klerikalizmus szerepéről az 1919 utáni Magyarországon; majd az 1956-os ellenforradalom után „A középrétegek szerepe társadalmunk fejlődésében. Egy évszázad történelmének néhány sajátságáról 1849—1955" c. munkája, amelyben az ellenforradalom történelmi gyökereit kutatva, arra a problémára kereste a választ, hogy miért, milyen történeti okok következtében vált Magyarország a fasiszta Németország utolsó csatlósává, alakult ki az 1945 előtti évtizedekben a reakciós áramlatok oly nagy túlsúlya Magyarországon.

Történetírói munkásságának másik középponti témája az 1945-ös felszabadulás utáni korszak volt, ezen belül is elsősorban a munkások, dolgozó-parasztok alkotó tevékenysége, a dolgozó nép demokratikus és szocialista tudatának fejlődése. Számos hosszabb tanulmányt írt a felszabadulás után

létrejött népi szervek, elsősorban a nemzeti bizottságok történetéről. Halála előtt néhány héttel sikerült befejeznie a nemzeti bizottságok egész történetét felölelő nagy monográfiájának kéziratát; s bár a téma teljes kiformálására már nem jutott ideje, a munka így is úttörő jelentőségű és maradandó értékű összefoglalás lesz mindazok számára, akik a felszabadulás utáni első évek történetével foglalkoznak.

A világnézeti pártosság és felelősségtudat nemcsak kutatómunkájának tartalmát, tematikáját szabta meg, hanem mélyen áthatotta munkásságának módszertanát is; egyike volt az elsőknek, aki a dolgozók személyes visszaemlékezéseit, mint a legújabbkori történetkutatás termékeny módszerét alkalmazta, e módszer lehetőségeit és forrásértékét elemezte.

Balázs Béla nemcsak kommunista tudós, hanem élete utolsó percéig aktív társadalmi munkás is volt; a felszabadulást követő első években a Magyar—Román Baráti Társaság egyik vezetője, majd éveken keresztül a Történettudományi Intézet párttitkáraként működött; 1956 után, mint az Eötvös Lóránt Tudományegyetem egyik pártinstruktora segítette az egyetemi politikai munkát. E munkásságában kitűnt egyéniségének példamutató vonásaival; munkatársai az elvhű, szerény, szocialista humanizmustól áthatott ember típusát szerették és tisztelték Balázs Bélában.

Példamutató életének emlékét megőrizzük, tudományos hagyatékát megbecsüljük és tovább folytatjuk.

Lackó Miklós

A kelet-európai országok feudalizmuskori fejlődésének sajátosságairól

Vita a Történettudományi Intézetben

A Történettudományi Intézet szakmai-ideológiai feladatai közt — különösen az MSZMP téziseinek közzététele óta — elsőrendű helyet foglal el a történetírásunkban és történetszemléletünkben még szép számmal meglevő burzsoá nacionalista maradványok feltárása és felszámolása. E feladat megoldásának egyik lépése volt az a vita, amelyen az Intézet munkatársai Niederhauser Emil referátuma* alapján megbeszélték a kelet-európai népek és országok történeti fejlődésének alapvető sajátosságait.

A vita két tekintetben is hozzájárult a polgári nacionalista szemlélet maradványainak felszámolásához. 1. A történetíróink között még ma is gyakori provinciális szemlélettel szemben rámutatott arra, hogy a magyar történet alapvető problémáit csak egy szélesebb történeti keretbe helyezve, a szomszédos népek és országok történeti fejlődésével összehasonlítva érthetjük meg igazán. 2. Nagymértékben elősegítette a két világháború között létrejött, s különösen a második világháború idején előtérbe nyomuló harmadikutas és nacionalista Kelet-Európa koncepciók marxista értékelésének és bírálatának kialakulását. Zsigmond László helyettes igazgató felszólalásában rámutatott arra, hogy ezek a határozott tartalommal bíró polgári Kelet-Európa koncepciók — amelyek Kelet-Európát egyaránt szembeállították a kapitalista Nyugattal és a szocialista Szovjetunióval — továbbéltek a második világháború után néhány évig idehaza, majd a magyar emigrációban, s 1956 októberében itthon is ismét feléledtek. Vizsgálatuk és bírálatuk alkalmával tehát sohasem szabad szem elől tévesztenünk ezeknek a tudományos köntösbe öltöztetett koncepcióknak az időszerű politikai tartalmát és célját.

Kétségtelen tény, hogy a kelet-európai országok történeti fejlődése számos vonatkozásban eltérő vonásokat mutat fel a klasszikusnak tekintett nyugat-európai fejlődéssel szemben. A kelet-európai — vagy amint Engels nevezte: az Elbán-túli — népek fejlődésének leglényegesebb sajátságaira először éppen a marxizmus—leninizmus klasszikusai mutattak rá alapvető munkáikban. Az érdekelt népek történészei azonban még nem igen kísérelték meg Marx, Engels és Lenin idevágó elszórt megállapításainak egységes képben való összefoglalását, helyes és jogosult alkalmazásuk területének és határainak megállapítását. Pedig a magyar és külföldi polgári történetírás Kelet-Európa koncepciói helyes értékelésének éppen az lenne az előfeltétele, hogy kialakítsuk a marxista történettudomány álláspontját a kelet-európai népek fejlődésének bizonyos speciális és közös vonásai tekintetében. Niederhauser Emil referá-

* A referátum „Zur Frage der osteuropäischen Entwicklung" címen megjelent a Studia Slavica 1958. évi 3—4. számában, a 359—371. lapokon.

tuma egyike volt az első lépéseknek ebben az irányban. A rövid és summás összefoglalás legfőbb értéke az volt, hogy a fontos problémákat jól kiválasztva és exponálva „adta fel" a vita résztvevőinek. A referátum főbb pontjait — amelyek körül vita alakult ki — a következőkben foglalhatjuk össze:

1. Kelet-Európa etnikai viszonyainak és feudális államrendszerének kialakulása; a feudalizmus fejlődésének sajátos vonásai a kelet-európai országokban.

2. A fejlődés vonalának megtörése a XV—XVI. század fordulója táján: a török hódítás és Amerika felfedezésének következményei: a soknemzetiségű birodalmak, valamint az Európa nyugati és keleti fele közötti világgazdasági munkamegosztás kialakulása. A kelet-európai országok gazdasági és társadalmi fejlődésének megtorpanása, s ennek következményei: a mezőgazdaság túlsúlya, a második jobbágyság és a majorsági gazdálkodás kialakulása, polgárság, városok és ipar hiánya.

3. A felvilágosodott abszolutizmus állami beavatkozásának szerepe a kapitalizmus csíráinak kialakulásában és a gazdasági-társadalmi fejlődés előmozdításában a kelet-európai országokban.

4. A soknemzetiségű birodalmak kialakulása; a nemzetiségi kérdés és a nemzeti függetlenségi mozgalmak fontos szerepe a kelet-európai népek újabbkori történeti fejlődésében.

5. A feudális termelési viszonyok felülről való felszámolása, s ennek következményei: a mezőgazdaság tőkés fejlődésének porosz-típusú útja, valamint a nagyipar fejlődésének és szerkezeti arányainak sajátosságai a kelet-európai országokban.

6. A munkásmozgalom fejlődése és a szocialista forradalmak.

7. A kelet-európai országok fejlődése a két világháború között: a fasizálódás okai és társadalmi alapjai.

Ez alkalommal elsősorban a kelet-európai népek feudalizmus-korabeli gazdasági, társadalmi és politikai fejlődése, valamint a nemzeti mozgalmak problémái körül (1—4. pont) alakult ki élénk és színvonalas vita, ezért a következőkben a vitának erre vonatkozó részét ismertetjük részletesen. Az újabbkori fejlődés problémáihoz — az idő előrehaladása miatt — csak néhány rövidebb megjegyzés hangzott el, s mivel ezek a kérdések a jövőben megrendezendő többi vita részletes anyagát fogják képezni, ezekkel majd azok ismertetése alkalmával fogunk részletesebben foglalkozni.

1. A referátum mindenekelőtt vizsgálódásainak területi határait állapította meg: Lengyelország, Csehszlovákia, Magyarország és Jugoszlávia nyugati határaitól Európa keleti határáig. E terület határai természetesen változtak az egyes korokban, s ide kell számítani Poroszországot, s a Habsburg-monarchia idején Ausztriát is. Nagyjából ezt értette Engels is az Elbán-túli területeken, amelyeknek fejlődésbeli sajátosságairól többször írt.

A vitában résztvevők többsége elfogadta Katus László álláspontját, amely szerint a Balkán nem sorolható minden fenntartás nélkül Kelet-Európához — legalábbis a kapitalizmus előtti időkben nem —, mivel ott a bizánci, majd a török feudalizmus hatása következtében a kelet-európai országokétől lényegesen eltérő fejlődésbeli sajátságok alakultak ki.

A referátum szerint Kelet-Európa etnikai és politikai arculata az i. u. VI. és X. század között alakult ki, elsősorban a szláv népek betelepülése, ill. vándorlása során. A X—XI. század folyamán jött létre a kelet-európai feudális államrendszer, amely lényegében azonos jellegű volt a nyugat-európaival,

azzal a különbséggel, hogy fejlődése néhány évszázaddal később indult meg. A feudalizmus bizonyos sajátos vonásait a kelet-európai országokban a referátum kizárólag ezzel az elkésett megindulással, időbeli lemaradással magyarázza: a nyugati — elsősorban a klasszikusnak tekintett francia — hűbériség formái és intézményei e késés miatt nem tudtak a kelet-európai országokban kialakulni, s csökevényesek, fejletlenek maradtak. A XIV. és XV. századig azonban a kelet-európai népek fejlődése lényegében minden vonalon (városfejlődés, szabad parasztság kialakulása, a központosított nemzeti államok létrejöttének lehetőségei stb. (utolérte a Nyugatot, s leküzdötte az elkésettségből eredő hátrányokat. Ekkor következett be az a 2. pontban részletesebben tárgyalandó végzetes törés és fejlődésbeli megtorpanás, amely a kelet-európai országokat hátrányos helyzetbe hozta a nyugatiakkal szemben, s ekkor alakultak ki az Elbától keletre eső területeknek azon szembetűnő fejlődésbeli sajátosságai, amelyekkel a marxista klasszikusok is ismételten foglalkoztak.

A referátumnak ezzel a koncepciójával többen vitába szálltak. Az első hozzászóló — *Katus László* — hangsúlyozta, hogy a kelet-európai országokban már a korai feudalizmus is olyan sajátos vonásokat mutat fel, amelyek nem írhatók kizárólag az elkésett megindulás, az időbeli lemaradás és a nyugati intézmények csökevényes átvételének számlájára. A kelet-európai népeknél a feudalizmus a nyugat-európaiakétól lényegesen eltérő földrajzi, gazdasági és társadalmi adottságok között alakult ki, s további fejlődése is sok tekintetben eltérő körülmények között, más úton haladt. Szerinte a kelet-európai etnikumok, majd államok kialakulásának időpontját és körülményeit jelentős mértékben befolyásolta a földrajzi helyzet. Kelet-Európa földrajzilag sokkal szervesebb része az euráziai kontinens hatalmas központi tömbjének, mint a nyugat-európai peremterület. A tagoltság hiánya, a kontinentális jelleg, a nagy euráziai vegetáció-övezeteknek a benyúlása és a kontinens központja felé való nyitottság mind olyan tényezők, amelyek elsősorban a lovasnomád és az agrártársadalmak fejlődésének kedveztek, s egyúttal megnehezítették a sokrétű csereforgalom és a differenciáltabb munkamegosztás kialakítását. Ezek a természeti-földrajzi adottságok tehát bizonyos mértékig befolyásolták a kelet-európai országok gazdasági és társadalmi struktúrájának, termelési viszonyainak alakulását is, különösen a termelőerők fejlődésének kezdetlegesebb fokán, azaz a bomló nemzetségi társadalom és a korai feudalizmus időszakában. De Európa nemcsak földrajzilag, hanem etnikailag is az euráziai kontinens peremterülete volt, amely a kontinens belsejéből egymást követően előre nyomuló néphullámok betelepülése következtében nyerte el végleges etnikai arculatát. Európa keleti fele csak akkor indulhatott meg a határozott etnikai és politikai arculattal rendelkező, önálló történeti tájegységként való kialakulás és megszilárdulás útján, midőn nyugaton ez a folyamat már lezárult. Kelet-Európa évezredeken át csak átvonulási terület volt a nyugatra és délre tartó — elsősorban indo-európai — néphullámok útjában. Végleges etnikai képe csak akkor alakulhatott ki, önálló gazdasági, társadalmi és politikai fejlődése csak akkor vehette kezdetét, midőn Dél- és Nyugat-Európában a római rabszolgatartó társadalom bomlása során megszilárdultak az etnikai viszonyok, kialakultak a feudális államok, s ezzel a kontinens belsejéből még mindig előrenyomuló népek előtt lezárult a továbbhaladás útja.

Kelet-Európa etnikai képének kirajzolódásáról szólt *Bartha Antal* is, pontosabban körvonalazva az indoeurópai népek vándorlásának folyamatát és annak hatását. Véleménye szerint a kontinens belsejéből érkező utolsó nagy

népvándorlási hullámoknak — amelyek a tatárjárással zárultak le — volt döntő szerepük a kelet-európai országok etnikai összetételének kialakulásában.

Katus László kifejtette, hogy a kelet-európai népeknek és államoknak — a nyugat-európaiakhoz viszonyítva — elkésett kialakulása nem tekinthető döntő oknak a fejlődésbeli sajátságok magyarázatánál, mivel ez a földrajzi helyzet — tehát egy másodlagos jelentőségű tényező — szükségszerű következménye volt. Ez a késés tisztán kronologikus jellegű, s nem jelent okvetlenül végzetes fejlődésbeli elmaradottságot. A kelet-európai népek néhány évszázaddal később meginduló feudális fejlődése nem másolta szükségszerűen a nyugatiakét, s a kelet-európai feudális társadalmak sajátos vonásai nem egyszerűen a nyugati hűbéri formáknak és intézményeknek az időhiány miatt ki nem fejlődött csökevényes utánzatai. Tagadhatatlan, hogy a kelet-európai országokban lényegében a nyugat-európai feudalizmussal azonos társadalmi-gazdasági formáció jött létre, s annak erős hatása alatt fejlődött. A feudalizmus a kelet-európai országokban azonban mégis csak *önálló képződmény* volt, amelynek meg voltak a maga önálló gyökerei, összetevői és sajátos fejlődési adottságai. Véleménye szerint *ez* a döntő körülmény, s nem az időbeli késés a nyugati országokhoz képest; ti. az a tény, hogy *a feudalizmus kialakulása idején a kelet-európai népeknél a termelőerők fejlődésének és a termelési viszonyok alakulásának a nyugat-európaitól eltérő előzményei és feltételei voltak adva,* ennek következtében az attól bizonyos fokig eltérő módon alakult is ki, más úton fejlődött, s sajátos formákat és intézményeket produkált.

Nyugat-Európában a feudális termelési rend a rabszolgatartó formáció bomlása következtében alakult ki. Kétségtelen, hogy ebben nagy szerepe volt a germán törzsi-nemzetiségi szervezet bomlásának is, de a nyugati fejlődést mégis csak az határozza meg döntő mértékben, hogy ott nem a feudalizmus volt az osztálytársadalom első formája, hanem ezt megelőzte a rabszolgatartó formáció, tehát az osztálytársadalom a feudalizmus kialakulása idején ott már évezredes tradíciókkal rendelkezett. A nyugat- és dél-európai feudalizmus lényegében az ókori Kelet és a Földközi-tenger partvidéke rabszolgatartó társadalmainak örököse volt, amely egyúttal örökölte azok felhalmozott eredményeit a termelési technika, a társadalomszervezés és a kultúra területén. A fejlett technikát és a differenciált társadalmi munkamegosztást a nyugat- és dél-európai feudalizmus készen kapta elődeitől, s ezt az örökséget a fejlettebb termelési viszonyok lehetőségei között kitűnően tudta hasznosítani, s tovább tudta fejleszteni. Ez a körülmény tette lehetővé azt, hogy Nyugat- és Dél-Európában létrejöjjenek az ipari árutermelés egyre fejlettebb formái, előkészítve a tőkés termelőerők kibontakozásának és kapitalista viszonyok kialakulásának útját.

Kelet-Európa népeinél viszont a feudalizmus képviselte az osztálytársadalom első formáját, amely a rabszolgatartó társadalmi formációnak, mint átfogó rendszernek a közbeiktatódása nélkül, közvetlenül a nemzetségi társadalom bomlása során alakult ki. A nemzetségi rend bomlási folyamata és a feudalizmusba való átmenet a különböző kelet-európai népeknél különböző — tudományosan még nem eléggé tisztázott — típusokat mutatott fel, de a lényeg mindenütt azonos volt. Kétségtelen, hogy egyrészt a szláv nemzetségi rendszer bomlása, másrészt pedig a lovas nomád népeknél kialakult sajátos feudális viszonyok döntő szerepet játszottak a feudalizmus kelet-európai formáinak létrejöttében. A referátum által említett speciális vonások — mint például a lépcsőzetes hűbéri hierarchia hiánya, a rendiség, s különösen a köz-

nemesség fontos szerepe a kelet-európai országokban — a hozzászóló nézete szerint nem a nyugati intézmények csökevényes átvételének tekintendők, hanem az említett fejlődésbeli adottságok következményeinek. A magyar köznemesség kialakulását vizsgálva például jól nyomon követhető az a folyamat, amelynek során a bomló nemzetségi társadalom bizonyos szabad rétegei elhelyezkedtek a kialakuló hűbéri társadalmi rendben.

Katus László ezután a *balkáni feudalizmusról* beszélt, amely az európai feudalizmusnak egy külön sajátos fejlődési útját képviseli. Kialakulásában ugyanis a délszláv nemzetiségi szervezet bomlása mellett jelentős szerepe volt — Bizáncon keresztül — a rabszolgatartó formáció hatásának is, s ennek következtében ott a kelet-európai országokban ismeretlen intézmények (például a pronoia-pronia rendszer) jöttek létre. A felszólaló — Hajnal István korábbi megállapításaira hivatkozva — elemezte a bizánci feudalizmusnak az európaitól eltérő vonásait, hangsúlyozva, hogy az nem annyira a gazdasági-társadalmi struktúrát mélyen átható és minden részében átformáló rendszer volt, mint inkább az állam katonai és fiskális céljait szolgáló politikai jellegű felépítmény, amely alatt a balkáni szlávok nemzetségi szervezetének maradványai (a faluközösségek, a bratstvok és zadrugák) az ősi szokásjog által szabályozva továbbéltek. A balkáni fejlődésnek ezeket az európaitól eltérő sajátságait még hangsúlyozottabbá tette a török hódítás a maga ázsiai eredetű feudális rendszerével, amely a török katonai hűbéri szerkezet felépítményét szintén a délszláv ráják vérségi-nemzetségi jellegű közösségi intézményeire építette. Mindezen körülmények tekintetbe vétele alapján úgy vélte, hogy a Balkán a kapitalizmus kora előtt nem hozható minden további nélkül közös nevezőre a kelet-európai országok fejlődésével, s még a kapitalizmus fejlődésében is számos eredeti, a kelet-európai országokétól eltérő vonást találhatunk, különösen a mezőgazdaság tőkés fejlődése területén.

Makkai László is azon a véleményen volt, hogy a referátum által túlzottan hangsúlyozott késés nem egyszerűen kronológiai probléma, hanem valamiféle minőségi különbséget takar. A kelet-európai országok feudális fejlődése nem egyszerűen a nyugatit követte, bizonyos késéssel, hanem számos különböző alapadottság következtében másként alakult, mint az. Hangsúlyozta azonban, hogy egyetemes történeti szempontból a kelet- és nyugat-európai országok feudális rendje lényegileg azonos, elválaszthatatlanul összetartozik és szerves egészet alkot. A nyugati fejlődés alapját a római rabszolgatartó társadalom felbomlási folyamata és a germánoknak ebbe a folyamatba való bekapcsolódása vetette meg. Kelet-Európában viszont a fejlődés a rabszolgatartó társadalom bomlási tényezője nélkül haladt az itt élő népek nemzetségi rendjének bomlása felé. A szláv ősközösség bomlását siettette és módosította a nomád feudalizmusok hatása, s ez magyarázza a feudális földtulajdon sajátos kelet-európai formáinak kialakulását. A nomád népeknél ugyanis a feudális kizsákmányolás speciális formája megelőzi a feudális földtulajdon kialakulását, s ez a körülmény a nomád eredetű vagy nomád uralom alatt élt valamennyi kelet-európai nép feudális fejlődését befolyásolta.

Makkai László szerint a kelet-európai országok középkori fejlődésének egyik főproblémája a *városok* kérdése. A nyugat-európai város a világtörténelemben egyedülálló jelenség: nem a feudális közigazgatás székhelye, hanem olyan sajátos képződmény, amely fokozatosan emancipálta magát, s szembefordult a rajta kívül élő feudális uralkodó osztállyal. Az európai város a feudális erőkkel szemben vívott szabadságharc eredményeképpen született meg.

A nyugat-európai fejlődés szempontjából tulajdonképpen a város és a falu kapcsolatának egyedülálló alakulása volt a döntő jelentőségű. A város a maga speciális módszereivel behatolt a faluba, s hatalmába kerítette annak termékeit és munkaerejét. A kapitalizmus egyedül a nyugat-európai társadalmi fejlődésből fakadhatott igazán bensőleg, mert egyedül itt volt meg a városnak az a struktúrája, amely lehetővé tette a város és a falu viszonyának sajátos, a kapitalista fejlődést előmozdító alakulását.

Kétségtelen, hogy a kelet-európai városok — szemben a keleti, az antik és a bizánci városokkal — lényegében a nyugat-európaiakkal azonos módon alakultak ki. A különbség csak annyi, hogy a kelet-európai városok zöme csak elindult ebben az irányban, de sohasem tudott teljes mértékben megszabadulni a feudális függéstől. Általában a feudalizmus csaknem minden vonatkozásában hangsúlyozni kell azt a körülményt, hogy a kelet-európai országok lényegében és egészében a nyugatiakéval azonos irányban fejlődtek, de csak bizonyos fokig; nem a késés miatt, hanem eltérő adottságaik következtében. Ez egyaránt érvényes a jobbágyság sorsának alakulására, a városfejlődésre, a rendiség kialakulására, valamint a politikai központosításra is.

Paulinyi Oszkár a természeti adottságoknak és a földrajzi helyzetnek fontos szerepére mutatott rá a kelet-európai országok gazdasági és társadalmi viszonyainak kialakulásában, majd rátért a feudalizmus-korabeli társadalmi munkamegosztás részletesebb elemzésére, különös tekintettel a kereskedelem és a városok szerepére. A kelet-európai városok fejlődésében kezdettől (a X—XI. századtól) fogva jelentős szerepet játszott az idegen, túlnyomórészt német kereskedőtőke. Ezek a városok a XII—XIII. századtól kezdve a német kereskedőtőke gócpontjaiként közvetítői voltak a kelet-európai országok gazdasági kizsákmányolásának. Az idegen kereskedőtőke uralma megakadályozta, hogy a kelet-európai városok a hazai ipar gócpontjaivá váljanak, s általában hátráltatta a hazai ipar fejlődését. Illusztrációként bemutatta három magyarországi bányaváros (Körmöcbánya, Besztercebánya, Selmecbánya) XV—XVI. századi iparosodásának struktúráját. Az iparágak kis száma, alacsony kapacitása, a céhesedés kezdetleges foka, a belső piac fejletlensége és tőkeszegénység jellemezték e városok ipari fejlődését. A német kereskedők nagy része az anyaországbeli vállalkozók faktora volt, s közvetítésükkel e városok a németországi kereskedő-tőkétől függtek. A kelet-európai országok középkori gazdasági és társadalmi fejlődésének vizsgálatánál tehát számolni kell azzal a ténnyel, hogy ezek a területek jórészt bizonyos „gyarmati" jellegű függésben voltak a német gazdasági élettel szemben.

Paulinyi Oszkár véleményével *Hanák Péter* fordult szembe, aki a német kereskedőtőke kizsákmányoló szerepének és a kelet-európai országok Németországtól való „gyarmati" jellegű függésének általa rajzolt képet kissé túlzottnak tartotta. Véleménye szerint a nyugati telepesek szerepe a kelet-európai országokban, s általában a középkori német kolonizáció nem ítélhető meg teljesen azonos módon az újkori gyarmatosítással. A nyugati eredetű kereskedőpolgárság beleilleszkedett a kelet-európai országok társadalmi szerkezetébe. A német kereskedők budai, prágai vagy krakkói polgárokká lettek, s a magyar, cseh vagy lengyel királyi hatalom egyik főtámaszát jelentették.

2. A legélénkebb és legsokoldalúbb vita a 2. kérdéscsoport körül alakult ki, s ez sok tekintetben kapcsolódott az előzőhöz.

Niederhauser Emil referátuma szerint a kelet-európai országok fejlődése a XIV—XV. századra lényegében minden vonalon utolérte a nyugat-euró-

paiakét, leküzdötte az elkésett megindulásból eredő hátrányokat, s létrehozta a kapitalizmus kialakulásának alapvető feltételeit. Ekkor azonban lényeges törés, megtorpanás állott be, amelynek következtében a gazdasági, társadalmi és politikai fejlődés biztató és előremutató elemei túlnyomórészt veszendőbe mentek. Az ily módon fejlődésükben megrekedt kelet-európai országok messze elmaradtak Franciaország, Németalföld és Anglia gyors tőkés fejlődése mögött, s a kialakuló világgazdasági munkamegosztásban az iparosodó Nyugat-Európával szemben a gazdaságilag alárendelt és függő agrárterület szerepét játszották, elmaradt gazdasági-társadalmi szerkezettel, fejletlen polgársággal. Ennek a fejlődésbeli törésnek a következménye volt egyrészt a robotoltató, árutermelő nagybirtok, másrészt az ún. „második jobbágyság" kialakulása, tehát a feudális uralkodó osztályok gazdasági és társadalmi megerősödése, ami még a tőkés fejlődés menetén is éreztette hatását (az ún. „poroszutas" fejlődés esetében). A fordulat okaként a referátum két tényezőt emelt ki: a török hódítást és — Amerika felfedezésének következményeként — a világkereskedelem főútvonalainak áttolódását Kelet-Európából az Atlanti-óceán vidékére. Ez a két tényező eredményezte egyrészt a soknemzetiségű birodalmak létrejöttét, másrészt Kelet-Európa országainak gazdasági hanyatlását és átalakulását az iparos és kereskedő Nyugat éléskamrájává.

A vita során felszólalók általában tagadták a referátum által felhozott okok alapvető jelentőségét, másod- vagy harmadrendű fontosságúaknak tartva azokat. A kelet-európai országok kérdéses fejlődésbeli lemaradásának magyarázatára a gazdasági és társadalmi fejlődésben rejlő egyéb okokat hoztak fel, s igen élénk vita alakult ki a különböző földrajzi, gazdasági és társadalmi tényezők szerepét illetően.

Makkai László szerint a török hódítás kétségtelenül súlyos csapást jelentett a kelet-európai népek számára, de éppen ott, ahol a szóban forgó fejlődésbeli sajátságok a legszembetűnőbben bontakoztak ki — tehát a porosz, cseh, lengyel és orosz területeken — a török hódítás legfeljebb csak közvetett formában befolyásolta a történelem alakulását. Ugyanakkor a török terjeszkedés által szintén közvetlenül érintett Olaszországban nyoma sincs „a jobbágyság második kiadásának". *Bartha Antal* Oroszország, *Hanák Péter* pedig Poroszország esetén bizonyította meggyőzően, hogy a klasszikus úttól eltérő helyi sajátságok a török hódítástól függetlenül alakultak ki.

Ami a referátum által felhozott másik okot illeti, *Makkai László* rámutatott arra, hogy a világkereskedelmi utak eltolódásáról szóló tétel a kelet-európai országokat illetően nyilvánvalóan Marx és Engels bizonyos megjegyzéseinek félreértésén, ill. helytelen alkalmazásán alapul. Kelet-Európában ugyanis az ún. varég-út megszűnése óta nem voltak igazi világkereskedelmi jelentőségű útvonalak. A középkor folyamán Európa fő kereskedelmi ütőere az északi és a déli tengeri útvonal volt (a Hanza kereskedők balti útja és az olasz hajósok földközi-tengeri útja), amelyek a XIII. század végén teljes körré zárultak össze; a szárazföldi útvonalak közül pedig a champagnei vásárok útjának (Genova—Flandria) és a Velencét Nürnberggel összekötő alpesi útvonalnak volt nagy jelentősége. Marx és Engels ismert megjegyzései nem a referátum által tárgyalt kelet-európai országokra vonatkoznak, hanem Németországra, amelynek világkereskedelmi szerepére kétségtelen súlyos csapást jelentett Amerika felfedezése és az atlanti hajózás fellendülése.

Makkai László a tárgyalt jelenség okait kutatva rámutatott arra, hogy a XV. század végéig — kisebb eltérésekkel és helyi variációkkal — lényegében

azonos folyamat játszódott le Európa keleti és nyugati felében. A XV—XVI. század fordulóján azonban szétvált a nyugat- és kelet-európai országok fejlődésének útja: ennek oka — véleménye szerint — a nyugat-európai manufaktúra-ipar fejlődésében keresendő, amely a XIV—XV. században érkezett el oda, hogy már nemcsak a két fő iparvidék — Flandria és Észak-Itália — termelt exportra, hanem egyéb ipari vidékek is (a Rajna-vidék, Dél-Németország stb.). A nyugat-európai ipar a technikai színvonal és a produktivitás tekintetében ekkor lépett át fokozatosan a kapitalista szakaszba, hiszen a szétszórt és a centralizált manufaktúrák már a tőkés ipar kezdeteit jelentik. A nyugat-európai manufaktúrák ebben az időben exportáruikkal elárasztották egész Európát. S ez nemcsak a textil- és vasárukra áll, hanem olyan mindennapi használati cikkekre is, mint a fazekasáruk. A másik oldalon viszont ugyanekkor érkezett el a kelet-európai országok parasztsága a fejlődés azon fokára, amikor árutermelővé vált, s nagyobb arányokban kezdett a piacon vásárolni. A hazai ipar nem tudta kielégíteni a növekvő szükségletet, a nyugati manufaktúrák árui viszont elárasztották Kelet-Európa piacait, ezzel is gátolva a technikai színvonal és a produktivitás tekintetében messze elmaradt hazai ipar további fejlődését.

Makkai László ezután több példával illusztrálta azt a feltűnő technikai színvonalkülönbséget, amely fennállott Nyugat- és Kelet-Európa országai között a XIV—XVIII. században. Magyarországon még a XVIII. század elején sem használtak magas kohót. A bányászat kapitalista fejlődésének megvoltak a lehetőségei, amint ezt a nemesfém bányászat magas technikai és üzemgazdálkodási színvonala mutatja (a Thurzók és a Fuggerek üzemei). A vastermelés mégis megmaradt a primitív helyi formák között, mert a nürnbergi és a stájer vas elözönlötte a magyar piacot. Hasonló volt a helyzet a textilipar területén is: Kelet-Európában is ismerték a szövőszéket, de a posztóipar mégsem fejlődhetett jelentős export-iparággá, még Csehországban sem, ahol pedig a XV. század végén volt valami fellendülés ezen a téren. Kelet-Európa országainak jelentős juhtenyésztése szinte alig produkált gyapjút, s a vlah pásztorok csak brinza készítésére használták a juhokat. A kevés hazai gyapjút csak durvább posztó készítésére használták, igényesebb öltözködéshez még a jobbmódú parasztok is külföldi posztót vásároltak. A kelet-európai országok ipari lemaradásának a technikának és az üzemszervezésnek ez a kezdetleges foka, a kis üzemekben folyó termelés rendkívül alacsony termelékenysége volt az oka. Sopron 1430 körül érte el ipari fejlődésének tetőpontját, azután hanyatlásnak indult. Általában hasonló volt a helyzet Kelet-Európa többi városaiban is: a céhes kisipar maradt az uralkodó akkor is, midőn Nyugaton már csak karbantartó, ill. minőségi iparként szerepelt. Ennek velejárója volt természetesen a polgárság fejletlensége, gazdasági, társadalmi és politikai szerepének jelentéktelen volta.

Makkai László felhívta a figyelmet a majorsági gazdálkodás fontosságára: az, hogy Kelet-Európa országaiban — ha jelentős késéssel is — de mégis kifejlődhettek a manufaktúrák, elsősorban annak volt köszönhető, hogy a majorsági gazdálkodás révén lassanként bizonyos tőkék halmozódtak fel.

Katus László csatlakozott Makkai fejtegetéseihez a technikai fejlődés színvonala terén mutatkozó különbségek fontosságát illetően. Véleménye szerint a kelet-európai országok sajátos adottságai (amelyeket az 1. problémakör tárgyalásánál ismertettünk) inkább kedveztek az agrártermelés fejlődésének, sőt túlsúlybajutásának, mint az ipar fellendülésének. Ebben egyaránt szerepe

volt a természeti és gazdaságföldrajzi adottságoknak, valamint a gazdasági-társadalmi struktúrában rejlő tényezőknek. Európa nyugati területein ugyanakkor az iparfejlődésnek voltak ilyen kedvező lehetőségei (ókori technikai örökség stb.). Kétségtelen, hogy a modern mezőgazdaság módszerei a nyugati országokban alakultak ki, de az agrártermelés bizonyos határokon túl való növelésének ott korlátai voltak, s a nyugat-európai országok mezőgazdasága nem tudott lépést tartani a gyorsan szaporodó városi lakosság szükségleteinek növekedésével. A kelet-európai országokban viszont ugyanakkor megvoltak az agrártermelés mennyiségi fokozásának s a növekvő európai szükségleteket kielégítő árutermelés kialakításának lehetőségei, párosulva olyan társadalmi-gazdasági struktúrával, amelynek munkaszervezete elsősorban az agrártermelésre volt beállítva.

Ezek a tényezők, illetve tendenciák már a korai feudalizmus idején is érvényesültek bizonyos mértékig, s ezek eredményeként a XIV—XV. századra a legtöbb kelet-európai országban — elsősorban Magyarországon és Lengyelországban — jelentős mezőgazdasági árutermelés fejlődött ki. A referátumnak azt a tételét, hogy a XV. századra a kelet-európai országokban is létrejöttek a tőkés fejlődés feltételei, elfogadta, de azzal a módosítással, hogy egy, a nyugat-európaiétól bizonyos fokig eltérő úton haladó tőkés fejlődés feltételei. A feudális fejlődésnek a nyugat-európai — klasszikusnak nevezett — típustól csak *eltérő*, de nem csökevényes és végzetesen elmaradott vonásai következtében a kapitalista fejlődés kezdetei is más formában bontakoztak ki, amennyiben a tőkefelhalmozás főforrása a kelet-európai országokban a mezőgazdasági termelés volt, s nem az ipar és a kereskedelem, mint a Nyugaton. A referátum által hangsúlyozott tényezőknek, elsősorban a világpiaci munkamegosztás kialakulásának a hatása éppen abban nyilvánult meg, hogy ezeket a már korábban is meglevő — de még nem egészségtelen — tendenciákat eltorzította, szélsőséges útra irányította, s a kelet-európai országoknak a nyugatiakkal szemben korábban inkább csak más jellegű, más eredetű és irányú fejlődését valóban megrekedtté, egészségtelenül és torzul egyoldalúvá tette.

Sándor Vilmos a nyugat- és kelet-európai országok közötti eltérések okait kutatva a manufaktúrák fejlődését nem tartotta olyan döntő jelentőségűnek, mint az előtte felszólalók, bár elismerte, hogy a nyugati manufaktúrák nagyarányú export-termelése valóban korlátozó tényezőként hatott a kelet-európai országok ipari fejlődésére. A probléma kulcsa szerinte a tőkefelhalmozás forrásaiban és lehetőségeiben keresendő. Kelet-Európa országaiban a mezőgazdasági árutermelés és a majorsági gazdálkodás révén halmozódtak fel olyan pénztőkék, amelyek lehetővé tették manufaktúrák alapítását. Nyugat-Európa manufaktúra-iparának kibontakozása viszont nem a majorsági gazdálkodás szegényes felhalmozási lehetőségei alapján, hanem a gyarmati rendszer segítségével ment végbe. Sándor Vilmos szerint tehát a *gyarmati rendszer* az a döntő tényező, amelynek megléte, illetve hiánya eltérő útra terelte Nyugat- és Kelet-Európa országainak fejlődését. Ez a különbség nemcsak az eredeti tőkefelhalmozás korában játszott nagy szerepet, hanem később is. A gyarmati terjeszkedés és a világpiaci kapcsolatok széleskörű kiépítése a tőkés termelési viszonyok uralma idején is a nyugati országok privilégiuma maradt, míg a kelet-európai országok elestek ettől a lehetőségtől.

Az ipari forradalom és a gépi nagyipar kialakulása a XVIII. század végén és a XIX. század elején újabb jelentős lemaradás forrása volt a kelet-európai országok számára. Nem évszázados lemaradásról volt ekkor szó, hanem néhány

évtizednyi eltolódásról a tőkés termelési viszonyok kialakulását illetően. Ez a lemaradás voltaképpen egész Európára érvényes volt Angliával szemben, ahol először bontakoztak ki a gépi nagyipar technikai alapjai és a gyárrendszer körvonalai. Anglia a nagyipari fejlődés területén szerzett néhány évtizedes előnye révén egészen az 1870-es évekig uralkodott iparcikkeivel a világpiacon.

Sándor Vilmos rámutatott arra, hogy a nyugat-európai országokban az ipari fejlődés számára sokkal jelentősebb pénztőke-források álltak rendelkezésre, mint Kelet-Európában. A gyarmati rendszer és a manufaktúra-ipar komoly tőkefelhalmozás forrása volt, s lehetővé tette a gépi nagyipar gyorsabb kibontakozását. A kelet-európai országokban viszont ez a folyamat elsősorban a nyugati tőkebehatolás alapján ment végbe, mivel a belső tőkefelhalmozódás igen kezdetleges volt. A gépi nagyipar kialakulása rendkívüli mértékben elmélyítette az ipar és mezőgazdaság között már korábban is meglevő munkamegosztást. A nyugati ipari országok élelmiszerszükséglete megsokszorozódott, s ez a körülmény egyik döntő ösztönzője volt a kelet-európai agrárfejlődésnek. A nyugati gépi nagyipar gyors fejlődése nyomán bekövetkezett gabonakonjunktúra az Elbától keletre eső területeken már meglevő majorsági gazdálkodás számára lehetővé tette az agrárkapitalizmus porosz útjára való áttérést és a további fejlődést.

Az angol fejlődés elsődlegessége mellett nem volt lehetőség arra, hogy a kelet-európai országok is ugyanazt az utat kövessék: a klasszikus fejlődés ugyanis másutt már nem ismétlődhetett meg, hanem csak egy a klasszikus út hatása alatt álló, másodlagosnak nevezhető fejlődési út bontakozhatott ki nemcsak Kelet-Európában, hanem mindenütt a világon.

Hanák Péter az előző felszólalók által említett tényezőket nem tartotta elegendőnek a kérdéses probléma megmagyarázására. A gazdaságföldrajzi adottságokat hangsúlyozó Katussal szemben azon az álláspontón volt, hogy Kelet-Európa nem volt par excellence agrárterület, s a középkori nyugati mezőgazdaság minden tekintetben magasabb fejlettségű volt, mint a kelet-európai. A gyarmatok döntő szerepét — amit Sándor Vilmos hangsúlyozott — Spanyolország példája cáfolja: a spanyol feudalizmus megmerevedett szerkezete nem volt képes felszívni és tőkévé asszimilálni a gyarmatok aranyát. Anglia ipara viszont már akkor is jelentős volt, amikor még nem voltak gyarmatai. Túlzottnak tartotta Makkai álláspontját is a nyugati manufaktúrák export-termelésének következményeit illetően. Véleménye szerint nem a nyugati ipar versenye akadályozta a kelet-európai országok ipari fejlődését. Európa nyugati és keleti része között csak jóval később — a XVII. és XVIII. században — vált a gazdasági kapcsolatok jellegzetes, kialakult formájává az ipari-mezőgazdasági munkamegosztás. Ilyen munkamegosztás a XVI. században létrejött egyrészt a nyugati országok és gyarmataik között, másrészt magukon a fejlettebb nyugat-európai országokon belül. Angliában a földjükről elkergetett parasztok néhány évi kóborlás után felszívódtak az ipari szervezetbe, jelentős lökést adva ezáltal a tőkés fejlődésnek, s kiszélesítve a belső piacot. Magyarországon és Poroszországban viszont — midőn ez a folyamat kisebb méretekben két évszázaddal később ott is elkezdődött — a kisajátított parasztság nem tudott felszívódni a fejletlen városok kezdetleges iparszervezetébe.

Hanák Péter szerint tehát itt keresendő a probléma kulcsa: a város és falu közötti munkamegosztás, s általában *a társadalom egész munkaszervezete* területén lényeges különbség volt Nyugat- és Kelet-Európa között. A nyugat-

európai népek fejlődése lényegesen fejlettebb alapokon indult meg, a társadalom munkaszervezete jóval fejlettebb, hajlékonyabb, differenciáltabb volt, mint Kelet-Európa országaiban. Ez a fejlett feudális munkaszervezet szolgált bázisul az árutermelés magasabb, átfogóbb, kapitalista jellegű formái számára. A XV. századtól kezdve tehát nem annyira a kelet-európai országok álltak meg a fejlődésben, hanem inkább a nyugat-európai fejlődés lendült előre ugrásszerűen, jól kihasználva a gazdasági-társadalmi struktúrában, a munkaszervezetben és a technikai örökségben rejlő kedvező lehetőségeket.

Kolossa Tibor rámutatott arra, hogy ha a földrajzi tényezőknek jelentős szerepük is volt Kelet-Európa etnikai és politikai arculatának kialakításában, a későbbi fejlődés folyamán azonban egyre nagyobb szerep jutott a már lezajlott történelmi fejlődés eredményeinek. A kelet-európai társadalomfejlődés elindult bizonyos irányban, amelyet az előzmények bizonyos mértékig meghatároztak, de azután fokozatosan előtérbe nyomult a történelmi út meghatározó szerepe. Kétségtelen, hogy a kelet-európai országok agrárterületté válásában a korai feudalizmus idején kialakult társadalmi szerkezet meghatározó jelentőségű volt.

Kolossa Tibor felvetette a kérdést: vajon mit az oka annak, hogy a kelet-európai országokban a XV. század folyamán kialakult és általánossá vált a mezőgazdasági árutermelés sajátos formája, a majorsági gazdálkodás? A világpiaci munkamegosztás létrejötte ugyanis nem magyarázza meg kielégítően a kelet-európai agrárszervezetnek ezt a fontos strukturális átalakulását. Ennek okai nyilvánvalóan a kelet-európai társadalmak sajátos szerkezetében keresendők. *Hanák Péter* e kérdéssel kapcsolatban rámutatott arra, hogy a majorsági gazdálkodás nem önmagában véve és fejlődését tekintve speciális kelet-európai jelenség, hanem csak megmerevedésében. Azt pedig, hogy a majorsági gazdálkodás a kelet-európai országok mezőgazdasági árutermelésének ily megmerevedett, túlélt formáját képviselte, a vita során felmerült tényezők — az ipar fejletlensége, a városok és a polgárság jelentéktelen szerepe, a második jobbágyság és a parasztság földhöz kötése — véleménye szerint kielégítően megmagyarázzák.

A vita során tehát a hozzászólók többsége lényegében azonos álláspontra jutott a nyugat- és kelet-európai országok fejlődése közötti különbségek okait illetően, legfeljebb az egyes felszólalók más-más megfogalmazásban próbálták megközelíteni a problémát. Erre mutatott rá *Makkai László* is, midőn megkísérelte összefoglalni a kérdés körül kialakult vita eredményeit. A látszólag ellentétes álláspontok között korántsem volt oly jelentős eltérés: a különböző felszólalók ugyanis lényegében ugyanazon folyamat különböző, de egymástól elválaszthatatlan oldalait világították meg.

Miben áll tehát lényegében a kelet-európai országok 1500 körül bekövetkezett ún. „lemaradásának" problémája? — tette fel a kérdést *Makkai László*. Az a folyamat, amelynek végére a XVI. században Európa két — egy ipari és egy agrár — félre oszlott (s ezen a megoszláson belül természetesen az agrár fél került gazdaságilag hátrányos helyzetbe), tulajdonképpen a XIV—XV. század fordulója táján vette kezdetét. Makkai László egyetértett Katussal abban, hogy a kelet-európai országok mezőgazdasága ez idő tájt a nyugatival egyenlő színvonalon állott. A modern mezőgazdaság módszerei Nyugat-Európában is csak a XVI. században alakultak ki, s csak a XVII—XVIII. században terjedtek el általánosan egész Európában. Az európai mezőgazdaságban két forradalom zajlott le: az egyik a IX. században a Karoling biro-

dalomban, a másik a XVI. században Németalföldön. A IX. század agrárforradalma hozta a hármasnyomást és a kormánydeszkás, csoroszlyás ekét, s ezt az újítást a XII—XIII. században a kelet-európai országok is átvették. Kelet-Európa tehát ebben az időben az agrárfejlődés tekintetében teljesen felzárkózott Nyugat-Európa mellé, nemcsak az agrotechnika területén, hanem a feudális földtulajdont és a jobbágyviszonyokat illetően is. A kelet-európai országokban a XIV—XV. században nagyarányú mezőgazdasági fellendülés indult meg. A paraszti árutermelésnek ez a fellendülése vetette meg az alapját a mezővárosi szabadparaszti fejlődésnek Magyarországon, Csehországban és Lengyelországban egyaránt. Ugyanerre az időre esik a nyugati országokban a háziiparnak exportiparrá való átformálódása. A falu fejlődése tehát más irányt vett Európa nyugati és keleti felében. Nálunk a XIV—XV. században a mezőgazdasági árutermelés vált a gazdasági fejlődés klasszikus formájává, Nyugat-Európában viszont még a falvakban is az ipari árutermelés vált uralkodóvá.

Íme az a pont, ahol a két fejlődés elválik. Az „elválás" azonban helytelen és félreérthető megjelölése az itt lejátszódott folyamatnak. Nem arról volt szó ugyanis, mintha Európa keleti és nyugati fele ettől kezdve végzetesen elszakadt volna egymástól. Éppen ellenkezőleg: ekkor olvadt össze a két fél Európává, szerves gazdasági egységgé. Európáról, mint szerves történeti egységről, tulajdonképpen ettől kezdve beszélhetünk, s ezt az egységet éppen az ipari és a mezőgazdasági árutermelés területén bekövetkezett munkamegosztás, a kölcsönös csere hozta létre.

A majorsági gazdálkodás problémájára rátérve Makkai kifejtette, hogy az már korábban is megvolt, de csak a XVI. században vált általánossá a kelet-európai országokban. Ennek magyarázata szerinte a kelet-európai országok mezőgazdaságának differenciált szerkezetében keresendő. Az egyes agrártermékek termelésére specializált vidékek (gabonatermő területek, borvidékek, a hegyi pásztorkodás övezetei) között élénk csereforgalom fejlődött ki, s ez lehetővé tette a földesúri jövedelmek stabilizálódását. A földesúr egyre inkább pénzjáradékot követelt a parasztoktól, s terményszükségletét saját majorságából fedezte. A majorságok kezdetben csak a saját szükségletre termeltek, vagy legfeljebb a helyi piacra. Csak a XVI. századra alakult ki a kelet-európai országokban a majorsági gazdálkodás jellegzetes formája: a kereskedő nagybirtok, amely a városi kereskedők kizárásával maga bonyolította le az árucserét. A majorsági gazdálkodás csírái tehát valahol a XI—XII. században keresendők, de kelet-európai szerepét a XVI—XIX. században mégis csak a kelet- és nyugat-európai országok között kialakult világgazdasági munkamegosztás alapozta meg.

A döntő fordulat tehát a XIV—XV. század fordulója körül történt, s lényege az ipar és mezőgazdaság kontinentális méretekben történt szétválása volt. Nyugat-Európa már a XIII—XIV. században az ipar klasszikus területe volt, szemben az agrár Kelet-Európával, s ezt a fejlődést a gyarmatosítás csak gyorsítani tudta, de nem elindítani.

3. A kelet-európai országok gazdasági és társadalmi viszonyai a XVI—XVIII. században igen elmaradottak voltak, s fejlődésük rendkívül kínosan, lassan haladt. Ez a körülmény, valamint a nyugati országok egyre inkább kidomborodó gazdasági és hatalmi fölénye arra ösztönözte Kelet-Európa felvilágosodott abszolutista uralkodóit, hogy az állam katonai és fiskális érdekében, felülről való beavatkozással mesterségesen oldjanak meg olyan proble-

mákat, amelyeket a gazdasági-társadalmi fejlődés önmagában képtelen volt kielégítően megoldani. Az államhatalomnak ez a felülről való beavatkozása a gazdasági és a társadalmi fejlődésbe — manufaktúrák alapítása, a jobbágyviszonyok állami szabályozása, urbáriumok stb. formájában — a kelet-európai országok XVIII. századi történelmének egyik legszembetűnőbb vonása.

A referátum — *Sándor Vilmos* véleménye szerint — kissé eltúlozta ennek az állami beavatkozásnak a fontosságát. Ez a beavatkozás a nyugati államokban is erős volt, s ha talán nem is oly közvetlen, mint a Habsburg-monarchiában, Poroszországban vagy Oroszországban, de mindenesetre hatásosabb és átfogóbb módszerekkel dolgozott. Számításba kell venni továbbá a kelet-európai soknemzetiségű birodalmakban kialakult bonyolult függőségi viszonyokat is. Ezek tették lehetővé, hogy egyes országok az ipari fejlődésükhöz szükséges tőkét és nyersanyagot a velük szemben függő viszonyban levő fejletlenebb országokból teremthessék elő. Ez lényegében a gyarmati jellegű függés problémája a Habsburg birodalomban: az osztrák és cseh manufaktúraipar kialakulásának alapját a tőlük keletebbre fekvő országok kiaknázása képezte.

Benda Kálmán arra hívta fel a figyelmet, hogy a 2. pontban említett tényezők hatása következtében a kelet-európai országok nemcsak a gazdasági-társadalmi fejlődés, hanem a politikai kibontakozás tekintetében is hátrányos helyzetbe kerültek a nyugati országokkal szemben. A polgári nemzetállamok kialakulásához a Nyugaton az abszolút monarchiákon keresztül vezetett az út, mert azok központosított ereje letörte a partikuláris erők ellenállását, elősegítette a polgárság fejlődését és nagymértékben előmozdította a nemzettéválás folyamatát. A kelet-európai országokban viszont — Oroszországot kivéve — a nemzeti abszolút monarchiák ismételt kísérletek ellenére sem tudtak tartósan kialakulni. A nemzeti abszolutizmus kiesése számos olyan vonást eredményezett ezeknek az országoknak a fejlődésében, amelyekkel számolnunk kell a kelet-európai népek XVIII—XIX. századi történetének tanulmányozásakor (a polgárság fejletlen volta, a nemesség politikai túlsúlya stb.).

4. A soknemzetiségű államok problémáját és a nemzetiségi kérdést a referátum Kelet-Európa egyik fő sajátosságaként mutatta be, s ennek megfelelően sokoldalúan tárgyalta. Több tétele körül élénk vita alakult ki. Niederhauser Emil szerint a XV. században a kelet-európai országokban is megvoltak a lehetőségei annak, hogy etnikailag egységes nemzeti államok jöjjenek létre, ezek a lehetőségek azonban a török hódítás következtében nem valósulhattak meg. A török uralom alatt állott területek etnikai képe igen tarkává vált, a török hatalom szomszédságában pedig a védekezés kényszere következtében több népet és országot átfogó nemzetekfeletti birodalmak alakultak ki. A kelet-európai országokban tehát a nemzetiségi kérdés és a nemzeti függetlenség kérdése egészen a legújabb időkig megoldatlan maradt, s minduntalan elébe tolakodott a társadalmi haladás fontos és égető problémáinak, gátolva azok megoldását is. A referátum jól összefoglalta a XVIII. század végén a kapitalista fejlődés nekilendülésével fellángoló nemzeti újjászületési mozgalmak különböző szakaszainak jellemző vonásait, ismertette azok osztálytartalmát (a burzsoázia és az értelmiség szerepét) s a nemzeti önkormányzati törekvések különféle formáit (ausztroszlávizmus, kulturális nemzeti autonómia stb.).

Sándor Vilmos a referátum néhány kifejezésbeli pontatlanságát korrigálta: soknemzetiségű államokról beszélhetünk csak, s nem „nemzetekfeletti

birodalmakról", amint a referátum tette, mert ilyenek a valóságban nem léteznek. A nemzeti önállóság, illetve a nemzeti kisebbségek kérdése beletartozik a társadalmi haladás általános problematikájába, tehát nem lehet őket egyszerűen különválasztani és egymással szembeállítani. Hasonló véleményen volt *Csatári Dániel* is, aki rámutatott arra, hogy a nemzetiségi kérdés felmerülése maga is a társadalmi haladás, azaz a XVIII. század végén fellendülő kapitalista fejlődés eredménye volt, nem lehet tehát minden további nélkül a társadalmi haladást gátló tényezőként elkönyvelni, mivel tulajdonképpen ugyanazon fejlődési folyamat két oldaláról van szó.

Hanák Péter szerint sem a tatár és török hódítók elleni védekezés, sem a kelet-európai országok lassú etnikai konszolidációja nem magyarázza kellőképpen, hogy miért és hogyan alakultak ki itt soknemzetiségű államok, s az idők folyamán miért nem asszimilálódott az egy államkeretben tömörült sokféle nép, mint Nyugaton. Nem hagyható figyelmen kívül az a körülmény sem, hogy a dunai térségben kicsiny és számbelileg gyenge népek éltek, amelyek közül egyik sem tudott önállóan erős centralizált monarchiát létrehozni. A döntő azonban — véleménye szerint — az asszimiláció problémája, s itt ismét ugyanazokkal a tényezőkkel találkozunk, amelyek már a 2. probléma vitájában is főszerepet játszottak: a kelet-európai országokban fejletlen volt a legnagyobb asszimiláló tényező, a város, a munkaszervezet és az árucsereforgalom. A különböző etnikumú területek sokáig megmaradtak a maguk terriotoriális elzárkózottságában. A város nem tudta lényegesen átalakítani környékének gazdasági, társadalmi és etnikai viszonyait, nem tudta magához asszimilálni a falut. Sőt azt is mondhatnánk, hogy a kelet-európai országokban éppen fordított folyamat játszódott le, mint Nyugat-Európában: a falu asszimilálta magához a várost.

Csatári Dániel és *Katus László* egyaránt vitatták a referátumnak azt a megállapítását, hogy a XIV—XV. században Kelet-Európában egységes etnikumú államok jöttek létre, s megnyíltak a lehetőségei a nemzetállamok kialakulásának. Magyarország sem az Anjouk, sem a Hunyadiak idejében nem volt egységes etnikumú állam. A korai központosítás Kelet-Európában nem nemzeti, hanem vegyes etnikumú államokban ment végbe, s minden valószínűség szerint akkor sem hozott volna létre egységes nemzetállamokat, ha tartós marad is. A kelet-európai országokban a nemzeti centralizáció és az etnikailag egységes állam nem szükségképpen tételezik fel egymást.

Több felszólaló utalt arra, hogy nem lehet általánosítani azt a tételt, amely szerint a soknemzetiségű államok Kelet-Európában az idegen hódítók (tatárok, törökök) elleni védekezés megkövetelte központosítás szükségszerű következményeként jöttek létre. Oroszországban például éppen a tatár hatalom visszaszorítása, gyengülése és megdöntése során és után alakult ki a soknemzetiségű állam. Hasonló a helyzet a lengyeleknél és a magyaroknál is, ahol a hódítás fenyegetésétől függetlenül vegyes etnikai összetételű államok alakultak ki.

Katus László szerint a nemzetiségi kérdés, a nemzeti függetlenségi mozgalmak és a társadalmi haladás közötti látszólagos ellentmondások csak akkor tisztázhatók megnyugtató módon, ha figyelembe vesszük, hogy Kelet-Európában — a nyugat-európai nemzetállami fejlődéssel szembeni alapvető eltérésen belül — a nemzettéválás folyamatának különféle útjai, a soknemzetiségű államoknak különböző típusai alakultak ki, amelyeken belül az említett problémák

más-más formában és összefüggésben merültek fel —, amint erre I. Tóth Zoltán korábbi tanulmányai már rámutattak.

A soknemzetiségű állam első típusát a legjellegzetesebben Magyarország képviseli, ahol már a feudális állam is úgy alakult ki, hogy több népet és néptöredéket foglalt magában. Ilyen esetben több nép alkot egyetlen feudális társadalmi szerkezetet, amelynek uralkodó osztályában természetszerűen az államalkotó nép van túlsúlyban, s állandóan felszívja, asszimilálja a többi népek felső rétegeit is. Ez volt a helyzet Ausztriában az alpesi szláv népeket és a szlovéneket, Oroszországban pedig a meghódított finnugor és török-tatár népeket illetően. Ezekben az államokban az államalkotó nép és a többi nép viszonya elsősorban a földesúr és jobbágy alapvető feudális osztályviszonyában fejeződik ki, s az etnikai, majd nemzeti ellentétek egészen a feudális termelési viszonyok felszámolásáig — tehát a XIX. század közepéig — megbújtak és háttérbe szorultak az alapvető feudális osztályellentét mögött. Az ilyen népek nemzeti fejlődése előtt igen nagy akadályok álltak, s viszonylag későn és kínosan indult meg. Ilyen esetekben merül fel az ún. „csonka feudális társadalmak" sokat vitatott problémája, itt van fontos vezetőszerepe az értelmiségnek, s itt különíthetők el a legklasszikusabban a nemzeti mozgalom kulturális-nyelvi és politikai fázisai. Ilyen esetben a nemzetiségi kérdés egyáltalán nem akadályozza a társadalmi haladást, a nemzeti fejlődés igazi lehetőségei éppen a társadalmi problémák megoldása után jönnek létre, s a jobbágyfelszabadítás teremti meg ennek gazdasági és társadalmi alapjait a nemzetiségi parasztság földtulajdonának megteremtésével és a nemzetiségi burzsoáziák viszonylag szabadabb fejlődési lehetőségének biztosításával.

A második típusba azok a soknemzetiségű államok tartoznak, amelyek a több, lényegében azonos gazdasági és társadalmi fejlettségi fokon álló nép politikai egyesülése (hódítás, perszonális vagy reálunió, dinasztikus kapcsolatok stb.) útján alakultak ki. Ilyen volt a Habsburg-birodalomban Ausztria, Magyarország, Csehország és Lengyelország viszonya, a magyar—horvát unió, a lengyel—litván unió és Oroszországban az oroszok és lengyelek viszonya. Itt az alárendelt népeknek különálló, teljes feudális társadalmi szerkezetük van, s a népek közti ellentétekben a nemzeti függetlenség problémái állnak előtérben, amelyek már a feudalizmus idején éles formában, nemzeti szabadságharcok alakjában jelentkeznek. Ennél a típusnál állhat elő az az eset, hogy a nemzeti függetlenség problémája átmenetileg és látszólag összeütközésbe kerül a társadalmi haladás problémáival, mivel mindkét kérdés megoldása egyaránt a hiányzó vagy elégtelen burzsoázia szerepét betöltő feudális osztályokra (például Magyarországon az árutermelő középnemességre) várt, ez a tény pedig önmagában hordozza a súlyos belső ellentmondásokat.

A kelet-európai nemzeti kérdés igazi bonyolultságát éppen az adja, hogy a legtöbb esetben keverednek a nemzettéválás és a nemzeti mozgalmak különböző típusai (ennek legjellegzetesebb esete a Habsburg-monarchia és azon belül is Magyarország). Ekkor áll elő az az eset, midőn egy nép a saját nemzeti önállóságáért és szabad nemzeti fejlődéséért vívott harcát fokozva, fokozza a tőle függő népek nemzeti elnyomását is. Ilyen esetekben merül fel a politikai és gazdasági függőségének az a bonyolult rendszere is, amelyet Magyarország Ausztria viszonyában a sokat vitatott „gyarmati", „félgyarmati" vagy „gyarmati jellegű" függés fogalmával fejezünk ki.

Katus László szerint az ausztroszlávizmust nem elég kizárólag a cári abszolutizmus hódítótörekvéseitől való félelemmel magyarázni. Az Osztrák—

Magyar Monarchia szláv — elsősorban cseh és délszláv — liberális burzsoáziájának komoly osztályérdekei fűződtek a Monarchia föderatív formában való további fenntartásához a XIX. század közepén és második felében. Közrejátszott ebben a polgári forradalmak lezajlásának és felülről való lezárásának sajátos kelet-európai formája is, amellyel a referátum sajnos nem foglalkozott a jelentőségének megfelelően, pedig a XIX. és XX. század egész fejlődésének problémáit elsősorban ezzel a körülménnyel lehet magyarázni.

A vitát végeredményben mind a nacionalista szemlélet maradványai elleni harc, mind a felmerült szakmai kérdések tisztázása szempontjából eredményesnek és hasznosnak minősíthetjük. A felmerült problémák sokoldalú megvitatása, a különböző álláspontok képviselői közt kialakult élénk eszmecsere — ha nem is hozott véglegesnek és leszűrtnek tekinthető eredményeket — mégis számos hasznos szempontot nyújtott a magyar történeti fejlődés szélesebb, egyetemes történeti összefüggéseinek megértéséhez. —*s* —*ó*

Magyar Filozófiai Szemle

(1958. 1—2, 3—4. sz.)

A kommunizmus és a szocializmus építésének új távlatokat nyitó sikerei, az atomkutatás és az űrhajózás eredményei, amelyek a természettudományok minden ágát forradalmasították s a támadások, melyeket az imperialista országok filozófusai, a burzsoázia ideológusai intéznek a dialektikus materialista filozófia ellen; minden szocialista országban rendkívül sokrétű feladat elé állítják a marxista filozófusokat.

A magyar marxista filozófusok munkáját azonban még bonyolultabbá teszi az a sajátos ideológiai helyzet — mint arra *Fogarasi Béla* az 1958. évi akadémiai nagygyűlésen elhangzott beszédében rámutatott —, amely hazánkban az 1956 októberi ellenforradalom után kialakult. Fogarasi Béla hangsúlyozta, hogy a századforduló hamis nemzeti kultuszában, a félfeudális viszonyokban, vagy a Horthy-fasizmus uralmi rendszerében gyökerező különböző burzsoá ideológiák ellenforradalmi szerepe 1956 októberi napjaiban különös erővel nyilvánult meg, ugyanakkor — az ellenforradalom előkészítésének legfontosabb formájává a revizionizmus vált, s tudományos életünkben a különböző antimarxista, polgári filozófiai nézeteknek még mindég van befolyásuk. Kiemelte, hogy a természettudományok művelői között termékeny talajra talál a neopozitívizmus, a történelem, művészettörténelem, irodalomtörténelem kutatóinak sorában pedig még felfedezhető helyenként a szellemtörténeti módszer hatása. Ugyanakkor különösen gyakori eset az ideológiai közömbösség, a visszavonulás a szűk szakmai kutatások területére, amely ugyancsak a polgári ideológiának negatív formában való megnyilvánulása.

A történész azonban számolva a marxista filozófiának, a nemzetközi élet elméleti és politikai kérdéseinek eredőjét képező feladataival s a hazai történelmi helyzetben betöltött szerepével, azzal a külön igénnyel is lapozgatja a *Magyar Filozófiai Szemle* köteteit, hogy tanulmányai, vitaindító cikkei, ismertetései mennyiben segítik a marxista történettudományt. Mennyiben erősítik a kutatók módszertani felkészültségét, szélesítik látókörét, milyen problémákra hívják fel a figyelmét s élesebbé teszik-e, kiegészítik-e vagy módosítják azt a képet, amelyet a történetkutatás egyes korokról kialakított.

A Magyar Filozófiai Szemle 1958. 1—2., 3—4. számaiban a tágabb értelemben *a magyar filozófiatörténet* körébe vonható tanulmányokat az a közös törekvés kapcsolja össze, hogy feltárják az utolsó száz esztendő uralkodó és a magyar társadalom jelentős rétegeinek körében ható egyes polgári filozófiai irányzatok forrásait s elemezzék összetevőit.

„A »doktrinérek«, a marxizmus első magyarországi ellenfelei" címmel *Mátrai László* a filozófiai és politikai gondolkodás történetének 1849 és 1867 közötti szakaszát világítja meg. A gyökereiig ásott le annak a hamis társadalmi tudatnak, amely a „hazafiság"-ot haladó társadalmi tartalom nélkül, sőt reakciós tartalommal is a nemzeti érdekek kép-

viselőjének tekinti. A kelet-európai fejlődés e döntő szakaszában a bonyolult osztályviszonyok kibogozásában a liberalizmus lenini elemzését és kritikáját tekinti módszertani iránytűjének s megállapítja, hogy a forradalom utáni liberalizmus nem folytatója a forradalom előtti felvilágosodásnak.

A szűk értelemben vett filozófiatörténetet csupán Erdélyi János szerepe s a Mentovich—Brassai vita képviseli, de e gyér adatok is tanulságosak, mert megtudjuk, hogy a szocializmus jelentőségét hangsúlyozó Erdélyi a kiegyezés előtti időszakban ugyanúgy kiszorul a hivatalos tudományos és irodalmi fórumokról, mint a vulgáris materializmus mellett állástfoglaló Mentovich. Mátrai azonban hangsúlyozza, hogy ideológiai síkon a publicisztikában folyik az osztályharc s a kor politikai gondolkodásáról a társadalmi és elméleti kérdések fejtegetéseinek elemzése során alkothatunk képet. Leszögezi, hogy a szabadságharc bukása után a liberálisok zöme hűtlen lesz a demokratikus eszmékhez s a földbirtokos nemesség jobbszárnya már a kiegyezés előtt megszállja a tudományos az irodalmi vezetőpozíciókat.

A továbbiakban a kor egyik szellemi vezéralakjának, Kemény Zsigmondnak — a harmadikutas illúziók eszmei atyjának — osztályhelyzetét, politikai szerepét, életművének, gondolkodói alkatának jellegzetességeit elemzi. Kiemeli, hogy Kemény eszmei mondanivalójának középpontjában a forradalom-ellenesség állt, hazafisága olyan hazafiság volt, amely a hazáért kész átgázolni a népen is. Pesszimizmusának táplálója a kibontakozó kapitalista viszonyok között talajt vesztett feudális birtokos osztály sértődöttsége, s elmélete már a meginduló munkásmozgalom elleni védekezésre is felvértezi a rendszer ideológusait. A Kemény körül kialakuló baráti körről s iskoláról kimutatja, hogy „látszólag magas színvonalú — haladó és előremutató, voltaképpen azonban félrevezető és teljesen a forradalmi mozgalom ellen ható irodalmi iskola ez".

Mátrai maga is hangsúlyozza, hogy ítélete szigorú, a diagnózis kegyetlen, de igaz.

A historiográfiai kutatások során is kialakult az a követelés, hogy legfőbb ideje már leszámolnunk azzal a „vészes örökség"-gel, amelyet az abszolutizmus korának és a kiegyezést követő évtizedeknek politikusai s egyes történetírói ránkhagytak, akik a társadalmi haladás, a nép ellen — mint Mátrai írja — „Kossuth elorzott zászlaja alatt harcoltak". A történész azzal az örömmel üdvözli a tanulmányt, amelyet — immáron irodalomtörténetivé vált hasonlattal élve — „a bányász érez, amikor meghallja a tárna végén a tulsó oldalról hangzó kalapácsütéseket". A politikai gondolkodás e sötét tónusú képében azonban a historiográfiai adatok világosabb színeket is gyújtanak. Elég, ha azokat a belső harcokat idézzük, amelyek a liberalizmus jobboldali nemesi képviselőinek pozíció foglalását, egységes ideológiai frontjának kialakulását kísérik, vagy a Thierryvel levelező Szabó Károly alakját és György Aladárnak az egyes tudományágak filozófiai iskolázatlanságát ostorozó cikkeit említjük.

A polgári filozófia magyarországi történetének egészen más területére vezet *Fukász György* terjedelmes, az előzőtől problémafelvetésben, módszerben eltérő tanulmánya. „*A polgári radikalizmus filozófiai-világnézeti alapjai*" címmel a Jászi Oszkár-féle polgári radikalizmust elemzi. Munkájának jelentőségét hangsúlyozza az a tény — amint azt a szerző bevezetőjében kiemeli —, hogy „a radikalizmus az ellenforradalmi ideológiák forrása is volt nem egy esetben: a polgári demokratizmus is ellenforradalmi a szocializmussal szemben, s az ellenforradalom előtti polgári demokratikus illúziókban nagy szerepe volt a polgári radikalizmusnak".

Gazdag tényanyag alapján mutatja be, miként igyekszik Jászi megkerülni a filozófia alapvető kérdéseit, s hogyan vezet ez a törekvése végső soron idealista állásfoglaláshoz. Megvizsgálja Jászi viszonyát a történelmi és dialektikus materializmushoz s kimutatja, hogy bár írásaiban találhatók dialektikus gondolatok, a fejlődés rugóit nem ismerte fel s csupán a vulgáris evolucionizmushoz jutott el. Egyes kérdésekben — mint pl. a világ objektív törvényszerűségeinek elismerésében — közeledett a materialista álláspont felé, s szembefordult az idealizmus primitív formáival, de még a forradalmi tartalmától megfosztott materializmust sem fogadta el. Jászi bírálva a történelmi materializmust, abba a hibába esett, hogy a marxi materializmust a vulgáris materializmussal azonosította. A szerző Jászi társadalomszemléletét elemezve rámutat alapvetően idealista elméletének egyes elszigetelten vagy ellentmondásosan jelentkező materialista elemeire is, így a jog és az erköles, a nemzettéválás kérdésében, s a néptömegek történelmi szerepének felismerésében kifejeződő nézeteire. Végezetül pedig megvizsgálja, milyen gyökerekből táplálkozott Jászi szubjektíve antimarxista felfogása.

A továbbiakban a radikalizmus úgynevezett objektivizmusának hamis voltára mutat rá a szerző, majd elemzi Jászi módszertani elveit s kimutatja azok eklekticizmusát. Végezetül arról beszél, hogy a materializmustól eltávolodott szerző milyen mértékben

jutott el az idealizmushoz, figyelemmel kíséri filozófiai állásfoglalásának ingadozását s a valláshoz fűződő ugyancsak ellentmondásos viszonyát.

A szerző Jászi filozófiai nézeteinek marxista elemzése terén úttörő munkát végzett. Rendkívül gazdag bizonyítóanyag alapján igyekszik fölvázolni a polgári radikalizmus képviselőjének gondolatrendszerét. Tanulmánya során állandóan utal azokra az ellentmondásokra, amelyek e gondolatrendszer egyes vonásaiban, kitérőiben megmutatkoznak. A történész azonban nem kap világos képet Jászi filozófiai nézeteiről. Rendkívül zavaró ugyanis az a mód, ahogyan a szerző a sokrétű és színes anyagát kezeli. Az elemzések során legtöbbször egyáltalán nem, vagy csak kevéssé veszi figyelembe az adatok történeti rendjét. Ez egyrészt azt a látszatot kelti, hogy Jászi filozófiája az adott politikai-társadalmi helyzettől függetlenül alakult ki és változott, másrészt pedig olyan elnagyolt következtetésekhez vezet, mint az a megállapítás, hogy „Jászi a fejlődést az ellentmondás kibontakozása feltárásával csak *ritkán* (kiemelés tőlem — V. Á.) magyarázta (16. l.), (a jegyzetből tudjuk meg, hogy ez a ritka alkalom: 1919) vagy mint az a tény, hogy Jászi nézetét a közgazdaság tanulmányozásának módszertani jelentőségéről egy 1905-i és egy 1923-i adattal bizonyítja.

A történetiség elhanyagolása mellett a szerző bizonyítóerő szempontjából a publicisztikai s a levelezési anyagot egyenértékűnek tekinti. Nemcsak a különböző politikai helyzetben írott tanulmányainak, cikkeinek indítékait, céljait nem veszi figyelembe, hanem olyan szempontokat is elhanyagol, hogy különbséget tegyen a Szabó Ervinhez s pl. Apáthy Istvánhoz írott levelek hangneme s mondanivalójának éle között. Úgy véljük, hogy ezért nem tudta kellő történeti és filozófiai megvilágításba helyezni a Tisza Istvánnal és Prohászka Ottokárral vitatkozó Jászi alakját, s ezért nem oldotta meg, csak felvetette azt az ellentmondást, ami egyrészt a tudományról és politikáról vallott nézetei között, másrészt jószándéka és viszonylagos hatástalansága és elszigeteltsége között fennállt s ami, mint írja, Jászi életének legtragikusabb konfliktusa volt. Az itt felhozott problémák is azonban elsősorban a tanulmány gondolatébresztő értékét bizonyítják.

Ugyancsak jelentős segítséget nyújt a történeti kutatás számára *Madarászné Zsigmond Anna: A logikai alapelvek apriorisztikus felfogása Pauler Ákosnál* c. tanulmánya. Pauler Ákosnak, a Horthy-korszak legbefolyásosabb filozófusának életműve, fideista és irracionális filozófiája széles értelmiségi körökben hatott s az ellenforradalmi korszakban az értelmiség jelentős csoportjait nyerte meg. A szerző rámutat arra, hogy Pauler filozófiájának a formális logika fogalmi apparátusa kölcsönzött tudományos mezt, de ugyanakkor e fogalmi apparátusban is az irracionális filozófia bizonyos fajsúlyváltozásokat okozott. Leszögezi, hogy Pauler logikai alapelvei nem egyedülállóak és nem tartalmaznak új gondolatokat, majd rámutat arra, miként szolgálta Pauler az ellentmondás elvének elhallgatásán, majd teljes tagadásán keresztül az ellenforradalmi rendszer tudományos védelmét. A tanulmány — úgy véljük — számos, az ellenforradalmi korszakkal foglalkozó történész érdeklődését felkelti a szerző átfogó munkája iránt, amelynek csupán egy részlete a közölt dolgozat.

A magyar filozófusok filozófiatörténeti kutatásai azonban nem szorítkoznak csupán hazai területre. *Simonovitsné B. Anna: Leibniz filozófiájának kettős arculata* (378—395. l.) c. tanulmánya azt elemzi, hogy Leibniz, az idealista filozófus, a munkáját átszövő dialektikus gondolatokkal mennyiben viszi előbbre a materializmus ügyét. Fejlődésében s változásaiban vizsgálja Leibniz életművét, s filozófiájának kettősségét korának mostoha viszonyaival magyarázza: „szerencsétlen volt, hogy olyan korban, olyan körülmények között kellett élnie, amely nemcsak azt tette lehetetlenné számára, hogy szabadon kifejthesse nézeteit, de még azt is, hogy szabadon végiggondolhassa őket".

A dialektikus és történelmi materializmus tételeinek kibontakoztatása, részletkérdéseinek kidolgozása nagy munkájához — a szovjet filozófusok példája nyomán — a Filozófiai Szemle számos tanulmánnyal járul hozzá. Ilyen *Földesi Tamás: A szabadakarat problémája a marxista filozófiában* (65—93. l.), *Galántainé Havas Katalin: A formális logika-azonosság törvényéről* (327—347. l.) s *Tamás György „Formális és dialektikus meghatározás"* (349—375. l.) c. tanulmánya.

A marxista-leninista ideológia tisztaságáért, a szocializmus építését akadályozó tévesztnék, álelméletek a dialektikus és történelmi materializmus ellen irányuló nyílt támadásokkal szemben kibontakozott nagy nemzetközi küzdelemben a Filozófiai Szemle 1958-i évfolyama számos tanulmánnyal, cikkel, vitairattal vesz részt. Természetesen a magyar filozófusok ott vetették be a legnagyobb erőt, ahol a támadás a legélesebb: a revizionizmus elleni küzdelemben. „Ha van ország — írja *Fogarasi Béla: Marxizmus vagy revizionizmus?* (1—7. l.) c. bevezető cikkében —, ahol a marxisták kötelezve vannak

arra, hogy a marxizmus és revizionizmus harcában ne tűrjenek meg semmi kétértelműséget, engedékenységet, elméleti közömbösséget vagy elvtelen eklekticizmust, úgy súlyos tapasztalataink alapján, mi, magyar marxisták elsősorban vagyunk kötelezve erre... Egész ideológiai munkánkban, nem utolsósorban filozófiai munkánkban is ezt a felismerést kell érvényre juttatni." Fogarasi Béla idézett cikkében és *„A marxizmus és revizionizmus harca a tudományban"* c. (265—278. l.) tanulmányában rámutat a revizionizmus különböző módszereire, amelyekkel a fejlődés egyes szakaszaiban Marxnak és Leninnek a kapitalista rendszer forradalmi megdöntéséről s a proletárdiktatúráról szóló tanításaival szemben az osztálybékét, a tőkések és a munkásosztály együttműködését hirdette azért, hogy érvényesítse a burzsoázia eszmei befolyását a munkáspártokban. Fogarasi Béla kifejtette, hogy a revizionizmus Németországban és Ausztriában a fasizmus útját egyengette. A jelenkori revizionizmus pedig — hangsúlyozta — a népi demokratikus országokban a marxizmus—leninizmustól való elhajlás formájában jelentkezett s az ellenforradalom eszmei előkészítésében folytatódott. Felhívta a figyelmet arra, hogy az ellenforradalom vereségével a marxizmus és a revizionizmus között folyó harc nem tekinthető befejezettnek, hiszen ez a harc nemzetközi összefüggésben új mozzanatokat mutat. Figyelmét nem kerüli el a revizionista ideológia módszere sem s kimutatja, hogy ez lényegében idealista módszer, amely a dialektikát szofisztikával és eklekticizmussal helyettesíti.

Fogarasi Béla részletesen elemezte azokat a körülményeket és tényezőket, amelyek Magyarországon a revizionizmus ideiglenes megerősödését lehetővé tették. Elsősorban tudományos és ideológiai vonatkozásban foglalkozott a kérdéssel s különösen figyelemreméltó az a megállapítás, amit a marxizmus—leninizmus ismeretének hiányáról mondott. „Az októberi események azt mutatják — írja —, hogy egy súlyos helyzetben egyedül a szocializmushoz való érzelmi beállítottság, még ha az pozitív is, nem elég a helyes tájékozódáshoz. Csak a dialektikus materializmus, a marxi—lenini társadalomtudomány, a politikai gazdaságtan alapos ismerete nyújt szilárd bázist a helyes állásfoglaláshoz. Emellett a dogmatizmus kétségtelenül táptalajt teremtett a revizionista mikróbák számára. Voltak tudósok, akik a dogmatizmus elleni ellenszenvből csúsztak le a revizionizmussal való szimpatia talajára." Kiemeli, hogy „hazai vonatkozásban rendkívül fontos a revizionizmusnak és a nacionalizmusnak az az összefonódása, amely már régen megvolt — erről történettudósaink értékes kutatásokat folytathatnak —, de úgyszólván 1956-ban robbant ki a maga kézzelfogható plasztikusságában".

Ha végigtekintünk a szocialista és kapitalista országok filozófiai irodalmán, meggyőződhetünk róla, hogy milyen sokrétű az a támadás, amelyet a revizionizmus a szocialista tábor ideológiai és politikai életének minden frontja ellen folytat. Elég felemlítenünk Henri Lefèvbre két új könyvét („A marxizmus időszerű kérdései", „A mindennapi élet kritikája"), amelyekben a filozófia és politika szétválasztásának szükségességét hirdeti, vagy a lengyel Kolakowski moralizáló revizionizmusát, s a lengyel revizionista filozófusokat magasztaló újtomista Van Bredat, a modern revizionizmusnak azt a legelterjedtebb formáját, amely a művészet és esztétika területén jelentkezik, és a „kollektív érdekekről", az „osztályok feletti államról", a „népi kapitalizmus"-ról és a „nemzeti kommunizmus"-ról szóló „tanait", vagy az Egyesült Államok Kommunista Pártjának szétbomlasztását célzó akcióit. Természetes, hogy Magyarországon is megvoltak a revizionizmusnak speciális támadási formái, amelyek közül egyik legszámottevőbb éppen a tudományos életen belül, a marxista filozófia alapvető kérdéseit tagadva jelentkezett. A Filozófiai Szemle *„Lukács György filozófiai munkásságának bírálatához"* címmel összegezi azokat a vitákat (MTA Filozófiai Intézete 1958. X. 21.— XI. 3.), amelyekben Lukács György filozófiai munkásságának hibáit vették számba filozófusaink. A vita elvi alapját Lukács egyes filozófiai műveinek kritikai elemzése adta meg, de a felszólalók rámutattak politikai nézeteinek hibáira is.

A viták sokoldalúan világították meg Lukács György revizionista nézeteinek filozófiai gyökereit, pártszerű és tudományos álláspontot alakítottak ki, de a kérdést maguk a vita résztvevői sem tekintik lezártnak.

A revizionizmus hazai problémái mellett helyet kapott a Filozófiai Szemlében a nemzetközi revizionista nézetek elleni harc is. *„Moralizáló revizionizmus — amorális renegátság"* címmel *Makai Mária Leszek Kolakowszki:* „Felelősség és történelem" című (Les Temps Modernes 1958) cikkét bírálja (449—467. l.). A lengyel filozófus cikke azért nem kerülheti el a marxisták figyelmét, mert a legújabb revizionista irodalomban elsőként lép fel a moralizáló revizionizmus teljes, kifejlesztett programjával. Elöljáróban Makai Mária kifejti, hogy a revizionizmus miért éppen a morál köntösében jelentkezik. A történelmi mozgalmaknak és az emberi magatartásnak ugyanis a revizionisták igyekeznek a marxizmusétól eltérő mércét állítani. Ez a mérce pedig csak olyan értékrendszer

lehet, amely lehetőséget nyújt a marxizmuséval ellentétes előjelű világszemlélet kidolgozására. Természetesen erre az erkölcsi kritériumok a legalkalmasabbak, amelyeknek megvan a polgári filozófia és a vallás által kidolgozott hagyományos formájuk s mert az osztálytársadalmakat az erkölcsi és a politikai értékrendszer antagonisztikus ellentéte jellemzi. A polgári felvilágosítók, a francia forradalom utáni idők polgári teoretikusai s az utópikus szocialisták világosan látták: a haladásért hatalmas tömegek elnyomorodásával fizetett az emberiség magas árat. A haladásnak és az erkölcsnek a kapitalista viszonyok között ez az antagonisztikus ellentmondása a munkásmozgalom kibontakozása és a szocializmus győzelme során feloldódik. „Majd ha a nagy társadalmi forradalom úrrá lesz a burzsoá korszak eredményein — írja Marx —, a világpiacon és a modern termelőerőkön és ezeket a leghaladottabb népek közös ellenőrzése alá veti, csak akkor nem lesz majd többé az emberi haladás ahhoz a szörnyű bálványhoz hasonlatos, aki csak a megöltek koponyájából issza a nektárt."

A revizionisták azonban nem számolnak azzal, hogy az új világhelyzetben gyökeresen megváltozott a haladás és az erkölcs viszonya. Kolakowszki, mikor a munkásmozgalom programját és történelmi feladatait vizsgálja, szétszakítja és szembeállítja egymással az erkölcsöt s a történelmi feladatokat. Kétségbevonja, hogy a munkásmozgalom erkölcsi értékrendje más mint az osztálytársadalmakban hirdetett erkölcs, elveti a marxizmus tudományos előrelátásának elvét és tagadja a munkásmozgalom világtörténelmi szerepét. Kolakowszki olyan kommunistának vallja magát, aki nem világnézet, történetszemlélet alapján, hanem erkölcsi alapon kommunista, aki — mint mondja — az elnyomottak oldalán áll. Elméletét a filozófiai önállóság mezébe öltözteti.

Makai Mária fényt villant Kolakowszki elméletének politikai és filozófiai forrásaira: az elődök között Trockij, Koesler, Camus, Raymond Aron neve mellett a francia egzisztencialisták szerepelnek, filozófiájában újkantista, antihegelista, relativista, nihilista erezetek és árnyalatok mutathatók ki. Minden érvnél meggyőzőbb azonban annak a reménytelen és sötét szellemi zsákutcának a bemutatása, ahová Kolakowszki filozófiája, a moralizáló revizionizmus vezet.

A történész számára különösen tanulságos ez a meglehetősen szűk keretek közé szorított vitacikk, hiszen a marxista történetszemléletnek egy osztályfölöttivé emelt erkölcsi normával való helyettesítése a történettudományt megfosztaná tudományos alapjától, s a krónikák színvonalára süllyesztené. Helyesen mutat rá a szerző, hogy a revizionizmus programja itt már a marxista világnézet nyílt tagadásába csap át. Mikor a marxizmus revideálói azzal a felkiáltással lépnek fel, hogy „jobban hozzáidomítják" a marxizmust a fejlődő és átalakuló valósághoz, ez „a proletárérdekek letompításával, kiüszöbölésével jár együtt, azzal, hogy a reakciós burzsoá érdekek kifejezései kapnak hangot a marxizmuson belül".

A burzsoázia érdekei nyíltan a különböző idealista filozófiai irányzatokban jutnak kifejezésre. Legnagyobb tábora a *fizikai idealizmusnak* van, amely erősen összefonódott a modern fizikai kutatások eredményeivel. A nemzetközi méretekben folyó osztályharc ideológiai vetületének egyik legfontosabb része a fizikai idealizmus bírálata s leleplezése a természettudományok legújabb eredményeinek alapján. A magyar fizikusok és filozófusok között azonban nincsen meg az a munkakapcsolat, amely e harcnak hazai talajon is lehetővé tenné a kibontakozását. „*A mai fizika, vagy a mai »fizikai« idealizmus világképe*" címmel *Bíró Gábor* bírálja *Heisenbergnek*, korunk egyik legkiválóbb élő fizikusának „*A mai fizika világképe*" című magyar fordításban megjelent munkáját (203—211. l.). Arra igyekszik rámutatni, hogy Heisenberg világképe csak ismeretelméleti torzításokkal „következik" a modern fizikából s kiindulópontjának helytelen volta, gondolatmenetének ismeretelméleti hibái miatt nem fogadható el. Hangsúlyozza azonban, hogy a fizikai idealizmus elleni harc a filozófia és fizika közös ügye, s a fizikai idealizmust nem lehet csupán filozófiai alapról bírálni.

A természettudományok és a filozófia megfelelő kapcsolatának hiánya abban is kifejezésre jut, hogy a Filozófiai Szemlében alig kerül sor természettudományos eredmények filozófiai problémáinak tárgyalására. *Lissák Kálmán—Grastyán Endre: A magasabb idegműködés kutatásának új útjai* címmel (53—63. l.) arról a nagyszabású vitáról számol be, amely a pavlovi tanítás sajátos belső ellentmondásainak alapján világméretekben folyik, s arra mutat rá, hogy a Pavlov által megkezdett hatalmas vállalkozás hogyan fejlődik és halad a viták tüzében tovább a nagy cél felé, amelyet Pavlov a fiziológiának az idegrendszer feletti teljes uralmában jelöl meg. Általános érdeklődésre tarthat számot *Mario Bunge: Gondolkodnak-e a számológépek* című tanulmánya, amelyet a Szemle *Kárász Andor* fordításában közöl (115—129. l.). Mindez azonban meglehetősen gyér kísérlet arra, hogy a magyar marxista filozófia a természettudományok szinte forradalmi

eredményeivel gazdagítsa a dialektikus materializmust. Mentségül szolgál viszont az a tény, hogy ez a probléma más szocialista országokban is többé-kevésbé fennáll. A Német Demokratikus Köztársaságban is érezhető a természettudósok között a filozófiai gondolkozás lebecsülése s élénk vita folyik a marxista filozófia és a természettudományok viszonyáról, a szovjet filozófusok pedig ugyancsak harcolnak az ellen a helyenként fellelhető pozitivista nézet ellen, hogy a természettudománynak túl kell haladnia a materializmus és idealizmus harcát.

A fizikai idealizmus mellett a *neorealizmus* s neotomizmus filozófiája a másik jelentősebb ideológia, amelynek a legszélesebb tömegek körében hivatott a vallás modernizált filozófiai érveivel a burzsoázia érdekeit képviselni. Ez a filozófia történetében új ideológia a második világháború után jött létre, amikor sem a szubjektív idealizmus, sem a burzsoá filozófia szórványosan jelentkező „vallásellenes" tanaival nem lehetett már a munkásosztály nagy győzelmei s a tudományok eredményei nyomán a politikailag és tudományosan felvilágosultabb tömegek körében a marxizmus ellen harcolni. A neorealizmus, amely lényege a vallásos tanoknak filozófiai alátámasztása és a legújabb tudományos eredmények alapján való igazolása a legszélesebb néprétegek körében, lényegében a marxizmus visszaszorításának egyik legnagyobb szabású ideológiai kísérlete. A problémafelvetésben, tudományos felkészültségben legnívósabb neorealista munka: *Gustav Wetter* jezsuita *Der Dialektische Materialismus — seine Geschichte und System in der Sowjetunion*. Ezt a művet, amely jóval veszélyesebb a nyugaton általában nagy számban megjelenő antimarxista műveknél *Georg Klaus: „Jesuiten, Gott, Materie"* (Des Jesuitenpaters Wetter Revolte wider Vernunft und Wissenschaft. Berlin. 1957) c. munkájában éles kritikával illeti. Leleplezi Wetter téziseinek hamisságát s rámutat módszerének szofisztikus voltára. E jelentős munka főbb kérdéseiről *Lukács József* ír (511—517. l.). Ismerteti Klaus kritikájának főbb vonalait, bírálja néhány érvét, majd kifejti, hogy a magyar marxista filozófusoknak mindezidáig le nem törlesztett adóssága a modern fideizmus tanainak bírálata. Pedig Magyarországon, ahol az elmaradott félfeudális fejlődés, a materialista világnézet társadalmi elszigeteltsége, az ellenforradalmi korszak fasiszta elnyomásának terhes öröksége folytán a vallásnak még meglehetősen széles rétegekre van befolyása, fokozottan szükséges a vallás és a társadalmi haladás, a vallás és a tudomány eredményeinek teljes összhangját hirdető neorealista, újtomista nézetek leleplezése.

A szocialista országok filozófiai életével való kapcsolatokról számos tanulmány, vitacikk, ismertetés tanúskodik. A szovjet filozófusok nagy vitájáról *Kárpáti Sándor* írt ismertetést: *„Vita a szocialista társadalomban levő ellentmondásokról"* (174—180. l.), majd közli a Szemle *A. Szoboljev: „A szocialista társadalom ellentmondásai és leküzdésük útjai"* című tanulmányát, amely a Kommunyiszt c. folyóirat 1958. 2. számában jelent meg s e nagyszabású vitának egyik legjelentősebb írása (398—421. l., ford. *Frank Ernő*). A vita főbb problémái a következő kérdések körül kristályosodtak ki: Milyen jellegűek a szocialista társadalom ellentmondásai és melyek ezen ellentmondások megoldásának útjai. A szocializmus fejlődésére pozitív vagy negatív hatással vannak-e ezek az ellentmondások s végül, melyek azok. A vita még nem fejeződött be s így a Szemle 1958. évi számaiban közölt tanulmány és ismertetés alapján nem alkothatunk teljes képet róla. Föltétlenül szükségesnek tartjuk azonban a továbbiakban részletesen foglalkozni a vita tanulságaival és eredményeivel.

A *„Probleme de logica"* (1956. Bucarest) c. kötetből *Gustav Öffenberger: „A tagadó ítélet szerepe az objektív valóság megismerésében"* c. tanulmányát közli (131—164. l). *Dán Klára: „Az egyes és általános dialektikájáról"* c. tanulmányára (Filozófiai tanulmányok. Tudományos könyvkiadó. Bukarest. 1957) *Jóri János* vitacikke hívja fel a figyelmet (166—173. l.). Az ismertetések és bírálatok közül a történészek külön érdeklődésére tarthat számot: *Z. M. Protaszenko: „A marxista—leninista filozófia története periodizálásának elvei"*, *Horváth József* tollából, s *Pais István* ismertetése: *A filozófia története*, I. kötet. A folyóiratismertetések közül is csupán néhány, a történészek számára különösen jelentősebb cikket emelünk ki: *B. A. Grusin:* „Marx és a történelmi kutatás jelenkori módszerei", *L. N. Kogan, M. N. Rutkevics* és *Szulzsenko:* „A szovjet filozófiatörténet második kötete", *P. P. Cserkasin:* „A vallás társadalmi gyökereiről", *A. F. Okulov:* „Lenin harca a revizionizmus ellen, a marxista elmélet tisztaságáért" (Voproszi Filozofii 1958. 2—7. sz.), *A. W. Gulyga:* „A XVIII. századi német filozófiának materialista tendenciái" (Sowjetwissenschaft, Gesellschaftswissenschaftliche Beiträge 1958. 1. sz.), *L. Figurêres:* Lenin műveinek 25. kötetéről. Néhány tanulság a bolsevikoknak 1917 október előestéjén folytatott tevékenységéből (Cahiers du Communisme 1958. 1. sz). *Josef Polišensky:* Comenius és kora, *A. R. Joanisian:* Restif de la Bretonne és az utópikus kommunizmus (La Pensée 1958. 77—78. sz.), *Kozminszkij:* Arnold Toynbee történeti

filozófiája (Aufbau, 1958. 2. sz.), *G. A. Wells:* Herder determinizmusa (Journal for the History of Ideas 1958. január).

A Filozófiai Szemle folyóiratismertetései alapján az olvasó széles nemzetközi filozófiai tájékozódásra tehet szert. Világos képet kap arról a különbségről is, ami a marxista—leninista filozófia és a nyugati filozófiai áramlatok között egyre élesebben megmutatkozik. Míg a marxista filozófiát a legteljesebb tudományos optimizmus jellemzi, addig az imperialista országokban a filozófusok sötét és kiábrándító képet festenek a társadalomról, a művészetek elembertelenedéséről s az emberiség jövőjéről. Úgy véljük, hogy a marxista filozófia magas tudományos színvonalát és pártosságát híven kifejezésre juttatják a Magyar Filozófiai Szemle 1958. évfolyamának füzetei.

R. Várkonyi Ágnes

Agrárátalakulás a Német Demokratikus Köztársaságban

(1945—1955)

A népi demokratikus országokban végbement agrárátalakulásról csaupán általánosságban mozgó ismereteink vannak. Ezért — úgy véljük — nem hiábavaló megkísérelni annak a bemutatását, hogy az egyes népi demokratikus országokban hol tartanak e kérdés feldolgozásában és mi az, amit már az eddigi eredmények alapján megtudhatunk.

Kis áttekintésünk ennek a kísérletnek jegyében született a Német Demokratikus Köztársaságban lezajlott agrárátalakulásról. Alapanyaga már valamivel több, mint az eddig nálunk fellelhető összegezéseké és utalásoké, már felhasználja a német földreform és az azt követő további agrárfejlődés irodalmának valamennyi számottevő termékét.

Ami a Német Demokratikus Köztársaságban megjelent, a felszabadulás utáni német agrárátalakulással foglalkozó irodalmat illeti, abban, a dolog természeténél fogva, épp úgy miként nálunk, történeti jellegű feldolgozás alig akad. A Német Szocialista Egységpárt vezetői ugyan marxista elemzését nyújtják e kérdésnek, de beszédeik és írásaik, Walter Ulbricht egyetlen művének kivételével (Zur Geschichte der Neuesten Zeit, Berlin, 1955. Band I. 1. Halbband 208—238. l.) lényegében egyidejűeknek tekinthetők és nem is lépnek föl az agrárátalakulás történeti ábrázolásának igényével. Hasonló a helyzet A. Petruschow németországi agrárviszonyokról írott értékes munkájának utolsó, a német földreform kérdésével foglalkozó fejezetével is,[1] továbbá azzal a dokumentumgyűjteménnyel is, amely, bár irattári anyagot nem használ fel, de szerencsés válogatását nyújtja a földreformról már korábban napvilágot látott legjelentősebb írásoknak.[2] Ezeknek ismerete szintén nélkülözhetetlen a német agrárátalakulás fővonásainak megértéséhez.

A további írások inkább már anyagszerű tájékoztatást adnak. Ide tartoznak nagyobbrészt azok a statisztikai közlemények, nyomtatásban megjelent beszédek stb., amelyek a földreform végrehajtása során vagy után, egyszóval munka közben születtek. Ezekre elsősorban a polémikus hang jellemző; polémia és dokumentáció a földreform nyugati szektorbeli és helyi ellenfeleivel szemben, ezeknek leleplezésére és a földreformmal érintett paraszti rétegek felvilágosítására. Hasonló szerepet töltöttek be a földreform évfordulóin megjelent visszaemlékező vagy a földreform jelentőségét méltató írások is.

Említést tettünk a polémiáról, amely a földreform végrehajtása során, sőt befejezése után is, mindenekelőtt a földreform nyugati szektorbeli ellenfeleivel folyt. Anyagszerű felhasználás szempontjából alig van jelentősége e vita nyugati oldalon megjelent termékeinek. Ahhoz azonban, hogy tájékozódhassunk az ellenfél érveiről és szemléletéről, néhány ilyen írást is vizsgálat alá kell venni.

Ezeknek az írásoknak lényege korántsem merül ki egyszerűen a földreform szükségességének nyílt tagadásában. Ez ma már nagyon népszerűtlen feladat volna. Éppen

[1] *A. Petruschow:* Agrarverhältnisse in Deutschland und die Agrarreform. Berlin 1948. (Tehát alig a földreform befejezése után született!)

[2] Die demokratische Bodenreform. Materialsammlung für den Gegenwartskundeunterricht. Berlin 1952.

azért általában szavakban helyeslik is a földreformot, csak éppen annak konkrét formájával, radikális megvalósításával szállnak szembe. Azt bizonygatják, hogy a földreform általában helyes igény és a földreformgondolat is igen régi, lényegében a polgári-liberális individuális eszmék ikertestvére.[3] Ebben önmagában persze semmi rossz nincs. Ámde mindezt annak a konklúziónak a szolgálatába állítják, miszerint a marxizmusnak semmi köze nincs a földreformhoz, sőt ez a kettő éppen összeférhetetlen, mert egyik is, másik is homlokegyenest ellenkező fejlődési tendenciát hordoz magában. Ettől aztán már csak egy lépés a további. Hogy a marxista pártok felfogásuk „lényegével" ellentétben mégis hívei, sőt élharcosai voltak a radikális földreform végrehajtásának, az csupán hatalmi törekvésüknek tudható be.[4] Mindezt aztán érvek hosszú sora követi arról, hogy a „gyors hatalmi törekvés" eredménye volt a földreform mindenre (közellátás, kártalanítás stb.) való tekintet nélkül „elsietett" végrehajtása.[5]

Ez a szemlélet és a belőle eredő következtetések a nyugati megszállási övezetben, illetőleg a Német Szövetségi Köztársaságban a második világháború után az alig „megreformált" régi rendszer apologétikájának szerepét töltik be. Ímé, van földreform kommunisták nélkül is — mondják ők —, és ez az igazi földreform! Ám, elég egy pillantást vetni az ottani földreform arányait jelző számokra, hogy annak igazi jellegét felfedhessük. Jóllehet a szovjet övezet földreformtörvénye szerint 3 210 000 ha földterületet kellett volna a földreform céljára felhasználniok, mégis az angol, amerikai és francia övezet földreform-törvénye szerint együtt alig több mint 1 millió ha földmegváltását vették tervbe.[6] Ha ehhez hozzávesszük, hogy az előbbi övezetekben még ezt a földreformtörvényt sem hajtották végre, továbbá, hogy nem is az elsősorban ráutaltak, hanem a gazdag parasztok és bérlők jutottak földhöz — teljesen leleplezve áll előttünk e földreform jellege és kiderül, miért e nagy elmarasztalás Németország szovjet övezetében és általában a népi demokratikus országokban végrehajtott földreformokkal szemben.

*

A földreform előtti Németország agrárviszonyairól alig lehet egységes képet festeni. Mindenekelőtt a birtokviszonyok tekintetében voltak jelentős különbségek Németország nyugati és keleti része között. Ennek oka a két országrész agrárviszonyainak eltérő fejlődési sajátosságaiból adódik. Ezek az eltérő sajátosságok nagyjából egybeesnek azokkal a megkülönböztetésekkel, amelyeket a marxista agrártörténeti irodalom Elbán-inneni, másszóval „amerikai" fejlődési út, illetőleg Elbán-túli vagy „porosz út" jelzővel lát el. E különbségek felfedésére már az is elég, ha bemutatjuk azt az eltérést, amely egyfelől egész Németország, másfelől Németország keleti (pontosabban a jelenlegi Német Demokratikus Köztársaság) területén az egyes kategóriákhoz tartozó mezőgazdasági üzemek arányai tekintetében 1939-ben fennállott.[7]

[3] *Marie Luise Kessling:* Die ideenmäßige Fundierung der europäischen Bodenreformen des Jahrhunderts. Münster 1950. *Josef Reinelt:* Bonn 1948. Die Bodenreformideen und ihre Auswirkungen in Europa.

[4] Marie-Luise Kessling: i. m-ben (73. l.) a második világháború után a népi demokratikus országokban lezajlott földreformokat kifejezetten, mint a „machtpolitische" irányzat egyik mozzanatát fogja fel.

[5] Ld. i. m. vagy *Klein G.:* Das Sozialistische Jahrhundert c. cikkét (Geschichte der Bauernwirtschaft. I. Jahrgang, Heft 11/12).

[6] *Heinrich Reuber—Bruno Skibbe:* Die Bodenreform in Deutschland mit Zahlen und Dokumenten Berlin 1947. 31—38. l. Ez vázlatosan ismerteti az amerikai zónában 1946-ban, az angol és francia zónában 1947-ben megjelent földreformtörvényeket és a törvény végrehajtásának a szovjet övezeti eljárástól eltérő antidemokratikus voltát.

[7] Kétségkívül szemléltetőbb lenne a mai Német Szövetségi Köztársaság és a Német Demokratikus Köztársaság területe régi birtokviszonyainak összevetése, ez azonban nem áll rendelkezésre. A két táblázat egyébként az 1939-es hivatalos statisztikából való. Közli: *H. Reuber—B. Skibbe:* Die Bodenreform in Deutschland mit Zahlen und Dokumenten. 21—22. l.

A mezőgazdasági üzemek száma és területe nagyságcsoportonként Németország területén 1939-ben (Berlin nélkül):[8]

Üzemnagyság	Üzemek száma	%-ban	Terület (1000 ha-ban)	%-ban
0,5 — 5 ha	1 505 198	54,6	3095,6	9,7
5 — 20 „	878 580	32,8	8845,0	27,7
20 — 100 „	262 021	9,9	9351,5	29,3
100 — 200 „	12 144	0,5	1654,6	5,2
200 — 500 „	7 069	0,2	2194,7	6,9
500 —1000 „	2 437	0,1	1671,8	5,2
1000 ha-on felül	2 028	0,1	5126,6	16,0
Összesen ...	2 669 477	100,0	31 839,8	100,0

A mezőgazdasági üzemek száma és területe nagyságcsoportonként a Német Demokratikus Köztársaság területén 1939-ben:

Üzemnagyság	Üzemek száma	%-ban	Terület (1000 ha-ban)	%-ban
0,5— 5	320 927	54,0	575,1	5,8
5, — 20	190 044	32,0	2074,7	21,3
20 — 100	74 463	12,5	2680,0	27,5
100 — 200	3 899	0,7	535,4	5,5
200 — 500	3 030	0,5	970,0	9,9
500 —1000	1 339	0,2	919,9	9,4
1000 ha-on felül	766	0,1	1996,8	20,6
Összesen	594 458	100,0	9751,9	100,0

Láthatjuk, hogy a 100 ha-on aluli, tehát főképpen paraszti üzemek száma, de különösen területe a Német Demokratikus Köztársaság hajdani területén lényegesen alacsonyabb a németországi átlagnál. Viszont annál nagyobb a 100 ha-on felüli üzemek aránya, mind számukat, mind területüket tekintve. Míg az összterületnek az angol, amerikai és francia zónában 23,4, 29,1, illetve 35,9%-a, addig a szovjet övezetben 45,4%-a tartozott a 100 ha-on felüli kategóriához. Nem kétséges, hogy a szovjet övezetben a 100 ha-on aluli és felüli üzemek területének aránya sokban hasonlatos a felszabadulás előtt magyarországi arányokhoz.

Nincs tér itt foglalkozni sem annak a viszonylagosan elmaradt gazdálkodásnak, sem az ennek következtében fennálló mezőgazdasági munkás-kizsákmányolásnak ábrázolásával, amely a német junker birtokon uralkodott. Elég ennek súlyos voltára, valamint a feudális eredetű nagybirtok és nagybirtokos osztály fejlődésgátló szerepére annyit megemlíteni, hogy Németország legújabbkori története során egyetlen haladó követelés sem fogalmazódhatott meg anélkül, hogy a junkerek felszámolását ne emelte volna központi feladattá. Így volt ez 1848-ban és 1918-ban is. A német munkásmozgalom legjobbjai azóta is hirdették, hogy nem lehet addig leszámolni a gazdasági és szociális fejlődést korlátozó fő ellenforradalmi és háborús erőkkel, amíg a junker nagybirtokot és nagyurakat meg nem semmisítik. Ennek a gondolatnak jegyében született a fasizmus felülkerekedésének előestéjén Ernst Thälmann „parasztsegély-programja". Ezt szorgalmazta a weimari köztársaság idején a Reichstagnak benyújtott szociáldemokrata földreformjavaslat is.

De még a mindenkori hivatalos körök sem tehették meg, hogy ezt, az országra súlyos tehertételként nehezedő kérdést levegyék a napirendről.

[8] A 0,5 ha-on aluli csoport felvételét azért mellőztük, mert e gazdaságok csak részben számíthatók mezőgazdasági üzemeknek, éppen azért csak 1939 óta sorolták a kis-kerttulajdonhoz.

Már az 1860-as években telepítéssel, 1919-ben pedig igen korlátozott földreform mal igyekeznek a megoldás látszatát kelteni.[9] Maga Hitler is, aki a vezető fasisztáknak jelentős területeket adományozott s így szaporította a nagybirtokok számát[10] — telepítési akció beharangozásával igyekezett csitítani az igazságtalan birtokmegoszlásból eredő szociális ellentéteken. Ez az akció azonban még 1939-ben is mindössze alig 800 telepes-helyet tudott felmutatni.[11] A tényleges telepítés szempontjából tehát alig, viszont a szociális demagógia, az „élettérről" és a vele kapcsolatos „faji küldetésről" szóló fasiszta nézetek terjedése szempontjából tagadhatatlanul volt hatása a telepítési propagandának.

A második világháború kimenetele azonban gyökeres változásokat jelentett. Az antifasiszta koalíció fegyveres győzelme elsöpörte, vagy legalábbis legyengítette azokat az erőket, amelyek eddig útját állták egy radikális földreformnak. Míg ezeket az aléltság, a szervezetlenség, addig a népi erőket a fellendülés és szerveződés jellemezte. Ez a helyzet tehát jó *lehetőségeket* kínált a földreform végrehajtásához.

De nemcsak a lehetősége, hanem a szüksége is fennállt a földreform mielőbbi keresztülvitelének. Németország demokratikus irányú fejlődésének nélkülözhetetlen feltétele volt az országnak annyi kárt okozó földbirtokos osztály, a junkerség megsemmisítése. Ennek pedig egyetlen útja hatalmuk gazdasági alapjának felszámolása volt. Ugyanakkor ez sem csupán mint politikai kérdés merült fel. Az ország gazdasági helyzete, de maga a mezőgazdaság fejlődésének érdeke is ezt a megoldást sürgette. Sem a közellátást, sem a háborúban leromlott mezőgazdaság rekonstruálását nem lehetett a nagybirtok fenntartásával biztosítani. Nyilván nem hihető, hogy a junker kézben és vezetés alatt maradó nagybirtok segítséget nyújtott volna egy demokratikus berendezkedésű ország ily létfontosságú kérdésének megoldásában. Ez csak a junkerek teljes politikai és gazdasági kiiktatásával, nélkülük és ellenük volt lehetséges.

A német agrárproletariátus, az évszázados várakozás és a sokszori csalatkozás ellenére, a föld felosztását kívánta. A nincstelenek számát növelték a szomszéd országokból áttelepített németajkú parasztтömegek tízezrei is. És ha az országnak érdekében állott a közellátás biztosítása, a mezőgazdaság újjáépítése, nem különben érdekében volt az is, hogy a demokratikus fejlődés támogatására megnyerje ezeket a paraszti rétegeket.

A Német Kommunista Párt számolt a körülményekkel és a parasztság földigényével. Ezért már 1945 júniusi programjában leszögezte álláspontját ebben a kérdésben, amikor hangsúlyozta, hogy a junkerektől el kell venni a földet és át kell adni azt a háború által sújtott és birtoktalan parasztságnak.

Mindez igen kedvező visszhangra talált a nincstelenek és törpebirtokos parasztság körében. 1945 késő nyarán valóságos népmozgalom volt kibontakozóban. Helyi tömeggyűlések, a parasztok küldöttjeinek körzeti, tartományi konferenciái hallatták szavukat a földosztás mellett. „Beschlagnahmt den Großgrundbesitz! Nehmt den Boden denen weg, die ihn nicht selbst bearbeiten. Der Boden ist Eigentum des Volkes!" — hangzik a wittmannsdorfi (Brandenburg) parasztok határozata.[12] Weimarban 1500 türingiai parasztküldött követelte a nagybirtokok és volt nácik földjének elkobzását, szétosztását, továbbá a háború által sújtott parasztság megsegítését. A Szász tartomány 30 körzetében, mintegy 3500 parasztküldött konferenciája sürgette a földreform-törvényt. A mecklenburgi Kalkhorstban munkások és parasztok együtt követelték a földreformot és a kisparaszti birtokok megnagyobbítását.[13] A Szász tartományban és Mecklenburgban nem egy helyen lelkészek is támogatták ezeket a követeléseket. E tömeggyűlések, konferenciák közös vonása a Kommunista Párt agrárprogramjával való egyetértés volt. A mozgalom elsősorban Németország keleti felére, a szovjet megszállási övezetre korlátozódott: a szovjet hatóságok, eltérően a nyugati megszállóktól, helyeselték, sőt támogatták a parasztságnak ezt a mozgalmát.

[9] *Marie-Luise Kessling:* i. m. 25. l. A telepítés teljesen, a földreform pedig elsősorban a kisebb népsűrűségű, de különösen németek által ritkábban lakott keleti területek nagybirtokainak egy részét vette igénybe.

[10] A. Petruschow idézett művében (225. l.) írja, hogy a nem nagybirtokos fasiszták közül sokan jelentős területeket kaptak Hitlertől, pl. Göring Bajorországban többezer holdat.

[11] L.: Bodenreform. Junkerland in Bauernhand. Berlin. 1945. 18. l.

[12] *A Petruschow:* i. m. 231. l.

[13] Bodenreform. Junkerland in Bauernhand. („A parasztok és munkások hangja a földreform érdekében" c. fejezetben a fentiekhez hasonló határozatok és követelések hosszú soráról számol be.)

Gyors cselekvésre volt szükség. Ezt nemcsak a fenti körülmények tették szükségessé, de olyan fontos szempontok is, mint a vetés közelgő ideje és a kitelepítettek hajléktalansága. A szovjet megszállási övezet antifasiszta, demokratikus pártjai, mindenekelőtt a Parasztpárt, továbbá a szakszervezetek is csatlakoztak a gyors és egységes cselekvés kezdeményezésében a Kommunista Párthoz. Szeptember elején, hivatkozva a szövetséges nagyhatalmak potsdami megegyezésére, azzal összhangban, közös határozatot hoztak a földreform végrehajtásáról, amelyről kiáltványt tettek közzé az egyes tartományokban. Magát a földreform végrehajtására vonatkozó hivatalos rendeletet az egyes tartományok közigazgatási hatóságai adták ki.

A földreform-rendelet — mint bevezetőjében is olvashatjuk — mindenekelőtt kettős célt tűz ki: a nagybirtokos osztály felszámolását és életképes parasztgazdaságok megteremtését. Ennek megfelelően elsőként (eltérően a magyar földreform-törvénytől) az 5 ha-on aluli parasztbirtok megnagyobbítását írja elő és csak utána szól a nincstelenek, kisbérlők (ez utóbbi ott elterjedtebb volt), továbbá a telepeseknek és menekülteknek, majd a munkásoknak és alkalmazottaknak való juttatásról (ennek elsősorban a bérből élők közellátása szempontjából volt jelentősége). A rendelet tudományos kísérleti és tanítási célokra is gondoskodik megfelelő területről.

A rendelet előírja minden egyes háborús bűnös vagy náci tulajdonában levő birtok és a 100 ha-on felüli birtok élő és holt felszereléssel való teljes és térítés nélküli igénybevételét, de meghagyni rendeli a tudományos, kísérleti és tanítási, továbbá közellátási célokat szolgáló és a közösségek (mezőgazdasági szövetkezetek), iskolák, végül az egyházak (ezeknek lényegesen kisebb birtokuk volt, mint nálunk) tulajdonában levő birtokokat. A továbbiakban a megvalósítás módjáról és a földreform végrehajtó szerveiről intézkedik. A juttatás mértékét 5 ha-ban, rossz minőségű föld esetében maximum 10 ha-ban határozza meg. Épületek, üzemek, nagyobb gépek, tenyészállatok és termények kiosztását (hasonlóképpen a magyar földreform-törvényhez) nem engedélyezi az egyes juttatottaknak, azokat a kölcsönös parasztsegélyezési bizottság (Komitees der gegenseitigen Bauernhilfe) jogkörébe utalja. Végül a földárról és a térítés módjáról intézkedik a rendelet. E szerint a földek teher nélkül mennek át a juttatottak tulajdonába. A földár ellenértéke egy évi gabonahozamnak, az erdő ára pedig a napi ár 50%-ának felelt meg. A törlesztés időtartama szegényparasztoknál 10 év, földtelenek esetében pedig 20 év volt, azzal a könnyítéssel, hogy ez utóbbiak 3 évi haladékot is kaptak a törlesztés megkezdésére.

Látnivaló tehát a rendelet mélyen demokratikus volta, amely mindenekelőtt abban fejeződik ki, hogy a dolgozó parasztságról való gondoskodást emelte központi feladattá. Ugyanakkor tekintettel volt az ország általános gazdasági érdekeire, így különösképpen a nem mezőgazdasági lakosság közellátására. A rendeletből egyben arra is világosság derül, hogy a gazdagparaszti birtokot (hisz elsősorban a 100 ha-on aluli kategóriába tartozott) nem érintette a földreform.

A földreform-törvény elfogadását követően nyomban létrejöttek a földreform rendeletileg meghatározott végrehajtó szervei is. A juttatásra jogosultak 5—7 tagból álló helyi bizottságokat választottak. Ezek a bizottságok számbavették a felosztásra kerülő területek mennyiségét, a jogosultak számát és hozzákezdtek a föld felosztásához. A helyi bizottságok fölött a demokratikus pártok, a szakszervezetek és a közigazgatási szervek küldötteinek körzeti és tartományi testülete állott. Ezek az általános irányítás és ellenőrzés mellett, mint fellebbviteli fórumok számos kérdésben dönthettek. Így pl. alsó fokon a körzeti küldöttek erősíthették meg a föld és a hozzátartozó felszerelés felosztását, illetőleg ez utóbbi egy részének a „kölcsönös parasztsegélyezési bizottság" kezére való juttatását. Ugyancsak itt döntöttek a különböző birtokok elkobzásának jogosultságáról (pl. arról, hogy valaki fasisztának minősíthető-e avagy nem). A földreform végrehajtásán összesen 51 446 személy dolgozott.[14]

Ebből: társadalmi rétegződés szerint:		párthoz való tartozás szerint:	
16 287	földtelen	27 393	kommunista és szociáldemokrata
7 909	áttelepített	2 853	liberáldemokrata és
18 693	szegényparaszt	21 200	pártonkívüli volt
8 360	mezőgazdasági munkás és		
197	egyéb foglalkozású volt.		

Nem is szólva arról, hogy a földreform mily hatalmas organizmust mozgatott, a fenti számokból látható, hogy végrehajtói úgyszólván kivétel nélkül a legilletékesebbek, maguk a parasztok, vezetői pedig éppen a kommunisták voltak.

[14] *H. Reuber—B. Skibbe:* i. m. 19. l.

E hatalmas apparátusnak kijutott a munkából. Bármennyire is világos volt a földreform-rendelet, menetközben mégis a megoldásra váró kérdések özöne vetődött fel. Hol a juttatási határ túllépésétől kellett óvni a parasztokat, hol meg az ipari munkások, vagy éppen a férjük távolléte miatt egyedülálló nők juttatását kellett biztosítani. Máskor pedig a teljesen gazdasági felszerelés és fedél nélkül álló telepesek érdekében kellett beavatkozni.[15]

A földreform végrehajtásán dolgozó szervek felelősségét csak növelte, hogy soha nem tévesztették szem elől sem a termelés és ezzel kapcsolatban a közellátás megszervezésének érdekeit, sem pedig a paraszti tulajdon biztonságát.

Mégis a legsúlyosabb nehézséget a földreform ellenségeinek cselekményei és hírverései okozták. Ezekkel megküzdeni, különösen ha számításba vesszük, hogy az ország szomszédos, nyugati részéből szabad volt az út ezek számára, nem volt könnyű. A nehézségek mindjárt ott kezdődtek, hogy egyes birtokokon ott maradt az intéző, vagy éppen maga a volt birtokos.[16] Elmaradottabb vidéken ez már önmagában is elégséges volt a parasztok aktivitásának meggátlására. Egyes helységekben azonban ezen túl is, az ingóságok eladogatásával és megsemmisítésével szabotálták a földreform végrehajtását.[17] Lipcse környékén még tíz év után is haraggal emlékeztek az újgazdák az úgynevezett „Hickmann-csoport" szervezett szabotázstevékenységére.[18] Bár kezdetben nem állt szándékában a demokratikus hatóságoknak a volt földbirtokosok lakhelyükről való eltávolítása, de miután éppen az ilyen szabotázscselekmények miatt néhány helyen maguk a szegényparasztok léptek fel kezdeményezően, szükségessé vált egy olyan rendelet kiadása, amely általánosan intézkedett eltávolításukról.[19]

A földreform későbbi fázisában már lehetetlen volt az ellenfélnek ilyen eszközökkel hatni. Gyakoribbá vált, hogy látszat-szövetkezeteket hoztak létre több helyen is a kiosztott földből, természetesen a régi intéző vezetésével, azzal a céllal, hogy a volt nagybirtokot egybetartsák. Máskor meg tudományos, kísérleti és tanítási célokra tartottak vissza szükségtelenül az állam tulajdonában olyan ingatlanokat, amelyeket rászorult igénylőknek kellett volna juttatni.[20] Ámde ezek a módszerek sem váltak be. Rövidesen felszámolták e látszat-szövetkezeteket, a szükségtelenül visszatartott állami birtokokat pedig felosztották.[21]

Politikai és „elméleti" érveik sora pedig szinte kifogyhatatlan volt. Az egyház a „kereszténység, emberség és jog nevében" tiltakozott. Mások a „magántulajdon kártalanítás nélküli megsértéséről", a „kolhozrendszer bevezetéséről" beszéltek. „Elsietettség", „magánbirtok helyett: állami birtok és életképtelen kisexisztenciák" — így visszhangzott az ország nyugati fele.

A földreformmal kárvallott körökkel összenőtt jobboldali pártvezetők mellett e hangos földreformellenes kampány is közrejátszott abban, hogy a kereszténydemokrata, valamint liberáldemokrata párt is, eltérően korábbi pozitív magatartásától, ellenzéki álláspontot foglalt el a földosztás, illetőleg a földhözjuttatottak megerősítése kérdésében.[22]

A német parasztság történelmi igazságtevését azonban nem sikerült a reakciónak megakadályoznia.

A rendeletben jelzett időpontra ugyan nem sikerült a földreform végrehajtása, mégis 1945 novemberére már a földreform hatálya alá eső területnek mintegy $^4/_5$ részét elkobozták és felosztották. Ezen a földterületen tehát már akkor zavartalanul folyhattak a talajelőkészítési és vetési munkálatok.

Bár a földreform gyakorlatilag már korábban lezajlott, utómunkálatainak befejezése 1948-ig húzódott. Főbb eredményei a következőkben foglalhatók össze:[23]

[15] Ld. 1500 Bauern stellen Fragen — Der Vorsitzende der Landeskommission Ernst Busse antwortet. Rulstadt 1945. 22. l.

[16] Ilyenről olvashatunk pl. egyes szász vidékek esetében.

[17] Ld.: *A. Petruschow:* i. m. 245. l.

[18] A visszaemlékezést ld.: 10 Jahre demokratische Bodenreform. Leipzig 1955. 23. l.

[19] Die demokratische Bodenreform. 141. l.

[20] Junkerland in Bauernhand. 26. l.

[21] *Edwin Hoernle:* Bodenreform und Volksernährung, Berlin 1947. 8. l. Ez 100 000 ha-ban mutatja ki azt az állami birtokterületet, amelyet 1946 nyarán pótlólag osztottak ki.

[22] L.: *A. Petruschow:* i. m. 243. l.

[23] Kimutatások *Edwin Hoernle:* Drei Jahre Bodenreform in der sowjetischen Besatzungszone (Berlin 1948) alapján 14., 18. l.

A földreform során elkoboztak:

4142	nácitól és háborús bűnöstől	121 000 ha-t
7136	junkertől	2 510 000 „
1168	állami birtokból	308 000 „
98	társulati és intézményi birtokból	16 000 „
398	állami erdőbirtokból	156 000 „
562	egyéb birtokból	92 000 „
	összesen	3 203 000 ha-t

A földreform eredményei a NDK területén

Juttatottak száma	Juttatott terület (ha)	Juttatási átlag (ha)
121 500 földtelen	914 000	7,5
80 500 szegényparaszt	274 000	3,4
88 000 telepített	741 000	8,4
44 500 kisbérlő	45 000	1,0
154 000 munkás és alkalmazott	108 000	0,7
39 500 szegényparaszt	63 000	1,6
528 000 magántulajdonos	2 145 000 ha	3,77 ha
Tartományi közösségek	704 000	
Körzeti „	6 000	
Községi „	192 000	
Kölcsönös parasztsegélyző egyesületek	37 800	
Közösségek összesen	940 200 ha	

A kiosztott föld területe tehát összesen 3 085 200 ha-t tett ki. (Az elkobzott és a kiosztott földterület különbözete [117 800 ha] még 1948-ig nem került kiosztásra.)

Az adatok mindenekelőtt a földreform hatalmas arányait mutatják. A földreform következtében a Német Demokratikus Köztársaság területén fekvő birtokoknak közel egyharmada mozdult meg, cserélt gazdát. „Junkerland in Bauernhand" — hangzott a jelszó, és valóban a földreform során megmozgatott ingatlanok több mint kétharmada a dolgozó parasztság kezébe, a fennmaradó alig egyharmad rész pedig közösségek tulajdonába került. A földreform eszerint közvetlenül több mint félmillió, közvetve pedig (ha a családtagokat is számítjuk) 2 millió embert érintett. Ha a szegényparasztokat is figyelembe vesszük, 290 000 önálló parasztgazdaságot teremtett, emellett a régi parasztok sokezres tömegét további területekhez (elsősorban erdőkhöz), munkások és alkalmazottak tömegét és jelentős számú bérlőt pedig kertészkedésre és egyéb gazdasági ág meghonosítására és kiegészítésére alkalmas kisebb területhez juttatta.

Mindehhez még hozzávehetjük azokat az igen jelentős (különösen 1945-ben igen jelentős!) ingóságokat, amelyeket a juttatottak élő és holt felszerelés formájában a földdel együtt kaptak. A nagyobb felszerelési tárgyak, gépi eszközök, a tenyészállatok a kölcsönös parasztsegélyező bizottságok tulajdonába mentek. A juttatottak még így is 48 531 lovat, 118 691 szarvasmarhát, 47 532 sertést, 174 616 juhot és kecskét, továbbá 55 169 lóekét, 15 214 töltögető ekét, 42 813 szekeret és szánkót, 43 610 boronát, 14 808 kultivátort, 7918 cséplőgépet, 11 123 kaszálógépet és 20 721 egyéb szerszámot kaptak[24] Nem jelentéktelen az a kenyérgabona- és takarmánymennyiség sem, amellyel az 1945-ös aratás után segítették a juttatottakat. Végül — bár ez nem tartozik az ingóságokhoz — az épületek nagyobb része is az egyes juttatottak tulajdonába ment át. Természetesen az élő és holt felszerelésből, a kenyérgabonából és az épületekből elsősorban az arra

[24] Museum für Deutsche Geschichte. Archiv für Gegenwart. Bodenreform. Verteiligung des Bodens im Rahmen der Bodenreform. Nach der Angaben für den 1. Jan. 1949.

legjobban ráutaltak, a korábbi földtelenek, vagy a telepítettek kaptak.[25] Számukra e juttatásoknak különösen nagy értékük volt gazdaságuk beindulása szempontjából.

Mindezeket a juttatásokat a parasztok kezébe adott „bizonylat" (Urkunde) szentesítette, amely egyben a telekkönyvezés és a kataszteri nyilvántartás alapjául is szolgált. (Nem egy helyen ugyanakkor, mint a földesúri idők rossz emlékét, a régi úri telekkönyvi lapokat és nyilvántartásokat is megsemmisítették.) Miképpen a földek kimérése, ez utóbbi is díjmentesen történt a juttatottak számára. 1948 nyarán úgyszólván már alig volt olyan juttatott terület, melynek kimérése és új telekkönyvi, illetve kataszteri nyilvántartása ne történt volna meg. 1948 végéig pedig valamennyié teljesen befejeződött. A földek jogszerinti átadásával és az újgazdák kezdeti megsegítésével feladatkörüknek eleget téve egyben a földreform végrehajtó szervei is feloszlottak.[26]

Ezzel a földreform a Német Demokratikus Köztársaság területén be is fejeződött.

*

A földreform, azon túl, hogy a Német Demokratikus Köztársaságban megszüntette a régi nagybirtokos osztályt — s ezzel alapvető változást hozott létre az ország társadalmi felépítésében —, lényegesen módosította magának a parasztságnak a rétegződését is. A földreform után a mezőgazdasággal foglalkozó lakosság legszélesebb, gazdaságilag legerősebb rétege a középparasztság lett. Ez az átalakulás természetszerűleg következett a földreform célkitűzéseiből; többek között abból, hogy nem valamennyi nincstelen feltétlen földhözjuttatását, hanem életképes gazdaságok létrehozását hangsúlyozta. Ezért az újparaszti gazdaságok zöme öt hektárnál nagyobb földterületet kapott; ezek az újgazdák a középparasztok számát szaporították. A középparasztság megerősödése másrészt következett abból, hogy a nagyobb paraszti birtokok száma jelentősen csökkent az aktív nácik és háborús bűnösök teljes kisajátítására vonatkozó rendelet radikális végrehajtása következtében. Csupán ezzel a paragrafussal a 100 hektáron aluli birtokok közül 6587 került felosztásra.[27] Ez volt a két döntő tényező, amelynek következtében a középparaszti birtokok száma és aránya lényegesen nagyobb lett a földreform előttinél.

A parasztság rétegződésének megváltozását a Német Demokratikus Köztársaságban szemléletesen tükrözi az alábbi táblázat:

A földreform megváltoztatta a falu szociális struktúráját[28]

Birtoknagyság-csoportok hektárban	A földrefrom előtt		A földreform után	
	az üzemek száma %-ban	Földterületük %-ban	az üzemek száma %-ban	földterületük %-ban
0,5 — 1	20,7	1,3	21,8	2,0
1 — 5	35,3	7,8	25,1	8,8
5 — 10	16,4	10,6	31,7	31,4
10 — 20	16,6	21,1	15,2	27,4
20 — 50	8,5	22,5	5,5	21,4
50 — 100	1,4	8,4	0,6	4,6
100 ha fölött	1,1	28,3	0,1	4,4

Az öt hektárig terjedő első két paraszti kategóriában — mint látjuk — nem történt lényeges változás a földreform után sem, számuk lényegesen nem növekedett, s ez megfelelt annak az irányelvnek, hogy a földreform nem szaporíthatja az életképtelen kisgazdaságok számát. Az a kevés módosulás azonban, ami a számokból már itt is észlelhető, a kisparaszti gazdaságok életképesebbé tételének tendenciáját tükrözi, mivel számuk százalékaránya kisebb, területi részesedésük nagyobb lett. Viszont a számok

[25] *H. Reuber—B. Skibbe:* i. m. 23., 24. l.

[26] L. ezekről *Edwin Hoernle:* Drei Jahre Bodenreform in der sowjetischen Besatzungszone. Berlin 1948. 16. l.

[27] Museum für Deutsche Geschichte. Archiv für Gegenwart. Bodenreform. Quellen zur Bildung des Bodenreformfonds.

[28] Uo. Die Bodenreform änderte die soziale Struktur des Dorfes.

döntő változásról beszélnek az 5—20 hektár földet bíró középparasztokat illetően. Szám arányuk együttesen 17%-kal, területük 26%-kal lett magasabb.

Az NDK-ban végrehajtott földreform befejezésével egyidőben hogyan festett a parasztság rétegeződése a Német Szövetségi Köztársaságban?

A mezőgazdasági üzemek megoszlása a három nyugat-németországi zónában az 1949 decemberi számlálás szerint[29]

Birtoknagyság-csoportok	Gazdaságok száma		Földterületük	
	1000 ha	%-ban	1000 ha	%-ban
05— 2 ha	594	29,5	649	3,0
2— 5 „	567	28,2	1 760	8,1
5—20 „	653	32,5	6 784	30,4
100 ha és annál több	14	0,7	6 024	27,5

A kimutatás sajnos nem utal a földreform előtti viszonyokra, de a számok — az egyes birtokkategóriák aránya, ill. földdel való ellátottságuk — önmagukban is beszélnek. Az öt hektárig terjedő gazdaságok a mezőgazdasági üzemek 57,7%-át teszik ki, területük azonban az összterületnek csupán 11,1%-át. A 20 hektáron felüli birtokok száma mindössze 9,8%-a az összes gazdaságoknak, de övék az összes földterület 57,9%-a. Ilyen adatok mellett természetesen komoly földreformról nem lehet beszélni. A középparasztság a Német Szövetségi Köztársaságban is elég tekintélyes helyet foglal el, azonban politikai és gazdasági súlya, a gazdagparaszti és úri birtok továbbélése következtében, meg sem közelítheti azt a szerepet, amelyet a középparasztság a Német Demokratikus Köztársaságban töltött be.

A Német Demokratikus Köztársaságban a földek felosztása a nincstelenek és kisparasztok között csak az első nagy lépés volt a dolgozó parasztság felemelkedését biztosító intézkedések sorában. A német kormány és a Német Szocialista Egységpárt a földek felosztása után a legkülönfélébb közvetlen és közvetett juttatásokkal támogatta a dolgozó parasztokat, hogy a földreformtól kapott puszta földek, a háborúban tönkrement gazdaságok minél előbb életképes kisbirtokokká váljanak.

Láttuk, hogy mindjárt a földek felosztásával egyidejűleg állatok és mezőgzdasági gépek juttatásával igyekezett az állam biztosítani a kiosztott földeken a termelés zavartalan megindulását. Emellett pénzkölcsön formájában is komoly támogatást nyújtott a dolgozó parasztságnak. 1949 végéig csupán az újgazdák 610 400 400 DM pénzkölcsönt kaptak gazdaságaik felépítésére. Ebből 1949-ig felépítettek 54 596 új parasztházat, 59 324 istállót, 36 342 csűrt, összesen 150 262 épületet. Az 1948—50-es években a mezőgazdaság az államtól árkedvezményként 2,4 milliárd DM-t kapott. Később az állam az 1950. június 30-ig nyújtott bankkölcsön-tartozás 50%-ának visszafizetését elengedte.[30]

Az állatok, a munkaeszközök, a pénzkölcsön közvetlen juttatásán túl, sok közvetett formában nyújtott támogatást is kaptak az újgazdák és az egész dolgozó parasztság azért, hogy a maguk jólétének megteremtése mellett minél előbb hozzá tudjanak járulni az ország kenyerének a megtermeléséhez is. Itt a közvetett juttatások vonatkozásában mindenekelőtt a gépkölcsönző állomások (Maschinen Ausleih Stationen, M. A. S.) ill. a későbbi gépállomások (Maschinen Traktoren Stationen, M. T. S.) szerepéről kell beszélnünk. A felosztott birtokok nagyobb kapacitású mezőgazdasági gépeit a M. A. S. kezelésébe adták. A gépkölcsönző állomások feladata volt maximális segítséget nyújtani az igaerő-hiánnyal küzdő dolgozó parasztság földjének gépi megműveléséhez. Az 1946—47-es gazdasági évben 3427 gépkölcsönző állomás működött Németország szovjet megszállási övezetében s a következő kölcsönzéseket végezték:[31]

[29] Museum für Deutsche Geschichte. Archiv für Gegenwart. Bodenreform. Gruppierung der Wirtschaften nach der Gesamtfläche in den drei westlichen Zonen Deutschlands (Nach der Zählung von Dezember 1949).

[30] Museum für Deutsche Geschichte. Archiv für Gegenwart. Bodenreform. Statistik.

[31] *H. Reuber—B. Skibbe:* Die Bodenreform in Deutschland 28. l.

Adtak: traktort 72 882 gazdaságnak
elektromotort 33 370 gazdaságnak
vetőgépet 31 755 gazdaságnak
aratógéplőgépet 25 028 gazdaságnak
kévekötő-gépet 37 413 gazdaságnak
cséplőgépet 58 353 gazdaságnak
burgonyaszedő-gépet 16 146 gazdaságnak.

Több kisebb gépkölcsönző állomás gépparkjának jelentős felújítása után, fokozatos összevonásukkal hívták életre a gépállomásokat. A gépállomány növeléséhez a Szovjetunió is számos mezőgazdasági gép juttatásával járult hozzá. 1952-ig 580 nagy gépállomás alakult a demokratikus Németországban. A gépállomások valamennyi rászoruló gazdaságnak segítséget nyújtottak a legfontosabb gépi munkálatok elvégzéséhez. A gépkölcsönző-, majd a gépállomások a konkrét gazdasági segítségen túl politikailag is sokat jelentettek a dolgozó parasztok számára: lehetővé tették függetlenedésüket a kulákoktól. A kulákok ugyanis korábban az igacrő és mezőgazdasági gépek hiányát fel tudták használni a dolgozó parasztság munkaerejének féktelen kizsákmányolására és politikai jogaik megvásárlására.

A gépállomásoknak nagy a szerepük a kultúra terjesztésében is. Majd minden gépállomásnak van jól felszerelt kultúrháza, ahol rendszeresen tartanak színházi és mozielőadásokat, könyveket kölcsönöznek, szakmai tanfolyamokat rendeznek. A gépállomási kultúrházak munkájának irányításába neves írók és neves művészek is bekapcsolódtak.[32]

A gépállomásokéhoz hasonló szerepet töltöttek be a dolgozó parasztság megerősítésében — bár közvetettebb módon — az állami gazdaságok (Volkseigene Güter). 1952-ben a Német Demokratikus Köztársaság mezőgazdasági üzemeinek 1%-a volt állami gazdaság, amelyek az ország összes földterületének 5%-án gazdálkodtak. Az állami gazdaságok feladata volt a leghaladóbb mezőgazdasági kultúra alkalmazása mind a növénytermelésben, mind az állattenyésztésben, ugyanakkor a jó példa erejével, valamint minőségi vetőmagvak és tenyészállatok juttatásával meggyőzni az egyénileg gazdálkodó parasztokat a fejlett mezőgazdasági módszerek alkalmazásának hasznosságáról. Az állami gazdaságok jelentős szerepet játszottak az ország élelmezésében is. Az adatok az állami gazdaságok jó munkájáról beszélnek. Minden évben deficitmentesen dolgoztak s átlagaik mind a növénytermelésben, mind az állattenyésztésben magasabbak voltak az egyénileg dolgozó parasztok eredményeinél.

Aratási eredmények 1000 h-ban[33]

	Megszállási zóna	Időpont		Az 1946-os eredmény %-ban, 1938-hoz viszonyítva
		1938	1946	
Gabonafélék	francia	1 315	868	66,0
	angol	4 786	2 910	60,0
	amerikai	4 176	2 763	66,2
	szovjet	6 298	4 238	67,3
Burgonya	francia	3 764	2 050	54,5
	angol	7 885	6 400	81,2
	amerikai	8 311	6 046	72,7
	szovjet	14 013	10 407	74,3
Cukorrépa átszámítva cukorra	francia	51	29	56,9
	angol	482	309	61,4
	amerikai	151	98	64,9
	szovjet	821	528	64,3

[32] Informationen über die Deutsche Demokratische Republik. Berlin 1952. 2. sz. 5. l.
[33] *E. Hoernle:* Bodenreform und Volksernährung. 12. l.

Az állam komoly anyagi befektetése a mezőgazdaságba nem volt hiábavaló; megmutatkozott a parasztok termelési kedvében, az elért terméseredményekben.

A megművelt földterület a háborús években jelentős mértékben lecsökkent. Növekedése 1946-ban a szovjet zónában volt a legnagyobb: a három nyugati zónában átlagosan 360 ezer hektárral, a szovjet zónában 453 ezer hektárral nőtt a termőterület az 1945-ös évhez viszonyítva.

Milyenek voltak az aratási eredmények a háború utáni első gazdasági évben? Erre ad választ a következő kimutatás, külön-külön tüntetve fel a négy megszállási zóna eredményeit.

Nézzük meg az 1946. évi termelési eredményeket egy olyan kimutatásban, amely az egy hektárra eső termésátlag alakulását mutatja.

A mezőgazdasági termények egy hektárra eső aratási eredménye Németország megszállási zónáiban[34]

	Megszállási zóna	Termésátlagok q-ban		
		1934/38	1945	1946
Gabona	francia	18,5	13,4	16,6
	angol	21,8	16,1	15,9
	amerikai	18,6	15,2	15,4
	szovjet	19,6	14,4	14,1
Szemestakarmány	francia	18,6	14,8	15,0
	angol	22,7	17,9	16,3
	amerikai	19,6	14,2	14,4
	szovjet	21,8	15,3	15,9
Cukorrépa	francia	328,0	209,0	260,0
	angol	331,0	241,0	208,0
	amerikai	321,0	276,0	244,0
	szovjet	281,0	190,0	203,0
Burgonya	francia	154,0	138,0	122,0
	angol	178,0	152,0	127,0
	amerikai	161,0	159,0	131,0
	szovjet	173,0	140,0	135,0

Hogy az egy hektárra eső terméseredmények kisebbek voltak a háború előttinél Németország mind nyugati, mind keleti felében, az még a háborús pusztításnak s az Európa-szerte uralkodott rendkívüli időjárásnak tudható be. A pusztulás azonban nagyobb volt az ország keleti részén. Ennek ellenére terméseredményei nem rosszabbak a nyugati országrészek eredményeinél. Ez nem utolsó sorban annak a 250 ezer újgazdacsaládnak köszönhető, akik nem ismertek fáradságot, legyőzhetetlen nehézséget, amikor földjeik megműveléséről volt szó. Ezzel bebizonyították, hogy rágalom, politikai zavarkeltés volt az az állítás, hogy a nagybirtokok felosztása súlyos nehézségeket idéz majd elő a termelésben.

A következő kimutatás a további évek eredményeiről ad szemléletes képet a Német Demokratikus Köztársaságra vonatkozóan.

Termésátlagok hektáronként q-ban[35]

	1934/38	1946	1947	1949	1951
Gabonafélék	20,6	13,2	15,3	19,2	26,5
Hüvelyesek	13,6	9,9	9,6	11,8	15,8
Burgonya	172,9	135,3	154,0	122,9	178,9
Cukorrépa	293,9	—	—	—	279,4
Olajos magvak	—	5,6	—	—	14,4
Takarmány	39,5	31,2	27,9	27,8	48,9

[34] *E. Hoernle:* i. m. 13. l.

[35] Informationen über die Deutsche Demokratische Republik. 6. l.

A táblázat világosan mutatja, hogy a háború okozta súlyos károk ellenére a mezőgazdasági termelés a Német Demokratikus Köztársaságban néhány év alatt elérte, sőt el is hagyta a háború előtti színvonalat.

A növénytermelés mellett az állattenyésztésben, a mezőgazdaság e másik fontos ágában is igen komoly eredményeket ért el a dolgozó parasztság a demokratikus Németországban.

Az állatállomány növekedése az NDK-ban 1948—1950 között[36]

	Állatállomány az év végén 1000-ben			Az 1950-es állapot, ha az 1947-es = 100
	1948	1949	1950	
Ló	664,6	690,0	722,9	108,8
Szarvasmarha	2 879,4	3 180,0	3 614,7	125,5
ebből tehén	1 233.6	1 330,8	1 616,4	131,0
Disznó	2 616,2	4 000,0	5 704,8	218,1
Juh	723,0	894,0	1 085,3	150,1

A dolgozó parasztságnak a Német Demokratikus Köztársaságban elért sikereit azonban helytelen lenne csak mint gazdasági eredményt értékelni. Ezekben az eredményekben a szorgalom, a szervezettség, a hozzáértés mellett benne volt a dolgozó parasztság politikai fejlődése is. A dolgozó parasztság megértette, hogy a Németország keleti felében 1945 után kibontakozó új rend, a demokrácia rendje érte is van, az ő érdekeit is védi, s harcol gazdasági és kulturális felemelkedéséért. A gazdasági és politikai harc tényei meggyőzték arról, hogy a népi demokráciáért csak a munkásosztály tud következetesen harcolni. Elfogadta azt a szövetséget, amelyet a forradalmi német munkásság már régóta felkínált, de amelynek megteremtésére Németország korábbi történelmi viszonyai közepette nem kerülhetett sor. A múlt történelmi tapasztalatai s a Német Szocialista Egységpárt 1945 utáni helyes politikája viszont létrehozták és megerősítették ezt a szövetséget.

Az egyéni gazdaságok fejlődési lehetősége azonban a legteljesebb állami támogatás mellett is korlátozott. A Német Szocialista Egységpárt, mindezt jól látva, 1952-ben tartott második pártkonferenciáján leszögezte: a német népi demokrácia további fejlődése megköveteli, hogy a szocialista ipar mellett a mezőgazdaságban is meginduljon a szocialista átalakulás.

A szocializmus építésének érdeke, a mezőgazdaság kollektivizálása azonban nem valami, a dolgozó parasztságtól idegen, vele szembenálló érdek volt. 1952-re, mint láttuk, Németország keleti felében az egyéni parasztgazdaságok a fejlődésnek egy magasabb fokára jutottak el, de éppen ez a magasabb színvonal vetítette előre a további fejlődés lassú, kínos folyamatát a kisparaszti gazdaságokban.

A német parasztság előtt a szocialista szövetkezés természetesen ismeretlen volt, de voltak már korábban kapitalista jellegű fogyasztási és értékesítési szövetkezetek, amelyek működéséből némi fogalomra tehettek szert a termelőszövetkezeteket illetően is. Annál is inkább, mert ezek a szövetkezetek Németországban igen elterjedtek voltak; a szovjet megszállási övezetben pl. 1947-ben 6207 különböző szövetkezet működött, mintegy 869 700 taggal.[37] Ezek a különböző célú társulások mind régi múltra tekintettek vissza, a földreform végrehajtásával párhuzamosan megreformálták őket, s tovább folytatták tevékenységüket. Vezetésükből kizárták a kifejezetten kapitalista, nyerészkedő, politikailag megbízhatatlan elemeket. Ez biztosította a szövetkezetekben a tisztességes munkát, mind politikai, mind gazdasági értelemben; egyben jó iskolát jelentettek a német parasztságnak a szövetkezés előnyeinek felismerésében.

E régi szövetkezeteknél közvetlenebb tapasztalatokat nyújtottak a szocialista szövetkezésről a földreformmal egy időben életrehívott, ún. kölcsönös paraszti segélyszervek. (Vereinigung der gegenseitigen Bauernhilfe, VdgB). A földreform a felosztott nagybirtokok nagyobb mezőgazdasági gépeit, épületeinek, állatállományának egy részét stb. nem osztotta fel, hanem a VdgB kezelésébe adta, azzal a meggondolással, hogy ezek az eszközök így jobban kihasználhatók lesznek. Kezdetben 7000 helyen alakult

[36] Museum für Deutsche Gesichte. Archiv für Gegenwart. Bodenreform.
[37] *E.Hoernle:* i. m. 28. l.

meg a parasztságnak ez a szervezete s tevékenysége csupán az újparaszti gazdaságokra korlátozódott. Számuk azonban rövid két év leforgása alatt 12 057-re növekedett, mintegy 480 178 tagot tömörítettek s egyaránt támogatták a régi és az újgazdákat. Számos területen szervezték a dolgozó parasztság megsegítését: 1947-ben a szervezetnek 3174 gépkölcsönző állomása volt (ezek a már említett gépkölcsönző állomások, amelyek kezdetben a VdgB keretén belül működtek), 1223 vetőmagtisztító állomása, 338 kovács-, ill. javító műhelye működött stb.[38] A VdgB helyi szervezeteinek vezetőségét a tagság titkosan választotta. A VdgB működése megmutatta a dolgozó parasztságnak, hogy összefogott erővel sokkal többre képes, könnyebben tud megoldani nehéz problémákat, mint egyedül, egymástól teljesen függetlenül, szétszórtan gazdálkodva.

Hogy a német parasztság nem idegenkedett a szövetkezéstől, hogy nem érezte érdekeivel ellentétesnek, azt a termelőszövetkezetek számának gyors fejlődése bizonyítja. A második pártkonferencia (1952. jún. 10—13.) után néhány hónap alatt — októberig — 904 termelőszövetkezet alakult, és számos alapító bizottság már további szövetkezetek létesítését készítette elő.[39] 1952. november 30-ig a szövetkezetek száma 1335-re nőtt, bennük 13 767 kisparaszti gazdaság egyesült, 22 174 taggal. Földterületük 113 769 hektár volt. Öt hónappal a szövetkezeti mozgalom meghirdetése után ez igen szép eredménynek számított.

A termelőszövetkezeti mozgalom kezdeti gyors nekilendülését a következő években biztos, állandó növekedés követte. 1952 végén 1906, 1953-ban 4691, 1954-ben 5120, 1955-ben már 6047 termelőszövetkezet működött. Külön figyelemre méltó, hogyan alakult az egyes szövetkezeti típusok részaránya. Ehhez tudni kell, hogy a NDK-ban is három típusát találjuk a termelőszövetkezeteknek. Működési szabályzatuk ugyancsak hasonló a mieinkhez.[40]

1952-ben a szövetkezetek 86,5%-a még az I. típushoz tartozott, 1955-re arányuk 21,6%-ra esett vissza. Ezzel szemben a III. típusúak aránya az 1952. évi 8,7%-ról 1955-re 76,9%-ra ugrott. A szövetkezeti formák közül a III. típusú az, amely a legkövetkezetesebben szocialista jellegű mezőgazdasági nagyüzem. Teljesen a kollektív tulajdonra, a kollektív munkára épül. (Egyedül a föld tulajdonjoga az, ami még a kapitalista múlthoz köti; a föld után járó földjáradékot rendszeresen fizetik.) Ugyanakkor az I-es típusú termelőszövetkezet működési szabályzata még nem kíván gyökeres szakítást a múlt tulajdonjogi viszonyaival és termelési formáival. Inkább csak ízelítőt ad a szocialista nagyüzemi gazdálkodásból. Hogy az egyes és hármas típusú szövetkezetek aránya az első négy évben döntően megváltozott, az a szövetkezeti mozgalom nagy sikerét, a NSzEP helyes politikáját tükrözi.

Nézzük meg közelebbről azt, hogyan alakult a termelőszövetkezetek földterülettel való ellátottsága (ld. a köv. oldalon levő táblázatot).

Amint látjuk, a termelőszövetkezetek számával együtt egyenletesen nőtt termőterületük is. Az egyes és hármas típusú termelőszövetkezetek szerepeseréjét tükrözi a termőterület alakulása is. Sőt, itt az eltolódás még nagyobb a hármas típusú szövetkezetek javára.

A szövetkezeti mozgalom térhódítása a német mezőgazdaságban jelentősen befolyásolta annak gazdasági és társadalmi struktúráját. A túloldali táblázatban a német mezőgazdaság megváltozott struktúrájáról kapunk átfogó képet.

[38] *H. Reuber—B. Skibbe:* i. m. 27. l.

[39] Informationen über die Deutsche Demokratische Republik. 6. l.

[40] I. típus. A szövetkezeti tagok csak a szántóföldjüket viszik be a közösbe. Mező- és erdőterületük, valamint állat- és mezőgazdasági gépállományuk egyéni tulajdonban marad. A szántóföldet közösen művelik.

II. típus. A szántóföldön kívül állatokat, gépeket is a szövetkezetbe visznek, de egy-kettőt mindenből megtarthatnak egyéni használatra is. (Természetesen csak a kisebb gépekből.)

III. típus. Mindent a szövetkezet közös tulajdonába adnak. A szövetkezettől 0,5 ha háztáji gazdaságot kapnak. A föld mind a három típusban a parasztok egyéni tulajdona marad. El is adhatják, de csak termelőszövetkezeti tagnak. A szövetkezetből való kilépéskor vagy kizárás esetén a kilépők, ill. kizártak földjüket a bevitt föld nagysága és minősége szerint kapják vissza. (Informationen über die Deutsche Demokratische Republik. 12. l.)

Mezőgazdasági termőterületek szövetkezeti használatban [41]

Időpont	Mezőgazdasági termőterület hektárban	A mezőgazdasági termőterület az NDK összterületéhez viszonyítva, %-ban	A termőterület megoszlása az egyes szövetkezeti típusok között %-ban		
			I. típus	II. típus	III. típus
1952. XII. 31.	218 043	3,4	80,3	7,3	12,4
1953. XII. 31.	754 301	11,6	51,6	3,3	45,1
1954. XII. 31.	931 393	14,3	18,7	1,5	79,8
1955. XII. 15.	1 279 200	19,7	9,3	0,7	90,0

A falu társadalmi és gazdasági struktúrája a NDK-ban[42]

Időpont	Üzemek összesen	Állami gazdaságok	Termelő szövetkezetek	Helyi mezőgazdasági üzemek	Más üzemek	Szocialista szektor	Egyéni gazdaságok
1950	100%	2,7	—	—	3,0	5,7	94,3
1955	100%	4,4	18,6	2,7	1,6	27,3	72,7

A német mezőgazdaság a NDK-ban biztosan halad a szocialista fejlődés útján. Az elmondottak természetesen nem azt jelentik, hogy a német parasztság körében a szocialista átszervezés teljesen zökkenőmentesen haladt és halad ma is előre. Sokkal hatalmasabb általakulásról van itt szó, semhogy akáresak elméletben elképzelhető lenne egy teljesen sima átállás. Az átmenettel járó megrázkódtatások azonban természetszerűen egyre kisebbednek. Annál is inkább, mivel a szövetkezeti mozgalom objektív feltételeinek gyors fejlődése mellett a német dolgozó parasztság tudatában is egyre világosabbá válik, hogy amennyire 1945-ben a mezőgazdasági termelés, a parasztság problémái megoldásának egyedül járható útja a nagybirtokok felosztása volt, úgy napjainkban a parasztság, s vele együtt a szocialista úton haladó ország biztos jövőjét csak a mezőgazdaság szocialista átalakítása biztosíthatja.

Orbán Sándor—M. Somlyai Magda

[41] Museum für Deutsche Geschichte. Archiv für Gegenwart. Bodenreform. Landwirtschaftliche Nutzfläche in genossenschaftlicher Nutzung.

[42] Bodenreform. Sozial-Ökonomische Struktur der Landwirtschaft in der DDR.

HIREK

Magyar kiadványok a nemzetközi történész-kongresszusra. A Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Bizottságának határozata értelmében történészeink az 1960 augusztusában tartandó X. nemzetközi stockholmi történészkongresszusra tanulmánykötetet készítenek. A tanulmánykötetben, amely az utóbbi öt év magyar történettudományi fejlődését van hivatva reprezentálni, közel harminc tanulmány jelenik meg, legjobb történészeink tollából. Az egyes tanulmányokat a külföldi történészek könnyebb tájékoztatása céljából a Studia Historica egyes számaiban is publikálják. A tanulmányokon kívül napvilágot lát egy kollektív munkával készülő beszámoló, amely a magyar történettudomány utolsó öt évi fejlődésének fő eredményeit tartalmazza. Ugyancsak külön jelenik meg az Intézet szerkesztésében egy olyan kiadvány, melynek hiányát már régóta érezzük: az 1945—1958-as évek magyar történettudományi termésének szemelvényes, rövid annotációkkal ellátott bibliográfiája. Ez utóbbi munka nemcsak orosz és francia nyelven, hanem — bővített formában — a magyar történetkutatók és a rokontudományok művelői számára magyar nyelven is megjelenik.

*

Az Egyetemi Tankönyvek vitája 1959 őszén fontos érdekes vita zajlott le Intézetünkben a honfoglalástól 1790-ig terjedő korszakkal foglalkozó egyetemi tankönyvek végleges kiadásának előkészítésére. Ismeretes, hogy az e korszakot tárgyaló egyetemi tankönyvek két kötetben, ideiglenes jelleggel, már régebben megjelentek. A megjelent köteteket Molnár Erik akadémikus irányítása alatt most kritikailag felülvizsgálták. Ennek kapcsán számos eszmei és tudományos hiányosság merült fel. A hibák nagyobbrészt a XVI—XVIII. század magyar történetének eddigi értékelésével függnek össze, s a függetlenségi harcok osztályjellegének hiányos elemzésében, a „nemzet"-fogalom tisztázatlanságában, helyenként a kuruc-nacionalista szemlélet maradványainak továbbélésében, a nem magyar népek történetének hungarocentrikus ábrázolásában jutottak kifejezésre. A vita sok, még véglegesen tudományosan el nem döntött problémát vetett fel, melyeknek tisztázása a továbbiakban elő fogja segíteni e századokra vonatkozóan a nacionalista torzításoktól mentes magyar történeti koncepció kialakítását.

*

A Történettudományi Intézet MSzMP alapszervezete 1959 őszén megvitatta az MSzMP Központi Bizottságának a párt VII. kongresszusára készült irányelveit. Az új 5 éves terv téziseiről rendezett vita referátumát Ránki György tartotta. Az alapszervezet a kongresszus lezajlása után kibővített taggyűlésen beszélte meg a kongresszus határozataiból a történészekre háruló ideológiai és tudományos feladatokat.

*

Intézeti kiadványok. Az Intézet gondozásában, illetve az Intézet tudományos munkatársainak tollából az 1959. év folyamán a következő önálló munkák jelentek meg:

Széchenyi István válogatott írásai. (Szerkesztette, magyarázta és a bevezető tanulmányt írta *Barta István.*) Bp. Gondolat Kiadó 1959, 470 l.

Kossuth Lajos: Országgyűlési Tudósítások. IV. k. 1834. dec. 1.—1835. aug. 26. (Kossuth Lajos Összes Munkái IV.) Sajtó alá rendezte *Barta István.* Bp. Akadémiai Kiadó 1959, 684 l.

Györffy György: Tanulmányok a magyar állam eredetéről. A nemzetségtől a vármegyéig, a törzstől az országig. Kurszán és Kurszán vára. A Magyar Néprajzi Társaság Könyvtára. Bp. Akadémiai Kiadó 1959, 168+15 l.

Heckenast Gusztáv: Fegyver- és lőszergyártás a Rákóczi-szabadságharcban. Bp.

Akadémiai Kiadó 1959, 148 l. (Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat 13.)

Magyar Történeti Bibliográfia. — Bibliographia historica Hungariae. 1825—1867. IV. k. Nemmagyar népek (nemzetiségek). Szerkesztették *Kemény G. Gábor és Katus László.* — Kiadta a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete. Bp. Akadémiai Kiadó 1959, XXV, 675 l.

M. Kondor Viktória: Az 1875-ös pártfúzió. Bp. Akadémiai Kiadó 1959, 148 l. (Értekezések a Történeti Tudományok köréből 11.)

Kovács Endre: A lengyel kérdés a reformkori Magyarországon. Bp. Akadémiai Kiadó 1959, 428 l.

Spira György: A magyar forradalom 1848—49-ben. Bp. Gondolat Kiadó 1959, 676 l.+4 mell.

HERBERT APTHEKER

Újabb irányzatok az amerikai történetirásban.*

Előadásunk célja, hogy röviden vizsgálat tárgyává tegyünk bizonyos, a második világháború óta az amerikai történetírásban domináló irányzatokat. Ebben a másfél évtizedben a hidegháború uralkodott. A hidegháború, amelyet az imperializmus — és elsősorban az amerikai imperializmus — kezdeményezett és folytatott, a kapitalizmus fenntartására irányul és a nemzeti felszabadító mozgalmak fékezését, a szocializmus elpusztítását célozza. Az ideológia, amely a hidegháborút tükrözi és védi, szélsőségesen reakciós ideológia. A kettő közötti kapcsolat különösen szembetűnő az Egyesült Államokban, minthogy ez az ország az imperialista rendszer központja.

A burzsoázia szemében ideológiailag a történelem rögtön a második helyen következik fontossági sorrendben a közgazdaságtudomány után, mivel nyilvánvaló, hogy a jelen a múltból táplálkozik, a jövő pedig a múlt és a jelen dialektikus összefonódása. Ebből következően, amit egy nép múltjáról tartanak és tanítanak, döntő következményekkel jár egy nép kormányzásában. Azáltal, hogy a burzsoázia a maga tetszése szerint mutatja be a múltat, képes arra, hogy hatékonyabban ellenőrizze a jelent, formázza a jövőt.

Ilyen okoknál fogva az amerikai történetírás uralkodó irányzatát a hidegháborús időszakban bizonyos neokonzervativizmus jellemezte. Filozófiailag az Egyesült Államok jellegzetesen pragmatikus és ekletikus szemléletmódja érvényesült, de ugyanakkor a misztikus idealizmus, irracionalizmus és a vallásosság felé mutató tendenciák is megjelentek. Az utóbbi irányzatok példái Charles A. Beard utolsó éveiben, továbbá Reinhold Niebuhr, Will Herberg és mások írásaiban bukkannak fel. Ugyancsak megfigyelhető az eredendő bűn fogalmának szekularizációja, továbbá az amerikai burzsoá entellektüellekre olyannyira jellemző cinikus és apatikus érzelmek megfelelő racionalizálása.

Ez a misztikus idealizmus többek között azt a célt szolgálja, hogy tagadja az okság fogalmát, ami pedig a tudomány egyik alappillére. Az okság elutasításának egy másik, méginkább bevett módja a „tényezők" (factors) vagy az úgynevezett „okok" halmozása, amelyek egyikét sem mérlegelik, viszont mindegyiküket diszkréten, más tényezőktől elszakítva mutatják be. Ilyen módon az okságot végtelenül sok „ok" segítségével eliminálják. Az okság ellen irányuló támadás természetesen valamennyi burzsoá tudományban jelen van, és kiváltképpen jellemző a történettudományra, ahol az oksági viszony a gyakorlat lényegét jelenti.

E neokonzervativizmus a politikai elmélet terén abban jelentkezik, hogy a demokrácia elveit tagadják, az elitizmus szükségességét hangsúlyozzák és azt, hogy a bürokráciát energikusan le kell építeni. Ebben a vonatkozásban Gaetano Mosca és Robert Michels művei bizonyos megújulást jeleznek.

Persze az is igaz, hogy mindezek az irányzatok és elvek generációkon keresztül megvoltak már az amerikai történetírásban: ami az újabb időkben újdonságot jelent, az nem más, mint az a szisztematikus mód, ahogyan ezeket az elveket kialakították (persze majdnem kizárólag ezek uralták a mezőnyt), továbbá az az erőszakosság, ahogyan az említett elveket kifejtik.

Az Egyesült Államok történetében a következőképpen érvényesül a neokonzervativizmus: az amerikai forradalmat úgy mutatják be, mint egy oly figyelemreméltó

* Herbert Aptheker, amerikai marxista történész 1959 nyarán hazánkban tartózkodott. Itt közölt előadása a Magyar Tudományos Akadémián történész-szakkörök előtt hangzott el.

eseményt, amely voltaképpen nem is volt forradalom. Megtudjuk, hogy inkább konzervatív mozgalom volt, amelyet az addig élvezett, de III. György nem illetékes miniszterei részéről ostoba módon megtámadott szabadság és örömteli élet védelmére indítottak. Amíg az uralkodó burzsoá történetírást mindig a tömegek mellőzése jellemzi — legfeljebb mint a történelem *tárgyai* és sohasem mint annak *alkotói* szerepelnek —, a neokonzervativizmust annak a gondolatnak határozott állítása jellemzi, hogy az amerikaiak többsége szemben állott a forradalommal, amelyet valami módon vezetőik „rájuk erőszakoltak".

Ha a Forradalom nem volt forradalom, akkor természetesen a Polgárháború sem volt valójában polgárháború, hanem inkább az északi és déli államok közti háború. Ez az utóbbi közkedvelt frázis az Egyesült Államok és a Konfederált Államok céljait és törekvéseit illetően a semlegesség szellemét terjeszti. Terjeszti továbbá azt a gondolatot, hogy a néger rabszolgaság intézménye a szerencsétlen marakodásban csupán jelentéktelen szerepet játszott s hogy voltaképpen csupán a forrófejű testvérek veszekedése volt, amelynek sohasem lett volna szabad bekövetkeznie. Minthogy azonban mégis megtörtént, a jövendő nemzedékek számára csupán a kölcsönös bátorság és helytállás tanulságait szolgáltatja. Általában a Polgárháborúval foglalkozó irodalom többnyire elítéli a konföderáltakat abban a vonatkozásban, hogy kinek volt igaza és kinek nem.

Ami az amerikai munkásmozgalom történetét illeti, a baloldal és a szocialista mozgalom valóságát e munkák erősen eltorzítják, mivel a neokonzervativizmus egyik tünete voltaképpen a hivatásosan kommunistaellenes történészek fellépése. E történészeket gyakran alapítványok pénzelik, ők pedig a Kommunista Párt történetéről írnak „objektív" tanulmányokat. Erről a témáról Theodore Draper, Irving Howe, Record Wilson és mások tollából jelentek meg könyvek, s bizonyosak lehetünk abban, hogy még több könyvet írnak majd, amíg csak fennáll az ilyen munkákra a kereslet.

A szakszervezeti mozgalmat a Gompersizmus műszavaival mutatják be, azt állítják, hogy az amerikai szakszervezeti mozgalom nélkülözte a politikai tartalmat és a szakszervezetek inkább béröntudatos, mintsem osztályöntudatos politikát folytattak. Ez tűnik ki John R. Commons munkájából, amely legalább azzal dicsekedhetik, hogy bőséges tényanyagot halmozott fel, Philip A. Taft, Selig Perlman és mások azonban mesterük művének silányabb változatát nyújtották.

Egészében véve az amerikai historiográfia, amely egy „Jim Crow" társadalmat tükröz és védelmez, tartalmában maga is Jim Crow maradt. Ezen a téren, hála a néger és a baloldali történészek erőfeszítéseinek és a nemzetközi diplomácia kényszerűsítő körülményeinek, az elmúlt húsz év alatt némi javulás mutatkozott, alapjaiban azonban az uralkodó történetírás a változásoktól érintetlen maradt.

(A neokonzervativizmus nemlétező dologként állítja be az amerikai imperializmust, mindaz, ami a múltban történt, csupán „Amerika gyarmatosító kísérlete" volt, hogy Julius W. Pratt professzor apológiájának címét idézzük. Ez a „gyarmatosító kísérlet" igazában és valójában nem volt imperialista jellegű és különben is — értesülünk a könyvből — csupán az iskolázatlan múlt egy mozzanata volt.)

A hidegháború befolyása a legújabbkori nemzetközi kapcsolatok története területén volt a legközvetlenebb, nem is kell többet mondanunk, mint azt, hogy a neokonzervativizmus ezen a téren teljes reakciós tűzzel és a külügyminisztérium nyílt mesterkedéseinek segítségével nyilvánult meg.

Az újkonzervativizmusnak az amerikai történetírásban játszott különösen jellemző tükörképe a „rablólovagoknak" (nagyiparosok) mint „az amerikai fejlődés konstruktív államférfiainak" dicsőítése volt. Ezt a kifejezést Allan Nevins-től és Louis Hacker-től kölcsönöztük. Ezen a téren az amerikai nép egész radikális monopóliumellenes hagyományát támadás érte olyan formában, hogy az legjobb esetben naív, a legrosszabb esetben hamis. A Carnegieket, Morganokat, Rockefellereket, Astorokat, Harrimanokat és a többi válogatott „Big Business"-pasát öntudatos hazafiakként mutatták be, akik önzetlenül és ragyogóan munkálkodtak Amerika természeti kincseinek és termelési kapacitásának fejlesztése érdekében. Minthogy az amerikai burzsoázia a monopolisztikus államkapitalizmus fokán áll és szükségét érzi, hogy a politikai hatalmat egyre inkább közvetlen formában ragadja kezébe — példa erre Harriman, New York állam volt kormányzója, és Rockefeller, a jelenlegi kormányzó — a neokonzervativizmus eme különleges tételének társadalmi gyökerei meglehetősen tisztán rajzolódnak elénk.

Az eddigiekben nagyon röviden vázoltam az újkonzervativizmusnak az Egyesült Államok történetírásában a hidegháborús időszakban mutatkozó leglényegesebb jelenségeit. Minden osztálytársadalomban azonban természetesen állandóan folyik az alapvető küzdelem és az az ideológia és az esztétika egész területén — ha más alakban is — ugyanolyan teljességgel nyilvánul meg, mint a politikában és a gazdasági életben.

Következésképpen tény, hogy a baloldalon és a marxista történészeken kívül, — akikkel külön előadásban kellene foglalkoznunk — még az akadémikus történetírás köreiben is mutatkozik az uralkodó irányzattal szemben ellenzék. Filozófiailag bizonyos fokig az alapvető demokratikus eszmék védelmét jelentik David Spitz, Robert S. Lynd, Joseph Wood Krutch, Henry Steele Commager, Lewis Munford és mások írásai.

Különösen John Richard Alden, Merrill Jensen és Curtis P. Nettels voltak azok, akik élesen szemben állnak a neokonzervativizmussal a Forradalom Korát, Oscar Sherwin és Kenneth Stampp a Polgárháborút illetően, és néhány fehér történész, köztük délieik, mint C. Vann Woodward valamelyest felfogták a fehér sovinizmus szörnyűségeit. Az amerikai történetírás más területein rendkívül jelentős munkát végzett Fred Shannon, Howard K. Beale és növekvő számú kiválóan képzett néger történész, köztük John H. Franklin, Rayford W. Logan és mások.

Még a nemzetközi kapcsolatok területén is megjelent néhány, a hivatalos irányzattal szinte szembehelyezkedő könyv. Kimagaslik ezek közül C. Wright Millsnek „A harmadik világháború okai" és William A. Williams-nak „Az amerikai diplomácia tragédiája" című műve. Mindketten hajlandóságot mutatnak arra, hogy a jelenlegi nemzetközi helyzet „két tömb" teóriájának uszályába kerüljenek — à la titoizmus —, szükség van tehát arra, hogy megpróbáljuk meggyőzni a szerzőket: ez a tétel téves. A jelenkori Amerikában mégis mindkét szerző valóban a diplomáciatörténetnek olyan változatát adta elő, amely teljességgel különbözik a Pentagon és a külügyminisztérium álláspontjától és amennyiben véleményük ezektől eltér, annyiban közelebb állnak a realitáshoz. Ezenkívül mindketten le is vonják a következtetéseket történelmi tanulmányaikból, méghozzá határozottan azt, hogy csakis a békés egymás mellett élés politikájának van értelme, egyedül ez felel meg az Egyesült Államok érdekeinek.

A történészek „Big Bussiness" iskoláját ugyancsak kemény ellentámadás érte — nemcsak a baloldal részéről, amely nagyon messze van attól, hogy tért nyerjen, — hanem még a burzsoá történészkörökön belül is.

A McCarthyizmus legrosszabb megnyilvánulási formáinak a közelmúltban történt veresége, azaz 1955 óta, az amerikai történészek körében ellenállási bázis alakult ki a neokonzervativizmussal szemben. Az utóbbi, noha még uralkodó helyzetet foglal el, olyannyira eltérő álláspontot képvisel a legszebb amerikai hagyományokkal szemben, hogy tartós uralma rendkívül valószínűtlennek látszik. Az amerikai közvélemény általános irányzata az elmúlt négy vagy öt évben határozottan a jobboldal ellen fordult. Ha ez folytatódik — és talán meg is gyorsul —, ez egyre tisztábban nyilvánulhat meg az ország politikai életében. Ha ez bekövetkezik, némi joggal remélhetjük, hogy az amerikai történetírás liberálisabb irányt fog követni, a baloldal pedig, Amerikában és másutt, jelentős, ha nem is döntő befolyást érvényesíthet.

A Szovjet Tudományos Akadémia Történettudományi Osztályának 1959. évi tudományos terve

(Ju. O. Bem beszámolója a Voprosi Isztorii 1959. 2. számában)

A Szovjet Tudományos Akadémia Történettudományi Osztályának közgyűlése jóváhagyta intézetei 1959. évi tudományos kutatási tervét. A terv a Szovjetunió Kommunista Pártja által kitűzött feladatok szem előtt tartásával határozta meg a tudományos kutató munka alapvető témaköreit.

A Szovjetunió Kommunista Pártjának XX. kongresszusa rámutatott arra, hogy szükséges volna mielőbb felszámolni azt az elmaradást, amely a szovjet korszak, valamint az egyetemes legújabbkor (többek között a keleti országok) történetének tudományos feldolgozása terén mutatkozik. Ugyancsak felhívta a figyelmet a marxista—leninista elmélet alkotó módon történő alkalmazásának, továbbá a társadalmi jelenségek magyarázatánál még előforduló személyi kultusz, dogmatizmus, sematizmus és vulgarizálás kiküszöbölésének szükségességére. Az SzKP. XX. kongresszusa, valamint a párt és a kormány ezt követő intézkedései által ösztönzött tudósok jelentős munkát végeztek a burzsoá történelemhamisítás és a revizionizmus elleni harc, a történettudomány alkotó továbbfejlesztése terén.

N. Sz. Hruscsov, az SzKP Központi Bizottságának első titkára a párt XXI. kongresszusán fontos feladatul tűzte ki a történészek számára olyan összefoglaló művek megírását, amelyek felölelnék a szocializmus építésének gyakorlatát, tanulmányoznák

a szocializmusból a kommunizmusba vezető átmenet törvényszerűségeit, síkra szállnának a marxista—leninista elmélet tisztaságáért, s ugyanakkor tartalmaznák a revizionizmus és a burzsoá ideológiák tudományos bírálatát.

A szovjet történészek 1959-ben hozzáláttak a történettudományi kutatómunka hétéves tervének megvalósításához.

Az 1959. évi terv alapját a Történettudományi Osztály által kidolgozott s az Akadémia elnöksége által jóváhagyott átfogó témák és fontosabb problémakörök képezik. Az egyes munkálatok összehangolása céljából tudományos tanácsok alakultak s országos viszonylatban ezek szervezik és irányítják a témák „komplex" kutatását. Az egyes történeti problémák valóban mélyenszántó tanulmányozásához azonban szükséges a Szovjetunió és a népi demokratikus országok történészeinek az összefogása is. Éppen ezért az 1959. évi tervben jelentősen megnőtt a szocialista tábor tudósainak közös erőfeszítésével megoldandó kutatási munkák aránya. A fentieken túl szükség van arra is, hogy az eddiginél magasabb tudományos színvonalon történjék egyrészt a SzTA keretében folyó kutatások, másrészt a szövetségi köztársaságok akadémiáinál és főiskoláin tevékenykedő nagyszámú történészek alkotó munkásságának összehangolása.

A szövetségi köztársaságok tudományos akadémiái részt vesznek a szovjet népek kultúrájával és életével foglalkozó munkák megírásában, „A világ népei" c. sorozat köteteinek összeállításában, az egyes köztársaságok művészettörténeti kutatásait összefoglaló történeti-etnográfiai atlaszok elkészítésében stb. A Történettudományi Osztály és a szövetségi köztársaságok tudományos akadémiái által közösen végrehajtandó feladatok sorában ez évben jelentős számban szerepelnek a közös (balti, türkmén, tadzsik, kirgiz, stb.) expedíciók. Az 1959. évi terv feladatul tűzi ki az Osztály intézetei számára a szövetségi köztársaságok tudományos akadémiáinál készült munkák lektorálását és megvitatását is.

Az 1959. évi tervet a korábbiaktól elsősorban az a törekvés különbözteti meg, hogy összeállításának alapjául ne az egyes munkatársak egyéni óhajai szolgáljanak, hanem az az elv, hogy a tudományos munkatársak tevékenységét lényegében a szovjet történettudomány fő témáinak és legfontosabb problémaköreinek kidolgozására kell összpontosítani. A Történettudományi Osztályhoz tartozó intézetek tudományos-kutató munkásságának formája: monográfiák írása, összefoglaló munkák, tan- és segédkönyvek készítése, történeti értékű ritkaságok és dokumentumok publikálása.

1. „A szocializmus építése a Szovjetunióban" c. témán belül a következő problémakörök kerülnek kidolgozásra: „A Nagy Októberi Szocialista Forradalom története", „A Szovjetunió külpolitikájának története", „A szovjet népek művelődés- és művészettörténete a szocializmus korában".

Figyelembe véve „A Nagy Októberi Szocialista Forradalom története" c. problémakör nagy tudományos, politikai és gyakorlati jelentőségét, az adott problémakörrel foglalkozó szovjet történészeknek minden erejükkel arra kell törekedniök, hogy az Októberi Forradalom alapvető kérdéseiről az elkövetkező években monográfiák lássanak napvilágot; kollektív, összefoglaló jellegű munkálatok jelenjenek meg arról, hogy a párt vezette munkásosztály, szövetségben a parasztsággal, miként harcolt 1917 októberében a kapitalisták és a földesurak uralmának megdöntéséért, az igazi népi hatalom győzelméért. Be kell mutatni a dolgozók alkotó tevékenységét, részvételét a forradalom előkészítésében és végrehajtásában, ugyanakkor teljes egészében vizsgálva a Kommunista Párt és vezetője, V. I. Lenin irányító szerepét is. E feladatot végrehajtandó a Szovjet Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete az 1959. évben nagy kollektív munkálatot indít „A Nagy Októberi Szocialista Forradalom" címmel. Ezen túlmenően a terv előirányozza „A Nagy Októberi Szocialista Forradalom krónikája" c. ötkötetes kiadvány befejezését is, míg nyomdába a 4. kötet kerül. Az Intézet munkatársai ebben az évben a következő monográfiákon dolgoznak: „A katonai forradalmi bizottságok az Októberi Forradalomban" (I. G. Dikov kandidátus), „A munkás- és katonaküldöttek szovjetjei az Októberi Forradalomban" (G. N. Golikov kandidátus), „A parasztküldöttek szovjetjei 1917-ben" (O. N. Mojszejeva kandidátus), „Munkásmozgalom Oroszországban a forradalom békés fejlődési szakaszában, 1917 március—június" (L. Sz. Gaponyenko kandidátus) stb. A Szovjet Tudományos Akadémia kazáni filiáléjának tudományos munkatársa, M. K. Muharjamov tovább dolgozik „Az Októberi Forradalom és a tatár szocialista nemzet kialakulása" c. monográfiáján. Kiadásra készül V. I. Maszezerszkij kandidátus „Karélia a polgárháború éveiben" c. munkája (a SzTA karéliai filiáléjánál). A terv előirányozza az Októberi Forradalom történetéről a szovjethatalom 40. évfordulója alkalmából megindított dokumentumpublikáció folytatását.

Komoly erőfeszítéseket fog igényelni „A szocializmus építése a Szovjetunióban" c. problémakör további kutatása. Jelentős tudományos eredmény e téren „A Szovjet-

unió története a szocializmus korszakában" c. tankönyv, valamint „A Szovjetunió a népgazdaság helyreállításának (1921—1925) korszakában" c. kollektív mű elkészítése. Ezek azonban csupán a kezdeti lépések.

Alaposabban kell tanulmányozni a szocialista termelési mód kialakulásának és megerősödésének törvényszerűségeit, s elemezni kell azt, hogy a szovjet társadalmi és államrend miért van fölényben a kapitalistával szemben.

A SzTA Történettudományi Intézete az 1959. évben hozzákezd „A Szovjetunió iparosodásának története (1926—1934)" c. kollektív munkálathoz, valamint „A szovjet ipar az ország védelméért 1918—1920-ban", „Moszkva munkásosztálya a háború előtti időszakban (1935—1941)", „Leningrád dolgozói szülővárosuk helyreállításáért (1944—1946)", „A szovjet dolgozók küzdelme a Donyec-medence helyreállításáért (1943—1950)" c. monográfiák elkészítéséhez (D. A. Kovalenko kandidátus, D. V. Djagilev, A. V. Karaszev, Sz. M. Kljackin). A történettudományok doktora, M. P. Kim folytatja „A Szovjetunió a népgazdaság szocialista újjáépítésére való áttérés idején (1926—1927)" c. kérdés tanulmányozását.

A szovjet parasztság történetével a következő monográfiák foglalkoznak: A. P. Kucskin, a történettudományok doktora: „A kazah aul társadalmi-gazdasági és politikai fejlődése (1926—1929)", Ju. V. Arutyunjan kandidátus: „A műszaki termelő gárda kialakulása a szovjet mezőgazdaságban (1928—1958)" stb.

A nemzetiségek és a szovjet állam történetét érinti Sz. N. Jakubovszkaja kandidátus tervbe vett monográfiája: „A szövetségi állam szerepe a korábban elnyomott népek elmaradottságának felszámolása terén (1924—1932)" valamint a „Leningrád története" (4. köt.), „A Baskir ASzSzK története" (2. köt.), „A szocializmus építésének története Dagesztánban", valamint „A Komi ASzSzK története" stb. összefoglaló jellegű munkák.

Tudományos és politikai szempontból nagy jelentőségű a szovjet külpolitika történetének, valamint a jelenlegi nemzetközi viszonyoknak a tanulmányozása. Ennek az utóbbi évek során nem szenteltek kellő figyelmet, bár ugyanezen idő alatt a burzsoá történészek egy sor olyan művet adtak ki, amelyekben durván eltorzítják és meghamisítják a Szovjetunió külpolitikáját, az egyes országokhoz fűződő kapcsolatát, s ugyszintén a szovjet kormány állásfoglalásait az egyes fontos nemzetközi kérdésekben. Éppen ezért a tudósoknak olyan műveket kell alkotniok, amelyekben részletesen és alaposan kifejtik a Szovjetuniónak a békéért, a különböző társadalmi és gazdasági rendszerű államok békés együttéléséért folytatott következetes politikáját. A szovjet külpolitika meghamisítóit leleplező művek alkotásával energikusan harcba kell szállni a rágalmazókkal, konkrét példák segítségével be kell mutatni a szovjet külpolitika fölényét és azt az alapvető különbséget, amely közte és az USA, Anglia, Nyugat-Németország és más olyan burzsoá államok külpolitkája között fennáll, amelyek napjainkban agresszív tömbökben egyesülve nem egy esetben majd katasztrófába sodorták a világot. „A Szovjetunió külpolitikájának története" c. témával kapcsolatban folytatjuk a Szovjetunió külügyminisztériumának a Történettudományi Osztály részvételével megindított „A Szovjetunió külpolitikája" c. többkötetes dokumentumpublikációját. Az 1959. évben lesz nyomdakész állapotban a sorozat 3. kötete. Számos monográfia szerepel a tervben: „Az orosz—angol viszony 1917-ben" (A. V. Ignatyev kandidátus), „A szovjet—amerikai viszony 1917—1925-ben" (A. V. Berjozkin kandidátus), „A szovjet—francia viszony 1929—1935" (A. Z. Manfréd, a történettudományok doktora), „A szovjet—iráni viszony 1917—1927" (M. V. Popov kandidátus).

„A Szovjet népek művelődés- és művészettörténete a szocializmus korában" c. problémakör kidolgozásában részt vesz a Történettudományi Intézet, a Művészettörténeti Intézet, valamint a SzTA dagesztáni, kazáni és karéliai filiáléja. Ezen belül fontos helyet foglal el a szovjet-orosz művészet történetével foglalkozó többkötetes összefoglaló jellegű munka, valamint számos monográfia és gyűjtemény. Így pl. a SzTA Művészettörténeti Intézete 1959. évi tervébe felvette a következő gyűjteményes kötetek kiadását: „A szovjet architektúra kérdései", „A modern zenei dramaturgia problémái", s R. N Jurenyev kandidátus monográfiáját: „A szovjet filmvígjáték története".

A SzTA dagesztáni karéliai és kazáni filiálái ez évben is folytatják a lezgek, dargok, karélek és tatárok anyagi kultúrájának tanulmányozását.

2. A terv második alapvető témaköre: „A Szovjetunió népeinek története és művelődéstörténete a legrégibb időktől a szovjet korszakig". Ez a témakör a következő problémákat öleli fel: „Az ősközösségi és rabszolgatartó rendszer a Szovjetunió területén", „A Szovjetuniót alkotó népek etnogenezisének és etnikai összetételének kérdései", „A feudalizmus kialakulása a Szovjetunió területén", „A Szovjetunió népeinek története a feudalizmus korában", „A mezőgazdaság, a parasztság és a parasztmozgalmak

története Oroszországban", „A kapitalizmus kibontakozása a Szovjetunió területén", „Oroszország külpolitikája az imperializmus korszaka előtt", „A Nagy Októberi Szocialista Forradalom történeti előfeltételei", „A szovjet népek forradalom előtti művészetének története".

„Az ősközösségi és rabszolgatartó rendszer a Szovjetunió területén" c. problémacsoporton belül az archeológiai ásatások anyagának széleskörű felhasználásával tovább folyik az ország területén élt legrégibb lakosság ősközösségi gazdálkodásának, társadalmi szervezetének, valamint életmódbeli és kulturális sajátosságainak kutatása.

Serény tevékenységet kell kifejtenie a SzTA Anyagi Kultúra Története Intézetének is. Az Intézet megkezdi „A szovjet észak népeinek legrégibb története" c. gyűjteményes kötet előkészítését, folytatja (a Történettudományi Intézettel közösen) a „Boszporuszi feliratok" c. kétkötetes kiadvány munkálatait (szerkesztik M. N. Tyihomirov és V. V. Sztruve akadémikusok), nyomdába adja az olbiai archeológiai expedíció tevékenységét tükröző „Olbia" c. gyűjteményt. A Történettudományi Intézet tudományos munkatársa, N. Sz. Belova monográfiát készít „Boszporusz és Meotisz" címmel.

A Szovjetunió etnikai történetének további feldolgozását célozza „A szovjet népek etnogenezisének és etnikai összetételének kérdései" c. problémakör. Ezen belül fontos hely illeti meg a Szovjetunió területén legkorábban élt népek etnikai antropológiájának, települési viszonyainak és eredetüknek tanulmányozását. Az e problémakörben végzett munkálatok eredményei részben történeti-etnográfiai monográfiákban, részben a Szovjetunió egyes területeit felölelő etnikai térképek elkészítésénél kerülnek felhasználásra.

A fenti problémakörrel kapcsolatos kutatások legtöbbje bekerült a SzTA Etnográfiai Intézetének 1959. évi tervébe. Az Intézet folytatja „A Szovjetunió területén élt legrégibb lakosság antropológiai típusait rekonstruáló atlasz" munkálatait; „Az evenkek" (G. M. Vaszilevics kandidátus), „A csukcsok" (I. Sz. Vdovin kandidátus), „A karakalpakok" (T. A. Zsdanko kandidátus) stb.

„A feudalizmus kialakulása a Szovjetunió területén" c. problémakör szerves alkotó részét képezi „A feudalizmus eredete" c. összefogó problémának. A hazai feudális viszonyok kialakulási folyamatát megvilágító anyag felhasználásával folytatódnak a következő munkálatok: „Rusz és az államiság létrejötte a keleti szlávoknál" (B. A. Ribakov akadémikus), „Rusz korai külpolitikája" (V. T. Pasuto kandidátus), „Város és városi kultúra a korai Ruszban" (az Anyagi Kultúra Története Intézetének munkatársai által készített kollektív mű) stb.

„A Szovjetunió népei a fejlett feudalizmus korában" c. problémakör kidolgozásában részt vesz a Történettudományi Intézet, az Etnográfiai Intézet, valamint a SzTA dagesztáni és moldvai filiáléja. A terv nagy figyelmet szentel a XIII—XVII. századi orosz állam, valamint a fejlett feudalizmus-korabeli belorussz, ukrán, észak-kaukázusi és közép-ázsiai népek társadalmi-gazdasági viszonyainak tanulmányozására.

A Történettudományi Intézetben tovább folytatódnak a következő monográfiák munkálatai: „Az orosz állam társadalmi-gazdasági rendje a XIII—XV. században" (I. I. Szmirnov, a történettudományok doktora), „Belorusszia városai a XVII. sz. első felében" (A. I. Baranovics, a történettudományok doktora) stb. E problémakörön belül új munkálat: „A kazah-kirgiz belső-horda története a XVIII. sz. 40—70-es éveiben (N. G. Apollova kandidátus).

A szovjet agrártörténészek figyelmének középpontjában „A mezőgazdaság, a parasztság és a parasztmozgalmak története Oroszországban" c. problémakör áll. A vitathatatlan eredmények ellenére (ld. B. D. Grekov és N. M. Druzsinyin akadémikusok munkáit) e téren még igen sok a megoldásra váró probléma. Figyelmesebben kell tanulmányozni a következő kérdéseket: a termelőerők fejlődése a Szovjetunió különböző népeinek mezőgazdaságában, a különböző földművelési rendszerek elterjedése és fejlődése, a terméshozam dinamikája stb. Nagy feladatok várnak a történészekre a parasztmozgalmak és elsősorban a Razin és Pugacsov vezette felkelések tanulmányozása terén.

Ezen problémakör feldolgozásával elsősorban a Történettudományi Intézet foglalkozik, melynek munkatársai az 1959. évben a következő monográfiák munkálatait folytatják: „Az orosz parasztság története a XV—XVII. sz. első felében" (L. V. Cserepnyin, a történettudományok doktora), „Orosz paraszttelepítések az Uralon túli vidéken a XVII—XVIII. században" (N. V. Usztyugov, a történettudományok doktora), „Az orosz falu a jobbágyság eltörlése után (a XIX. század hatvanas éveiben)" (N. M. Druzsinyin akadémikus).

„A kapitalizmus kibontakozása a Szovjetunió területén" c. problémakör kutatói — „A kapitalizmus keletkezése" c. átfogó probléma részeként — a feudális társadalomból sarjadó kapitalista viszonyok keletkezését, az eredeti tőkefelhalmozás formáit és módjait, valamint az oroszországi kapitalizmus keletkezésének sajátosságait vizsgálják,

s el kell dönteniök olyan vitás kérdéseket, mint pl. az orosz manufaktúrák társadalmi-gazdasági természete, az ipari forradalom Oroszországban, a szovjet népek történetének periodizációja.

Az 1959. évben az alábbi munkálatok indulnak: „Az egyes körzetek kapcsolatai és a kereskedelem szervezése a XVII—XVIII. sz. mesgyéjén" (Je. I. Zaozerszkaja, a történettudományok doktora), „A volgai kereskedelmi út s a közép- és alsó-volgamenti városok a XVII. század második felében" (N. A. Baklanova filológiai kandidátus), „Az orosz városok társadalmi-gazdasági története a XVIII. sz. második felében" (Ju. R. Klokmann kandidátus). V. K. Jacunszkij, a történettudományok doktora, befejezi „Manufaktúra és gyár a forradalom előtti Oroszországban" c. monográfiáját, M. V. Nyecskina akadémikus pedig folytatja „A ‚Föld és szabadság' (Zemlja i volja) a XIX. sz. 60-as éveiben" c. probléma kutatását.

„Oroszország külpolitikája az imperializmus korszaka előtt" c. problémakör egyike a legkevésbé tanulmányozottaknak. Egy sor készülő monográfia enyhít valamit a helyzeten. Ezek: „Az 1558—1561. évi livoniai háború" (H. H. Kruusz, a SzTA levelező tagja), „A harmincéves háború és a moszkvai állam" (B. F. Porsnyev, a történettudományok doktora), „Az 1812. évi honvédő háború" (L. G. Beszkrovnij, a történettudományok doktora). Nagy tudományos és társadalmi-politikai jelentőséggel bír „A Nagy Októberi Szocialista Forradalom történeti előfeltételei" c. problémakör tanulmányozása, mivel Oroszországban győzött először a szocialista forradalom, melynek nyomán a hatalom a munkásosztály és az általa vezetett dolgozó parasztok kezébe került. A szovjet történettudomány egyik legfontosabb feladata az, hogy nagy gondossággal feltárja e nagyjelentőségű esemény történeti törvényszerűségeit és előfeltételeit, s bebizonyítsa a forradalom elkerülhetetlenségét és elháríthatatlanságát. Az ezzel kapcsolatos kutatómunka két irányban folyik, egyrészt a XIX. század végi, XX. század eleji Oroszország társadalmi-gazdasági fejlődésének, másrészt a hazai forradalmi mozgalom XIX. század végén kezdődő proletár-szakaszának tanulmányozása vonalán.

A Történettudományi Intézet az 1959. évre e témakörből négy kérdést emelt ki, amelyekről a következő monográfiák készülnek: „A német tőke Oroszországban" (V. Sz. Djakin kandidátus), „Orosz—amerikai gazdasági kapcsolatok a XIX. sz. végén, a XX. sz. elején" (R. S. Ganyelin kandidátus), „Az oroszországi munkásosztály a reakció éveiben — 1907—1910" (N. Sz. Truszova kandidátus), „Pétervár munkásai a februári polgári demokratikus forradalom előestéjén és a forradalom alatt" (I. A. Baklanova kandidátus).

„A szovjet népek forradalomelőtti művészetének története" c. problémakört elsősorban a Művészettörténeti Intézet munkatársai dolgozzák ki. Az Intézet az 1959. évben folytatja „Az orosz művészet története" c. sorozat VII., VIII. és IX. kötetének munkálatait. A. V. Bunyin, a művészettörténeti tudományok doktora hozzákezd „A városképző építőművészet története" második kötetének megírásához. O. I. Podobedova művészettörténeti kandidátus nyomdába adja „A régi orosz miniatúra története" c. monográfiáját.

3. A terv harmadik alapvető témaköre „Európa és Kelet szocialista országainak története és művelődéstörténete", mely a következő problémacsoportokat foglalja magában: „A népi demokrácia létrejötte és fejlődése az európai és keleti szocialista országokban", „Történeti és kulturális kapcsolatok a Szovjetunió és a szocialista országok népei között a múltban és a jelenben", „A népi demokratikus országok szocialista kultúrája".

A szocialista világrendszer létrejötte azt a feladatot rótta a marxista történettudományra, hogy gondosan tanulmányozza az európai és a keleti népi demokratikus országokban végbement és végbemenő szocialista átalakulási folyamatokat. Ezzel kapcsolatosan merült fel „A népi demokrácia keletkezése és fejlődése az európai és a keleti szocialista országokban" c. problémakör, melynek kidolgozása amúgyis sok kívánni valót hagy maga után, hisz pl. mindezideig nincs még átfogó jellegű mű a szocializmus építéséről a keleti, de úgyszintén a nem-szláv demokratikus országokban sem (Románia, Magyarország, Albánia), holott nyilvánvaló, hogy a szocializmus építésével kapcsolatos általános törvényszerűségeik és fő sajátosságaik, konkrét módszereik és formáik elemzése és tanulmányozása igen nagy elméleti és gyakorlati jelentőséggel bírna.

Az 1959. évi terv a következő munkálatokat irányozza elő: „Termelőszövetkezeti formák a Vietnami Demokratikus Köztársaság mezőgazdaságában" (A. G. Mazajev, a közgazdasági tudományok kandidátusa), „A Koreai Népi Demokratikus Köztársaság gazdasági rendje" (a SzTA Orientalisztikai Intézetének kollektív munkája), „A magyar nép harca a népi demokratikus rendszer létrehozásáért és megszilárdításáért, 1944—48" (L. N. Nyecsinszkij és A. I. Puskás kandidátusok monográfiája).

„A Szovjetunió és a szocialista országok közötti történeti és kulturális kapcsolatok" c. problémakör azoknak a merőben újtípusú kapcsolatoknak a tanulmányozását tűzi ki célul, amelyek a társadalmi élet minden területén a szocialista tábor országai

között kialakultak. A kutatómunka két irányban folyik: *a)* A szovjet—kínai és a szovjet—mongol kapcsolatok története; *b)* történeti, kulturális és nyelvi kapcsolatok az európai szocialista országok népei között. E kérdéseket a Sinológiai, Orientalisztikai, Szlavisztikai és Művészettörténeti Intézetek dolgozzák ki. Az 1959. évi terv a következő új munkákat tartalmazza: „A Szovjetunió és a Kínai Népköztársaság gazdasági együttműködése" (M. I. Szladkovszkij, a közgazdasági tudományok kandidátusának monográfiája), „Szovjet önkéntesek — a kínai nép szabadító harcának résztvevői" (visszaemlékezések), „Az orosz és csehszlovák művészet fejlődése és kapcsolataik" (a Művészettörténeti Intézet valamint a Csehszlovák Tudományos Akadémia által közösen kiadásra kerülő cikkgyűjtemény), „Orosz—bolgár irodalmi kapcsolatok a XX. század 20—30-as éveiben" (V. I. Zlidnyev, a filológiai tudományok kandidátusa) stb. „A népi demokratikus országok szocialista kultúrája" problémakörből a Sinológiai Intézet szándékozik kiadványokat szentelni Kuo Mo-zso és Can Ke-csia (Sz. D. Markova filológiai kandidátus) valamint Mao Tun (V. F. Szorokin) munkásságának.

4. „Az ázsiai és afrikai országok legújabbkori története" összefoglaló nagy téma a következő problémaköröket foglalja magában: „Afrika jelentősége az imperializmus gyarmati rendszerében: az afrikai népek nemzeti-felszabadító harca", „A függetlenné vált keleti országok gazdasági, politikai és kulturális fejlődése", „Az ázsiai és afrikai népek etnikai összetétele és etnikai sajátosságai".

A kutatásokat elsősorban a Sinológiai, valamint az Etnográfiai Intézet végzi, szoros együttműködésben a Világgazdasági és Nemzetközi Kapcsolatok Intézetével, a Történettudományi Intézettel, ill. egyéb intézményekkel. Különösen nagyjelentőségű „Az imperializmus gyarmati rendszerének válsága és széthullása" c. problémakör tanulmányozása.

Az imperializmus gyarmati rendszerének széthullása napjaink egyik igen fontos világtörténeti folyamata, mivel ez nem csupán szerves része a kapitalizmus általános válságának (annak második szakaszában), hanem egyúttal e válság állandó éleződését kiváltó tényező is. E válság a Nagy Októberi Szocialista Forradalommal vette kezdetét, midőn e forradalom új történelmi korszakot nyitott; az ázsiai és afrikai elnyomott, gyarmati népek felszabadulásának, a keleti államok függetlenségének korszakát. E fenti problémakör kidolgozása során elemezni kell az imperialista gyarmati rendszer válságának legújabbkori okait, feltárva e széthullási folyamat háború utáni menetét is. A szovjet történészeknek be kell mutatniok azt a hatást, amelyet az Októberi Forradalom, a szocializmus majd a kommunizmus szovjetunióbeli építése, de úgyszintén az antifasiszta koalíció második világháborús győzelme az ázsiai és afrikai gyarmati és félgyarmati országokra gyakorolt. A kutatómunka három irányban folyik: *a)* az imperialista országok gyarmati politikája az ázsiai országokban: „Az amerikai imperializmus — Dél-Korea elnyomója" (G. F. Kim kandidátus monográfiája), „Nemzetközi kapcsolatok a Közel-Keleten 1917—1950". *b)* A keleti népek nemzeti-felszabadító mozgalma: „Az indiai nép harca függetlenségének megszilárdításáért" (J. P. Naszenko kandidátus monográfiája), „Az arab egység eszméje" c. gyűjteményes kötet stb. *c)* A függő keleti országok társadalmi, gazdasági és művelődés-története a kapitalizmus általános válságának idején: „Törökország legújabbkori története" (M. A Kerimov és B. M. Pochverij kandidátusok munkája), „Taiföld gazdasági helyzete" (A. A. Dimitrijev közgazdaságtudományi kandidátus), „Agrárkérdés és parasztmozgalmak a Fülöp-szigeteken" (G. I. Levinszon kandidátus) stb.

E témakör egyéb kérdéseivel kapcsolatban a terv a következő munkákat irányozza elő: „Afrika politikai és gazdaságtörténetének egyes kérdései" c. gyűjteményes kötet, „Az Aranypart lakóinak harca függetlenségükért" (I. I. Potyehin történettudományi doktor monográfiája), „A kasmiri kérdés" (G. A. Szokolov) stb.

5. Az ötödik nagy témakör „A kapitalista országok története a kapitalizmus általános válságának idején", amely a következő problémacsoportokat foglalja magában: „A második világháború története", „Az európai és amerikai kapitalista országok, valamint Japán legújabbkori története", „A nyugat-európai és amerikai országok, valamint Japán művészete a kapitalizmus általános válságának idején".

A fentiek sorában igen nagy elméleti és politikai jelentőséggel bír a második világháború történetének kutatása, az egyes — abban résztvevő — imperialista államok szerepének tanulmányozása, továbbá annak a világtörténelmi jelentőségű szerepnek a bemutatása, amelyet a Szovjetunió a fasizmus leverésében játszott stb.

A kapitalista országokban a háború utáni években igen sok olyan mű jelent meg a második világháborúval kapcsolatban, amely szándékosan eltorzítva ábrázolja annak menetét, de kitörésének okait is. S bár a szovjet tudósok lankadatlanul harcolnak az ilyen hamisítások ellen, mégis igen kevés még az e témával foglalkozó munkák száma;

e problémakör még egyáltalán nincs megnyugtatóan megoldva. A szovjet történészek egyik igen fontos feladata a második világháború elmélyült tanulmányozása s az 1938—1941 évek nemzetközi eseményeit világosan és sokoldalúan bemutató tudományos munkák és okmánypublikációk létrehozása.

E kérdésekben a Történettudományi és Szlavisztikai Intézet munkatársai dolgoznak. Az 1959. évben a következő monográfiák folytatását irányozza elő a terv: „A második világháború történetírása" (I. M. Majszkij akadémikus), „A skandináv burzsoá történetírás hamisításai a második világháború történetéről" (V. V. Pohlebkin kandidátus), „Franciaország a második világháború első szakaszában" (L. P. Lavrov kandidátus), „Bulgária a második világháborúban" (L. B. Valev kandidátus). A kapitalista országok legújabbkori történetével foglalkozó kutatók egyik fontos feladata leleplezni a kapitalista rendszer ellentmondásait elleplezni igyekvő burzsoá históriusok hamis koncepcióit, bemutatni az irányadó imperialista politikusok népellenes belpolitikáját, a polgári demokrácia válságát.

Komoly figyelmet kell szentelni a következő kérdések vizsgálatára: osztályerőviszonyok a kapitalista országokban a kapitalista rendszer általános válságának idején, az osztályharc élesedése, a munkás-, paraszt-, antifasiszta, és demokratikus mozgalmak fellendülése. Tudósainknak még határozottabban le kell leplezniök azoknak a kapitalista országoknak az agresszív és reakciós külpolitikáját, amelyek arra törekednek, hogy feltartóztassák a gyarmati rendszer széthullását, továbbá aláássák és meggyengítsék a szocialista táborhoz tartozó országok egységét és összefogását. E kérdések kidolgozását a Történettudományi Intézet 1959. évi tervében a következő munkálatok szolgálják: „Az Osztrák—Magyar Monarchia politikai válsága és szétesése 1918-ban" (Je. I. Rubinstein történettudományi doktor monográfiája), „Ausztria legújabbkori története 1929—1938" (V. M. Turok-Popov, a történettudományok doktora), „Kanada belpolitikája a második világháború éveiben" (Sz. F. Molocskov kandidátus).

A nyugat-európai, amerikai és japán művészet tanulmányozásának részeredményeként a Művészettörténeti Intézet 1959-ben befejezi „A modern külföldi dramaturgia" c. tanulmánygyűjtemény második kötetét.

6. „A szocializmus és a nemzetközi munkásmozgalom története" című hatodik nagy témakör két problémacsoport kidolgozására törekszik: „A szocialista eszmék és a proletariátus osztályharcának története a kapitalizmus általános válságáig", valamint „A nemzetközi munkásmozgalom története a kapitalizmus általános válságának időszakában". E témakörön belül meglehetősen szerteágazó kérdések egész sorát kell felölelni, kezdve a proletariátus kialakulásától a kapitalizmus ellen folytatott harcának kibontakozásán keresztül egészen napjaink modern munkásmozgalmáig. E téma kidolgozásában részt vesz a Történettudományi, a Sinológiai s az Orientalisztikai Intézet, valamint a SzTA moldvai filiáléja. Az 1959. évben a szerzők tovább dolgoznak „Az angol munkásmozgalom a kapitalizmus győzelmének és megszilárdulásának idején 1660—1870" c. kollektív mű első és második kötetén. Ugyanezen évben nyomdába kerül a „Nemzetközi munkásmozgalom" c. tanulmánygyűjtemény 1. kötete s folytatódnak a „Párizsi Kommün 1871" kollektív munkálatai.

7. Számos problémát ölel fel „A kapitalizmus előtti társadalmak története, a kapitalizmus létrejöttének és fejlődésének egyetemes története" c. nagy témacsoport.

Az első problémakör: „A rabszolgatartó viszonyok keletkezése és fejlődése a Földközi tenger mentén és a keleti országokban", melyet a Történettudományi, a Sinológiai, és az Orientalisztikai Intézet dolgoz ki. E téma célja: a társadalmi fejlődésről szóló marxista—leninista tanítás értelmében tisztázni az ókori Kelet, s a Földközi tenger vidékének országai, valamint Görögország és Róma esetében egy sor elvi jelentőségű és más, kevéssé tanulmányozott kérdést. E témával kapcsolatban elengedhetetlenül szükséges a történészek és az archeológusok együttműködése. 1959-ben kezdődik a következő kérdések tanulmányozása: „Az ókori Róma élete" (M. Je. Szergejenko történettudományi doktor), „Arisztotelész Politikája" (A. I. Dovatur kandidátus). A terv értelmében V. V. Sztruve akadémikus szerkesztésében megjelenik Herodotosz történeti műve IV. könyvének kommentált kiadása is.

„A feudális viszonyok keletkezése Nyugat-Európa és Ázsia országaiban" c. problémakör egyike a legfontosabbaknak a Történettudományi Osztály által előterjesztett hétéves tervben. E problémakör kidolgozása során a Történettudományi, valamint az Anyagi Kultúra Történetének Intézete behatóan tanulmányozni kívánja a feudális földtulajdon különböző formáinak keletkezési viszonyait és fejlődését, a paraszti földbirtoklás történetét valamint a röghöz kötés és a feudális kizsákmányolás elleni paraszti osztályharc formáit. Ezzel kapcsolatban ismételt behatóan tanulmányozásnak vetik alá

a már eddig ismert és használt írásos forrásokat s az új munkák készítésénél felhasználják a legújabb archeológiai, numizmatikai és epigráfiai eredményeket is.

A folyó évben A. L. Mongajt kandidátus hozzákezd „Nyugat-Európa archeológiája" c. monográfiájának megírásához, V. A. Bogoszlovszkij folytatja „Tibet a VII—IX. században" c., A. P. Kazsdan kandidátus pedig „A bizánci feudalizmus története a IX—X. században" c. monográfiáját.

„A nyugat-európai és keleti népek története a fejlett feudalizmus korszakában" c. problémakör kutatása során a nyugat-európai és keleti népek társadalmi-gazdasági viszonyainak fejlődési folyamatát kívánják tanulmányozni.

Az 1959. évben e problémakörben a következő munkák indulnak: L. V. Razumovszkaja kandidátus (Szlavisztikai Intézet) „A lengyel parasztok története a XV. században és a XVI. sz. elején" c. monográfia, I. P. Petrusevszkij történettudományi doktor (Orientalisztikai Intézet): „Az iráni agrárrendszer a XVI—XVII. században".

Igen nagy jelentőséggel bír „A kapitalizmus kialakulása a nyugat-európai, amerikai és ázsiai országokban" c. problémakör, melynek kidolgozása révén sikerülni fog mélyebb összefüggéseiben feltárni a kapitalista rend fejlődési törvényeit, s konkrét történeti anyag alapján megismerni a különböző országok osztályharcait és a nép szerepét a történelemben.

„A kapitalizmus győzelmének és megszilárdulásának kora" c. problémakör legfontosabb kérdéscsoportjai: a polgári forradalmak, az ipari forradalom menete az egyes országokban, a földművelés kapitalista fejlődése, az egyes osztályok (ipari burzsoázia és az ipari proletariátus) kialakulása, munkás- és parasztmozgalmak Európa, Amerika és Ázsia országaiban, a burzsoá nemzetek kialakulása, nemzeti-felszabadító mozgalmak és önálló burzsoá államok alakulása. A kutatásokat a Történettudományi, az Etnográfiai, a Szlavisztikai és az Orientalisztikai Intézet munkatársai végzik. Az 1959. évben veszik kezdetüket a következő munkák: „Németország gazdaságtörténete a XV—XVI. században" (M. M. Szmirin történettudományi doktor), „Függetlenségi harc Mexikóban, 1810—1821" (M. Sz. Alperovics kandidátus).

Az európai, amerikai és ázsiai országok újkori történetének feldolgozását célozza „A fejlett kapitalizmus korának egyetemes története" c. problémakör, amelyet a Történettudományi, a Szlavisztikai, az Orientalisztikai, a Sinológiai és az Etnográfiai Intézet munkatársai közösen dolgoznak ki.

Az 1959. évben e problémakörön belül a következő munkálatok indulnak: „Az amerikai nemzet kialakulása és fejlődése (USA)" (A. V. Jefimov, a SzTA levelező tagja), „Farmermozgalom az USA-ban a XIX. század utolsó harmadában" (G. P. Kuropjatnyik kandidátus), „Az 1863. évi lengyel felkelés" (M. V. Miszko kandidátus).

8. „A társadalmi eszmék története" c. téma az alábbi problémaköröket foglalja magába: „A marxista—leninista esztétika és művészetelmélet alapproblémái", „A vallás és az ateizmus története", „A történettudomány története" stb. Az első problémakörön a Művészettörténeti Intézet dolgozik, s 1959-ben nyomdába adja „Az esztétika kérdései" c. elméleti vonatkozású cikkgyűjtemény második és harmadik kötetét. Ugyancsak ez évben kerül nyomdába N. A. Dimitrijev kandidátus „A képzőművészet sajátosságai", valamint A. A. Anyikszt kandidátus „Az esztétikai tanok drámaelmélete" c. monográfiái stb.

A második problémakört a Történettudományi Intézet ill. a Vallás- és Ateizmustörténeti Múzeum dolgozza ki. Az 1959. évben kerül nyomdába „Az orosz szabadgondolkodás és ateizmus története a XIV—XX. században" c. gyűjteményes kötet, Sz. A. Tokarev történettudományi doktor „Az ősközösségi vallás problémái" c. monográfiája, továbbá „Vallási csökevények a szovjet népeknél" c. tanulmánygyűjtemény, s végül „A Vallás és Ateizmus-történeti Múzeum évkönyve" stb.

A harmadik problémakört a Történettudományi, az Orientalisztikai s a Sinológiai Intézet tanulmányozza. Az 1959. évben folytatódnak „A szovjet történettudomány története" harmadik kötetének, „A burzsoá történelemhamisítók ellen" c. cikkgyűjtemény második kötetének, „Az orientalisztika története" negyedik kötetének, V. A. Gordlevszkij (2., 3. és 4. kötet) valamint A. P. Barannyikov akadémikusok válogatott művei kiadásának munkálatai.

Ugyanezen témához tartozik „A művelődés és művészet egyetemes története az imperializmus koráig" c. problémakör is. A Szlavisztikai, Orientalisztikai és Történettudományi Intézet e problémakörön belül fel szeretné dolgozni az egyes népek kulturális kapcsolatait, valamint a kulturális téren folyó ideológiai harc kérdéseit is. Az 1959. évre a következő munkálatokat tartalmazza a terv: „Az indiai társadalmi eszmék története" (E. N. Komarov kandidátus), „Mickiewicz és a színház" (B. I. Rosztockij művészettörténeti kandidátus), „A holland festőművészet a XVI. században" (B. V. Vipper művészet-

történeti kandidátus), „Az orosz reneszánsz eredete" III. kötete (V. N. Lazarev a SzTA levelező tagja) és egyéb tanulmányok.

A Történettudományi Osztály intézetei 1959-ben tovább dolgoznak a következő összefoglaló jellegű munkákon: nyomdába megy a „Világtörténelem" VIII. kötete (legújabb kor, 1917—1923), a IX. és X. köteten (1923—1939, 1939—1945) még dolgoznak a szerzők és szerkesztők. Az Etnográfiai Intézet a következő műveket készíti sajtó alá: „A világ népei" sorozat keretében „Belső-Ázsia népei" és „Közép- és Kelet-Európa népei". Munkához látnak a következő munkálatok szerzői is: „Jugoszlávia története" I. kötet (Szlavisztikai Intézet), „Az USA története" (2. kötet), „Argentina története" valamint „Brazília története" (Történettudományi Intézet). Az Anyagi kultúra Története Intézet folytatja „A Szovjetunió archeológiai forrásainak Corpusa" c. kiadványsorozatot, s nyomdába adja a tuvai komplex expedició anyagát.

Továbbra is folytatódik a szótárak, nyelvtanok, valamint a történeti segédtudományoknak szentelt tudományos publikációk kiadása.

Az 1959. évben a Történettudományi Osztály intézetei számos tudományos ülésszakot, konferenciát és vitát rendeznek.

Taskentben sor kerül a Történettudományi Osztály és a közép-ázsiai köztársaságok tudományos akadémiáinak ülésszakára, amelyen több előadás hangzik majd el Belső-Ázsia Oroszországhoz történt csatolásának progresszív következményeiről. Júliusban a Történettudományi Osztály az Ukrán Tudományos Akadémiával karöltve tudományos ülésszakot tart a poltavai csata 250. évfordulója alkalmából.

A Történettudományi Intézet valamint az Ukrán és a Belorussz Tudományos Akadémia az első negyedévben közös ülésszakot rendez „A burzsoá történelemhamisítók" c. témával kapcsolatban. A második negyedévre van tervbe véve „Az oroszországi munkásosztály kialakulása" c. tudományos ülésszak, melyen részt vesznek a balti, ukrán és azerbajdzsán akadémiák képviselői is. Az Orientalisztikai Intézet márciusban Leningrádban megrendezi az arabista filológusok, szeptemberben Moszkvában pedig az indológusok össz-szövetségi konferenciáját.

A Sinológiai Intézet októberben össz-szövetségi konferenciát rendez a sinológia kérdéseiről.

A Szlavisztikai Intézet a Világirodalmi Intézettel karöltve április—májusban a revizionizmus elleni harc feladatairól rendez tudományos ülésszakot.

Az Anyagi Kultúra Története Intézet 1959. március—áprilisában plenáris ülésen foglalja össze az 1958. évi archeológiai munkálatok eredményét.

Az Etnográfiai Intézet a IV. negyedévben belső-ázsiai etnográfiai konferenciát tart.

A Művészettörténeti Intézet májusban konferencián vitatja meg az egyes művészeti ágak specifikus sajátosságait.

1959-ben Ufában a SzTA baskir filiáléja jubiláris ülésszakot rendez a Baskir ASzSzK megalakulásának 40. évfordulója alkalmából.

Az Archeográfiai Bizottság két közgyűlést tervez: 1. a múlt évi munka eredményeiről, 2. a forráskutatás és az archeográfiaelmélet kérdéseiről. A Történettudományi Osztály közgyűlésén a tudományos-kutatási terv megvitatása során kritikai megjegyzések is elhangzottak. Rámutattak arra, hogy a tervet ismét felül kell vizsgálni és pontosabban összhangba kell hozni azokkal a feladatokkal, amelyeket a Kommunista Párt az elkövetkező évekre a szovjet történészek számára kitűzött. Többek között szó volt arról, hogy növelni kell a szocializmusból a kommunizmusba vezető fokozatos átmenet tanulmányozásával kapcsolatos problémaköröket is, stb. Megjegyzések hangzottak el arról, hogy fokozni kell a történettudomány szerepét a kommunista öntudat, a proletár internacionalizmus s a szovjet patriotizmus nemes vonásainak kialakítása terén, mivel sajnos ilyen jellegű munkálat még nagyon kevés folyik az országban.

A megvitatásra benyújtott terv gyengéje soktémájúsága, hisz abban az intézetek majd minden tudományos munkatársának munkája szerepel. A tervkészítés ilyen módja nem egészen helyes, mivel megfosztja az intézetek igazgatóságát attól a lehetőségtől, hogy az év közepén vagy végén váratlanul felmerülő fontos feladatok megoldásához megfelelő tartalékkal rendelkezzék. Ugyanakkor egy sor problémakör számára nincs megfelelő „nagy téma", némely esetben pedig a „nagy témák" nem egyeznek meg a részproblémákkal.

A Történettudományi Osztály közgyűlése javasolta, hogy az említett hibákat a terv további tökéletesítése során javítsák ki.

Az 1959. és a következő évek terveinek kidolgozásával kapcsolatban a Történettudományi Osztály feladatul tűzte ki tudományos elméleti orgánuma, a „Voprosz Isztorii" c. folyóirat számára, hogy mielőbb oldja meg profiljának megváltoztatását

s a jövőben csupán a hazai és egyetemes történelem olyan rendkívül fontos és konkrét aktuális kérdéseiről publikáljon írásokat, amelyek a történettudomány számára nagy (és általános) jelentőséggel bírnak, publikáljon továbbá a szovjet és a külföldi történetírásról szóló átfogó szemléket s folytasson következetes harcot a revizionizmus és a történelemhamisítás ellen.

A folyóirat feladata továbbá az, hogy rendszeresen tájékoztassa az olvasókat a szovjet (központi és helyi), valamint külföldi történetírás állásáról, foglalkozzék a tudományos történészkáderek nevelésének kérdésével, beszámoljon a közép- és főiskolai történeti tárgyak oktatásának helyzetéről, a tanszékek és tudományos tanácsok, a fontosabb levéltárak, múzeumok, kiadók és történeti folyóiratok tevékenységéről.

A Voproszi Isztorii folyóirat ilyen irányú átszervezése jelentősen hozzájárul majd az egyes történeti problémák jobb megoldásához, a burzsoá történelemhamisítók elleni harc folytatásához. A Történettudományi Osztály által készített tudományos kutatási terv, azaz a SzKP XX. és XXI. kongresszusai által a szovjet történettudomány számára kitűzött feladatok feltétlen végrehajtásához minden szakember erőfeszítésére szükség van. A szovjet történészek eltökélt szándéka, hogy becsülettel végrehajtják a Kommunista Párt és a szovjet kormány útmutatásait.

Néhány megjegyzés Robert A. Kann: „The Habsburg Empire" című könyvéhez

(Frederick A. Praeger, New York 1957)

Hogy a Nato-nak egyszerű „védelmi" feladatain kívül egyéb hivatása is van, az eddig sem volt titok. Az sem különösen új felfedezés, hogy a Nato hovatovább sajátos „ideológiai" központtá is lesz, abban az értelemben, hogy a hidegháború katonai módszereit és céljait eszmei térre is kivetíti, s a nyugati polgárság sajátos szellemiségét a Nato-életforma s a Nato-szemlélet jegyében alakítja át. Az új Nato-szemlélet kialakításában a nyugati ideológusoknak igen jelentős szerepük van. De ezek között is kiemelkedő helyet foglalnak el a történészek. Az ő feladatuk, hogy a közeli vagy távolabbi múltat úgy fessék át Nato-színűre, hogy a Nato célkitűzéseit igazolhassa.

A marxista történészek hosszú ideje vitatkoznak az „aktualizálás" problémáján. Szinte gátlásos lelkiismeretességgel védekeznek egyes polgári történészek bírálata ellen, akik a marxista történettudomány módszereiben túlzott „politikumot" vélnek felfedezni. Nos, a Nato történészei immár túljutottak a „politikamentes" történettudomány gátlásain. Munkáikban igen szemléletes példáit adják annak, hogy juthatnak el komoly tudósok az aktualizálás sikamlós pályáján a reakciós brosura-gyártásig.

Nem kívánunk ezuttal a Nato-történészet egyes szakterületeivel külön-külön foglalkozni, mivel ez, a Nato-hidegháborús propaganda egyéb támadásaihoz hasonlóan, elsősorban az érintett szaktörténészek körébe tartozik. A nyugat-német történetírás sajátos Nato-szemléletének kérdéseivel a közelmúltban már a demokratikus német történészek is kénytelenek voltak foglalkozni,[1] annál is inkább, mivel az a német kérdés aktuális alakulásának a területére is tartozik. Mint őket a német kérdés, úgy érinti ma a magyar történészeket s velük együtt a magyar politikai közvéleményt minden olyan politikai koncepció, amely a Dunamedence és a délkelet-európai népek együttélésének problémáit, tehát a népi demokráciák viszonyait kívánja újjárendezni.

A Habsburg-Monarcia története évtizedek óta kedvenc témája egyes Amerikába és Angliába vándorolt történészeknek. Ennek csak részben az az oka, hogy a kivándorolt szaktudósok tudományukat is átmentették új hazájukba s ezt ott igyekeznek továbbművelni. A valódi ok az, hogy az Egyesült Államok és Anglia külpolitikája évtizedek óta jelentős érdeklődést tanúsít Délkelet-Európa viszonyai iránt, s ez megkönnyíti a kivándorolt „Habsburg-szakértők" helyzetét. Az Egyesült Államokban és Angliában évtizedek óta figyelemre méltó konjunktúrája van a dualizmuskori Habsburg-monarchia kutatásának, ami nem csupán e terület és e korszak sajátos szociológiai problémáinak vonzóerejében leli a magyarázatát, hanem azokban a külpolitikai érdekekben, amelyek nyugati részről hozzáfűződnek.

[1] *E. Engelberg:* Nato-Politik und westdeutsche Historiographie über Probleme des 19. Jahrhunderts. Ztschr. f. Gesch. Wiss. VII. Jg. 1959, Heft 3.

A második világháború befejezése, különösen azonban a Nato létrehozása után az egykori Habsburg birodalom problematikájának az Északatlanti Szövetség ideológusai köreiben különös aktualitása támadt. E jelenségnek két, ártalmatlannak alig tekinthető eleme volt. Az egyik a népi demokráciák ellen irányított napi-politikai támadás, amelynek célja annak bebizonyítása, hogy a Habsburg-birodalom jobb együttélési lehetőséget biztosított a délkelet-európai népeknek, mint a jelenlegi helyzet. A másik elem ennél sokkal bonyolultabb. Ennek lényege abban áll, hogy a Nato, sajátos „nemzetfölöttiségi" ideológiájának propagálása céljából, mesterségesen termel ki hamis történelmi párhuzamokat, hogy a Habsburg-birodalom sajátos „nemzetfölöttiségéből" merítsen igazolást a nyugati államok nemzeti jellegét felbontó törekvésekhez. A nemzetállami jelleg feloldása s az állami szuverenitás — legalább is részleges — felfüggesztése mind olyan követelései a Nato-politikának, amelyek a Habsburg-birodalomban alkalmas igazolást találhatnak.

R. Kann: The Habsburg Empire c. könyve a „Center for Research on World Political Institutions" című tudományos kutatóintézet gondozásában jelent meg. E kutató központ célja általában a „nemzetközi szervezetek" tanulmányozása, adott esetben pedig az ún. integráció,[2] ill. a belőle következő „biztonsági-közösség" (security-community)[3] tudományos vizsgálata. E vizsgálatok feltételezése szerint az ilyen közösségek csakis akkor lehetnek hatásosak, ha hosszú és békés folyamaton átment közösségi érzésen alapulnak. Ily közösségek, e felfogás szerint, azelőtt független államok összeolvadásából jöhetnek létre. Éppen ezért általában inkább történelmi „integrációs" folyamatok kerültek vizsgálatra, míg az ellentétes irányú, tehát a „dezintegrációs" folyamatok közül elsősorban a Habsburg-monarchia szétesése szolgálhatott tanulságul. A tudományos központ első jelentősebb eredménye egy gyűjteményes munka, amelynek címe is igen jellegzetes: Political Community and the North Atlantic Area, International Organization in the Light of Historical Experience (Politikai közösség és Északatlanti színtér. Nemzetközi szervezet a történelmi tapasztalatok világánál) Princeton, Univ. Press 1957. E tanulmány-sorozatnak egyik kötete a szóban forgó mű is, amely ilyen formában az északatlanti történettudomány egyik reprezentatív alkotása.

A mű mondanivalója kettős jellegű. Egyrészt történeti elemzését és levezetését kívánja adni annak, hogyan ment végbe a Habsburg birodalom felbomlási — az ő szavaival — „dezintegrációs" folyamata, illetőleg miért nem sikerült az összeolvadás — ahogy ő mondja — amalgamizálódás,[4] amely a birodalom széthullását is megelőzhette volna. A mű másik mondanivalója lényegesen kevésbé elméleti jellegű, s a szerző következő szavaiban foglalható össze: Az a tény, hogy a kelet-középeurópai föderációs terv megvalósítása 1918-ban nem volt lehetséges, nem jelenti azt, hogy e megoldás szükségszerűen örökre elvetendő. Az idő pozitív alapon végbemenő nagyobb változásra 1918-ban nem volt érett. Az egész 1919—39-es időszak valóban kevés bizonyítékát szolgáltatta annak, hogy valamely széleskörű és népszerű irányzat ismételten a soknemzetiségű társulás felújítása felé mutatna. A második világháború tragikus kísérletére volt szükség, hogy a népek hosszú sora meglássa, hogy a kelet-európai nemzeti kérdés felülvizsgálata szükségessé vált. A jelenlegi kelet-nyugati válság és a fenyegetett Nyugat helyzetének világánál az eredmények ma még előreláthatatlanok. Az bizonyos, hogy az egész ügy ismét felmerülőben van (167. l.).

R. Kann előző „The Multinational Empire" című, nagy, kétkötetes munkájától eltérően (1950) ez a mű nem tartalmaz új történeti anyagot, hanem csupán egy koncepció kifejtését. Kétségtelen, hogy ez az előbbi munka igen sajátságos szerkezetű alkotás volt, amely azonban nagymennyiségű új anyagot tartalmazott. Ez az új mű azonban már

[2] Az integrációt R. Kann a következőképpen határozza meg: „Az intézmények, a joggyakorlat és a közösségi érzés adott területen való elérése, olyan fokon, amely eléggé széleskörű ahhoz, hogy »hosszú« időre biztosítsa a lakosság számára a békés átalakuláshoz fűződő várakozásokat" (196. l.). E meghatározás különösen azáltal válik ködössé, hogy Kann az integráció objektív folyamatába szubjektív, pszichológiai elemeket is belekever. Közönséges szóhasználatunkban a politikai integráción kisebb egységeknek nagyobb egységekké való összekapcsolódását értjük.

[3] Security-community: Kann meghatározása szerint „a népek olyan csoportja, amely előzőleg integrálódott" (uo.).

[4] Amalgamizáción Kann a következőket érti: „Két, vagy több, azelőtt független egység elmerülése egyetlen nagyobb egységbe a közös kormányzat valamilyen formájával. E közös kormány lehet egységes vagy szövetséges" (uo.). Itt tehát az önálló államiság feladásáról s az egységek összeolvadásáról van szó.

nem új tényanyagának felhasználásával, hanem ideológiai mondanivalójával kívánja megnyerni az olvasót.

A mű belső tagozódását is az az alapkoncepció jellemzi, hogy a Habsburg-birodalom fejlődésének fő vonalát az integrációs és dezintegrációs törekvések határozzák meg. Ennek megfelelően három főrész alkotja a mű szerkezetét: az első, amely az integrációs törekvések alapproblémáit veti fel, a második, amely az integrációs és dezintegrációs folyamatok társadalmi-történeti viszonyait és feltételeit ismerteti igen vázlatos rövidséggel, a harmadik főrész pedig a „nemzetfölötti" ember és eszmény kialakulásának feltételeit kívánja elemezni a Habsburg-Monarchia sajátos adottságai között.

R. Kann munkája első részében a Habsburg-birodalom belső egységének problémáit vizsgálva, arra a megállapodásra jut, hogy ez az államszervezet, éppen mivel intézményeinek fejlettsége tekintetében erősen elmaradt a nyugati államok mögött, már a XVI. századtól kezdve a tökéletlen összeolvadás és a gyengébb közösségi érzés jegyeit mutatta, bár nyilvánvaló, hogy szétesési folyamatok még nem kezdték ki végleg ebben az időben (5—6. l.). Kann, sajnos, nem foglalkozik azzal az igen érdekes kérdéssel, hogy fenti ténynek mi a mélyebben fekvő oka. Nem mutat rá arra, hogy e tény a polgárosodás erőinek visszamaradottságával függ össze, s hogy a polgári társadalom fellendülő korszakában az integrációs törekvések háttérbe szorulnak a burzsoázia nemzetállamok teremtésére irányuló irányzataival szemben. Nem érti, hogy az egyesítő integrációs, s a szétválásra irányuló (dezintegrációs) törekvések elsősorban belső tartalmuk szerint ítélendők meg, aszerint, hogy az adott korban hogyan mozdítják elő az általuk érintett népek fejlődését. Az integráció önmagában véve éppen úgy lehet haladó vagy fejlődésellenes, mint a dezintegráció, annak megfelelően, hogy milyen osztályok milyen céljait szolgálja. Másodsorban megállapítandó az, hogy az egyes osztályok is változtathatják álláspontjukat és érdekeltségüket az integrációs és dezintegrációs irányzatokkal kapcsolatosan. Kann egyik legsúlyosabb hibája, hogy ezen irányzatokat teljesen mereven fogja fel, holott ezek csakis az adott időszakok és körülmények alapján ítélhetők meg, — s hogy a Habsburg-monarchia integrációs törekvéseit mindig pozitívnak tekinti, annak ellenére, hogy azok a XIX. században már semmiképpen sem voltak azok. Ez a probléma különben rendkívül bonyolult, s Kann munkájának értékelésénél még fel fog merülni. Ebben az összefüggésben csupán két megjegyzést kell kiemelni. Az egyik Kann félresikerült oldalvágása a „marxi osztályharcelmélet" címére, amelynek felrója, hogy a Habsburg-birodalom szempontjából nem volt „egyesítő tényezőnek" tekinthető, s hogy általában nem mozdította elő a birodalom népeinek összeolvadását és közösségi érzését (12. l.). Kann véleménye szerint „a marxi társadalompolitikai tan" határozottan szembenállott a Habsburg-monarchia integrációjával. Ugyanekkor azonban nagyonis méltányolja Renner félföderalista reformtervét, amely szembenállott a nemzeti szeparatizmussal (uo.). Kann problémaboállításából látható, hogy a Habsburg-monarchia fenntartásának szükségességét még ma is saját álláspontjának vallja, s hogy mind a marxizmust, s általában a munkásmozgalmat, mind pedig a birodalom egyéb társadalmi kérdéseit aszerint értékeli pozitívan vagy negatívan, hogy milyen volt a Habsburg-birodalom fennmaradásához fűződő viszonyuk. Ez az álláspontja világlik ki az agrárreform s egyéb belpolitikai kérdésekről alkotott véleményéből. Ezekkel kapcsolatban ui. kijelenti, hogy a birodalom létének „mindenek fölött álló kérdéseiben" sem az agrárreform, sem pedig a választójog s más társadalmi problémák nem voltak elsőrangú tényezők, még akkor sem, ha az „egyenlőtlen jogú" nemzeti csoportokban e kérdéseknek elsőrangú fontosságuk volt. Mint kiderül, R. Kann szerint a Habsburg-birodalom fenntartásának problémája szinte teljesen független a keretében élő népek helyzetének problémájától (15. l.). „A birodalmi közösségi érzésnek" s az egybeolvadásnak („amalgamation") e felfogás szerint nem e népek birodalmon belüli helyzetétől kellett megkapnia reális és szociális tartalmát, hanem mint valamiféle „világ"- vagy legalábbis „birodalmi" szellemnek — e népek fölött kellett volna lebegnie. Lehetséges, hogy e furcsa módon idealista elképzelés nagyon jól megfelel a Nato-ideológia követelményeinek, a történelmi valóságtól azonban némiképpen eltér, mert a Habsburg-monarchia egykori népei a birodalmi „közösségi érzést" nem tekintették függetlennek saját belpolitikai és társadalmi helyzetüktől és a birodalom szétrobbantásánál éppen ezektől az érdekektől vezéreltették történelmi cselekedeteiket.

E megállapítások után alig kelthetnek különös meglepetést azok a mondatok, amelyek Kann könyvének első, a Habsburg-monarchia dezintegrációs folyamatának alapproblémáit ismertető fejezetét zárják. E zárósorok ui. többek között a következőket tartalmazzák: A világháború önmagában véve nem volt a Habsburg-birodalom széthullásának utolsó szakasza. A Monarchia 1918 októberének utolsó két hetéig érintetlen volt. A birodalom összeomlása és teljes széthullása csupán három hét alatt ment végbe. Tény, hogy ha a nem elkerülhetetlen (!) világháború nem jött volna, a Monarchia ma is

léteznék (!). Ha a Habsburg-monarchia ma fennállana, valószínűleg nem integrált államszervezet lenne. A laissez faire kockázat volna, mint a mindenen túllépő reform (23—24. l.).

Kann e megállapításai alig választhatók el előző fejtegetéseitől, amelyekben a Monarchia népeinek szociális helyzetüktől független közösségi érzéséről értekezett. Ha e problémáknak valóban nincsen közük a birodalom fennmaradásához, akkor persze elhihető az is, hogy a Habsburg-monarchia a háború utolsó előtti hetéig érintetlen volt. Ahogy az előbbi megállapítás, úgy igaz ez is: Formailag a Habsburg-monarchia széthullása valóban 1918 októberének végén következett be. De a Habsburg-rajongásnak igazán jelentős mértéke kell ahhoz, hogy valaki a Monarchiát 1918 végéig érintetlennek nyilvánítsa. Mindezt persze csupán azért, hogy a Habsburg-birodalom szétrobbantásának „bűnében" az Októberi Forradalmat lehessen elmarasztalni. Holott az első világháború utáni közép-európai fejlődésnek éppen az 1917-es Orosz Forradalom —többek között— önálló nemzeti államokat teremtő ereje adott értelmet és jelentőséget. Az ún. „utódállamok" nem utolsósorban éppen az Októberi Forradalom eredményeképpen váltak önállókká. E „vádat" különben Kann a későbbiekben nyíltan ki is mondja. Tudományosabbá azonban e fejtegetések azáltal sem válnak, hogy szerzőjük a Monarchia fenntartását az első világháború elkerülhetőségével hozza történelmileg oly „megalapozott" és főleg oly „reális" összefüggésbe.

Nem célunk, hogy R. Kann munkáját ezúttal részletesen ismertessük, mivel a második fejezet, amely az integrációról és a széthullási folyamatról szól, a Habsburg-birodalom néprajzi, nyelvi és társadalmi helyzetét ismerteti olyan statisztikai anyag felhasználásával, amely az eddig ismert anyagokon kívül alig tartalmaz újat. Ezeket az adatokat is elsősorban abból a szempontból értékeli a szerző, hogy az adott társadalmi viszonyok mennyiben járultak hozzá a népek integrációs, ill. dezintegrációs törekvéseinek megvalósításához. Kétségtelen, hogy ezeknek a problémáknak az ábrázolása is magán hordja annak az erőltetett elméletnek a bélyegét, amely a Habsburg-birodalom történetét kizárólag a népek összefogási és különválási folyamatának keretébe akarja beleszorítani. Holott e két folyamat váltakozása vagy küzdelme távolról sem kizárólagos jellemzője a Monarchia történetének, legfeljebb egyik vonása. A Habsburg integrációs törekvések a XVI. századtól kezdve nem voltak mások, mint a korszakbeli uralkodói abszolutizmus ismert megnyilvánulásai. S ha a „dezintegrációs" irányzatok a Habsburg-monarchiában a XIX. század második felétől kezdve élesebbek voltak itt, mint másutt, úgy ez elsősorban annak tulajdonítható, hogy a Habsburg-centralizáció hatókörében — a nyugat-európai esetektől eltérően — olyan népek éltek, amelyek a központi hatalommal szemben gazdasági és társadalmi szempontból ellentétes fejlődési törekvéseket képviseltek. A dezintegrációs folyamat itt tehát nem valamilyen kívülről kezdeményezett mesterséges jelenség volt, hanem a Habsburg-birodalom fejlődésének természetes eredménye. Ezért hangzanak különösen hamisan R. Kann olyan megállapításai, amelyek szerint a Habsburg-birodalomban a társadalom mélyéig terjedő integrációról nem lehet beszélni, mivel a koronából áradó közösségi érzés csak a birodalmi eszme hordozóit érintette, s nem az egész népet (30. l.). Abban igaza van R. Kann-nak, hogy a közösségi érzésnek ezen formáját az egykori körülmények között valóban nem tekinthették lényeges kérdésnek (uo.). S ha egy évszázaddal később az abszolutista integrációs folyamatok nyilvánvalóan elégtelenek bizonyulnak (uo.), úgy ez szintén csak azt bizonyítja, hogy a Habsburg-birodalom széthullása fejlődésének szükségszerű eredménye volt. Lehetséges, hogy a Metternich- és később a Schwarzenberg-féle abszolutista kormányoknak voltak olyan illúzióik, hogy a birodalom német felső szerkezete (superstature) a szlávokra, magyarokra, olaszokra és románokra nemzetfölötti rendszerként fog hatni (34. l.). E népek, ill. e népek polgári osztályai azonban — nem csupán Metternichhel, de R. Kannal is ellentétben — nem óhajtottak „nemzetfölötti" életet élni, még akkor sem, ha ellenállásuk közvetett és közvetlen következményeivel „árnyékot borítottak Metternich régi álmára, a német belső szerkezetű egyesített osztrák birodalomra" (uo.).

Rendkívül jellemzőek és figyelemre méltóak R. Kann munkájának azok a megállapításai is, amelyek közvetlenül a Monarchia széthullásának problémáival foglalkoznak. E fejtegetésekből elsősorban az az igyekezet tűnik ki, amellyel a szerző szinte állandóan hangsúlyozza, hogy a Monarchiát bizonyos körülmények között fenn lehetett volna tartani, még a különböző nehézségek ellenére is (149. l.). A másik ismétlődően visszatérő kijelentés, hogy a nemzeti küzdelmek folyamán „a Monarchián belüli események nem voltak elsődleges tényezők". E tételből — amelynek belpolitikai problémákra vonatkozó változatát már bemutattuk — az következnék, hogy külső behatások kényszerítették ki a Habsburg-állam szétrobbantását. Ebben az esetben azonban — mint külső erők — a nyugati szövetségesek is részesek a Habsburg-hatalom megsemmisítésében, ami a szerző R. Kann részére igen kínos lehet. Ezért a széthullás okait mégis visszadobja a birodalom

„belső szerkezetére", ami a műben a következőképpen hangzik: „Azt állították, hogy a birodalom felbomlása, a fennálló háborús feltételek között, amelyek a megegyezéses béke útjában állottak — elkerülhetetlen volt. Azt is mondották, hogy a bomlasztó erők kezdeti felszabadítása külföldi tényezőktől származott. A szövetségesek által alig ellenőrzött (?) politikai emigránsok durva (!) akciói óta ésszerűnek látszott a felbomlásért való felelősséget a nyugati hatalmakra háritani. Ez a magyarázat téves. A szövetségesek ugyan a kezükben tartották a felbomlási folyamat stratégiai kezdeményezését, de akár tudatában voltak annak, akár nem, akcióikat a birodalom belső szerkezetéből eredő okok határozták meg. A »Dolchstoß« legendának ez a változata . . . teljesen hamis . . . A nyugatiak nem voltak egységesek a birodalom felbomlasztásában." Elismerjük, hogy a szerző utolsó megállapítása indokolt. Azt is elismerjük, hogy az 1917-es decemberi Smuts-terv, amely Nagy-Romániát, Jugoszláviát és Lengyelországot a Habsburgok alatt kívánta a Brit-Nemzetközösség mintájára összefűzni, egyrészt az osztrák—magyar diplomácián hiusult meg, másrészt azon, hogy a szerb, román, lengyel, olasz, sőt a francia ellenzék sohasem egyezett volna bele Európa közepén 100 milliós államlétrehozásába (165. l.). E szellemes levezetéssel R. Kann azonban már majdnem elérte a célját: az angolszász Smuts-terv meg akarta menteni a Habsburg-monarchiát, de szerinte éppen az osztrák-magyar diplomácia, valamint a kisantant és az olasz—francia ellenzék erőszakos fellépése akadályozza meg azt. A végkövetkeztetés pedig a következőképpen szól: „Amiképpen a status quo alapján létrejött megállapodás a Monarchia fenntartásának egyetlen gyakorlati megoldása, olyan módon egy nagy kelet-középeurópai föderáció lett volna ideológiailag a felbomlás egyetlen alternatívája. Hogyan vállalhatták volna a szövetségesek e föderációs megoldás keresztülvitelét a cseh, délszláv ellenzékkel szemben? Világos, hogy csakis Prága, Belgrád, Bukarest, Varsó és Trieszt katonai megszállásával. Ez a kísérlet azonban e területeken nagy szociális forradalom kitörését foglalta volna magában, amelyet a bolsevik Oroszország is előmozdított volna. A szövetségesek, akik a háború végén sokkal kisebb kockázatoktól is visszariadtak, alig vállalhatták ezt a nagyobbat. A birodalom szerkezetének radikális átalakítása ilyenformán, kívülről és belülről tekintve, az adott feltételek között politikai, társadalmi és pszichológiai lehetetlenségnek bizonyult. A birodalom felbomlásának látszólag sokkal könnyebb megoldása elkerülhetetlen volt. — Biztos, hogy ez a megoldás nem volt szerencsés." Ezzel az elemzéssel a Habsburg-monarchia felbomlásának felelősségét R. Kann nemcsak a szövetségesekről hárítja el, hanem a birodalom tarthatatlan belső rendszerétől is, hogy a — szerinte — oly „nem szerencsés" megoldás „bűnében" elsősorban — mint már említettük — az Októberi Forradalmat, másodsorban pedig az ún. utódállamokat marasztalja el. Igaz, hogy ami az elsőt illeti, az valóban igen nagy szerepet foglalt el a Habsburg-monarchia rendszerének felszámolásában, s mint már hangsúlyoztuk, részben ebben is áll rendkívüli történeti jelentősége a közép-európai államokra nézve. E tekintetben tehát főképpen a szemléletben és az értékelésben van alapvető különbség R. Kann és a történelmi valóság között, amennyiben szerzőnk a délkelet-európai államok önállóságának megteremtését csupán sajnálatos és „nem szerencsés" politikai hibának tudta felfogni.

Ha ezekután R. Kann-nak a Habsburg-birodalom felbomlásával kapcsolatos fejtegetései közül már csak néhány szorosan magyar vonatkozású kitételt emelünk ki, amely a kiegyezési korszakkal és a „dezintegráció" problémájával kapcsolatos, akkor a következő megfigyeléseket tehetjük:

Egészen természetes, hogy R. Kann a magyar államiság kérdését is csak összkoncepciójának keretében, tehát a Habsburg-birodalom integrációs problémáinak szemszögéből ítéli meg. Ennek megfelelően mind az 1867-es kiegyezést, mind pedig a magyar nemzeti törekvéseket aszerint bírálja el, előmozdították-e, vagy hátráltatták a nemzetfölötti Habsburg egységállam kialakulását és fennmaradását. A kiegyezést azért ítéli el, mert egyrészt kényszerű eltávolodást jelentett az Einheitsstaat eszméjétől, másodsorban hasadást jelentett a vezetésben, amennyiben a bár gyenge, de homogén német vezetőcsoporthoz egy második, a magyar járult. A birodalom így két államra oszlott, amelyet nem egy főállam (superstate) tartott össze, hanem egy korlátozott reálunió, nem az egyenlők fölött, hanem az egyenlők között. Mindamellett a kiegyezés értelme a birodalom nyugati részén más volt, mint keleten. Nyugaton az Einheitsstaat területi megszorítását jelentette ugyan, a német elem azonban mégis megőrzött valamit a régi birodalom nemzetfölötti szelleméből. Keleten azonban a magyar főuralom csupán magyar nacionalizmust jelentett, a nem magyarok jogi háttérbeszorításával (34—35. l.).

Nem emeljük ki R. Kann felfogásában azt a különös szellemi diszkriminációt, amely a nemzetiségi elnyomást kizárólag magyar oldalon látja, német részen viszont nem tudja eléggé nagyra becsülni az Einheitsstaat egyes elemeinek átmentését, ami — mellesleg szólva — alig jelentett mást, mint a magyar főurakéhoz hasonló nemzetiségi elnyomást.

Mégis meg kell jegyezni azt, hogy R. Kann kiegyezés-ellenes álláspontja nem abból fakadt, hogy a Monarchia népei szempontjából tarthatatlan helyzetet teremtett, amely kihatásaiban alig különbözött az azt megelőző abszolutizmus állapotától, hanem abból, hogy megbontotta az abszolutizmus „nemzetfölöttiségének" látszategységét. A magyaroktól is elsősorban azt veszi rossz néven, hogy a kiegyezés politikai gondolkodásukban elsődlegesen nem a közösségi szellemre épült (162—3. l.), hanem kiszámított kísérlet volt további jogok szerzésére. A „magyaroknak" a kiegyezéses rendszerben való szerepét Kann teljes mértékben azonosítja a magyar uralkodó osztályokéval, a magyar nép önállóságra való törekvését összemossa a magyar nacionalizmussal, amiből pedig a következőket vonja le: a Habsburg-birodalom felbomlása után a magyarok megegyeztek abban, hogy egy független magyar nemzeti állam még megcsonkított formában is előnyösebb számukra, mint egy gyenge unió (162. l.). E gondolatot Kann más helyen még világosabban fejti ki, amidőn így fogalmaz: „A magyarok számára az általuk uralt Magyarország koncepciójáról való kényszerű letérés a szűk etnikai határok közé szorított kisállamiságra, a legkevésbé sem volt kívánatos. A tiszta nemzeti állam eszméje azonban hosszú távra mégis végleges megoldás volt. A teljes, szuverén függetlenség még csonka határok között sem volt pozitív elemek nélkül. Nehezebb volt Ausztria helyzete. A német-osztrák államnak sem politikai programja, sem 1516 óta újjáéleszthető történeti hagyományai nem voltak, amelyek államiságának céljaivá lehettek volna. Innen az Anschluß-ideológia és az 1938-ig tartó válság." (149—158. l.) E bevezetés eredményeképpen tehát Kann arra az álláspontra jut, hogy a magyar államterületnek a magyar nemzeti területre való visszaszorítása a Habsburg-monarchia felbomlásának természetes és a magyar politikai köröknek is megfelelő eredménye volt.

R. Kann „The Habsburg Empire" c. munkájának egyik legjellegzetesebb s elméleti szempontból is legkülönösebb része utolsó fejezete, amely a „nemzetfölötti" emberről és eszméről szól. A fejezet különlegességét nem szokatlan kérdés-felvetése határozza meg, hanem a felvetett problémáknak aktualizálási módja és értékelése. A különösség éppen abban áll, hogy a nemzetfeletti ember és eszmény megvalósulását éppen abban a Habsburg-Monarchiában igyekszik megtalálni, amely XVIII. századi fellendülése után, a XIX. században aligha képviselt a haladó gondolkodás számára bármilyen ideált. S ha ezt az ideált — legalább is következetes megvalósításában — Habsburg-Ausztriában Kann is némiképpen nélkülözni kénytelen, úgy ebben szinte problematikusabb az, hogy miért keresi itt, mint az, hogy nem találja meg.

R. Kann munkájának egész zárófejezete ui. éppen annak kifejtésével foglalkozik, hogy a Habsburg-monarchiában nem bontakozhatott ki sem a nemzetfeletti ember típusa, sem a nemzetfölötti közösség eszménye. Ami az ausztriai emberekből hiányzott — mondja Kann —, az az elégségesen fejlett integráció a birodalom népei között, ami szerinte az elégtelen társadalmi csoportközi érintkezés eredménye. Ez viszont a nemzeti különbözőségekre és egyenlőtlenségekre vezethető vissza, amelyeket a külső nyomás még súlyosbított. Ezért nem terjedhettek eléggé el a közös történelmi tapasztalatok, s a közös intézmények ezért nem alapulhattak olyan közmegegyezésen, amely az integrációval kapcsolatos hiányosságokat kiegyenlíthette volna (189. l.).

Kár, hogy R. Kann helyes ténymegállapításaiban megáll a „nemzeti egyenlőtlenség és a külső nyomás" jelenségeinél, s nem igyekszik ezen a nyomon az általa kutatott jelenségek felszíne mögé hatolni. Nyilván ez a szemlélet ingerli olyan haragos megjegyzésekre, amelyek szerint a Monarchia szemléletének legmeglepőbb mozzanata nem felbomlásának négy évszázad után bekövetkezett ténye, hanem az, hogyan tudott a Habsburg-állam négy évszázadon át fennmaradni. Később magyarázatképpen hozzáfűzi, hogy Ausztria történeti szerepét kétféle módon lehet felfogni: vagy mint olyan folyamatot, amely a tökéletlen összeolvadás és a XIX. század végének elégtelen közösségi érzése ellenére is fennmaradt, vagy mint az egyesülés olyan különös jelenségét, amelynek, minthogy nem vált be, szét kellett hullania. A Monarchia nem tudta a tipikusan *ausztriai ember* elképzelését megteremteni. Már pedig az e téren elért eredmény megelőzhette volna a felbomlást, s bizonyára jó elősejtés lett volna a jövőbel egyesítésre (193. l.).

A „tipikusan ausztriai ember", vagy ahogy még kifejezi, az „ausztriai ember közös mintaképének" problémájával közeljutunk R. Kann történetszemléletének középpontjához. Ebben a középpontban az ausztriai ember áll, akinek két feladata van, hogy fenntartsa, s hogy megmentse a széthullástól a Habsburg-birodalmat.

Az első feladatot R. Kann a következőképpen fogalmazza meg: „A soknemzetű szervezet egész problémájában egyetlen szilárd tényező van, az egyéni ember, azaz az ember, aki nem tagja valamely politikai vagy etnikai csoportnak, hanem a nemzetfölötti és a soknemzetű közösség képviselője és prototípusa . . . a reprezentatív (!) ember létezése

a soknemzetű integráció eredményességének előfeltétele. A kérdés az: képes volt-e a Monarchia, s ha igen, milyen mértékben volt képes eredményeket elérni olyan ember képmásának vagy prototípusának megteremtésében, aki területének minden világtáján nemzedékeken át hordozta a közös etnikai, kulturális vagy társadalmi hagyományok bélyegét?" (168. l.) A szerző azután így vonja le sajátos következtetését: „A Monarchia közhivatalnok osztályának széthullása, amely részben az idő és a kor, részben a háború következménye volt, nagy mértékben szétrombolta az ausztriai ember közös mintaképét, abban a korlátozott értelemben, ahogy 1918 után ismerték. Az ilyen széthullás a külső és belső totális elnyomástól eltekintve, sokkal erőteljesebb ellenállásra talált volna, ha előzetesen megtt volna Ausztria népeinek birodalmi méretű integrációjába vetett igaz, közös hűsége. Az a korlátozott népi támogatás, amelyben a régi Habsburg-monarchia helyreállításáért folytatott mozgalma részesült, további bizonyítékát szolgáltatta annak, hogy e most letűnt közhivatalnoki osztály túlságosan kicsiny ahhoz, hogy más idők nagy történelmi elképzelésébe életet leheljen." (190. l.)

Az idézett sorok után szándékosan hagytuk utoljára a kérdést: milyennek kellett volna lennie Ausztriában annak a „nemzetfölötti hősnek", akit R. Kann, mint fenntebb láttuk, annyira várt, s akit mégis oly csalódottan kellett végül eltemetnie, minthogy nem váltotta be a Habsburg-birodalom megmentésének reményeit? Szerzőnk egész fejezetet szentel annak, hogy a hős ideáltípusát kiválogassa, s a Monarchia hosszúévszázados történetéből kiemelhesse azokat, akik kielégítik e valóban bonyolult igényeket. Akiket pedig a csoportba felvett, nem mint egyéneket vette számításba, hanem mint a nemzetfölötti hős típusait alkotó olyan férfiakat, akik kivételes szolgálataikat nem csupán egy nemzeti csoport, hanem az egész birodalom számára teljesítették. R. Kann négy hivatásterületet választ ki hősei számára: Akik a nemzeti szabadságért küzdöttek, akik a kultúra terén működtek, a katonákat és az uralkodókat.

A csokorban, amelyet Ausztria hőseiből összefűz, azok politikai törekvéseire és történelmi helyükre vagy jelentőségükre való tekintet nélkül, igen sajátos válogatással kerültek össze a legkülönbözőbb elvek képviselői. Kétségtelen, hogy vannak közöttük valóban olyanok is, akik a haladó hagyományok alapján is jelentős személyeknek tekinthetők. Mint máskor azonban, úgy Kann ebben az esetben sem a haladás, hanem Ausztria integrációjának követeléséből indul ki, szintén tekintet nélkül ezen követelmény pozitív vagy negatív jellegére, ami önmagában véve is fejlődésellenes álláspont. Csakis így kerülhet — mint látni fogjuk — Zrínyi Miklós (a sziget vári hős) és Montecuccoli, Mozart és Radetzky ugyanabba a „hősi" pantheonba. Nehéz megállapítani, hogy e módszer történetlensége vagy a tudománytalansága nagyobb-e. De kísérjük csak végig a sort.

A hősök, akiket R. Kann a pantheonjába felvesz, hírüket onnan kapták, hogy nem kis népükért küzdöttek, hanem egész Ausztriáért. Ezek közé tartozik Zrínyi Miklós, akit nem csupán horvát népe ismer el, hanem a német is, s akit a magyarok oly kevés jogosultsággal vallanak — R. Kann szerint — a magukénak. Strossmaier József püspök, aki a délszláv unió előharcosa volt, Hofer András a nemzetfölötti hős típusa, bár korában még nem volt meg a németen kívüli közösség tudata. Deák Ferenc a Monarchia életét félévszázaddal meghosszabbította, a kiegyezés népszerűtlensége azonban megakadályozta, hogy népszerűsége Magyarországon túlterjedjen. E probléma különben általános. R. Kann megállapítja, hogy ha e férfiakat a Habsburg-birodalomnak tett szolgálataik ellenére sem ismerték el „nemzetfölötti hősöknek", úgy ez a nemzetfölötti összetartozás és integráció hiányának tulajdonítható, amely eleve kizárta, hogy a hős a nemzeti szintről nemzetfölötti szférába emelkedhessék (173—5. l.).

Hasonló jellegűek, csak szinte még súlyosabbak a kulturális pantheonba tartozók nemzetfölötti megdicsőülésének problémái. Itt Pázmány Péter, W. A. Mozart, F. Grillparzer és B. Smetana küzd a birodalmi halhatatlanságért. Pázmány — R. Kann szerint — a Habsburg-birodalmon belül egyesített Magyarország eszményének képviselője volt. Eredményeiben teljesítette hírnevének nemzeti és nemzetfölötti követelményeit, minthogy azonban a „magyar népnek hiányozott az integrációs hajlama" (the conspicuous lack of integration of the Magyar people" 175. l.), az elejét vette annak, hogy e férfiú az egyetemes vallási és a magyar szférán túl, a birodalmon belül nemzetfölötti elismeréshez jusson (uo.). A Mozarttal kapcsolatos probléma nem kevésbé bonyolult. Az a kérdés ui., hogy a birodalom keleti részeinek népei mennyire tekintették a magukénak Mozart, Schubert stb. zenéjét, ugyanesak megválaszolhatatlan. Kulturális téren — írja R. Kann — a zene kivételével nem sikerült az etnikai, nemzeti és történelmi határokon túljutni, aminek éppen a közösségi élet elégtelen fejlettsége volt az oka. Az össz-ausztriai kultúra hőse — jut el a szerző a nagy felismeréshez — a zene kivételével vagy nem létezett, vagy nem ismerhető fel a társadalmi élet jelen állapotában, ami — tehetjük mi hozzá — majdnem ugyanaz (176. l.).

Ausztriának ezen kívül természetesen még számos más téren is voltak hősei. Így a katonák közül R. Kann Montecuccolit, Savoyai Jenő herceget, Laudon és Radetzky tábornokot sorolja fel, az uralkodók közül pedig I. Miksa császárt, Mária Teréziát, II. Józsefet és — Ferenc Józsefet. A nagy államférfiak helyzete azonban igen kényes. Metternichnek és Schwarzenberg hercegnek például — R. Kann szerint — a népszerűsége hiányzott ahhoz, hogy nemzetfölötti hőssé váljék (176. l.), hiszen tudjuk, hogy ezek a férfiak valóban sokat tettek azért, hogy Ausztria valóban „nemzetfölötti" birodalommá legyen. Csupán egyetlen olyan személyiség van egész Ausztriában, akinek hősi és nemzetfölötti elismertetése minden korlátozottsága ellenére is elvitathatatlan, Savoyai Jenőé. A Habsburg-birodalmi eszme valóban nemzetfölötti őrzője volt, csak az a sajnálatos, hogy miként a többi nagy katonát, a XVIII. században túl, őt a konzervatív politikai ideológia előharcosának is tekintették, s ezért nem képviselte többé a birodalmi közvéleményt (178—9. l.).

Nem feladatunk ezúttal az, hogy a „nemzetfölöttiség" problémáját Ausztriában akár a „birodalmi hős", akár a nemzeteken „felülemelkedett" és „amalgamizálódott" közösségi érzés formájában behatóbban elemezzük. E fogalmak, amelyeknek megmagyarázására a szerző a kötet végén kisebb szótárt is szerkesztett, mint a „Natosított" történettudomány legújabb eredményei arra hivatottak, hogy a Habsburg-birodalom történetét alapvetően átértékeljék. Ezen átértékelés módszere az, hogy mesterséges fogalmi konstrukciók beépítésével a Habsburg-monarchiát valamilyen korai, de elvetélt „ős-Náto"-vá torzítsák. Ezen történettudományi átlényegítés célja pedig az volna, hogy — mint e megjegyzések elején már említettük — a Habsburg-monarchia korszerű átszínezésével egyrészt elfogadhatóvá tegyék a „nemzetfölötti-közösség" államának illúzióját az Atlanti Szövetség mai emberének ízlése számára, másrészt, hogy ezen Atlanti Szövetség részére találjanak némi tudományos igazolást a történelemben már előfordult, de sajátos okok miatt széthullott műállam magasabb szinten, s tökéletesebb formában való létrehozásához.

A marxista—leninista történettudomány számára azonban — amely a történettudomány klasszikus módszereinek alkalmazását hitelesebbnek tartja a mesterséges fogalmak erőszakolásánál — az átértékelésnek és aktualizálásnak ez a módja idegen. Nem csupán azért, mert az olyan fogalmak, mint „amalgamizálódás", „biztonsági-közösség" stb. a mellékelt szótárak ellenére is értelmetlenek maradnak, hanem azért, mert a történelmi és társadalmi fogalmaknak nem a tisztázásához, hanem a ködösítéséhez járulnak hozzá. Nem is beszélve arról, hogy olyan fejlődésellenes történelmi képletekből, mint amilyen a múltban a Habsburg-monarchia volt, semmilyen fogalmi átértékeléssel sem lehet haladó, a jövő számára kívánatos rendszereket létrehozni. Nem foglalkozunk azzal, hogy vajon R. Kann ezt akarta-e, vagy sem, tény azonban, hogy az általa használt fogalmak tartalmának értelemmel rendelkező elemei különleges szótárhasználat nélkül is ismeretesek a történettudomány előtt. Így ismeretesek például egyes államok, vagy államokba szerveződött nemzetek nemzetközi összefogásának, integrációjának vagy szétválásának, dezintegrációjának jelenségei is. Sőt, ennél bonyolultabb folyamatok is ismeretesek a modern marxista—leninista történettudomány előtt. Ezek közé tartoznak többek között az egyes társadalmi osztályok viszonyának változásai a nemzet és a haza fogalmához. Ebben az összefüggésben R. Kann „The Habsburg Empire" című műve a burzsoázia nemzeti jellegén „túljutott", kozmapolitává, azaz „nemzetfölöttivé" lett fejlődési szakaszának szellemi bizonyítéka.

Gonda Imre

Külföldi vendégeink

1959. október hó 16-án a Kanadában élő *Duczynska Ilonát* látta vendégül Intézetünk. Magyarországi látogatása alkalmából felkereste régi, 1917—1919-es elvtársait, megismerkedett a Történettudományi Intézet és a Párttörténeti Intézet azon munkatársaival, akik sajtó alá rendezték az 1918-as januári sztrájk előzményeiről írt visszaemlékezéseit. Elmondta további terveit, amelyek elsősorban az 1934—1936-os ausztriai antifasiszta mozgalom (Schutzbund) történetének feldolgozására irányulnak.

Mizuta Hiroshi, a Nagoya-i (Japán) Egyetem közgazdaságtani fakultásának egyik tanára 1959 október végén látogatást tett az Intézetben és megbeszélést folytatott Andics Erzsébettel, H. Haraszti Évával, valamint Spira Györggyel. A megbeszélés során a jelenlevő magyar történészek a japán tudós kérdésére körvonalazták az 1848—1849-es magyar szabadság-

harc és forradalom alapvető társadalmi és gazdasági problémáit. Mizuta Hiroski ezután ismertette a Nagoya-i egyetemen a marxizmus—leninizmus előadásának feltételeit — ő maga is a marxizmus előadója — s ezeknek az előadásoknak a hatását. A marxizmus—leninizmus nagy és spontán érdeklődést váltott ki az egyetemi hallgatók körében, az értelmiségiek pedig általában figyelemmel követik a marxista kiadványokat és folyóiratokat s nagy a kereslet ezekben. A japán professzor előadásából kitűnt, hogy a marxizmus a mai japán tudományos és kulturális életben olyan tényező, amellyel a hivatalos tudományos szerveknek számolniuk kell.

1959 október hó végén a berlini egyetem japán professzora, *Usugi* látogatta meg intézetünket. A japán professzor a Horthy-korszak történetének kutatása iránt érdeklődött. Az Újkori Magyar Osztály tagjai közül Sándor Vilmos, Lackó Miklós és Ránki György adtak tájékoztatást a korszak munkásmozgalmáról, a Magyar Kommunista Párt szerepéről, a magyar nép antifasiszta küzdelmeiről, a felszabadulás utáni időszak történetírásáról, valamint az 1956-os ellenforradalmi korszak eseményeiről.

Kazimierz Lepszy, a krakkói egyetem professzora 1959 szeptember elején Intézetünkben járt és a magyar—lengyel vegyes bizottság 1960 májusában Budapesten tartandó első ülésének előkészítéséről, továbbá a magyar és lengyel szakfolyóiratoknak cikk-cseréjéről folytatott tárgyalásokat.

Max Morris, a chartista mozgalom egyik angol kutatója 1959. szeptember 2-án látogatást tett az MTA Történettudományi Intézetében. Megtekintette a korszakára vonatkozó, az Intézetben található angol, valamint szovjet könyvanyagot és tetszésének adott kifejezést a korszerű könyv- és folyóiratanyaggal kapcsolatban. Max Morris széleskörű pedagógiai munkássága mellett nagy anyagot gyűjtött össze Bronterre O'Brien chartista, társadalmi reformer életéről, elméleti és gyakorlati munkásságáról. Ez az anyag, amely úttörő munkálat a maga nemében — O'Brienről utoljára, másfél évtizeddel ezelőtt a közelmúltban elhunyt G. D. H. Cole foglalkozott egy kiadatlan disszertáció alapján —, megírásra vár és a chartista mozgalom szovjet, valamint magyar kutatói nagy várakozással tekintenek e monográfia elé. Max Morris a továbbiakban a marxista angol történészek munkáiról és nemzetközi szakmai kapcsolatairól adott tájékoztatást.

1959 október folyamán nyolc romániai történész (*I. Taţiu* és *Tr. Lungu* Bukarestből, *Cselényi B., Pataki J., I. Cicala, Egyed Á., M. Roşca* és *H. Mureşan* Kolozsvárról) az MTA vendégeként Magyarországon tartózkodott. Kiküldetésük a Románia Története Egyetemi Tankönyv (Tratat) munkálataival volt összefüggésben. A tankönyvírás szükségleteinek megfelelően mindegyikőjük előre meghatározott témák anyagait bővítette ittartózkodásuk ideje alatt. Így I. Taţiu a váradi és temesvári pasalikokra, Tr. Lungu az 1891-es Sturdza kormány erdélyi kapcsolataira, Cselényi B. és Pataki J. a középkori államszervezetre, Mureşan Hilde a bánsági svábok 1849—1918 közötti történetére, a többiek pedig az erdélyi román nemzetiségi mozgalom és munkásmozgalom 1849—1918 közötti történetére vonatkozó anyagokat kutattak. Emellett bővítette tudományos munkájuk területét az a számos megbízatás is, amelyekkel őket ottani kollegáik ellátták.

Külföldi történeti folyóiratok repertóriuma

KÜLFÖLDI TÖRTÉNETI FOLYÓIRATOK. 1957. II. RÉSZ

A repertórium beosztása

I. Marxizmus—leninizmus
Elvi tanulmányok
Egyetemes történet

Albánia
Anglia
Ausztria
Belgium
Bulgária
Csehszlovákia
Finnország
Franciaország
Görögország
Hollandia
Írország
Jugoszlávia
Lengyelország
Magyarország

II. Németország
Olaszország
Románia
Skandináv országok
Spanyolország
Svájc
Szovjetunió
Törökország
Közel-Kelet
Irán
India
Közép-Kelet
Kína
Korea
Mongólia
Japán
Fülöp-szigetek
Amerikai Egyesült Államok
Amerika egyéb országai
Afrika

Németország:

A történettudomány jelen feladatai a Német Demokratikus Köztársaságban. ZG 1957. 3. sz. 449—455.

Mühlpfordt G.: A NDK történészeinek a Szovjetunió történeti problémáiról kiadott munkái. ISZSZSZR 1957. 2. sz. 175—182.

Szalov V. I.: A német történetírás a Nagy Októberi Szocialista Forradalomról. NNI 1957. 4. sz. 239—249.

Korotajevszkij G. P.: A Zeitschrift für Geschichtswissenschaft különszáma az Októberi Forradalom 40. évfordulójára. UIZs 1957. 3. sz. 117—119.

A berlini Német Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetének munkakonferenciája. ZG 1957. 2. sz. 363—371. [A napoleoni háborúk jellegéről, az ipari forradalomról, a kapitalista mezőgazdaság fejlődésének porosz útjáról, a német monopolkapitalizmus kutatásának módszeréről.]

Obermann K.: A Német Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetének egy éve. ZG 1957. 4. sz. 839—842.

Hoppe G.: A Német Szocialista Egységpárt Központi Bizottságának Marx Károly Pártfőiskolája tudományos konferenciája a Nagy Októberi Szocialista Forradalom 40. évfordulója alkalmából. ZG 1957. 6. sz. 1255—1260.

Doernberg St.: Az NDK és a Szovjetunió történészbizottságának létrehozása. ZG 1957. 3. sz. 623—628.

Doernberg St.: A Német—Szovjet Történészbizottság tudományos ülésszaka. ZG 1957. 4. sz. 836—838.

Wilder J. A.: A Lengyel—Német Történészbizottság II. ülése Berlinben. KH 1957. 1. sz. 236—240.

Eichler E.: A német—szláv helynév- és településtörténet kutatásával foglalkozó kutatócsoport III. ülésszaka. ZG 1957. 6. sz. 1265—1266.

Mehner K.: Munkakonferencia a gyarmattörténet és a gyarmati szabadságmozgalmak kérdéséről. ZG 1957. 6. sz. 1260—1264.

A lipcsei Karl Marx egyetem európai népi demokratikus országok intézetének céljai és feladatai. KSZISZ 21. (1957) 111—113.

A lipcsei Karl Marx egyetem szerb intézete szerb történeti osztályának munkájáról és feladatairól. KSZISZ 21. (1957) 114—115.

A német történészek 23. kongresszusa Ulmban. ZG 1957. 1. sz. 124—146.; 2. sz. 325—352. [1956. szept. 13—16.]

Klein F.: A 23. német történészkongresszus. KH 1957. 3. sz. 261—269.

A Német Demokratikus Köztársaság levéltárosainak második konferenciája. Am 1957. 2. sz. 37.

Schetelich E.: A Német Demokratikus Köztársaság

levéltárosainak 2. konferenciája. Jelentés a konferencia lefolyásáról. Am 1957. 3. sz. 91—97.

Meisner O.: Levéltárak és múzeumok. Am 1957. 2. sz. 38—41.

Gringmuth-Dallmer H.: Az állami levéltárak épületei a Német Demokratikus Köztársaságban. Am 1957. 2. sz. 77—79.

Meisner H. O.: A levéltár-tudomány és az oklevél- és irattan kutatási kérdései. Am 1957. 3. sz. 88—91.

Koch H.: Gépi aktafűzés. Új út a modern levéltári állagok kezelésében. Am 1957. 3. sz. 103—105.

Rypalla H.: Iratkonzerválás egyedi esetekben. Am 1957. 3. sz. 105—109.

Schmid G.: A marburgi levéltári iskola levéltár-technikai hete. Am 1957. 3. sz. 109—110. [1957. II. 26. — III. 1.]

Dahme G.: Adalék a modern levéltári állagok feltárásához. Am 1957. 4. sz. 126—128.

Neuss E.: A számadások tárolása és levéltári feldolgozása. Am 1957. 1. sz. 16—20.

Blaschke K.: A levéltári térképanyaggal kapcsolatos elméleti problémák. Am 1957. 2. sz. 41—45.

Herbert E.: A színes film a városi levéltáros szolgálatában. Am 1957. 1. sz. 28—29.

Radandt H.: Az üzemi levéltárak fontos forrásokat nyújtanak a történetkutatásnak. ZG 1957. 4. sz. 842—849.

Drucker R.: A lipcsei Karl Marx Egyetem levéltára. Am 1957. 2. sz. 66—69.

Löscher H.— Luksch H.: Az egykori freibergi főbányahivatal és levéltára. Am 1957. 2. sz. 69—71.

Hahn K. H.: Modern iratanyagok kezelése a thüringiai országos főleveltárban Weimarban. Am 1957. 1. sz. 1—6.

Hrisztov H.: A bolgár történetre vonatkozó dokumentumok a Német Demokratikus Köztársaság állami levéltáraiban. IP 1957. 3. sz. 127—129.

Hegemann M.: Jelentés a Német Demokratikus Köztársaság levéltárainak a német—román történeti kapcsolatokra vonatkozó forrásairól. ZG 1957. 4. sz. 849—858.

Broszat M.: A jelenkortörténet oktatásának feladatai és problémái. GWU 1957. 9. sz. 529—550.

Liesegang R.: Történettanítás és politikai képzés a felső osztályokban. Tanítási kísérlet a német középiskola legfelsőbb osztályában. GWU 1957. 12. sz. 736—753.

Schulze H-J.: Források feldolgozása a középiskola felső osztályaiban. GWU 1957. 10. sz. 610—621.

Barthel K.: A példa a történettanításban. GWU 1957. 4. sz. 216—230.

La Baume W.: Az őskori település és mezőgazdaság természetes alapjai Kelet-Poroszországban. ZfO 1957. 1. sz. 1—23.

Stern L.: Németország történetének periodizációja a feudalizmusban. ZG 1957. 1. sz. 61—110.

Bosl K.: Szabadság és rabság. Az alsó rétegek fejlődése Németországban és Franciaországban a középkor folyamán. SW 44/3. (1957) 193—219.

Schlesinger W.: A középkori német keletre-terjeszkedés történeti állása. HZ 183/3. (1957) 517—542.

Steinen, W. v.: A középkor és Goethe kora. HZ 183/2. (1957) 249—302.

Honselmann Kl.: III. Gergely levele Bonifatiushoz a szászországi misszió ügyében. HJ 76. (1957) 83—106.

Schröer A.: Münsteri Liudger püspökké szentelésének dátuma. HJ 76. (1957) 106—117. [801—802?]

Kolesznyickij N. F.: A körzeti és helyi területi szervezet korafeudális rendszerének fejlődése és a földesúri hatalom növekedése Németországban a 9. századtól a 12. század első feléig. SzV IX. (1957) 132—194.

Beszszmertnij Ju. L.: A közép-rajnai Németország függő parasztságának társadalmi-gazdasági helyzete a prümi polyptikon adatai alapján (9. század). SzV X. (1957) 58—80.

Wegener W.: Német királyi és császári oklevelek tanúsága a cseh hercegek és királyok állásáról a német királyságban a középkor virágkorában. ZfO 1957. 2. sz. 223—245.

Biskup M.: A legújabb nyugat-német munkák a német lovagrend történetéről. KH 1957. 6. sz. 204—211.

Bakó G.: A német lovagrend „in terra Borza". S 1957. 1. sz. 143—160.

Schieckel H.: Lipcse város kancelláriai szervezete 1543-ig. Am 1957. 2. sz. 71—76.

Hellmann M.: VII. Henrik császár és Velence. HJ 76. (1957) 15—33.

Angermeier H.: Városszövetségek a 14. században. HJ 76. (1957) 34—46.

Laube A.: Gazdasági és szociális differenciálódás a 14. századi céheken belül, mecklenburgi városok példája alapján. ZG 1957. 6. sz. 1181—1197.

Zöllner E.: Zsigmond király, Wallis és a Volsungen-monda történeti előfeltételei. MIÖG LXV/1—2. (1957) 1—14.

Geremek Br.: A munkaerő problémája Poroszországban a 15. század első felében. PH 1957. 2. sz. 195—233.

Geldner F.: A Gutenberg-kutatás legújabb állása. HJ 76. (1957) 147—161.

Naujoks E.: A birodalmi városok az újkor elején és jelentőségük a történelemoktatás számára. GWU 1957. 10. sz. 598—609. [15—16. sz.]

Samsonowicz H.: Konferencia a schwerini Hanza történetéről. KH 1957. 1. sz. 240—241.

Epstejn A. D.: Augsburg gazdasági-társadalmi történetéből a 15. században és a 16. század elején. SzV X. (1957) 134—165.

Ludloff R.: Az ipari fejlődés a 16—17. századi Németországban. PP 1957. 12. sz. 58—75.

Coornaert E.: Az árucsere Franciaország és Németország, ill. az északi államok között a 16. században. RHES 1957. 3. sz. 241—254.

Szmirin M. M.: A gazdasági fellendülés és a forradalmi mozgalom jellege Németországban a reformáció korában. VI 1957. 6. sz. 84—101.

Epstejn A. D.: A reformáció és a német parasztháború, mint az első polgári forradalom. VI 1957. 8. sz. 118—142.

Hirsch A.: Luther és a Corpus Christianum. RHMC 1957. ápr.—jún. 81—111.

Vossler O.: Szakállas György herceg Luther ellen. HZ 184/2. (1957) 272—291.

Wolf S. A.: Pusztásodás a parasztságnak a földtől való megfosztása következtében. ZG 1957. 2. sz. 319—324.

Heitz G.: A majorsági gazdálkodás és a parasztságnak földtől való megfosztása Mecklenburgban. ZG 1957. 2. sz. 278—296.

Nichtweiss J.: Néhány megjegyzés Heitz G. „A majorsági gazdálkodásról és a parasztságnak földtől való megfosztása Mecklenburgban" c. vitacikkéhez. ZG 1957. 4. sz. 804—817.

Hroch M.: Wallenstein politikája Észak-Németországban 1629—1630-ban. SH V. (1957) 203—232.

Stiehler G.: Theodor Ludwig Lau (1670—1740) szabadgondolkodó és kameralista nézetei. WZHU 3. sz. (1956/57) 177—198.

Guliga A. V.: Materialista tendenciák a 18. századi német filozófiában. VF 1957. 4. sz. 84—95.

Winter E.: Leonhard Euler működése a berlini Akadémián 1741-től 1766-ig és jelentősége a német és orosz felvilágosodás számára. ZG 1957. 3. sz. 526—534.

Chlebowczyk J., Długoborski W., Popiołek K., Zielinski H.: A cseh történetírók megjegyzései a „Szilézia története, 1764—1850." vázlattervéről. Sob 1957. 3. sz. 393—400.

Hoffmann P.: Új kiadványok Ragyiscsev németországi tartózkodásáról. ZG 1957. 6. sz. 1285—1289.

Hausherr H.: Hardenberg és a baseli béke 1795-ben. HZ 184/2. (1957) 292—335.

Zorn W.: A 19. századi német ipari vállalkozás típusai és fejlődési erői. SW 1957. 1. sz. 57—77.

Dörr M.: A német alkotmánytörténet keresztmetszete. 2. rész: I. Freiherr von Stein, II. Metternich, III. Az 1848-as forradalom. GWU 1957. 2. sz. 87—103. [Főiskolai oktatási tanmenet.]

Mommsen W.: Freiherr von Stein. GWU 1957. 6. sz. 329—341.

Raumer K.: Stein ifjúkora. HZ 184/3. (1957) 497—530.

Zak L. A.: Az angol politika Németország viszonylatában a napóleoni háborúk zárószakaszában

(1812 vége—1813). UZNNI III. (1957) 467—529.

Lob G.: Königsberg 1813 januárjában. Vizsgálódások a Gröben—Plensen-eset körül. ZG 1957. 1. sz. 111—117.

Born K. E.: Hardenberg tervei és kísérletei Európa és Németország újjárendezésére, 1813—15. GWU 1957. 9. sz. 550—564.

Kopnyin P. V.: A gondolkodás formáinak dialektikája Hegel filozófiájában. VF 1957. 4. sz. 51—62.

Jovcsuk M. T.: Hegel dialektikája és a 19. századi orosz filozófia. VF 1957. 4. sz. 73—83.

Obermann K.: A német történetírás fejlődése a 19. század első felében. ZG 1957. 4. sz. 713—748.

Vierhaus R.: Ranke viszonya a sajtóhoz. HZ 183/3. (1957) 543—567.

Schwann S.: Az állami költségvetés szerepe a porosz vasútépítési politikában a 19. században. PZ 1957. 4. sz. 333—364.

Kula W.: Német iparos telepesek a Lengyel Királyságban és a novemberi felkelés. PH 1957. 4. sz. 751—768.

Zychowski M.: Német földművestelepek a Lengyel Királyságban, 1830—1860. KH 1957. 3. sz. 44—78.

Owsińska A.: A lengyel emigráció a német forradalom problémájáról 1832—1833-ban. ZP 1957. 4. sz. 303—332.

Bock H.: Heinrich Heine gazdasági-politikai felfogása az Augsburger Allgemeine Zeitunghoz írt leveleiben 1840—1843 között. ZG 1957. 4. sz. 826—835.

Grisar J.: Egy bajor rendőri jelentés Ernst Zanderről 1842-ből. HJ 76. (1957) 161—181. [Újságíró, a német katolikus mozgalom egyik képviselője.]

Obermann K.: A népmozgalom Németországban 1844-től 1846-ig. ZG 1957. 3. sz. 503—525.

Droz J., Silberhorn L. W.: „A vélemények állapota Németországban". Politikai megbeszélés M. Guizot és Max von Gagern báró között 1846-ban Párizsban. RHMC 1957. júl.—szept. 229—238.

Opitz A.: A német munkásmozgalom történetére vonatkozó források feltárása Szászország állami levéltáraiban. Am 1957. 2. sz. 63—66.

Schreiner A.: A „Drang nach Osten" kérdéséhez. ZG 1957. 1. sz. 59—60.

Pritt D. N.: Világosság derül Kruppékra. LM 1957. 9. sz. 414—419. [Kruppék és a Hohenzollernek levelezéseiről. 1850—1916.]

Getzeny H.: Kierkegaard Németországban. Adalék az utolsó száz év német szellemtörténetéhez. HJ 76. (1957) 181—192.

Löschburg W.: A lipcsei egyetem ellenállása Szászországban 1850-ben a régi rendek reaktiválásával szemben. ZG 1957. 2. sz. 314—318.

Hirsch H.: Tribunus és próféta. Moses Hess mint az Illinois Staats-Zeitung párizsi tudósítója. IRSH 1957. 2. sz. 209—230.

Stoecker H.: Poroszország és Németország belépése a Kínában kiváltságolt hatalmak sorába. ZG 1957. 2. sz. 249—263. [A 19. sz. ötvenes éveitől.]

Pater M.: A porosz hatóságok és a lengyel sajtó Felső-Sziléziában a Kulturkampf előtt, 1860—1871. Sob 1957. 2. sz. 169—210.

Kuczynski J.: Alap és felépítmény viszonya és a németországi polgári közgazdaságtan korai hanyatlása. Ww 1957. 3. sz. 408—417.

Krasuski J.: A porosz dilemma. (Gerlach—Bismarck—Moltke.) PZ 1957. 4. sz. 389—405.

Skonietzki K.: Wilhelm Wolff ismeretlen levele Fritz Reuterhez. 1863. ZG 1957. 6. sz. 1243—1245.

Herricht H.: Poroszország állásfoglalása a Szuezi csatorna építésével kapcsolatban. ZG 1957. 606—622.

Zirke G.: A német vezérkar — a német imperializmus szerve. Görlitz W. „A német vezérkar története és arculata" c. könyvéhez. Ein 1957. 4. sz. 449—459.

Krasuski J.: A Kulturkampf lényege. PZ 1957. 1. sz. 72—101.

Jelavich Ch. B.: Bismarck javaslata a három császár szövetségének feltámasztására 1878 októberében. JMH 1957. 2. sz. 99—101.

Morsey R.: Történetírás és hivatali cenzúra. A sigmaringeni Hohenzollernek spanyol trónjelöltségéről szóló okmányok publikálásának problémájáról HZ 184/3. (1957) 555—572.

Stoecker H.: Dokumentumok a Kína iparosításának kérdésével kapcsolatos német politikához, 1889—1894. ZG 1957. 3. sz. 603—606.

Langerhans H.: Irányított szakszervezet és szakszervezeti önkormányzat. 1890—1914. IRSH 1957. 1. sz. 22—51.; 2. sz. 187—208.

Drewniak B.: Az idénymunkások elvándorlása az orosz és osztrák területekről Nyugat-Pomerániába 1890—1918 között. PZ 1957. 5. sz. 43—76.

Cieslak T.: A pomerániai sajtó a 19—20. század fordulóján — 1914-ig. PZ 1957. 2. sz. 188—207.

Oelssner Fr.: Régi és új kísérletek arra, hogy Rosa Luxemburgot a revizionizmus céljaira használják fel. Ein 1957. 7. sz. 785—801.

Kuczynski J.: Karl Liebknecht és Rosa Luxemburg újonnan felfedezett néhány munkája. ZG 1957. 5. sz. 1104—1107.

Fricke D.: A német munkásosztály tömegharcainak fellendülése az 1905-ös orosz forradalom hatására. ZG 1957. 4. sz. 770—790.

Reiter J.: A sziléziai iskolaügy az 1905—1907. évi forradalom éveiben. Sob 1957. 3. sz. 323—338.

Fricke D.: A német szociáldemokrata pártiskola, 1906—1914. ZG 1957. 2. sz. 229—248.

Schwenk P.: A szégyenletes háromosztályos választási rendszer. Ein 1957. 4. sz. 496—504. [1908]

Fricke D.: Krupp emlékirata 1912-ből a „munkára hajlandók" védelméről. ZG 1957. 6. sz. 1245—1254.

Gaponov P. M.: Karl Liebknecht antimilitarista cikkei az első világháború előestéjén. VI 1957. 2. sz. 32—45.

Braubach M.: Jelenkor-történet — az 1954/55-ös évek kiadványai. HJ 76. (1957) 192—274.

Obermann K.: Megjegyzések az 1916—1917-es berlini munkásmozgalom fejlődéséről és az orosz februári, s a Nagy Októberi Szocialista Forradalomhoz való viszonyáról. ZG 1957. 5. sz. 1011—1020.

Obusenkov N. G.: Forradalmi tömegmozgalom Németországban 1917 febr.—októberében. NNI 1957. 1. sz. 136—150.

Hahlweg W.: Lenin útja Németországon át 1917 áprilisában. VfZg 1957. 4. sz. 307—333.

Bernhard H. J.: Publikálatlan dokumentumok a német tengeri flotta felkeléséről 1917 nyarán. ZG 1957. 5. sz. 1053—1069.

Stern L.: A Nagy Októberi Szocialista Forradalom és hatása Németországra. Dokumentumok. ZG 1957. 5. sz. 1070—1087.

Mammach Kl.: A Nagy Októberi Szocialista Forradalom első visszhangja a német munkásosztály körében 1917 novemberében. ZG 1957. 5. sz. 1021—1033.

Pieck W.: A Nagy Októberi Szocialista Forradalom és a német munkásmozgalom. Ein 1957. 10. sz. 1217—1233.

Ulbricht W.: A Nagy Októberi Szocialista Forradalom hatása a német munkásmozgalomra. NNI 1957. 5. sz. 3—13.

Nissen W.: A Nagy Októberi Szocialista Forradalom hatása Németországra 1917—1918-ban. Megjegyzések a levéltári források helyzetéhez. Am 1957. 3. sz. 81—88.

Bolz L.: A német külpolitika sarokpillérei. DAp 1957. 11. sz. 913—917. [A német—szovjet kapcsolatokról és a Nagy Októberi Szocialista Forradalomról.]

Geffke H.: Emlékezések Clara Zetkinre. Ein 1957. 6. sz. 764—766.

Einicke L.: Clara Zetkin és a Nagy Októberi Szocialista Forradalom. Ein 1957. 6. sz. 705—714.

Cirulnyik R. Ja.: Clara Zetkin publicisztikai tevékenysége Szovjet-Oroszország védelmére 1917—1918-ban. VI 1957. 5. sz. 95—112.

Brjunin W. G.: A német kormány és a szovjet kormány békejavaslata (1917 november—december). ZG 1957. 5. sz. 962—986.

Stenkewitz K.: A lipcsei Népújság (Leipziger Volks-

zeitung) viszonya a Nagy Októberi Szocialista Forradalomhoz (1917 okt.—1918 jún.). ZG 1957. 5. sz. 1034–1043.

Schreiner A.: Egy dokumentum az 1918 januári németországi sztrájk előtörténetéhez. ZG 1957. 5. sz. 1087—1091.

Zsujgzsda Ju. I., Fajngauzsz D. F.: Forradalmi mozgalom a litvániai német csapatok körében 1918—1919-ben. NNI 1957. 3. sz. 30—45

Szalai I. G.: A német—osztrák megszállók elleni harc Ukrajnában 1918-ban. UIZs 1957. 3. sz. 99—101.

Hegemann M.: A német—román békeszerződés 1918 májusában — az imperialista reakció előretörése a fiatal szovjethatalom ellen. ZG 1957. 5. sz. 987—1010.

Holodkovszkij V. M.: Az 1918-as finnországi forradalom és a német imperializmus intervenciója. NNI 1957. 4. sz. 116—136.

Obusenkov N. G.: Az 1918—1919-es német forradalom vitás kérdéseiről. VI 1957. 4. sz. 90—102.

Leibbrand R.: A németországi novemberi forradalom jellegéről folytatott vitához. Ein 1957. 1. sz. 102—108.

Leibbrand R.: A németországi novemberi forradalom jellegéről folytatott vitához. VI 1957. 9. sz. 91—96.

Srajnyer A.: Az 1918—1919. évi németországi novemberi forradalom néhány kérdéséről. VI 1957. 9. sz. 97—106.

Hintze P.: A munkás- és katonatanácsok jellegének kérdése az 1918. novemberi forradalomban a mecklenburgi tanácsok példája alapján. ZG 1957. 2. sz. 264—277.

Bauer R.: A tanácsok szerepe a németországi novemberi forradalomban. NNI 1957. 4. sz. 82—95.

Nowak K.: A „szocializálási akció" Németországban az 1918. novemberi forradalom idején. PH 1957. 3. sz. 491—516.

Rosenfeld G.: A német—szovjet kapcsolatok 1925-ig. DA 1957. 11. sz. 995—1006.

Schneider W.: A weimari köztársaság államapparátusa szovjetellenes tevékenységének néhány példája 1918—1925 között. Ein 1957. 10. pótf. 44—48.

Sontheimer K.: Antidemokratikus gondolkodás a weimari köztársaságban. VfZg 1957. 1. sz. 42—62.

Angress W. T.: Weimari koalíció és Ruhr felkelés. 1920. márc.—ápr.: tanulmány a kormánypolitikáról. JMH 1957. 1. sz. 1—20.

Franz G.: München a Német Nemzeti Szocialista Munkáspárt születési helye és központja. JMH 1957. 4. sz. 319—334.

Rosen E. R.: Mussolini és Németország, 1922—1923. VfZg 1957. 1. sz. 17—41.

Vogelsang Th.: A Reichswehr Bajorországban és a müncheni puccs, 1923. VfZg 1957. 1. sz. 91—101.

Gatzke H. W.: Stresemann és Litwin. VfZg 1957. 1. sz. 76—90.

Kalbe E.: A húszas évek fasiszta diktatúrája Bulgáriában és a bolgár munkásokat és parasztokat segítő német akciók. ZG 1957. 4. sz. 749—769.

Posztnyikov V. V.: Az amerikai és német monopóliumok konkurrencia-harca 1924—1929-ben. VI 1957. 5. sz. 78—94.

Anderle A.: Az 1925/1926-os német—szovjet szerződések. ZG 1957. 3. sz. 470—502.

Pajewski J.: G. Stresemann politikája az újabb kutatások fényénél. PZ 1957. 2. sz. 161—172.

Kluke P.: A potempai eset. VfZg 1957. 3. sz. 279—297. [SA csapat politikai gyilkosságairól 1932-ben.]

Klein Fr.: Új dokumentumok Schacht szerepére vonatkozóan a Hitler-diktatúra előkészítésében. ZG 1957. 4. sz. 818—822.

Šnejdárek A.: A német diplomaták és náci vezetők 1933—1939-ben. ČČH 1957. 2. sz. 342—344.

Brügel J. W.: Hitler külpolitikájának egy szertefoszlott legendája. VfZg 1957. 4. sz. 385—387.

Bracher K. D.: A hitleri külpolitika kezdeti stádiumában. VfZg 1957. 1. sz. 63—76.

Broszat M.: A memeli németek szervezetei és a nemzeti szocializmus, 1933—1939. VfZg 1957. 3. sz. 273—278.

nejdárek A.: A mai burzsoá történetírás és a Lengyelország által Németország ellen 1933-ban tervezett ún. preventiv háború kérdése. ČČH 1957. 2. sz. 345—347.

Rahmanova I. P.: G. Dimitrov a lipcsei perben. (Születésének 70. évfordulójára.) NNI 1957. 2. sz. 3—24.

Egy bajor bíró megjegyzései az 1934. évi júniusi gyilkosságokhoz. VfZg 1957. 1. sz. 102—104.

Fomin V. T.: A Jugoszlávia elleni fasiszta német agresszió előkészítése, 1937—1941. VI 1957. 6. sz. 28—49.

Frend W. H. C.: Hitler és külügyminisztériuma. 1937—1939. H 145. (1957 jún.) 118—129.

Teichová A.: A német finánctőke behatolása Csehszlovákia gazdasági életébe a müncheni diktátum előtt. ZG 1957. 6. sz. 1160—1180.

W. Grabowski lengyel igazságügyminiszter Goebbelsnél és Hitlernél, 1937. (Kiadatlan dokumentumok.) SM 1957. 7. sz. 53—58.

Weinberg G. L.: Náci felvonulás Csehszlovákia ellen. JMH 1957. 3. sz. 213—225.

Heiber H.: A Grünspan-eset. VfZg 1957. 2. sz. 134—172. [1938. nov. 7. Rath párizsi német nagykövetségi tanácsos megölése.]

Kulak Z.: Az 1938. dec. 6-i Ribbentrop—Bonnet találkozó. PZ 1957. 3. sz. 4—17.

Karl G. P.: A második világháború ábrázolása a nyugatnémet regényirodalomban. Ein 1957. 2. sz. 207—214.

Hegemann M.: A román—német kereskedelmi kapcsolatokra (1944-ig) vonatkozó dokumentumok a NDK levéltáraiban. S 1957. 5. sz. 161—170.

Savin T.: A román gazdaság leigázása és kirablása a német kapitalista monopóliumok által a második világháború előtt és alatt. PE 1957. 12. sz. 115—129.

Campus E.: A hitler-fasiszták beszivárgása Romániába, 1939—1940. ZG 1957. 2. sz. 213—228.

Moltmann G.: A Németországra vonatkozó korai amerikai tervek a második világháborúban. VfZg 1957. 3. sz. 241—264.

Himmler emlékirata az idegen nemzetiségűekkel való bánásmódról Keleten. 1940 május. VfZg 1957. 2. sz. 194—198.

Menzel J. M.: Titkos német—japán jegyzékváltás a háromhatalmi paktum ügyében. VfZg 1957. 2. sz. 182—193.

A Német KP felhívása 1941 márciusában a hitlerista csapatok 1941. márc. 1-i bulgáriai betörésével kapcsolatban. IP 1957. 3. sz. 109—110.

Boelke W.: A Szovjetunió elleni német támadás 1941-ben a közigazgatástörténet tükrében. Am 1957. 4. sz. 141—150.

Boltyin Je. A.: A szovjet hadsereg győzelme Moszkva alatt 1941-ben. VI 1957. 1. sz. 20—32.

Brodszkij Je. A.: A szovjet emberek felszabadító harca a fasiszta Németországban, 1943—1945-ben. VI 1957. 3. sz. 72—84.

Kvaček R.: Megjegyzések a német ellenállási mozgalom történeti irodalmához. HaV 1957. 2. sz. 273—286.

Bell G. K. A.: A német belső ellenállás a Hitler-rezsim ellen. VfZg 1957. 4. sz. 362—378.

Dress H.: Goerdeler alkotmányterveinek antidemokratikus és reakciós jellege. ZG 1957. 6. sz. 1134—1159.

A buchenwaldi ellenállás. Dokumentumok. Publikálják: N. F. Kjung, T. A. Illerickaja, B. G. Litvak. IA 1957. 6. sz. 82—110.

Dorn W. L.: Vita az amerikaiak megszállási politikájáról Németországban 1944—1945-ben. PSQ 1957. 4. sz. 481—501.

Kotyk V.: A krimi konferencia és a Szovjetunió álláspontja Németország egységének kérdésében. ČČH 1957. 4. sz. 728—757.

Nitz J.: A Német Demokratikus Köztársaság nyolc éve. DAp 1957. 10. sz. 818—823.

Anwiler O.: Az Odera—Neisse-vonal. (Keletkezése és problémája.) GWU 1957. 8. sz. 461—480.

Nowak Z.: Az Odera—Neisse-határ néhány gazdasági kérdése. PZ 1957. 1. sz. 52—71.

Klafkowski A.: Területi cesszió és békeegyezmény a lužicei Odera—Neisse határ. PZ 1957. 1.sz.1—51

Ziller G.: Az ipar problémája és a munkásosztály a NDK-ban. Ein 1957. 12. sz. 1492—1504.

Kröger H.: Adenauer „azonossági elmélete" és a Német Demokratikus Köztársaság nemzetközi jogállása. DAp 1957. 5. sz. 353—364.

Ulbricht W.: A Nagy Októberi Szocialista Forradalom és a német munkásosztály harca a szocializmusért. Ein 1957. 11. sz. 1345—1356.

Matern H.: Marx és Engels munkáinak jelentősége a német munkásosztály jelenlegi harca számára. Ein 1957. 2. sz. 140—156; 3. sz. 274—293.

Harc a polgári ideológia és a revizionizmus ellen. Németország Szocialista Egységpártja KB-nak konferenciájáról. Ein 1957. 2. sz. 129—139.

Appelt W.: Vieweg szocialista-ellenes koncepciója. Ein 1957. 7. sz. 802—812.

Koch H.: Politika, irodalomtudomány és Lukács György állásfoglalása. Ein 1957. 7. sz. 813—827.

Janowicz Z.: A helyi állami szervek reformja a Német Demokratikus Köztársaságban. PZ 1957. 5. sz. 1—10.

Hagen K. H.: A Német Demokratikus Köztársaság kulturális kapcsolatai a szocialista tábor országaival. DAp 1957. 11. sz. 949—955.

Bracht H. W.: Németország 1945 utáni nemzetközi jogi és államjogi kontinuitásának problémájához. ZfO 1957. 2. sz. 293—297.

Kegel G.: Gondolatok az újraegyesülésről. DAp 1957. 2. sz. 110—121.

Eschenburg Th.: A német egység problémája a két világháború után. VfZg 1957. 2. sz. 107—133.

Serwański E.: A kultúra szerepe Németország egyesítésében. PZ 1957. 3. sz. 18—43.

Meusel A.: Német találkozás 1957-ben Dortmundban. ZG 1957. 6. sz. 1266—1270. [Téma: A német kérdés ma és holnap.]

Badia G.: A Francia KP politikája és a német probléma. CC 1957. 7—8. sz. 1159—1175.

Tomala M.: A nyugat-németországi gazdasági felélénkülés forrásai. PZ 1957. 2. sz. 208—227.

A „népi kapitalizmus" politikai torzszülött. BDW 1957. 24. sz. 3—12. [Nyugat-Németországban.]

Tomala M.: Állam az államban, a német monopóliumok szervezete. SM 1957. 4. sz. 54—66.

Rochet W.: Nyugat-Németország a monopolisták uralma alatt és a német militarizmus újabb fenyegetése. CC 1957. 3. sz. 316—326.

Az állami exportfejlesztés a nyugatnémet monopóliumok szolgálatában. BDW 1957. 5. sz. 3—28.

A beruházások finanszírozása Nyugat-Németországban. BDW 1957. 21. sz. 3—18.

A repülőgépgyártás és a rakétagyártás fejlődésének jelenlegi állása Nyugat-Németországban. BDW 1957. 23. sz. 3—16.

A nagyvállalkozás expanziója a kiskereskedelemben (Nyugat-Németországban). BDW 1957. 20. sz. 3—19.

A nyugatnémet gazdaság 1957 kezdetén. BDW 1957. 2. sz. 3—24.

A nyugatnémet gazdaság 1957 első félévében. BDW 1957. 17. sz. 3—15.

A szénhelyzet Nyugat-Németországban és a többi nyugat-európai országban. BDW 1957. 11. sz. 3—19.

A termelés koncentrációja a nyugatnémet alapanyag- és termelési javak iparában. BDW 1957. 16. sz. 3—20.

A profit a nyugatnémet fémiparban. BDW 1957. 14. sz. 3—12.

A nyugatnémet gépgyártás fejlődése és perspektívái. BDW 1957. 10. sz. 3—20.

A jövedelmek megadóztatása mint eszköz a kapitalizmus stabilizálására és a nyugatnémet nagyburzsoázia megerősítésére. BDW 1957. 9. sz. 3—19.

Finanszírozás és a beruházások hatásai a nyugatnémet vas- és acéliparban. BDW 1957. 3. sz. 3—20.

Hoffmann Z.: A Német Szövetségi Köztársaság kereskedelmi flottájának helyreállítása. PZ 1957. 2. sz. 228—244.

Hmelnyickaja Je.: A Német Szövetségi Köztársaság monopóliumainak harca a piacok és a befolyási övezetek újrafelosztásáért. MEMO 1957. 2. sz. 44—55.

Nyugatnémet dollárkereskedelem és amerikai protekcionizmus. BDW 1957. 4. sz. 3—16.

A német és francia monopóliumok harca a Saar-vidék bányaiparáért. BDW 1957. 19. sz. 3—15.

A nyugatnémet—angol konkurrenciaharc az automobilpiacon. BDW 1957. 22. sz. 3—19.

Tudor F.: A Német Szövetségi Köztársaság külkereskedelmének távlatai. PE 1957. 2. sz. 127—134.

Friedländer P.: A német imperializmus behatolása Közel- és Közép-Keletre. Ein 1957. 10. sz. 1272—1287.

A nyugatnémet monopóliumok expanziója Indiában. BDW 1957. 12. sz. 3—19.

A kiskereskedelmi árak alakulása a háború utáni időszakban a nyugatnémet gazdaságban. BDW 1957. 1. sz.

Kuczynski J.: Reálbérek és abszolút elnyomorodás Nyugat-Németországban. Ww 1957. 1. sz. 58—61.

A munkabér-ár-gyűrű mítosza. BDW 1957. 18. sz. 3—10. [Az ipari bérek és árak közti összefüggés Nyugat-Németországban, 1945—1956.]

Richter E.: Bércsoport-struktúra és nominálbérmagasság az NDK és Nyugat-Németország nagyiparában. Ww 1957. 1. sz. 62—67.

A nyugatnémet munkások osztályhelyzete. A munkásság munka- és életviszonyai a társadalmi statisztika tükrében. Ww 1957. 4. sz. 579—593.

Az iskolából kikerülő fiatalok szakmai kiképzésének lehetőségei a nyugatnémet gazdaságban. BDW 1957. 13. sz. 3—11.

Mackenroth G.: A német társadalmi struktúra változásai. GWU 1957. 2. sz. 65—77. [A háború után.]

Nowak K.: A sztrájkakciók és problematikájuk a Német Szövetségi Köztársaságban 1956 végéig. PZ 1957. 5. sz. 11—42.

Meissner H.: A nyugatnémet neo-liberálisok és a politikai gazdaságtan néhány alapfogalma. Ein 1957. 3. sz. 346—355.

Buček J.: A politikai helyzet Nyugat-Németországban. NM 1957. 7. sz. 645—659.

Schmidt J. L.: Az újjáéledt német imperializmus különös agressziv itása. Ein 1957. 12. sz. 1573—1589.

Razmerov V.: Nyugat-Németország atomprogramja. MEMO 1957. 1. sz. 115—123.

Kowalewski J.: A Német Szövetségi Köztársaság és a felfegyverkezés. ND 1957. 7. sz. 94—101.

A német imperializmus Európa-tervei. BDW 1957. 7/8. sz. 3—28.

Frieske J.: A Német Szövetségi Köztársaság keleti politikája. SM 1957. 12. sz. 13—26.

Miedzinski F.: Vita a Német Szövetségi Köztársaság ún. Ostpolitik-járól. PZ 1957. 6. sz. 285—288.

Serwański E.: A német értelmiség kérdései. PZ 1957. 2. sz. 245—264.

Az „új" UFA filmkonszern a nyugatnémet restauráció szolgálatában. BDW 1957. 15. sz. 3—12.

Polišenský J.: Revanstendenciák a nyugatnémet történetírásban. NM 1957. 1. sz. 89—91.

Ley H.: Ernst Bloch és a hegeli rendszer. Ein 1957. 3. sz. 327—335.

Olaszország:

Momigliani A.: In memoriam Gaetano de Sanctis, 1870—1957. RHI 1957. 2. sz. 177—195.

Hartmann K.: A kelet-európai történet kutatása Olaszországban. ZfO 1957. 3. sz. 415—428.

Rutyenburg V. I.: A Szovjetunió és Olaszország tudományos kapcsolatairól. VI 1957. 5. sz. 214—216.

Rutyenburg I.: Olaszország levéltáraiban és történettudományi intézeteiben. (Tanulmányúti jegyzetek.) SzV X. (1957) 365—368.

Meinert G.: Levéltári tanulmányok olasz állami levéltárakban. Am 1957. 4. sz. 131—137.

Herlihy D.: Pénz és pénzhelyettesítő érték az itáliai gazdasági életben, 960—1139. EcHR X/1. (1957. aug.) 1—14.

Kotyelnyikova L. A.: Észak- és Közép-Itália libellárriumai a 8—10. században. (Az olasz jobbágyparasztság létrejöttének kérdéséhez.) SzV X. (1957) 81—100.

Dembińska M.: Az észak-itáliai városok fejlődése a korai középkorban. KH 1957. 1. sz. 197—210.

Barni G.: Polgárok és parasztok a 12. század végén és a 13. század elején a Liber Consuetudinum Mediolani alapján. RSI 1957. I. sz. 5—60.

Rosario R.: A milanói Szent Ambrózius apátság mint Origgio falu birtokosa a 13. században. RSI 1957. IV. sz. 473—507.

Bortnyik N. A.: Az eretnek szekták Itáliában a 13. század első felében. SzV X. (1957) 101—123.

Hellmann M.: VII. Henrik császár és Velence. HJ 76. (1957) 15—33.

Delumeau J.: Az adósságok problémája Rómában a 15. században. RHMC 1957. jan.—márc. 5—32.

Heers J.: A granadai királyság és a genovai kereskedőpolitika nyugaton a 15. században. MA 1957. 1—2. sz. 87—122.

Catalano F.: Az itáliai diplomácia a 15. század második felében. NRS 1957. II. 246—260.

Coles P.: A reneszánsz társadalom válsága, Genova 1488—1507. PP 11. (1957 ápr.) 17—47.

Sasso G.: A „Florentina libertas" és az olasz reneszánsz Hans Baron munkáiban. RSI 1957. 2. sz. 250—276.

Felice, de R.: A jakobinus evangelizmus és Claudio della Valle apát. A három forradalmi év vallási felfogásának ismeretéhez. 1796—1799. RSI 1957. 2. sz. 196—249.

Boyer F.: Az első konzul diplomáciai győzelme, a firenzei Venus-szobor elhozatala 1802-ben Franciaországba. RHD 1957. jan.—márc. 22—36.

Saint Giron P.: Camille Borghese herceg (1775—1835) távozása Franciaországból. RHD 1957. okt.—dec. 293—310.

Scoppola P.: A politikai modernizmus Itáliában: a demokratikus nemzeti liga. RSI I. sz. 61—109.

D'Alessandro A.: Az 1849. évi római köztársaság és a francia intervenció. NRS 1957. II. 261—289.

Smith D. M.: Cavour és a parlament. CHJ 1957. 1. sz. 37—57.

Cameron R. E.: Franciaország pénzügyei és az olasz egység: Cavour évtizede. AHR 1957. 3. sz. 552—569.

Anicetti L.: W. D. Howells, velencei konzul, 1861—1865. NRS 1957. I. 87—106.

Grigorjeva I. V.: Tömeges munkásmozgalom Olaszországban 1871—1877-ben. VMU 1957. 3. sz. 3—26.

Dollot R.: Romain Rolland a Farnese palotában, 1889—1891. RHD 1957. júl.—szept. 251—260; okt.—dec. 311—339.

Brugère A.: Loubet francia elnök Rómában, 1904. ápr. 24—28. RHD 1957. júl.—szept. 204—218.

Gramsci A.: A történelmi materializmus és Benedetto Croce filozófiája. NM 1957. 12. sz. 1155—1177.

Terraccini U.: Az olasz munkásmozgalom és a Nagy Október. NNI 1957. 5. sz. 14—23.

Spano V.: Az Októberi Forradalom és a munkásmozgalom Olaszországban. Kom 1957. 16. sz. 59—71.

Kobiljanszkij K. V.: A Nagy Októberi Szocialista Forradalom és a munkásmozgalom fellendülése Olaszországban 1919—1920. VI 1957. 11. sz. 127—151.

Miziano K. F.: A Nagy Októberi Szocialista Forradalom és az olaszországi munkásmozgalom problémái Antonio Gramsci műveiben, 1919—1920. NNI 1957. 2. sz. 121—134.

Lopuhov B. R.: Az olasz dolgozók harca a reakció és a fasizmus erőinek támadása ellen 1921-ben. DSZII 12. (1957) 68—89.

Rosen E. R.: Mussolini és Németország, 1922—1923. VfZg 1957. 1. sz. 17—41.

Szmirnova N. D.: Az Albánia elleni olasz agresszió történetéből, 1939—1941. NNI 1957. 3. sz. 133—146.

Chudek J.: Kiadatlan dokumentumok: Megbeszélés Ciano és Wieniawa között 1939 augusztusában. SM 1957. 4. sz. 67—71.

Caracciolo di Feroleto M.: Az ötödik hadsereg utolsó küzdelmei. RSI 1957. IV. sz. 542—576. [1943]

Vaszilkov N.: Állami monopolista vállalatok az olaszországi iparban. MEMO 1957. 6. sz. 71—78.

Carey J. P. C. C., Carey A. G.: Az olasz politika változó periódusai, 1956—57. PSQ 1957. 2. sz. 200—223.

Románia:

Daicoviciu C.: A modern történettudomány fejlődése a marxista—leninista tanítás alapján. LC 1957. 10. sz. 88—97.

Román történeti bibliográfia. 1956. S 1957. 3. sz. 255—274; 4. sz. 223—240.

Ofetea A.: A román történészek a Nagy Októberi Szocialista Forradalom 40. évfordulójára. VI 1957. 8. sz. 220—221.

Conduruchi E.: Vasile Pîrvan (1882—1927). LC 1957. 9. sz. 48—61.

Vulpe R.: V. Pârvan (1882—1927) történész tudományos tevékenysége. S 1957. 3. sz. 7—40.

Hegemann M.: Jelentés a Német Demokratikus Köztársaság Levéltárainak a német—román történeti kapcsolatokra vonatkozó forrásairól. ZG 1957. 4. sz. 849—858.

Ofetea A.: A román történelem periodizációjának problémája. S 1957. 6. sz. 103—110.

Ştefănescu Şt.: A feudális viszonyok kérdése a román történetírásban. S 1957. 1. sz. 199—222.

Bakó G.: A német lovagrend „in terra Borza". S 1957. 1. sz. 143—160.

Kafka Fr.: A román—csehszlovák kereskedelmi kapcsolatok a középkorban a csehszlovák textil a román piacon. S 1957. 4. sz. 105—110.

Kavka Fr.: Cseh és szlovák textiláru-kereskedelem román földön a 17. század második felének elejéig. SH V. (1957) 113—174.

Ciurea D.: Moldva belső helyzete Nagy István korában. S 1957. 6. sz. 65—74.

Campina B. T.: Nagy István politikájának irányító eszméi. S 1957. 4. sz. 57—68.

Gonţa A. I.: Nagy István belpolitikájának néhány vonása. S 1957. 4. sz. 91—104.

Grigoraş N.: Nagy István fejedelemségének kezdete 1457—59. SCSI 1957. 1. sz. 35—62.

Cihocaru C.: Megjegyzések Moldva néhány 1467—74-beli eseményét érintő történeti forráshoz. SCSI 1957. 1. sz. 1—34.

Panaitescu P. P.: A nagy diéta, a román államok feudális eredetű intézménye. S 1957. 3. sz. 153—166.

Vlad M. D.: Az útadó kivetése és beszedése a román államokban a 17. század végéig. S 1957. 3. sz. 135—152.

Turcu C.: Régi kísérletek az érchányászatra Moldvában. SCSI 1957. 2. sz. 207—322. [15. sz. vége—19. sz. első fele.]

Beldiceanu N.: Az ottomán pénzválság a 16. században és hatása a román fejedelemségekben. SoF 1957. 1. sz. 70—86.

Ciurea D.: Jeremia Movila és a politikai helyzet Moldvában, 1595—1606. SCSI 2. sz. 323—338.

Ciurea D.: Adalékok Galac 16—17. századi történetéhez. SCSI 1957. 1. sz. 227—229.

Olteanu S.: A bőrfeldolgozó kézműipar Moldva városaiban a 17. században. S 1957. 3. sz. 87—112.

Lupaş J.: Régi román nyomtatványok elterjedése Erdélyben. SoF 1957. 2. sz. 427—430. [17. század.]

Grigoraş N.: Belső forrongások Moldvában 1629—1633-ban. SCSI 1957. 1. sz. 230—233.

Ciurea D.: Új adatok a moldvai városok történetéhez a 18—19. században. SCSI 1957. 1. sz. 223—227.

Corivan N.: A parasztok robotkötelezettsége Moldvában a 18. sz. első felében. SCSI 1957. 1. sz. 63—86.

Neamţu A.: Román újítók az érchányászati technikában Erdélyben a 18. század második felében. S 1957. 2. sz. 97—126.

Pascu St.: A népi tömegek helyzete és harca Máramarosban a 18. század második felében. S 1957. 2. sz. 127—136.

Styernberg Ja. I.: Az 1784. évi parasztháború visszhangja Kárpát-Ukrajnában. NZUDU XXX. (1957) 208—212.

Istrate C.: Hírlau körzet az 1787—1792. évi orosz—osztrák—török háború idején. SCSI 1957. 1. sz. 179—188.

Neacşu I.: A pandúrok felkelése 1814. december—1815. februárban. S 1957. 1. sz. 133—142.

Popovici V.: A nagybojárság szembehelyezkedése Ioan

Sandru Sturdzával, a „carbonárik urával". SCSI 1957. 1. sz. 87—120.

Ungureanu Gh.: A moldvai Regulamentul Organic eredeti kéziratáról. SCSI 1957. 1. sz. 121—136.

Ungureanu Gh.: Új adatok a moldvai Regulamentul Organic francia kiadásáról, 1843-44. SCSI 1957. 2. sz. 350—351.

Bulgăr Gh.: Bucureşti történetének elfeledett oldalai. S 1957. 6. sz. 139—148. [1837]

Szpivakovszkij Je. I.: Román—orosz forradalmi kapcsolatok az új román történeti irodalomban. ISZSZSZR 1957. 2. sz. 183—195.

Mladenatz Gr.: A kispolgári szocializmus hatása a 19. századi román fejedelemségek publicisztikájára. PE 1957. 8. sz. 129—141.

Mladenatz Gr.: Adalékok G. Baritʒ közgazdasági munkásságának tanulmányozásához. PE 1957. 12. sz. 130—143.

Sacerdoţeanu A.: B. P. Haşdeu történeti koncepciója. S 1957. 5. sz. 141—160.

Dumitrescu S., Teodoru D.: B. P. Haşdeu gazdasági nézetei. PE 1957. 1. sz. 115—127.

Ornea Z.: Adalékok A. D. Xenopol társadalmi-gazdasági nézeteinek ismeretéhez. S 1957. 4. sz. 69—90.

Ionescu V.: Az 1848-as forradalom agrárprogramja Moldvában és Havasalföldön. PE 1957. 6. sz. 73—89.

Bodea C.: Bălcescu utazása a Duna mentén 1852-ben. S 1957. 1. sz. 161—172.

Berindei D.: Mihai Sturdza intrikáiról. 1854 őszén. (Petre Asachi három kiadatlan levelének margójára.) SCSI 1957. 1. sz. 239—250.

Boicu L.: A távíró bevezetése Moldvában. Adalékok a román fejedelemségek osztrák megszállásáról, 1854—57. SCSI 1957. 2. sz. 279—306.

Berindei D.: A határőrök és darabontok zendülései a floresti tábor felállítása alkalmából (1859 nyara). S 1957. 3. sz. 113—134.

Giurescu C. C.: A román—egyiptomi kapcsolatok és Románia részvétele a Szuezi-csatorna felépítésében. S 1957. 1. sz. 91—110.

Ornea Z., Ardeleanu I.: I. Ghica (1816—1897) freetrader koncepciójának kritikai áttekintése. PE 1957. 4. sz. 99—114.

Zaliskin M. M.: Románia uralkodó köreinek semlegességi politikája 1875—1876-ban. VMU 1957. 3. sz. 27—78.

Maciu V.: A román függetlenségi harcról, 1877—1878. S 1957. 4. sz. 111—134.

Adăniloaie N.: Az 1877—1878. évi függetlenségi harc néhány kérdése. S 1957. 6. sz. 111—130.

Mihordea V.: Néhány adat a dobrudzsai parasztság helyzetéről 1878-ban. S 1957. 3. sz. 203—206.

Marcu N.: A 19. század végi romániai agrárválságról. PE 1957. 5. sz. 91—106.

Haupt Gh.: Az első munkásegyletek Romániában. S 1957. 1. sz. 65—90.

Egyed A.: Az erdélyi munkásmozgalom 1880—1890 között. S 1957. 4. sz. 33—56.

Haupt Gh.: C. Dobrogeanu-Gherea forradalmi tevékenységének kezdetei. S 1957. 3. sz. 61—86. [20. sz. első évtizede.]

Ionescu M.: Az 1904. évi parasztmozgalmak. S 1957. 6. sz. 75—92.

A romániai 1907-es parasztfelkelés 50. évfordulója. VI. 1957. 4. sz. 209—210.

Az 1907. évi romániai parasztfelkelés tanulmányozása. NNI 1957. 2. sz. 188.

Adam I.: Hogyan zsákmányolták ki a földbirtokosok és bérlők a parasztokat az 1907-es parasztmozgalmak előestéjén. PE 1957. 3. sz. 91—104.

Mioc D.: A szocialista klubok szerepe az 1907. évi felkelés előkészítésében. S 1957. 2. sz. 31—42.

Ionescu M.: Az 1907. évi felkelés következményei és jelentősége. S 1957. 2. sz. 7—30.

Szpivakovszkij Je. I.: Új adatok az 1907. évi romániai parasztfelkelések történetéhez. VI 1957. 5. sz. 159—173.

Anghel A.: Az 1907. évi paraszfelkelés az egykori Dolj körzetben. S 1957. 2. sz. 43—68.

Ionescu M., Pătraşcu C.: Egyes európai nagyhatalmak magatartása az 907. évi felkeléssel szemben. S 1957. 1. sz. 7—34.

Coman C.: A bukaresti osztrák-magyar követ magatartása az 1907. évi felkeléssel szemben, amint ez a diplomáciai iratokban visazatükröződik. S 1957. 2. sz. 189—200.

Szpivakovszkij Je. I.: A bolgár—román forradalmi kapcsolatok történetéből, 1910—1917. KSZISZ 21. (1957) 51—72.

Hegemann M.: I. Károly román király lemondásának terve 1914. szeptemberében. ZG 1957. 4. sz. 823—826.

A Nagy Októberi Szocialista Forradalom és a forradalmi mozgalom fellendülése Bulgáriában, Magyarországon, Lengyelországban, Romániában és Csehszlovákiában, 1918—1923. NNI 1957. 5. sz. 146—153. [Az 1951—1956-ban megjelent művek bibliográfiája.]

Voicu Şt.: Az Októberi Szocialista Forradalom és Románia fejlődése. LC 1957. 10. sz. 30—42.

Kusnyir-Mihajlovics K.: A Nagy Októberi Szocialista Forradalom és a forradalmi helyzet Romániában 1917—1921-ben. VI 1957. 11. sz. 65—85.

Matei P., Ion T.: A forradalmi helyzet Romániában 1918 és 1922 között. S 1957. 2. sz. 159—176.

Liveanu V.: A forradalmi helyzet Romániában. A terminológia kérdése. S 1957. 5. sz. 123—126.

Matei P.: A romániai munkásmozgalom programkérdései a Nagy Októberi Szocialista Forradalom által létrehívott forradalmi fellendülés időszakában, 1918—1922. S 1957. 5. sz. 63—88.

Hegemann M.: A német—román békeszerződés 1918 májusában az imperialista reakció előretörése a fiatal szovjethatalom ellen. ZG 1957. 5. sz. 987—1010.

Fotino N.: Az erdélyi román hadifoglyok Oroszországban és a Vörös Hadsereg. S 1957. 5. sz. 171—174.

Glugovszkij A. N.: Román kommunista szervezetek és nemzetközi alakulatok Szovjet-Oroszország területén 1918—1920-ban. NNI 1957. 3. sz. 8—29.

Manescu M.: Románia gazdasági-társadalmi fejlődése a burzsoá-földesúri rendszerben és most. LC 1957. 8. sz. 26—38.

Munteanu I., Dumitrescu S., Herscovici I.: A monopoltőke uralma a burzsoá-földesúri Románia iparában. PE 1957. 8. sz. 46—59.

Savin T.: A vasútépítési koncessziók jellege a burzsoá-földesúri Romániában. PE 1957. 1. sz. 83—100.

Murgescu C.: A román olajipar felosztása az első világháború győztes nagyhatalmai között, 1919—1922. S 1957. 1. sz. 35—64.

Lungu T., Colombeanu S.: Adalékok a romániai sztrájkmozgalom tanulmányozásához 1919—1920-ban. S 1957. 5. sz. 89—102.

Benditer J., Bold E.: A burzsoá-földesúri Románia helyzete 1920—1921-ben. Az Averescu kormány. SCSI 1957. 1. sz. 137—158.

Unc Gh.: A romániai munkásosztály harca a szovjet állam védelmében az antant harmadik hadjárata idején, 1920. S 1957. 5. sz. 43—62.

Necşa Th.: Az 1926—1930-as dinasztikus válság. S 1957. 6. sz. 39—64.

Mocanu C.: A Román KP harca a munkásifjúság egységfrontjának kialakításáért 1933—1935-ben. S 1957. 1. sz. 111—132.

Hegemann M.: A román—német kereskedelmi kapcsolatokra (1944-ig) vonatkozó dokumentumok a NDK levéltáraiban. S 1957. 5. sz. 161—170.

Savin T.: A román gazdaság leigázása és kirablása a német kapitalista monopóliumok által a második világháború előtt és alatt. PE 1957. 12. sz. 115—129.

Campus E.: A hitler-fasiszták beszivárgása Romániába. 1939—1940. ZG 1957. 2. sz. 213—228.

Dvoichenko-Markov D.: Transistria, román igény Ukrajnában. SoF 1957. 2. sz. 375—387.

Campus E.: Diplomáciai tárgyalások a bécsi döntés előestéjén, 1940. ápr.—aug. S 1957. 3. sz. 167—196.

Bălteanu B.: A politikai helyzet Romániában a népi demokratikus rendszer megteremtésének előestéjén. S 1957. 2. sz. 69—96; 4. sz. 7—32.

Georgescu T.: A népi tömegek harca a Román Népköztársaság létrehozásáért. LC 1957. 11. sz. 97—109.

Hutira E.: A munkásellenőrzés Romániában. S 1957. 3. sz. 41—60.

Tutoveanu I.: Románia katonai részvétele az antifasiszta háborúban. LC 1957. 8. sz. 13—25.

Bălteanu B.: A monarchia, valamint a belső és külső reakció sikertelen kísérlete a népi demokratikus rendszer megdöntésére, 1945. márc. 6.—1946. jan. S 1957. 6. sz. 17—38.

Marcsenko G. V.: A Román KP vezető szerepe a néptömegeknek a földreformért vívott harcában, 1945. NZUDU XXX. (1957) 167—187.

Tomsin Ju. K.: A román munkásmozgalom megbontásának felszámolása és a Román Munkáspárt megalakítása. DSZII 12. (1957) 23—44.

Dulea M.: A népi demokratikus állam, a szocialista gazdaság felépítésének fő eszköze Romániában. PE 1957. 9. sz. 35—50.

Sterian H. D.: Románia szocialista iparosításának politikája. LC 1957. 12. sz. 25—36.

Belli N.: A szocialista tulajdon létrehozása és fejlődése a Román Népköztársaság mezőgazdaságában. PE 1957. 12. sz. 82—100.

Sabin C.: A mezőgazdaság szocialista átalakítása a Román Népköztársaságban. Ww 1957. 2. sz. 283—289.

Rădulescu G.: A Román Népköztársaság külkereskedelmének fejlődése. PE 1957. 12. sz. 29—46.

Spiru B.: Románia helye a szocialista táborban. DAp 1957. 4. sz. 280—288.

Skandináv országok:

Schetelich E.: Levéltárak és levéltári szervezet Svédországban. Am 1957. 4. sz. 137—141.

Kan A. Sz.: A svéd falu társadalmi-gazdasági jellegzetességei a 17. század első felében. SzV IX. (1957) 300—353.

Lefèvre A.: III. Gusztáv svéd király a francia udvarban. RHD 1957. jan.—márc. 49—56.

Luce E.: L. Grégoire Le Hoc a direktórium stockholmi követe, 1795—1796. RHD 1957. júl.—szept. 228—250.

Jenssen A.: A dán munkásmozgalom az 1917—1920-as években. VI 1957. 12. sz. 49—58.

Spanyolország:

Korszunszkij A. R.: A feudális viszonyok fejlődése a gót Hispaniában az 5—7. században. (A paraszti függőség kialakulása.) SzV X. (1957) 27—57.

Konetzke R.: Az iszlám és a keresztény Spanyolország a középkorban. HZ 184/3. (1957) 573—592.

Bruand V.: Az erődítési munkák történeti fontossága és katonai értéke Ó-Kasztíliában a 15. században. MA 1957. 1—2. sz. 59—86.

Heers J.: A granadai királyság és a genovai kereskedőpolitika nyugaton a 15. században. MA 1957. 1—2. sz. 87—122.

Treppo del M.: Biztosítás és nemzetközi kereskedelem Barcelonában 1428—29-ben. RSI 1957. IV. sz. 508—541.

Alperovics M. Sz.: A bennszülött lakosság kizsákmányolásának jellege és formái Spanyolország amerikai gyarmatain a 16—18. században. NNI 1957. 2. sz. 49—68.

Bonnassié P.: Tengeri szállítási és kereskedelmi szerződések Barcelonában a 17. században. RHES 1957. 3. sz. 255—265.

Defourneaux M.: A földkérdés Andalúziában a 18. században. RH 1957. jan.—márc. 42—57.

Giraud M.: Francia—spanyol rivalizálás a 18. század elején, 1713—1717. RH 1957. ápr.—jún. 250—269.

Pozsarszkaja Sz. P.: A spanyol nép harca a monarchia megdöntéséért, 1931. ápr. 14. VMU 1957. 3. sz. 79—104.

García J.: A nemzetközi brigádok Spanyolországban, 1936—1938. VI 1956. 7. sz. 33—48.

Ibarruri D.: A spanyolországi helyzet és a KP harca a demokráciáért. Kom 1957. 2. sz. 67—78.

Svájc:

Elsener F.: A római és kánonjog befolyása Svájcban. HJ 76. (1957) 133—147.

Vasella O.: Parasztság és reformáció a svájci szövetségben. HJ 76. (1957) 47—63.

Valarché J.: A fiziokraták hatása Svájcban. RHES 1957. 4. sz. 337—346.

Szovjetunió:

Szigorúan tartsuk be a pártosság lenini elvét a történettudományban. Kom 1957. 4. sz. 17—29.

Volkov Sz. I.: A történettudomány fő problémái. Koordinációs értekezlet Moszkvában, 1956. dec. 3—7. VAN 1957. 2. sz. 118—121.

T. B.: Koordinációs értekezlet a történettudomány problémáiról — a következő 5 évre. VI 1957 3. sz. 204—205.

A Voproszi Isztorii fogyatékosságairól. VAN 1957. 5. sz. 92—93.

A „Novaja i Novejsaja Isztorija" folyóirat fő problémakörei. NNI 1957. 5. sz. 159—162.

Egy új történeti folyóirat. Ukrainszkij Isztoricsnij Zsurnal. NNI 1957. 5. sz. 156—157.

Ribakov B. A.: A szláv-orosz archeológia helye a szovjet történettudományban. SzA 1957. 4. sz. 55—65.

Zimin A. A., Preobrazsenszkij A. A.: Az oroszországi feudalizmuskori (a 19. század elejéig) osztályharc tanulmányozása a szovjet történettudományban. VI 1957. 12. sz. 135—159.

Najgyonov M. Je.: A Nagy Októberi Szocialista Forradalom a szovjet történetírásban. VI 1957. 10. sz. 167—180.

A szovjet medievisztika 40 éve és elkövetkező feladatai. SzV X. (1957) 3—26.

Szidorov N. A.: A középkori történet köréből írt doktori és kandidátusi disszertációk publikációjáról. SzV IX. (1957) 3—6.

A Fundamentalnaja Bibliotyekába és a Lenin Könyvtárba a nyugat-európai középkorról beérkezett külföldi irodalom bibliográfiája. 1951—1954. SzV X. (1957) 371—401.

Az új és legújabbkori történet alkotó kidolgozásáért. NNI 1957. 1. sz. 3—6.

Jefimov A. V.: Az újkori történelem tanulmányozása a Szovjetunióban az utóbbi negyven év alatt, 1917—1957. VI 1957. 10. sz. 201—220.

A legújabbkor történetéről írt doktori disszertációk megvédése a Szovjetunióban. NNI 1957. 3. sz. 204.

Schlenger H.: Kelet-Középeurópa orosz földrajzi folyóiratokban. ZfO 1957. 1. sz. 89—93.

A Németország történetét tanulmányozó csoport tevékenysége. NNI 1957. 1. sz. 183—184.

Manfred A.: A francia történelem tanulmányozása a Szovjetunióban. Pensée 76. (1957. nov.—dec.) 42—46.

Az amerikai munkásmozgalom történetével foglalkozó szeminárium a Történettudományi Intézet Amerika új- és legújabbkori történetével foglalkozó osztályának kebelében. NNI 1957. 1. sz. 185—186. [1957. jan.—febr.]

Sztrazsev A. I.: A történelem mint tudomány oktatásának módszertanáról folyt viták eredményeinek összefoglalása. PIS 1957. 2. sz. 37—45.

Kiszljakov A. N.: A tadzsik történet tanulmányozásáról. VI 1957. 4. sz. 182—185.

Kosztyusko I. I.: A Szovjetunió Szlavisztikai Intézetének 10 éve. VI 1957. 5. sz. 198—201.

Todorov N.: A Szovjetunió Tudományos Akadémiája Szlavisztikai Intézetének 10 éves tevékenysége. IP 1957. 4. sz. 109—125.

L. T.: Lengyelország történetének tanulmányozása a Szovjetunió Tudományos Akadémiája Szlavisztikai Intézetében. KH 1957. 2. sz. 289—290.

Sz. G. Sztrumilin akadémikus 80. születésnapjára. VI 1957. 2. sz. 209.

Sz. G. Sztrumilin akadémikus ünneplése. VAN 1957. 4. sz. 103—104.

Je. A. Koszminszkij akadémikus ünneplése 70. születésnapján. VAN 1957. 7. sz. 72—73.

A. M. Pankratova 60. születésnapjára. VI 1957. 3. sz. 206—207.

A. M. Pankratova akadémikus ünneplése. VAN 1957. 4. sz. 104—105.
A. M. Pankratova akadémikus 60. születésnapjára. IA 1957. 1. sz. 213—214.
Nekrológ A. M. Pankratováról, 1897—1957. NNI 1957. 1. sz. 188—190.
Nekrológ A. M. Pankratováról. VI 1957. 4. sz. 214—216.
Nekrológ A. M. Pankratováról. VAN 1957. 7. sz. 69—70.
Nekrológ A. M. Pankratováról. ISZSZSZR 1957. 2. sz. 214—217.
Nekrológ A. M. Pankratováról. VMU 1957. 3. sz. 189—191.
Nekrológ A. M. Pankratováról. HČ 1957. 2. sz. 296.
Nekrológ A. M. Pankratováról. IP 1957. 4. sz. 107—108.
Nekrológ A. M. Pankratováról. S 1957. 3. sz. 283—284.
Nekrológ B. M. Volin halálára, 1886—1957. VI 1957. 2. sz. 221—222.
Nekrológ B. A. Romanov halálára, 1889—1957. VI 1957. 12. sz. 213—214.
Nekrológ B. A. Romanov halálára. ISZSZSZR 1957. 5. sz. 269—270.
Jeruszalimszkij A. Sz.: J. V. Tarle irodalmi hagyatékának kiadásához. NNI 1957. 1. sz. 56—59.
Nyikolajeva A. T.: Tudományos tanácskozás a történeti források kritikájának kérdéséről. VI 1957. 5. sz. 201—203.
Anaskin I. D.: Az OSZSZSZK állami levéltárai a Nagy Októberi Szocialista Forradalom 40. évfordulójára. VI 1957. 8. sz. 213—214.
Makszakov V. V.: A volt magán- és személyi levéltári állagok szervezése a Szovjetunióban. IA 1957. 2. sz. 140—154.
Rösler I.: Levéltári tanulmányok Moszkvában és Leningrádban. Am 1957. 2. sz. 45—53.
Jakovlev L. I., Kondratyev V. A.: Új módszerek a szovjet levéltárak munkájában. VI 1957. 1. sz. 192—195.
Dorzsijev N. N., Pljuhina M. A.: A leningrádi központi állami történeti levéltárban őrzött dokumentumok a munkások, parasztok, katonák és matrózok 1917. évi forradalmi mozgalmáról. ISZSZSZR 1957. 5. sz. 221—220.
G. L.: Szovjet történettudományi kiadványok külföldön. NNI 1957. 5. sz. 154—156.
V. M. Lavrovszkij „Tanulmányok az angol manor történetéből az ún. eredeti felhalmozás idején" című cikkének megvitatása Nottinghamban. VI 1957. 4. sz. 206—209.
Doernberg St.: Az NDK és a Szovjetunió történészbizottságának létrehozása. ZG 1957. 3. sz. 623—628.
Doernberg St.: A Német—Szovjet Történészbizottság tudományos ülésszaka. ZG 1957. 4. sz. 836—838.
Megállapodás a Szovjetunió Tudományos Akadémiája és a Magyar Tudományos Akadémia közti tudományos együttműködésről. VAN 1957. 7. sz. 52—53.
Mühlpfordt G.: A NDK történészeinek a Szovjetunió történeti problémáiról kiadott munkái. ISZSZSZR 1957. 2. sz. 175—182.
Rutyenburg V. I.: A Szovjetunió és Olaszország tudósainak tudományos kapcsolatairól. VI 1957. 5. sz. 214—216.
Dolinyin N. P.: Az orosz egyház történetének kérdései „A Szovjetunió történetének kézikönyvé"-ben. VI 1957. 2. sz. 126—130.
Bromlej Ju. V., Gurevics A. Ja.: Az osztálytársadalom létrejötte a régi germánoknál és szlávoknál. PIS 1957. 4. sz. 31—40.
Kovalenko L. A.: Ivan Franko az ukrajnai feudálisjobbágytartó korszak történetéről, NZUDU XXV. (1957) 75—95.
Potusnyak F. M.: Kárpát-Ukrajna anyagi kultúrájának történetéhez. (A hótalpról.) NZUDU XXIV. (1957) 157—163.
Szolovjov A. V.: Oroszország bizánci neve. VV XII. (1957) 134—155.
Lowmiański H.: A „Rus" elnevezés jelentése a 10—14. században. KH 1957. 1. sz. 84—101.
Poppe A.: A régi orosz városok keletkezésének kérdéséhez. PH 1957. 3. sz. 553—568.
Kolesin B. A.: Nagy-Novgorod orosz feudális város. SzA 1957. 3. sz. 278—288.
Kazacskova D. A.: A bogumil eretnekség Oroszországban a 11. században. IP 1957. 4. sz. 45—78.
Rozenfeldt R. L.: Moszkva kezdeteinek kérdéséhez. SzA 1957. 4. sz. 93—98.
Lavrov L. I.: A kabard-adigei kultúra a 13—15. században. SzE 1957. 4. sz. 13—23.
Goldsmidt I. A.: Néhány adat a kaffai kézműipari termelésről a 13—14. században. SzV X. (1957) 195—205.
Szotnyikova M. P.: Az orosz ezüstrúd-pénz forgalma a 14—15. században. SzA 1957. 3. sz. 54—59.
Vasziljonok Sz. I.: Regék és elbeszélések a belorussz nép osztályharcáról és szabadságharcáról a 14—15. században. VMU 1957. 1. sz. 104—127.
Lelekacs M. M.: A kárpát-ukrán parasztság jobbágysorba hajtása a 14—15. században. NZUDU XXIX. (1957) 3—38.
Kirpicsnyikov A. N.: A középkori Oroszország hadügye és a tűzfegyver megjelenése. SzA 1957. 3. sz. 60—76.
Makszimenkov G. A.: A régi orosz tüzérség történetéből. SzA 1957. 3. sz. 77—83.
Szaketti A. L., Szalnyikov Ju. F.: I. Pereszvetov nézeteiről. VI 1957. 1. sz. 117—123. [16. századi publicista.]
Koreckij V. I.: Az antonyievo-sziji kolostor uradalmában dolgozó parasztok engedetlenségéről a 16. században. IA 1957. 4. sz. 231—232.
Buganov V. I.: Az 1556. évi „Goszudarev razrjad" és a 16. század ötvenes éveinek reformjai. ISZSZSZR 1957. 5. sz. 220—231.
Kirejeva R. A.: Kabardia Oroszországhoz való csatlakozásának évfordulójára megjelent kiadványok. ISZSZSZR 1957. 2. sz. 205—206.
Tudományos ülésszak Baskiria Oroszországhoz való önkéntes csatlakozásának 400. évfordulójára. VI 1957. 6. sz. 186—192.
Kuzejev R. G.: A baskir genealogia Baskiria Oroszországhoz való csatlakozásáról. SzE 1957. 4. sz. 3—12.
I. Gofman küldetése Livóniába és az orosz állam 1559—1560-ban. A bevezetőt írta: J. Madisszon. IA 1957. 6. sz. 131—142.
Tyihomirov M. N.: A Piszkarjev-féle krónika mint a 16. századi és 17. század eleji történet forrása. ISZSZSZR 1957. 3. sz. 112—122.
Koreckij V. I.: A jobbágyok földhözkötése Oroszországban a 16. század végén és a 17. század elején. A „tilalmas évek" és a György nap eltörlésének problémájához. ISZSZSZR 1957. 1. sz. 161—191.
Juht A. I.: Indiai kolonia Asztrahanban a 17—19. században. VI 1957. 3. sz. 135—143.
Porsnyev B. F.: A társadalmi-politikai helyzet Oroszországban a szmolenszki háború idején. 1632—1634. ISZSZSZR 1957. 5. sz. 112—140.
Puskarev L. N.: J. Križanić tevékenységének értékeléséről. VI 1957. 1. sz. 77—86.
Kurmacseva M. D., Sersztobitova V. G.: J. Križanić tevékenységének megvitatása. VI 1957. 2. sz. 202—206.
Buganov V. I.: Az 1648-as moszkvai felkelés leírása az Arhivszkij Szbornyikban. IA 1957. 4. sz. 227—230.
Kripjakevics I. P.: Bogdan Hmelnyickij társadalmi-politikai nézetei. (Halálának 300. évfordulójára.) UIZs 1957. 1. sz. 94—105.
Kozacsenko A. I.: Az 1653. évi orosz rendi gyűlés. VI 1957. 5. sz. 151—158.
Kozacsenko A. I.: Az 1653. évi orosz rendi gyűlés történetéhez. IA 1957. 4. sz. 223—226.
Iljko V. I.: A kárpát-ukrán parasztság földnélkülivé válása a 17. század második felében és a 18. század elején. NZUDU XXIX. (1957) 63—90.
Danyilova L. V.: A kisipar és közműipar az orosz városokban a 17. század második felében és a 18. század elején. ISZSZSZR 1957. 3. sz. 87—111.
Melnyik V. M.: Az osztályharc megerősödése Kárpát-Ukrajnában a 17. század második felében és a 18. század elején. NZUDU XXIX. (1957) 39—61.
Alekszandrov V. A.: Népi felkelések Kelet-Szibériában a 17. század második felében. IZ 59. (1957) 255—309.

Szaharov A. N.: A Sztyepan Razin-féle parasztháború történetéből. IA 1957. 4. sz. 221—222.

Csisztjakova J. V.: Asztrahan a Sztyepan Razin-felkelés idején. ISZSZSZR 1957. 5. sz. 188—202.

Alekszandrov V. A.: Az orosz—kínai gazdasági kapcsolatok történetéből az 1689. évi nercsinszki béke előtt. ISZSZSZR 1957. 5. sz. 203—208.

Az orosz—kínai kapcsolatok történetéről 1695—1720-ban. A bevezetőt írta: I. F. Kurbjukova. IA 1957. 3. sz. 174—184.

Stökl G.: Oroszország és Európa Nagy Péter előtt. HZ 184/3. (1957) 531—554.

Tarle J. V.: Poltava után. NNI 1957. 1. sz. 60—74.

Hicsij O. F.: Az iskolázás története Kárpát-Ukrajnában a 18. századtól Szovjet-Ukrajnával való egyesülésig. NZUDU XXIX. (1957) 331—352.

Stefurovszkij Sz. Sz.: A német település és a német nyelvjárások Kárpát-Ukrajnában a 18—19. században. NZUDU XXX. (1957) 203—207.

Posztnyikova-Loszeva M. M.: A társadalmi-gazdasági viszonyok a Don-mentén a 18. században. IZ 60. (1957) 248—269.

Mihajlov P. I.: A kapitalista manufaktúra létrejötte Oroszországban. VI 1957. 2. sz. 75—85.

Karpacsev A. M.: Az uradalmi manufaktúra társadalmi-gazdasági természetéről. VI 1957. 8. sz. 101—117.

Martinov M. N.: Érchánya privilégiumok 1719-ből. VI 1957. 6. sz. 130—136.

Jacunszkij V. K.: Változások a lakosság területi megoszlásában európai Oroszországban 1724—1916 között. ISZSZSZR 1957. 1. sz. 192—224.

Troickij Sz. M.: Bevételi források Oroszország államkincstárában a 18. század derekán (20—60-as évek). ISZSZSZR 1957. 3. sz. 176—198.

Az oroszországi pénzügyek történetéhez a 18. század derekán. A bevezetőt írta: Sz. M. Troickij. IA 1957. 2. sz. 122—135.

Winter E.: Leonhard Euler működése a berlini Akadémián 1741-től 1766-ig és jelentősége a német és orosz felvilágosodás számára. ZG 1957. 3. sz. 526—534.

Pavlenko N. I.: Az orosz burzsoázia társadalmi-gazdasági követelései a 18. század második felében. IZ 59. (1957) 328—344.

Milov L. V.: A „Gazdasági megjegyzések a generális felméréshez" variánsairól, 18. század második fele. ISZSZSZR 1957. 2. sz. 96—121.

Sulya I. G.: A kárpát-ukrajnai feudális gazdaságok bekapcsolódása az áru-pénz viszonyokba a 18. század második felében. NZUDU XXX. (1957) 3—24.

Styernberg Ja. I.: Az 1784. évi erdélyi parasztháború visszhangja Kárpát-Ukrajnában. NZUDU XXX. (1957) 208—212.

Zapadov A. V.: Mi vitás és mi vitathatatlan A. N. Ragyiscsev munkásságának értékelésében. VF. 1957. 6. sz. 136—141.

Hoffmann P.: Új kiadványok Ragyiscsev németországi tartózkodásáról. ZG 1957. 6. sz. 1285—1289.

Sztanyiszlavszkaja A. M.: Angol—orosz kapcsolatok a 18. század végén. DSZII 12. (1957) 104—120.

Voronkov I. A.: Lengyel titkos társaságok Litvániában és Belorussziában a 18. század végén és a 19. század első harmadában. IZ 60.(1957)285—303.

Fagyejev A. V.: Az Észak-Kaukázus gazdasági kapcsolatai Oroszországgal a jobbágyreform előtti időszakban. ISZSZSZR 1957. 1. sz. 135—160.

Milković D.: Gazdasági kapcsolatok Szerbia és Oroszország között a 19. században. Adalékok. Gr XII 9. sz. 1- -87.

Bregel Ju. E.: A türkmenek földbirtoklása a khivai kánságban a 19. században. SzVosz 1957. 3. sz. 123—137.

Loone L. A.: A termelőerők fejlődése Észtország mezőgazdaságában a 19. század első felében. IZ 60. (1957) 215—247.

Olsanszkij P. N.: A dekabristák és a lengyel felszabadítási mozgalom. A dekabristák és a Filomatok Társasága és a Szabad Lengyelek Szövetsége közti kapcsolatok. ISZSZSZR 1957. 2. sz. 55—77.

Koszven M. O.: V. D. Szuhorukov dekabrista a Kaukázusban. ISZSZSZR 1957. 2. sz. 156—157.

Fedoszov I. A.: Forradalmi körök Oroszországban a 19. század húszas éveiben és a harmincas évek elején. IZ 59. (1957) 211—254.

Babenko F. M.: Az ukrán és orosz forradalmi demokraták kapcsolatainak és barátságának történetéből. NZUDU XXVII. (1957) 79—89. [19. század.]

Lepkowski T.: Az 1831. évi ukrajnai felkelés társadalmi és nemzeti vonatkozásai. KH 1957. 6. sz. 41—65.

Szpivakovszkij J. I.: A román—orosz forradalmi kapcsolatok az új román történeti irodalomban. ISZSZSZR 1957. 2. sz. 183—195.

Filimonova L. V.: Az oroszországi ipari forradalom történetéhez. A munkáskáderek kialakulása az ivanovoi pamutgyárakban a 19. század 30—50-es éveiben. ISZSZSZR 1957. 5. sz. 86—111.

Rakityin A. I.: A paraszti ipar az arhangelszki kormányzóságban a 19. század 40—50-es éveiben. IZ 59. (1957) 181—210.

Martinov V. V.: Az orosz—lengyel forradalmi fegyverbarátság visszatükröződése J. Slowacki műveiben. KSZISZ 22. (1957) 38—42.

Fajnhauz D.: 1846 Litvánia és Nyugat-Belorusszia területén. PH 1957. 4. sz. 683—706.

Fjodorov A. V.: Oroszország haladó gondolkodású emberei és az 1848—1849-es magyarországi forradalom. VI 1957. 2. sz. 89—96.

Kolesznyicsenko D., Kurasova N.: A 19. század második felében kibontakozott forradalmi mozgalom problémáinak megvitatása. ISZSZSZR 1957. 2. sz. 207—213.

Iljko V. I.: A kárpát-ukrajnai parasztság differenciálódásának kérdéséhez a 19. század második felében. NZUDU XXX. (1957) 25—44.

Kurasova A. N.: A kaukázusi hegylakók mozgalma a 19. század első felében. (Értekezlet a Történettudományi Intézetben; 1956. nov. 15—19-én). VAN 1957. 2. sz. 121—123.

Hozzászólás a dagesztáni hegylakók Samil vezette mozgalmának jellegéhez. VI 1957. 1. sz. 195—196.

Pokrorszkij M. V.: A nyugat-kaukázusi hegylakók mozgalmának jellege a 19. század 40—60-as éveiben. VI 1957. 2. sz. 62—74.

Fagyejev A. V.: Az Észak-Kaukázus népeinek gyarmatosítás elleni mozgalmai a 19. század 20—60-as éveiben. PIS 1957. 6. sz. 34—45.

Jovcsuk M. T.: Hegel dialektikája és a 19. századi orosz filozófia. VF 1957. 4. sz. 73—83.

Walicki A.: Az egyéniség és a történelem. Hegel historizmusa az orosz gondolkodásban a 19. század közepén. SF 1957. 1. sz. 59—94; 2. sz. 3—23.

Gyivin V. A., Kazakov N. I.: A krimi háború néhány kérdése a legutóbbi évek irodalmában. VI 1957. 2. sz. 141—149.

Kovalenko L. A.: Csernisevszkij és Dobroljubov harca az orosz és ukrán nép barátságának erősítéséért. NZUDU XXX. (1957) 188—202.

A Kolokol első példánya megjelenésének 100. évfordulójára. VAN 1957. 9. sz. 146—148.

Ginzburg B. Sz.: Herzen Kolokolja és az oroszországi parasztmozgalom az első forradalmi helyzet éveiben. 1859—1861. ISZSZSZR 1957. 5. sz. 173—187.

Kormányintézkedések a népi zendülések elfojtására a jobbágyság eltörlésének időszakában. A bevezetőt írta: P. A. Zajoncskovszkij. IA 1957. 1. sz. 151—193.

Hogyan értékelte a 19. század hatvanas éveinek folyóiratait a III. osztály (titkosrendőrség). IA 1957. 4. sz. 156—167.

Linkov Ja. I.: A forradalmi párt problémája Oroszországban a jobbágyrendszer bukásának időszakában. VI 1957. 9. sz. 57—70.

Novikova N. N.: A „Velikorussz" bizottság harca forradalmi szervezet létrehozásáért a jobbágyrendszer megszüntetése idején. VI 1957. 5. sz. 132—142.

Nyecskina M. V.: A „Zemlja és Volja" az 1860-as években. ISZSZSZR 1957. 1. sz. 105—134.

Wereszycki H.: A Czartoryski párt kapcsolatai Herzennel és Bakunyinnal a januári felkelés előestéjén. PH 1957. 2. sz. 234—269.

Baraboj A. Z.: Az ukrán forradalmárok kísérlete: megszervezni a segítséget az 1863. évi lengyel felkelésnek. VI 1957. 1. sz. 109—116.

Juhnyeva N. V.: Az első törvény a mezőgazdasági munkásokról Oroszországban 1863-ban. IZ 60. (1957) 270—284.

Volkov M. Ja.: A belföldi vámok eltörlése Oroszországban. ISZSZSZR 1957. 2. sz. 78—95.

Ivanov L. M.: Az ukrán proletariátus kialakulásának kérdéséhez. VI 1957. 6. sz. 137—147.

Kapitalizmus—szocializmus. Az észt munkások életszínvonala egykor és most. WZ 1957. 5. sz. 466—467.

Robel Z.: Dosztojevszkij világfelfogása és az eszmék mozgalma Oroszországban a 19. században. Pensée 72. (1957. márc.—ápr.) 61—77.

Iljcsuk M. Sz.: M. Sz. Drinov tevékenysége a harkovi egyetemen, 1873—1906. KSZISZ 21. (1957) 23—36.

Vojko I. D.: D. I. Bagalija kiváló ukrán történész születésének 100. évfordulójára. UIZs 1957. 2. sz. 105—109.

Jefimova Z. Sz.: A párizsi kommün és az orosz forradalmi demokrácia lapja, az Iszkra. IZ 59. (1957) 310—327.

Svelidze Z. L.: Az orosz és grúz forradalmi narodnyikok baráti együttműködése a 19. század 70—80-as éveiben. VI 1957. 12. sz. 124—134.

Sapir B.: Ismeretlen fejezetek a „Vperjod" történetéből. IRSH 1957. 1. sz. 52—77. [A Zürichben (I. II.—1873/74) és Londonban (III—V.—1874—77) kiadott folyóiratról.]

Vaszilev K.: A nagy orosz nép Bulgária felszabadítója, 1877—1878. NV 1957. 2. sz. 29—43.

Panajotov I.: Anglia és Oroszország a felszabadító háború idején. IP 1957. 3. sz. 32—69.

Halfin N. A.: Bad Ram Szing követsége 1879-ben Turkesztánba. SzVosz 1957. 2. sz. 153—158.

A nemesség követelései és a cári kormány pénzügyi és gazdaság politikája az 1880—1890-es években. A dokumentumokat publikálja: I. F. Gingyin és M. Ja. Geftyer. IA 1957. 4. sz. 122—155.

Scseprov Sz. V.: A munkásmozgalom és a marxizmus terjedése Oroszországban a 19. század nyolcvanas éveiben. PIS 1957. 2. sz. 15—27.

Pojba D. P.: A csinsevikek (árendás parasztok) mozgalmai és az 1886. évi csinsevik reform a Jobbparti Ukrajnában. ISZSZSZR 1957. 2. sz. 143—155.

Grigorjan K. N.: Az örmény—bolgár és örmény—szerb irodalmi kapcsolatok történetéből. KSZISZ 22. (1957) 31—37. [19. század vége 20. század eleje.]

Az orosz—thaiföldi kapcsolatok történetéből. 19. század vége—20. század eleje. A bevezetőt írta: O. F. Szolovjov. IA 1957. 6. sz. 111—130.

Tudományos ülésszakok G. V. Plehanov születésének 100. évfordulójára. VI 1957. 1. sz. 195.

Manujlova L. N.: Ünnepi ülés a moszkvai Tudósok Házában 1956. nov. 28-án G. V. Plehanov születésének 100. évfordulóján. VAN 1957. 2. sz. 126—130.

Kuczynski J.: Az ember, a történelem alkotója. G. V. Plehanov születésének 100. évfordulójára. ZG 1957. 1. sz. 1—17.

Sochor L.: Néhány megjegyzés G. V. Plehanov filozófiai műveinek kiadásáról és tanulmányozásáról. NM 1957. 1. sz. 71—74.

Manfred A. Z.: Plehanov szerepe a 19. század kilencvenes éveinek nemzetközi forradalmi mozgalmában. NNI 1957. 1. sz. 94—111.

Guszev V. Je.: G. V. Plehanov és az etnográfia problémái. SzE 1957. 1. sz. 3—16.

Coquin F. X.: A szibériai parasztság, 1890—1939. RHMC 1957, jan.—márc. 64—80.

Z. A.: Megjegyzések V. O. Kljucsevszkij műveinek kiadásához. ISZSZSZR 1957. 2. sz. 206—207.

Liszovij P. M.: Ivan Franko a húszas évek kárpát-ukrajnai kommunista sajtójának megvilágításában. NZUDU XXV. 1957. 3—18.

Styernberg Ja. I.: Ivan Franko művei első magyar fordításainak történetéről. NZUDU XXV. (1957) 123—133.

Ivan Franko kiadatlan kézirata „A magyar nemzet mondáról". NZUDU XXV. (1957) 133—142

Volobujev P. V.: Az orosz imperializmus sajátosságairól. PIS 1957. 4. sz. 21—30.

A Nagy Októberi Szocialista Forradalom történeti előfeltételei. Oroszország az imperializmus időszakában. VI 1957. 9. sz. 195—211. [Megvitatandó tézisek.]

Sz. G. Sahumjan levelei 1904—1918-ból. A bevezetőt írta: H. A. Barszegjan. IA 1957. 2. sz. 41—64.

Ivanov L. M.: A földbirtokmegoszlás Ukrajnában az 1905—1907-es forradalom előestéjén. IZ 60. (1957) 176—214.

Puskarjova I. M.: A vasutasok bére az 1905—1907-es forradalom előestéjén. ISZSZSZR 1957. 3. sz. 159—175.

Próchnik A.: A lengyel nemzeti demokrata párt és az orosz—japán háború. KH 1957. 3. sz. 21—43.

May E. R.: Az Egyesült Államok távolkeleti politikája az orosz—japán háború idején. (Egy orosz vélemény.) AHR 1957. jan. 345—351. [A. Sz. Dobrov ui. című könyvével (M. 1952) kapcsolatban.]

A parasztmozgalom az első orosz forradalom előtt és alatt. (A szerkesztőségbe beérkezett cikkek szemléje.) VI 1957. 1. sz. 98—108.

Klimov P. I.: Oroszország munkásosztályának harca a parasztsággal való szövetségért 1905-ben. VI 1957. 5. sz. 43—59.

Kalekina O. P.: A Vperjod pártkiadó, 1906—1907. VI 1957. 4. sz. 133—136.

Nyetocsajev V. I.: Kárpát-Ukrajna az első világháború előtt. 1908—1914. NZUDU XXIX. (1957) 91—136.

Az OSZDMP KB levelezése a helyi pártszervezetekkel az újabb forradalmi fellendülés éveiben. Dokumentumanyag, 1912—1914. IA 1957. 1. sz. 3—45.

Az 1912. évi lénai eseményekről. Dokumentumanyag. IA 1957. 1. sz. 46—58.

Az utászok felkelése Turkesztánban 1912. júliusában. A bevezetőt írta: A. L. Kulbanov és Sz. Ja. Szvirszkij. IA 1957. 2. sz. 85—121.

Volodarszkaja A. M.: Az OSZDMP KB poronyinoi értekezlete a pártfunkcionáriusokkal 1913-ban. IZ 59. (1957) 125—180.

Bovikin V. I., Tarnovszkij A. N.: A termelés koncentrációja és a monopóliumok fejlődése Oroszország fémfeldolgozó iparában. VI 1957. 2. sz. 19—31. [1913—1916]

Volobujev P. V.: A tüzelőanyagválság és a monopóliumok Oroszországban az első világháború előestéjén. VI 1957. 1. sz. 33—46.

A fűtőanyaghiány Oroszországban az első világháború előestéjén. A bevezetőt írta: L. Je. Sepeljev. IA 1957. 1. sz. 59—78.

Bovikin V. I.: Orosz—francia ellentétek a Balkánon és Közel-Keleten az első világháború előestéjén. IZ 59. (1957) 84—124.

Majerszkij I. V.: Oroszország függősége az első világháború idején. VI 1957. 1. sz. 69—76.

Szidorov A. L.: A fűtőanyagválság Oroszországban az első világháború idején, 1914—1917. IZ 59. (1957) 26—83.

Ioffe A. Je.: Oroszország fokozódó függése az antant országoktól az első világháború éveiben. VI 1957. 3. sz. 100—112.

Majerszkij I.: Oroszország munkásosztályának helyzete és harca a burzsoá-földesúri rendszer ellen 1914—1917-ben. VE 1957. 11. sz. 91—102.

Anfimov A. M.: A parasztgazdaság Oroszországban az első világháború éveiben. ISZSZSZR 1957. 3. sz. 57—86.

Anfimov A. M.: A földesúri birtokok Oroszországban az első világháború előtt (a februári forradalomig). IZ 60. (1957) 124—175.

Szavickij I. T.: Orosz csapatok Franciaországban az első világháború idején. UIZs 1957. 2. sz. 110—117.

Az orosz—amerikai pénzügyi-gazdasági kapcsolatok történetéből. 1916—1917. A bevezetőt írta: A. Je. Ioffe. IA 1957. 4. sz. 101—121.

Grazkin D. I.: Forradalmi munka a XII. hadseregben Október előestéjén, 1916—1917. VI 1957. 9. sz. 3—16.

A Sztahejev-konszern történetéhez. A dokumentumokat publikálja: P. V. Volobujev és I. F. Gingyin. IA 1957. 3. sz. 160—173. [1917]

Az amerikai tőke bevonása az orosz bányaiparba. A dokumentumokat publikálja: V. A. Jemec és V. V. Lebegyev. IA 1957. 3. sz. 154—159.

Popova I. Je.: Stevens missziója és az USA vasúti politikájának kudarca Oroszországban és Kínában 1917—1922-ben. IZ 60. (1957) 31—85.

Geyer D.: Ukrajna 1917-ben. Az orosz forradalom és a nemzeti mozgalom. GWU 1957. 11. sz. 670—687.

Seludcsenko V. I.: A munkásmozgalom Ukrajnában 1917 elején. UIZs 1957. 1. sz. 106—126.

Cibulszkij V. A.: A szeszttorecki gyár munkásai 1917-ben. ISZSZSZR 1957. 4. sz. 141—154.

Fjodorov A., Favsztov G.: Az 1917. februári burzsoá-demokratikus forradalom. Kom 1957. 3. sz. 100—112.

Csermenszkij Je. D.: Az 1917. febr. burzsoá-demokratikus forradalom. VI 1957. 2. sz. 3—18.

Berger J.: 1917—1957. (A cárizmus megdöntésének 40. évfordulójára.) ND 1957. 4. sz. 60—68.

Bittighöfer B.: A munkásosztály — a februári forradalom vezetőereje. Ein 1957. 2. sz. 215—224.

Lejberov I. P.: A petrográdi proletariátus harca az oroszországi februári burzsoá-demokratikus forradalom győzelméért. ISZSZSZR 1957. 1. sz. 41—73.

Tretyakova Je. P.: Az 1917 februári események Moszkvában. VI 1957. 3. sz. 72—84.

Kurlinyer M. M.: Az oroszországi februári forradalom és az angol munkásmozgalom. VI 1957. 3. sz. 121—134.

Koliser T. M., Konovalova V. Sz.: A forradalmi mozgalom a délnyugati front egyes részlegein 1917—1918-ban. UIZs 1957. 3. sz. 67—79.

Szmirnov A. Sz.: A munkások és katonák vidéki szervezetei 1917-ben. IZ 60. (1957) 86—123.

Gamreckij Ju. M.: A harkovi mozdonygyár az Októberi Forradalom előkészítésének időszakában, 1917. febr.—okt. UIZs 1957. 2. sz. 56—68.

Tyerleckij V. M.: A kievi bolsevikok harca a szovjetek létrehozásáért és megerősítéséért 1917-ben. UIZs 1957. 2. sz. 23—38.

Kovalenko D. A.: A pétervári gyári-üzemi bizottságok harca a termelés feletti munkásellenőrzésért, 1917. márc.—okt. IZ 61. (1957) 66—111.

Petrográd vörös gárdájának történetéből. IA 1957. 5. sz. 119—145. [1917 márc.—okt.]

Kangun L. I.: Az odesszai vörös gárda történetéből, 1917/18. UIZs 1957. 3. sz. 52—57.

Szimonyenko R. G.: Visszhangok az USA-ban az oroszországi népek forradalmi harcára. 1917 márc.—okt. UIZs 1957. 1. sz. 70—87.

Zajakin Sz. A.: Találkozások Leninnel 1917-ben. IA 1957. 2. sz. 136—139.

Misin M. I.: V. I. Lenin a forradalom békés fejlődésének lehetőségéről 1917-ben. VI 1957. 5. sz. 17—42.

Szuprunyenko M. I.: Az ukrajnai dolgozók részvétele a szocialista forradalom előkészítésében. UIZs 1957. 1. sz. 10—27.

Geyer D.: Az orosz tanácsok és a béke kérdése 1917 tavaszán és nyarán. VfZg 1957. 3. sz. 220—240.

Pervak N. P.: A Donyec-medence munkásai a forradalom békés fejlődése idején, 1917 márc.—jún. UIZs 1957. 1. sz. 28—38.

Szemjonov K. T.: A bolsevik párt kilépése az illegalitásból és a lenini irányvonal a burzsoá-demokratikus forradalomról a szocialista forradalomra való áttérésre (1917. márc.—ápr.). PIS 1957. 5. sz. 12—20.

Gopnyer I. Sz.: 1917 márciusa és áprilisa. (Az Októberi forradalom résztvevőjének visszaemlékezéseiből.) VI 1957. 3. sz. 42—52.

A munkásmozgalom a moszkvai kormányzóságban 1917. márc.—ápr.-ban. A dokumentumokat publikálja: V. Je. Poletajev. IA 1957. 1. sz. 79—106.

Hahlweg W.: Lenin útja Németországon át 1917 áprilisában. VfZg 1957. 4. sz. 307—333.

Gladkov I.: Lenin áprilisi tézisei — a szocialista forradalomra való átmenet terve. VE 1957. 3. sz. 16—28.

Zand H.: Lenin áprilisi téziseinek 40. évfordulója. ND 1957. 5. sz. 34—41.

Jevgrafov V.: Az áprilisi tézisektől az áprilisi konferenciáig. Kom 1957. 7. sz. 12—26.

Iljina M. Sz.: Az 1917. június 4-i tüntetés és gyűlés a Mars-mezőn Petrográdon. VI 1957. 6. sz. 126—130.

Zsuravlev G. I.: A katonatömegek harca a nyári fronttámadás ellen. 1917. jún.—júl. IZ 61. (1957) 5—30.

Az OSZDMP helyi szervezetei a VI. pártkongresszus előestéjén. IA 1957. 5. sz. 21—45. [1917 júl.]

Szlavin N. F.: Az 1917. júliusi politikai válság történetéből. ISZSZSZR 1957. 2. sz. 128—142.

Petrov I. F.: Az 1917. júliusi események. VI 1957. 4. sz. 24—42.

M. Ja.: Szverdlov az 1917. júliusi petrográdi napokról. ISZSZSZR 1957. 2. sz. 122—127.

Szaniawski A.: 1917. július. ND 1957. 7. sz. 85—93.

Košćak Vl.: Adalék az 1917. év történetéhez. HZb 1957. 1—4. sz. 131—136. [Jugoszláv emigránsok 1917. júl. Petrográdban.]

Mor N. M.: Az OSZDMP VI. kongresszusa, 1917. aug. VI 1957. 8. sz. 3—24.

Satagin N., Scsegoljeva Sz.: Október előkészítésének harci programja. A bolsevik párt VI. kongresszusának 40. évfordulójára. Kom 1957. 11. sz. 24—37.

Mihrin P. N.: Lenin utolsó illegalitásában. Finnországba való érkezése előtt. VI 1957. 4. sz. 59—71.

A moszkvai bőripari munkások sztrájkja 1917. augusztus—októberében. A bevezetőt írta: P. N. Szoboljev. IA 1957. 6. sz. 61—81.

A balti flotta KB-nak jegyzőkönyvei. 1917. aug.—okt. IA 1957. 4. sz. 37—70.; 5. sz. 46—94.

Szlavin N. F.: A hatalom válsága 1917 szeptemberében és az ideiglenes köztársasági tanács (előparlament) megalakulása. IZ 61. (1957) 31—65.

Frejman A. L.: A Kornyilov-féle ellenforradalmi lázadás elleni harc Ukrajnában. IZ 61. (1957) 112—148.

Pljuhina M. A., Sepeljev L. Je.: Oroszország gazdasági helyzete a Nagy Októberi Szocialista Forradalom előestéjén. IA 1957. 2. sz. 167—177.

Szidorov A. L.: A szocialista forradalom gazdasági előfeltételei Oroszországban. ISZSZSZR 1957. 4. sz. 9—39.

Nyizsnyikov V.: Az Októberi Forradalom gazdasági előfeltételei. VE 1957. 5. sz. 7—18.

Ionescu M.: Oroszország gazdasági helyzete a Nagy Októberi Szocialista Forradalom előestéjén. PE 1957. 8. sz. 17—29.

Ivanov B. I.: Az élelmiszeripari munkások harca a kenyérért és az élelmiszerért 1917 októberének előestéjén. IA 1957. 3. sz. 185—198.

Kazinkin I. Ja., Szoboljev P. N.: A parasztok harca a földért az Októberi Forradalom előestéjén. VI 1957. 6. sz. 3—27.

Kosztrikin V. I.: Parasztmozgalom a kazáni kormányzóságban 1917 őszén. ISZSZSZR 1957. 3. sz. 123—133.

Az orosz hadsereg helyzete Október küszöbén. Az Ideiglenes Kormány biztosainak és a hadsereg csapatparancsnokainak jelentései. A bevezetőt írta: M. B. Kejrim-Markusz. IA 1957. 6. sz. 35—60.

Golub P. Ja.: Forradalmi események a délnyugati fronton az Októberi Forradalom küszöbén. UIZs 1957. 1. sz. 39—54.

A Nagy Októberi Szocialista Forradalom győzelme és a proletárdiktatúra megerősödése a Szovjetunióban. Bibliográfia 1956. júl.—1957. szept. ISZSZSZR 1957. 5. sz. 232—236.

Tudományos ülésszakok a Nagy Októberi Szocialista Forradalom 40. évfordulóján. VI 1957. 2. sz. 198—201.

A Nagy Októberi Szocialista Forradalom 40. évfordulóján tartott tudományos ülésszakok. VI 1957. 12. sz. 199—210.

Az Októberi Forradalom 40. évfordulójának megünneplése a Német Demokratikus Köztársaságban. NNI 1957. 5. sz. 154.

Szalov V. I.: A német történetírás a Nagy Októberi Szocialista Forradalomról. NNI 1957. 4. sz. 239—249.

Korotajevszkij G. P.: A Zeitschrift f. Geschichtswissenschaft különszáma az Októberi Forradalom 40. évfordulójára. UIZs 1957. 3. sz. 117—119.

Fürnberg Fr.: Az Októberi Forradalom 40. évfordulójára. WZ 1957. 9. sz. 748—762.

Samalik F.: Az SZKP és a néptömegek az Októberi Forradalomban és a szocialista építésben. NM 1957. 11. sz. 1002—1014.

Almaşan C.: A szocialista forradalom győzelmének lenini útja. LC 1957. 4. sz. 41—49.

Varga V. A.: A Nagy Októberi Szocialista Forradalom törvényei és fő vonásai. PE 1957. 10. sz. 8—20.

Kohlmey G.: Az Októberi Forradalom és a világgazdaság. DAp 1957. 11. sz. 941—948.

Notkin A.: Az Októberi Forradalom és a Szovjetunió termelőerőinek fellendülése. VE 1957. 8. sz. 10—23.

A szovjet gazdaság, 1917—1957. EP 40—41. sz. (1957. nov.—dec.) 1—159.

Volodarszkij L.: A szocialista ipar fejlődése a 40 év alatt. VI 1957. 10. sz. 55—69.

Paskov A.: A termelőeszközök gyártásának elsősorban való növelése mint Lenin fővonala. VE 1957. 4. sz. 12—23.

Arakeljan A. A.: A Szovjetunió átalakulása ipari nagyhatalommá — az Októberi Forradalom nagy vívmánya. VI 1957. 10. sz. 86—108.

Vejc V.: A Szovjetunió villamosítása a 40 év alatt. VI 1957. 10. sz. 42—54.

Persin P.: Október és az agrárkérdés megoldása a Szovjetunióban. Kom 1957. 14. sz. 28—42.

Sabalin N.: A szocialista mezőgazdaság eredményei a 40 év alatt. VE 1957. 10. sz. 98—104.

Sarapov G. V.: Az egyenlősítő földhasználat kérdésének lényege Szovjet-Oroszországban. VI 1957. 3. sz. 113—120.

Szladkorszkij M. I.: A Szovjetunió és Kína közti kereskedelmi utak fejlődése. SzVosz 1957. 1. sz. 118—128. [Történeti visszatekintés, de főleg 1917 után.]

Matern H.: Lenin mint államférfi — a tömegek szervezője és vezetője. ZG 1957. 5. sz. 901—904.

Gersberg Sz. R.: Lenin harca a demokratikus centralizmusért a gazdasági építésben. VI 1957. 3. sz. 53—71.

Camerjan I. P.: A Nagy Októberi Szocialista Forradalom és a nemzetiségi viszonyok gyökeres megváltozása a Szovjetunióban. VF 1957. 5. sz. 52—66.

Szidorov A. L.: A belsőázsiai és kazahsztáni népek szovjet korszakbeli történetéről tartott tudományos ülésszak. VI 1957. 5. sz. 192—198.

Azizjan A. K.: A szovjet kelet nemzeteinek szocialista átalakulása. SzVosz 1957. 5. sz. 27—38.

Nyikolajev V. V.: A szovjet szocialista állam fejlődésének fő szakaszairól. VF 1957. 4. sz. 10—25.

Hvoszton V. M.: A szovjet állam külpolitikájának fő szakaszai 40 év alatt. NNI 1957. 4. sz. 67—81.

Popov V.: A szovjet külpolitika 40 éve. MEMO 1957. 4. sz. 86—99.

Majorov Sz. M.: Az Októberi Forradalom és a lenini békepolitika megvalósítása. VI 1957. 11. sz. 27—47.

Doernberg St.: A béke és a népek közötti barátság 40 évi külpolitikája. DAp 1957. 11. sz. 926—940. [A szovjet állam külpolitikájáról.]

A csehszlovák—szovjet barátság mély gyökerei. NM 1957. 8. sz. 690—697.

Jezsov A.: A szovjet statisztika 40 éve. VE 1957. 11. sz. 67—78.

Dikov I. G., Szoholjev P. N.: Az első szovjet agitátorok és kiküldöttek 1917-ben. ISZSZSZR 1957. 5. sz. 141—151.

Kanyerszkij B. P.: A Nagy Októberi Szocialista Forradalom J. Reed, A. R. Williams és L. Steffens megvilágításában. ISZSZSZR 1957. 4. sz. 181—188.

Kolcov A. V.: Az Akadémia az Október utáni első években. VAN 1957. 10. sz. 151—155.

Poletajev V. Je., Tomasevics Ju. V.: Használjuk fel bővebben a levéltári anyagot az Októberi Forradalom történetének tanulmányozásánál. VI 1957. 6. sz. 192—196.

Gaponyenko L. Sz.: Oroszország munkásosztálya a szocialista forradalom győzelméért. ISZSZSZR 1957. 5. sz. 3—30.

Szmirnov P.: A Kommunista Párt, az októberi fegyveres felkelés vezetője és szervezője. Kom 1957. 13. sz. 47—60.

Rothstein A.: Az orosz munkások a szocialista forradalomban. LM 1957. 11. sz. 502—503, 506—510.

Gorogyeckij Je. N.: Az októberi fegyveres felkelés és a II. Összoroszországi Szovjetkongresszus történetéből. VI 1957. 10. sz. 23—48.

Lopatkin A. N.: A bolsevikok agrárprogramja a Nagy Októberi Szocialista Forradalomban. VI 1957. 4. sz. 43—59.

Szoholjev P.: A munkásosztály és a szegényparasztság szövetsége az Októberi Forradalomban. Kom 1957. 10. sz. 50—63.

Kalnberzin Ja. Je.: A Nagy Októberi Szocialista Forradalom és a szovjet Baltikum népei. VI 1957. 10. sz. 71—85.

Bartel W.: Az orosz forradalom hatása. ZG 1957. 5. sz. 905—931.

Dokumentumok a Szovjetunió Forradalmi Múzeumából. Újabb dokumentumok az Októberi Forradalomnak a Nyugatra tett hatásáról. NNI 1957. 4. sz. 223—232. [Köztük 2 magyar dokumentum 1917-ből.]

Mirovickaja R. A.: A kínai—szovjet kapcsolatok története a kínai történészek műveiben. ISZSZSZR 1957. 5. sz. 247—251.

Anweiler O.: Lenin hatalomrajutása 1917-ben. GWU 1957. 11. sz. 653—670.

Einicke L.: Clara Zetkin és a Nagy Októberi Szocialista Forradalom. Ein 1957. 6. sz. 705—714.

Cirulnyik R. Ja.: Clara Zetkin publicisztikai tevékenysége Szovjet-Oroszország védelmére 1917—1918-ban. VI 1957. 5. sz. 95—112.

Nyetocsujev V. I.: A Nagy Októberi Szocialista Forradalom hatása Kárpát-Ukrajnában és a dolgozók harca az egész ukrán néppel való egyesülésért 1918—1919-ben. NZUDU XXX. (1957) 45—66.

Trojan M. V.: A Munkács-vidéki dolgozók harca a szovjet hatalomért 1918—1919-ben. NZUDU XXX. (1957) 67—84.

Babenko F. M., Olijnyik G. P.: A kárpát-ukrajnai kommunista szervezetek harcának történetéből. (Régi kommunisták emlékezései.) NZUDU XXVII. (1957) 165—173.

Az OK(b)P internacionalista csoportjai és a katonai alakulatok Szovjet-Oroszországban, 1918—1920. IA 1957. 4. sz. 3—36.

Orlik I. I.: Magyarok a polgárháború frontjain a Szovjetunióban. ISZSZSZR 1957. 4. sz. 169—172.

Styernberg Ja. I.: A magyar kommunisták tevékenysége Kievben 1919-ben és „Vörös Ujság" c. lapjuk. UIZs 1957. 1. sz. 88—93.

Popov N. A.: Kína nemzetközi egységének részvétele a szovjet köztársaság védelmében a polgárháború időszakában. 1918—1920. VI 1957. 10. sz. 109—123.

Jarosenko A. D.: A kínai vörösgárdisták harca a szovjetek hatalmáért Ukrajnában 1917—1920-ban. UIZs 1957. 3. sz. 58—66.

Kozirinka K. I.: A lengyelek részvétele a Nagy Októberi Szocialista Forradalomban és a polgárháborúban. ISZSZSZR 1957. 4. sz. 172—175.

Najdus W.: Az oroszországi lengyel menekültek, 1917—1919. KH 1957. 6. sz. 24—40.

Birman M. A.: A bolgárok részvétele a Nagy Októberi Szocialista Forradalomban és a polgárháborúban. IP 1957. 6. sz. 32—40.

Birman M. A.: A bolgárok részvétele az Októberi Forradalom vívmányainak megvédésében. NNI 1957. 5. sz. 86—90.

Ratnyer N. D.: A cseh és szlovák nép forradalmi kapcsolatai a Szovjetunió népeivel. (Csehszlovák vörösgárdisták 1918—1920-ban Oroszországban.) ISZSZSZR 1957. 5. sz. 252—254.

Glugorszkij A. N.: Román kommunista szervezetek Szovjet-Oroszország területén 1918—1920-ban. NNI 1957. 3. sz. 8—29.

Fotino N.: Az erdélyi román hadifoglyok Oroszországban és a Vörös Hadsereg. S 1957. 5. sz. 171—174.

Petersz I. A.: A jugoszláv kommunisták Szovjet-Oroszországban 1918—1920-ban. UIZs 1957. 2. sz. 83—92.

Klevanszkij K. H.: Dokumentumok a Nagy Októberi Szocialista Forradalom visszhangjáról és a Csehszlovák Köztársaság létrejöttéről. ISZSZSZR 1957. 4. sz. 178—181.

Kalojeva I. A.: A Nagy Októberi Szocialista Forradalom hatása a bulgáriai forradalmi mozgalom fellendülésére 1917—1923-ban. ISZSZSZR 1957. 4. sz. 175—178.

Kornatovszkij N.: Az októberi fegyveres felkelés Petrográdon. ZG 1957. 5. sz. 932—961.

Golikov G. N.: Az októberi fegyveres felkelés Petrográdon. ISZSZSZR 1957. 4. sz. 40—63.

Csudnovszkij G. I.: A Téli Palota az ostrom előestéjén. A bevezetőt írta: L. K. Vinogradov. IA 1957. 5. sz. 221—223.

A petrográdi forradalmi-katonai tanács népbiztosainak tevékenysége az Októberi Forradalom napjaiban. IA 1957. 5. sz. 95—118.

Ignatyev G. Sz.: Az októberi felkelés Moszkvában. ISZSZSZR 1957. 4. sz. 126—140.

Grunt A. Ja., Fedoszejeva N. T.: Az októberi fegyveres felkelés győzelme Moszkvában. VI 1957. 11. sz. 3—26.

Gyudrinszkaja G. F.: Moszkva butiri kerülete a szovjetek hatalmáért való harcban. IA 1957. 5. sz. 224—236.

Bászin I. N.: A szovjet hatalom felállítása Moszkvában. PIS 1957. 5. sz. 43—53.

Bogatyirenko Z. Sz.: Lenin októberi dekrétumai. PIS 1957. 5. sz. 34—42.

Új Lenin dokumentumok, 1917. okt.—1918. jan. IA 5. sz. 3—20.

Koraljov P. P., Norikova A. A.: A Legfelső Népgazdasági Tanács dokumentációs anyaga a szovnarhozok és a prombüro szervezetének és tevékenységének történetéről, 1917—1926. IA 1957. 5. sz. 259—263.

Baburin D. Sz.: Az Élelmezésügyi Népbiztosság a szovjet hatalom első éveiben. IZ 61. (1957) 333—369.

Melnyikov L. I.: Hogyan használták fel az imperialisták Irán területét hídfőül Szovjet-Oroszország ellen, 1917—1920. SzVosz 1957. 1. sz. 145—155.

Jericjan H. A.: A parasztküldöttek szovjetjeinek összeolvadása a munkás- és katonaküldöttek szovjetjeivel a szovjet hatalom diadalmenetének idején. ISZSZSZR 1957. 3. sz. 9—37.

Szoboljev P. N.: Az Összoroszországi Szovjetkongresszusok szerepe a proletariátusnak a dolgozó parasztságért való harcában, 1917. okt.—1918. jan. VI 1957. 12. sz. 3—24.

Minc I. I.: A szocialista forradalom győzelme vidéken. ISZSZSZR 1957. 4. sz. 64—97.

Csebajerszkij F. V.: A helyi szovjetek megalakulása 1917 végén és 1918 első felében. IZ 61. (1957) 224—261.

Gricenko A. P., Szemenesuk M. D.: Disszertációk az Októberi Forradalom győzelméről és a szovjet hatalom felállításáról Ukrajnában. UIZs 1957. 2. sz. 123—130.

Szuprunyenko N. I.: A szovjethatalom felállítása Ukrajnában. VI 1957. 10. sz. 49—70.

Rjadnyina V.: A bolsevik szervezetek harca a szovjethatalom felállításáért Ukrajnában. Kom 1957. 18. sz. 59—68.

Vojna O. D.: Szovjet-Ukrajna történetének néhány meghamisítása a burzsoá történeti irodalomban. UIZs 1957. 1. sz. 137—142.

Batulja B. Sz.: Dokumentumkiadványok a Nagy Októberi Szocialista Forradalom történetéről és a szovjet hatalom felállításáról Ukrajnában. Rövid áttekintés. UIZs 1957. 1. sz. 134—137.

Berlin L. I., Csernomaz I. S.: Az ukrán ipar szocialista átalakulásának kezdetei. UIZs 1957. 3. sz. 3—20.

Migyelszkij L. I.: A gazdasági együttműködés és kölcsönös segítség Szovjet-Oroszország és Szovjet-Ukrajna között 1918—1919-ben. NZUDU XXX. (1957) 85—98.

Petrov V. I.: A pártszervezetek helyreállítása és megerősítése Ukrajnában Gyenyikin szétzúzása után. UIZs 1957. 2. sz. 39—55.

A KP harca a szovjet hatalom felállításáért Litvániában és Belorussziában. A bevezetőt írta: A. E. Ekstejn. IA 1957. 6. sz. 3—34.

Szaladkov I. I.: A Nagy Októberi Szocialista Forradalom győzelme Belorussziában. IZ 61. (1957) 149—190.

Ioffe A. Je.: A szovjethatalom felállítása és megerősödése a komi vidéken. ISZSZSZR 1957. 5. sz. 152—165.

Bisztrik F. P.: A Nagy Októberi Szocialista Forradalom győzelme az Uralban. VI 1957. 8. sz. 25—42.

Szimonov A. V.: A Nagy Októberi Szocialista Forradalom előkészítése és lefolytatása Moldvában. VI 1957. 8. sz. 215—219.

Aminyev A. Z.: Harc a szovjethatalom felállításáért Baskiriában. VI 1957. 9. sz. 17—36.

Csubukov Ja. A.: A Kirgizia északi körzeteiben lezajlott polgárháború történetéből. NZUDU XXIV. (1957) 129—155.

Inojatov H. S., Taslijev S. T.: Harc a szovjethatalom felállításáért Turkesztánban. ISZSZSZR 1957. 4. sz. 98—125.

Zsitov K. Je.: A Nagy Októberi Szocialista Forradalom győzelme Turkesztánban. IZ 61. (1957) 191—223.

Makarova G. P., Szavoszko V. K.: Az Októberi Forradalom és a szocializmus győzelme Belső-Ázsiában és Kazahsztánban. (Tudományos ülésszak Alma-Atában.) VAN 1957. 8. sz. 91—93

Bobkov K. I.: Az ipar irányításának szervezése a szovjethatalom első éveiben, 1917—1920. VI 1957 4. sz. 119—132.

Drobizser V. Z.: A munkásigazgatás az iparvállalatokban 1917—1918-ban. ISZSZSZR 1957. 3. sz. 38—56.

Gotlober V. M., Babuskin Sz. M.: Az ipar szocialista átalakítása Szovjet-Oroszországban. VI 1957. 1. sz. 63—68.

Gorman A. Ja.: A Szovjetunió iparának szocialista átalakításáról. VI 1957. 2. sz. 85—88. [1917—1918]

Verhoveny B. G., Szeleznyev M. Sz.: Harc a munkásellenőrzésért az észtországi termelésben, 1917—1918. ISZSZSZR 1957. 3. sz. 134—141.

Ikonnyikov Sz. N.: A dolgozó tömegek bevonása az államigazgatásba. VI 1957. 8. sz. 43—62.

Az első népi forradalmi törvényszék Petrográdban. A bevezetőt írta: Ju. Sz. Tokarjev és V. A. Zubkov. IA 1957. 1. sz. 107—128.

Lenin két cikke a népiskolákról. IA 1957. 2. sz. 3—6.

Asztrahan H. M., Szuzonov I. Sz.: A bolsevik tömegsajtó létrehozása 1917-ben. VI 1957. 1. sz. 87—97.

Hadzsinikolov V.: A szovjet kormány harca a békéért az Októberi Forradalom után és a bolgár szükelvű szocialisták pártja. IP 1957. 5. sz. 3—42.

Brjunin W. G.: A német kormány és a szovjet-kormány békejavaslata (1917 november—december). ZG 1957. 5. sz. 962—986.

Rosenfeld G.: A német—szovjet kapcsolatok 1925-ig. DAp 1957. 11. sz. 995—1006.

Buligin I. A.: A Kerenszkij—Krasznov-féle ellenforradalmi zendülés szétzúzása. ISZSZSZR 1957. 5. sz. 31—55.

Gingyin I. F.: Az orosz államadósság mérve és jellege 1917 végén. ISZSZSZR 1957. 5. sz. 166—172.

Mojszejeva O. N.: A földbankok felszámolása 1917—1918-ban. IZ 61. (1957) 262—293.

Kljackin Sz. M.: A reguláris Vörös Hadsereg kiépítésére vonatkozó legfontosabb törvények kidolgozásának és megvalósításának történetéből, 1918—1920. IZ 59. (1957) 7—37.

Rudjak B. M.: M. I. Kalinyin személyi irodájának anyaga — a szovjet társadalom történetének forrása. VI 1957. 2. sz. 123—126.

Kirillov V. Sz.: Lenin katonai tevékenységének néhány vonása a polgárháború éveiben. VI 1957. 4. sz. 3—23.

A Vörös Hadsereg egységeinek hősiessége a keleti fronton 1918—1920-ban. A bevezetőt írta: D. V. Oznobityin. IA 1957. 1. sz. 129—150.

Putirszkij Je. P.: A petrográdi katonai körzet katonai biztosai és szerepük a Vörös Hadsereg felépítésében 1918-ban. IZ 61. (1957) 294—332

Zsjugzda Ju. I., Fajngauzasz D. F.: Forradalmi mozgalom a litvániai német csapatokban 1918—1919-ben. NNI 1957. 3. sz. 30—45.

Szalai I. G.: A német—osztrák megszállók elleni harc Ukrajnában 1918-ban. UIZs 1957. 3. sz. 99—101.

Luckij Je. A.: A szocialista forradalom fejlődése falun 1918 nyarán és őszén. ISZSZSZR 1957. 5. sz. 56—85.

Hogyan vettek részt az angol imperialisták a Szovjet-Oroszország elleni intervencióban. A dokumentumokat publikálja: V. A. Bojarszkij. IA 1957. 2. sz. 65—84.

Kuzmin N. F.: Hogyan szervezte meg a KP az antant két egyesült hadjáratának szétzúzását (1919. márc.—1920. febr.). PIS 1957. 3. sz. 3—18.

A Kommunista Internacionálé második kongressusának delegátusai Leninről. A dokumentumokat publikálja: A. A. Sztrueskov. IA 1957. 2. sz. 7—23.

Tyisev D., Panajotov P.: A bolgárok forradalmi tevékenysége Odesszában 1919-ben. IP 1957. 5. sz. 73—85.

Lipatov N. P.: A Vrangel-féle hordák szétzúzása történetének néhány kérdése. VI 1957. 12. sz. 25—48.

Rjakin M. N.: Az antant harmadik hadjáratának szétzúzása. PIS 1957. 6. sz. 21—33.

Bazsenova N. P.: A kárpát-ukrán dolgozók harca az idegen katonai megszállás ellen 1919—1920-ban. NZUDU XXIX. (1957) 137—163.

Nyetocsajev V. I.: A szovjetek tevékenysége Kárpát-Ukrajnában 1919-ben. UIZs 1957. 1. sz. 55—69.

Az orosz és a mongol nép harca az Ungern-féle fehérgárdista bandák ellen. A dokumentumokat publikálja: V. V. Dusenykina. IA 1957. 4. sz. 71—81.

A nemzetközi proletárszolidaritás Szovjet-Oroszország védelmében. IA 1957. 5. sz. 161—181.

Ilier P.: Értékes anyag a Nagy Októberi Szocialista Forradalom bulgáriai hatására 1922-ig. IP 1957. 5. sz. 115—124.

Hrisztov H.: A bolgár nép harca Szovjet-Oroszország védelméért a Gyenyikin-féle ellenforradalmi hadsereg ellen. IP 1957. 5. sz. 43—57.

Dzerzsinszkij F. E. beszéde a kormányzósági cseka szervezetek IV. konferenciáján. IA 1957. 5. sz. 182—185. [1920]

Karpenko O. Ju.: A szovjethatalom felállítása Kelet-Galíciában 1920-ban. UIZs 1957. 3. sz. 21—34.

Miszjura P. V., Ozimok M. M.: Az 1920. decemberi általános politikai sztrájk Kárpát-Ukrajnában. UIZs 1957. 3. sz. 80—95.

Szpirak B. I.: Az 1920 decemberi általános sztrájk Kárpát-Ukrajnában. NZUDU XXVII. (1957) 3—17.

Nyekraszova I. M.: A lenini villamosítási terv megvalósítása a helyreállítási időszakban. ISZSZSZR 1957. 3. sz. 142—158.

Matjugin A. A.: Az ipari munkásság feltöltésének forrásai a Szovjetunióban a helyreállítási időszakban, 1921—1925. DSZII 12. (1957) 3—22.

Fisman I. I.: A brjanszki ipari körzet helyreállításáról szóló dokumentumok, 1921—1925. IA 1957. 4. sz. 205—212.

Szpirak B. I.: A kárpát-ukrán kommunisták harca a tömegekért, a jobboldali szociáldemokraták kompromisszumos politikája ellen, 1921—1924. NZUDU XXIX. (1957) 165—190.

Csubukov Ja. A.: A föld-víz reform Északkelet-Kirgiziában. 1921—1922. NZUDU XXVII. (1957) 151—164.

Szujarko L. O.: A Szovjetunió megalakulása — nagy nemzetközi jelentőségű esemény. UIZs 1957. 3. sz. 35—51.

Volobujev P. V., Drobizsev V. Z.: Az államkapitalizmus a szocialista építés kezdeti időszakában a Szovjetunióban. VI 1957. 9. sz. 107—122.

Blohina A. N.: Új dokumentumok a szovjet—kínai kapcsolatok történetéből. VI 1957. 3. sz. 146—148. [1921-es tárgyalásokról.]

Majszkij I. M.: Az 1921. évi angol—szovjet kereskedelmi megállapodás. VI 1957. 5. sz. 60—77.

Bazsenova N. P.: A forradalmi-felszabadító harc Kárpát-Ukrajnában 1921-ben. NZUDU XXX. (1957) 99—113.

Hlanta O. V.: Kárpát-Ukrajna dolgozó parasztságának harca a földért 1922—1923-ban. NZUDU XXX. (1957) 114—122.

Hajnasz V. V.: A kommunisták a kárpát-ukrán dolgozók lelkesítői és szervezői a Szovjet-Ukrajnával való egyesülésért folytatott harcukban, 1924—1944-ben. NZUDU XXVII. (1957) 19—38.

Oszetrov A. F.: A szovjet és a kínai nép baráti kapcsolatainak történetéből, 1924—1927. VI 1957. 12. sz. 109—123.

Szidorov A. V.: Az SZKP gazdasági rendszabályai a középparasztlal való szövetség megerősítése érdekében az 1925—1927. években. VI 1957. 4. sz. 107—118.

Anderle A.: Az 1925—26-os német—szovjet szerződések. ZG 1957. 3. sz. 470—502.

Kolomijcsenko I. I.: A traktoripar létrehozása a Szovjetunióban. ISZSZSZR 1957. 1. sz. 74—104.

Notkin A. I.: A szocializmus anyagi-termelési bázisának létrehozása a Szovjetunióban. PE 1957. 8. sz. 30—45.

Konjuhov G. A.: A KP harca a gabonaprobléma megoldásáért a Szovjetunióban, 1928—1929. IZ 59. (1957) 3—25.

Krajev M.: A mezőgazdaság kollektivizálásának fő vonásai a Szovjetunióban. VE 1957. 11. sz. 54—66.

Popov V. I.: A diplomáciai viszony helyreállítása a Szovjetunió és Anglia között 1929-ben. NNI 1957. 3. sz. 88—109.

Kraszilnyikov A. N.: Az angol uralkodó körök politikája a Szovjetunióval szemben, 1929—1933. NNI 1957. 4. sz. 196—212.

Daskevics I. D.: A kárpát-ukrán dolgozók osztályharca a világgazdasági válság éveiben, 1929—1933. NZUDU XXIX. (1957) 191—219.

A moszkvai bolsevikok harca a munkatermelékenység növeléséért az iparban 1929—1932-ben. A dokumentumokat publikálja: G. V. Jugyin. IA 1957. 3. sz. 80—118.

A faipari munkások sztrájkja a bjelavezsai körzetben 1932—1933-ban. A dokumentumokat publikálja: T. D. Liberovszkaja. IA 1957. 3. sz. 138—153.

Iljin A. F.: A szovjet ipar második ötéves tervének problémái a kandidátusi disszertációkban. VI 1957. 1. sz. 185—191.

Alekszandrova T. Sz.: Az új technika elsajátításának történetéből. A moszkvai munkások a második ötéves terv idején. ISZSZSZR 1957. 2. sz. 33—54.

Rothstein A.: Egy forradalmi diplomata. M. Litvinov személyes emlékezéseiből. LM 1957. 12. sz. 556—560.

Olijnyik G. P.: A Kommunista Párt és a szovjet hatóságok gondoskodása az Ukrán SzSzK dolgozói lakásviszonyainak megjavításáról a második ötéves terv éveiben, 1933—1937. NZUDU XXVII. (1957) 91—105.

Olijnyik G. P.: A Kommunista Párt harca az Ukrán SzSzK dolgozói kulturális-technikai színvonalának emeléséért a második ötéves terv éveiben, 1933—1937. NZUDU XXVII. (1957) 107—114.

Prunicja Sz. Ju.: A munkásmozgalom Kárpát-Ukrajnában 1934-ben és 1935 elején. NZUDU XXIX. (1957) 221—243.

Basler W.: A Szovjetunió és a kollektív biztonság a második világháború előtt. DAp 1957. 5. sz. 407—413; 6. sz. 500—509.

Dvoichenko-Markov D.: Transistria, román igény Ukrajnában. SoF 1957. 2. sz. 375—387.

Szerosztyanov G. N.: Japán katonai és diplomáciai veresége a Halhingoli események időszakában. VI 1957. 8. sz. 63—84.

Kucenko K. O.: Kárpát-Ukrajna a fasiszta megszállás idején és felszabadítása a szovjet hadsereg által. NZUDU XXX. (1957) 123—139.

Basler W.: A brit—francia—szovjet katonai megbeszélések 1939 augusztusában. ZG 1957. 1. sz. 18—56.

Slepakov A. N.: Az angol–amerikai burzsoá történetírás az ukrán népnek az egységes Ukrán SzSzK-ban való egyesüléséről. UIZs 1957. 2. sz. 118—122.

Maruskin B. I., Jakovlev N. N.: A Szovjetunió és az USA viszonya a második világháború időszakában az amerikai burzsoá történetírásban. NNI 1957. 3. sz. 147—166.

Vasziljev A. V.: A Nagy Honvédő Háború első időszakáról. PIS 1957. 1. sz. 9—22.

Csernomorszkij M. N.: A Nagy Honvédő Háború résztvevőinek emlékezései mint történeti források. VI 1957. 3. sz. 149—153.

Boelcke W.: A Szovjetunió elleni német támadás 1941-ben a közigazgatástörténet tükrében. Am 1957. 4. sz. 141—150.

Karaszev A. V.: Leningrád a blokád idején, 1941—43. ISZSZSZR 1957. 2. sz. 3—32.

Szalov V. I.: A Szovjetunió Tudományos Akadémiájának története a Nagy Honvédő Háború első éveiben, 1941—1943. IZ 60. (1957) 3—30.

Boltyin Je. A.: A szovjet hadsereg győzelme Moszkva alatt 1941-ben. VI 1957. 1. sz. 20—32.

A partizántevékenység a Kubán-vidéken 1942—1943-ban. A dokumentumokat publikálja: Ja. I. Kucenko, V. F. Laskin. IA 1957. 3. sz. 3—47.

Brodszkij Je. A.: A szovjet emberek felszabadító harca a fasiszta Németországban, 1943—1945-ben. VI 1957. 3. sz. 72—84.

Krátký K.: Az első csehszlovák brigád részvétele a Bjelaja Cerkovért vívott harcban. HaV 1957. 3. sz. 328—359.

Šáda M.: A duklai hadművelet körülményeiről és előfeltételeiről. HaV 1957. 1. sz. 85—120.

Csernjavszkij F. F.: Szocialista átalakulások Kárpát-Ukrajna iparában 1944—45-ben. NZUDU XXIX. (1957) 281—306.

Hajnasz V. V.: Kárpát-Ukrajna Kommunista Pártja — a kárpátukrán dolgozók lelkesítője és szervezője a Szovjet-Ukrajnával való egyesülésért vívott harcukban, 1944 október—1945 június. NZUDU XXIX. (1957) 245—280.

Csernjarszkij F.: A népművelés szervezése és fejlődése Kárpát-Ukrajnában 1944—1945-ben. NZUDU XXVII. (1957) 39—56.

Kotyk V.: A krími konferencia és a Szovjetunió álláspontja Németország egységének kérdésében. ČČH 1957. 4. sz. 728—757.

Osztrovityanov K.: A szocializmus győzelme a Szovjetunióban és a szocialista világgazdasági rendszer kialakulása. VE 1957. 10. sz. 3—18.

Szimonyenko I. F.: A szovjet Kárpát-Ukrajna. SzE 1957. 5. sz. 127—134.

Kucenko K. O.: A Szovjetunió népeinek segítsége a kárpát-ukrajnai ipar felépítésének és továbbfejlesztésének fontos feltétele, 1945—1955. NZUDU XXVII. (1957) 57—78.

Kucenko K. O.: A Szovjetunió népeinek testvéri segítsége a kárpát-ukrán terület mezőgazdaságának szocialista átalakításában, 1945—1950. NZUDU XXIX. (1957) 307—330.

Arszentyev M. V.: Szovjet Kárpát-Ukrajna szocialista iparának fejlődése, 1946—1955. NZUDU XXX. (1957) 140—152.

Miscsenko Sz. O.: A népművelés sikerei Ukrajnában a negyedik ötéves terv éveiben, 1946—1950. NZUDU XXX. (1957) 153—166.

Marcsenko G. V.: Szovjet—magyar gazdasági kapcsolatok a második világháború után. NZUDU XXX. (1957) 230—237.

Minc B.: A tervezés fejlesztésének problémái a Szovjetunióban. Ekonomista 1957. 6. sz. 3—15.

Naszirin V. P.: „A szocialista ipar átalakításának néhány kérdése a Szovjetunióban" c. cikkéről. VI 1957. 4. sz. 103—106.

Alampijev P.: A lenini nemzetiségi politika diadala a Szovjetunióban. VE 1957. 3. sz. 3—15.

Kartasov R. N.: A mezőgazdaság fejlődése az SZKP KB 1953 szeptemberi plénuma után. VI 1957. 11. sz. 48—64.

A Szovjetunió gazdasági építésének új szakasza. VE 1957. 2. sz. 3—10.

Alhimov V.: Együttműködés a Szovjetunió és a gazdaságilag kevéssé fejlett országok között. VE 1957. 6. sz. 15—29.

Allix Kh.: Az észt munkásosztály életszínvonala. EP 31—32. sz. (1957 febr.–márc.) 143—156.

Sztrumilin Sz.: A nyugati okosok jövendölései a Szovjetunió sorsáról. MEMO 1957. 4. sz. 62—71.

Törökország:

Kissling H. J.: Adalékok a bódító és élvezeti mérgek történetéhez az oszmán birodalomban. SoF 1957. 2. sz. 342—355.

Babinger Fr.: Dāwūd-Čelebi, egy oszmánli trónkövetelő a 15. században. SoF 1957. 2. sz. 297—310.

Guboglu M., Mustafa M.: Paraszti felkelések az ottomán birodalomban 1418—1420-ban és Bedr ed-Din tanai. S 1957. 2. sz. 137—158.

Beldiceanu N.: Az ottomán pénzválság a 16. században és hatása a román fejedelemségekben. SoF 1957. 1. sz. 70—86.

Božić I.: Egy francia napló II. Musztafa 1696. évi hadjáratáról. Gr XII 9. sz. 175—204.

Stojančević V.: Észak-Albánia török uralom alatt az 1830-as években. IČ VII. (1957) 123—141.

Pochrerija V. M.: Az USA behatolása Törökországba a 19. században és a 20. század elején. SzVosz 1957. 1. sz. 135—144.

Közel-Kelet:

R. P. D.: Izrael és az arab Közép-Kelet. LM 1957. 1. sz. 337—354.

Polenc O.: Anglia közelkeleti politikája. MEMO 1957. 6. sz. 21—31.

Mirszkij G.: Az amerikai imperializmus Közel-Keleten. MEMO 1957. 3. sz. 90—100.

Irán:

Kuznyecov A. A.: Október és Irán függetlenségének megerősítése. SzVosz 1957. 5. sz. 100—103.

Melnyikov L. I.: Hogyan használták fel az imperialisták Irán területét hídfőül Szovjet-Oroszország ellen. 1917—1920. SzVosz 1957. 1. sz. 145—155.

India:

Guber A. A.: A történeti problémák kidolgozása az aligari egyetemen. NNI 1957. 1. sz. 181—182.

Oszipov A. M.: India a korai középkorban. PIS 1957. 1. sz. 23—30.

Rasztyannyikov V. G.: A pandzsabi árugabona-termelés jellegéről. KSZIV XXIII. (1957) 35—54.

Asrafjan K. Z.: Barani „Tarih-i Firuz-sahi" c. műve, mint India 13—14. századi történetének forrása. KSZIV XXIII. (1957) 114—129.

Asrafjan K. Z.: A hűbérrendszer fejlődése a delhi szultánságban a 14. században. SzVosz 1957. 4. sz. 51—62.

Rejsznyer I. M.: Az agra-deli dzsatok felkelése a 17. század végén és a 18. század elején. UZIV XVIII. (1957) 3—21.

Szemjonova N. I.: A szikhek mozgalma Pandzsabban a 18. század első felében és a szikh fejedelemségek megalakulása. KSZIV XXIII. (1957) 55—68.

Komarov E. N.: A bengáli falu és paraszti gazdálkodás a 18. század második felében. UZIV XVIII. (1957) 22—87.

Sutherland L. S.: Új bizonyító anyag a Nandakuma-perben. EHR 284. sz. (1957 júl.) 438—465. [Brahman Raja N. Bahadurt 1775-ben hamisítás miatt Kalkuttában halálra ítélték.]

Sirokor G. K.: A munkaerő toborzásának és szerződtetésének formái az északkelet-indiai ültetvényeken az angol gyarmati uralom időszakában. KSZIV XXIII. (1957) 69—81.

Antonova K. A.: Buchanan jelentése Majszorról 1800—1801-ben, mint történeti forrás. UZIV XVIII. (1957) 88—145.

Szemjonova N. I.: Az angol gyarmati hatóságok földadópolitikája Pandzsabban a 19. század 50—60-as éveiben. UZIV XVIII. (1957) 146—175.

Komarov E. N.: Az 1857—1859-es indiai népfelkelés gazdasági előfeltételei. SzVosz 1957. 4. sz. 39—50.

Adams W. S.: Az 1857. évi indiai felkelés. LM 1957. 6. sz. 272—277.

Panikkar K. M.: India 1857-ben. DAp 1957. 10. sz. 824—829.

Panikkar K. S.: Az 1857-es indiai felkelés. SM 1957. 6. sz. 34—38.

Oszipov A. M.: A radzsput parasztság szerepe az 1857—1859. évi indiai nemzeti felkelésben. VI 1957. 6. sz. 71—83.

Parlov V. I.: A bengáliai burzsoázia kialakulásának és fejlődésének néhány vonása a második világháború előtt. KSZIV XXIII. (1957) 19—34.

Rajkov A. V.: A munkásmozgalom Indiában az 1905—1908. években. SzVosz 1957. 2. sz. 144—152.

Vidjalankar Sz.: A felszabaditó mozgalom Indiában, 1917—1930. SzVosz 1957. 5. sz. 76—80.

Dervjatkina T. F.: Az „Akali" mozgalom az antiimperialista harc időszakában Indiában, 1918—1922. KSZIV XXIII. (1957) 109—113.

Lerkovszkij A. I.: Az indiai tőkés vállalkozások fejlődése és különböző formái a cukoriparban a 19. század 20—30-as éveiben. UZIV XVIII. (1957) 176—212.

Lerkovszkij A. I.: Az indiai gazdaság állapota és a munkásosztály helyzete 1923—27-ben. UZIV XVIII. (1957) 297—354.

Gordon-Polonszkaja L. R.: A kispolgári terrorista szervezetek tevékenysége az indiai népek imperialistaellenes mozgalma fellendülésének időszakában, 1928—1933-ban. KSZIV XXIII. (1957) 82—96.

Gordon-Polonszkaja L. R.: Az angol kormány által India igazgatására előkészített új törvénytervezet és az indiai politikai pártok állásfoglalása, 1928—1933. UZIV XVIII. (1957) 355—406.

Rejsnyer L. I.: Az indiai egyesült tartományok kisiparának helyzete és fő formái a 20. század harmincas éveiben. KSZIV XXIII. (1957) 3—18.

Saposnyikova L. V.: Az indiai proletariátus harca az akcióegységért, 1934—39. VI 1957. 2. sz. 97—107.

Jegorova M. N.: A dél-indiai vasutas-szakszervezet tevékenysége a második világháború után. KSZIV XXIII. (1957) 98—108.

Gyakov A. M.: A szocializmus győzelme a Szovjetunióban és India harca az imperializmus ellen. SzVosz 1957. 5. sz. 81—86.

Dominique V.: Az indiai gazdaság fejlődése. EP 30. (1957 jan.) 31—47.

Uljanovszkij A. R.: India a gazdasági függetlenségért. Az állami szektor India gazdaságában. SzVosz 1957. 5. sz. 9—26.

Rasztyannyikov V. G.: A bérmunka Pandzsab mezőgazdaságában. UZIV XVIII. (1957) 213—296.

Moszkalenko L.: A mezőgazdasági termelőszövetkezetek Indiában. NV 1957. 2. sz. 95—96.

A nyugatnémet monopóliumok expanziója Indiában. BDW 1957. 12. sz. 3—19.

Gosh A.: Az indiai általános választásokról. PA 1957. 5. sz. 52—64.

Menon K. P. S.: India függetlenségének 10. évfordulójára. SM 1957. 8. sz. 3—5.

Mikojan Sz.: India külpolitikájának tíz éve. MEMO 1957. 2. sz. 26—32.

Közép-Kelet:

Gordon-Polonszkaja L. R.: Pakisztán gazdasági helyzete 1950—1955-ben. SzVosz 1957. 2. sz. 49—64.

Dao-Duy-Anh: A vietnami nemzet kialakulásának és fejlődésének fő szakaszai. Pensée 73. (1957 máj.—jún.) 53—58.

Min Csan: Az Októberi Forradalom és az indokínai népek nemzeti felszabaditó harca. SzVosz 1957. 5. sz. 49—58.

Csüng Tin: Az Októberi Forradalom és a vietnami nép harca nemzeti függetlenségéért, a népi demokráciáért és a szocializmusért. VI 1957. 10. sz. 124—142.

Hanu-laj N.: A Vietnami Demokratikus Köztársaság gazdasági újjáépítése. EP 37—38. (1957 aug.—szept.) 32—39.

Zelencov V.: A Vietnami Demokratikus Köztársaság sikerei a népgazdaság helyreállítása és fejlesztése terén. VE 1957. 9. sz. 62—70.

A vietnami történeti, földrajzi és irodalmi bizottság tevékenységéről. VI 1957. 4. sz. 210—211.

Az orosz—thaiföldi kapcsolatok történetéből. 19. század vége—20. század eleje. A bevezetőt írta: O. F. Szolovjov. IA 1957. 6. sz. 111—130.

Buligin N. F.: Nyugat-Irian Indonéziához való csatolásának kérdéséhez. SzVosz 1957. 1. sz. 129—134.

Couret B.: Az indonéziai gazdaság. EP 39. (1957 okt.) 43—56.

Kína:

Hutira M.: A kínai marxista történetirás eredményeinek rövid áttekintése. S 1957. 6. sz. 149—170.

Mirovickaja R. A.: A kínai—szovjet kapcsolatok története a kínai történészek műveiben. ISZSZSZR 1957. 5. sz. 247—251.

Csien Hung: „Kína újkori története". VI 1957. 3. sz. 208—209. [Elkészül: 1956—59-ben.]

Tullock G.: A kínai papírpénz története a középkorban. EcHR IX 3. (1957) 393—407. [700—1500 és utána vázlatosan.]

Alekszandrov V. A.: Az orosz—kínai gazdasági kapcsolatok az 1689. évi nercsinszki béke előtt. ISZSZSZR 1957. 5. sz. 203—208.

Orosz—kínai kapcsolatok 1695—1720-ban. A dokumentumokat publikálja: I. F. Kurbjukov. IA 1957. 3. sz. 174—184.

Stoecker H.: Poroszország és Németország belépése a Kínában kiváltságolt hatalmak sorába. ZG 1957. 2. sz. 249—263. [A 19. század 50-es éveitől.]

Mirovickaja R. A.: A kapitalizmus kialakulásának problémája Kínában. Kínai tudósok munkái. VI 1957. 6. sz. 210—218.

Parfionovics Ju. M.: Kínai történészek a kínai kapitalizmus keletkezéséről. SzVosz 1957. 4. sz. 107—116.

Stoecker H.: Dokumentumok a Kína iparosításának kérdésével kapcsolatos német politikához (1889-től—1894-ig). ZG 1957. 3. sz. 603—606.

Jefimov G. V.: A Csing kormány külpolitikája a kínai—japán háború idején, 1894—1895. SzVosz 1957. 3. sz. 17—31.

Hargreaves J. D.: Lord Salisbury, a brit elszigetelődés és a Jangce völgye. 1900 jún.—szept. BIHR 81. (1957 máj.) 62—75.

Belov Je. A.: Az imperialista hatalmak agresszív politikája Kínában az 1911—1913. évi forradalom idején. SzVosz 1957. 2. sz. 65—77.

Szladkorszkij M. I.: A Szovjetunió és Kína közti kereskedelmi utak fejlődése. SzVosz 1957. 1. sz. 118—128. [Történeti visszatekintés, főleg 1917 után.]

Popova Je. I.: Stevens missziója és az USA vasúti politikájának kudarca Oroszországban és Kínában 1917—1922-ben. IZ 60. (1957) 31—85.

Jarosenko A. D.: A kínai vörösgárdisták harca a szovjetek hatalmáért Ukrajnában 1917—1920-ban. UIZs 1957. 3. sz. 58—66.

Blohina A. N.: Új dokumentumok a szovjet—kínai kapcsolatok történetéből. VI 1957. 3. sz. 146—148. [1921-es tárgyalásokról.]

Oszetrov A. F.: A szovjet és a kínai nép baráti kapcsolatainak történetéből, 1924—1927. VI 1957. 12. sz. 109—123.

Jurjev M. F.: A kínai nemzeti felszabadító hadsereg történetéhez. (A nan-csangi felkelés 30. évfordulójára.) SzVosz 1957. 4. sz. 3—8.

Bogus Je. Ju.: Hurley tábornok kínai küldetésének kudarca 1944—1945-ben. UZNXI III. (1957) 410—466.

U Tung-cse: Az USA beavatkozása a kínai nép ügyeibe. VI 1957. 8. sz. 85—100. [1945—1946]

Spira L.: Kína szocialista forradalma. WZ 1957. 1. sz. 19—26.

Kang Seng: A kínai forradalom a Nagy Októberi Forradalom ügyének folytatása. Kom 1957. 15. sz. 51—56.

Nyesztyerov Sz.: Október és a népi forradalom győzelme Kínában. MEMO 1957. 4. sz. 100—113.

Ti Csao-paj: A Nagy Október és a kapitalizmusról a szocializmusra való áttérés a Kínai Népköztársaságban. VE 1957. 11. sz. 27—39.

Laralle L., Noirot P., Dominique V.: A nemzeti kapitalizmus szocialista átalakítása Kínában. EP 34. (1957 máj.) 53—62.

Gutt J.: A népi Kína alkotó munkája. ND 1957. 8. sz. 73—92.

Hszü Ti-hszing: Az osztályok egymáshoz való viszonya és az osztályharc tendenciái Kínában az átmeneti időszakban. VF 1957. 1. sz. 15—30.

Fang Zso-jü: A szocializmus eszméinek győzelme Kínában. SzVosz 1957. 5. sz. 39—48.

Shen Chih-Yuan: Több párt a népi Kínában. PA 1957. 10. sz. 31—38.

Liu Jung-an: A kínai nép hazafias mozgalma az amerikaiak koreai agressziója idején, 1950—1953. KSZIV XXV. (1957) 62—69.

Uszov V. A.: Az USA politikája Tajvannal szemben a koreai háború idején. VMU 1957. 3. sz. 163—188.

Korea:

Kim Szen Hon: A koreai nép harca a függetlenségért. SzVosz 1957. 5. sz. 69—75.

Pak M. N.: A koreai történet néhány vitás kérdése. (A „Korea története" I. kötetének megjelenésére.) VI 1957. 8. sz. 166—180.

Tjagaj G. D.: A külföldi hatalmak vasútépítési tervei Koreában a 19. század végén. KSZIV XXV. (1957) 78—84.

Sipajev V. I.: A helyzet Koreában a világgazdasági válság idején, 1929—1933. KSZIV XXV. (1957) 46—61.

Kazakevics I. Sz.: Az agrárviszonyok Koreában a második világháború előtt. 1930—1939. KSZIV XXV. (1957) 70—77.

Mongolia:

Timur-Ocsir D.: A feudális Mongóliától a szocialista Mongóliáig. SzVosz 1957. 5. sz. 59—68.

Az orosz és a mongol nép harca az Ungern-féle fehérgárdista bandák ellen. A dokumentumokat publikálja: V. V. Dusenykina. IA 1957. 4. sz. 71—81.

Roscsin Sz. K.: A szocialista szektor létrejötte és fejlődése a Mongol Népköztársaságban. SzVosz 1957. 2. sz. 20—30.

Japán:

Presseisen E. L.: A japán imperializmus gyökerei — Le Gendre tábornok memoranduma, 1887. JMH 1957. 2. sz. 108—111.

Jefimov G. V.: A Csing-kormány külpolitikája a kínai—japán háború idején, 1894—1895. SzVosz 1957. 3. sz. 17—31.

Budkevicz Sz. L.: A japán—amerikai ellentétek a Távol-Keleten. SzVosz 1957. 3. sz. 138—148. [Az 1911. évi kereskedelmi szerződésről.]

Nyikolajeva O. Sz.: Az 1918. aug.—szept.-i felkelés Japánban. SzVosz 1957. 5. sz. 104—113.

Szevosztyanov G. N.: Japán katonai és diplomáciai vereség a halhingoli események időszakában. VI 1957. 8. sz. 63—84.

Menzel J. M.: Titkos német—japán jegyzékváltás a háromhatalmi paktumhoz. VfZg 1957. 2. sz. 182—193.

Perceva K. T.: Japán munkásosztályának összetétele a második világháború után. KSZIV XXV. (1957) 29—45.

Fülöp-szigetek:

Troickij Je. Sz.: Az amerikai monopóliumok a Fülöp-szigetek gazdasági életében. SzVosz 1957. 3. sz. 32—45.

Amerikai Egyesült Államok:

Mullett Ch. F.: A történelem és a történészek 1956-ban. AHR 1957. 3. sz. 740—774. [Az Amerikai Történelmi Társulat 1956. dec. 28—31-i gyűlése St. Louisban.]

Drobnig V.: Amerikai irodalom a kelet-európai jogról, 1941—1956. ZfO 1957. 3. sz. 428—434.

Slepakov A. N.: Az angol—amerikai burzsoá történetírás az ukrán népnek az egységes Ukrán SzSzK-ban való egyesüléséről. UIZs 1957. 2. sz. 118—122.

Wade L. C.: Doktorátus utáni segítség a történeti kutatáshoz és publikációhoz. AHR 1957. 3. sz. 570—593. [Ösztöndíjak, alapítványok.]

Wilson G. H.: Ki foglalta el New Amsterdamot? EHR 284. sz. (1957 júl.) 469—474. [1664]

Panagopoulos E. P.: Alexander Hamilton, New York állam tűzérségi osztaga parancsnokának feljegyzései. AHR 1957. jan. 310—325. [1776]

Donvez J.: Az első demars, amelyet 1776-ban az Egyesült Államok Spanyolország által való elismeréséért tettek, Beaumarchais műve volt. RH 1957. okt.—dec. 279—283.

Palmer R. R.: Egy kétkedő demokrata: Th. Jefferson Bourbon-Franciaországban. PSQ 1957. 3. sz. 388—404. [1784—1789]

Davis D. B.: A halálbüntetés eltörlésére irányuló mozgalom Amerikában. 1787—1861. AHR 1957. okt. 23—46.

Reubens B. G.: Burr, Hamilton és a Manhattan Co. PSQ 1957. 4. sz. 578—607.

Perkins B.: G. Canning, Nagybritannia és az Egyesült Államok. AHR 1957. okt. 1—22.

Hirsch H.: Tribunus és próféta. Moses Hess mint az Illinois Staats-Zeitung párizsi tudósítója. IRSH 1957. 2. sz. 209—230.

Lorwin V. R.: Gondolatok a francia és amerikai szakszervezeti mozgalmakról. JEH 1957. 1. sz. 25—44.

Grecsev M.: Az USA gyarmati politikájának sajátosságai. MEMO 1957. 1. sz. 36—45.

Lohr G.: E. Debs, az amerikai szocializmus úttörője, 1855—1926. Pensée 75. (1957. szept.—okt.) 93—104.

Pochverija B. M.: Az USA behatolása Törökországba a 19. században és a 20. század elején. SzVosz 1957. 1. sz. 135—144.

Csernyak Je. B.: Hogyan torzítja el a burzsoá történetírás a 19. század és 20. század eleji angol-amerikai kapcsolatok történetét. VI 1957. 8. sz. 153—165.

Beljavszkaja I. A.: Theodor Roosevelt „trösztellenes" törvényeinek imperialista lényege, 1900—1905. UZNNI III. (1957) 154—214.

May E. R.: Az Egyesült Államok távolkeleti politikája az orosz—japán háború idején. (Egy orosz vélemény.) AHR 1957. jan. 345—351. [A. Sz. Dobrov. ui. című könyvével (M. 1952) kapcsolatban.]

Budkevics Sz. L.: A japán—amerikai ellentétek a Távol-Keleten. SzVosz 1957. 3. sz. 138—148. [Az 1911. évi kereskedelmi szerződésről.]

Sarenkov V.: Joan Read (1887—1920) amerikai költő látogatása Bulgáriában (Születésének 80. évfordulójára.) IP 1957. 6. sz. 41—47.

Alperovics M. Sz.: Az 1914—1916-os polgárháború Mexicóban és az USA politikája. UZNNI III. (1957) 467—529.

Az orosz—amerikai gazdasági-pénzügyi kapcsolatok történetéből, 1916—1917. IA 1957. 4. sz. 101—121.

Popova I. Je.: Stevens missziója és az USA vasúti politikájának kudarca Oroszországban és Kínában 1917—1922-ben. IZ 60. (1957) 31—85.

Az amerikai tőke bevonása az orosz bányaiparba. A dokumentumokat publikálja: V. A. Jemec, V. V. Lebegyev. IA 1957. 3. sz. 154—159.

Szimonyenko R. G.: Visszhangok az USA-ban az oroszországi népek forradalmi harcára, 1917. márc.—okt. UIZs 1957. 1. sz. 70—87.

Foster W.: Az Októberi Forradalom és az USA munkásosztálya. Kom 1957. 15. sz. 57—73.

Zolotuhin V. P., Malkov V. L.: Az Októberi Forradalom és a belpolitikai harc az USA-ban, 1917—1920. VI 1957. 10. sz. 143—166.

Zubok L. I.: A tömeges munkásmozgalom fellendülése az USA-ban 1919—1920-ban. NNI 1957. 4. sz. 96—115.

Posztnyikov V. V.: Az amerikai és német monopóliumok

konkurrenciaharca 1924–1929-ben. VI 1957. 5. sz. 78–94.

Landau Zb.: Kemmerer missziója. PH 1957. 2. sz. 270–284. [W. E. Kemmerer amerikai pénzügyi kiküldött tárgyalásai Lengyelországban. 1925. 1926.]

Landau Z.: A Dillon kölcsön. Az amerikai tőke szerepe Lengyelországban. KH 1957. 3. sz. 79–85.

Gyementyev I. P.: Charles Beard történeti nézeteiről. VI 1957. 6. sz. 147–163.

Malkov V. L.: A munkanélküliek mozgalma és a harca társadalombiztosításért az USA-ban az 1929–1933-as gazdasági válság éveiben. DSZH 12. (1957) 45–67.

Jazkov Je. F.: A Roosevelt-kormány agrárpolitikája és a farmer-mozgalom az USA-ban 1933–1935-ben. NNI 1957. 3. sz. 110–132.

Borg D.: Roosevelt „karantén" beszédéről. PSQ 1957. 3. sz. 405–433. [1937. okt. 5., Chicago.]

Stein B.: A szakszervezetek szerepe az amerikai hadigazdálkodási hivatalokban a második világháború alatt. JEH 1957. 3. sz. 389–408.

Néré J.: Logisztika és stratégia az angol–amerikai szövetségben. A nehéz idők, 1939–1943. márc. RHDGM 27. (1957. júl.) 1–18.

Maruskin B. I., Jakovlev N. N.: A Szovjetunió és az USA viszonya a második világháború időszakában az amerikai burzsoá történetírás szerint. NNI 1957. 3. sz. 167–169

Moltmann G.: A Németországra vonatkozó korai amerikai tervek a második világháborúban. VfZg 1957. 3. sz. 241–264.

Villate Ch. R.: Az amerikai seregek harcban. RHDGM 27. (1957. júl.) 19–30. [A 2. világháborúban.]

Dorn W. L.: Vita az amerikaiak megszállási politikájáról Németországban 1944–1945-ben. PSQ 1957. 4. sz. 481–501.

Bogus Je. Ju.: Hurley tábornok kínai küldetésének kudarca 1944–1945-ben. UZNNI III. (1957) 410–466.

Perlo V.: A háború utáni amerikai imperializmus gazdaságának sajátos vonásai. VF 1957. 5. sz. 114–128.

Lumer H.: A monopóliumok az USA-ban. PA 1957. 10. sz. 46–52.

Dalin Sz.: Állami tulajdon és monopóliumok az USA-ban. MEMO 1957. 6. sz. 55–70.

Severin P.: Területi eltolódások az amerikai gazdaságban és következményeik az USA politikai életében. NM 1957. 3. sz. 271–277.

Sadzikowski W.: A bérmunka szerepe az USA nemzeti jövedelmében. Ekonomista 1957. 5. sz. 197–209.

Wheeler G. S.: A mezőgazdaság fejlődése az Egyesült Államokban. EP 39. (1957. okt.) 22–42.

Wheeler G. S.: A kis- és középfarmerek elszegényedése az USA-ban. Ein 1957. 4. sz. 474–486.

Az USA kormányprogramja az agrártúltermelés csökkentésére. BDW 1957. 6. sz. 3–22.

Milsteju M., Szlobogyenko A.: Az USA stratégiai koncepcióinak agresszív és kalandor jellege. MEMO 1957. 3. sz. 76–89.

Adams E.: Az USA tőkebehatolása Kanadába. Ekonomista 1957. 1. sz. 134–154. [1950–1955]

Morris L.: Az amerikai imperializmus és Kanada. PA 1957. 12. sz. 68–75.

Taraszov K.: Az USA katonai stratégiai expanziója Latinamerika országaiban. MEMO 1957. 6. sz. 107–112.

Mirszkij G.: Az amerikai imperializmus Közel-Keleten. MEMO 1957. 3. sz. 90–100.

Troickij Je. Sz.: Az amerikai monopóliumok a Fülöp-szigetek gazdasági életében. SzVosz 1957. 3. sz. 32–45.

Sickert I.: Az USA behatolása Afrikába. DAp 1957. 5. sz. 402–406.

Voblikov D. R.: Angol–amerikai vetélkedés a háború utáni Abesszíniában. SzVosz 1957. 4. sz. 27–38.

Boriszov A.: Az amerikai monopóliumok Belga-Kongóban. MEMO 1957. 6. sz. 113–117.

Nyugatnémet dollárkereskedelem és amerikai protekcionizmus. BDW 1957. 4. sz. 3–16.

U Tung-cse: Az USA beavatkozása a kínai nép ügyeibe 1945–1946-ban. VI 1957. 8. sz. 85–100.

Liu Jung-an: A kínai nép hazafias mozgalma az amerikaiak koreai agressziója idején, 1950–1953. KSZIV XXV. (1957) 62–69.

Uszov V. A.: Az USA politikája Tajvannal szemben a koreai háború idején. VMU 1957. 3. sz. 163–188.

Zorin V.: A néger-mozgalom az USA-ban új szakaszában. Kom 1957. 3. sz. 88–99.

Girejev I.: Az USA katonai kiadásainak és haditermelésének újabb növelése. MEMO 1957. 1. sz. 124–128.

Trahtyenberg I.: Az infláció és az USA hitel-pénz rendszerének feszültsége. MEMO 1957. 1. sz. 7–20.

Williamson J.: Angol–amerikai imperializmus: egyenlőtlen társulás. PA 1957. 10. sz. 11–18.

Amerika egyéb országai:

Morris L.: Az amerikai imperializmus és Kanada. PA 1957. 12. sz. 68–75.

Adams E.: Az USA tőkebehatolása Kanadába. Ekonomista 1957. 1. sz. 134–154. [1950–1955]

Gibson Ch., Keen B.: A latinamerikai történet tanulmányozása az Egyesült Államokban. AHR 1957. 4. sz. 855–877.

Bolhovityinov N. N.: A Szent Szövetség intervenciós terve Latinamerikában. (A Monroe doktrina előtörténetéből.) NNI 1957. 3. sz. 46–66.

Jermolajev V. I.: Latinamerika haladó férfiai a Nagy Októberi Szocialista Forradalomról. NNI 1957. 4. sz. 158–174.

Taraszov K.: Az USA katonai stratégiai expanziója Latinamerika országaiban. MEMO 1957. 6. sz. 107–112.

Alperovics M. Sz.: Az 1914–1916-os polgárháború Mexicóban és az USA politikája. UZNNI III. (1957) 467–529.

Zorina A. M.: A nemzeti felszabadító mozgalom Kubában 1895–1898-ban. UZNNI III. (1957) 95–153.

Alperovics M. Sz.: A bennszülött lakosság kizsákmányolásának jellege és formái Spanyolország amerikai gyarmatain a 16–18. században. NNI 1957. 2. sz. 49–68.

Kopnov Je. V.: A chilei nép nemzeti felszabadító harca a második világháború után, 1945–1955. NNI 1957. 1. sz. 112–135.

Szemjonov Sz. I., Sulgorszkij A. F.: José Carlos Mariateghi szerepe a perui KP megalakításában. NNI 1957. 5. sz. 68–85.

Afrika:

Potyehin I. I.: Afrika etnikai összetételének tanulmányozása a gyarmati rendszer felbomlásával kapcsolatban. SzE 1957. 4. sz. 103–111.

Potyehin I.: Afrika növekvő jelentősége a világ gazdasági életében és politikájában. Kom 1957. 6. sz. 100–113.

Potyehin I.: Új jelenségek az európai hatalmak afrikai gyarmati politikájában. MEMO 1957. 2. sz. 56–69.

Sickert I.: Az USA behatolása Afrikába. DAp 1957. 5. sz. 402–406.

Giurescu C. C.: A román–egyiptomi kapcsolatok és Románia részvétele a Szuezi-csatorna felépítésében. S 1957. 1. sz. 91–110.

Herricht H.: Poroszország állásfoglalása a Szuezi-csatorna építésével kapcsolatban. ZG 1957. 3. sz. 606–622.

Luckij V. B.: Az egyiptomi 1952 júliusi forradalom. SzVosz 1957. 2. sz. 31–48.

Szultanov A. F.: Az egyiptomi kultúra modern fejlődésének fő kilométerkövei. SzVosz 1957. 3. sz. 151–159.

Olderogge D. A.: A feudalizmus Nyugat-Szudánban a 16–19. században. SzE 1957. 4. sz. 91–102.

Voblikov D. R.: Angol–amerikai vetélkedés a háború utáni Abesszíniában. SzVosz 1957. 4. sz. 27–38.

Bourjol M.: Az imperializmus az afrikai francia gyarmatokon. EP 37–38. (1957. aug.–szept.) 76–108.

Lentin A. P.: Algéria az ultrák jegyében. HI. CI 82. (1957. jan.) 45—63. (IV) 83. f.; (V) 85. f.
Duclos J.: Az algériai kérdés megoldása. CC 1957. 2. sz. 165—177.
Záhoř J.: Franciaország és Algir. NM 1957. 5. sz. 435—447.
Bouhali L.: Az Októberi Szocialista Forradalom és az algériai nemzeti mozgalom. CC 1957. 11. sz. 1690—1708.
Bouhali L.: Az algíri nemzeti szabadságmozgalom. NM 1957. 6. sz. 528—537.
Prejean J.: A tuniszi agrárprobléma. EP 34. (1957. máj.) 15—30.
Brunschwig H.: Brit-Afrika. RH CCXVIII. (1957. júl.—szept.) 86—115.
Jasztrebova I. P.: A gazdasági és politikai helyzet a Dél-Afrikai Unióban. SzE 1957. 4. sz. 123—135.
Brunschwig H.: A belga gyarmatosítás és Kongó. RH 1957. jan.—márc. 99—115. [19. század.]
Boriszov A.: Amerikai monopóliumok Belga-Kongóban. MEMO 1957. 6. sz. 113—117.

A FELDOLGOZOTT FOLYÓIRATOK RÖVIDÍTÉSJEGYZÉKE

AHR	The American Historical Review (Richmond—New York—London)
AHRF	Annales Historiques de la Revolution Française (Paris)
Am	Archivmitteilungen (Berlin, DDR)
BDW	Berichte, Deutsches Wirtschaftsinstitut (Berlin, DDR)
BIHR	Bulletin of the Institute of Historical Research (London)
CC	Cahiers du Communisme (Paris)
ČČH	Československý Časopis Historický (Praha)
CHJ	The Cambridge Historical Journal (London—New York)
CHM	Cahiers d'Histoire Mondiale (Paris)
CI	Cahiers Internationaux (Paris)
ČMM	Časopis Matice Moravské (Brno)
CzPH	Czasopismo Prawno-Historyczne (Poznań)
DAp	Deutsche Aussenpolitik (Berlin, DDR)
DSzH	Dokladi i Szoobcsenyija Insztyituta Isztorii (M)
EcHR	The Economic History Review (London—New York)
EHR	The English Historical Review (London)
Ein	Einheit (Berlin, DDR)
Ekonomista	Ekonomista (Warszawa)
EP	Économie et politique (Paris)
Gr	Srpska Akademija Nauka, Istoriski Institut, Gradja (Beograd)
GNS	Godišnjak Filosofskog Fakulteta u Novom Sadu (Novi Sad)
GWU	Geschichte in Wissenschaft und Unterricht (Stuttgart)
H	History (London)
HČ	Historický Časopis (Bratislava)
HaV	Historia a Vojenstvi (Praha)
HJ	Historisches Jahrbuch (München—Freiburg)
HZ	Historische Zeitschrift (München)
HZb	Historijski Zbornik (Zagreb)
IA	Isztoricseszkij Arhiv (M)
IBI	Izvesztija na Insztituta za Bigarszka Isztorija (Szófia)
IČ	Istoriski Časopis (Beograd)
IP	Isztoricseszki Pregled (Szófia)
IRSH	International Review of Social History (Amsterdam)
ISZSZSZR	Isztorija SzSzSzR (M)
IZ	Isztoricseszkije Zapiszki (M)
JEH	The Journal of Economic History (New York)
JMH	The Journal of Modern History (Chicago)
KH	Kwartalnik Historyczny (Warszawa)
KHKM	Kwartalnik Historii Kultury Materialnej (Warszawa)
Kom	Kommunyiszt (M)
KSZISZ	Kratkije Szoobcsenyija Insztyituta Szlavjanovegyenyija (M)
KSZIV	Kratkije Szoobcsenyija Insztyituta Vosztokovegyenyija (M)
LC	Lupta de Clasă (Bucureşti)
LM	Labour Monthly (London)
MA	Le Moyen Age (Bruxelles)
MEMO	Mirovaja Ekonomika i Mezsdunarodnije Otnosenija (M)
MF	Myśl Filozoficzna (Warszawa)
MIÖG	Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung (Innsbruck)
MÖS	Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs (Wien)
ND	Nowe Drogi (Warszawa)
NM	Nová Mysl (Praha)
NNI	Novaja i Novejsaja Isztorija (M)
NRS	Nuova Rivista Storica (Roma—Napoli)
NV	Novo Vreme (Szófia)
NZUDU	Naukovi Zapiszki, Uzsgorodszkij Gyerzs. Unyiv. (Uzsgorod)
PA	Political Affairs (New York)
PE	Probleme Economice (Bucureşti)
Pensée	La Pensée (Paris)
PH	Przegląd Historyczny (Warszawa)
PIS	Prepodavanyije Isztorii v Skole (M)
PNHS	Przegląd Nauk Hist. i Spol. (Łódź)
PP	Past and Present (London)
PSQ	Political Science Quarterly (New York)
PZ	Przegląd Zachodni (Poznań)
RDSG	Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych (Poznań)
RH	Revue Historique (Paris)
RHD	Revue d'Histoire Diplomatique (Paris)
RHDGM	Revue d'Histoire de la Deuxième Guerre Mondiale (Paris)
RHES	Revue d'Histoire Economique et Sociale (Paris)
RHMC	Revue d'Histoire Moderne et Contemporaine (Paris)
RSI	Rivista Storica Italiana (Napoli)
S	Studii. Revistă de Istorie (Bucureşti)
SF	Studia Filozoficzne (Warszawa)
SH	Sborník Historický (Praha)
SCSI	Studii şi Cercetări Ştiinţifice, Istorie (Iaşi)
SM	Sprawy Międzinarodowe (Warszawa)
Sob	Sobótka (Wrocław)
SoF	Südostforschungen (München)
SS	Slezský Sborník (Opava)
SW	Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte (Wiesbaden)
SzA	Szovjetszkaja Arheologia (M)
SzE	Szovjetszkaja Etnografia (M)
SzV	Szrednyije Veka (M)
SzVosz	Szovjetszkoje Vosztokovegyenyije (M)
UIZs	Ukrainszkij Isztoricsnyij Zsurnal (Kijev)
UZISz	Ucsonie Zapiszki Insztyituta Szlavjanovegyenyija (M)
UZIV	Ucsonie Zapiszki Insztyituta Vosztokovegyenija (M)
UZNNI	Ucsonie Zapiszki po Novoj i Novejsej Isztorii (M)
VAN	Vesztnyik Akagyemii Nauk SzSzSzR (M)
VDI	Vesztnyik Drevnyej Isztorii (M)
VE	Voproszi Ekonomiki (M)
VF	Voproszi Filoszofii (M)
VfZg	Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte (Stuttgart)
VI	Voproszi Isztorii (M)
VMU	Vesztnyik Moszkovszkovo Unyiverszityeta (M)
VV	Vizantyijszkij Vremennyik (M)
Ww	Wirtschaftswissenschaft (Berlin, DDR)
WZ	Weg und Ziel (Wien)
WZHU	Wissenschaftliche Zeitschrift der Humboldt-Universität zu Berlin (Gesellsch. u. Sprachwiss. Reihe) (Berlin)
ZfO	Zeitschrift für Ostforschung (Marburg a. d. Lahn)
ZDN	Zbornik za Društvene Nauke (Novi Sad)
ZG	Zeitschrift für Geschichtswissenschaft (Berlin, DDR)

60. 748

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ И СООБЩЕНИЯ

Б. Шураньи: Торговая гильдия в г. Надьсомбат в году Вышеградского конгресса 249
Л. Элекеш: Некоторые вопросы централизации европейских феодальных государств 272
П. Ханак: Документы к истории венгерского правительственного кризиса 1894—1895 гг. 291
Л. Катуш: Основные черты капиталистического развития сельского хозяйства в южнославянских территориях Австро-венгерской монархии 354
Я. Йемниц: К столетию со дня рождения Жореса 405
М. Лацко: Из истории нашей народной демократии. 424

ОБЗОР

Йожеф Реваи 1898—1959 *(Э. Молнар)* 463
Бела Балаж 1918—1959 *(М. Лацко)* 465
Об особенностях развития стран Восточной Европы во время феодализма. Дискуссия в Институте истории *(—ш—о)* 467
Magyar Filozófiai Szemle (Венгерское Обозрение по Философии) 1958. №№ 1—2; 3—4. *(А. Р. Варкони)* 482
Аграрное преобразование в Германской Демократической Республике (1945—1955 гг.) *(Ш. Орбан—М. М. Шомляи)* 488
Известия 502

ЗА НАШИМИ ГРАНИЦАМИ

Новейшие течения в американской историографии *(Г. Аптекер)* 504
План научно-исследовательских работ отделения исторических наук АН СССР на 1959 год. *(Ю. О. Бем)* Вопросы Истории 1959 № 2 506
Заметки по поводу книги Роберта Д. Канна «The Habsburg Empire» *(И. Гонда)* .. 515
Наши заграничные гости 522

РЕПЕРТОРИЙ ИНОСТРАННЫХ ИСТОРИЧЕСКИХ ЖУРНАЛОВ 524

INHALTSVERZEICHNIS

STUDIEN, ARTIKEL

B. Surányi: Kaufmannsgilde in Tyrnau im Jahre des Visegráder Kongresses 249
L. Elekes: Über einige Fragen der Zentralisierung der mitteleuropäischen feudalen Staaten 272
P. Hanák: Schriften zur Geschichte der ungarischen Regierungskrise in den Jahren 1894—95 291
L. Katus: Die Hauptmerkmale der kapitalistischen Entwicklung der Landwirtschaft in den südslawischen Gebieten der Österreichisch-Ungarischen Monarchie 354
J. Jemnitz: Gedanken zum hundertsten Geburtstag von Jaurès 405
M. Lackó: Aus der Geschichte unserer Volksdemokratie 424

RUNDSCHAU

József Révai 1898—1959 *(E. Molnár)* 463

Béla Balázs 1918—1959 *(M. Lackó)* 465

Über die Eigenarten der Entwicklung der osteuropäischen Länder im Zeitalter des Feudalismus. Diskussion im Institut für Geschichtswissenschaft *(—s —ó)* 467
Magyar Filozófiai Szemle (Ungarische Philosophische Revue) 1958, Nr. 1—2, 3—4 *(A. R. Várkonyi)* 482
Agrarumgestaltung in der DDR (1945—1955) *(M. M. Somlyai—S. Orbán)* 488
Nachrichten 502

JENSEITS UNSERER GRENZEN

Neuere Richtungen in der amerikanischen Geschichtschreibung *(H. Aptheker)* 504
Wissenschaftlicher Arbeitsplan der geschichtswissenschaftlichen Abteilung der Akademie der Wissenschaften der UdSSR für das Jahr 1959 *(Ju. O. Bem,* 506
Woprosy Istorii Nr. 2 des Jg. 1959) 515
Einige Bemerkungen zu R. A. Kanns Buch »The Habsburg Empire« *(I. Gonda)*
Unsere Gäste aus dem Ausland 522

REPERTORIUM AUSLÄNDISCHER GESCHICHTSWISSENSCHAFTLICHER ZEITSCHRIFTEN 524

SOMMAIRE

ÉTUDES ET COMMUNICATIONS

B. Surányi: La ghilde commerciale à Nagyszombat dans l'année du Congrès de Visegrád 249
L. Elekes: Quelques problèmes relatifs à la centralisation des états féodaux en Europe 272
P. Hanák: Écrits concernant la crise gouvernemental de Hongrie dans les années 1894—95 291
L. Katus: Principales caractéristiques de l'évolution capitaliste de l'agriculture sur les territoires sud-slaves de la Monarchie Austro- Hongroise 354
J. Jemnitz: Réflexions à l'occasion du 100e anniversaire de la naissance de Jaurès 405
M. Lackó: De l'histoire de la democratie populaire hongroise 424

REVUE

József Révai 1898—1959 *E. Molnár* 463
Béla Balázs 1918—1959 *M. Lackó* 465
Particularités de l'évolution des pays de l'Europe orientale à l'époque du féodalisme. Discussion à l'Institut des Sciences Historiques de l'Académie des Sciences de Hongrie *(—s —ó)* 467
Magyar Filozófiai Szemle (Revue Philosophique Hongroise) 1958. no 1—2; 3—4. *(A. R. Várkonyi)* 482
Transformation agraire dans le Republique Démocratique Allemande (1945—1955) *(S. Orbán—M. M. Somlyai)* 488
Nouvelles 502

AU DELÀ DE NOS FRONTIÈRES

Nouvelles tendances dans l'historiographie des États Unis *(H. Aptheker)* 504
Le plan scientifique de la Section des Sciences Historiques de l'Académie des Sciences de l'Union Soviétique *(Ju. O. Bem)* Voprosy Istorii 1959. no 2. ..... 506 515
Quelques remarques sur le livre de R. A. Kann «The Habsburg Empire» *(I. Gonda)* 522
Savants étrangers en Hongrie 524

RÉPERTOIRE DES REVUES HISTORIQUES ÉTRANGÈRES

CONTENTS

ESSAYS AND ARTICLES

B. Surányi: A Trader's Guild at Nagyszombat in the year of the Visegrád Congress 249
L. Elekes: Some problems concerning the centralisation of the European feudal states ... 272
P. Hanák: Documents relating to the crisis of the Hungarian government in the years of 1894/95 ... 291
L. Katus: The main trends of the capitalistic development of the agriculture in the territories occupied by Southern Slavs in the Austro-Hungarian Monarchy 354
J. Jemnitz: Reflections on the 100th anniversary of the birth of Jean Jaurès ... 405
M. Lackó: To the history of our people's democracy ... 424

REVIEW

József Révai 1898—1959 *(E. Molnár)* ... 463
Béla Balázs 1918—1959 *(M. Lackó)* ... 465
The characteristics of the development of the Eastern European countries in the age of feudalism *(—s —ó)* ... 467
Magyar Filozófiai Szemle (Hungarian Philosophical Review) Numbers 1—4, 1958. *(A. R. Várkonyi)* ... 482
Agrarian evolution in the German Democratic Republic (1945—1955) *(S. Orbán—M. M. Somlyai)* ... 488
News ... 502

BEYOND OUR FRONTIERS

New trends in American historiography *(H. Aptheker)* ... 504
The scientific plan of the Historical Section of the Soviet Academy of Sciences for 1959. *(Ju. O. Bem)* Voprosy Istorii Nr. 2. 1958 ... 506
Some reflections on the book of R. A. Kann „The Habsburg Empire" *(I. Gonda)* 515
Our visitors from abroad ... 522
... 524

REPERTORY OF FOREIGN HISTORICAL PERIODICALS

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója Műszaki felelős: Pataki Ferenc
Kézirat beérkezett: 1959. XII. 22. - - Példányszám: 600. — Terjedelem: 26,25 (A/5) ív

50566/60 Akadémiai Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Bernát György